

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 5.

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

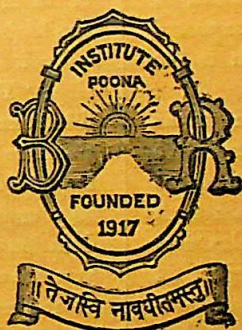
WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; PROF. S. K. BELVALKAR;
PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. V. G. PARANJPE;
PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA Esq.;
PROF. M. WINTERNITZ; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,

CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1931

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded. . . . In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your 'Foreword,' and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of 'purifying' the

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your 'Foreword'. It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS, establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented. . . . As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

Editorial Note (4)

The section of the Ādiparvan dealt with in this fascicule (5) corresponds roughly to adhy. 96-161 of the Vulgate text, and includes among other things the early life history of the Pāṇḍavas: the circumstances of their mysterious birth in a forest retreat, their life at the Kaurava court in Hāstina-pura, their subsequent exciting experiences and perilous adventures, ending with their encounters with two Rākṣasas, Hiḍimba and Baka.

The constituted text, which closely follows the Kāśmīrī version, is here also considerably shorter than the Vulgate, not to speak of the Southern recension, and contains some notable omissions. Important among these are the following passages, cited here according to the Bombay text:

adhyāya 116	{ 128. 34 to end
	{ 129. 1-35
	{ 138. 6-62
	{ 139
	{ 140
	{ 141. 1-19
	149

Adhyāya 116 of the Vulgate text relates the story of the birth of Duḥśalā. The epic narrated in great detail the circumstances of the birth of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra, in still greater detail the circumstances of the birth of each of the five sons of Pāṇḍu; but Duḥśalā, the only daughter of Dhṛtarāṣṭra, was treated with scant courtesy. This short adhyāya of 18 stanzas, which, following the Kāśmīrī version, I have omitted, made good the deficiency. It naïvely describes how Duḥśalā was born from a superfluous bit of flesh left

over while Vyāsa was engaged in dividing into one hundred parts the hard lump of flesh brought forth by the pregnant Gāndhārī. This poor doggerel is clearly an afterthought, concocted by some pedantic epigoni tormented with the question how Gāndhārī could have had a hundred sons and a daughter when the great sage Vyāsa had said only that she should have a hundred sons:

गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।

उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामित्ततेजसा ॥

The loss to the Vulgate, I cannot but think, is a gain to the epic.

The next passage, consisting of about 31 stanzas of adhy. 128, and 35 stanzas of adhy. 129, gives a somewhat confused account of the various unsuccessful attempts made by Duryodhana to kill Bhīma, containing the suspicious story of Bhīma's adventures in the Serpent World. No one who compares the constituted text (based on the Kāśmīrī version) with the Vulgate and the Southern recension can doubt that the Kāśmīrī version alone presents the correct text, while the others are secondary and conflated.

The long interpolation of 56 stanzas in adhy. 138 gives an inflated account of the defeat and capture of Drupada by the Pāṇḍavas after the Kauravas had failed in their attempt. The description was evidently spun out expressly with a view to glorifying the popular heroes Arjuna and Bhīma at the expense of the much maligned Duryodhana and the other Kuru princes. The older version disposes of the battle in two lines (which, taking everything into account, I consider a very adequate treat-

ment), and divides the glory impartially between all the pupils of Droṇa alike!

The omission of the whole of adhy. 139, which contains only some needless repetition besides minor absurdities and contradictions, would not have called forth any comment from me but for the fact that with its omission disappears the only reference in the epic to the alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura by Dhṛtarāṣṭra. The Kāśmīrī version, which omits the entire adhy. containing this reference, fully justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde Dhṛtarāṣṭra habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den Yudhiṣṭhira zum Kronprinzen (*yuvārāja*) ausrufen lassen"! He is probably also right when he adds: "Ich bin überzeugt, dass von dieser ganzen Kindergeschichte keine Zeile alt und ächt ist, und dass wir hier keine Uebersetzung, sondern Neudichtung vor uns haben". But so much of the "Kindergeschichte" as is now left in the critical edition has insidiously filtered its way into all our MSS. and there is no way of dislodging it by any known canon of textual criticism.

Many readers will no doubt miss the notorious Kanikanīti (adhy. 140 of the Bombay text), but its spurious character is borne out by its omission not only in Kṣemendra's Bhāratamañjarī and in the Telugu and Javanese adaptations of the Mahābhārata but also in the scholium of Devabodha, who has not commented on a single word of the 93 stanzas comprising this adhy., although both Nilakaṇṭha and Arjunamīśra have written lengthy notes on it in their respective scholia. This delectable piece of political philosophy or political wisdom is, moreover, only a replica

(naturally with many additions, omissions, and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (which appears to have been a gotra-name of this very Kaṇika or Kaṇinka) to S'atrumjaya and duly communicated to Yudhiṣṭhira by Bhīṣma in the S'ānti; it will reappear, therefore, in a slightly different garb in its proper place in due time.

The last important omission is that of another short adhy. (149 of the Bombay text) of 15 stanzas, which relates how the Pāṇḍavas were seeking a ford on the Ganges when suddenly a secret agent of Vidura appears on the scene and conducts them to a little boat "as swift as mind or wind", which safely carries them across the river. The position of this adhy. in the Vulgate text is evidently wrong; for in the very next adhy. (150 of the Bombay text) there is a reference to the Pāṇḍavas again crossing the Ganges. They would surely not have crossed the river *twice* in such a short time. The correct place of this (interpolated) adhy. is after stanza 19 of adhy. 150, where the Southern recension places it. Some Northern version had evidently copied the adhyāya in the first place from a Southern exemplar and inserted it at a wrong place, as often has happened in the case of these interpolations—fortunately so, because these displacements are frequently the only surviving indications of these unauthentic accretions.

Here I may draw attention to a difficult text-critical problem which arises in connection with these passages. They have been rejected by me *mainly* on the evidence of the Kāśmīrī version, because they are lacking practically only in this version. The question naturally arises: are they *omissions* (in the version in which they are missing) or are they *additions* (in the versions in which they are found)? The

intrinsic evidence is, in my opinion, strongly against their originality. The least that can be said about them is that they are utterly superfluous; the poem as a whole is decidedly better without them, for their only effect is to lengthen and weaken the text. Moreover, no good reason can be adduced why the passages should have been omitted in the Kāśmīrī text. There is nothing objectionable in them; they contain instructive and moderately entertaining matter of an innocuous character, matter quite in harmony with the general tenor of the epic. The presumption of unauthenticity, on the other hand, is confirmed by the fact that they are found in different versions at different points of the text, frequently also with partial repetition of the preceding matter. Professor Jacobi has gone into the question of such repetitions in the Rāmāyaṇa text and has clearly demonstrated that after a lengthy interpolation some portion of the original text preceding the interpolation was repeated *verbatim* for the purpose of rehabilitating the context disturbed by the intrusion of extraneous matter, "damit die Hörer wieder irgendwie in den Zusammenhang hineinkämen" (*Das Rāmāyaṇa*, p. 34). Our repetitions are to be judged similarly: they are the fingerposts at interpolations. One lengthy and important passage among those cited, as has been observed, is actually missing in several ancient testimonia (cf. p. 574 below).

Here therefore we are confronted by a very difficult case where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally or almost equally balanced. Now it would not do to form some *a priori* hypothesis as to the interrelationship of the versions and fix the text in terms of some preconceived notion about it. The study of the documents themselves

must teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that this interrelationship is of a *very complex* character. In fact I am now fully persuaded that with the epic text as preserved in the extant Mahābhārata MSS. we stand at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts carried out in a haphazard fashion through centuries of diaskeuastic activities; and that with the possible exception of the Kāśmīrī version all other versions are indiscriminately conflated. Now it is evident that the genetic method cannot in strictness be applied to conflated MSS.; for in these cases it is extremely difficult to disentangle completely by means of purely objective criteria their intricate mutual interrelationships. The documentary evidence is supremely important, but the results arrived at from a consideration of the documentary probability must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny when we are dealing with a carelessly guarded fluid text such as we have for the Mahābhārata; that the text was fluid and carelessly guarded is now incontestably demonstrated by the hundreds of variants which fill every page of this edition. There was every inducement and opportunity for interpolation and conflation. The discovery of even such *sporadic* contamination between "independent" versions does not destroy the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but only complicates its interpretation.

V. S. SUKTHANKAR.

March 1931.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamis'ra.
 B. or Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (S'aka 1799).
 C. or Calc. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*)
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Dev. = Devabodha.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. or Kumbh. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 m or marg. = marginal(ly).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakanṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 p = pāṭhāntara (added to the name of a commentator), e. g. in Arjp, Nilp.

Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 Suparn. = Suparnādhyaṇya (ed. Grube).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

⌘⌘ in the critical notes, enclose citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text, indicates an emendation.
 * * (body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is uncertain.

Important Notice

In cancellation of the prices of the edition printed on the back cover, the following new (enhanced) prices will come into effect as from 1 April 1931:

Class A (Advance payment).

Paper Cover: Rs. 150

Cloth bound: Rs. 165

Class B (Deferred payment).

Rs. 200

Rs. 215

Permanent members of the Institute will be allowed 20% discount on these prices.

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
जहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं
भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तुं नाम
॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्ध्यां तं सुरात्मजम् ॥ २८ ॥
इलिनस्तु रथंतर्था दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजन-
यत् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां

नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ
भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्य पुत्रं दुःपन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ३१ ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।

त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३२ ॥
ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C. 1. 37. 5
B. 1. 35. 32
K. 1. 33. 34

जलवर्ती; G_{4.5} ललां; G₆ उललां; M₈ जललां; M₅₋₈
जललां (for जललां). — Before तस्यां, B_{3.6} Da ins. स.
Ko. 3.4 पुत्रम् (K₄ om. पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनारं नाम
(by transp.). T G₁ अस्य जज्ञे अतिनारः; G_{2.4.5} M₈₋₈
अतिनारमुत्पादयामास; G_{3.6} अतिनारमजीजनत्; M_{3.5} अति-
नारमुत्पादयत् (for पुत्रं—मास).

25 S₁ पतिनारः; K₂ अति; D₅ S (except T₂)
अति. After नारः, S ins. तु. N₃ T₁ G_{3.6} om.
खलु. After स्वत्यां, N ins. गुणसमुदितं (Dn D₁
समन्वितं). N₃ B D (except D₅) आहरत् (for आजं).

26 Ko. 3.4 N₃ B D (D₅ marg.) समाप्ते; T₁ G_{1.3.6}
M_{3.5} तमुदवसाने नि; T₂ G_{2.4.5} M₈₋₈ तमुदवसाने (for
निवृत्ते). D_{2.5} S om. च. D₅ S om. सत्रे. B₅ S om. तं.
— K_{3.4} B_{5.6} Da D₂ M₅ स तस्यां; D₂ तस्यां स (for
तस्यां). K_{3.4} उत्पादयामास; N₂ B₄ Da Dn D₁ अजीजनत्;
D₅ S जनयामास (for अजनयत्). K D₅ व्रसुं (Ko व्रसुं);
S व्रसुं (for तसुं). D₅ om. नाम.

27 K₄ D₂ भवति श्लोकः; N_{1.2} Da Dn D_{1.4} श्लोको
भ (for भवति).

28 ^a) K D_{2.5} व्रसुं; S व्रसुः (G₃ तस्मिन्). G_{4.5} M
पुत्रः. — ^b) S₁ पतिनाराद्; S अति. G_{2.4.5} M अजायत्.
— ^c) K₃ N₃ B Da₂ Dn D₄ इलिनं; S इलिनं. — ^d) N
(except S₁ B₆) कालिन्ध्यां (K₁ लिन्ध्यां). K N₃ D₂
व्रसुर; D₅ व्रसुर; S व्रसुर (cf. v. l. 1. 89. 11, 12). T₁
आत्मवान्.

29 K₃ N₃ B Da₂ Dn D₄ इलिनस्तु; S इलिलं.
After तु, S (except G₃) ins. खलु. G₃ om. रथंतर्था.
After तर्था, T₂ G (except G_{3.6}) ins.:

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणां
नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां.

[T₂ G_{4.5} कक्षीं (for लक्ष्मीं). — Cf. 901*.]

Here and below MSS. indiscriminately दुःपन्त, दुःपक्षं,
दुःपक्षं as before; cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15 etc.
K_{2.4} B₃ D_{2.5} दुःपन्तादीन्. K₄ D₂ om. पञ्च पुत्रान्. K₂₋₄
N_{1.2} B₄ Da Dn D_{1.2} T G अजीजनत्; B_{1.3.6} D₄
उत्पादयामास; B₅ जनयामास (for अजनं). — After
29, D₅ T₁ G_{3.6} M (except M₃) ins.:

901* दुःपन्तस्तु खलु लक्ष्मणां नाम भागीरथीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयः ।

[Cf. 900*. D₅ G₃ लक्ष्मणां; T₁ लक्ष्मीं (for लक्षं).]

30 Before दुःपन्तः (resp. its v. l.), D₅ G_{3.6} ins.
स पुत्रः; T₁ स. After दुःपं, S (except T₁ G₃) ins. तु.
D₅ T₁ G (except G₃) om. खलु. D₅ G₃ शकुं नाम
विश्वामित्रदु (by transp.). B (except B₄) D_{2.4} उपयेमे
शकुं नाम (by transp.). After भरतः, Ko ins. नाम.
— N₃ lacuna for तत्र श्लोकौ भवतः. K (except K₁)
N₂ B_{1.3.4} D अत्र (D₅ यत्र) (for तत्र). Before श्लोकौ,
N_{1.2} B_{1.4.5} D (except D_{2.4.5}) ins. अनुवंशः; G (except
G₃) इमौ.

31 = (var.) 1. 69. 29. — ^a) N₃ B D (except
D_{1.2.5}) Cd transp. माता and भस्त्रा (as in 1. 69. 29). S₁
पिता वंधुर; Cd पितुः पुत्रो (as in text). — ^b) S (except
G₃) यस्याजातः; Cd as in text. — ^c) S (except G_{1.2})
दौःपन्ति (spelt differently). — For 31^d, S subst. 32^d.

32 = 1. 69. 30. — M₅ (?hapl.) om. 32. — ^a) Cd
as in text. S (M₅ om.) पुत्रं नयति. — ^b) N₃ महौजसं;
S यमक्षयं; Cd as in text. — ^c) K₁ त्वमस्य धाता; B₅
त्वं च धातास्य. — For 32^d, D₅ repeats 31^d. — After
शकुन्तला, S₁ Ko Da ins. इति.

33 G_{1.3} एतद् (for ततः). N₃ om. अस्य भरं. K₃
तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य).

34 After भरतः; D₅ T ins. च; G M तु. G₄₋₆ om.

C. 1. 3786
B. 1. 95. 33
K. 1. 63. 33

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगतीमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

खलु. Gs om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयी; K4 D4 T2 (by corr.) कौशेयी; Ds कौकेयी; G1 कौशेनीयवैदेही (for काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36); K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). Ms-3 अस्याम् (for तस्याम्). Ko (hapl.) om. from भुमन्युः up to जज्ञे in 35. K1 भुव; D2 भुम; T हुम (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; Ko om. up to जज्ञे; K4 om. up to नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः; Ds ins. च; S तु. T1 चासेयी; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). N B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां; S सुप(G2-5 Ms-8 'व')णी (for जयां). — K1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35). — After सुहोत्रः; S ins. तु. S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्धवतीम्) (for इक्ष्वाकुन्याम्). K2.4 सुपर्णा; N1 सुदेवां; S जयंती (G3 जयां) (for सुवर्णां). Ds T1 G3 हस्तिः. — S पुरं (for हास्तिन). Ś1 समापयामास; Ko.3.4 T G2.3 निर्माप; K2 G6 आवस; N1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थाप; Ds कार; Cd as in text. — Ds तस्य; S तस्माद् (Ms as in text; Gs यतो) (for एतदस्य). S (except Ms) हस्तिन.

37 After हस्ती, Ds ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.) om. from यशो up to येमे in 38. B1(m as in text).6 D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 वनां. — Ko.3 D2.5 विकुञ्चनः; K1 विक्रश्च; K2 कुञ्च; K4 कुञ्च; Da S कुञ्चनः (G3 'रः') (for विकु). After विकु (resp. its v. l.), K (except Ko) N1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

38 Ś1 om. up to 'मुपयेमे (cf. v. l. 37). For विकुण्ठनः, MSS. विकुञ्चनः etc. (cf. v. l. 37). After विकु (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt). T G6 M (except Ms) om. खलु. G4.5 om. from

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां
नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथ-
क्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विडूरथः ॥ ४१ ॥

दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनदां (for सुदे). G6 विदां नामोपयेमे (for उप-नाम). — After 'मीढः; N1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

39 After 'मीढस्य, T2 G4.5 ins. तु. K1 S चतुर्विंशति; D2 'शतिः; Ds 'शत्. B D Gs (? hapl.) om. नागायां. B1.3.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4 विशाला; D2 विमना; T2 बला (for विमलायाम्). Ś1 K2 Ds सूक्ष्मा; K4 ऋक्षकां; G3 ईक्षां; G4.5 वृक्षां (for ऋक्षायां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षायां). B4 om. चेति; S om. च (Ms om. चेति). Da1 Ds T G4-6 Ms om. one पृथक्. Ms.6-8 ते (for the first पृथक्). N1.2 B4 D (except D2.4.5) -वंशधराः; S -वंशकर्तारः (for वंश). G1-3 om. नृप. — अजमीढादृक्षायां is ins. in T G1.3 after तत्र; in G2.4-6 (which om. तत्र), at the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो जज्ञे (for वंश संव).

40 Ś1 K3 Ns D2 (? hapl.) om. संव. — After 'रणः; Ds ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव). G3.5.6 Ms तपतीं. G3 om. नाम. — Ś1 K3 N B Da1 Ds (? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संप्रियां नाम (in 42). G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in 43). Ko.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, D2 ins. सुभगो नाम. After कुरुः; K1.2 D4 ins. नाम. After नाम, K2 cont.: कुरुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे.

41 Ś1 K3 N B Da1 Ds G1 om. 41 (cf. v. l. 40). Ko.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संप्रियां नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधीमुपयेमे (in 43). — After कुरुः; S (except G1) ins. तु. T1 G2.3.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम् up to अरुगवान्खलु (in 43). K2 वाहिनीं नामोपयेमे (for दाशार्हीमुप). G4.5 om. उपयेमे शुभाङ्गीं. G2 om. शुभाङ्गीं

विद्वरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
मस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।

नाम. — Dn विद्वरः (for विद्वरथः) !

42 N (except K₂ Dn D₁) om. up to संप्रियां नाम;
K₁ G₁ om. 42 (cf. v. l. 40, 41). M₆-s (hapl.) om.
from विद्वं up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विद्वरः
(for विद्वरथः) ! After तु, T₂ G₃-s M₃.s ins. खलु. Dn
माधवीं (for 'गधीं'). M₃.s (hapl.) om. from 'येमे up
to अरुग्वान्खलु (in 43). — K₄ उरश्वा; N₁ B Da₂
अभग्वान् (B₃ सुतस्वान्); N₂ सुभगो; N₃ अभग्ना; Dn
अनश्वा; T G₄-s अनश्वान्; G₃ अश्ववान् (for अरुग्वान्).
G om. नाम.

43 M₆-s (erroneously) read 43-44 after 50.
K₁ G₁ om. up to 'येमे (cf. v. l. 40, 41). D₁ M om.
अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS.
उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D₅ ins. च; T
G₃-s तु. G₂.s तु (for खलु). S₁ मेधावीम्; K₀ N₂ B₄
Da Dns T₁ माधवीम्; M₆-s मागधेयीम् (for मागधीम्).
K₂ सुवलां (for अमृतां). — After नाम, K₂ ins. कुहः
खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — S₁ K₁ (hapl.) om.
from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K₃ N₁
Dn₁.n₂ D₁.2.4 G₁.2 M परीक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45.
2, 13 etc.).

44 S₁ K₁ om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43).
Some MSS. परीक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित्
(resp. its v. l.), D₅ S (except G₂.4.5) ins. तु. T₁ G₃
om. खलु. S बाहुकाम् (for 'दाम्). K₀.3 सुदालां; K₄
'दालीं; B₁ 'दशीं; D₂ स्ववशां; G₁-s 'वेपां; M₃.s 'रूपां;
M₆-s सुपां (for सुयशां). T G₃ सुवेपां नामोपयेमे (for
उपं सुं नाम).

45 M₇ (hapl.) om. from भीम^० up to जज्ञे. S₁ D₂
स (for भीम^०). — After 'सेनः, D₅ ins. च; S (except
M₇) ins. तु. T₁ G₂ om. खलु. D₂ transp. कैकेयीं and
उपयेमे. N₁ सुंदरीं; N₂.s B (except B₄) Dn D₁.2
कुमारीं (for सुकुं). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by
transp.). — K₂ B₄ Da असौ (K₃ om. असौ) अजनयत्

तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शंतनुं बाह्वीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

G. 1. 37.99
B. 1. 65. 43
K. 1. 63. 49

(for अस्य जज्ञे). K₀ हर्यश्रवः; K₂ पर्यश्रवसं; N₁.2 B₁.5.8
Dn D₁.2.4 प्रति^०; N₃ श्रवसः; B₃ G₁.4.5 परि^०; B₂
प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D₅ प्रतीपः; M₃ वृद्ध^०; M₅
सत्यपरि^० (for पर्यश्रवाः). — After श्रवाः (resp. its v.
l.), K₀.2 N₁.2 B (except B₄) Dn D₁.2.4 ins. नाम; D₅
इति. — K₂ N₃ om. यमाहुः; N₁.2 D (except D₂.4)
om. the final sentence altogether. G₁.2.4.5 प्रदीपः
(for प्रतीपं). S इति (for नाम). N₁.2 B D (except D₅)
प्रतिश्रवसः प्रतीपः (N₁.2 om. प्रती^०) (for यमा^०— नाम).

46 G₁.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.),
D₅ ins. च; S ins. तु. T₁ G₃.s om. खलु. G₃ शैलवतीम्;
M₆-s शय्याम् (for शैव्याम्). B₃ सुंदरीं (for सुनन्दां).
— After तस्यां, T₂ G M ins. नीन्. N₃ B₅.s om. पुत्रान्.
G₁.s transp. पुत्रान् and उत्पाद^०. T₁ तस्यामस्य त्रयः पुत्रां
वभूवुः (for तस्यां—मास). N₁.2 B Da₂ Dn D₁.4
(before corr.) शंतनुं. G₃ देवापिः शंतनुर्बाह्वीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T₁) ins. तु. G₃
(hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B₅
reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K₄ N₁.2 B
(except B₄) D (except Da) विवेश (for प्रवि^०).
— Before शंतनुः, M₆-s ins. सुमुश्रुः. N₁ B D (except
D₅) शंतनुः. S₁ om. तु. — After तु, M₆-s ins. खलु.
N₂ B (except B₄) Dn D₁.2.4 वभूव; D₅ भवति (for
ऽभवत्). — N₃ T G₃ M₃ तत्र (for अत्र). D₅ S om.
अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K₂ D₂ after, in N₁.2 B₅
Da₁ Dn D₁.4.5 S before, भवति.

48 G₃ om. 48; B₅ reads it in marg. (cf. v. l. 47).
— ^a) S₁ K₁ करेण; N₁.3 M₅-s कुमारं (for कराभ्यां).
— ^b) D₅ जीर्णोपि. B₅ M₆-s सुखमेधते. — ^c) S₁ K₀-2
स (for च). — ^d) K₀.3.4 ततस्ते. N₁ B D (except D₅)
शंतनुं. — After विदुः, S₁ K (except K₂.4) B₁.3 D
(except D₂.4.5) ins. इति.

49 K₂ G₃ om. 49; B₅ reads it in marg. (cf. v. l.
47). S₁ K₀.3 पृत्तद् (for तद्). S₁ K₁ B₁ G₃ M₆-s

C. 1. 3799
B. 1. 95. 46
K. 1. 63. 50

तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमु-
द्वहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥
तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्वैपायनः । तस्यामेव
शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवी-
र्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो

तस्य (for अस्य). N̄ B Da₂ Dn D₁.₄ (before corr.)
G₁.₂ Ms-₃ शंतनुत्वं.

50 G₃ om. शतनुः खलु; B₃ reads it in marg. (cf.
v. l. 47). — N̄ B Da₂ Dn D₁.₄ (before corr.). S T₂
शंतनुः. After शंतनुः (resp. its v. l.), S (except G₃)
ins. तु. T G₁ om. खलु. N̄s om. गङ्गां. — Ko Da₁ om.
अस्य. S₁ K₁ अनु- (for अस्य). After 'व्रतः, Ko. 3.4
N̄₁.₂ B₄ D (except D₄) ins. नाम; G₁ जीवव्रतः. — K₃
N̄ B₃ Dn D₁.₂ 'भीष्ममिति. — After 50, Ms-₃
(erroneously) read 43-44.

51 After भीष्मः, S ins. तु. T G₁.₆ om. खलु. S₁
transp. खलु and पितुः. Only S₁ उद्वहन्मातरम् (as in
text): Ko. 4 N̄₂ मातरमुपावहत् (N̄₂ 'पाहरत्'); K₁
उदयाहन्मातरं; K₂.₃ N̄₃ B Da D₂ मातरमुदावहत्; N̄₁ Dn
D₁.₄.₆ मातरम् (D₆ om. मा) उदवाहयत्; T G Ms. 5
आनयामास मातरं (G₄. 5 om. मा); Ms-₃ आनयन्मातरमिति.
— K₂ N̄ Dn D₁.₄.₆ गंधकालीमिति; K₄ गंधवतीति; D₂
योजनगंधवतीति; S (om. गंध-) कालीति (G₁. 3 कालीमिति).

52 Ko. 2 D₆ T तस्याः (for तस्यां). After तस्यां
(resp. its v. l.), S₁ ins. गंधकाल्यां सत्यवत्यां; K₃ अस्य;
K₄ B₄ अस्य जज्ञे; B₁. 3. 5. 6 D₂. 4 जज्ञे; Da Dn D₁ पूर्वं.
D₆ om. कानीनो गर्भः. S पराशरात्कन्यागर्भो (G₃ पराशरस्य
गर्भो) द्वैपायनः (for कानी—यनः). After 'यनः, N
(except B₁. 3-5) ins. अभवत्. — N̄ B₃-5 Da₂ Dn D₁. 4
(before corr.) शंतनोर्. After शंतनोर् (resp. its v.
l.), S₁ K₁. 2 N̄ B D (except D₆) ins. अन्यौ. S₁ K₁
Da om. द्वौ. — N̄₁. 2 B₄ Dn D₁ transp. चित्राङ्गदः and
विचित्रवीर्यः. — After च, B D₂. 4 M (except M₆)
ins. इति.

53 B₃. 5. 6 D₂. 4 om. एवं. S चित्राङ्गदस्तु (G₃ 'गदोपि')
अप्राप्तराज्य (T₂ G₂. 4-8 'स्यौवनः; G₁ 'सराज्ययौवन') एव
(for तयोर—ङ्गदो). S (except G₂. 6 Ms) गंधर्वै (for

गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाभ्या-
लिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्र-
वीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः
सत्यवती चिन्तयामास । दौःपन्तो वंश उच्छि-
द्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास
॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति
॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । आता त्वानपत्य एव

'वेंग). S (except G₃) निहतः. — D₁ (hapl.) om.
from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54. S om. तु.
K (except K₁) D₆ अभवत्; B (except B₄) Dn D₂. 4
आसीत्; S बभूव (for सम).

54 D₁ om. 54 (of. v. l. 53). After 'वीर्यः, B₃ S
ins. तु. T₁ G₁. 5 om. खलु. M वाल एव (Ms-काले)
(for खलु). Som. कौसल्या. K (except K₁) B Da Dn
कौसल्या. S काशिराजसुते अम्बिकांवालिके (G₄. 5 अंबा-
लिकांबिके; G₆ 'लिकेंबिके) उद्वहत् (G₄. 6 उवाह; M₃
उदावहत्; M₆ उपावहत्) (for अम्बिका—'येमे). After
उद्वहत् (v. l. for उपयेमे), Ms-₃ ins. भार्ये.

55 Before विचित्रं, T₁ G₁. 6 Ms ins. स. T G₂. 4-8
M om. तु. G₁. 3 च (for तु). T₁ G₁. 3. 6 M अनुत्पन्नापत्यः
(for अनपत्यः).

56 G₁. 3 तत्र (for ततः). G₂. 3. 6 गंधवती (for सत्य).
N̄ B₄ D (except D₂. 4) अर्चितयत् (for चिन्त).
— Before दौःपन्तो, Ko B Da ins. न (B₆ तत्); K₄ N̄₃
D₂. 4 कथं न; N̄₁. 2 Dn D₁ मा. MSS. indiscriminately
दौष्यतो, 'द्वं', 'कं' or 'कं'. Ko. 4 N̄ B Da Dn D₁. 2. 4
उच्छे (Ko. 4 'त्सा) दं व्रजेत् (B₁. 3. 5. 6 D₂. 4 गमिष्यति) (for
उच्छिद्यते). D₆ S कथं नु खलु (G₁ om. खलु) शंतनोः
पिंडोच्छेदो (G₃ वंशविच्छेदो; Ms-₃ पिंडविच्छेदो) न स्यात्
(for दौःपन्तो — 'च्छिद्यते).

57 After सा, B₁. 3. 6 D₄ ins. तं; D₂ तु; Ms-₃ वै. S
om. ऋषिं. Ko. 3. 4 N̄₁. 2 B D (except Da₁) ins. मनसा
after ऋषिं; M (except M₆), which om. ऋषिं, ins.
मनसा after द्वैपायनं. B (except B₄) D₄ अर्चितयत्
(for चिन्तया).

58 After स, Ko. 3. 4 ins. चिंतितमात्रः. Som. तस्याः.
S₁ B₄ सत्यवत्याः; K₁ त्वस्याः (for तस्याः). S अग्रतः (for
पुरं). Ms-₃ स्थित्वा प्रोवाचैनो (for स्थितः). After
स्थितः, Ko. 3. 4 ins. सन् आज्ञापय. After करवाणीति,

स्वर्थातो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्या वरदानाद्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरले ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवाप्नुतमनासादितकामरसमृतं वाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स वाणविद्ध उवाच पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्माच्चमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च

G. 1. 381-4
S. 1. 63. 61
K. 1. 63. 63

Ko. 3.4 Da1 ins. मातरमुवाच.

59 S तं (G1 om. तं) सत्यवती (for सा तम्). Ko. 3.4 Da1 आह (for उवाच). — S ते (for तव). T1 G1.3 om. एव. B1 T2 G स्वर्गतः; B5 T1 M स्वर्गं (B5 स्वर्गं) गतः (for स्वर्गातः). S om. विचित्रवीर्यः. — S तस्यार्थे (G3 om. अर्थे) अपत्य (M6-8 पुत्र) मुत्पादयेति (for साध्व—'दयेति).

60 G3 तस्या वाक्यं (for स). Ko. 3 परमोम्; N2 B4 Da Dn D1.4 तथा; D5 एवम्; T1 M6-8 वरम् (for परम्). D5 (om. इति) उक्तः; S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1 G1.3 om. पुत्रान्. Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्).

61 K4 N1.3 S om. तत्र. S1 N2 तस्य; D5 ततो (for तत्र). K1 om. राज्ञः. G6 पुत्राणां शतं. B5 transp. बभूव and गान्धाः. T G M3.5 om. द्वैपाः. M6-8 कृष्णद्वैपाः. S1 K1 यनस्य च.

62 After तेषां, K2.3 D5 S (except T M5) ins. च. K B3 Dn3 D2.4 धृतराष्ट्रपुत्राणां; S धार्तराष्ट्राणां (G3 corrupt) (for धृतं पुं). B3.6 D2.4 प्रवरा; B5 वरा (for प्रधाना). S om. बभूवुः. G4.5 transp. विकर्णः and चित्रं. Before इति, S1 K1.4 N2 B4 Dn D1 T2 G6 ins. च.

63 After कुन्ती, Ko. 3.4 ins. नामाथ; N2 B D (except D5) पृथा नाम. Before स्त्रीरले, S1 ins. द्वे. S पाण्डोस्तु (T1 om. तु) कुन्ती माद्रीति (T1 G1.3 om. इति; T2 'द्री तु; M5 'द्री च; M6-8 'द्री द्वे) स्त्रीरले (G3 corrupt) बभूवतुः.

64 S स (for अथ पाण्डुर). After पाण्डुर, D5 ins. मृगशीलो. Ko. 3.4 मैथुनमुप (K3 'पा) गतम्; D4 T G2 मैथुनं गतम्. T2 G1 om. ऋषिम्. B (except B4) Da D2.4 मुनिम् (for ऋषिम्). T G ins. मृगचारिणं after ऋषिम् (T2 G1, which om. ऋषिम्, ins. it after 'गतं); on the other hand मृगरूपधारिणं is ins. in M after

(in M5 before) ऋषिम्. Ko. 3.4 मृग्यां प्रवर्तमानमपश्यत्. S om. from अपश्यत् up to 'नृसं. S1 K1 D5 ins. च before वर्तमानम्. After 'मानम्, K1 ins. वाणेनाहनत्. — K1 अथैव; K3 तत्रैव; K4 स तथैव. After तथैव, K2 ins. मृगीमारूढः. D5 om. आहुतम्. S1 K1 D5 हुतम्; Ko. 4 एवमविद्युवन्; K3 व्यापृतम्; B4 Dn D1 अहुतम्; D2 अहुवन्तम् (for आहुतम्). S1 K अनास्वादितं. S1 K1 (hapl.) om. from कामरसम् up to 'भिज्ञेन (in 65). After 'नृसं, B4 Da Dn D1 ins. च. K4 N1.2 B4 Dn D1.5 G (except G3) आजघान (for अभि').

65 S1 K1 om. up to 'भिज्ञेन. K4 D2 पाण्डुमुवाच (by transp.). — K2.4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्). K2 कामस्य (for कामरसस्याहं). Ko. 3.4 read अहम् after अनवाप्तकामरसः. Before अभिहतः, D5 ins. एव. S1 हतः; N3 B D (except D5) निहतः (for ऽभिहतः). K1 कामरसोऽस्म्यहं भवता हतः (for कामरसं—'भिहतः). B (except B4) om. अपि. Ko. 2.4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि; N1.2 आपत्स्यं (for आपत्स्यं). After 'मेवेति, K1 ins. तेन शप्तः; K4 च. For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst.:

902* योऽकृतार्थं हि मां क्रूर वाणेनाहन्मृगव्रतम् ।

त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेवागमिष्यति ।

[(L. 1) T G3.5 'नाम्रन्; G1 'नामान्; G2.6 'नाम्ना; M3.5 'नाम्नो. G4 वाणेन क्रूरेण जघान (for the latter half)! — (L. 2) T2 G4-6 तवाप्येतादृशो. G1.2 'मेव भविष्यति.]

66 S1 D1 om. स. K1 ततो; K2 सर्वं (for स). B1.5.6 D4 विपण्णं (for विवर्णं). — After 'रूपः, Ko. 2.4 N2 B D (except D5) ins. तथा; K3 तदा. After पाण्डुः, S ins. तं (T2 तु). S परिहरन् (for 'हरमाणो). K (except K2) नोप'; Da 'सर्पते; D2.5 'सर्पत्; S नोप (G1

C. 1. 8814
B. 1. 88. 81
K. 1. 63. 63

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं
मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा
तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताङ्गीम-
सेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः
पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्व-
स्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवम-
स्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माय्यामश्विभ्यां

नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलं-
कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव
विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्रीं
समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयो-
रार्ययाग्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिन-
पुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

नोपा)सर्पति. T ते भायें.

67 Ds वाक्यं प्रोवाच; S आह च (G1.2 कदाचिद्भायें स
आह च पांडुः) (for वाक्यं चोवाच). After आह च, T3
G4-8 cont. स्वां भायी. — T2 कृच्छ्राञ्चापलादिदं; G4.5
कृच्छ्रादिदं; G6 च***दिदं (for स्वचापल्या). — G1.2
पुराणेषु पठ्यमानं शृणोमि (G2 शृण्वन्) (for शृणोमि च).
S1 T G4-8 M om. च. After शृणोमि च, B5 ins.
धर्मविदुषां ब्रुवताम्. K (except K2) न च (for न). Ns
B1.5.6 Da D2.4 अनपत्यस्य लोका न संति (for नान—सन्ति).

68 Ko om. सा. K1-3 B3 N1.2 D2 G4.5 M6-8 om.
त्वं; K4 G6 M5 om. सा त्वं. M8 तस्मात् (for सा त्वं).
K4 अस्मदर्थे; N1.2 पंच; D5 S (except G1) ममार्थे (for
मदर्थे). K (except K1) N उत्पादयस्वेति. After
मुवाच, M6-8 ins. पांडुः.

69 S1 तत्र कुन्ती; Ko.4 सा (K4 तत्र) तद्वचनात् (for
सा तत्र). M6 om. तत्र. B D (except D5) तथोक्ता; G2
कुन्ती (for तत्र). M8 त्रीन्पुत्रान्; M5 त्रीन् (for पुत्रान्).
Ko.3.4 वातात् (for मारुतात्). S इन्द्रात् (for शक्रात्).
B (except B4) D2.4 धनंजयम् (for अर्जुनम्).

70 Ko N2 B Da Dn D2.4 om. स. K2 G1 M6-8
om. स तां. N1.3 T G2-6 M3.5 om. तां. D1 तां स; D5
ततः (for स तां). K2 B4 Da G1 M6-8 संहृष्टरूपः; N2 Dn
संहृष्टः; G6 प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट). — D5 या (for इयं).
Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या,
S ins. व्रीळिता. T M3.5 साध्वी (for साधु). Ko N1.2
B4 Dn D1.5 अस्याः (for अस्याम्). G2.4.5 पुत्रम् (for
अपत्यम्). K1 G4 M (except M5) उत्पादय; T दयताम्;
G5 दयामि (for दयताम्).

71 G4-8 M om. 71. N B D (except Da) om. स
and उक्तः. N1.3 चाप्युक्तः; B2.5.6 D2.4.5 उक्त्वा (for
उक्तः). Dn कुन्ती; G1.2 सा कुन्ती (for कुन्त्या). For 71,
T G6 subst. सा तथेति. After 71, N2 Dn D1 ins. तां
विद्यां माय्याः प्रायच्छत्; T G1-3 M3 ins. तस्यै (G1.2 तस्यै
माय्यै तथेति; M8 सा तस्यै) व्रतमादिदेश.

72 K1.2.4 N2 Dn D1 om. ततो. For 72, S subst.
तस्यां (G1-3 ततस्तस्यां) नकुलसहदेवौ यमा (G6 द्वा)वश्वि-
(G1.2 श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते.

73 Before माद्रीं, B1 ins. ततो. After माद्रीं, S1 K1
ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except
G1) ins. सु.

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै). B5.6 D2.4 संप्राप्तः; M6-8
अवाप (for प्राप्तः).

75 G1 ततस्तेन; G2.3 ततस् (G3 तत्र) तेन सह; M6-8
सा चैनं (for तत्रैनं). N1.2 B4 Da Dn D1 चिताग्निस्थं;
B1.2.5.6 D2.4 चितस्थं; S चितां (G4-6 चितायां) (for
चितास्थं). After रुरोह, S reads माद्री. K4 S om.
सम् (T G3 om. समनु).

76 After उवाच, K2 (marg.).3.4 ins. वचनं; N2 ch.
S (except G3) कुन्तीं चोवाच (for उवाच कु). — M6-8
अनयोर् (for यमयोर्). N1.2 B4 Dn om. आर्यया. K1
transp. यमयोर् and आर्यया. Da D1 transp. आर्यया
and अग्र. After मत्तया, N1.2 B (except B1) Dn ins.
त्वया. N8 भाव्यं (for भवितं).

77 Da S om. ते. Ko N1.2 B5 Dn D1.5 T2 om.
पञ्च. S (G1 illegible) पाण्डवान्. After पाण्डवाः, S1 K1
D5 ins. तापसैः. S1 K1 D5 S सह कुन्त्या (S1 K1 त्या च)
(for कुन्त्या सहिता). G6 (? hapl.) om. from हास्तिनपुरं
up to जतुगृहे (in 78). Some S MSS. हस्तिनपुरम्. S1
K1 अगमन्; S (G6 om.) नयन्ति स्म (G3 om. स्म) (for
आनीय). D5 om. तापसैः. S1 K1 तत्र च; S (G5 om.)
तपस्विनः तत्र (for तापसैः). T2 om. भीष्मस्य—निवे-
Before भीष्मस्य, N2 ins. राज्ञो. M6-8 om. भीष्म. T1
G (G5 om.) M3.5 भीष्माय (for भीष्मस्य). After
भीष्मस्य, Ko.4 ins. धृतराष्ट्राय; N Dn3 च. S (T2 G5
om.) धृतराष्ट्रविदुरयोः (M8 विदुराय धृतराष्ट्राय) (for
विदुरस्य च). S1 भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा विदु च).
K2.4 om. च. After विदुरस्य च, S (T2 G5 om.) ins.
पांडोः (G6 om. पांडोः) स्वर्गगमनं (G6 स्वर्गतिं) यथातथ्यं

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धं समारब्धा न शकि-
ता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा
हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकच-
क्रायां वक्रं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभि-
गताः ॥ ८० ॥

तस्माद्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः
कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रति-

विन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्ति-
मर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव
इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम
कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौ-
धेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां
नामोपयेमे वीर्यशुक्लाम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो-

C. 1. 3629
B. 1. 65. 77
K. 1. 63. 79

(G1.3 'तथ्येन; M0-3 'तथ्येन'). S (T2 G5 om.) निवेदयंति
स्व तपस्विनः (T1 om. तप') (for निवे'). — After
'दिताः; N ins.:

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमा-
णानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्प-
वृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः
पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यैर्ध्वदैहिकं न्यायतः कृतवन्तः । तांस्तत्र
निवसतः पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापा-
चारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावि-
त्वाचार्यस्य न शकिताः समुद्धर्तुम् । ततश्च हतराष्ट्रेण व्याजेन
वारणावतमनु ग्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, Ś1 K1.2.4 ins. अभि; D5 अपि. N2
Dn D1 om. एव. Ko.3.4 N1.3 D5 प्रेक्षतामेव. K1 om.
तच्च—भगवताम्. B (except B4) om. भगवताम्. K3
D1.5 नेदुः (for प्रणे'). — Ś1 K परिगृहीताश्च. K8 N
B1.6 Dn D1.2.5 आवेदयंतः. After न्यायतः, N B3.5.6 D
(except Da) ins. च. — Ś1 K1 D5 ते तत्र च; K2 तांस्तु
तत्र; B (except B4) D2.4 ते तत्र (for तांस्तत्र). Ś1 K1
निवसतां पाण्डवान्; Ko.3.4 पाण्डवान्निवसतो; K2 (om.
पाण्डवान्) निवसतो. Ś1 K1 नामधर्पे (K1 'मै')यत् (for
नामर्षयत्). — K (except K1) बुद्धिमास्थितः; B3 'माश्रित्य.
B1.6 तेनानेकैर्; B5 ताननेकैर्. Ko.3.4 निहंतुं (for उद्धर्तुं).
Ś1 K1.2 B1 D2.4.5 om. च. B1.6 D2 व्यवस्थिता भावि'.
Ś1 K (except K1) अर्थस्य; Da अर्थाच्च (for चार्थस्य).
After शकिताः, N B1.4 D (except D2.4.5) ins. ते. N
B1.4 Da Dn D1 अनुप्रेषिताः; D5 ग्रहिताः.]

78 Ko om. तत्रापि—शकिता. K3 om. अपि. G5
om. तत्रापि (cf. v. l. 77). S (G5 om.) पाण्डवान् (G5
ततः पाण्डवान्) सह कुल्या (G1-3 कुल्या सह) (for तत्रापि).
G5 om. जतुगृहे. S दाहयितुकामो हतराष्ट्रामजो (T1 G1.3
M5.5 'राष्ट्रजो)भूतांश्च (for दग्धं समार' न शकि'). Ś1
विदुरमन्त्रेण; T1 M3.6-8 विदुरो मोक्षयामास; T2 G M5
विदुरो मोच (G1.3 M5 'क्ष)यित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीतः)

(for विदुरमन्त्रितेन). After 'मन्त्रितेन, Dn D1 ins. इति.

79 N (except Ś1 K1) तस्माच्च (D4 तस्माच्च निर्गत्य);
S ततो भीमः (T G1-3 भीमसेनः; G5 om. भी') (for
ततश्च). K (except K1) Da1 हिडंभम्. S om. अन्तरा.
After हत्वा, T G2 M5-8 ins. हिडिंबायां (T G2 'हिड्यां;
M5 om. हिडिं') पुत्रमुत्पादयामास; G2.3 पुत्रमुत्पादयामास
हिडिंब्यां (G2 cont. घटोत्कचं नाम). Before एकचक्रां, S
(except T2 G4-8) ins. ततः. S जग्मुः कुशलिनः (T1 om.
कुश') (for गताः).

80 K2 om. तस्यां—क्रायां. S om. तस्यां—हत्वा.
Ś1 om. तस्यामपि. B (except B4) D2.4 तत्र (for तस्याम्).
K2.3 B1 पंचालनगरं; S ततः (T G2.4-8 om. ततः)
पांचालविषयं. Ś1 अनुगताः; N B1.5.6 Dn D2.4 अवि'; S
गत्वा (for अभि').

81 Ko.2 तस्मिन्; N B D (except Da) तत्र; S
स्वयंवरे (for तस्मात्). S om. भार्या. Ko.3.4 अविदंत; B
(except B4) D1.5 अविदंत; S लब्ध्वा (for अविन्दन्).
After लब्ध्वा, S ins. अर्धे (G3 om. अर्धे)राज्यं प्राप्य. B4
D (except D2.4.5) चाभि (D1 'धि)जग्मुः (for चाजग्मुः).
S इंद्रप्रस्थनिवासिनः (for चाजग्मुः कुशलिनः).

82 S begins 82 with तस्यां (G2.4 M3 cont. द्रौपद्यां).
G2.4-8 om. पुत्रान्. S om. च. After 'मासुः, S (except
T1 G3 M3) ins. द्रौपद्यां. — Ko.3.4 Da1 D1.2 T G2.5
श्रुतसोमं (for सुत'). T1 M भीमसेनः; G1.3 भीमः (for
वृको). T2 G4-8 श्रुतकर्माणम् (for 'कीर्तिम्). Before
नकुलः, Ko.3 ins. च. T2 G (except G3) श्रुतसेनं (for
'कर्माणं). K4 B4 G2 om. इति. For इति, T1 subst.
जनयामासुर्द्रौपद्यां.

83 G2 om. from गोवास' up to end of 83. Ś1 K1
शैबिकां; D1 देवकीं (for देवि'). N2 B Da स्वयंवरां लेभे;
Dn D1.2.4 वराह्लेभे. For युधि—लेभे, T G (G2 om.)
M3.5 subst. शैब्यस्य (G1 शैब्य) कन्यां देविकां (T G4.5
देवकीं; G3 देवरातीं) नामो (G3 उ)पयेमे युधिष्ठिरः; M5-8

C. 1. 3829
B. 1. 85. 77
K. 1. 63. 76

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा
भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥
नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदे-
वोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे ।

तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसे-
नस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम
पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्ड-
वानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे ।
तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

पुनरपि युधिष्ठिरः दैव्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे. — Ś1 K
यौधेयं (Ś1 'धि') नाम जनयामास (by transp.). After
जनयामास, G1. 3. 8 ins. युधिष्ठिरः.

84 S भीमसेनस्तु खलु (G4. 5 om. खलु) (for 'सेनोऽपि').
N1 कन्यां; S वाराणस्यां काशिराजकन्यां (Ms. 6-8 काश्यां)
(for काश्यां). N1. 2 B1-6 Dn D1. 2. 5 बलंधरां. G2. 3 om.
वीर्यं. T G1 उपयेमे स्वयंवरे (T2 'वरस्थां'); G4-8
उदवहत्स्वयंवरस्थां; M स्वयंवरे लेभे (for उपयेमे वीर्यं). Ś1
K (except K2) Ds वीर्यं (Ś1 'र') शुल्कां कन्यां (for वीर्यं).
Ś1 K1 पुत्रं स; K2 Ds च पुत्रं (for पुत्रं). S तस्यामस्य (G1
तस्यां भीमस्य) जज्ञे श (G2. 4-8 M1 स) व्रत्रातः (for तस्यां—
'मास'). — After 84, T2 G2. 4-8 read 88.

85 S (except T2 G4-8) तु (for खलु). N B4 D
(except D2. 4. 5) om. नाम. Before भार्या, N ins.
भद्रभाषिणी. N (except Ś1 K1 Ds) उदावहत्. S
भगवतो (G1 om. भग) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 Gs M om.
भग—'गिनीं) सुभद्रां नामोद (Ms-8 नामा) वहत् (T1 G1. 8
M cont. भार्या) (for भगि—'वहत्). After 'वहत्, N
ins. स्वविषयं चान्या (Ko. 3. 4 आ; K2 चा) जगाम कुशली
(D2 om. कुशली). — B5 reads from तस्यां up to
'यामास in marg. K2-4 D1 स तस्यां (for तस्यां). Da2
Dn om. नाम. N ins. after नाम (Da2 Dn after
अभिमन्युः) अतीवगुणसंपन्नं (Ś1 K1 N3 Ds गुणवंतं)
दयितं वासुदेवस्य (K4 om. दयिं वालु). N (except Ś1
K1 Ds) अजनयत् (N2 अजीजनत्) (for जनया). S
जनयामासाभिमन्युं नाम (by transp.). — T2 G2. 4-8
ins. after 85: T1 G1. 8 M, after 88:

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुल्लूक्यामिरावन्तं नाम पुत्रं
जनयामास । मणल्लरपतिकन्यायां चित्राङ्गदायामर्जुनः पुत्र-
मुत्पादयामास वञ्चुवाहनं नाम ।

86 D2 (? hapl.) om. 86. B5 reads 86 in marg.
Ks. 4 D1 om. तु. After तु, T2 G (except G1. 3) Ms. 5
ins. खलु. N B D (except D1; D2 om.) T G करेणुमतीं.
N2 B (except B4) कन्याम् (for भार्याम्). S उद (Ms. 6-8
'दा') वहत् (Gs Ms उपयेमे) भार्यां (T2 G2. 4-8 om. भार्यां)

तस्यां पुत्रं जनयामास निरमित्रं नाम (for भार्या—'जनयत्').
87 S तु खलु (T1 Gs om. खलु; G1 om. तु खलु) (for
अपि). Ds om. स्वयं. S उद (M 'दा') वहद् भार्यां (G2
Ms-8 om. भार्यां) (for उपयेमे). — After उपयेमे, N
ins. मद्र (N2 D1. 5 भद्र) राजस्य (Ś1 K1 N3 'राज्ञो; Ko. 3. 4
'राजो) द्युतिमतो (Ko om. द्युतिं) दुहितरं. — Ds om.
पुत्रम्. Ś1 अजीजनत्; S जन (Ms उत्पाद) यामास (for
अजनयत्). Ms contains in this section some re-
petition, which may be ignored.

88 T2 G2. 4-8 read 88 after 84. — After तु, G1
Ms ins. खलु. K4 N T2 G4-8 om. पूर्वमेव. Ko. 3. 4 Da1
D1 हिडिंबायां; G2 Ms-8 हिडिंब्यां. B D2. 4 राक्षसं घटोत्कचं
नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा—'मास'). N
Da Dn D1 राक्षसं घटोत् पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष—
'मास'). S पुत्रम् (G4. 8 om. पुत्रम्) उत्पाद (T2 G2. 4-8
जन) यामास घटोत्कचं नाम (for घटो—'मास'). — After
88, T1 G1. 8 M ins. 904* (cf. v. l. 85).

The fragm. MS. B4 ends with पूर्वमेव (in 88);
the MS. will be wholly ignored hereafter. B
will therefore represent only the four Bangālī
MSS. B1. 3. 5. 6.

89 Ko om. एते. T G Ms. 5 त्रयोदश (for एका).
K4 T2 G2. 4-8 transp. पाण्डं and पुत्राः. Ms-8 पांडं
त्रयोदश पुत्रा बभूवुः (for एका—पुत्राः). — After 89, Ś1
Ko. 3. 4 N B1. 3. 6 D (for D2 see below) ins. तेषां
वंशक (B1. 3. 6 'ध') रोभिमन्युः. For 89, K2. 4 D2 subst.:

905* इत्येते एकादश पाण्डवानां

पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र ।

तेषामभूद्वंशकरो महात्मा

वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्युः ॥

[Before this, K4 ins.: अत्रानुवंशः श्लोको भवति.]

90 Before विरा, N (except Da) ins. स. N1
विराटराजस्य दुहितरम्; B1. 5. 6 D2. 4. 5 G1. 3 विराटदुहि-
Ś1 K1 om. उत्तरां नामाभिमन्युर. D2 om. नाम. Ko
10m. नामाभिमन्युर. K2. 4 N3 B3. 6 Ds om. अभिमन्युर.

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य ।
पाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥
संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो
भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षितु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य
जनमेजयः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः
शङ्कुश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पूर्वशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।

पूर्वशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६

C. 1. 2842
B. 1. 53. 90
K. 1. 63. 89

Ks N̄1.2 Bs D (except D2.4.5) उपयेमे उत्तरां नाम
(for उत्तरां—'येमे). — B1.3.6 D (except Da D5)
भवत् (for उजायत).

91 S तमुत्संगे. K4 पृथाभियोगात्. N̄3 S पृथिवी (for
पृथा). K2 पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्; D2 पृथा पुरुषो-
त्तमस्य नियोगात् (by transp.). N̄1.2 B3.5.6 पुरुषोत्तमो
"देवः. K1.2 M6-8 om. वासुदे". T1 सुभद्रां; G1.3
सुभद्रायाः (G1 "द्रां") सौभद्रस्य; G2.6 सौभद्रस्य; G4.5
सुभद्रायाः; M8 सुभद्रानु; M5 सुभद्रे (for वासु). — K2.4
पाण्मासिकं; G6 पाण्मासमहं. T Gs.6 om. अहमेनं; G1.2.4.5
M om. एनं. Ś1 K1 एवं; D5 एतं (for एनं). K4
गर्भमेनमहमेनं (for गर्भमहमेनं). Ś1 K संजीवयिष्यामि; S
जीवयामि. After "यिष्यामि, S ins. पादस्पर्शात्. T G4.5
M om. इति. — After इति, Ko ins. उवाच. — After
91, N ins.:

906* स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकाल-
जातोऽस्त्राक्षिना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः ।

[Ś1 K2.4 Da D1.2.4 "वेन संजात". Ś1 N̄ om. -बल-.]
On the other hand S ins. after 91:

907* वासुदेव उवाच । अहं जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् ।
जात एवायमभिमान्योः । सत्येन चेयं पृथिवी धारयत्विति ।
वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत ।

[After एवायम्, T2 G4-6 ins. अनुजातः. M नायम-
जातः (for अयम्).]

92 K4 N̄1 B D (except Da) om. सं. S नाम
तस्याकरोत्सुभद्रा (for संजी—'मुवाच). — G1.3 om.
भवत्वयं and नाम; and after इति, ins. अ(G3 त)त्र
श्लोकः. T G2.4-6 M subst. for परिक्षीणे—'न्नामेति: G1.3
ins. after श्लोकः

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परंतपः ।

परिक्षिदभवत्सत्सौभद्रानु यशस्विनः ।

[= (var.) 1. 45. 13.]

93 D6 स (for परिक्षित्). N̄ D (except D4) om.

तु. K2.3 T1 om. खलु. K2 G1.2.6 M5.3 भद्रवतीं; T1
G4.5 सुद्रं; T2 M3.6.7 मद्रं; G3 भद्रां. After 'येमे, N
ins. त्वन्मातरं. — Ś1 K D5 यस्याम्. N G3.6 भवान्; T1
तु यो भवांस्तु; T2 G4.5 M5 तत्रभवांस्तु; G1 पुत्रो भवान्; G2
स्वन्नभवान् (for अस्य). After अस्य (resp. its v. l.),
K3.4 B1.3 D1.2.4.5 T G (except G4.5) ins. जज्ञे.

94 Ś1 Ko.1.3 B1.5.6 Da D2.4.5 भवतोपि; K2.4 N̄
Bs Dn D1 भवतो; T G4.5 M5 भवतः खलु; M3.6-8
जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु). After 'जयात्तु,
G1-3.6 ins. भवतः (G3 cont. खलु). K2 D5 T G4-6
M3.5 transp. द्वौ and पुत्रौ. After पुत्रौ, N ins. जज्ञाते;
M3.6.3 जनयामास. G2.4-6 M5-8 शतानीकश्च. Ko.3.4
Dn D1.2 शङ्कुर्णः; T G (except G4.5) शंखः (for शङ्कुः).
Ko.3.4 चेति (for च).

95 T G1.6 M (except M5) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्).
— T1 पुरुषः; M3 उदयनः । तस्य पुत्रः (for पुत्रः). After
'दत्तः, G3.5 ins. इति. For 95, N subst. शतानीकस्यापि
(N̄ B Dn D1.4 om. अपि) वैदेयां पुत्र उत्पन्नो (D5
'त्पस्यते)श्वमेधदत्त इति (D5 om. इति).

96 " T1 G1.3 ते (for तु). For 96, N (including
Dev.'s text) subst. एष पूर्वशः (D5 इत्येव पौरवो वंशः)
पाण्डवानां च (Ś1 om. च) कीर्तितः (Ko.2-4 'तस्ते) । धन्यः
पुण्यः (Ko.3.4 Da1 om. पुण्यः) परम (K2 om. परम) पवित्रः
सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैः नियमवद्भिः. Thereafter, while
Ś1 K1 cont. अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णैः शुश्रूषुभिः श्रद्धधानै-
र्ब्राह्मणांतरितं (Ś1 'रितमिति); Ko.2-4 N̄ B D (with
further addition to the latter) cont. अनंतरं क्षत्रियैः
स्वध (Ko.2-4 'क)र्मनिरतैः प्रजापांलनतत्परैः । वैश्यैरपि च ।
श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 'गंतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (Ko.2-4
here repeat श्रोतव्यः) त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्धधानैरिति
(Ko.2-4, like Ś1 K1, श्रद्धधानैर्ब्राह्मणांतरितं). — Finally,
there follows in N (including Dev.'s text) a phala-
s'ruti of the Bhārata :

वैशंपायन उवाच ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्यथिर्वीपतिः ।

महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १

C 1. 3843
B 1. 96. 1
K 1. 102. 1

909* इतिहासमिमं पुण्यमक्षेपतः श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः संपूज्याश्च । परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्धावाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रत-संपन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोकः ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।

धन्यं यश्चक्षमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn D1 नराः; D5 विप्राः (for ब्राह्मणाः). S1 K Ns Ds om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः. N1 Dn वेदपराः (for देव). B D2.4 पुण्यभाजः (for 'लोकाः'). S1 K Ns Ds om. (the first) भवन्ति. K2 (hapl.) om. from ब्राह्मण—पावनं ये. S1 K1 'मनुष्यलोकानां' (for 'मनुष्याणां'). S1 K (K2 om.) Ds संपूजनीयाश्च. Before परं, Ds ins. राजन्. Ko.3.4 Da ये च (for ये). Bs.5.6 D2 om. (the second) विमत्सरा. N2 B1 D (except Ds; D2 om.) अमत्सरा (for विम). K2.4 देवव्रतसं; N1 'व्रततपःसं'; Dn वेदसं (for वेदव्रतसं). S1 K न शोच्याः (for 'शो'). Da D4 कृताकृतैः; Dns D2.5 कृतकृत्याः (for कृता). S1 K (except K2.4) B1 D4 om. (the second) भवन्ति. — First line of the st. = 1. 56. 15^{ab}; for second line of. 1. 61. 101^{ab}. B1.3.6 D2.4 स्वर्यैः; Cd धन्यं (as in text).]

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N1.2 T1 संभव. — Adhy. name: N (including Cd) पूरु (some MSS. पुरु; पुरोर) वंशानुकीर्तनं (S1 K1.2 cont. समाप्त); T2 G4 Ms-3 वंशसंक्षेपः; G1 राजपरंपरा. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 92; Da1 D4m 93; Dns 94; T1 54; T2 G M 4 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Dn1. n2 90. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3816.

The extensive Southern transpositions which begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have been noted from time to time in the course of these notes. For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under:

सोऽश्वमेधसहसेण वाजपेयशतेन च ।

तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्ग लेभे ततः प्रभुः ॥ २

ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

adhy. 56 (Bhārata eulogy)

90 (prose genealogy)

57-61 (Genesis)

70-88 (Yāyāta)

89¹ (metr. genealogy, 1st part)

62-69 (S'ākuntala)

89² (metr. genealogy, 2nd part)

91 etc.

Ignoring the MSS. which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS. which constitute the critical apparatus:

S1; Ko.1.2.3.4; N1.2.3; V1; B1.3.5.6; Da1.2; Dn1. n2. n3; D1.2.3.4.5; T1.2; G1.2.3.4.5.6; Ms.5.6.7.8.

91

Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy. comprising merely introductory matter. — The adhy. is missing in V1 (of. v. l. 1. 68. 74); the MS. is wholly ignored here.

1 S1 K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). — ^a) S इ (G2 ऐ) इक्ष्वाकूनामन्यतमो; Cd as in text. — ^e) Here and below S (uniformly) महाभिषज् for 'भिष. — ^d) Ko.3.4 शीलवान्; N1 कार्यवान् (for सत्यवाक्). Ns संश्रितव्रतः; T1 अनसूयकः. K2 नित्यं च शंसितव्रतः.

2 ^b) N (except S1 K1-3) राजसूयशः; S शतसंख्येन भारत (M च प्रभुः). — ^e) N2 B1 D (except D2.4.6) देवेशः. — ^d) S1 प्राप (for लेभे). S च स (for ततः). — After 2, T2 G (except G3.6) ins.:

910* यौवनं चानुसंप्राप्तं कुमारं वदतां वरम् ।

संस्मरंश्चाक्षयल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।

[(L. 2) G1 अर्जितांश्च स्व. T2 कृत्वा वै तामपां लोके वासं चक्रे महायशाः.]

3 ^e) N (Bs marg.) ह्यासन् (Bs orig. राजन्); T2 G1.2.4.5 सर्वे. T1 G3.6 M राजर्षयस्तथा (G3 दा) सर्वे.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
 अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
 तस्या वासः समुद्रतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
 ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाञ्छुखास्तदा ।
 महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्दीम् ॥ ५
 अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
 उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
 स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वास्तपोधनान् ।
 प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
 महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं नृपम् ।
 तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ८

सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
 ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ९
 तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
 किमिदं नष्टरूपाः स्थ कचित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
 तामूर्चुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
 अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
 विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमपिसत्तमम् ।
 संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
 तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
 न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
 त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूय पुत्रान्वसून्भुवि ।

C. 1. 3855
B. 1. 99. 15
K. 1. 102. 15

4 ^a) $\tilde{N}1$ समप्रभं.

5 ^a) D_5 'न्सुराः सर्वे. — ^b) $\tilde{N}1$ सहर्षाः समुखा.
— ^c) K_0 अथाभिषस्तु. — ^d) G_0 तदैको दृ.

6 ^a) Only $K_{2.4}$ D_5 अपध्यातो (as in text); D_4 स
शप्ता वै; G_3 अथ ध्या; the rest सोपध्या. — ^b) K_1 च;
 $\tilde{N}1.2$ B D (except D_2) तु; $\tilde{N}3$ M (except M_3) स्म (for
स). — ^d) T_2 G (except $G_{1.6}$) 'लोकमवा'. — After
6, D_4 (marg. sec. m.) S (D_4 G_2 om. line 1) ins.:

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
 यथा हृतमनाश्वासि गङ्गया त्वं सुदुर्मते ।
 सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
 यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) G_5 M शाश्वतान् (for शोभं). — (L. 2) T_2
 $G_{2.4.5}$ सुदुर्मनाः. — (L. 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D_4 (marg. sec. m.) T_1 G ins. वैशं.
— ^a) $\tilde{N}3$ D_5 चितयित्वा तु नृ. — ^b) D_4 भूयान् (for
नृपान्). $\tilde{N}2$ D_n D_1 अन्यान् (for सर्वान्). — ^c) $\tilde{S}1$ K_1
प्रतीपं. — ^d) D (except $D_{2.4.5}$) भूरितेजसं.

8 ^a) S सा महाभिषजं दृ. — ^b) $B_{1.6}$ $D_{2.4}$ T_2
धैर्याच्युतं. — ^c) N ध्यायंती ($\tilde{S}1$ as in text; K_3 ध्यायन्);
S (except M_7) ध्यात्वा. — ^d) S उपवृत्ता (T_1 'त्त; G_2
'त्त; G_3 'त्य). — After 8, B_1 (irrelevantly) ins.:

912* भावं मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।
 (of. v. 1. 22).

9 ^a) T_1 $G_{1.8.6}$ M वै; T_2 सं; $G_{2.4.5}$ तान् (for तु).
S 'स्तसंकाशान्. — ^b) $\tilde{N}$ D_a D_n D_1 'हतान्नृप; B $D_{2.4}$
'हतान्नृदा; T_1 $G_{1.3}$ M 'हतान्भुवि; T_2 $G_{2.4-6}$ 'हतान्दिवि.
— ^c) $G_{2.4.5}$ भुवि (for पथि).

10 ^a) T_1 तथाभूतान्. K_2 S तु (for च). — Before
10^a, $K_0.4$ D_5 T $G_{2.4.5}$ M_6-3 ins. गंगोवाच. — ^c) B
 $D_{2.4}$ किमेवं. — After 10, T_2 ins.:

913* सुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् !;
 while G_6 ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except $M_{3.5}$) ins. वैशं. — ^a) K_3
देवी; S (except G_3) दीनाः. — ^b) M वै स्म (for स्मो वै).
T G शप्ता वै सुमहानदी. — ^c) $M_{3.5}$ अल्पाप. T_1
(corrupt) अस्त्वयं कृतवान्बुध्या; T_2 G M_6-3 अस्व (G_3
'न्व; M_6-3 'स्त्व)यं कृतया बुध्या.

12 ^a) S वयं हि सहसा सर्वे. — ^b) $\tilde{S}1$ K D_5 दृष्ट्वा तं
(for प्रच्छन्नं). M 'न्नं नानुबुधुमः. — ^c) $\tilde{S}1$ तमस्यभिं;
K $\tilde{N}3$ तपस्य (K_1 $\tilde{N}3$ 'मप्य)भिं; $\tilde{N}1$ तन्मध्यनिस्; $\tilde{N}2$
 D_a D_4 समेत्याभिं; D_2 तमसा निस्; D_5 ते सर्वेभिं.
 D_1 तपस्यंतं तपः पुरा; S तमभ्यति (T_1 G_3 'भ्येति; M
'भ्येत्य)सृता वयं.

13 ^a) M (except M_3) तस्य (for तेन). — ^b) D_5
वै; M च (for ह). — ^c) $\tilde{N}1.3$ T $G_{2.4.5}$ न तच्छक्यम् (T_2
तदशक्यम्) अ ($\tilde{N}3$ न)कर्तुं च; $G_{1.6}$ न तत्कर्तुमशक्यं च; G_3
न तच्छक्यं मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्यं च (M_5 न शक्यं
कर्तुमन्यच्च).

14 ^a) $\tilde{S}1$ transp. त्वं and तस्मात्. $\tilde{N}1.2$ B D G_1
त्वम (D_5 तद)स्मान्; T_2 $G_{2.4.5}$ त्वं चास्मान्. — ^b) $\tilde{N}1.2$
 B_6 D_n D_1 सृज (for सूय). $G_{2.4.5}$ अपि (for भुवि).
 $K_0.3.4$ जनयासान्सरिद्वरे. — ^c) $\tilde{S}1$ प्रवेशाम; K_0 प्रवि-
विशो; K_{2-4} D_5 'विशामो; T_1 'विवेश. $K_0.3.4$ B D
(except D_a) वयं शुभे; $\tilde{N}3$ शुभे वयं; S कथंचन.

G. 1. 8856
B. 1. 86. 16
K. 1. 102. 16

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसन्गङ्गा तथेत्युत्तवान्नीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५
वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६
गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानवाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७
वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्नानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्रिलोकगे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।

तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमज्जसा ॥ २२

15 °) Ś1 K1.2 Da2 इत्युक्त्वा; .Ko.4 श्रुत्वैव. S
प्रत्युवाच (for 'क्ता तान्). N2 B Dn D1.2.4 'क्ता तैश्च
वसुभिः. — °) S तथास्तु समयादिति. — Before 15^a,
N2 B D (except D5) T1 ins. गंगोवाच. — °) B (except
B1) 'पञ्चाग्रः. — After 15, B3 ins.:

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामूचुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — °) Ś1
K1.2 प्रतिप° (cf. v. l. 7). S विद्वान् (for राजा).
— °) N1.2 B (except B1) Dn D1 ज्ञात°. N2 B
(except B1) D (except Da D5) लोकविश्रुतः (for नाम
धा°). — °) S त्वत्कृते (for भवि°). S (G1 by corr.)
जातः (for लोके).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ś1 K N1.3 'प्येतत्.
S 'वं मनोजातं. — °) Ko S वदथ. S चानवाः. K3.4 N
B D (except D5) यथा मां वदता (K3.4 'था) नवाः.
— °) N1.3 B D2.4 चिकीर्षामि. — G5 (hapl.) om.
17^a-19^a. — °) K3 'कं च यथेप्सितं; S (G5 om.)
वचनं च दिवौकसां.

18 G5 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K S om. ऊचुः.
— °) K3.4 जाताज्ञान्मुतानप्सु; S (except G5; G5
om.) जातं कुमारं स्वास्वप्सु. — °) G2.4 M च (for वै).
— °) B3.6 Da D2 G5 'कालात्.

[After 18, the Kumbh. ed. ins. a st. (1.102. 20 of
its text) which was not found in any MS. collated!]

19 G5 om. 19^a (cf. v. l. 17). Ś1 K1 S om. उवाच.
— °) K4 S (except M3.5; G5 om.) एव (for एतत्).
— °) Ś1 K1 N1.3 (marg. sec. m. as in text) D5

पुत्रस्त्वस्य. — °) S मोघं भवेत्कर्म. — °) D1 महात्मनः; S
कृतं मया.

20 Ś1 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.).
— °) Ś1 K1 तुर्यार्धं वै; Ko.2 D2 T2 G1.4 (sup. lin.)
'यांशः; K3 तुर्यार्धार्धं; B1 D4 G2 तुर्यस्या°; G3 अंतर्यो°.
— K4 (hapl.) om. 20^a-21^a.

21 K4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — °) Ś1 K1.2 D5
संवत्स्य°; Ko संभवति. — °) Ko.3 S च (for तु).
— °) S अपुत्रस्तु (M3 'श्च) नरव्याघ्रो. — °) S
'ति सुतस्तव.

22 K4 N B D (except D2) om. वैशं उ°; Ś1 K1 S
om. उ°. — °) T G च; M तु (for ते). — °) T G M3
गंगा च. K2 तदा; S च ते (for सह). — °) K2 ते हृष्ट°;
N2 B1.6 Dn D1.5 संहृष्ट°. — °) Ko.4 'कल्पमोजसा.
— After 22, B3 ins.:

916* सा तु विध्वस्तवपुषं कश्मलाभिहतं नृप !,
which is followed by 912*.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव° (for
आदि°). — Sub-parvan: N1.2 V1 T1 संभव; to it N1.2
V1 add महाभिपोपाख्यान; while B1.3.6 Da Dn D1.2.4
(om. sub-parvan name) mention only महाभिपो°.
— Adhy. name: Ko.3.4 गंगावसव (K4 'वसु) संवाद°.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ko 93; B1
Dns 95; Da1 D4 94; T1 90; T2 40; G M 41.
— S'loka no.: Da1 Dn1.2 22; M3 24. — Aggregate
s'loka no.: Dn2 3858.

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निपसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिच रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्धोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

ह्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५
प्रतीप उवाच ।
नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६
ह्युवाच ।
नाश्रेयस्यसि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७

C. 1. 8871
B. 1. 97. 7
K. 1. 103. 6

92

1 In V₁, 1-13^d are missing (cf. v. 1. 1. 68. 74).
N₁ om. वैशं उ°. S₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) D₁
प्रतिपो. N₁ D_n D₁ राजासीत्. S₁ K_{1.2} N₃ D₅ ततः स
(K₂ D₅ °तस्तु) प्रतिपो राजा; Ko. 3.4 S प्रतीपस्तु ततो राजा.
— ^b) N₂ B₁ D_n D₁ °हितः सदा. — ^c) S महाबाहुर्
(for समा वं). Ko. 3.4 D₂ न्य (D₂ अ) वसत्तपसा युक्तो.
— ^d) N₁ B₁ D_n D_{1.4} गंगाद्वार (N₁ °तीरे) ग°. Ko. 3.4
D₂ °तीरे समाहितः; S °तीरे जितेंद्रियः.

2 ^a) M_{3.5} तत्र; M₆₋₈ °तो (for तस्य). — ^b) N
(except S₁ K₁) गंगा स्त्रीरूपधारिणी; S लोभनीयतमाकृतिः.
— ^c) S₁ K₁ शयनात् (for सलि°). S °यं गंगा सलिलात्.
— ^d) B₁ D_{2.4} दर्शनीय°; T G दर्शनं (G₈ उद्देशं) स्त्री
समभ्यया (T₁ °गा) त्; M तस्य दर्शनमभ्यया (M₈ °या) त्.

3 ^b) N₂ D_n मनोरमा (for मन°). K₂ °रूपसमन्विता;
S तस्य सा देववर्णिनी (G₃ °रूपिणी). — ^c) S₁ K₁ B_{2.5}
D₄ T G M_{3.5} सालसं. M₇ णं चोरुमासाद्य. — ^d) M₇
तस्य (for ऊर्हं). N₁ M (except M₅) वरानना; T₂
G_{1.2.4.5} शुभांगना.

4 ^a) S₁ K₁ N₃ D_n प्रति° (cf. v. 1. 7, 16).
— ^b) Ko. 3.4 N_{1.2} D (except D_{2.4}) S (except T₁ G₁)
यशस्वि°. — After 4^{ab}, S ins.:

917* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।
— Before 4^{cd}, G₆ M_{3.5} ins. प्रतीपः. — ^c) Hypermetric!
N_{2.3} B₁ D (except D_{2.4} D₅) M₃ करोमि (for कर°). K₂
इह; B₁ D_{2.4} किं तु (for किं ते). Ko. 3.4 किं ते करोमि क°;
D₅ °णि किमद्याहं; G₈ किं ते कल्याणि करवै. — ^d) K₂
किं ते (for यत्ते). Ko. 3.4 °भिवाञ्छितं. S यद् (M किम) र्थं

मां (T₁ त्वं; M₆₋₈ मा) त्वमभ्यया: (T₁ समभ्ययात्).

5 K₃ D₁ (hapl.) om. 5-6. — S₁ स्त्री वभापे; K₂ S
गंगा. — ^a) S कामये त्वां नरव्याघ्र (T₁ °घ्रं). — ^b) Ko
स्त्रीभावेन; N₂ D_n भजमानां; D₅ नृपश्रेष्ठ; S स (G₃ तत्)
कौरव्य (T₁ अनुरक्तां). — ^c) N₂ S °गः कामयमानानां
(M_{3.5} °मयुतानां हि). — ^d) M_{3.5} transp. स्त्रीणां
and सद्भिः.

6 K₃ D₁ om. 6 (cf. v. 1. 5) G₄ om. प्रतीप उ°.
S₁ K₁ S (G₄ om.) प्रती (S₁ K₁ °ति; G_{1.2} °दी) पः.
— ^a) S °हं कामात्स्त्रियं भद्रे. — ^d) S₁ transp. तद् and
मे. Ko D_n D₅ °म्यमेतद्धि. B₁ मत्तं. B_{2.5.6} D_{2.4} °म्यं
तद्धि व्रतं सम. — After 6, Ko. 4 D_{2.4.5} (marg.) ins.:

918* यः स्वदारान्परिलज्ज्य पारक्यां सेवते स्वयम् ।

स संसारात् मुच्येत यावदाभूतसंश्रवम् ।

[(L. 1) Ko D₅ ध्रुवं; D_{2.4} स्त्रियं (for स्वयं). — (L. 2)
D_{2.4} निरयान्नैव मु°; D₅ संसारात्स न मु°. D_{2.4} घोराद्
(for यावद्).]

7 K₁ स्त्री; S गंगा. — ^b) S नानपत्या कथंचन (G₃
न कंच°). — ^c) S₁ तां (for त्वं). N₁ B_{5m} D_n D₁
भजंतीं भज मां (N₃ भज मां भजंतीं) राजन्; B₁ D_{2.4} भजस्व
मां भजमानां (D₂ transp. मां and भज°). S मां वै (M_{3.5}
त्वं) भजस्व नृपते. — ^d) N₁ B_{5m} D_n D_{1.5} दिव्यां; B
D_{2.4} काम्यां; S देहि (for राजन्). S₁ Ko-2.4 N_{1.3}
काम्यां; K₃ B₁ D_{2.4} दिव्यां (B_{5m} as in text); S कामं
(for कन्यां). S °स्त्रियः. — After 7, M₆₋₈ read
10^b-15^d.

8 G₅ M₆₋₈ om. प्रतीप उ°. S₁ K₁ T G_{1-4.6} M_{3.5}
प्रती (S₁ K₁ °ति) पः; K₂ N₃ प्रतिप उ°. — ^a) S₁ नयाति°;

C. 1. 8872
B. 1. 97. 8
K. 1. 103. 9

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्त्रुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९
सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्त्रुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्त्रुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

रुयुवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२

पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रस्थितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजस्तत्रैवान्तरधीयत् ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियपर्यभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko. 4 N̄s B1m. 6 Dn2. ns D1. 4 त्वया नि°; K1 त्वयाति°;
K2. 3 Da D2. 5 मया नि°; B5 म(m त्व)या हि वृ°; Dn1
त्वयानिमित्त°. S समया(Gs 'यो)तीत (G2 'दिद; Gs
'दित)मे°. S1 K1 मे; Ko. 4 T G M3. 5. 6. 8 वै; N̄s B1m
Da Dn D1. 4 M7 तु (for ते). ॥ Dev.: निवर्तितमेव
निवृत्तं। ॥ — °) Ko. 2 D1 नोदय°. — °) Ko. 3. 4 स्त्रुषाये°;
S क्षिणुया°.

9 °) K1. 2. 4 M (except M5) त्वयाश्लिष्टं (K1 'ष्टा).
K1. 2. 4 N̄s D5 वरानने. — °) S1 K1 हि (for च).
— °) S1 transp. भीरु and विद्धि. D5 'तदीप्सितं. S
आसनं विद्धि तच्छुभे.

10 °) N̄s B D (except D5) सव्योरुः; Gs 'व्यं च;
M3. 5 'व्यश्च; M6-8 'व्यस्तु. S1 N̄s. 3 Gs 'गस्; N̄s B D
'भोग्यस्. — M6-8 read 10°-15° after 7. — °) N̄s Da
D4 T G2. 4-6 M3. 5 transp. स and च. M6-8 तु स (for स
च). K8 Da2 D2 T2 G1. 4. 6 M (except M7) विसर्जितः.
Gs 'या समयवर्जि°. — °) S नाचरामि. — °) D5 transp.
त्वयि and कामं. S1 K1 S त्वया (Gs तव); K2 भोगं (for
त्वयि). S1 K1 सह; K2 त्वयि (for कामं). S1 K1. 2. 4 B5
D2. 4. 5 वरानने; T1 G M6-8 प्रियं (G1 अहं) वरं; T2 वरं
प्रियं; M3. 5 तु कामतः.

11 °) S1 स्त्रुषाणामेव; K1 'पामेव हि. D (except
D4) सुश्रोणि. — °) S1 'र्थी; N̄s B (except B5) D
(except Da2 Dn1 D1) T G 'र्थ. Ko 'र्थं वरयाम्यहं.
— °) K2 B5 S (except T1) ममाश्रि°.

12 K1 स्त्री; S गंगा (T1 om. the ref.). — °) Da

संयुज्यैव; S संयोगः स्यात् (M5 'गोस्तु). — °) N̄s. 2 B D
(except Da D5) तु (for एव).

13 °) M6-8 क्षत्रिया (for पार्थि°). — °) D5 तेषां
प्रियपरायणाः. — °) G2. 5 वो (for हि). — °) T1 स्त्रुषु
(for वक्तुं). — V1 resumes from 13°. — °) T2 G2-6
यो (for ये). K3 कथि°; T G2-6 प्रणे(T1 Gs 'णि)ता. G1
कुलस्य वः प्रणेता यः; M3. 5 यो वः प्रणेता वंशस्य; M6-8
योतः प्रणेता सर्वस्य. — °) K (except K1) N̄s. 3 D5 यत्
(for तत्). N̄s V1 B D (except D5) 'मथोत्तमं. T G
पतिः स्यान्मे (T Gs तावकस्य; Gs तस्याहं च) नरोत्तम; M3. 5
तव पुत्रो नृपोत्तम; M6-8 कुलस्यास्य भविष्यति.

14 °) N̄s स मे नाजीजनत्कस्माद्; N̄s V1 B D
(except D5) समयेनेह धर्मज्ञ. S स (T2 Gs न; Gs यः) च
(T2 G2. 4. 5 हि) मेभिजनं जातिमा(T1 'रा)चारं (T 'रः)
चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा). — °) T2 G1. 6 न
मीमांसेत; G2. 5 न मीमांस्यति; G3 न मीमांस्यश्च; M न
मीमांसेत (for तत्स°). T2 G1-3. 5. 6 M transp. पुत्रः and
ते. T1 न मीमांसे ततः पुत्रः; G4 न च मीमांस्यते पुत्रः.
— °) K2 'सेच. S सर्वमेव परंतप (T G2 M3 'पः).

15 °) S राजेंद्र (for पुत्रे ते). — °) S1 वरयि°; S
'यिष्यामि ते. K N̄s V1 D5 M (except M5) श्रियं; Dn
D1 रतिं (for प्रियं). — °) N̄s सूक्ष्मैः (for पुत्रैः). S परं
(M3. 5 मुखैः) (for प्रियैः). N̄s D (except D2. 4. 5) M3. 5
एव (for अपि). — °) S जेष्यति (for प्राप्स्य°).

16 S1 K1. 3 T1 G1-3 M om. उवाच; B5 D2 T2 G4-6
om. वैशं उ°. — °) M3. 5 तं (for तथा) and अथ (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिपः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
संस्मरंश्चाक्षयाह्यौकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।

पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्मने ॥ २१
यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C. 1. 3888
B. 1. 97. 23
K. 1. 103. 50

तु). K_{3.4} तथेति राजा सा चोक्ता. — °) T₂ M₃₋₃ तथा (for तत्र). — After 16^{ab}, S ins.:

919* अदृश्या राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा ।

— °) Ś₁ °दयस्तु; K_{1.2} °क्षस्तु; Ñ₁ Da Dn D₁ °क्षचै; Ñ₂ V₁ B D_{2.4} परीप्सन्चै; Ñ₃ परीप्सश्च; S °क्षश्च.

17 °) Ś₁ K_{1.2.4} प्रति° (of. v. l. 7, 16 etc.).

— °) Ś₁ K_{0.3.4} Da₂ D_{2.4} S (except T₂ G_{4.5} M_{3.5}) °नंदनः. — After 17, K₃ Da₁ D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

920* प्रतीपस्य तु भार्यायां गर्भः श्रीमानवर्धत ।

श्रिया परमया युक्तः शरच्छुके यथा शशी ।

ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।

कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L. 1) K₃ Da₁ श्रीमांस्तथाभवत्. — (L. 2) D₄ G₃ M_{2.5} शुक्रपक्षे; T₂ G₀ M₃₋₃ शशच्छुके. K₃ Da₁ °क्तः संवर्धत महायशाः. — (L. 3) K₃ Da₁ व्यजाय°; T₁ प्रजा°. T₁ M₇ शशप्रभं. M₃ प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) K₃ Da₂ प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, K₃ Da₁ ins. 921* (of. v. l. 18).]

18 Ś₁ K₁ om. 18. — °) K_{0.3.4} Ñ₃ Da₁ D_{1.4.5} G₀ M_{3.5} संतानं. — °) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D_{2.4.5}) शांतनुः. — D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 18; K₃ Da₁, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।

जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसंस्कृतम् ।

शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः । [5]

स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः ।

धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।

यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः ।

[(L. 2) K₃ Da₁ °कर्माणि राजपिः. — (L. 3) K₃ Da₁ °संस्कृताः; D₄ M_{3.5} °संस्कृतं; M₃₋₃ °संस्कृताः. — Da₁ G₂ om. lines 4-5. — (L. 4) K₃ °नोहिं महीपाल. — (L. 5) K₃ संवर्धते; D₄ स संवर्धते. G₀ लोकपालकः. — (L. 6) K₃ Da₁ D₄ M धर्मे (for प्राप्य). D₄ M धर्मविदां. — (L. 8)

K₃ Da₁ चारु; D₄ M₃ च सु; M_{3.5-3} चानु (for चापि).]

— K₃ Da₁ cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तत्प्रीत्या राजसत्तम ।

[K₃ adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिपिच्यैनं शंतनुं रजिसत्तमः ।]

while M_{3.5} cont. (after 921*):

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्पभ ।

19 °) K₃ M₃ सस्मार चाक्ष°; B D_{2.4} संस्मरन्नक्ष°.

— °) T₁ G_{3.5} M °जितांस्तान्स्वक°; T₂ G_{1.2.4.5} °जितांश्च स्वक°. — After 19^{ab}, K₁ ins.:

925* महाभिपः स संजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः ।

— M_{3.5} om. 19^{cd}. — °) S (M_{3.5} om.) बभूव धर्मवि(T₁ G₃ M₃₋₃ °कृ)द्राजा. — °) Ñ₁ V₁ B D (except D_{2.4.5}) शांत°. K_{0.3} D₂ कुरुनंदनः; K_{2.4} Ñ₁ Da Dn D_{1.5} °सत्तमः; V₁ B D₄ पुरुषर्पभः; S (M_{3.5} om.) भरतर्पभ (T G_{2.4.5} °भः).

20 °) Ś₁ K_{1.2} Da₁ प्रतिपः (of. v. l. 7, 16 etc.). Ñ₁ V₁ B D (except D_{2.4.5}) M₃₋₃ शांतनुं. — Hereafter the variants of शंतनु will be ignored. — °) K₀ °न्वयात्. S °स्थमबोधयत्. — Before 20^{cd}, K_{0.3} Ñ₂ V₁ Da₁ D₄ (marg.) ins. प्रतीप उ°. — °) Ś₁ K Ñ_{1.2} V₁ B₅ Da₁ Dn D_{1.5} transp. मां and स्त्री. Ñ₃ सा; G_{1.2} M₃₋₃ मा (for मां). K₂ समागच्छत्.

21 °) K (except K₁) Da₁ D₅ T G_{1.3.5} M °नातिरू°; V₁ B (except B₅) Da₂ D_{2.4} स्त्री वै का(Da₂ स)मयमाना तु (V₁ सा; Da₂ -पि). — °) K_{3.4} Ñ₁ Da Dn D_{1.5} दिव्यस्त्री; V₁ B (except B₅) D_{2.4} रूपाढ्या. K_{0.3.4} Da₁ रति(K₀ वर)का°. — °) K_{0.3.4} Da₁ नानुपृ(K₃ °प्र)ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — °) Da D₅ कस्येति Da₁ °स्यापि). K_{0.3.4} Da शोभने; Ñ₁ V₁ B Dn D_{1.2.4.5} चांगने (Ñ_{2.3} V₁ B °ना). K₂ S कस्य सुता त्विति (K₂ वरांगने; T₁ °ता त्विह; G₂ सुता इति).

22 °) V₁ B₁ कामं; B₅ Dn D₄ कर्म; G_{2.4.5} कुर्यात् (for कार्य). — °) Ñ₃ B_{3.5.6} Dn D_{1.5} transp. प्रष्टव्या and सा. K_{0.2} Ñ_{1.2} V₁ B₁ Da₂ D₂ सं(D₃ न)प्रष्टव्या; K_{3.4} Da₁ S प्रति(Da₁ न नि)पेच्यं (K₄ Da₁ °पेच्या; T₁ G₃

C. 1. 8888
E. 1. 97. 23
K. 1. 103. 30

मन्त्रियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
खे च राज्येऽभिषिच्यै न वनं राजा विवेश ह ॥ २३
स राजा शंतनुर्धर्मान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।

जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६
सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माभरणधरा मेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हृष्टो माभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८
सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्छुश्रूयया गिरा ।

M₁ 'पेध्वं'; G₂ 'पिध्वे'; G₃ M₃ 'पेध्वं'. K_{2.4} V₁ B Da
D_{2.4} कदाचन (for त्वया). — °) S (except M₃) व्रजन्तीं.
B (except B₃) D_{2.4} भजमानां नियोगान्मे.

23 Before 23^{ab}, Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} ins. वैशं; K_{0.2.4}
Ñ_{1.2} V₁ B (except B₃) Da Dn D_{1.4} वैशं उ°. — °) Ś₁
K_{1.2} प्रतिपः. — °) K_{0.2.4} Da₁ स्वराज्ये चाभि°. — °) S
जगाम (for विवे). M₃-s सः (for ह).

24 °) G (except G_{2.6}) श्रीमान्. — °) K₀ Da₁
विख्यातोर्व्यां धनुः; V₁ B (except B₃) Da₂ Dn D_{1.2.4}
देवराजसमद्युतिः; S पार्थि(G₁ पांड)वानां धुरंधरः (M₃ प्रभुः
sio). — After 24^{ab}, D₁ (suppl. fol. sec. m.) S ins. a
passage of 27 lines given in App. I (No. 53).
— °) S चचार (for बभूव). — °) S शंतनुः (for सत°).
— After 24, Da₁ ins.:

926* स वनेषु वारण्येषु शैलप्रश्रवणेषु च ।

25 °) S (except M_{3.5}) transp. स and मृगान्.
— °) M₃ नृपसत्तमः. G₃ निघ्नन् राजपिसत्तमः. — After
25^{ab}, S ins.:

927* नदीमन्वचरद्राजा शंतनुः परया मुदा ।

[G₂ 'न्वतर'; G_{4.5} 'नुचर'.]

— °) S गंगां त्रिपथगां पुण्यां (G₃ दिव्यां).

26 °) A few MSS. 'राजा and 'राजो. — °) Ñ₁ V₁
B (except B₃) D (except D₄) G₁ M (except M₃)
परमां (B_{1.3} D₅ 'मं' स्त्रि°. — After 26^{ab}, D₁ S ins.:

928* सा च शंतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— °) K₁ प्रज्व°. — °) M₁ श्रियं (for पद्मां). Ñ₂ V₁ B
Da₂ Dn D_{1.2.4} साक्षाद्विष्टय(B₃ 'त्वद्वा')मिवापरां; Da₁
सा कन्या संमिव(sio) स्त्रियं.

27 °) K₀ मुदितां; S युवतीं. — °) K_{0.3} Ñ₁ S
सर्वाम्; V₁ दिव्यालंकारभू°. — °) S साक्षात् (for एकां).
— °) Ś₁ K Ñ_{1.3} Da₁ M_{3.5} पद्मांतरं; T₂ G (except G₃)
पद्मोत्क(G₂ 'श्वाक')र°. — After 27, D₁ (marg. sec. m.)

S ins.:

929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।

प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

[(L. 1) D₁ G₃ M स्नातमात्राम्. D₁ M धौतवस्त्रां;
T₁ गतोवस्त्रां.]

— G (except G_{3.6}) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।

हावभावविलासैश्च लोचनाञ्जलविक्रियैः ।

श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।

कवरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।

कोकिलालापसंलापैर्न्यकुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]

वार्णां च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्याः सुराङ्गनाः ।

while M_{7.3} cont.:

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below).

28 °) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28^{ab}, G₁ ins.:

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषितः ।

अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषितः ।

तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below). — °) G₁ नातृप्यदर्शनेन च. — S
(except G_{1.2}) repeat 28^{cd} after 30^{ab}.

29 G₁ om. 29; G₂ om. 29^a-30°. — °) Ś₁ वरांगना
(for विला°). — After 29, D₁ (marg. sec. m.) T
G₂-s M ins.:

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणा विलासिनी ।

[Cf. 931* above. — D₁ G_{4.6} गङ्गाकामतः; T₁ गंगा
कटाक्षैः; T₂ गङ्गाकांक्षतः; G₃ गङ्गा वीक्षयाथ; G₅ कटाक्षेण तु-
D₁ वीक्ष°.]

— T (T₁ om. line 2) G₃-s cont.:

934* चञ्चर्यताग्रतस्तस्य किंनरीवाप्सरोपमा ।

दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽभूदर्शनादेव शंतनुः ।

रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३

यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी ।

C. 1. 8901
E. 1. 98 d
K. 1. 104. 11

[(L. 1) G₃ संचार्य चा°. — (L. 2) G₃ तां दृष्ट्वा
दृष्टरोमाभू°. — (L. 3) G₃ रूपेणापि हि वा राजन्सर्वास्ता
राजयो°.]

30 G₂ om. 30^{ab} (cf. v. 1. 29). — ^b) Ś1 transp.
श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन्. S (G₂ om.) कामिनीं तु मनोरमां.
— After 30^{ab}, S (except G_{1.2}) repeat 28^{cd}. — B₃
om. 30^{cd}. — Before 30^{cd}, Da1 S (except T1 G₃ 5.6)
ins. शंतनुः. — ^a) Ō1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा).
S किंनरी (for दान°). — ^d) Ō1 गांधर्वी; Ō3 गंधर्वा. B1
चाय (for यदि). K₃ वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (G₂
सुरोत्तमे). A few MSS. °प्सरा.

31 Da1 om. 31; K₃ om. 31^{ab}. — ^a) S मानुषी
(for पन्न°). — ^b) S जानीयां कां (G₃ त्वां) शुचिस्मिते.
— ^c) Ko Ō3 V1 B D (except Da2; Da1 om.) याचे
त्वां सुर°; S यासि कासि सुरप्रत्ये (G₃ सुमध्ये त्वं). — ^d) Ś1
K₃ भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानवे. — After
31, S ins.:

935* त्वद्वता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।

[T₂ G₂ 4.5 त्वां (for त्वद्-).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy.
no.: Dns 96).

32 Before 32, Ś1 K_{2.4} B Da Dn D1.4 ins. वैशं°
उ°; Ko.1.3 D_{2.5} S वैशं°. — ^a) S श्रुत्वा तु राज्ञः सा
वाला. — ^b) D₅ m °स्मितं तमुवाच ह. — After 32^{ab},
D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।

सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्ती तीरमाश्रितम् ।

[(L. 1) D₁ वचस्तस्य पुरोग°. — (L. 2) G₃ चरंत°.]

— ^a) Ko वचनं (for सम°). Ś1 K₁ Ō1 Da1 कृत्वा; B₅
यत्तत्. S स्मृत्वा वसूनां समयं. — ^d) Ś1 Ko-2 Ō2 V1
B1.3.6 Da Dn D₁-थाभ्य°; K₃ साभ्या°; Ō1.3-थाभ्यनंदद°;
B₅ ससाराद्यु सुमध्यमा; D₁ यथाभ्यागमनि°; D₅ साभ्यनंदद°.
— After 32, K₃ Da1 D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

937* प्रजाधिनी राजपुत्रं शंतनुं पृथिवीपतिम् ।

प्रतीपवचनं चापि संस्तुत्येव स्वयं नृपम् ।

कालोऽयमिति मत्वा सा वसूनां शापचोदिता ।

[(L. 2) K₃ Da1 °वचनाच्चैव. — (L. 3) K₃ मन्वाना.
K₃ Da1 °नोदिता.]

K₃ Da1 cont.:

938* अत्रवीच्छंतनुं गङ्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^a) K (except K₁) Ō1 B (except B₃) Da D_{1.3}
चैनं; D_{1.2} चैवं. Ko.3.4 Ō1 Da1 राजानं. D₅ transp.
राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपालं. — Before 33^{cd},
G₆ ins. गंगा. — After 33, Da1 ins.:

939* ज्ञातोऽसि मयं पित्रा ते भर्ता मे त्वं भव प्रभो !;
while D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, D₁ (marg. sec. m.) ins. गंगोवाच.
— ^a) Ko.3.4 Da S यच्च. — ^c) S नाहं वार°. — ^d) Ś1
K_{1.2} Da2 °व्या च (Ś1 -थ; K₁ -स्मि) विप्रियं; T₂ G₂ 4.5
°व्या त्वयाप्रि°.

35 ^a) S वै (for हि). K_{1.2} B₅ Da1 M₃-3 °मानाहं.
— ^b) Ś1 K₁ T₃ G₃-5 तव (for त्वयि). — T₂ om. 35^{cd}.
— ^c) Ko.3.4 वारिता समयं हित्वा. — ^d) T₁ त्यक्त्वाहं.
S (T₂ om.) त्वां नराधिप. — After 35, D₁ (marg.
sec. m.) S ins.:

941* एष मे समयो राजन्भज मां त्वं यथेप्सितम् ।

भनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, D₁ (marg. sec. m.) T G_{1.2.5} M₃-8
ins. वैशं°. — ^a) D₁ transp. सा and तूक्ता. Ś1 K
(except K₂) Da1 सा चोक्ता; Ō1.3 D₂ साप्युक्ता; B₃ सा
दृष्टा; T₂ G₅ साधूक्ता; G₆ संयुक्ता. — ^b) S तत्रैव वरवर्णिनी.
— ^d) S श्रुत्वा वाक्यमनिदिता. — After 36, D₁ (marg.
sec. m.) S ins.:

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिपः ।

रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तया सह ।

C. 1. 3901
B. 1. 93. 6
K. 1. 103. 12

न प्रष्ट्येति मन्वानो न स तां किंचिद्विचिन् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।

राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतन्मासान् बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तथा सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रान्स्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ४४
तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षालक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37^a, Ks ins.:

943*

गान्धर्वेण विधानतः ।

विवाहितां च राज्ञेन.

— ^b) S कामवान्सुखी (M 'खान्). — ^c) Ś1 K1 'ति
संत्रासात् (K1 'त्रासो). — ^d) Da1 T2 G2.4.5 च (for स).
Ko.2.4 Ṇ2 V1 B (except B1) Da1 Dn3 D2.4 किंचिदुक्तं.

38 ^b) S रूपेण परमेण (M7 च वरेण) च (G3 ह).
— ^c) Ś1 दमाचा; K1 शुश्रूषणेन. Da1 रहश्चैवोपचारेण; S
सम्यक्चैवोपचारेण. — ^d) Ko.3.4 Da1 नातृप्यजं; S
सुखमाराधितोभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परमप्रीतः परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 ^b) Ko.3.4 Ṇ1.2 V1 B (except B1) D (except
D1) त्रिपथगामिनी. — ^c) K2 Ṇ2 Dn D1 M5 कृत्वा; D2
तस्मिन् (for श्रीमत्). — ^d) K2 M5 श्रीमत्सा (M5 'है');
Ṇ2 Dn D1 श्रीमंतं. Ṇ1.3 S वै; B5 च (for सा). B1.3.6
D2.4 विभ्रती सुमनोहरं.

40 ^a) M5-8 भाग्योपस्थितः. — ^b) B5 D (except
D2.4.5) भार्या चो (Da2 वो)पनता (B5 Da1 'स्थिता)भवत्.
— ^c) Dn नृपसिं.

41 ^a) D5 संभोगहावभावार्थैः. — ^b) Ko.4 B5 T G
(except G3) Cd भावला; K3 हावभावैर; Da2 हावकायैर;
D2 हासला; D1 हावहास्यैर. B1.5 Da1 D2.4 T G
मनोरमैः. Ś1 K1 Dn D1.5 हाव (D5 स्नेह)लास्यमनो; Ṇ1
V1 M5 हा (V1 भा)वलास्य (M5 'भाव)मनोरमैः (Ṇ1 'धै:);
M3.6-8 हा (M3 भा)वभावसमन्वितैः. — ^c) Ko.3 transp.
राजानं and रम. K2 Da2 राजानं (Da2 राजा च) रंज;
Da1 रमं भर्तारं. — ^d) Ṇ1.3 रम्ये (for रेमे). S यथा
रम्ये (T2 G4.5 'ज्ये)त स प्रभुः (M3.5 विभुः).

42 ^a) S 'सक्तोभूद्. — ^b) V1 द्रुतं गंगागुणैः. K4 T
G2.4-6 द्रुतः; Ṇ1 हितः; D2.4 G3 युतः. — After 42^b,
D4 (marg. sec. m.) S ins. an additional colophon.

— ^c) S अहोरात्रान्. — ^d) D5 transp. न and बुबोध.
B1.5 Dn D1 बुबोधे न (for न बु). B1.3.6 D2.4 T G M5
transp. बहून् and गतान्. B5 च संगतान् (for बहू).
M3.6-8 बुबोधे न प्रधावतः.

43 ^a) S 'माणः प्रियां लब्ध्वा. — ^b) Ṇ3 'कालं. Ṇ2
Dn D1 S नरेश्वरः. — After 43^{ab}, D4 (marg. sec. m.)
S ins.:

945* दिविष्टान्मानुषांश्चैव भोगान्मुञ्चे स वै नृपः ।

आसाद्य शंतनुः श्रीमान्मुमुदे च परंतपः ।

ऋतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।

[(L. 2) D4 M3.5 'न्मुमुदे योषितां वरां.]

— ^c) G3 अष्टौ च जनयन्पु. — ^d) K (except K1) Da
Dn D1 'मरसंनिभान्; B5 तस्यां स नृपसत्तमः; D4 तस्माद्
मरवर्णिनी; T2 G तस्य चामं (G3 तस्य चामरवर्चसः); M
तस्य सा वरवर्णिनी. Nilp अमरवर्णिनः (as in text).

44 ^a) S (except G1.3) तु (for च). S transp.
सा and पुत्रं. Ś1 Ṇ3 क्षिप्रं (for पुत्रं). — ^b) S स्वास्वप्सु
(G3 स्वाप्सु प्र; M5-8 सा स्वप्सु) क्षिपति स ह (G3 सा).
— After 44^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य तान्निनाय यमक्षयम् ।

[G4.5 स्त्रोदके. T2 G1 तूर्णमा; G2 कर्णमा. G1.4 Mत्तं.]

— ^c) Ṇ1 V1 Dn D1 प्रीणाम्यहं त्वामि; D2 'णामीत्यहमि;
T1 G1.3 'मि त्वां न हीत्यु; T2 G4.5 हनामि त्वां न हीत्यु;
G2.6 वृणोमि (G3 'तु) त्वां नदीत्यु; M5 वृणोमि त्वाहं.
— ^d) T1 अपां स्रोतस्यपातयत्; T2 G M सर्वान्श्रोतस्यवासजत्
(G3 'क्षिपत्).

45 ^a) S तस्य तत्त्वप्रि. — ^c) Ś1 Ko.3.4 D5 स (for
च). T G उवाच किंचिन्न तु (T1 च) तां; M नोवाच वचनं
किंचित्. — ^d) S पितुर्वचनयंत्रितः. — After 45, D4
(marg. sec. m.) S (M5 om. lines 1-4) ins.:

947* अमीमांसा कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनुः ।

सरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीते महीपतिः॥४५
 अथ तामष्टमे पुत्रे जाते ग्रहसितामिव ।
 उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
 मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
 पुत्रमि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गृहिते ॥ ४७
 ह्युवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
 जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ४८
 अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुपिताहं त्वया सह ॥ ४९

अष्टमे* वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
 वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
 तेषां जनयिता नान्यस्त्वद्वदे भुवि विद्यते ।
 मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
 तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
 जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
 देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
 जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
 तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥ ५४

C. 1. 3918
B. 1. 93 23
K. 1. 105 18

जातं जातं च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।
 शंतपुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छतां कथंचन ।
 अष्टमं तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शंतनोर्दृतिः ।

[(L. 3) D₁ G₂. 3. 6 जाताञ्जतांश्च. G₆ सा हंति तरक्षणे सप्त
 वै सुतान्. — (L. 5) T₂ जिघांसत्यां; G₆ 'सिन्यां.]

46 S om. 46^{ab}. — ^{ab}) Ñ V₁ D (except D₂. 4. 5)
 अथेनाम. Ñ₃ B D₂. 4 transp. पुत्रे and जाते. Ñ V₁ B
 D (except D₅) ग्रहसती. — ^a) Ś₁ K₁ परीप्सुः. — After
 46^{ad}, S ins.:

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा तां स कौरवचन्दनः ।

अव्रवीद्धरतश्चेदो वाक्यं परमदुःखितः ।

[(L. 1) T₂ G₁. 2 आहरन्तीं.]

47 Before 47, M (except M₃) ins. शंतनुः. — ^a) Ñ
 V₁ D (except D₂. 4. 5) कस्य (for कासि). K₂ D₅
 कस्येति; Ñ V₁ D₄ D₅ D₁ कासीति; T₁ कस्याणि.
 — ^b) Ñ V₁ D₅ D₁. 5 हिनस्ति; B₁. 3. 6 D₄ D₂. 4 T
 G₁. 2. 4. 5 च (G₁ त्वं; G₅ तु) हंसि; G₆ M₅ च हिंसीः.
 Ñ₃ 'तान्मम. — ^a) Ś₁ मा पापे तिष्ठ; K₁ मपस्ति; K₂
 मा वाप; K₄ मा प्रातिष्ठ; Ñ₃ संप्राप्तं ति. D₅ मा प्रापं
 ति. Ñ₁. 2 V₁ B D₄ D₅ D₁. 2. 4 संप्राप्तं ते सुगृहितं
 (B₂. 5. 6 D₂ 'ते); S मा (T₁ G₁ अ) कार्षीः कर्म निदितं
 (M₃ गृहितं).

48 K₁ स्त्री; Ñ₂ गंगोवाच; S गंगा. — ^{ab}) S (except
 M₃) transp. हन्मि and पुत्रं. S धर्मभृतां. — ^a) K₁
 संवासो (for वासो).

49 ^b) S 'पिंगण(G₃ 'पेंजं)पावनी. — ^a) Ś₁ K Ñ₃
 D₅ वै (for अहं).

50 ^a) Ś₁ K D₅ अष्टौ मे; Ñ V₁ D₄ D₅ D₁ इमेष्टौ
 (Ñ₃ अष्ट मे); B D₂. 4 अष्टौ ये; S अष्टौ हि (for अष्टमे).

Ñ₁. 3 जाता (for देवा). — ^a) S आपवस्या(G₁ आवसिष्ठस्या;
 G₃ वसिष्ठस्या)भिशापेन. — ^a) Ś₁ 'त्वमिहाग'; S मानुवे-
 (M₅ 'नवे)पूपादिताः.

51 ^a) S (except G₃) चाच्यः. — ^b) Ś₁ K₁ D₅
 त्वादृशो; K₀. 2-4 त्वावृते. S तु न (for भुवि). — ^a) T
 G जनित्री मद्विधा धात्री (G₃ जनयित्री मद्विधा स्त्री); M
 जनितुर् (M₃ लोके च) मद्विधा धा. — ^a) Ñ₁ न च वास्ती;
 B₃. 6 D₅ D₁. 4 लोके नास्ति च (D₅ D₁ 'स्तीह). Ñ₂ V₁
 B₁. 5 D₄ D₂ लोके नास्ति (D₄ न चैवास्ति) कदाचन; S
 नैवास्ति (G₂. 4. 5 न वा स्त्री) पुरुषाधिप (M₃. 5 मनुजर्षभं;
 M₆-3 मनुजा).

52 ^a) V₁ B D₂. 4 तेषां च जन; T G M₅ तस्माद्वि-
 (G₂. 4-5 'द्वि-) जनने युक्ता (T₁ M₅ 'क्तं); M₃. 6-3 'जनने
 युक्तं. — ^b) Ś₁ 'त्वमिहा'; Ñ₃ 'त्वमहं'. S त्वत्संयोगमरोचयं.
 — After 52^{ab}, K₀ ins.:

949* वसवस्ते सुता जाता राज्ञोऽहो कस्य कीर्तये ।

— ^a) S लोकाश्च पुष्कलाः.

53 ^a) T₂ G₃-5 नियमस्त्वे. — ^b) K₃. 4 B₁ (m as
 in text). 5 D₄ D₅ G₁. 2 संश्रितो; Ñ₁ 'भृतो; V₁ 'भृतो;
 D₁ 'स्तुतो; G₃ M (except M₃) स श्रुतो. — ^a) D₅
 मोक्षयेयं. B₅ जातं तं मोक्षयिष्येति. — ^a) Ñ₁. 3 जन्मतो.
 S नियोगान्मानुषे(M₆-3 'मनुजे)प्विति.

54 T₂ om. 54^{ab}. — ^{ab}) K₁ D₅ ते तु शा. K₁
 वसिष्ठस्य; C_d आपवस्य (as in text). S (T₂ om.) शप्ताः
 शा(M₆-3 पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृत्यं न मुच्यते. — After
 54^{ad}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

950* अयं तव सुतस्तेषां वीर्येण कुलचन्दनः ।

संभूतोऽति जनानन्यान्भवित्यति न संशयः ।

[(L. 1) D₄ G₃. 5. 6 M₆-3 कुरु. — (L. 2) D₄

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः ।

मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुरुवाच ।

आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

*भिजनं न्याय्यं; T₁ 'तो दितिजानं'; G₂ 'तिजनं कर्म. D₄
G₂ करिष्यति; T₁ वधि'.]

55 °) Ñs Ds एवं. S 'वासस्थो. — °) S देवस्त्व(Ms-8 त)त्सदृशोष्टमः. — °) S₁ Ñs तत्प्र'; K₁ त्वत्प्र'; Ñ₁ तं प्र'. S मध्यसादाच्च जा'. — After 55, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ।
तेषां लोकानवामोति वसूनां वसुधाधिप ।

[For line 1 of. v. 1. 1. 93. 44^{ab}. — (L. 2)=1. 93. 44^{cd}.]

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K_{3.4} Ñ_{1.2} V₁ B₅ T₁ संभव. — Adhy. name: K_{0.3.4} Ñ_{1.2} V₁ B_{1.3.6} D₄ D_n D_{1.2.4} भीष्मोत्पत्तिः; T₂ G_{1.3.4.6} M₃ देवव्रतोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 94; K₁ 103; B₁ D₄ 96; D₄ 95; D_n 97; T₁ 92(!); T₂ G M 43 (G₅ 42). — S'loka no.: D_{n1.2} 24; M₃ 20. — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 3913.

९३

1 S₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — °) Ñs आर्यवो; G₅ वसिष्ठो. S₁ कस्त्वेष; B₅ T G_{2.4.5} कोप्ये°; G_{1.3.6} M को ह्ये°. — °) S₁ K₁ वसूनां दुष्कृतं च किं; S किमृपेक्षस्य दूषितं. — After 1^{ab}, S ins.:

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसुंश्चारुदर्शने ।

[M चारुलोचने.]

— °) Ñ V₁ D_n D₁ S योनिमागं (T₁ 'माश्रि°); B₅ D₄ तनुमाश्रि°. S₁ K D₄ D₅ मानुषत्वमुपागताः.

2 °) S₁ K_{1.2} D₄ D₅ तु (for च). S विशेषेण (for कुमा°). — °) V₁ D₄ D_n त्वया द°. S₁ K₁ वै (for किं). — °) S कस्य (T₁ G₅ त°). M₃-8 केन (for चैव). S₁ K₁ D₅ कृते चायं; S 'नेह (G₅ 'नैव; G₆ 'नैप). — °) S चिरमेप (G₁ 'रं भूमौ) वसिष्यति.

3 °) K_{0.2.3} ईशास्तु (K₂ 'स्ते); D (except D_{2.4.5}) ईशा वै. S 'लोकानां. — °) S वसवः केन हेतुना. — °) T G_{1.2.6} मनुष्ये°. K₀ Ñ₁ B₃ D₄ M₁ 'पपद्यंत; K₂₋₄ T G 'प(G₅ 'द)पद्यंत; Ñ₃ D₄ 'पु प्रप°; D₂ 'ववप°. — °) D₅ T G तत्समा° (T₁ तथ्य°; G_{2.3} तत्व°).

4 S₁ K_{1.3} D₅ M om. उवाच; T G om. वैशं° उ°. — °) K₃ D_n S एवं. Ñ_{1.2} V₁ D (except D_{2.4.5}) तदा गंगा; S वरारोहा. — °) G₅ भर्तारमिद°. — D_{n1} om. 4^{cd}. — °) D₅ सा तु (for देवी). — °) S₁ K (except K₁) D₄ भरतर्षभ (D₄ 'भं); Ñ₂ V₁ B D_{2.4} पुरुषोत्तमं; D_{n2} 'र्षभ.

5 Before 5, Ñ₂ D₄ D_n D_{1.4} ins. गंगोवाच; S गंगा. — °) K₂ S transp. यं and लेभे. S₁ वारुणिः (by corr.). S यमुना (for वरु°). — °) S वरुणाद्राजसत्त°. — °) B (mostly) वशिष्ठो. Ñ V₁ D_n D₁ वसिष्ठनामा स.

6 °) S₁ D₂ 'श्रममिदं. K₂ रम्यं (for पुण्यं). K₁ तस्याश्रमस्थानमिदं. — °) S₁ K₁ 'गणैर्वृतं; K₄ 'गणावृतं; Ñ_{1.2} V₁ B D_n D_{1.2.4} 'समन्वितं; D_n 'निपेक्षितं. — °) K₃

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
 वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
 दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
 गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
 अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
 तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
 सा तस्मिन्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
 चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
 अथ तद्वनमाजगमुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
 पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
 ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
 रेभिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
 तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।

सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
 या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
 सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
 दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
 स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
 उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुचमेन च ॥ १५
 एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवचन्दन ॥ १६
 द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वै गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
 उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
 एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
 ऋपेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
 अस्याः क्षीरं पिवेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

C. 1. 93. 19
 B. 1. 93. 19
 K. 1. 103. 19

Bs Ds °वृते; Ns B1.6 Ds S सर्वर्तुकवनावृ°.

7 °) K2.4 पुण्यवतां; Gs °भृतां.

8 °) K (except K1) B3 Da T G1-3.5.6 M °त्यभि(K2°ति)विश्रुता; N V1 B1.3m.5.6 Dn D1.2.4.5 G2 °त्यभिश्चिदिता (B3m °शोभिता). — °) S काश्य°.

9 °) Ko.2.4 N V1 Dn D1 M3 °कामदुहां. Ko N V1 B Da2 Dn D1 G4.5 M वरा. — °) N1.3 होम्यं धेनुं.

10 °) G2.4 (sup. lin. as in text).5 एकस्मिं°. — °) S1 Ko.3.4 वसती. T G ऋषिसे° (T2 ऋषिनिवेशने; G4 sup. lin. ऋषिनिषेविते). — °) S1 K1.2 मेघेरण्ये; Ko.3 मेघे रम्ये; K4 मध्ये रम्ये; N1 धर्मे पुण्ये; N2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; Ds मध्ये रेमे; G1 यत्नाद्धर्म्ये; G2 रम्ये हर्म्ये.

11 °) S ततस् (for अथ). — °) S धराद्या (Gs सभार्या; Gs अष्टौ च). — °) V1 B D (except Da1 D4) G1.6 M देवा दे°; T2 G2.4.5 देवा वै ऋषिसे°.

12 °) B2.5 °नं तत्र. S सभार्यास्तद्वनं कृत्स्नं. — °) K2 B Da D2.4 संचरंतः (B °त); K3 S विचरंतः (T1 °ति). S ततस्ततः. — °) S1 K (except K1) वनेषूपवने°; Da सर्वर्तुषु व°.

13 °) S1 K1 तस्यै°. N V1 B D (except Ds) °कस्याथ भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेन्द्र. — Ds om. 13°der. — °) B3.5.6 Ds transp. सा and चरन्ती. K2 विचरंती; B1 Da Dn D1 संच°; D2 चरंती गां; S तां च दोग्ध्रीं. — °) D2 संदर्श°. S सुदर्शनां. — °) G2 स्वसा.

S1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 B Dn D1.2.4 नंदिनी नाम राजेन्द्र. — °) N1.2 V1 B Dn D2.4 Gs °त्तमां.

14 °) M अथ सा विस्मिता देवी. — °) S रूपद्र° (Gs रूपयुक्ता सुनन्दिनी). — °) K2 वसवे; K3 दिव्ये; N1.2 द्यौश्चैवं; N3 द्यौश्चापि; V1 Da2 Dn2.3 D1.4 चवे वै; B1.3.5m द्यौश्चैव; B2 द्यौश्चैव; Da1 सचवे; D2 पतिं वै. S सा (T2 G2 स्व°) पत्युर्दर्श° (Gs दर्श° कल्याणी). — °) S1 Ko.1 °क्षणा; K2.4 D2.5 °क्षणां; T G M2.5 °वृषविक्रम (T1 °मं; G1.2 °मः). M2-3 तां गोवृषभविक्रम. — After 14, Bs ins.:

953* पडुन्नतां सुपाश्वरं पृथुपञ्चसमायताम् ।

अष्टायतशिरोग्रीवां पृथुस्तां समपद्यत ।

15 °) Ko Gs सापीनां; K4 सुस्तनीं; N1 संघा°; N3 M स्वाधी°; V1 B1.5 Dn D1.5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपर्नां; G3 सोपि तां. — °) V1 B3.6 Da Dn D1 Cd °सुरां; B1.3 D2.4.5 °मुखीं. Bs D4 तथा; B2 D2 तदा (for शुभां). T1 G3.6 M °विमुखोदरां; T2 G1.2.4.5 सुवालां सुमुखोदरां.

16 °) S °मास कल्याणी (M °र्णी). — °) N1 B (except B1) D2.4 S (except G2.3.6) पौरवचन्दन.

17 °) N3 B (except B1) D4 द्यौस्तथा. — °) K (except K1) B3 Da1 T1 G (except G2.6) °विक्रमः. N2 गजेन्द्रसमविक्रम. — After 17°ab, Bs ins.:

954* उवाच राजंस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— °) N1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — °) S1 °गुणांस्त्विदं; Ko Ds °गुणान्वितः (Ds °तान्); K1 °गुणाधिकां.

G. 1. 988
B. 1. 98. 20
K. 1. 106. 20

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुर्महस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।

पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तया कमलपत्राक्षया नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋपेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिन्स्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसुस्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जहृर्गा वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वसुस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

18 °) Ks Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B5 राजन्). — °) Ks Ñ V1 B1.8 Dn D1.4 °क्षणा.

19 °) Ś1 K1 transp. यः and वै.

21 °) Ko नगवती; K2-4 Ñ V1 B D (except D5) G8 जित; G2.4.5 हिमं.

22 °) M6-8 सत्यधर्मस्य. — °) T1 M विश्रुता दुहिता लोके. — °) K2 S (except G4) मानुषी. K1 रूपसंमता; B5 नृपसं; D5 [S]स्मिन्परंतप.

23 °) T G महाराज. — °) K1 समीप्सि; G1-3 मये (G3 अथे)प्सि. — G1 om. 23°d. — °) Ñ3 S (G1 om.) यस्व सु (Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ. — °) T2 G4.5 त्वरितः. Da S (G1 om.) वर्धनां (G3 दर्शनां).

24 °) M6-8 मानवेपु. Ś1 K1.2.4 D1 भवत्वेका; Ñ2 भवेदे; Ñ3 वेत्वे; T G वेचै.

25 Ko om. 25. — °) S ईसि कर्म वै. — °) S प्रियात्पि. B4 D5 यस्मान्; G8-8 हि स्यान्. — °) T1 मत्वे (for मेऽन्यत्).

26 Before 26, M6 ins. गंगा. — °) Ko.3.4 एवं. Ko D2 transp. श्रुत्वा and तस्या. — °) S धराद्यैर्. B3.8 D2 सर्वैर् (for सार्धं). — °) T2 G (except G1.6) M6-8 तां and गां.

27 °) Ñ3 D2 तदानघ. — °) Ko.4 S परीक्षि. — °) Ñ1.8 ततः (for तदा). — °) Ks M6-8 प्रतापस्तु.

M6-8 कीर्तितः(!). T G प्रयाता (G1 यत्ता; G2.4.5 यत्ता) द्रुतदर्श (G1 शि)ना; M3.5 प्रयाता न तु शक्तिः.

28 °) T G यदाश्रं. — G2 (hapl.) om. 28°-30°. — °) Ñ V1 B5 D (except D2) पश्यत्स गां. S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वनो.

29 G2 om. 29 (of. v. l. 28). — °) S (G2 om.) स तस्मिन्मृगं वने गामृपिसत्तमः. — °) Ś1 K1 गमच्च; Ñ3 सोध्य; V1 Dn D5 नाध्यागमं; B ध्यागं; T1 स नाभ्यगच्छन्; T2 G3-5 नाभ्यागं; G1 M6-8 नाभ्यगं. — °) T G1.4-6 स्वां (for तां).

30 G2 om. 30°ab (of. v. l. 28). — °) Ś1 K Ñ1.3 Da D5 गां (for तां). Ñ2 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — °) Ñ2 दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except M5) दिव्यचक्षुषा. — °) S (G2 om.) स तु कोपवशं प्राप्तः.

31 °) M3 तां (for गां). M3 गां; M6-8 मे (for वै). K4 Da1 D1 लधी; T1 G1.2.6 M (except M3) धीं. — °) Ñ3 तस्मादेते. — °) S वसवो मानुषेष्वाति.

32 D1 (hapl.) om. 32°-33°. — °) Ko.3.4 transp. वसून् and तान्. V1 T1 वसून्स; Da आपवो (see below). Ñ2 G3 ऋपिसत्तमः; V1 B D (except D5; D1 om.) भरतर्षभ; T1 मुनिपुंगवः. — °) Ñ V1 B1.6 Da Dn T2 G क्रोधस्य. — °) Da वसुस्तान् (for आप); see above. B D (except D5; D1 om.) मुनिसत्तमः; T1 भगवानृषिः.

33 D1 om. 33°ab (of. v. l. 32). — °) B3.8 D2.4

शस्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
 एवं स शप्तवात्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
 महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोपसमन्वितः ॥ ३३
 अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
 शप्ताः स इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
 प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
 न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
 आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
 उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
 अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
 अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
 द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्कुद्धो यदनुवम् ।
 न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
 एवमुक्त्वा वसन्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
 ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
 अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
 जाताञ्जातान्प्रक्षिपासान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
 एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
 मोक्षार्थं मानुषाहोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
 अयं शापादपेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
 द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C. 1. 3953
B. 1. 99. 45
K. 1. 106. 46

T1 M6 महाभागान्. — ⁶) N1 तपस्यमे. — ⁹) G1 संशं.
 N3 अष्टौ (for राजन्). — ^a) N3 तान् (for अष्टौ). N3
 मुनिसत्तमः; G5 महातपाः (for तपो). — ^c) Ko देवर्षिः.
 — ^f) T2 G2.4.5 तेषां (for देवान्). Ko.3.4 N2 V1 B1
 D (except D2.4.5) G5 क्रोधसमं. — After 33, D4
 (marg. sec. m.) S ins.:

955* एवं शप्तास्तस्तेन मुनिना यामुनेन वै ।

अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोपेण सत्तम ।

[Before line 1, D4 ins. गंगोवाच. — (L. 2) T1 G6
 निजदोषेण; T2 G1.2.4.5 दिवो दोषेण. D4 M भारत.]

34 ^a) N1 V1 D (except D2.4.5) प्राप्ताः. — ^b) K2
 N1 तस्माद्; N2 V1 Da Dn D1 ते वै; N3 D5 तस्य; B1.3
 D2.4 ते सः; B5.6 तेस्य; S पुनः. S तस्य (for भूयो). G1
 मनो दधे (sup. lin. महात्मनः as in text). Ko.3.4
 भूयस्ते वसवस्तदा. — ^a) Ko S transp. ऋषिं and तं
 S चाभिचं.

35 Ko om. 35^{abcd}. — ^c) N (except S1) transp.
 न and लेभिरे. T G तु (for च). S transp. तस्मात् and
 ते. — After 35^{cd}, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— ^c) S (except M6-8) आपवः. — ^f) Ko.3.4 भृतां
 वरात्; S विशारदः.

36 ^b) K2 N1 V1 B (except B5; B1m as in text)
 D (except Da) शप्ता (for सप्त). S सप्त राजन्धरादिकान्.
 — ^{cd}) S1 K N1.2 V1 Da Dn D1.5 त्सरात्सर्वे शाप-
 मोक्षमवाप्स्यथ; N3 च्छापं सर्वे वै समं; B1 D4 च्छापा-

न्मोक्षं वै समं; S च्छाद (G2.4.5 रं शा)पान्मोक्ष्य (T1 M
 क्ष)वमिति भारत.

37 ^{ab}) S transp. यूयं and शप्ताः. — ^c) S द्यौस्तु वै.

38 ^a) N1 नाकृतं. T2 G (except G6) च (for तत्).
 — ^b) N1.2 V1 B D M3.5 transp. युष्मान् and कुद्धो.
 T G M6-8 यस्मिन्कु. A few MSS. यद्व्रवं. — After
 38^{ab}, S ins.:

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— ^c) T G (except G6) transp. न and प्रजा. K4 V1
 जनिष्यति न चा; M (except M3) न जनिष्यति चा. Cd
 cites प्रजास्यति (as in text).

39 ^b) S1 K1 सर्वशास्त्रभृतां वरः; S शास्त्रार्थविद्वली (M
 तत्त्ववित्). — ^c) S पितुश्चायं प्रियं कुर्वन्. — Before
 39^{ef}, N2 V1 ins. गंगोवाच. — ^f) V1 B D (except Da)
 स जगाम महानृषिः.

40 ^b) Dn D1 समेता (for सम). M नृप (for तदा).
 — ^a) N1.2 V1 वरः. B1.3 Dn D2.5 तत् (for स). K2
 समयः (for च मया). S1 K1.3.4 V1 वृतः; B5 Dn D1
 कृतं. S वरं तेभ्यो ददाम्यहं. G3 om. 40^e-41^a. — ^c) K3
 जातं जातं. S (G3 om.) जातं जातं क्षिपेत्पुनः. — ^f) T2
 G4-6 M6-8 त्वदंभसि.

41 G3 om. 43 (cf. v. l. 40). — ^a) B D2.4 मतं; S
 (except M3.5; G3 om.) वरं (T2 स्वयं) (for अहं).

42 N1 om. 42^{ab}. — ^a) B1.5 D4 सोयं; T1 M अभि-
 — ^a) K1 चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42,
 S ins.:

C. 1. 3964
B. 1. 93. 43
K. 1. 106. 43

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३

स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।

द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।

तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५

महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।

यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

९४

वैशंपायन उवाच ।

स एवं शंतनुर्धामान्देवराजर्षिसत्कृतः ।

धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १

दमो दानं क्षमा बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उत्तमम् ।

नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २

एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।

आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३

कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।

धर्म एव परः कामादर्थान्चेति व्यवस्थितः ॥ ४

एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विद्वद्धः पुनरेष्यति ।

अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, Ś1 K1 D6 S (except T2) ins. वैशं; Ko. 2-4 N̄ V1 B Da Dn D1. 2.4 वैशं उ°. — °) Ś1 K1 D2.4.5 T1 G6 च (for अयं). B3 जगाम भरतर्षभ. — After 43, S ins.:

959* तस्मादेवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(of. v. l. 44^{ab}).

44 S transp. 43 and 44. — °) S (except T2) अयं देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च मे सुतः (of. 959*). — °) Dn D1 T2 द्युनामा.

45 °) D1 जगामाथ यथेप्सितं (= 43^a). — After 45^{ab}, S ins.:

960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।
— °) S शंतनोः (for तस्या). — °) K2 V1 Dn D1 'रधिकान्गु'; B D2.4 'नोरुत्तमान्गु'; T1 M6-8 सर्वानेव गुणानहं; T2 G M3.5 महाराज (G6 M3.5 सर्वानेव) यथातथं.

46 Ko om. 46^{ab}. — °) S महाभागस्य नृ°. — °) A few MSS. भरत°. K1 N̄2 B6 D (except D2.4.5) महात्मनः. — °) S ख्यातोयं (G6 आख्यातो). — °) N̄1.2 V1 'भारत उच्यं'; S 'त इ(G4 corr. to -मि)त्युत.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K6 N̄1.2 V1 T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 K2 B3.6 Da Dn D1.4.5 आपवं (after which Dn D1 ins. समाप्तं); Ko. 4 D3 वसु(Ko

वसव)शापवर्णनं; K1 आपवनं; K6 वसुसंभवानुवर्णनं; N̄1.2 V1 आपवोपाख्यानं; N̄3 आपं; B1 आपवो; T2 G4.6 वसुशापसं(G4 om. सं)कीर्तनं; G1 गङ्गाशंतनुसंवादः. — Adhy. no.: (figures, words or both): Ko 95; B1 D4 97; Da1 96; Dn3 98; S 44 (T1 93). — S'loka no.: N̄3 Da1 49; Dn 48; M3 54. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3961.

94

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ko. 2-4 T G transp. स and एवं. K1 D6 M6 एवं; N̄1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 राजा; N̄3 M3 एष. V1 श्रीमान्. — °) Ko. 3.4 'राज-समद्युतिः; T1 G6 'सत्तमः. — °) B D2.4 सत्यवादीति. — T G M6 ins. after 1: Ś1 K N̄1 V1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।

[Cf. 1. 93. 45^{ad}. N̄1 गुणान्वहन्.]

2 °) = (var.) 5^{ab}. — °) G2.4.5 नित्यान्यस्मिन्; G6 न्यवसंश्र. K6 महीपाले. — °) K2 D2 'पर्वभ; K3 Da1 D1 S भरतर्षभ. — After 2, Ś1 K N̄1 V1 ins. 961* (of. v. l. 1).

3 °) S अमात्यगुणं क्षत्रधर्मविशेषवित्. — °) N̄2 V1 B D (except Da D5) सर्वजन°.

4 °) B6 Da Dn3 स पृथ्वंसो; T2 G (except G6) पृथुयशाः. — °) Ko. 3 'वारणवारणः; B6 Da मत्तमातंगवि°. — N ins. after 4^{ab}; T G1-5 M6-8 (G2.4.5 om. line 2), after 4:

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
 वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
 तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ ६
 वीतशोकभयावाधाः सुखस्वमविबोधनाः ।
 प्रति भारतगोप्तरं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
 शंतनुप्रमुखैर्गुप्त लोके नृपतिभिस्तदा ।
 नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
 ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
 ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
 स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
 वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
 दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
 अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
 वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
 शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
 धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
 समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
 देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
 न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

G. 1. 5633
 B. 1. 100. 17
 K. 1. 107. 13

962* अन्वितः परिपूर्णैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।

तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ।

After the above, D₁ marg. sec. m. ins., while T G_{1.3} M₆₋₈ read (for the first time) line 2 of 963*, which is followed by a repetition of 4^{cd}, in all the above MSS. except T₂. — ^a) N (except B₅ D₁ D₁) 'स्थिताः'.

5 B₆ D₁ om. 5^{ab}. — 5^{ab} = (var.) 2^{cd}. — ^a) N₃ एतान्यपि; D₁ T G M₅ एवमासीत्. Ko. 3.4 महीपाले; D₁ T G M₆ महासत्त्वः. — ^b) D₁ T G M₅ शंतनुर. S₁ N₁ V₁ B (B₅ om.) D (except D₁; D₁ om.) पुरुषर्षभे; K_{3.4} M (except M₅) 'पंभे. — G₃ om. 5^e-6^d. — ^d) D₁ transp. क्षत्रिं and धर्मतो. D₂ G (G₃ om.) भवेत्. N₂ D₁ धर्मतः पार्थिवोभं; T₁ धर्मतः सदृशोभं.

6 G₃ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) S₁ K₂ N₂ V₁ B₅ D (except D_{2.4.5}) हि धर्मेण; T G (G₃ om.) हि सद्धर्मे; M सदा धर्मे. — ^b) K₂ N₂ V₁ B₅ D (except D_{2.4.5}) T₁ सर्वधर्मे (T₁ 'शास्त्र'भृतां; G_{2.4.5} शास्त्रशास्त्रविं; M सर्वे (M₅ शास्त्र)शास्त्रविं. T₃ G_{1.6} शास्त्रशास्त्रविशारदं. — D₁ om. 6^e-7^b. — ^c) N_{1.2} V₁ महीपो; M₆₋₈ 'पं. T G (G₃ om.) M_{3.5} महेश्वासं; M₆₋₈ महा (M₇ 'ही)पाला. — ^d) N_{1.2} V₁ 'पेचयत्. S (G₃ om.) राजराजमुकुर्वत.

7 D₁ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). S reads 7 after 16. — ^b) K₄ N₃ B₁ D₁ D₅ T₁ G_{1.6} 'स्वमनिं; T₂ G₅ M 'स्वमप्रं; G_{2.4} 'सुसप्रं; G₃ 'स्पर्शसु. — ^c) K₁ N₁ V₁ B D पतिं (K₁ पतिः; D₅ प्राप्य); S श्रिता (G₂ श्रुता). S भा (G_{1.2} भ) रतभर्तारं. — ^d) G₁ पार्थिवाः (for भूमिं). — After 7, D₁ S ins.:

963* तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।

यज्ञदानतपःशीलाः समपद्यन्त पार्थिवाः ।

8 ^a) K₁ B₅ D₁ D₅ गुप्तैः; S गुप्तं. — ^b) N₃ नृपतिसत्तमे. S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत्. — ^c) N₃ नियम्य. — ^d) K₃ नियमोत्तरं; N₂ D (except D₂ D_{2.4}) धर्मोत्तरं.

9 ^a) N₁ V₁ D₁ T₁ M₆₋₈ ब्रह्मचर्यं (sic) चरत्; D₅ 'चर्यरतं; G₃ 'चर्यपरं. — ^c) T G 'नुलोमां (G_{3.4} 'मा)श्च; M 'नुकूलाश्च.

10 ^a) S हस्तिं. — ^d) K₂ B₅ D (except D_{2.4}) S 'न्वशासद्वं.

11 ^b) Ko. 2.4 'वानृजुः. — ^c) N₃ 'तपोख्यातः; T G (except G_{4.5}) 'परो योगी.

12 ^c) N₁ V₁ B D (except D₅) सूर्यकल्पोभूदः. — ^d) M वायुना च. S बले (for जवे). — ^e) S₁ K B₅ D₅ क्रोधे (for कोपे). — ^f) S₁ K₁ N₁ B_{3.6} D₂ क्षमित्वे.

13 ^a) S₁ K₁ N_{1.2} D₁ G₃ तथा (for वृथा). S तदा (T वधः; G₃ वृथा) (for नृप).

14 ^a) K_{1.2} N₁ V₁ B D (except D₁ D₅) ब्रह्मधर्मोत्तरे; Cd as in text. — ^b) M विनयाश्रितः (M_{3.5} 'न्वितः). — ^c) K₁ B (except B₃) सम्यक् (for समं). — ^d) S₁ रागकामं; S लोभरागं. — After 14, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्यः सिंहर्षभगतियुवा ।

गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैरभिकामिकैः ।

गम्भीरः सत्त्वसंपन्नः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

[(L. 1) D₁ T G_{5.6} M_{3.5} ताम्राक्षः. — (L. 2) T₁ G_{3.4} 'रभिगां.]

C. 1. 8684
B. 1. 100. 18
K. 1. 107. 19

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्ट्वाचक्षुषः ॥ २१

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्शं स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुपम् ॥ २५
जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २६
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

15 °) Ś1 'यज्ञानां. — °) K4 समारभ्य (for आरभ्य).
S वभूवुः पश (T1 प्रभ) वो नृणां. — °) S हि (for च).

16 °) Ko. 3.4 कृपणानां; G3 अनुजानां. — °) K4
Ñ2 V1 G (except G1.6) वर्तिनां. — °d) N (except B
Ds) transp. भूता and सर्वेषां. — After 16, S reads 7,
followed by 963*.

17 °) Ko. 3.4 कुरुवरं; S नरवरं. — °) Ñ1 श्रुता; S
नृणां. Ś1 वाचाभं. Ds S सत्या. — °d) S दानार्थमभवद्वनं.
— After 17, G4.5 ins.:

965* यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः संतानार्थं च मैथुनम् ।

18 °b) Ñ3 चतस्रोथ; Ds दश चैव. Ś1 K1 समाः
षोडश चाष्टौ [च] चतस्रश्च तथा. — °) Ko 'प्राप्त्यात्; K1
'प्राप्त्यात्; K4 B5 Da1 Ds प्राप्तवान्. S कांचित् (for
स्त्रीषु). — After 18, M ins.:

966* तपसा कर्पितोग्रेण जपध्यानरतः सदा ।

19 °) Ś1 K1 तथाधर्मं. Ms 'स्तथाशीलस. — °b)
Ko. 3.4 तथाशीलं. — °d) T G आदावेव तथा वसुः (T1
-सुरः); M आदावेवाष्टमो वसुः.

20 °) Ś1 B5 Ds सर्वास्त्रेषु नि. — °d) K2 T G
transp. 'सत्त्वो and 'वीर्यो. M महावीर्यो (for 'सत्त्वो)
and महोत्साहो (for 'वीर्यो). S महायज्ञाः (for 'रथः).

21 °) K2 S मृगान्. Ś1 विद्धं; K1 विद्धुं; M निघ्नन्.
— °b) G3 वनाद् (for गङ्गां). Da 'मन्वस'; S 'मनुससार
ह. — °d) S ददशे सतितां वरां.

22 °b) K2 G2 M7 भरतर्षभः (K2 'भ); K8 'पंभ.

— °) Ś1 K1 सिध्यते. N Gs त्वियं. G1 स्यंदते किं न
वापोद्य. — °d) S (except G1.3.6) यथा पुरं.

23 °b) K2.3 D5 T G1-4.6 सुमहा; Ñ3 सुमहातपाः;
V1 B D2.4 G6 सुमहायज्ञाः. — °) B D2.4 देवगर्भाभं (for
रूपं). — °d) S (except Ms-8) प्रियदर्शं.

24 Ñ3 om. 24°b. — °d) D4 Ms-8 प्रकुर्वा. — °d) Ms
'क्षणैरजिह्वरौ.

25 °) Ñ3 Da Dn 'राचितं. — D1 (hapl.) om.
25°-26°. — °b) Ś1 तथांतिके; Ko. 4 Da तदा; S समंततः.
— °) S विस्मितः प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्यौ च).
— G2.4.5 read 28°, 29-30 and 28° between 25°
and 25°d (that is their sequence is 25°, 28°, 29-30,
28°, 25°d, 26-28°b, 31 etc.). — °d) Ko. 3.4 Ñ V1 B5 Da
Dn transp. कर्म and दृष्ट्वा. S तस्य (for दृष्ट्वा).

26 D1 om. 26° (of. v. l. 25). — °) K2.4 Ñ V1 B
D (D1 om.) G2 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — °b) S transp. तं and
पुत्रं. — °d) K4 तथात्मं; Ñ2 V1 स्वमात्मं; Da D1.6
तदात्मं. S न ज्ञातवान्महाभागमयं पुत्रो ममेति वै (M च).
— After 26, Ms-8 ins.:

967* न स्मृतिः शंतनोरासीदभिज्ञातुं स्वमात्मजम् ।

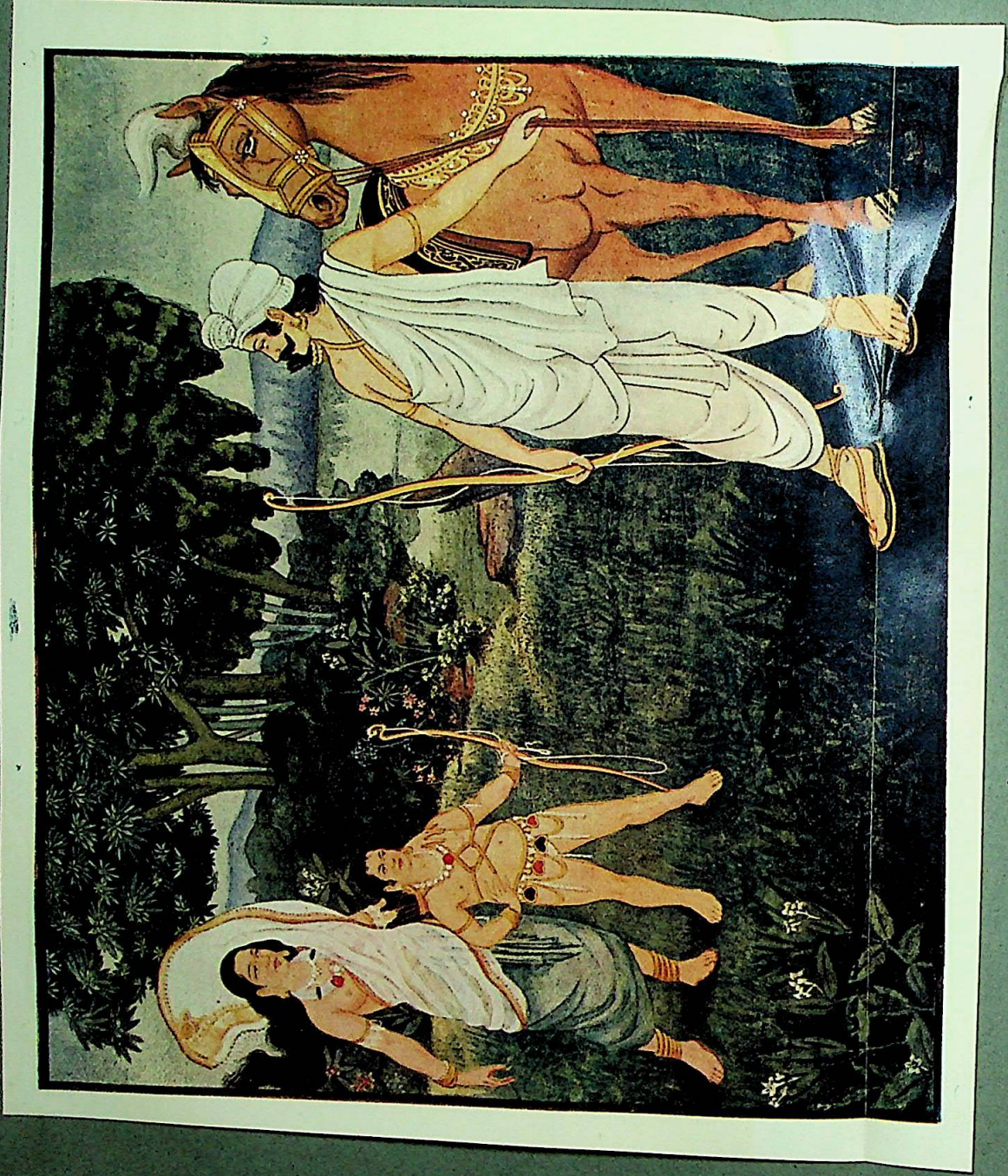
27 K4 Dn2 (hapl.) om. 27°-28°. — °) Ñ1.2 V1
संमोह्य तं; D2 'ल्लैवं; T G प्रमोह्य च (G2-5 स);
M मोहयित्वा.

28 K4 Dn2 om. 28° (of. v. l. 27). — °) Ñ1.2 D
(except D2.4) ततो (for तदा). — °b) Ś1 K1 तस्य (for
तत्र). — G2.4.5 ins. after 28°b: T2 G1, after 30:

वं पुत्रमयमे राजस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
 स तेज्यं पुत्रवभ्याघ्र नमस्तेनं गृहान्तिकम् ॥ १. १४. ३१

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
 शङ्कमानः सुतं गङ्गामत्रवीदर्शयेति ह ॥ २८
 दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
 अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
 दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०
 गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
 स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्त्रैनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
 वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
 सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
 तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
 यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
 ऋषिः परैरनाष्टृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
 महेष्वासमिमं राजन्नाजधर्मार्थकोविदम् ।
 मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीरं गृहान्नय ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।

तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
 भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
 पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

C. 1. 4037.
B. 1. 100. 41.
K. 1. 107. 42.

968* शङ्कमानः सुतं प्राप्य गङ्गा वचनमत्रवीत् ।
 — T₁ (hapl.) om. 29^a-29^a. — For sequence of G_{2.1.5} cf. v. l. 25. — ^a) Ś₁ हि; S (T₁ om.) तां (M₆-s च).

29 T₁ om. 29^a (cf. v. l. 28). M₃ (hapl.) om. 29^b-30^a. For sequence of G_{2.1.5} cf. v. l. 25. — ^a) Ñ₃ transp. तं and कुमारं.

30 M₃ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). For sequence of G_{2.1.5} cf. v. l. 25. — ^a) Ñ₁ स्वलंकृताम्. M (M₃ om.) साभरणैः. Ś₁ K 'रजोवरसंवृततां; Ñ Da Dn D_{1.5} 'विरजो' (Da 'रजो'वरसंवृततां; V₁ B D_{2.1} G_{1.3} 'विरजो' (G₃ 'रजो'वर'; T₁ 'रजोवस्त्रवासिनीं; G₆ 'जोवरवासिनीं; M (M₃ om.) 'रभिगम्य नृपोत्तमं (M₅ 'मै:). — ^c) K_{0.3.4} च तां; Ñ V₁ B D (except D₅) स तां. S 'वीं सतीं गंगां. — ^a) Ś₁ K₁ D₁ 'जानत्स शं'; B (except B₅) Da D₁ 'जानत शं'. — After 30, T₂ G₁ ins. 968*.

31 K₁ S (except M_{3.5}) om. उवाच. — ^a) Ñ_{2.3} V₁ B (except B₁) D T G पुरा मय्यविदथाः; M पुराजनयो मयि. Ñ₁ अयं पुत्रस्त्व विभो सर्वास्त्रविदसंयुगः. — ^c) Ñ₁ G₃ सुतोयं; Ñ_{2.3} B₁ Da Dn D₁ स चायं. Ś₁ K D₅ सोयं वीरस्त्व विभो (K_{0.3.4} सुतः). — After 31^a, Ś₁ K D (except Da) ins.:

969* सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।

गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।

आदाय पुरुषव्याघ्र.

[(L. 1) K_{0.3} सर्वशास्त्रविदुत्तं; K₁ सर्वासु विं; K₂ सुतः सर्वास्त्रवित्तमः.]

— ^a) Ś₁ K D₅ गृहान्विभो; Ñ Da Dn D₁ गृहं विभो. S वज्रसंहननो युवा (M 'नः सुतः)=1. 62. 11^a.

32 ^a) S 'जगे पूर्व. — ^b) K₄ B D₅ वशि'. Ś₁ Ñ_{2.3} V₁ B₁ Da₃ Dn D_{2.5} एष. S 'ष्टाचरितव्रतः. — After 32^{ab}, M ins.:

970* स खिलान्तोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।

— ^a) Ñ₃ देवदेवसमो.

33 ^a) K_{0.3.4} तदयं वेद स'; T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं (=35^a).

34 G₆ (hapl.) om. 34-35. — ^a) Ś₁ तदैवा'. — ^b) K₃ सुरसंवनम'; D₅ सुरासंधिनम'; M₃ (sup. lin. as in text), 6-3 सर्वदेवनम'. — ^a) Ś₁ M (except M₃) सर्वमस्त्रि'. — Ś₁ K₁ (hapl.) om. 34^a-35^a. — ^c) K₂ B (except B₁) D (except Dn_{1.2} D₁) महाबाहो; S (G₆ om.) महाभागे.

35 Ś₁ K₁ G₆ om. 35 (cf. v. l. 34). — After 35^{ab}, M₃ ins.:

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

— Da₂ om. 35^a-36^a. — ^a) Ñ₁ तदमुष्मिन्प्र'; B₃ D (except D_{2.1.5}) तदेतस्मि'.

36 Da₂ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) T G स्वज्ञं; M_{3.5} इतः (M₃ sup. lin. इमं). — ^a) T₂ G₃₋₅ वरं; G_{1.3} परं (for वीरं). Ñ V₁ B_{1.6} D (except D₁; Da₂ om.) गृहं.

37 Ś₁ K_{1.3} D₅ T₁ G₁ M_{3.5} om. उवाच. T₂ G₂₋₆ M₆₋₈ om. वैशं उ'. Before 37, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

C. 1. 4007
B. 1. 100. 42
K. 1. 107. 43

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
पौरवाञ्छन्तनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्वन्धमुत्तमम् ॥ ४१
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत् ।

— “) S गंगया (for तयैवं). — “) K₂ स ययौ; S प्रयं.
S₁ तदा (for प्रति).

38 “) N (except S₁) तु; T G च (for स्व-). N_{1.2} V₁ Dn D₁ -पुरीं (for -पुरं). T G यात्वा. — “) N_{1.2} D (except Da₁ D_{2.4}) “पुरोपमां; N₃ “गृहोपमं; V₁ “पुरोत्तमां. — “) K₁ समृद्धं सर्वकामानां. — “) S₁ K₁ मेने ह्यात्मा; Ko. 2-4 N_{2.3} V₁ B D (except D₅) मेने सोत्मा; S मेने चात्मा. N₁ मनसात्मानमेव वा. — “) M पौरवस्तु. — After 38*, K₃ Dn ins.:

973*

राज्यार्थमभयप्रदम् ।

गुणवन्तं महात्मानं.

— “) G₈ M₅-3 “भिषे.”

39 “) S₁ Ko. 1.2.4 N_{1.3} V₁ B₅ पौरान्स शं; K₂ T₂ G_{2.4.5} पौरवः शं; D₁ पौराः स शं; M (except M₅) पौराश्च शं. — After 39, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

974* तथावृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुतः ।

पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।

सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञातः पार्थिवेऽवितरेषु च ।

गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44^a and 44^d. D₄ M₅-3 धीमान् (for नाम). — (L. 3) D₄ “वप्यभिज्ञा; T₂ G (except G_{2.3}) “यु च निष्णातः; M_{5.5} “वप्यभिज्ञा.]

— After the above S ins. an additional colophon (Adhy. no.: T₁ 94; T₂ 44; G M_{5.5.6} 45; M_{7.3} 40).

40 Before 40, S ins. वैशं. — “) G (except G₂) M “यंतुलवि.”

42 “) N_{1.3} S वनं (M वने) नृपः (N_{1.3} ततः; M₅

कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
सात्रवीदाशकन्यासि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशैर्यीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

वने). — “) S₁ K₁ transp. स and ददर्श. S (except G_{1.3}) ततः (for तदा). — “) Here and below a few MSS. दास- for दाश-. G₅ M (except M₅) देवरूपिणीं.

43 “) S “च्छत्ततो राजा. — “) B_{5.6} D₄ कन्यामायतं; T₁ M कन्यां कमलं. — “) S₁ K₂ त्वमिति. K₄ G₄ वा (for का). K₃ B (except B₅) Da D_{1.4} G_{2.4} वासि; K₄ G₄ कासि. — “) S किं च ते ह चिकीर्षितं.

44 “) Ko “कन्याहं; B₅ “कन्येति. — “) B D_{2.4} धर्मार्थं. K₃ तरं; N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₅) तरिं; G₃ नरान्; M प्लवं. — After 44, S reads 46^{ab}.

45 Before 45, N₂ V₁ ins. वैशं उ. — “) S “धैस्तु (M₅ sup. lin. 5 “श्च). — “) S तां युक्तां. — “) N₁ प्रेययामास.

46 S reads 46^{ab} after 44. — “) S ज्ञात्वा च पि (T₁ “त्वापि पि). — N_{1.3} V₁ B Da D₂ om. 46^{cd}. — “) S₁ K₁ तदा (for ततस्). — “) K (except K₁) D (Da D₂ om.) सोत्तमां. — After 46, D₄ marg. sec. m. ins.:

975* इच्छामि दाशदत्तां मे सुतां भार्यामनिन्दिताम् ।

47 “) S संभ्रमात्प्र. — D₅ om. 47^{cd}. — Before 47^{cd}, T₂ G_{1.2} ins. दाशराजः. — “) K₄ “मात्रापि देया हि; S याचमानाय वै दे. — Before 47^{cd}, Ko ins. दाश उ. — “) S₁ T₁ M₅ नरेश्वर; V₁ B D_{2.4} M₅-3 जनाधिप.

48 “) S (except G_{3.6}) यदि मां. — “) S “यसे नृप. — “) Ko मे विभो; K₃ मेनघ; K₄ मेघतः; N₃ मे मतः; Da₁ मे मतं; D₅ मे नृप; M पार्थिव. T G समयं प्रति (T₁ G₂ “त्य) पयसे.

49 “) S ततो दास्यामि राजेंद्र. — “) S₁ कन्या-

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
 समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
 न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९
 शंतनु उवाच ।

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
 दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
 दाश उवाच ।

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
 त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
 शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२

मिमामहं; Ko. 1 'मेतामहं'; B D 2.4 'मेतामहं' (Bs 'मेता-
 मिमां'); S तव कन्यामिमां.

50 Ms om. 50^{ab}. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) K
 (except K1) B1.3 D2.4.5 T2 G1.2.4.5 श्रुत्वा ते (K3 D2.5
 तु) वचनं दां; G3 श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — ^b) Ko. 4 N
 V1 B1.5 D (except Da) तव (for न वा). S (Ms om.)
 व्यवसायो भविष्यति.

51 Ś1 K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). Ds
 दाशराजोवाच. — ^a) K3.4 N3 योस्यां. K3 पुत्रस्ते (for यः
 पुत्रः). T1 योस्यां दाशोय स पुमान्; T2 G3-8 योस्यां जातोय
 च पुमान्; G1.2 योस्यां जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्; M3.5
 योस्यां जातस्तव सुतः. — ^b) K1 N2.3 B D (except D5)
 G5 'पते'; M त्वदनंतरः. — Ms om. 51^{cd}. — ^d) S (Ms
 om.) भारत (for पार्थिव).

52 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (G3 om. the ref.).
 — ^a) K2 V1 B5 नाकामयत्तदा दां. — ^c) S शरीरजमसहं
 तं. — ^d) D1 पार्थिवः (for भार).

53 ^a) T G4.5 Ms संक्षितं. Ś1 K N3 D4.5 तु तां
 (for तदा). — ^c) Ś1 K D4.5 M3-8 प्रत्यायां (K3 D5
 'त्यगा'). S हस्तिनं. — ^d) Ś1 मोहो; Ko शोकेन महता
 तदा; N2 B D G4 कामो.

55 Before 55, T2 ins. देवव्रतः; G2 देवव्रतः. — ^a) S
 सवैत्र. — ^b) N3 वशस्थाः. S सर्वं शत्रवः. — After 55^{ab},
 S ins.:

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचंस्तु परिदह्यसे ।
 [G2 कस्मात्त्वं; G3.6 अकस्मां. T1 शोचंस्त्वं. G3 M
 परिदह्यसे.]

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
 प्रत्ययाद्वास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
 ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
 पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
 सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
 तत्किमर्थमिहाभीक्षणं परिशोचसि दुःखितः ।
 ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
 एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
 असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
 अपत्यं नस्त्यमेवैकः कुले महति भारत ।
 अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
 कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।

G. 1. 4029
 B. 1. 100. 65
 K. 1. 107. 67

— ^c) Ś1 K1.3 B1 (m as in text). 6 इव (for इह).
 — ^d) B5.6 D2.4 अभि (Bs 'नु') शो. — ^e) N2 Dn D1.5
 मां (for किं). S कस्मान् भुंक्षे (G1.2 'क्ष्वे'; G3 भुक्ष्व)
 राजंस्त्वं (Ms न शृणोपि कुतो राजन्). — ^f) S न किंचि-
 द्भि (T2 G4 'वि') भाषसे (Ms त्वं च किंचन भाषसे). — After
 55, Dn D2.4 (both marg. sec. m.) S ins.:

977* न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ।

व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।

[(L. 1) S च निर्यां. Posterior half = 1. 1. 91^d.]

D4 (marg. sec. m.) S cont.:

978* वैशंपायनः ।

स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।

विवृतं नाशकत्तस्मै पिता पुत्राय शंसितुम् ।

56 ^a) Ko. 4 S (except M3.5) तु (for स). — Before
 56^{cd}, G1.5 ins. शंतनुः. — ^c) K3 ध्यानगतं; N V1 B1
 Dn D1.5 'परो; S महाप्राज्ञ. — ^d) N3 यत्त्वमात्थ. Ko. 2
 D5 तथास्म्यहं; K1 B3 'था स्मृतं; B1.5 Da D1 'था शृणु.
 V1 Dn यथावत्स तथा शृणु; B5 यथा मामात्थ तच्छृणु; T G
 M3.6-8 यथैवात्थ (G3 यथैवार्थ; M3.6-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव
 तत् (G3 च); Ms त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G3 ins. शंतनुः. — After 57^{ab}, V1
 B D (except D5) ins.:

979* शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे धुर्यवस्थितः ।

[Dn 'वे पर्यव'].

— ^c) K3 N1.2 V1 B3.5 D (except D5) T G3.5 M
 'त्यतां. B3.5 Dn D1 च लोकां; M स्मरदृणां. — ^d) N2
 V1 B D (except D5) अनुशो; T G3 मत्त्वा शो; M

G. 1. 4080
B. 1. 100. 65
K. 1. 107. 67

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्रिहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।

इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तद्देवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ६७
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो.

58 °) T G °चित्त्वयि (G₃ °त्विह). — °) T G विपन्ने.
— °) K₄ B D_{2.4} T G शतैरपि. Da स्मृतः (for सुतः).
M मम पुत्रशताद्वरः.

59 °) Ś₁ K₁ यथा (for वृथा). — °) M₆₋₈ संतापस्य.
Ko अविनाशार्थः; N₃ °नाशात्तु; V₁ B D_{2.4} वि (V₁ हि)
वृत्त्यर्थः; S °नाशं तु. — °) Hypermetric! Ś₁ K₁ M अपुत्रतै
(M₆₋₈ °त्वै) क°; B_{3.6} अनपत्यैक°; D₁ अपत्यतैक°; T G अपुत्रं
चैक°. N_{1.2} V₁ अनपत्यं चैकपुत्रं. — °) N_{1.2} V₁ B
(except B₃) D_{2.4} T G_{4.5} °हुर्धर्मावा°; M सममाहुर्मनीषिणः.
— After 59, D_{2.4} (both marg. sec. m.) S ins.:

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L. 1) D₂ G_{3.4.6} M_{3.5} पुत्रः. D₄ T₁ अचक्षुरेकचक्षुश्च.
M यथा तथा (for च भारत). — (L. 2) T₁ कुलस्य च.]

60 °) N °त्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयं. — N_{1.3}
V₁ B₆ om. 60°-61°. Cd cites त्रयी?

61 N_{1.3} V₁ B₆ om. 61^{abcd} (cf. v. l. 60).

— °) N (N_{1.3} V₁ B₆ om.) एतत् (for एव) and तच्च
(Da तच्च) सर्वे प्रजास्विति (K₃ प्रजापति; Da प्रतिष्ठितं).
— After 61^{cd}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

981* अपत्येनानृणो लोके पितृणां नास्ति संशयः ।

— °) G₃ क्रिया (for त्रयी). — °) N देवतानां (for उक्तं).

— After 61^{cd}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतीर्षि भारत ।

यदिदं कारणं तात सर्वमाख्यातमज्ञसा ।

62 °) Ś₁ वीरः. — °) G₅ transp. शस्त्रात् and
तस्मात्. B D (except D₅) युद्धा° (for शस्त्रा°). — °) N₂
D (except D_{2.4.5}) °द्यते क्वचित्.

63 °) S एतत् (for इति). T G मे (for ते). M₆₋₈
कथितं (for कार°). — °) S दुःखमूल°.

64 Before 64, Ś₁ Ko. 2.4 N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4}
ins. वैशं उ°; K_{1.3} D_{2.5} S वैशं°. — °) Ś₁ तं (for तत्).
K N₁ V₁ Dn D_{1.5} राज्ञो (for ज्ञात्वा). S ततः स पितुराज्ञाय.
— °) Ś₁ K N₁ V₁ B₁ Dn D_{1.5} ज्ञात्वा (Ś₁ B₁ राज्ञः)
सर्वमशेषं. S मतं समनुचित्य च. — °) K₄ महाप्राज्ञः. — °)
K₃ B (except B₆) D (except D_{2.4.5}) प्रज्ञया चान्व (K₃
ह्यनु; B_{3.5} D₁ चानु) चितयत् (B₆ न°); N_{1.2} V₁ °यावन्व°;
S प्रयाणमनु°. — After 64, S (which om. 65-66) ins.
a passage of 15 lines given in App. I (No. 54).

65 S om. 65-66. — °) B D_{2.5} च (for एव). N₃
°गच्छत चैवा°. — °) Ś₁ transp. पितुः and हितं. — °) Da
ततः (for तदा). N₃ °पृच्छत चाभ्ये°.

66 S om. 66 (cf. v. l. 65). — °) K_{2.3} transp.
तस्मै and सं. — °) Ś₁ K₂ transp. कन्यां and तां.

67 °) S क्षत्रियैः सह धर्मात्मा पुराणैर्धर्मचारिभिः.
— °) Hypermetric! Ko संप्राप्य (for अभि°). N
(except Ko N₃) दाशराजं (K₃ च राजानं; marg. sec. m.
दाशराजं). S उच्चैःश्रवसमागम्य (G₁ °त्य). — °) S
(except G_{4.5}) यशस्विनीं (for पितुः स्वं°).

68 °) V₁ प्रतिगृह्य. — °) S °मागम्य (G₃ °त्य).
— S ins. after 68: K₄, after 69:

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
 को हि संवन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
 अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
 अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
 यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
 तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
 अहं सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
 असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
 सत्यवत्या भृशं हर्षी स आसीदपिसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
 बलवत्सपन्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
 यस्य हि त्वं सपन्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
 न स जातु सुखं जीवेच्चयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
 एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
 एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
 शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थीय भारत ॥ ७७
 इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

G. 1. 4030
 B. 1. 100. 86
 K. 1. 107. 97

983*

उच्चैःश्रवाः ।

राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येयं याचतां वर ।

अपत्यं यज्ञवेदस्याः स राजास्तु पितुः परम् ।

[M दाशः (for उच्चैः).]

69 Before 69, $\tilde{N}1.3$ B₅ ins. दाश उ°; $\tilde{N}2$ V₁ दाशराज उ°. — °) S त्वमेवात्र महाबाहो. — °) K₃ पृथिवीपतेः; $\tilde{N}1.2$ V₁ D (except D_{2.4.5}) भरतर्षभ; S वंशवर्धनः. — °) $\tilde{N}1$ प्रवदतां; $\tilde{N}2$ B (except B₃) D (except D₅) शस्त्रभृ°; T₁ G₁₋₃ M_{3.5} पुण्यव°; T₂ G_{2.6} पुण्यभृ°; G₄ M₆₋₃ पुण्यकृ°. — °) N (except K_{0.3} B_{1.5.6} Da) किं नु — After 69, K₄ ins. 983*. — After 69, S ins.:

984* कुमारिकायाः शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।

[T G_{3.6} 'काणां; G₂ कुमारणां हि. M शुल्कायै. M (except M₅) 'मि कौरव.]

70 °) $\tilde{S}1$ K B₃ D₅ सांवधिकं (K₃ 'नं; B₃ D₅ 'धकं). K₁ श्रेष्ठं (for श्लाघ्यं). — °) K₃ Da transp. ईप्सितं and ईदृशं. T₂ वरं; M_{3.5} मान्यम्; M₆₋₃ धन्यं (for यौनं). K₄ दृदशे यौनमीप्सितं; B₃ 'तथा यौवनमी°; G₃ ईदृशं यः समीप्सितं. — °) T₂ G (except G_{2.6}) अतिक्रान्तं.

71 °) S हीदमा (T₂ हितमा; G₁ हितका; G₂ हि तवा)र्यस्य. — °) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या). — °) $\tilde{N}1.2$ V₁ B D (except Da D₅) संभूता वरवर्णिनी.

72 °) T G_{1-3.6} M_{3.5} तव तेन (T₂ G₆ तपनेन) पिता तत्र (M_{3.5} पूर्व); G_{4.5} M₆₋₃ मया तव पितुः पूर्व (G_{4.5} पिता तत्र). — °) S बहुशः (for पिता ते). — °) S अहंतीयं सत्यवती. — °) $\tilde{N}2$ D (except D_{2.4.5}) धर्मज्ञः स नराधिपः; S पितरं तेद्वीत् (M_{3.6-3} 'ब्रवं) तदा (G₃ 'ब्रवीम्यहं).

73 °) S अर्थि (T₁ 'र्दि; G₂ 'र्थ; M 'सि) तश्चापि राजर्षिः. — °) K_{3.4} transp. पुरा and मया. S (except M_{3.5})

तदा (for पुरा). — °) $\tilde{N}2$ B_{1.5} D (except D_{2.4.5}) चार्थी. S स चाप्यासीत्सत्यवत्या (M₆₋₃ 'त्यां). — °) $\tilde{S}1$ K₁ स चासी°; K₂ स ह्यासी°. $\tilde{N}2$ V₁ B Da D_{2.4} स हि ब्रह्मर्षि-सत्तमः; S भृशमर्थी महायशः.

74 °) K₄ B_{1.3} कन्याकृते तु; V₁ B₃ D_{2.4} 'कृतेय; B₅ 'कृतेन. K₂ transp. किंचि° and वक्ष्या°. $\tilde{N}1$ कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु. $\tilde{S}1$ K₁₋₄ $\tilde{N}1$ D₅ त्वां नरर्ष°; $\tilde{N}2$ Da Dn D₁ त्वां नराधिप; $\tilde{N}3$ पुरुषर्ष°. Ko V₁ तव वक्ष्यामि भारत. — °) Hypermetric! K_{0.2} सापद्यमत्र बलवत्; K₄ तव सापन्न°; $\tilde{N}1$ अहं सपन्न°. — After 74, S ins.:

985* भूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।

[M₅ चैव (for त्वयि). G_{4.5} 'यि तं दोषं पश्यामीहाप°.]

75 °) G₂ M_{3.5} transp. हि and त्वं. Ko. 2.4 B_{3.5} S (except T₂ G₆ M₃) स्याद्. — °) K₁ Da₁ 'वंस सु°; T₂ गंधवत्याः सु°. Ko. 1 B₅ Da₁ D₅ च (for वा). — °) $\tilde{S}1$ transp. न and स. $\tilde{N}2$ B₃ D (except D₅) चिरं (for सुखं). S विंदेत् (for जीवे°). — °) $\tilde{S}1$ transp. त्वयि and क्रुद्धे.

76 $\tilde{S}1$ (hapl.) om. 76. — °) G₂ 'वानस्ति. S दोषोस्ति (G₂ 'त्र). — °) K₂ $\tilde{N}1$ S विद्यते (for पार्थि°). — °) K तस्मात्; S एवं (for एतत्). — °) Ko अदानं चै; K_{3.4} कन्यादाने; B₃ D₅ दारादा°; T₂ G₂ दयादे च; G₃ आजमाने; G_{4.5} राजराजे; G₆ दानादेव. S त्वयि स्थिते (for परं°).

77 Before 77, $\tilde{S}1$ K₁ D₅ S (except T₂ G_{4.5} M₅) ins. वैशं; Ko. 2-4 $\tilde{N}$ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वैशं उ°. — °) T₁ G_{1.4.5} तदेवमुक्तो; T₂ G_{2.6} तदेवमुक्तो; G₃ तमेवमुक्तो; M 'मुक्तोय. — °) K_{3.4} तं दार्शं; G₃ तदर्थं (for तद्युक्तं). — °) S धर्मवित् (for भार°).

78 Before 78, S ins. देवव्रतः (T₁ भीष्मः). — °) K₄

G. 1. 4050
B. 1. 100. ६९
K. 1. 107. ९७

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्ञ्यर्थे भरतर्षभ ॥ ८०
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुदानाय चेश्वरः ॥ ८१
इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिदम ॥ ८२
यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३

नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५
देवव्रत उवाच ।
दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमि पितुः कृते ॥ ८६
राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1.2 V1 B D (except Da1 Ds) मे व्रतं; S वचनं.
— °) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1.3 हि; M3 °द्य; M5 °स्ति)
मत्समः. — °) S अन्यो (for नैव). Ś1 K1 B1.6 चाजात;
Ko जातश्च; S जनिता. — °) Ś1 वक्तुमीप्सिता. S न च
कश्चन संप्रति.

79 °) S त्वमिह (G3 °मभि-) भा°. — °) T1 G1.6
गर्भः (for पुत्रः). — °) S transp. नो and राजा.

80 Before 80, T1 G1-3 ins. वैशं°. — °) Ś1 K1
°रेवात्र; S °रेव स्त. — °) K2.4 प्रत्युवाच ह. — °) T2
G1.5 चिकीर्षन्. — °) Ś1 राज्ञ्यर्थी; S °र्थ.

81 Before 81, T2 G1-3 ins. वैशं; G2 M दाशः.
— °) = 69°. Dn D1 संप्राप्तः. S त्वयैवात्र महाबाहो (T2
G2.5 °भाग). — °) Ko.4 °द्युतिः; K2 Ñ V1 D (except
Da Ds) °द्युते. S शंतनुर्नाम नाथवान्. — °) B (except
B1) D2.4.5 धर्मात्मा. S ईश्वरः कारणं च त्वं. — °) S चानघ.

82 °) T G1.3 त्वं; G2.4-5 च (for तु). Bs transp.
सौम्य and चैव. S °नं मह्यं कार्यं वै शृणु भारत. — °) D2
S कुमारिकायाः (T G2.6 °गां). D2 दानेन; S शुल्के°.

83 °) T G °त्यर्थ. — °) Ś1 K1-3 Da °यणः; S
सत्यशील महाबल. — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 83°-85°.
— °) T G1.3.6 M राज्ञां मध्ये. G2.4.5 सम्यक् संभाषितं
राज्ञा. — °) Ko.2 Ñs Da D2 G M3.5 तयैव. K4 यत्;
G2.4.5 M3 च.

84 Ś1 K1.3 om. 84 (cf. v. l. 83). — °) Ko.2 न
चान्यथा; Ñs न तदन्यो; Ds तन्नान्यथा; T G त्वत्तश्चैव (G2
°च पूव); M तत्तयैव (for नान्यथा तत्). Ñs B D2.4 T2
G2.4.5 महाभाग (Ñs Bs °राज). — °) Bs.6 D2.4 ह्यत्र

(for सत्र न). S °यो नात्र विद्यते. — After 84^{ab}, S ins.:

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वत्तो रिपुनिवर्हणः ।

विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्यं महाव्रत ।

[(L. 1) T2 G3-6 °वर्हण.]

— °) S अपत्यं यद्वैवृत्तभ्यं. — °) B D2.4 transp. तत्र नः
and संशयः. D2 भवेत् (for महान्).

85 Ś1 K1.3 om. 85^{ab} (cf. v. l. 83). Before 85,
Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.6 Da Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; Ds S
(except M3-5) वैशं°. — °) Ko Ñ V1 B5 Daa Dn D1.5
तस्यैतन्; K2.4 Da1 तस्यै तन्. — °) S सर्वशस्त्रभृतां वरः
प्रतिज्ञां प्रत्यजानासः.

86 Ś1 K1 S देवव्रतः; Ñ1.3 T1 भीष्म उ° (T1 om.
उ°); Ñ2 V1 B D (except Ds) गांगेय उ°. — °) S उच्चैःश्रवः
समाधत्स्व. — °) Ko महामते; K2.4 Ds यथार्थतः; B Da
D2.4 नरोत्तम. S प्रतिज्ञां जनसंसदि. — After 86^{ab}, Ds
(marg. sec. m.) S ins.:

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।

यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्समः ।

इदं वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पतः ।

(cf. 78). — °) K2.4 यद्वक्ष्यामि.

87 °) B (except Bs) D2.4 °वत्परित्यक्तं. — °) The
same MSS. पूर्व (for त्यक्तं). Ko जनाधि°; K3 Ñ V1 B5
Da Dn D1 नराधिपाः; B1.3.6 D2.5 नरोत्तम; T G महाबल;
M महामते. — °) Ñs °हेतोरिति. — °) K2.4 करोम्यद्य;
V1 B (except Bs) Dn D1.2.4 करिष्येद्य (D2 °द्ये वै);
Ds करोम्येव.

88 °) Ś1 अपत्यस्य हि; K1 °त्रस्य हि. — °) Ñs इति

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्पिगणास्तथा ।
अभ्यवर्णन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२
तस्य तदुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३
तद्वद्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४

C. 1. 405b
B. 1. 100. 102
K. 1. 107. 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि). S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिताः ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ।
ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da₁ om. 89^{abc}. Ś₁ K₁ D₅ T G_{1.2.4.5} M om.
उवाच; G₅ om. the ref. — ^a) B (except B₅) D_{2.4}
तस्यैत. — ^{cd}) K (except K₁) D₃ D₅ T₂ G (except
G₄) ददामी°. Ko transp. तं दाशः and धर्मात्मा. Da
गांगेयं; S कुमारं (for धर्मा°).

90 ^b) Ko. 2. s N₁ V₁ D (except D_{2.4}) S तदा (for
तथा). — After 90^{ab}, S ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।
(cf. 93^{ab}). — ^c) T G प्रत्यवर्ष. — ^d) = 93^d.

91 ^a) Da स्वपितु°. — K₃ om. 91°-92°. — ^c) K₄
आरोहस्व; Da अवरो°; G₅ अथारो°. — ^d) N₃ गच्छामः;
D₂ ब्रजस्व; T₁ G_{1.2} गच्छाव. N₃ च गृ°. T₂ G नितः.

92 K₃ om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, N_{1.2}
V₁ B_{1.3} D (except D_{2.4.5}) ins. वैशं उ°. — ^a) Ś₁
Ko-2 स (for तु). — ^b) N₂ V₁ B D_n D_{1.2.4} G₃
भाविनी°. — ^c) K₁ आगत्य; T₂ आगमत्. — ^d) K₂ N₃
प्रत्यवेद°; B₅ G_{3.5} संन्यवेश°; T₂ G₅ तद्वयवे°.

93 ^b) N₃ नरर्षभाः; T₁ नृपात्मजाः; G₃ M₃ च पार्थिवाः.
— ^c) Ś₁ K सहिताश्च. K₃ ते च; S चैनं. — ^d) = 90^d.

94 ^a) K₂ दृष्ट्वा सुदु°; N₂ D (except D_{2.4.5}) S
तच्छ्रुत्वा दु°. — After 94^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

990* बभूव दुःखितो राजा चिररात्राय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनोः प्रीतस्तस्मै वरं ददौ ।

— ^{cd}) N_{1.2} V₁ Da D_{n1.2} D₁ transp. तस्मै and तुष्टः.
N₂ Da D_{n1.2} D₁ महात्मने (for पिता स्व°). S ना(G₃
स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T₁ G₃ वै; G₅ ह).
— After 94, K₄ N_{2.3} D_{2.4} (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।

[K₄ N_{2.3} D₂ transp. प्रभ° and मृत्युः, इच्छ° and जीवि°.]
K₄ N_{2.3} D₂ cont.:

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानघ !;
while D₄ (marg. sec. m.) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for
आदि°). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ T₁ संभव. — Adhy.
name: Ko ब्रह्मचर्यनियमः; K_{3.4} D₂ भीष्मप्रतिज्ञा; N_{1.2}
V₁ सत्यवतीलाभोपाख्यानं; N₃ सत्यवत्याभियोगः; B_{1.3.5} Da
D_n D_{1.4.5} सत्यवतीलाभः (B_{1.3} तीलंभः; B₅ तीसंभवः;
Da D_{n3} तीविवाहः); T₂ G_{1.2.3.5} भीष्म(G_{1.3} om.
भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T₂ G₁ प्रतिज्ञानं). — Adhy. no.
(figures, words or both): Ko 96; B₁ D₃ 93; Da₁
97; D_{n3} 99; T₁ 95; T₂ 45; G M 46. — S'loka no.:
N₃ D_{n1.2} 98; Da₁ 86; M₃ 76. — Aggregate s'loka
no.: D_{n2} 4059.

C. 1. 4067
S. 1. 101. 1
K. 1. 108. 2

वैशंपायन उवाच ।

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां खगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शान्तनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।

95

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — After वैशं (resp. उवाच), D4 (marg.) S ins.:

994* चेदिराजसुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।

विवाहं कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 1) T2 G2 वधितां; G1 पालि°; G3 M3.5 भाषि°; M3-8 भाषिते (for पोषि°).]

— °) S तदा (T2 M3.5 °था; M3 inf. lin. °दा) (for ततो). — °) Ś1 ततः; K1 तदा; K3 D2.4 T1 M3-8 नृप (for नृपः). — °) A few MSS. स (for सं-).

2 °) K4 ततश्च शंतनोर्धी°; G8 शंतनोः (sic) तनयो धी°. — °) Ś1 K1 °वत्यां व्यजा°. — °) S पुत्रः (M3 (inf. lin.). °ख्यातः) (for वीरः). — °) K4 Ń1.2 V1 B D वीर्य-वान्पुरुषेश्वरः (K4 °पर्षभ); S बलवीर्यसमन्वितः (M6 वीर्येण मनुजाधिपः).

3 °) T G तथा (G3 ततः) परं. — °) K3 S (except M6) पुनः सुतं; Ń2 V1 B D (except Da D5) सुतं प्रभुः. — °) Ś1 °वीर्यनामानं; S (except M6) °वीर्यं धर्मात्मा. — °) M6 वै तदा (for वीर्य°).

4 Ś1 Da1 (? hapl.) om. 4. — °) K4 Ń V1 B D (except D5; Da1 om.) तु (for च). — °) K0 भरतर्षभे; K1 मनुज°; K4 Ń V1 B D (except D5; Da1 om.) पुरुषर्षभे. — °) S (except M6) वीरः (T1 श्रीमान्वीरः) (for धीमान्).

5 °) S (except M6) स्वयांते. T1 G2.4.5 वीर; G3 तस्मिन् (for भीष्मः). — °) S (except G2.6 M6) °दमः. — °) = 1. 96. 1^a, 59^a.

स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वाशिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यान्सुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्वलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

6 °) V1 B D2.4 वीर्यात्; S (except M3.5) धीमान् (for शौर्यात्). — °) K2 वीर्य°; G3 दान° (for पार्थि°). — °) Ń3 D5 T2 G6 मानुषं; T1 मानु°; G1-5 मानुषान् (for मनु°). M (except M6) मानुषाणां न मे°. — °) E4 Da1 T1 G2.4-6 किंचित्. T1 G सममिवा (G3.5 °हा)त्मनः (G1 °नि).

7 °) V1 आहूय तं सु°. — °) Ń2 °यानुरगांस्तथा. — After 7^{cd}, D4 (marg.) S ins.:

995* त्वं वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।

नाम वान्यत्प्रगृहीष्व यदि युद्धं न दास्यसि ।

त्वयाहं युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामतः ।

आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।

इत्युक्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D4 ins. गन्धर्व उ°. — (L. 2) D4 T G च (G1 तु) (for वा). — (L. 3) D4 योद्धुमिच्छामि. — (L. 4) T1 G2.4-6 मम (for मया). — (L. 5) D4 द्विरदाविच; T G हिरण्वत्तीरम्. D4 T2 G3.6 M3.5 -तीरसंगतौ.]

— °) S (except M3.5) transp. सुमहत् and युद्धं.

8 T G transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — °) K2 दृषद्वत्याः; Dn D1.5 सरस्वत्याः (D5 हि सर°) (for हिर°). — °) S (except M6-8) °भवद्रणं.

9 °) A few MSS. तुमुले; Ń3 विपुले. — °) Ń2 D (except D2.4.5) शस्त्रवर्ष°. — °) Ś1 मायाविको; B3 °विच. K0 वधत्; Ń1 बलात्; G2.4.5 जयत् (for ऽवधीत्). B5.6 T1 वीरः; D5 राजन्. — °) B D2.4 कुरुनन्दनं; T1 पुंगवं.

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
 अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
 तस्मिन्पतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
 भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
 विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।

हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
 पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
 संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
 भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २

कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यपिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
 विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
 अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
 स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
 पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

C. 1. 4055
B. 1. 102. 5
K. 1. 109. 5

10 ^{ab}) $\tilde{N}_1 V_1 B_1.5 D_5$ 'शर'(V₁ 'वर)कार्मुकः; Da 'शरवर्षिणं. $\tilde{N}_2 Dn D_1$ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमर्दिदम्. — ^{cd}) S (except M₃) चित्राङ्गदो (G₁ M₃-3 'दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा गं). S (except M₅) पुनः (for ततः). B₅ दिवमाचक्रमे हृष्टो गन्धर्वोद्भुतविक्रमः.

11 ^a) B₁ D (except D_{2.4.5}) पुरुषशः; T G तु नृपशः. — ^b) $\tilde{N}_2 D$ (except D_{2.4.5}) भूरितेजसि. — ^c) $\tilde{N}$ V₁ B₅ Dn राजा; S (except M₅) धीमान् (for राजन्). — ^d) $\tilde{S}_1$ मृतकार्याणि; G₁ 'कर्माणि.

12-13 K₂ (hapl.) om. 12^b-13^a. T₁ om. 12^{cd}. — $\tilde{N}_{1.2} V_1 B_1 Da Dn D_{1.4.5}$ स; $\tilde{N}_3 B_3.5.6 D_2 M$ च (for तु).

14 ^a) $\tilde{S}_1 \tilde{N} V_1 Da Dn D_{1.5} M_3-8$ 'कुशलं. B D_{2.4} सर्वशास्त्रेषु कुशलं. — ^b) $\tilde{S}_1 K$ (except K_{3.4}) T₂ G₆ 'नवं नृपं; Da शांतनुनन्दनं. — ^c) M (except M₅) 'मास सततं. — ^d) $\tilde{S}_1 K Da D_5$ पर्यपाल'; $\tilde{N}_1$ पर्यवार'.

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko.2 $\tilde{N}_{1.2} V_1 T_1$ संभव. — Adhy. name: Ko.3.4 D₂ G_{1.3.4} विचित्रवीर्यो (Ko 'वीर्यराज्या)भिषेकः (G₁ 'पेचनं); $\tilde{N}_{1.2} V_1$ चित्राङ्गदोपाख्यानं; $\tilde{N}_3$ [वि]चित्रवर्चः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 97; B₁ D₄ 99; Da₁ 98; Dn₃ 100; T₁ 96; T₂ 46; G M 47. — S'loka no.: $\tilde{N}_3 Da_1 Dn$ 14; M₃ 18.

96

1 $\tilde{S}_1 K_1 D_{2.5} S$ om. उवाच (G₅ om. the ref.). — ^a) $\tilde{N}_3$ चैव (marg. sec. m. भीष्मः as in text). — ^b) $\tilde{N}_1 S$ चानवे; $\tilde{N}_2 D$ (except D_{2.4.5}) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽनुले ।

[G₁₋₃ वर्तमाने. T₁ कुले; G₅ कृते (for ऽनुले).]

— ^a) = 1. 95. 5^a.

2 ^a) $\tilde{N}_{1.2} V_1 B_1 D$ (except D_{2.4.5}) दृष्ट्वा (for पश्यन्). — ^b) Da भारतं धी'. K₂ $\tilde{N} V_1 B$ (except B₃) D (except D_{2.4.5}) G₃ M₃ वरः. — ^c) $\tilde{S}_1 K$ (except K_{1.2}) 'वीर्याय. — ^d) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 ^a) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीपतेर्. — ^b) Ko $\tilde{N} V_1 B D$ 'प्सरोपमाः. — ^c) $\tilde{S}_1 K \tilde{N}_{1.2} D_5$ वि (Ko प्र)वृण्वानाः; $\tilde{N}_3$ वृण्वत्यौ वै; Da Dn D_{1.2.4} वृण्वाना वै.

4 ^a) $\tilde{S}_1 K_1$ च (for स). — ^b) $\tilde{N}_1 V_1 B_3 M_3$ (sup. lin. as in text).⁵ धर्मवित्; $\tilde{N}_2 Da$ शत्रुहा; $\tilde{N}_3 B_3.6 D_{2.4}$ धर्म'; Dn D₁ शत्रुजित्; T G धर्मतः. — ^d) $\tilde{N}_2 D$ (except D_{2.4.5}) 'णसीं प्रभुः.

5 ^a) B D_{2.4.5} M₃ ततो (for तत्र). — After 5, D₄ (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।

बङ्गाः पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।

[(L. 1) D₄ संप्राप्ताः; G₄ संयाताः (for संम'). — (L. 2)

C. 1. 4085
B. 1. 102. 5
K. 1. 102. 5

ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान् राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्तं विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०

D₁ transp. पुण्डा: and कलिङ्गाः. Ms. 5 आजगमुस्तां.]

6 ^b) N₁ V₁ नाम स्वथ; N₃ नामान्यथ. N₃ D (except D_{2.4.5}) तदा नामसु सर्वशः; S (except M₅) नामधेयेषु भारत. — N₂ V₁ D₄ (marg.) S ins. after 6^{ab} (M₅, after 6):

998* एकाकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शंतनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इव तं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ।
अपाक्रामन्त ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्धः परमधर्मात्मा बलीपलितधारणः ।
किं कारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
इत्येवं प्रभुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमाः ।
वैशंपायनः ।

क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चक्रोध भारत ।

[N. B. This passage, though included in all Bomb. ed., is not found in Dn MSS. even! — (L. 3) T₁ अपक्रांतास्ततः सर्वा; G₁ अपाक्रमन्तदा सर्वा. — (L. 4) Before line 4, G₄ ins. नृपाः. T₁ 'धारकः; G_{2.8} 'धारितः (for 'धारणः). — (L. 8) T₂ G_{2.4.5} इति युवंतस्ते सर्वे. G₁ नराधमाः; M₅. 5 नराधिपाः. — N₂ V₁ D₄ वैशं 'उ'.]
— °) N_{1.2} V₁ D (except D_{2.4.5}) S (by transp.) तदा (T₂ G₈ ततः; G₂ 'था' स्वयं. B₁ D (except D_{2.4}) कन्या; T G (except G_{1.4}) राजा (for राजन्). — M₅ ins. 998* after 6 and repeats 6^{cd} after it.

7 ^b) Some MSS. 'निस्वनः. — °) S भीष्मो भीमपराक्रमः.

8 ^a) = Manu 3. 27°. — °) T₁ गुणवद्भिः; T₂ G_{2.4.5}

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संसृशन्तः स्वकान्बाहून् दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

'वद्धि; G₈ 'वच्च. V₁ B D_{2.4} प्रशस्यते. — °) V₁ B D_{2.4} धनं बहु; S धनान्युत.

9 ^b) K_{1.2} गवामिति. — T₁ om. 9^d-10^a. — °) S (except G₂; T₁ om.) बलादित्ये. D₄ (by corr.) G_{2.4.5} [S] वमन्य च.

10 ^a) T₁ om. 10^a (cf. v. l. 9). B Dn D_{1.2} G₁₋₃ उपयंत्यन्ये. — °) S₁ अन्यत्; K₁ अन्यः; B₅ m D₅ अन्याः. K₂ नु (for च). S₁ K_{1.3.4} विदिति. S स्वयं गृह्णति चापरे. — After 10^{ab}, N ins.:

999* आपर्षे विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।
— N₁ V₁ om. 10^a. — °) K₀ तमतो; D₅ तामसो; S तु मिथो. K₀ D₅ विद्धि; D₄ S (except M₅-8) वृत्तं. — °) K_{0.2} B D 'भिर्वृत्तं.

11 ^a) S₁ च (for तु). — °) S संप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु). G₁ महाबाहुर. — °) S धर्मचारिणः (G₁ 'र्णी).

12 ^a) M₅. 5 तदिमाः. — °) N₁ बलाधिकः; S प्रसह वः (G₈ प्रहस्य च). — °) D₂ पुनः शक्त्या; S यथाकामं (G₆ 'शक्ति).

13 Before 13, T₁ G ins. वैशं. N₃ ins. 13-14 in marg. sec. m. — °) T G नर (T₁ G₈ नृप) श्रेष्ठान् (G_{1.2} 'ष्टः); M नृपान् सर्वान् (M₅ (sup. lin.) 5 भीष्मः). — °) B D_{2.4} भारत (for वीर्यं). — °) V₁ B D_{2.4} महाराज (for स कौ). — °) N_{2.8} V₁ B D (except D₅) 'मारोप्य च (V₁ B D_{2.4} वै). K₄ V₁ B (except B₃) D_{2.4.5} M₅ (sup. lin. as in text). 6-8 स्वयं; M₅ तदा (for स्वकम्). — °) N_{1.2} V₁ om. 13°. S आमन्त्र्य प्रययौ क्षिप्रं भीष्मो वै (M-थ) जनमेजय.

14 ^a) S (except M₅-8) शनैर्बाहून्. — °) S संदृश्य

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
 ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
 भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
 स्वर्मभिर्भूषणैस्ते द्वाग्भ्राजद्विरितस्ततः ।
 सक्रोधामर्षजिह्वाभ्रसकपायदृशस्तथा ॥ १७
 सूतोपहृत्मान् रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
 रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
 प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुदद्युधाः ॥ १८
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।

एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
 ते त्विषून् दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
 अप्राप्ताश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वास्तदाच्छिनत् ॥ २०
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
 ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
 स तद्भाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
 ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
 तस्याति पुरुषानन्याह्लाङ्घवं रथचारिणः ।
 रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

C. 1. 4108
B. 1. 102. 33
K. 1. 109. 34

(for दशन्तो).

15 ^a) S कवचानि महान्ति च. — ^a) K₁ आवद्भतां च.
 — ^a) S ^m: समपद्यत.

16 ^a) Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) च सर्वेषां; T G M₅ च
 है (G₁ मै)मानां.

17 ^a) K (except K₁) D₅ तैः; Ñ_{1.3} प्राक्; Ñ₂ B Da
 Dn D_{1.2.4} च (for ते). S वर्मभिर्भूषणैर्मुल्यैः. — ^b) Only
 Ś₁ द्वाग्भ्राजद्विः (as in text); K₀ प्रकट^a; K₁ द्वाक्चर^a;
 K₂ प्रोच्चर^a; K_{3.4} प्रकिर^a; Ñ₁ प्रावार्य^a; Ñ₂ V₁ B D
 प्रकीर्य^a (D₅ त्वर^aद्विः; Ñ₅ संचार्य^a; T G_{1.2.4.5} M₅-3 प्रचल^a;
 G₃ प्रचर^a; G₆ प्रचार्याभिः; M₃ प्रज्वल^a; M₅ प्रकाश^a. K₁
 Ñ₁ ततस्ततः; S समततः. — ^a) Ñ₅ जिह्वाभ्रवः; D₅ तान्नास्याः;
 S ^a जिह्वास्याः. — ^a) Ś₁ K₁ सकाशायद^a; Ñ₁ कापायन-
 यनास्ततः; Ñ₂ V₁ B D कापायीकृतलोचनाः; S कर्पेतो
 दशनांस्तदा (G₁ नास्तथा).

18 ^a) K_{0.2} सूतोपगुप्तान्. D₅ तुरगान्; S सुदृढान्.
 — ^b) Ñ₁ B₅ Da Dn D₁ सदश्वैरुपकल्पितान्; Ñ₂ V₁ D₅
 धूर्वहान्; Ñ₃ धूर्वरान्; B_{1.3.6} D_{2.4} सततोद्यतधूर्वहान्; T₁
 श्वोद्यतधूर्वरान्; T₂ G₅ श्वोद्धत^a; G_{2.3} श्वोद्धतधूर्गतान्; G₄
 श्वोद्धतधूर्श्व तान्; G₆ श्वैरभिचोदितान्; M ^a श्वोद्ध^a (M₅
 श्व^a) तधूर्वरान्. — G₅ (1 hapl.) om. 18^{ad}. — ^a) Ś₁
 श्वोद्यतान्; K_{1.3.4} णान्वितान्; S (G₅ om.) सर्वोपकरण^a.
 — ^a) G₁ धावन्तमेकं. Ñ₁ एवं; D (except D_{2.4.5}) अथ
 (for एकं). — ^a) K₁ G₄ अनुजगमुर्. Ñ₁ समुद्यताः
 (for उदा^a).

19 ^a) A few MSS. तुमलं. K₁ D_{4.5} S (except
 M_{3.5}) रोमं.

20 ^a) K₂ तेप्यष्टदश^a. — ^b) Ś₁ K Ñ₁ V₁ Dn D_{1.5}
 तस्मिन्. Ś₁ K_{1.3.4} T G (except G_{1.3}) दक्षिपन्.
 — ^{ad}) K₂₋₄ D₅ om. च. B Da Dn₂ D_{2.4} (corr. to)

तथांतरा; Dn_{1.3} D₁ अथांतरा; D₁ (corr. from) तथापरान्
 (for तदा^a). S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वास्तदद्भुतमिवाभवत्.
 — After 20, K₁ Ñ₂ V₁ B D (except D₅) ins.:

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T₁ om. 21^{ab}. — ^a) Ś₁ K Ñ₁ Dn D_{1.4.5} परि (D₄
 सम)वार्य तं; B₃ Da D₂ S (except G₁ M₅-3; T₁ om.)
 पर्यवार^a. — ^a) Ñ₁ V₁ D (except D_{2.4.5}) ववर्षुः; S
 महता. B शरवर्षं च; Da ^a वर्षाणि. — ^a) Ś₁ वर्षेणाद्रि-
 मिवांबुदाः; Ñ₂ V₁ B Da D_{2.4} धारावर्षमिवा^a; S
 वर्षेणांबुदा गिरिं.

22 ^a) Ñ₁ V₁ Da Dn D_{1.2} स तं; B D₄ स तु; T₁
 G_{3.4.6} M₃ तत्तु; T₂ G_{1.2.5} M₅-3 तं तु. — ^b) Ś₁ Ñ_{1.3} B
 Da D_{2.4} सर्वशः. K₀ शरैर्वार्य समततः; S स तेषामावृणो-
 च्छरैः. — Ñ₃ om. 22^{ad}. — ^a) Ś₁ सर्वास्ततो; V₁ अथ
 तान्स; B_{3.5.6} D_{2.4} अथ सर्वांन्; S तांश्च स^a. — ^a) K₀
 प्रतिविध्यत्; K_{1.3} Dn D₁ पर्य^a. K_{2m} D₂ त्रिभिः शरैः.
 — After 22, N (except Ñ₃ V₁) ins.:

1001* एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन्विद्याध पञ्चभिः ।

स च तान्प्रतिविद्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।

तद्युद्धमालीतुमुलं वोरं देवासुरोपमम् ।

अस्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ।

स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । [5]

चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः ।

[(L. 1) K₁ भीष्मो राजा विद्या^a. — (L. 2) Dn D₁
 पराक्रमन्. — (L. 3) A few MSS. तुमलं. — (L. 4)
 K₁ Ñ_{1.2} B_{1.6} Dn D_{1.4} पश्यतां. K₂ नरवीराणां. K₀
 शरवृष्टिः^a. — (L. 5) Da धनूंषि च ध्व^a.]

23 ^a) Ñ₁ D_{2.4} (by corr.) S पु (M पौ) रूपं कर्म.

— ^b) Ñ₂ B₁ Da लघुचारिणः. K₃ युध्यतः पाणिनाघवं.

— ^a) M (except M₅) सर्वे (for संख्ये). — After 23,

C. 1. 4107
B. 1. 102. 33
K. 1. 109. 35

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।

कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४

ततस्तं पृष्ठतो राजशाल्वराजो महारथः ।

अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५

वारणं जघने निघ्नन्तान्भ्यामपरो यथा ।

वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६

स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।

शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ २७

ततः स पुरुषन्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।

तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २८

क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।

निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९

निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।

प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०

तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।

अन्योन्यमभिवर्ततां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D₄ (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वान्यानसंख्येयपराक्रमः ।

आनिनाय स काश्यप्य सुताः सागरगासुतः ।

[= (var.) 43 (q. v.). — (L. 1) D₄ विक्षतारिश्च; G₁ क्षपयन्नन्यान्. G₁ पराक्रमान्.]

24 ^a) K₂ S तान्विह (K₂ न्विजि) त्य रणे सर्वान्. — ^b) N (except B) G₆ शस्त्रभृतां (G₆ विदां) वरः. — ^c) S सहितो यातो. — ^d) Ś₁ Ko. 4 B₂. 5 Da₂ D₂ G₄ M (M₈ sup. lin.) भरतान्प्रति.

25 ^a) S राजा (for राजन्). — ^b) Ś₁ (sup. lin.) यशाः; K₁ B₂. 5. 6 D₂. 4 वलः (for रथः). S सा (G₁ शा) ल्वानामीश्वरः प्रभुः. — ^c) N₂ B₁. 8 Da Dn D₁. 2m अभ्यगच्छद्. — Da₁ (hapl.) om. from शांतनवं (in 25^d) up to भीष्मम् (in 27^b). — ^d) M₈ (sup. lin. as in text). 5 वं शरैः.

26 Da₁ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^a) S कुंजरं (for वारं). T₁ कुंजरो (for जघं). N₂ V₁ B D (except D₅; Da₁ om.) भिदन्. — ^c) N (except K₁. 4; Da₁ om.) वासिताम्. Ś₁ अथ संप्राप्तो; D₄ समनुप्राप्तो; D₅ उभयं प्रां; S समये (G₁ सहितो; G₂ समरो; G₄. 5 समरे) मत्तो (M₈ संगमे यत्तो).

27 Da₁ om. up to भीष्मम्. — ^a) Ko B (except B₅) N₁. 2 V₁ Dn D₁. 2. 5 T₂ G₁. 2. 4 स्त्रीकामस. — ^b) T₁ G₁. 8. 6 M₅-8 साल्वश्चा (T₁ ल्वः प्रा) ह स (M₅-8 स्म); T₂ G₂. 4. 5 स साल्वश्चाह. — ^c) K₁. 2 D₄ साल्वराजो; S (except M₈. 5) साल्वेनैव (T₁ G₄-6 नैव; M₈-8 नापि). — ^d) Ko. 8 D₅ अमिनो; K₂. 4 अपि चो; N₂ D (except D₂. 4. 5) प्रचो.

28 ^b) N₁. 8 T₂ G पररथार्दनः (G₆ परमकोपनः); T₁ दला. — After 28^a, S ins.:

1003* साल्वराजं सुसंक्रुद्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— ^a) Ś₁ तद्वाक्याकुलितः; K₁ क्वाल्जितः; B₁. 6 D₄

क्योत्क (B₁ क्कु) लितः. N₂ रिवोज्वलन्. S क्रोधेन चापि (M संप्र-) ज्वलितो विधूम इव पावकः. — After 28, N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;
while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगतिः कक्षं वातेरितः प्रभुः ।

29 ^a) N₁ तत्र धर्म. — ^b) S अभितो (T₂ G₆ अभीतो; G₁ ह्यभिं; G₈ विभीं; M पृष्ठं) राजसत्तमः (M₈. 7 म). — ^d) K₁. 2 (orig.) D₄ साल्वं. S भीष्मः प्रहरतां वरः.

30 ^a) N₂ विनिवर्तितं च तं दृ; S निवृत्तं (G₁. 2 वर्तं) ते तु तं दृ. — ^b) N₁. 8 सर्वपार्थिवाः. S हतशेषा हि पार्थिवाः. — ^d) Ś₁ K शा (K₁. 2 सा) ल्वभीष्म- (by transp.). Ko Dn D₁. 5 समागमं. S साल्वं.

31 ^a) S (except G₆) गोवृषाविव. Ś₁ K₁ चोन्मत्तौ. — ^b) N (except Ś₁ K₁) वासिता. — ^c) K₁. 2. 4 B (except B₅) Da D₅ T₁ G₆ M मभ्यव. — ^d) S गोष्ठेष्विव महर्षभौ. — After 31, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1006* ततः क्रुद्धः शांतनवो दृष्ट्वा तं नृपमागतम् ।

साल्वेश्वरं स राजानं हयान्क्रुद्धोऽभ्यचोदयत् ।

संस्पृशंश्च धनुःश्रेष्ठं सज्यं कृत्वा नरर्षभः ।

समवस्थाय दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।

अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगवः । [5]

कवची बद्ध निस्त्रिशस्त्रबद्धः प्रतापवान् ।

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शांतनवोऽब्रवीत् ।

कन्यार्थं वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।

ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्स्वयंवरे ।

भीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D₄ M साल्वेश्वरा (D₄ साल्वराजा) य त्वरितो. — (L. 3) T₂ G (except G₆) कृत्वा महाबलः. — (L. 6) G₁. 2 तलबंधः.]

— G₁. 2 cont.:

1007* आयोधनं महाघोरमिन्द्रलेखारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
 शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगः ॥ ३२
 पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
 लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
 अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
 क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
 क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
 सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैव पार्थिवः ।

यावदेनं निहन्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
 ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
 तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्वाञ्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
 भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
 अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
 कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
 ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

C. 1. 4123
B. 1. 102. 50
K. 1. 109. 52

भीरूणां भीतिजनकं शराणां हर्षवर्धनम् ।

सुराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।

अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^b) D₄ S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — ^c) K₁ D₄ S
 शाल्वराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठे and 'श्रेष्ठ. — ^a) N₁
 'दाशु वै. D₄ S बहुशोभत भारत. — After 32, D₄
 (marg. sec. m.) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।

त्वरमाणस्त्वरकाले क्षत्रियर्षभसत्तमः ।

[(L. 2) G₃ ० तदा काले. G₃ क्षत्रियं भरतर्षभ.]

33 ^a) S दृष्ट्वा तु भीष्मं व्रणितं (D₄ marg. sec. m. ins.
 this before 33^a). — ^b) S राज्ञा (for भीष्मं). S₁ K₁
 D₄ S शाल्वेन. — N₂ om. 33^{cd}-34.

34 N₂ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^b) N₁ D (except
 D₂ 4. 5) समरे; S पृथिव्यां (for संयु). — ^{cd}) S₁ K₁ 2
 शाल्वं. K₂ B₁ D (except D₂ 4. 5) नराधिपं. S शाल्वं
 सं(T₁ साधु तं) पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपत्तिसत्तमाः.

35 ^{ab}) N₂ D (except D₂ 4. 5) ततो; S तु ताः (G₁
 तं; G₂ तत्) (for तदा). K₂ राजन् (for वाचः). S (by
 transp.) श्रुत्वा वाचः (G₁ 'चा). — ^c) S 'नवः शाल्वं.
 — ^d) K₂ 'ति चाब्रुवन्; K₄ S 'ति चाब्रवीत्; N₁ 'त्यधावत्.

36 ^a) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — ^b) D₂ T₂ G
 (except G₁ ०) यत्रैव. — After 36, D₄ (marg. sec.
 m.) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।;
 while G₁ 2 ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।

पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।

पतेत्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शंतनुः ।

37 Before 37, N₂ V₁ ins. वैशं उ'. — ^a) S तद(T₁

(sup. lin.). 2 G₁ 4. 5 M₃ 'दा)स्त्रं. — ^b) K₀ 3 S पार्थिवः
 (for कौर'). — V₁ is missing from 37^{cd} up to 1. 127.
 21^a; the MS. is wholly ignored up to the end of
 the lacuna. — ^c) K₁ मृद्वात्; K₂ विद्वाः; N₁ D₂ G₁ 5
 M₃ मृद्वन्; N₃ B₀ हत्वा; T₁ विद्वा. — ^d) K₀ 3 N₃ D₁
 नराधिपः. S₁ K₁ शा(K₁ सा)ल्वराजो नराधिपः (K₁
 नरर्षभः); N₁ 2 B Dn D₁ 2. 4. 5 शाल्वराजस्य भूपते (B₃ D₄
 'ते; D₂ 'ति); S शाल्वराजस्य पार्थिवः (G₂ 4. 5 पार्थिव;
 M₃ भारत).

38 ^b) K₀ N₁ 2 B Dn D₁ 2. 4 शाल्वराजस्य. S भीष्म-
 स्तस्य परंतपः. — ^c) S ततो. S₁ K₀ 2 B₃ D₄ D₂ 'शार्दूलः.
 — ^d) S न्यहनत्तस्य. — After 38^{cd}, G₁ ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जहुजः ।

— M₃ om. 38^{cd}-39; T₂ reads 38^{cd}-39^b in marg.
 — ^c) S₁ चानलेनैव; K N₁ 3 D₅ चास्य शैलेन (K₁
 चाप्यथान्येन); N₂ B₁ m Dn D₁ चास्या(B₁ m 'प्य)धैद्रेण;
 S (M₃ om.) चास्य साल्वस्य. — ^d) S (M₃ om.) न्यहनत्.
 — D₄ (marg.) S (T₂ marg.) ins. after 38 (M₃ after
 38^{cd}):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्चो हतसारथिः ।

निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भूमौ तिष्ठद्वाद्भुखः ।

39 M₃ om. 39^{ab} (cf. v. l. 33). — ^a) D₄ D₂ 4. 5
 T G नरश्रेष्ठो; M (M₃ om.) विजिलैनं. D₂ reads 39^{cd}
 in marg. — ^{cd}) D₄ नृपसत्तमः. T G M₃-3 विसर्जया-
 मास नृपं जीवंतं तं नरा(M₃-3 जना)धिपः; M₃ 5 तजयामास
 नृपतिं स जीवंतं नराधिपं (M₃ 'प). — T₁ G₁ 2 M read
 41 after 39^{cd}; G₃-6, after 39^{cd}. — ^d) S साल्वोपि राजा
 स्वं राष्ट्रं संप्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D₂ marg.
 sec. m.) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिसदा ।

C 1. 4124
S 1. 102. 51
K 1. 109. 53

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्तुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।

40 °) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D1 reads 40°-41° after 42°ab. — °) S तेषि स्वान्येव (by transp.). — °) Ks Ñ1.2 B1 Dn 'पुरंजयाः. S हतशेषाः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
भीष्मः स्वयंवरं कन्या विजित्य कुरुसत्तमः ।

[With line 1 cf. 42°ad. — (L. 2)=Line 2 of 1016*.]

41 For the position of 41 in S cf. v. l. 39. — °) S ततो (for एवं). Gs निजित्य. — °) S तिस्रो रूपगुणान्विताः (Ms-8 ययौ शांतनवस्तदा). — After 41°ab, G1 ins.:

1015* निहत्याजौ नृपाणांश्चित्राश्चिद्विद्राव्य सैनिकान् ।
यशः कीर्तिं बलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।
— °) B D2.4 प्रयातो. A few MSS. हस्तिन°. Ms-8 कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं (of. 1016*). — After 41°, S (except T2 Ms-8; G4 om. line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।
कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं.

[(L. 2)=Line 2 of 1014*.]

— °) Ms-8 राजस्य (sic) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमांस् ।
यथा पितास्य कौरव्यः शंतनुर्वृषसत्तमः ।

42 S reads 42°-43° before 42°ab. — °) B D2.4 Ms.8 अचिरेणैव. — °) S1 K Ds त्वभ्याक्रा°; Ñs त्वत्क्रा°; B D4 सोल्यक्रा°; D1 त्यक्तकामः; D2 सोभ्यक्रा°; T G अतिक्रम्य. S1 K1.8 Ñs B3 Da1 Ds T G 'धिपः; Ko.2.4 Ñ2 'धिपान्. M समतिक्रम्य बुद्धिमान्. — After 42°ab, D1 reads 40°-41°. — °) S चापि (Ms शैलान्) (for

यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरुन् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना आता आत्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
आतुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

चैव). — °) Ms सरांसि (for शैलां). S1 Ks.4 B3.5 D4 T G (except G1) Ms विविधद्रु°. Ds शैलान्नानाविधद्रु°. 43 = (var.) 1002* (q. v.). For sequence of S of. v. l. 42. Dn1 om. 43. — °) T2 G2.4.5 कंपयित्वा. Ñ1.8 D2 (m as in text) 'त्वा तान्; Ms.5 'त्वान्यान्; Ms-8 'त्वारि. — °) Ko.2 S तानसंख्येयवि° (Ms-8 असंख्येयपराक्रमः).

44 °) Ñ सुता इव. S ता स्तुषा इव ध°. — °) Ñ1.8 D (except D4.5) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा इव. — Ñ1.8 om. 44°ad. — °) Ñ2 स्तुषा इव च गांगेयः; S (except T1) यथावद् (T2 वा; Ms-8 च) दुहितश्चैव (Ms.5 पिता यथैव दुहितुः). — °) K4 Ñ2 B1 D (except D2.4.5) परिगृह्य. Ko 'गृह्याययौ. B3.6 D4 नृप; B5 D2 नृपः (for कुरुन्). T1 G1.8.8 M प्रगृह्य प्रययौ कुं; T2 G2.4.5 'गृह्यं कुरुष्ययौ. — After 44, S reads 46°ab for the first time (v. l. स तु for सतां). — After 44, N ins.:

1018* आनित्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।
[Ñ2 B D2.4 रथमारोप्य (for स महा°).]

45 °) S1 सर्वास्ताः (by transp.). K2.4 Ñ B D (except Da) T2 G (except G3.6) Ms सर्वगुण°. — °) S1 K1 'मार्जिताः. S विक्रम्य मुदितो ददौ.

46 S repeats here 46°ab (of. v. l. 44). — °) K4 स तं; Ñ B1 स तद्; Dn D1 एवं; D2.4 (by corr.) S स तु; Ds ततो (for सतां). — °) S विधिदृष्टेन कर्मणा. — °) S (except Ms) विवाहमुप°. — °) K3 सह रहः. S 'वत्याः समीपेय (Ms.5 तु; Ms-8 च).

47 °) S 'वीजनसंसदि.

48 °) S1 Ko [S] सौ नृपतिः; K1 नृपतिः (sic); S सात्वपतिः. — °) S1 Ñ1 वि; K1 वै; Ñ2 B1.8 D (except

तेन चास्मि वृता पूर्वमेव कामश्च मे पितुः ॥ ४८
 मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
 एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
 एवमुक्तस्तथा भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
 चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
 स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामभ्यां काशिरतेः सुताम् ॥ ५१
 अभ्यिकाभ्यालिके भार्ये प्रादाद्भात्रे यवीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
 तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
 ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
 रक्ततुङ्गनखोपते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
 आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
 विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
 स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
 सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
 ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
 विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्षमाणं समपद्यत ॥ ५७
 सुहृदां यतमानानामासैः सह चिकित्सकैः ।

C. 1. 4143
 E. 1. 102. 71
 K. 1. 111. 7

D2.4) T1 G6 हि; G2 -पि; M5 तु (for -मि). — °) S राजन् (for पूर्वम्). — °) S तथा (for एष). Ko 'मः पितुर्मम.

49 °) K3 'तव्योसौ. — °) K1S साल्व'. D5 तत्र; G3 -राजः (for तस्मिन्). — °) B Dn D1.4 S धर्मतस्त्वं (Dn D1.4 M3 'तत्त्वं' समाचर (T1 तन्मां तत्त्वं त्यक्तुमर्हसि; G1 धर्मांति त्वं समा').

50 Before 50, S (except M5) ins. वैशं. — °) N3 B3 D5 T2 M6-3 तदा; T1 G M3.5 तथा (for तया). — °) B1 M (except M5) 'गमद्वीरो. — °) T1 तां स्वैरकर्मणः. — After 50, D4 (marg.) S (M6-3 om. lines 2-3; M3.5 ins. them after 51^{ab}) ins.:

1019* अन्यासक्ता त्वियं कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।

निर्दिष्टा तु परस्वैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

इत्युक्त्वा चानुमान्यैव आतरं स्ववशानुगम् ।

[(L. 1) T2 G4.5 (all m as in text) M5-3 अन्यस'. T1 G3 M क्षत्रे (M7 क्षेत्रे); G1 त्वंवा; G2.4.5 अंवा (for क्षात्रे). — (L. 2) M3.5 या तु (for कृत-). D4 G3m 'मंगलकौतुका; T2 'कौतुकमंगला. — (L. 3) G2.4 (m as in text) वरस्वैव. D4 G1.3.4 m. 5 m. 6 M2.5 सा वर्ज्या. — (L. 4) T2 चानुमान्यैव. M6 'वरानुगं.]

51 °) N1.3 D (except D2.4.5) विनिश्चित्य स (by transp.). K N D3 धर्मज्ञैः; S तैः सार्धं. — °) N Da S (except M3) धर्मकोविदैः (for वेद'). — After 51^{ab}, M3.5 ins. lines 2-3 of 1019* (cf. v. l. 50). — °) K2 S (except G3) ततो (for 'दा).

52 °) S1 आत्रे प्रादाद् (by transp.); G (except G3.6) आता आत्रे.

53 °) N B D (except Da1 D5) तयोः पाणी; M (by transp.) पाणिं तयोः. N2 Dn M3 तु; T2 G1.2.4.5 [S]सौ (for स). — °) K4 D4 'गर्वितः. — After 53°, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage of 129 lines given in App. I (No. 55) and repeats 53^{ab} thereafter. — N3 om. 53^{ed}.

54 °) K3.4 ते चैव. D2 युवती (for बृह'). S1 Ko-2 D5 ते बृहत्सौ (S1 'हंती) तथा (K2 तदा) श्यामे; S ते चापि वनि (M6-3 वंदि)ते श्लाघ्ये. — °) S (except M3) 'नखे (T1 G2 'नख') श्यामे.

55 °) S1 K1 आत्मनः प्रतिमोसौ नौ (K1 वां); D5 'रूपा वै; S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G1.4 M3.5 'सौ) (G3 आत्मानुरूपरूपोसौ). — °) T2 G1.4.5 M3 सा ते; G2.5 'सृष्ट' (for स्थि'). — °) K1 कल्याणैः; N2.3 B D (except D5) 'ण्यौ; T1 तुल्यासां. — °) K2 ततः; K4 N2 B1 D शुभे (D2 तदा; marg. corr. to इति; D4 as in text); T1 च ते (for तु ते). M ते ततोभिरतेषु (M3.5 'ते ह्यु)भे. — After 55, T G (except G5) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T1 'भावाविति; T2 'भावे इव; G1 'भावादव; G2 'भावादिव.]

56 °) Ko पतिश्च रूप'; N1 तथाश्चरूप'; N3 'धिसदृशो रूपे; M गंधर्वरूपोतिर्युवा. — °) S1 K B5 Dn D1.5 देवतुल्य'; G2 देवः सत्य'; M3 'सर्प'. — °) B1 D (except D2.5) M6-3 'धनो रहः.

57 °) K2 S समास (T1 M 'यु)क्तो; B3.5.6 D2.4 महाराजो. — °) M विहृल्य (for 'हरन्). T G नान्य-चेतसा (for पृथि'). — °) M स्त्रीसत्त्वरुणो राजा. — °) N1.3 B Dn D1.2.4 M यक्षमणा. N1.2 Da प्रत्य';

C. 1. 4143
B. 1. 102. 71
K. 1. 111. 7

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।

राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn D₂. 4 °गृह्यत.

58 After 58, N (except N₃) ins.:

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।

59 °) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्मः सर्वोण्यकारयत्.
— °) = 1. 95. 5^d; 96. 1^d. — °) M₆-8 भीष्मो वि°. — °) Ko विद्वद्भिः. M₆-8 °तो धीमान्. T₁ ऋत्वि-
क्पुरोहितैर्भीष्मः. — °) K₄ मुनि°; N₃ S °जांगलैः.

Colophon om. in S. — Sub-parvan: Ko. 2 N₁. 2 V₁
B₅ संभव. — Adhy. name: Ko. 3. 4 विचित्रवीर्यविपत्तिः
(Ko °विनाशः); N₁ आपवं (followed by समासं); N₂ V₁
Da Dn D₁ विचित्रवीर्योपरमः. — Adhy. no. (figures
words or both): Ko 98; B₁ 100; Da₁ 99; Dn₃ 101.
— S'loka no.: N₃ 68; Dn 66. — Aggregate s'loka
no.: Dn₃ 4143.

९७

1 S₁ K₁ D₅ om. उवाच; S om. the ref. — °) B₈ T
G₁. 2. 4. 5 °गृहिणी. — °) S₁ K₁ श्राद्ध- (for कृत्वा). S
कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T₁ M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा
(M₅ सह संगता). — N ins. after 1:

1022* समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

[Ko N₁. 8 Da Dn D₁. 5 शस्त्रभृतां. N₂ B D₂. 4
भर्तृशोकनिपीडिते (for the posterior half.)]

S on the other hand ins. after 1:

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।

(of. v. 1. 2).

2 °) N₂ B D₄ पतिवंशं च; D₂ पतितं वंशं. — °) K

(except K₁) N₁. 8 Da₁ D₅ भामिनी; N₃ B Da₂ Dn
D₁. 2. 4 भाविनी; T G₁-5 M शोभनं. G₆ शोभनं परमास्पदं.
— °) K₂ महाभागं; N₂ B₁ Da °त्मानं; D₅ °भाग. Da
इदं (for वाक्यं). S सत्यवत्यभिसंघे (T₁ G₁. 2 °प्र) क्षय भीष्मं
वचनमब्रवीत् (of. 1023*). — After 2, S ins.:

1024* दुःखादिता तु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins. सत्यवती. — °) G₄ धर्मयुक्तस्य.
— °) B (except B₃) Da₂ D₂. 4 G₅ कौरवस्य. T G
(except G₆) महात्मनः. — °) S (except M₅) कीर्तिश्च
पिण्ड (G₁. 2 °डि; G₃ पुण्य)श्च (by transp.). N₁ धर्मश्च
(for कीर्ति°). B (except B₆) Da S (except M₃. 6-8)
संतानश्च प्रतिष्ठितः. S₁ त्वयि पिण्डश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठितः.
— After 3, S ins.:

1025* आता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 °) B₅ Da₁ M स्वर्गाय; T G स्वर्गे च (for स्वर्गोप°).
B₃ (m as in text) स्वर्गोपकरणं. — M₆-8 om. 4^{ad}.
— °) A few MSS. वा (for च).

5 °) D₂ वेद (for वेत्थ). S₁ K Da₂ D₅ वेत्ति धर्मं
हि ध°; Da₁ सर्वं त्वं वेत्ति ध°; S वेत्थ (G₁. 2 °त्ति) धर्मस्य
तत्त्वं च (G₃ धर्मं च सत्यं च; M₃ तत्त्वं च धर्मस्य).
— °) N₁. 8 वा (for च). S सामान्यस्तेतर (G₃ °स्यैव
त)स्य च. — °) Ko. 2 D₅ T₁ G₁. 2. 6 M₃. 5 च; T₂ G₂. 4. 5
M₆-8 तु (for त्वं). M स्मृतीर. N₃ D₂. 5 वेद. — °) K₄
N₃ D₅ वेद. T₁ धर्माश्च; T₂ G₆ शास्त्राणि; G₁ दोषश्च (for
वेदां°). K₃ N₁. 2 B D (except D₅) वेदांगानि च स°.

6 °) S व्यवसायं (G₃ °हारं). K₁ T G₁-2. 6 M च
धर्मेषु; B₃. 6 G₄. 5 च सर्वेषु. — °) S₁ कुलाचारांश्च. — D₅
om. 6^{ad}.

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
 व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
 प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
 तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
 कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
 मम पुत्रस्त्वव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
 बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
 इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
 तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
 मन्त्रियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
 राज्ये चैवाभिपिच्यस्व भारताननुशाधि च ।

दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
 तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
 असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
 त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
 जानासि च यथावृत्तं शुलकहेतोस्त्वदन्तरे ।
 स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
 ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
 प्रभां समुत्सृजेदकीं धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

C. 1. 4162
B. 1. 103. 17
K. 1. 112. 17

7 ^a) $\tilde{N}1.3$ सुभृशमाश्वस्य; D₅ माश्वस्य; S ^aमैश्वस्य (M₅ परं समाश्वस्य). — ^o) $\tilde{S}1$ कार्यत्वाद्; K₁ काया त्वद्. S वक्ष्यामि त्वां यथा प्राज्ञं (G₁ ज्ञा).

8 ^a) Ko om. 8^a. K₂ पुत्रश्च ते. $\tilde{S}1$ स पुत्रस्त्वव भ्राता द्वे. — ^b) $\tilde{N}1$ S यवीयान्; $\tilde{N}2$ Da बलवान्. S कुल-वंशभृत् (T₁ कृ)त्. — ^d) K₁ B_{3.6} D_{1.4} G_{1.3} ^aपंभः.

9 ^a) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G₆ तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते). — ^b) K₄ D₂ T₁ G (except G₁) M₅ उभे (for शुभे). G₆ अंबिकांबालिके उभे. — After 9, S ins.:

1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा.

[T G (except G₃) M₃ धर्मं. T₁ G₁ एतं; T₂ एव. G₃ कुलं ज्ञा.]

S completes the line with 10^b, which is followed by 10^a (see blow).

10 ^a) S read 10^a after 10^b. M₅ यतस्व (for कुलं). K₂ S (except G₁) च (for नः). — After 10^a, S ins.:

1027* संतानकुलवर्धनम् ।

[See above T₁ G_{1.3.4} संतानं कु.]

— ^o) K (except K₂) B D महाबाहो. — ^d) Some S MSS. धर्म्यं. K₂ त्वं (for इह).

11 ^a) S राजन् (T₁ M ^aज-) राज्येभिः. — ^b) K_{3.4} $\tilde{N}3$ D_{2.4} T M (except M₅) भरता. Ko. ^aवै; K₄ D₂ G₂ हि (for च). — ^o) S कुरु कौरव्य (G₆ कल्याण). — ^d) $\tilde{S}1$ D₅ मा निमज्जे; S मा त्वं हिंसीः (G₆ धर्मस्ते ह); Cd as in text. — After 11, K₄ D_{2.4} (both marg-

sec. m.) ins.:

1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।

एषा त्रयी तु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60-61. — (L. 1) D₄ पंचानामपि.]

12 Before 12, $\tilde{N}2$ B D (except D₅) M₃ ins. वैशं उ^a (M₃ om. उ^a). — ^a) $\tilde{S}1$ K (except Ko) $\tilde{N}1$ B₁ Da तु; B₃ Dn D_{1.5} स (for च). — ^b) A few MSS. परंतप. — ^o) $\tilde{N}2$ D (except D_{2.5}) इत्युवाच. K (except K₁) $\tilde{N}1$ B_{1.5} D (except D₂) अथ (for स). — ^d) Ko Da D₅ धर्मं. $\tilde{S}1$ K₁ उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.

13 Before 13, D₄ (marg.) S ins. भीष्मः; D₄ cont. उवाच. — ^a) D₅ transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S मातः प्रकीर्तितः. — ^d) K₄ स्वमपत्यं. K_{3.4} $\tilde{N}1.2$ B वै पुरा. — For 13^{cd}, S subst.:

1029* राज्यार्थं नाभिपिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम् ।

भवत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रतं मया ।

14 ^a) K₂ परं वृत्तं. S जानीये यत्तदा वृत्तं. — ^b) $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ T₁ G_{2.6} M (except M_{3.5}) तदन्तरे. — ^o) S सत्येन (for सत्यं ते). — ^d) Da ततः (for पुनः). S पुनरेव व्रीमि ते.

15 B₅ (hapl.) om. 15^{ab}. — ^a) $\tilde{S}1$ K₁ परित्यजामि. — ^b) G₃ देवि (for राज्यं). — ^o) G_{2.4-6} ^aभ्यधिक^a; G₃ ह्यधिक^a.

16 ^b) M₆₋₈ रसमुत्तमं. — ^o) K_{2.4} transp. तथा and त्यजेत्.

17 K₄ (hapl.) om. 17. — ^b) T₁ G_{1.3} M अथ (for

G. 1. 4162
B. 1. 103. 17
K. 1. 112. 17

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्सृष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रील्लोकानन्यास्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेण प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

तथा). $\tilde{N}3$ Dn2 G6 उप्सतां. — °) Ko.2 $\tilde{N}$ B D (except D5) G6 तथाकाशः. — °) S (except T2 G5.6) चंद्रः (for सोमः). $\tilde{N}1$ शीतं तथा (for शीतां°).

18 °) S transp. विक्रं and वृत्रं. — °) K1 B3.6 Da1 D4 G5.6 M5-8 व्यवसेयं (K1 °यः; M5 °हं). — After 18, D4 (marg.) S ins.:

1030* तन्न जात्वान्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।

अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।

[(L. 2) T1 °क्यस्य घनस्य; G1 M5-8 °क्यस्य नदस्य.]

19 Before 19, D4 (marg.) S ins. वैशं; D4 cont. उवाच. — °) B D2.4 च (for तु). S त(M5-8 अ)ओच्यमाना पु° धर्मज्ञेन महात्मना. — °) G1 पुत्रं (for भीष्मं). — °) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव ब्रवीदिदं; M5 °रेवाब्रवीद्वचः). — After 19, S (except T1 G5 M3.5) read (with v. l.) 21^{ab} for the first time (cf. v. l. 21).

20 T1 G5.6 (1 hapl.) om. 20. Before 20, D4 marg. ins. सत्यवत्युवाच. — °) K1 सत्यवतां वर. S (T1 G5.6 om.) जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम). — °) G3 त्रैलोक्यं; M5-8 (by transp.) लोकांस्त्रीन्. Ko इच्छया संत्यजेल्लोकान्. — °) T2 G1.2.4 च (for त्वं). $\tilde{S}1$ K1 कर्मणा (for तेज°).

21 T2 G1-5 M5-8 repeat here 21^{ab} (cf. v. l. 19); M3.5 repeat (with v. l.) 21^{ab} consecutively. — °) B (except B3) Dn1.2 D4 G3 चैवं; M5-8 चैनं. K2.4 ते; B3 तु (for तन्). $\tilde{S}1$ Ko-2 D5 °मि ते स्थितिं (K1 °तं) सत्ये (Ko धर्मे). S (T2 G1-5 M5-8 all first time; M3 second time) अनुजानामि तत्सर्वं (G5 M3.5 सर्वं तत्; M5-8 सत्यं तं). — °) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1.2$ D (except D2.4)

मदर्थे. $\tilde{N}1.2$ B D (except D2.4.5) यच्च भाषितं. — °) $\tilde{S}1$ K1.2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव; Ko.3.4 °मवेक्ष्येयं (Ko °मां); $\tilde{N}1$ °द्धर्मं त्ववेक्ष्येह; $\tilde{N}2.3$ D (except D2.4) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (D5 °क्ष्ये). — °) $\tilde{N}2$ B D2.4 वहेतां महतीं धुरं; D5 मां वहेतां महीं धुरं.

22 °) D5 न ते कुलस्य तंतुश्च; S यथा तु नः कुलं चैव. — °) S (except G5) लोकश्च. — °) S (except T2) सकामा वै (G6 °मास्ते) (for प्रहं). — °) S (except T2) तथा त्वं कर्तुमर्हसि. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।
After the above, S reads an additional colophon.
Adhy. no.: T1 99; T2 49; G M 50 (G5 51).

23 Before 23, D4 (marg.) S ins. वैशं; D4 cont. उ°. — °) S तां तु लालप(M °प्य)तीं (G3 लोलवतीं) दृष्ट्वा. — °) K2 °वर्धिनीं; B3.6 T2 G4.6 °गर्धिनीं. — °) Da1 धर्मोपेतं ब्रवतीं तां. — °) K (except K2) भूयो भीष्मो (by transp.). S भीष्मो वचनमब्रवीत्.

24 Before 24, D4 marg. ins. भीष्म उ°. — °) Dn1 राजधर्मान्; S क्षत्रधर्मं. — °) M5 सर्वं. $\tilde{S}1$ विनेनशः; K1 M5 विनीं; B3m च नीनशः; G2 M3 विनाशयः M7.8 वनी°. G3 मा नः सर्वावनीनशः. — °) S धारणेन व्रतस्याहुः क्षत्रियां (G1.4 °याः; G2 °यः) परमां (M °मं) धृतिं (M3.5 त्वृषिं; M5 वृषीन्; M7.8 धृषीन्).

25 °) T2 G (except G1) M5 संतानो. — °) S स्यात्पुनरेव हि. — °) $\tilde{S}1$ K1-3 B3 तं ते धर्मं; S क्षत्रध°. — °) S क्षत्रियाणां पुरातनं.

26 °) Ko Da त्वं (for तं). $\tilde{N}2$ B D प्रतिप्रद्यस्व. — °) M (except M5) °द्धर्मेण कुं. — °) $\tilde{S}1$ K1

९८

भीष्म उवाच ।

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
 क्रुद्धेन च महाभागे हेहयाधिपतिर्हेतः ।
 शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
 पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
 एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
 ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।

उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
 पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
 धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
 लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
 अथोत्थय इति ख्यात आसीद्दीमानुपिः पुरा ।
 समता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६
 उत्थयस्य यवीयांस्तु पुरोधस्त्रिदिवौकसाम् ।
 बृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
 उवाच ममता तं तु देवं वदतां वरम् ।

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

लोकधर्मः; $\tilde{N}1$ 'यात्रां'; $D_2 T_2 G$ 'तत्वं'.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan*: Ko. 3 $\tilde{N}1.2 V1$
 B_5 संभव. — *Adhy. name*: K. 3. 4 सत्यवतीवाक्यं; $\tilde{N}1.2 V1$
 भीष्मसत्यवतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): Ko 99; $Da1$ 100; $Dn3$ 102; $D4$ 101. — *S'loka*
no.: Dn 26. — *Aggregate s'loka no.*: $Dn2$ 4169.

९८

1 $K1 T1 G1 M$ om. उवाच; $T2 G2-3$ om. the ref.
 — ^{b}) S निश्चय वचनं ($T1 G1 M3.5$ निधनं) पितुः.
 — After 1^{ab} , $D4$ (marg.) S ins.:
 1032* राजा परशुहस्तेन,
 completing the line with 1^a , which is followed by
 1^c . — ^{c}) $D4$ (marg.) S महाप्राज्ञे ($D4$ 'ज्ञि'; $T1$ 'ज्ञैर').
 $B D$ (except $D5$) राजा परशुता पूर्व. — After 1^c ,
 $D4$ (marg.) S ins.:

1033* हेहयस्य महात्मनः ।

[$D4 T1$ हेहय*]

— ^{a}) $\tilde{S}1 K1 S$ (except $T1 M6-8$) हेहया*. — $\tilde{N}1.3$ om.
 1^c . — After 1, N (except $\tilde{N}1.3$) $M6-8$ read (with
 v. l.) 5^c , $Dn M6-8$ repeating the line in its proper
 place.

2 ^{b}) $Ko Da S$ (except $M6$) विमुञ्चता; $B5$ विमुञ्जता.
 — ^{c}) S क्षत्रमेकेन ($M6-8$ क्षत्रियकुलं). — ^{a}) $K1 S$
 रामेण ज*.

3 ^{c}) S रोपेण ($G1 M6-8$ रामेण) (for पृथि*). — ^{a}) S
 'या मही. — After 3, $K4 \tilde{N}3 Dn$ ins.:

1034* एवं निःक्षत्रियो लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 ^{a}) $D5$ संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय ($M5-8$ च
 वर्धितं क्षत्रं). — ^{b}) $\tilde{S}1 K D5$ ततस्ततः (for सम*).
 — ^{a}) $\tilde{N}2 B D$ (except $D5$) 'जेवैदपारगैः; S 'गेम्य
 इति श्रुतिः.

5 ^{a}) $B5 Da1 D1.5 G1-5 Cd$ पाणिग्रहस्य. $Ko T2$
 $G2.4.5$ तनया. Ko निश्चयः; $\tilde{N}3$ 'श्रयं; $T2 G2.4.5$ 'ताः.
 M पाणौ गृहीतुः पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं. — ^{a}) $B1m.3$
 $Da2 G1.3 M6-8$ ब्राह्मणास्ताः. — $\tilde{N}1.3$ om. 5^c ; N (except
 $\tilde{N}1.3$) $M6-8$ read 5^c after 1; $Dn M6-8$ repeat it here.
 — ^{c}) $M5$ लोकेऽवाच*. N (except $\tilde{N}1.3$; but incl. Cd)
 $M6-8$ (the three latter with Dn for the first time)
 लोकस्य ($K2-4 Da1 Dn$ 'स्या; $D4$ लोक आ) चरितो धर्मः;
 $T1$ लोकोप्याचरता दृष्टः. — ^{f}) $\tilde{N}2 B1m.3.5 Da$ पुनर्भुवि.
 $Dn D1.4 M6-8$ (with Dn for the first time) तेनाति
 किल दुश्चरः. — After 5, $K3.4 \tilde{N}2 B D T2$ ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।

इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

[(L. 1) $K4$ 'भवन्महत्. — (L. 2) $K4 D1$ इदं. $K3.4$
 चैव तु ($K3$ चैवात्र) वक्ष्यामि इति*]

6 ^{a}) S अथोत्थय ($G2$ 'त्य). — ^{b}) $\tilde{S}1$ आसीदपिश्च
 बुद्धिमान्; S 'दीमान्महानुपिः. — ^{c}) S भार्या च समता
 नाम बभूवास्य महात्मनः. Here and below $G3$ (several
 times) reads मरता for समता.

7 ^{a}) S उत्थयस्य. — ^{b}) S 'धा यो दिवौ'. — ^{a}) $\tilde{N}1.3$
 सोम्यप*; $\tilde{N}2 B D$ (except $D5$) अन्व*; S सोम्यमन्यत ($T1$
 (before corr.) $G3 M3$ (*sup. lin.*) 'नन्दत. Cd cites अन्व-
 पद्यत (as in text).

8 ^{b}) $\tilde{S}1 K D2.5$ वरवर्णिनी; $B3.6$ 'तां वरा. — After

C. 1. 4181
B. 1. 104. 11
K. 1. 113. 11

अन्तर्वत्नी *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८

अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।

औत्थ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९

अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।

तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०

एवमुक्तस्तथा सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।

कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११

संवभूव ततः कामी तथा सार्धमकामया ।

उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभापत ॥ १२

भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।

अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३

शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।

उत्तथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्य भगवानृषिः ॥ १४

यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।

एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५

स वै दीर्घतमा नाम शापादपिरजायत ।

8^{ab}, G1.6 Ms ins. ममता. — °) Ś1 K1.2 °वत्नीत्यहं; Ko.4 N2 B D °ली त्वहं; K3 °ली ह्यहं; N °वर्तिन्यहं; S °वर्त्यसि ते (G3 त्वद्). N1.2 भर्ता; N3 भ्रातः; B5 भ्रातुः. — °) M मिथः (for इति). B5 तव ज्येष्ठस्य धीमतः; D2 °नान्यत्र रम्यतां; T1 G1-3 °न रमता मयि.

9 °) Ko स्वयमेव (for अयं च मे). Ś1 N1.3 महाभागः; D5 Ms-8 महान्गर्भः. — °) Ś1 च मे (for एव). — After 9^{ab}, Ms-8 read 12^{ab}. — °) Ko एष; N2 B D (except D5) अपि (for एव). S औत्थ्यो गर्भं आधत्ते षडङ्गं वेदमुत्तमं.

10 °) N2 B D (except D5) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig. °स्त्वेव) संभवः (=13^b). — °) K4 N1.2 D (except D1.5) °गते त्वद्य (D1 काले); S °गते कार्ये (Ms-8 °विधे काले). — °) D1 corrupt; S यथा युक्तं तथा कुरु.

11 Before 11, S ins. वैशं (Ms भीष्मः). — °) N B5 T1 G1.8 Ms तदा; T2 G2.4-8 Ms-8 °था (for °या). — °) Dn D1 बृहस्पतिरुदारधीः (=1. 71. 8^a). — °) K2.4 G3 कामात्मा स; Cd as in text. S महात्मापि (Ms °नं) (for तदा). — °) D5 निगूहितुं. S ना (G2.4.5 स्वा; Ms सो) आत्मानं सो (G2.4.5 Ms ना) अभ्यधारयत्.

12 °) K3 N Dn D5 स (for सं). M सं (Ms. 6 स) वभूवैव धर्मात्मा. — °) N3 सकामया; M बृहस्पतिः. — °) N1.3 T G Ms. 5 तत्तेजः; B3.5.6 D1 Ms-8 तद्रेतः. — °) B3 M स गर्भः प्रत्य (M सम) भापत; D2 स च गर्भोभ्यभा°; G6 गर्भस्थो ह्यभ्यभा°.

13 Before 13, M ins. गर्भः. — °) Ś1 K2.4 D2 भो तात. Ś1 कन्यसंवादे; K1 कमहं वदे; K2 लब्धा स वदे; K3.4 N2 B D मा गमः कामं; N1.3 कन्यस बृद्धि. S कनीयस्तात नैवेह. — °) N1.2 Da Dn D1 इह; N3 एक (for अत्र). K3 B D2.4.5 नास्त्यंतरमिह द्वयोः; S संभवो विद्यते द्वयोः. — °) K3.4 N2 B D अल्पा (B5.6 D4 °ल्पो) वकाशो भगवन् (K4 गर्भस्थः; D5 °भ्यगमत्); S अमोघशुक्रस्त्वं चापि (G8 चासि). K4 transp. 13^a and

the second half of line 1 of 1036*. — °) K4 °स्थितः (for °गतः). — After 13, K3.4 N2 B D ins.:

1036* अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्तुमर्हति ।

अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ।

जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।

शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः ।

पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः । [5]

स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा ।

पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ।

[(L. 1) K4 D5 °शुक्रश्च. Dn D1.2 °मर्हसि. K3 B (except B1) Da D1 पीडां कर्तुं न मेर्हसि; K4 मा पीडां कुरु भो विभो. D5 repeats 13^a for the second half. — (L. 4) K4 स गर्भस्थो महामुनिः. — (L. 5) K3.4 N2 B D4.5 °म (B1.5.6 °मा) वारय°; Da °मरोधय°; D2 °मवाय त°. N2 स शुक्रस्य; B3.5.6 D2.4.5 शुक्रस्य स. — (L. 6) D2 reads this line in marg. sec. m. K4 अफलं (for अथ तत्). Dn D1.2 रेतः (for शुक्रं). B1.3.6 D4.5 ततः (for तदा). — (L. 7) K3.4 B D4 ततोऽप्युद्धृत्.]

14 Before 14, T G1.3.6 Ms-8 ins. वैशं. — D2 transp. 14^{ab} and 14^{cd}, ins. the line तं दृष्ट्वा etc. between them (see below). — °) K1 स शशाप. K4 पुनः; T2 G3.6 च (for तं). K3 N2 B D (for D2 see above) तं (K3 Da1 Dn1 तद्) दृष्ट्वा पतितं शुक्रं (K3 भूमौ) शशाप स (K3 by transp. स शशाप) रुपां न्वितः. — °) T G उच्यते. M पुत्रं आतुरुच्यस्य गर्भस्थं भग°.

15 Before 15, T1 G1.6 M ins. बृहस्पतिः. B5 transp. 15 and 16. — °) N2.3 B D (except Da D5) यन्मां त्वं. — °) K1 शुभे (for सति). Ś1 Ko.2-4 N1.3 D1.2.5 °भूतहितेप्सिते. — °) G8 च तस्मात्त्वं; G6 यदा तस्मात्. — °) Ko.8 D2 प्रपत्यसे (Ko °ते); N1 अवे°; Cd as in text.

16 B5 transp. 15 and 16; and transp. 16^{ab} and

वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तेर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
 स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
 ऋषेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
 लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
 न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
 चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजंगुरथो गृहान् ॥ १९
 सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्पुत्रमान ऋषिस्ततः ।
 जगाम सुवहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
 जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
 संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
 पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
 तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
 अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।

C. 1. 4212
 B. 1. 104. 48
 R. 1. 113. 48

16^{cd} also. — ^a) S ततो दीर्घः. — B₃ om. 16^c-17^d.
 — ^c) K (except K₁) B₅ D₂ °क्कीर्तिर; M °तेजा.
 — After 16, Dn D₄ (marg.) S ins.:

1037* जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।

तस्मिन् रूपसंपन्नं प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।

while K₃ ins. lines 1-3 of 1038*.

17 B₃ om. 17 (cf. v. l. 16). S transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^b) Ś₁ सहस्रशः (for महा). — ^c) S °रुच्यस्य महान्. — K₃ ins. lines 1-3 of the foll. passage after 16 and lines 4-8 after 18^{ab}: N₂ B₃ Dn D_{1.4} ins. the passage after 17: K₄ B_{1.5.6} Da D_{2.5} (om. line 4), after 18^{ab}:

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
 गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः ।
 प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ।
 ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
 क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः । [5]
 अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
 तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ।
 इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

[(L. 1) After line 1, D₄ (suppl. fol. sec. m.) ins. passage No. 56 of App. I. — (L. 4) K₄ दृष्ट्वा; B (except B₅) D_{2.4} तथा (for ततो). K₄ तमृषिं शशितव्रतं. — (L. 5) K₃ क्रोधात्तमोभिः; K₄ क्रुद्धात्मानो हि. D₂ ऋषि-मंथं वनौकसः. D₅ क्रुद्धा धर्ममजानतः सूक्ष्मं नैश्रेयसं परं.]
 — A passage of 19 lines given in App. I (No. 56) is ins. in Dn (Dn₂ om. lines 18-19) after 1038*; in D₄ (suppl. fol. sec. m.), after line 1 of the latter interpolation; in S, after 17.

18 ^a) K₁ च; K₂ वै; K₄ तं; B D₄ T₁ G₃ तु (for ते).
 G_{2.4.5} °मोहपरीतास्ते. — ^b) Ś₁ K_{1.2.4} Da₂ T₁ G₃ ते;

Ko. 3 वै (for तं). — After 18^{ab}, K₄ B_{1.5.6} Da D_{2.5} ins. 1038*, K₃ lines 4-8 of that passage (cf. v. l. 17). — ^c) Ko-3 समुद्रे; D₅ समूहे; S समुद्रे. T₂ संक्षिप्य. K_{3.4} N₂ B D (except D₅) बद्धोडुपे परि(B₅ विनि)-क्षिप्य. — ^d) K₁ तमवा; G₃ समुपां.

19 ^a) Ko Dn₁ G₃ तस्मादंधश्च; K_{2.3} B D_{2.5} यस्मा; K₄ N₂ Da Dn_{2.3} D_{1.4} कस्मा. — ^b) B₅ Da स्म ह; D₅ स्मृते; T G स्म वै. — After 19^{ab}, S ins.:

1039* कर्मण्यथ ततः क्रूरे तेषां बुद्धिरजायत ।

— ^c) Ś₁ Da क्रुद्धाः (for क्रूराः). — ^d) G₃ M₃-3 ततो; G₃ यथा (for अथो). Ko Da M₅ गृहं.

20 ^a) Ko सोभापत तदा. N₂ B D (except D₅) विप्रः (for राजन्). — ^b) K₄ पुत्रमानस. K₃ ऋषिस्तदा; N₂ B D (except D₅) यदृच्छया; S मुनिस्तदा. — ^c) Ko. 3.4 D₄ स; T₂ G (except G_{3.6}) च (for सु). — ^d) D₅ वहन् (for अन्धस्). K₂ तेन पुत्रेन; N₁ तेनोद्भवेन.

21 ^a) T₂ G (except G_{1.3}) बली. — ^b) Ko सर्वशास्त्रं; K₃ B Dn D_{1.4} °विदां वरः; K₄ D₂ °भृतां वरः. — ^c) Ko. 2 D₂ T₁ G_{1.2.6} स्रोतसो. A few MSS. °भ्यासं.

22 ^b) T₂ G (except G_{1.3}) बली. — ^c) Ś₁ चैव; N₁ B_{1.3} Da₂ Dn_{1.2} D_{1.5} चैवं. S वरं वव्रे. — ^d) Dn D₁ पुत्रार्थे; M °र्थी. K₃ B_{1.3.5} D_{2.4} T₁ G₃ M (except M₅) °जर्षभः; N₂ Da °जाधिपः (N₂ °प); B₅ °जेश्वरः; Dn D₁ भरतर्षभ (D₁ °भः); G_{1.2.4-5} °जर्षभं. — After 22, D₄ (marg.) S ins.:

1040* तं पूजयित्वा राजपिर्विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D₄ (marg.) S ins. राजा; D₂ cont. उवाच. — ^b) K₂ N₂ D₅ S (except M₅-3) भार्यायां.

24 Before 24, D₄ (marg.) T₁ G₁ M (except M₃) ins. भीष्मः; D₄ cont. उवाच. — ^a) G_{1.3} तु (for स). S (except G₅) तेनर्षिः (for तेज). — ^b) N₁ तत् (for

C. 4212
B. 1. 104. 46
K. 1. 113. 46

स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाव्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

तं). T₁ G₂₋₅ तथा; T₂ G₁ M तदा (for ऋषिः).
— °) N₃ तस्मै स स्वां तदा भार्या.

25 Ko. 2 (hapl.) om. 25. — °) G₂ विप्रं (for वृद्धं).
S₁ K₁ G₈ तु (for च). S (except G₈) तं दृष्ट्वा. — °) S
(except G_{1.6} M₅) ततः (M₃ sup. lin. as in text).

26 °) K₁ S (except G₁) कक्षी°; B_{1.5} Da₁ D_{1.5}
काक्षी°. Ko. 2 D₂ च (for स). — °) D_n D₁ तदा; D₂
बली (for वशी).

27 °) K₁ वक्षी°; K₄ B_{3.6} Da₁ D_{1.2.4.5} काक्षी°; S
(except M₆₋₈) कक्षी°. D₄ G₈ सर्वांस्तान्. — °) D₄
दृष्ट्वा पुत्रान्; S सांगात्वेदान् (G₃ सांगं वेदं). S₁ K₁
अधीतिनः; Ko. 2. 4 D₂ S (except G₈) अधीयत. — After
27^{ab}, S (except G₈) ins.:

1041* मुदा च तान्बली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।
— °) N_{1.2} °च वचनं. — °) N₁ B D (except D_{2.5}) इमे
(for एते). N_{1.2} B_{1.5} D (except D_{2.5}) इति भारत.

28 G₈ om. 28^{ab}. — °) K₃ N₃ B D₄ इमे; K₄
एतान् (for एते). K₂ D₅ ध्रुवं (for ब्रुवन्). Ko N_{1.2}
Da D_n D_{1.2} S (G₈ om.) ममेम (Ko S °मैत) इति चाव-
वीत्. — °) S (except T₁) हि मे पुत्रा (for मया हीमे).
— °) K_{3.4} S (except G₁) कक्षी°; Da₁ D_{1.2.4} काक्षी°.

29 °) K₃ B D_{2.4} ज्ञात्वा; N₁ Da D_n D₁ S दृष्ट्वा (for
मत्वा). — °) S (except G₈) प्राहिणोद्वमानान्मे. — °)
S₁ D (except D_{2.4.5}) मम; T G₁₋₅ M नृप (for हि मे).

30 °) S₁ transp. पुनः and तं; B (except B₃) D_{2.4}
राजा तं. K₃ Da ऋषिसुत्तमं. — °) T₂ G_{2.4.5} बली.
N_{1.2} B₁ Da D_n D_{1.5} स्वां भार्या; B_{3.5.6} D_{2.4} भार्या तां
(D₄ स्वां). — °) Ko N_{1.2} B (except B₃) D_n D_{1.2.4}
तस्मै स; K₂ (by transp.) तां तस्मै. Ko N₃ B_{3.5.6} T G

(except G₈) M₅₋₈ ततः; B₁ Da M₃ तदा (for पुनः).

31 °) S (except G₈) अंगे (T₂ G₃₋₅ °गं) दीर्घतमाङ्गां
स (T₂ G_{1.2.4.5} °मास्तस्याः). — After 31^{ab}, T G (except
G₈) M₅ ins. दीर्घतमाः (T₁ ऋषिः). D₄ repeats 31^{cd}
(with v. l.) after 32^{ab} (q. v.). — °) B₁ D (except
D_{4.5}) °प्यति कुमारास्ते. — °) B₁ D (except D_{2.4.5})
तेजसादित्यवर्चसः (see below).

32 Before 32, T₂ ins. भीष्मः. — B₁ D_n D_{1.5} om.
32. — °) K₂ तस्य; D₃ °दा; T G₂₋₅ M °तो (for °त्र).
G₁ ततोङ्गनामा. — D₄ repeats 31^{cd} after 32^{ab} (v. l.
°प्यति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चसः). — K_{3.4} B (except
B₅) D ins. after 32^{ab} (D₄, after the repetition
of 31^{cd}):

1042* अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्यश्च ते सुताः ।

तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ।

अङ्गस्याङ्गोभवदेशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।

कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।

पुण्ड्रस्य पुण्ड्रः प्रख्याताः सुह्यः सुह्यस्य च स्मृताः । [5]

एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ।

[(L. 1) K₄ B₃ अंगवङ्गकलिङ्गाश्च. D₅ पुण्ड्रसुह्यौ तथा
सुताः. K_{3.4} D₂ च तस्यु°; B₅ ततः सु°. — K₃ (hapl.)
om. from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याताः (line 5).
— (L. 3) K₄ B_{3.5} अंगस्याङ्गाः समाख्याता वङ्गा—स्मृताः.
— (L. 4) K₄ B_{3.5} °विषयाश्चैव कलिङ्गे च निवेदिताः.
D_{2.5} विश्रुतः (for स स्मृ°). — (L. 5) K₄ B_{3.5} Da D_{2.5}
विख्याताः. — (L. 6) K_{3.4} B_{3.5} D₅ पुरा बलेर्वंशः (by
transp.). K_{3.4} B_{3.5} D₂ प्रथितः परमर्षिजः.]

33 °) N₃ Da महारथाः. — After 33^{ab}, S (except
G₈) read 1. 99. 1-2. — G_{1.5} M₃ om. 33^{cd}. — °) N₃

भीष्म उवाच ।

पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।

वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १

ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्वनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।

विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।

विहसन्तीव सत्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।

विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।

न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ४

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।

तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५

धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।

C. 1. 4228
B. 1. 105 6
K. 1. 114. 23

कुरु मातर (by transp.).

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko. 2-4 N_{1.2} V₁ T₁ संभव. — Adhy. name: K₃ भीष्मवाक्यं; K₁ दीर्घतमोपाख्यानं; N_{1.2} V₁ भीष्मसत्यवतीसंवादः; G₁ अंगोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 100; B₁ D₁ 102; D₁ 101; D₂ 103; T₁ 100; T₂ 50; G M 51 (G₅ 52). — S'loka no.: D₁ 46; D₂ 52; M₃ 53. — Aggregate s'loka no.: D₂ 4231.

९९

1 S read 1-2 after 1. 98. 33^{ab} (G₅ om. 1-2). — S₁ K₁ om. उवाच; S om. the ref. — ^a) S (G₅ om.) तस्मात् (for पुनः). B₅ G₁ भारतवंशस्य. — ^b) S (G₅ om.) पुनः (for हेतुं). — ^{cd}) S (G₅ om.) हेतुं वक्ष्याम्यहं सम्यङ्निर्दोषं नात्र संशयः.

2 For S cf. v. 1. 1. — ^b) S (G₅ om.) धनेना (G₅ 'मेणा'; M₅-s 'मो वा') युपमन्त्र्यतां. — ^{cd}) S (G₅ om.) 'वीर्यभार्यायां योस्यामु'.

3 S₁ K₁ D₅ S om. उवाच. — After वैशं, S ins. a passage of 36 lines given in App. I (No. 57). — ^b) S द्वे (T₂ सा) (for सं.). — ^c) G₁-3 सत्रीळा.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — ^b) S यदात्य प्रमदां (T₁ M₅-s 'दाः') प्रति. — After 4^{ab}, D₂ marg. (sec. m.) ins. 1045* (cf. v. 1. 5). — ^a) = 32^b. N_{1.2} D (except D_{2.4.5}) नः; G₅ ते (for च). — After 4^{cd}, S reads an additional colophon (adhy. no.: T₁ 101; T₂ 51; G M 52 (G₅ 53)) and then ins.:

1043* वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततो भीष्मं तं माता प्रत्यभाषत ।
रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

— ^a) N₂ Da मयाख्यातुम्. — ^c) K₄ N₃ B_{1.5} D (except D_{2.4.5}) आपद्धमे तथाविधं.

5 ^a) K (except K₁) Da त्वं ह्येव. — ^b) Da D₅ सत्यः. S₁ K N_{1.3} Da D₅ तपो महत्; S गतिः प्रभो (G₅ च मे) (for परा गतिः). — After 5^{ab}, S ins.:

1044* यत्त्वं वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मतिः ।

— ^c) N₂ B D (except D₅) सत्यं मे. G_{5.4} 'निशम्यतां वाक्यं. — ^a) N_{1.3} विधत्स्व; G₅ वद त्वं (for कुरु'). — Ko. 3.4 D₁ D_{1.4} (marg.) ins. after 5: D₂ marg. sec. m., after 4^{ab}:

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्तं कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins. after 5: D₂ (marg. sec. m.).⁴ (marg.) cont. after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मह्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।

न च विस्मयकथितं भवान्सूचितुमर्हति ।

यस्तु राजा वसुनां श्रुतस्ते भरतर्षभ ।

तस्य शुक्रादहं मत्स्या घृता कुक्षौ पुरा किल ।

मातरं मे जलाद्धृत्वा दाशः परमधर्मवित् । [5]

मां तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L. 1) G₃ धर्मार्थकुशलं. — (L. 3) T₂ G₅-9 भरतर्षभः.

— (L. 4) D_{2.4} तस्य शुक्रं घृतवती मत्स्यो कुक्षौ पुरा किल.

— (L. 6) T 'त्वेभ्यकल्पयत्; M₅-8 'त्वेभ्यक']

6 ^a) G 'युक्तः स (G₅ स्व). N_{1.3} B_{1.5} D (except D₅) धर्मार्थः; S धर्मेण. — ^b) Ko. 2.3 M तरौ (M₃ 'रा');

B₃ D₁ D₅ तरिर; T₁ तदा. N₁ 'रासीन्नरोत्तम; N₃

'रासीर्वरो मम; B₅ यमुनायां कुरुद्वह; T₂ G पिता चासीत्ततो

(G_{2.4.5} 'त्सदा') मम. — ^c) K₁ D₁ तां; D₅ G₂ स (for

सा). D₂ m (sec. m.) तरौ (for अहं). N_{1.2} T₂ G_{4.5}

'यौवनं; G₅ 'यौवना. — B₅ ins. after 6: B₅, after 7:

1047* अतारयं जवं तत्र पारगामिनमजसा ।

[B₅ अवतारयं जलं वीर पारं.]

G. 1. 4223
B. 1. 105. 7
K. 1. 114. 23

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम त्रीं धीमांस्तरिष्यन्मुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ८
तमहं शापमीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०

7 °) Ś1 धर्मवतां; N1.2 D (except D2.5) °विदां.
— °) Ko.2 D2 M3 ततः; K3 B1.5.6 M5-8 तरं; N1 G1
तदा; B2.5m Dn1 D1.5 तरिः; T1 तदं. S तात (for
धीमान्). — After 7, B2 ins. 1047* (of. v. l. 6).

8 °) Ko T2 G2.4.5 वचः; T1 G1.3 M (except M5)
मुनिः (for तदा). D2 मासुत्थायाब्रवी°; M6 स्वयं मामब्रवी°.
— °) Ś1 K1 सांत्वमानो. G6 M6 महाभागः (for मुनि°).
— °) Ś1 विदुरं; K1 विधु° (for मधु°). K3 D (except
D2.4.5) S (except G6) वचः (for बहु). — After 8, D4
(marg.) S ins.:

1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च ।
[D4 श्रुत्वा; M3.5 उक्तं. G1.6 °कुले. G6 चैव (for
मह्यं). D4 नेयं; T1 G1 नासीत्. G1.2.4.5 °कुलेति च; G6
°सुता इति.]

9 °) N2 युक्ता; T1 G6 M5-8 चाहं; G6 त्वाहं (for
उक्ता). T2 G1.2.4.5 आलोक्य च दिशश्चाहं (G2 °श्रांगं);
M3 वरैः सुदुर्लभै (sup. lin. असुलभै) श्रोत्वा (sup. lin.
°श्राहं). — °) S प्रत्याख्यातुं प्रचक्रमे. — T G2.4.5 M
ins. after 9: D4 marg., after 10^{ab}: G1, after 10:

1049* प्रेक्ष्य तांस्तु महाभागान्परे पारे ऋषीन्स्थितान् ।

यमुनातीरघिन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।

पुरस्तादरुणश्चैव तरुणः संप्रकाशते ।

येनैषा ताम्रवस्त्रेव द्यौः कृता प्रविजृम्भिता ।

उक्तमात्रो मया तत्र नीहारमसृज्यप्रभुः । [5]

पराशरः सत्यष्टतिर्द्वीपे च यमुनाम्भसि ।

[(L. 4) G4.5 द्यौर्भू (G4m °भू) ता. — (L. 5) D4 T1
G2 उक्तमात्रे.]

10 T M om. 10. — D4 marg. ins. 1049* after
10^{ab} (of. v. l. 9). — °) K2 लोकमावार्थ. D2 तमसावृत-
मालोक्य. — After 10, G1 ins. 1049*.

11 °) M6 मम महाव्रत. — °) Ko transp. शुभं and

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृपिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृपिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे काष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

इमं. S (except G6) °त्स वै तदा (M3.5 °महामुनिः).
— D4 (marg.) T (T1 om. lines 4-5) G3 M3.5 ins.
after 11: G1.2.4.5 M5-8, after 12:

1050* कन्यात्वं च ददौ प्रीतः पुनर्विद्वान्स्तपोधनः ।

तस्य वीर्यमहं दृष्ट्वा तथा युक्तं महात्मनः ।

विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।

वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्यादयो द्विजाः ।

कृत्वा विवाहं मे सर्वे प्रतिजग्मुर्नृथागतम् । [5]

ततस्तदा महात्मा स कन्यायां मयि भारत ।

प्रहृष्टोऽजनयत्पुत्रं द्वीप एव पराशरः ।

[(L. 1) M पुनः (M3.5 ततः) प्रीतो ददौ वि°. — G1.2.4.5
transp. lines 2-3 and 4-5. — After line 1, M ins.:

1051* हिमं चैवासृजद्धीमान्द्वीपं च यमुनाम्भसि ;
and after line 3:

1052* ततः पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधनाः ।]

12 T G3 M om. 12. — °) K2 N1.3 G (G3 om.)

गर्भं उ (K2 N3 G2-मु) त्सृज्यतामयं. — Dn3 om. 12°-13°.

— After 12, G1.2.4.5 M5-8 ins. 1050* (of. v. l. 11);
while Ko.3.4 Da1 D4 (marg.) ins.:

1053* एवमुक्त्वा गतः सोऽथ ऋषिः परमधर्मवित् ।

ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dn3 om. 13^{ab} (of. v. l. 12). — °) Ś1 K1.3.4

G1 बभूव स (by transp.); Ko G3 संबभूव. Ś1 K1.3.4

D5 महामुनिः; G6 °मतिः. — After 13^{ab}, Ś1 K1 read

14^{cd}; G6 1054* (of. v. l. 15). — °) T1 G1 repeat

and G2.4 read 13^{cd} after 1054* (of. v. l. 15). M5-8

कन्यागर्भो. N1 समोत्पन्नो (for मम पुरा). N B D

(except D5) G3 M3 श्रुतः; G1 स्मृतिः (for स्मृतः).

14 G6 (?hapl.) om. 14-15^{ab}. — °) K4 भगवान्मुनिः.

— Ś1 K1 read 14^{cd} after 13^{ab}. — °) D4 कृष्णत्वमाप

च; G6 °मागतः.

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
 भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
 स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
 तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
 तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
 विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
 महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः ग्राञ्जलिरव्रीत् ।
 धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
 अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।

कामं कामानुबन्धं च विपरीतानुबन्धम् ।
 यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
 तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
 उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
 ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
 कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
 स वेदान्विबुधवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
 ग्रादुर्वभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
 तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

C. 1. 4246
B. 1. 105. 23
K. 1. 114. 46

15 G₃ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^b) K (except K₁) B D_{2.4.5} G₆ तपसा; M₇ तेजस्वी. — Dn T G_{1.2.4.5} M ins. after 15^{ab}; G₆ after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।
 [M₃ स सद्य एव चोत्पन्नः स. G_{2.4.5} वनं; G₆ यतो (for ततो).]

— After the above line, T₁ G₁ repeat and G_{2.4} read 13^{cd}. — ^c) G₆ स्नेहयुक्ते मयाप्युक्तं. — ^d) Ś₁ K Ñ₃ चाप्यमितद्युते (K_{0.4} 'ति:); Ñ_{1.2} B Dn D_{2.4} चाप्रतिमद्युते (Dn D_{2m} 'ति:); Da वा प्रतिपद्यते; D₅ M₃ चाप्य(M₃ चैवा)मरद्युते; T G M₅₋₈ चैवामितद्युते. — ^e) M₆₋₈ आनुक्षेत्रेषु. D₄ क्षेत्रे सु; T G M_{5.5} क्षेत्रे च (G₆ तु).

16 ^a) K₁ तस्य; K₄ तात (for तत्र). G₃ स तु मामव्रीत्तत्र. — ^b) K₄ Dn D₅ कृच्छ्रेषु; G₆ M₅ कार्येषु. — ^c) S (except G₆ M₅) महाभाग (G_{2.3} 'मं). — After 16, M₆ ins.:

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेत्प्रजाः ।

17 ^a) K_{0.2} तवाप्यनु. Ś₁ K₀₋₂ वीर (for भीष्म). — ^b) K₂ S (except G₆ M_{3.5}) नियतः. K_{2.4} सुमहा; B₅ स महायशाः (m as in text). — ^c) T₂ G_{2.4.5} वैचित्रवीर्यं. S (except M₅) क्षेत्रे वै (G₆ तु). — ^d) M₅ यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K₄ B₁ D (except D_{2.4}) ins. वैशं उ'; B₅ भीष्म उ'; S (except G₃) वैशं. — After वैशं, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्ध्वजलिकृतोऽहपत् ।
 [G_{1.2.4.5} 'जलितो (G₁ 'धा-) वहन्; M₃ कृतांजलिपुटोह.]
 — G₆ ins. after 19^{cd}; G_{1.2.5}, after 19: M_{3.5}, after 1056*:

1057* सर्ववित्स्वर्कर्ता च यथेतत्करोति च ।
 — ^a) G₆ M कीर्तनात् (M₃ sup. lin. as in text). G₃

तस्मिन् (for तस्य). — ^b) S (except G₆) वंश मातुस्तथा (T₂ वर्धमानस्तदा; G_{3.4} मातुस्तदा)व्रीत्. — After 18^{ab}, D₄ (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि कियतामर्थसिद्धये ।

[T₂ राजानां; G (except G₃) जानासि. G₆ 'तामिह सि.]
 — Before 18^{cd}, Ñ_{1.3} ins. भीष्म उ'. K₃ (?hapl.) om. 18^d-19^e. — ^d) B_{1.6} D₄ 'नेतानुपश्यसि (D₄ 'ति).

19 K₃ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) K_{0.2} अर्थ चार्थं. G₂ धर्मार्थं चानुबन्धनं. M_{3.5} धर्मं धर्मानुबन्धं चाप्यर्थमर्थानु. — ^c) Ś₁ K_{1.2} हि (for च). — G₃ ins. 1057* after 19^{cd} (cf. v. l. 18). — D₄ (marg.) S (except G₆) ins. after 19^{cd} (G₆ after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबन्धं च तांश्चैव त्रिविधानुनः ।

[T₂ शुभस्य भावानुबन्धांस्तान्श्चैव; G₃ अशुभाशुभानु.]
 — ^c) Ñ₂ B D (except D₅) धिया धीरो. — ^f) G₆ स युक्तिमान्. — For 19^e, T₂ G_{4.5} subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।

G_{1.2.5} ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^a) Ś₁ D_{2.4} धर्मसंयुक्तं; M₃ 'कामं च. — ^b) G₁ शुभं चैव. — ^c) K₃ transp. रोच' and मम. Ñ₂ B D (except D₅) तन्मह्यं रोचते मृशं.

21 Before 21, B₁ D ins. वैशं उ'; S (except G₆) वैशं. — ^b) M_{3.5} कुरुसंसदि. — ^c) M_{3.5} माता (M₃ sup. lin. काली as in text). — ^d) K_{0.1} तं (K₁ वै) द्विजं. M₃ (sup. lin.).₅ मनसा समचित्तयत्. — After 21, S (except G_{5.6}; M₃ marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G₆ विबुधवाण्यं (for विबुधवन्धी). T G₁₋₅ M स वेदान्प्र (G₁ वेदान्प्रति; G₃ समेतान्प्र)बुधवन्सर्वान्कृष्ण-द्वैपायनः प्रभुः (G₃ तदा). — ^c) Ś₁ Ñ₂ Da S 'बभूव विदितः

C. 1. 4246
B. 1. 105. 28
K. 1. 114. 47

परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्त्रवैरभिषिच्य च ।
मुमोच वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
तामद्भिः परिषिच्यार्ता महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्याभिबीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

(Gs भावात्सत्यवती; Ms. 5 as in text); K₂ 'बभूव प्रकटः;
D₅ 'बभूव स कृषिः. — ^a) B₃. 5 D₂ कुरुसत्तम; S (except
G₁. 6) 'संसदि.

23 ^a) K₀. 2 N₁ B₅ D (except D₂. 4. 5) S ततः (for
तदा). K (except K₁) N₂. 3 B D (except D₅) कृत्वा;
Ms. 5 [S] कार्षीत् (Ms sup. lin. as in text). — ^b) K₀
पुत्राय. — ^c) M₅ तं परिष्वज्य (for परि च). Ms. 5
मातातां (Ms sup. lin. बाहुभ्यां as in text). — ^a) N
(except Dn₁. n₂) T₂ G₈-s प्रक्ष (S₁ 'क्षा) वैर. S₁ अभि-
नित्य च; K₁ 'नद्य तं; K₂ 'चित्य तं; K₃ N₁ B₃. 6 D (except
D₂. 4. 5) T₂ G (except G₀) M₅-s अभ्यर्षिचतः; T₁
अभिषिचयत्. K₀ तं (for च). — ^c) D₅ चिरेण. D
(except D₂. 4. 5) तु; G₅ वै (for तम्).

24 ^a) T M अभि- (for परि). K₁ अभिशिष्यातां
(sic); K₂. 4 G₂. 4. 5 अभिर्षिचर्त्ता; D₁ G₈ 'र्षिच्यार्तो (G₈
'र्त्ता); G₁ अभ्यर्षिचत्ता. — ^b) S₁ अभ्यभाषत (sup. lin.
'वाद्य च); G₀ अभिसृत्य च. — ^a) S₁ K D₅ G₀ M₅ व्यासो
(G₀ कृष्ण-) द्वैपायनोब्रवीत्.

25 Before 25, D₄ marg. ins. व्यास उ°. S repeats
25^{ab} after 37. — ^a) N₁ वद त्वं (for भव°). — ^a) K₀. 1
तव प्रियं (by transp.).

26 Before 26, D₂. 4 (marg.) ins. वैशं उ°. — ^a)
K₀. 1 B₁ तदा (for ततो). — ^b) G₀ पुरोधाय परंतपः.
— ^a) M₅ मंत्रपूर्वं यथाविधि. — After 26, Dn S ins.:

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमाप सः ।

[T₂ G₀ पूजितं मन्त्रपूर्वेण विधिना प्रीतमानसं.]

27 ^{ad}) N₂ B₃. 5 D (except D₂. 4) अथ (for अभि-).
D₄ T₁ एवम् (for एनम्). D₄ T₁ G₈ एनम् (for इदम्).
— Ms ins. before 27^{ad}; Ms subst. for it;

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंश्येन यद्भूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

1063* आचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins. सत्यवती. — ^a) S (except
G₀ Ms. 5) मातापितृभ्यां जायन्ते. — ^b) G₀ कुले (for कवे).
— ^c) B₁. 6 D₂. 4 यथा पिता (by transp.).

29 ^{ab}) N (except S₁) G₁. 4 Cd विधान- (G₁ 'त्रा).
N₁. 2 B₃. 5 D₅ G₈ M₅ सत्यं; N₅ सर्वे (for स त्वं). K₂. 4
पूर्वजः; B₅ विहितः (for प्रथ°). T₁ मे प्रियपुत्रकः. M₅ स
यथासि पितुस्मात तथासि मम धर्मतः. — T₂ om. 29^{ad}-30.
— ^{ad}) G₂. 4. 5 (?hapl.) om. 29^{ad}. — S₁ K₁. 3. 4 विप्रर्षे;
D₄ महर्षे. B₁ G₈ सुतः; D₄ स्मृतः. M₅ विचित्रवीर्यश्चाप्येवं
यथा त्वमसि मे सुतः. — Ms repeats 29 with v. l. of M₅.

30 T₂ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K₀ B₁ G₈
तथैव; G₀ यथा वै. — ^b) S₁ K₁ Dn₃ M₃. 5 त्वमसि.
— ^c) N₂. 3 G₁ भ्रातृर्विचित्र°. — T₁ G M₅-s read 34
after 30, the same MSS. except G₀ repeating it in
its proper place.

31 ^a) N₁ स्वयं (for अयं). — ^c) N₅ न बुद्धिं (by
transp.). — ^a) N₅ राज्यानुपालने.

32 Ms om. 32-33. — ^a) S₁ राजव्यपे°; S₁ (sup.
lin.) K₁. 4 सत्यव्यपे°; S (Ms om.) तस्य चापे° (G₀ स त्वं
ह्यपे°). — ^b) = 4^{ad}. K₄ G₀ तु; G₁ नः; G₈ वै (for च).
— ^c) D₄ S (except G₀; M₅ om.) 'स्य वचनाच्चैव.
— ^a) B₁. 5 D₄ त्वं (for च). K₁. 3. 4 T₁ G₁-4 M
(Ms om.) 'गान्मम चानघ; T₂ विनियोगान्ममानघ;
G₀ 'गान्मम चान्मम.

33 Ms om. 33 (cf. v. l. 32). — ^a) S₁ K₁ भीतानां;
G₀ भ्रातृणां. — N₅ om. 33^c-36^b. — ^c) N₂ B D
(except D₅) M₅ 'शंसाच्च. D₄ भूतानां (for यद्भू°).

34 N₅ om. 34 (cf. v. l. 33). G₀ reads 34 after

यवीयसस्तव भ्रातुर्भायें सुरसुतोपमे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
 तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
 अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५
 व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
 यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
 तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
 ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
 भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
 व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
 न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९
 सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
 अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
 कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
 तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१
 व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
 विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
 यदि मे सहते गन्धं रूपं वेपं तथा वपुः ।

C. 1. 4269
B. 1. 105. 47
K. 1. 114. 69

30; T1 G1-5 M6-8 repeat 34 here. — ^b) T1 (second time). ² G1-5 (all five second time) M3.6-8 (the last three second time) भायें परमसंमते. — ^d) B5 M5.6-8 (the last three second time) भारत (M5 first time *inf. lin.* as in text); G2 (second time) पुत्रक (for धर्म^c).
 35 N3 om. 35 (cf. v. 1. 33). — ^a) S (except G6)
 तयोः प्रयच्छ पुत्रास्त्वं. — ^c) S (except G6) अनुरूपान्.
 — ^d) D6 संतनोः; Cd संतत्याः (as in text). K2
 संभूत्याः प्रभवस्य च; S तेजःप्रशम (G2.4.5 श्रय) संयुतान्.
 36 K1 S om. उवाच (G5.6 om. the ref.). N3 om.
 36^{ab} (cf. v. 1. 33). — ^a) Da G3 सर्वं (for धर्मं). S
 त्वमे (M6-8 यद्यै) वेह (for सत्य^c). — ^b) S (except G6)
 परं तत्त्वं प्रजासु च (G2.4.5 परावयं). — Before 36^d, G6
 ins. व्यासः. — ^c) K1 N1.2 B D (except D5) S तथा.
 Ko.2 N B D (except D5) तव महाप्रा (a few MSS.
 'प्र'ज्ञे; S हि (T2 G2.4.5 -पि) ते वि (G1 सुवि; G2.4.5
 तव) निश्चिन्त्य. — ^d) S1 K1 धर्मेण प्रहि (K1 'ति) ता मतिः.

37 ^{ab}) S1 तस्मात्त्वहं; K1 तस्मात्त्वहं (sic). S नियो-
 गात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणैः. — ^c) S (except M3.5)
 तत् (for ते). — ^a) S1 K1 द्रिष्टं; N1 दृष्टा. S1 Ko.2.4
 पुरातने; D (except D2.4.5) सनातनं; S पुरा मया.
 — After 37, S repeats 25^{ab}.
 38 ^{ab}) D2 T1 G3 M6-8 पुत्रं and समं. — ^c) S1 ते
 दिव्यं; G6 M3 (*sup. lin.*). ⁵ निर्दिष्टं. S (except G6 M5)
 व्रतं च चरितव्यं तु. — ^d) G6 M3 (*sup. lin.*). ⁵ मया
 संवत्सरं शुभं (G6 'मे).

39 ^a) M5 संवत्सराद्. Ko T1 न्यायं. — ^d) S1 K1
 हुपेयात्. S (for G6 see below) स्पृशते. G6 subst. for,

Ms ins. before, and Ms ins. after 39^d:

1064* न हि मामर्हतः प्राप्तुमशुद्धे कोसलात्मजे ।
 G1-3 Ms ins. after 39: G6 Ms, after the above:

1065* एवं सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।

[G2 अपरं; M3 परं त्वं. G5 परज्ञैः संतम^c.]

40 K1 D1 S om. उवाच. — ^a) K2 B3 G6 M6-8
 प्रपद्येतां; K3 D2.5 T G1-5 M3.5 'द्येते. N Dn D1 सद्यो
 यथा प्रपद्येत (N3 'ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येतां. — ^b) K2-4
 N3 D2.5 S देव्यौ (G2.4.5 भायें). B3 ते गर्भं त्वं तथा कुरु.
 — Dn S (except G6) ins. after 40^c: D4, after
 40 (as one line made up of the two halves, read
 in reverse order!):

1066*

प्रजानाथा विनश्यति ।

नश्यन्ति च क्रियाः सर्वाः.

— ^a) K2-4 N B3 D (except D2 D5) G1.6 M3 देवता.

41 ^a) After कथं, Ko N B1.3.6 Da Dn D1.4 T1
 G1.3.6 M ins. च; K1-4 D5 हि; B5 D2 वा; T2 G2.4.5 तु.
 Ko G6 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) S1 K D2 पाल (Ko
 कार) यितुं; T2 G2.4.5 रंजं. — ^c) G3 शीघ्रं गर्भं. G2.6
 M5 निर्विचक्ष्. — ^d) Ko.2 N B D भीष्मः संवर्धं;
 K1 'स्तं पालं.

42 S1 K1 S om. उवाच. — ^b) Ko N1.2 Da D4
 'कालिकः; N3 D5 'कारिकं (D5 'कः). Dn D1 मया
 'आतुरकालिकः. — ^d) S1 K1 एतद्व्यत्याः प^c; Ko.2-4 D5
 एतद्वि स्यात्^c; N2 Da Dn D1 तयोरितत्प^c; S एतस्यात्परमं
 व्रतं (G6 एतद्वि स्यान्महत्तपः; M7 एतस्यात्परमं
 व्रतं).

43 ^{ab}) S1 K1 यद्धि (K1 'दि) मे महते गर्भं. Ko.2
 रूपं गन्धं वेपं; G6 M3.5 वेपं रूपं गन्धं (by transp.). T1

G. 1. 4266
B. 1. 103. 47
K. 1. 114. 68

अथैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

समागमनमाकाङ्क्षन्ति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।

ततोऽभिगम्य सा देवी स्तुषां रहसि संगताम् ।

धर्ममर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४

कौसल्ये धर्मतत्रं यद्वीमि त्वां निबोध मे ।

भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५

व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि

भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६

सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।

नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७

पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।

स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८

सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।

भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीं नतिथींस्तथा ॥ ४९

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथो (for तथा). T G (except Gs) वयः. — °) Ko. s
कौसि (Ks °शि) ल्या; K2.4 B (except B1) D (except
D4.5) °श; T1 कौरव्या. — °) Ns प्रतिपद्यते. — After
43, D4 (marg.) S (except Ms-s) ins.:

1067* तस्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न संशयः ।

गोसारः कुरुवंशस्य भवत्याः शोकनाशनाः ।

— After the above, D4 (marg.) S (except Ms-s)
ins. 1069*.

44 S1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — After
वैशं उ°, N ins.:

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ।
D4 (marg.) S ins. after 1067* (Ms-s, after 43): Dn,
after 1068*:

1069* शयने त्वथ कौसल्या शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।
— °) Ns S (except T1 Gs) समागमनम्. Ns आकांक्ष्यम्;
Dn S °क्षेद्. — °) Ks निशि (for इति). S इत्युक्त्वांतर-
धीयत. — °) Gs °गम्य तां देवी; Gs Ms अभिगम्य तु सा
देवी. — °) K1.2 T संगता; G (except Gs) संन (Gs
°म) ता. — °) K4 B3.6 Da1 Dn1 D2.5 Gs धर्मम्. S
(except Gs) धर्मार्थकाम (Ms sup. lin. °र्थेन तु) संयुक्तं (T2
G2.4.5 °सहितं). — °) Gs Ms °न मिथः.

45 °) K (except K1) B3.5 D (except D4.5)
कौश (Ko °शि) ल्ये. Ko Ds धर्मतत्त्वं हि; K1 Gs °तत्रे यद्;
N1 °तत्राय; N2 Ms °मंत्रत्वाद; B1.3.6 Da Dn D1 °तत्रं
त्वां; B5 °तस्त्वाहं; D2 °तत्त्वं हि; D4 Ms (sup. lin. as in
text) °तत्रत्वाद; Ms-s °तत्रं यं. — °) Ko N1.2 B D
यद्वीमि. Ko N1.2 B D (except Ds) तत् (for मे).
Ms (sup. lin. as in text).5 प्रवीमि न तु कामतः.
— °) K2.4 G2.4 भारतानां. S1 K1 समुच्छेदे; Ko कुल;
T2 G4 (sup. lin. as in text).5 °च्छेदाद्; Ms (sup. lin.
as in text).5 अभावोयं. — °) Dn2 (by corr.) D2
तद्भाग्यं; Gs यद्भाग्यं. Ms (sup. lin. as in text).5

मन्त्रिमित्तं शुभानने.

46 °) Ms भर्तृवंशं. — °) Ko भद्रे; K4 मे च; N
B D महं (for मेऽत्र). T1 धर्मभृतां श्रेष्ठः; T2 G1-5
Ms (sup. lin.).5-8 बुद्धिमतां श्रेष्ठः; Gs Ms.5 बुद्धिं ददौ मैत्रीं
(Gs पौत्रीं). — °) S1 धर्मस्यात्र; Ko.2 °स्याद्य; K2.4
°स्यास्य; N1.2 B D कुलस्यास्य; Ns धर्मस्यार्थः. T G1-5
Ms (sup. lin.).5-8 कुरुते बुद्धिसुत्तमां; Gs Ms (orig.).5
वंशस्यास्य पुनर्भवे. — After 46, K4 N1.2 Da D4
(marg.) ins.:

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि बुध्या निश्चित्र्य भामिनि ।
श्रुत्वा तु तद्वचः सुश्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 °) Ko त्वदाधीना; N1 B D (except D2.5) T1
G1.3.6 Ms.5-8 त्वय्य; Ns त्वया; T2 G2.4.5 त्वया कार्या.
Ms त्वय्यधीना च सा बुद्धिः. — °) K4 प्रतिज्ञातं. K2.4
Da हि (for ह). Ns B Da Dn D1.4.5 पुत्रि (Ns °त्रं)
प्रापय (Da1 पुत्र्याज्ञापय) मां तथा (B1m मा शुचः; B3.5.6
मां तथा; Ds मेनघे); T G1-5 Ms (sup. lin.).5-8 पुत्रप्राप्तौ
(T1 G2.5 °सि; T2 G3.4 °सुं) मतिं कुरु; Gs Ms.5 पुत्रभावाय
नान्यथा. — °) S1 K1 पुनरेतं; K4 °रेतत्. — After 47,
Gs Ms.5 ins.:

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मनः ।
[Gs पुत्रं जनय कल्या.]

48 °) Ms (sup. lin. as in text) स ते पुत्रो धुरं.
— °) S1 K1 ते (for नः). T G1-5 Ms (sup. lin.).5-8
उद्वहि (G1.8 °द्वरि) प्यति धर्मतः; Gs Ms.5 धारयिष्यति
भारतीं. — After 48, D4 marg. ins.:

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्तुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, N2 Ms ins. वैशं उ° (Ms om. उ°).
— °) Ms.5 सा धर्मेणानु°. — °) A few MSS. धर्म-
चारिणी. — °) Ns B3.6 D1 G2.4.5 M (Ms sup. lin.
as in text) तदा; T1 स्त्रियाः.

Colophon om. in Da. — Major parvan: T2 G M

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं खातामृतौ तदा ।
 संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 कौसल्ये देवस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
 अप्रमत्ता प्रतीक्षेन निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
 श्वश्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
 साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
 ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।

दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
 तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
 वभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
 संवभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
 भयात्काशिसुता तं तु नाशक्तोदमिवीक्षितुम् ॥ ६
 ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
 अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
 निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।

C. 1. 4231
B. 1. 103. 8
K. 1. 113. 11

संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ko. 2-4 Ñ1. 2 V1 B3 T1 संभव. — *Adhy. name*: K3. 4 व्यासनियोगः; Ñ1. 2 V1 सत्यवत्युपदेशः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 101; B1 D4 103; Dn3 104; T1 102; T2 52; G M 53 (G5 54). — *S'loka no.*: Da1 53; Dn 50; M3 66. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4271.

100

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) G5 M3 (*sup. lin.* as in text). 5 दृष्ट्वा (for काले). — °) K1 G5 M5 क्षुपां; G3 समा- (for वधूं). T1 G (except G3) M3 (*sup. lin.*). 6-8 ऋतौ तथा; M3. 5 अलंकृतां. — °) T G (except G5) शयनं. — °) Ko Ñ B D (except D5) G5 M5 शनैर्वचनम्° (Ñ5 सा पुनर्वाक्यम्°).

2 °) MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौश°. K2 ते चेत; S देवि (M5 तेद्य). — °) Da त्वामन्ववे°; D5 त्वामुपवे°. S अद्य त्वानु (G5 स चाद्यानु; M5 स त्वाप्यानु) गमिष्यति (G5 M5 प्रवेक्ष्यति). — °) B3 मत्तां ऋतुमतीं; T1 G5 M (except M3) मत्तामिवीक्षेथा. — °) N T1 निशीथे द्या (D2 द्या) गमि°; T2 G2. 4. 5 थे समुपे°; G1 थे-प्यागमि°; G3 M3 (*sup. lin.*). 6-8 थेस्यागमि°; G5 M3 (orig.). 5 निशायामागमि°.

3 °) K4 B5 तस्याः (for श्वश्वाः). S (for T2 see below) तु वचनं. T2 श्वश्वास्तु वचः श्रुत्वा. — °) K2 शयिता. A few MSS. शुभा. — °) T2 G2. 4. 5 वितयन्ती तदा; G5 M3 (*sup. lin.* as in text). 5 जगाम मनसा. — °) Ko. 2 Ñ3 D4 T1 G1-5 M3 (*sup. lin.*). 6-8 कुरु सत्तमान्; B D2 नन्दान्; G5 M3 (orig.). 5 भरतांस्तथा.

4 G1. 2. 4. 5 M3 (*inf. lin.*) ins. before 4: G5 M3-3 subst. for 4^{ab}:

1073* ततः सुसजनप्राये निशीथे भगवानृषिः ।

[G1. 2. 4-6 रात्रौ च (for निशी°).]

— °) Ś1 K G1 ततोऽम्बिकायाः. — °) K (except K3) G3 वानृषिः. — °) Ko. 2. 4 Ñ B D Cd शरणं (D5 सदनं); T2 G2. 4. 5 निशायां (for शय°). Ś1 तां; K (except Ko) Ñ3 D5 G5 M5 तत् (for ह). — After 4, D4 (marg.) S ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तमः ।

जगाम तस्याः शयनं विपुले तपसि स्थितः ।

[(L. 1) G3 वानृषिस°].

D4 (marg.) G5 M3. 5 cont.: T G1-5 M3-3 (om. lines 3-4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतयोचिता ।

विरूपमिति विव्रस्ता संकुच्यासीन्नमीलिता ।

विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णः पुरुषः क्रुशः ।

सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्पणः ।

[(L. 1) D4 G3. 4 M5 तथोचितं. — (L. 2) D4 °च्याक्ष्णी निमीलिते; T1 G1. 2. 5 M3 °च्यासीन्नरेश्वर.]

5 ^{ab}) G3 तस्य दीप्तस्य. Ñ3 Da Dn1. n3 D5 T1 कपिलां जटां; G4. 5 कलिला जटा. G5 M3. 5 चक्षुषी (for लोच°). — °) Ś1 Ko. 2 Ñ3 कद्रूणि; Cd वभ्रू°. S श्मश्रूणि चैव (G5 कद्रूणि चापि) पिगानि. — °) G5 दृष्ट्वा सासि निमीलिता. — After 5, T G1-5 M3-3 ins. 1075* (of. v. l. 4).

6 °) Ñ1. 2 B D (except D5) तया सार्धं. — °) Ko. 2 न शशाकामि°.

7 °) Ñ1. 2 B Da Dn D2. 4 मागम्य; D1 M3 (*sup. lin.*) मालङ्घ्य. — °) Ñ1. 2 B D (except D5) पुत्रमुवाच

G. 1. 4281
B. 1. 100. 8
K. 1. 1. 5. 8

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितृणां वंशवर्धनम् ।

द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्त्रुपां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह; T G Ms(orig.). 6-8 मभापत. Ms(sup. lin.). 5 तं
माता प्रत्यभापत. — °) Ś1 K1.8 B5 D4 अप्यस्या; D2
अथास्यां; G5 Ms. 5 अप्यत्र. Ś1 Ko. 2.4 B3 D5 G1 पुत्रो;
G5 Ms. 5 तात. — After 7, G5 (which om. 8-10) ins.:

1076* इत्युक्तः सोऽब्रवीन्मातः कुमारो मातृदोषतः ।

अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G5 (hapl.) om. 8-10. — °) S (G5 om.) निशम्य
वचनं. — °) N1.2 B D (except D5) सत्यवतीसुतः; S
(G5 om.) परमधर्मवित्. — °) Ś1 °द्रियज्ञानम्; N3 °ज्ञानी.
— °) K3 स प्रचो; T1 °दितं.

9 G5 om. 9 (cf. v. 1. 8). — °) Ś1 K1.8.4
D5 महावीर्यो महाभागो; B5 महाबाहुर्महा. — °) M1
°बुद्धिर्महात्मनः.

10 G5 om. 10 (cf. v. 1. 8). Ms-8 om. 10^{ab}.
— °) Ko. 2 तस्य चैव. — °) A few MSS. भविष्यति.
N1.2 B D (except D5) महात्मनः. — °) Ms(sup.
lin.). 5 एष मातुश्च (Ms °स्तु).

11 °) G5 Ms. 5 निशम्य वचनं तस्य. — °) T G Ms-8
माता वचनमब्रवीत् (G5 तन्माता पुनरब्र°); Ms. 5 तं माता
पुत्रमब्र°. — S ins. after 11^{ab}: D5 (om. lines 1-2),
after 12^{ab}: D4 (marg., om. lines 1-3), after 12:

1077* अलब्धलाभः पुत्रोऽयं यद्यन्धो वै भविष्यति ।

अस्य वंशस्य गोप्तारं सतां शोकविनाशनम् ।

तस्मादवरजं पुत्रं जनयान्यं नराधिपम् ।

भ्रातृभार्यापरा चेयं रूपयौवनशालिनी ।

अस्यामुत्पादयापलं मन्त्रियोगादुणाधिकम् ।

[Before line 1, T2 G5 ins. सत्यवती. — (L. 2) T1
G1.8.6 Ms. 5 तस्य वं. — (L. 3) D5 जनय त्वं; G5 °याद्य.
— (L. 4) G1.8 °परा चैव.]

— After 1077*, G5 Ms ins. 1078*. S om. 11°-12°
(G5 Ms. om. 11°-14°). — Before 11°^d, N2 ins.
सत्यवत्युवाच.

12 S om. 12^{ab} (G5 Ms om. 12) (cf. v. 1. 11).
— °) Ś1 K1 इति वंशस्य. — °) Da1 Dn3 कुरूणां (for
पितृ°). Ś1 K1.4 हर्षवर्धनं. — After 12^{ab}, D5 (om.
lines 1-2) ins. 1077*. — After 12, D4 (marg.,
om. lines 1-3) ins. 1077*.

13 G5 Ms om. 13 (cf. v. 1. 11). — °) Ko. 2 N1.2
B D (except D5) महायशाः. — G5 Ms ins. after 1077*:
T2 G5-5, after 13^{ab}: D4 (marg., om. lines 1-2): T1
G1.2 Ms-8, after 14:

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।

भूयो नियोजयामास संतानाय कुलस्य वै ।

विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा शयनोत्तमे ।

को न्वेप्यतीति ध्यायन्ती नियता संप्रतीक्षते ।

[(L. 1) G5 अथांशिकां. T1 G1 Ms समाहूय. — (L. 3)
G5 विषण्णा वा°—भीषणा श°. — (L. 4) G5. 6 प्रतीक्षति;
Ms. 5 °क्षती.]

— S om. 13°-14°. — °) MSS. indiscriminately
कौसल्या and कौश°. — °) Ko स्त्रुपा चांधं; N3 सुपावांधं.
N2 Da D2 सुषुवे (Da2 °पाव) तनयं शुभा. — After
13, Da ins.:

1079* एतराष्ट्र यतस्तेन एतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf. v. 1. 13). — °) K2 पर्यभापत्.
K1 सुतां. K4 तदा; D5 नृप. — °) N2 B D (except
D5) °पूर्वमर्दिम. — After 14, D4 (marg., om. lines
1-2) T1 G1.2 Ms-8 ins. 1078* (cf. v. 1. 13).

15 °) Ś1 K1 ताममन्यत; Ko. 2-4 D5 तामपद्यत; S
(except G1.2) समपद्यत. — °) N3 °कां त्वथाभ्या°; B
D2.4 °कापि (D4 °का तु) तं दृष्ट्वा; G1 °का महाभागा; Ms. 5
°का तमभ्याशाद्. — °) Ś1 K1 Da2 G2.4.5 अपि; K3 तु
(for च). Ś1 G (except G2.6) सा च तं; Ko शायितं;
K1 सर्वतं. B D2.4 दीप्तश्मश्रुजटेश्चणं; D5 ऋषिं दृष्ट्वा
तथाविधं. — °) Ś1 B1.8.m.6 D (except Da2 D2.6)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
 व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
 तस्मादेव सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
 नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
 इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानुपसत्तमः ॥ १८
 ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
 शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
 तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।

तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
 पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
 ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधुं तस्मै न्ययोजयत् ।
 सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
 नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
 ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
 प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

C. 1. 4298
 B. 1. 109. 24
 K. 1. 115. 39

विचर्णा. Ś1 K1 पाण्डुवदना. — १) Ns विचर्णा समपद्यत.
 16 a) Gs Ms (sup. lin.) 5 तां बालां. — १) Ko
 B3.6m Ds विचर्णां प्रे. Ś1 N1.2 B D T1 Gs भारत;
 Ks.4 वै मुनिः.

17 १) Ś1 K1 मामिति; Ko.2.3 D 'मिह; K4 'मितः;
 N1.3 B G1 Ms (sup. lin. as in text) 'मसि. T1 विरूपा
 शयने स्थिता. — १) Ko Ns एव; Da1 Ds अयं (for एव).
 N1.2 B D (except Ds) सुतस्ते वै. K2 तस्मात्तवैप तनयः.
 — १) Gs Ms-8 एव; Gs एवं (for एव).

18 a) N B D चास्मै (Dns 'स्मै)त. — १) Ko न
 संशयः; K1 तदानने; Ks.4 वरानने. — १) B3.6 D4
 निरक्रामद्. Ko निश्चक्राम तथेत्युक्त्वा; K4 Ds 'त्वा स च
 निष्क्रामद्; Da2 'त्वा स निचक्राम. — १) Ks मुनिसत्तमः.
 S (except Gs Ms) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.

19 a) Ko.3 Ns B3.6 Da1 D2.5 T G1-3 Ms-3
 'मालक्ष्य. — १) N1.2 B D (except Ds) 'मथाब्रवीत्.
 — After 19^{ab}, Ds ins.:

1080* अयस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति !;
 while G1 ins.:

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्त्यत्र भविता शुभः ।
 (cf. 1082*). — १) Ś1 K1 T1 च (for स). Ko.2 स
 शशंस (by transp.). B1 मुनिर्मात्रे. — १) Ds तत्र (for
 तस्य). Ś1 Gs पुत्रस्य. — For 19, Gs Ms.5 subst.:

1082* तमुवाच ततो माता अयत्र भविता शुभः ।
 कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वष्टिस्तां प्रत्युवाच ह ।
 [(L. 2) Gs पुत्र (for तत्त्वष्टि).]
 S ins. after 19 (Gs Ms.5, after 1082*):

1083* भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विश्रुतः ।
 पाण्डुत्वं वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
 [(L. 1) Gs सुतो मातः (for सुवि).]

20 For S cf. v. l. 21. — १) Ś1 सुतमेवान्यं.

— १) Ś1 पुनरेकम्; K1 एकं सुतम्.

21 For S see below. — १) Ko.2 N1 Da1 D1
 पाण्डुलक्षणसं (N1 'मा)पन्नं. — १) D1 'मानं स्वतेजसा.
 — १) N (except Ś1 K1.3 Da1) यस्य. — For 20-21,
 Ds (marg., om. lines 1-6) S subst.:

1084*

(21^{cf}) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।

इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।

मुनौ यातेऽम्बिका पुत्रं महाभागमसूयत ।

धृतराष्ट्रं महाराजं प्रजाचक्षुषमीश्वरम् ।

(21^{ab}) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्रं काले व्यजायत । [5]

(21^{cd}) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृतम् ।

तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वदाः ।

कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

अन्धं द्यूमित्रिकापुत्रं जातं सत्यवती सुतम् ।

(20^{ab}) कौसल्यायै समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]

अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।

(20^{cd}) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।

नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।

भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

तां समाधाय वै भूयः क्षुपां सत्यवती तदा । [15]

22 a) Ks.4 ततोऽन्यस्मिन्. S 'कालं च (Gs तु)
 विजाय. — १) Ś1 B3 (m as in text) तस्मै (Ś1 तस्मै)
 न्यवेदयत्; K2 तस्य न(?) read नि)योजयत्; Ks.4 ज्येष्ठामयो-
 न्यवेदयत्. S देव्या संचोदि (G1-3 'बोधि)तां बिका. — १) Ko.
 जयत्. Ds सा च; T1 सापि. — १) N1.3 B3m.5.6 Da
 2.4 Ds सा च; T1 सापि. — १) N1.3 B3m.5.6 Da
 प्रतिचित्य; Gs प्रतिवीक्ष्य. K4 B3m Da D2 T Gs Ms.5
 तत्; G1.2 च (for तम्). Ko परिचितयत्; G4.5 प्रवि (Gs
 'व्य)चितयत्.

23 १) Ś1 K1.3.4 Ds 'प्सरःसमां. — १) Ko.3 तदा
 (for 'तः). A few MSS. काशीपतेः.

C. 1. 4298
B. 1. 106. 23
K. 1. 115. 39

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

24 ^{a)} N̄ B D (except D₅) सा तं (for दासी). K₃ सर्षिम्; S (except G₂. 3. 6) त्वर्षिम्. T₂ G₂. 4. 5 त्वनुप्राप्तं. — ^{b)} S (except M₅) प्रत्युत्थायाभिः. — ^{c)} Ś₁ K₂. 3 N̄ D₁. 4 च; G₆ सा (for ह). — After 24, B₅ ins.:
1085* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा ।;
while S ins.:

1086* वाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।

[T₁ G₃ M₃ (sup. lin.) वाग्भोगोपं.]

25 ^{ab)} K₁. 4 corrupt. Da₂ भोगे च. Ś₁ तु सा;
N̄₁. 2 B D रहः (D₅ स तु). Ko कामोपचारैरनुलैः; K₂
भोगतः सम्यक्. Ko. 2. 4 N̄ B Da D₄ तस्याः; D₅ सम्यक्
(for तस्यां). S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोभवत् ।
— ^{c)} K₃ रात्र्याः; N̄₁. 2 B (except B₅) D (except D₂. 5)
रात्रिः; T₁ रात्रिः; G₂ M₆-8 रात्रिः. — ^{d)} D (except D₂. 4)
र्षिः संक्षि (Dn₁. ns D₁ शंसि) तत्रतः.

26 ^{a)} Ko ब्रवीच्चैनां; G (except G₁. 6) वीच्चैव.
— ^{b)} N̄₃ B₅ S त्वं भुजिष्या; B₃ न भुः; Cd as in text.
— ^{c)} K₂ शुभो. D₁ S एष (D₁ अयं) ते शुभगे (M₃. 5
भोगे) गर्भः. — ^{d)} N̄₁. 2 B D श्रेयान् (for श्रीमान्).
— ^{e)} S विश्रुतो लोः. — ^{f)} K₃ G₅. 6 धर्मभृतां; K₄
शास्त्रभृतां; T G₁. 3. 4 M₃ (sup. lin.) 6-8 धर्मविदां. G₂
M₅. 5 सर्वधर्मविशारदः. — After 26, S (except G₆ M₃)
repeats 18^{cd} (with the S reading), before which M₅
ins. वैशं.

27 ^{a)} S जज्ञे स (by transp.). — ^{cd)} K₂ N̄₁. 2 B
D वै (for च). N̄₁. 2 B D (except D₅) पाण्डोश्चैव
महात्मनः; M₅ श्र पृथिवीपतिः. Ś₁ धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च
आता योमितं.

28 ^{a)} G₃ यमो वि. — ^{b)} Ko N̄₃ तस्यामितौजसः.
— ^{c)} N̄₁. 2 स्यात् तः; N̄₃ स्यार्थधर्मज्ञः; Da स्य तु तः.
— ^{d)} Da कामभोगः. — After 28, N ins.:

धृतराष्ट्रस्य च आता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७

धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।

माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८

स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।

तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९

एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।

जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

1087* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।

प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, D₄ (marg.) ins. 1038* (of. v. 1. 30).

29 S transp. 29 and 30. — ^{b)} Ś₁ K (except Ko)
D₅ मात्रा सह (for पुनं). Ś₁ वै; N̄₁. 2 B₃. 6 Da D₁. 2 ह
(for च). — ^{c)} Ko. 2 तस्याः. N̄₃ समासाद्य. S तस्याश्च
सर्वमाख्याय (T₁ चरुयौ).

30 S transp. 29 and 30. — ^{a)} Ko. 4 N̄ B D एते
S क्षेत्रे (for एवं). — ^{b)} S कृष्णद्वैपा. K₃ T₁ M₃ इति
(for अपि). N̄₃ क्षेत्रे वै विदुरादयः. — ^{c)} Ko. 3 कुमार
वंशवर्धनाः. — S (which transp. 29 and 30) ins. after
30: D₄ marg., after 1087*:

1088* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।

कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं त्रयमवर्धत ।

गन्धवत्या तथैवोक्तो धर्मरूपं सुतं प्रति ।

नाहमस्मि पुनर्योक्तुं शक्तो मातः सुतं प्रति ।

[(L. 1) G₃ कुरुजाङ्गलराजसु. — (L. 2) D₄ त्रयमेव
व्यवर्धत; G₂ सर्वत्र च विवर्धितं; G₃ सर्वत्र समं. — (L. 3)
M₅ सत्यवत्याः; M₆-8 गन्धवत्याः. D₄ वोक्तो पुनार्थं पुनरेव
हि. — (L. 4) T₁ G₄. 5 M₆-8 मातुः; T₂ यातः. D₄ T₁
M₃. 6-8 सुतान्प्रति. — Lines 1 and 2 = (var.) 1. 102. 1.]

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभवं (for
आदि). — Sub-parvan: Ko-2 N̄₁. 2 V₁ B₃ D₅ T₁
संभव. — Adhy. name: Ś₁ K₁-4 B₃ धृतराष्ट्राद्यु (K₂-4
राष्ट्रो)त्पत्तिः; N̄₁. 2 V₁ B₁. 3 m. 6 Da Dn D₁. 2. 4 विचित्र-
वीर्यसुतो (Da₁ विचित्रवीर्यो)त्पत्तिः; G₁ धृतराष्ट्रपाण्डुविदुर-
संभवः; G₄ विदुरसंभवः; M₅ पुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ko Da₁ 102; K₁ 108; B₁
D₄ 104; Dn₃ 105; T₁ 103; T₂ 53; G M 54 (G₅ 55).
— S'loka no.: Da₁ 86; Dn₁ 32; Dn₂ 39; M₃ 43.
— Aggregate s'loka no.: Dn₂ 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वगार्ह्यमहायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५
तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६
तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७
तथा तु रक्षिणां तेषां युवतां स तपोधनः ।
न किंचिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तान्धोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

C. 1. 4314
B. 1. 107. 10
K. 1. 116. 12

101

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) K1 विप्र (for कर्म).
Ś1 धर्मपुत्रेण; B3m धर्मराजेन (for कर्म ध°). G3 किं कृत्वा
कर्म धर्मो वै. — °) K2 transp. कस्य and शापा°; G1.2
कस्यापि शापात्. Ś1 Ko ब्रह्मर्षिः; K1 B5 D2.5 विप्रर्षे; K3
Dn1. n3 D1.4 G2.4 °र्षे; B6 महर्षे; T1 विप्रर्षे; G6 Ms
धर्मज्ञ. — °) = 27^d, and 1. 57. 81°. K3 °योनावतारितः;
S (except T1 G6) °योन्यामजा° (cf. v. 1. 27).

2 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — °) G6 Ms नाम (for
इति). — °) S एकांतचारी वन्य (G2.6 °श्य)श्च. — °) Ś1
K3 संस्थितः; T1 G1.2 विश्रु°; T2 G3 च श्रु°; G6 M च श्रुवः.
G4.5 सत्येन तपसि श्रुतः. — After 2, D4 (marg. sec.
m.) S ins.:

1089* स तीर्थयात्रां विचरज्जगाम च यदृच्छया ।
संनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।
तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स्म महासुनिः ।

3 °) Ś1 K1.3 स चाश्र°; S स त्वाश्र° (G3 तस्याश्र°).
A few MSS. 'द्वारे. — °) S महायज्ञाः. — °) S (except
Ms) °बाहुस्थितो. — °) S मौनव्रतसमन्वितः.

4 °) S केनचित्त्व कालेन. — °) S तथा (for तस्मिन्).
N (except Ś1 K1) वर्ततः (for तिष्ठ°). — °) K3 D4 G6
M तदाश्र°; T G1-5 तस्याश्र°. K2-4 N3 B5 Dn D1.5
°श्रमसमुप्रा°. — °) Hypermetric! D5 अनुमार्ग्य°; G2
अवार्थ°. T G1-5 M ते चोरा (for बहु°). G6 अनुसार्धम-
माणास्ते (sio). — °) D5 पुरुषैर्भ°. — After 4, S ins.:

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्वामाहोप्त्रहारिणः ।

5 °) S तस्मिन्नाव°. — °) Ś1 K (except Ko) Dn
D1 दस्यवः (for निद°). Ko M भयमोहिताः; T G भय-
पीडिताः. — °) Ś1 बलात् (for भया°). Ś1 °वानुग°; N
B D °वानाग°. S अभितस्तत्र संलीनान्बलमन्वागमच्च तान्.
6 °) D5 लीनेषु चौरैषु. Ś1 °द्रथिनां; K1 °द्ररितो.
For 6^{ab}, S subst.:

1091* ततः शीघ्रतरं राजंस्तदा राजवलं महत् ।

यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः संशितव्रतः ।
— °) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 G3 by transp.
तत्रापश्यंस्ततो जग्मुस्) तं मुनिं रक्षिणस्तु ते.

7 °) S (except G3) °स्तदा. — °) Ś1 K1 तथायंतं;
Ko.4 N1.2 B1.3 यथावृत्तं; K2.3 तपस्यंतं; G3 दस्यु°; G6
°युक्तं. Da2 तपोवलं. — Dn3 om. 7^{ceder}. — °) Ś1 K N
D (except Da D4; Dn3 om.) कतमेन. — °) S मुनिस°. — °)
K2 B3.6 D2.4 गच्छेमहि; B5 °महि; S (except T1
G3) °म वै. — °) Ko.3.4 N B1.5 D (Dn3 om.) G2
यथा; T1 तथा.

8 °) Ś1 K1 सोवद°; K2.4 N B D अग्रवी°; G1.2
अवोच°; G3 ऊचिवान्; Ms sup. lin. आह तान्. G4.5 इति
(for वा). G6 Ms.5 मुनिस्तान्प्रत्यभापत.

9 °) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 Ms °स्तमाश्र°. — °)
N D (except D2.4) लीनांस्तान्; G6 वै लीनान्. — °) Ś1 K B D2.4 तांश्चौरान्; N Da Dn D1.5 T2
चौरांस्तदू; T1 G Ms.5 चौरांस्तदू; Ms-8 चोरांस्ते.

G. 1. 43/5
B. 1. 107. 11
K. 1. 116. 13

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैतं ततो राज्ञे दस्युंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्ध्यतामिति ।
स वध्यधातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ १३

10 °) S (except G2.6) तं (for पुनं). — °) Ko.3
N B D2.4 दस्युन्सर्वान्; S चोरांश्चैव (T2 G2.5 °नं).

11 °) K2.4 सहितैः. S transp. तैः and चोरैः. N
चौरैः. — °) S अवदत् (for अन्व). G6 छिद्यताम्.
— °) Ko B D2.4 °राज्ञातः (Ko °तः); N1.3 G1.8 M6-8
°राज्ञसः; T G2.4-6 M3.5 °राज्ञसैः. N2 B1m Da Dn D1.5
स रक्षिभिस्तैः. — °) M5 महायज्ञाः.

12 °) Da1 Dn D1.4 शूल आ°. — °) K4 M6-8
°स्थथा. — K2 (hapl.) om. 12°-13°. — °) K1 अभिजं.
N2 B Da D2.4 महाराजः; S (except T1 M3.5) °पाल.
— °) D2 T G2 M6-8 तान्यथा; M5 सर्वशः. Ko
धनं चाक्षयपुष्कलं.

13 K2 om. 13°b (cf. v. l. 12). — °) K4 शूले
स्थितः स ध°. — °) S1 K1.3.4 D5 तदा; G6 M5 अपि.
— °) D4 ब्रह्मर्षिः. G6 °हारस्तदा राजन्. — °) Dn D1.5
नाभ्य (D5 °न्व) पद्यत. — G6 M5 (? hapl.) om. 13°. —
°) B5 Da D2 M6-8 स; T2 G2.4.5 चै (for च).
— °) B5 समतोपयत्.

14 °) M5 शूलेन. — °) S1 Ko.2 Da ततः; S
(except M5) तदा (for तपः). — °) S1 K N3 D5
ऋषयोथ. N2 B Da Dn D1.2.4 मुनयस्तपसान्विताः; G6
M3.5 ऋषयो भरतर्षभ. — After 14, S (except G6
M5) ins.:

1092* दुःखिता ऋषयस्तत्र आश्रमस्थाश्च तं तदा ।

15 °) K8 समवर्तत; N2 न्यपतस्तत्र; B (except B5)
D (except D5) संनिपत्य तु. Ko N B D भारतः; K2.4
सर्वशः (for सर्व). S तमातै परमां गतं (T1 G2.4 °ति).
— After 15°d, S ins.:

1093* भगवन्केन दोषेण गन्तासि द्विजसत्तम ।

[G4 प्रोतोसि द्वि. M3 °ण अवस्थामीदृशीं गतः. M5
केन दोषेण गन्तासि भगवन्द्विज (by transp.).]

शूलग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।

संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४

ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।

दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्दिजोत्तमम् ।

श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५

ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।

दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६

राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।

प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

— Before 15°, N3 ins. ऋषिः; B3 ऋषय ऊ°; G1 ऋषयः.
— °) N3 °च्छामि ते व्र°. — °) N3 °वानिति. S न पापो

ह्य (G2 स त्वं पापो) सि धर्मतः. — After 15, K1.4 N
B D ins.:

1094* येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ।

[K1 दुःखं महाभयं.]

On the other hand, S ins. after 15:

1095* तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ संशयः सुमहानिह ।

ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उग्रे तपसि वर्ततः ।

[(L. 1) G1.6 M3.6-8 °महान् हि नः. — (L. 2)
M6-8 वर्तते.]

— After 1094*, N (except K3 B3 D5) ins. an
additional colophon with the foll. details. — Adhy.
no.: Ko Da1 103; K1 N1.2 107; B1 Dn D4 105 (Dn3
106). — Aggregate s'loka no.: Dn2 4320.

16 Before 16, S1 K1 D2.5 S (except M3.5) ins.
वैशंपायनः; Ko.2.4 N B Da Dn D1.4 वैशं उ°. — °) G6
M5 तदोवाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्संशितव्रतान्. — °) K2 दोष-
स्यांतः; K3.4 B5 D5 °तः किं; T G2.5 M (except M5)
°तोस्तं. N2 प्रवक्ष्यामि; G2 न पश्यां; Cd as in text.
— °) D5 S (except T1 G6.6 M5) °ध्यते. — After 16,
K3.4 N D S ins.:

1096* तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।

न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथा वृत्तं नराधिप ।

[(L. 1) S तच्छ्रुत्वा र°. — (L. 2) K3 निवे°; N1 अवे°.]

K3 तदा; S ततो.]

D5 marg. cont.:

1097* श्रुत्वा च वचनं तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।

(cf. 17 and v. l.).

17 °) K8 N3 Dn श्रुत्वा च (K8 तु) वचनं तेषां; S
राजा तु तं (G6 च हि) तथा (T1 तदा; G8 यथा) श्रु°.

संभवपर्व]

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुर्महसि ॥ १८
एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चर्क्य ह ।
अशकुर्वंश्च निष्कण्ठं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।

आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वापालभत प्रभुः ॥ २२
किंनु तदुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्यैव फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३
धर्म उवाच ।
पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४
अणीमाण्डव्य उवाच ।
अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्मं मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C. 1. 4333
B. 1. 103. 15
K. 1. 117. 17

— ०) K₃ N₃ D_n D₅ S निश्चिन्त्य; B₅ संगम्य. T₁ बहु (for सह). B Da D_{2.4} वंशुभिः (for मन्त्रि).
18 Before 18, N ins. राजोवाच; S राजा. — ०) T₂ मया तु कृ^०; G (except G_{3.6}) M₃ मया च कृ^०. T₁ G₃ पापाद्; T₂ G_{1.2.4.5} M₃ पापं (for मोहा^०). — ०) K₃ N₂ G₃ मुनि^०; G₆ M₆ द्विज^०. — ०) S₁ K₁ त्वा तदहं; K₂ त्वामत्रा^०; S त्वां (G_{1.2} त्वा) विप्रैर्द्र. — G₁ om. 18⁴-19⁴.

19 G₁ om. 19^a (cf. v. 1. 18). — Before 19, N₂ D₄ (marg.) ins. वैशं उ^०; S (G₁ om.) वैशं^०. — ०) G_{3.6} स्तदा. S₁ K_{0.2.3} D_{2.5} राज्ञः. — ०) D₅ रोदपि^०; G₆ M₅ रोत्तदा. — ०) N₂ B_{1m} D (except D_{2.4.5}) प्रसादं.
20 ०) S (except G₂) तु (for च). — ०) S₁ G₃ तं शू^०. S₁ K_{1.2.4} D₅ नि (K₂ वि) चर्क्य ह; S (except G₂) विनिकृत्य च. K₀ ततः शूलं चर्क्य ह. — ०) N₁ न शं; D₂ वंस्तु; S (except G₂) वंतो. — ०) D₂ T₂ M₃ शूलमूलं. S₁ K₁ मूलेस्य; G₃ लेन; M_{3.5} लेय. T₂ तु; G_{1.4-6} M₆₋₈ च (for स). K₀ चाछिनत्; T₂ G M च्छिदुः. T₁ शूलमूलमचिच्छिदुः.

21 ०) N₁ तदंतर्गं. — After 21^{ab}, S ins.:

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।

पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T G₃ जनभारस्या^०; M₆₋₈ जनहारस्या^०.]

— ०) N B D (except D₅) तेनातितप^०. Da लोकं.

— ०) Da दुर्लभं. — ०) S₁ K_{0.1} आणी^०; K_{2.4} B_{3m.6} Da₁ D_{n3} (? Cd) अणि^०; N₂ शूल^०. S तमाहुराणिमांडव्यः (G₆ व्यं). — ०) K_{0.2} लोके स. K₀ N_{1.3} पप्रथे; N₂ B D गीयते. S इति धर्मे (T₂ G₂₋₅ मं) रतं मुनिं (G₁ निः).
22 ०) K₂ गत्वाथ (for स गत्वा). S गत्वा संयम (T₂ G_{3.6} मि) नीं विप्रो. — ०) D_n D₁ परमात्मवित्. — ०) S

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः. — ०) K₂₋₄ N₃ लंभत; Cd as in text. T₁ पश्युवाच तदानघ; T₂ G_{3.6} M पश्युं (G₃ र्य) पालय. तानघ; G_{1.2.4.5} पर्यपृच्छतदानघ.

23 ०) K₀₋₂ N_{1.2} Da तदुष्करं. S₁ तत्किं न दुष्करं; D₅ किं तु ते दु^०; S किं मया तत्कृतं (G₁ कृतं यावत्कृतं). — ०) S घ (G₂ क) मपापफलोदयं (M₆₋₈ धर्मं ब्रूहि यथातथं). — ०) S येनेदं प्राप्तवानसि दुःखमप्रतिमं भुवि. — ०) K₂ N_{1.2} मे सर्वैः; K_{3.4} तत्त्वेन. S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन.

24 S₁ K₁ T₁ G₁₋₃ M_{3.5.6.8} धर्मैः; D₂ धर्मराज उ^०; T₂ G_{4.5} यमः; G₆ धर्मराजः; M₇ धर्मराजा. — ०) S₁ पतंगिनां तु; K_{0.2.4} D₂ पतंगिकायाः; K₁ गिनां च; K₂ शलभस्य तु; D_n D_{1.4.5} शिकानां; G_{2.5} गमानां. K (except K₁) D₂ पुच्छे तु. — ०) T₁ इपिकास्तु; T₂ G_{1.2.4.5} M_{3.6-8} इपीका त्वत् (G_{1.4} कास्त्वत्); G₃ इपिकास्त्वत्; G₆ इपीकास्त्वं; M₅ इपीकां त्वं. G₆ M₅ समादधः (for प्रवे). — ०) S₁ K₁ तत् (for ते). S अहिसकानां धर्मज्ञ तेनेदं (G₃ हिंसया; G₁ तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K₄ N₂ D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।

अधर्मं एवं विप्रयै बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calc. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.!)
— D_{n3} S (except G₆ M₅) ins. after 24: D₁ ins. after 1099*.

1100* आणिमाण्डव्यः ।

कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।

तेनोक्तो धर्मराजोऽयं बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D₁ G₂₋₅ M₃ om. अणीमा उ^०. S₁ K₁ आणीमांडव्यः; K₂ श्रीमांडव्य उ^०; K₄ Da₁ D_{n3} अणि उ^०;

C 1. 4324
B 1. 108. 16
K 1. 117. 17

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।

एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।

तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।

यथर्तुवर्षां पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि ग्रहणानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B₁) D_{2.4} मांडव्य उ°; D_{ns} ऋषिः; T₁ G₈ ऋषिः; T₂ G_{1.2} आणि°; M₅ मांडव्यः; M_{8.8} आणिः; M₇ अणी°. — After अणी° उ° (resp. its v. l.), D_{ns} D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।

न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

[(L. 1) D_{ns} D₄ T₁ G₁ M_{8.8} न्मतो. — (L. 2) G₁ न च प्राप्स्यति. D₄ किंचन; T₂ G (except G_{8.8}) वैशंस°. — °) N₈ S (except G₄) अल्पा°. K₃ सुमहान्; N₃ B_{1.8} D_n D_{1.5} -पि महान्; B_{3.6} D₄ D_{2.4} तु महान्. — °) K₂ N₃ B_{1.8} D_n D_{1.5} G_{1.8} या दृतः; N₁ योद्धतः. — After 25^{ab}, D_{ns} D₄ (marg. sec. m.) S (except G₈) repeat 1. 57. 80^{ab} (v. l. अपि for यतः). — G₈ om. 25^{ad}. — °) K₀ B₅ T₁ G_{1.2.4.5} त्वं (for सं.). A few MSS. °प्यति.

26 °) K_{0.2} स्थापयिष्यामि. — °) B₅ D_{1.2} T₂ G₂₋₄ कर्मफ°. — °) N_{2.8} B D (except D₅) दुःशकाद्; G₈ चतुष्टमाद्. — °) K_{0.2} अन्यथा; K_{3.4} N_{1.2} D_n D₁ परतः (for परे°). K₂ N_{1.2} B D_n D_{1.4} G एव (G₂ एव; G₈ नैव). — °) B (except B₅) D₄ एवं (for एव). S (except M₈₋₈) पापदोषो भ°.

27 S₁ K₁ S om. उवाच. — S₁ K₁ (? hapl.) om. from 27^a up to वैशं उ° of the foll. adhy. — °) K_{0.2} महौजसः. — °) = 1^d, and 1. 57. 81^b. S (except T₁ G₈ M₅) योन्यामजा° (cf. v. l. 1).

28 S₁ K₁ om. 28 (cf v. l. 27). — °) T₂ G_{2.4.5} सधर्मायं च (G₂ न). — °) G₈ भय°. — G₈ om. 28^{ad}. — °) G₈ शीं च परमः; G₈ शीं महाप्राज्ञः. — D₄ ins.

after 28: D_{ns} (irrelevantly) before st. 1 of the foll. adhy.:

1102*

वैशंपायन उवाच ।

सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।

इतीह कथयामास भगवान्वा दरायणः ।

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K_{0.2.4} N_{1.2} B₅ D₅ T₁ संभव; to it K₄ N_{1.2} add अणीमांडव्योपाख्यानं. K₈ B_{1.3.6} D₄ D_n D_{1.2.4} M_{8.8} (om. sub-parvan name) mention only अणी (B_{3.6} D_{ns} D_{1.2.4} M_{8.8} om. अणी) मांडव्योपाख्यानं. — Adhy. name: M_{8.8} धर्मशापः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ D₄ T₁ 104; B₁ 108; D_n D₄ 106 (D_{ns} 107); T₂ 54; G M 55. — S'loka no.: D_n 15; M₈ 41. — Aggregate s'loka no.: D_{ns} 4337.

102

1 S₁ K₁ om. वैशं उ° (cf. v. l. 1. 101. 27). S om. उवाच. — After वैशं, D_{ns} ins. 1102*; while S ins.:

1103* दृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महात्मनि ।

— °) K B (except B₅) जंगलं. — °) S₁ मेतद्व्यवर्ध°.

2 S reads 2^{ab} after 3^{ab}. — °) D₂ G₁ ऋद्धसस्या°; M_{8.8} ऊर्ध्वस्त्रेहा°; Cd as in text. — °) K_{3.4} स्वादुर्वन्ति; N B D रस° (cf. 3^d). — °) K₁ यथेच्छव°. — °) S₁ K_{1.2.4} D_{1.2} फल°.

4 °) K_{0.8.4} N B D श्रान्व (B₅ D₄ तु) की°; K₁

संभवपर्व]

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
 नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
 प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
 दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
 अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
 मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
 अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
 तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
 द्वारतोरणनिर्युहैर्युक्तमभ्ययोपमैः ।
 प्रासादशतसंवायं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्लसानुषु ।
 काननेषु च रम्येषु विजहर्मुदिता जनाः ॥ ९
 उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
 विस्पर्धमाना व्यचरन्तथा सिद्धिर्पिचारणैः ।
 नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
 तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
 कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
 भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
 बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
 स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

C. 1. 4350
B. 1. 102. 14
K. 1. 118. 14

‘श्चाप्यवर्धत; S ‘श्रोपकीर्यते (G₁ ‘शोभंते; G₃ ‘जीव्यंते).
 — ^b) S (except G_{2.6} M₆₋₈) ‘प्यपि. — After 4, T
 G_{1.3.6} M_{3.6} read 10%.

5 ^a) D₅ देशे; G₃ कश्चित्.

6 S reads 6-7 after 10^{cd}. — ^a) Ko Ñ B D (except
 D₅) धर्मक्रियायज्ञ (Da₁ ‘ज्ञान’शीला; K₂ ‘यज्ञ’शीला; S
 दानधर्मक्रियायुक्ता. — ^b) Ko Ñ B D (except D₅)
 सत्यव्रत (Ñ₃ ‘धर्म’परा. — After 6^{ab}, Da₁ reads 7^{cd}.
 — ^c) D₂ S (except T₁ G₁) अन्योन्यं (cf. 7^c). — ^d) S
 वर्धते स्म. Ñ₃ ततः (for प्रजा:). K₁ T₂ G_{3.4} तथा;
 Ñ₃ प्रजा:.

7 For sequence of S cf. v. 1. 6. — ^a) Da
 कामक्रोधं. — ^b) Ñ₃ B D नरा; S प्रजा. Da₁ reads 7^{cd}
 after 6^{ab}. — ^c) K Ñ B_{1.5.6} Da Dn D₁ ‘भ्यनंदंत (K₂
 ‘भिनंदंत; K₃ ‘भिनंदंत); B₅ D_{1.5} T G_{1.4.5} M₃ ‘भ्यवर्तंत;
 D₂ ‘भिनंदंतो; G₂ ‘भ्यनंदंतु; G₃ ‘भिवर्धंत; G₅ M₆₋₈
 ‘भ्यनंदंस्ता; M₅ ‘भ्यनुग्राह्या. — ^d) S ब्रह्मोत्तरम् (G₁
 ब्राह्मणोक्तम्); Cd as in text. Ñ₃ B₅ T G₅ अवर्धत.

8 Da₁ om. 8^{abcd}. — ^a) K₂ S ‘दधिसंकाशं. — ^b) Ś₁
 K₁ Ñ₃ च; Ñ₁ तु (for वै). S ‘रं बह्वशोभत. — ^c) S
 छन्नमभ्र (T₂ ‘न्नं व्योम; G_{1.6} M₅ ‘मभ्रं; G_{4.5} ‘न्नं भूयो;
 M₆₋₈ छन्नमभ्र) धनैरिव.

9 ^a) S नदीपादपखंडेषु (M₆₋₈ ‘गंधेषु). — ^b) K₃
 वापीपुलिनं; T₁ G_{1.3.6} M ‘सेतुषु; T₂ G_{2.4.5} वापीकृपा-
 दिवल्गुषु. Cd mentions पल्लव. — ^c) Ñ₁ सुरम्येषु; D₁
 च वप्रे; S (G₃ missing) विचित्रे (G_{4.5} च चित्रे; G₆ M₅
 च दिव्ये). — ^d) K₂ प्रजा: (for जना:). S विहरंति
 स्म कौरवा:.

10 ^b) Ñ_{1.2} B D (except D₅) S (except G₆) तथा.

— ^{cd}) Ko.4 B₅ विहरन्; K₁₋₃ व्यहरन्. B_{5.6} Da D_{1.4}
 तदा. Ñ₂ B₃ Dn D₁ देवर्षि. S स्पर्धमानाश्च दृश्यते
 चारणर्षिसमागमे. — After 10^{cd}, S reads 6-7. — G_{2.4.5}
 M₆₋₈ om. 10%; while T G_{1.3.6} M_{3.5} read it after
 4. — ^f) T G_{1.3.6} न काचिद् (G₁ कापि; G₃ चापि)
 विधवाभवत्.

11 ^a) K₃ हृष्टा; K₄ हृष्टे; G_{1.2.4} श्रेष्टे (for रम्ये). T
 G_{5.6} M ‘पदश्रेष्टे; G₃ ‘वरश्रेष्टे. — ^b) K_{3.4} बभूवुः (for
 बह). Ś₁ वृत्ताः. Ñ_{1.2} B D कुरुभिर्वहुली (Ñ₁ ‘भिः) कृते;
 S भीष्मेण विधिना कृताः. — ^c) Ś₁ K Ñ₃ ‘सभावप्रा;
 Dn₃ ‘सभावीथी; G₆ ‘महावप्रा; M₅ ‘प्रपासंघा. — ^d) K_{1.2}
 B₅ Da D₂ G (except G_{1.5}) तदा. — After 11^{cd},
 N ins.:

1104* बभूवुः सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्नाष्ट्रे सदोत्सवाः ।

[Ś₁ K (except K₃) Ñ₃ B_{5.6} D₂ बभूव. Ś₁ K₁ Ñ₃
 चार्द्धिमान्नित्यं; Ko.2.4 ऋद्धिमान्नित्यं; K₃ ऋद्धितो नित्यं;
 B_{5.6} D₂ ‘युतः. Ś₁ K Ñ₃ महोत्सवः; B_{5.6} D₂ सदोत्सवः.]
 — S (which om. 11%) ins. after 11^{cd}:

1105* स्वाहाकारैः स्वधामिभ्र संनिवासः कुरुषितः ।

[T₁ M₃ स निवा. T₁ कुरुष्वपि; G₃ कुरुष्वति; G₅ सुर-
 क्षितः; M₆₋₈ कुरुष्वितः. G_{2.4.5} ‘श्च निवासाः समलंकृताः.]
 — ^c) Ñ_{1.2} B D (except D₄) धर्मतो (for शास्त्रं).

12 ^a) S परमोपेतो (for रम). — ^b) Ś₁ चित्रयूपं;
 K₂ ‘शताकुलः; Ñ₃ चित्यं; S यूप (G_{5.6} ‘देः) चैत्यवनध्वजैः
 (T₁ ‘वरद्विजैः; G₁ ‘ध्वजैः सदा; G₆ ‘धनुर्भुजैः). — ^c) S
 प्रमृज्य (M ‘द्य) (for स देशः). — ^d) Ko Ñ₃ प्रमृद्या-
 भिप्रवर्धितः; K₂ संमृद्याभिप्रवर्धितः; K_{3.4} प्रमृज्याभिप्रं;
 Ñ_{1.2} प्रामृद्याभिप्रं; B Dn विमृज्याभिप्रं; Da D_{2.4} विमृद्या-
 भिप्रवर्धितः (Da₁ ‘र्तितः); D₁ विमृज्याभिप्रं; D₅ समृज्या

G. 1. 4850
B. 1. 109. 14
K. 1. 118. 14

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमारानां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चमाः ॥ १८
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
अत्यन्यान्वलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

संप्र°; S स्वराष्ट्रं (G. 5 °ज्यं) पर्यरक्षत (G1 Ms. 5 परिरक्षता; Gs °क्षते; Gs परिरक्षिता). — °) Bs धर्मेण (for भीष्मे°). — °) Bs D. 2. 4 T1 G (except Gs. 6) °वर्धत.

13 °) S यशस्विनां (for महा°). — °) N1. 2 B D परमो(N1. 2 Ds सततोत्सुकाः; S परमोत्सवाः).

14 °) Da जनाधिप. — °) S1 Ko. 1. 3 Ds सर्वतः.

15 °) S महायशाः. — Between 15 and 16, S reads 21, 22 and 23, in a different sequence and with some v. 1. and additional st. as shown below. — S ins. after 15: D4 (marg. sec. m.; om. line 1-5, 7, 8, 12-18), after 20:

1106* वैदिकाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारगाः ।

भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचितः ।

(cf. 17) { धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायामास्तेषु विविधेषु च ।
अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च । [5]
गतः पारं यदा पाण्डुस्तदा सेनापतिः कृतः ।

(23) { धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुःप्राज्ञं न प्रत्यपद्यत ।
अवरत्वाच्च विदुरः पाण्डुश्चासीन्महीपतिः ।
अमाल्यो मनुजेन्द्रस्य बाल एव यशस्विनः ।
प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुरः कृतः । [10]
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधापटुर्युवा ।
भावेनागमयुक्तेन सर्वं वेदयते जगत् ।

(21) { प्रनष्टः शतनोर्वशः भीष्मेण पुनरुद्धतः ।
ततो निर्वचनं सत्सु तदिदं परिपद्यते ।

(22) { कौसल्या वीरसुः स्त्रीणां देशानां कुरुजाङ्गलम् । [15]
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठः पुराणां गजसाङ्गयम् ।
ते त्रयः कालयोगेन कुमारा जनमेजय ।
अवर्धन्त महात्मानो नन्दयन्तः सुहृज्जनम् ।

[(L. 1) T1 G1. 2. 6 युक्ता, and पारगाः. — (L. 2) T1 G1. 2 धार्तरा°. — (L. 4) T1 G1. 2 °यां नीतिशास्त्रे च पारगाः (=17°). — (L. 7) T Ms °श्रुत्वा°; G1. 2 °श्रुत्वा°; Gs-8

°धुष्मान्रा°. — (L. 8) G2 M करणत्वाच्च (of. 23°); Gs रक्षाकरश्च. — (L. 11) D4 °मेधायुतो; T1 G1. 2 °धापरो; Gs °धावपुर. — (L. 13) T1 समीक्ष्य (for भीष्मे°).]

16 °) Gs संस्कार. T2 सुकृतास् (for संस्कृ°). S1 °तास्तत्र. S (except Ms) वै (for तु). — °) S वृत्तै (T1 G1. 2 Ms (sup. lin.) व्रतै) रध्यनेन च. — °) Gs. 6 समन्या°. — °) S (except T1 G1 Ms) यौवने.

17 In S this st. is repeated (cf. 1106*). — °) N1. 2 °दे च पृष्ठेषु; N3 G1. 3. 5 °दे च पृ°; Da Dn D1 °दे च वेदे च; D2 °देशपृष्ठेषु. — °) Gs तथा युद्धे. — °) Ko B1 Dn T G (except Gs) Ms. 8 °शास्त्रेषु. Ms. 7 अस्तेषु विविधेषु च.

18 Ko om. 18. — °) K3. 4 नानाशास्त्रेषु; Gs °शिल्पासु. S1 चाभितः; K1 वा°; N1. 2 B Da D2. 4 वा विभो; N3 °वि°; Dn D1. 5 बोधिताः; S चान्विताः. — °) T2 G (except Gs) °कुशलाः. — °) S1 K1. 2. 4 N1. 2 B (except B1) Dn D1. 2. 4. 5 T2 G1. 2. 4. 5 Arjp °निश्चयाः; Da1 T1 °विश्रमाः. Gs सर्वप्रकृतविश्रमाः.

19 S transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) N2. 3 B1. 5 D (except Ds) Ms-3 नरेषु. K4 B3. 6 °भ्योप्यधि°; Gs. 6 Ms °भ्यो ह्यधि°. — °) S1 अत्यर्थः; Ko. 3. 4 अत्यन्तः; N B D अत्येभ्यो; S अतीव. S1 °वांश्चासी°. — °) B1 D2. 4 °द्रो महामतिः; S °द्रोविकासुतः.

20 °) S प्राणी (Gs °णिः) (for कश्चिद्. — °) Ko तदा; N B D तथा (for ततो). S °नित्यो हि धर्मस्य (Gs °ज). — °) D2 धर्मेण. S बुद्ध्या चैव (G1 धर्म-) गतिं गतः. Cd mentions परमं (=पारं). — After 20, D4 (marg. sec. m.) ins. lines 6, 9-11 of 1106* (cf. v. 1. 15). — S ins. after 20: D4 (marg. sec. m.), after 23:

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो यादवस्य महीपतेः ।

रूपयौवनसंपन्नां सुतां सागरगासुतः ।

सुबलस्य च कल्याणीं गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०

प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।

ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववतत ॥ २१

वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।

अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १

रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्धिर्महात्मभिः ।

सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२

धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्पाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।

करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

सुतां च मद्रराजस्य रूपेणाप्रतिमां भुवि ।

[(L. 1) Cf. 1. 103. 9. G₆ M_{3.5} देवकस्य (for याद^०).]

After the above, D₄ reads 1108*.

21 For S cf. v. l. 15. — ^a) Da भारतं (for शंतनोर). — ^a) Ś₁ सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. l. 15. — ^a) K₁ वनितानां (for वीर^०). — ^b) Some MSS. 'जंगलं' (cf. v. l. 1. 1(2. 1). — ^c) K_{0.3} 'धर्मभृतां'.

23 For S cf. v. l. 15. — ^a) K₀ 'चक्षुष्मान्'. — ^b) K₄ transp. राज्यं and न. — ^c) K₄ B Arjp (hypermetrio) पारशवत्वाच्च (B₁ 'त्वाद्'); N_{1.2} Dn D_{1.4} पारसवत्वाद् (D₄ 'त्वाच्च'); D₂ दासवत्वा^०; N₁p ('*apapāṭha*') Cd as in text. — ^a) K_{0.4} D₅ पाण्डुश्चासी^०; K₁₋₃ N₃ Da पाण्डुस्वासी^०. N₃ B Dn D_{1.2.4} राजा पाण्डुर्वभूव ह. — After 23, D₄ (marg. sec. m.) ins. 1107*, which is followed by 1108* below. — K₄ Dn D₁ ins. after 23: Da, before the first st. of the foll. adhy.: D₄, after 1107*:

1108* कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिविशारदः ।

विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैश^०. — (L. 1) K₄ 'नीतिविदां वरं; Dn D_{1.4} 'तिमतां वरः. — (L. 2) D₄ तत्त्वधर्मज्ञः.]

— D₂ ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om. in S. — Sub-parvan: K_{0.2-4} N_{1.2} B D_{2.4.5} संभव. — Adhy. name: Ś₁ K₁ प्रकृतिप्रसादः;

K₃ कुरुराज्यानुवर्णनं; N_{1.2} पाण्डुराज्याभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ Da₁ 105; B₁ Dn₁ D₄ 107; Dn₃ 108. — S'loka no.: Dn 26; M₃ 22. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (cf. v. l. 1. 102. 23). — Ś₁ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^a) G_{1.2} समुदितैर. K₀ N_{1.3} G₀ M₃ सर्वम्; N₃ B D_{2.4.5} सर्वैर; Da सौम्य; T G M_{3.6-8} नित्यम् (for सम्यग्). — After 1^{ab}, D₁ reads 3^{a-4^b}. — G₄ (hapl.) om. 1^{a-2^a}. — ^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) अत्रत्यान्; N₁ अभ्यन्यान्; N₃ अनन्यान्; D₂ T₁ अप्यन्यान्. — ^a) T₁ 'मादिराजभा^०; T₂ 'मपि भारत; G_{2.3.5} M (except M₅) 'धि(M₃ sup. lin. 'पि)राजभा^०; G₀ 'राजकान्.

2 G₄ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) N₃ Da₂ Dn D₁ पूर्व. — ^b) G_{2.5} श्रीमद्भिश्च; M (except M₅) धर्मनित्यैर. — ^c) Ś₁ नोत्सेधम्; K_{0.1.4} N₃ B₅ Da₁ नोच्छेद^०; K₃ Da₂ Dn D₁ नोत्सेद^०. Ś₁ K (except K₄) D₅ अधिगच्छेत; T₁ अगमचैनं; G₃ 'मच्चैव. — ^a) Ś₁ K₁ 'चिदपि; S (G₄ om.) कथंचिदि^०.

3 For sequence of D₁ cf. v. l. 1. — ^a) T₁ मया सत्ये च कृष्णेन. — ^b) K₁ व्यासेन (for कृष्णे^०). — ^c) G_{2.4.5} संस्थापितं कुलं भू^०.

4 For sequence of D₁ cf. v. l. 1. — ^a) K₀₋₂ B₃ D₅ M₃₋₅ वर्धेत. B₁m भूयः (for पुत्र). Da Dn D_{1.4} तच्चैतद्वर्धते भूयः (D₄ पुत्र). — ^b) G₃ मया (for कुलं). — ^a) D (except D_{2.4.5}) न संशयः (for विशे^०).

C. 1. 4366
B. 1. 110. 4
K. 1. 119. 4

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४

श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।

सुवल्सात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।

उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६

मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।

संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।

तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्विदितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुवलात्मजाम् ।

आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।

गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९

इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।

ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०

अचक्षुरिति तत्रासीत्सुवल्स्य विचारणा ।

कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।

ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११

गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।

आत्मानं दिदित्सतं चासौ पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२

ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।

बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।

नात्यश्रीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।

खसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४

दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।

पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

5 °) Ś1 K1 सातु; K0 त्वनु; K2-4 Ñ B Da Dn D1.4 T G2.4.5 M5 स्वनु; D2 G1.2.6 M2.6-8 ह्यनु; D5 स्वातु. — °) Ñ2 स्वसा (for तथा).

6 °) Dn D1 ताः कन्याः पुत्र स. — °) T G2-5 M (except M5) क्षत्रियोत्तमाः (G2 °म); G1.6 °र्षभ.

7 °) G3 चदतां (for धीम). Ñ2 B Da D2.4 इति मे (Ñ2 इत्यहं) धीयते मतिः. — °) T G1.2.4.5 समानास्ताः (T1 °स्तु); G2.6 M5 समानार्थाः.

8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — °) M5-8 तस्मात्त्वं च.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) D2 त्रिनेत्रं च हरं. D2 T1 परं; G2 हरिं.

10 °) Ś1 K1-3 Ñ2 B1 Dn D1.5 शुश्राव (for श्रुत्वा च). G1 वचस्वेतत् (for च त). — °) K0.4 वृत्तं (for ततो). K0 °राजाय. — After 10° (which=14°), G6 runs on to 14°-14° and then returns to 10°, repeating 14° and 14° in their proper place. — °) Ñ1.3 S कौरवः (for भार°).

11 °) S तस्यासी. — °) Ś1 transp. ख्यातिं and वृत्तं. B1.2 D2.5 G1.4 वृत्तिः; T1 °द्धं; T2 G2.2.5.6 M °द्धि. D1 वृत्तानां. — °) K1 D2 बुद्धिः. Ś1 K D2 T1 च (for तु). K0 समवीक्ष्य; K4 समवे. S च (for सः).

12 °) K4 किल; Ñ B5 Da Dn D1 S त्वथ; D2 त्वभि;

D5 चापि. — °) T G2.5.6 M5-8 त्वच° (for अच°). — °) Ñ1 ईप्सितं; T1 G1 दिदित्सतां; T2 G2.4-6 M3.5 °तां; G8 °तः; M5-8 निदितां; Cd as in text. K2 B5 G1 तस्मै; D2 चैव; T G2-5 M तस्य. — °) S पितुर्मातुश्च कौरव.

13 °) A few MSS. पट्टमा. G6 M5 (sup. lin. as in text). °) मानाय. — °) Ś1 K (except K4) Ñ2 D (except D2) तदा (for शुभा). — °) B3 सा (for स्वे). T G2.4.5 M5-8 न पश्यामीति भर्तारं; G1.6 M2.5 न पश्यतीति भर्ता मे; G3 भर्तारं न प्रपश्यामि. — °) =17°. S वेष्टयामास चक्षुषी. — °) Ś1 नान्यधीयं; K0 Ñ1 नान्यं श्रये; K1 नान्यधीयं; K3 Dn D1.5 नाभ्यसूयां; Ñ2 B1.3.5 Da2 G4 नात्यती; Ñ3 नाभ्यक्षी; B1m.6 नाभ्यती; Da1 G1 नात्यनी; D2 नाभ्यती; D4 नाभ्यभू; G2 नान्यश्रि; G3 corrupt.

14 °) =10°. — °) D1 S सुतः (for पुत्रः). S °निराव्रजत्. — °) Dn D1 वयसा (for पर°). — °) S कौरव (M3 भारत). — After 14, N (except K4) ins.:

1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।

भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।

[(L. 1) Ś1 K1 Ñ2 तथा; Ñ1 B (except B1) D2.4 ततो.] S (except T1), on the other hand, ins. after 14:

1111* ततो विवाहं चक्रेऽस्या नक्षत्रे सर्वसंमते ।

सौबलस्तु महाराजा शकुनिः प्रियदर्शनः ।

15 T1 om. 15-16. — °) K3 तु; D2 T2 G M स्व

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरुणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1. 4383
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

(G₂. 3 च) (for स). G₂ तत्र (for वीरो). — ^१) K₂ स-
(for च). — M₆-3 om. 15^a-16^a. — ^२) S (T₁ M₆-3
om.) 'रागात्. G₂ स (for स्व-). — ^३) Dn₃ S (T₁
M₆-3 om.) परि'.

16 T₁ M₆-3 om. 16 (cf. v. 1. 15). — ^४)
N₁. 3 गुरुणां.

17 S (T₁ om. line 1; M₆-3 om. lines 1-2) ins.
before 17 (G₅, om. lines 2-4, at the end of the adhy.):

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

अतिचाराद्दृशं भीता भर्तुः सा समचिन्तयत् ।

सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समतां ययौ ।

न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुः सा ववृते तदा ।

[(L. 1) G₂ शृशं (for पतिं). — After line 1, G₅ ins.
lines 1-2, 6-8 of 1113*. — (L. 2) G₄ व्यभिचारा'.
— (L. 3) M₆-3 पुनराविनि'. T₁ G₂ M (except M₃)
इयात् (for ययौ). — (L. 4) M₆-3 नाति- (for न हि).
M₆-3 सदा.]

— G₅ om. 17. — ^a) N₃ तोपयामास तान्स'. — ^b) = 13^a.
Ś1 Ko. 1. 8. 4 कुरुन्पति (K₄ 'न्भर्तु'परा'; K₂ Dn₁. n₃ D₁
गुरुन्पतिपरा'; G₃ M₅ पत्नीव्रत'. — ^c) S (G₅ om.)
स्वजनान् (for सुव'). T₂ G₄ न व्यकी'; G₂. 3 नावकी'.
— D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 17 (G₅, om. lines
3-5, after 1112*):

1113* तस्याः सहोदराः कन्याः पुनरेव ददौ दश ।

गान्धारराजः सुबलो भीष्मेण वरितस्तदा ।

सत्यव्रतां सत्यसेनां सुदेव्यां च सुसंहिताम् ।

तेजःश्रवां सुश्रवां च तथैव निकृतिं शुभाम् ।

शंभुवां च दशार्णां च गान्धारीदंशं विश्रुताः । [5]

एकाह्वा प्रतिजग्राह धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

ततः शांतनवो भीष्मो धनुष्क्रीतास्ततस्ततः ।

अददाद्भृतराष्ट्राय राजपुत्रीः परः शतम् ।

[(L. 1) M₆-3 शुभाः (for दश). — (L. 2) M₃. 5
सहितस्तदा. — (L. 3) D₄ G₂ M₆-3 सुपेणां. T₁ G₂ M₃. 5
चार्यसंहि'; T₂ G₃ चार्धसं'; G₁ missing; G₄ चाभिसंज्ञितां.
— (L. 4) M तथोवी'. D₄ G₂ M तथा (for शुभाम्).
— (L. 5) G₁ शंभुवर्णां; G₃ शंभूणां च. M₆-3 शंभूणां चैव
दाशार्णां. — (L. 6) D₄ G₂ M₆-3 चोपयेमे ताः (for
प्रति'). — (L. 7) G₃ धनुःप्रोतस्त'. — (L. 8) D₄ M₆-3
आवहत्; G₃ आनयत्; G₄ M₃ आवहत्; G₂ आहरत्. T₁
G₂. 4 M₃. 5 'राष्ट्रस्य. D₄ परं शतं; G₃ शतं परं.]

Colophon om. in D₁. — Major parvan: T₁ G M
संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko. 2. 3 N₁. 2 B₅
D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: Ś1 K₁ B₁. 3. 6 Da D₂. 4. 5
गान्धारी (Da 'र्या')विवाहः; K₃. 4 N₁. 2 धृतराष्ट्रविवाहः (K₄
'धृवैवाहिकः). — Adhy. no. (figures, words or both):
Ko Da₁ 106; B₁ Dn D₄ 108 (Dn₃ 109); T₁ 105;
T₂ 55; G M 56. — S'loka no.: N₃ 20; Dn 19; M₃
58. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4382.

104

☞ This adhy. (with some variations and
omissions) forms passage No. 43 of App. I, a passage
interpolated in some N MSS. after 1. 61. 88. It is
worth noting that that passage agrees closest with
the constituted text and is alike free from the
interpolations of the vulgate text and of the
Southern recension.

1 Ś1 K₁ D₅ S om. उवाच. — ^a) Ś1 K₃ N₃ D
(except D₂. 4. 5) T₂ 'णाप्रतिमा; N₁ G₂ 'णासदृशा.

2 ^a) Ko. 2 D₂ 'वस्त्रेयाय; K₁ 'वसीवाय; K₃ B₅
पितृस्त्रे; K₄ Da₁ Dn₃ पितृस्त्रे; N₁. 2 B₁. 3 पितृ; N₃

G. 1. 4383
B. 1. 111. 3
K. 1. 120. 3

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
सा नियुक्ता पितुर्गहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्भोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयज्ञैरतोषयत् ॥ ५
तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्ममन्त्रवेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमन्त्रवीचैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
सहजं कवचं विश्रुत्कुण्डलोद्घोतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°वसर्थाय; B₈ °स्वस्ते; Dn1. n2 D₅ पितृवस्तीया; D1.4 °वस्तीया. K₄ Ñ₂ B Da D_{2.4} सुतां; S पुनः (G₆ M ततः). — °) S सोन(T₂ G₅ सेना)प. B (except B₈) D (except D₅) भारत (for वीर्यं). — °) Ś₁ K₁ D_{1.5} G₁ अया; K_{0.4} T G₃ M अग्रमं; G_{2.4.5} उग्रायाग्रे; G₆ उग्रं. — °) Ñ_{1.2} Dn_{2. n3} °पत्यं स; G (except G₃) °पत्यं च. K₂ धर्मवित्; K₄ भारत; Ñ₂ Da भूमिपः; Dn D₁ सत्यवाक्.

3 °) N अग्रजामय. Ś₁ K₀₋₂ D₅ transp. तां and कन्यां. — °) Ś₁ K₁ अन्यानु; Ñ₁ B_{5.6} अग्रानु; B₁ (m as in text) Da Dn D₁ शूरोनु; D₂ भार्यानु; S अग्रा(T G₁ उग्रा; G_{2.4.5} उग्रो)नुग्रहकाम्यया (G₆ M₅ °काक्षया). — °) S अददाकुन्तिभोजाय शूरो गोपतये सुतां (G₃ शुभां).

4 °) Ñ₁ Dn D₁ transp. सा and नियु. K_{0.4} पितृगृहे. — °) Ś₁ °भोजने; K₀ Dn D₁ ब्राह्मणा; S ब्राह्मणातिथिभोजने. — °) N तत्र (for घोरं). — °) Ś₁ संश्रितं; K₂₋₄ B₆ Dn D_{2.4} संश्रितं.

5 °) T₁ निगूहन्ति; Cd as in text. — °) S (except M₆₋₈) दुर्वासा इति यं विदुः. — °) T₂ G_{2.4.5} मुनिं (for उग्रं). A few MSS. संश्रिता. — °) Ś₁ K₁ G₁ सर्वरत्नै. — After 5, G (except G_{2.6}) ins.:

1114* दध्याज्यकादिभिर्नित्यं व्यजनैः प्रत्यहं शुभा ।

सहस्रसंख्यैर्योगीन्द्रं समुपाचरदुत्तमा ।

दुर्वासा वत्सरस्यान्ते ददौ मन्त्रमुत्तमम् ।

6 °) T₂ G_{2.6} M transp. तस्यै and स. T₁ G₃ (sup. lin.) स तस्यै (for तस्यै स). G₆ धर्मं (for मन्त्रं). G_{1.2.4.5} यशस्विन्यै पृथायैवं (G₁ व; G₄ स). — °) Ś₁ K₁ आत्मधर्मान्वं; K_{2.4} °मान्वपेक्षं; G₁ ह्यापं; G₃ M_{8.5} °मान्वपेक्षं. — °) D₄ °चारसमायु; B₃ G₃ युक्तां. G₃

मन्त्रविचैव (for अन्न). — After 6, G_{1.2.6} M₆₋₈ ins.:

1115* अभिचारायुतं तस्या आचष्ट भगवानृषिः ।

[M₆₋₈ °चारसुतां तस्यामन्त्रवीजम्.]

7 °) Da देवमनेन त्वं; G₁ त्वमेतेन शुभे. — °) T₁ °णाराधयिष्यसि. — Da₂ om. 7^{ed}. — °) Ś₁ प्रसादात्तु; K₀ सादात्ते; Ñ₁ Dn D₁ भावेण; Da₁ दानेन; G₆ M₅ सादाद्वै. — °) K₀ राजपुत्रो; Ñ_{1.3} Dn D₁ तव पुत्रो; Ñ₂ रात्रि पुत्रो. S (except T₁) जनिष्यते.

8 °) Ś₁ transp. सा तु and तेन. S मुनिना (for विप्रे). Ñ_{1.3} T G M_{3.5} तस्य (G₂ मन्त्र); Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) कुन्ती; M₆₋₈ तच्च (for तेन). Ñ_{1.2} D (except D_{2.4.5}) हलान्विता. — After 8^{ab}, G_{1.2} ins.:

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्करम् ।

— After 8, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1117* ततो घनान्तरं कृत्वा स्वमार्गं तपनस्तदा ।

उपतस्थे स तां कन्यां पृथां पृथुललोचनाम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.4.5} गत्वा; G₂ भित्वा. G₄ मार्गात्.]

— After line 1, G_{1.2} ins.:

1118* अवतीर्य स्वमार्गाच्च दिव्यमूर्तिधरः स्वयम् ।

— (L. 2) G₃ स्थे पृथां कन्यां स तां पृ.]

9 °) K₂ S (except G₆) समा. — °) S विस्मयात् (for भास्करं). Ś₁ K₁ D₅ पावनं. — °) M_{3.5} चाभवत्कन्या. — °) Ś₁ K₁₋₃ transp. दृष्ट्वा and तत्. — After 9, N ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 58); while S ins. another passage of 21 lines given in the same App. (No. 59), D₄ (marg. sec. m.) ins. the latter passage after line 15 of the former.

10 °) Dn D₁ कर्ता; Cd as in text. — °) S (except G₆ M_{3.5}) पुनः (for ततः). N संबभूव तया सह. — °) T₂ G_{2.4.5} देवी (for वीरं). N तत्र वीरः समभव-

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
 दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
 गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
 तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः स्रतनन्दनः ॥ १४
 नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
 वसुना सह जातोऽयं वसुपेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
 आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीरवान् ॥ १६
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
 तस्मिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
 कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
 उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
 कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९

C. 1. 4408
B. 1. 111. 28
K. 1. 120. 47

त्सर्वं वरः. — °) K₃ आवद्ध°. Ko.₄ बालो. — °) Ko.₄
 D₁ श्रियान्वितः. K₃ देवराजश्रिया°; S कुंडलाभ्यां समावृतः.

11 °ab) = 1. 57. 82th. S₁ कुंडलं (for कव°). B₁ D₅
 कुंडलद्यो°. — °) G_{1.6} M_{3.5} सोजा°. N B (except B₅)
 D_{2.4} T₁ ततो; T₂ G M तदा (for सुतः). S वीरः (for
 कर्णः). — °) N₂ B D_{2.4} लोकमहारथः. — S ins. after
 11: D₄ (marg. sec. m.), after 13^{ab}:

1119* मञ्जूपां रत्नसंपूर्णां कर्णनामाभिसंज्ञिताम् ।

[D₄ G₁ 'नाम्नाभि'; T₁ 'नाम्ना समावृत'; T₂ G_{3.4} 'नाम्ना
 समाश्रितां; G₂ कर्णबालाभि'; G₅ 'संश्रितां (sup. lin.
 कर्णबालसमाश्रितां).]

12 S transp. 12 and 13. — °) N_{1.2} B_{1.3.5} D
 तस्यै. K₂ B₅ (by transp.) कन्यात्वं तस्याः (B₅ तस्यै).
 — °) B D_{2.4} तदै° (B_{1.6} 'दे' व भगवान् रविः. — °) N_{1.3}
 D₅ वदतां; B_{5.6} Da Dn D_{1.2} M₅ तपतां; T₁ G_{1.2.4-5}
 M₆₋₃ वरदः; T₂ G₃ M₃ परम-. — °) N_{1.3} S पुनः; B
 D_{2.4} प्रभुः (for ततः). — After 12, N ins.:

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वाष्णेयी दीनमानसा ।

एकाग्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।

[(L. 1) S₁ देवी सा; Da तं जातं. S₁ देवमान°; N₁
 हतमान°. — (L. 2) N₁ B_{1.3} Dn₃ D₅ एकाग्रं. N₁ भूत्वा.]

13 S transp. 12 and 13. — °) S₁ K Dn D_{1.5}
 सा; N₃ D₂ तु (for तं). G_{1.2.4.5} 'माना कुमारं तं; G₃
 'मानां परं तस्य. — After 13^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) ins.
 1119*. — °) G₃ नदीमध्ये (for जले कुन्ती). N 'जं
 कुमारं तं जले कुन्ती महाबलं.

14 °) S₁ Ko.₁ महा°; N_{1.2} B D (except Da D₅)
 जले (for तदा). — °) S₁ K₁ कारयामास.

15 °) B (except B₁) D₄ नामास्य चेदं चक्राते (D₄
 कुर्वते); G₃ 'धेयं चक्रतुस्ते. — °) N₂ B D_{2.4} दंपती तावुभौ
 (B₅ transp. दंप° and तावु°) शिशोः. — °) S समावृ° (M₅
 'ह'तोयं वसुना वसुपेणेति नाम(T₁ विश्रु)तः (G₃ समावृ

तस्य सुहृदो वसुनामेति नामतः).

16 After 16^{ab}, N_{1.3} ins.:

1121* लोके चैव हि विख्यातः सर्वज्ञश्चभृतां वरः ।

— °) K₃ 'दृतोयादा°; K₄ D₅ आराधयत्तदा°; N_{1.3} उपस्पृश्य
 सदा°; T₁ अपृष्टतामथादि°; G_{1.6} 'पाञ्चादि°; G₃ आपृष्टं
 तावदा°; G_{2.4.5} स पृष्ट°; M₆₋₃ 'तापावादि°; Cd as in
 text. — °) S₁ K₁₋₃ N₃ च (for स). D (except
 D_{2.4.5}) उपातिष्ठत वी°; S 'स्ये कृताञ्जलिः.

17 °) T₂ G₅ अस्मिन् (for यस्मिन्). N तस्मिन्काले
 तु (K च) जपतः. — °) T₂ G_{2.5} स धीरः; G₁ सवितुः. N
 तस्य वीरस्य धीमतः. — °) T G_{2.4.5} M_{3.6-3} 'जेभ्यो हि;
 G_{1.6} M₅ 'णायसीत्; G₃ corrupt. — °) S₁ K_{1.4}
 किंचिद्वस्तु; Ko._{2.3} Da Dn किंचिद्वस्तु; N_{1.2} B D_{2.4}
 अपि प्राणान्; N₃ वसु किंचिन्; D₅ प्राणानपि (for तस्मिन्काले).
 S₁ K N_{1.3} Da D_{2.4} महीपते; Dn महीतले (for महा°).
 D₁ किंचिद्वसुमतीतले. — After 17, D₄ (marg. sec. m.)
 S ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 60).

18 °) N (except Dn D₁) शक्रो (for इन्द्रो).
 — °) Da₁ Dn D₁ भिक्षार्थी. N समुपागमत् (K₃ N₂
 B_{1.3.6} D₄ 'गतः); T₂ हरिवाहनः. — °) N कवचं (for
 कुण्डले). — °) N फाल्गुनस्य हिते (N₁ प्रिये) रतः.
 — After 18, M_{3.5} ins.:

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मनः ।

while D₅ ins.:

1123* कर्णः [तु] कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ।
 (= (var.) 19^{ad}), followed by 1125*.

19 Before 19, D₅ ins. वैशं. — °) N स्व° (N₃
 स) शरीरात्समुत्कृत्य (K₄ N₁ 'मुत्सृज्य). — °) N स्वं (S₁
 Ko-3 N₃ D₅ तं; B_{3.6} स; Da₂ च) निसर्गजं; M₃ (sup.
 lin.)₆₋₃ रुधिरोक्षितं. — °) T₁ M_{3.6-3} 'र्णश्च; G₃ 'र्णस्य;
 M 'र्णाभ्यां. N विप्ररूपाय शक्राय; G₆ कर्णपाशौ च द्वे छित्त्वा.
 — °) N ददौ कर्णः कृतां. — After 19, N ins.:

C. 1. 4409
B. 1. 111, 20
K. 1. 120, 51

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्यसि रुष्टः सन्तोऽनया न भविष्यति ॥ २०

पुरा नाम तु तस्यासीदसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।

दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टेनास्य कर्मणा ।
[$\tilde{N}$ ३ स प्रगृह्य तु. $\tilde{S}$ १ 'वेशे हृष्ट'.]
S (G₆ om. lines 3-5) ins. after 19: D₄ (marg. sec. m.), after 1124*: D₅, after 1123*:

1125* अहो साहसमित्याह मनसा वासवो हसन् ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न तं पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वरं वृणु-यदिच्छसि ।
कर्णः ।

इच्छामि भगवदत्तां शक्तिं शत्रुनिवर्हणीम् ।
[(L. 1) D₄ 'मित्येतत्'; D₅ G₆ 'मित्येव'; G₁ M₃, 5
'मित्येव'; G₅ 'मित्युक्त्वा. D₄ सहसा. D₄ M₃, 5 'वोहसत्.
— (L. 3) G₁, 2, 4, 5 M₆-8 को ह्ये. — (L. 4) T₂ G₄ M₅
ब्रुहि (for वृणु).]
G₁ cont.:

1126* अमोचामप्रतिहतां त्वत्तः सुरगणेश्वर ।

20 Before 20, D₄ (marg. sec. m.) S (except G₆)
ins. वैशं. — ^a) G₁ चास्मै. N ददौ शक्तिं सुरपतिर (K₄
B D₂, 4, 5 by transp. 'ददौ सुरपतिः शक्ति'). — ^b) $\tilde{S}$ १ Ko-3
 $\tilde{N}$ १, 3 Da Dn D₁ वाक्यं चेदमुवाच ह; K₄ B D₂, 4, 5 वचनं
चेदमुक्त्वान् (B₃ D₅ चैवमुक्त्वा; B₅ 'दमब्रवीत्. — ^c) S
देवदानवयक्षाणां. — ^d) T₁ क्षिप्यसि; G₂ छेत्तासि; G₄
क्षेप्ता. T₁ त्वं; M₅ तु (for सन्). $\tilde{S}$ १ K₁, 3 यं जेतुमिच्छसि
रणे; Ko, 2 $\tilde{N}$ १, 3 यं जेतुमिच्छसे कर्णं ($\tilde{N}$ १, 3 संख्ये); K₄ $\tilde{N}$ ३
B Dn D₁, 2, 4, 5 यमेकं जेतु (K₄ हन्तु)मिच्छेथाः; D₂ जेतु-
मिच्छसि यं सख्ये. — ^e) Ko, 2 स लोके; D₂ स एको; T₁ स
नरो; G₂, 4 स सद्यो (for सोऽनया). — After 20, D₄
(marg. sec. m.) S (except G₆) ins.:

1127* हत्वैकं समरे शत्रुं ततो मामागमिष्यति ।

D₄ (marg. sec. m.) cont.:

1128* इत्युक्त्वान्तर्दधे शक्रो वरं दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 ^a) G₂, 3 कृतस्य (for तु तस्य). N प्राह नाम तस्य
प्रथितं ($\tilde{N}$ १, 2 B Dn D₁, 2, 4 कथितं). — ^b) N (except $\tilde{S}$ १
K₁) क्षितौ; T₁ G₂, 4 M₆-8 श्रुतः; T₂ G₃, 5, 6 M₃, 5 स्मृतः;
G₁ श्रुतिः. — ^c) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (Ko 'तनो नाम; D₁
'नस्तेन). — ^d) S स तस्मात्कारणादिति (T₁ 'णादभूत्; G₆
'दितः; M₅ 'दिह).

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan: $\tilde{S}$ १m Ko-3 $\tilde{N}$ १, 2 B Dn₁
D₂, 4, 5 T₁ संभव. — Adhy. name: Ko, 3 M₃, 5 कर्णोत्पत्तिः;
K₄ $\tilde{N}$ १, 2 D₁ कर्णसंभवः. — Adhy. no. (figures, words
or both): K₁ 114; B₁ Dn₁ D₄ 109; Da₁ 107; Dn₃
110; T₁ 106; T₂ 56; G M 57. — S'loka no.: Dn
31; M₃ 44. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4413.

105

MSS. G₂, 5 are hereafter both written by
a different hand.

1 $\tilde{S}$ १ K₁ D₂ S om. उवाच. D₅ सूत उवाच. — ^a) K₄
 $\tilde{N}$ १, 2 B D (except Da) सत्त्वरूपगुणो; S रूपशील (G₅
अथ सर्व)गुणो. — ^b) $\tilde{N}$ १, 3 धर्माचारा; Cd as in text.
 $\tilde{S}$ १ K₁ महाप्रभा. T G₁-4 M₃, 6-8 धर्मकार्येषु चोद्य (T₁
'दि)ता (G₁ योजिता; G₃ निश्चिता); G₅, 6 M₅ धर्मकामा
नरपंथ. — ^c) K₁, 4 $\tilde{N}$ B D पृथा पृथुललोचना; S कुन्ती (T₁
G₁ M₃ 'ति)राष्ट्रे स्वयंवरे (G₄, 5 पतिंवरा). — After 1,
K₁, 4 $\tilde{N}$ B D ins.:

1129* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।

नावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ।

ततः सा कुन्तिभोजेन राजाहूय नराधिपाम् ।

पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ।

ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । [5]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
 स तथा कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
 युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मववानिव ॥ ३
 यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
 विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
 सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
 पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
 विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
 पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्यन्त नरा भुवि ॥ ६
 कुतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्वलोत्साहसमन्वितः ।
 जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रून्नेकशः ॥ ७
 पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
 पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
 ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नाविधध्वजाम् ।
 प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

G. 1. 4450
 B. 1. 113. 28
 K. 1. 122. 28

ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ।
 [(L. 2) K₁ B_{1.3.5} Dn D_{1.4} व्यावृण्वत्. — (L. 4) B₁ (mas in text).³ स्वयंवरा. — (L. 5) N_{1.3} राजमध्यस्था; D₅ 'मध्यस्था. K₁ 'ज्ञां महात्मनां. — (L. 6) N₁ 'शार्दूल; Dn₂ नृपशा⁴.]

2 ^a) K_{0.2.8} G₁ सिंहोरस्कं; K₄ N₁ B D 'दपे (D₅ 'दीर्घ-). K₄ N₁ B D महोरस्कं; S महा (G₁ वृष)स्कंधं. — ^b) K_{0.4} N_{1.3} B₃ D T₁ G (except G_{2.8}) वृषभाक्षं. S यश (G₀ मन)स्विनं. — After 2^{ab}, S ins.:

1130* पतिं वव्रे महेश्वासं पाण्डुं कुन्ती यशस्विनी ।

[G_{1.5} 'स्विनं.]

— ^a) S 'स्नाणामग्रतः स तथा वृतः. — For it, K₄ N₁ B D subst.:

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ।

तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।

तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता भुभा ।

पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।

ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । [5]

ब्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।

तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।

यथागतं समाजमुर्गजैरथै रथैस्तथा ।

ततस्तस्याः पिता राजसुद्राहमकरोत्प्रभुः ।

[(L. 1) D₂ राज्ञां पौडोथवा विभो (sic). — (L. 6) N_{1.3} B_{1.3.8} D₁ Dn₁ D_{4.5} समासजत्. — (L. 9) N_{1.3} Dn D₁ विवाहम्.]

3 S om. 3^{ab}. — ^a) D₂ समये (for स तथा). — ^b) S₁ K₄ Dn D_{1.5} 'नन्दन. — ^c) S 'जे भरतश्रेष्ठः (G₄ 'ष्ट; G₅ 'ष्ट).

For 4-7, K₄ N₁ B (B₅ om. line 3) D (D₅ om. line 1) subst. a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App. I (No. 61). Particulars of the colophon are as

follows. — *Adhy. name*: K₄ N_{1.3} B D₁ D_{2.4.5} कुन्ती विवाहः. — *Adhy. no.*: B₁ Dn 110 (Dn₃ 111); D₁ 108; D_{2.4} 112. — *S'loka no.*: Dn 13. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 4470.

4 For K₄ N₁ B D see above. — ^a) K₀ गत्वा; Cd यात्वा (as in text). — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev. had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his citing 7^{ab} in toto; cf. v. l. 1. 68. 72.

5 For K₄ N₁ B D cf. v. l. 3. — ^a) G₂ सर्वराजन्यवि'. — ^b) G_{1.8} 'सदृशा. — ^c) S₁ K_{1.3} परिक्रीय; S धनुष्क्रीता. — ^d) S मद्रराजेश्वरात्मजा.

6 For K₄ N₁ B D cf. v. l. 3. Cf. 2^{ab} also. — ^a) G₁ सिंहदंष्ट्रं. S महेश्वासं (G₁ महास्कंधं) (for गज'). — ^b) K₀ S वृषभाक्षं. S₁ तपस्विनं; T G₁₋₄ M₀₋₃ यश'. — ^c) K₀ S दृष्ट्वा पाण्डुं (by transp.). K₁ T₁ 'व्याघ्र. — ^d) K₀ विस्सयंत. K₁ (before corr.)³ नराधिपाः.

7 For K₄ N₁ B D cf. v. l. 3. — Cd cites 7^{ab} in toto exactly as in text, a line unknown to the Newāri, Bangālī and Devanāgarī versions; cf. v. l. 4. — ^a) S (except G₀) तदा (for ततः). — After 7^{ab}, S ins.:

1132* गोप्ता भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वाङ्गकोविदः ।

8 ^a) S₁ K₁ 'मागस्कृतं; D₅ 'मार्गे ततो; G₃ 'मागस्कृता. D₄ यात्वा; G₃ भू'. — ^b) S (except G₅) हताः (M₂ sup. lin. जिताः as in text).

9 ^a) T G (except G_{5.8}) उपागृह्णा (T₁ 'हृ)त्. For it D₂ subst. 11^a. — ^b) K₄ B_{1.3.8} D₁ D₂ पाण्डुना विविध'. — ^c) D₁ 'श्वभृतां; Dn D₁ 'श्वयुतां. K₄ N_{1.2} B D_{2.4} 'जनसंकुलां; N_{1.3} 'शत'; D₁ Dn D₁ 'रथ'. S

C. 1. 4451
B. 1. 113. 27
K. 1. 122. 27

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
 गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दावो राजगृहे हतः ॥ १०
 ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
 पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
 तथा काशिषु सुहृषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
 स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
 तं शरौघमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
 पाण्डुपावकमासाद्य व्यदहन्त नराधिपाः ॥ १३
 ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितवला नृपाः ।
 पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
 तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
 तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
 उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
 मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
 गोरत्नान्यश्चरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
 खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किञ्चिदजाविकम् ।
 तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
 तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

समृद्धय (G₁ रथ) पादाता (T₁ समृद्धगरवोपेता) मप्रमेयरथ-
 द्विपां (G₃ रथाधिपाः). — After 9, S reads 12.

10 ^a) Ś₁ Ko-3 Ñ₃ D₅ बहूनामागसां (Ś₁ मां; K₁ तां) कर्ता; K₄ Ñ_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} आगस् (Ñ₁ आज्ञा) कारी महीपानां (K₄ पालो). — ^b) Ś₁ K₁-3 धनुर्भृतां; Ko D₅ G_{1.5} m. 6 महीक्षितां; Ñ₃ T₁ G₅ कुरुक्षितां. K₄ Ñ_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} बहूनां बलदर्पितः. — D₅ om. 10^a-11^a. — ^c) K₄ S म (G₅ मा) गधवंशस्य; Ñ₃ B (except B₁) राज्य (Ñ₃ ज) स्य. — ^d) K₂ दावो; Ñ₂ B₅ Dn D_{1.4} दीवो; D₂ राजा. Ś₁ K₁ ततः; D₄ जि (for ह). — ^e) S मैथिलाः (for विदे). T M₅ रे हताः.

11 D₅ om. 11 (of. v. l. 10). — ^a) B Da कोषं. — ^b) K₄ Ñ_{1.2} B D (D₅ om.) वाहनानि च भूरिशः. — ^c) T₁ G_{3.6} M (except M₃) यात्वा (for ग). — ^d) S मैथिलाः (for विदे). T M₅ रे हताः.

12 S reads 12 after 9. — ^a) K₃ D₅ ततः. Ko. 2 कण्वेषु; Ñ₃ काचे. Ko. 2 D₄ पौ (D₄ पुं) डै (for सुहृ). S हताः (G_{5.6} त्वा) काशिषु बंगे (T₂ G_{5.6} के) पु. — ^b) Ko. 2 पाण्ड्वेषु; K₄ Ñ₁ B₁ D₂ T₂ G₄ पौडै; G₅ (m as in text). 6 सुते. Ko. 1. 3 Ñ₃ Da Dn D₁ च नरर्षभ; D₄ T G M₃-5 च नरा (T₁ वसुधा) धिपाः. M₃-8 पुण्ड्रेषु नराधिपाः. — ^c) K₄ Ñ_{1.2} B D₂ विजित्य पृथिवीपालान्.

13 M₃ om. 13-14. — ^a) B₅ महाज्ञानम्; S (except T₂ G₅; M₃ om.) वेगम्. — ^b) Ñ₃ D (except D_{2.4.5}) शस्त्रार्चिषम्. S अस्त्रज्वलितपावकं. — ^c) S पाण्डुमासाद्य राजानो न शोकुरतिवर्तितुं.

14 M₃ om. 14 (of. v. l. 13). — ^a) Ś₁ K_{1.2.4} D₅ ते समेताः. Ś₁ समासेन; K₁ समंते; K_{2.4} D₂ ससैन्ये; D₅ पुरा ते; T₁ G_{1.2.4}-6 M (M₃ om.) स्व (G_{5.6} स) याते. K₃ तेन सेनासमेतेन; G₃ तेस्य सेनास्त्रघातेन. — ^b) S

*सितमहाबलाः. — ^a) K₁ वशमानीय; K₄ स्ववशीकृत्य; Ñ_{1.2} B D_{2.4} करदीकृत्य; S (M₃ om.) पृथिवीपालाः (for वशगाः कृ). — ^a) N कु (K₂ का) रुकर्मसु.

15 For 15^{ab}, Ś₁ K₁ repeat 12^{ab}! — ^b) Ñ₁ पृथिवी-
 पते; Ñ₃ B (B₅ m as in text) D_{2.4} पृथिवीक्षिताः (for सर्वे). — ^d) Ñ_{1.2} B (except B₅) Da D_{2.4} दैत्या इव पुरं.

16 M₃-8 om. 16-17^{ab}. — ^a) Ñ_{1.2} B वीरं; S (M₃-8 om.) शूरं (for सर्वे). — ^b) S (M₃-8 om.) आसाद्य. Ko सर्वपार्थिवाः; Ñ₁ वसुधातले; G₃ मनुजाः. — ^c) S (M₃-8 om.) आजहुर्धनधान्यानि.

17 M₃-8 om. 17^{ab} (of. v. l. 16). — ^a) S (M₃-8 om.) मणिप्रवालमुक्तानि. — ^b) K₃ T₂ G (except G₁) सुवर्णं. N (except B D_{2.4}) बहु (for तथा). — ^c) G_{5.6} न्यश्च (G₅ नि च) मुख्यानि.

18 Ś₁ K (except K₄) Ñ₃ om. 18^{ab}. — ^a) Dn महिषीश्चैव; S महिषान्गाश्च (T₁ पाणां च). — After 18^{ab}, N (except Ñ₁) M₃ ins. line 2 of 34* (of. v. l. 1. l. 87). — Ñ₁ om. 18^a-21^a. — ^c) Ñ₂ सर्वतः प्रति. — ^d) Ñ₂ B Da D_{2.4} पुरेश्वरः.

19 Ñ₁ om. 19 (of. v. l. 18). — ^a) Ñ₂ B (except B₅) D_{2.4} ततो हृष्टमनाः; T₁ तथा विनिर्ययौ. — ^b) Ñ₂ B (except B₅) D_{2.4} प्रायान्; S भृशं (for पुनर्). Ñ₁ K₃ मानसः. — ^c) Ko S हर्षयन् सर्वे (Ko स्वानि) रा. — ^d) M₇ om. 19^d. G₁ पुनश्च. G₂ नगसाह्वयं.

20 Ñ₁ om. 20 (of. v. l. 18). M₃-8 transp. 20 and 21. — ^c) B (B₅ m as in text) Da₁ D₁ कीर्तितः. K₃ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च; S नष्टा कीर्तिः स्ववंशस्य. — ^d) K₃ S पुनरुद्धता.

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
 प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २०
 ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जहुः कुरुधनानि च ।
 ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
 इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
 प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
 प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वं भीष्मपुरोगमाः ।
 ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
 आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
 हस्त्यश्चरथरत्नैश्च गोभिरुष्टैरथाविकैः ।
 नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
 यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
 प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
 पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
 स तूर्यशतसंधानां भेरीणां च महाखनैः ।
 हर्षयन्सर्वशः पौरान्निवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

C. l. 4463
 B. l. 113. 45
 K. l. 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

21 $\tilde{N}1$ om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — M6-8 transp. 20 and 21. — ^a) M7 om. 21^a. $\tilde{S}1$ K1 पांडुना कुरु; S (M7 om.) ये पूर्वं परं. — ^b) S परधनानि. — ^d) $\tilde{N}1$ B D करदी; S वशगाः कुरु.

22 ^a) S राष्ट्राणि (for राजा). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B (except B5) D2.4 राजपुत्राश्च; S भूमिपाला. Ko सर्वशः. — After 22^{ab}, S ins.:

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादैः पृथग्विधैः ।

[G2 नन्दन् स्तवैः. M6-8 ते (for वै).]

— ^c) S प्रसन्नमनसो. G5.6 भूत्वा; M6-8 दृष्ट्वा. — ^d) S बांधवाः (T1 G2.4 पार्थिवाः) कुरुभिः सह.

23 ^a) $\tilde{S}1$ च सं; K1 स सं; $\tilde{N}1.2$ B D2.4 तमा (B5 था)यांतं; Da Dn D1 च तं प्राप्तं; S (except G5.6) प्रहृष्टार्थाः (M6-8 स्ते). — ^b) S (except M5) पुरःसराः. — ^c) K2-4 ते सु (K3 त्व)दूरम्; S ते त्व (G5.6 तु)दीर्घम्. G5.6 इवायांतं. — ^d) Ko Dn D1 पुरालयात्; $\tilde{N}1.2$ B (B5m as in text) D1 पुराजनाः; D2.5 पुरे (D5 रं) जनाः. — ^e) N (except $\tilde{S}1$) हृष्टा लोकं ($\tilde{N}1.3$ का) (by transp.).

24 ^a) $\tilde{S}1$ K यानैः; $\tilde{N}3$ देशः; G3 वासः. — ^b) $\tilde{N}3$ यानैः (for रत्नैः). K3 जुभैः; $\tilde{N}1.2$ D (except D2.4.5)

तदा; $\tilde{N}3$ अपि (for तथा). — ^{ca}) Da रथयानैश्च; D1.2 रथपत्रैश्च. $\tilde{S}1$ अश्वैः (for उष्ट्रैः). K $\tilde{N}3$ Da Dn D1 त (K1 अ)थाविधैः (D1 श्वभिः; Dn विभिः; D1 नृभिः); $\tilde{N}1.2$ B D2.4.5 अजैस्तथा. S अजाविकाशसंधानामुद्रगोमहिषस्य च.

25 ^b) MSS. indiscriminately read कौसल्या and श. Ko.2 B (except B5) Da D1 T3 G1-3 M (except M5) नंदि. — ^c) G5 यथार्हं. Ko पूजं.

26 ^a) Dn D1.5 पुरं. — ^b) B5 कृतास्त्रं; T1 स्वराष्ट्रं. — ^c) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्लिष्य. $\tilde{S}1$ K1.2.4 $\tilde{N}3$ भीष्मस्य; $\tilde{N}1$ B D2.4.5 गांगेयो. — ^d) $\tilde{S}1$ K1.2 अश्व प्र (K2 व्य)वर्तत; $\tilde{N}1$ B D2.4.5 ण्यपातयत्; $\tilde{N}3$ ण्यवर्तत.

27 ^a) K3 S संघैश्च (G1 घोषैश्च; M5 संघैस्तैः); $\tilde{N}1$ B5.6 Dn D1.2.4 शंखानां; B3 Da D5 संख्यानां. — ^c) Ko $\tilde{N}3$ Da S सर्वभूतानि. $\tilde{S}1$ K1-4 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि.

Colophon om. in S. — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ K1.2.4 $\tilde{N}3$ B5 Da Dn1.23 D1.5 संभव. — Adhy. name: Ko.3 $\tilde{N}1.2$ B1 पांडुदिविजयः; B3.5.6 D2.4 पांडुविजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 108; B1 Dn D5 111 (Dn3 112); Da1 109. — S'loka no.: Da1 46; Dn 44 (Dn3 45); M3 28.

१०६

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृद्वापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संग्रयुक्तश्च कुन्त्या च माया च भरतर्षभ ।

जिततन्त्रीस्तदा पाण्डुर्वभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं वभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माया च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां वाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्वर्चनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 Ms om. the ref.).
— १) B5 'बाहुपार्जितं. B (except B5) Da D2.4 वसु
(for धनम्). — २) S तत् (for सः).

2 १) Da D5 Ms-3 स वै; D2 अथ वै. T1 वै सर्व.
— १) T1 वीर्यवान्; G5 वै धनं. — १) T1 विदुरश्चापि.
— २) Ms-3 समतोपयत्.

3 १) K3 N3 D (except Da2) S सत्यवती. N3 B
(B1m as in text) D (except D6) Ms-3 भीष्मं.
— १) Here and below MSS. indiscriminately
कौसल्या, 'श', 'शि'. N3 S कौसल्या—'स्विनी. — १) T1
पराहृतैः; T2 G2-4 पाण्डुहृतैः. N2 B3 Dn D1 S (except
G5 Ms) अर्थैः. — २) K4 तर्पयां. S शृङ्गं तुतुपुराहृतैः (T2
G4 'वृताः).

4 १) M रथर्षभं.

5 After 5^a, G1.2.4 ins.:

1134* पाण्डोर्बाहुविनिर्जितैः ।

असंख्येयैर्धनै राजा.

— १) T2 G3 'मेघमखैः'; Ms 'मेघवैर'.

6 १) K1 B1 D2 S Cd (the first) च (as in text);
the rest तु. — १) K3 पुरुषर्षभः; S सततं नृपः. — १) N1
S (except G6) जितेन्द्रियः. Cd cites तन्त्री. Ś1 K G1 Cd
तथा (Ko 'तः). — २) Ko मृगयापरः (of. 7^a); Cd
वनगोचरः (as in text).

7 Ś1 K1 (hapl.) om. 7; G1 (1 hapl.) om. 7-9^a.
— १) S (G1 om.) 'पंक्तीश्च. — १) N1.3 B3 D4
शुभान्याभरणानि च. — १) S (G1 om.) चापपाणिर्मु-
गास्त्रिधनुः. — २) Ko वनगोचरः (of. 6^a); N1 'रतः; N2
'रतिः; G3 'यां गतः.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — १) Ko स वसन्. D6
गे पार्श्वे. — १) D6 रम्ये. — १) S (G1 om.) 'शृंगेषु.
— २) K1 S (except Ms.3; G1 om.) 'साल'.

9 G1 om. 9^a (cf. v. l. 7). — १) S (G1 om.)
वभूव कुन्त्या. D6 राजा कुन्त्या च माया च. — १) D (except
D2.4.5) वने चरन्; S (G1 om.) वनेचरः. — २) S
गज (G1.3.6 द्विप) राजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा.

10 १) S चरतं. Ko पत्नीभ्यां. — १) N1.2 B3 D
(except D2.4.5) खड्गवाणं (by transp.). — १) Ko
'मित्यजानत. — १) S (except T1) चरतो.

11 १) D4 देशम् (for नित्यम्). Ś1 चारा निन्युरतन्द्रिताः;
K1 सेवका व्याहृतन्द्रिताः (sic). — T1 om. 11^a. — १) Ś1
उपां; G M अनु. — २) S (T1 om.) 'राष्ट्रम्. Ko.4
नोदिताः.

The arrangement of the subject-matter of
the 9 adhy. 106-114 is entirely different in the two
recensions. The transp. begin at 1. 106. 12 and
end at 1. 114. 14 (both inclusive). The Table of
Contents (*viṣayānukramāṇī*) of the Kumbh. ed.

अथ पारश्वीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।

विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

(which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated: in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy. 106-108 and 109-114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother: S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together. The turning point in the rearrangement in S is adhy. 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S; the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence of S:

1. 106. 11

109. 5-end

Colophon.

110

111. 1-11 (+1177*)

111. 18-21

106. 12-end

Colophon.

107. 1-8 (+1135*)

111. 12-17 (+1181*)

111. 22-end

112

Colophon.

113. 1-37^{ab} (+1197*)

Colophon.

113. 38-end

114. 1-7

107. 9-24

114. 8-14

107. 25-end

Colophon.

App. I, No. 63 (*Duṣṣ'aloṭpatti*)

Colophon.

108

Colophon.

114. 15 ff.

(N. B.—S om. 1. 109. 1-4 and 1. 113. 37^{ad}.)

12 For sequence see above. Before 12, T₁ G₂₋₄ ins. वैशं. — ^a) G₅ ततः (for अथ). Ko. 3.4 Ñ B₅ Dn_{2. n3} D₅ पारसर्वी; K₂ 'सर्वां; T₂ (*sup. lin.*) G₅ 'वर्षी; Cd as in text. — ^b) T G_{2.4} 'स्य महात्मनः. — After 12^{ab}; D₁ reads 14^{ab}. — ^c) B₅ तां; D₅ सं; G₅ वि (for स).

13 G₁ om. 13. — ^b) Ñ₂ B_{3.5 m} D (except D_{2.4.5}) आनीय. Ko. 2.4 Ñ_{1.2} Da Dn D_{1.2} T₂ भरतर्षभः (Ko. 2 T₂ 'भ); B₅ D₅ G₂ M₅ 'पंभ. — ^c) K₁ B₁ महीपतेः; K₂ Da₁ D₁ 'मते; B₅ T G_{2.4} M (except M₅) 'त्मनः.

14 M₁ om. 14^{ab}. For D₁ cf. v. l. 12. — ^a) Ko om. च. — ^b) K_{2.4} Ñ Dn 'नन्दन.

Colophon om. in G₃. G₁ missing. — *Major parvan*: T₂ G_{2.4-5} M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁₋₄ Ñ B Da Dn_{1. n2} D₁₋₄ T₁ संभव. — *Adhy. name*: Ko विदुरवैवाहिकः; Ñ_{1.2} विदुरपरिणयः;

C. 1. 4483
B. 1. 115. 1
K. 1. 126. 4

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्या जनमेजय ।

धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १

पाण्डोः कुन्त्यां च मायां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।

देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्या द्विजसत्तम ।

क्रियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३

कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।

कथं च सदृशीं भार्या गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।

Ms. 5 पांडुतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 109; B₁ D₁ 112; Da₁ 110; Dn 113; T₁ 108; T₂ 58; G₂. 4-6 M 59 (Ms 60). — *S'loka no.*: Dn 14; Ms 73.

107

1 Ś₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) T₁ एकः पुत्रः; T₂ G Ms. 5 श्रैव. — After 1, G₅. 6 read 4^{der}, repeating it in its proper place (cf. v. 1. 2).

2 ^b) = 5^a. Ñ Dn D₁ पुत्राः पञ्च (by transp.). B₁. 3 महाबलाः. — After 2^{ab}, G₅. 6 read 5^{cd}-6, 6^{cd} being repeated in its proper place (cf. v. 1. 1). — In G₁, 2^c-3^b is lost on a torn part of the fol. (75). — G₅. 6 om. 2^c-3^a. — ^c) T G₁. 3. 4 M समं देवेभ्यः (by transp.). — ^d) K₁ ते; B₅ D₂ च (for वै).

3 G₅. 6 om. 3 (cf. v. 1. 2). — In G₁, 3^{ab} is lost on a torn part of the fol. (75). — Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^b) K₁ B (except B₁) Da D₂. 4. 5 G₂ Ms गांधार्या. — Ko (hapl.) om. from द्विजं up to गांधारीं (in 4^d). — ^c) T₂ G₁. 3. 4 M चापि (for चैव).

4 Ko om. up to गांधारीं (cf. v. 1. 3). T₁ G₁-4 M read 4 after 6. — ^a) Ñ₃ एकस्य; D₅ स चैको (by transp.). K₂ S चैव (G₁. 5. 6 चापि) (for चैकः). K₄ T G₁. 2. 6 वेद्या. — Ñ₃ (? hapl.) om. 4^{bc}. — ^b) D₅ राष्ट्रासुतो. S एकश्चा (G₅ कं चा)पि शतात्परः (G₅ रं). — G₅. 6 read 4^{der} after 1 and repeat it here. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 स; G₅ चित् (for च). — ^d) S वर्तमानां

आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४

कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।

समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५

एतद्विद्वन्मथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।

कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

शुच्छमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।

तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७

सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।

ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

प्रियेवैव. — ^f) Ś₁ K₁. 4 Ñ B₃. 5 Dn₁. n₂ D₁. 2. 4 T₂ G₂. 4 Ms 'द्रोभ्य'; K₂ D₅ 'द्रो न्य'; T₁ 'द्रोप्य'; G₅. 6 'द्रोन्व'.

5 ^a) G₁ शप्तस्य च (by transp.). B₃ T₁ G₁. 2. 4 Ms-3 ततः (for सतः). — ^b) Ś₁ K Ñ₃ D₂. 4. 5 'स्तस्य महात्मनः' (Ko 'स्तेन तपस्विना'). — ^{cd}) G₅. 6 read 5^{cd}-6 after 2^{ab}. Ś₁ पञ्च पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp.). K₃ Ñ B D (except D₅) पुत्राः पञ्च (by transp.). — 5^d = 2^b.

6 G₅. 6 read 6 (with 5^{cd}) after 2^{ab} (repeating 6^{cd} here). — ^a) S (G₁ missing) एतत्सर्वं. Ś₁ K₁. 2. 4 Ñ₁ D (except D₂. 4. 5) यथान्यायं. — ^c) S (except G₅. 6; G₁ missing) कथय त्वं. Ko न तृप्यामि; D₁ न मे तृप्तिः. — ^d) B₃. 5 बन्धुषु (sic). — After 6, T₁ G₁-4 M read 4.

7 Ś₁ K₁ D₅ S om. उवाच. — ^a) K₄ Ñ₂ B₃ Da₂ 'ग्लानं; S (G₁ missing) तृपितं बुभुक्षितं श्रां (G₂-6 श्रां)तं (hypermetric!). — ^d) S (G₁ missing) स तु तस्यै.

8 ^a) S सा वव्रे च (T₂ G₄ Ms by transp. च वव्रे) तदा. — ^d) Ś₁ K₁-4 तदा (K₂. 4 'था')ग्रहीत्; Ko Ñ₁ D₅ अगृह्णत. S (except M₅) अगृह्णाज्ज्ञानचक्षुषः. — After 8, S ins.:

1135* गान्धार्यामाहिते गर्भे पाण्डुरम्बालिकासुतः ।

अगच्छत्परमं दुःखमपत्यार्थमरिंदम ।

गर्भिण्यामथ गान्धार्या पाण्डुः परमदुःखितः ।

मृगाभिशापादात्मानं शोचन्नुपरतक्रियः ।

स गत्वा तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा भुवि । [5]

देहन्यासे कृतमना द वचनमवधीत् ।

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
 अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
 श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
 उदरस्यात्मनः स्वैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
 अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
 सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
 ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्टीलेव संहता ।
 द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्सष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
 अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
 तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
 ततोऽब्रवीत्सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
 सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
 दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
 शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
 इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौवलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
 घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
 शीताभिरद्भिरष्टीलामिमां च परिपिञ्चत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्टीला *अभवच्छतधा तदा ।
 अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

C. 1. 4501
B. 1. 115. 20
K. 1. 129. 38

which is followed by 1. 111. 12-17 (cf. v. 1. 1. 106. 11).

9 S reads 9-24 after 1. 114. 7 (cf. v. 1. 1. 106. 11). — ^a) Da 'द्वयं भर्तुः'; S 'रे द्वितीये तु (M.त्र). — ^b) Ś1 'मावहत्'; B5 'मास्थितं'. S गांधार्या उदरं महत्. — D5 om. 9^{ad}. — ^c) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4.5 प्रा) जायत तदा (G5 था).

10 ^a) G4 'सुतं राजन्. — ^c) G3 'स्याइमना; M5-8 'स्यात्मना. G2.4.5 M5-8 धैर्यं. — ^a) D5 'लभ्यत्वचितं'; S 'लभ्य च सौवली (T1 सुव्रत; T2 G2.4.5 सौबला; M3 inf. lin. सुव्रता).

11 ^a) S कौरव्य (M5-8 'व) स्यापरिज्ञातं (M5.5 ता). — ^b) B5 तदा; S स्वयं (for ततः). — ^c) K (except K4) Dn5 D4 स्त्रोदरं; S उ. Ś1 K Da1 D4.5 ताडयामास; Dn D1 घातं; M5-8 पाटं (cf. v. 1. 15). — ^a) Ko दुःखकशिता; S शोकमूर्च्छि (G2 कशि) ता.

12 ^b) B5 लोहात्मानेव (m as in text). S साष्टीला जनमेजय. — ^c) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष). Ś1 K1 'हता; K3 N1.2 Da2 Dn2 T1 G3 M3.5 'भृता; N3 'हिता; B1 'हितां. — ^a) D5 समुत्सष्टुं.

13 ^a) S ततो द्वै. Ś1 राज्ञः (sup. lin. as in text); S राजन् (for ज्ञात्वा). — ^b) B5 त्वरितं. K2.4 N1.3 B5 'पागतः. S आजगाम यदृच्छया. — ^c) K1 स तां (by transp.); K2.4 B5 S तां च; D5 स तु. D2 तामग्रतो मांसपेशी. — ^a) S वदतां व.

14 ^a) D5 तन्नाब्रवीत्. — ^c) G5 चात्मना कृतं. S सर्वं

(for सर्वं). — ^a) K2.4 समहर्षये.

15 Before 15, B D (except D2.4.5) ins. गान्धार्युवाच. — ^b) K1 ज्ञात्वा (for श्रु). — ^c) N3 एवं (for इदं). — ^a) Ko.1 ताडितं; K3 M5-8 पाटं; Dn D1.5 घाति (cf. v. 1. 11). Ś1 ताडितमुदरं मया.

16 ^b) N1.2 B5m.6m Da वरो दत्तः (for वितीर्णं मे). K2.4 D1 पुरा त्वया (by transp.). S दत्तवानसि मे प्रभो. — ^c) Ś1 K1 सा (for मे). Da इयं च मांसपेशी मे; S इयं मांसमयी पेशी. — ^a) S मे (for वै).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) S पृतावदेतद्गंधारि. — ^a) Ś1 K2.3 N कुतोवरे; K1 'प(sup. lin. 'व'रि; K4 'परे; S कदाचन.

18 ^a) K (except K1) N1 B (B1m.3m as in text) Dn1m D2 G3 (sup. lin. as in text) M3 (sup. lin.) कुंभशतं. — ^b) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृपिः). — N (except N; for K3 see below) ins. after 18^{ab} (Ś1, after 18):

1136* स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[= (var.) 21^{ad}. B1 (m as in text) Da अनुगु; Dn D1 सुगुप्तेषु च; D5 स्वेन गुं. K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषतः.]

— T2 om. 18^a-20^b. — ^a) K1 परिपिच वै; K3 M3 'पिच्यतां; K4 N1.2 Dn D1 'पिच्य; B (except B5) Da D2.4 'पेच्य; M5-8 'पंचतां (sic). D5 इमां परिनिपिचतां. — After 18, Ś1 ins. 1136*.

19 T2 om. 19 (cf. v. 1. 18). K5 om. 19^{ab}. Ś1 K1

G. 1. 4502
B. 1. 115. 21
K. 1. 129.

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेक्ष्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
खनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स्म सौवलीम् ॥ २२

D2.5 S om. उवाच. — ^a) S (except G1.5; T2 om.) संसिच्य. N (Ks om.) त्वष्टी (Ko 'ष्टे) ला; S (T2 om.) ह्य (G3 व्य) ष्टीला. — ^b) N (Ks om.) बभूव शतधा (B Da D2.4 बहुधा); S (T2 om.) ह्यभवच्छतधा (Ms by transp. शतधा ह्यभवत्). — ^c) G2-s 'मानानां. — ^d) T1 Ms.6-8 'णां तु (T1 च) पृथक्पृथक्; G Ms 'णां पुनरेव तु.
20 T2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) Ś1 K1.2.4 B6 Da M 'धिकं (Ms-s 'का) शतं; Ko ततोभवच्छतं. Ks 'धिकं पूर्णशतं. — ^b) Ś1 K1.2.4 'योगं विशेषतः. — After 20^{ab}, D4 S (except T2) ins.:

1137* ततः कुण्डशतं तत्र आनाय्य तु महानृपिः ।

[D4 कुंभशतं. G3 आनीय.]

— ^c) B5 'पेक्ष्यां. Ś1 K (except Ks) B5 D5 ततो; Da Dn1 तथा. — After 20, G2 ins. 1138* (cf. v. l. 21).

21 G2 om. 21; Ms om. 21-22. — ^a) Ko मांडेपु; K2.4 N3 B5.6 D2.6 T2 G3 (sup. lin.) कुंभे; Da देशे. — ^b) D2 सदा; D5 पुनः (for तदा). S (G2 Ms om.) गर्भान्सर्वान्समादधात् (G2 'दत्; G5 Ms-s 'धत्). — ^c) K2 सुप्रगु; M (Ms om.) सम्यगु. — ^d) N Dn वै (for च). Ś1 व्यदधन्नृपः; Ko-s 'धात्प्रभुः; Ks 'धाद्विभुः; K4 N3 विदधा (N3 'ध) त्युनः. S (G2 Ms om.) रक्षां चै (Ms-s त्वे) पां (G4 'नां; G5 'वा) व्यधाप (T2 G4.5 'र) यत्. — S (except Ms) ins. after 21 (G2, after 20):

1138* शशास चैव कृष्णो वै गर्भाणां रक्षणं तदा ।

[Cf. 22^{ab}. G1.2 Ms शशांस. G3 सर्वै; G4 चैपु (for चैव). G1.2 Ms तथा.]

22 Ms om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) N3 D (except Da1 D2.4) शशांस; S (Ms om.) उवाच. T1 एनां स; T2 G Ms चैनां. — ^b) G4 कालेनैताः पुनः पुनः; G5 'नैव तथा पुनः. — ^{cd}) Ś1 Ko.1 N1.8 विघाट'; Da Dn D1 उद्घाट'; D5 उक्षाप' (for विघट'). N2 D2.5 कुंभानि. B1.6 D2 स; B3 Dn D1.4 च (for स्म). S (Ms om.) घटमानेषु कुण्डेषु जाताञ्जानीहि (G3 शतं जातानि) शोभने. — After 22, S (except Ms) ins.:

1139* अहोत्तरा कुमारस्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्थिताः ।

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

[G1 'स्तु शतोत्तराः.]

23 S transp. 23 and 24. — ^b) Ko.2.4 रक्षां (for तथा). N2 B3 Dn D1 'निधाय. D5 तत्रैवांतरधीयत. — For 23, S subst.:

1140* एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ।

24 S transp. 23 and 24. — ^{ab}) B5 'धनो वरः. S तेनैवैषां क्रमेणासीज् (G1 Ms-s क्रमेणापि) ज्येष्ठानुज्येष्ठता तदा. — ^c) Ś1 धर्मतस्तु; D2 जन्मतस्तु. S च (for तु). — ^d) Ś1 K D1 तेषां ज्येष्ठो (Ks by transp. ज्येष्ठस्तेषां) युधि'; S ज्येष्ठः कुंतीसुतोभवत् (G2 'वेत्). — After 24, G3 ins. a passage of 48 lines given in App. I (No. 62); while N ins.:

1141* तदाख्यातं तु भीष्माय विदुराय च धीमते ।

N (except Ś1 K1; K2 om. lines 3-6) cont.:

1142* यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ।

तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।

स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।

रासभारावसदृशं हराव च ननाद च ।

तं खराः प्रत्यभापन्त गृध्रगोमायुवायसाः । [5]

वाताश्च प्रचवुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।

[(L. 1) Ks N1.2 B (except B5) D2 'धनो नृपः. — (L. 2) Ko.2.4 D5 'ज्ञेव महाराज भीमसेनो व्यजायत; N B5 भीमसेनोपि तत्रैव समजायत पार्थिव. — (L. 4) Ko.3 D5 हरोद् (for हरा'). — (L. 6) B (except B3) D2.4 वाता विप्रव'.]

25 S reads 25-37 after 1. 114. 14 (cf. v. l. 1. 106. 11). — For 25^{ab}, S subst.:

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वोसु भारत ।

क्रव्यादाः प्राणदन्वोराः शिवाश्चाशिवनिस्वनाः ।

देवर्षे रुधिरं देवो भयमावेदयन्महत् ।

पुतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[(L. 1) Posterior half = 28^b. — (L. 2) = 28^{ad}.]

— ^a) K4 N B D ततस्तु (D5 'श्च) भीतवद्वाजा. — ^b) B5 'ब्रवीद्वचः. — G1 om. 25^c-27^d. — ^c) S (except Ms.5;

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता भुवम् ॥ २७
 वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 क्रव्यादाः प्राणदन्धोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
 लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
 तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तत्र ।
 तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
 शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
 एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
 स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
 न चकार तथा राजा पुत्रस्तेहसमन्वितः ॥ ३३

C. 1. 4518
B. 1. 115. 40
K. 1. 129. 84

G1 om.) समाहूय. — ^a) S (G1 om.) विदुरं चेदमब्रवीत्.
 — After 25, N ins.:

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरुन्सर्वास्यैव च ।
 [Ś1 K1.4 राज्ञः (for राजन्).]

26 G1 om. 26 (cf. v. 1. 25). — Before 26, Ś1
 Ko.1.3 Ṇ2 B3.5 D2.5 S (except G1) ins. घृतराष्ट्रः; Ś1
 (!) K3 Ṇ2 B3.5 D2.5 cont. उवाच. — ^a) B3
 कुलनन्दनः. S (G1 om.) श्रुतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः
 सुतः किल. — ^{cd}) T1 om. 26^{cd}; D2 reads it in marg.
 K3 D2.4 स गुणं. S (T1 G1 om.) स तु (M च) दुर्योधनात्
 (G6 °धन-) ज्येष्ठस् (T2 G4-5 श्रेष्ठस्) तस्मिन्नाज्यं न संशयः.

27 G1 om. 27 (cf. v. 1. 25). — ^a) Ś1 K1.2.4
 अनन्तरं त्वयं; Ko.3 Dns D1 G6 M3.5 अयं त्वनन्तरं; T2 G2-5
 अयं चानन्तरं (G3-5 °रः). D5 अयं त्वन्तरजातस्य. — ^b) D5
 युवराजो भवि; S (G1 om.) राजा भवितुमर्हति. — ^c) T
 G3.4 M3.5 एतं; G2 M3-5 एवं. Ko.3 Ṇ1.2 B1.3.5 Dn D5
 T G2-4 वि; Ṇ3 वै; B3 D2.4 प्र- (for हि). K3 ब्रूहि. Ṇ2
 B (except B5) D (except D5) तथ्यं; S (G1 om.) प्रश्नं.
 K1 एतद्धि मे भूतसत्यं. — ^d) S (G1 om.) यद्वास्मिन्दृश्यते
 फलं. — After 27, S (except G1) ins.:

1145* अस्मिञ्जाते निमित्तानि शंसन्ति ह्यशिवं महत् ।

अतो ब्रवीमि विदुरं द्रुतं मां भयमाविशत् ।

[(L. 1) G1 M3.5 प्रशंसत्यशिवं. — (L. 2) M3.5 ब्रूत मां.]

28 ^a) T2 जातस्यैतस्य. G1 दुर्योधने जातमात्रे. — ^c) B5
 ग्यानदन्; Dn D2.5 T1 G1.2 M5 प्रणं. — ^d) Ś1 K Ṇ3
 D5 °शंसिनी.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैशं. — ^b) Ko
 घोररूपाणि सं; K1 तादृशानि तु सं; D1 घोराणि मनुजाधिप
 (cf. 1146* below); S तानि सर्वाणि भारत. — ^c) D1 सर्वे
 (for राजन्). — ^d) Ko महायशाः. — After 29, N ins.:

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।

उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) Ko यथेतानि; K2.4 यच्चै; K3 B3 अथै; D5
 तथै. K1 °णि प्रभवन्ति हि; K2.4 घोररूपाणि भूमिप; D1
 तानि घोराणि सर्वशः (= 29°). — (L. 2) Ś1 Ko.3 Ṇ2.3
 B5 D5 कुरुनन्दन; K1.2.4 कुलनन्दने (K1 °न); B1 भरतर्षभ.]
 — Ko D5 ins. after 1146*: D4, after 30:

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचनः ।

न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।

[Before line 1, D4 ins. विदुर उ°. — (L. 1) D4 एवं
 दुर्यो°. D4 मधुपिंगलः.]

30 ^a) S अयं कुलान्तकृजातो. — ^b) K2.4 Da भवि-
 ष्यति. S यस्मात्स (T2 G5.8 °च्च; M यदयं) कुलपांसनः.
 — ^c) S तस्य त्यागेन शान्तिः स्यात्. — ^d) K1 B1.3 (both
 m as in text) Da2 गुह्या; Ṇ2 Dn D1.4 गुप्तौ; Da1 गुप्ते.
 Ś1 K1 तस्यानयो; Ko चापं; Ṇ2 Dn D1.4 अपं. Ko
 भवेत् (for महान्). S पुष्टिस्त्रपनये भवेत्. — After 30,
 D4 ins. 1147*.

31 ^a) B3 °कोनं पश्यन्ति (m as in text). — ^b) Ś1
 K1.3 Ṇ3 B5 D5 विशां पते; Ko नराधिप; K2.4 जनाधिप.
 — After 31^{ab}, N ins.:

1148* त्यजेनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।

[Ś1 K1 शान्तिश्चेत्. K1 विधेया भरतर्षभ (for the
 posterior half). — ^c) Ś1 एकेनैव कुरु. K1 B1.6 D4
 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — ^d) Ṇ1.2 B
 (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा.

32 ^a) K1.2.4 Ṇ3 T1 G2-5 M5 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं.
 — ^c) Ṇ2 ग्रामान्. — ^d) Ś1 K1 स्वात्मार्थं.

33 Before 33, Ś1 K1 ins. वैशं; B1 वैशं
 उवाच. — ^a) Ko.1 तथा च (K1 स). — ^b) Ś1 Ṇ1
 तथा; K1 तैस्तैः; B5 तस्य. Ṇ1 सर्वं. Ko तथा द्विजैः;
 K2-4 द्विजातिभिः. S तैश्च विप्रैर् जना (G3 नरा)धिप (M3-5
 महात्मभिः). — ^c) K2.4 S तदा (M5 °तो). B5 D5
 राजन्. — ^d) Ś1 K1 °बलान्वितः; K2.4 °बलाकृतः; D5

G. 1. 4519
B. 1. 115. 40
K. 1. 129. 84

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्रियमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५

तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

*बलादितः; T₁ वंशं गतः.

34 ^a) K₀ राजन्; N₂ B₅ D (except D₄. 5) पूर्ण (for सर्व). — ^b) K₁ B₅ S भारत; K₃ वै तदा (for पार्थिव). — G₁ om. 34^c-36^d. — ^e) S (G₁ om.) अह्नां (M₅-3 'ह्ना') शतेन सं. — ^d) K₃ N₁ D₄ चैव. T₁ G₃. 6 M शतात्परा; T₂ G₂. 4. 5 च दुःशला.

35 G₁ om. 35 (cf. v. l. 34). — ^b) S (G₁ om.) वधै (G₂ तै)माने तथो (G₅ तो)दरे (G₆ ये). — ^{cd}) N₁ D_n D₁ महाराजं (for 'बाहुं'). D₁. 5 चरत्तदा. S (G₁ om.) वैश्या सा त्वंबिकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D₁ G₁ om. 36 (cf. v. l. 34). — ^{ab}) S₁ K₁ B₅ धृतराष्ट्रो महा. S (G₁ om.) तथा समभव (M₅ orig. समागम; inf. lin. समभव)द्राजा धृतराष्ट्रो यदृच्छया. — ^{cd}) S₁ K₁-3 D₅ सुतः (for ततः). S₁ B₅ D₅ तस्य; K₁ तस्याः. K₀ जज्ञे तस्यां सुतो धीमान् (for °). S₁ K₂ N₃ Da₁ करणो नृपः; K₁ कर्ण एव च. S (G₁ om.) तस्यामजनयत्पुत्रं युयुत्सुं नाम भारत (G₂. 4 नामतः).

37 K₁ om. 37. — ^{ab}) S इत्थमेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतर्षभ. — ^c) G₃ शूराणां. — ^d) S₁ K₀. 2. 4 D₅ एका कन्या च (for कन्या चैका). D₂ T₂ G₁. 2. 4 च (for अथ). N₂. 3 B Da D_n D₁. 4 शताधिका (for -थ दुःशला). — K₄ N₁ B D ins. after 37 (B₅, after 1150*):

1149* युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।
B₅ S, on the other hand, ins. after 37:

1150* धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K₁. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K₀. 2-4 N₁ B Da D_n D₂. 4. 5 संभव. — Adhy. name: K₃ दुर्योधनोत्पत्तिः;

N₁. 2 गांधारीपुत्रोत्पत्तिः; Da धृतराष्ट्रसुतोत्पत्तिः; T₂ G₄ धर्म-पुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभवः; G₁ पुत्रोत्पत्तिः; M₅-3 धर्म-पुत्रसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 110; B₁ D_n D₄ 113; D_n 114; T₁ 111; T₂ 61; G M 62. — S'loka no.: D_n 41; M₃ 79.

After adhy. 107, all MSS. except S₁ K₀-3 (V₁ missing) ins. an additional adhy. given in App. I (No. 63). The details of its colophon are as follows. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K₄ N₁ B D_n D₁. 2. 4. 5 T₁ संभव. — Adhy. name: Da दुःशलोत्पत्तिः; M₅ दुःशलासंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D_n D₄ 114 (D_n 115); T₁ 112; T₂ 62; G M 63. — S'loka no.: D_n 18; D_n. 2. 3 17. — Aggregate s'loka no.: D_n 4542.

108

This adhy. forms (with some minor variations) passage No. 41 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after l. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App., which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. Cf. also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 K₁ om. 1^a-3^b. S om. उवाच; S₁ has it here! — ^a) K₀ चैपां; K₂-4 एपां; S (except M₅) चैव. N₁

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
 दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
 विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
 चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चालचित्रः शरासनः ॥ ४
 दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
 ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
 सेनापतिः सुपेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
 चित्रवाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
 अयोवाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।

भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
 उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
 दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
 दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
 उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
 दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
 आदित्यकेतुर्वह्वाशी नागदन्तोऽग्रायिनौ ।
 कवची निपङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११

C. 1. 4550
B. 1. 117. 11
K. 1. 131. 11

‘उपेष्टमेतेषां. — ^{१)} T₁ चाविभो; G₂ M₆₋₈ च प्रभो; G₃ चापि भो. N नामानि च पृथक्पृथक्. — ^{२)} K_{2.4} N₃ B_{3.6} D₆ M₆ ‘पूर्वेण की’; D_n D_{1.4} ‘पूर्व्यां प्र(D₄ ‘एष’)की’; G₄ नामधेयानि कीर्तय.

2 K₁ om. 2 (cf. v. l. 1). S₁ D₅ S om. उवाच.
 — ^{१)} S दुर्धर्षो दुर्मुख. — ^{२)} T₂ G_{1.2.4.5} जलसंधिः; G₃ ‘सिद्धः. S₁ सयः सहः; K₃ N₃ S सहः (T₁ ‘लः) समः (by transp.).

3 K₁ om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{१)} K₂ भीमश्च; D₄ दुर्धर्षो; T₁ दुष्टाहः; T₂ G₁ M₆ दुष्पा(G₁ M₆ ‘एष’)हः; M₃ (hypermetrio) दुष्प्रपापः (inf. lin. ‘प्रातः); M₆₋₈ (hypermetrio) दुष्प्रसह (sic). — ^{२)} S₁ M₇ दुर्बाहुः सु(M₇ दुःप्रध). — ^{३)} N₃ दुर्मनश्च (for दुर्मु). S दुर्मद(T₂ G_{4.5} ‘स्पतः; G₁₋₃ दुर्मुख; M_{6.8} ‘दंम)श्चित्रयोधौ (T₂ ‘शी; M₆ ‘नी) च. — ^{४)} K₁ युयुत्सुः क.

4 ^{१)} N_{1.2} B_{1.3.6} Da Dn शलः सत्वः; B₅ शलः संधः; D₁ शलः सत्यः; G₁ जलसंधिः. — ^{२)} S (except T₁ M_{3.6-8}) चित्रो विचित्रः. S₁ K₃ चित्राख्यः; B_{2.4} च तथा; T₂ G_{4.5} चित्राक्षः. — ^{३)} K₀ G₂ ‘चित्रः; B_{3.5} चारुश्चित्रः; T₂ G_{4.5} उरुचित्रः.

5 B_{1.3.6} D_{2.4} read 5^{ab} after 6. — ^{१)} K₁ B₅ दुर्मदो; K₃ ‘मुखो; N₁ ‘एषभो. S₁ दुष्प्रकलहो; K₁ ‘वाहश्च; N_{1.2} B_{2.4} ‘सा(N_{1.2} ‘सा)दश्च; Da Dn D₁ दुर्वि. S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G₃ दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै). — ^{२)} T₂ G_{2.4.5} विकृतः (for ‘कटः). N₁ B₁ D (except D_{1.5}) विकटान(N₃ ‘सनः (for विकटः समः). S (except G_{2.4} M₆) शमः. — K₂ om. 5^c-6^d. — ^{३)} D₅ सुदर्शनः सुना.

6 N om. 6^{ab}; K₂ om. 6^{ad} also (cf. v. l. 1. 5). — ^{१)} = 1. 31. 15^c. — After 6^{ab}, S ins.:

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरभिर्नजित् ।

— ^{१)} K₄ M₃ (inf. lin.).⁵ दुर्विलोचनः; G₂ ‘रोचनः. — After 6, B_{1.3.6} D_{2.4} read 5^{ab}.

7 ^{ab} B₅ D_{2.4} अयोबाहुश्चित्रबाहुः. K_{2.4} श्रुतवान्दीर्घलोचनः; N₃ ‘गश्चित्रविद्ध(marg. sec. m. ‘कुंड)लः. S चित्रसेनश्च विक्रांतः सुचित्रश्चित्रवर्मश्च. — S om. 7^c-9^d. — ^{१)} K_{2.4} D₅ भीमबाहुः (for ‘वेगो). B भीमरावो भीमगलो. — ^{२)} S₁ ‘की वंशवर्धनः; K_{2.4} D₅ सुपेणः पण्डितस्तथा; B₁ सुजितो वामनस्तथा; B_{3.6} सुजितः कविसत्तमः (B₃ ‘वामनः); B₅ वामनः सुजितो वरः.

8 S om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab} K_{2.4} Dn D_{1.7} उग्रायुधः सुलोम(Dn D_{1.5} ‘पेण)श्च दंड(Dn कुंड)धारो (D₅ ‘री) महोदरः (cf. 6^{ab}). — After 8^{ab}, K_{2.4} Dn D_{1.5} ins.:

1152* चित्रायुधो निपङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।
 (cf. 11^c). — ^{cd} K_{2.4} om. 8^{ad}. K₁ B (except B₁) Da D_{2.4} दृढकर्मा; K₃ ‘धर्मा (for ‘वर्मा). K₀ बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्रः (for ‘). S₁ K₁ B₃ बृहदरः; K₀ अनंतकः; K₃ अनुस्तरः (for अन्). D₅ सुलोचनश्चित्रसेनः सर्वसंधः सटस्तथा.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). D₅ om. 9^{ab}. — ^{ab} N₁ दृढसत्त्वो (for ‘संधो). S₁ K₁ D₁ सु(K₁ स)दस्यवाक्; K₀ सुदुग्र; K₃ सुदःसु; N₁ सुसत्य; N₃ सदःसुयान्; D₄ सहः सुरः. K_{2.4} शत्रुजयः शत्रुसहो जरासंधः सहस्तथा. — ^{१)} N_{1.3} B₂ D₂ ‘केतुः; B_{3m} Da Dn D_{1.5} उग्र; D₄ उग्रकेतुः (for अश्व). K_{2.4} सुदर्शनश्चित्रसेनः. — ^{२)} N₁ B₅ दुष्प्रसाद(B₅ ‘घ)कः; B_{1.3.6} Da D_{2.4} दुर्जयो जयः.

10 ^a) Hypermetrio! N कुंडशायी (for पण्डि). — ^{१)} S₁ दुरावसुः; K_{0.3} N_{1.3.6} Da Dn D_{1.2} ‘धरः; K_{2.4} D₅ जयस्तथा; B₃ ‘सदः; D₄ धराधरः; M_{3.5} च दुर्जयः. — After 10^{ab}, D₄ S ins.:

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयत्सेनोऽथ दुर्जयः ।

C 1. 4531
B 1. 117. 12
K 1. 191. 12

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुर्लोलुपः ।

अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ १२

अनाष्टयः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।

दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३

कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।

एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४

नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

— ^a) B₁ D_{2.4} वायुं.

11 ^b) N नागदत्तो (Ko. 1.8 B_{1.5} Da D_{2.4} 'दंतो'; D₅ 'दंडो') ग्रयाय्य (N₂ 'गाम्य') पि; S (except G₅) 'दंतो' ग्रशा (T₁ 'दंष्ट्रो' ग्रशा; G₁ M 'दंता' ग्रया) यिनौ. — ^c) Hypermetric! D₄ om. च. S₁ K₁ च निकुंडश्च; Ko. 4 D₁ क्राथकुं (K₄ 'खं') डौ च; K₂ कुंडखंडौ च; K₃ मंडिकुंडौ च; N₁ राडः कुराडश्च; N₂ B_{3.6} Da निपंगी कुंडी; N₃ पंडकुंडश्च; Dn क्रं (Dn₂ क्र) थनः कुंडो; B₅ निपंगी कुंडी च; D₂ खड्गकुंडौ च; D₅ क्राथपांडौ च; T₁ निपंगिणी चापि; G_{1.2} च निपंगी च (for निपं पाशी च). B₁ निपंगी कवची कुंडी; G₈ कृपवी निपंगी पापाशी (sic). — ^d) N कुंड (B₁ 'डा') धारो. N T₂ G_{1.4} धनुर्धरः. G₈ गदाधरधनुर्ग्रहौ.

12 ^a) N उग्रभीमरथौ (S₁ K₁ 'थो'). Ko. 2.4 N₂ Dn D₁ वीरौ; K₃ N_{1.8} B Da D_{2.4.5} चोभौ; S भीमो. — ^b) S₁ K₁ दृढबाहुः; T G भीमबाहुः. — After 12^{ab}, S ins.:

1154* भीमकर्मा सुबाहुश्च भीमविक्रान्त एव च ।

— ^c) T₂ G (except G₁) रूढकर्मा च. — ^d) S₁ Ko-2.4 'रथास्त्रयः; K₃ B_{1.5.6} D_{2.4} 'रथश्च यः; N 'रथास्तु (N₂ 'श्च) यः; B₃ Dn D₁ 'रथाश्चयः.

13 ^a) S₁ K₁ अनाष्टयः. M₆₋₈ अष्टयः कुंडभेदी च. — ^b) Ko विनादी; K₂ 'राजा; K₃ D₂ 'पादी; K₄ 'रजो; D₅ 'रजा; G₁ वराचिर्; G₂ विरादी; M₆ वीराशी. Dn D₁ चित्रकुंडलः. — After 13^{ab}, N ins.:

1155* प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घालातश्च वीर्यवान् ।

[S₁ K₁ प्रमाथश्च; D₂ प्रथव (for प्रम). K₂ दीर्घ-तालश्च; K₃ वसुदान; K₄ D₅ दीर्घ; N_{1.2} दीर्घालभ; B_{1.2.6} D₄ दीर्घनाभ; B₅ Dn D₁ दीर्घरोम; Da दीर्घलोभ.] — S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1156* दीर्घध्वजो दीर्घभुज अदीर्घो दीर्घ एव च ।

[G₈ दीर्घजिह्वो. G₆ 'जंघ; M₆₋₈ 'बाहुः (for 'भुजः). M सुदीर्घो. M₃ (inf. lin.) दीर्घलोचनः (for दीर्घ एव च).]

सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५

सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।

सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६

सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।

धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७

दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।

जयद्रथाय प्रददौ सौवलानुमते तदा ॥ १८

— ^a) N B (except B₁) Dn D₅ G₄ व्यूढोरः; T₁ G₁₋₃ M 'राः; G₈ व्यूढो वा. — After 13, S ins.:

1157* महाकुण्डश्च कुण्डश्च कुण्डजश्चित्रजस्तथा ।

[G₃ महाकालश्च. M₆₋₈ दंडश्च (for कुण्डश्च).]

14 ^a) K₂₋₄ D₅ विरजश्चैव. S असन (G_{1.4} अनश्च; G₈ असेन) श्वित्रकश्चैव. — ^b) N₃ सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः; S दुःशला चैव भारत. — D_{2.4} om. 14^{ad}. — ^c) N (D_{2.4} om.) इति पुत्रशतं. — ^d) S₁ K N₃ B_{3.6} Dn कन्या चैव; D₅ कन्यैका च. S₁ K (except Ko) N B (except B₅) Dn D_{1.5} शताधिका; M₃ शतात्परा (inf. lin. प्रकी' as in text).

15 ^a) Ko. 2.4 B₅ Dn₃ D₁ 'पूर्वेण; K₃ N_{1.2} 'धेयानि स (K₃ पू'र्वेपां; N₃ 'पूर्वैपां; M 'पू'र्व्यासु (M₆ 'पूर्वैपां).

— ^b) S₁ सर्वक्षयं; K₁ जन्मक्षयौ; N_{1.2} 'क्रमान्; M₃ जन्म ततो. M_{3.6-8} जन्म चैपां ततो भवेत् (M₃ तथाभवत्).

— ^c) T₁ चातिरथाः; G₄₋₆ [S]प्यति; M₆₋₇ महा. S₁ K₁ वीराः. — ^d) K₄ G₈ बुद्धिविशा; G₄ युधिविशा.

16 D₂ om. 16-17. — ^a) T G वेदविनीताश्च. — ^b) N (D₂ om.) M₆ सर्वे सर्वास्त्र (S₁ शास्त्रार्थ; N₃ सर्वार्थ; D_{4.5} शास्त्रास्त्र) को; T₂ G 'पु चाभवन्; M_{3.6-8} राजधर्मेण को. — ^{cd}) N om. 16^{ad}. S सर्वे संसक्तविद्याश्च (G₈ 'स्तु) मुख्याभिजन (G₆ 'भिस्तु न) शोभिताः.

17 D₂ om. 17 (cf. v. 1. 16). — ^a) T G (except G₁) 'रूपं च. — ^b) S₁ K_{2.4} B₅ D₅ T G M₃ कृतदाराः. S कृताश्रमाः (for मही). — ^c) G_{1.2} धृतराष्ट्रस्तु. — ^d) K_{2.4} निरीक्ष्य; D (D₂ om.) परी. S₁ K (except Ko. 8) D (except Da; D₂ om.) नृप; G₅ कृताः (for तदा).

18 ^{ab}) N 'लां चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः (K N₂ B₅ Da D₅ जनाधिपः; N_{1.8} B_{1.3.6} D₂ महीपतिः). — ^c) T G सुबलानुमते (G₆ सौवलानुमतात्). N विधिना भरतर्षभ (Ko Da 'भः; K₃ नरपुंगव). — After 18, S ins.:

1158* इति पुत्रशतं राजन्ययुत्सुश्च शताधिकः ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
 अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १
 नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
 त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मण्यपाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २
 ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
 त्वयैवांशवतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३
 तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
 तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्मेहारण्ये मृगव्यालनिपेविते ।
 वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
 ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्गवः सुपत्रिभिः ।
 निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
 स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
 भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
 संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
 क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1. 4363
 S. 1. 112. 8
 K. 1. 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।

[(L. 1) T₁ इदं (for इति). Ms. 6-8 राज्ञः (for राजन्).

— (L. 2) G_{3.4} कीर्तिता मया; M 'तास्तथा.]

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ K Ñ B_{1.3.6} D T₁ संभव.
 — Adhy. name: K₃ धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; Ñ_{1.2} धृतराष्ट्र-
 पुत्रनामकथनं; Ms-8 दुर्योधनादिशतसंकीर्तनं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K₀ 111; B₁ D₂ D₄ 115;
 D₂ 116; T₁ 113; T₂ 63; G M 64. — S'loka no.:
 D_n 18; M_s 19. — Aggregate s'loka no.: D_n 4567.
 After adhy. 108, S reads l. 114. 15ff. (cf.
 v. l. 1. 106. 11).

109

S om. 1-4, and reads the rest of this adhy.
 (with v. l.) after l. 106. 11.

1 Ś₁ K₁ D₅ om. उवाच. — °) D_n D_{1.4} C_d अमनुष्यो.
 K₁ B₁ D_n D_{1.5} म (B₁ D₅ मा) न्युप्याणां. — °) Ñ B D
 (except D₅) ब्रह्मवादिना.

2 S om. 2 (see above). — °) K₃ Ñ_{1.2} B_{1.6} D₂ वे
 (for मे). — °) D_n D_{1.4} च (for तु). Ñ₂ D₅ 'वाननुकी'.

3 S om. 3 (see above). — °) D₅ 'समप्रभाः.
 — °) Ś₁ K₁ त्वया वंशा; K₄ D₅ 'वतारेण.

4 S om. 4 (see above). — °) D₂ D_n एतद् (for
 तस्माद्). K₃ इच्छामहे. — °) K₃ 'नं पुण्यं.

5 For sequence of S see above. — Ś₁ K₁ D₅ S

om. उवाच. — °) S अथा (T₂ G_{3.6} तदा; G₄ तथा) साद्य
 महारण्यं 'पेवितं. — °) Ñ_{1.2} B (except B₅) D (except
 D₅) चरन्; S तत्र (for वने). Ś₁ K₁ 'काम'; Ñ₂ B₁ D
 (except D_{2.4.5}) 'धर्म'; B₅ 'धर्मेण. — °) Ś₁ वनयूथ'.

6 °) T₁ G_{2.4} M_{3.5} ततस्तं; T₂ मृगं तां; G₁ तत्रस्थां;
 G_{3.6} स च तं. S मृगीं (G₃ Ms-3 'मं) चैव. — °) K₄
 रुक्मपुत्रैः. Ś₁ K₁ सुमंत्रितैः; K₃ पत्रिभिः; Ñ_{1.2} D₅
 स्व (Ñ₂ सु) यंत्रितैः; B (except B₅) 'पत्रितैः; S 'वाजितैः
 (T₂ G₃ 'भिः). — °) S शरैस्तृणैः. — °) S (except
 G₁) 'भिरायसैः.

7 °) S (except T₁ G₃ Ms. 5) स चचार (G₃ before
 corr. as in text). — °) Ms-3 ऋषिपुत्रः (!). T₁ G₃ M₃
 तपोन्वितः (G₃ 'तैः); T₂ G_{2.4} ततो द्विजः; G_{3.6} M₃ 'युतः;
 Ms-3 ततोन्वितः. — After 7, G_{1.2.4} ins.:

1159* मृगो ऋषिर्मुनी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।

रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।

[(L. 2) G₁ रमेतां and 'रतेक्षणः.]

8 °) K₁ स (for सं). K₄ तां; Ñ_{1.2} D_n D_{1.4} च
 (for तु). Ś₁ स च सक्तः; S स संयुक्तः (for संस'). Ś₁
 K₂ T₂ तथा मृग्या; K₀ तथा सार्धं. — °) S 'पीं वाचसी-
 रयन्. — °) K_{2.4} न्यपतद्भूमौ. — °) S 'लापातुरो (G₃
 'कुलो) मृगः.

9 K₁ G₃ Ms. 5 om. उवाच; the rest of S om. the
 ref. — °) Ś₁ K₁ वा; K_{2.4} Ñ_{1.2} ये; K₃ B D₂ D₂ हि
 (B₁ m 'हि) (for अपि). S 'मन्युवशं प्राप्ता (G₃ 'सौ; G₃
 'सः). — °) K_{2.4} Ñ B D बुद्ध्या विरहिता अपि (Ñ₃ तथा)
 (D₅ बुद्धिर्यां गहितापि च); S बुद्ध्या (G₃ वेध्वं) तरगता अपि.

C. 1. 4586
B. 1. 118. 9
K. 1. 123. 16

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि बुध्ज्जरहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छन्ननामायया च मृगाणां वध इष्यते ।

Cd cites बुध्ज्जर- (text) as a pāṭha, and mentions the
आर्षसंधि. — ^a) K_{1.2} Ñ B (except B₅) D (except Da
D₂) °वपि रता; Cd as in text.

10 ^b) Ś₁ च; T G₂₋₄ हिं; G₅ तां (for तु). — ^a) Ś₁
(sup. lin.) Da₁ D₄ Nilp प्रज्ञावान्; Ko. 4 Ñ_{1.2} B₅ Dn
प्राज्ञो न; Ñ₃ प्रज्ञा नु. S प्रज्ञया (G₁ प्राज्ञयः; M₅ प्रज्ञाया)
परिपश्यति (G₂ °इष्यते). Cd cites the entire pāda
exactly as in text!

11 ^a) D₅ सर्वधर्मा°; S तव (G_{5.6} तस्माद्) धर्मात्मनो
(G_{8.4} M_{3.6-8} °नां; M₅ °ना). — ^b) B_{5.6} Da D₂ G_{2.4}
भारते. — ^a) D₅ चलितं मनः. S क (G₂ त) स्माद्भि (G_{1.5.6}
M₅ °त्ते; G₃ °द्वा) चलि (G₅ ग्रावि) ता मतिः.

12 K₁ S om. उवाच. — ^a) S या वै (G₃ तु) शत्रुवधे
वृत्तिः. — ^b) S °धे ध्रुवा. — ^c) Ko D₅ राज्ञो. Ś₁ नो
मृग मां मोहात्; Ko मृग नामाहार्यं (sio); Ñ₁ च मृग संमो-
हात्; Ñ₂ Da च मृगयामाहुः; B D₂ च मृगयां मोहात्; D₅
मा मृग मोहात्त्वं; S मृग विजानीहि (T₂ G_{2.4} विहाराणां; G₆
वनानीह). Nilp मृगयुतां (for मृग न मां). — ^a) Ko D₅
मां (for त्वं). Ñ_{1.2} B Da D₂ न त्वं (Ñ₂ Da मां)
गर्हितुम°; S किं त्वं मोहाद्भिगर्हसे.

13 K₂ om. 13; G₅ om. 13-15^{ab}. — ^a) S (G₅
om.) अमायया ह्यच्छलेन. — ^b) Ñ₃ इत्यपि; D₅ उच्यते
(for इष्य°). S (G₅ om.) °णामिषुधारिभिः. — ^c) Ś₁ K₁
स चैव; Da स एव. Ś₁ D₅ च; Ñ₁ हि (for तु). S (G₅
om.) वध एव भवेद्धर्मः. — ^a) Ś₁ Ko. 4 Ñ B Da D₂ T₁
G₃ M_{3.5} तद्विद्वन्; Dn D_{1.4} तद्वि त्वं. Ko. 3. 4 Da₁ D₂
किं नु गर्हसि; Da₂ श्रुतुमर्हसि; S (G₅ om.) किं विगर्ह°.

स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृपिः ।

आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टमर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।

अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

14 G₅ om. 14 (cf. v. l. 13). Ś₁ K₁ (hapl.) om.
14-15^{ab}. — ^b) Ko Da D₅ T G_{1.3.6} M_{3.5.6.8} चचार;
(as in text); the rest चक्र°. — ^c) Da₂ S (G₅ om.)
°देवत्यान् (T₁ °देवेभ्यः; M_{3.5} °देवार्थै). — ^a) S (G₅ om.)
पश्यन्. K₄ प्रेप्सु; T₁ G_{3.4} प्रेक्षन्; G₁ प्रेपन्; M प्रोक्षन्.

15 Ś₁ K₁ G₅ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B₅
T₁ G₅ M °दृष्टं. S (G₅ om.) °धर्मस्य. — ^b) Ko Ñ₃ B₁
शस्तः कस्माद्; S (G₅ om.) शास्त्रं किं त्वं (T₁ by transp.
त्वं किं; G₁ त्वं वै). K₃ अगस्त्यस्ताच्च गर्हयेत्; D₅ शस्तः
कस्माद्भिगर्हितः. — ^c) Ñ₂ B_{5.6} °पचारेण; T₁ G₃ °भि (G₅
°पि) शापेन; Nilp अतिचारेण. — ^a) Ñ B_{5.6} हि; B Da
Dn D_{1.4} च (for वै). K₂ परासुता; Ñ_{1.2.3} (inf. lin.
sec. m.) B₅ विपद् (B₅ °त्कृ) ता; G₆ हुतावपि (for वपा
हुता). Ko. 3 D₅ वध एव च; K₄ वध आहितः; D₂ चैव
हिंसया; T G₁₋₃ M विहितो वधः (for वै वपा हुता). — G₄
(? hapl.) om. 15^a-16°.

16 G₄ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). M₅₋₈ transp. 16
and 17. Ś₁ K₁ M₅₋₈ om. उवाच; the rest of S om.
the ref. — ^a) Ś₁ K D₅ नः (for वै). Da D₁ नारिपून्वै;
S (G₄ om.) मृगानेव. — ^b) T₁ G₃ विमुञ्जन्ति; G_{5.6}
°चरन्ति. Ñ_{1.2} B D नराः (D₅ पुरः); G₃ पुनः; G_{5.6} रिपून्
(for पुरा). — After 16^{ab}, S (except G₄) ins.:

1160* न रिपूणां समाधानं परीक्षन्ते पुरातनाः ।

[T₂ G_{5.6} M_{3.5} परीक्षन्ते; G₃ °प्लेते. T₁ पुरा नराः; T₃
G₂ परं नराः; G₃ पुरा नरान्.]

— ^c) K_{2.4} B_{1m.3.5} D₂ रन्ध्र एव (D₂ °वं); K₃ न तु तेषां;
D₅ वध एषां. — ^a) K_{2.4} B₅ Da D_{1.2} वधः काले; B₁ D₅

मृग उवाच ।

नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्य मे स्यात्त्वयेहानुशंसतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याचरन्तं मैथुनं वने ।
पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
पौरवाणामृषीणां च तेषामह्निष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२.
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेपथ्वं नृप ।
वसमानमरणेषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५

C. 1. 4524
E. 1. 118. 27
K. 1. 123. 34

*काले; B₃ D₄ T₁ G_{1.2} वधः का°. Ko D₅ न शस्यते; G₂ प्रशा°.

17 M₆₋₈ transp. 16 and 17. — Ś₁ K₁ om. उवाच; S om. the ref. (cf. v. l. 16). — °) T₁ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; G₈ °त्तं चाप्रमत्तं वा. — °) D₂ वध्यति; D₅ निकृतं; S निकृत्या (G₁ °त्य by corr.); Cd विवृतं (as in text). G_{2.4} हृति. B₃ घ्नन्ति वै रुपा (m as in text); G₅ घ्नन्तिपो-र्वलात्; G₆ घ्नन्विपेण च. — °) Ś₁ K_{1.4} N_{1.2} B_{3.6} D₁ Dn D_{1.4} विविधैः; K₃ N₃ बहुभिः (for इषुभिः). — °) Ś₁ तस्मात् (sup. lin. as in text). S मृग कस्मात् (by transp.). — After 17, K₂ ins.:

1161* मैथुनस्थं महाराज यत्त्वं हन्या(त्) ह्यकारणे ।

18 Ś₁ K₁ T G M_{3.5} om. उवाच; D_{1.5} M₆₋₈ om. the ref. — °) T₂ G_{1.2.4} न निघ्नन्तं. K₃ T₁ मृगं. — °) B (except B₅) D₂ विगर्हामि (for °गर्हे). Ś₁ K_{1.3.4} T₂ M_{3.5} त्वात्स°; K_{0.2} नात्स°; N_{1.2} Da Dn D_{1.4.5} चात्स°; N₃ त्वास°; T₁ G M₆₋₈ त्वात्मक (G₅ °ध)र्मणा. — °) Ko B₅ च; D₁ तं; S सं- (for तु). Ś₁ K₁ प्रतीक्ष्येदं; N₃ परीक्ष्यं मे; D₅ °क्ष्येमं; T₁ °क्षन्तं; T₂ G₁₋₄ M₆₋₈ °क्ष्यैव; G₅ °क्ष्यैवं; G₈ °क्षन्मे. — °) K_{2.4} °नृशंसता; K₃ B_{1.6} °स्यतः; D₂ °सिता. Ś₁ K₁ त्वयि गर्हे नृशंसता; Ko N_{1.2} Da Dn D_{1.4} त्वयेहानुशंसत् (N₁ Da °स)तः; D₅ त्वयेहाद्य हतो मृगः; S त्वया मे ह्य (G_{1.2} मेद्य; G₃ मेत्य; G₄ मेति; G₅ स्याद्वा; G₈ स्यादा)नृशंसवत् (M₅ त्वया स्यादनृशंसया).

19 °) T₁ °हितं कामं; G₁₋₄ °हितं कालं; G_{5.6} M₅ °हितः कालः; M₃ °हितं चैव; M₆₋₈ °हितं कर्म. — °) Ko N₃ °भूतहितेप्सिते; N_{1.2} °भूतसमीहिते; S (except T₃) °भूतेप्सितं तथा (G_{5.6} M₅ °तश्च सः). — S reads 21^{ab} after 19^{ab}; and 19^{cd} after 21^{cd}. — °) Ś₁ K₁ मृगीं; T₁

नृपो. Ko D₅ हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp.). — °) Ś₁ K₁ चरन्ती. Ś₁ (by corr.) मैथुने. — After 19^{cd}, N T₂ ins.:

1162* अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K_{2.4} B₅ T₂ च मृग्यां (by transp.). Ś₁ K (except K₂) Dn₃ °माचरन्.]

— °) N कर्तुं; G₃ राजन्; G₈ कालं (for कान्तं). — °) N T₂ तत्त्वया. N विफलीकृतं; G_{1.4} °धीकृतं.

20 °) N_{1.2} B D (except D₅) °णां महाराज; T G M_{3.6-8} राजर्षीणां पुराणानां (G₅ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ; G₆ नीति-सार्गप्रतिष्ठस्य); M₃ (inf. lin.). °) वाणां नृपर्षीणां. — °) N₁ Da राज्ञाम् (for तेषाम्). N₁ B₃ D₂ °कारिणां. G₅ कुरुणां कीर्तिवर्धन; G₈ भरतस्य महात्मनः. — °) S °स्य राजेन्द्र.

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — °) D₂ सर्वकाले. — °) Ś₁ K N Dn D₁ चा (K₃ ना)प्यधर्मिष्ठं च; G₁ चाधर्मे निष्ठं च; M₃ च अधर्न्यं चैव (for च-च). — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}.

22 °) G_{2.4} कामभोगवि°. — °) N₃ शास्त्रधर्मानु°; N₃ सर्वधर्मार्थ°; D₅ M₆₋₈ धर्मशास्त्रार्थ°. — °) S नार्ह-स्यमरस°. — °) S कर्तुं (G₅ कृत्य)माचारमीदृशं (M₅ °श्वर).

23 °) K_{0.3} N B₅ Da D₅ S ये नराः (for मान°). — °) Ko °परिपालनात्; K₃ °परिपंथिनः; G₁ °फलव°.

24 °) G₃ किं तु तेन. K₂ नरन्यात्र; B D₂ महाप्राज्ञ. — °) K₂₋₄ N₃ B D₂ निघ्नता; T₁ °यत्तं. Ś₁ K_{0.1} N_{1.2} Da Dn D_{1.4.5} मामिहानागसं व्रता. — °) A few MSS. °वेश°. — °) Ś₁ वर्तमानम्. Ko D₅ महारण्ये.

25 °) S निह (T₁ M₅ °य)तो (for हिंसि°). — °) N B₁ (m as in text). °) D (except D₅) °प्यहं शपे; S °प्यनागसं. — °) D₂ अवध्यं; T₂ G_{2.4} अलसं. — °) S

G. 1. 4585
B. 1. 118. 28
K. 1. 123. 35

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
व्यपन्नपन्नमुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ।
मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेक्ष्यति.

26 ^a) $\tilde{N}1$ तु (for हि). $\tilde{N}2$ B (except B₅) D₂ किमिंदमो; D₅ हि कर्दमो; G₅ किंदमनो (for हि किंदमो). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B₅ m. 5 D (except D_{2.5}) तपसा भावितो. Ko महर्षिः संसितव्रतः. — ^c) Ko निःपन्नपन्न; K_{2.4} त्रपो; K₈ व्यवर्तयं; $\tilde{N}2$ B (B₁ m as in text) त्रपमाणो; Cd as in text. S अपन्नपामि (G₂₋₆ पा हि) भूतत्वात् (G_{2.5.6} भूतानां). — ^d) $\tilde{S}1$ Ko. 4 D₁ आचरन्; K_{1.8} रत्. S नराणां मैथुनं प्रियं.

27 ^a) D₅ समं मृगया; S मृगी (G₃ गे) प्वेव. — ^b) S मैथुनं विचराम्यहं. — After 27^{ab}, G_{1.2.4} ins.:

1163* गजाश्वमहिपादीनां लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।
लज्जाशङ्काभीतिहीनं मैथुनं परमं सुखम् ।
तत्सुखं द्विपदां नास्ति विद्यते तच्चतुष्पदाम् ।
नृपाणां मृगया धर्मस्तत्रापि न वधः स्मृतः ।
मैथुनासक्तचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भूमिप ।

— ^c) $\tilde{S}1$ K₁ ते तु (by transp.). K₄ तु; S हि (for तु).
— ^d) G_{1.5.6} प्यति न जानतः. — ^e) G₃ मां द्विजं कां.

28 G₁ (? hapl.) om. 28^{abcd}. — ^a) K₁ G₂ M₆₋₈ हि; M₈ (inf. lin.) तत् (for तु). $\tilde{N}2$ अस्य तुल्यफलं.
— ^b) K₁ $\tilde{N}1$ B (except B₅) D₂ तु; D₄ च (for हि).
— ^c) Cf. v. l. 29 also. T₁ G₃ M₆₋₈ संभोगं; T₂ G_{2.4} योगं. — $\tilde{S}1$ K₁ (hapl.) om. 28^a-29^a.

29 ^a) $\tilde{S}1$ K₁ om. 29^a (cf. v. l. 28). K_{2.4} Da Dn D_{1.4.5} हि (for च). For 29^a, $\tilde{N}1.2$ B (except B₅) D₂ repeat 28^a. — ^b) Ko. 8 D₅ T₂ G₅ यथा; G₃ स्वयं (for यथा). — ^c) $\tilde{S}1$ K_{1.2.4} Dn D_{1.4} M₆₋₈ पुरं. K_{2.4} D₂ प्राप्य. — ^d) D₁ T G_{1.2.4} भार्यो; M₃ प्रेत्य (inf. lin. भक्त्या as in text). S भक्तिमतां श्रेष्ठा (M₆₋₈ छ). — ^e) K₃ सा च; S सा वै (T₁ सापि). $\tilde{S}1$ K D (except D₂) त्वानुगमिष्यति.

अन्तकाले च संवासं यथा गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठं सैव त्वामनुयास्यति ॥ २९
वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

30 K₁ (hapl.) om. 30. — ^a) $\tilde{N}1.2$ G_{5.6} दुःखे. — ^b) $\tilde{S}1$ Ko. 2.4 तथैव त्वां सुखप्राप्तं; $\tilde{N}1$ B_{1.6} D (except D_{2.5}) तथा त्वां च (B₅ च त्वां) सुखं (D₁ सुख-) प्राप्तं; $\tilde{N}2$ तथा त्वां सुखसंयोगे; S तथा सुखं त्वं (G₃ त्व-) संप्राप्य (G₄ सं). — ^c) B_{1.8} D_{2.5} अपि (for अभि-). S (except T₁ G₄ M₈) मिष्यति.

31 $\tilde{S}1$ K₁ read 31 before st. 1 of the foll. adhy. — $\tilde{S}1$ K_{1.2} D₂ S om. उवाच (G_{2.5.6} om. the ref.); D₅ reads the ref. in marg. — ^a) Ko-2 स; K₈ तु (for सु). — ^b) M₃ सद्यः प्राणैः; M₆₋₈ जीवितेन. Ko. 4 $\tilde{N}1$ B D सुच्यत; Cd सुंचत. — ^c) $\tilde{N}$ B D (except D₅) T₁ दुःखार्तः. Cd पाण्डुश्चापि हि शोकार्तः.

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}$ B Da Dn D_{1.2.4} T₁ संभव. — Adhy. name: K₈ पाण्डुशापप्रदानं; $\tilde{N}1.2$ पाण्डु मृगशापः; D₅ पाण्डुशापः; G₁ मृगशापप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 112; B₁ Dn D₄ 116 (Dn₃ 117); T₁ 107; T₂ 57; G M 58. — S'loka no.: Dn 33 (Dn₃ 34); M₈ 69. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4593.

110

1 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — Before 1, $\tilde{S}1$ K₁ read l. 109. 31. — ^a) T₂ G M तमतीतम्; Cd as in text. $\tilde{S}1$ अनुक्रम्य; Ko. 1.8 $\tilde{N}1$ B_{2.5} D₅ G_{5.6} M₆₋₈ उप. T₁ तमतिक्रम्य विप्रर्षन्. — ^b) T₁ स्वजन-वाधवं. — ^c) K_{2.4} D₁ दुःखशोकार्तः; S मोहार्तः.

2 $\tilde{S}1$ K₁ S पाण्डुः (T₁ वैशं; all om. उवाच). — ^a) G₅ सतां पितृकुले. — ^b) $\tilde{N}2$ कर्मणा स्वेन दुर्मतिः; T₂ G₃ णामपि दुः; G_{5.6} णा चातिदुः. — ^c) S वंति दुरा(T

११०

वैशंपायन उवाच ।

तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १

पाण्डुरुवाच ।

सतामपि कुले जाताः कर्मणा वत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
शश्वद्भर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ५
मोक्षमेव व्यवसामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।

सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ।
अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६
तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्मैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७
पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भुङ्कटीं कचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०
जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।
स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ११
एककालं चरन्मैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।

G. 1. 4603
B. 1. 119. 12
K. 1. 124. 12

G₂₋₄ महात्मानः. — ^a) S (except M_{3.5}) 'प्रमोहिताः.

3 ^a) Ś₁ K₁ 'त्मना. S कुले धर्मा (G_{2.4} महात्मानां जातः. — ^b) S कामा (T₁ धर्मा)त्मा किल भारत (T₂ G_{5.6} M_{3.5} 'तः); of. 3^d. — ^d) K₀ शमात्मैवेति; K_{2.3} Da₁ कामादे. Cd cites कामात्मा. S बालभावे पिता मम (of. 3^b).

4 ^b) K_{0.2.4} N₃ B₅ D₁ M₅ 'वाचुषि. — ^c) T₁ द्वैपायनश्च वै साक्षात्.

5 ^a) Da₁ तत्तस्य; S तस्य मे. — ^b) K₀ D₅ 'यं ममाधुना; S 'यमिहाधमा. — ^c) S देवैर्विपमा. — ^d) N₃ B₅ Da₅ D₅ 'यायां प्रधावतः; B₅ Dn D_{1.5} मृगयां परिधावतः.

6 ^a) G_{3.6} M₃ (inf. lin.). ⁵ मोक्ष एव; M₃₋₅ मोक्षयेव. G₁ समीक्ष्यामि. — ^b) K₃ बंधाय; S बंधं (T₁ बंधो; G₅ बद्धं) हि. — 6^{ad} = (var.) 29^{ad}. — ^c) K₁ B_{1.6} Da₂ D₂ स्ववृत्तिम्; K₃ S सद्बुत्तिम्; N₂ स्वव्यक्तिम्. — ^d) B₅ शोपयिष्या (m as in text).

7 ^a) K_{2.4} 'देकोसहायश्च; N B D 'देको (B₅ 'का)हमेकाकी; S (except G₃) 'देका (M₃ inf. lin. 'को)हमेकाहं. — D₂ repeats 7^{ad} (with v. l.). — ^c) K_{0.2} N B D (except Da₂) मैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T G₃ अहं; G₄ महीं (for मुनिर्). K₀ D₂ (both times). ⁵ भूत्वा; N_{1.2} B_{1.3} यु (B₁ मु)क्तः; G₃ मूढः; B_{1m.3m} Cd मुण्डः

(as in text). — ^a) Ś₁ K₁ Dn D_{1.4} 'व्याम्याश्रमानिमान् (K₁ 'नितः); D₂ (first time) 'व्यामि वनस्पतौ.

8 ^a) Some MSS. (mostly B) पांसुना. S च प्रतिच्छन्नः. — ^b) K₃ 'परिश्रयः; N₂ B₅ D (except D_{2.5}) 'कृतालयः; M_{3.3} 'क्रियः; M₇ 'श्रियः.

9 K₄ om. 9. — ^a) G₃ प्रहृष्यंश्च. G₅ न शोको न प्रहृष्यं.

10 ^a) S न जातवमिहसन् (T₁ 'भवन्). B₅ Da₁ D₁ G₅ किंचित्; D₅ कांश्चित्. — ^b) K₂ B₃ D₂ भृकुटिः; K₃ भृकुटिः; Da₁ भृगुटिः; G₃ कुटिलं. — ^c) S सर्वप्राणभृतां (T₂ G₃ 'तं; G_{2.4-5} 'तः) प्रति (cf. 11^d).

11 ^a) D₅ चेदम् (for सर्वम्). — ^b) K₀ न विहिं; T₁ अहिंसंश्च; T₂ G₄ नापि हिं; G_{2.5} अप्यहिं; M₇ अविहीनं. — ^c) S प्रजावर्गेष्व (G₁ 'पु)वर्गस्थः. — ^d) Ś₁ K₁ क्वचित् (for प्रति). K₃ संगविवर्जितः; N₁ B₅ Da 'भृतामपि; N_{2.3} B_{1.3} Dn D_{1.2.4.5} 'भृतः प्रति; S सर्वप्राणसु च (G_{2.5.6} 'जाः प्रति).

12 ^a) K₂ N B D मैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7). — ^b) N दश (for द्वे च). N (except K₃ B₅ D₅) वा (for च). — ^c) N₁ T G_{3.4} M_{3.5} च (for वा). Ś₁ K_{0.4} N B (except B₅) D (except Da₁) मैक्ष्यस्य; T₁ मक्ष्य.

13 ^a) K_{2.4} N_{1.2} B_{1m} अल्पादल्पं; Cd as in text.

G. 1. 4008
B. 1. 119. 13
K. 1. 124. 13

असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ १२
अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
नित्यं नातिचरल्लोभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
न जिजीविषुवत्किञ्चिन् मुमुषुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन् च द्विषन् ॥ १५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ १६
तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्पः ॥ १७
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्वबागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्चनः ॥ १८
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९
नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।

N (for B₃ see below) च भुञ्जानः (for यथा भोज्यं). B₃ अल्पमल्पं भुञ्जानः. — ^b) N (incl. Cd) पूर्वालाभेन (K₁ 'भे तु; D₅ पूर्वजातेन); T₂ G₈ पूर्वलोभेन; G_{5.6} 'लाभं च. D₅ जातु वै. G₅ (additional reading) पूर्वालाभाच्च जातुचित्. — ^c) T₂ G_{1.2.4} नाभि(G₄ 'ति)चरेल्लोभे; G₃ नातिचरे लाभं; M₅ नातिचरल्लोभात्; M₈₋₈ नातिचरेल्लोभो. Ś₁ Ko.1 अन्यान्न (Ko 'न्य; K₁ 'न) विचरल्लोभे; K₂ B_{1m} D अन्यान्यपि (D_a D₄ 'नवि; D₁ अन्यथान्वि; D₂ 'नपि) चरल्लोभात् (K₂ 'ल्लोभो; D₅ 'ल्लोभे); K₃ N_{2.3} B_{1.3.5} अन्यैरपि चरल्लो(K₈ 'ल्लो)भात्; K₄ B₆ अन्यानभि(B₆ 'वि)चरल्लोभात्; N₁ अन्यैरसंशयं लोभात्; M₃ अन्यान्यपि चरे लाभात्. — ^d) G₄ [S]लाभे वा (for अलाभे). — After 13, N (except Ko N₃) ins.:

1164* अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ।

[Cd cites समदर्शी.]

14 ^a) Ś₁ अस्यैकं; K₈ अप्यैकं. — ^b) T₂ G_{2.4} 'नेन समु'; G_{3.5} 'मुक्षितं. — ^c) Ś₁ Ko.1 N₂ B₆ D (except D₂) M₆₋₈ चित्तयन्नुभं. K_{2.4} T G M_{3.5} ध्यायन्नुभयतस्तयोः (G_{5.6} 'भययोरपि).

15 S transp. 15 and 16. — ^c) K₃ N_{1.2} Dn जीवितं मरणं (by transp.). Ko S चोभे (M₆₋₈ 'भौ) (for चैव). — ^d) Ko.1 B₁ D_{2.5} 'न्न वि(D₅ चा)द्विषन्.

16 S transp. 15 and 16. — ^a) B Da₂ Dn₁ D_{1.2.5} S (except T G₄ M₅) 'जीविता. — ^b) T₁ G_{1.2.4.5} त्यक्तु(G₅ inf. lin. कर्तुं) नित्यं (G₅ 'त्याः) क्षमाः क्रियाः; T₂ G₆ कर्तुं नित्यं क्षमाः (G₆ नित्यक्षिताः) क्रियाः; G₃ नित्यत्यक्ता क्षमा क्षयाः. — ^c) M₅ संपरित्यज्य. — ^d) N (incl. Cd) 'दिव्यवस्थिताः (Ko 'तं; K_{1.8} Da D_{1.2.4.5} 'तः).

17 ^a) N₁ B_{1.3.5} Da₂ Dn D_{1.4} G_{5.6} तासु चाप्यनव'; B_{1m.5} Da₁ T G₁₋₄ M_{8.5} तासु तास्व(B₅ चैवा)प्यव'; M₆₋₈ तासु तासु व्यव'. Cd cites अनवस्थासु. — ^b) Ś₁ K_{1.2} N₁ Cd तनुसर्वे'; N₃ S त्यक्त(N₃ तनु; G₄ न्यस्त)सर्व'

क्रियेन्द्रियः; B₆ D₂ मुक्त. — M om. 17^{cd} and 18 (M₅ om. 18 only). — ^c) Ś₁ K_{2.4} सु; K₁ स (for सं). Ko.1.4 D₅ 'संकल्पः; K₃ T G₁₋₅ 'सर्वात्मा; N₂ 'धर्मा वै; B₆ Dn D_{1.4} 'धर्मार्थः; G₆ M₅ 'सर्वार्थः. Cd as in text. — ^d) Ś₁ सुविभक्ता'; K₂ सुविनीता'; K₃ T₁ G M₅ 'किल्बिषः; N₁ B₅ (m as in text) सुनिर्मुक्ता'; T₂ 'क्तश्च किल्बिषपात्; G₂ सुविपक्ता'. Cd cites निर्निक्तं (sio).

18 M om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) Ko.2.4 D₅ T G (except G₈) विमुक्तः. — ^b) G_{2.4} 'वागुरां. — ^c) Ko न देशे. Ko.2.4 D₅ तिष्ठेत्.

19 ^a) B₅ वृद्ध्या (m वृत्त्या as in text); Dn D_{1.4.5} 'ष्ट'; T₁ 'ष्ट'; G₄ 'प्री'. — ^b) B₃ 'प्रकाशया; T₁ चरन्नेकप्र'; T₂ G_{2.4} चरन्सर्वातिशायया (T₂ 'चारया); G_{1.3.5.6} M चरन्नेकप्रका(G₃ M₆₋₈ 'चा)रया. — ^c) N₂ B D (except D₅) संस्थाप'; N₃ 'वाह'; G_{1.2.4} M 'तार'; G₈ 'जीव'; G_{5.6} संस्कार'. — ^d) S 'यं स्थानमाश्रि(G 'स्थित).

20 K₁ (? hapl.) om. 20. — ^a) Ś₁ Ko.2.4 Dn D_{1.4.5} सु(D₅ तु)कृपणे; K₈ Da स्वा(K₃ स्व)पचिते; N_{1.3} D₂ चापचि'; N₂ समुचि'; B_{1.3} G₃ स्वा(B₁ स्व)च'; B₅ स्वापति'; B₆ M₃ श्वच'; T₁ चाप'. — ^b) Ś₁ K (K₁ om.) D₅ स्ववीर्यसततोचितः (Ś₁ 'द्यतः; K₃ 'चिते); N₁ B Da D₂ स्ववीर्य(D₂ 'यै)कृ'; Dn D_{1.4} स्ववीर्यक्षयशोचिते; S निर्वीर्यकृ'. — ^c) Ko सततोपेतो; N_{1.3} D₅ 'तापेतो; B_{5.6} D_{2.4} G₁ M₆₋₈ 'तोपेते; M₅ 'तापेते. T G₂₋₄ स्वधर्म(G₁ सद्धर्म; G₃ स्वधर्म)सततो'. — ^d) Ś₁ नमयो (sio); N₂ B₆ D (except D_{2.5}) चरेयं. K₂ तीर्थमास्थितः; S धीरवर्जिते (G₁ 'तै:).

21 ^b) K₂ योन्यान्; N_{1.2} B_{1.5.6} Da 'न्यः; N₃ B₈ Dn D_{4.5} T₁ G_{5.6} M 'न्यः; D_{1.2} 'न्यत्; T₂ G₁₋₄ नान्यं. D₅ रूपेण च'. — ^c) Ś₁ K₁ वृत्तिं कामार्तः; S वृत्ति(G_{1.2.4} 'द्धि; G₃ 'द्धि)कामत्वात्. — ^d) B₅ पशूनां (for स शुनो). S (except T₁ G_{5.6} M₅) सिद्धिमिच्छन्सनातर्नी (M₆₋₈ 'नं).

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यसदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।

तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तस्या तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तुलोकपरायणे ।
त्यक्तकाममुखे ह्यावां तस्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८
पाण्डुरुवाच ।
यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

C. 1. 4822
E. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

22 Ś1 D2.5 T2 G3 om. उवाच; K B1.3 D2 om. the ref. — ^a) Ko.3 B (except B5) Dn3 D5 स; S तु (T2 स) (for सु). D5 धर्मात्मा; G6 दुःखार्ते (for दुःखार्तः). Ś1 K1.2.4 एवमुक्तमदुः. — ^b) S निः (G1.4 प्र)श्नसन् (G6 अपश्यद्) भरतर्षभः (G1.2.4 M5-3 'भ'). — ^c) Ko-2.4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य. K8 उवाचेदं ततो वाक्यं कुन्तीं माद्रीं च संगतां.

23 ^a) K8 'ह्या च तथा क्ष'.

24 ^a) S महाभागाः (G5.6 'ने') (for महा'). — ^b) Ś1 K (except Ko.2) N3 B1 (m as in text).3 D5 लोकपाः; T2 लोके ये. K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शंसित. — ^c) Ś1 पौराश्च वृद्धा; Ko.1.3 पौरा वृद्धाश्च. T G2.4 ये त्वत्र. — ^d) K1 निवसन्त्यः सदाश्रयाः; K2 न्यवसन्त्यतदा; G3 निवसन्ति तदा. — ^e) = 37^d. G1-3 प्रव्रजितो; Cd as in text. T G3.4 M (M5 sup. lin. as in text) वने; Cd वनान्.

25 Before 25, N1.2 ins. वैशं उ. — ^a) S श्रुत्वा च (T G2.4 M5.5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in text. — ^b) N1 तमेवं व.

26 ^a) B5 चाश्रमाः; G5 इहाश्रमाः. Ko 'माः सम्यक्. T1 G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य (M5-3 -प्य)स्ति; T2 G3.4 अन्य (G3 'सि)स्तव ह्याश्रमोस्ति. — ^b) Ko संति ये; D5 ये सत्या; S (except G5.6) यः शक्यो. — After 26^a, S (except G1.3) ins.:

1165* आवाभ्यां सह संवत्सु धर्ममाश्रित्य चिन्तितः ।

— T1 G3 M read, while T2 G1.2.4 repeat, 26^c-27^d

after 35. — ^c) K8 सह पत्नीभ्यां. — ^d) K2.4 N B D (except D5) G1 सह तसु; G2 यत्तसं तन्; G3 सह तसं; G4 यत्तप्यतं. T2 G महत्तपः (by transp.). — After 26^d, N ins.:

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[N B (except B5) D (except D2.5) 'स्यापि (N3 'वि-) मो'. B5 Dn D1.4.5 स्वर्यं; Da1 D2 धर्म्य. K2 महाफलं; B (except B5) D2 महीपते.]
— ^c) G1.3 M5-3 भवनः; G2.4 (both second time) भावनः (for भवि'). B D T2 भर्ता; G1.2.4 (all first time) योग्यः and (all second time) सार्धं (for सार्थः). T2 G5.6 वसेह भवता सार्ध. — ^f) D1 स्वर्गे वापि. M5 तथैव च (for न सं). T1 G1-4 M3 धर्मेणैतेन नित्यशः.

27 For T G1-4 M cf. v. l. 26. — ^b) T2 G1.2.4 all first time) and G5.6 'लोके नरर्षभ; T2 G1.2.4 (all second time) and T1 G3 M 'लोकसुखाय च. — ^c) N (except N3 B1.3.5 D2) त्यक्त्वा काम. K4 आवां. — ^d) S राजस्तप्या (G2-4 'प्या)वहे तपः.

28 ^a) Da1 (corrupt) सदद्यावां (for यदि *आवां). Ś1 Ko-2.4 D5 ह्यावां; K3 B1.6 Da2 D1.2.4 G5.6 वावां; N B5 Dn T1 G3 M चावां; B3 त्वावां; T2 G1.2.4 च त्वं (for *आवां). S महाभाग. — ^b) B1 त्यक्ष्यसे त्वं; T1 तीह; T2 G 'से च (G5.6 'खेव); M 'खेवं. — ^d) S 'तं भरतर्षभ.

29 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^a) M5-3 व्यवस्थितं. K3 स्वेतत्; S त्वेवं. — ^b) B5 उभयोर्. S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (T1 G1 'माश्रितः; T2 'संहितं; G4

C. 1. 4622
B. 1. 110. 32
K. 1. 124. 82

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३०
अग्निं जुह्वन्तुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चरिर्मजटाधरः ॥ ३१
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३२
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिर्भरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३३
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरज्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३४

एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्क्रमद्गदे कुण्डलानि च ।
वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ३६
प्रदाय सर्वं विभ्रेभ्यः पाण्डुः पुनर्भाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ३७
अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

‘माश्रमं). — 29^{ed} = (var.) 6^{ed}. — °) Ks S सद्वृत्तिम्;
Cd as in text.

30 °) Bs D त्यक्त्वा (for त्यक्त-). Ks Ds -काम-; Ns
Bs. 6 Ds. 5 Gs -ग्राम- (for -ग्राम्य-). Ns B. 1. 8 Ds T2
-सुखश्च (B1 Ds ‘खं) चैव; Ns Ds -सुखाचार-; Ns T1 Gs. 4
M -समाचार-; Bs. 6 Da Dn D1. 4 -सुखाहार-; Gs. 6 -महाचार-
(for -सुखाचार-).

31 °) Ks Ms-8 अग्नीन्; Dn D1. 4. 5 Gs अग्नौ. Ks. 4
B (except Bs) Da D1 Gs Ms जुह्वन्तुभौ; G1 ‘न्वुभौ;
Gs जुह्वावुभौ.

32 °) Ko ‘श्रमातुर-; Ns. 2 B (except Bs) D ‘नवेक्षक-
(D2 ‘नवेक्ष्य स-; Ds as in text); T1 ‘समन्वित-: — °)
Ks. 4 विधिदृष्टेन; Ds दुष्करे; S विधियुक्तेन. — °) Gs. 6
M ‘रं परिशोपयन्.

33 B1. 8 transp. 33^{ab} and 33^{ed}. — °) K1. 2. 4 D2
T2 Gs. 6 Ms ‘शीलो. A few MSS. विमृपन्. — °) B1
m. 8 (m as in text) Da Cd Nilp पक्षापक्षेण; Gs
पर्वापर्वेण. — Bs om. 33^{ed} — °) Ns देवांश्चारण्येन.
S (except Gs. 6) देवानृषीन्पितृन् (Ms. 5 by transp. पितृन्दे-
वानृषींश्चैव. — For 33^d, Ks repeats 32^d. S (except
Gs. 6 Ms; Ms inf. lin.) मंत्रैर (for वाग्भिर्). Ds
पूजयन् (for तर्प-).

34 °) Ks दर्शने; Ns. 2 Bs S (except G1) दर्शयन्.
N Bs. 5 Da Ds S ‘वासिन- (of. °); Cd as in text. — S1
(hapl.) om. 34^{ed}. — °) K Ns. 2 Bs D ‘ण्याचरिष्यामि;
Ms-8 ‘णि चर- — °) Bs Ds S (except Ms) ‘वासिन-
(of. °); Cd as in text.

35 °) S1 K1 शुभं (for विधिम्). S उक्तमुग्र (T2 Gs-6
Ms ‘मुग्रं; Gs ‘मग्रे) तपोविधिं (Gs ‘निधिं; Gs ‘धन-).
— °) S1 Ks. 4 Ds ‘हमासिष्ये; Ko Ns. 8 Da Dn D1

‘हमास्यास्ये; Ns B1. 8 Ds ‘न्ववस्यास्ये. S सेवमानः प्रती-
क्षित्ये. — °) Ko. 1 Ns. 2 Bs Ds समापनं; Ks आसमापनं;
Ns D (except D1. 2. 5) आसमा; S विमोक्षणं; Cd as in
text. — After 35, T1 Gs M read, T2 G1. 2. 4 repeat,
26^e-27^d (q. v. for v. l.).

36 S1 K1 S om. उवाच. T1 Gs M om. 36^{ab}.
— °) Bs D1 Gs. 6 एवमुक्त्वा तु (D1 Gs स). Ko Ns ते
भार्ये (by transp.); B (except Bs) Ds ते देव्यौ. T1
‘मुक्तो देवीभ्यां. — °) S1 K1. 2. 4 ‘वंशभृत्; Ns. 2 Bs. 6 D
(except Ds. 6) ‘नन्दन-: — °) Ns. 2 दिव्यं; Gs. 6 Ms.
निष्कान्; Cd as in text. — °) K1 कुण्डले तथा. — After
36^{ed}, Ds S ins.:

1167* मुकुटं हारसूत्रं च कटिवन्धं तथैव च ।
— °) S ‘सि विमलान् (T2 Gs. 6 विविधान्) खड्गान् (Ms-8
‘लं खड्गं). — After 36, Ds (marg.; om. line 3) S (T1
om. line 4; T2 om. lines 3-4) ins.:

1168* वाहनानि च मुख्यानि शस्त्राणि कवचानि च ।
हेमभाण्डानि दिव्यानि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वसूनि विविधानि च ।
आसनानि च मुख्यानि बहूनि विविधानि च ।

[Cf. 38. — (L. 1) Ds वस्त्राणि च धनानि च; T1
बहूनि विविधानि च; T2 Gs. 6 शस्त्राणि विविधानि च; Ms-8
शस्त्राणि च धनानि च. — (L. 2) T1 मुख्यां; Gs
दीप्तां (for दिव्यां). — (L. 3) T1 रत्नां; Gs वस्त्राणि
(for वसूं).]

37 T2 (? hapl.) om. 37^a-38^b. — °) Ds S (except
Gs. 6; T2 om.) भृत्यान् (for पुनर्). — Before 37^{ed}, K1
ins. पाण्डुः. — °) S1 K1 पाण्डुपुरं. — °) = 24^r. A few
MSS. वने.

38 T2 om. 38^{ab} (of. v. l. 37). — °) T1 G1-4 Ms

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
 ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
 श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
 उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
 ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
 श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
 जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
 स चैत्ररथमासाद्य वारिपेणमतीत्य च ।
 हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
 रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 उवास स तदा राजा समेषु विपमेषु च ॥ ४४
 इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
 शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C. 1. 4639
B. 1. 119. 50
K. 1. 124. 51

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्; G⁶ अर्थ कार्य; M⁵ अर्थकामं; M⁶⁻⁸ अर्थकामौ.
 S (T₂ om.) रतिं चैव. — ⁶) S (T₂ om.) रत्नानि विविधानि
 च. — ⁴) N₁ B_{1.3} D₂ स कुरुद्वहः; N₂ B_{5.6} Dn D_{1.4}
 'नंदनः; Da 'सत्तमः; T₁ G₁₋₄ M₃ दुःखमोहितः; G_{5.6}
 M₃ (sup. lin.). 5-8 भरतर्षभः.

39 Before 39, S ins. वैशं. — ^a) K (except K₁)
 D₅ तान्यनु; N_{1.2} B Dn D_{1.2.4} तस्यानुयात्रातः. Cd cites
 अनुयात्राणि (as in text). — ^b) K₁ तथैव; B_{1.3} D₂ ते
 चापि; S सर्वे च. — ^c) K_{2.4} G₂ भारत; T G₄ वंशस्य.
 — ^e) N₁ G_{1.2} 'स्वनं.

40 ^a) Ko दुःखाश्रूणि; K₃ उष्णं वात्स्यं; S (except G₃)
 उष्णमासं. S (except G₅) प्रभुं. — ^b) N₁ ते (for तं).
 S तमालोक्य यशस्विनं. — ^c) B₅ 'पुरं रम्यं. — ^d) Dn
 S 'दाय तद्धनं. — After 40, Dn S ins.:

1169* ते गत्वा नगरं राजे यथावृत्तं महात्मने ।

कथयांचकिरे सर्वे धनं च विविधं ददुः ।

[For D₄ see below. — (L. 1) Dn G₃ राज्ञो. Dn T
 G₃ M₅ महात्मनः. — (L. 2) Dn T₁ राज्ञः; T₂ G₃ राजे
 (for सर्वे). Dn T G_{3.4} तद्धनं.]

41 ^a) N_{1.2} B (except B₃) D (except D_{2.5})
 श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B₁ Da 'स्तु तत्' सर्वे. Ko 'वृत्तं महात्मनः.
 S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T₁ G_{5.6} M_{3.5} 'स्तु) धनं भरतसत्तमः
 (T₂ G_{2-4.6} 'म). — After 41^a, D₄ (marg.) ins. line
 2 of 1169*, which is followed by the S reading of
 41^a (गृहीत्वा etc.). — ^c) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो
 महाबाहुः. — ^d) Ko D₅ 'वाभ्यशो'. S 'व स (G₁ स;
 G₃ ह्य.) शो. — After 41, N T₂ M_{3.5} ins.:

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।

आवृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L. 2) S₁ K₁ 'वार्थमचितयन् (K₁ 'त्).]

42 ^a) M₃ राजा पाण्डुस्तु. N_{1.6} D (except D_{2.5})
 D₂ कौरव्य. — ^b) S मुनिर्मूलं. — ^c) S₁ K_{1.2.4} D
 (except Da D₂) पत्नीभ्यां. — ^d) Da गतो; T G_{3.4} M_{3.5}
 तथा; G_{1.2} तदा; G_{5.6} M₆₋₈ आश्रु (for ततो). Ko. 2. 3
 D₁ S (M₃ inf. lin.) नागसभं; N₃ 'समं; Dn D₄ 'शतं.

43 Da₂ om. 43^a-44^b. — ^b) N_{1.2} B D (except
 D₅; Da₂ om.) कालकूटं; N₃ नागसेनं; S पा (T₂ G_{5.6} वा;
 T₂ by corr. हा) रिपेणमवाप्य. — ^c) S पा (T₂ G_{5.6} वा; T₂
 by corr. हा) रिपेण. — ^d) S गत्वा गंधरजोव (G₃ 'जाप) हं.
 — D₄ reads 43^a-45^b in marg.

44 Da₂ om. 44^a (cf. v. l. 43). — ^c) N₂ B
 (except B₅) D (except D₅) स महाराज; S सततं राजा.

45 ^a) T₁ 'द्युम्नपुरं. — ^b) S₁ K₁ हेमकूटम्; Ko. 2. 4
 'कृष्णम्; D₂ 'कूलम्; G₃ 'रक्षाम्. — ^c) Da शतशृंगं. S
 महाप्राज्ञः. — ^d) N_{1.2} B₅ Dn_{1.2} 'तप्यत; D₄ 'प्रत्य'.

Colophon om. in S. — Sub-parvan: K_{1.2.4} N_{1.2}
 B Da D₂ संभव; to it N_{1.2} add पाण्डुचरितं. Dn D_{1.4}
 (om. the sub-parvan name) mention only पाण्डुचरितं.
 — Adhy. name: Ko. 2-4 D₅ पाण्डुप्रव्रज्या (K₃ 'प्रव्रजनं).
 — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 113;
 B₁ Dn D₄ 117 (Dn₃ 118). — S'loka no.: Dn 48
 (Dn₃ 49); M₃ 50. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4641.

111

Throughout this and the foll. adhy. G₁
 has lacunae caused by the disintegration of the
 fol. In the notes they are indicated by the words
 "G₁ missing".

1 K₁ D_{2.5} om. उवाच; S₁ S om. the ref. — ^b) S

१११

C. 1. 4840
B. 1. 120. 1
K. 1. 125. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंधानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कलमपं तपः ।

नः परंतपः (T₁ परं च सः). — ^a) S परमप्रियः.
2 ^a) T₁ 'हंकारी. — ^b) N₁ प्रयः; N₂ नियः. — ^c) S₁
समाक्रांतः; K₀ D₅ परिः.

3 ^a) N₁ 'वद्राजा. — ^b) G₅ 'वर्षिता. — ^c) S
ऋषिभिस्. T G₈ M₃. 5 त्वपरैः (T₁ 'राः); G₁. 2. 4 तु परैः;
G₅. 6 त्वभवत्; M₆-8 त्ववरैः. S₁ K₁ स्वैरं; K₂ चैतं; K₃
प्येनं; K₄ स्वैनं; S चैव (G₅. 6 कैश्चित्). — ^d) B₅ प्रत्यपालः;
D_n परिपालः; D₅ परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G₁ missing. — ^a) S₁ 'सहितः; K₁ 'सस्मिताः.
— ^a) S अभवत् (for बभूव). N₁. 2 B (except B₅) Da
D₂ वनगोचरः (for भरतः). — After 4, D (except Da)
S ins.:

1171* वैशंपायनः ।

अमावास्यां तु सहिता ऋषयः सशितव्रताः ।
ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः ।
संप्रस्थितानृपीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतां वराः ।

ऋषयः ।

समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
देवानां च ऋषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयंभुवम् ।

वैशंपायनः ।

पाण्डुमुत्थाय सहसा गन्तुकामं महर्षिभिः ।

[D_n D₁. 2. 4. 5 om. वैशं. — (L. 1) D₂ अमायां तु तदा
सर्वे. — (L. 2) D₅ G₁. 5. 6 M₃. 5 'स्थुर्मनीपिणः. — (L. 3)
D_n D₁. 4 संप्रयाता. D_n D₁. 2. 4. 5 ऋषय ऊचुः. — (L. 5)
M₆-8 भवानद्य and 'लोको भवात्मनां. — T₁ om. line 6.
— D_n D₁. 2. 4. 5 वैशं 'उ'. — After वैशं 'उ', D₁ ins.:

ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्वभूव भरतर्षभ ॥ ४
स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदञ्चुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ।
उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदञ्चुखाः ॥ ५
दृष्टवन्तो गिरिरस्थ दुर्गान्देशान्वहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
उद्यानानि कुवेरस्थ समानि विषमणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
अहमप्यागमिष्यामि यत्र यूयं गमिष्यथ ।
— (L. 8) D₁ om. the line. D_n G₄. 5 'रुथाय. D₁
उत्थाय सहसा सोपि. D_n D₁ G₄. 5 गंतुकामो. D₂ एव
मुत्त्वा महाराज गंतुकामो महायशाः.]

5 ^a) B₅ स्वर्गात्पारं; S 'मार्गं. S₁ K₀. 1. 8 D_n D₁. 5
तितीर्षुः. D₁ S तं; D₅ सन्. — ^b) D₁ S 'ब्रुखं. — ^c) D₁
S प्रस्थितं. S (except G₁. 2) भार्याभ्यां. — ^d) K₀ N₅
B₅ D₂. 5 तं तु; N₂ B₁. 5. 6 Da D_n D₁. 4 तं च; S (G₁
missing) ते तु (for तत्र). — Before 5^a, T₁ ins. ऋषयः.
— ^a) S₁ K G₂. 4 गच्छन्तं; G₁ missing. — ^c) G₅ 'राजाद्.
S₁ K₀. 1 'ब्रुखं. — After 5, G₁ ins. 1174* (cf. v. 1. 6).

6 G₁ om. 6^{ab}. — ^a) N₅ B₅ Da D_n D₁. 4 गिरौ रम्ये;
B₁. 5. 6 D₂ 'रौ रम्यान्; D₅ 'रेस्तस्य. S (G₁ om.) प्रपश्यामो
(M₃. 5 प्रविश्यामो) गिरौ (G₅. 6 गिरीन्) अस्मिन् (T₁ G₂-6
तस्मिन्). — ^b) S₁ K₁ बहून्सुं; B₅ 'नृप; M₆-8 बहूनि च.
— After 6^{ab}, N ins.:

1173* विमानशतसंवाधां गीतस्वननिनादिताम् ।

[S₁ K₁-4 'घातान्; K₀ D₅ 'बाधान्; N₁. 8 'घातां; B₅
'काशां. S₁ K₀. 1. 8 'निनादितान्; K₂. 4 गीतनिस्वनना-
दितान्; B₁ D_n D₁. 4 'स्वरं; D₅ 'ध्वनिनिनादितान्.]
— On the other hand, S (except M₆-8) ins. after
6^{ab} (G₁, which om. 6^{ab}, after 5):

1174* यक्षराक्षसगुहानि गन्धर्वचरितानि च ।

— M₆-8 om. 6^a-7^b. — ^a) N₅ B D (except D₅) 'भूमिः.
S (M₆-8 om.) आक्रीडितान्यप्सरोभिः सह देवगणैः सदा
(T₂ G₂. 4 तथा).

7 M₆-8 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — ^a) S (M₆-8

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्बृक्षमृगपक्षिणः ।
 सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिदुरासदाः ॥ ८
 अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
 वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन् राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
 न सीदेतामदुःखाहं मा गमो भरतर्षभ ॥ १०

पाण्डुरुवाच ।

अग्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।

स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमग्रजस्तद्व्रीमि वः ॥ ११
 ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
 एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
 न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्धिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृन्वापि आनृशंसेन मानवान् ॥ १४
 ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।

C. 1. 4459
B. 1. 120. 20
K. 1. 120. 19

om.) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च गृहानि च (T₁ G₃ हृद्यानि सुवहूनि च). — °) K_{2.4} 'निरुद्धाश्च; D₂ 'नदांश्चैव; T G_{1.2} M₇ देशान्नदी'; G_{4.5} M_{5.6.8} देशान्नदीं नि'; G₆ तेषां नदं नि'. — °) N_{1.2} B₆ D (except D_{2.5}) गहनान्; S घोरं (T₂ G₁ 'रा'श्च (for दुर्गा)). M₃ (sup. lin. as in text).⁵ गिरिकंदरान्.

8 M₆₋₈ om. 8. G₁ missing. — °) K_{0.3} T₁ G_{2.4} M₃ नित्यं; D₅ केचित्. K₀ वनोद्देशा; D₄ हिमोद्देशा; T₁ G_{2.4} M₃ हिमाक्रांता; T₂ हिमाक्रांता; G₃ मृगाक्रांता. — °) D₅ सुवृक्षं; S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) निवृत्तं. — °) B₆ D_n D_{1.4} क्वचिन्. B₆ D_n D_{1.4} महादर्यो; S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) सदावर्षा. — °) B_{5.6} D_n D_{1.4} काश्चिद्. S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) घोररूपा दुरा.

9 °) K₁ B₅ 'क्रमेन्न; K₄ D₅ 'कामन्न; N₁ B₁ D_n D_{1.4} नातिक्रामेत; B_{3.6} नातिक्रमेत्. B_{1.3} transp. पक्षी and यान्. D₂ नातिक्रमन्नयापक्षी; S (G₁ missing) पक्षिणोत्र न गच्छति (G_{5.6} पक्षिणां न गतिस्तत्र). — °) K_{0.2} B₁ (m as in text) D₁ जनाः (for मृगाः). S कथमेवापरे (M₅ 'वावरे). — °) K₀ 'कोत्थयाद्य'; K₂ 'कोभ्यगा'; K₃ 'कोत्थियाद्यत्र; K₄ 'कोभ्यगाद्यत्र; N₁ B₃ D₂ 'कोभियाद्यत्र; N_{2.3} B_{1.6} D_n D_{1.4} 'रेको हि (N₃ -ति) यात्यत्र; B₅ 'कोत्र वात्यत्र; D₅ 'कोत्थया'; S 'रेवात्र (G₅ 'ति) संयाति. — °) S सिद्धा यक्षाश्च चारणाः.

10 °) S₁ K₁ विभो (for त्विमे). — °) S₁ नासीदतां. G₃ न निदेतां. D₂ पुरस्कृत्य; D₅ न दुःखां. M₆₋₈ सीदेतामपि दुः. — °) K_{2.4} D₂ मानाहं (D₂ 'हो'); T₂ दुर्मागे; G_{5.6} मा गमेद् (G₅ दुर्गमे also). K₀ 'नृपसत्तम. — After 10, K₂ ins.:

1175* अग्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि !;
 while T₂ ins.:

1176* अग्रजात्वं मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 S₁ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). G₁

missing. — °) S (G₁ missing) 'जस्य किल स्वर्गमद्वारं संप्रच'. — °) K₂ N_{1.2} तेनाति'; B₅ 'भित्तये'. D₄ S (G₁ missing) तेन (D₄ G_{5.6} स हि) संतापतप्तो. — °) K₀ D₅ सन्; N_{1.2} B Da Dn D_{1.2} तु; D₄ S (G₁ missing) च (for तद्). S₁ ते (for वः). — N reads 15^a-16^b after 11 (D₄, after 1177*); while D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 11:

1177* सोऽहमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।

अनपत्योऽपि विन्देयं स्वर्गमुग्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18-21 (cf. v. l. 1. 106. 11).

12 S reads 12-17 after 1135* (cf. v. l. 1. 106. 11). G₅ om. 12^a. — °) S (G₅ om.) चतुर्भिर्ऋणवाञ्छितं (G₆ M_{3.5} 'वानित्यं). — °) S (G₅ om.) जायते. K_{0.2.4} N_{1.2} B₆ Da Dn D_{1.4.5} मानवा भुवि; K₃ भुवि मानवाः; N₃ तत्र मानवाः; B_{1.3.5} D₂ सर्वमानवाः; S (G₅ om.) मनुजो भुः. — °) K₀ 'नुजदेयैः; D₅ 'नुजैर्देवैः. K₃ N₃ 'नुजैर्देयैः शश्वद्धि धर्मतः; K₄ N_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} 'नुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः; S (G₁ missing) 'देवमनुष्याणां मृपीणामथ भारत (T₁ 'पीणां स महामतिः; G₂ 'मधिभामिनी; M_{3.6-8} 'मथ भामिनी).

13 °) S (G₁ missing) एतेभ्यस्तु. — °) S यो न मुच्येत धर्मवित्. — °) S₁ K_{1.2.4} B₅ D₅ M_{2.5} संतीह. — °) S₁ K_{1.2.4} N₃ B_{1.8} D₂ 'वित्सु. S₁ K_{2.4} B₅ 'छिताः; K₁ D₂ 'छितः. K₀ D₅ धर्मार्थं सुप्रतिष्ठितः; S तथा लोकविदो विदुः.

14 °) K_{0.3} N₁ B_{5.6} D (except D₂) तु (for च). S यज्ञेन (for यज्ञैश्च). — °) S₁ K D₅ 'ध्यायैत्तप'; G₁ 'ध्यायात्तप'. S ऋषीन् (T₁ M_{2.6-8} त्वृषीन्). — °) S₁ K_{1.2.4} एव (for अपि). S 'द्वैरपि पितृन्.

15 °) S (G₁ missing) इह (T₂ G₆ अति; M₆₋₈ ऋण-) मुक्तोऽस्मि सर्वशः (T₂ G₆ 'दा; M_{2.5} 'तः). — K₃ N₁ B D ins. after 15^a; S after 16^a;

G. 1. 4690
B. 1. 120. 21
K. 1. 126. 19

पित्र्याहणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५

देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ।

इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६

यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।

तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्य देवोपमं शुभम् ।

अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८

दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।

अक्षिप्तं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९

1178* त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।

[S transp. त्रया and इत्. Da च (for तु). Ds न स (for नाश). S नाशे ह्यात्मा विन.]

— Ks N1.2 D (except Ds) cont.: S1 Ko-2.4 ins. after 15^{ab}:

1179* पित्र्याहणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।

— N reads 15^a-16^b after 11 (Ds, after 1177*).

— ^{cd}) Ko.8 पैत्र्या. S पितृणां तु न मुक्तोऽस्मि तच्च तेभ्यो विशिष्यते.

16 For N cf. v. l. 15. — ^a) S1 K1.2.4 ध्रुव.

— ^b) T1 Ms इति; T2 G अथ; Ms इह; Ms-8 अपि (for एष). — After 16^{ab}, S ins. 1178*, which is followed by:

1180* पितृणामृणनाशाद्धि न प्रजा नाशमृच्छति ।

— ^{cd}) S प्रजालाभे. K2.4 transp. प्रजाहेतोः and 'यन्ते. S प्रयतन्ते. Ks नरर्षभाः; S (except T2) द्विजोत्तमाः.

17 K1 (hapl.) om. 17^{ab}. — ^b) Ko Bs.6 Dn D1.4 जातस्तेन. N (except S1 K4; K1 om.) महर्षिणा.

— ^a) S कथं सृज्येत वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18-21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106. 11). S1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). K2.4 Dn D1.4 ऋषय ऊ. — ^{ab}) Gs किल (for तव) and समं (for विद्वा). — ^{cd}) S (G1 missing) 'मनघं त्विष्टं (T2 'मनुसिंष्टं) पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 ^a) S1 K1 देव; Ko.2.4 T1 Gs.4 M दैवा; N1 Dn D1 Gs.6 दैवोद्दि; N2 Bs D2.4 'दष्टं; N3 देवसृष्टं; Bs T2 'मिष्टं. S मनुष्येन्द्र (for नर). — ^b) S कारणेनोप. — ^{cd}) S अरि(Gs 'दष्टं) क्षिप्रमव्यग्रं विंदेयाः परमां गतिं.

20 ^a) S तस्माद्. Ko.8 दिष्टे; Bs नष्टे. K1.2.4 Gs.8

तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।

अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।

आत्मनो मृगशापेन जानन्नपहतां क्रियाम् ॥ २१

सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।

अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२

अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति विदुर्धाराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३

इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च खनुष्ठितः ।

दिष्टफले; Ds दैवफ; T G1-3.6 M इष्टफले (Gs 'लं). K2.4

N1.2 Bs.6 D (except Ds) राजन्; Gs चाह (for तात).

— ^b) S कुरु यत्नं यथागमं (T1 यदुत्तमं; T2 'गतं). — Bs

om. 20^{cd}; N1 om. 20^a-23^a. — ^a) N (except Ds; Bs

om.) Ms.6 लब्ध्वा. S1 K1 प्रीतिं करिष्यसि; N B (Bs

om.) D (except Ds) प्रीतिकरं (D2.4 'रो) ह्यसि.

21 N1 om. 21 (cf. v. l. 20). S1 K1 D2.5 T2 Gs.6

om. उवाच; T1 G1-4 M om. the ref. — ^b) S कौरव्यः

सम(T2 स व्य)चितयत्. — ^{cd}) S (G1 om.) मृगशापाद्

पहतामात्मनो हीन्द्रियक्रिं.

22 N1 om. 22 (cf. v. l. 20.) S (which transp.

18-21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181*

वैशंपायनः ।

स समानीय कुन्तीं च माद्रीं च भरतर्षभ ।

आचष्ट पुत्रलाभस्य व्युष्टिं सर्वक्रियाधिकाम् ।

उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।

अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठादिच्छन्ति साधवः ।

अनुनीय तु ते सम्यग्ब्राह्मणसंसदि । [5]

ब्राह्मणं गुणवन्तं वै चिन्तयामास धर्मवित् ।

[Lines 3, 4 = (var.) 30^{cd} and 31^{ab} below.]

— ^a) S1 Ko-2.4 N B1m.6 D (except Ds) यत्नं (for

योगं). Ks अपत्योत्पादनायाय; S अपत्यस्य सुखं योगं (Gs

'त्यसुखसंयोगं; Ms-8 'त्यसुखसंभोगं). — ^a) K4 N B Da

Dn D1.2.4 त्वं समर्थय; S 'र्थये. Ko Ds कुरु देवि

त्वमात्मनः; Ks इदं वचनमब्रवीत्.

23 N1 om. 23^a (cf. v. l. 20). — ^a) S नानपत्यस्य

मे लोके. — ^a) N1 B (except Bs) Ds विजानीहि (for

विदु). S1 K1.4 वीराः; S धर्म. — ^a) Ko.2 N3.3 Bs

Dn D1.4.5 धर्मवादिनः; Da S 'चारिणः. N1 B1.2.5 Ds

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
 सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
 अनपत्यः शुभाह्लोकाभ्यावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
 मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
 इमे वै बन्धुदायादाः पट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
 पडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्छृणु मे पृथे ॥ २७
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिकीतश्च यः सुतः ।

पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
 सहोदो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽञ्जनीत् ॥ ३१
 तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।

C. 1. 4676
B. 1. 120. 37
K. 1. 126. 38

ब्राह्मणाः प्रवदन्ति तत् (Ñ1 च).

24 " M⁵ दत्तमधीतं च. — " K1.4 S (except M⁵) "माश्च. Ś1 M⁵ स्वनिष्ठितः; K1.2 "निष्ठिताः; K4 T G M⁵. 6-8 "ष्ठिताः; Ñ1.2 B³ सुनिष्ठि". D⁵ अप्यनुष्ठि". — " Ś1 K1 D².5 सर्व एवा"; S सर्वे तद्. — " S मोघं भवति निश्चयः (G⁵ M⁵.5 "ये).

25 D⁵ om. 25. — " Ko "त्वैवं; D² "त्वैव; S व्यवसितं (G³ "तुं; G4.6 "तः; G⁵ वित्तिष्टतं). — " S प्रेक्षयात्मानं न संक्षमे (T1 संक्षये; T² G⁵ नक्षमे; G4.6 संक्षये). — " S "पत्यो हि मरणं (T1 वरुणं). — " K³ Da² न चाप्या"; B (except B³) Dn D1 न प्राप्या"; Da1 न चाप्या"; D² नावास्यासीति. B1.8 D² चित्तय. T1 G1-3 कामये नैव जीवितुं (G2.3 "तं; T² G4.6 M कामये नोत (T² M⁵ नोप; M⁵ नोक्) जीवितं (M⁵.5 "तुं); G⁵ कामयेत न जीवितं.

26 " Ko Ñ³ D⁵ जातं; D² नष्टा. Ś1 च; Ñ³ ते; B (except B³) D² वै (for मे). S "पाजानासि. — " Dn D1.4 जननं; Cd प्रजनं (as in text). Ñ³ B (except B³) मे (for हि). Ko D⁵ [S] प्रजत्वं ह्यजितात्मनः; D² पुंसवशक्तिः कृता"; S प्रजने (M⁵-8 "नं" मम केवलं. — " S (G1 missing) नृशंस (T1 G³.6 "सं) कर्मणा कृत्स्नं (T² नित्यं). — " Ko यथेहोपहतं; K² "गतं; K4 "हतं; T G4.5 M⁵.5 यथाभ्युप"; G² यथा ह्युप"; G³ M⁵-8 यथाप्युप"; G⁵ यथाभ्युपगतं. Ko.3 Ñ B D पुरा; T² मया; G².4 तदा.

27 Cf. Manu 9. 158 ff. — G⁵.6 om. 27^{ab}. — " T G²-4 M³ पडेव (for इमे वै). G² पुत्रदा". — Ś1 K³ B³ (hapl.) om. 27^{ab}. — " Ñ³ B1m.3 D² transp. पट् and पुत्राः. B1 पुत्राः सद्धर्मं; T G²-4 M³ पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T1 "चारिणः; G³ "दर्शिमिः; M⁵ "चारिमिः); M⁵ (sup. lin.).5-8 पुत्राः पट् धर्मदर्शिमिः. — " K².4 शुभे (for पृथे). S निर्दिष्टास्ताञ्छृणु मिये.

28 " T1 क्षत्रिय"; T² G1-5 क्षेत्रज"; G⁵ M³ (sup. lin.).6-8 क्षेत्रिक"; M³.5 पुत्रिक" (for प्रणीत"). — After 28^a, T1 ins.:

1182*

तत्समं पुत्रिकासुतः ।

स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28^b, the latter half that of 28^a.]

— " G².3 तत्समः पुत्रिकासुतः. — " Ko Ñ³ T G M³ (sup. lin. as in text).5 पौनर्भवेयः. — " K³ चारिण्यां; Ñ³ भगिन्यां; S जारि". Ko यः प्रः; G⁵ चैव (for यश्च).

29 Ko om. from क्रीतः up to हीनः. — " K⁴ Ñ² B1 (m as in text).3 Da D² उपक्रीतः; Ñ1 तपःक्रीतः; B³.6 उपकृतः; M³ (sup. lin.) गदितश्च (for कृत्रि"). N³ दत्तः क्रीतोपविक्रीतः; S "त्तः क्रीतोपहितकः (G1.2.4 "हतकः; G⁵.6 "हितकं). — " B³.6 Da उपाग". G⁵ "च्छेत्तया स्वयं. — " Ś1 K (Ko om.). Ñ1.2 B1m Dn D1.2.4 Cd ज्ञाति"; D⁵ जाति"; T1 M³.5 ज्ञात". — " Ś1 B³ "योनिधृत"; K³ "र्तुत"; T² G भिन्न". Ko "योनिस्तु यः सुतः. Cd cites हीनयोनिधृतः.

30 " Ś1 पूर्व पूर्व"; Ñ1 S पूर्व (Ñ1 G1 M³.5 "वं) पूर्व-मसंभावे (Ñ1 "वं; Ñ² तमाभावं; Ñ³ ससं भावे. — " B Da² D² माता (for मत्वा). T² चोत्तरं (for वै सुतं). D⁵ सुतान्. — 30^a = line 3 of 1181*. — " N (except K³) उत्तमादव (Ś1 D1 "देव; K² Ñ³ D⁵ "दप; K⁴ Dn "देव; Ñ1 "दध-राहपुंसः; S उत्तरादवरं (T² उत्तमादवरा; G1 "दवराज; G².6 "दपरं; G⁵ "दवराः; M³.5 उत्तमादवरं; M⁵-8 उत्तमादपरं) जन्म (G⁵ पुत्रं). — " Ś1 K1 कांक्षते; K².4 "क्षेत. K²-4 Ñ B³ Da D².5 अपत्यं (for पुत्रं). Da1 आदितः. B1.8 धर्मलिप्स्या; S धर्मचारिणः (for पुत्रं).

31 Cf. line 4 of 1181*. — " B (except B³) "लं

G. 1. 4676
B. 1. 120. 38
K. 1. 120. 39

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वत्पत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४

कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्त्रियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

फलदं श्रेष्ठं; S फलं महदपत्यस्य. — °) Ś1 K1.2 श्रेष्ठान्;
B (except B6) D2 धर्म्यं. K3 N̄ B D (except D6)
मानवाः (for साध°). T M तस्य भूरिरनुग्रहः; G तस्य
भूतिः (G2 °मि)रनुग्रहः (G2.3 °हे). — °) K2 श्रेष्ठं; K4 N̄1
B (except B6) D2 शुभे; D6 प्रिये (for पृथे). T G
आपद्यपत्य (G2 अपत्यपत्य)जननं; M आपद्विपत्तिजननं (M3.6
°जननान्).

32 °) K8 N̄1 प्रवक्ष्यामि (for °हेष्यामि). T G M6
तस्मात्त्वां (G3 °त्सं-)प्र (T2 G2.4 M6 प्रा)हिणोम्यद्य. — °) T1
प्रजनाय यत स्वयं; T2 G2.4 प्रहीणप्रजनः स्व°; G1 प्रहीणश्च
व्रज स्व°; G5.6 पाहि मां प्रजनास्व°; M प्रजनाय यतस्व च
(M6 प्रहीणः प्रजनास्वयं). — °) D2 सदृशः; S (except
M6) क्षत्रियात्. S अपि (for त्वं). — °) S सुप्वा°. K4
Da Dn1.n2 D1 S (except G2-6) °स्विनी (Dn2 °नं).
— S ins. after 32: D2.4 (marg. sec. m.), after 33^{ab}:

1183* या हि ते भगिनी साध्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।

उवाह यां तु कैकेयः शारदण्डायनिर्महान् ।

[Cf. 33^{ab}. — (L. 1) G5.6 तपस्विनी. — (L. 2) D4
उदावहत्तु; T2 G1-4.5 (sup. lin.) उदावहत्तां. M6-8 तां
(for तु). D2 उदावहत तां वीरः. D4 सादरं नृपतिर; T1
G1 शर°; G3 शत°; M6-8 °दांडा°.]

33 S om. 33^{ab} (cf. 1183*). — °) Ś1 चैनां; K1
चैतां; Dn D1.4 एतां; D6 क्षेमां. — °) K1 °दंडायनी; K3
corrupt; K4 सारदंडायिनी; N̄ B6 Dn2 D4.5 °यिनी; B6
Da D2 सार°. — After 33^{ab}, D2.4 (marg. sec. m.)
ins. 1183*. — °) Ś1 K1 Dn D1.4 सा (for या). Dn
D1.4 गुरुणा; S स्वजनैर. — °) K1 प्रयुक्ता. Ś1 K1 N̄8 B6
D (except D2) पुत्रजन्मनि; S पत्यकर्मणि.

34 °) D4 G4 पुष्पेन. Ś1 शांता (for स्ना°). — After
34^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1184* अपत्यार्थे प्रजालाभे अन्वगच्छच्छुभ्रवता ।

[G3 प्रियालाभे; G5 द्विजं कंचित्. D4 °व्रतं; G3 M6
°व्रतान्; G5 प्रियोदिता.]

— °) S देवी (G4 M5-8 देवि) (for सिद्धं). — °) T1
G1.3 M3 ऋतौ; T2 G2.4-6 हुते; M6 स्नाता; M6-8 शुभे (for
हुत्वा). Da °वनानलं; T1 °ने शुभे; T2 G M2.5 °ने पुरा;
M6-8 °ने शुभा.

35 °) T1 G3.6 M6 °ण्यवहिते. — °) K6 B1 सहाभवत्;
N̄1 समासदत्. — °) K4 ततः; N̄2 B Da D2 पुत्रान् (for
तत्र). S सा त्रीन्वीरानजनयत्.

36 °) T1 तस्मात् (for तथा). K8 सुश्रोणि. — °) Ś1
K D1 T1 तपसोधि°. G5.6 ब्राह्मणं तपसाधिकं. — °) S
°योगात्कुरु and °नं महत्.

Colophon om. in B6 S. — Sub-parvan: Ko.2.4
N̄1.2 B1.8.6 D संभव. — Adhy. name: K3 पांडोर्वीर्यं;
N̄1.2 पांडुपुत्रासंवादः. — Adhy. no. (figures, words
or both): Ko 114; B1 Dn D4 118 (Dn3 119).
— S'loka no.: Dn 40; M3 38. — Aggregate s'loka
no.: Dn2 4681.

112

1 Ś1 K1.8 D2.5 S om. उवाच (M3 om. the
ref.). — °) M6-8 वरारोहा (for महा°). — °) S
कुंती तं प्रत्यभाषत.

2 T2 om. 2^a-4^b. Before 2, Ś1 K1 D4 M ins. कुंती.
— °) Ś1 K1 अनुरतां; T1 G च पत्नीं च; M6-8 स्वपत्नीं च.
— °) S राजन् (for त्वयि). N̄ B1 Dn °लोचने.

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — °) Ko.2.4 S (except
M6-8; T2 om.) हि (for तु). Ś1 K1 महाभाग; B (except
B6) D2 °राज. — °) G5.6 तथा (for वीर). — °) D1
धर्मेण. S (T2 om.) संपादयितुमर्हसि.

4 T2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — °) S (T2 om.)
गच्छावावां (G5.6 M6 °वो वा) तवे (T1 G6 यथे)त्सितं.
— °) K2 °त्यर्थे. T2 G1.2.5 मा (for मां). — °) B D1
S (except G2 M6-8) °पुंगव.

११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
 कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
 न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
 धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
 त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
 वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
 स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
 अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
 न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वद्वतो नरम् ।
 त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च क्रोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५
 इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
 परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६

व्युपिताश्च इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
 पुरा परमधर्मिष्ठः पूर्वोर्वशविवर्धनः ॥ ७
 तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
 उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 व्युपिताश्चस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
 व्युपिताश्चस्ततो राजन्नति मर्यान्वरोचत ।
 सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरालये ॥ १०
 स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्द्राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११
 अश्वमेधे महायज्ञे व्युपिताश्चः प्रतापवान् ।
 बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२
 अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।

C. 1. 4692
B. 1. 121. 13
K. 1. 127. 13

5 °) S न ह्यावां (M2.6-8 नैवाहं). — °) S गच्छावः (T1 G4.5 °व; M3.6-8 °मि) पुरुष(M3 भरत)र्षभ. — °) D4.5 T1 G1.3 प्रीतिः; G4 यः प्रविशिष्टः. K2.4 हि; G1.2.6 सन्; G3.4 सः; G5 कः (for च). — °) G5 सो यो वो भुः; G6 को योन्यो भुः.

6 °) Ko धर्माय; K1 दुर्धौत्वं (sic); B6 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्वं). S1 च त्वं कथां धर्म्यां; T1 च धर्म्यामर्थज्ञः; T2 G1.3-6 M5 धर्म्यां धर्मकथां; G2 कथां धर्म्यकथां; M2.6-8 च धर्म्यां धर्मज्ञ. — °) B5 D2 वै (for मे). S1 तावत्पौराणिकीं शृणु; T1 M2.6-8 कथां मत्तो निबोध वै; T2 G2.4-6 कथयामि निबोध मे; G1.3 M5 सम चैव निबोध वै (G3 मे). — °) S पौराणिकीं (for परि) and भारत (for यामहम्).

7 D2 om. 7-8. — °) G2.5.6 भुवि (for किल). — °) G6 त्वया (for पुरा). S1 K N3 D5 परम(K3 समर)दुर्धर्षः; S °धर्मज्ञः.

8 D2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — °) B5 व्युपिताश्चे. D (except D5; D2 om.) महाभुजे. — °) B1.3 D5 तत्र (for ततो). S अगच्छंस्त्रिदशाः सर्वे. — °) N (except S1 K1 D5; D2 om.) सेन्द्रा देवर्षिभिः सह.

9 °) S तुतुपुर्गुर्वो (T1 तुतुपुर्दानवा) धनैः. — °) K1 तत्र; K2.4 D5 तस्मिन्; N1.2 B (except B5) Da D1 तते;

S तदा (G1 सदा; G3 पुरा). — After 9, K4 N1.2 B D (except Da) ins.:

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्वयं तदा ।

10 °) N1.2 स्तुतो (for ततो). N1 अभिकीर्त्ता (for अति मर्यान्). K2.4 अरोचत; N3 व्यरोचयन्; B3 D2 न रो. S व्युपिताश्चो मनुष्येन्द्र (M2.6-8 महाराज) शुशुभे यज्ञसंपदा. — °) S1 (sup. lin. as in text) N3 D5 °न्यपि; N1.2 Dn °न्रति. S सर्वभूतेषु राजेन्द्र शरत्काल इवांशुमान्.

11 °) T G (except G4) तु; M अयां (M5 अरीन्) (for च). — °) S1 पृथिवीं (for नृप). K2.4 B3 G5 °सत्तम; M5 °कुंजरः. — °) Ko मद्रांश्च; K1 प्रत्यां च; B (except B5) D (except Da D5) पाश्चात्यान्; S म(T1 G1 मा)त्स्यांश्च. — °) N (except S1 K1 D5) दक्षिणात्यान् (N1 °त्याः). N1 च कंपयत् (for अका). S दक्षिणा (G1 दक्षिणां; G2.3 M5 °णां) अभ्यकल्पयत्.

12 °) K3 महाराजो. S °मेधशतैरिष्टा. — °) B1 ह; B2.5 D2 तु (for हि). S °व नृपशार्दूल (G1.2.4.6 °लः). — °) S दश(G1.2.4 M5 शत)नागबलः किल.

13 °) S1 K1 अथात्र. S1 K B2.6 Da2 गाथा. S transp. अप्यं and गाथां. — After 13°b, N ins.:

1186* व्युपिताश्चे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरुत्तम ।

G. 1. 4693
B. 1. 121. 14
K. 1. 127. 14

व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ।
अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतुम् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान् च ॥ १४
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी शुवि ॥ १५
कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्षमाणं समपद्यत ॥ १६
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७

[$\tilde{N}1$ तपोवृ°. $\acute{S}1$ K1.2.4 $\tilde{N}1.3$ B1.3 D2.5 कुरुद्वह.]
S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1187* अग्रमेयमपर्यन्तं व्युषिताश्वो धनं ददौ ।

[T1 'मपत्यं तं.]

— M6-8 om. 13^a-14^b. — ^a) B1.3 D2 विजित्य वसुधा-
मिमां. — ^f) K2 प्रजाः (for पिता).

14 M6-8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^b) Ko $\tilde{N}$ B
D transp. ददौ and धनं. S (M6-8 om.) महद्धनं (T1
by transp. धनं महत्). — ^c) $\acute{S}1$ Ko $\tilde{N}3$ 'रत्नदानानां;
K1 'रत्नानादानां; K3 D5 'रत्नदानानां; S अनतामखिलां
तत्र (M6-8 तद्वत्). — ^a) $\tilde{N}1$ स जुहाव; $\tilde{N}2$ Dn D1.4 स
जहार. $\tilde{N}3$ क्रतूत्तमान् (for महा°). S पृथिवीमददात्ततः
(T1 M3 'दात्युनः; M6-8 'वीं च ददौ नृपः). — ^c) K3 D2.5
अपिवच्च; T1 सिपेवे च; T2 G (except G5.6) M3.5 सुपुवे
च; M6-8 अपिवन्सु. — ^f) $\acute{S}1$ B (except B1) D1.5
'संस्थांस्त'; Ko 'संस्थास्तथानघ; K4 'स्ततो नघ; $\tilde{N}3$ 'संस्थस्तु
भावन; T1 'संस्थामथाकरोत्; T2 G M5 'संस्थांस्तथैव च; M3
'संस्थांस्तथाकरोत्; M6-8 'स्थास्तथाकरोत्.

15 ^a) A few MSS. काक्षी°. T2 G M6-8 तस्य; M3.5
यस्य. T1 आसीत्क्षितिपतेस्तस्य. — ^b) M6-8 देवी (for
भार्या). T1 परमसत्तमा. — ^d) $\acute{S}1$ K2.4 B1.5 D2 'प्रतिमा;
G5.6 'सदृशा.

16 ^a) K2-4 $\tilde{N}$ B5 D (except Da2 D2) T G1.2.4 M
तौ च; G5.6 चैव. — ^b) $\tilde{N}1.2$ Dn D1.4 G6 श्रुतं. — ^c) $\acute{S}1$
Ko Da1 Dn D1.5 कामसंपन्नो; K2.4 'तसो; K3 D2 G6 M3
'सक्तो; T G1-4 M2.6-8 'युक्तो. G6 तस्यां कामसमासक्तो.
— ^d) K3 $\tilde{N}1.3$ B (except B5) D (except D5) G6 M
यक्षमणा. K1 प्रतिपद्यत; K3 $\tilde{N}1.3$ B1.3 D2 'गृह्यत;

अपुत्रा पुरुषन्याग्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
नारी परमधर्मज्ञा सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ १९
पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
त्वदतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विपमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

Da प्रत्य°.

17 ^a) K3 S अ(K3 सो)चिरेणैव. — ^c) S वृत्ते (for
प्रेते). B1.3 महावीरे; D2 तदा वीरे; T1 महाभाग; T2 G
M 'व्येन्द्र. — ^d) $\acute{S}1$ भार्याभूद्. S भार्या काक्षी(T2 G1.4
M3 काक्षी; G2 काक्ष; G3 कौक्षि; G5 काक्षा; M5 कक्षी)वती
(G3 'पतेस्) तदा (G2.4 शुभा).

18 B5 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^a) D5 'पश्रेष्ठ.
— ^b) S (except T2 G2.4) श्रुतिः. — ^c) Ko परंतप; K2.4
जनेश्वर; K3 $\tilde{N}1$ Dn D1.4.5 M जनःधिप; T G नृपोत्तम.

19 Before 19, $\acute{S}1$ Ko.2.3 $\tilde{N}$ B D ins. भद्रोवाच; K1
T1 M भद्रा. — ^a) G1 भद्रा (for नारी). Ko.2.4 Dn3
D5 G (except G4) M5 'धर्मज्ञा. — ^b) G3 सा च; G6 या
सा (for सर्वा). $\acute{S}1$ सर्वापत्यविना; Ko.3 सुखपुत्रं; K1
सर्वपुत्रं; K2.4 सर्वा पुत्रं विना क्षितौ; $\tilde{N}$ B3.5 Da Dn D2
'वां भर्तुवि'; B1 D1.4 'वां भर्तुनिराकृ'; B5 'वां भर्त्रा वि'; D5
सर्वधर्मसमन्विता; T1 G2.4 भर्तुपुत्रं; M6-8 सर्वपुत्रं. — ^d)
S पत्या and जीवत्यसंशयं (G1.3 'यः).

20 ^a) S पत्या. — ^c) B5.6 दुर्गति; T G2.4 तां गं;
G5.6 तद्र°.

21 M6-8 om. 21. — ^b) $\tilde{N}1$ न हि (for नाहं).
— ^c) $\acute{S}1$ K1 राजेंद्र (for मे राजन्). — ^d) $\tilde{N}1.2$ B Da
प्रसीदस्व; S (M6-8 om.) इतः क्षिप्रं.

22 ^a) G2 'तोहं गमि°. — ^c) Ko पुरुषन्याग्र (for
नर°). — ^d) K2 T1 G1 अनुवर्तिनी; $\tilde{N}3$ Dn D1 'तिष्ठुं; G3
'तिर्नी; M3 अनु°.

23 ^a) $\acute{S}1$ K1 D5 'नुपगा; Ko.2-4 $\tilde{N}2.3$ B Da Dn
D1.2.4 G1.5.6 'नुगता; $\tilde{N}1$ 'नुगमे; G3 'नन्यगा; M7 'नवशा.
— ^b) S तवाहं (for सत°). — ^d) S 'हितैषिणी.

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
 अद्य प्रभृति मां राजन्कृष्टा हृदयशोषणाः ।
 आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वद्वते पुष्करेक्षण ॥ २४
 अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
 संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
 तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
 दुःखं मामनुसंग्राप्तं राजस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
 अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
 भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वदर्शनपरायणा ॥ २७
 दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।

दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
 एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
 तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताव्रवीत् ॥ २९
 उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
 जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
 आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
 अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
 एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
 यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
 सा तेन सुपुत्रे देवी शवेन मनुजाधिप ।

G. 1. 4714
 B. 1. 121. 32
 K. 1. 127. 36

24 K₂ om. 24^a-25^b. — ^a) D₅ S मे (for मां).
 — ^a) B₃ G_{2.6} 'यो हि भ'; G₁ असंशयो भ'; G₃ 'योपि भ'.
 — ^a) N (except S₁ K₁; K₂ om.) T₂ G_{2.4} M₃ त्वां
 (for त्वद्-). S₁ पुरुषर्षभ (for पुष्क').

25 K₂ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^a) K₄ पूर्व (for
 नूनं). — ^b) K₃ B₀ Da D₂ T₂ G M₃ (sup. lin. as in
 text). ^c विमुक्ताः. — K₄ N B D ins. after 25^{ab}
 (D₂, after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
 विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
 दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।

[(L. 1) K₄ 'यं समुपन्न'.]

— M₃ om. 25^{cd}. — ^a) K₁ N₂ B Da Dn D_{4.5} संयुक्ता;
 K₄ युक्ता वा; N_{1.3} S (except T₂ G_{5.6}; M₃ om.) संयोगाद्;
 D₂ संयोगे. K₁ 'युक्तां; K₂ 'योगां; D₂ G_{5.6} 'योगाः;
 G_{1.3.4} 'मुक्ताः; G₂ 'मुक्तां. K₂ ताः; N₁ वै; D₂ ते; N₂ B
 (except B₃) Dn D_{1.4.5} S (M₃ om.) च (for वा).
 — ^a) Ko भारत (for पार्थिव). N₁ 'देहेन सा मया; N₂ B
 Da Dn D₄ 'देहे कृता मया; D₁ 'देहे ततो मया; D₅ 'देहे
 मया कृता; S (M₃ om.) पूर्वदेहे न संशयः (G₅ पूर्वकर्मानु-
 रूपतः). — After 25, D₂ ins. 1188*, which is followed
 by a repetition of 25^{cd}.

26 ^b) K₄ S (except T₁ M₆₋₈) संचितैः. — ^a) K_{1.4}
 मां समनु'; K₃ मामेव सं'; D₅ T₂ समानुसं'; M₆₋₈
 मानुपसं'. — ^a) K₃ 'योजनं.

27 ^a) S एपाह (G_{2.4} 'पा गा) मद्य राजेंद्र. — ^b) N B₀
 D (except Da D₂) कुशसंस्तर'; S कुशा (M₃ दर्भा) नास्ती-
 र्यं शायिनी (M₅ भवदर्शनकांक्षिणी); see below. — T₁ G
 om. 27^{cd}. — ^a) M नरव्याघ्र (for असुखा'). — ^a) M

भवदर्शनकांक्षिणी (M₅ कुशानास्तीर्य शायिनी); see above.

28 ^a) K_{2.4} महाभाग; S मनुष्येन्द्र (for नर'). — ^b) N
 B₀ D (except D₅) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षण
 (for असुखा'). — ^c) Ko.3 N₃ कृपणामनाथां कर्णं (Ko
 कृपणं); K_{2.4} 'नाथा कर्णां; N_{1.2} B D (except D₅)
 कृपणां नाथ (B₁ Dn₂ 'णां चाथ; B₅ 'णा नाथ) कर्णं (N₁
 तरुणां); S विक्रोशंतीं (G_{2.4} 'ती) सर्ती (T₂ सर्ती; G_{2.4}
 सती; M सदा) दुःखाद्. — ^a) T G_{1.3} M₃ एवमार्ता; G_{2.4}
 M₆₋₈ एवमार्ता; G₅ अनाश्वस्तां; G₆ देहमालां. S₁ K₁
 D₅ जनेश्वर.

29 Before 29, S₁ K₁ T₂ ins. कुंती; Ko N₃ वैश्व';
 N_{1.2} B D कुंत्युवाच. — ^a) Ko D₅ S (except T₂ M₃)
 तस्याः (G_{1.2} 'स्य). — ^b) S₁ 'पंती; Ko G₂ M₅ 'पत्या; K₁
 'पत्यां; D₅ T₁ G_{1.3-8} M₆₋₈ 'पत्याः. S₁ K₁ मुहुर्मुहुः.
 — ^c) S₁ K (except K₂) तत् (for तं). S₁ K₁ शावं(!).
 K₂ च परि'. S तस्मिन्शवशरीरे वाक् (T₂ G₀ तु; M वै).
 — ^a) T₁ G तां (for वाक्). S₁ D₁ 'तामवत्. D₂
 पत्नीं सौतर्हितोत्र'.

30 ^b) S₁ ददानी च; Ko.4 Da₁ D_{1.5} G₂ 'मीह; K₁
 N₃ B_{1.3} G₆ M₆₋₈ 'नि हि; K_{2.3} D₂ 'मि हि; G₁ 'नि ह;
 G₅ 'मि ह. — ^a) S₁ यस्याहं; Da₂ त्वयाहं. S त्वय्येवाहं
 वरांगने (G_{2.4} वरानने).

31 ^a) Ko हि; K_{2.4} D₅ त्वं; T G M₅ तु (for च).
 N B₀ Da Dn D_{1.4} आत्मकीये; B_{1.3.5} आत्मनीने (B₅ m
 आत्मनैव); M_{3.6-8} अस्मदीये (for आत्मीये च). — ^b) S
 शयने त्वं (G_{5.6} मां). — ^c) D₅ अष्टम्यां. S₁ K₁ B₅ T
 G₃₋₈ चाप्युतु; Ko D₅ च ऋतौ; K₂₋₄ D₂ वा ऋतौ; N₃
 B_{1.3.6} Da चाप्युतौ; M चाप्युतु. — ^a) S शुचिस्ति.

32 Before 32, S ins. कुंती. — ^a) T₂ G_{2.4.5} M₅

C. 1. 4714
B. 1. 121. 33
K. 1. 127. 38

त्रींशाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३

तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।

धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १

एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युपिताश्चकार ह ।

यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २

अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।

पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्धिर्महात्मभिः ॥ ३

अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।

कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४

तासां व्युचरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।

नाधर्मोऽभूद्रारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५

तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अथ; Gs च (for तु). Ms. 6-8 तेन (for देवी). Ś1 तथा चक्रे; Ds तदा देवी; G1 तथा देवी. — °) Ś1 सा च देवी पति; S तच्चकार यशस्विनी. — °) K2.4 यदुक्तं. B Da D2 'कमेतद्वचनं; S तथा (Gs 'दा) कमलपत्राक्षी (G1 'क्षं). — °) Ś1 भार्या; K (except K1) Ns भर्ता. S यथोक्तं पुत्रगृहिणी.

33 °) Ś1 K1 T1 M (except Ms) शावेन; Gs. 6 क्रमेण. N B D (except Ds) भरतर्षभ (for मनु). — °) K1 D4 T2 G Ms-8 साल्वान्; Ns सार्थान्; T1 मासान्. Ns भद्रान्; T1 मासान्. — °) K1 Ds S (except Ms) पुत्रान् (for सुतान्). Ks प्रासूत सत्तं; G4 परमसत्तं.

34 °) Ko N B (except Bs) D मय्येवं. — °) Ko मनसैव नरर्षं; Ks 'सा पुरुषर्षं; K2.4 Ns B1.3 D2.4 T1 G1.3 M 'सापि नरर्षं. — °) B1.3 D2.4 वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — °) K (except K1) N1.2 Bs Da Dn D1 'बलान्वितः (Ks 'दिति); B1.3 D2.4 पुत्रान्योगबलश्रयात्; Bs 'बलाश्रयात्; Ds 'समन्वितः; S अपत्यं तपसो बलात्.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि); to which T2 G1.4 add पांडुकुंतीसंवादे अपत्य-प्रशंसने; Gs पांडुकुंतीसंवादे. — Sub-parvan: Ś1 Ko. 1.3 N B Da Dn D1.4.5 T1 संभव. — Adhy. name: K2.4 N1.2 T2 G1.4 व्युपिताश्चोपाख्यानं; Ks व्युपिताश्चशवतो भद्रायाः पुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 115; B1 Dn Da 119 (Dns 120); T1 109; T2 59; G M 60. — S'loka no.: Dn 36; Ms 73. — Aggregate s'loka no.: Dn 4717.

113

1 Ś1 Ko. 1.3 Ds S om. उवाच. — °) K1 T2 G1 तथा; Dns T1 G1 तदा. K2 Ms-8 राजन्. — °) Bs D1.4 transp. तां and देवीं. T2 G2.4 पांडुस्तां (for तां देवीं). S वाक्यं (for पुनर्). — °) Ko Bs Da D1 'मब्रवीत्; Ns Dn 'मुत्तरं; G2.4 'मर्थवत्.

2 Before 2, N1.2 B D (except Ds) ins. पांडुरुवाच. — °) G1.5.6 एव (for एतत्). Ś1 पुरा देवि; S वरारोहे. — °) T G2-8 M transp. यथा and त्वया. G1 तथा यथोक्तं. — °) Bs स आ; G2.4 सा ह्या. G2.4 अप्सरो पमा; Gs 'रोत्तमः.

3 °) D2.5 अहं (for अथ). K2.4 त्वयि; N1.2 B Da Dn D2.4 त्विदं; D1 तत्त्वं. — °) Ko Ds धर्मं तत्ते; K1 'मं तं तन्; K2-4 N1.2 B Da Dn D1.2.4 'धर्मतत्त्वं; Ns 'मं ते तन्; S 'मं चैव. — °) Ks 'पिनिर्दिष्टं. — °) S सर्वं (Gs. 6 यत्स) धर्मविदां (T1 M 'भृतां) वरैः.

4 °) N1.2 खलु (for किल). — °) S (except T1 Ms. 8) वरांगने. — °) S 'प्रचारिण्यः. — °) K (except K1) N Bs Da Dn D1 S 'हासिनि; Ds 'लोचनाः.

5 °) Gs कामान् (for तासां). — °) Ś1 K (except K2) B (except B1) D2.5 T2 G (except G2.4) Ms-8 कौमारान्; Cd as in text. Ś1 सुभगान्. G2.4 पथि. — °) S नासीदधर्मस्तु तदा (T1 गता; Ms सदा). — °) N1 B (except Bs) D2.4 S सनातनः.

6 °) S धर्मज्ञे (for पौरा). — °) S पालयन्ति वरारोहे. — °) N2 Dn D1 कामक्रोधः; S यथावदसितेक्षणे. — S reads 6/ after 1192* (of. v. 1. 17). — °) Ś1 Ko. 1 N

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
 पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
 उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
 स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
 अस्मिस्तु लोके नचिरान्मयादेयं शुचिस्मिते ।
 स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
 वभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
 मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्वाति नः श्रुतम् ।
 कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
 जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चात्रवीत् ॥ ११
 ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
 मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
 क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
 मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेव धर्मः सनातनः ॥ १३
 अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
 यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
 ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
 चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

C. 1. 4730
B. 1. 122. 15
K. 1. 123. 43

B D (except Da D1) प्रमाण°. T2 पंथायं; G4.5 [S]यं पथाः (for धर्मो°).

7 °) S अपि (for च). — °) N1.2 B D (except D5) पूज्यते. — °) D1 'ग्रहार्थाय; S 'ग्रहो (T1 M5-3 'हे) धर्मः. — °) S स एव हि. K (except K3) D5 पुरातनः; N3 पुराभवत्. — D2 (with lines 5-7 in marg.).4 (marg. sec. m.) S ins. after 7; D5, after line 6 of passage No. 64 of App. I:

1189* नास्मिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
 एवं तृणा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
 अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते ।
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भातरं तथा । [5]
 रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्रियते ततः ।
 एतस्वाभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं भुमे ।

[(L. 3) T1 'णां वर्तते. — (L. 4) G5 अगम्यागम°. D4 G5 अस्ति. D2 नातिचित्रं भुवि°. — (L. 5) G5 कामार्थाय शुचिस्मिते; M आतरं वा मनस्विनं (M3.5 'नीं). — (L. 6) D4 T2 M3.5 'रुत्क्रियते; G2 M5-3 'रुत्क्रियते; G3.4 'रुत्क्रियते. D2 T2 G3.4 तदा; G2.5.6 स्त्रियः. — (L. 7) D4 M5-3 एवं (for एतत्). M5-3 अनिमि°. T1 भवेत् (for भुमे). G2.5.6 अ(G2 न)निमित्तं तु तद्भवेत्.]

8 °) D5 G1 च (for तु). S transp. लोके and नचि°. — °) S यशस्विनी (M3.6-3 'नि) (for भुवि). — G1.5.6 om. 8^{ad}. — °) S1 K1 D5 निगदतः; N B1.6 Da विस्तरशः.

9 Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुरह°. — °) B5 Da1 श्रुतः. T1 M7 'रिति विश्रुतं; G1 'रभि-विश्रुतः; G2.4.5 'रिति विश्रुतः. — S1 K1 (hapl.) om. 9°-10°.

10 S1 K1 om. 10^{ab} (of. v. l. 9). — °) S मर्यादा

स्थापिता येन (M5-3 तेन). — °) N1.2 B D (except D5) धर्म्या वै श्वेतकेतुना; S मानुषेयु (M5-3 'नवेयु) विशेषतः. — After 10, D4 (marg. sec. m.). S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 64).

11 °) M5-3 गृहीत्वा (for जग्रा°).

12 °) T1 G2.4 M3.5 तदा; G5 'था (for 'तः). G5 'पुत्रस्तु शापं च. — °) K2.4 N1.2 B D (except D5) 'मर्षचोदितः (D2 'पूरितः). — °) G5 स मातरं (for मातरं तां). G5 तु (for तां). B1.3 D2 G1.5 तदा; B5 M5-3 'तो (for 'था). D1 तथाभूता. — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 °) B5 क्रुद्धं तं (for क्रुद्धं तं तु). Ko.2.4 B1.3.5 Da D2.5 transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G1 वृद्धं) वै पिता ज्ञात्वा. — °) B D2.4 वेपमानम् (for श्वेत°). Ko D5 'केतुमथात्रवीत्. — After 13^{ab}, D5 ins.:

1190* संगृह्य मातरं हस्ते,
 repeating thereafter 13^b.

14 °) S transp. सर्वे and वर्णानां. — °) T2 G5 यथा ह्यवस्थि°. — °) S1 भावे (for वर्णे). — After 14, S ins.:

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।

ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तारं न जहृखदा ।

15 Before 15, N1.2 T2 G1.3.5 ins. पाण्डुरह°. — °) B1.3 D2.4.5 'पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T1 'भाग; M3.6-3 'भाग; M5 'भागः). — °) Ko T G (except G1.2) M5 चकारैव च (Ko तु). — °) T1 M स्त्रीपुंसोर्भुवि शाश्वतां (T1 M3.5 'तीं).

16 S1 om. 16^{ab}. — °) K1 G1 मनुष्येषु. S असिता-पांगे (for महा°). — °) M5-3 जातिषु. — °) K2.4 ततः प्र°. — °) S स्थापितेयमिति श्रुतिः.

C. 1. 4731
B. 1. 122. 16
K. 1. 128. 43

मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
भार्या तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
पत्या नियुक्ता या चैव पत्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।

भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेश्वरे ।
कृष्णद्वैपायनाङ्गीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
भर्ता भार्या राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्वायात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
विशेषतः पुत्रगृही हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

17 B (except B₆) D_{2.4} transp. 17^{ab} and 17^{cd}.
— °) Ko. 2.4 B₆ Dn D_{1.5} M₈ (sup. lin. as in text).
हत्यासमं. Ś1 K (except K₃) D₂ Dn D₁ चोरं (Ko
रे:). — After 17, S ins.:

1192* अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविजिताः ।

उत्तरेषु महाभागे कुरुष्वेवं यशस्विनी ।

[(L. 1)=6^{cd}. T₁ राजद्वे:; M₆₋₈ रागद्वे: — (L. 2)
=(var) 7^{ab}. T₂ G_{1.5} स्त्रिनि.]

— After 1192*, S reads 6^{cd} (with v. l. g. v.).

18 °) M चरतां. — °) M कुमारी. Ś1 ब्राह्म; G₃
धर्म. K_{1.3} N B D (except D₅) G₄ कौमारब्रह्म (K₁
ब्राह्म; K₃ B₆ व्रत)चारिणी. — °) M₆₋₈ वलिता (for
भवि).

19 °) Ko चैवं. — °) Ś1 K₁ पत्नी धर्मार्थ; Ko
अपत्यस्यार्थ; K₂₋₄ Dn D₁ पत्नी पुत्रार्थ. — °) B (except
B₆) Da Dn₃ D_{2.4} न करोति वचस्तस्य. — °) N₃ B₆ D
(except D_{2.4}) तद् (for एतद्).

20 K₃ om. 20. — °) Ś1 K₁ D₅ विशालाङ्गि; G₁
तदा भीरु. — °) Ś1 K₁ ता पुरा; S ताबले. — °) Ś1
K_{1.2.4} N₃ B (except B₆) D₂ विभांडकस्य. K₄ B_{1.3}
D₂ पौत्रेण. — °) T G धर्मो; M (except M₈) मे.
— After 20, S ins.:

1193* तेन भूयस्ततो दृष्टं यस्मिन्नर्थे निबोध तत् ।

नियुक्ता पतिना भार्या यद्यपत्यस्य कारणात् ।

न कुर्यात्तत्तदा भीरु सैनः सुमहदामुयात् ।

21 °) K₃ N₃ B_{1.3} D₂ चामोरु. — °) Ś1 Ko. 1 B₆
Dn D_{1.4} क्ता पुत्रज; N₃ S (except M₆₋₈) पत्यकर्मणि.
— °) Many MSS. वशिष्ठ. T₂ G_{2.4.5} घृष्टपिसत्तमं.

22 °) Ś1 K_{1.2.4} D₅ transp. लेभे and च. T₁ G₁
तदा; T₂ G_{1.2.4.5} तु सा; G₆ M (except M₅) अथ सा.
— °) G₆ धर्मकं. N_{1.2} B D (except D₄) भाविनी; G₄
M (except M₅) नि. — °) N_{1.2} B (except B₆) D₅
D_{2.4.5} एवं कृतवती सापि. — °) M पतिनोक्ता तथाकरोव.

23 °) G₆ पंकजेश्वरे. — °) D₄ कुरुवंशविवृ.

24 °) S तस्माद् (for अत). Ś1 एव हि (for एता).
N₃ धर्म्याणि (for सर्वा). — °) K (except Ko) T G
निरीक्ष्य. S (except M₆₋₈) तु (for वै). — °) D₅ इदं
(for एतद्). S संप्रधार्य मयोक्तं यत्तत्त्वं वै कर्तुमर्हसि.

25 °) G₆ यदावृतो. — °) N₃ B D (except D₅)
पतिव्रते; S शुभेक्षणे. — °) Ś1 नाभिमंतव्य; K₁ नाभिमन्यत.
Ś1 इत्येव. S नातिवर्त्य (M₆₋₈ वृत्त्य) इति स्वेव (G_{1.4.5}
M_{8.5} वं).

26 °) N₃ वर्णेषु (for काले) and तत् (for स्त्री).
— °) Ko N₃ B₆ Dn D_{1.5} एवं; S चैव (for एतं). B₆ D₅
नरा: (for जना:).

27 °) S स्त्रियं (for भार्या). — °) B_{1.3} D₁ चाध.
Ko B₃ D₅ च (for वा). S शुभं वा यदि वाशुभं.
— °) D₅ स यद्वायात्तथा का; S कार्यं (G₁ कार्यात्)
नियु (T₂ G₂₋₈ युं) यात्सुश्रोणि. — °) N₃ B_{2.5} Dn D₁
वेदविदो. S कर्तव्यं तदकालिकं.

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
 प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
 मन्त्रियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
 पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
 त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
 एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुंरजयम् ।
 प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
 पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।

तमहं संशितात्मानं सर्वयज्ञैरतोपयम् ॥ ३३
 स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
 मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
 इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
 ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
 अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
 तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्थानो प्रजा विभो ॥ ३७
 आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तच्चविदां वर ।

C. 1. 4752
 E. 1. 122. 39
 K. 1. 129. 4

28 °) Ko Ds च पुत्रार्थी; D4 T1 'गृही'; T2 G M 'गृहुर' (G2 'गर्धुर'). — °) N1.2 S (except M3) हीन-
 प्रजननः (T1 हीनपुत्रजनः) स्वयं.

29 °) Ko यथा; S अयं. Dn D1 'निभः'; Ds 'नखः';
 Gs गुप्तः; Ms-3 रत्नः. — °) S (except M3) शुभः (G4
 शुचिः). — °) Ko यथा (for मया). K2.4 transp. ते
 and [S]यं. Ko तेद्य. S प्रसादार्थं सुश्रोणि. — °) S1
 T1 Gs-5 'भ्युद्यितो'; Ko.2.4 'य कृतांज'; K1 शिरसाभ्यु-
 दितैजलिः; N1 शिरसा; G1 'स्यभिहितो'.

30 °) S1 K2.4 'स्तपसोधि'; Ko Ds 'स्वं तपोबलात्';
 K3 N B Da D4 'सान्वितात्'; S मत्तः श्रेयस्तरै (T1 M 'स्करै';
 Gs शुभतरै) द्विजैः. — °a) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चि-
 दुत्पादयावले. — After 30, Ks ins.:

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचनं धर्मसंमतम् ।

31 Before 31, S1 K2 D2.5 S ins. वैशं; the rest
 except N वैशं उ'. — °) Gs 'क्ता पृथुश्रोणी. — °) B1
 'हितैषिता; S 'चिकीर्षया. — After 31, D4 (marg.
 sec. m.) S ins.:

1195* अधर्मः सुमहानेष स्त्रीणां भरतसत्तम ।

यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्यः क्षत्रियर्षभ ।

शृणु चेदं महाबाहो मम प्रीतिकरं वचः ।

[Before line 1, D4 ins. कुल्युवाच. — (L. 1) Gs
 अनुग्रहो महा. — (L. 3) T2 G1.4.5 महाभाग. Ms-3
 तव (for मम). M3 (sup. lin. as in text) नृप (for
 वचः).]

32 Before 32, N3 B5 ins. कुल्युवाच. — °) S 'भोजने.
 — °) N1.2 B (except B6) D2.4 विप्रं; N3 S पूर्व (for
 तत्र). — °) N1.2 B D2.4 पुरा वै (for ब्राह्म). Some
 MSS. शंसितं.

33 °) K1 G1 तु (for तं). — °) S तमुग्रं. N3
 संश्रिता. — °) S1 K2 Da1 Dn1 T1 M5 'रत्नै'.

34 °) M 'भिसार'. — °) S1 'चष्टाभिमतं; K1 'चष्टा-
 भितरं. Ds S 'न्मुनिः (T1 Ms.5 'नृपिः). — °) N1.2 B
 D (except D5) मन्त्रं. त्विमं. T2 G2.4.5 तु (for च).
 — °) K2.4 चापि (for चैव).

35 35^{ab} = 1. 104. 7^{cd}. — °) B1.3 D2.4 देवमनेन
 स्वं. — S1 Ko.3.4 N3 Ms-3 ins. after 35^{ab}: N1.2 B D,
 after 35 (Ds, after 35^{ab}):

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(= var.) 1. 104. 7^{cd}. B1.3 D2.4 Ms-3 प्रसादेन.
 Ms-3 पुत्रस्तस्य जनिष्यति.]

— S1 Ko.1.3 N3 Ds om. 35^{cd}. — °) Da1 G3.5 'कामा
 (both times). — °) N1.2 स स ते वशमेप्यति; B6 D
 (except D2.4.5) वशं ते समुपैष्यति; S स (M न) स ने (T1
 च ने; G1 समे; G3 नयि; G4 स ए; Ms हि ने)प्यति ते वशं
 (G6 स स मे नैष्यते वशं). — After 35, N1.2 B Da
 Dn D1.2.4 ins. 1196*.

36 °) N D (except Da D2) S 'गस्य.

37 °) K2.4 अहं विभो; S परंतप. — S (which om.
 37^{cd}) ins. after 37^{ab}: D4 (om. lines 1-2), after 38:

1197* यां मे विद्यां महाराज अददात्स महायशः ।

तयाहूतः सुरः पुत्रं प्रदास्यति सुरोपमम् ।

अनपत्यकृतं यस्ते शोकं वीर विनेष्यति ।

[Here follows in S a colophon.]

D4 S cont.:

कुन्ती ।

अपत्यकाम पुत्रं स्थान्ममापत्यं भवेदिति ।

विप्रं वा गुणसंपन्नं सर्वभूतहिते रतम् ।

[5]

C. 1. 4753
B. 1. 122. 39
K. 1. 129. 4

त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्वद्यसिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।

धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९

अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।

लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०

धार्मिकश्च कुरुणां स भविष्यति न संशयः ।

दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।

उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।

अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्रं ते देवतं हि पतिः स्त्रियः ।

यं त्वं वक्ष्यसि धर्मज्ञ देवं ब्राह्मणमेव च ।

यथोद्दिष्टं त्वया वीर तत्कर्तास्मि महाभुज ।

देवात्पुत्रफलं सद्यो विप्रात्कालान्तरे भवेत् ।

[(L. 1) T₁ G_{2.4} महातपाः. — (L. 2) G (except G_{5.8}) मयाह. G₈ सुतोत्तमं. Adhy. no. in the colophons: T₁ 110; T₂ 60; G M 61.]

— S om. 37^{cd}. — °) B₆ राजेंद्र. — °) Ś₁ K_{1.8} N̄s B (except B₆) D_{4.5} transp. स्यात् and नौ. Ko मे स्यात्; K₄ स्यान्मे; N̄₁ D₂ ते स्यात् (for स्यान्नौ). Da तथा (for प्रजा). N̄s भवेत्; B₆ Dn D₁ हिता (for विभो).

38 °) M₈ (inf. lin. as in text) पुत्रार्थे (for कं देवं). — °) K (except K₁) N̄ B D सत्यवतां (for तत्त्व°). Ś₁ तत्त्वं ब्रूहि विदां वर; S कदा वा (T₁ पुत्रार्थी; T₂ G_{1.2} कथं वा; M₈ sup. lin. कं देवं; M₈-8 पुत्रार्थे) भरतर्षभ (G₈ पुरुषर्षभ). — °) Ko. 3.4 N̄_{1.8} Da 'नुज्ञां प्रतीक्षामि (Ko 'क्ष्येमां; N̄s 'क्ष्यामः); K₁ ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यामां (sio); B (except B₆) D_{2.4} त्वयाहमभ्यनुज्ञाता; S त्वत्त आज्ञां (G₈ 'त्तः प्रज्ञां) प्रतीक्षन्तीं (T₁ 'तं; G_{1.2} 'ती). — °) N̄₁ B (except B₆) Dn₁ D₂ स्थिता; N̄s स्थितं; S ईप्सिते. — After 38, D₄ ins. 1197*. S ins. after 38: D₄, after 1197*:

1198*

पाण्डुः ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वं नो धात्री कुलस्य हि ।

नमो महर्षये तस्मै येन दत्तो वरस्तव ।

न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्याः पालयितुं प्रजाः ।

तस्मात्त्वं पुत्रलाभाय संतानाय ममैव च ।

प्रवरं सर्वदेवानां धर्ममावाहयाबले ।

वैशंपायनः ।

पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यशस्विना ।

मतिं चक्रे महाराज धर्मस्यावाहने तदा ।

[D₄ ins. उवाच after पाण्डुः and वैशं.]

39 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) Ś₁ K₁ 'माराधय. — °) B₆ Dn D₁ लोकेषु. Ko D₅ धर्म°; S मुख्य°.

40 °) K₈ N̄s D₅ च नो; K₄ न मे; D₁ ततो. S न धर्मो वै. — °) K₁ संयुज्येत; N̄_{1.2} B₆ 'युज्यति; B₆ संप्रयुज्येत; D_{2.4} 'युज्येत; G₈ स मुख्येन. Ko. 8 S कदा°. — After 40^{ab}, D₄ (suppl. fol. sec. m.) ins. a passage of 47 lines given in App. I (No. 66). — °) S 'श्वापि. — °) Ś₁ K₁ N̄_{1.3} शस्यते; N̄₂ B (except B₆) Dn D_{1.4} G₈ मन्य°.

41 °) D₅ स; G₈ M₈-8 तु (for च). Ko D₅ च; T₁ G_{1.8} M₈-8 हि (for स). — Da₂ om. from 41° up to उपचारा (in 42°). — Ś₁ om. 41^{cd}. — °) K₈ जातस्य (for दत्तस्य). Ko. 8 N̄s transp. अपि and च. S तस्य (for अपि च). N̄_{1.2} B₆ Dn D₁ धर्मेण चापि दत्तस्य. — °) N̄₁ B (except B₆) D_{2.4} धीयते; M₈-8 कुरु° (for रंस°). Ko N̄_{1.2} B (except B₆) Da₁ D_{2.4} मतिः. — After 41, D₄ S ins.:

1199* धर्मादिकं हि धर्मज्ञे धर्मान्तं धर्ममध्यमम् ।

अपत्यमिष्टं लोकेषु यशःकीर्तिविवर्धनम् ।

[(L. 2) D₄ G₈ M प्रशस्तं (for अप°).]

42 Da₂ om. up to 'चारा in 42° (of. v. 1. 41). — °) Ś₁ K₁ उपचारापचा°. B₆ Dn D₁ धर्ममावाहय°. K₁ मां (for वै). Ś₁ Ko. 8 'राधय स्वयं. S आकाराचार-संपन्ना भजस्वाराधय स्वयं. — After 42, D₄ reads the colophon, joining 43 to the foll. adhy.

43 Ś₁ Ko. 1 D₅ S om. उवाच (G₈ M om. the ref.). — °) K₈ transp. सा and तथोक्ता. — °) Ko D₅ transp. तेन and भर्त्रा. — °) S 'णमथाकरोत्.

Colophon om. in D₂ S; D₄ reads it after st. 42.

११४

वैशंपायन उवाच ।

संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।

आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १

सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।

जजाप जप्यं विधिवदत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २

संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।

लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३

ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४

समृद्धयशसं कुन्ती सुपाव समये सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६

भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

C. 1. 4767
E. 1. 123. 9
K. 1. 128. 24

— *Sub-parvan*: Ś1 Ko-2.4 Ñ B Da Dn1. n2 D1.4.5
संभव. — *Adhy. name*: K3 कुन्तीनियोगः; Ñ1.2 कुन्तीपुत्रो-
त्पत्त्यनुज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Ko 116; B1 D4 120; Dn 121. — *S'loka no.*: Dn
43. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4761.

114

1 Ś1 Ko.1.3 om. उवाच; D2.4 S om. the ref.
— ^a) Ñ1.2 B D 'त्सरधृते (D4 'त्सरं धृते; D5 'त्सरं हिते);
Ñ3 'त्सराधिके; S 'त्सरपिते. — ^b) K2.4 Da1 Dn2 D1.5
S (except G3) 'यं. — ^c) S आनुहाव ततो धर्मे (T1 ततः
कुन्ती). — ^d) N (except Ko.1 D5) 'भार्थं. K2-4 उत्तमं
(for अच्यु). S (except T1) कुन्ती गर्भा (T2 G3.5.6
पुत्रा) धर्मच्युतं.

2 ^b) D1 'पजगाम; G5 'पचचार. S (M6-8 om. lines
2-5) ins. after 2^{ab}: D5 (om. line 1), after 2: D4
(marg. sec. m. om. lines 1-4), after 1201*.

1200* जानती धर्मसम्यं वै मन्त्रैर्वशमुपाययत् ।

आहूतो नियमात्कुल्या सर्वभूतनमस्कृतः ।

ददशे भगवान्धर्मः संतानार्थाय पाण्डवे ।

तस्मिन्बहुमृगोऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे ।

पाण्डोरथं महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत् । [5]

ऋतुकाले शुचिजाता शुक्रवस्त्रा यशस्विनी ।

शर्यां जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता ।

[(L. 1) G1.2.4 जानाति; G3 जपंती; G5 M3.5 'नंती.
T2 G4.5 धर्म्यं. T2 G1 अग्रं; M6-8 अर्थं. M3 धर्मेर (for
मन्त्रैर). — (L. 3) G2 ददशे. — (L. 4) D4 T2 G2.5.6 'गे
रम्ये. — (L. 5) D5 T G3.5.6 'भागा. D5 'पागतं; T2 G4.5
'पानयत्. — (L. 6) D5 तु सुजाता. D4 M (except
M3) मनस्विनी. — (L. 7) D5 ससद्धर्मेण. M6-8 संगता

(for सुत्र).]

— S om. 2^{ab}. — ^a) Ko.2.4 B3 Dn D1 transp. जप्यं
and विधि. B1.2.5 D2.4 मंत्रं (for जप्यं). Ñ1.2 'प
विधिवन्मंत्रं; Ñ3 Da D5 विधिवज्जाप जप्यं च (Da om. च).
— After 2, D5 ins. 1200*; while Dn D1.2.4 ins.:

1201* आजगाम ततो देवो धर्मं मन्त्रबलात्ततः ।

विमाने सूर्यसंकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ।

विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।

सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यव्रीदिदम् ।

[(L. 1) D1.2.4 देवीं (for देवो). — (L. 3) Nilp ब्रूयात्.]
After the above, D4 (marg. sec. m., om. lines 1-4)
ins. 1200*.

3 ^a) Ś1 प्रयुक्ता; K Ñ3 B3 D (except D2.4) संयुक्ता.
K2.4 च; Dn D1 हि (for तु). S धर्मेण सह संगम्य.
— ^b) Ko.3 Ñ B D (except D5) ह; K4 च; S सा (for
वै). — ^c) S महाभागं (M3.5 'गा) (for वरा). — ^d) Ñ1.2
B3 Da D2.4 'प्राणिहितं; B1 'प्राणहितं; G1.2 'प्राणवतां. Ñ3
B3 Dn D1 S (except M6-8) हितं; D2 रतं (for वरम्).

4 ^a) K1 M (except M3) ऐन्द्र. Ko B1.5 Da2
G3.5 M6-8 चंद्रमसा यु. — ^b) Ko.3 D5 'जिते शुभे; D2
'ते तथा; Cd as in text. — ^c) K T2 G1 मध्यं (K1
मध्ये). — ^d) Ś1 D5 पुण्ये सु; K1 'ण्ये स्व; K2.4 B5.6
'ण्यामि; Dn पूर्णैति; D1 G3 'ण्येति'.

5 ^b) Ś1 K1.4 सुप्ताव; Ko.3 B1 D2.5 G1.2 सुपुत्रे.
Ñ1.2 B D प्रवरं (for सम). — ^c) S 'त्रे ततस्त' (M7
'त्रेण तत्').

6 ^b) Ko Ñ3 S भवितेति. Ko विनोदयन्; K2.4 Ñ1.2
B D नरोत्तमः; Ñ3 विचिंतयन्; S विनादिनी. — After
6^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1202* विक्रान्तः सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ।

7 Ñ1 om. 7^{ab}. — ^a) Ko S अभवत् (for भवि').

G. 1. 4768
B. 1. 123. 10
K. 1. 129. 24

यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्ज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९

Ś1 K1 लोके; S राजन्. — ^b) S (except G5) वीर्यवान् (for विश्व). — After 7, S reads 1. 107. 9-24 (of. v. 1. 1. 106. 11).

8 S reads 8-14 after 1. 107. 24 (of. v. 1. 1. 106. 11). Before 8, S reads वैशं. — ^a) Ko धर्मिष्ठं. K2 Da1 तु; T2 G2.4 च (for तं). S दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). — ^c) Ś1 K1.4 Da D1.2 T1 M5 बलं ज्ये; Ko D5 श्रेष्ठं. — ^d) K2 श्रेष्ठं वायो; K4 वायोरेकं; N2 श्रेष्ठं; B5 ज्येष्ठात्; D2 T1 M5-8 बलं ज्ये. K4 वरं (for सुतं). S वृणे. — After 8, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1203* प्राहुः पुत्रा बहुतराः कर्तव्याः कर्मविद्विजाः ।
S ins. after 8: D4 (marg. sec. m.), after the above line:

1204* ततः कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीव भारत ।
वायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तरः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः ।
मारुतं मरुतां श्रेष्ठं सर्वप्राणिभिरीडितम् । [5]
आवाहय त्वं नियमापुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
स नो यं दास्यति सुतं स प्राणबलवान्पु ।
भविष्यति वरारोहे बलज्येष्ठा हि भूमिपाः ।

[(L. 1) G1.2 अभिक्रम्य. D4 अनुक्रांतमुपक्रम्य. — (L. 3) D4 अश्वमेधश्च यज्ञानां ज्योतिषां सूर्य एव हि. — (L. 4) G1.2 बलज्येष्ठस्तु; M5 बलश्रेष्ठस्तु. G1.2 मानुषः. — (L. 7) T1 G1.2 M3 प्राणिबल. — (L. 8) G1.2 ज्येष्ठो हि भूमिपः.]
9 ^a) N1.2 B (except B5) D (except D5) भर्ता (for पत्या). S तथोक्तवति सा काले. — ^b) K2 T2 G2-5 ह; T1 G1.6 M च (for सा). — After 9^{ab}, D (except Da D5) ins.:

1205* ततस्त्वागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।

while S ins.:

1206* द्वितीयेनोपहारेण तेनोक्तविधिना पुनः ।
तैरेव नियमैः स्थित्वा मन्त्रग्राममुदैरयत् ।

तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवददच्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहस्रोत्पतिता किल ।

आजगाम ततो वायुः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
लज्जान्विता ततः कुन्ती पुत्रमैच्छन्महाबलम् ।
तथास्त्विति च तां वायुः समालभ्य दिवं गतः ।

— ^a) N1 जातो. S महावीर्यो.
10 ^b) Ś1 K1 दस्य तत्; Ko.3 वदताच्यु; Bim.5 D (except D2.5) S वागुवाचाशरीरिणी; D2 दद्भुतं. — After 10, S ins.:

1207* जातमात्रे कुमारं तु सर्वलोकस्य पार्थिवाः ।
मूत्रं प्रसूयुः सर्वे व्यथिताश्च प्रपेदिरे ।
वाहनानि व्यशीर्यन्त विमुञ्चन्त्यश्रुविन्दवः ।
यथानिलः समुद्धूतः समर्थः कम्पने भुवः ।
तथा मन्युपरीताङ्गो भीमो भीमपराक्रमः ।

[(L. 1) T1 M लोकेषु. — (L. 2) T2 G2.4.5 व्यथं चैव. — (L. 3) G5.6 M5 विशीर्यन्ते. T1 G1 M5-8 मुञ्चन्त्यश्रूणि सर्वशः. — (L. 5) Posterior half = 9^a.]

11 ^a) Ko D2 मप्यद्भु. S (except G3) इदं चाद्भुतं मन्त्रा (G1 मेवा; G2.6 मित्या; G4 M3 (sup. lin.) मला) सीत्. — ^c) D2 S यदंगा. — ^d) Dn D1.4 व्यचूर्णं. — After 11, D4 marg. sec. m. ins.:

1208* जनमेजय उवाच ।

कथं स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
कथं तु तेन पतता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
एतदिच्छामि भगवस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ।
वैशंपायन उवाच ।

साध्वयं प्रश्नमुद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।

— D4 (marg. sec. m.) cont.: while S (which) om. 12^a-13^b) ins. after 11:

1209* कुन्ती तु सह पुत्रेण यात्वा सुरचिरं सरः ।
स्नात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
दैवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामाश्रमापृथा ।
शैलाभ्याशेन गच्छन्त्यास्तदा भरतसत्तम ।
निश्चक्राम महाव्याघ्रो जिघांसुर्गिरिगह्वरात् । [5]
तमापतन्तं शार्दूलं विकृष्य धनुरुत्तमम् ।
निर्विभेद शरैः पाण्डुस्त्रिभिस्त्रिदशविक्रमः ।
नादेन महता तां तु पुरयन्तं गिरेर्गुहाम् ।

नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
 ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
 पतता तेन शतधा शिला गात्रविचूर्णिता ।
 तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
 यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
 दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
 जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
 कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
 तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
 इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
 अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
 तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
 यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
 ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महापिंभिः ।

C. 1. 4762
B. 1. 123. 25
K. 1. 162. 3

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
 त्रासात्तस्याः सुतस्त्वङ्गात्पपात भरतर्षभ । [10]
 पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिद्युः ।
 स शिलां चूर्णयामास वज्रवद्वज्रिचोदितः ।
 पुत्रस्नेहात्ततः पाण्डुरभ्यधावद्विरेस्तम् ।
 12 S om. 12^a-13^b. — ^b) K₃ सहसैवोत्थिता. — ^c)
 Ś1 K₁ नानुबु^०. B Da D_{2.4} तं सुप्तं.
 13 S om. 13^{ab} (of. v. l. 12). — ^a) K₃ 'संकाशः;
 Da₁ 'संपातः. — ^b) Ñ B D (except D₅) 'रो न्यप'.
 — ^c) K_{2.4} पतमानेन; Dn D₁ G₆ पपात तेन. T₂ G₂
 सहसा (for शत^०). — ^d) T G_{1.2.4} 'र्णिताः. — ^e) T₁
 G_{3.5.6} M शिलां च; T₂ G₂ शिलास्तु; G₁ शिलाश्च (for तां
 शि^०). T₂ G_{1.2} 'र्णिताः. — ^f) S परं (for पाण्डुर). Ñ_{1.2}
 B D 'मागतः. — After 13, S (T₂ om. lines 5-7) ins.:
 1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्तं महास्वनम् ।
 ददर्श गिरिशृङ्गस्थं व्याघ्रं व्याघ्रपराक्रमः ।
 दारसंरक्षणार्थं पुत्रसंरक्षणाय च ।
 सदा बाणधनुष्पाणिर्भवत्कुरुनन्दनः ।
 मये चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
 दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
 मैत्रे सुहृते सा कुन्ती सुपुत्रे भीममच्युतम् ।
 [(L. 1) T₂ विनर्दितं; G (except G₁) विनादितं (for
 महा^०). — (L. 3) T₂ G_{1.3.6} M रक्षणार्थं (T₂ G_{1.3.6}
 'माणः) तमात्मजं (for पुत्रं). — (L. 5) G₃₋₅ मवा. G_{2.6}
 'भ्युदये. G₃ M₁ रवौ (for गुरौ). — (L. 7) T₁ G₂ पैत्रे;
 M₃₋₅ पैत्र्ये. M_{3.5} संप्राप्ते (for सा कुन्ती).]
 14 T₂ om. 14. — ^b) S (except G₃; T₂ om.) जज्ञे
 भीमपराक्रमः. — ^c) B₃ तस्मिस्तु (for तत्रै^०). S (T₂
 om.) तामेव रात्रिं पूर्वं (M_{3.7.8} 'वीं) तु. — ^d) K_{2.4} Da₁
 D₁ 'धिपः. S (T₂ om.) जज्ञे दुर्योधनो नृपः (G₁ नृप).
 — After 14, S reads l. 107. 25-37 (of. v. l. 1.
 106. 11).

15 S reads 15 ff. after adhy. 108 (cf. v. l. 1. 106.
 11). — Before 15, S ins. वैशं. — ^a) S जाते बलवतां
 श्रेष्ठे. — ^b) D₁ इदं वचनमब्रवीत्; S पांडुश्चितापरोभवत्.
 — ^c) D₃ कथं नाम. S कथमन्यो (G₃ 'यं मान्यो) मम
 सुतो. — ^d) Ś₁ K₁ 'ज्येष्ठो; K₃ T G लोके श्रे^०. K₂₋₄
 भविष्यति.
 16 ^a) S दैवं पुरुषकारश्च (T₁ M 'इ च). — ^b) K₃ च
 (for हि). Ñ_{1.2} B D (except D₅) 'यं संप्र^०; S यत्र लोकः
 (T₁ G₃ 'के) प्र^०. — T₁ om. 16^{cd}. — ^c) S (T₁ om.)
 ततो देवास्तु तपसा (G₃ 'तु लप्स्येहं). — ^d) K₃ देवयु^०.
 S (T₁ om.) लप्स्ये पुत्रं (G₃ तादृक्पुत्रं; M_{3.7} पुत्रं
 लप्स्ये) महाबलं.
 17 ^b) Ś₁ K_{0.1} G₃ प्रधानं. K₀ M₃₋₅ मे मतिः; K₂
 G₁ विश्रुतः; K₃ Ñ₃ D₅ G₃ M_{3.5} मे श्रुतं; K₄ विश्रुतिः; T₁
 मे सुतः; T₂ G_{2.4-6} मे श्रुतः. — ^d) K_{0.3} Ñ₃ G_{1.6} M_{3.5}
 'वानुत्तमयु^०; T₂ G_{2.4.5} महाहृदयैलोक्यनायकः; G₃ वीर्य-
 मानुत्तमाकृति.
 18 ^a) M₃₋₅ तोषयित्वा तु तप^०. — ^c) T G_{1.3} M
 स नः; G_{2.4.5} पुनः. Ś₁ K₁ Da₁ D₅ यं तु (D₅ यत्तु)
 दास्यति मे पुत्रं. — ^d) K₀ वरीयान्स भ^०; K_{2.4} Ñ₁ B_{1.3}
 Da D_{2.4} स गरीया^०; S स प्रधानो भ^०. — After 18^{cd},
 Dn D₁ S ins.:
 1211* अमानुषान्मानुषांश्च स संग्रामे हनिष्यति ।
 [Dn D₁ transp. स and संग्रामं. G₁ 'नुपांश्च संग्रामे स
 हनिष्यति वीर्यवान्.]
 — ^c) S तपसा (T₁ M₃₋₅ मनसा) कर्मणा चैव (T₂ G_{2.4.5}
 युक्तः). — ^f) Ś₁ लप्स्ये. K_{2.4} परंतपः. K₀ तप्स्येहं परमं
 तपः; T₂ G_{2.4.5} कुर्यां चैव मह^०.
 19 ^a) K₁ महातेजः; Ñ B_{5.6} Da Dn_{1.2} D₁ 'राजो;
 B_{1.3} D_{2.4} 'राज; Dn₃ 'प्राज्ञो; S तु राजर्षिः. — ^b) K₀ M
 सहर्षि^०; K₁ तपस्यभिः (sic). — ^c) S आदिश्य (for दिदे^०).
 S (except T₁ G₄) कौरव्य. — ^d) Ś₁ K_{1.2} T₂ G (except

C. 1. 4782
B. 1. 123. 25
K. 1. 132. 6

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आतस्थै परमेण समाधिना ॥ २०
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१
तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२
देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्रं प्रदास्यामि सर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ २३
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।

G2.4) संवत्सरं.

20 ^a) S आत्मनश्च (T2 'त्मज्ञः स) महावीर्यं. — ^o) T1 transp. उग्रं and स. K2.4 T2 G6 M7 transp. स and तपः. K2.4 आतस्थौ; Dn D1 'स्थाय. B5 उग्रं तपः समास्थाय.

21 ^b) Ś1 K1 महे°; N3 तथे°; G2 अधी°; G4 अथे° (for तमी°). — ^o) N2 B1m.5 (m as in text).6 भार्यया (for सूर्ये°). — ^d) Dn D1 पर्येत्यतः; G1.2 पर्या°.

22 ^b) N1.2 B D (except D5) प्रत्यपद्यतः; T2 G5 'दृश्यत. — Before 22^{ad}, N (except Ś1 K1) ins. शक्र उ°; T G3.5 M (except M5) इन्द्रः.

23 ^a) N3 मित्राणां (for देवा°). N1.2 B D (except D5) ब्राह्मणानां गवां चैव (D2 च देवानां); S मित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च (M6-8 'स्तु). — ^b) S सुहृद्भ्यः (G1.3 'द्विः). Ko D5 अर्थ°; N1 चाशु°. — After 23^{ab}, N ins.:

1212* दुर्हृदां शोकजननं सर्ववान्धवनन्दनम् ।

[Ś1 K N3 मित्रस्वजननंदनं.]

— ^d) Ś1 B5 'प्रणाशनं; M6-8 'विनाशिनं.

24 Before 24, D4 (marg. sec. m.) T2 G1.5.6 M (except M3) ins. वैशं. — ^{ab}) S इत्युक्तस्तु महेंद्रेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24^{ab}, S (which om. 24^{ad}) ins.:

1213* कुन्ती राजसुतां पाण्डुरपत्याथेऽभ्यचोदयत् ।

धर्मं वलं च निश्चित्य यथा स्यादिति भारत ।, which in T2 is followed by 1214*. — S om. 24^{ad}.

— ^o) Ko धर्मज्ञां (for धर्मा°). D2 om. 24^{ad}-25^{ad}.

— ^a) Ś1 K1 D5 'राजमनुस्मर (D5 'स्मरन्). — K4 N B D (except D2.5) ins. after 24: T2, after 1213*:

1214* उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।

दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ।

उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ २४
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५
पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चाजुनम् ॥ २७
जातमात्रे कुमारं तु वाग्वाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८
कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिवितुल्यपराक्रमः ।

अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिंदमम् ।

[(L. 1) T2 सहार्क°. — (L. 2) B (except B5) मे (for ते). N3 कृता; B5 Dn D1 त्वया (for हृदा).]

25 ^a) T1 कीर्तिमन्तं. M3 (sup. lin.).6-8 महेश्वरं (for महा°). — ^b) Ś1 K (except K3) 'समवर्चसं. — ^o) K3 कृपावन्तं; S रणे शूरं. — ^d) Ko 'द्भुतविक्रमं; S देवराजमिवानघं (T1 G1.2 'मिवापरं; T2 G4.5 'समश्रुतिं).

26 ^b) Cd oites धाम (as in text). N1.2 उग्र क्षत्रियतेजसां (N1 'सा). — ^o) Ko.3 B5 D2 G (except G4.5) लब्धः. — ^d) B5 'मानय; D1.2 'माह्वय. N1.2 B Da D2.4 शुभानने. — After 26, S ins.:

1215* वैशंपायनः ।

जातेषु धृतराष्ट्रस्य कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Ś1 K1 D2.5 ins. वैशं; K2.4 N1.2 Da1 Dn1.n2 D1 वैशं उ°. — ^{ab}) S कुन्ती पुनरपत्याय (T2 G4.5 पुनः शुचिर्भूत्वा) देवराजमुपाह्वयत्. — After 27^{ab}, S ins.:

1216* ततः पर्यचरत्तेन वलिना भगवानपि ।

[M3 स पूजितस्तेन; M6-8 परिश्रुतस्तेन (for पर्य°).] — After 27, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1217* उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।

जातस्तु फाल्गुने मासि तेनासौ फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28^a, S ins.:

1218* सर्वभूतप्रहर्षिणी ।

सूतके वर्तमानां तां.

— ^b) K3 N B Da D2.4 तस्मिन्वागशरी°. — ^o) G6 मेव°.

— ^a) T2 G1.4.5 दिशो (for नभो). K2.4 'यतीव हि. K3 G2.8 नादयती नभः (G2 दिशः) स्तदा. — After 28, N (Ś1 K N3 om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
 अदित्या विष्णुना प्रीतियथाभूदभिवर्धिता ।
 तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
 एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरुंश्च सह केकयैः ।
 चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
 एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
 मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
 ग्रामणीश्च महीपालानेप जित्वा महाबलः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
 जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
 तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
 विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
 एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
 उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
 वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

C. 1. 4803
 B. 1. 123. 47
 K. 1. 132. 29

1219* शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ।
 कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, Ms. 5 ins. वायुवाच. — ^a) S पुत्रो
 (for कुन्ति). — ^b) K2.4 B1 Dn D1.5 शिव°; N1.2 B5.6
 वायुवेग°; S देव°. — After 29^{ab}, K4 (om. line 2)
 D2.5 ins.:

1220* एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।

तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— ^c) Dn D1 G3 °जयः. — ^d) S प्रथ(G3 प्राप)यिष्यति
 ते यशः.

30 ^a) Ko अदिते; D2 G5 आदित्या. — ^b) B5 D2
 °भूदतिव°; S यथा समभिवर्धिता (T2 G2 °र्धत; G3 °र्तत).
 — ^c) T2 G4.5 तथा तव महाप्रीति. — ^d) S1 चार्जुन°; K3
 B5.6 Da D2 T1 ते सुतः.

31 Da2 om. 31^{ab}. — ^a) D2 सर्वान्व°. G6 कर्ता
 (for कृत्वा). — ^b) S कोसलान् (for कुरु°). Ko.2.4 Da1
 केकयैः; K3 N B Dn D1.2.4 सोमकैः; T1 केकयाः; M7
 केकयान्. — ^c) S °करुणांश्च. — ^d) K2.4 °लक्ष्म्या; N1.3
 B5 Dn D1.4.5 °लक्ष्मी. S1 स्वधा°; K2.4 विधा°; N1.3 B5
 अवाप्स्यति; B1.3m Da D4 प्रधा°; Dn D1 वहिष्यति. N2
 B1m D2 Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°; B3 कुरुलक्ष्मीषु धा°; B5
 Arjp कुरुन् लक्ष्मीषु धा°; S कुरुणां लक्ष्म धा°. — S ins.
 after 31: D4 (marg. sec. m., om. line 2), after 35:

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिताः सर्वशत्रवः ।

निवातकवचाः सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।

हिरण्यपुरमारुज्य निहनियति संयुगे ।

पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयांश्च सर्वशः ।

गत्वोत्तरां दिशं वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]

धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डवः ।

[(L. 1) T1 भुवि (for भुज). D4 दिवि दानवाः; M3.5
 भुवि मानवाः (for सर्व°). — (L. 2) T1 G5 M6-8 संख्ये
 (for सर्वे). — (L. 3) D4 °मापीड्य; T1 G2 M5 °रुह.

— (L. 4) D4 धीमतः; M5.5 फल्गुनः (for सर्व°). — (L. 6)
 T2 G2.4.5 °वमनुलं. G2.4 पार्थिवः.]

32 ^a) K2.4 वाहुवीर्येण. N3 इंद्रजस्यास्य वी°. — ^a) D4
 S तुष्टिं या°.

33 ^a) S1 Ko.3 D2.5 G6 M6-8 °णींश्च; B6 Da °णीयान्;
 T G1-5 M3.5 °ण्यश्च. — ^b) S1 K1 महायशः; Ko Dn1 M
 °बलान्; T1 तु वै सृष्टे.

34 ^b) Ko D5 शक्र°; N1.3 शिवि°; B1.3 Da D2
 वायुवेग°; B6 शिव°; S शिवे (T1 G5 M6 शिवि° रौशीनरात्परः.
 — After 34^{ab}, D5 ins. 1222*. D5 om. 34^{cd}. — ^c) B6
 D4 वीर्यभृतां. — ^d) K1 °ति पराजिताः; N1.2 B D (D5
 om.) °ति महायशः; S महाभागो भविष्यति. — K (except
 K1) Da1 Dn D1.2.4 ins. after 34: D5, after 34^{ab}:

1222* एष युद्धे महादेवं तोपयिष्यति शंकरम् ।

अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।

निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विपः ।

शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुतः ।

[Cf. 1221*. (L. 1) D4 transp. तोप° and शंक्र°.

— (L. 2) D2 तस्मै रुद्रश्च दास्यति. — (L. 3) D2
 दैवत्वान्विबुधद्विपः. — (L. 4) D2 °हुः शान्तयिष्यति.]

35 D5 om. 35^{ab}; B3 om. 35. — ^a) S एष श (G6 M
 चा)स्त्राणि दिव्यानि. — ^b) N B (B6 om.) Da Dn2.n3
 D1.4 °खिलेनाह°; D2 G2.4 M3.5 °लानि हरि°; T1 M6-8
 °लानि धरि°; G1 °लानि भजि°. — ^c) Ko चाहं; K2 चास्य;
 T2 G2.4.5 चैवं; G3 राजन्. — ^d) N2 T1 G6 भरतर्षभः.
 M6-8 कुरुणामाहरिष्यति. — After 35, D4 (marg. sec. m.
 om. line 2) ins. 1221* (cf. v. 1. 31).

36 Before 36, N2 T2 G5 ins. वैश°. — ^a) K2.4 एवं
 (for एतां). S एतदत्यद्भुतं राजन्. — ^b) N1.2 B D कुन्ती
 शुश्राव; S कुन्त्याः पार्थस्य. K1 सूतजं; N1.3 B Da D2.4
 भारत. — N1.2 B D (except Da1 D5) om. 36^{cd}.
 — ^c) T2 G2.4 उक्तवाक्यानि चाकाशे. — ^d) S भारत (for

C. 1. 4804
B. 1. 123. 48
K. 1. 132. 30

बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
 तथा देवक्रपीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
 आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः खनः ॥ ३८
 उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
 समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
 काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०
 भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
 विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
 यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
 सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
 दिव्यमालयाम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
 उपगायन्ति वीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
 गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
 भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
 गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
 युगपस्तृणपः कार्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
 त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
 कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
 सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशः ॥ ४६

चास्य ताम्).

37 ^a) G_{2.4} एवं (for वाचं). Ś₁ 'मुद्गिर'; N₈ B₅ D_n
 D₅ M_{3.5} 'मुच्चरि'; G₈ (corrupt) उवाच चरि'. — ^b) D₂
 S 'म्य यशस्विनी' (D₂ T₁ M₅₋₈ 'नी'; M_{3.5} नराधिप).

38 ^a) S ततो (for तथा). Ś₁ Ko. 1.3 N B Da
 D_{2.4.5} M देवस्थानां च; K₄ 'गणानां च; D_n D₁ G₈
 'निकायानां; G_{2.4.5.6} (sup. lin.) 'महर्षीणां. — ^a) K
 (except K₁) D₁ T₁ 'च तुमुलखनः; G₈ 'वातुलनिखनः.

39 ^a) N₈ (inf. lin. as in text) महानादः; D₅
 महान्वोपः; T₁ G_{1.6} महामेघाः. — ^b) T₂ G_{2.4.5} 'वृष्टिः
 पपात ह; M₅₋₈ 'वृष्टिसमन्वितः. — ^c) D₂ समभ्येत्य; T₁
 G₈ M ससुपः. — ^d) N₁ सेनाः (for गणाः).

40 ^b)=42^a. Ko D₅ 'रसां. Ko गणाः; G₈ तदा.

41 ^a) Ś₁ K_{1.2.4} D₅ G₂ M₅ भार'. Ko D₅ transp.
 कश्य' and गौतमः. Some MSS. काश्य'. M₅ गौतमोत्रिः.
 — ^b) A few MSS. वशि'. — ^c) K_{2.4} यश्चादिल्यो.
 D₅ T₁ G_{1.2.6} M₅₋₈ भास्करो. N₈ वै; T₂ G_{2.4.5} सं- (for
 अभूत्). — ^a) S सोप्यत्रिभगवान्संबभूव.

42 ^{ab})=(var.) 1. 60. 4^{ab}. — ^c) G₈ भृगुः (inf. lin.
 दक्षः as in text). — ^a)=40^b. Ś₁ K₁ ये चाप्ये ब्रह्म-
 वादिनः; K₈ 'प्सरसां गणाः; S गंधर्वांसमचोदयन्.

43 ^a) T₂ G₈ गंध'. — ^b) Ś₁ दिव्याभरण'; K
 (except K₈) Da G₁ दिव्यालंकार'. — After 43^{ab},
 S ins.:

1223* ते च प्रकाशा मर्त्येषु सर्वोपस्कारसंभृताः ।

[G₂ तेजः; M₅₋₈ यूयं (for ते च). T₂ G₅ M₅₋₈
 'स्का (M₅₋₈ 'स्क) रसंभृताः (M₅ 'संयुताः).]

— ^c) T₁ आपगायत; G₂ 'गायंत; M (except M₈)

उपागायंत. — ^a) G₂ अपनृत्यंत; M₅₋₈ उपानृत्यंत. Ko D₅
 चापराः; K₂₋₄ B₅ Da चापरे; T₁ चेदिह; T₂ G₂₋₅ M₅₋₈
 चेति ह; G_{1.2.6} चैव हि; M₅ चैव ह. N_{1.2} B_{1.3.5} D_n
 D_{1.2.4} नृत्यंतप्सरसां (N₁ 'ते चाप्सरो; B_{3.5} 'त्यप्सरसां)
 गणाः; M₈ उपानृत्यंतयैव च. — After 43^{cd}, N ins.:

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः ।

[Ko N₈ D₅ 'यश्चैव; K_{2.4} 'यः स्वस्ति. Ko D₅ स्वस्ति
 जेपुः; K₈ ययुस्त'; B₅ D_n तेपुस्त'.]

— S, on the other hand, ins. after 43^{cd}:

1225* ततो गन्धर्वतृयेषु प्रणदत्सु विहायसि ।

[G₈ 'सैन्येषु; M₇ 'रूपेषु; M₈ 'सूर्येषु.]

— ^c) S बहुभिः सह गंधर्वैः. — ^d) Ś₁ D₅ प्रगा'; Ko. 4
 प्रगायति; K₁ S अगायत. M स (for च). B_{1.3} D₅
 प्रागायतुर्बुरुस्तथा.

44 With 44-46^{ab} of. 1. 59. 41-43^{cd}. — ^b) S
 पूर्णायुः. Ko D₅ नहुपस् (for अनघस्). — Ś₁ (hapl.)
 om. 44^c-45^b. — ^c) Ko. 1 गोपश्च; B₃ गोपतिर; D₅
 सोमश्च; D₅ यमश्च; S गोमांश्च. — ^a) N_{1.2} B (except B₅)
 Da पूर्णवर्चास. K₁ च सत्तमं; N_{1.2} B_{1.3.5} तयैव च; K_{2.4}
 B₅ D (except D_{2.5}) S (except M_{3.5}) तथाष्टमः.

45 Cf. v. 1. 44. — Ś₁ om. 45^{ab} (of. v. 1. 44).
 — ^a) T₂ G 'स्तूर्णपः (G₁ 'स्तूर्णपः); M₈ (sup. lin. as in
 text). 6-8 'स्तूर्णकः. D₅ कीर्तिर; T₁ G (except G_{1.4}) M₇
 कार्णा. — ^b) K₁ N_{1.3} B₅ नंदः; T₁ G₂ M नंदी.
 — ^c) G₈ स्थूलशिराः. — ^a) Ko. 2 S (except G₈
 M₈) 'दश.

46 Cf. v. 1. 44. — ^{ab}) Ś₁ K_{1.2.4} B_{1.3} 'शश्चैव; G₈
 'शश्चात्रिः. N_{1.2} B₅ D_n D_{1.4} transp. अत्र and एव. N₈

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
 विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
 गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
 इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
 तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
 ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
 अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।

अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
 मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
 अग्निका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
 असिता च सुवाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
 काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
 मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

C. 1. 4620
B. 1. 123. 64
K. 1. 132. 49

Bs चापि (for चैव). Ks G2 षोडश. T G1.3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिनारश्च) षोडश (T2 G1 M3.5 'शः'). — After 46^{ab}, S reads 48^{cd} (cf. v. l. 47). — Ms-3 om. 46^a-47^d. — °) Ko D2 T1 G1.6 M3 सद्धान्; K1 सत्वां; K4 सद्गो; N2.3 Da D1 ऋत्वा; B1 ऋद्धा; B3.5 Dn1.3 सत्वा; B6 सद्गा; Dn2 D4 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.5 सुन्वा; G3 यद्धा. Ko.4 D2.5 T1 G1.2.6 M3 बृहद्धान्; K1 'द्वां; N2.3 B3.5 Da Dn1.3 D1 'त्वा; B1.6 D4 G3 'द्धा; Dn2 'द्वा; T2 G4.5 'न्वा. K3 D2 कपिलः (for बृहकः). — °) Ko महाबलः; K3 'हुः; N1.2 B (except B5) D (except D5) 'मनाः.

47 Ms-3 om. 47 (cf. v. l. 46). — °) S1 K3 सुवर्चाः; K1 'वर्धे; K4 N3 B D T1 G1.3 M3.5 'वर्णः; N1 स्ववर्णः (for सुपर्णः). B6 Da Dn1.3 D1 विश्रुताः. — °) Ko D5 'सुर्वभ्रमन्युः; K1 'सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 'सुः सुमं; T1 G1 'सुर्वि; T2 G4 'सुहुं; G2 'सुहिं. — °) S1 K1 सुतंद्रो. K3 N1.3 B3.5 D1.2 तुंबुस्; N2 चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस्; Dn D4 च शरस्. S (Ms-3 om.) स्मृतः (for तथा). — After 47, T G3-6 M3.5 repeat 48^{cd} (cf. v. l. 46, 48).

48 ^{ab}) Ko D5 'संयुक्तौ; K1 'सहितौ. K3 N3 प्रख्यातौ. K2 'हुहुं; B6 Dn3 D4 हाहा; Da1 D5 'हुहुः; D1 हाहाहुहुः; D2 'हुहुः. S हाहाहुहुश्च (G3 M 'हू च) गंधर्वौ हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48^{cd} after 46^{ab} for the first time; the line is repeated in T G3-6 M3.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — °) D1 विख्याते. — °) N3 Dn3 D1 जग्मुस्. Ko N1 B1.3.5 Da D4.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उपा)गायन्धनजंयं.

49 °) D5 नृत्यं चाप्सः; G2 यथै; G3 तत्रैवा. N3 हृष्टाः. — °) S1 ता; D5 ते; S च (for वै). S वरारोहाः (for महा). — °) S (except G3) om. च.

50 °) Da अनूना; Ms-3 अन्यून. T2 G1 चानवद्यांगी.

S1 K2-4 N3 Dn D4.5 G3 अनुचानानव; D1 अनुचानानवद्यांग्य; G2.4-6 अनुचानानवद्यांगी. — °) N1.3 Dn गुणमुख्या; D4 M3 (sup. lin.). 8-3 प्रिया सु; T2 G M3.5 क्रियासु. K1 G2.4 वराननाः (K1 'ना); K2.4 D1.5 T2 'वराः; K3 N2 B3 Da2 गणावरा; N1 गणोत्तरा; B5 गुणैवरा; B6 गणावरा; G3 'परा. Da1 प्रियमुख्यांगनावरा; T1 क्रियाधिव्यगुणान्विताः (sup. lin. 'दिकाः). — °) D5 पुंजिका. S1 सौरी; Ko शायी; K1 साखी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; N1 Dn D1.4 सोमा; N3 काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; M3 (sup. lin. as in text). 5 काशी. — °) S दीर्घकेशी. S1 K2-4 हलंबुसा; Ko T G3-6 M स्वलं; K1 हलंबुपा; N1 B D G1.2 त्व(N3 Dn3 G1 अ)लंबुपा. G3 'शीलंबु.

51 °) S1 K1 B3 मरीची; K4 मारिचिः; D2 मां. B6 Da इपुका; D2 शुचि; T2 G3-6 शिशुका; G1 शुशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — °) N2 'हृष्णा; S 'हृष्णा. S1 K1.2.4 N1 'र्णातुलानवा; Ko 'र्णाकुलानवा; K3 'र्णालिलानवा; B1 D5 'र्णालिलानवा. — °) N1 B Da Dn D1.2.3 अंविका; D5 S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमा. K2 'का च तथा देवी. — °) D2 तिलोत्तमा (for मनो). K2 मिश्रकेशी हलंबुसा (cf. 50^d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गातनिस्त्रनेः ।

52 °) Da2 M 'वाहू च. — °) N1.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 'मना). Ko B3 सुवसुस्; N3 B5 Da Dn च वपुस्; D5 सव; T1 सुपद्म. — °) K2.4 B6 Dn D1.4 G1 सुरसा; T2 G5 'नासा; G1 'नया; G4 'नसा. K2 N3 B3.5 D2 अथ; B1 अर्थ- (for च). K2 प्रमाथिनी. K4 सुरसाप्यप्रमाथिनी.

53 °) T2 G4.5 अन्या (for काम्या). S1 K1.3 स(K3 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — °) G1 संभ्रमं (for संघ). Ko 'तुर्वननिर्झरे. — °) D2 अनुजन्या. — °) Ko Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G4.5) वर्णि; N1.2 B

C. 1. 4821
B. 1. 123. 65
K. 1. 132. 47

ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्तिपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वानपूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकाचिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
मृगन्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७

(except B₅) Da D_{2.4} पर्णिनी; M₆₋₈ वार्ष्णिंका. S₁ पुंजगं; K₁ B₅ D₅ 'स्थली; N₃ मुंज; B₁ मुंजि; D_{ns} D₂ पुंजकस्थली; D₁ M₅ पुंज.

54 ^a) K_{2.4} N₃ B₅ D_n D_{1.5} ऋतु; B₈ (m as in text) घृत. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्ति: (G₃ पूर्वा चित्र-) ऋतुस्तथा (G_{1.2} कृतास्तथा; M₆₋₈ 'स्तला). — ^c) S₁ K₁ मम्लो; E_{2.4} अनुम्लोचेति विख्या; K₃ M₃ अम्लो; N_{2.3} B Da D_n D_{1.4} 'म्लोचेति च वि; D₂ अनुष्णा चेति वि; D₅ T₁ G₂ प्रम्लो; T₂ G₈₋₅ विम्लो; G₁ प्रम्लोचंल्यभि; G₆ प्रम्लोचंती च वि. — ^d) K₄ Da₁ D_n D₁ T₂ G_{4.5} M₅ च तादृशी. D₅ 'चेति तिलोत्तमा; T₁ G₃ -नुम्लोचेति च तादृशी; G₁ -नुम्लोचारानगामिनी; G₂ अनुम्लोचेति तादृशी; G₆ -नुम्लोचंती च तादृशी. — ^e) K_o D₅ तत्र; K_{2.3} चेता; K₄ चैव; N B Da D_n D_{1.2.4} M_{3.6-8} तासां; T₁ M₅ त्वेता (for इत्येता). — ^f) K_{o.2.4} ननुतुर्वनगोचरे (K_o 'निर्ऋते); N B₅ D (except D_{2.4.5}) जगुश्चायत.

55 ^b) D₅ वरुणो गौतमस्त. — S₁ om. 55^{ad}. — ^d) S पर्जन्यो दशमः स्मृतः.

56 ^a) N_{1.2} B Da D_{2.4} पावकास्तथा; D_n D₁ द्वादश स्मृताः; D₅ पावकत्वपः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः. — After 56^{ab}, S ins.:

1227* इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।
— ^a) D₅ वर्ण. N₁-ग्रतः (for स्मरे). S कुर्वतस्तस्थुरं वरे.

57 — 1. 60. 2. — ^a) K_{o.2.4} N B D (except D₅) M₅ सर्पश्च. — ^b) S₁ K₁ निरुतिश्च; T₁ निरुति. — ^c) K_{o.2.3} D₁ 'बुध्नः; B (except B₅) 'बुध्नः; M (except M₅) 'बुध्नः. — ^d) S₁ K₁ 'तपाः; N_{1.2} B D_n G₂ 'तपं. D₄ 'की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — ^a) S₁ K₁ वहनोथे; K₃ भवनश्च; N₁ वामनोधीश्वर; N₃ वाहनोथे; T₁ भवो नाथे; T₂ G_{1.4-6} M₆ भवनोथे; G_{2.3} M₃ (sup. lin.) भवनाथे; M₆₋₈

दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्द्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

हवनोथे. — ^b) M₆₋₈ महाद्युतिः (for विशां पते). — ^c) N_{1.2} B₁ D (except Da D₅) T₁ G M₅ 'भगश्च. — ^d) N₃ 'द्राश्चात्रा. — After 58, S (except M_{3.5}) repeats, with variation, 1. 60. 17 (v. l. आपः for अहः; and वसवश्चावतस्थिरे for the final pāda).

59 ^a) T₁ तथा च; T₂ यदैव; G_{1.3} यथा च; G₂ तथैव; G₄₋₆ M यथैव (for अश्वि). S₁ K_{1.2.4} 'वश्चैव; B₅ 'वश्चासौ; G₆ 'वस्त्वष्टौ. — After 59^{ab}, S ins.:

1228* नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।
तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तस्यासंज्ञन्मनि स्थिताः ।

ऋतुर्दक्षस्तपः सत्यः कालः कामो धुरिस्तथा ।

कुरुमान्मधुमांश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. l. of 59^a below. — ^c) S 'वा इति ह्यथाः. — ^d) K₃ 'सन्परिरक्षिणः; N_{1.2} B (except B₅) Da D_{2.4} 'सन्सपरिच्छदाः; S तस्यासंज्ञन्मनि स्थिताः (cf. line 2 of 1228*).

60 ^a) K_o च (for अथ). D_n D₁ सर्पश्च. T₁ कसंतिरश्च गुल्मश्च; G₁ संकीर्णरश्च मनुयुश्च; G_{2.6} कर्णिकरश्च मंडुश्च; G₃₋₅ कसर्णिरश्च मंडु (G₅ गुल्म)श्च; M कसंतीरश्च मंडु (M₃ 'ल्यु; M₆ 'न्यु)श्च. — ^b) K₁ G_{1.3} 'गमाः. — ^c) K_{o.3.4} कश्यपश्च. N₁ B_{1.3} Da₁ D_n D₅ M_{3.5} 'श्वाथ कुं; N₂ G_{1.2} 'श्वातुकुं; G₆ (corrupt) अञ्जपंचावकुं. — ^d) S₁ K₁ D₂ 'रगाः; D₅ भुजंगमः; S महाबलः.

61 ^a) T₁ सभार्यासु; T₂ G₅ M अहार्यासु; G₁ आहार्यासु; G₂ आचार्यासु; G₃ आहार्यासु; G₄ अवार्यासु; G₆ अभाव्यासु. N (except S₁ K₁ D₅) तपसा (for तेज). S दीता. — ^b) K₂ महाभागा; K₃ N₃ D₅ 'वेगा; S उग्रक्रोधा. — ^c) S एते महात्मनस्तस्य नागाः प्रांजलयः स्थिताः (T G₄ 'यस्तथा). — After 61, S₁ K_{1.2} ins. 1230* (cf. v. l. 62).

62 S₁ K_{1.2} (! hapl.) om. 62. — ^b) S 'दक्ष महायशः. — ^d) S 'या उपासत (T₂ G₅ M 'ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्गुह्यं महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोदर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाव्रवीत् ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रसादादिव भापसे ॥ ६६

C. 1. 4835
P. 1. 123. 76
K. 1. 132. 65

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v. l. तपसा (for तेज) and 'वेगा (for 'क्रोधा)]. — S ins. after the repetition of 61^{ab}: D₁ (marg. sec. m. om. lines 2-3, 6-7, 11-12), after 62:

1229* महान्पितामहस्त्वेन वक्षेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नष्टारं राजर्षिपरिवारितः ।
सगरेणाश्वरीपेण नहुपेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिविनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरुः सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्नराजसत्तमाः ।
एते चाप्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवल्लोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्तं दिशो दश ।
लक्ष्मणैर्व्यञ्जितैर्युक्तं सर्वैर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L. 1) M 'जसावृतः. — (L. 4) T₁ G₄ श्रीमता. — (L. 6) G₅ भरतर्षभ (for जन). — (L. 8) D₁ तत्रासन्. — (L. 9) Prior half=61°. T₁ नरदेवा दिवौकसः; M गयाद्या राजसत्तमाः. — (L. 12) T₂ G_{4.5} व्यञ्जनैर्.]
— Ś₁ K_{1.2} ins. after 61: Ko. 3.4 Ñ B D, after 62 (D₁, after 1229*):

1230* तांश्च देवगणान्सर्वोत्तपःसिद्धा महर्षयः ।
विमानगिर्यग्रगतान्दृष्टुर्नैतरे जनाः ।

[(L. 1) Ñ₁ Da ताश्च. Ñ₁ दिव्यांगानाः सर्वाः; Ñ₃ B₅ Da D₂ दिव्यान्गणान्सः; D₅ दिव्यग. — (L. 2) Ko. 2.4 D₅ 'नवर्षाग्र'; D₂ 'नमार्षाग्र'.]

63 ^{ab} S एनं (T₂ एतद्; G_{2.4-5} M₅ एतं) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिसः. — °) D₅ एकैकस्मिन्; G₅ अथ तस्य (for 'कां स). Ko च; Ñ₃ B₁ D₁ तु (for स). T G M₅ तदा (G_{2.3} 'था). Ñ_{1.2} B Da D₃ D_{1.2.4} प्रीतिः; G₁ वृत्तं. — °) N₁ B₅ अकुर्वन्; S वर्तते. S पाण्डवं प्रति (G₅ ते तु पाण्डवं). — After 63, D₁ (marg. sec. m.)

S ins.:

1231* पाण्डुः प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवाः प्रत्युचुर्यपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्ययं धर्मो देवतानां प्रसादजः ।
मातरिश्वा ह्ययं भीमो बलवानरिमर्दनः ।
साक्षादिन्द्रः स्वयं जातः प्रसादाच्च शतक्रतोः । [5]
पितृत्वाद्देवतानां हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितृणांमृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजगमुपयागतम् ।

[(L. 4) G₁ M₅₋₈ 'श्वा स्वयं. — (L. 6) T₁ पितृणां देवतानां च. — (L. 7) T₂ G_{4.5} 'मृणनिर्मुक्तः; G_{2.6} धन्यस्त्वमचिरादेव. — Before line 8, T₂ G₅ ins. वैश्व'.]

64 °) Ko Dn₁ D₁ G₅ च (for तु). D₅ 'वैतां; S 'वर्षां. — °) Ś₁ K₁ महारथः; T₂ G 'वलः. — °) Ñ_{1.2} B D (except D₅) वक्तुमैच्छद्दर्मपत्नीं; Ñ₃ 'नीयार्थो; S प्रादि- शदशनीयार्थो (T₁ तुरीये प्रादिशतपुत्रे). — °) B₁ 'मभापत.

65 Before 65, D_{4.5} ins. कुंत्युवाच; M₅₋₈ कुन्ती. — °) S वै (for अतश्च). Ś₁ व्यसनं (for प्रस). — °) B₅ प्र- (for अपि). S विदुरापत्सु भारत. — °) Ko. 4 Ñ B D स्वरिणी स्यात्; S अनाचारः. Cd cites चारिणी (as in text). — °) N (except B Da D₂) transp. पञ्चमे (Ś₁ K₁ 'मी) and बन्ध'. T G वर्धकी.

66 °) S वै (for त्वं). Ś₁ धर्मः; K₁ D₅ S (except G₁) विद्वान्; D₂ विदुरः. Ś₁ बुद्धिगम्यं; Ko D₅ T₁ M₅ 'मिदं; B₅ 'ममेवं. — °) Ś₁ विद्वन्निमं; Ñ B D (except D₅) अधिगम्य. Ko. 3.4 Da₁ D₁ तु (for तु). S संचोदयसि मां कथं. — °) D₂ 'र्थं विवेकी सन्; S अपत्यलो (T₁ G_{1.3.5.6} 'ला)भात्वं राजन्. — °) S प्रमत्त इव. K₃ जल्पसि (for भाप). — After 66, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

1232* पाण्डुः ।

एवमेतद्धर्मशास्त्रं यथा वदसि तत्तथा ।

[D₁ पाण्डुवाच (for पाण्डुः).]

Colophon. Major parcan: T₂ G M संभव (for

C. 1. 4836
B. 1. 124. 1
K. 1. 133. 1

वैशंपायन उवाच ।

कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्राजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेषुपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महदुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्वा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।

कुर्यादनुग्रहो मे स्याच्च चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4 Ñ B5 D5 T1 संभव.
— *Adhy. name*: Ko वंशसंभवः; K2.4 पांडुपुत्रोत्पत्तिः; K3
युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिः; Ñ1.2 B1.3.6 D पांडवोत्पत्तिः; T2
G4 फल्गुनोत्पत्तिः; G1 अर्जुनोत्पत्तिः; G3 Ms-8 पार्थोत्पत्तिः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D4 121;
Dn 122; T1 114; T2 64; G M 65. — *S'loka no.*:
Dn 76; Ms 77. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4836.

115

1 Ś1 Ko.1 Da2 D2.5 S om. उवाच. — °) T1 बाळेपु
(for जाते°). — °) Ms.5 मद्राजात्मजा. — °) Ko अतो;
S इदं (for रहो).

2 Before 2, T2 G (except G3) Ms ins. माद्रि.
— °) G3 मयि (for त्वयि). S संतानो (M°नं) (for °पो).
— °) Bsm विप्रिये°; S विगुणोपि (M°णं वा). T G Ms
तथा (G2°दा) नघ; Ms.6-8 विशां पते (for परं). — After
2^{ab}, D5 ins.:

1233* न तापो यौवनस्थायी पराभवं कथं च नः ।

— °) S मम जातो (M°तं) वनस्थायाः. — °) D5 सिद्धा
(for स्थित्वा). K3 Da2 वा (for च). K4 सर्वदा. S
ह्यपर (T1 त्वधर; G1.2 ह्यवर) त्वात्कथंचन.

3 °) S गान्धार्याश्चा (G1°म) पि पुत्राणां शतं जातं
महात्मनां (Ms.6-8°युते). — °) K1.3 Ñ3 तथा (K1
°दा) न मे (by transp.). S तत्रापि नैव बलवदुःखं मम
(T2 G2.5.6°यि) विशां पते. — After 3°, K1 repeats
1^a-3° (dittography).

4 °) D2.5 सु- (for मे). — °) Ś1 K1 अपुत्रतः; Ms-4
ह्यपुत्रता. — °) G3 भद्रं ते (for भर्तुर्मे).

5 °) Ñ1.2 B3.6 Da D2 च; B1.5 Dn2 D4 वा; G3 ते
(for तु). — °) Some MSS. कुन्ती°. B3 कचिक्तुसुता
मयि. — °) T2 G2.4.5 कुर्यात्त्वनु°. — °) S (except G;
T1 corrupt) चैव (for चापि).

6 °) Ñ3 नाह्यं हि मे; Dn D1 संस्तम्भो हि; D5 युक्तं हि
न; G2.5 (by corr.) लज्जा हि मे. Ś1 K1 सपत्नीत्वा.
Cd cites संमः (as in text). — °) Ś1 K1 उक्तं कुन्तिसुतं
प्रति; Ko.2.4 वक्तुं कुन्तीं प्रति प्रभो (K2 सुतं प्रति); T G1.4
Ms (inf. lin.) चोदिह्यं तां (G1 त्वां) सुतान्; G2.5.6 M
अस्ति कुन्तिसुतान्. — °) Ś1 G3 त्वं च; K1 B3 त्वं तु; D1
च त्वं; T1 स त्वं; Ms.5 हि त्वं.

7 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ms (inf. lin. as in
text). 6-8 सदा देवि. — °) Ś1 हृद्यंतः. Ko B3 (m as
in text) प्रतिवर्तते. — °) K2.4 न च त्वां; G1 न त्वां तु.
— °) T1° विविक्तया.

8 °) Ś1 K1 Dn त्वत्तत्स्विदं; K2.4 तव चेदं; B3 तव
त्वेवं. Dn अहं (for मतं). Ñ B Da D1.2.4 मत्वा. S
तव त्वनुमते (G3.6°तो) राज्ञि. — °) S प्रयतिष्ये यथासुखं.
— °) S आशंसे न (G2 ते) चिरात्कुन्ती. — °) N (except
Ś1 K1 Ñ3 D5) वचनं (for वचो मे).

9 Ś1 Ko.1 D5 S om. उवाच. — °) Ś1 Ko.2.4 D5
रहः (for पुनः). — °) Ś1 K2.4 विविक्तां; Ko D5 विवक्षुः;
T1 G1 Ms एकांतं; T2 G2-6 एकाम्रां; Ms.6-8 एकांते.
— After 9^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
 मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
 मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
 यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
 प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
 तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
 गुरुनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
 तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।

चकुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
 सा त्वं माद्रीं पुत्रेणैव तारयेमामनिन्दिते ।
 अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
 एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
 तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
 ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्चिन्तौ ।
 तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्गमौ ॥ १६
 नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

C. 1. 451
 B. 1. 124. 17
 K. 1. 133. 18

1234* अनुगृह्णीष्व कल्याणि मद्राजसुतामपि ।
 — T₁ om. 9^a-10^b. — °) D₂ कुरुष्व (for कुल°). M₈-3
 चैव (for मम). — °) S₁ कुलस्य च (*sup. lin.* as in
 text). N₈ प्रियं कुरु (by transp.).

10 T₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) K₀. 3. 4 N₂
 B (except B₁) D₄ D₅ G₃. 5. 6 वा; T₂ G₁. 2. 4 M अपि
 (for च). N₂ B₀ D₄ पिंडदं सुभु; B₁ पिंडदानाय; B₃. 5
 पिंडदं पुत्रं; S (T₁ om.) पिंडलाभा (G₀ 'भावा')य. — °) K₀
 D₄ सर्वेषाम्. S₁ K₁. 2. 4 D₅ अपि भामिनि; D₁ अपि
 भाविनी; S (T₁ om.) च महात्मनां. — °) T₂ G₂. 4-5 हि
 (for च). — After 10, S ins.:

1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।
 मम चेष्टस्य निर्दृष्टिस्तव चापि परं यशः ।
 [(L. 1) G₁ 'वृद्धीह; M₈-3 'वृत्तिश्च. — (L. 2) M₈
 तवापि परमं यशः.]

11 °) M₈-3 शशंसोर्थाय (sic). — °) S₁ K (except
 K₀) N₈ 'धिपत्यं (N₈ 'धिराज्यं') हीन्द्रेण; B₁. 3 D₄ प्राप्ताधि°;
 D₄ T₂ प्राप्ताधिपत्येनन्द्रेण; T₁ G M प्राप्य दै° (G₁. 3. 5 M₈
 दै°)वादपत्यं च. — °) D₅ इष्ट्वा. S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रशः.
 — After 11, T₂ repeats 11^{ad} with the reading
 of T₁ G M.

12 °) K₁ तपः कृत्वा; G₃ तपस्तप्तुं. S₁ D₄. 5 M₈-3
 सुदुष्करं. — After 12^{ab}, G₂, which (hapl.) om. 12^a-13^d,
 ins. 1236*. — °) S₁ कुरुन्. S₁ K₁ अभ्यवग°; T₂ G₃
 अभ्युपग°; M₈-3 अभ्युदय°. — °) G₃ यशसेर्थाय. N₁. 2 B
 D (except D₂. 4. 5) भाविनि. S₁ K₁ यशोर्थाय (K₁
 यशसेर्थे) यशस्विनि.

13 G₃ om. 13 (cf. v. l. 12). — °) S (G₃ om.)
 ब्रह्मर्षयः पूर्वे (M₈. 5 सर्वे). — °) K₀ परंतपाः (for तपो°).
 — °) S₁ N₁. 2 B₁. 3 D₂. 4 यशोर्थाय सुदुष्करं. — S
 ins. after 13 (G₂, which om. 12^a-13^d, after 12^{ab}):

1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादयः पृथक् ।

यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।

[(L. 2) G₁ यः श्रोतुं; G₃-5 यथोक्तं (for यशोऽर्थं). G₁
 तथा चक्रुश्च शो°.]

14 °) G₃ अद्य (for माद्रीं). S₁ N₂ D (except D_n
 D₂) S (except M₈. 5) पुत्रेणैव; K₀ 'नेह. — °) N₈ B₁. 6
 D (except D₂. 4. 5) T G तारयेनाम्. — °) D₅ 'संप्रदानेन.
 — °) N₁ प्रीति (for कीर्ति). S 'मवाप्स्यसि. — After
 14, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।

तस्मादनुग्रहं माद्याः कुरुष्व वरवर्णिनि ।

[Before line 1, D₄ ins. कुंयुवाच; M₈-3 कुंती.
 — (L. 2) D₄ तस्याः; T₁ माद्याः; G₁ महं. D₄ करोमि.
 D₄ कुरुनंदन; M नृपनंदन (for वर°).]

15 T₁ G₂-5 M om. 15^{ab}. — °) K₂-4 N₂ B₁. 3 D₄
 D_n D₁ G₁ 'सुत्त्वा. S₁ K₀ D₁ माद्री; N₈ कुंती; G₁ जेहाव.
 — °) K₂. 4 देवतां. — D₅ om. 15^{ad}. — °) S (except
 T₂) तत्र ते (G₂-5 मे). — D₄ (marg. sec. m.) S ins.
 after 15: D₅, after 15^{ab}:

1238* कुन्त्या मन्त्रे कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।

ततो राजसुता स्नाता शयने संविवेश ह ।

[Before line 1, T₁ G₁. 2 M₈ ins. वैश°. — (L. 1) T₂
 G₃-5 कुंत्यां. D₄ मंत्रेण सा; G₃ मंत्रकृते. — (L. 2) T₂
 G₂. 4 स्नात्वा.]

16 G₃ om. 16. — °) K₀. 3 N₂ T G₁. 4-5 M एका
 (M₈ एतं); N₁. 2 B D (except D₄ D₅) एवं (for एव).
 G₃ ततो माद्रीपि चाप्येतौ. — °) K₄ युवौ; G₃ युतौ (for
 सुतौ). S₁ D₄ तस्याः. G₁ तथा च कुंत्यापत्यार्थं प्रायुक्तं
 बलिमुत्तमं. — After 16, G₁ ins. 1239*.

17 G₁ om. 17. — °) K₃ वीर्येणाप्रतिमौ. — °) S
 (G₁ om.) जातौ च ता°. — °) G (G₁ om.) 'वाचाङ्गुतोपमौ.
 — D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 17 (G₁, which
 om. 17, after 16):

C. 1. 4851
B. 1. 124. 17
K. 1. 133. 19

तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावन्याञ्जनानति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसंपदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विंशां पते ॥ १९
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।

1239* कर्मतो भक्तितश्चैव बलतोऽपि नयैस्तथा ।

[G1.3-5 धर्मतो भं. T1 G1-3.5 Ms शीलतो विनयै.]

D4 कर्मणा गुरुभक्त्या च शीलेन विनयेन च.]

18 °) K4 Ñ Dn D1 सत्त्वरूप. (by transp.). S गुण(G1 °जै.; G5 °जे)श्रेष्ठौ. — °) Ñs जनानिति; B5 जनान्प्रति. S1 K1 भवतो न्याञ्जनानति (S1 °निव); K2 एतावन्या जनान्यति; K3 अन्योन्यगतिरागतिः; Ñ1.2 एतौ जातौ यमाविति (Ñ2 °वपि); Dn D1 भवतोत्यश्विनाविति; D2 एता अन्या जनानपि; D4 एतावत्यश्विनाविति; D5 T G Ms एताविति (D5 G2.4.5 °वपि) नराधिप; M3.6-8 एता (M3 इमा)विति विनादिनी. Cd cites अत्यश्विनौ (cf. Dn D1 and D4 above). — °) K3 भास्करस्तेजसा तुल्यं; K4 D2 G2 Ms-8 भास्वत. — °) S1 B5 °तेजसा; Ñs °वित्तमौ.

19 Ms om. 19-21; S (except Ms) reads them after 27. — °) S1 K1 °रे चैपां; Ko चक्रतुस्तेपां. — °d) S ऋषयः कर्मतश्चैव रूपतस्तेजसस्तथा (G8 °तः स्नेहतस्तदा).

20 Ms om. 20 (cf. v. l. 19). — °) Ñ B (except B5) D (except D5) °रेत्येवं (Da2 °व). S युधिष्ठिर इति ज्येष्ठं. — Da1 (hapl.) om. 20^b-21^a. — °) K3 °सेनं तु; T G भीममि(T2 G1.2.6 भीम इ)त्येव. M (Ms om.) द्वितीयं भीम इत्यपि. — °) S1 Ko.8 Ñ1.2 तु (for च). S (Ms om.) तृतीयमर्जुनमिति (G1.2 Ms.6-8 °न इति).

21 Ms om. 21 (cf. v. l. 19); Da1 om. 21^a (cf. v. l. 20). — °) S1 नकुलेत्याहुः; Ko.1 °लेत्येव; S (Ms om.) °लं चेति. — °) T1 °देवमथापरं; G1.2.6 °देवं तथा. — °d) D5 विप्रास्ते (by transp.). S1 Ko.2.3 D1 प्रीतिमा. S (Ms om.) ऊर्जुमाद्याः (G1.6 °द्री-) सुतावेवं (T2 G5 °तौ चैव; G1-8 °तावेव) महाभागास्तपस्विनः. — °f) S1 सर्वे (for अपि). S (Ms om.) एक(G2.4 °वं)वर्षांतरास्ते तु (G6 Ms.6-8 °स्वेते) परस्परमरिदमाः. — After 21, N ins.:

1240* पाण्डुपुत्रा न्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ।

माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ।
अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ॥ २१
कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्मात्र्यर्थे समचोदयत् ।
तमुवाच पृथा राजन् रहस्युक्ता सती सदा ॥ २२
उक्ता सकृद्वन्द्वमेपा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।
विभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ २३
नाज्ञासिपमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ॥ २४

[S1 K1.2.4 पांडोः पुत्राः. S1 K D5 प्रकाशंते; Ñs व्यकाशंते. S1 K1 Ñs D5 समा इव यशस्विनः (for the posterior half).]

— S (Ms om.), on the other hand, ins. after 21:

1241* अन्ववर्तन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।
which in T2 is followed by 1240* (v. l. व्यजायंत and समा इव यशस्विनः). — K4 Ñ B D T2 ins. after 1240*:

1242* महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः ।

पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तान् देवरूपान्महौजसः ।

मुदं परमिकां लेभे ननन्द च नराधिपः ।

ऋषीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ।

प्रिया बभूवुस्तासां च तथैव मुनियोपिताम् ।

[(L. 4) K4 °मपि तेषां च. — (L. 5) K4 सर्वेषां; T2 ते तासां (for तासां च).]

22. Before 22, S (except Ms.6-8) ins. वैशं.

— °) Ko तथा; K2-4 त्वथ; D5 यथा (for अथ).

— °) Ko Da मात्र्यर्थं. Ko.2.4 D5 समनोद. — °) Ñs

तदा; S पति (for पृथा). Ms देवी (for राजन्). — °) K1

तथा (for तदा). Ñ1.2 B5 Dn D1 तदा सती (by transp.).

D5 रहस्युक्तवती तदा.

23 °) K3 सकृदुक्ता (by transp.); B5 उक्ता सती (cf.

22^a). — °) S1 K1 [S]लभतेनास्मि. — °) S1 °म्यस्याः

B5 °म्यस्यां. K3 Ñ B (except B5) Da D2.4 ह्यभिभवत्.

— °) S1 Ko-2 Ñ आदृणां; K3 नृणां च; K4 B D कुक्षीणां.

T1 ईदृशी गतिः.

24 °) Ko न विजानाम्यहं; K1 न ज्ञासि; Ms-8 न

जातिसमहं. — °) K2 राजन् ह्वाने; Ñ1 दुक्ताह्वाने. S

द्वयं फलं. — °) G3 ततो नाहं. Ñ1.2 B5.6 Da D2.4

तु वक्तव्या.

25. Before 25, S (except G8) ins. वैशं. — °) K

(except K4) G3 पांडुसुताः. — °) Ko Ñs B5 Dn D2.4

एवं पापहेः कुताः पञ्च देवदत्ता महावत्याः ।
 संभृताः कीर्तिमन्तस्ते कुर्यन्वाविवर्षिताः ॥
 शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्त्रियस्तोताः ॥ १. ११५. २५०६

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
 संभृताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
 शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
 सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा वृधुर्देवविक्रमाः ॥ २६

विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
 विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
 ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
 सर्वे वृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।

दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
 तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्ववाहुवलपालितान् ॥ १

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
 भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
 पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

C. 1. 4868
B. 1. 123. 3
K. 1. 124. 16

च (for ते). — ^a) = 28^b. Ko D₁ T₁ G (except G₁.s)
 M₁ कुल°. — S ins. after 25 (M₁, after 26^{ed}):

1243* देवौजसः सत्त्ववन्तः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

दिव्यसंहननाः सर्वे सर्वे भास्करमूर्तयः ।

[(L. 1) G₁ M₁-s सत्यवन्तः. G₂ M₁.s सर्वे शास्त्र°.]

— (L. 2) G₁ दिव्यसिंहासनाः — भास्करम्.]

26 Ś₁ K₁ D₁ (hapl.) om. 26-28^{ab}. M₁ transp.
 26^{ab} and 26^{ed}, ins. 1243* between them. — ^a) Ko
 शुभदर्शन°; T G₁-s M₁-s सर्व (T₁ श्रुतः; G₁ inf. lin.
 शुभलक्षण°. — G₁ om. 26^{ed}. — ^c) G₁ सिंहदंष्ट्रा.
 — ^d) M₁ सर्वे (for सिंह-). — S (except G₁.s; G₁
 om.) °चारिणः (for °गामिनः). — After 26^{ed}, M₁ ins.
 1243*; while N̄ B D₁.s ins.:

1244* सिंहोरस्काः सिंहसत्त्वाः सिंहाक्षाः सिंहविक्रमाः ।

[N̄s D₁.s सिंहास्याः (for सिंहाक्षाः).]

— ^e) T₁ G₁.s. M सिंहक्षीवा; T₂ G₁ सिंहाक्षाश्च; G₁
 सिंहसत्त्वा. D₁ G₁.s. M₁ °व्येद्र. D₁ सिंहसंहनना धीरा.
 — ^f) K₁.s D₁ बभूवुर; G₁ दृढयुर. B₁ D₁ °वर्चसः; S
 (G₁ om.) °दर्शनाः (G₁ °नन्दनाः; M₁-s °दर्शिनः).

27 Ś₁ K₁ D₁ om. 27 (of. v. l. 26). — ^b) M₁ दिव्ये
 (for पुण्ये). K₁ D₁ T₁ हिमवते (D₁ °वतो). — After
 27, S (M₁ om.) reads 19-21.

28 Ś₁ K₁ D₁ om. 28^{ab} (of. v. l. 26). — ^a) Ko.2
 D₁ M₁-s ते पंच च; B₁.s एते पंच; B₁ ते तु पंच; M₁-s
 (all inf. lin.) तत्र पंच. Da ते पंचशतकं चैव. — ^b) = 25^d.
 D₁ पित्रोः प्रीतिविव°. — Cd cites 28^{ed} exactly as in text!
 — ^c) D₁ बभूवुरल्पेन; T₁ (corrupt) च पृथिवीराजन्; T₂ G
 (except G₁) वृधिरि राजन्; M₁.s °धिरि वीराः. — ^d) S

(except M₁.s) पंकजाः (M₁-s all inf. lin. नीरजाः as in
 text). — After 28, S ins. a passage of 62 lines
 given in App. I (No. 67); D₁ ins. certain lines
 thereof after 1. 116. 1^{ab} (q. v.)

Colophon om. in T G. — Major parvan: M संभव°
 (for आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ K N̄ B₁.s Da D₁
 संभव. — Adhy. name: K₁.s माद्रीसुतोत्पत्तिः; K₁ N̄.1.s
 B Da D₁ पांडवोत्पत्तिः; M₁.s नकुलसहदेवोत्पत्तिः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): B₁ 122; D₁ 123; D₁
 124; M 66. — S'loka no.: Da₁ D₁ 31; M₁ 35.
 — Aggregate s'loka no.: D₁ 4867.

116

1 Ś₁ Ko.1.s D₁.s S om. उवाच (T₂ G₁.s M₁ om.
 the ref.). — ^{ab}) N̄s तदा (for ततः). B₁ G₁ M₁.s
 पांडुः पुत्रान् (by transp.). G₁ पांडवांश्च (for पाण्डुः पञ्च).
 B₁ महाबलान् (for °वने). — After 1^{ab}, D₁ ins. lines
 4-44 of a (Southern) passage given in App. I (No.
 67), ending with the colophon: आदिपर्वणि ॥ २५ ॥
 — ^c) Ś₁ Da₁ सर्वतो (for पर्व°). K₁ B₁.s D₁ D₁.s T₂
 G₁.s. रम्ये (for रेमे). — ^d) K (except Ko) D₁
 °परिपालितान्; N̄₁ B₁.s. Da D₁.s °बलशालिनः; N̄₁ B₁
 D₁ D₁ °बलमाश्रितः.

2 ^a) K₁.s T₁ G₁ स; T₂ G₁ सं- (for सु-). — ^b) S
 प्रवृत्ते म°. — After 2^{ab}, D₁ S ins.:

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमतः ।
 तदा उत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

G. 1. 4868
B. 1. 125. 8
K. 1. 134. 16

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्यनुजगामैका वसनं विभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।

न शशाक नियन्तुं तं कामं कामवलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।

पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेपयत् ।

तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) Ms. 5 'नस्य महात्मनः. — (L. 2) G1. 2. 4 तदा चोत्तर'; Ms. 5 तदा तूत्तर'. T2 G2 Ms. 5 स्वस्तिवाचके. — (L. 3) D5 पांडोर् (for कुन्ती). — (L. 4) D5 'हिते च सा कुन्ती; T1 G2. 6 M 'हितेन सहिता.]
— *) S1 Ko. 1 भूतसंमोदने; T1 मार'. S काले. — *) Ko. 3 N2 B1. 5 D4 S वने.

3 *) Ko. 4 D1. 4 G4 पालाशैस्. S1 तत्र (for चूतैः). — N2 B5. 6 Da D4. 5 S (except T2) ins. after 3^{ab}; K4, after 3^{ad}.

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तैः ।

[K4 D4 केशरैर्; D5 बकुलैर्; S (except T2) मल्लिकैर्.]
K4 N2 Da D4 cont.:

1247* तदा कुरवकैश्चैव मत्तभ्रमरकृजितैः ।

चूतैर्मज्जिरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3^{ad}, which is followed by:

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः पट्टपदैरपि !;
while D4 ins.:

1249* जम्बुदुम्बरसैहुण्डैर्वटैराभ्रातकैर्धवैः ।

नीपाञ्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेशरैः ।

तमालैर्विल्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः !;
while S (except T1 G1) ins.:

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— *) S1 K (except Ko) B5 विविधैर्वृक्षैः. N2 अन्यैर्बहु-
विविधैर्वृक्षैः. — *) S लता (T1 G1. 8 सदा) पुष्पफलेर्वृतं (T2
फलमूलसमृद्धिभिः).

4 *) S1 जलस्थायैश्च; Ko D5 जलाशयैः; K1 'जतैः';
K2-4 'छायैः'; D2 'स्थलैः'; T1 G8 जन'. K8 S बहुभिः.
— After 4^{ab}, N2 B5. 6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B5 cont.:

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— *) N B5 Dn D1 तत्; T2 M5 च (for तु). B1 संवीक्ष्य
(m as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।

गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) T2 'स्वनमुत्तमं; T2 G4 'संयुतं; G1 'मीरितः.]

5 *) S1 K1. 2. 4 तं तु (for तत्र). — *) N B D
(except D5) विचरन्तं. — *) Ko D5 'जुगता चैका (D1
'व). — *) S वसने विभ्रती (G1 वाससी) शुभे.

6 *) Some MSS. समीक्ष्य. Ko D5 'माणो माद्रीं
तां; K1. 8 B1 D2 S (except G2. 8) 'माणस्य तु तां; Da
'माणः सततं. — *) N1 उपस्थां. K4 D1 Cd तनुवासतां;
G8 तां सुवां; M (except Ms) 'वाससी. — *) Dn D1
प्रववृते. — *) S1 K1 B5 Ms. 5 'वोद्धितः; N2 'वार्जितः;
B5 D (except D2. 4. 5) 'वोद्धतः.

7 *) N B D (except D5) रहस्येकां तु तां (N2 गतां).
— *) N1 Da1 G8 'लोचनः. — *) Ko-2 स्त्रः; K4 तु (for
तं). — *) K2. 4 B5 D5 'बलादितः; B5 Da Dn D1
'वशीकृतः. T1 कामवाणबला. — After 7, D4 (marg.
sec. m.) S ins.:

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे क्रतौ माद्रीमलंकृताम् ।

आजुहाव ततः पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 *) S1 K1 तत्र चैनां; Ko Da1 D5 तत एतां; D5
ततोय तां. — *) T G रहोग (G8 'दि) तः. Ko अभिगम्य
महावने. — *) S1 तथा; D2 G2 तदा (for तथा).

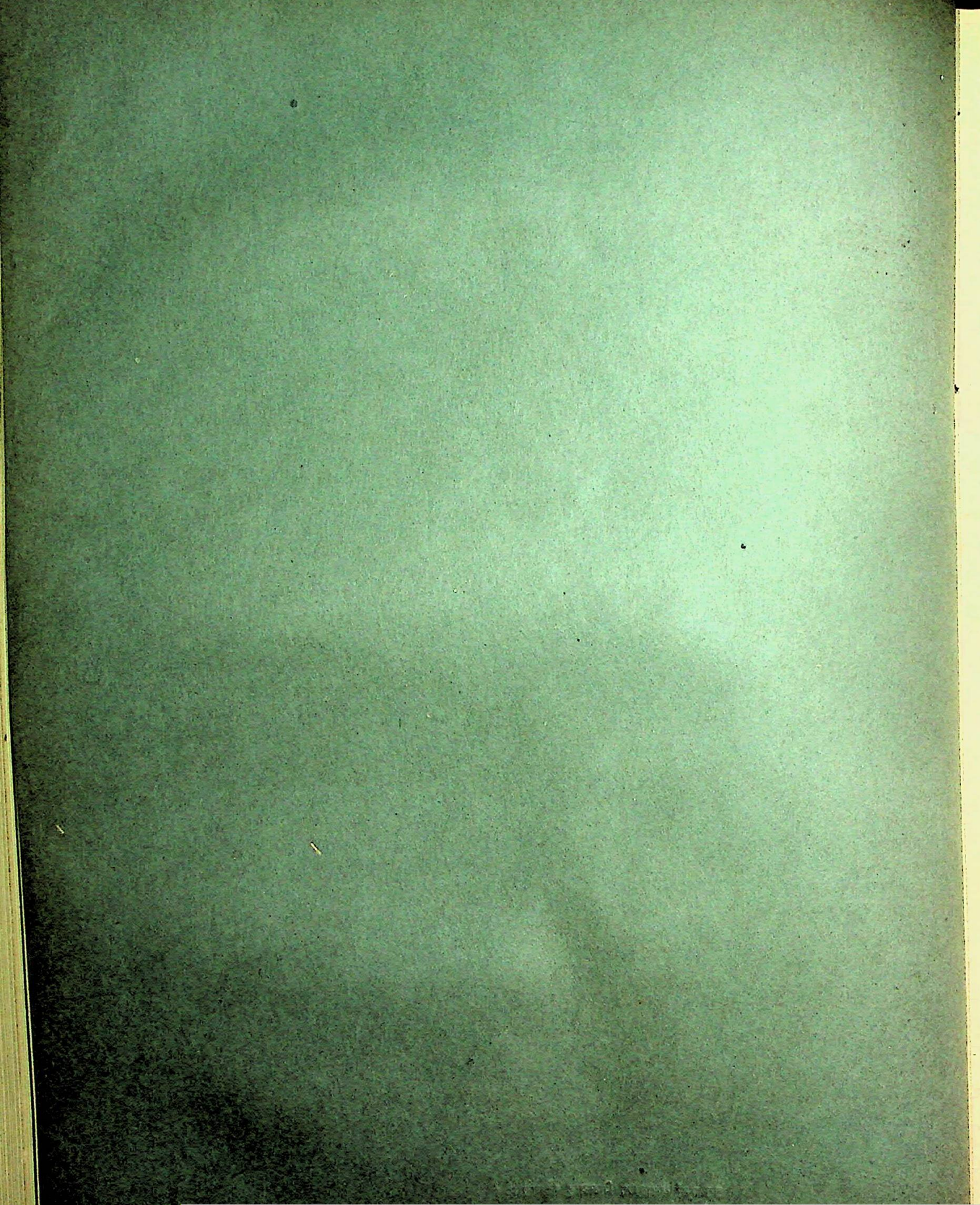
9 *) Ko नान्वाचिंतयत्; K1 Dn8 नातु; B5 'पद्यतः;
Da. 8 T1 G5 Ms-8 नाव'. — *) D5 मैथुनमार्गेण. — *) N2

तत एनो बडादाजा निजमाह रदोगतम् ।
 वर्यमाणस्तथा देव्या विस्फुरन्त्या यथावत् ॥ १. ११६. ८

संग्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
 स तथा सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
 पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
 ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
 मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
 सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 आजग्मुः सहितास्त्रय यत्र राजा तथागतः ॥ १४
 ततो माय्यत्रवीद्राजन्मार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
 एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाचार्य दारकान् ।
 हताहमिति विकुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
 दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।

कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
 रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
 कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
 ननु नाम त्वया माद्री रक्षितव्यो जनाधिपः ।
 सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
 कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
 तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
 धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
 दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं ग्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१
 माय्युवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
 आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

७. 1. 4887
 B. 1. 125. 22
 K. 1. 134. 35

B D (except Ds) सोन्वगच्छद्वला.

10 ^a) Ś1 Ñ Dn D1 कौरव्य. — ^d) Cf. 9^d. Ñ1.2 B (except Bs) D (except Ds) विधिना संप्रचोदितः.

11 ^a) Ko धर्मात्मनो. — ^b) Ñ1.2 T2 कामेन. G2 चोदिता. — ^d) Some MSS. प्रणष्टा. Ś1 Bs.6 G2.4.5 तेजसा; Da तेन सा (for चेत).

12 ^b) Ko Ñ1 G4.6 M 'सत्तमः; K4 Ñ2 B D T1 'नन्दनः; T2 G1.5 'सत्तमः; G2 'सत्तमः; G3 'पुंगवः. — ^d) Bs (m as in text) Da1 Ds 'कर्मणा; Cd as in text. — After 12, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 ^b) Ś1 K1 Ms 'चेतनः; Cd as in text. — ^{cd}) Ds उवाच (for मुमो). Ś1 K1.8 Bs च; Ko Dn D2 हि (for ह). चुक्रोश परमायस्ता (T1 'मा मत्ता; T2 G2-4 'मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पति. — After 13, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 ^a) Ks तत्र (for ततः). K2.4 ततः सह सुतैः कुन्ती. — ^c) Ś1 आगताः (for आज).

15 ^{ab}) G2 transp. राजन् and कुन्ती. Bs D2 G2 Ms-8 अर्तो. Ñs Bs (m as in text) S (except T1 G1.2) 'मिदं तदा. — ^d) S (except G2.4) तिष्ठतां तत्र (T1 राज-) दा.

16 ^a) Ñ2 Bs Da D2.4 'नं देव्यास. G1.3.6 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास्य. — ^b) Ko.2 Ñ2 B1m.6 D (except D2.5) 'वाधाय. — ^c) Ś1 च; Ks Ñs तं; S (except Gs) तां

(for ह). Ñ1.2 B D (except Ds) सहसैवा (Da 'व) जगाम सा (D2 ह).

17 ^a) Ko.1.3 B1.5 D2 S (except Ms-8) माद्रीं च पाण्डुं (by transp.).

18 Before 18, D4 ins. कुंत्युवाच; T1 Gs M कुन्ती. — ^b) Ñ1 D2 S धीरः; D4 वने. — ^c) Ś1 त्वयमनुक्रांतः; Ko.2 B Ds Ms त्वामभ्यति; K1 त्वद्य मति; K3 Ñ Da Dn D1 त्वामत्यति; K4 त्वया ह्यप; D2 Ms त्वामप्यति; D4 त्वमद्य निष्क्रांतः; T1 Gs.5 त्वमनति; T2 त्वं समति; G1 च मय्यति; G2 च समति; G4 तु समति; G6 त्वमस्यति. — ^d) Ñ1.2 B1m.8.5 D2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 ^a) Ś1 K1 त्वया राज्ञि. — ^b) Ko Ñ2 B1.5 Dn2 Ds S नराधिपः. — ^c) Ś1 K1 सा नृपं. — ^d) Ś1 K1 Bs तं; M (except Ms) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258* माद्री ।

विधिना चोदितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने वने ।

अचिन्तयित्वा तच्छापं प्रहर्षः समजायत ।

[(L. 1) T1 G1 Ms-8 'तस्यास्य. — (L. 2) Cf. 20^{ad}. Ms-8 तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुन्ती (cf. 1258*). — ^{ab}) Gs कथं दीने वसंते त्वामासाद्य च रहो.

21 ^a) K2 बाहेकि; K4 बाहीकि; B (except Bs) Da बाहीकि; S बाह्लीके. — ^b) Ś1 K (except K4) B1.3.5 (m as in text) D2 T1 Gs मत्स्य (Ko.3 Bs Gs 'त्सौ) भाग्यतरा (Bsm 'वती); Gs मम भाग्य; M महाभाग्यतरा (Ms 'वती); Cd (?) मत्प्रभाग्यतरा. Bs गुणैः (m as in text);

C. 1. 4888
B. 1. 125. 23
K. 1. 134. 68

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥ २३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान् रक्षस्व दारकान् ॥ २४
माद्युवाच ।
अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्येष्ठा * अनुमन्यताम् ॥ २५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥ २७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं चिताग्रिस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्राजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

Ds S भुवि (Ms ह्यसि) (for तथा). Ns सभाग्या च भृशं मया. — °) S1 K (except Ks) Ds या वक्त्रं; Gs M तद्.

22 S1 K1.8 S om. उवाच. — D1 (hapl.) om. 22 and कुन्त्युवाच (in 23). — °) S1 K1 Cd विलोक्य; T G अलोभ्य. K2.4 N1.2 B D (except Ds; D1 om.) विलंपत्या मया देवि. — °) M (except Ms) °माणस्तथासकृत्. — °) K (except K1) Ds S घा(T1 दा)रितः. Da1 S (except Gs) तेन; Ds येन (for अनेन). — °) K2-4 Cd दिष्टं सत्यं (by transp.); Gs सत्यं दृष्टं; G4 गतं दिष्टं. Ns सत्यमिष्टं चिकीर्षता. — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 D1 om. the ref. (of. v. l. 22); S1 K1.8 S om. उवाच. — °) K2.4 सह; N1.2 B (except B1) Da D2.5 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). Gs मतं; Gs महत् (for मम). — °) Gs M (except Ms) अवश्य. Cd cites अभावात् (for भावात्). — °) Some MSS. मा (for मां). T1 G2.6 मा माद्रि न; G1.8 माद्रि मा मां. K1.2.4 Bs Da निवारय. N2 मा माद्रि विनिव.

24 °) S1 N Da Dn D1 Ms.5 अन्वेष्यामीह; Ko.4 Ds अनुयास्यामि; K2 °प्यामि हि. — °) Da इह (for अहं). Ko.2.4 Ds प्रेतगति. — °) G1 इमं; Gs एतं (for एनं). Gs Ms-8 transp. त्वं and एनं. — °) Ko Ds एतान्. K1 रक्ष सुदार; K2.4 रक्ष कुमार; N2 B D (except Ds) पालय दार; Gs रक्षस्व बाल. — After 24, T G ins.:

1259* अवाप्य पुत्राङ्गुष्ठात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।

वैशंपायनः ।

मद्राजसुता कुन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ।

25 S1 K1 S om. उवाच. — Ms-8 transp. 25^{ab} and 25^{cd}, repeating 25^{cd} after 25^{ab}! — °) M अपराजितं; Cd as in text. — °) G1 न हि तृप्यामि. — °) T G2.5.6 त्वं ज्येष्ठा. S1 Ko.1.3 Ns Ds T G1.8-6 मेनुमन्यतां; K2.4 मानु; Gs ह्यनु. N1 G2 त्वज्येष्ठाम(G2 सो)नु; N2 B Da Dn D1.2.4 ज्येष्ठा (B1.6 Da °ष्टे; B1m °ष्टा) मामनु; Ms.5 देवी ज्येष्ठानु; Ms-8 तां (all inf. lin. तं) ज्येष्ठामनु (all inf. lin. चानु).

26 °) Bs Ds S समुच्छिद्याम्; Cd as in text. — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिवं राजर्षिसत्तमः ।

न चैव तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च न तादृशाः ।

न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।

तस्मात्तमनुयास्यामि यान्तं वैवस्वतक्षयम् ।

[(L. 1) G2 मम हेतोर्गतो राजा यदयं राजसत्तमः.]

27 °) S वर्तयं न समां वृत्ति. — °) S1 K (except Ko) निर्विशेषा (K2.8 °पां); S जात्वहं च. — °) K2.4 Dn D1 च (for हि). S तथा हि वर्तमानां मामधर्मः संस्पृशेन्महान्. — After 27, Ms ins.:

1261* त्वं तु मत्सुतयोर्नित्यं त्वत्सुतेषु समा सदा ।

28 °) Bs तस्मान्मत्पुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति). — °) N2 B1 Dn D1 च (for हि). — °) Ms भर्ता (for राजा). Ds प्रेतगति. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं व्रजन्तं यमसादनम् ।

29 °) Ko.2.4 Ds सह शरी (by transp.). — °) Ds एतत्कार्यं. Ko.2.4 Ns Bs कुरु प्रियं (by transp.).

30. °) T1 G त्वं (for च). — °) S1 K1 भवेत्तद्धि; Ks

११७

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डोरेवभृशं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।

ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १

हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।

अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्छरणं गतः ॥ २

स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।

प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३

ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।

पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४

उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।

C. 1. 4502
K. 1. 129. 6
X. 1. 155. 6

Ms. 5 भवेथास्त्वं; T G भवेश्चाभिः. Ś1 K (except K3) हितं मम; M3 सदा मम; Ms अनिदिते. — °) Ś1 K (except K3) D2 अतो नान्यत् (Ko D2 नान्यं); D4 अतो न्यं न; G3.4 अन्योन्यं न. — °) K2 N1 B3 Ms-3 कथंचन; K3 प्रियं मम (for हि किं). — After 30, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 69); while Ds ins.:

1263* तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतज्ञानं महद्भ्रमरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]

कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एहोहि कुन्ति मा रोदीः दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2.5 om. the ref. — °) K2.4 तां (for तं). S नमस्कृत्य चितां. — °) K D4 T1 G1.6 M 'राजात्मजा (as in text); the rest 'राजसुता. — After 31, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1264* आहताम्बरसंवीतो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
उदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थितः ।
अर्हतस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिनः ।
तापसा विधिवच्चक्षुराणा ऋषिभिः सह ।

G1 cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(of. last line of 1264*).

Colophon. Major parvan: T2 G2-8 M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 Ko.1.4 N1 B1.5 Da D1.5 T1 संभव. — Adhy. name: K3 पाण्डोः स्वर्गलोकगमनं; N1.2 पाण्डुपरमः; Dn पाण्डोरुपरमः; T2 G1.4 M पाण्डुस्वर्गारोहणं (M5 पाण्डुमरणं). — Adhy. no. (figures, words or both):

B1 123; Dn 124; D4 125; S 67 (T1 116). — S'loka no.: Da1 23; Dn 31; M3 112. — Aggregate s'loka no.: Dn3 4898.

117

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (Ms om. the ref.). — °) Ś1 K1 पाण्डोरेवं दशां; K2.4 तत्पाण्डोर्निधनं; N1.2 B D (except D5) पाण्डोरुपरमं; Cd as in text. N दृष्ट्वा (for कृत्वा). — °) N1.2 B D (except D5) ततो मन्त्रविदः सर्वे. — °) K2.4 यशस्विनः; K3 महर्षयः (for तप°). Ko N3 समेत्य मुनयस्तदा; N1.2 B D (except D5) मन्त्रयांचक्रिरे मिथः.

2 Before 2, N ins. तापसा (Ko ऋषय) ऊचुः (K1 om. ऊचुः); Ms-3 शुक्ः. — °) Ś1 K2.4 G3 transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — °) B2.6 (by transp.) महात्मा स (B3 च). Ko N1.2 B Dn D1.2.4 महायशः. Da महात्मा सुमहायशः. — °) K1 T2 G3.8 तपस्तप्तुं; N1 B D (except D5) G3 M 'स्तह्वा.

3 °) B3 G6 संजात°. — °) G3 'श्च भरतर्षभः. — °) K2.4 N1 B (except B5) Dn D1.5 G3.4 प्रादा°. — After 3, N (except Ś1 K1.2) ins.:

1266* तस्येमानात्मजान्देहं भार्या च सुमहात्मनः ।

स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्मं एष हि नः स्मृतः ।

while S ins.:

1267* तस्मात्कृत्यं परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।

शुकः परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L. 2) G5 'णोंगिराः समं; M 'णो महर्षिः संशितव्रतः.]

4 Before 4, all MSS. except Ms ins. वैशं उ° (Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उ°). — °) N1.2 B Da D2 'मागम्य. — °) N1.2 B D (except D5) देवकल्पा महर्षयः. — After 4^{ab}, T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठां मतिमकुर्वत ।

कुरुक्षेत्रमितः कुन्तीं तां सपुत्रां नयामहे ।

G. 1. 4902
B. 1. 128. 6
K. 1. 135. 6

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
मुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०

स्त्रीसंधाः क्षत्रसंधाश्च यानसंधान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विट्शूद्रसंधानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्छिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{ad} and 5^{ad} etc. (G₃ reads also 6^{ad} first time after 6^{ab}). — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time). — K₂ om. 4^a-6^b. — °) K₂. 4 पाण्डुपुत्रान्. G₃ पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 K₂ om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence of T G of. v. l. 4. — °) N₁. 2 Da M सर्वे (for सिद्धा). T G इत्युक्त्वा ते (G₅ एवमुक्त्वा) महात्मानो. — °) Ko. 1. 8 Da₂ D₅ M ह (for हि).

6 K₂ om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — S repeats 6^{ab}; G₃, 6^{ad} also (cf. v. l. 4). — °) M₃. 5 (both second time) समादाय (M₃ second time *sup. lin.* तानादाय). T₁ G₁. 2. 6 M (all first time) परीचार्योप (M₃ 'यं प्र) तस्थिरे. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ G₄ पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — °) K (except K₁) N₂. 3 B₁ D₂. 4. 5 शरीरे चैव; N₁ B₅ Da Dn D₁ शरीरे ते च; B₅ शरीरेणैव; M (except M₃) परिवारांश्च. — After 6, B₅ ins.:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे शतशृङ्गास्त्रगोत्तमात् ।

7 °) M₆-8 वा (for सा)! B₅ तदा (for पुरा). Ś₁ कृत्वा (for भूत्वा). — °) N₁ प्रपद्य; Dn₁ T₁ G₅ सन्ना. — °) G₃ सा क्षिप्रं (for संक्षिप्तं). Ś₁ K (except Ko) G₁ तममन्यत.

8 °) Ko. 2. 8 B (except B₅) Dn D₁. 4. 5 M₅ सा त्वदीर्घेण; N₂ D₂ सा च दीर्घा; T₁ सा तु दीर्घा. — °) Ko प्रपन्ना (for संप्राप्ता). Some N MSS. कुरुजंगलं. — After 8, Dn D₁. 2. 4 ins.:

1270* द्वारिणं तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ।

9 °) T₁ G₁. 3. 5 तत् (for तं). N₂ 'सहस्राणि; T G 'सहस्रं वै; M 'सहस्रेण; Nilp चारण्य; Cd as in text. — °) K₃ N₁ D₅ T₂ G₃. 6 चागतं; N₃ चागमं; Da G₂. 4. 5 आगतं; G₁ च गतं; Cd आगमं (as in text). G₂. 4 तथा. N₂ मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां (M₃. 5 ऋषीणां) संधमागतं. — °) G₃ तु नगरे; M₇ गजपुरे. — °) K₃ N₁ B D (except D₅) समपद्यत.

10 °) M (except M₃) मुहूर्ते चोदितादित्ये. — °) Ś₁ K₁. 8 Da₁ D₂. 5 सर्वधर्मं; Dn D₁ सर्वे बालं; S सर्वे भीष्मपुरोगमाः (M 'पुरःसराः). — °) Ś₁ Ko. 1. 8 B₅. 6 D₁ T G सदारांस्ताप. — K₂ (? hapl.) om. 10^a-11^a.

11 K₂ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — °) Ko M क्षत्रसंधानां. — °) Ko N₁ B₁ D₄ यानसंधं; K₃ 'वयान्; N₂ B₃. 5. 6 Da Dn D₁. 5 यानसंधं; N₃ D₂ G₁-3 'संधाः; G₁ योधसंधाः. N₁ B₁ D₂. 4 अवस्थिताः. T G₂. 4 समाश्रिताः; G₅ 'हिताः. — °) K₄ G₂ सह संजग्मुः; T₁ G₃ सहिता जं; T₂ G₄ सहसा जं. — °) T₁ G₁. 3. 6 ब्राह्मणाश्च सयो; T₁ G₂. 4 'णाः सहयो; G₅ 'णाश्च समाहिताः (cf. °).

13 °) K₂. 4 M₃. 5 ततो भी. — °) Ko 'दत्तश्च. — °) Ś₁ विदुरस्तथा.

14 °) Ś₁ K₁ तु (for च) and दीना (for देवी). — °) Some N MSS. कौशल्य. T G देवी चांबालिकापि च (T₁ 'का अपि). — °) Dn D₁ S (except M₃-3) चापि निर्ययौ.

15 °) S (except M₃. 5) 'पुरःसराः. — °) Ś₁ K₁. 4 दिव्यैः; D₅ द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 °) N₃ दिव्यान्; Bsm. 6 D (except D₂. 4) दृष्टा (for सर्वान्). — °) N₃ अभिव्यं. Ś₁ K N₃ D₅ ते

उपोपविशिशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविशिशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षितमज्ञाय महर्षिदिमव्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्दर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

C. 1. 4921
S. 1. 120. 25
K. 1. 131. 31

(for च). — After 16^{ab}, S ins.:

1271* स्थागतं वचनं चोत्तवा पाण्डोर्भवन्माविशन् ।

[M चोक्ताः.]

— °) = 17°. N_{1.2} B Da D_{2.4} ततः सं (B₃ प्र) वि°; G₃ ते
चोपवि°. — S₁ transp. 16^a and 17^a. — D₅ (hapl.)
om. 16^a-17^a; K₃ (hapl.) om. 16^a-17^a. — °) D_{2.4} G₃
कौरवाः. Da च (for स-).

17 S₁ transp. 16^a and 17^a; K₃ om. 17^{ab}; D₅ om.
17^{ab} (cf. v. l. 16). — °) N₁ तत्रैव. Ko °सा सर्वे.
— °) S₁ repeats 16^b for 17^b. S (except G₃) प्रसाद्य
च. Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च. — °) = 16°. — °) D₅
°जानपदैः सह.

18 N₁ om. 18^{ab}. — °) N₂ T₂ G₃ तमद्भुतम्;
D₂ °पूज्यम्; G₃ तमात्मजम्; G₅ °प्रजम्. N₂ B Dn D_{1.4}
अभिज्ञाय. Ko D₅ कृतभौम (D₅ °मौन) मिव ज्ञात्वा; T₁
G_{2.4} अकूरमिव चाज्ञाय; G₁ स्वीयतामित्यनुज्ञाय. — °) K₂₋₄
सर्वतस्. K₁ Da T G (except G_{1.3}) M₃ (inf. lin. as
in text).⁵ तथा. — After 18^{ab}, K₄ N₁ B D (except
D₅) ins.:

1272* पूजयित्वा यथाव्यायं पाप्मेनावर्धेण च प्रभो ।

— N₃ reads 18^{ca} in marg. — °) S₁ G₃ M₃-s transp.
राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. वैश°. — °) K₃ तेषां मध्ये. S
तेषां वृद्धतमः कश्चिद्. — °) Ko तदाजिनी. — °) N₁ B D
(except D₅) ऋषीणां मतम्. T₁ G_{1.3} आस्थाय.

20 Before 20, M ins. ऋषिः. — °) Ko D₅ योस्तौ
(for यः स्). K_{2.4} Da₁ D_{2.4} कौरव°. — °) K₁ जना-
धिपः; D₄ महारथः. — °) T G_{2.4}-s M₃-s हित्वा राज्यं च
राष्ट्रं च (M₃-s राष्ट्राणि); G₁ हित्वा राष्ट्रं च भोगांश्च; G₃
M_{3.5} हित्वा राष्ट्राणि राज्यं च (cf. 2^a and 1273* below).
— After 20, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी संवभूच ह ।

स यथोक्तं तपस्तेपे तत्र मूलफलाशनः ।

पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कंचित्कालमतन्द्रितः ।

तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विनः ।

तोपितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः । [5]

स्वर्गलोकं गन्तुकामं तापसा विनिवार्य तम् ।

उद्यतं सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमनुवन् ।

अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।

तस्माद्धर्मं च वायुं च महेन्द्रं च तथाश्चिनौ ।

आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्यां सह देवताः । [10]

वृषाः पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।

तपसा दिव्यचक्षुर्द्रष्टव्यमस्ते तथा सुतान् ।

अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।

[(L. 1) Prior half = 20°. — (L. 11) D₁ प्रीताः पुत्रान्.
— (L. 12) G_{3.5} दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

G₁ cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।

स्वानामन्यतमैर्नायैः पुण्यैराख्यायिकैरपि ।

मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शंकरांशभियोगिनः ।

आहूय धर्मं वायुं च महेन्द्रं च तथाश्चिनौ ।

असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 °) D₅ तेन दिव्ये°. — °) T G₂₋₆ M तस्माद्धर्माद्.
G₁ युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — °) K₃ ज्येष्ठो; N₁ B D (except
D₅) M₃ तत्र; T G₂₋₆ M_{3.6-8} कुंसां (for तस्य). G₁
धर्माकुंलामजायत.

22 °) K₂₋₄ Da तथैव; N₁ B Dn D_{1.2.4.5} M (except
M₃) तथैनं; G₁ तथास्यां. K_{2.4} G₁ श्रेष्ठः. — °) K₂ भीमं
भीमपराक्रमः; K₃ भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्वव्रतं वरं.

23 °) K₁ Da₁ D_{1.2} कुंला. Dn S कुंलामेव धनंजयः
(cf. 1275*). After 23^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1275* अस्मिज्जाते महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।

मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन् संशयः ।

[(L. 1) D₄ T₂ G_{1.3-6} देवैरिन्द्रस्तथाब्रवीत् (for the
posterior half).]

G₁ cont.:

1276* स लङ्घयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजितः ।

G. 1. 4921
B. 1. 126. 25
K. 1. 135. 33

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६

वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशकुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदुः ।
सोऽहं त्वामाविशं भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वयः ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।

In D₄ (the repetition of) 23rd after 1277* has been scored out. — °) K₈ D₄ (first time) T₂ G₄ M₆₋₈ अस्य; D₄ (second time) तस्य (for यस्य). — °) G₂ सर्वान्वै प्रहरिष्यति. — D₄ (om. line 6) ins. (marg. sec. m.) after the first occurrence of 23rd: S, after 23:

1277* युधिष्ठिरो राजसूयं आतृवीर्यादवाप्स्यति ।
इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप सः ।
एष जेता मनुष्यांश्च सर्वान्गान्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधनं कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्म एवापरः सदा ।

[(L. 1) D₄ इष्ट्वा कीर्तिम्; G₁ यस्य वीर्याद्. — After line 1, M ins.:

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभुः ।
स्वयं भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ।

— T₁ G (except G₈) read line 2 (of 1277*) after line 6. — After line 3, G₁ ins.:

1279* सुरासुरोरागांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।
— (L. 5) G₁ M_{3.5} वीरस्यैतस्य; G₈ वीर्यैरेतस्य; M₆₋₈ अस्य वीरस्य. T₂ G_{2.4.5} कुंतीपुत्रो युधिः; G₁ सर्वशत्रुभयंकरैः. After line 5, G₁ ins.:

1280* अजातशत्रुधर्मात्मा पृथ्वैश्वर्याभिपूजितः ।

— (L. 6) M राजसूयादीन्. T₁ G₈ धर्म एव वरस्तदा; G₁ महतीं कीर्तिमाप्स्यति; M क्रतुर्धर्मपरायणः.]

24^{ab} S₁ K₁ या तु; G₁ M (except M₈) इमौ (M₈ inf. lin. यौ तु as in text). M (except M₈) माद्री and जातौ च (M₈ inf. lin. repectively माद्री and असूत as in text). N B D (except D₈) पुरुषोत्तमौ (for कुरु). — °) N_{1.8} B (except B₈) D_n D₁ पुरुषव्याघ्रौ. — °) N_{1.8} B D (except D₈) पश्यत (for तिष्ठ). M (except M₈) जेतारो युधि शात्रवान्. — After 24, D₄ (marg.

sec. m.; om. line 2) S ins.:

1281* नकुलः सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L. 1) G₁ उभावमितः; G₈ मितविक्रमौ. — (L. 2) T₁ विमौ चाप्यः; G₁ प्यपराजयौ; G₈ प्यमितौजसौ.]

25 °) B₈ D₈ नित्यधर्मेण. — °) S₁ K (except K₀) D₈ महात्मना (K₁ नः) (for यश). — °) B_{3.5} (both m as in text) D_n D_{1.4} नष्टः (for एष).

26 °) S₁ K_{1.2.4} धर्मवृत्तिः; D_{n1} धर्मवृद्धिः; T₁ जन्म वृत्तिः; G_{8.8} जन्मवृत्तं. — °) N पश्यतः. S₁ K_{0.2.4} D_{1.5} G₈ संततिः; K₁ शयनं. — °) N परां प्रीतिमवाप्स्यथ.

27 °) S तां मार्गे. — °) D₈ स दशमेहनि.

28 °) B_{1.8} D_{2.4} चितास्थितम्. T₂ G M_{3.5} आसाद्य. T₁ ततश्चितां समासाद्य. — °) G₈ नरहुते मखे.

29 °) T₁ G_{8.8} M संगता. — °) B₈ भर्तृव्रतमनुः; G₁ लोकं पतिव्रता. — °) K_{0.2.4} सत्कारः; M₈ यत्कृत्यं. — °) T₁ G_{2.4.5} M₇ यदनन्तरं. — After 29, G₁ ins.:

1282* भीष्मं च धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ।
S ins. after 29 (G₁, after 1282*):

1283* पृथां च शरणं प्राप्तं पाण्डवांश्च यशस्विनः ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातनः ।

[(L. 2) G₁ पाण्डवान्परिगृह्णीध्वं धर्मसत्यान्यशस्विनः.]
G₁ cont.:

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्रुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ;
while M₈ cont.:

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथां च शरणागताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।

[(L. 1) Prior half=(var.) 30%. With the posterior half of. line 1 of 1283*.]

30 °) K₀ एते (for इमे). — °) S₁ K_{2.4} D_n D_{1.5} पुत्राः (for सुताः). G_{1.8} एते (for इमे). K₁ तपोधनाः (for तयोः). — °) M₈ यथावदनु.

31 °) N B (except B₈) D (except D_{2.4.5}) G₁

क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
 प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
 लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा कुरुसर्वान्कुरुणामेव पश्यताम् ।

क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
 गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
 ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
 राजवद्राजसिंहस्य माय्याश्चैव विशेषतः ॥ १
 पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।

पाण्डोः प्रयच्छ माय्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
 यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माय्यास्तथा कुरु ।
 यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
 न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

C-1. 4935
B-1. 127. 4
K. 1. 136. 4

*कार्ये निर्वृत्ते तु (G₁ -पि); G₃ *कर्मणि निर्वृत्ते. — °) S पितृमेधे च पांडवाः. — °) D₄ S लभं (D₄ *भ) तां सर्वदायाचं. — °) D₄ S पांडोः कुरुकुलोद्बहः.

32 Before 32, Ś₁ Ko. 1.3 D_{2.5} T G (except G₃) ins. वैशं; D_n D₁ वैशं उ°. — °) S कौरवाणां च प°. — °) N_{1.2} B D (except D₅) तापसा (for चार°). M_{3.5} ऋषयश्चारणैः सह.

33 S transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — °) Ko S *कारान् (T₁ G₃ *कारा; G₆ as in text). — °) N B (except B₅) D (except D₂) तथैव. Ko T₂ G_{2.4.5} M अंतर्हितान्; K₂ T₁ G_{1.8.6} *हिताः; K₃ D_{n3} *हितः. T₁ G₃ M₃₋₈ ततः; T₂ G_{1.2.4-6} M_{3.5} तदा (for पुनः). — °) Ko D_n S (except T₁ G₆) *गणान्. — °) Ś₁ K_{1.2.3} D_{4.5} परमं (for ते परं). K_{2.4} D₅ गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः. — After 33, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1286* कौरवाः सहसोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिताः ।

[D₄ *ध्विति चाबुवन्.]

Colophon om. in B_{1.2.6}. Major parvan: T₂ G₂₋₈ M_{3.7} संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2.4 N_{1.2} B₅ Da D_{n1.2} D_{2.4.5} संभव. — Adhy. name: K₃ D₁ पांडवाभि (D₁ om. भि) गमनं; N_{1.2} ऋषिसंवादः; N₃ पुरप्रवेशः; T₂ G_{1.4} पांडवानां (G₁ पांडव) नगरप्रवेशः (G₄ *वेशनं). — Adhy. no. (figures, words or both): D_{n1.2} 125; D₄ 126; S 68 (T₁ 117). — S'loka no.: D_n 35; M₃ 50. — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 4933.

118

1 Before घृत°, D₅ ins.:

1287*

वैशंपायनः ।

कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।

भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृहुस्तान्सुतान्सह ।

— K₁ S om. उवाच. — °) M_{3.6} चापि (for चैव). Ś₁ K यथा विधिः (Ś₁ -विधि; K₁ -विदि).

2 °) T₁ वसु (for पशून्). B_{1.3} D_{2.4} वस्त्राणि; D_{a1} वासोपि. K_{2.4} गाः सुवर्णं च वासांसि. — °) Ś₁ वासांसि (sup. lin. sec. m. as in text); B₃ सर्वाणि. Ś₁ Ko-2.4 विपुलानि च. K₃ D_{2.4} विविधा (K₃ *पुला) नि धनानि च.

3 °) Ś₁ K₁ कुंती च (by transp.). T₁ कुंत्या; T₂ G_{2.4.6} M_{3.5} कुंत्याः. K₃ D₁ संस्कारं; N₁ सत्कार्यं. — °) Ś₁ माय्याः कुर्यात् (by transp.). T₂ G (except G_{1.3}) तथैव च (for तथा कुरु). — °) Ś₁ T₂ M₃ वायुरादित्यः; G₁ वायुः सादित्यः. K_{2.4} N₃ यां न (N₃ यथा) वायुर्न चादित्यः. — °) Ś₁ K सुमध्य (K₁ *मुख्य) मां.

4 °) Ś₁ मा; N B (except B₁) Da D_{2.4} अ- (for न). G₁ न शोच्याः पांडुतनयाः (see below). — °) Ś₁ K₁ च (for स). G₁ प्रशस्याः पार्थिवात्मजाः (see below). — After 4, G₁ ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्वात्प्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś₁ Ko. 1.3 D₅ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — °) Ko. 3 N_{1.2} B_{1.3} Da D_{1.2.4} M तु; K_{2.4} तत्; T G स (for तं). — °) K₃ सह भीष्मे° (by transp.). — °) Ś₁ N_{1.3} सत्कारया°. — °) K₂ *संस्कृ°; B₃ D_n D₁ *पूजि°; S

C. 1. 4035
B. 1. 127. 4
K. 1. 186. 4

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।

पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५

ततस्तु नगरात्पूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।

निर्हताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६

अथैनमार्तवैर्गन्धर्मात्यैश्च विविधैर्वरैः ।

शिविकां समलंचकुर्वांससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७

तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।

अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८

नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।

अवहन्यानमुख्येन सह माया सुसंवृतम् ॥ ९

पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।

सर्ववादित्रनादैश्च समलंचकिरे ततः ॥ १०

रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।

प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११

अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।

आजहुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२

याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।

अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः खलंकृताः ॥ १३

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।

रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजगमुर्नराधिपम् ॥ १४

‘संम’ (for ‘संव’).

6 ^a) T₂ स्म (for तु). G₁ ततो नागपुरात्पूर्णे. — ^b) $\tilde{N}1.2$ B D (except D₅) M₈ आज्य(D₄ माल्य)गंधं. — ^c) $\tilde{S}1$ निवृताः; K₄ निनि° (sic); Da निर्गं; T₂ G₃ नि:(T₂ नि)स्; M₆₋₈ निर्दुं. — ^d) K_{2.4} $\tilde{N}1.2$ B₆ Dn राजन्पुरो. — After 6, G₁ ins.:

1289* पलाशवृन्तकाष्टैश्च कुशसुञ्जकवल्वजैः ।

सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरञ्जसा ।

अथ दर्भे तयोर्भूष कृत्वा प्रतिकृती तयोः ।

शिविकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 ^{ab}) $\tilde{S}1$ K_{1.3} $\tilde{N}1.2$ Da₂ G_{1.5} अथैनम्; Ko अप्येनम्; M₅ तथैनम्. Ko D₅ माल्यैर्गंधैश्च (by transp.); $\tilde{N}1$ पुष्पैः सुगंधैर्; $\tilde{N}2$ B Da Dn D_{1.2.4} G₁ पुष्पैः(Dn₂ ‘गणै’)गंधैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च). K₁ ‘तवैर्गंधपुष्पैर्भूषविलेपनैः. — ^c) T₁ G₃ शिविकास्थम्. N (except $\tilde{S}1$ K₁) G₁ M ताम् (for सम्-). Ko $\tilde{N}1.2$ B D G_{1.3} अलंकृत्य. — ^d) S वस्त्रै-राच्छाद्य. K_{1.2.4} सर्वतः. — After 7, G₁ ins.:

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्त्रिभरलंकृताम् ।

8 ^a) T₂ G₄₋₆ तं तथा. K₃ T₂ G_{2.4-6} शोभितं; T₁ G₃ शोभितैर्. — ^b) Ko D₅ S विविधैश्च. K₁ परंतप; $\tilde{N}1.2$ B (except B₆) Da D_{2.4} महाद्भुतैः. — After 8^{ab}, G₁ ins.:

1291* दर्पणाशोकपुञ्जागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।

नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनार्चितैः ।

and thereafter repeats 8^{ab} (the usual indication of interpolation). — ^c) $\tilde{N}1.2$ Dn D₁ चैनं. K₁ सर्व-संभृतसंभारः. — ^d) K₁ तं जनाः; M (except M₅) याजकाः (for सुहृदः). G₁ चोपजीविनः; G₃ चावतस्थिरे.

9 ^a) K₁ B₅ Da T₁ N₁p नृसिंह (voc.); Arjpas in text. G₁ नरमुख्येन. — ^b) K₁ B₅ D₂ G₁ च (for तम्). — ^c) B₅ अहरन् (m as in text). — ^d) K₁ माया चापि. T G_{2.5} सुसंवृतं.

10 ^a) S (except T₁ G_{5.6}) पाण्डुरेण. — ^b) G₁ ‘व्यजनैरपि. — ^c) K₃ ‘शब्दैश्च.

11 ^a) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G₁ रम्याणि). — ^b) G₁ नृपाः; G₅ नृपाः (for नराः). — ^c) $\tilde{S}1$ तत्रौर्ध्वदेहिकं; Ko_{2.4} G₃ तत्रौर्ध्वदेहिकं (K_{2.4} ‘के’); K₁ तत्रौर्ध्वदेहिकं (sic); K₃ D₅ T₁ तत्रो(T₁ ‘त्रौ’)र्ध्वदेहिके; $\tilde{N}1$ B तस्यौर्ध्वं; Da₂ तस्योर्ध्वं; Dn D_{1.2.4} तस्यौर्ध्वदे(Dn₃ ‘स्योर्ध्वदे’)हिके; T₂ G_{5.6} तत्रौर्ध्वदेहिके; G₁ तत्रौर्ध्वदेहिकं.

12 ^a) T G अस्त्रिद्राणि च. D₂ यानानि; D₅ सर्वाणि; T₁ दिव्यानि; G₁ कुंभानि; Cd शुभ्रा° (as in text). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B_{1.3} D (except Da) चामराणि; B₁m_{5.6} S (except T₁) पाण्डं; Cd as in text. D₂ महांति च; S बहूनि च. — ^c) T₁ पाण्डवस्यार्थे. — ^d) $\tilde{S}1$ K₁ च धनानि; G₃ विविधानि (for रुचि°).

13 ^a) K₂ याजिकैः; Cd as in text. Ko चित्रं; Dn₃ शुभ्रं (for शुक्लं). — ^c) K₄ B₃ Da₁ D_{1.2} T₂ G₃ आगच्छन्; B₅m अतिष्ठन्. $\tilde{S}1$ Ko तत्र (for तस्य).

14 ^b) $\tilde{N}1.2$ B_{5.6} Da विशेषतः; G₁ परे च ये (for सह°). — ^c) K₄ क्रंदतः शो°. — After 14^a, G₁ ins.:

1292*

रुदन्तश्च तथा स्त्रियः ।

विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणयः ।

उरस्ताडं रुदन्त्यश्च स्त्रियः सर्वा अनुव्रताः ।

एकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणभूयिताः ।

नोष्णीपिणो महाराज निरानन्दा भृशानुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
 कृत्वानाथान्परो नाथः क यास्यति नराधिपः ॥ १५
 क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
 रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
 न्यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः ।
 सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरत्निकर्मणः ॥ १७
 ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
 शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
 पर्यपिञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
 कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
 अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
 आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
 शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
 याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
 घृतावसिक्तं राजानं सह माद्या स्खलंकृतम् ॥ २१
 तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
 अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

C. 1. 4054
E. 1. 127. 23
K. 1. 135. 23

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वाः.

— ^a) Ko स्वनुजग्मुरः; M (except Ms) ह्यनु. T₁ यथा नृपः.
 15 ^b) Ś₁ S दुःखं and शाश्वतं. Ś₁ K₁ चादाय; G₁
 आधाय. — ^c) K₁ स नो नाथः; T₂ G_{2.4-6} पुरो (T₂
 'रा) नाथः; G₁ अनाथांश्च (for परो नाथः). N_{1.2} B D
 कृत्वा चास्माननाथांस्त्वं (Dn 'श्च). — ^d) K_{2.4} क्षयं जातो;
 B (except B₅) D (except D₁) T₁ क यास्यति. K₂ B
 D (except D₁ D_{1.5}) 'धिप. — After 15, G₁ ins.:

1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जातान्यशस्त्रिनः ।

अः*पुत्रसंपत्तिं क यास्यति महीपते ।

(the last pāda repeats, with v. l., 15^a).

16 ^a) G₁ चापि (for सर्वे). — After 16^a, D₄
 (marg. sec. m.) S ins.:

1294* बाह्वीकः सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृपः ।

अन्योन्यं वै समाश्लिष्य अनुजग्मुः सहस्रशः ।

[(L. 2) D₄ रुरुभृशदुःखिताः (for the posterior half).]

— ^d) Dn₁ वने (for समे). G₃ मनोरमे (for समे शुभे).

17 ^a) T G वाह (G₁ 'स) यामासु; Cd as in text.

— ^b) G₁ पाण्डुमाद्रियोः (for सत्यं). — ^d) K₃ पाण्डो
 राजर्षिधर्मिणः. — After 17, G₁ ins.:

1295* आच्छिद्य वाससंवीतं देशशुद्धिं वितेनिर ।

18 ^a) Ko B₅ Dn D_{1.2.5} तु (for तत्). G₁ ततस्तयोः
 शरीरे ते. — ^b) N_{1.2} B D (except D₅) 'गंधाधि (Dn_{1.2}
 D₁ 'गंधवि) वासितं; G₁ 'निषेविते. — ^c) D₄ T G₂₋₆
 M_{1.3} 'कालेयका'. G₁ अनेन शुचिना शुद्धे. — ^d) K₁
 मुख्यं नानादिवा; N_{1.2} B D दिव्यचंदनसेवितं (B₅ Dn D₁
 'रूपितं; D₅ पुष्पस्नानाधिवासितं; G₁ 'वासिते.

19 ^a) K₃ N B D (except D₅) च शुक्लेन; G₁ सुगंधेन.

— ^b) K₃ मुख्येन; B D (except D₅) सर्वतः (for शुक्ले).

N_{1.2} सर्वतः समलंकृतं. — ^c) K₁ 'विमुक्तेन; S (except

G₃) कालागरं. — ^d) T₂ G (except G_{1.3}) धातुरसेन.

Ś₁ तु; K₃ वै (for च).

20 ^a) G₅ ते गजैः (for देशं). Ś₁ B₅ D₅ G₁ शुभ्रैः.

— ^b) N_{1.2} 'पूजयन्. — ^c) N_{1.2} B D (except D₅) सं (D₄
 स) छन्नः स; G₁ आच्छन्नौ तौ. — ^d) Ko भरतर्षभः; N_{1.2} B
 (except B₅) D (except D₅) नराधिपः. G₁ सर्वालंकार-
 शोभितौ. — ^e) N_{1.2} B D (except D₅) शुशुभे स
 नरव्याघ्रो; G₁ सजीवाविव राजेंद्र. — ^f) G₁ शुशुभते तु
 पश्यतां. — After 20, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1296* हयमेधाम्निना सर्वे याजकाः सपुरोहिताः ।

वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रुः समन्नकम् ।

[(L. 1) D₄ T₂ M₃ 'मेधान्विताः. M₃ (inf. lin.).
 समलंकृताः (for सपुरो). — (L. 2) D₄ T₁ G_{1.2}
 M_{3.5} क्रियां चक्रुः].

21 ^a) N₁ B D (except D₅) 'ज्ञाते; S (except G₃)
 'ज्ञाताः (M₃₋₅ 'ज्ञातः). — ^b) K₁ 'कर्मसु; K₄ G₁ 'कर्माणि.
 Ko धिष्ठितैः; K₁ 'तं; K₄ 'कैः; N_{1.2} B D अनुष्ठिते (D₁ 'तैः;
 D₅ अधिष्ठितैः); N₃ G₆ 'ते; T₂ निष्कृतैः; G_{3.4} निवृत्तैः; G₅
 'ताः. — ^c) M₃ (inf. lin.).₆₋₈ 'सिक्तेन तदा. — ^d)
 G_{2.4.5} समं माद्या. K₂₋₄ परंतपं (for स्खलं).

22 ^a) Dn D₁ 'पद्म (Dn₂ 'पत्र) विमि; M₃₋₅ (by
 transp.) पद्मतुंगकं. — ^b) G₃ पद्मकेन (for चन्दं). T₂
 G₅ सुगंधितं. — After 22^a, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1297* सरलं देवदारुं च गुग्गुलुं लाक्षया सह ।

रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिवेरैरुशीरजैः ।

[(L. 1) G₃ सुरथं (for सरं). — (L. 2) D₄ G₅ शृंगिवेरैः;
 T₁ हरिवीजैः; G₂ हरिवारैः; G₃ हरिकेशैः; G₄ हरिवीरैः.]

— ^c) D₅ पुष्पैश्च वि' सर्वैः. — ^d) N₁ B D_{1.2.4}
 वस्त्रैश्च; Dn T G_{2.4-6} विधिना; G₃ M राजानं (for अनल्पैः).
 N₁ सममादहन्. G₁ यज्ञियैश्च दारुभिः. — After 22,
 S ins.:

1298* घृताप्लुतैस्तथा वस्त्रैः प्रावारैश्च महाधनैः ।

G. 1. 4955
B. 1. 127. 24
K. 1. 136. 27

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्ता पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सखनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुकुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ २६

ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुर्योपितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्छोककशितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्छोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्छिशियरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

धृतपूर्णैस्तथा कुम्भै राजानं समदाहयन् ।

[(L. 1) Gs प्राधान्यैश्च; Ms-8 प्रवरैश्च.]

23 ^a) Ś1 शरीरेण. N B (except B5) D (except D5) द्वे (for ते). — ^b) K1 D1 गतः; K2-4 B5 Da D2.5 T1 G1-3.5 Ms-8 ताः. — Ko om. from गता up to 'पदो (in 24^b). — ^c) Some MSS. कौशल्या. — ^d) K2.4 'त भुवि मूर्छिता.

24 Ko om. up to 'पदो (of. v. l. 23). — ^a) N1 वीक्ष्य. — ^b) D5 T3 G5 'पदा जनाः. — ^c) D5 T G5 रुरुदुः. Ko D5 G1 M (Ms inf. lin. as in text) 'स्वरं; T1 G3 सुस्वरं; T2 सु. D5 T G5 सर्वे; G3.4 'वा. N1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 रुरोद दुःख(D4 शोक)संतप्तो. — ^d) D5 T G5 कृपान्विताः.

25 ^a) N1.2 B5 क्लान्तानि (B5 'नां चार्तः; B5 Da क्रां(B5 क्लान्तानामार्तः; Dn D1 कुल्याश्चैवार्तः; T1 क्लान्ता दीनार्तः; G1 क्लान्ता इवार्तः; M (except M5) दीनानि चार्तः. — ^b) N1.2 B Da D2.4 तानि सर्वाणि चुकुशुः; G1 सर्वास्ताश्चुकुशुः स्त्रियः. — After 25, G1 ins.:

1299* सर्वाणि सहदुःखानि रुरुदुः सह तैर्जनैः ।

26 Dn2 om. 26. — ^a) Ś1 K (except K5) D5 ततो भी. — ^b) G1 महीपते (for महा). — ^c) S ज्ञातयः कौ. — ^d) Ś1 Ko.1 G2.3 M7 प्रणदन्; K5 G2 प्र(G2 प्रा)रुदन्; D5 प्रणेदुर. D2 प्राणदन्त सुदुः. — After 26, S ins.:

1300* चुक्रशुः पाण्डवाः सर्वे धृतराष्ट्रश्च भारत ।

27 ^a) Dn2 S (except Ms.5) तथा (for ततो). G1.2.4 च (for अथ). — ^b) D5 द्रोणश्च (for राजा च). N1.2 B1.5 Da D2.4 सोदरैः; N5 B5.6 Dn D1 G2.3 पाण्डवैः; T1 G1-8 M बांधवैः (for बन्धु). G1 धृतराष्ट्रः सर्वांधवः.

— T1 (hapl.) om. 27^c-29^b. — ^c) T2 G2.4-8 सर्वे; G1.8 M पांडोः (for तस्य). — ^d) T2 G2.4-8 पांडोश्च (for सर्वा). Ko D5 पुरयोपितः. G1 माध्याश्चैव पृथक्पृथक्. — After 27, Ś1 K (except K5) B5.6 D (except Da) ins.:

1301* चुकुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शांतनवस्तथा ।

विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ;
while G1 ins.:

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।

ददुर्धर्मोदकं सर्वे सर्वाश्च कुर्योपितः ।
(the last pāda repeating 27^a).

28 T1 om. 28 (of. v. l. 27). — ^a) G5 'कांस्तानादाय. — ^b) A few MSS. 'कर्पितान्. — K5 om. 28^a. — Ś1 K1.2 (hapl.) om. 28^a-29^c. — ^d) K4 D2 G1.8 Ms.5 शोचन्तः. N1 B5 Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्.

29 Ś1 K1.2 om. 29^{abc}; T1 om. 29^{ab} (of. v. l. 27, 28). — ^a) T2 G (except G1.3) यथा च. — ^b) Ko.3.4 N5 B5 m D5 शिशियरे; S (T1 om.) शेरते. K5 सह कौरवैः. — ^c) Ko नागराः सर्वे. — ^d) T1 G2 शेरते.

30 ^a) Dn तद्वतानन्दम्. B5 आत्मस्थम्; D5 अन्विच्छन् (for अस्वस्थम्).

Colophon om. in B1.3. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 Ko-2.4 N1.2 B5 Dn1.2 D1.4.5 T1 संभव. — Adhy. name: K5 G1 पांडुसंस्कारः; N1.2 पांडुदाहः; N5 प्रेतकर्म. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1.2 126; D4 127; S 69 (T1 118). — S'loka no.: Da1 31; Dn 32 (Dn1 33) Ms 36. — Aggregate s'loka no.: Dn2 4965.

११९

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह वन्धुभिः ।
 ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
 कुरुंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
 रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
 कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
 आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
 सततं स्नान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव वान्धवम् ॥ ४

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
 समूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
 अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
 श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
 बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
 लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
 गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
 मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
 तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्सुषाम् ।

C. 1. 4972
B. 1. 122. 9
K. 1. 137. 9

119

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — ^a) N̄1.2 B (B₆ marg.) D (except D4.5) कुंती (for क्षत्ता). K3 S भीष्मश्च (for राजा च). — ^b) K3 M3 राजा च सह; T G M5-8 व्यासो राजा च. G1 पाण्डवैः (for वन्धु). — ^c) Ko.1 ततः (for तदा). — ^d) K3 N̄2 B3 'रसं; N̄1 D2.4 T G2-5 M3.5 'समं; B1.3 सुधा'; B5 Da सुधामृतसमं; G1 'सुधां. Ś1 K1.2.4 सहस्र; K3 नृप; G1-4 तथा (for तदा). Ko स्वधामृतरसोपमं. — After 1, S ins.:

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वन्त ।
 [G1.3 M यथाविधिरसं (G1.3 यथा; M3 inf. lin. 'रना)कुलं.]
 G1 cont.:

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानतः ।
 2 ^a) K (except Ko) D1 गुरुंश्च. — ^c) Ko N̄1.2 B (except B5) D G6 विप्रमुख्येभ्यो; T2 G2.4.5 द्विजवर्येभ्यो. — ^d) N̄1 ददौ. N̄1 B1 D2.4 तदा; B3.5.6 Da Dn D1 तथा (for अपि).

3 ^a) Ś1 K1 पुनस्तांस्तु; Ko ततस्तत्र; K2 ततस्त्रीषु. — ^b) Ś1 K1 D5 पुरुषर्षभान्; K3 T G1.3.4.5 M3 'र्षभ; M3.6-8 सह कौरवैः. — ^c) K1 शूरः; N̄1.2 B (except B5) D (except D5) सर्वे (for पौराः). Ko पौरा विविशुरादाय. — ^d) N̄2 B (except B5) Da D2.4 पुरं जानपदास्तदा (B3 Da 'था).

4 ^a) Ś1 K1 स्नानुत'; Ko D5 M3.6-8 चान्वत'; K2 तेवमन्यत; K4 T2 G2.5 स्नान्व (K4 चान्व; G5 स्नानु)पद्यंत; N̄1.2 Dn चा (Dn स्ना)नुशोचंत; B Da D1.2.4 चान्वशोचंत (D1.4 'तः). G1 पाण्डुमेवान्वत'. — ^b) K4 सततं; G5 आदाय (for तमे'). N̄1 B3.6 Da D2.4 पुरुषर्षभं.

67

5 ^a) K2.4 N̄3 तु तथा. G1 तत्र श्राद्धावसाने तु. — ^b) K3 तं दृष्ट्वा (by transp.). — ^c) K1.2 स मूढां. Ko 'शोकेन; N̄1.2 'संतसां; Cd as in text.

6 Before 6, B3 S (except T1 G3) ins. व्यासः. — ^a) Ś1 K1 T G1.2.6 'क्रांताः सु'; Cd अविक्रांत'. K4 'क्रांतः सुखः कालः. — ^b) Ko.2.3 N̄1 B3.6 D (except Da2) G5.6 पयुं; K4 'दारुणः; B5 ददुः; Cd as in text. — ^c) D5 आसन्; S (except G3) दश्वत्; Cd श्वः श्वः (as in text). N̄1.2 B D (except D5) पापिष्ठ'; T G2.4-5 'दिवसा; G1 'दिवसां; Cd as in text. — ^d) Ko-2 B3 Da G6 'यौवनाः; Cd as in text.

7 ^a) K2.4 S (except G3) 'कीर्णा. — ^b) S 'देहाः (T1 G1.3 'दाः). K1.2.4 B3 Da2 D5 S (except M3.5) 'कुलाः. — ^c) T1 'समाचारो. — ^d) K2 रौद्रः (for घोरः). Ś1 K2.4 कालोयमागतः. K1 घोरा कोयायमागताः (sic). — After 7, N ins.:

1305* कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।;
 while G1 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 70).

8 ^a) Ś1 K1 न्यायम्; K4 N̄ B D Cd योगम्; G2 यागम् (for त्यागम्). — ^b) K3 युक्ता भव; T1 गच्छावस. — ^c) N̄1.2 B D (except D5) मा द्राक्षीस्व. — ^d) B5 'क्षयमागतं.

9 Before 9, N̄2 ins. वैशं उ'. — ^a) Ś1 K1.2.4 D5 समनुज्ञाय. — ^b) K3 सात्रवीज्यायसीं नृपां. — Before 9^{cd}, G1.3 M ins. सत्यवती. — ^c) K2.4 Dn2.n3 D1 पौत्रस्य. — ^d) M (except M3) किल कौरवाः. — ^e) Ko.3 S वि (K2 च) नश्यन्ति (G5 नश्यन्ति). — ^f) N̄2 Dn D5 पौराः (for पौत्राः). M (except M5) चेतीह.

[529]

C. 1. 4973
B. 1. 128. 10
K. 1. 137. 10

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
सानुबन्धा विनङ्घयन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्ता पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती सुषाम्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।

10 ^a) D₅ तां कौसल्याम्; M₆-8 कौसल्यां ताम्. Some MSS. कौशल्यां. — ^b) N₈ 'शोकनिपी'. — ^c) K (except K₁) N₈ B₅ D₅ गच्छामो; N_{1.2} B_{1.3.6} Da D_{2.4} गच्छाम. S गच्छावो (G₃ M 'मो') भद्रं ते (by transp.).

11 Before 11, T G (except G₃) ins. वैशं. — ^a) N₁ D₃ G₁ तथेत्युक्त्वा; N₂ B_{5.6} Da D_{1.2.3.4.5} T₂ G_{5.6} 'त्युक्ता. Ko G_{3.4} M₆-8 'त्वंवि' (G₃ M₇ 'का') या; K_{2.3} N_{2.3} B₅ D_{1.2.3} D₁ T₂ G₆ M_{3.5} 'त्वंवि'; K₄ N₁ D₃ D₅ T₁ 'त्वंविकाया'; B₆ D₄ सांवि; Da अंवि'काया; D₂ चांवि'केया; G₁ सांवि'केयं; G₂ त्वं'विकाय. S₁ तथेत्युत्वं'विकया (Sic); K₁ तथेत्युक्ते त्वं'विकाया; B_{1.3} सा तथेत्युक्तां'विकया. — ^b) Ko भीष्ममासाद्य. — N₃ om. 11^{ad}.

12 ^a) K₄ च; G₃ तु (for सु-). N₁ B (except B₅) D (except D₅) G₁ तपस्तप्त्वा. T₁ सुघोरं च तपः कृत्वा. — ^b) G₁ देव्यो देहक्षयावधि. — ^c) K₄ D₅ G₆ देहांत्यत्तवा. — ^d) G₁ गतास्तदा. — After 12, N₁ B (except B₅) Da S (except G₆) ins. an additional colophon. (Major parvan: B₅ T₂ G₁₋₅ M संभव. — Adhy. name: Da सत्यवत्युपरमः; T₂ G_{1.4} सत्यवतीवनवासः; G₂ सत्यवत्यं'विकाकौसल्यावनवासः; M_{3.6}-8 सत्यवतीतपश्चरणं. — Adhy. no.: B₁ 125; T₁ 119; T₂ G₁₋₅ M 70. — S'loka no.: Da₁ M₃ 13).

13 K₁ om. 13-28^{ab}. Before 13, N₁ B D S (except M₅) ins. वैशं उ' (D_{2.5} T G M_{3.6}-8 om. उ'); of. v. l. 12. — ^a) K₃ अवाप्नुयुश्च; N₁ B_{1.3} D_{2.5} T₁ G₂ अयामुवंतो; N₂ B₆ Da₂ D₁ अथासवंतो; N₃ अयामु'; B₅ Da₁ T₂ G_{1.5.6} अवासवंतो; D₄ अयामुवंस्ते; G_{3.4} M_{3.5} 'वंतो. — ^b) Ko N₃ D₅ ततः; B₆ तथा; M कृपात् (for तदा). — ^c) B (except B₅) Da D_{1.2.4} व्यवर्धन्त च; D₃ संव्यवर्धन्त. K₂ भोगांश्च. S 'धन्त महाभोगान् (M₃ sup. 'in. 'भोगैः; M_{5.6}-8 'भाणा). — ^d) K₂ तस्य वेदमनि.

अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेदमनि ॥ १३
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेदमनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
शतमेकोत्तरं तेषां कुमारानां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्वाति नातिकृच्छ्राद्दुःकोदरः ॥ १७

14 K₁ om. 14 (cf. v. l. 13); G₁ om. 14^{ab}. — ^a) K₄ सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G₁ om.) ते धार्तराष्ट्रैः सहिताः. — ^b) S₁ प्रियदर्शनाः; Ko B₅ तत्र तत्र ह (B₅ हि); K₂₋₄ राजवे; N_{1.2} B_{1.3.6} D (except D₅) सुदिताः सुखं (N_{1.2} स्वयं). — ^c) N (K₁ om.) तेजसा' (B₆ Da ते तदा') (for पाण्डवा').

15 K₁ om. 15 (cf. v. l. 13). — ^a) T₁ बले; G₅ जले; Cd जवे (as in text). Ko B₅ T₁ G_{1.2} M लक्षा'. T₂ जलरक्षाभि'. — ^b) T G भेद्ये; Cd भोज्ये (as in text). Some MSS. पांशु'; T₁ चाप'. M_{3.5} भोजने पांसुविकर्षणे. — ^c) K_{2.4} T₁ G_{2.4} M स; B₆ Da G₃ सं; T₂ G_{5.6} तु; G₁ तान् (for स). Ko परिमृद्वाति नित्यशः; K₃ N₃ सर्वान्परिविमर्दति.

16 K₁ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K₂ हर्षाच्चैनान्; K₄ T₁ 'देनान्; N₃ G₃-5 M 'छेना (G_{4.5} 'ता' न्; G₁ परस्पं. N_{1.2} B D (except D₅) हर्षात्प्रक्रीडमानां (Da D₁ 'ना' स्तान्. — ^b) S₁ K₄ Cd गृह्य काकनिलायने; Ko निगृह्य बलवद्वली; N_{1.2} B (B₁ as in text) Da D₃ D_{1.2} गृह्य राजन्निलीयते; D₄ T G_{2.4-6} गृह्यैकाकी निलीयते; D₅ गृह्यजांके निलीयते; G₁ काकपक्षधरान्नप; G₃ गृह्यकाशे निलीयते. — ^c) K₂ चैव गृह्यैनान्; K₃ B_{1.3.6} Da D₃ वि (K₃ प्र) निगृह्यैता (B_{1.6} 'ना' न्; K₄ N₃ B₅ D_{1.2.5} G₆ 'ह्यैतान्. — K₂ D₁ (hapl.) om. 16^a-18^a. — ^d) Ko योक्त्रयामास; B₅ पोथ'. T₁ पार्थिवः; G₄ पांडवैः. For 16^a M_{3.5} subst. 18^b.

17 K_{1.2} D₁ om. 17 (cf. v. l. 13, 16). — ^a) K₄ तत्र (for तेषां). — ^b) Ko महावीर्यो; K₄ विगृह्यानो; N_{1.2} B₁ (as in text) Da Cd विगृह्यान्ति; N₂ B_{3.6} D₃ D_{2.4.5} निगृह्यान्; T₁ विमृद्वाति; G₁ स मृ'; G₃ तु मृ'. — ^c) Ko भीमसेनो विमर्दते.

18 K₁ om. 18; K₂ D₁ om. 18^a (cf. v. l. 13, 16). — ^a) Ko पुरेषु (sic); K₄ N₃ B_{1.6} करे; N₁ B_{1.2.5}

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्वली ।
चकर्ष कोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
दश बालाञ्जले क्रीडन्धुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
प्रहारवेगाभिहताद्रुमाद्वाधूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स द्रुतं सस्ताः कुमारकाः ॥ २१
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान् द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्धा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

C. 1. 4993
B. 1. 129. 30
K. 1. 137. 31

Da Dn D₁ कचे°; Ñs S गले°; Ds परे°. K₃ खेलनेषु (for पादेषु च). K_{2.4} B_{2.6} Da D₂ एतान्. — °) For M_{2.3} of. v. l. 16. Ko. 2.4 विनिगृह्य; K₃ G_{2.3} निहत्य च; G₁ विहत्य च. — °) K₂ राजन् (for भूमौ). — °) Ko. 4 शिरोधरान्; Ñ₁ घृतजानुशिरोक्षिकान्; Ñ₂ Dn D_{1.2} शिरो-सकान्; Ñ₃ शिरोद्वहान्; T₁ शिरोर्दितान्.

19 K₁ om. 19 (cf. v. l. 13). — °) K₃ दशसंख्यान्. — °) M₆₋₈ बाहुभ्यां. B₅ G₁ च (for सः). — °) K₂ अमृतांश्च; K₃ प्रसु°; Ñ₂ B D (except D₅) मृतकल्पान्; T₁ G_{1.4-6} प्रमृदं. Ñ₃ प्रमुञ्चति.

20 K₁ om. 20 (cf. v. l. 13). — °) Ś₁ Ko. 2.3 Da G₂ प्रविचिन्वन्ति; K₄ B_{1.3} विचिन्वन्ति च; G₁ न्वन्ति स; M₅ विप्रचिन्वन्ति. Ś₁ Ñ_{1.2} Dn_{1.2} G₁ ये. Ñ_{1.2} G₁ तदा. T₁ न्वन्ते वने यदा. — °) B_{1.3} Dn₁ D_{1.2} कंपयति. Ko Ñ_{1.2} B (except B₅) D द्रुमान्; G₅ ध्रुवं. — After 20, G₁ ins.:

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।

अप्रशाखाग्रसंलीनान्पातयामास भूतले ।

भग्नपादोरुघृष्टाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वकाः ।

21 K₁ om. 21 (cf. v. l. 13). — °) Ś₁ K_{2.4} Ñ_{2.3} D (except D₁) T₁ G₁₋₃ M °हता द्रुमा (T₁ G₃ M द्रुमाद्); Ko °हताद्रुमान्. Ś₁ T₂ G_{1.2} °तास्तदा; K_{2.3} ता कृतः; B₅ M °तास्ततः. — °) Ko Ñ₃ D₅ T₁ G_{1.4-6} द्रुमास्तस्ताः; K₂ द्रुमाच्छस्ताः; K₃ Da T₂ G₂ M_{2.5} द्रुमास्तस्ताः; K₄ M₆₋₈ द्रुमाच्छस्ताः; Ñ₂ B₃ D₄ द्रुतं वस्ताः; B₅ द्रुतं अष्टाः; D₁ द्रुतं सुसाः. — After 21, D₄ ins.:

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्काः केचिद्भग्नकटीतटाः ।

निपेतुर्भ्रातरः सर्वे भीमसेनभुजादितः ।

22 K₁ om. 22 (cf. v. l. 13). — °) Da T₂ G_{1-3.6} न तेन युद्धे. Ś₁ नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). K₂ न तेन युद्धे च जये; T₁ तेन युद्धेषु न जले; G₄ न तेन सह युद्धेन.

Cd cites नियुद्धे (as in text). — °) K₃ योग्यासु न; B_{2.6} योग्यासु (B₅ स) च; T₂ G₅ योग्याः स्वासु; G₁ योग्याः साधु; G₂ योग्यास्त्वपि; G₄ जवेन च; G₆ योग्योभ्यासु (for न योग्या°). Cd cites योग्यासु (as in text). Ko. 2.4 कथंचन. — °) Ko. 3 D₅ नोत्तरं; G₁ कुपितं; Cd as in text.

23 K₁ om. 23 (cf. v. l. 13); K₂ om. 23^{ab}. — °) Ñ₁ एवं सन्; B₅ Da₁ स एवं; Da₂ Dn₃ स एव. Ñ₃ धार्तराष्ट्रेस्तु; B₅ Da Dn M_{2.5} °राष्ट्रांश्च. — °) K₃ T G₁₋₄ [S]तिष्ठद्(T₂ °ते)त्यर्थ.

24 K₁ om. 24 (cf. v. l. 13). — °) Ko अभिक्षिप्तं; K₃ अभिधाय; Ñ_{1.2} S अभिख्यातं. — °) Ñ_{1.3} B_{2.6} तं ज्ञात्वा; G₂ तच्छ्रुत्वा. — °) Ś₁ K_{2.4} Ñ₁ B_{1.6} Da D_{4.5} दुष्टं भावम्. Ko T₁ अचितयत्.

25 K₁ om. 25 (cf. v. l. 13). — °) Ko ततो धर्मा°. — °) Ś₁ लाभाद् (for मोहाद्). K_{2.4} transp. मोहाद् and लोभात्. K₃ S °भावाच्च; D₂ °दपांश्च. — °) G₅ पापे मति°.

26 K₁ om. 26 (cf. v. l. 13). Before 26, Ñ₂ ins. दुर्योधन उ°. — °) K₂ Ñ₃ T₁ G₆ वि; K₃ च; K₄ Dn स; D₅ न्यं (for सं). Ko स निपात्यतां; Ñ_{1.2} B Da G₁ सं(G₁ -पि)निगृह्यतां; T₂ G₂₋₅ M वि(G₂ -पि)निहत्य तं. — After 26, K₄ Ñ B D ins.:

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वितः ।

स्पर्धते चापि सहितान्सानेको वृकोदरः ।

तं तु सुसं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ।

27 K₁ om. 27 (cf. v. l. 13). — °) B₅ Dn D₁ श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — °) Ś₁ प्रसक्तः; D₅ प्रगृह्य; Cd as in text. K₂ D₅ T₁ बंधनैर्.

28 K₁ om. 28^{ab} (cf. v. l. 13). Before 28, S (except G₃) ins. वैश°. — °) Ñ₃ वि- (for स). Ko

C. 1. 4998
B. 1. 128. 80
K. 1. 187. 81

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेशमानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्खलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्वहाः ।

विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारान्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापास्त्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्धा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाञ्जलमपातयत् ॥ ३४

Ds कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K2-4 Bs S (except Gs)
पापं (for पापः). S1 K2-4 ततः; T1 तथा (for तदा).
— K1 resumes from 28^{ad}. — °) T1 'प्रेक्षुः'. — °) Ko
T1 भीमस्यास्य. S1 K1 Bs महाबलः.

29 °) S1 जलविहारं च. — °) Ko Da भारतः.
— °) S1 K (except Ko) Ns Bs D चेल. — °) Ns
चित्राणि च म. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।

[S1 K2 Ns B1.3 D2.5 'कोच्छ्राय'; K1 'कश्चाय'.]

K4 B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of
an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।

उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L. 1) K4 ततस्ते रंजयामासुर्नारक्षेत्रनेकशः. — (L. 2)
K4 तत्र वै (for भार). Posterior half = 29^b.]

St. 30-43 of the const. text are based on the
(shorter) version as preserved in K (except K4) S.
For it, K4 N B D subst. a longer (inflated) version,
made up by an addition of more than 120 lines
(interpolated at various points of our text as
detailed below), including an additional colophon
(cf. App. I, No. 72). M has none of these additions,
and shows almost complete agreement with K; but
T G do include them, having incorporated the
(inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an
additional adhy. (App. I, No. 73) inserted in their
text after the present adhy. This (interpolated)
adhy. of T G repeats naturally the majority of
lines comprising st. 30-43, but generally with
the sequence, omissions and readings of N B D;
S variants of the repeated lines, which have been
ignored in these notes, must be sought in the
passage itself, cited in *extenso* in App. I (No. 73).

30 K2 (hapl.) om. 30^a-32^d. — °) N B D T1 G
Ms-8 'कोट्यां' (N1.2 Bs.6 D4 'व्यास' तं देशं (Bs Ms
तद्देशं; Ds उद्दिश्य); T1 'कोट्यन्तरं देशं; Ms 'कोट्यां चोद्देशं.
— °) S1 K1 फलं (for स्थलं). N1 उपेयिवान् (for उपेत्य
च). Ko Ns तु; Ks Ms सः; K4 Ns B D (except Ds)
ह (for च). — After 30^{ab}, K1 N B D ins. a passage
of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage
occurs, with v. l., in T G in the additional adhy.
mentioned above (App. I, No. 73). — Ds om. 30^d.
— °) N B (except Bs) D (Ds om.) ते सर्वे (by
transp.); S (except Ms) सर्वे च. — °) Ko तनुवस्त्राः;
D2 शुचिवस्त्रैः. — N B D (except D2.5) om. 30^d.
— After 30, Ds repeats (with v. l.) lines 21-27 of
passage No. 71 given in App. I.

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 30). — °) Gs द्वीपांते तु
परि. — °) Gs कुरुद्वह. Ms-8 विहृत्य कुरुस्तमाः. — °)
S1 K1 'रायतनेष्वेव. — °) Ns वासमचोदयन्.

32 K2 om. 32^{abcd} (cf. v. l. 30). — °) K4 क्षीणस्तु;
B1 Ds खिन्नश्च. — °) S1 K1 'माभ्यधिकास्तदा; Ko
'मश्रमकर्षितः; K4 'मादधिकस्तथा; N1.3 'माभ्यधिकास्तदा;
N2 B1.6 D Ms.5 व्यायस्याभ्यधिकं तदा; Bs 'माभ्यसनं तदा;
Bs 'मेभ्यधि'. — D1 om. 32^{ad}. — °) N B D (except
Ds; D1 om.) तदा (for विभुः). — °) S1 वासार्थः; S
वासार्थे (T2 'साय; Gs as in text). — °) D अवप्य
(for आरुह्य).

33 °) Ms.6-8 शीतवातं. Ks N B Da Dn D1.4 Ms
वातं (for वासं). S1 Ko-2.4 स शीतं (S1 पीतं; Ko शीत-)
वासमासाद्य; D2 स तत्स्थलं समासाद्य; Ds स शीतं च
समासाद्य. — °) Ko मदनिराकृतः. — °) N B D
(except Ds) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः.

34 °) N B D (except D2.5) स्वयं; Gs शनैः (for
शनैः). — After 34^{ab}, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

C. 1. 4993
B. 1. 128. 80
K. 1. 187. 81

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः खलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्रहाः ।

D₅ कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K₂₋₄ B₅ S (except G₅)
पापं (for पापः). Ś₁ K₂₋₄ ततः; T₁ तथा (for तदा).
— K₁ resumes from 28^{ad}. — °) T₁ 'प्रेप्सुः. — °) K_o
T₁ भीमस्यास्य. Ś₁ K₁ B₃ महाबलः.
29 °) Ś₁ जलविहारं च. — °) K_o Da भारतः.
— °) Ś₁ K (except K_o) N₅ B₃ D चैल'. — °) N₅
चित्राणि च म'. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।
[Ś₁ K₂ N₅ B_{1.5} D_{4.5} 'कोच्छ्राय'; K₁ 'कश्चाय'.]
K₄ B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of
an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।
[(L. 1) K₄ ततस्ते रंजयामासुर्नानारत्नैरेकशः. — (L. 2)
K₄ तत्र वै (for मार'). Posterior half = 29^b.]

St. 30-43 of the const. text are based on the
(shorter) version as preserved in K (except K₄) S.
For it, K₄ N B D subst. a longer (inflated) version,
made up by an addition of more than 120 lines
(interpolated at various points of our text as
detailed below), including an additional colophon
(cf. App. I, No. 72). M has none of these additions,
and shows almost complete agreement with K; but
T G do include them, having incorporated the
(inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an
additional adhy. (App. I, No. 73) inserted in their
text after the present adhy. This (interpolated)
adhy. of T G repeats naturally the majority of
lines comprising st. 30-43, but generally with
the sequence, omissions and readings of N B D;
S variants of the repeated lines, which have been
ignored in these notes, must be sought in the
passage itself, cited in *extenso* in App. I (No. 73).

विहारवसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारान्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापाख्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्धा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाञ्जलमपातयत् ॥ ३४

30 K₂ (hapl.) om. 30^a-32^d. — °) N B D T₂ G
M₅-8 'कोट्यां (N_{1.2} B_{5.8} D₄ 'व्यास' तं देशं (B₃ M₅
तद्देशं; D₅ उद्दिश्य); T₁ 'कोट्यन्तरं देशं; M₃ 'कोट्यां चोद्देशं.
— °) Ś₁ K₁ फलं (for स्थलं). N₁ उपेयिचान् (for उपेत्य
च). K_o N₃ तु; K₃ M₃ सः; K₄ N₂ B D (except D₅)
ह (for च). — After 30^{ab}, K₄ N B D ins. a passage
of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage
occurs, with v. l., in T G in the additional adhy.
mentioned above (App. I, No. 73). — D₅ om. 30^{ad}.
— °) N B (except B₅) D (D₅ om.) ते सर्वे (by
transp.); S (except M₃) सर्वे च. — °) K_o तनुवस्त्राः;
D₂ शुचिवस्त्रैः. — N B D (except D_{2.5}) om. 30^{af}.
— After 30, D₅ repeats (with v. l.) lines 21-27 of
passage No. 71 given in App. I.

31 K₂ om. 31 (cf. v. l. 30). — °) G₅ द्वीपांते तु
परि'. — °) G₃ कुरुद्रह. M₅-8 विहृत्य कुरुसत्तमाः. — °)
Ś₁ K₁ 'रायतनेष्वेव. — °) N₅ वासमचोदयन्.

32 K₂ om. 32^{abed} (cf. v. l. 30). — °) K₄ क्षीणस्तु;
B₁ D₄ खिन्नश्च. — °) Ś₁ K₁ 'माभ्यधिकांस्तदा; K_o
'मश्रमकर्षितः; K₄ 'मादधिकस्तथा; N_{1.3} 'माभ्यधिकास्तदा;
N₂ B_{1.5} D M_{3.5} व्यायम्याभ्यधिकं तदा; B₃ 'माभ्यसनं तदा;
B₅ 'मेभ्यधि'. — D₁ om. 32^{ad}. — °) N B D (except
D₅; D₁ om.) तदा (for विभुः). — °) Ś₁ वासार्थो; S
वासार्थे (T₂ 'साय; G₃ as in text). — °) D अवाप्य
(for आरुह्य).

33 °) M_{3.5}-8 शीतवातं. K₃ N B D₄ D_n D_{1.4} M₅
वातं (for वासं). Ś₁ K_o-2.4 स शीतं (Ś₁ पीतं; K_o शीत-)
वासमासाद्य; D₂ स तत्स्थलं समासाद्य; D₅ स शीतं च
समासाद्य. — °) K_o मदनिराकृतः. — °) N B D
(except D₅) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः.

34 °) N B D (except D_{2.5}) स्वयं; G₃ शनैः (for
शनैः). — After 34^{ab}, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ओजसे श्रीमसेनस्य पुनः प्राप्तेपयस्त्रिपम् ।
 कारुण्यं नयं दीक्षन् संसृतं कोमहंशम् ॥ १. ११९. ३९

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठजलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
 सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविपैः ।
 कुपितैर्दशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
 दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
 त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्प्रथुवक्षसः ॥ ३७
 प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।

सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
 भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
 वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
 तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृक्रोदरः ॥ ४०
 विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
 भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

B. 1. 122. 39
K. 1. 138. 49

D read 35^{ab}.

38 Ñ1.2 B (except B₈) om. 38^{cd}; Ñ₈ om. 38^{cd}-42
 Dn om. 38^{cd}-41; D₁ om. 38^{cd}-43. — ^{ab}) S प्रबुद्धो
 भीमसेनस्तान्. K₄ Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीताः
 प्रबुद्धुः. — K₄ Ñ B D ins. after 38^{ab} a passage of 96
 lines given in App. I (No. 72), which includes an
 additional colophon; this passage occurs in T G
 also in the course of the additional adhy. (App. I,
 No. 73). — ^{cd}) K₀ अग्रहस्तेन; G₆ वाम; C_d अप (as
 in text). G₁ सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन ज. —
 B₁.3-5 ins. after passage No. 72 of App. I: B₈ D₈ ins.
 after 38: T G (with v. l.) in the course of the
 additional adhy. (App. I, No. 73):

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।
 G₁ ins. after 38:

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।
 S ins. after 38 (G₁ after 1317*):

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽस्यमर्षणः ।
 बललेन सहामडय सौबलस्य मते स्थितः ।
 [Cf. 1319*. — (L. 1) T₂ G₃.4.0 हतुकामो; M₈-3
 गंतुकामो. — (L. 2) T₁ G₁.2 M₈-3 सौब; G₃.4 पट
 (for बल).]

39 Ñ₃ Dn D₁ om. 39 (cf. v. l. 38); B₁ D₈ om.
 39-41. — ^a) Ñ₁.2 ततो दुर्योधनस्तस्य. — ^b) G₁ घोरं;
 G₃ ततः (for पुनः). T₂ G₄-8 प्रक्षेप. K₀ पुनश्चिक्षेप
 तद्विषं. — ^c) S (except M₈) कूटं विषं. — ^d) K₄ Da
 G₄ C_d संभृतं; G₃ सुभृशं. S (except M₈) रोमं.

40 Ñ₈ B₁ Dn D₁.5 om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T₂
 G₄-8 om. 40^{ab}. — ^a) B (B₁ om.) Da M₈ अविकारं.

41 Ñ₈ B₁ Dn D₁.5 om. 41 (cf. v. l. 38, 39).

— ^a) T₁ G₁ नास्य; T₂ G₄-8 M₈ नाम्य (for न ह्य).

— T₂ G₄-8 om. 41^{cd}. — ^b) N₁.2 G₃ M₈ C_d संहननं.

Ñ₁.2 तस्माद् (for भीमस्). — ^c) K₀ तदा (for ततः).

K₈ न तप्यजरयत्ततः; Ñ₁.2 अजरस्य वृक्रोदरः; G₂.8 तस्मा-

— ^{cd}) K₄ Ñ B D मृतकल्पं तदा वीरं. S भीमसेनं तदा
 राजन्वद्धा प्राक्षेपयज्जले (G₁ न दृढं बद्धा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले).
 — K₄ Ñ B D (Da om. line 6; D₈ om. line 1) ins.
 after 34: T G, with v. l., in the course of an
 additional adhy. (App. I No. 73):

1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।

आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।

ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविपैः ।

अदृश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विपोलवणैः ।

ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]

हतं सर्पविपणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) Ñ B Da जलस्यान्तर. — (L. 2) D₈ नागकुमारकैः.]

After 1312*, K₄ Ñ B D (except D₈), which om.
 35^c-36^d, read 37, which is followed by 35^{ab}.

35 = (var.) 1. 55. 11. — ^a) M₈-3 प्रबुध्य. — ^b) S
 सर्वान् — बंधनान्. — K₄ Ñ B D (except D₈) om.
 35^c-36^d. — ^{cd}) G₆ बलात् (for जलात्). K₀.3 T₂ G₄.5
 M भीमो भूयः (by transp.). — After 35, D₈ T G ins.:

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।

पुनर्निद्रावशं प्राप्तस्तत्रैव प्राप्तपद्मली ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवाः ।

दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T₁ G₁-8.5 cont.: M ins. after 35:

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्दं च शिरांसि च ।

शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।

(cf. 16^{cd}). — G₁ cont.:

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्घोराननैः पुनः ।

कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविपैः ।

(the last pāda repeating 36^b).

36 K₄ Ñ B D (except D₈) om. 36 (cf. v. l. 35).

— ^a) S (except T₁ G₁) संधिषु (for मर्मसु).

37 K₄ Ñ B D (except D₈) read 37 after 1312*.

(cf. v. l. 34). Da om. 37^{ab}. — ^b) K₀ D₈ सर्वमर्मसु

पातिताः. — ^c) S त्वचं न चास्य. — After 37, K₄ Ñ B

C. 1. 5058
B. 1. 129. 40
K. 1. 137. 51

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।

कृपस्यापि महाब्रह्मसंभवं वक्तुमर्हसि ।

शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।

उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।

यथास्य बुद्धिरभवद्वनुर्वेदे परंतप ॥ ३

अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।

तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दाहरयत् ततः (G₂ तदा); M तस्मादजरयत्ततः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।

सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।

चिन्तयन्नालभन्निद्रां दिवारात्रिमतन्निद्रतः ।

42 N₃ D₁ om. 42 (cf. v. 1. 38). — ^a) K₂ सुयोधनः. — ^{ed}) = 1. 129. 2^{ed} (see below). — ^o) T G (except T₁ G_{1.3}) 'रप्युपायैस्. B (except B₅) Da ते (for तान्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्तं पाण्डवा मन्दचेतसः ।

[T₁ G₁ 'वा ऋजुबुद्धयः.]43 = 1. 129. 3. — D₁ om. 43 (cf. v. 1. 38). — ^a) Da D₃ D_{2.4} तान्सर्वान्. — ^b) Ś₁ K_{1.2} Da अमर्षिताः; D₃ D₄ नरर्षभाः (for अरिंदमाः). — ^o) K₀ संभावनं; K₁ तद्भावनं; K₃ उद्घाटनं; B₅ उच्चारणं; Cd as in text. — K₄ Dn D_{2.4} ins. after 43, D₁, after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।

गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गौतमं तादृश्यवेदयत् ।

शरस्तम्बसमुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K₄ D₃ D_{2.4} cont.:

1322* राजा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिताः ।

D₃ cont.: D_{1.2} D₁ ins. after 1321:

1323* अधिजग्मुर्यथा कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

a line which likewise concludes the additional adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I, No. 73).

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव' (forआदि'). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2.4 N_{1.2} B₅ Dn_{1.2} D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: K₃ दुर्योधनामर्षः; N_{1.2} भीमप्रत्यागमनं; N₃ अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य काल. कूटदानं; G₁ भीमसेनरसप्राप्तिः; Me-8 दुर्योधनवैरोद्धवः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 125; D₃ 128; D₄ m 129; T₁ 121; T₂ G 72; M 71. — S'loka no.: Da₂ 40; Dn 38; M₃ 37. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5117.

After adhy. 119, T G ins. an additional adhy. given in App. I (No. 73); see note under 29 above.

120

1 Ś₁ Ko.1 S om. उवाच. — ^a) Ko.2.4 D₅ यथान्यायं (K₂ 'यं); N₁ B Da Dn D_{1.2.4} G_{5.6} मम ब्रह्मन्; Cd as in text. — ^o) Ko T₁ G (except G₅) M_{3.5} जातः; Me-8 जातं (for जज्ञे). — ^a) N₂ B (except B₁) Da₁ Dn वा (for च). D₅ T₁ G_{1.4} M om. च. G_{2.3} कथं शस्त्राणि. Ś₁ लब्धवान्.2 Ś₁ Ko.1.3 D_{2.5} S om. उवाच. — ^b) N (inol. Cd) G_{4.6} M₃ (sup. lin.) गौतमः (for नाम^o). — ^o) D_{1.4} महाबाहो. — ^a) Ś₁ K₂ T₁ G₂₋₄ किल शरैः सह (T₁ G_{3.4} विभो; G₂ वने); K_{1.3.4} स तु शरैः सह; D₂ शरशतैर्विभो; M (except M₃) सहचरैर्विभो. Ko स हि जातः शरैः सह.3 ^b) Me-8 मतिरजायत. — ^a) D₅ 'वेदे च भारत.4 ^a) G_{2.3} वेदं. — ^b) N_{1.2} B (except B₅) D (except D₅) ब्रह्मचारिणः. — ^o) K₄ B₅ G₂ स तथा (by transp.); G₃ स तदा; G₅ तथा च. K₄ तपसो वेदः

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
 भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
 ततो जालपर्दी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
 ग्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
 साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
 धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
 तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
 लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
 धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
 वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
 स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।

अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
 यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
 तेन सुखाव रेतोऽस्य स च तच्चावबुध्यत ॥ ११
 स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
 जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
 शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
 तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
 मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
 कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
 धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

C. 1. 5085
 B. 1. 130. 18
 K. 1. 140. 16

११ तापसो. — ^a) Ś1 Ko. 1 Ds Ms-3 च (for ह). K2. 4
 Da G2. 5 Ms. 5 ^पयवासवान्.
 5 °) Ko ततः संताप. — ^a) G2. 3 M हि (for स).
 6 °) ११. 2 B3. 6 Dn D2 जानपर्दी; १३ G4 ^पर्ती; T
 G1. 2. 5 M ^वर्ती; G6 जलावर्ती. — ^b) K1 महेश्वरः; Da
 नरेश्वर. — ^a) T G (except G6) भारत (for कौर).
 7 °) ११. 2 B D (except Ds) सा हि गत्वा. Ko. 3 १
 B D (except Ds) G1. 2. 5 M आश्रमं (D2 ^{मे}) तस्य (G
^{त्र}); T1 अन्नवीक्षस्य. — ^b) Ś1 रम्यं चैव; Ko Ds Ms-3
 सुरकन्या; K1. 2. 4 सुरम्यं वै (K2 च; K4 सा); K3 सुपु रम्यं;
 ११ वसनीये; १३ Ms सुरमण्यं; D2 T1 रमणीये. — ^c) T1
^वर्णारतं. S दृष्ट्वा (for बाला).
 8 °) T1 G1 एकवाससं. — D1 (hapl.) om. 8^b-9^c.
 — ^b) T1 G2. 3 मुनिः (for वने). — ^a) ११ उत्फुल्लहृदयो;
 B8 Da Dn Ds प्रोत्फुल्ल; Ds अफल्गु.
 9 D1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^a) Ko. 2 १
 धनुश्चापि; K1 ^{श्रै}व; K3 ततो धनुः; K4 धनुस्तद्धि. ११ B8
 Da Dn Ds. 5 M (except Ms) शरास्तस्य; G3. 4 शरश्चास्य.
 १३ B1. 3. 5 D2 धनुश्च सशरं तस्य. — ^b) Ś1 Ms-3 प्रपतद्;
 Ko. 2. 4 T G (except G2) Ms प्रापतद्; ११. 2 B1. 3. 5
 Da1 Dn1. 18 D2 अपतद्; १३ पातयद्. B8 Da2 Dn2
 Ds. 5 om. प्र. — ^c) Ko १३ B8 Dn Ds अपि (for अस्य).
 S सहसा (for तां दृष्ट्वा).
 10 °) १३ Dn D1 समर्थनात्. — Ds om. 10^{cd}.
 — ^c) T1 Ms-3 उपतस्थे; Cd as in text. — ^a) Ś1 K
 (except K3) D4 T1 G4. 5 च; Ms-3 हि (for ह).
 11 °) K1. 3 १ B (except B8) Da1 Dn D1. 3 T1
 G1. 2. 5 M यस्तस्य; G3 यत्तस्य. G2. 3 तपसा. Ś1 K1 अरण्ये
 (for राजन्). — ^b) १३ B3. 5 D1. 5 T G Ms-3 समजायत;

B8 Da Dn D2. 4 Ms. 5 ^{दृ}श्यत. — K1 (? hapl.) om.
 11^{cd}. — ^c) G2. 3 अथ (for अस्य). T2 G5. 5 सुखाव रेतोस्य
 ततः. — ^a) Ś1 K2. 4 १ D1. 2. 4. 5 G3 तश्चान्वबु. — After
 11, Ds reads 15^{ab} (v. l. त्यक्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it
 in its proper place.

12 °) Ko. 2. 4 आश्रमपदं. T1 G1-3. 6 चापि; T2 G4. 5
 स्वस्य; M चैव (for तं च). — ^b) T2 G4. 5 ततः (for
 मुनिः). Ko. 2. 4 गौतमोऽप्सरसं च तां (Ko ^{सं} मुनिः).
 — ^c) T2 G4. 5 ^म रेतः स्क्रुचं च. — ^a) Ś1 K (except
 K3) १ B (except B8) Dn D1. 2. 5 च (for ह).

13 °) Ś1 K1 Ds निपतितं; G5 तु पतितं. — ^b) K2
 द्विधा वै तद्वन्नृप. — After 13^{ab}, T2 G5 ins. 1324*.
 — ^c) K3 तत्र; T1 G2 तस्यां; G3 तस्मात् (for तस्य). K2
 अपि; K4 आशु; T1 G2. 3 तन् (for अथ). — D4 (marg.
 sec. m.) S ins. after 13 (T2 G5, after 13^{ab}):

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपतः ।

[D4 ह्याश्रमस्य महीपते.]

14 °) Ko G2. 3 चरतो राजन्. — ^b) Some N MSS.
 शान्तनोः. Ds G4. 5 च (for तु). — ^c) G3 कश्चित्वेतं
 नरोरण्ये. — ^a) Ko तद्दर्श ह; K3 Ds समपश्यत.

15 For Ds cf. v. l. 11. — ^a) T1 धनुश्चासदृशं; Ms
 धनुश्च हि शरं. Da दृष्टं. — ^b) B3 (m as in text). 6 Da
^{जि}नांवरं. — ^c) Ś1 K1 विवस्य; K2 G2. 3 अव (G3 ^पश्यं;
 ११ ज्ञात्वा वै; T2 G5 व्यवस्य (G5 ^स) र. B (except B3) D
 (except Ds) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn2 ^{स्य} चापत्ये).
 — ^a) ११. 2 B3. 6 D2. 4 ^{वै}दानुगस्य; Ds ^{वै}दान्वितस्य; Cd
 as in text. Ś1 K1 तं; ११. 2 B1. 3. 6 D (except Ds) ह;
 T G च; M वै (for तत्). B3 धनुर्वेदविदस्तथा. — ^c) K2. 3
 B2. 5 D (except Dn3 D4) T2 G (except G1) राज्ञो. K4

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावन्विन्दत ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विश्वधिकाशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशांपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।

आगम्य चासौ गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९
चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०
ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

राज्ञे संदर्शयां. — १) T₁ सशं मिथुं (by transp.). Ko
शंतनोः (for सशं). S₁ G₅ तथा; N_{1.2} B D धनुः; T₁
ततः (for तदा).

16 ^a) T₂ G_{4.5} स तन्मिथुनमादाय. — ^b) N₁ B₁ Dn
D_{1.5} TG च; M_{3.5} अति-; M₃ (sup. lin.). 6-8 तु (for अथ).

17 ^a) S₁ K₁ तौ समं वर्धं; Ko. 8 स तत्संवर्धं; N₃
तत्सर्वं वर्धं. — ^b) S₁ संस्कारं चाप्यं; K₁ संस्कारैश्चापि
यो; T₂ G_{4.5} रैश्चाप्ययुजयत्. — After 17^{ab}, K₄ N_{1.2}
B D (except D₅) ins.:

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तम् ।
— S reads 17^{ed} after 19. — ^c) T₂ G_{4.5} कृपोपि च
(for गौतमोऽपि). S₁ K₁ N_{1.2} तदोपेत्य; K_{3.4} N₂ B D
ततोभ्येत्य; S तदा राजन्.

18 ^a) S₁ धर्मया; K₃ T₂ G_{5.6} परया (for यन्मं).
G₄ या यन्महाराज. — ^b) B₃ (m as in text) Da D₄
अपि (for इति). — After 18, S ins.:

1326* तस्मात्कृप इति ह्यातः कृपी कन्या च सामवत् ।

19 ^a) Ko. 8 N₁ B D गोपितौ (D₅ सहितौ); S पितापि
(T₂ G₅ स पिता). — ^b) B_{1.6} Dn D₁ समर्विन्दत. — ^c) S₁
K₃ N₁ B₁ Dn D₁ आगत्य. Ko. 8 N₁ B (except B₅) D
तस्मै; K₃ चापि; M (except M₅) चात्म. T₂ G₅ चास्त्रादि;
G_{2.4} M (except M₅) गोत्रादीन्. — After 19, S
reads 17^{ed}.

20 S₁ K₁ D₁ T₁ (hapl.) om. 20^{abed}. — ^b) K_{2.4}
N₁ B₁ Dn₂ D₂ शास्त्राणि; B₃ Dn_{1.2} G₄ शास्त्रा (for
अस्त्रा). — ^c) T₂ G_{4.5} नास्य चाख्यातं. — ^d) Ko. 8 B₅

तथा; T₂ G_{4.5} M_{3.5} पिता (for तदा). — After 20^{ed},
D₂ ins.:

1327* कृपश्च सप्तरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— ^c) G₅ अचिरेणैव. — After 20, D_{2.4} S ins.:

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।

पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L. 2) D₄ M₆₋₈ समाहूय; T₁ G₂ समाधाय. D₂
कल्पयत्तदा.]

21 ^a) N₁ भिजग्मुः. Ko T₁ G_{2.3} ते सर्वे (by
transp.). — ^d) N₂ Dn D₁ वाः सह यादवैः; N₃ वाश्च
महारथाः. — ^e) S₁ K_{1.2} नृपाश्चैव; G₅ तथा चान्ये.
— After 21, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञतां गताः ।

Colophon om. in Dn G₃. — Major parvan: T₂
G_{1.4-6} M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁
Ko. 2-4 N_{1.2} B₅ D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: N₃
अस्त्राशिक्षा; B₁ कृपाचार्यसंभवः; Da D₁ M_{3.6-8} कृपोत्पत्तिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 126;
D₄ m 130; D₅ 31; T₁ 122; T₂ G_{1.2} m. 4-8 73; M
72. — S'loka no.: Dn 23; M₃ 24.

121

1 S₁ K_{1.3} Da₂ S om. उवाच (G_{3.5} M₅ om. the ref.).
— ^a) N₁ D₄ पार्थ. K₃ transp. विशे and ततो भीष्मः.
— ^b) K_{1.2} पुत्राणां; B₅ पौत्रा. T₂ G_{4.5} हितकाम्यया.

नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरुन्स्त्रे महाबलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्भृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदपिद्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

C. 1. 5108
B. 1. 130. 33
K. 1. 140. 39

— ^a) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्त्वमान्; K2 G2 वीर; N1 प्राज्ञ.
2 ^a) N2 नाल्पवीर्यामहाभागान्; D2.5 ^aधीर्योम; T1
G2.3 ^aधीस्तु म; T2 G1.5 नानुपिनो. — ^b) K0 T1 G2.3
-नानार्थ; N2 D (except D2.4.5) नानस्त्र; T2 G1.5 नावेद-
पारगः. — ^c) T2 G1.5 नादेशदर्शो; G6 नावेदसत्त्वो; Cd as
in text. — After 2, K4 N B D ins.:

1330* इति संचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्त्वमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्रविदुषां वरः । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वांश्शिष्यत्वेन महायशः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चाभिमितौजसः ।

K4 N B D cont.: S (except T2 G5; all om. lines 2-3)
ins. after 1338* (G2, after 6^{ab}):

1331* जनमेजय उवाच ।

कथं समभवद्रोणः कथं चास्त्राप्यवासवान् ।
कथं चागात्कुरुन्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः ।
एतदिच्छामग्रहं श्रोतो विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूव भगवानृषिः । [5]
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
सोऽभिप्रेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D5 T1 G1-1.6 M om. उवाच. — (L. 1) K4 T1 G2-4
transp. समभवत् and द्रोणः. G6 M कथं द्रोणः समुद्भूतः.
K4 T1 G1.3.4.6 om. च. M6-8 कथमस्त्राणि चास. — (L. 2)
N1.3 कथं चागच्छत कुरुन्कस्य etc. — (L. 4) B5 स्तोतुं; T1
G1.3.4.6 M ब्रह्मन्. K4 B1 (m as in text) तपोधनः; D5
प्रकीर्तितः. T1 G1-4.6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M3.5 ^aवर्णितं;
M6-8 ^aकीर्तय). — D2.5 T1 G1-4.6 M om. उवाच.
— Lines 5-7 recur (with v. l.) below in adhy. 154.
— (L. 5) T1 G1-4.6 M बभूवर्षिर्महातपाः. — (L. 6)
T1 G1-1.6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यातः). T1 G1-4
नियतः (for सत). — (L. 7) D5 G6 M गतो. D5 T1
G1.2.4 M ^aमेव गतो. T1 G1.2.4 M सर्तो (for नदीम्).]
— After 1331*, S (except T2 G5) repeat 3^c-4^b.

Many of the foll. st. recur (often with v. l.)
in adhy. 154.

3 N D1 om. 3^{ab}. — ^a) B D (except D2; D1
om.) T2 G5.6 महर्षिभिर्. G1-3 transp. भर and हवि.
G2.3 [S]भवत् (for चरन्). K4 तदा (for पुरा). S
(except T2 G5) repeat 3^c-4^b after 1331*. — ^c) T
G1.2 (both second time). 4.5 M3.5 तत्र (for साक्षाद्).
— ^a) G2 ^aगता (for ^aभुता). — After 3, N (except
N B1 Da D1.2) ins.:

1332* रूपयौवनसंपन्नां मददत्तां मदालसाम् ।

[B3 ^aसंपूर्णा. Ś1 K1 ^aदृष्टां; K0 D5 अनाष्टप्यां; K2.1
D4 ^aदृष्टां; K3 मदाविष्टां.]

4 S (except T2 G5) repeat 4^{ab} (with 3^{cd}) after
1331* (cf. v. l. 3). — ^a) Dn D1 पुनर्; G5 वासः (for
वायुः). Ś1 K1 समाधृतो; K0.2-4 N1 B3.6 Da1 D4 T2
G2-6 M2.5 समुद्भूतो; N2 B1.6 Dn D1.2 T1 (first time)
G1-4.6 M (all second time) नदीतीरे; T1 (second time)
^aद्वतं; G1 (first time) ^aद्वये; G2 (first time) ^aद्वते.
— ^b) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्; K0 समकर्षत; K3 समकर्षयत्;
N1.2 B Da D2.4 T1 (second time) G1-3 (all first
time) पर्य; N3 पर्यवर्ष्य; Dn D1 पर्यवर्त; D5 ^aकर्षयत्;
T1 (first time) ह्यहरत्तदा; T2 G5 प्रत्य; G1-4.6 M (all
second time) व्य(G1 व्या)हरत्तदा. — G1 ins. after
(the first occurrence of) 4^{ab}:

1333* तदुद्दृशनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 N B D ins. after 4^{ab}: S (except T2 G5), after
the repetition of 4^{ab} (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टास्वरां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रे ततः ।

तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

[These lines recur (with v. l.) in adhy. 154.
— (L. 1) K4 S (except T2 G5) om. वि. — After
the prior half, G1 ins.:

1335*

रम्यगुह्यस्थलां नृप ।

पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा.

— (L. 2) T1 G1-4 तस्यां.]

— After 1334*, S (except T2 G5) repeats 4^c-5^b
(with v. l.). — ^c) D1 ततो रेतश्च स्कन्द; S रागाद्भूतः
प्रच(T2 सम)स्कन्द (G1 ^aदे). — ^a) Ś1 K1.2 G1 तं
(for तद्). Ś1 K1.4 G3 आददे; G5 आदधत्. N1.3

G. 1. 5108
B. 1. 130. 88
K. 1. 140. 89

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमखं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुजातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महाखं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८

द्रोण्यां तद् (Ñs 'सु') पिरादधे. Cd cites द्रोणे. [In the repetition of 4^{ad}, S has the following v. l.: — °) S (except T₂ G₅) हृष्ट्य रेतः प्र (T₁ G₂ M₃ s प्रा) स्कंदतः. — °) T₁ G₂ M₃ s तं (for तद्). T₁ G₂ M₃ 'ददे.]

5 For S of. v. l. 4. — °) Ñ B₁ s. 5 Da Dn D₁ 2. 5 T₁ G₂ s ततः (for तस्मिन्). S₁ K₁ transp. समभवत् and द्रोणः. Ñ₁ s B₅ D₄ ततः सं (B₅ D₄ तस्मिन्) पतिते शुके द्रोणः समभवत्तदा. [In the repetition of 5^{ad}, S has the following v. l.: — S (except T₂ G₅) ततः (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशो). M₃ s तेजसा (for धीमं).] — °) D₂ अध्यायिष्ट; T₁ अध्यगेष्ट; T₂ G₄ s 'गच्छत्; G₁ s 'धीष्ट; G₂ 'शिष्ट. G₁ s च (for स). — After 5, T₁ G₁ s ins.:

1336* अग्नेरखमुपादाय यदपिर्वेद काश्यपः ।

अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदखं देवकारितम् ।

[(L. 2) T₁ ततस्त्वं (for तदखं). G₁ देवकार्यतः.]

6 °) S₁ K₁ 4 Dn D₁ 'वेशः; Ko T₁ G₂ 4. 6 M 'वेद्ये; Ñ₁ 'वेद्यात्; D₂ 'वेद्यो; D₃ अग्नेरेव; G₂ अनिर्देश्य. Ko T₁ G₁ 4 M 'भागे; K₁ Ñ₁ Da 'भाग; D₂ s G₂ s. 6 'भागः; T₂ G₅ 'त्मानं. — °) G₂ s महायज्ञाः (for प्रता°). After 6^{ad}, G₂ ins. 1331*, followed by a repetition of 3°-4° (of. v. l. 2). — G₂ om. 6°-7°. — °) S (except T₂ G₅; G₂ om.) प्रत्यवेद°. — °) K₁ s Ñ₂ s B D अखमखविदां (D₄ अखविद्याविदां; D₅ 'मखभृतां); T₂ G₂ s अखधर्म°.

7 G₂ om. 7 (of. v. l. 6). — °) Ko Ñ B₁ s. 6 D अग्नेस्तु जातः; K₂ अग्निष्टजातः; K₄ 'ष्टु नाम; B₅ 'सिप्रजातः; T₁ G₁ s. 4 कनिष्टजातः (G₂ s 'तं); G₅ M अग्निष्ट (M₃ s 'त्वा) जातः. T₂ G₅ अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं (of. 1337* below). — After 7°, T₁ G₁ s. 4. 6 ins.:

1337*

भ्राता भ्रातरमन्तिके ।

अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं.

— T₂ G₅ om. 7°. — °) M भ्राता भ्रातरमन्तिके (of.

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षमः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायज्ञाः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ११

1337* above). — °) S₁ K₄ D₂ 'द्वाजस; Ko T₁ G₁ M 'द्वाजे; K₁ 'द्वाजा; K₂ D₁ G₃ भरद्वाजस; K₃ D₄ भर°. S₁ ततोऽग्ने; K₁ तमाग्ने; G₁ M स चाग्ने; G₂ समुत्ते°. — °) S₁ K₁ 2. 4 अखं तत्; Ko तदखं. G₁ प्रत्यचो; M₃ (sup. lin.) प्रत्यवे°. — After 7, S (except T₂ G₂ s) ins.:

1338* स वै युक्तो गुरुहि यदीच्छेत्कृपणः सुखम् ।

भीष्मोऽप्यलपदेवं स भारद्वाजपरीप्सया ।
Thereafter, S (except T₂ G₅) ins. 1331* (of. v. l. 2), which is followed by (a repetition of) 3°-4° (q. v.); then follows 1334*, and finally (a repetition of) 4°-5° (q. v.).

8 °) S₁ K₁ D₅ G₅ भार°. T₁ G₂ s हि (for च). — G₂ om. 8°-9°.

9 G₂ om. 9 (of. v. l. 8). — °) Ko. 4 B D (except D₁ 2. 4) T₁ (sup. lin. as in text) पार्थिवः (D₅ 'व); G₂ वर्धितः (for पार्ष°).

10 °) G₁ तस्मिन् (for ततो). T₂ G₄ s काले च (for पृष°). — °) Ko पार्थिवो; D₅ पार्षतो; G₅ क्षत्रियो (for द्रुपदो). — °) Ko Ñ₁ s B Dn₂ D₂ 4 G₂ s पंचाले°. B₅ महाराज. — °) S₁ K₁ 2. 4 Dn₃ D₅ नरर्षभ (or 'भः); K₃ 'श्वर; T₂ G₄ s महेश्वर°.

11 °) B₁ Da D₄ हि (for ऽपि). G₂ धर्मात्मा (for अग°). — °) G₂ अध्यरोहत्. G₂ ततः; M₅ तथा. — After 11^{ad}, Ñ B D ins.:

1339* तत्रैव च वसन्द्द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ।

वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः ।

[(L. 1) D₅ तदा तत्रैव स द्रोणः. — (L. 2) Ñ₁ s B₅ Da D₄ 'वेदांगतत्त्वज्ञः; Ñ₂ B₁ s. 5 D₁ s 'वेदांगविद्विद्वान्.] — °) G₂ तत्र. G₄ s पित्रा नि°. — °) S₁ B₁ T₁ G₁ M₅ पुत्रलोभान्; K₃ 'भावान्. S (except T₂ G₄ s M₃) यशस्विनी. — °) S₁ K (except Ko) D₅ अथ; T₁ G₁ s कृपीं; T₂ G₄ s M तदा. Ñ B D (except D₅) transp. द्रोणः and भार्या. G₂ भार्या (for द्रोणः). Ñ₂ कृपाव; T₂ G₄ s कृपां. Ñ B D (except D₅) [S] न्वविन्दत (B₅

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
 अलभद्रौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
 स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
 अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४

सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
 तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
 स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दिदत्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
 वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
 आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७

C. 1. 512⁴
 B. 1. 130. 53
 K. 1. 140. 63

*नवपद्यत). T₁ G₁₋₃ अविदित (G₁ 'चां) महायशाः.
 12 ^a) Ś₁ K_{1.3} D₅ वेदे (for धर्मे). — ^b) N₁ शमे;
 T₁ G₂ यमे. T₁ G_{2.3} नियतां; G₁ निरतं. Ś₁ K_{1.4} N₃
 B_{1.5} D_n G_{1.6} रतां; K_{0.3} D₅ रतं; T₁ G₁₋₃ सदा.
 — ^c) K₀ D₅ सालभद्; K₂₋₄ लेभे च. B₅ गर्भे (for पुत्रं).
 — ^d) S अच्युतं (for एव च).

13 ^e) G_{2.3} जातमात्रं तु तं भूतं. — ^d) T₁ 'क्षगम'; T₂
 G_{4.5} 'रिक्षे तदाद्य'.

14 ^a) K₃ G_{1.2} अश्वस्यै; K₄ अश्ववचास्य. Ś₁ K
 (except K₃) D_{1.5} M_{3.5} यत्स्थाम; T G यद्दाम (T₁ 'ध्वानं').
 — ^b) K₁ मरुताः; G₁ दिशश्च (for नद्). — ^c) K₁ च;
 T₂ G_{4.5} इति; G₁ अथ (for एव). Ś₁ K_{1.2.4} D₅ transp.
 बालः and नाम्ना. K₀ लोकेयं; T₂ G_{4.5} नाम्ना वै (for
 बालोऽयं). G₁ तेन (for तस्माद्). T₂ G_{4.5} प्रख्यातोत्र
 महारथः (G₅ भविष्यति).

15 ^a) T₂ G_{4.5} पुत्रेण. T₁ G_{2.3} अनेन (for तेन). Ś₁
 T₂ संप्रीतो. — ^b) K₀ B₃ T₁ G_{1.2.5} भर. Ś₁ K_{1.2} N₃
 T₂ G_{1.4.5} तदा; D₅ G₂ तथा. — ^c) Ś₁ D₄ प्रवसन्; K₃ T₂
 G_{4.5} चावसद्.

16 ^a) K₁ शुश्राव च. Ś₁ K₁ महाभागं. — ^b) K₂
 N_{1.3} B₃ 'तपः'; N₂ D₂ 'तपः'; D₅ अनुत्तमं. — After 16^{ab},
 K₄ N₂ B D (except D₄; D_{2.4} marg. sec. m.) ins.:

1340* सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 [N₂ B_{3.5} D₂ 'शस्त्रविदां. K₄ धर्मशास्त्रविशारदं.]
 — ^a) K₄ D₄ G₁ सर्वतः. — After 16, K₄ N₂ B D (D₅
 om. lines 1-2, 7, 9-10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
 श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
 ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ।
 वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
 ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः । [5]
 क्षान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्गुणन्दनम् ।
 ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगुद्वहम् ।
 आचक्ष्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।
 निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।

ततस्त्वं सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा । [10]
 [(L. 1) K₄ चासकृत् (for चैव ह). S 'वेदे दिव्येषु
 विविधेषु च. — After line 1, G₁ ins.:

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।
 — (L. 2) G₁ सोप्यस्त्रेषु; G_{2.3} श्रुत्वात्मनो; G₅ दिव्यास्त्रेषु;
 M 'त्वास्त्रेषु. K₄ चाभ्यसनं (for तेषु मनः). S मतिं (for
 मनः). K₄ 'स्त्रे तथानयः; S 'स्त्रेषु कौशलं (T₂ G₅ 'स्त्रे
 तदानयः). — (L. 3) K₄ ततः शिष्यैस्तु व्रतिभिः; S 'तः
 समानव्रतिभिः. — (L. 4) T₂ G₅ महेन्द्र वै; G₃ भरद्वाजो.
 T₂ G₅ द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K₄ धरणीधरं; N₁ B₀ D_{4.1}
 D₅ पर्वतोत्तमं; S वसुधाधरं. — (L. 5) T₁ G₁₋₃ महायशाः;
 T₂ G_{4.5} प्रतापवान्. — (L. 6) T G क्षत्रघ्नं तममित्रघ्नं (T₁
 'घ्नं तमजं वीरं; G₃ क्षत्रियघ्नमजं घोरं; G₅ 'घ्नं तमजं घोरं).
 — (L. 7) K₄ 'प्यैजामदग्न्यं समभ्ययात्. — (L. 8) K₄
 संगम्य चां; D₄ आचक्ष्यावां; D_{1.4} आचक्ष्य चां; D₅
 आचक्ष्यां; S स रामायां. K₄ T₁ G₂ M 'रसे; D₅ T₂ G₅
 'रसां. — (L. 9) S (except G₂ M₃₋₅) 'वेद्यागिरसो भू'.
 T G M_{3.5} अस्य; M₃₋₅ अपि (for चैव).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K₄ N₂ B D, after 17
 (D₅, after line 8 of 1341*):

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ।
 स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
 एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्रवः ।

[(L. 1) G₅ ततो ब्रह्मन्. B₃ D₄ D_{4.5} महात्मानं; S
 महातेजाः ('जा or 'ज). D₅ क्षत्रियैः कुलमर्दनः; S क्षत्रहा
 विप्र(T₂ G₄₋₅ द्विज)सत्तमः (G₁ M_{3.5} 'मं). — (L. 2) S
 स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महायुते (G₁₋₃ 'तपः).
 — Before line 3, T₂ G_{5.6} ins. वैशं. — (L. 3) S स
 (for तु). N₁ ततः; G₂ सुतः (sup. lin. वचः); G₅ द्विजः.]
 — In K₄ N₂ B D (except D₅), 1343* is followed
 by 1345*.

17 S om. 17^{ab} (G₁ om. 17). — For 17^{ab}, K₄ N₂
 B D (except D₅) subst. जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजो-
 ब्रवीद्विदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ।

C. 1. 5127
S. 1. 130. 61
K. 1. 140. 63

राम उवाच ।

हिरण्यं मम यच्चान्यद्रसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

[B1.5 D2.4 वेद्याम्; B3 चैनम्; B6 चेसाम्; Da च माम्.]
— ^{ed}) Ñ B Da Dn D1.2.4 द्विजोत्तमं (B3 D2 महामते);
D5 G2.3.6 M3.5 द्विजर्षभ. T2 G4.5 संप्राप्तं वसुकामं (T2
कामाम्) मां वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T2 तः). — After 17, K4
Ñ B Da Dn D1.2.4 ins. 1343*, which is followed by:

1345* रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दिव्यस्तं विविधं वसु ।

अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K4 repeats 17^{ed} (with v. l.).

18 K1 T G1.4-6 M om. उवाच. G2 जामदग्नयः; G3
जामदग्निः. — ^{ab}) Ko transp. मम and वसु. Ko.2
B1m D2 किंचिन्न. S हिरण्यं पशवो रूप्यं (T1 G4 चोप्यर्थः;
M3.5 चो रौप्यं). K3 S यच्चान्यद् (K3 विद्यते; T2 G4.5
यच्चापि) वसु किंचन; Ñ2 Dn D1.5 वसु किंचिदिह स्थितं.
— ^d) Ś1 B3 Dn D1 एतत् (for एव).

19 ^a) G1 द्विजेयं वसुधा देः; M3-8 यं वसुमती.
— ^b) K2 सपर्वता. — ^c) Ñ S काश्यपः. — ^d) K2 सर्वा
(for कृत्स्ना). Ñ3 सागरः.

20 ^a) D5 T2 G4.5 मेवात्र. — ^b) Ñ1.2 K2 Dn D1
S (except T2 G4.5) मम (for मया). K3 T2 G4.5 एतद्
(for इदम्). Ś1 K1 परिरक्षितं (for अवशे). — ^c) M3.5
समग्राणि (for महा). — After 20^{ed}, all MSS. except
Ś1 Ko-8 D5 ins.:

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।

[Ñ1.3 B1m.5.6 Da D1 वरमेतन्; B1 धनमेतन्. S
ब्रह्मरूप्याणि वा पुनः.]

— After 1346*, T1 reads 23^{ab}, repeating it in its
proper place. — ^f) T1 G4 क्षिप्रं; T2 G5 मल्लं (for तुभ्यं).
Ko.3 Ñ1.3 S वदस्व; K2.4 D5 व्रीहीहि (for वदा). S
(except T2 G4.5) मां (for तत्).

21 K1 S om. उवाच; K2 द्रोणाचार्य उ. — ^a) B3

शस्त्रा. Ś1 K1.2.4 च (for मे). G6 समग्राणि. — ^b) K1
भारत; Ñ3 T2 G4.5 सर्वशः. — After 21, B1 ins. a
passage of 9 lines given in App. I (No. 74). — D4
(marg. sec. m.) S ins. after 21 (T2 marg., after 23):

1347* एतद्रसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS. except K3 Ñ3 Dn3 D5 T2 G4-6 om.
वैशं उ; K3 T2 G4-6 om. उवाच. — G4 om. 22^{ed}.
— ^c) Ñ1 T1 G2 M3.5 हस्यं व्रतं; D1 हस्यान्वितं.
— ^d) T1 दं विशे.

23 T1 reads 23^{ab} after 1346* (cf. v. l. 20).
repeating it here. — ^a) Ñ3 D2 G2.3 च; G1 स (for
तु). Ko ततः (for तु तत्). — ^b) Ñ2 B1.6 T1 G2 M
कृतार्थो. B1 हि द्विजोत्तमः (for द्विज). — ^c) G2.3 म
द्रुपदात्मजं. — After 23, T2 marg. ins. 1347*.

Colophon om. in T2 G5. — Major parvan: G1-4.6
M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 Ko.1.4 Ñ
B3.5 Da Dn D2.5 T1 संभव. — Adhy. name: Ko
द्रोणोत्पत्तिः; K3 द्रोणस्य दिव्यास्त्राणि; Ñ1.2 द्रोणस्य भार्ग-
वादस्त्रप्राप्तिः; M द्रोणास्त्रपरिग्रहः. — Adhy. no. (figures,
words or both): B1 127; Dn3 129; D1m 131; T1
123; G1.2.4.6 74; G3 M 73. — S'loka no.: Dn1 63;
Dn2 62; Dn3 64; M3 37. — Aggregate s'loka no.:
Dn3 5134.

122

1 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G5 om. the
ref.). — ^a) S (G1 sup. lin.) मागस्य (cf. 33^a) — ^c)
K2 Ñ1.2 B D (except D5) पार्थिवं रा; T1 G2.3 M3
पुरुषव्याघ्र; G1 M3-8 पुरुषव्याघ्र; G6 M5 पुरुषव्याघ्र. — ^d)

१२२

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।

अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।

यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २

न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३

सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।

सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यवन्धनम् ॥ ४

न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।

कामो वै न विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५

मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।

आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६

न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।

शूरस्य न सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

C. 1. 5142
B. 1. 131. 9
K. 1. 141. 9= 33^d. $\tilde{N}_2$ B_{1.3} D_n D₁ मामिह. — After 1, all MSS. except $\tilde{S}_1$ Ko-3 ins.:

1348* इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः ।

भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।

स क्रोधामर्षजिह्वाभ्रः कपायीकृतलोचनः ।

ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) D₅ एवमुक्तः स सख्या वै. Da प्रीतिवद्धं; T₂ G_{4.5} पांचालानां. D (except D_{1.4.5}) नरेश्वरः. — (L. 2) $\tilde{N}_1.3$ 'जं च; M₆₋₈ 'जोषि. S (except G₂) पांचालः. B₃ वचोर्थवत्. S क्रोध (T₂ G₆ M₆₋₈ रोपात्; G₅ रोपः; M_{3.5} कोपात्) संरक्तलोचनः. — (L. 3) S नामृष्यत वचः सख्युः प्रीति (T₂ G_{2.4.6} प्रीत्या) पूर्वमुदाहृतं. — (L. 4) K₄ B D_{2.4} 'संमत्तो; T₁ G_{1-3.6} M स वै (G_{3.6} वै) श्वर्यमदोन्मत्तः (M 'मदादधः); T₂ G_{4.5} स एवमैश्वर्यमदाद्. T G_{1.4.5} इदं वचनमब्रवीत्; G_{2.6} M इदं राजाब्रवीद्वचः; G₃ इदं राजा वचोब्रवीत्.]

2 = (var.) 35. — K₁ om. उवाच; S (except M_{7.3}) om. द्रुपद उ. — ^a $\tilde{N}_1$ B₅ D₄ प्राकृ; Cd as in text. G₁ न च (for तव). G₁₋₃ ब्रह्मन् (for प्रज्ञा). — ^b $\tilde{N}_1.2$ Da Dn_{1.18} D_{2.4} 'जसा; D₅ 'ब्रभिसमंजसा; G₁ निष्कु-ज्ञानासमं (sic); G_{2.3} प्रज्ञा नाति. — ^c $\tilde{S}_1$ K₁ M मा; T₂ G_{4.5} त्वं (for मां). — ^d T₂ G_{4.5} प्रभो (for द्विज). Da सखाहमिति तेजसा (Da ते द्विज).

3 = 36. — ^b G₁ एवंभूतेन वै क. — ^c $\tilde{S}_1$ K₁ धर्मात्मन्. — ^d T₁ G (except G_{4.5}) क्रियाहीनैः; Cd as in text.

4 ^a T₁ G₁₋₃ सख्यान्यपि च. $\tilde{S}_1$ K₁ जीवन्ते; B_{1.3} 'यैति; T₁ जायते; G₂ जन्त्यते. — ^b Ko. 2.3 Dn₈ D_{1.5} T₂ G_{1.2.4.6} M_{3.5} 'जीर्यता; $\tilde{N}$ B Da Dn_{1.18} D₄ M₆₋₈ 'तः

(Da₁ 'ते); D₂ G_{2.5} 'त. — ^c K₃ परं (for त्वया). — ^d $\tilde{S}_1$ K₁ G₁ सामान्य; K₃ 'य्यंतः कृतं.

5 ^b $\tilde{N}_2$ B_{1.3} Da Dn D_{1.2} हृदि; G₃ साधु (for जातु). $\tilde{S}_1$ पश्यति; $\tilde{N}_1.3$ दृश्यति; $\tilde{N}_2$ B_{1.3.6} Da Dn D_{1.2.4} तिष्ठति. Ko. 2.4 D₅ T₂ G_{1-3.6} M दृश्यते जातु; B₅ ह्यवतिष्ठति; T₁ दृश्येत्तजातु (for जातु दृश्येत). Ko. 3 $\tilde{N}_1.2$ B (except B₃) D G_{4.5} कस्यचित्. — ^c $\tilde{N}$ B D (except D_{2.5}) कालः. Ko $\tilde{N}_3$ D₅ G₆ चैनं; $\tilde{N}_2$ Dn D₁ ह्येनं; B₅ 'यैनं; D₂ वैतत्; T₁ चैवं; G₁₋₄ चैतं; M (except M₅) वेगं. K (except K₁) B_{3.6} Da D_{1.2.5} निर्हरति; S नादाय. — ^d $\tilde{S}_1$ चैव; K₃ $\tilde{N}_1.2$ B_{1.3.6} D (except D_{2.5}) चैनं; B₅ 'यैनं; T₁ चैवं; T₂ G_{4.5} चैतत्. K₃ प्रविष्यति; $\tilde{N}_1.3$ T₁ 'वर्ध'; $\tilde{N}_2$ B₅ Da Dn D_{1.2} हरत्युत; B₁ रहत्युत; B_{3.6} D₄ न मृष्य; D₅ 'कपं; T₂ G M प्रमदं (G₃ प्रसीदं; M विमदं). — After 5, K₃ ins.:

1349* कालेन संविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T₂ G₅ M om. 6^{ab}. — ^a K₄ नैवं; T₁ G₂ स वै; G_{1.3.4.6} न वै. K₃ उपाविष्टाः; $\tilde{N}_1$ B₃ 'सीस्वं; $\tilde{N}_2$ B_{1.3.6} Dn D_{1.4} 'स्व त्वं; $\tilde{N}_3$ T₁ G_{1.2.4.6} 'तिष्ठ; B₅ 'सीधाः; Da 'स्व त्वं; D₂ 'सि त्वं; D₅ 'शिष्टं; G₃ 'याति. — ^b Ko. 3.4 D₂ नवमुपाकृधि; K₂ $\tilde{N}_3$ नैवमुपाकृधि; $\tilde{N}_1$ B_{1.5} D₄ भवदुपाकृत्; $\tilde{N}_2$ Dn D₁ भवत्तुपाकृधि; B_{1.1.3.6} Da भवदुपाकृधि; D₅ तव मया कृधि; G₁ नवमतः कुरु; G₂ नवमपां; G₆ तावदुपा. — K₁ om. 6^c-7^c. — ^c T₁ अथ त्वेवं; T₂ G₃₋₆ M आदत्स्वेन (M₆₋₈ 'वं); G₁ आधारस्वेदं; G₂ असत्त्वेन. T₁ नरश्रेष्ठ; G_{2.3} नरव्याघ्र. — ^d S सौहृदं ह्यर्थं (T₂ G₅ त्वर्थः; G₁ ह्यात्म; G_{2.3} व्यर्थः; G₄ चार्थः; M₅ ह्यक्ष) बंधनं.

7 K₁ om. 7^{ab} (of. v. 1. 6). — ^b Ko विद्वांश्चाविदुषः.

G. 1. 5143
S. 1. 131. 10
K. 1. 141. 10

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।

नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

— After 7^{ab}, T₂ G₂₋₅ read 9^{cd}, G_{2.3} repeating it in its proper place; in T₂ G_{4.5}, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab}. In other words, 7-9 occur in T₂ G_{4.5} in the following sequence: 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8.

— After (the first occurrence of) 9^{cd}, G_{2.3} ins. 1350*. — T₁ om. 7^e-9^b. — °) Ñ_{1.2} B_{1.5} D_n D_{1.5} S (except G₅; T₁ om.) transp. शूर° and न. T₂ G_{4.5} M_{2.5} भीरुः (for क्रीवः). — °) = 9^{cd}, 37^d. T₂ G_{4.5} सख्यं पू°; G_{2.5} सखापू°. G₁ M₅ करिष्यते. Cd as in text.

8 D₁ (hapl.) om. 8-9; T₁ om. 8 (of. v. l. 7). — °) D₄ चित्तं; T₂ वृत्तं. — °) K_{0.2} Ñ_{2.3} B_{1m} D_n D_{2.5} T₂ G_{4.5} श्रुतं; B D₄ बलं (for कुलं). G_{1-3.5} M ययोः प्रज्ञा ययोः श्रुतं. — °) K₀ Ñ B_{1.2.5} D_n D₂ transp. सख्यं and विवाहः. Ś₁ एव (for सख्यं). K₅ तयोर्विवाहो मैत्री च; T₂ G_{4.5} तयोरेव समं सख्यं; G_{1-3.5} M तयोः संबंधकं तुल्यं (G₁ युक्तं). — After 8, T₂ G₅ ins. 1350*; while G₄ ins. 1352*.

9 = (var.) 37. — D₁ om. 9 (of. v. l. 8); T₁ om. 9^{ab} (of. v. l. 7). T₂ G_{4.5} read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab}. After 9^{ab}, D₂ repeats 7^{cd}. — °) K (except K₁) Ñ₃ D₅ T₁ G₅ M नाराज्ञः; G₁ न राज्ञः; G₂ न राज्ञा; G₃ नाराज्ञे. K₅ संगतो; T₁ G₁ मो; G_{2.3} ती. K₀₋₂ Ñ₃ T₁ G_{1.2} M राज्ञा. Ñ_{1.2} B D_n D_{2.4} T₂ G_{4.5} नाराजा पार्थिवस्यापि (= 37°). — °) = 7^d, 37^d. T₂ G_{4.5} सख्यं पू°; G₁ नन्वपू°; G_{2.3} सखापू°. G_{1.2} M₁ करिष्यते. — D₄ (marg. sec. m.) T₁ G_{1.5} M₅₋₈ ins. after 9: T₂ G₅, after 8: G_{2.3}, after the first occurrence of 9^{cd}.

1350* त्वद्विधैर्मद्विधानां हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।
G_{2.3} ins. after 9:

1351* सख्यं भवति मन्दात्मन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।
(= 3° + 9^d). — T₂ G₅ ins. after 1350*: G₄, after 8:

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीर्णमुपातिष्ठ सख्यं नवमुपाकृधि ।
सखा राज्ञः कथं विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।
(With line 2 above cf. 6^{ab}).

10 Ś₁ K_{0.1.3} D₅ S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — K₅ (1 hapl.) om. 10°-11°. — °) Ñ_{1.2} B D₁ चित्तयित्वा तु. — °) = 38°. Ñ₃ ना च प°; T₂ G₅ नापि प°.

वैशंपायन उवाच ।

द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।

मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १०

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

11 K₅ om. 11^{ab} (of. v. l. 10). — °) N (except Ś₁; K₅ om.) G₁ पांचाल्यं. B₁ (m as in text) प्रति-बुद्धवान्; T₁ पदुबुद्धि°. — D₅ ins. after 11^{ab}: D₄ (marg. sec. m.) S, after 1355*:

1353* तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्ता न चिरादपि ।
On the other hand, D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 11^{ab}:

1354* क्षिप्तैः परिवृतः श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।
— After 11, K₄ Ñ B D_n ins. a colophon. (Sub-*parvan*: B₅ संभव. — *Adhy. name*: K₄ द्रोणागमनं. — *Adhy. no.*: B₁ 128.) On the other hand, D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 11 (T₂ G₅, after the colophon mentioned below):

1355* द्रोणः समुदितान्दृष्ट्वा कुरुन्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुरं प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदारः प्राद्रवकुरुन् ।
[Before line 1, T G₄₋₅ ins. वैशं°.]
Thereafter, D₄ (marg. sec. m.) S ins. 1353*. Then follows in T₂ G_{2.4-5}:

1356* स्यालस्यैव गृहं द्रोणः सदारः प्रत्युपस्थितः ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण महाबलवता सह ।
[After line 2, G₂ ins. a colophon: *adhy. no.* 75).]
T₂ G_{2.4-5} cont.: Ś₁ K₀₋₃ D_n D_{1.2.5} ins. after 11: K₄ Ñ B D_n, after the colophon (see above): D₄, after 1353*:

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ।
ततोऽस्य तनुजः पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभुः ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः ।
एवं स तत्र गूढात्मा कंचिकालमुवास ह ।

[Before line 1, K₄ Ñ B (except B₁) D_n ins. वैशं उ°. — (L. 1) K₄ Ñ₃ मासाद्य. Ś₁ K₀₋₃ D_{4.5} T₂ G_{2.4-5} अवसत्तत्र राजेंद्र. The same MSS. except D_{1.5} om. line 2. — (L. 3) Ś₁ K Ñ D_{4.5} T₂ G_{2.4-5} स कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाजः प्रतापवान् (K₀ Ñ द्वाजात्मजः प्रभुः). — (L. 4) Ś₁ K Ñ_{2.3} B₅ D₄ G_{2.4.5} न (G₂ स) बुबोध च (G_{4.5} स) तं कृपः (B₅ जनः); B₁ न चाबुध्यन्त तं जनाः; D_n नाबुध्यन्त तं जनाः; D₅ बुबोधे न तु तं कृपः; T₂

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
 कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
 क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
 पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
 न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३

अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
 प्रहस्य मन्दं पेशल्यादभ्यभाषत वीर्यान् ॥ १४
 अहो नु धिग्वलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्तताम् ।
 भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
 एष मुष्टिरिपीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

C. 1. 5180
B. 1. 131. 27
K. 1. 141. 28

G^o बुबोध च स तं कूपः. — (L. 5) T₂ G_{2.4-6} आवासे (for एवं स). Ś₁ K₁ कृतास्मा; K_o D₅ गुप्तास्मा. Ś₁ K (except K₃) D₅ सुपावसत् (K₄ विशत्). — After line 5, T₂ G₄₋₆ ins. a colophon (*adhy. no.*: T₂ G₄ 75; G_{5.6} 74). — After the colophon, T₂ G₅ ins. 1355*.]

12 ^a) K_{o.3} N₃ ते (for तु). S (except G₄) ततः कुमारा (for कुमारा). G₂ प्रच्छन्ना (for निष्क्र). — ^b) T₁ G_{1.3.6} M सहिता; T₂ G_{4.5} नगरात्. T₂ G₃₋₆ M_{3.5} नागसाह्वं. G₂ नानामिवांबरे (sic). — ^cd) D₄ G_{4.5} क्रीडन्ते; T₁ G_{1.3.6} M क्रीडया. Here and below S indiscriminately वीडा, पीटा, वीडा etc. (for वीटा). T₂ G₄ M transp. तत्र and वीराः. Ś₁ K_{1.2} पर्यपतन्. K₂₋₄ N₂ B₅ D₄ तदा (for मुदा). T₁ तत्रैवाचरितुं मुदा. — After 12, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1358* तेषां संक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।
 (cf. v. 1. 13).

13 ^ab) K_o transp. कूपे and वीटा. D₄ (marg. sec. m.; orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T₁ G_{1.2.4.6} राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. 1. 12). — After 13^ab), N_{2.3} B Da Dn D_{1.2.4} ins.:

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमादताः ।;
 while D₅ S ins.:

1360* तत्त्वम्बुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाम्बरे ।

दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च तं यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) G₂ नष्टं पुनः (for तत्त्वम्बुना). D₅ T₂ G₃ परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. D₅ तं कूपं; G₁ प्रयत्नात्.]
 — D₅ (om. line 2) S cont.: K₄ N₂ B Da Dn D_{1.2.4} ins. after 13:

1361* ततोऽप्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।

तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L. 1) D₅ S ते परस्परं (G₁ प्रतिक्षणं)मैक्षन्तः कुमाराः सहितास्तदा. — (L. 2) K₄ S तस्य. S om. च.]

— ^a) K₂ चैते; S किंचित्. Ś₁ K₁ प्रतिपं. — D₅ (om. line 2) S ins. after 13: K₄ N₂ B Da Dn D_{1.2.4}, after 1361*:

1362* तेष्वप्यन्वयाह्वणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।

कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) D₅ आसीनं; T₁ G₁₋₃ M_{3.5.8} आसन्नं. G₃ सलिनं. K₄ N₃ Da D₄ आकण्ठपलितं. — (L. 2) K₄ T G (except G₃) M₅ वन्तः; N₂ D₃ कृत. S समीपस्थं (T₂ G_{4.5} नरास्तत्र).]

— K₄ N₂ B D (except D₅) cont.:

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।

भञ्जोत्साहकियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।
 (cf. 1360*).

14 ^a) Arjp कृतवतः (for कृत्य). — For 14, D₅ S subst.:

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारांस्तु विचेतसः ।

ब्राह्मणः प्रहसन्मन्दं कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L. 1) T₁ G₁ M₅ स्तु विशेषतः. — (L. 2) M कौशलेन. D₅ प्रहसन्मन्दः कौशलेनाभ्यभाषत.]

15 ^a) K_o N₂ B D (except D₅) अहो वो; N₁ धिग्वलं; S अववीत् (for अहो नु). N₂ वीर्यं (for क्षात्रं). — ^b) T₁ G_{1.2.6} चैतां; T₂ G₂₋₅ चैतां; M चैतां (for पुतां). B₅ D₅ च कृतां; G_{4.5} M अकृता. — ^cd) T₂ G_{4.5} जातो यो. Ś₁ D_{2.4} G_{3.6} M (except M₅) गच्छय; B₅ T₂ G_{4.5} गच्छति. — After 15, all MSS. except Ś₁ K_{o-3} (S om. lines 3-4) ins.:

1365* वीटां च मुष्टिकां चैव ह्यहमेतदपि द्रव्यम् ।

उद्धरेयमिपीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।

एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।

कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिदमः ।

ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]

कृपस्यानुमते ब्रह्मन्मिक्षामामुहि शाश्वतीम् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) N₂ B (except B₅) Da D_{4.5} G₂ चैवं. K₄ N₂ B (except B₅) Da D_{2.4.5} G_{1-3.5} om. हि. T₂ G_{4.5} स्वहमेतद्वयं हि वः. — (L. 2) S 'द्विरप्ये त्विपी'. — With lines 3-4 cf. 1358*. — (L. 5) K₄ N_{1.3} B₃ Da D₄ अब्रवीच्च (for ततो). S भरद्वाजं (for तदा द्रो). — Before line 6, N₂ Dn D₁ ins. युधिष्ठिर उ'. — (L. 6) N₂ B₅ D₂ 'माङ्गुहि. S गौतमीं च महाभागां (G₁ भरद्वाज)

C. 1. 5160
B. 1. 131. 28
K. 1. 141. 29

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीपीकया वीटां तामिपीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
अभिवाद्यामहे ब्रह्मनैतदन्येषु विद्यते ।

मिक्षामश्नीत शा. — (L. 7) S ततोब्रवीद्भरद्वाजः प्र.]
16 Before 16, K₄ N₂ Dn D₁ ins. द्रोण उ°. — “)
N_{1.3} B_{2.5} Dn D₅ S (except G₁) एपा; N₂ एक.
— “) K_{1.3} N_{1.3} Dn T G_{1-4.6} M “मंत्रिता; K₂ “त्रितं; N₃
“गानुमंत्रितः; D₅ “ण निमंत्रिता; G₅ “गानुमंत्रिता. — “) K₁
B₅ D₄ G₂ तस्य; N_{1.2} B₃ Dn D_{2.5} T₁ G_{1.3.6} M अस्या; T₂
G_{4.5} तस्या. S समीक्ष (G₅ प्रतीक्ष). — “) S यदन्त्येपु.
17 “) N (except S₁ K₁ N₁) G₅ भेत्स्या; G₂ वेक्ष्या.
— “) Ko N B D तथान्यया (Da ततो); T G_{1.3-6} M
इपीकया. G₂ (corrupt) तामिकामीपीकां तदा. — After
17^{ab}, S (except G₂) ins.:

1366* तामपीपीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुनः ।
— “) Ko. 2.4 D₅ समायोज्य; N_{2.3} B Da Dn D_{1.2.4}
“योगे. N₁ तामभ्ययामास योगी; S अथा (G₁ ततो; G_{2.3.6}
M_{3.5} तथा)न्योन्यसमायोगात् (T₁ G_{1.3} “योगः; T G₄₋₆
“योगे). — “) N_{2.3} B D (except D₅) T₂ G₅ M ग्रहणं.
T₁ G_{2.3.6} मतः; T₂ G_{1.4.5} ध्रुवः; M मतं. — After 17,
N_{2.3} B D S ins.:

1367* ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line, N₂ Dn D₁ ins. वैशं उ°. — T G
M_{3.5} तत्सर्वं; M₆₋₈ तत्पूर्वं (for द्रोणे). S कृतवांसत्र
ब्राह्मणः (T₂ G₅ पाटवं; G₄ बांधवः).]

18 “) T₂ G_{4.5} ततः; G₃ तदा. G₂ transp. तत् and
अपश्यन्. N₂ B_{1.5} Dn D_{1.2} अवेक्ष्य (for अपश्यन्).
— “) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and “वेधिनम्. K₄ N B
D आश्चर्यमिदमत्यंतमिति मवा बचोब्रुवन्. — After 18,
all MSS. except S₁ Ko-3 (K₄ om. line 1) ins.:

1368* मुद्रिकामपि विप्रपै शीघ्रमेतां समुद्धर ।

ततः स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशः ।

शरेण विष्ठा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ।

स शरं समुपादाय कृपादङ्गुलिघेष्टनम् ।

ददौ ततः कुमारानां विक्षितानामविक्षितः । [5]

मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ।

[Before line 1, N₂ Dn D_{1.4} ins. कुमारा ऊ°.
— (L. 1) D₅ S विप्रैः. S क्षिप्रं (for शीघ्रं). — Before

कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९

द्रोण उवाच ।

आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।

स एव समहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

line 2, K₄ ins. कुमारा ऊ°; N₂ Dn D₄ वैशं उ°
— (L. 2) N_{1.2} Dn D₁ ततः शरं समा (N₁ स आ)दाय. S
धनुश्चापि महाबलः. — (L. 3) K₄ आकारयत्; N₂ G_{1.3}
आहार; T₁ आवास. S शरैः (for प्रभुः). D₅ “ध्वंमादाय
यत्ततः. — (L. 4) N₂ B D₂ T₂ G₄₋₆ सशरः; D₅ सशरः;
G₁ स शरात्. N_{1.3} B D₂ T G₂₋₄ M₆₋₈ तमुपा; Da D₁
G_{5.6} M₆ तमुपा; D₅ G₁ तामुपा. N_{1.3} B (except B₅)
D₂ “वेष्टितं; D₅ “वेष्टितां; S “वेष्टकं. — (L. 5) D₅ S प्रददौ
तं (D₅ G₅ तां; G₃ तु). G₅ कुमारैभ्यो विस्मितेभ्यो ह्यपि.
— (L. 6) D₅ चोद्धृ; T₁ M_{3.5} तद्धृ; G₁ तां हृतां; G₂
M₆₋₈ तद्धृ. S प्राब्रुवन्ते.]

19 Before 19, K₄ N₂ B₅ Dn ins. कुमारा ऊ°.
— “) Hypermetric! Da Dn S (except G₅) अभि-
वादांमहे. S₁ Ko. 1 ब्रह्म; K_{2.4} त्वां चै. — “) S₁ K
(except Ko) “दन्यस्य. K_{2.4} दृश्यते (for विद्य). — “) S₁
कं नाभिः; Ko D₅ कं त्वां न; K₃ S (except T₂ G_{4.5}) कं त्वां
वि; N_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} कस्यासि; N₃ कश्चासि. — “) S
बृहि (for वयं). Ko. 2.4 D₅ T₂ G “वाम (D₅ G₂ “मि) ते.
— After 19, all MSS. except S₁ K ins.:

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, N₂ Dn T₂ G_{5.6} ins. वैशं. — S
तदा विप्रः (M_{3.6-8} स विप्रैः) (for ततो द्रोणः).]

20 S om. द्रोण उ°. — “) Ko मां; K₃ G_{1.3} M हि
(for च). N₃ आचक्ष्व तात; T₂ G_{5.6} आज्ञापयध्वं; G₂
आवेदयध्वं; G_{4.5.6} आख्यापयध्वं. K₃ भीष्मस्य. S₁ K_{1.2.4}
भीष्माय तावदाचक्ष्व. — “) K₂₋₄ शीलेन (for रूपे). Ko
D₅ “जैस्तथा; S “जैरपि (G_{1.2} “जेन च). — “) N₂ B_{1.3.5}
Dn D_{1.2} “महातेजा; N₃ “महाप्राज्ञ. Ko N₁ B₅ Da D_{4.5}
एवमुक्तो महातेजाः (Ko D₅ “बुद्धिः); S स मां (T₂ G_{4.5} वो)
“बुद्धिमतां श्रेष्ठ (T₂ G₁₋₄ M₂ “ष्टः). — “) S श्रुत्वा ज्ञास्यति
कौरवः. — After 20, N₂ ins. an additional colophon
(adhy. name: वीटोद्धरणं).

21 S₁ Ko. 1.3 D_{2.5} om. उवाच; S om. वैशं उ°.
— “) N₁ च ते गत्वा; N₂ Dn D_{1.2} च गत्वा च; B_{1.3} च
गत्वा ते; B₅ G₁ च ते गत्वा; B₅ Da T₁ G_{2.3.6} तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
 भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
 युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
 अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
 परिप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
 हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
 महर्षेरग्रिवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
 अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
 ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।

अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
 पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
 मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
 स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
 तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं वत ।
 बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
 स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
 अत्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
 अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।

C. 1. 5177
B. 1. 131. 43
K. 1. 141. 46

D₁ ततो गत्वा; T₂ G_{4.5} तथा गत्वा. — ⁶) B₅ क्रियां (for भीष्मं). N (except K D₅) कुमारकाः; T₂ G_{4.5} M महारथं (for पिता). — Before 21^{ad}, M₅-3 ins. वैशं. — ⁷) N₃ हितं (for वचस्). T₁ G_{1.3} कृत्स्नं; T₂ G_{4.5} M क्षिप्रं; G_{2.6} सर्वं (for तथ्यं). — ⁸) N₂ D_n D₁ तथाविधं; B₅ S विशेषतः; D_a पवित्; D₅ पवान्.

22 ^a) S (except G_{4.5}) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — ^b) S द्रोण इत्येव (G₄ इत्यभि-) जज्ञिवान्. — ^c) S₁ K₁ अयुक्तरूपः स गु. — ^d) N₃ T₂ G_{4.5} एतेषां; M इत्येषां (for इत्येवं). S₁ K (except K₀) सः (for च). N₃ G₃ अनुचितयत्; M₅ समचितयत्.

23 S₁ K₁ om. 23^{abcd}. — For 23^{ab}, S subst. तत् आनाय्य द्रोणं तु (G_{1.2} च द्रोणं) भीष्मः शांतनवस्तदा and thereafter ins.:

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— ^c) K₀ D₅ निष्पन्नं; C_d Arj_p निष्णातं (for निपु). S ततस्त्वं परिप्रच्छ. — ^d) K_{2.4} सर्वशस्त्रं. G₃ भीष्मः शांतनवस्तदा. — ^e) K₀ N_{1.3} B_{3.6} D_a D₄ तत्र; N₂ D_n D₁ तच्च; S सर्वं. — ^f) S तं द्रोणः प्रत्य (T₂ सम)भाषत.

24 Before 24, N_{1.2} B D_n D₁ ins. द्रोण उ^३; T₁ ब्राह्म^३; M द्रोणः. — ^a) D₄ G_{1.2} ब्रह्मर्षेः. S₁ K_{1.2.4} B₅ D_{n1} D_{1.5} M_{3.5} वैशस्य; D_{n2} रेतस्य. — ^b) D₂ G₃ सकाशाद्. G₄ त्वनुकुर्वन्धनुर्गतिं. — ^c) K₃ मवसं; D_a अस्त्रानुगमनं; D₂ गमनं; D₄ शस्त्रार्थमागं; T₁ र्थमागतो; G₃ मागमं. T₁ विद्वन् (for पूर्वं). — ^d) S₁ K₁ N₂ D (except D_a) चिकीर्षया; N₁ जिघीर्षं.

25 S₁ (hapl.) om. 25. — ^a) B_{1.3} चारी जितात्मा च; T₂ G_{4.5} ब्रह्मचर्यं वसंस्तत्र. — T₂ G_{4.5} om. 25^{ad}. — ^b) K_{2.4} N_{1.2} D_n D₁ transp. तत्र and सुचि^३. G₁ सुमहत्. — ^c) N₁ B_{1.3.5} D (except D_{4.5}) गुरुश्रूयणे रतः; N₂ वेदजिघी^३; N₃ जिघृक्षया; S (T₂ G_{4.5} om.)

अग्निवेद्यस्य संनिधौ.

26 ^a) S₁ K₁ पांचाल्य; K_{0.2-4} D_n D_{1.5} ल्यो; N₁ लो; N₃ पांचाल्यो; B₅ D_a पांचाल. K_{0.3} N_{2.3} B_{1.6} D (except D_{2.5}) च (for तु). — ^b) B_{1.3.5} D₂ महायशाः; T₂ G_{2.4.5} नराधिपः. — D₅ om. 26^{ad}; T₁ G_{3.4} repeat it (with v. l.) after 27 (q. v.). — ^c) K_{2.4} सहाकरो (for सहाकरोद्). N_{1.2} B D (D₅ om.) इत्थस्त्रहेतोर्न्यवसत्. — ^d) K₂₋₄ N₃ B₅ D_a D₄ S गुरौ (G₁ मया). K_{0.3} वासं; K_{2.4} श्रीमान्; N₃ सम्यक्; B₅ D_a D₄ विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्). N_{1.2} B_{1.3.5} D_n D_{1.2} तस्मिन्नेव गुरौ (D_{1.2} रोः) प्रभुः.

27 ^a) T₁ G₁ सखा; G_{2.3} तदा (for तत्र). T₁ तथा; G₁ तदा (for सखा). — ^b) K₀ री प्रियो भृशं; T₂ G₄₋₆ प्रियवागुपचारकः. — ^c) T₂ G₄₋₆ मया स्म (T₂ G₆ मयोप-) रमते नित्यं. — ^d) S₁ K₁ गतवान्; K₂ सखि त्वं; N₁ यतवान्; N₂ D (except D_a D₂) वर्तयन्; B₅ (m as in text) व्रतं; T₁ G₁ कृतं; G₃ स्थितं. S₁ K₁ N₃ तव; K_{0.2.3} D₅ वने; N₁ मनः; N₂ B_{3.6} D_a D_{1.2.4} विभो; B_{1.5} D_n प्रभो; T₁ बुधः. T₂ G₄₋₆ संगम्य समये तदा. — ^e) N₁ कौतेय (for कौरं). — After 27, T₁ G_{3.4} repeat 26^{ad} [v. l. T₁ विद्वान्. T₁ G_{3.4} गुरौ तस्मिन्. T₁ महात्मनि (for समा).]

28 ^a) N₁ B D (except D₅) स मे सखा सदा (D_a तदा) तत्र; T G स मा (T₁ मां; G₃ मे) संप्रस्थितः पूर्वं (T₂ G_{4.5} तत्र) (G₂ समासीनं पृथक्पूर्वं); M समासाद्य तदा तत्र. — ^b) K₀ N₁ B D G₁ प्रियवादी; T₂ G_{4.5} यथान्यायं. K_{1.2} प्रियं वचः; N₁ B (except B₅) D (except D₅) T₂ G_{4.5} करः. — ^c) K₀ अद्यात्रवीदिदं भी^३; G₄ वीत्प्रीतिसहितं. — ^d) S₁ K N₃ D₅ प्रीतिपूर्वकं. G₄ वचः प्रीतिविवर्धनं.

29 ^b) D₅ S एको (for द्रोण). — ^c) T₂ G_{4.5} M चेद् (for मां). — ^d) K₀ पांचाल्यो वै; T₂ पांचालो मां (for स

G. 1. 5178
B. 1. 131. 46
K. 1. 141. 47

अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रवव्राज कृतार्होऽहं धनेप्सया ।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽसीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनराव्रजम् ।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

पाञ्चाल्यो). T₁ G_{1.6} M₅ पांचालो. G₂ प्रजाः पालयता
मया; G_{4.5} पांचालो मां समाहितः. — T₂ G_{5.6} ins. after
29: G₄, after 30:

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सख्युः सखि धनं यथा ।

30 °) K_{0.2} N_{1.8} S तद्. Ko N_{1.2} B D (except
D₂) भोग्यं. N₂ T G भवता. Dn तात (for राज्यं).
— °) Ko S त्वदधीनाः. — After 30, G₄ ins. 1371*.
— T G ins. after 30 (G₄, after 1371*);

1372* मम राज्यं महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता ।

31 °) K₁ Da D_{4.5} 'मुक्त्वा. N₂ B Dn D_{1.2}
एवमुक्त्वा वव्राज; S 'मुक्त्वा प्रचक्राम (T₂ G_{4.5} 'क्त्वाव्रवी-
द्राजा). — °) K₈ 'स्रोसौ. N_{1.2} B D S 'स्रः पूजितो
मया. — After 31^{ab}, all MSS. except S₁ Ko-3 ins. a
passage given in App. I (No. 75). — °) K_{2.4} N_{1.2}
B D (except D₂) T₂ G_{2.4.5} तु (for च). S₁ K₁ N_{1.2}
B D (except D_{2.5}) एव (for पुनं).

32 °) D₅ transp. सुप्री and राज्यं. K₈ N₁ B D
(except D₅) S समुपागमं (for पुनं). — °) Da तं
स्मरन्. S₁ K₁₋₄ N₂ B₅ D₅ M₆₋₈ संगतं; G₁ संगति. G₃
चेदं. Ko संगतं संस्मरंश्चैव. — °) S₁ transp. चैव and
तस्य. N₂ चैतदस्य. K₄ तस्य तत्पूर्वकालिकं.

33 °) N₁ B₅ आसाद्य (for आगम्य). — °) Da
सार्थपूर्वं; G₄ सखापू. S₁ K_{1.3} B₅ D₂ विभो.

34 °) N₂ B D (except D₅) T₂ G (except G_{3.6})
'स्थितः. K_{2.4} B₅ D₄ च; T₂ G_{1.2.4.5} अस्मि; G₃ तं (for
तु). N₁ B D (except D₅) T G M₅ द्रुपदं. — °) S₁
'चाति'; K₂ 'खि वाचाति'; K₂ 'चासनं गतं; N_{1.2} B D
'चास्मि संगतः (D₅ 'तं); N₂ T G M₅ सखि (G_{3.6}
'खी) वच्चापि संगतः (N₂ 'तं). — °) M मा (for मां). Ko
निराकरश्चैव; T₂ G_{1.6} निरुपकारेति. — After 34, T₂ G₅
ins. 1373* (of. v. l. 35).

35 = (var.) 2. — T₂ G₅ om. 35. — °) N₁ B₅ D₄
प्राकृ. — °) N_{1.2} Da D_{1.2} 'जसा. — °) S₁ K_{0.2.8} D₅
G_{2.4} ययात्थ; K₄ यथा तु. N₂ यन्मा ब्रवीपि प्रं. — K₄

N B D G_{2.4} ins. after 35: G₁, after 36: T₂ G₅,
after 34:

1373*

(Cf. 4) { संगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यतः ।
{ सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ।
(= 9^{ab}) नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
{ साम्यादि सख्यं भवति वैषम्यान्नापपद्यते ।
(Cf. 5) { न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित् । [5]
{ कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ।
(6) { मैवं जीर्णमुपास्व त्वं सख्यं भवदुपाकृधि ।
{ आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
(7) { न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुपः सखा ।
{ न शूरस्य सखा क्षीवः सखिपूर्वं किमिष्यते । [10]

[(L. 1) K₄ B_{5.6} D_{2.4} G₁ 'यंते. D₅ सौहृदं न हि
जीर्यते. B₅ D_{2.5} G₄ परिजीर्यता (D₅ 'ते). T₂ G₅
कालान्यात्मसंगतं. — (L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} आसीत्तत्सं (G₄
'ते सं) गतं पूर्व न तु सामर्थ्यवं (G_{1.2} 'र्थवर्धनं). — (L. 3)
T₂ G_{1.2.4.5} 'स्य नाविद्वान्विदुपः सखा. — After line 3,
B_{5.6} Da ins. (9^{ed} with v. l.):

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।

— (L. 4) T₂ G_{4.5} साग्ये सख्यं भवति वै. T₂ G_{1.2.4.5}
वैषम्ये नोपपद्यते. — (L. 5) T₂ G_{1.2.4.5} कर्हिचित्.
— (L. 6) B₅ Da Dn D_{1.2} निर्हरं. K₄ कालेन मैत्री
हरति; T₂ G_{2.4.5} कामादि रज्यते चान्यः; G₁ कामश्चैतन्ना
शयति. D₅ तुदति (for हरति). K₄ ins. lines 7-8 after
36. — (L. 7) T₂ G_{1.2.4.5} मा वै (for मैवं). N_{1.2}
'पासीस्त्वं; D₅ T₂ G_{1.2.4.5} 'पासिष्ठाः (G_{1.2} 'तिष्ठ). K₄
N_{1.2} B₁ Dn₂ सत्यं. K₄ यद्धवता ह्यभूत्; N_{1.3} B_{1.5}
भवदुपाधिकृतः; Dn भवत्वपां; D₂ नवमुपां; D₅ भवदुपा-
धिकं; T₂ G_{2.5} नवमुपादधाः; G₁ नैवमुपादधाः; G₄ नीव
मुपादधाः. — (L. 8) T₂ G_{2.4.5} आगतश्चेदनाहुतो दहेत्स्वार्थं;
G₁ जगतीश्चेतनाभूतो दहेत्स्वादिनि. — (L. 9) K₄ आढ्य-
नाढ्यत्वं; T₂ G_{1.2.4.5} नार्किचनः स. T₂ G_{1.2.4.5} नारथी
रथिनः सखा (= 9^b). — After line 9, G₂ reads 37^{ed}

सख्यं भवति मन्दात्मज्झिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

अभ्यागच्छं कुरुन्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥ ३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वह्मनि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

C. 1. 5213
B. 1. 182. 3
K. 1. 142. 2

— (L. 10) T₂ G_{1.2.4.5} नाश्रुस्य सखा शूरः.]

— After 1373*, G₁ repeats 36 [v. l. वृत्तैः (for भूतैः). स्वस्मिन्नर्थः स नो महान् (for श्रिया etc.)].

36 = 3. — °) K₁ धर्मात्तन्. — °) T₂ G₅ स्वस्मि-
न्नर्थः स नो महान्. — After 36, G₁ ins. 1373* (re-
peating 36 after the ins.; cf. v. l. 35); while K₄
repeats lines 7-8 of 1373*. Ñ B_{1.3.5} Da D_{1.2.5} T₂
G_{2.4.5} ins. after 36: K₄ B₅ Dn D₄, after 37: G₁,
after the repetition of 36:

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृतम् ।

एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्कामं दास्यामि भोजनम् ।

एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा ।

तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तोऽस्यचिरादिव ।

[(L. 1) Ñ_{2.3} B₅ D_{1.2.5} कृतं. T₂ G_{1.2.4.5} संगमं
नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृतं. — After line 2, T₂
G_{1.2.4.5} ins.:

1376* आदत्स्वैनं द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं लब्धवन्धनम् ।

Thereafter G₂ reads 38^{ab}. — (L. 3) D₂ तं देशात्
(for सदारः). — (L. 4) D₂ °स्मि बलादिव; D₅ °स्मि पुरा
तदा; T₂ G_{1.2.4.5} °तां नचिरादि.]

37 = (var.) 9. — Ñ B (except B₅) Da D_{1.2.5} T₂
G (except G_{5.6}) read 37^{ab} in the course of a
passage (1373*) ins. after 35. — °) T₁ G₃ (sup. lin.
as in text) न धनी धनिनः सखा. — Ñ B (except B₅)
Da D_{1.2} T G_{1.4.5} M_{3.5} om. 37^{ca}; G₂ reads it after
line 9 of 1373*. — After 37, K₄ B₅ Dn D₄ ins 1375*.

38 Cf. 10. — T₂ G_{1.5} om. 38; G₂ reads 38^{ab}
after 1375*; G₄ reads 38 after passage No. 76 of
App. I (cf. v. l. 47). — °) Ś₁ K₁ Ñ₁ तु (for अहं).
— °) Ś₁ K_{1.4} °नाहं परि; D₂ °नातिपरि. — °) Ko. 3.4
T₁ M₅-s अभ्यागच्छन्; K₂ अभ्यागच्छत्; B₃ °गतः; Dn₃ G₂
M₅ अभ्यागच्छन्. — °) Ñ₃ गुणाधिकैः. — After 38, K₄
Ñ B D T₂ G_{1.2.4.5} ins.:

1377* ततोऽहं भवतः कामं संवर्धयितुमागतः ।

इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।

भीष्म उवाच ।

अपज्यं कियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय ।

भुङ्क्ष्व भोगान्भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षेत्रे । [5]

कुरुणामस्ति यद्विदितं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम् ।

त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्त्वव ।

यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन्कृतं तदिति चिन्त्यताम् ।

दिष्टया प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ।

[(L. 1) T₂ G_{1.2.4.5} च (for अहं). — (L. 2) G_{1.2.4}
राज्यं (for रम्यं). D₅ नानाजनसमन्वितं (for the posterior
half). — After line 2, T₂ G_{1.4.5} ins. a colophon
(adhy. no.: T₂ 70; G_{1.5} 75; G₄ 76). — After line
2, D₅ ins. (for the first time) 1380* (cf. v. l. 40).
— T₂ G_{1.2.4.5} om. उवाच. — After वैशं, G₂ reads
39^a-42^b, followed by a colophon (adhy. no. 76).
— Ñ₃ B_{1.2.5} Da D_{2.5} T₂ G_{1.2.4.5} om. भीष्म उ.
— (L. 4) K₄ Ñ₂ B₁ (m as in text) Da (Dalm as in
text) D_{1.4.5} अधिज्यं. T₂ G_{1.2.4.5} अधिज्यं कुरुवीराणां.
— After line 4, G₁ reads 39^a-40^b. — (L. 6-9) T₂
G_{1.2.4.5} °त्तमिदं राज्यं च कृत्स्नशतः (6), सर्वे वाक्यकरास्त्व
(7), कृतमित्यवधार्यतां (8), and ब्रह्मर्षे (9).]
— After 1377*, Ñ B D (except D₅) ins. a colophon
(Adhy. no.: B₁ 129; Dn₃ 130. — Aggregate s'loka
no.: Dn₂ 5213); while T₂ G_{1.2.4.5} ins.:

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।

कुरुणां सफलं कर्म द्रोणप्राप्तौ तदामवत् ।

अस्त्रं चतुर्विधं कृत्स्नं कुमारान्प्रत्यपादयत् ।

तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन् राजपुत्रा महाबलाः ।

[T₂ G₅ ins. lines 3-4 after 45.]

After the colophon, K₄ (om. lines 3-6) Ñ B D ins.:

1379* वैशंपायन उवाच ।

ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः ।

विश्वश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेदमनि ।

विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।

शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।

गृहं च सुपरिच्छिन्नं धनधान्यसमाकुलम् । [5]

भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः ।

[Cf. 39^a-40^a below. — (L. 5) Ñ_{1.3} D₅ गृहं वसु पं.

G. 1. 3214
E. 1. 132 4
K. 1. 142 10

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्भुदि संपरिवर्तते ।
कृताचैस्तत्प्रदेयं मे तद्वत् वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाधाय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुदो मुदा तदा ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेदं; Bs प्रत्यचो.]

39 Ñ B D (except Ds) om. 39^a-40^b (of. 1379*).
For G1.2 cf. v. l. 38. — Before 39, Ś1 K (except
K2) G2.4.6 M ins. वैशं; T1 राजा.

40 Ñ B D (except Ds) om. 40^{ab} (of. v. l. 39).
For G2 of. v. l. 38. — °) Ś1 K1.2.4 Ds तान् (for स).
Ñ B D (except Ds) तान्; T2 Gs तु (for च). Bs
महाबाहुः. — °) Ñs परिजं. Ś1 K Ds वीर्यवान्. — After
40, Ñ B D (Ds for the second time; cf. v. l. 38) ins.:

1380* पाण्डवान्धातैराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For G2 of. v. l. 38. — °) T1 G2.4 तु (for च).
Ko Ds शिष्यान् (for सर्वान्). — After 41^{ab}, G2 ins. a
passage given in App. I (No. 76); cf. v. l. 47.
— Ms-3 om. 41^{ad}. — °) Ds च; T2 G1.2 (inf. lin. as
in text). 5.6 एतान् (for एकः). — °) Ko Ds ततः; K1
Ñ1 B Da Dn D1.2.4 तथा.

42 For 42^{ab} of. v. l. 38. Before 42, Ñ2 B D
(except D2.5) ins. द्रोण उ; S (except T1 G4) द्रोणः.
— °) Ś1 मे; Ds स्वं (for सं). — °) K2.4 transp.
कृता and तत्. Ś1 K (except K3) स्यात् (for मे). D2
तु; G4 यत् (for तत्). Ds स्वेभ्यं देयं स्यात्. — °) Ko
सत्यं; K3 श्रुतं; Ñ1 B5 G (except G4.5) Ms द्रुतं; Dn एतद्
(for कृतं). Ñs तद्वत् चेद्वदानघाः.

43 Before 43, N2 B5 D (except D2.5) ins. वैशं
उ. — °) Ś1 K (except K3) Ds तस्य तत्; Ñ1 D4 तु हि
तत्; B5 Da तु तदा. — °) Ñ1.2 B5 Dn D1.5 तप.

44 °) Ñ1.2 B D (except Ds) T2 transp. मूर्ध्नि
and तदा. — °) D2 पुत्रत्वेन; G3 प्रमुमोद. G4 transp.
मुदा and तदा. — After 44, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

सखायं विद्धि ते पार्थ मया दत्तं प्रगृह्यताम् ।

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५

राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।

अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।

वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६

सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।

स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।

दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

साधु साध्विति तं पार्थः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानसि धर्मतः ।

शिष्योऽहं त्वत्प्रसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]

इत्युक्त्वा तु तदा पार्थः पादौ जग्राह पाण्डवः ।

45 °) Ś1 T2 Gs पाण्डुसुतान्; Ko Ds कौरवेयान्.
— °) Ś1 K1 Ds मानुष्या. — After 45, T2 Gs ins.
lines 3-4 of 1378* (of. v. l. 38).

46 T2 Gs om. 46^{ab}. — °) Ñ2 Dn °था चान्ये; D1
°थान्ये च. — °) T1 G2.6 °र्षभाः. — °) T2 Gs तथा;
G2.4 तदा. — °) K2.4 Dn1 D1.5 T1 G1-4.6 °थं. K1
भरतर्षभ (for द्विजं). T2 Gs धनुर्वेदचिकीर्षया (= 25^d).
— °) K3 °स्वधं; T1 G1 °यो यादवा.

47 °) K1-3 Ñ1.2 T1 G4 तु (for च). — °) Dn1.2
T1 अयात्तदा; G3 अयाचत. — °) Ko Ds च (for तु).
— °) Da गुरुपुत्रः. Ds °त्रस्त्वम; T2 °त्रोद्यम. — °) B5
Dn °धनं समाश्रि. — °) Ś1 °नभ्य; Ko.8 नवमन्यते; K1
°नभि; K2 °नाभिमन्यते; K4 °न्नाव; Ñ3 Ds °नव; T1
G2.4 °नत्यमर्षत; G1 °वांश्चाव. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4
सोव (B5 Da °वा) मन्यत पाण्डवान्. — A passage given
in App. I (No. 76) is ins. in K4 Ñ B D T2 G1.4.5
after 47, in G2 after 41^{ab}.

Colophon om. in Ñ B Da Dn D1.2.4 T2 G1.2.4.5;
Ds reads it after the first line of passage No. 76
given in App. I (cf. v. l. 49 above). — Major
parvan: Gs.6 M संभव (for आदि). — Sub-parvan:
Ś1 Ko-2.4 T1 संभव. — Adhy. name: Ko अस्त्रज्ञानं; K3
द्रोणास्त्रप्राप्तिः; M द्रोण (Ms om. द्रोण) शिष्यसंग्रहः (Ms
द्रोणहस्तिनपुरप्रवेशः). — Adhy. no. (figures, words
or both): T1 124; Gs M 74; Gs 75. — S'loka
no.: Ms 79.

१२३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्तु परं यत्तमातस्थे गुरुपूजने ।

अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १

द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।

अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २

ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रवचौ वायुरर्जुने ।

तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३

मुहुः एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्भुञ्जत ।

हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।

उपेत्य चैनमुत्थाय परिव्रज्येदमव्रवीत् ॥ ५

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।

त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्वीर्यं ते ॥ ६

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।

अथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७C. 1. 5233
B. 1. 132. 28
K. 1. 142. 37

123

1 Ś1 Ko-3 T1 G2-1.6 M om. उवाच; K4 N̄ B D T2 G1.5 om. वैशं उ. — °) Ko च परं; N̄2 B D (except Da D4) परमं. — °) Ko N̄2 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G4.5 आतिष्ठद्; G3 आस्थाय; Cd as in text. — °) K3 अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T2 G4-8 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K4 N̄ B D ins.:

1382* तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिच्छं प्रति फाल्गुनम् 1;
while T2 G2.4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽन्नवीदेनं राज्ञ एव निवेशने ।

2 T2 G5 om. 2^{ab}. — °) T1 G (G5 om.) च (for तु). K2 N̄3 T1 G1 M3.5 समाहूय. N̄1 B1.3.5 Dn D1.2 आहूय वचनं द्रोणो; N̄3 आहूय तु तदा द्रोणं. — °) N̄1.2 B1.3.5 Dn D2 रहः सूदमभापत; D1 रहस्येदमभापत. Da (erroneously) Arjp अन्नसाधकः (as in text). — °) Ko.4 T2 G4.5 'र्जुनस्यान्नं. — °) T2 G4.5 न च देयं. K (except K1) N̄ B D कदा. — After 2, K4 N̄1.2 B D ins.:

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ।

[K4 'यं च मद्वाक्यं विजये न कदाचन.]

3 °) T2 G4.5 रात्रौ (for ततः). — °) K2.4 वचौ वायुर्धनंजये. — °) K4 तावत् (for तत्र). Ś1 Ko.1 N̄3 B5 D5 च; K2-4 अस्त्र; N̄1 असौ; D2 तु (for स). S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु). — °) Ś1 K N̄3 D5 निवारितः (K1 नराधिपः); Dn D1 विलोपितः. S निर्वापित इति श्रुतिः (G2 श्रुतं; G3 तः; G4 स्मृतः).

4 °) Ś1 K4 N̄1.3 B3 D4.5 भुक्त (for भुङ्क्त). K1.2.4 भुक्तं; K2 नक्तं; N1.9 B2.6 Da D4 शक्तो (for भक्तं). N̄2 B1.5 Dn D1.2 भुक्त (B1 Dn3 भुङ्क्त) एव तु कौन्तेयो; S भुक्तवानेव (G2 नपि; G3 कावसाने; G4 नेति) कौन्तेयो.

— °) Ś1 न चाख्येयमिदं चतः; Ko.3 न चाख्यास व्यमु; K1 न स्यादास्याद्विमुचतः; K2 न चास्यास्य विमु; N̄1 नाभ्यासे स व्यमु; N̄2 B1.3.5 Da D2.4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते; B5 T1 G1.3 M3 (sup. lin.) न चास्यास (G1.3 सं-) न्यवर्तत (B5 व्यमुज्यत; G3 निवर्तत); Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते; T2 G4.5 नाभ्यासास्य (G4 'च' न्यवर्तत; G2 नाभासादन्यवर्तत (sic)); G5 न च स्यासंनिवर्तत; M नास्याच्चान्नं न्यवर्तत. — °) N̄1 हृष्टः; G1 ततस्; M3.5 अतस् (for हस्तस्). N̄1.2 B D (except D5) तस्य (for नित्यं). — °) Ś1 K D5 'धारणात्; N̄ B5.6 Da Dn D1.4 अनुग्रहण; T G M3 (sup. lin. as in text) अभ्यासकृत (M3 'ति'का. — °) T2 G4.5 ज्ञात्वा. — °) Ś1 K D2 'वस्यति; N̄1.2 B Da Dn D1.4 G2 'वपि स; T2 G4.5 रात्र्यामपि च; G6 'वस्यापि; M6.3 'वाभ्यस्त. Ś1 चार्जुनः. — After 4, K4 N̄1.2 B D ins.:

1385* योगयां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ।

5 °) T2 G3.5 ततो. Da ज्याघात; Cd as in text. — °) T G1.2.4-8 तन्निशि (for भारं). G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि. — °) Da उत्पत्य. D5 'मुत्थाप्य. T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिव्रज्य). — °) T2 G5 सज्यसाचिनमन्न; M6-8 'वज्र्यैनम्.

6 Before 6, Ś1 Ko.3 N̄ B D ins. द्रोण उ; K1 M2.5 द्रोणः. — T2 G5 om. 6^{ab}. — °) K3 अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is ins. in G2.4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6^{ab}.

7 Before 7, Ś1 Ko.1.3 D2.5 T1 G3.6 M6-3 ins. वैशं; K2.4 N̄ B Da Dn D1.4 वैशं उ. — °) T2 G4.5 ततश्चित्रान् (G4 'तश्च स) धनुर्मार्गान्. — °) K3 N̄ B Da Dn D1.4 T1 G1-3.6 M हृद्ये (for रथे). D2 T2 G4.5 transp. रथे and गजे. — After 7^{ab}, G4 (which om.

C. 1. 5239
B. 1. 132. 29
K. 1. 142. 38

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंग्रामः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्य परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्वदच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ १७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिंश्च समालक्ष्य भर्षस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भपतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^{ad}) ins. 1386*. — °) Ks Ñs B. 3 Dn D1 T G2. 3. 6 M
रथे; B. 3 Da D4 G1 रथे च (for अश्वे); Ñ1. 2 रथे
मूमावपि तथा. — °) Ñ1 वाणशि. — T2 G5 ins. after
7: G4, after 7^{ab}: G1, after passage No. 77 of App. I:

1386* अस्त्रेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो व्यचारयत् ।

8 °) B5 "सियुद्धे च; D2 "द्धेषु चर्या; T2 G1. 4. 5
गदाचर्येषु प्रासेषु (G1 पाशेषु). — °) T2 G1. 4. 5 चर्मतो-
मरशक्तिषु. — °) K1 Ñ1 B1. 3. 6 D (except D2. 4. 5) "द्धे
च. — °) Ñ B1. 5 Dn D1. 2. 5 T2 G1. 4. 5 M कौरवान्;
B. 3. 6 Da वीर्यवान्; D4 पाण्डव; G2. 3. 6 कौरव.

9 °) T2 G4. 5 तं विनयं (for तत्कौ). Ñ2. 3 B D
(except D5) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — °) K2 Ñ T1 M. 3
"जिघृक्षया; T G (except G3. 6) "चिकीर्षया. — °) T2 G
(except G3. 6) "जग्मुरनेकशः. — After 9, S ins.:

1387* तान्सर्वान्शिक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

10 °) T1 G1. 6 महावीर्यो; G2 धनुष्पाणिः; G3-थ कुशलो.
11 °) T2 G4 भारत (for चिन्त). — °) Ñ1 D4 "पां
धर्मान्व; B3 (m as in text) "वानुशिक्षया; B5 D5 "पां
धर्मान्वे; T2 G2. 4. 5 द्रोणस्तेषामपेक्ष. — After 11, S ins.:

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तरः ।

निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ।

[Before line 1, M ins. द्रोणः.]

12 °) G1. 2 नैषादिस्तस्य शि. — °) S1 K1 पादावादाय
भारत; T2 G4. 5 M पादौ (M. 3 पाणौ) संगृह्य शत्रुजित्.
— °) Ko. 3. 4 B (except B5) Dn D1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 M
"संग्राह्य; Ñs "प्राप्त; T2 G2. 4. 5 "पयं समनु.

13 °) T1 G1 परमाचार्यमास्थितः; G2. 4 वर्तमानो मही-

मये. — °) Ko. 2 B3 D5 G (except G4. 5) M इष्वस्त्रं.
— °) S1 Ko. 2 transp. परं and नियमं. Ñ1. 3 B3 Da
D2. 4 निश्चयं (for नियमं). K1. 4 D5 परमं यत्नमा; T2
G2. 4. 5 नियमेन समाहितः.

14 °) Ko Ñs D5 transp. परं and श्रद्धं. Ñ1. 3 B
Da Dn D1. 2. 4 "द्धयोपेतो. S सत्येन (T G2. 4. 5 स तेन)
तपसा युक्तो (T2 G2. 4. 5 चैव). — °) S1 K1 वेदेन. T1 G1
योगेनाभ्यसनेन च. — T2 G5 om. 14^{ad}. — °) K1
लाघवं (for लघु). — S ins. after 14 (T2 G4, which
om. 14^{ad}, after 14^{ab}):

1389* लाघवं चास्त्रयोगं च नचिरात्प्रत्यपद्यत ।

15 °) K3 कुरुपुंगवाः. T2 G2. 4. 5 गृह्यो (G3 दिव्यो)प-
करणान्वहून्. — °) Ñs रथेन निर्यं. T2 G2. 4. 5 चरिष्यतो
रथे राजन्. — °) S1 K1 मृगयां परमं; Ñ1 मृगयायामरिमर्दम;
Ñ2 Dn D1 "मर्दन; T2 G2. 4. 5 जग्मुः पांडुसुता बहिः.

16 °) T2 G4. 5 "रणग्राही. — °) K1. 2 "श्चिद्विदक्षया.
— °) S1 उपज; Ko D5 उपज. T G3-5 M. 3 "मैकं.
— °) Ko D5 वीर्यवान् (for पाण्ड).

17 °) T2 G2. 4. 5 "पां धनुषि सक्तानां. — °) K4 न
तत्कं; T2 G2. 4. 5 तत्र कं. Ñ B D "चिकीर्षया. — °) K2. 4
चचार; D5 च तस्मिन् (for चरन्स). T1 G3. 5. 6 पथा (for
वने). Ñ2 B1 Dn D1. 4 गृह्यो; T1 सोथ. — After 17, T3
G (except G3. 6) ins.:

1390* तस्य रोरूपमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।

शब्दं शुश्राव नैषादिः शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 °) K2 श्वा; Ks Ñs तं (for स). Ñ2 B (except
B1) Da Dn D1 T G (except G3. 6) M. 3 कृष्णमलं.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
 लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
 प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
 तं ततोऽन्वेपमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
 न चैनमभ्यजानंसे तदा विकृतदर्शनम् ।
 अथैनं परिग्रपच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३
 एकलव्य उवाच ।
 निपादाधिपतेवीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
 यथावृत्तं च ते सर्वे द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
 कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
 रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
 नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
 भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७
 अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
 अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निपादाधिपतेः सुतः ॥ २८

C. 1. 5259
B. 1. 132. 49
K. 1. 142. 59

— ^१) Ṇ B D (except Ds) 'जिनजटाधरं; T1 G2.6 M 'जिनधरं कृशं; G1 'धराशुचिं. — ^२) K3 श्वानमालक्ष्य; D4 श्वा समालोक्य; T1 G1.4.6 M श्वा समुदीक्ष्य; T2 G5 श्वपचं ज्ञात्वा; G2.3 श्वानमुदीक्ष्य (G3 'द्विष्य). — ^३) Ko रुवन्; G3 हर्पात्. Ṇ1 वनांतिके; T2 G5 'कात्.

19 ^१) K2.4 तथा. D2 शुनकः (for भप). S (except M3) तस्यैकलव्यो भ. — ^२) D2 सप्त (for शुनः). — ^३) Ko तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु; G1.3.6 अश्वैः. T2 G2.4.5 लाघवाद्दर्पं (G2 'शं) यामास. — ^४) T2 G1 (inf. lin.). 2.4.5 शब्दवेधं विदर्शयन्. — After 19, G1 ins.:

1391* वेगमजन* * * * * लं वनैः ।

आयामपरिणामाभ्यां वभुस्ते तु शराङ्कुराः ।

समप्रमाणिभिर्जिह्वा क्षिप्रैर्व्याभपतः शरैः ।

यथा शैलं शिलोत्थाभिः सप्तार्चिभिररिदमैः ।

20 ^१) G1 ततः (for स तु). — ^२) K3 'वाननुज-
मिमवान्; D2 G2.4.6 'वानां जगाम ह; T2 G5 पाण्डुप्रतिजगा'. — ^३) G2.4.5 transp. तं and दृष्ट्वा. Ṇ3 ततस्ते (for तं दृष्ट्वा). G2.6 M कौरवा (for पाण्ड'). Ko शूराः; T1 G1 सर्वैः; T2 G2.4.5 चापि; G2.6 M राजन्. — ^४) G2.6 M गताः (for ययुः). Ṇ1.2 B D (except Ds) परं विस्मय-
मागताः; T2 G2.4.5 विस्मयं चक्रिरे शृशं.

21 ^१) Ṣ1m K1 हस्तवेधं; K2-4 Ṇ3 'वेधं च; T2 G5 समतां चापि. — ^२) Ṣ1 K1 transp. दृष्ट्वा and तत्. T2 G2.4.5 चितयंति स तस्य ते. — ^३) Ṣ1 K1 तं वीक्ष्य; K3 तत्प्रेक्ष्य; G1 प्रेक्षंतो. T2 G2.4.5 आत्मन्यकार्षुर्वीडां च. — ^४) Ṣ1 K1 कर्म तत्; T2 G5 पाण्डवाः (for सर्वैः). G2.4 ततस्ते पाण्डुनंदनाः. — After 21, T2 G2.4.5 ins.:

1392* श्वानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

22 ^१) D5 तं तथा; T2 G2.4.5 ततश्च. — D5 (hapl.)

om. 22^b-23^a. — ^१) Ko विजने वनवासिनं; Ṣ1 वनवासनिं; S 'ने वनचरेश्वरं. — K4 om. 22^a-23^b. — ^२) = 30^d.

23 K4 om. 23^{ab}; D5 om. 23^a (cf. v. l. 22). — ^१) Ṣ1 K1 B1 Dn 'मभिजा'; Ṇ3 M5 'मनुजा'; T1 G (except G1.5) M3.6-8 'मन्वजा'. — ^२) Ṣ1 K (K4 om.) T1 तथा (for तदा). M5 तं दृष्ट्वा तत्परं तदा. — ^३) B1.2.6 Dn D1 M3 तथा (for अथ). Ko पर्यपृच्छंतः. — ^४) Ko.2 D5 वा सुतः; K3 Ṇ1 B5 चेत्युत; T1 वेति च; T2 G1.2.4.6 M चेति ह; G5 वेति ह. K4 कस्यचित्पुनः; G3 अन्यचेदिह. — After 23, K2.4 ins.:

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om. उवाच; K4 T1 om. the ref. — ^१) Ṣ1 K1 M3 वीरं; Da वीरः. K2.4 एकलव्यं निपादं हि. — ^२) D5 स; M3-8 तु (for च). B D2.4 G5 मा (for मां). Ṣ1 Ko.3 D5 G3 वेत्य; K4 T1 M3-8 विद्धि. — ^३) B5 G5 M3-8 'वेदे. — After 24, B5 D4 ins. a colophon (adhy. no. D4m 134).

25 Ṣ1 Ko.1.3 T2 G5.6 M3-8 om. उवाच; T1 G2-4 M3.5 om. वैशं उ. — ^१) Ṇ1 D4 ततः (for ते तं). M (except M5) विज्ञाय. K3 यत्नेन (for तत्त्वे). T1 G5 (m as in text) M5 'गत्य. G2.4 एकलव्यः (G4 'व्यं) स आत्मानमाचक्षेथ पाण्डवाः. — ^२) Ṇ B D (except Ds) T1 G2.6 M वने; T2 G1.2.4.5 च तत् (for च ते). Ṣ1 K Da D1.4.5 M3.5 सर्वैः; T1 G2.6 राजन्. — ^३) Ṣ1 K1 'ह्युरंतिकात्; Ṇ1 द्रोणमाचख्यु'; G1.2.4 'य प्रत्यवेदयन्.

26 ^१) Ṇ B D (except Ds) समासाद्य. T2 G (except G2.6) रहसि द्रोणमागम्य.

27 Before 27, Ṇ2 D (except D2.5) ins. अजुन उ. — ^१) Ṣ1 (sup. lin.) यथाहं; K1 ययावत्; Ṇ1.2 B D (except Ds) तदाहं (B5 तदा मां); T1 सत्ततं; M3-8

G. 1. 5260
B. 1. 132. 50
K. 1. 142. 60

गुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।

यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम् ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

बहुशः. B₈ D₁ 'भ्यैकं'; T₁ 'भ्यैनं'. T₂ G₂. 4. 5 अहं ननु
परिष्वज्य. — °) S₁ K₄ M₈-3 'तोक्ते; Ko. 1 'तोक्ते.
— °) K₈ 'द्विधोन्ते.

28 °) Ko D₅ अतः. N₁ स विशि'; D₅ विशिष्टो मे.
— °) T₂ G₅ मल्लोकादपि वीर्यं. — °) N₂ B₁. 5 Dn D₁
transp. अस्ति and अन्यः. B₃ अल्पोपि; B₃m D₂ अन्योपि;
B₅ अन्योस्तु; Da D₄ अन्यस्तु; T₂ G₂. 4. 5 वने स.

29 Before 29, N₂ B₈ D (except D₂. 5) ins. वैशं
उ'; T₁ G₂. 3. 6 वैशं. — °) B₅ D₅ T₂ G₂. 4. 5 अपि (for
इव). S₁ K च; B₅ G₈ तत्; T₂ G₂. 4. 5 स (for तं).
— °) T₂ G₂. 4 तु (for वि). G₁ चिंतयामास निश्चं.

30 °) S₁ K₁. 2. 4 स ददर्श मलदिग्धं. — G₂ om.
30^a-32^a. — °) = 22^a. Ko D₅ निशितान् (for अनिशं).

31 G₂ om. 31 (of. v. l. 30). — °) S₁ K₁. 2. 4 D₅
ततो (for तु तं). — °) T₂ G₅ आगतं (for आयातं).
Ko. 3 G₈ अंतिके; K₂. 4 D₅ कं. — °) T₂ G₄. 5 गम्य
शिरः (G₄ ततः) पादौ. — °) T₂ G₄. 5 जग्राह. T₂ G₄ तदा
(for महीम्).

32 G₂ om. 32 (of. v. l. 30). — °) K₂. 4 च तं (for
ततो). — For 32^b, T₂ G₄. 5 read 32^a. — °) K (except
K₁) N₃ D₅ चात्मा (for आत्मा). — °) T₂ G₄. 5 द्रोणाय
स निषादजः (of. 3^b).

33 °) G₁ तथा; G₄ तत्र. — Ko repeats 33^a after
34^a. — °) Ko हि (for ऽसि). K₈ मे भद्र; N₁. 2 B D
(except D₅) मे वीर (B₈ राजन्); T₁ G₁-3 नैषादे; T₂
G₄-6 M मे तात. — °) Ko N₁. 2 B₁. 3. 5 Da Dn D₁. 2. 5
दीयतां मम; N₃ B₈ D₄ S दीयतामिति (T₂ G₄. 5 मे प्रदीयतां).

34 °) T₂ G₂. 4. 5 शुद्धात्मा (for तच्छु). — °) K₄
तदा; T₂ G (except G₂. 6) वचः (for इदम्). — After
34^a, Ko repeats 33^a. — Before 34^a, Dn D₁. 4 ins.
एकलव्य उ'. — °) M₈-3 कुशलं (for भगवन्). — °) Da

पयत. S₁ G₈ M₃. 5 मा; N₃ Da D₅ T₂ G₁. 4. 5 M₈-3 मे;
B₅ नो. B₅ भवान् (for गुरुः).

35 °) T₂ G₁. 4. 5 गुर्वर्थं (for गुर'). — D₅ ins. after
35^a: B₈ D₄ subst. for 35^a:

1394* यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।

एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।

[Before line 1, B₈ ins. द्रोण उ'; D₄ द्रोणः.]

— Before 35^a, Dn D₁ ins. वैशं उ'; D₅ द्रोण उ';
T₂-G₁. 2. 4 द्रोणः. — °) K₂ ततो (for तम्). G₁. 4 तदा
(for त्वया). T₁ G₁. 4 गुह्यौ. — °) N₁ B₁. 3. 5 Da Dn
D₁. 2 T₁ G₂. 3. 6 M इति (for मम). T₂ G₁. 4. 5 दक्षिणा मे
प्र (G₁ मेव) दीयतां. — G₁ ins. after 35; G₄ subst.
for 37^a:

1395* बाहमस्येव नैषादिच्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ ततः ।

36 G₁ om. 36^a. — °) G₈ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा).
— °) N₃ B D (except D₅) नियतः. T G₈ M (except
M₃) तदा. G₂. 4 च परिनिष्ठितः.

37 °) G₁ व संहृष्टमना; G₂ व हृष्टमनसः. — For
37^a, G₄ subst. 1395*. — After 37, G₁. 4 ins.:

1396* अविपण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।
D₂ S ins. after 37 (G₁. 4, after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।

[D₂ द्रोणः (for दृष्ट्वा).]

D₂ cont.:

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं ममोजसा ।
After 1397*, T G₁-4. 6 M ins.:

1399* एवं कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ।;
while G₈ repeats 1388*.

38 Before 38, M₃. 5 ins. वैशं. G₈ om. 38^a-39^b.
T₂ repeats 38 and G₄ reads it after 39; G₁ also
repeats 38 after 1400*. — °) K₈ T G₈ M अतः.

ततः परं तु नैपादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
 न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
 ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
 द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
 द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
 अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
 तथाति पुरुषानन्यान्सारुको यमजावुभौ ।

युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
 प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
 बुद्धियोगवलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
 अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
 तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
 एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
 प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

C. 1. 5275
 B. 1. 132, 63
 K. 1. 142, 76

Ñ1.2 B D (except Ds) G3 शरं. Ś1 स; K1 च (for तु).
 — °) Ñ1 'पयत्'; T2 व्यकृत्यत; G2 अकर्ष'. — °) Ko.3
 Ñ B D (except Ds) M5 च स (for स तु).

39 G5 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — °) Ś1 K (except
 Ko) Ds T1 तु (for च). Ñ1 एव (for वाग). G4 अस्मान्
 (for आसीन्). — °) K1 D2 अभिभवद्; B3.6 Da Dn
 D1.4 अभिभविता. Ds T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्; M
 नान्यो ह्यभवदर्जुनात्. — After 39, G1 ins.:

1400* एवं वृत्तं दृष्ट्वाक्षोऽथ कर्म

प्रज्ञानित्यं खेचराक्षोचुरेतौ ।

द्रोणं पार्थ चात्र धीः * * *

* * * त्या गच्छतां स्वं निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39; G1 repeats 33
 after the above ins. [v. l.: — °) T2 G1 अंगुष्ठाभ्यां
 विनाकृतः. — °) T2 G1.4 निपादजः (for नराधिप)].
 — A colophon is ins. in T1 G2.3.5.6 after 39; in T2
 G1.4 after the repetition of 38 (*adhy. no.*: T1 125;
 T2 G1.5.6 76; G2.4 77; G3 M 75). — After the
 colophon, T2 G1 (om. line 4). 2.4.5 ins.:

1401* वैशंपायनः ।

द्रोणस्ततः परां पूजां कुरुषु प्रामुवन्धनम् ।

चतुष्पादं कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।

पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबलाः ।

अनुजग्मुस्ततो द्रोणं कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont. (cf. v. l. 41):

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G3.6 M ins. वैशं. — °) Ś1
 Ko.2 Ñ B D G1.2.6 'योग्यौ; K1.4 G3 'योरयो; T1 'योगं;
 T2 G1.5 'युद्धं. Ñ1.2 B D (except Ds) बभूवतु; T2
 G1.5 अशेषतः. — °) Ko.2.4 Ñ1 D1 T1 G2.3.6 M
 'मध्यगं; K1 'मभिगं; Ñ2 B (except B5) Da Dn D1.2
 सदा (D2 गदा) संरब्धमानसौ; Ñ3 'मध्यगस्थितां; T2 G4.5
 कुरुष्वभ्यधिगं.

41 °) B3 रहस्तेषु; T1 G2.3.6 M महास्त्रेषु. — °) T2
 G4.5 सर्वेभ्यो. K2-4 अपि (for अभि-). — G5 om. 41^{cd}.
 — °) K1 G2.3 अपि; K4 तत्; T2 G5 च; G1 हि (for
 अति). Ko Ds खड्गे; G2 अन्यौ. — After 41^e, T2
 G4 ins.:

1403*

स राधेयो महाबलः ।

which in G4 is followed by 41^e and 41^d (see
 below). — °) Ś1 दुर्युधैः; Ko.2.4 दारुयैः; K1 मदकैः; K3
 खड्गे तु; Ñ1 तांश्चैव; Ñ3 दारुयैः; Da हसरं. Ś1 K1 अपि
 (for उभौ). B5 तांश्चैव तु यमावु'; D4 साधकौ तु यमावु';
 S (G5 om.) यमजावसिचर्मणि (G5 स राधेयो महाबलः);
 cf. 1403*. — °) T2 धनुःश्रे'; G1 युधि श्रे'; G3 रथिश्रे'.
 — T2 G1.5 ins. after 41^e; G4 after its repetition:

1404*

तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः.

— °) Ko.2.4 Ds सर्वत्रातिरथोर्जुनः.

42 °) Ds 'योगे वलोत्साहे; T2 G1.5 बुद्ध्या भुजवलो-
 द्योगैः; G2 बुद्धिवीर्यः प्रसादेषु; G3 बुद्धिवीर्य'. Cd cites
 योगं (=संहननं). — °) Ko.2.4 Ds सर्वदा (Ds 'श')स्त्रेषु;
 B5 सर्वार्थेषु च; T2 G1.5 तेषु सर्वेषु. Ñ2 B D G3 निष्ठितः
 (Ds भारत) (for पाण्ड). T1 G1.6 M5 'पु तथार्जुनः; G2
 'पु कृतोर्जुनः; M3 सर्वत्र तु धनंजयः; M5-8 'पु धनंजयः.

43 G2 om. 43^{ab}. — °) Ś1 Ko.2 Cd व्यस्त्रे. T2

G4.5 नित्यानुरागे. — °) K (except Ko) Ds सर्वेषु (for
 तुल्ये). T2 G1.5 अस्त्रप्रयोगेषु. — °) Ś1 K Ds T1 G3
 'वेषु च; Ñ3 Da D4 'वेनापि. — °) K2 'वारिदिदारुणः; K4
 'वारिदिदारुणः; T1 G1.3.6 M3 संबभूवार्जुनोधिकः; M5-8
 संबभूवाधिकोर्जुनः.

44 T1 reads 44 after 67. — °) Ko Ds नावसृप्यन्.
 K3 Ñ1.3 B1.5.6 D4 T1 G3.6 M परंतप (Ñ1 'पाः; Ñ3 B1
 'पः); Ñ2 B3.5 m Da Dn D1.2 परस्परं; T2 G2.4.5 'धिपाः.

45 °) Ś1 K1 ततः (for तांस्तु). D4 तात् (for तु).
 — °) Ś1 K1 सर्वदक्षिणः; Ko 'दक्षिणास्तु; K2 'दक्षिणास्तु;

G. 1. 5270
S. 1. 132. 07
K. 1. 142. 77

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमारानां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।

शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्त्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेष्वः ॥ ४७
मद्राक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व वाणं दुर्धर्य मद्राक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारचम् ।
तस्यौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातृन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातृन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेदुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D₂ रथ^०; M₆-8 सम^०. Ko धिष्ठितान्; N₂ B Da D_{1.2.4} शिक्षि^०; T₁ निश्चि^०. K₄ सुशिष्यांश्च सुनिष्ठि^०; Dn सर्व-विद्यासुशिक्षितान्; D₅ सर्वशिक्षास्वधिष्ठि^०. — ^a) S₁ K₃ भरतर्षभ; Ko. 1 N₁ B₅ D (except D_{2.5}) 'र्षभः'; S 'र्षभान्'.
46 ^a) B_{1m} (1 gloss) गृध्रं (for भासं). D₅ 'मं पक्षिणं रोप्य'; T₁ ततो भासं समा^०. — ^c) Dn अधि^०; M₆-8 'ज्ञातः'. S₁ समेतान्खातकान्सर्वान्. — ^a) S₁ Ko. 4 Da D₁ T₂ G_{2.4} M_{3.5} लक्ष्यभूतम्; G₁ स च लक्ष्यम्. N₁ उपादिशत्; M₅ अदर्शयत्.

47 S₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) Ko D₅ सर्वे हि; N₁ B Da Dn D_{2.4} सर्वेपि (B₅ सर्वोणि). — ^b) T₂ G_{1.4.5} 'प्यानस्य. K₃ N₁ B D सर्वशः; T₁ सत्वरं. — ^c) K_{2.4} T₂ G₅ पुनः; D₅ G₃ एकं. Ko समाध्यायं; D₅ समाधाय. — ^a) S₁ Ko. 4 N₂ तिष्ठतां; K₁ 'ष्ठतः'; N_{1.2} B D (except D₅) T₂ G_{1.4.5} तिष्ठत्वं; T₁ G_{2.3.6} M 'ष्ठु'. S₁ K₄ N₃ संहते^०; Ko संततैषतः (sio); K₁ G_{3.4.6} M सहिते^०; Dn D_{1.4.5} संधिते^०; G₂ परमेपवः.

48 ^a) Ko वै; N₁ B D G₂ M_{3.5} तु (for च). — ^b) S 'कृततां'. — ^c) S₁ निरीक्ष्या^०; K₁ निमेपाति; K₂ नियोक्ष्यामि.

49 S₁ K_{1.3} D_{4.5} S om. उवाच (M_{3.5} om. the ref.). — ^a) S₁ वाक्यं (for पूर्व). — ^b) K₄ B₅ 'रसः सुतः; T₁ G₁ 'रसो (T₁ 'सं) वचः; Cd as in text. — ^c) S₁ K_{1.2} B_{5.6} दुर्धर्यः; D₄ G₂ धनुषि; T₂ G_{1.4.5} क्षिप्रं तं (G_{1.5} त्वं). T₁ शरं संधाय दुर्धर्यं. — ^a) Ko Dn₂ G₂ विमुच्यतां; K₄ सुनिश्चितं; B₅ D₂ 'मुचतः; Dn₁ 'चतां; Dn₃ D_{1.4.5} T₁ G_{3.6} M 'मुच तं; T₂ G_{1.4.5} प्रमुचतां (G₁ 'तं).

50 ^a) G₂ चापं (for पूर्व). T₂ G_{1.4.5} ततः कुंतीसुतो राजन्. — ^b) Ko N_{1.2} B D परंतपः (Ko B₅ D₅ 'प'); K₁ महाबलः; N₃ महाधनुः; T₁ महारथः. T₂ G_{1.4.5} गृहीत्वा धनुस्ततः. — ^{cd}) = (var.) 60^{cd}. D₅ G₁ 'स्थौ तं भासम्'.

51 ^a) T₁ विद्धतधं. — ^b) Ko कुरुसत्तमं; B₅ T₁ M_{3.5} 'पुंगवं. — D₁ om. 51^c-52^d; D₅ subst. 51^{cd} for 53^{ab}. — ^c) M₆-8 मुहूर्तम्. K₃ एनं (for इदं). — K (hapl.) om. 51^c-53^a. — ^d) Ko G₃ M₅ 'र्षभः; K₁ कुरुनन्दनं; T₂ G_{1.4.5} पुरुषर्षभः.

52 K₁ D₁ om. 52 (cf. v. l. 51). — ^a) S₁ पश्यसेमुं; B₁ Dn पश्येनं त्वं; D₁ 'सि त्वं; T₂ G_{4.5} 'स्येकं. — ^b) K₃ नरवरर्षभ; T₁ देववरा^०; G_{1.4.5} 'वरोत्तमः; M₆-8 'वराग्रज. — Before 52^{cd}, N₂ ins. वैशं उ^०. — ^c) S₁ 'त्येव माहात्म्यं.

53 K₁ om. 53^a (cf. v. l. 51). — ^{ab}) For it D₅ subst. 51^{cd}. K₄ transp. पुनः and द्रोणः. Da प्रत्युवाच ह. T₂ G (except G_{3.6}) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुनः प्रतः. — After 53^{ab}, G₁ repeats 52^{cd}. — Before 53^{cd}, N₁ Dn D₁ ins. द्रोण उ^०. — ^c) S पार्थ (T₂ G_{4.5} लक्षं) (for अथ). Ko N₁ D₅ T G (except G₁) मां च; D₁ तां च. — ^d) Ko D₅ चापि; K₃ (om. वा) अपि.

54 ^a) T G_{4.5} अथ (for स). — ^{cd}) Ko गृध्रं; K₃ वृक्षं (for भासं). T₂ G_{4.5} भवंतमथ भ्रातृन् लक्षं वैव दिवि प्रभो.

55 ^a) B₅ 'वाच विसर्पे'. — ^b) T₁ द्रोणो वै जनमेजय. — ^c) Some MSS. लक्षं.

56 K₄ om. 56^b-57^a. — ^b) K₃ महौजसः; T₁ G_{2.6} महाबलान्. T₂ G_{4.5} कुत्सयित्वा महारथान्. — ^{cd}) T₂

ततो दुर्योधनादींस्तान्धारतराष्ट्रान्महायशः ।
 तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
 अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
 तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
 ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्वयेदानीं ग्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशम्यताम् ॥ ५८
 मद्राक्ष्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छिरः ।
 वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
 एवमुक्तः स्वयसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
 मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
 पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ६१

पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
 न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
 ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
 भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
 शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
 अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूहः ।
 मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थ स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
 ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
 शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
 तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
 मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७

C. 1. 5298
B. 1. 133. 10
K. 1. 143. 10

G₃. 5 'जातेन जिज्ञासुः स नरर्षभः.

57 K₁ om. 57^a (cf. v. 1. 56). — ^a) T₁ 'न्यांश्चैव स भी'. — ^b) N₁ 'न्यवंशजा'; T₂ G₂. 4. 5 'श्चैव विदेशकान्'. — ^c) S₁ उक्त्वा च; K₀ तथेति; K₁ उवाच; K₃ N₁ तथैव. N₁ B₁. 3. 6 D G₃ transp. सर्वं and तत्. K₂. 4 वर्ततः; B₃ ते सर्वं (for सर्वं तत्). — ^d) K₂. 4 तं पश्यामेति. G₃ ते च (for इति). G₁ चाब्रुवन् (for कुत्सितः). — After 57, N₂ Dn D₁ ins. a colophon (*Adhy. no.*: Dn₃ 131. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5290).

58 Before 58, N₂. 3 Dn D₁ ins. वैशं उ°. — Before 58^{cd}, N₂ ins. द्रोण उ°. — ^a) S₁ निहंतव्यं. — ^a) S₁ transp. एतत् and लक्ष्यं. K₃ N₃ S निपात्यतां; N₁. 2 B D विलोक्य.

59 ^a) N₁ तु; T₁ G₃ च (for ते). — ^b) K₀ -य; K₂. 4 -सिन्; T₁ G₂. 3. 6 च. K₀ D₅ द्रुपुः (for शरः). N₁ व्यो भवता श°. — ^{cd}) S विकृप्य. N₁ G₃ तत्र; M₈-8 वीर (for पुत्र). G₃ transp. पुत्र and तिष्ठ.

60 ^b) G₁ मस्तकीकृतं; G₃ 'कृत्य कार्मुकं'. — G₁ om. 60^{cd}. — 60^{cd}=(var.) 50^{cd}. — ^a) K₃ N₁ B D T₁ G₃. 6 M भासं (for लक्ष्यं). — ^a)=50^d. K₀. 3 G₃. 6 M (except M₃) 'समाहितः; K₂. 4 D₅ 'प्रणोदितः; T₁ उवाच च समाहितः; T₂ G₂. 4. 5 गुरोर्वाक्यसमाहितः.

61 ^a) T₂ G₄. 5 मुहूर्तम्. D₄. 5 एव (for इव). — ^b) Dn₁ परिभां; Dn₃ T₂ G₄. 5 प्रत्यभा. — ^c) B (except B₃) D₂ इमं (for पुनं). — ^a) K₀ D₅ मां चापि. K₀ D₅ वै सुत; K₂. 4 चेतुनः; K₃ N₁. 3 B₅ D₂ T₁ G₁-3. 6 M चेत्युत; N₂ B₃ Dn D₄ चार्जुनः; D₁ त्वर्जुनः; T₂ G₃

चेत्यधः; G₄ चेत्यध.

62 ^a) N₂. 3 B D T₁ G₂. 3. 6 'म्येकं. K₂. 4 स्थितं; D₅ T₁ G₂ अहं (for भासं). K₂. 4 D₅ T₁ G₂ भासं; D₄ इमं (for इति). T₂ G₄. 5 पश्यामि भासमेवाहं. — ^b) T₂ G₄. 5 इति तं प्रत्यभा. — Before 62^{cd}, D₅ ins. अर्जुन उ°. — ^c) K₂. 4 च; T₂ G₄. 6 हि (for तु). — ^d) T₁ G₄ 'मि भरतर्षभ; T₂ G₅ 'मि न च किंचन.

63 ^b) G₃ अथ (for इव). — ^c) D₅ S दुर्धर्ष. — ^a) S₁ पार्थिवानां. K₀ D₅ यशस्करं; K₃. 4 N₃ T₂ G₃. 5 नरर्षभं; N₁. 2 B Dam Dn D₁. 2. 4 महारथं (D₁ 'यः); Da महात्मनां; G₁. 2. 4 अथर्ष. K₂ पाण्डवं भरतर्षभं.

64 ^b) T₂ G₄. 5 नरर्षभ (for पुनं). — ^a) D₅ तु गात्राणि (for गात्रम्). S₁ K (except K₃) B₃ Da T₂ G₄. 5 च (for सः). T₁ [S]वदत्.

65 ^a) T₂ G₄. 5 तथा (for एवम्). — ^c) G₁ द्रोणः; G₃ वाचं (for पार्थ).

66 ^b) S₁ K₀ शरेण. K₃ G₁-3. 6 M सः; B₅. 6 Dn D₁ T₁ च; D₅ हि. N₃ क्षुरेण शितेन सः; T₂ G₄. 5 क्षुरेणा-प्रवता प्रसुः. — ^c) K₂. 4 D₅ सहसा; T₂ G₄. 5 तीक्ष्णेन (for तरं).

67 ^a) T₂ G₄. 5 निर्वृत्ते; G₃ वीर्येण (for संसि). — ^b) T₂ G₁. 2. 4-6 M परिष्वज्य च. S₁ K₁ फल्गुणं; K₀. 3 N₁ B Da D₂. 5 M₇. 3 फां; K₂. 4 Dn D₁ G₁. 2. 6 पाण्डवं. T₁ 'पञ्चयेदमब्रवीत्; G₃ लक्ष्ये च विनिपातिते. — ^c) T₂ स मेने द्रु°. — After 67, T₁ reads 44.

68 ^b) G₁ 'रसः सुतः. — ^c) K₀ D₅ T₂ G₄. 5 गंगा-भिमुखो; T₁ G₂. 3 गंगासलिले. — ^d) S₁ K₃ पुरुषर्षभ. T₂

C. 1. 5299
B. 1. 133. 11
K. 1. 143. 11

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गाममितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थवाणैर्वहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुपेवेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

G4.5 मज्जनार्थमरिंदमः.

69 ^a) Ś1 K2-4 G1.4 अथ; N1 ततो. B3.5 (hyper-
metric!) अवगाहमानं तं द्रोणं. — ^b) T2 सहसा; G4.5
सलिलं. — ^c) T2 G4.5 'ह सुमहान्. — ^d) Ś1 K1 M3.5
जंघायां; T2 G4.5 जंघयोः. K2.4 'चोदितः; N1 बल'.

70 ^a) K2.4 T1 G3.5 M (except M5) वि (for उपि).
G4 समर्थस्त्वथ मो'. — ^b) Ko transp. शिष्यान् and
सर्वान्. Ko.2.4 D5 अनोदयत्; G2 अभाषत. T2 G4.5
'प्यांस्तान्समचो'. — ^c) N B3 Dn D1 'त्वा तु मोक्षय (Dn
'क्ष)ध्वं. — ^d) T2 G4.5 इति तान्सांत्वय (T2 'न्सत्वर; G5
'न्सत्वर)न्निव.

71 ^a) K3 लघुकैः; N3 दशभिः (for निशि'). T2
G4.5 वचनादेव बीभत्सुरावापैर्दशभिः शरैः. — ^c) K2.4
D2 G3 आयसैः; K3 N1 B1.3.5 D4 अवायैः; B5 Da आचार्यः;
D5 नाराचैः. T1 G1-3.6 निशितैः; M दशभिः (for पञ्चभिः).
T2 G4.5 शिरश्चिच्छेद दशधा. — ^d) N1 D1.5 अंभस्ये-
नमताड'; T2 G4.5 मग्नं ग्राहमथांभसि. — Ś1 om. 71^a-72^b;
K1 om. 71^a-72^a. — ^e) Ko.2.4 D5 'रेपि तु; N1 'रे तु च;
N2 'रे त्वसि (sic); N3 'रे भुवि; B5 'रेपु वि; Dn D1 'रे
त्वथ; M6 'रे स हि.

72 Ś1 om. 72^{ab}; K1 om. 72 (of. v. l. 71). — ^a) N
B D G3 M3.5 तु (for च). K2.4 तं दृष्ट्वा कृपयोपेतं; T2 G5
तादृशांश्च क्रियोपेतान्. — ^b) N1 'णो मेने तु पां'.

73 ^a) K1 बहुशः; N1 बहुभिः. M3-8 'बाणाभिहतः.

B3 (m as in text) तस्य बाणैः स व'. — ^b) T2 G4.5 खंडं
खंडं कृतस्तदा. — ^c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्वं). Ko अगमत्;
T1 पंचत्वं (for आपेदे). — ^d) Ko transp. जङ्घां and
त्यक्त्वा. B5 सुक्त्वा. T2 G4.5 त्यक्त्वा जंघे महात्मनः.

74 T2 G4.5 om. 74-78. — ^b) N3 (sup. lin.
sec. m. as in text) महाबलं. — ^c) Ś1 K1.2.4 Dn D1
इमं; Ko एनं; D5 एतत् (for इदं). — ^d) Ko D5
'मरिमर्दनं; K3 'मपि दु'; N1 'मिति दु'; B3 (m as in
text) 'मतिदुर्जयं; Da 'मेति दु' (sic). — ^e) K3 N3
G1.3.6 M वीर (for नाम).

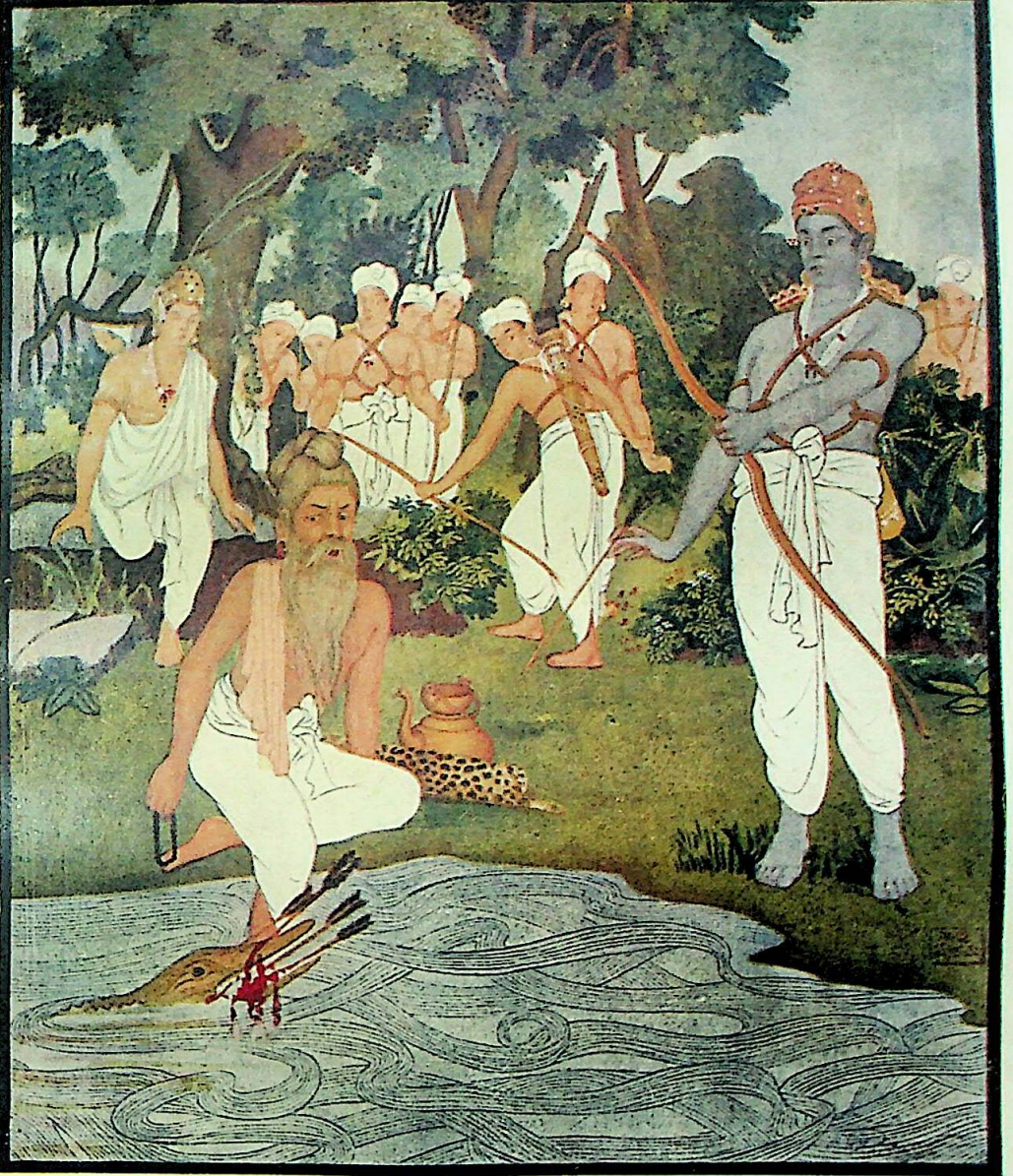
75 T2 G4.5 om. 75 (of. v. l. 74). — ^a) N3
पुरुषेवेतत्. — ^c) M3-8 हि (for वि). N1.2 सर्वे; D5
D4 सर्वम् (for एतद्). — ^d) N1.2 स्वल्प'.

76 T2 G4.5 om. 76 (of. v. l. 74). — ^a) G1
असमानम्. — ^c) G3 'रय त्वं. Da सततं; Arjp प्रयतं.
— ^d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3.5 शृणुष्वेतद्.

77 T2 G4.5 om. 77 (of. v. l. 74). — ^a) K (except
K1) B1.6 D2.5 बाधिता; T1 G1-3 बाधते. S (T2 G4.5
om.) कश्चिद् (for शत्रुर्). — ^b) N3 B3.5 Dn D1.5 यदि;
G3 यथा. Ś1 K1 वै; K2 T1 M त्वा; K4 G1 ते. K3
संयुगे; T1 पाण्डव; M कुत्रचित् (for कश्च). — ^c) K2.4
तद्वधार्थं. — ^d) N3 B (except B3) Dn D5 G1 तद्;
G2 तथा.

78 T2 G4.5 om. 78 (of. v. l. 74). — ^a) Ś1 तान्;

तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निमित्तैः शरैः ।
 आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
 इतरे तु विस्मृतास्तत्र तत्र प्रपदिरे ॥ १. १२३. ७१

१२४

वैशंपायन उवाच ।

कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्वाजन्धृताराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
 कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्नीकस्य च धीमतः ।
 गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
 राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमारः कुरुसत्तम ।
 ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्नुमते तव ॥ ३
 ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४

यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देसे यथा यथा ।
 तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
 स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
 क्षत्तर्हद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
 न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
 ततो राजानमामाच्य विदुरानुगतो बहिः ।
 भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
 समामवृक्षां निर्गुल्मामुदकप्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

C. 1. 5320
B. 1. 134. 8
K. 1. 144. 9

Dn1. n2 D1 स; D5 सं; M3 च (for तत्). Dn3 M6-8 स
 तथेति प्र. — ^a) K4 च; Dn2 T1 G1-8. 6 M6-8 प्र. (for
 स). N1 B (except B5) Da D5 'सुः संहतां'. — ^a) K4
 च (for तत्). D1 स तदा (for तदाह).

Colophon om. in T2 G4.5. — *Major parvan*: G1-3.6
 M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: S1 Ko-2.4
 N1.2 B Da Dn1. n2 D1.2.4.5 संभव; to it S1 K1.2.4 N1
 B5 Da D1.2.4 Cd add समाप्त (or 'सं'). — *Adhy.*
name: Ko अर्जुनस्यास्त्रप्राप्तिः; K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेशः;
 N1.2 द्रोणप्राहमोक्षणं; N3 अस्त्रशिक्षा; M लक्षन्निपातनं (M5
 ब्रह्मास्त्रग्रहणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 B1 130; Dn3 132; D1m 134; T1 126; G1.6 77; G2
 78; G3 M 76. — *S'loka no.*: Dn 23 (Dn1 22); M3
 42. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5312.

124

1 S1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G4.5 om. the
 ref.). — ^a) M6-8 transp. धातं and पाण्डु. T1
 पाण्डवाश्चैव (for पाण्डु). T2 G4.5 तांस्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्व-
 शस्त्रविशारदान् (G5 'शास्त्रभृतां वरः'). — ^a) T1 G1.2.6 M
 वाक्यं (for राजन्). T2 G4.5 'द्वा द्रोणस्तु राजानं'. — ^a) S1
 K1 T1 नरेश्वरं; G5 अचक्षुषं.

2 ^b) S1 K1.2.4 Da1 G2 वाह्नि. — ^a) T2 G4.5 अपि
 (for च). — After 2, T2 G2.4.5 ins.:

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, N2 D4 (marg.) ins. द्रोण उ; T1 G2
 द्रोणः. — ^a) K1 राजन्विद्यास्त्रप्राप्ते. — ^b) Ko.8 G2

'सत्तमाः; M5 राज'. — ^a) Ko निदेशयेयुः; G1 दर्शयेयुः
 स्वां. D2 T1 G3 तां; G1 च (for स्वां). G4 दर्शयिष्यन्ति
 शस्त्राणि. — ^a) T1 राजद्विष्ट्या मम प्रियाः; T2 G4.5
 तद्वद्वा (G4 तद्विद्वा) ननुमन्यतां.

4 Before 4, N2 ins. वैशं उ. — ^a) G2 महातेजाः;
 M3 'राजा. — Before 4^{ad}, N2 B5 D (except Da D5)
 ins. घृतराष्ट्र उ. — ^a) S कृतं द्विजवर त्वया.

5 ^a) Ko N B D (except D1.2.4) G1-2.6 M3.5
 यदानु (B3 यद्वत्); T2 G4.5 यदायं. T2 G4.5 मन्यते. S1
 K1 काले. — ^b) G4 काले (for देशे). S1 K4 Da Dn3
 D4.5 T1 G1.2.4 यथा तथा. — ^a) S1 यथा तथा; T1 तत्र
 तस्य. G2 विधायस्व; G3.4 'धाय त्वं. D4 तथा विधानं
 तत्सर्वं. — ^a) S1 K1 नः; G6 M6-8 मा. T2 G4.5
 समाज्ञापय चैव मां.

6 ^a) Ko 'यामि सदा चाहं. — ^a) K समुद्यु (K1
 समृद्धि) कान्; N3 T1 G1-3.6 M समायुक्तान्. T2 G4.5
 समुद्यतानस्त्रहेतोः. — ^a) N1.2 न (for ये). S1 पश्यन्ति.

7 ^a) T2 G4.5 सत्कार्यः क्षत्त आचा. — ^b) T2 G4.5
 ब्रवीमि. D5 तं; T2 G4.5 यत्. — ^a) K2.4 प्रियो. S1
 मन्येत्; Ko.1 D5 मेन्येत्; K2-4 S मेघ (for मन्ये).

8 Before 8, N2 ins. वैशं उ. — ^b) N1.2 Dn
 निर्गतो विदुरो; N3 T2 G5 'नुमतो; B Da D1.4 विदुरो
 निर्गतो; T1 D5 विदुरोऽनु; G2.4 M 'नुमते. — ^a) G1
 महास्त्रज्ञः (for 'प्राज्ञो). — ^a) T1 कारयामास; G1 रूपं;
 G2 प्राप. — After 8^{ad}, B5 (marg.) ins.:

1406* प्रेक्षयागारं सुविपुलं शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(cf. 10). — ^a) G4 निर्जग्मुः. — ^a) N B1.3m.5 Dn D1
 'कप्रस्रवणान्वितां (N3 'कप्रस्रवसंयुतां); B5 D5 'कप्रस्रवण-

G. 1. 5320
B. 1. 134. 0
K. 1. 144. 0

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तित्थौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चकुस्तत्र च शिल्पिनः ।
राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छयोपेताञ्जिविकाश्च महाधनाः ॥ ११
तस्मिस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुर्मुश्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्वृतम् ।
दर्शनेभ्यु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतुहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

स्थिताः; T₂ G_{4.5} प्रागुदकप्रवणां शुभां; Cd उदक्प्रवण-
संहितां (sic).

9 °) Ś₁ K₁ N_{1.3} B D (except D₅) 'बुष्टे; T₂ G_{4.5}
'घुष्य; Cd as in text. N₁ B D (except D₅) समाजे तु
(Dn D₁ च); N₂ पुरं चापि. — °) N₁ B Da D_{2.5} T₂ G_{4.5}
वरः. T₁ G_{1-3.6} M 'र्थं भरत (T₁ G₂ पुरुष) र्षभ.

10 °) Ś₁ K₁ रक्ष्यां भू; K₃ N_{1.3} B₅ S रंगभूमि. K₃
N_{1.3} B₅ G_{2.4-5} 'विपुलां; T₁ G_{1.3} M 'विहितां. — Ś₁ K₁
om. 10⁶⁰. — °) K₃ N₃ T₁ G₅ M 'दृष्टो; N₁ शास्त्रं दृष्ट्वा;
B_{5.6} D₄ 'दृष्ट्या. T₁ अकल्पयत्; G_{1.3.6} M अकारयत् (for
यथा). T₂ G_{2.4.5} अकरोद्दर्शनेप्सया. — °) T₂ G₅ प्रेक्षा-
रंग. Ko.3 D₅ T₂ G₅ सुविपुलं (of. °); K_{2.4} 'रुचिरं.
— °) Ko तत्राय; K₃ N₃ T₂ G₅ ते तत्र; N₂ B D ते तस्य
(D₅ तत्रापि) (for तत्र च). — °) D₅ T₁ G (except G_{1.5})
राज्ञां. Ś₁ K₁ T₁ G₅ 'पेतां; M_{3.5} सर्वगुणो. — °) Ś₁ K₁
B₅ D₅ नराधिप; K_{2.4} नरोत्तम; M₆₋₈ द्विजर्षभ. G_{2.4}
स्त्रीणां च भरतर्षभ. — After 10, T₂ G_{4.5} ins.:

1407* मनस्यमञ्चान्विपुलानकरोद्दर्शनेप्सया ।
(see below).

11 T₂ G₅ om. 11⁶⁰. — °) K_{2.4} ते (for च).
— °) B₅ तत्र तत्र ततो ज. — °) S सचिवाश्च पुनर् (T₂
G_{2.4.5} शिल्पिनश्च पृथुर्) मंचान्कारयामासुरुच्छित्तान्.

12 °) T₂ G_{2.4.5} ततस्त्वस्मिन्दिने प्राप्ते. — °) T₂ G_{4.5}
राजा सवलवाहनः. — After 12⁶⁰, D₄ (marg. sec. m.)
S ins.:

1408* सान्तःपुरः सहामालो व्यासस्थानुमते तदा ।

[D₄ G₂ 'मत्सदा; M₃ (sup. lin.) व्यासं चैव नरर्षभ.]
Thereafter T₂ G₅ ins. 1409*. — °) T₂ G_{4.5} भीष्ममग्रे
पुरस्कृत्य. — °) K_{2.4} N₁ D₁ कृतं; G₄ द्रोणं (for कृपं). T₁
G_{2.3} M om. च. Ś₁ K_{1.2.4} 'यमुत्त. — S ins. after 12

(T₂ G₅, after 1408*); D₄ (marg. sec. m.), after 13:

1409* बाह्लीकं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।

कुरुनन्याश्च सचिवानादाय नगरादहिः ।

रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणैः सहितो नृपः ।

Thereafter T₂ G₅ read 12⁶⁰.

13 °) G₁ 'प्रतिच्छन्नं; T₂ G₅ मुक्तामाला. — °) Ko
N₃ D_{2.5} T₂ G (except G_{1.2}) M_{7.3} वैदूर्य; N_{1.2} B Dn
D₄ वैदूर्यमणिशोभितं; Da D₁ 'शोभितं. — °) T₂ G_{4.5}
'कुम्भपरिक्षिप्तं. — °) T₁ G_{2.3.6} M 'पारुहत्; T₂ G_{4.5}
'पाविशत्.

14 °) Ś₁ K₂ G_{1.5} 'भाग. — °) Ko.3 N_{1.2} B D
(except D₅) 'श्च राज्ञः सर्वास्ताः; M₆₋₈ 'श्च सर्वा राज्ञस्ताः.
— °) N₃ ताः सप्रेक्षपरि; T₁ G_{1.3.6} तासां च परिचारिकाः;
T₂ G_{2.4.5} तेषामंतःपुराणि च (G₂ 'पुरस्त्रियः); M तेषां प्रेक्ष्य
परिच्छदान् (M_{3.5} 'दाः). — °) Ko.2 B₅ D_{4.5} G₅ मंचं
G_{1.3.6} कांतं. — °) Ko दिव्यस्त्रि; D₅ दिव्याः स्त्रिं.

15 °) N₁ B_{5.6} Da D₄ 'णाः क्षत्रिया वैद्याः; S
'क्षत्रविदृष्टं. — °) S सर्वं तत्र समागतं (G₁ 'गमत्).
— After 15⁶⁰, T₂ G_{4.5} (which om. 15⁶⁰) ins. 1410*.
— °) Some MSS. 'नेप्सुः. Ś₁ K_{1.4} समाभ्या. — °)
N_{1.2} B Da D_{2.4} विचेष्टितं (for कृता). — N_{1.2} B D
ins. after 15: T₂ G_{4.5}, after 15⁶⁰:

1410* क्षणेनैकस्थितां तत्र दर्शनेभ्यु जगाम ह ।

[T₂ G_{4.5} 'नैकस्थिता.]

16 Ś₁ K (except K₄) om. 16⁶⁰. — °) T₁ M₆₋₈
प्रवादितश्च; G₁ 'दितं च. — °) B_{1m.3} S जन (G_{2.5}
यूनां) कोलाह. — °) T₂ G₅ 'र्णवोपरिष्ठु. — °) Ś₁ K_{1.2.4}
transp. समा and सः. T₂ G₅ 'जः प्रत्यपद्यत (G₅ 'बुध्यत).

17 °) M (except M₃) 'केश.

18 °) Ko D₅ 'मध्ये. T G_{4.5} तथा. — °) N₃

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
 नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
 स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
 ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
 अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
 विविधविधिं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
 ततो वद्धतनुत्राणा वद्धकक्ष्या महाबलाः ।

वद्धतृणाः सधनुषो विविधैर्भरतर्पभाः ॥ २१
 अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमारः परमाद्भुतम् ॥ २२
 केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांसवननानामिरे ।
 मनुजा वृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
 ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्वाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
 विविधैर्लोघवोत्सृष्टैरुखन्तो वाजिभिर्दुतम् ॥ २४

C. 1. 5337
 B. 1. 134. 26
 K. 1. 144. 37

सचिवैः सह; G1.० स वि; Ms संवि. — °) T1 G2.3.० वीतं; G1 युक्तं (for हीनं). — °) T G० सांगार इव चांशु; G3.४ सांगाराङ्ग; G० सांगारुरिव (sic) चांशु. Cd cites साङ्गारकः (as in text).

19 °) S (except G4) व्यासस्यानुमते चक्रे. — °) N1 T1 G1-3.० M अपि; B० आह (for अत्र). T1 G1-3.० M शास्त्रज्ञान्. Dn 'णास्तु सुमं'; D1 'श्रानुमं'; D2 'श्रास्त्रमं'; T3 G4.० 'णान्सर्वशास्त्रज्ञा'. — °) N2 B1 Dn D1 कारया. S (except T3 G4.०) मंगलैः. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 19 (T3 G०, after 20^{ab}):

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।

प्रददौ दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D4 M 'मणिमुक्तानि. G०.० वसूनि (for वस्त्राणि). G2.४ 'स्त्राण्याभरणानि च.]

20 °) G० ततः; Dn1.2 सुख- (for अथ). D० 'वोषेण. — °) S1 K1 मुख्यस्य; T1 G (except G4.०) नाद; M दान (for पुण्य). K2 N1.2 B1.3 Dn D1.2 S समनं. — After 20^{ab}, T2 G० ins. 1411*. — °) S1 K1 'शुश्रि-
 त्रमादाय; T2 G2.४.० गृहीत्वोपविष्टुः सर्वे. — °) K०.२.४ D० सर्वोप; G2.४ रणोप. D1 G० नृपाः.

21 °) K०.० N० वद्धतल; N1.2 B D वद्धांगुलिं. — °) N (except S1 K1 B1) 'कक्षा. N2 B D T3 G4.० महारथाः. — °) G1 वद्धपत्राः; G2 'त्राणाः. T2 G4.० 'णाश्च संनद्धा.

22 °) N B D तु (for च). T1 सर्वे (for तत्र). T2 G4.० यथाज्येष्ठक्रमं तत्र. — After 22^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्पभाः ।

चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।

आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।

अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

रक्तचन्दनद्विधाश्च रक्तमाल्यानुधारिणः ।

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचनाः ।

[5]

द्रोणेन समनुज्ञाताः गृह्य शस्त्रं परंतपाः ।

धनंपि पूर्वं संगृह्य तत्तत्कालेनभूषिताः ।

सज्जानि विविधाकाराः शरैः संधाय कौरवाः । [10]

उयाघोपतलघोषं च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M०-३ transp. चक्रुः and पूजां. — (L. 3) D० सं; M सु- (for च). — (L. 4) T1 G1.2.४.० समन्वि; T2 G4 समन्वितं. — (L. 5) D4 T1 M०.० 'चंति. — (L. 6) T1 रक्तचन्दनधारिणः. — After line 8, G4 (marg. sec. m.) ins.:

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टांश्चेरुः सर्वे नरर्पभाः ।

— (L. 10) M०-३ 'कौरैः शस्त्रैः. — (L. 11) T1 G4 सर्वभू; G०.० 'त्वा पूज्याणि. D4 M अमोदयन्.]

— °) S1 'रक्षैर. S1 K० T1 'वीराः. — °) S1 K1 'दुताः. M कुमारान्भुतदर्शनं (M० sup. lin. 'नाः; M० 'राशारुदर्शनाः).

— After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1414* केषांचित्तद्रुलेषु शरा निपतिता नृप ।

केषांचित्सुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायकाः ।

केचिच्छ्रयाणि विविधैर्वाणैराहतलक्षणैः ।

विष्यथुर्लोघवोत्सृष्टैर्गुरुणि च लघूनि च ।

[(L. 1) T2 G4.० तत्र माल्यैः; G1 तरुमुख्यैः; G० M०.० तत्र सू; M०-३ तत्र वा. M०-३ रणे (for नृप). T1 शरान्निपतिताश्च (sic). — (L. 2) T2 G4.० 'देवासक्ता वाणपंक्तयः. — (L. 3) D० 'णैरात्तशरासनैः; T1 G2.३ M०.० 'राहि' (M० sup. lin. 'राह'); T2 G4.० 'णैर(T2 'रा)हित-
 लक्षणाः. — (L. 4) T1 G1.2.० M०.० विभिदुर (for विष्यथुर).]

23 T1 G1 om. 23^a-24^b. — °) K० T2 G० 'च्छिरःक्षे'. — °) S1 K D० मनुष्या. — °) S1 K1 Dn D1 M० सुविस्मिताः; N1.2 B०.० सुवि.

24 T1 G1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — °) K० ततो (for ते स्म). K N B1 Dn D० T2 G (G1 om.) M०.० विभिदुर (K० बहुभिर्). — °) N2 'शोभनैः. — °) M०-३ विविधुर. K० 'वोपतैः. T1 G1 'धैर्वाणसंबर्षैः; G० केचि-
 द्वायाघोत्सृष्टैः (sic). — °) T G (except G2.०) 'द्व्यंते.

C. 1. 5338
B. 1. 134. 27
K. 1. 144. 39

तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकामुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा जुकुशुस्त्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गात्रयचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽथपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्मणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

25 ^a) T₁ G₁ प्रेक्षिता; G₂.s.s M प्रेक्षका. S₁ K₁ विस्मयं ययुः; D₄ ताननाः. T₂ G₄.s प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मयाः.
26 ^a) N̄ B D 'शुश्रान्ये (D₅ 'त्र). G₈ नागरा विविशुस्त. — ^b) S (except M₈) शतशोथ सह. — ^c) T₂ G₄.s नागरा; M प्रेक्षका: (for भार). T₁ G₁-2.s प्रेक्षका: साधु साध्विति (G₈ विस्मिता:).

27 G₈ om. 27^b; D₁ om. 27^b-28^a. — ^b) M₆-8 वा (for च). T₂ G₄.s यथाचार्यानुशासनं.

28 D₁ om. 28^{ab} (cf. v. 1. 27). — ^a) T₂ G (except G₈.s) गृहीत्वा. K₂-बहुचर्मा; T G (except G₈) 'मणि (T₁ 'मणि). — ^c) T G₁-3.s.s शस्त्रमार्गान्. G₄ सहसा मार्गोत्सृष्टाः. — ^d) T₂ G₄.s 'रुः सर्वे नरर्षभाः.

29 ^a) D₅ शिक्षां (for शोभां). — ^b) T₂ G₄.s सुस्थिति (for स्थिर). — ^c) S₁ वीराणां (for सर्वे). — ^d) K₀.s N̄ B D प्रयोगः; T₁ G₁.s.s M₅.7.s 'गात्; T₂ G₂-4 M₃.s 'गान्. K₃ G₁ 'चर्मणः; N̄ B D (except D₅) 'णोः; G₂ M₆-8 'णि.

30 ^a) K₀.s D₅ T₂ G₄.s M₆-8 'संरुधौ; K₁ 'संपु; N̄₁ 'संष्ट; B₅ Da D₄ 'संद्धि; T₁ G₁-2.s 'संकुद्धौ. M₃.s अथ रंगसुसंकुद्धौ. — ^b) K₀.s D₄.s दुर्योधन; T₂ G₅ वृकोदरसुर्योधनौ. — ^c) G₈ अपि तीव्रौ. — ^d) S₁ सशृंगौ पर्वताविव; K₁ T₂ G₄.s सशृंगाविव पर्वतौ; G₆ द्विशृंगाविव चाचलौ.

31 ^a) N (except S₁ V₁) T₁ G₈ 'कक्षौ (K₁ 'कक्ष्या); G₂ 'खड्गौ; G₈ क्रूरप्रेक्षा. K₀ D₅ महाकायौ. — ^b) D₅ समव. — ^c) S₁ K₀.s B D (except D₂) T₂ G₈-8 बृहंतौ; K₁ बृहता; K₂ बृहंतौ; K₄ बृहंतौ; T₁ वसंतौ; G₂ बृहंतौ; M₆ बृहंतौ. N (except K₁) वासिता.

32 D₁ om. 32. G₂ repeats 32^{ad} (with v. 1.).

ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
वद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमारानां विचेष्टितम् ॥ ३३

— ^a) N̄₃ D_n मंडलगतौ; T₂ G₅ निर्मलावेतौ; G₂ (first time).s चंचलगतौ; G₂ (second time) M₃.s 'गतौ; Nilp as in text. — ^d) T₂ G₂ (second time).s सदर्पाविव; M 'शृंगा. N̄ B D (except D₅) T₁ G (except G₄.s) कुञ्जरौ (for गोवृ); cf. 13^d.

33 ^a) G₈ transp. विदु and धृत. — ^b) N̄ B Da D_n D₁.4 (before corr.) गांधार्याः. S च महामति; Cd पाण्डवारणिः (as in text). — ^c) K₃ D₅ S न्यवेदयत. S₁ K₁.2.4 D₅ तौ सर्वौ. — ^d) D₁ पाण्डवानां (for कुमा). S₁ कृतांजलि; K₁.2.4 D₅ कृतास्त्रतां; G₆ च चेष्टितं.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: T₁ संभव. S₁ K N̄ B Da D_n D₂.4.s (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र (K₁ om. अस्त्र; N̄₁.2 B₃.s Da D₄ शिक्षा; B₁.s अस्त्रशिक्षा दर्शन. — Adhy. name: K₀ रंगप्रवेशः; G₈ रंगावतरण. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ sup. lin. 119; B₁ 131; B₅ T₁ 127; D_n 133; D₁ 135; T₂ G₈.s M 77; G₁.4.s 78; G₂ 79. — S'loka no.: D_n 35; M₃ 45. — Aggregate s'loka no.: D_n 5345.

125

1 S₁ K₁.s D₅ S om. उवाच. — ^a) N̄₁.2 B D (except D₅) हि; T₁ G₃ तु (for च). T₂ G₁.4.s दुर्योधने चरसेवं. — ^c) G₈ 'स्नेहात्. — ^d) K₀.s Da D₄.s G₁-s M₃.s द्विधैवा.

2 ^a) S₁ K D₅ हे वीर; N̄₂.s B₁.s Da ही वीर; S जय हे. T₂ कुरुदे वीरे; G₄.s कुरुवीरेति. — ^b) S₁ K D₅ हे भीम; N̄₂.s B₁.s Da D_n (?) ही भीम; S जय हे. Nil.

१२५

वैशंपायन उवाच ।

कुरुराजे च रङ्गस्ये भीमे च वलिनां वरे ।
 पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवजनः ॥ १
 हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
 पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहस्रोत्थिताः ॥ २
 ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
 भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
 वारयैतौ महावीरौ कृतयोग्यावुभावपि ।
 मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
 ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
 युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविघर्णवौ ॥ ५
 ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
 यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 ऐन्द्रिन्द्रिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
 आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
 वद्वगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकाशुकः ॥ ८
 काञ्चनं कवचं विभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
 सार्कः सेन्द्रायुधतडित्संध्य इव तोयदः ॥ ९
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
 प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
 एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
 एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
 एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।

C. 1. 5358
 B. 1. 125. 12
 K. 1. 145. 13

हा भीमेत्यपठः । ॐ K₁ इति च नन्दनं; K₂ इति स्तुन्वतां;
 N_{1.2} B D इति जल्पतां (D₅ कुरुनन्दन); N₃ इति नर्दतां; S
 भीम इत्युत. — ^a) T₂ G_{2.4.5} 'णां' लः 'दः सहस्रेरितः.
 3 ^{ab}) T₁ G₂ क्षुब्धतरं (G₂ 'तरस्' तत्र; T₂ G_{1.4-5} M
 'र्णवसमं. S₁ क्षुब्धार्णवनिभं रंगं समालोक्याथ बुद्धिं.
 4 Before 4, N Dn D_{1.4} ins. द्रोण उ'. — ^a) N₃ T₂
 G_{2.5} M₈ वारयेतां. G₁ महाभागौ; M₆₋₈ 'वीरौ. — ^b) D₂
 कृतयोगौ; T₂ G_{2.4.5} 'विद्यौ. G_{2.4} इह (for अपि).
 — ^c) K₃ रंगविभेदोयं; T₁ G₂ रंगस्य कोपोयं; G₃ 'प्रकारोयं.
 T₂ G₅ पुत्र मा रंगकोपो भूत्. — ^d) T₂ G₅ वृकोदरसुयोधनौ.
 — After 4, D₁ (marg. sec. m.). 5 S ins.:

1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।

गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।

अलं योग्याकृतं वेगमलं साहसमित्युत ।

[Before line 1, D₄ ins. वैशं उ'. — (L. 1) D₄
 उत्थाय सहसा. — (L. 2) T₁ 'राज्ञा हि महती—कुरु शासनं.
 — (L. 3) D₄ G_{2.4} शिक्षाकृतं; G₃ योग्यौ कृतं. D₄ रंगं;
 T₂ शिक्षां; G_{1.2} योगं (for वेगं).]

5 Before 5, N₂ Dn D₁ ins. वैशं उ'. — ^a) K₂
 Da₁ D₅ युगांतानलः; M_{8.5} युगांत इव. Ko. 2 D₅ रव्यौ;
 K₁ लव्यौ; K₄ कुद्यौ (for क्षुद्यौ). — ^d) K₃ N B D
 (except D_{2.5}) महावेलौ. T₂ G₅ वेलेयव महार्णवौ.

6 ^a) S₁ K₁ रंगार्णवः; S (except T₂ G_{2.5}) रंगार्णवः.
 — ^c) S₁ K₄ D₅ T₂ G_{4.5} वादित्रवरं; K₁ 'वरं. — ^d) S₁

K N₂ B₅ Dn D_{1.5} T₁ G_{1.5} M₆₋₈ 'निभस्वनं; T₂ G_{2.4.5}
 तदा मेघसम (T₂ 'रव') स्वनं.

7 Before 7, T₁ M₆₋₈ ins. द्रोणः. — ^b) Dn D₁
 सर्वशस्त्रविशारदः. — ^c) G₂ 'नुजवल्; M₇ 'त्मजसमः;
 Cd as in text.

8 ^a) T₁ G_{1.2.5} 'वचनात्सोय; T₂ G_{4.5} M 'वचनस्यांते.
 — ^d) K₄ सतूणः सज्जकामुकः.

9 ^b) S₁ फल्गुनः; Ko. 2-4 N B D (D₄ before corr.)
 M₆₋₈ फाल्गुनः; K₁ G₂ फल्गुनं (K₁ 'णं); T₂ G_{4.5} पांडवः.
 — ^c) D₄ G₁ सार्कः; G₄ अर्कः; G₆ एकः.

10 ^a) K₃ सर्वस्य लोकस्य. — ^b) K₃ सविस्मयभवत्तदा;
 Dn T₁ G_{1.2} समुत्पिञ्जलकोभवत्; D₅ 'त्पिञ्जो महानभूत्; T₂
 'त्पंचलकोभवत्; G_{3.6} M 'त्पिञ्ज (M₆₋₈ 'ग') लिकोभवत्; G_{4.5}
 'त्पिच्छ (G₅ 'च') लकोभवत्. Cd cites समुत्पिञ्जः (as in
 text). — ^c) S₁ K_{1.3} B₅ D₁ प्रवाद्यन्त; K_{2.4} B_{1.3} अवा.
 S वादित्राण्यप्य (T₂ G_{2.4.5} 'णि प्र; G₁ 'ण्यभ्य; M 'णि
 च) वाद्यन्त (M 'ते). — ^d) K₁ शंखाश्चैव. Ko. 2 D₅ च
 सर्वशः (for सम). T₂ G_{2.4} ततः शंखानि सर्वशः.

11 Before 11, D₂ S (except G_{1.4}) ins. प्रेक्षकाः (D₂
 cont. ऊचुः). — ^a) K₃ पांडुसुतः. — ^b) N_{1.2} B_{1.3}
 Dn D_{1.2} मध्यमपांडवः (by transp.). — ^c) K₂ महेंद्राय.
 — ^d) Ko एव; N₁ एकः; M₆₋₈ परि (for एव).

12 ^a) S₁ ज्येष्ठः; D₂ लोके. — ^b) T₁ [S] ज्येष्ठ. Ko. 2
 धर्मविदां. — ^c) T₂ G_{2.4.5} 'वतामध्यः (T₂ G₅ 'प्रः).

C. 1. 538
B. 1. 135, 12
K. 1. 145, 18

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्रवसंमिश्रैरसैः क्लिन्नसुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाव्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५
विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैव सुमहास्वनः ॥ १६
धृतराष्ट्र उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्धूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास वीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वहिं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्वनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्विरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्भस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावपतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्टवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— ^a) K₂ शीलज्ञानविधौ; K₃ सत्वज्ञानविधिः. T₁ G₁. 8. 6
M शीलरत्ना (G₃ 'वर्त्मा') करोर्जुनः (T₁ 'ज्वलः'); T₂ G₂. 4. 5
एष ज्ञानवतां वरः (T₂ G₃ निधिः). — After 12, T₂
G₁. 2. 4. 5 ins.:

1416* एष कंसविमर्दस्य साक्षात्प्राणसमः सखा ।
एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T₁ G₁. 8. 6 M ins. वैशं. — ^a) Ñ₃
B₁ Dn D₁. 5 तुमुला; B₃ Da बहुला; T₁ मधुरा (for अनुला).
— ^b) Ñ₃ Dn D₁. 4 शुश्रुवुः. — ^c) Ś₁ K₄ Ñ₁ G₂ प्रसव;
Ko Ñ₂ 'स्रव'; K₂. 8 Da₂ 'श्रव'; D₁ 'स्रव'; D₅ 'स्ताव' (for
प्रस्रव). Ko. 2 'संक्लिन्न'; Ñ₂. 8 B D (except D₅)
'संयुक्तैः'; T₂ G₅ 'संमिश्रं'; G₄ 'संयुक्तं' (for 'संमिश्रैः').
— ^d) Ko. 2 पयःसिक्तं; K₃ अश्रुपूर्णं; D₅ अस्रैः सिक्तं. B₃
D₄ क्लिन्नांबरोभवत्.

14 D₂ om. 14^{ab}. — ^b) K₁ T₁ 'रथाभवत्. — ^c)
Arjp नरश्रेष्ठ.

15 Before 15, S (except M₅) ins. धृतराष्ट्रः. T₂
(hapl.) om. 15-16 and एतं 'उ' (in 17). — ^a) K₄ S
(except G₃; T₂ om.) 'जैवसमः. — ^b) Ko. 2-4 D₁. 5 T₁
G₁-5 सुमहास्वनः. — ^c) Ś₁ दिशश्च प्रदिशश्चैव; K₁ श्रूयते
सुमहाभागो; G₃ 'वोत्थितं रंगं. — ^d) D₅ भिन्दति च. Ś₁ K₂
G₁. 2 T₁ M (except M₅) नभस्तलं. G₃ विभिदन्नभस्तलं.

16 K₁ S om. उवाच. T₂ om. 16 (cf. v. 1. 15).
— ^a) K₁ महाभाग; K₃ Ñ₁ G₁. 8. 6 'बाहुः; B₃ 'वीर्यः; T₁
'बाहो. — ^b) Ś₁ K₁ फल्गुणः; Ko. 2-4 Ñ B D (except

D₄) G₃. 6 फल्गुनः; T₁ G₁ M कौत्थेयः. Ś₁ जयतां वरः.
— ^c) Ś₁ अस्त्रलाघवदश्यस्ति; K₁ अस्त्राणि दर्शयन्वीरः.
— ^d) Ko तथैव; K₁ B₃ T₁ G (except G₄) M₅-8 'त्रैव;
B₃ 'दैव'; D₅ 'स्यैव. Ko. 2-4 D₁. 4. 5 सुमहास्वनः; S (T₁
om.) जननिस्वनः (cf. 15^b).

17 Ś₁ K₁. 8 S om. उवाच (T₂ om. the ref.).
— ^b) T₁ G₁ कृतार्थोऽस्मि; M₅. 5 विदुराय (for रक्षितो').

18 Ś₁ K₁. 8 D₂. 5 S om. उवाच; K₄ M₅ om. the ref.
— ^a) Ko. 8. 4 Ñ B D T G प्रमुदिते; K₂ पर्यु'. — ^b) Ñ₁. 2
B₃ Da Dn D₁ प्रत्यु'; Ñ₃ पर्यु'; B₁. 2. 5 D₂. 4 प्रत्यु' (for
पर्यु'). — ^c) Ko. 8. 4 Ñ B D 'र्यायास्त्र'.

19 ^b) T₁ G₁ 'सृजजलं. — ^c) S वायव्याद्. — ^d)
K₂. 4 G₂. 6 पर्जन्येन; T₁ G₁. 8 M 'न्याद्.

20 ^a) Da₁ चाविशद्; T₁ अवसृजद्; T₂ G₄-6 M
'सृजद्; G₁ अप्यसृजद्; G₃ व्यसृजद्. — ^b) Ñ B₁ (m as
in text). 8 Dn D₁ T₂ G₄ M₅ अभवद्विरिः; B₃ D₂. 4 T₁
G₂. 8. 5. 6 असृजद्विरिः; M₅-8 अपि पर्वतान्. — ^c) K₁
पुनः सौतर्हितो'.

21 ^a) Ñ₃ transp. प्रांशुः and ह्रस्वः. — ^b) T₂ G₃
क्षणेन (cf. ^c). Ś₁ K₁ रथपूर्वतः; T₁ (sup. lin.) G₃
'मार्गतः; G₅ 'युगयतः. — ^c) Ś₁ K₁ क्षणाच्च (cf. ^a).
— ^d) Ś₁ Ko. 2. 4 T₁ G₁ अव(Ś₁ 'थ)पतन्. Ñ B D
अवतरन् (D₅ अभ्यापतन्); T₂ G₅ अभ्यपतन्.

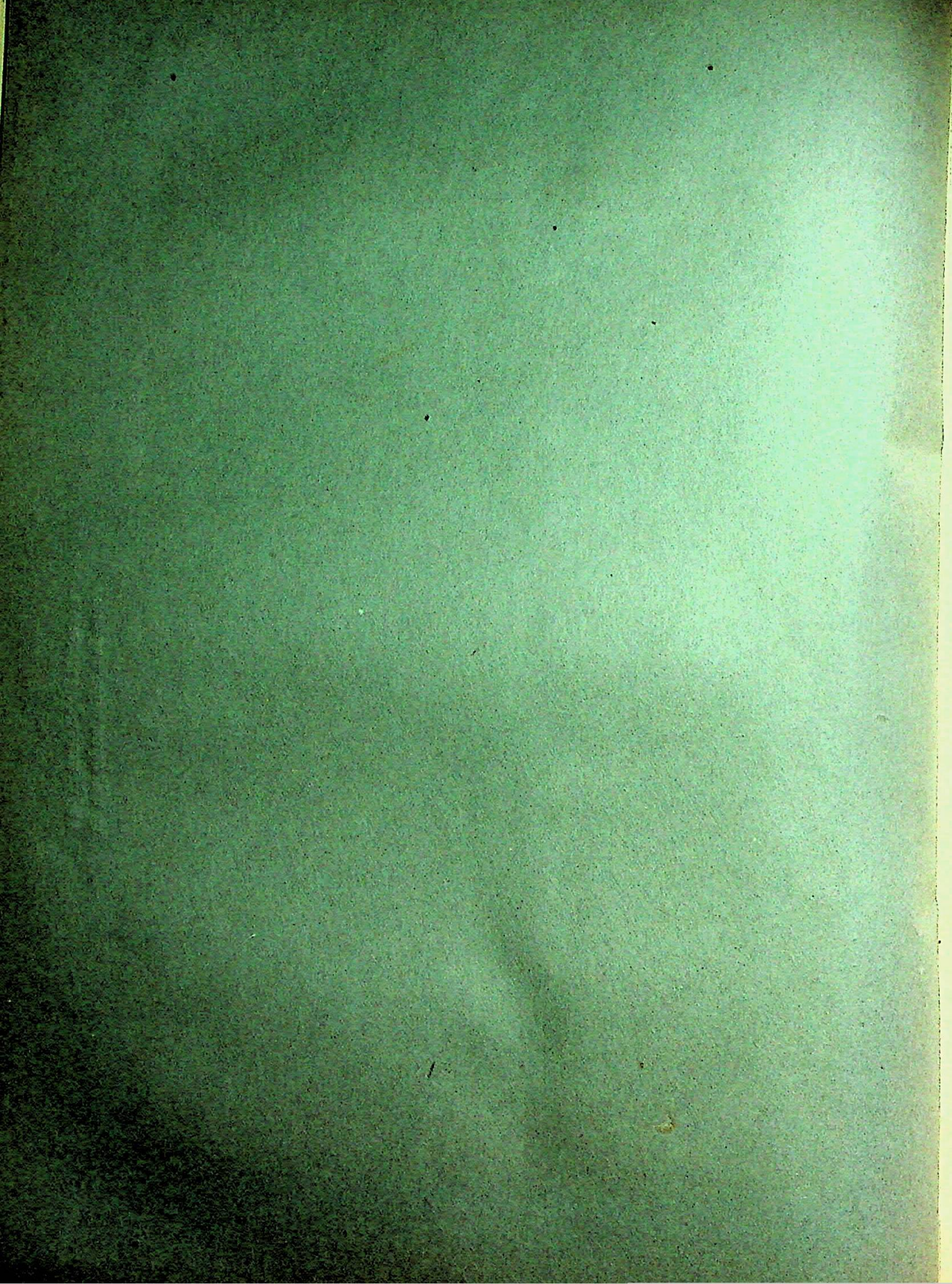
22 ^a) K₃ सु- (for the first ch). S 'मारश्च सूक्ष्म(T₁
G₂. 8. 6 M₅ शूरः; M₅. 6-8 वीर)श्च. — ^b) T G गुरुश्चापि; M

एव गार्धो मधुराज फलपुनः पाण्डुनन्दनः ।
 अवतीर्णः सकनकलात्रेण सुमहाजयः ॥ १. १२५. १६

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्वलम्बिते ।
 निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
 इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चाभवत् ।
 गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
 ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
 मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निखने ॥ २६
 द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
 वज्रनिष्पेपसदृशः शुश्रुवे भुजनिखनः ॥ २७
 दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं खिद्रमिविदीर्यते ।
 किं सिदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ २८

रज्ज्वलं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
 द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
 पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थिवैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
 पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ३०
 अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातृणां शतमूर्जितम् ।
 दुर्योधनमभिर्बलमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
 र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
 बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
 पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

C. 1. 5373
 S. 1. 125. 32
 K. 1. 145. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

गुरुसेवी (M₅ नित्यं चापि). — °) D₅ लाघवेन. Ko Da
 D₅ G_{2.4} अपि; G₆ हि (for अभि-). N_{1.2} B₅ m. 6 Da D_n
 D₁ 'संक्षिप्तः. — °) M₅ निश्चितैः शरैः. For 22^d, G₁
 reads 23^d, repeating it in its proper place.

23 °) T₂ G_{2.4} अमरस्य. K₂ बहुस्तत्र (for वराहं).
 G₁ भूताश्वेतवराहाणां. — °) K₁ Da D_{n2. n3} D₅ (before
 corr.) लौहस्य; K₂ विहं; D₁ लौमं; D₄ (by corr.)
 लोकं; T₁ G_{1.5} M सिंहं; T₂ G_{2.4} काकं; G₆ वाहं. K₁
 प्रमुखी; T₂ G_{2.4.5} च मुखे. K₂ स्थितः; G₆ स्थितिः.
 — °) Ko. 2 D₅ वाणशतान् राजन्; K₁ वाणा सुसंस्तका;
 K_{3.4} वाणान्सु (K₁ 'णांस्तु' सं); N_{1.2} B_{1.5} D₂ वाणान्सु-
 संयुक्तान्; B₃ Da T G वाणानसंयु. — °) K₂ प्र; N₁ B₅
 D_{n1. n2} सं- (for स). T₂ G_{2.4.5} निचखानैकदाणं. G₁
 repeats 23^d here (cf. v. l. 22).

24 °) N₁ मध्ये; G₂ गवो; M₅-8 गोप्ये (for गव्ये).
 B₅ Da S (except G_{1.6}) विषाणे. Some MSS. -कोपे.
 — °) Ko. 8 रज्ज्वालं; N₁ बद्धावलं; N₂ B (except B₅)
 D_n D_{1.2.4.5} लंबिनि; Da रज्ज्वालंबिनि. S बालरज्ज्वा (M₅
 'ज्ज्वालं'. — °) G₆ M₇ महावीरः.

25 °) S₁ Ko. 1.3 Da D₅ 'मादिषु (for 'मादि सु-).
 K (except K₂) महान् (K₄ सुमहान्). T₂ G_{2.4.5}
 एवमादि महावीर्यः. — °) K₂ N₁ B_{1.3.6} D (except D₅)
 T₂ G_{4.5} चानघ (D₂ T₂ G_{4.5} 'घः); B₅ लाघवं (for
 चाभवत्). — °) T₂ गदया; G₄ लीलया; G₅ गदायाः. S₁
 शास्त्रकुशलो; Ko चापि कुं; K₂-4 N₁ B₅ D₂ S चा (N₁ M₅
 अ) खं. — °) Ko. 2.8 N₃ दर्शनान्स; N_{1.2} B D मंडलानि;
 T G M₅-8 दर्शकानां; M₅. 5 नानायोग्यां. N₂ D_{n2} ह्यदर्शं;
 D_{n1. n3} D₁ T₁ G_{1.3.6} M₅-8 प्रदर्शयन् (D_{n1. n3} 'त्); T₂

G_{2.4.5} M_{2.5} अदर्शयत्. Cd cites दर्शनाद् (? read
 दर्शनान्). — After 25, S ins.:

1417* चक्रतोमरपाशानां भिण्डिपालपरंश्चान् ।

अन्येषां चापि शिक्षाणां दर्शयामास लाघवन् ।
 [(L. 1) T G_{2.4.6} 'परश्चधैः. — (L. 2) T₂ G_{4.5} च
 महाशिक्षां; G₃ चापि शिक्षाणां.]

26 °) S₁ K₂ समासे भूः; Cd as in text. — °) T₂
 G_{4.5} 'णि चानघ. — °) T₂ हर्षाभूते; G₅ हर्षं; G₆ महां.
 S₁ K₁ समाजेत्र. — °) D₅ T₁ वादित्राणां च; G₁ वादित्रस्वन.
 Some MSS. निःस्वन.

27 °) N_{1.2} 'सूचनः. K₂ सुमहानिस्वनस्तदा. — After
 27^{ab}, Ko. 2 D₅ ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।
 — °) K₂ D₂ T₂ G₅ शुश्रुव; Da श्रूयते (for शुश्रु). G₅
 भूरिनिस्वनः. Some MSS. 'निःस्वनः. B₅ अस्त्राणाम-
 भवद्वोपो वज्रनिष्पेपनिस्वनः.

28 °) S (except G₅ M₅) शीर्यते. K₃ T₂ G_{4.5}
 गिरयः किंस्विद् (G₅ सम्यक्); N₃ (by transp.) गिरयः किं
 नु. — °) G₃ स दीर्यते; M विशीं. B₅ Da D₄ किंस्विन्नि-
 भिद्यते मही; G₁ किं तु खिद्रमिविदीर्यते. — °) N₁ B D
 जलधाराघनैर् (B₅ D₂ 'घनैर्); G₅ 'भारवनैर्; G₆ 'भारस्वनैर्.

29 °) Da गतिरभूत्; G₅ समभवत्. — °) T₂ G_{2.4.5}
 M_{2.5} द्वारस्याभिं.

30 °) K₂ सर्वे (for पार्थैर्). — °) Ko. 2 संवृतः
 पंचतारेण; T₂ G_{4.5} 'तारेण हस्तेन. — °) K₂ संपूर्णं द्वय; K₄
 नाक्षत्रेणैव; Cd सावित्रे (as in text). T₂ G_{4.5} चंद्रमाः
 स्वर्गतो यथा.

32 °) G_{1.3} तैस्तथा. — °) S अवस्थितः बभौ (M

१२६

G. 1. 5379
B. 1. 135. 1
K. 1. 140. 1

वैशंपायन उवाच ।

दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विसयोत्फुल्लोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ॥ १
सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
सधनुर्वद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।

स्थितैः). Ko. 2 Ñ B D गदाग्रपाणिः समवस्थितैः वृत्तः (Ko Ds ततः; Ks तथा; Ñs स्थितः). — °) T G स्थितस्तदा; Ms. 5 बभौ तदा. T2 G2.4.5 यथा (for पुरा). — °) Ks T1 G1.2.6 M 'गणैरिवावृत्तः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add अस्त्रदर्शन. Ś1 K Ñs B Da Dn1. n2 D2.4.5 Ms. 5 (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र(Bs शिक्षा; Da शस्त्र)दर्शन. — Adhy. name: Ko अर्जुनास्त्रोष्टवं; G1 अर्जुनरागावतरणं; Ms-8 धनंजयावतारः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 132; Bs T1 128; Dn1. n2 134; D4m 136; T2 Gs. 5 M 78; G1.4.6 79; G2 80. — S'loka no.: Dn 32; Ms 35. — Aggregate s'loka no.: Dn 5379.

126

1 Ś1 K1.3 Ds S om. उवाच. — After वैशं, S ins.: 1419* एतस्मिन्नेव काले तु तस्मिन्जनसमागमे ।

— °) K2 'वसाने; S दत्तावकाशः. — °) Ś1 Ñ1.3 Dn 'लोचनः. — Gs reads 1°-3° after 7.

2 °) = 1. 57. 82°; 104. 11°b. Gs transp. सह and कव. K2 'लोज्ज्वलिताननः; N1.3 'लोज्ज्वलभूषणः. — °) Ks 'वद्धतूणीरः; Ñs 'वांणनिस्त्रिंशः. — °) Ś1 K1 पदच. T2 G2.5 साक्षादिव दिवाकरः.

3 °) S (except T2 G2.5) कानीनस्तु (G1.3 'नोसौ). — °) Gs पृथापुत्रः अतापवान्. — Gs om. 3°d; Gs om.

असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
आता आतरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर ।

3°-7°. — °) T1 Ms-3 तिग्मांशोर. — °) T1 G1 'वलमर्दनः; T2 G2.4.5 'गणनाशनः.

4 Gs om. 4 (of. v. 1. 3). — °) B1 Dn D1.5 बलवीर्यं; Ms-8 तुल्यरूप. — °) Ś1 K (except Ko) Bs. 6 Da Dn1 D4 T G2 'गणैः.

5 Gs om. 5 (of. v. 1. 3). — °) D2 तुल्यः (for प्रांशुः). — °) K2.4 'स्यांगसंभवः.

6 Gs om. 6 (of. v. 1. 3). — °) Ñs सर्वं तत् (for सर्व). K2.4 'मुत्तमं; Bsm 'मंडपं. — °) Ś1 K1 om. n. Ko. 8 Ds 'दृढतया'; B1 (m as in text). 5 Da D2.4 'दृढ इवा'; S (Gs om.) नामपूर्व (T2 G2.5 मूर्ध्ना दृढ) मयाकं. Cd as in text.

7 Gs om. 7°b (of. v. 1. 3). — °) T2 G2.5 समाजो; G2.6 समाजे. — °) K3 विस्मयः; Ds विस्मयात्; G2 निर्गल (for निश्च). Ś1 भूतं; K1.2 स्थितं; T2 Gs स्त्रिगंधं; G स्मितं. — °) Ko. 8.4 Bs Da D2 T2 Gs M7 'गत. — After 7, Gs reads 1°-3°.

8 °) Ś1 'वीर्येण; K2.4 'धारेण; Ñ2 Dn D1 'गंभीर. — °) K1 Ñs स्वनेन. — Ms-8 (hapl.) om. 8°-10°.

— °) B1.3 Da2 D2 T2 G5 'ज्ञातः. — °) Ś1 सावित्रिः.

9 Ms-8 om. 9 (of. v. 1. 8); G4 om. 9°-13°.

— Before 9, Ko. 8 D4.5 ins. कर्ण उं; Ms. 8 कर्णः.

— °) T2 G2.5 सविशेषम् (for विशेषवद्). — °) Ñs D1 पार्थ मा (for मात्मना). S (G2 Ms-8 om.) मा भूदात्मनि विस्मयः.

10 Ms-8 om. 10°b; G4 om. 10 (of. v. 1. 8, 9).

Before 10, D4 ins. वैशं उं. — °) Gs वचस् (for ततस्).

यन्नोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
 ग्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
 ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
 ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
 यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
 अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
 कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
 स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
 अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४
 कर्ण उवाच ।
 कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
 द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

T₂ G_{2.5} तस्मिन् (for तस्य). — ^b) K₁₋₃ B_{5.6} D₁ D₁₁ D_{1.2.4.5} T G_{1.6} M₅ वरः. — ^c) G_{1.2} 'तिस्रस्तं'. N_{1.2} B D इवोत्तस्थौ (D₅ इवाक्षिप्तं). — ^d) N₁ B D (except D₅) क्षिप्रं वै (N₃ उत्तस्थे); S (G₄ om.) उत्थितः (G₁ आस्थितः). M₃ (inf. lin. as in text).⁵ सर्वशो. T₁ स तदार्जुनः.
 11 G₄ om. 11 (cf. v. l. 9). — ^a) K₀ N₁ B D G_{3.6} मनुजव्याघ्र (N_{1.2} D₁₁ D_{1.5} 'व्र'); M_{3.5} 'व्याघ्र'. T₂ G_{2.5} ह्रीश्च ग्रीतिश्च युगपत्. — ^b) K₁ T G_{2.5} 'मथाविशत्'; K₄ 'मथाव्रवीत्'; N_{1.2} B D (except D₅) 'मुपाविशत्'; G₃ (sup. lin. as in text) 'मयाचत. — ^c) T₂ G_{2.5} बीभत्सोः. — ^d) K_{0.2} N₁ B D क्षणेनान्वा (K₀ 'न त्वा'; N₁ 'नानु'; N₂ D₄ 'नाथा'; D₂ 'नाभ्या'; D₁ 'नात्मा'; D₂ 'नात्वा'; D₅ 'नाथ' विवेश ह; K₁ 'नान्वाविशं नृप'; K₃ G₁ 'नान्वा (G₁ 'न त्वा) विशत्सह; K₄ 'नान्वावि'; T₁ G_{3.6} M 'णेन त्वावि'; T₂ G_{2.5} 'णेन समपद्यत.

12 G₄ om. 12 (cf. v. l. 9). — ^a) = 21^a. — ^b) N₃ S (G₄ om.) 'रणस्तदा (T₂ G_{2.5} 'रणार्णवः). — ^c) K₀ D₅ कर्म; B₅ तेन (for तत्र).

13 Before 13, T₁ G_{1.2} ins. वैशं. — G₄ om. 13^{ab} (cf. v. l. 9). — ^b) S₁ K N₁ D₅ पार्थिवः (N₁ D₅ 'व'; K₀ भारतः). — ^{cd}) T₁ G₁₋₃ M तदा मुदा; G₆ मुदा तदा. For 13^{cd}, T₂ G_{4.5} subst. line 2 of 1420* (cf. v. l. 15).

14 G₄ om. 14-15. Before 14, K_{0.3} N_{1.2} D₁₁ D_{1.4} ins. दुर्योधन उ'; D₅ सुयोधन उ'. — ^b) B₅ कामदः. — ^c) K_{0.2} इदं; D₂ धनं (for अहं).

15 G₄ om. 15 (cf. v. l. 14). S₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) M₆₋₈ ते (for मे). S (G₄ om.) राजन् (for

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्षु भोगान्मया सार्धं वन्धूनां प्रियकृद्भव ।

दुर्हदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।

कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७

अनादृतोपसृप्तानामनादृतोपजल्पिनाम् ।

ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।

वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या वलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९

किं क्षेपेर्दुर्वलाश्चासैः शरैः कथय भारत ।

C. 1. 5598
B. 1. 136. 20
K. 1. 146. 21

ऽन्येन). S₁ K D₁ D₂ कृतं सर्वं ममेत्येवं; N₁ 'तं न सर्वेणान्येन; N₂ D₁ 'तं सर्वमहं मन्ये; D₄ 'तं सर्वं च मन्येहं; D₅ 'तं सर्वं ममत्वेन. — ^b) S₁ K N₃ D₂ तु (for च). S (G₄ om.) भवता (for च त्वया). S₁ K₁₋₄ N₃ वृणे त्वया (by transp.); K₀ D₅ वृणोमि ते. — ^c) K₃ B_{1.5} G₃ तु (for च). — ^d) N_{1.2} B D (except D₅) 'च्छास्यहं प्रभो (B₅ D₄ प्रियं). — After 15, D₄ (marg. sec. m.) S (except G_{4.6}) ins.:

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।

कर्णं दीर्घाञ्जितभुजं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D₄ M₆₋₈ ins. वैशं. — (L. 2) For T₂ G_{4.5} cf. v. l. 13. D₄ कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च.]

16 G₄ om. 16. S₁ K₁ T₂ G_{2.5} M₆₋₈ om. उवाच; the rest of S om. the ref. D₅ सुयोधनः. — ^a) B₅ मुक्त्वा भोगा'. — ^b) M₅ यदयं (for वन्धू'). G₃ भय'; M₅ ग्रीति'. — ^c) G₃ रिपूणां (for दुर्हं). — ^d) M₆₋₈ अर्बिदत्त (for अरि').

17 S₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच. — ^b) B₅ transp. मत्वा and पार्थो. — ^c) S₁ K_{0.1} 'मिवोत्थितं (K₀ 'तः).

18 Before 18, K_{0.3} N₃ B_{5.6} D (except D_{1.2}) ins. अर्जुन उ'; T₁ G_{1.3} M अर्जुनः. — ^a) K₁ 'दृष्टानां; K₂₋₄ N₁ B D 'सृष्टानां; T₁ अनादृतोपहृतानां. — ^b) K_{0.3} अनादृतोप'; N₃ B_{5.6} D₂ S 'जल्पतां (G₂ अनादृतोप-कल्पतां; G₅ अप्रश्ने बहु जल्पतां); D₂ अनादृतोप ज'. — ^c) G₃ ततः; M (except M₃) गतः (for हतः).

19 S₁ K₁ S om. उवाच. — ^{ab}) S₁ K₁ फल्गुन; K₂₋₄ N₁ B D₁₁ D_{1.2} का'. K₀ D₅ 'सामान्योयवा किं मन्यते

C. 1. 5368
B. 1. 136. 20
K. 1. 142. 21

गुरोः समक्षं यात्रते ह्यस्यैव शिरः शरैः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
आवृत्तिस्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोज्ज्वैः ।
आवृत्तं गगनं मेघैर्वैलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकितम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्धनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
दूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।

भवान्. — °) Ko Ds बल; Bs 'श्रेष्ठान्श्च; Cd as in text.
N Bs D (except Ds. 5) राजानो; Bs राजन्यान्. — After
19, Ko. 2. 4 ins.:

1421* वाग्वीर्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैश्याश्च धनवीर्यतः ।

कर्मवीर्याः स्मृताः शूद्रा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

20 °) K1 Ns B (Bsm as in text) D दुर्बलायासैः;
Ks बहुलालापैः; K4 'लालापैः; N1.2 'लातापैः; Gs 'स्यैः.
— °) Ko N1.3 Bs Ds Gs सकाशे (N1 Gs 'शं). — °) N1
प्राहरेयं. N1 Gs. 5 शितैः (for शिरः). K4 T2 Gs transp.
शिरः and शरैः.

21 Ś1 K1.3 T2 Gs Ms-3 om. उवाच; the rest of S
om. the ref. — °) = 12°. — °) N1.2 Bs Ds. 5 T1 G1
'यावृष्टो; Gs 'यान्विष्टैः; Gs 'स्तरसाश्लिः; Gs 'श्लिष्टैः;
Cd as in text.

22 °) Ko भ्रात्रा च; N1 संत्रातः; Da Gs सभ्राता.
— °) D2 G2. 2. 5. 6 ततः; T1 G1 तदा (for स्थितः).

23 °) Ko 'द्युज्जलदः; K4 'द्युत्स्वनितैः; Cd as in text.
— °) N1.2 B D M Cd 'गमैः. — °) Ko. 3 'मालिभिः;
T2 G4. 5 पुरंदरपुरःसरैः; G1.2 'मालिभिः.

24 °) T2 G2. 4. 5 Ms. 5 सुतस्नेहा. — °) K4 'सेकिनं;
N1 च रंगलो; T2 G2. 2. 5. 6 (inf. lin. as in text) 'लोकनं.
— °) T1 भास्करेणप्ययं नूनं (sic). — °) Ms. 5 समी-
पस्थान्वनान्प्रभुः.

25 °) B1 घन; Ms-3 'च्छायाव'. Ś1 ते; K1 T1
G1. 3. 6 M च (for तु). Bs Da 'संगूढः; T2 G2. 4. 5
'गूढात्मा. — °) Ko. 2 चार्जुनः; K1 फल्गुणः; N1.2 B D

भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्रन्द्रयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्रन्द्रयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

(except Ds) फा (D4 फ) ल्गुणः. — °) Ś1 'क्षिष्टः; Bs
'कृतः; S 'प्वक्तः; Cd as in text. — °) K1 समपश्यत;
K2. 4 परिदृश्यते.

26 °) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — °) Ko
भारद्वाजस्ततो; T1 G1. 2 पार्थो यत्र ततो.

27 °) Ko 'मवर्तत. — °) N1.3 B (except Bs) Da
D2 T2 Gs 'राज'; T1 G1-1. 6 M कुन्ती. — °) T2 G4. 5
सा (for ह).

28 °) Ks ततस्तां; Gs तां तदा. N (except Ś1
Ko. 4) Gs. 4 मोहमापन्नां; Ms. 5 'संविज्ञां. — Ks om.
28°-30°; Ms-3 (hapl.) om. 28°-30°. — °) Ś1 K (K1
om.) N B Da Dn D1.2 प्रेक्ष्याभिश्चन्दनोदकैः (N3 वारिभः
सुव्यञ्जिताक्षरैः); D1 S (Ms-3 om.) प्रोक्ष्य चंदनवारिणा
(Gs. 5 Ms. 5 'भिः); Ds 'नोदकैः.

29 K2 Ms-3 om. 29 (cf. v. l. 28). — °) N1
'प्राणैस्. — °) N3 transp. तौ and उभौ. Ko N1.3 B D
(except Ds) T1 'बुभौ परिदं. Cd cites (only) दंशितौ
(as in text). — °) Ko N1.2 B D सुसंभ्राता (Ds 'दृष्टा').
T2 G4. 5 पुत्रावज्ञाततत्त्वार्थौ व्रीडिता सा त्ववैक्षत.

30 K2 om. 30°; Ms-3 om. 30 (cf. v. l. 28).
— °) Ks 'द्यतशरौ दृष्ट्वा; Bs 'द्यतौ महावीर्यौ; T2 G4. 5
ततस्ता (T2 तावुभा) युग्रधन्वानौ.

31 °) K2. 4 अयं पृथासुतः कर्णः (.)

32 °) T1 Gs M किं च; T2 G2. 4. 5 केषां; G1 किंचिद
(for येषां). G2. 4 (before corr.) च; Gs (before corr.)
स्व (for त्वं). N B1. 3. 6 Dn D2. 4 G4 'भूषणः; Bs D1. 6

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥३२
 एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
 बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३
 दुर्योधन उवाच ।
 आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
 तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
 यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
 तस्मादेपोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।

काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्धिर्महारथः ।
 अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
 सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
 उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
 अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
 प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यसि तथा नृप ।
 अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
 एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
 हर्षाचोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

C. 1. 5418
B. 1. 186. 41
K. 1. 146. 40

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पङ्क्तिशतधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T₂ G_{2.5} भूपणं; T₁ G_{1.3.6} M भूपयेः कुलं. — °) T₁ G_{1.3.6} M च (for त्वां). — After 32, K_{o.3.4} N̄ B D ins.:

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ।

33 Before 33, Ś₁ K_{1.8} D_{2.5} S ins. वैशं; K_{o.2.4} N̄ B D_a D_n D_{1.4} वैशं उ°. — °) T₂ G_{2.4.5} व्रीडयानतं. — °) K_{o.4} N̄ B D (except D₅) G₃ वर्षांबुविद्धिं (G₃ वत्किञ्च; B₅ वद्विञ्च; N̄₁ वर्षांबुविद्धिं; N̄₃ T₁ G_{1.2.6} बुद्धिं; T₂ G_{4.5} हेमांबुसंकिं; M_{3.5} बुसंकिं; M₆₋₈ मेघसुसंकिं. — °) K₈ D₅ मालिगितं; G₁ मालोलितं.

34 Ś₁ K₁ D₅ S om. उवाच. — °) Ś₁ शास्त्रविचारणे; N̄₁ चात्र विं; S धर्मविं. — °) N̄ D_n M₃ सत्; D₂ स; C_d तत्. (as in text). T₂ धीरं; M_{3.5} वीरं (for धूरं). — °) K_{o.3} N̄ B (except B₅) D (except D₅) transp. सेनां and वृश्च. — After 34, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1423* अद्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[=Manu 9. 321. — (L. 1) G₂ ब्रह्मणः; G₆ ब्राह्मणः. — (L. 2) T₁ सर्वगतं.]

35 °) K_{2.4} यथायं. Ś₁ K₁ फल्गुणो; K_{o.2-4} N̄ B D (except D₄) T₂ फा°. G₆ यं फल्गुनो हि युद्धेन. — °) G₆ राजा योद्धुमिहेच्छति. — °) T₁ G_{1.8} M राजा (for मया). M₆₋₈ राजो (for राज्ये). K₂₋₄ पेचितः; T₁ G_{1.3.6} M_{6.7} पिच्यतां. — T (T₂ om. lines 3-4) G M₅ ins. after 35; D_{2.4} (marg. sec. m.) M_{3.6-8} (the latter three om. lines 3-4), after वैशं (of the foll. st.):

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेयं च पितामहम् ।

अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।

गोसहस्रायुतं दत्त्वा युक्तानां पुण्यकर्मणाम् ।

अहोऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D₂ ज्ञादिकं; G₂ चयुतं. G_{2.4.5} द्विजानां (for युक्तां). — (L. 4) D₄ G_{2.4.5} स्य द्विजातिभिरिति (G_{4.5} भिरथे) रितः.]

36 Ś₁ K_{1.3} M₆₋₈ om. उवाच; D₂ T G M₅ om. the ref. — After वैशं, D_{2.4} (marg. sec. m.) M_{3.6-8} ins. 1424* (cf. v. l. 35). — T₂ M₃₋₈ om. 36^{abed}. — °) G_{2.4.5} तथा (for ततस्). — °) S (T₂ M₆₋₈ om.) द्विजातिभिः (for महां). — °) K_o B₅ D_a D₄ तु; K₄ T₁ G_{1.3.6} M स; T₂ G_{2.4.5} च (for स). — After 36, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्त्राभरणाङ्गदैः ।

राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूपितो भूपणैः शुभैः ।

[(L. 1) T₂ G_{4.5} सुमाली हारं. — (L. 2) T₁ G_{1.2.6} M_{3.5} ततः (for तथा).]

37 °) K_o B₅ D_a D₄ शब्दरवेण; K_{2.4} N̄ B_{1.3.5} D_n D₁ G₁ शब्दोत्तरेण. — After 37^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमितं वसु ।

[M₃ प्रदाय. D₄ M₃ अपि (for हि). T₁ G₁ संप्रदत्त्वा मितं; T₂ G_{2.4.5} दत्त्वा तेभ्योधिकं.]

— °) K_o D_a कौरवो; D₄ वचनं. N̄_{1.2} D_a D₅ T₁ राजन्; T₂ G_{2.4.5} कर्णो. — °) K_o N̄_{1.2} B₅ D_a D_n D₁ वचनं; B_{1.3.5} D₂ वर्धयन्; D₄ सदृशं (for राजां). S राज्ञां मध्ये (for राजानं तं). K_o N̄₂ B_{1.3.5} D_a D_n D_{1.2} स (for तं). N̄₁ B₅ सदृशं; D₄ वचनं (for तं वृषस्). Ś₁ K₁ नृपः; G₄ (inf. lin. as in text) M वृषा; C_d as in text. K_{2.4} D₅

१२७

C. 1. 5419
B. 1. 137. 1
K. 1. 147. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः सस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिपेकाद्रंशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्रवः ।
अङ्गराज्याभिपेकाद्रंशुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
तं दृष्ट्वा स्रतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।

G⁵ तथा. D⁴m कर्णः परबलादर्नः.

38 ^a) Ko. 2.4 D¹ 2.5 S ददामि. — ^a) T¹ G¹ 3.6 तद् (for प्र.). M⁶-8 कुरुशा°. — ^a) G⁸ कर्तव्यं हि (for कतो ह्यस्मि). S तवानघ (for तथा नृप). — Before 38^a, K² D⁵ ins. दुर्योधन उ°; S दुर्योधनः. — ^a) Ś¹ अत्यर्थः; B⁵ (m as in text) अहं तं; M अजरं (M⁵ अनंतं). — ^a) Ś¹ K¹ 4 B⁵ D² च; N³ तु (for स). K³ इत्युवाच सुयो°; S त्वया सह महाबल.

39 ^a) T¹ G¹ तदा (for ततः). T² G² 4.5 एवमस्त्विति तं कर्णसदानीं. Ko N¹ 3 B (except B¹) Da D² 4 प्रत्यजानत; N³ Dn D¹ प्रत्युवाच तं. — After 39^a, S ins.:

1427* वैशंपायनः ।

अङ्गराजस्य युक्तांश्च दत्त्वा राजपरिच्छदान् ।

[T¹ G⁵ M⁵ om. वैशं°. G⁴ M 'राज्यस्य. G¹ संयुक्तान्; M⁶-8 युक्तानि. M⁶-8 राज्यप°.]
— ^a) K¹ S परिष्वज्य (for समा°).

Colophon. Major parvan: T² G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N¹ 2 T¹ संभव; to it N¹ 2 add कर्णाभिपेक. Ś¹ Ko. 1.3 N³ B Da Dn¹ 2 D² 4 M⁶-8 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्त्र (Ko Da शस्त्र; M⁶-8 अस्त्रप्रदर्शन. — Adhy. name: K² 4 D⁵ G¹ M कर्णाभिपेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): B¹ 133; B⁵ T¹ 129; Dns 135; Dam 137; T² G² 5 M 79; G¹ 4.6 80; G² 81. S'loka no.: Dn 38 (Dns 41); M³ 47. — Aggregate

भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन स्रतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

s'loka no.: Dn² 5419.

127

V¹ resumes with कश्चित्कर्णे in 21^a.

1 Ś¹ K¹ 3 D⁵ S om. उवाच (G⁸ om. the ref.). — ^a) G³ सप्रसक्तोत्तर°. — ^b) M⁶-8 सोपस्वेदः. — ^c) S (except G⁶ M⁶-8) 'तिरथो. G⁸ राजन् (for रङ्गं). — ^d) D⁵ T¹ यष्टिपाणिः; Cd as in text. K²-4 D⁵ S स्खलन्; N³ ज्वलन्.

2 ^a) K⁴ S तमवन्दत.3 ^a) K⁴ T¹ G¹ 6 संभ्रमं.

4 ^a) D⁵ मूर्धानं; S तस्यांगं (T¹ 'ते; G⁸ M 'ते). — ^b) K (except Ko) B³m Arjp Cd अतिवि°; N³ अभिवि°; S अमरद्युतेः. D⁵ तस्यातीव स विक्र°. — ^c) G² M⁶-8 'राज्येभि°; G³ 'मिपिकांगं. — ^d) S 'भिः पर्यापिचत.

5 ^a) Ko N¹ 2 B D (except D⁵) T² संचित. — ^a) G⁸ 'स्तदाचार्य°. — ^d) K² 4 उवाच प्र°. S (except G³ 6) प्रहसन्निदमब्रवीत्.

6 Before 6, G³ M⁶-8 ins. भीमः; G⁸ भीमसेनः. — ^b) K³ रणे वधं कदाचन. — ^c) S 'दृशं कर्णं (G¹ स्रत; M⁶ 5 कर्म). — ^d) K³ marg. (sec. m.) तोदनं (as pāṭhāntara for प्रतोदो). K³ इति (for त्वया). S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (G³ 6 'दो धार्यतां त्वया).

7 ^a) N³ transp. च and न. Ko B⁵ Da D¹ 'राज्यमनर्ह°. — ^b) D⁴ दुरासदं (for नरा°).

8 Before 8, T G (except G² 4) M⁶-8 ins. वैशं°. — ^a) G² तथा; G⁵ तदा. — ^c) T² G² 4.5 निःश्वस्य

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
 क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना ।
 शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
 सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
 दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
 आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
 श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
 क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
 आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बादुरुः कृपः ।
 भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
 कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनियति ॥ १५
 पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
 अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
 यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
 रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
 ततः सर्वस्य रजस्य हाहाकारो महानभूत् ।
 साधुवादानुसंनद्धः स्वयंश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
 ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
 दीपिकाप्रिकृतालोक्तसाद्रङ्गादिनिर्ययौ ॥ १९

C. 1. 5438
 B. 1. 137. 20
 K. 1. 147. 20

गगनस्थं तं.

9 ^a) Ś1 K1 T2 G (except G1.6) क्रोधाद् (for कोपा*).
 10 ^b) Ś1 K1 उपस्थिः; S (except T2 G4.5) इदं वचः.
 — Before 10^a, T1 M6-s ins. दुर्योधनः. — ^a) Ś1 K3
 transp. वचं and वक्तुं.

11 ^a) S (except T2 G2.6) श्रेष्ठं. — After 11^a, D2
 ins. a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 1.
 128. 4. — G4 om. 11^a-12^a. — ^a) Ko N3 B D
 (except D5) transp. प्रभवाः and दुर्विदाः; Cd as in text.
 S (G4 om.) प्रभवो दुर्विभावनः.

12 G4 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^b) S (G4 om.)
 दग्धं (for व्याप्तं). — ^c) B6 D2 'धीचेरस्थिः'. Ś1 K1
 दधीचास्थिकृतं वज्रं; K2.4 D5 दधीचेरस्थिभिर्वं; K3 S
 (G4 om.) 'स्यास्थिभिर्वज्रं' (G5 'भिः पूर्व'). — ^a) G2.5
 दानवनाशनं.

13 ^b) T1 भीष्मो; G5 रौद्रिर् (for रौद्रो). — ^a) D2
 सर्वदेवः; T1 G3 सर्वभूतं.

14 ^a) K2-4 क्षत्रियाश्चैव; N B (except B5) Dn D2
 'येभ्यश्च; D5 T1 G3.6 M 'यासु च. Ko Da ते (for ये).
 T2 G1.2.4.5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च. — ^b) K2-4 ब्राह्मणेभ्यश्च.
 T1 G1.3 तव (for ते च). N (except Ś1 K1) ते (B5 ये)
 श्रुताः (for विश्रु*). T2 G1.2.4.5 भा(G1.2 भ)विता इत्यपि
 श्रु*. — After 14^a, Ko.4 N B D ins.:

1428* विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् !;
 while T2 G1.2.4.5 ins.:

1429* जातानाहुः क्षत्रियासु ब्राह्मणैः क्षत्रसंक्षये ।
 — After 14^a, N ins.:

1430* द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 गौतमस्यान्ववाये च.

[(L. 1) Ś1 K N3 D5 द्रोणोऽस्त्रविदुषां (K3 'गोप्यस्त्रविदां').
 — (L. 2) Ś1 K1 भरतस्या*. K2.4 'न्वये चैव.]
 — ^a) Ko N1.2 B D (except D5) च गौतमः (for गुरुः
 कृपः). — ^c) K3 भवतोपि. — ^f) N3 'प्याकर्णितं; T2 G
 (except G1.6) 'प्यवगतं; Cd as in text. Ko N1.2 B D
 (except D5) मया; S (except T2 G2.4.5) नरैः.

15 ^b) Ko N1.2 B D सर्वलक्षणलक्षितं (Ko Da 'जं').
 — ^c) N (except Ś1 B6) 'सदृशं. — After 15^a, T2 G
 (except G3) ins.:

1431* सूतोऽयं जनयिष्यति ।

एवं क्षत्रगुणैर्युक्तं यारं समितिशोभनम् !,
 repeating thereafter 15^a. — ^a) K1 हनियति; N3
 inf. lin. sec. m. प्रजास्यति; S प्रसूयते.

16 ^a) D4 पृथिव्या. — ^b) Ś1 K (except Ko) N1
 Dn1. n3 G2 जनेश्वरः; M2.5 नराधिपः. — ^c) S स्वबाहुबलवी*.
 — ^d) D5 राजानु*.

17 ^a) N1 येन. M6-8 इह (for वा). N1 मनुजेन;
 M2.5 मानुषस्य. D4 G3 इह (for इदं). — ^b) N1 B2.5 D4
 तद् (for मद्). G1 न क्षांतं मम चे; G3 क्षांतं मम विचे*.
 — ^c) Ko N B D (except D2.5) स (for वा).
 — ^d) Ś1 K (except Ko) D2.5 स नाम*.

18 Before 18, T2 G (except G3.6) M3 ins. वैशं*.
 — G3 om. 18^a. — ^c) K2.4 D5 'संयुक्तः; K3 साधुकारा*;
 D2 'संधानः; D4 'वादार्थः; T1 'संभूतः; G1 'वादः सुसं'; T2
 G2.4.5 'नुबद्धांश्च. — ^d) T2 G2.4.5 अपि (for च). Ś1
 K1 D5 'पागतः.

19 ^b) K2-4 N B5 Dn D1.5 S अग्र (for अथ). K4
 N B D (except Da D4) G1.5 M2.5 नृपः; T1 M6-8 'पं.
 — ^c) S दीपिकाभिः (T2 G5 'विः).

G. 1. 5439
B. 1. 137. 21
K. 1. 147. 21

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिदुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणम्वचिन्तम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्राभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।

ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।

द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

20 °) Ś1 T2 G2.4.5 'आपि सद्रोः'; G1 'श्च कृतद्रोः'.
— °) S 'पा भरतर्पभ (T1 M6-8 'मा:).

21 V1 resumes with कश्चित्कर्णे in ° (cf. v. l. 1. 96.
37^{ed}). — °) K (except K1) D4 M3 जनाः; T2 G2.4
ततः (for जनः). K D4.5 T2 G2.4 M3 केचित् (for
कश्चित् both times). Da वादिनः (for भार'). — °) K
D4.5 G2.4 M3.5 केचित् (for कश्चित्). — °) K3 स्तुवंतः.
K3 पुरे (for तदा). G3 'तः प्रत्यवस्थिताः.

22 °) Ko.2.4 D5 'लक्षितं; D2 'पूजितं; G5 सर्व'.
— °) D5 मोहात्; G2 भूतात्; M6-8 इष्टा (for स्नेहात्).
— °) N1.2 B D (except D5) 'रजायत.

23 °) D5 सुयोध'. G6 तथा. — °) N1 D5 पार्थिवं;
T G (except G6) भारत.

24 °) D2 कर्णः; T1 G1.8.6 धीरः (for वीरः). N1 D4
कृतनिश्चयस्तदा; B5 'शास्त्रनिश्चयः; B6 कृतनिश्चयस्तदा; D2.5
'निश्चयः; G1 'संश्रमः; G2 'विश्रमः. Cd oites निःश्रमः.
— °) K2.4 G1 ह्यवदत्. — °) B1 D2 G3.6 सदा (for
तदा). K1 'स्याभिभवत्. K3 transp. अभवत् and तदा.
Ś1 Ko.1 transp. तदा and मतिः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan: T1 संभव. Ś1 K N B Da
Dn1.2 D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention
only अस्त्र(K3 B5 शिक्षा; D2.4 अस्त्रप्रदर्शन; to it Ś1
Ko-2.4 N3 add समाप्तः. — Adhy. name: D5 कर्णो-
गराज्याभिषेकः; G1 M6-8 भीमाधिक्षेपः. — Adhy. no.
(figures, words or both): B1 134; B5 T1 130;
Dn2.2 136; Dm 138; T2 G2.5 M 80; G1.4.6 81;

G2 82. — S'loka no.: Dn M3 25. — Aggregate s'loka
no.: Dn2 5444.

128

1 Ś1 K1.8 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref.
— After वैशं, M5 ins.:

1432* ततः शिष्यान्समानीय द्रोणः सर्वानशेषतः 1;
while T2 ins. 1435* below. — D (except D2.4) T1 G
M5 ins. after वैशं उ' (resp. वैशं): T2, after 1: M5,
after 1432*:

1433* पाण्डवान्धातृराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ।

गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ।

[(L. 1) D5 च; T G M3.5 तु (for सः). — (L. 2) D5
M3 प्राप्तो. G3 प्राप्तव्यमिति वै.]

— After 1433*, G5 ins. 1435* below; while G6 ins.:

1434* कृतास्त्रांश्च ततः शिष्यांश्चोदयामास वै गुरुः 1,
followed by 1435*. — °) K (except K1) B5 D5
T1 G1.5 Cd समाहूय; G6 समाज्ञाय. — °) K (except
K1) D2.5 आचार्यस्नानचो' (Ko D5 'नो'); N B1m.5 Dn
D1.4 'यैर्थ'; V1 'यैश्च'; T1 G1-4 चोदयामास वै गुरुः; T1
G5.6 'यैः समचो'; M 'यैर्थमथावदत्. — T1 G1-4 ins.
after 1^{ab}: T2, after वैशं: G5, after 1433*: G6,
after 1434*:

1435* अस्त्रशिक्षामनुज्ञातान्गाढाद्वारमुपागताम् ।

भारद्वाजस्तस्मांस्तु सर्वानेवाभ्यभाषत ।

इच्छामि दत्तां सहितैर्मह्यं परमदक्षिणाम् ।

एवमुक्तास्तस्मे वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।

भगवन्किं प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरुः 1,

पर्याययत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
 आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
 ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालाग्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
 ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
 ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 उपाजहुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
 भयदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
 स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
 प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।

प्राप्य जीवन्निपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
 एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
 मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
 आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
 तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
 प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
 वरं ददामि ते राजन्नाज्यस्वार्थमवाप्नुहि ॥ १०
 अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
 अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
 राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

C. 1. 5509
B. 1. 138. 70
K. 1. 148. 75

which in G_{5.6} is followed by (a repetition of) वैशं.
 — T₁ G (except G_{5.6}) om. 1^{cd}. — ^a) N₃ M °णाथे.
 2 Before 2, T₁ G_{1.2.6} ins. द्रोणः. — ^a) A few
 MSS. पंचालः. — K₁ repeats 2^c-4^d after 5^{ab}. — ^a) G₃
 प्रत्यानयत. — ^a) Ś₁ T₁ साक्षात्; K₁ स मे. K₃ मे गुरु
 (for परम).

3 ^a) Ko एवमुक्तास्तस्ते तु. — After 3^{ab}, K₄ ins.
 the last four lines of a passage given in App. I (No.
 78); cf. v. l. 4. — ^a) Ś₁ ते द्रोणसहिता.

4 ^a) M₅₋₈ [S]नुजग्मुः. T₁ G_{1.3.6} पांचालः; a few
 MSS. पंचा. — ^b) D₂ निजहुः (for निघ्नन्तः). K₄ D₅ S
 क्रोशतः कौरवर्षभाः (T₂ G_{2.4.5} पुरुषः; G₁ °वर्षभ). — A
 passage given in App. I (No. 78) is ins. in Da₁ D₅
 S, after 4^{ab}; in K₄ Da₂ Dn D₂, after 4; in D₂
 (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11^{ab}. — Ś₁ (hapl.)
 om. 4^c-5^d. — Da₁ D₅ S (om. 4^{cd} here) read it in
 the course of the above-mentioned passage (given
 in App. I); K₄ Da₂ Dn D_{2.4} read it at both places.
 — ^a) Ko समृद्धः; T₁ विविष्टुः (for समृदुः). Ko. 2.4
 (both times) तच्च; K₂ तत्र. — ^a) K₄ (both times)
 Da_{1.2} (second time) Dn D_{2.4} (all second time)
 महात्मनः (for महौ).

5 Ś₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₁ D₁ M (except
 M₅) तं (for ते). K₃ N₁ T₂ G_{4.5} M (except M₅)
 नृपतिः; N₃ समरे (for द्रुप). — After 5^{ab}, K₁ repeats
 2^c-4^d. — ^a) Ko. 3 S उप. V₁ च सामा; G₅ °मात्या.
 — ^a) K_{2.4} N_{1.2} V₁ B D °र्षभ.

6 ^a) T₂ G_{4.5} °पं तथा हीनं. — ^b) Ko N₁ V₁ B D
 (except Da₁ D_{2.5}) तं तथा (for तथा च). Ś₁ K₁

विपमा. S (except T₂ G_{4.5}) तथा वशमुपागतं. — ^a) Ko
 D₅ T₂ G_{4.5} M_{3.6-8} तद् (for स). B₃ स चैनं; M₅ वचनं.
 — ^a) N₃ T₁ G₃ M₅₋₈ वचनम्.

7 K₁ (hapl.) om. 7^a-8^b. — Before 7, D₄ (marg.
 sec. m.) ins. द्रोण उ; T₁ G₁ द्रोणः. — ^a) Ko G_{2.3.6}
 प्रमुज्य; Da₂ Dn D₁ विमुद्य; D₅ °गुह्य; T₁ °मृप्य; T₂ °हृत्.
 D₂ राष्ट्र; T₁ राज्यं. — ^b) Ś₁ मृदितं ते पुरं मया. — ^a) N₁
 V₁ B D (except D_{2.5}) G₅ M (except M₃) जीवं; T₂
 G₄ पूर्व. Da विप्रवशं; G_{2.3} नृप. — ^a) = 1. 122. 7^d, 9^d,
 37^d. G₂ सख्यं पूर्व. T₂ G_{4.5} किमिच्छसि.

8 Before 8, T₂ G_{4.5} ins. वैशं. K₁ om. 8^{ab} (cf.
 v. l. 7). — ^a) G₅ हासं (for एवं). Dn एवं (for पुनं).
 — ^b) Ś₁ K₃ स्थित्वा च; N₁ V₁ B (except B₃) D (except
 D_{2.4.5}) किंचित्स; M₃ inf. lin. निजित्य. — ^a) N₁ V₁ B
 D (except D_{2.5}) वीर (for राजन्). — ^a) Ś₁ कृपिणो;
 K₁ कृपणां (for क्षमि).

9 ^a) Ko. 2.3 च; K₄ D₂ S तत् (for तु). — ^b) K₄
 D₃ G₃ transp. त्वया and मया. — T₁ repeats 9^{cd} after
 11. — ^a) T₂ G_{4.5} हृषः (for स्नेहः). — ^a) K_{2.4} D₂ M₅
 त्वयि मे; N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4} प्रीतिश्च. D₅ भरतर्षभ;
 G₄ (inf. lin. as in text) क्षत्रियस्तथा.

10 ^a) Ś₁ N₃ S प्रार्थयेहं; Ko एवमेव. — ^b) Ko. 2 D₅
 पूर्व (for पुनर्). Ko N₃ V₁ नराधिप; K_{2.4} नरोत्तम;
 N_{1.2} B D जनाधिप; S नरेश्वर. — ^a) Ś₁ N_{1.3} V₁
 B_{3.6} Da ददानि.

11 ^a) Ko N₁ V₁ B D (except D_{2.5}) T₁ G_{1.2.6}
 राज्ञः. T₂ G_{4.5} राजो हि किल नाराजा; G₃ पुरा किल नो
 राज्ञः (sic). — ^b) T₁ नरो (for सखा). Ś₁ N₁ V₁ B Dn₁
 D_{1.5} T₁ G_{1-3.5} (inf. lin. as in text). °हंसि. — ^a) Ko

G. 1. 5509
D. 1. 138. 70
K. 1. 148. 75

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२

द्रुपद उवाच ।

अनाथैर्मिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।

प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।

सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्थं प्रत्यपादयत् ॥ १४

माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।

सोऽध्यावसहीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

T₂ ततः. T₂ G_{1.5} (*sup. lin.* as in text) विभज्यतां (for प्रयं). S₁ K₃ D₅ T₂ G (except G_{1.5}) राज्यं. — After 11, T₁ repeats 9^{cd}.

12 ^a) K₃ राजा त्वं; G₂ राजास्मि. — ^b) S₁ K D₅ जाह्नव्याम् (Ko. 3.4 'व्याः) अहसुं; G₂ 'ध्यास्त्वमुं. — ^c) K_{2.4} विद्धि मां राजन्; T₁ G_{2.6} मां विजानासि. S₁ K D₅ पांचाल्य (K₁ पंचाल्यं).

13 K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^c) G₃ भवंतं (for त्वयाहं). D₂ तं तस्य; D₅ विजितः; T₂ G_{1.5} सख्यं च (for त्वत्तं). — D₁ repeats 13^{cd} after 14^{ab} (v. l. सत्कृत्य चैनं त्वत्तं).

14 S₁ K_{1.3} T₂ G_{1.5} M_{3.5} om. उवाच; T₁ G_{1-3.6} M_{3.5} om. the ref. — ^a) D_{2.4} 'मुक्त्वा. K_{2.4} N₃ M_{3.5} ततो; N_{1.2} V₁ B D स तं. — ^b) K₁ G₃ मोचयां. — After 14^{ab}, D₁ repeats 13^{cd} with v. l. — ^c) K₃ धर्मात्मा. — ^d) M_{3.5} राज्ये तं. S₁ K₁ प्रतिपादं.

15 ^a) S₁ K D₂ कालिदाः; N₁ D₅ कालिदीं; T₁ असाजि; T₂ G_{2.4.5} मागधीं; G_{1.6} M₃ (*inf. lin.*).⁵ आसंदीं; G₃ आसन्नं; M₃ (*orig.*).⁵⁻⁸ आक्रंदीं. T₂ G_{1.5} अपि (for अथ). G₃ गंगायां. — ^b) S₁ K₁ 'वृते; Ko. 8 D₅ 'युते; K₄ D₂ 'श्रिते; N₁ 'वृतां. — ^c) T₂ अध्यावां; G₄ सोध्यावां; G₅ अध्याव. T₁ प्रीतमनाः. — ^d) S कांबिल्यं. N₁ B₅ D₄ 'ल्यं नगरोत्तमं. — ^e) K₁ G₂ दक्षिणां; T₁ 'जं. N₁ V₁ B (except B₅) Dn D_{1.2} अपि (for एव). K_{1.3} N₃ B पंचां; K_{2.4} 'ह्यान्.

16 S, om. 16^{ab}-17^{cd} here, reads them as lines 1-3, 9 of the first of two additional adhy. ins. after the present adhy. and given in App. I (No. 79); (the conflated MSS.) K₄ D_{1.5} read them at both places. — ^a) N_{2.3} Dn D_{1.4} G₃ चैवं (for वैरं).

दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावचर्मण्वती नदी ॥ १५

द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।

क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६

हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।

पुत्रजन्म परीप्सन्चै स राजा तदधारयत् ।

अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७

एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।

युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

— ^b) N₁ V₁ B_{1.3.5} Da D₂ संसोढुं (B₁ 'रोहुं; S₁ तत्स्मरन्. S₁ K₁ शशाम; K₄ N_{1.3} V₁ B_{1.3.5} Da D₁ 'ह. N₂ B₅ Dn D_{1.4} परिभूयाथ (D₁ 'नु-) पालितः; D_{1.5} (both second time) S न सुप्वाप स्मरंस्तदा. — ^c) S₁ 'लेनापन्; K₁ 'वन्; N₁ V₁ 'नासौ. G₄ 'ण विजयेनास्य. — ^d) Ko. 3 D₅ (first time) 'इयत्समरेजयं; N₁ V₁ नास्याशंसत्पं; N₃ नाशंसत्स पं; B_{1.6} 'नाशशंस पं; D_{1.5} (both second time) S नाशशंस पं; D₄ (first time) परीप्सन्चै पराभवं.

17 For K₄ D_{1.5} S cf. v. l. 16. — ^b) K_{2.4} N₃ ब्राह्मेण च; N_{1.2} V₁ Da 'णस्य; B Dn D_{1.4} (first time) 'क्षेण स; D_{1.5} (both second time) T₂ 'ण्येन; T₁ G_{1.2} M 'क्षेणापि. N_{1.2} V₁ Dn D₄ (first time) तु (for च). Ko D₅ (first time) 'णेन बलीयसा. — ^c) N₂ परीप्सुवै. D₅ (first time) त्वं (for वै). — ^d) S₁ (hypermetric) तदधारयत्. Ko Da Dn₁ D_{1.4} (first time) पृथिवी-मनुसंचरत्; N₁ V₁ B₅ Dn_{2.5} पृथिवीमन्वसंचरत्; N₃ B_{1.3.5} D₂ पृथ्वीमनुचचार ह; D₄ (second time) S पृथिवीमन्व (D₄ T₂ G₃₋₅ 'न्वि)यादिमां; D₅ (second time) पृथिवीमन्वगामिमां. — ^e) S₁ Ko. 1.3 N_{1.3} आहिं; K₁ अहीं; G₃ मही. S₁ K₁ B₁ D₄ G₃ तु; D₂ स्व (for च). — ^f) S₁ K₁₋₃ समभिपद्यवान्. S भारद्वाजोभ्य (G₃ 'न्व)पद्यत.

18 ^{ab}) S एवं राज्यमहि (T₁ G₂ 'भि)च्छत्रं पुरा बहुध-नान्वितं (T₂ G₅ 'युतं). — ^c) G_{2.6} M युधा; G₃ युद्धे. T₂ G_{4.5} transp. निर्जिं and पार्थे. — ^d) S 'पादितं. D₁ दत्ता द्रोणाय भारत. Cd cites the entire line 18^{cd} exactly as in text.

Colophon om. in G₄. Major parvan: T₂ G_{1-3.5.6} M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} T₁

(Continued on p. 574)

१२९

वैशंपायन उवाच ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौमलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्तांज्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
 पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
 उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
 गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

C. 1. 5657
 B. 1. 141. 23
 T. 1. 152. 4

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149-150	Bomb. adhy. 139	Kapikanṭhi (=Bomb. adhy. 140)	Bomb. adhy. 141	Bomb. adhy. 142	Bomb. adhy. 143
Ś1 Ko-3 (our text)	128				129	130	131
Ñ V1BDa Dn D1.2	128	(80)		(81)	129 1444*	130	131
D6	128	(79)	(80)	(81)	129	130	131
K4	128	(79)	(80)	(81) 1444*	129	130	131
D4	128	(79)	(80)	(81)	(82) 1444*	129	130
M	128	(79)	(80)	§ (81) 1444* (82)	129†	130	131
T2††	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130 1444*	131
G2.4.5	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130	131
G1	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444* (82)			131
G3.6	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444*			131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App. I.

§ Ms here ins. only the first st. of adhy. 129.

¶ The text is given in App. I (No. 83).

†† T1 has been ignored; see below.

‡ M om. altogether st. 1-6 and 10-11 of adhy. 129, embodying st. 7-9 in passage No. 82, immediately preceding.

संभव. Dn D1 (all om. the sub-parvan name) mention only अ(Dns द्र)खदर्शन; to it D1 adds समाप्त. — *Adhy. name*: Ś1 K1 द्रोणराज्यं; Ko Ds द्रोणविजयः; K2.4 द्रुपद(K4 द्र)कर्षणं; Ks Ms.5 द्रुपदजीव(Ks om. जीव)ग्रहणं; N1.2 द्रुपदशासनं; G1 द्रुपदराज्यप्रदानं; Me-s द्रुपदबंधनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; Bs T1 131; Dns 137; D4m 139; T2 Ga.5 M 81; G1.5 82; Ga 83. — *S'loka no.*: Dn 72 (Dn1 71); Ms 76.

✍ All MSS. except Ś1 Ko-s ins. between adhy. 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts, interpolated at different points of the text; a few MSS. even go to the length of repeating (with v. l.) some portion of adhy. 129-130 in the interval. The important new additions are three in number: passages No. 79, 80 and 81 given in App. I. No. 79, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS. (K4 D4.5), occurs uniformly after adhy. 128; No. 80, on the other hand, is ins. after No. 79 in those MSS. that contain the latter passage, and after adhy. 128 in the rest. While the position of Nos. 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage, No. 81 (commonly known as the *Kapikanīti*) fluctuates considerably. This passage (No. 81) occurs in some MSS. before, in others after, adhy. 129-130; there is, moreover, a third (small) group of S MSS. in which it (along with some further interpolations) is actually sandwiched between two (consecutive) occurrences of adhy. 129-130, in which case the passage may be said to occur both *before and after* adhy. 129-130. The situation is further complicated by two other short, floating interpolations (No. 82 of App. I, and 1444*), which are ins. at various points of the text lying intermediate between passage No. 81 and adhy. 131. The confusion reaches its climax in T1, whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence. As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail, T1 has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned. The table given on p. 573 displays the varied sequence in which pas-

sages No. 79, 80, 81, 82 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins. between adhy. 128 and 131 in the different MSS. or MS. groups.

With regard to passages No. 79 and 81 the following points may be specially noted. No. 79 comprises two adhy. of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadī) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yājña and Upayājña at the instance of Drupada. This story, as is well known, is the subject matter of a future adhy. (155), included in the *Caitraratha-parvan*, where it occurs both in N and S, in nearly identical form. In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the *Sanibhava-parvan*, which relates the births of all the other important *dramatis personae*. With regard to the other long interpolation (No. 81), the *Kapikanīti*, which is a variant of the advice given by Bhāradvāja to Śatrumjaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*, in the Jav. version (ca. A. C. 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca. A. C. 1050), but, what is still more significant, is *wholly* ignored in the scholium of Devabodha, one of our oldest commentators. The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of *Kapikanīti* in the (Kas'mīrī) Śāradā version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś), but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also *indiscriminately conflated*.

129

✍ Some S MSS. repeat (with v. l.) a part of adhy. 129 (with 130); cf. the long note above.

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — °) N2 V1 B D T1 G1 Me-s दुर्मनाः.

2 =(var.) 1. 119. 42. M om. 2-4. — °) Ś1 Ko.2.8 तथा (for ततो). K4 वैकर्तनस्तथा कर्णः; T2 G दुर्योधनश्च कर्णश्च. — °) V1 T G (except Ga.5) 'रप्यु' N V1 B (except Bs) D G1.3.6 ते (for तान्).

3 =1. 119. 43. — M om. 3 (cf. v. l. 2). — °) N

कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुःप्रादुतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
 तथा भीष्मः शान्तनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
 प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
 ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
 अभिपिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
 स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।

सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
 युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
 स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
 ईर्ष्या चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
 पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत् ॥ ११
 श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।

C. 1. 5568
 B. 1. 141. 32
 K. 1. 152. 13

B1.3 Dn D1 T1 om. च. — °) Ñ V1 B D (except D2.5) T G1 प्रतिचक्रयथागतं (Da1 'क्रमं; T2 G 'बलं'). — K1 repeats 3^{bed} after 5°. — °) Ś1 K1 Dn G2 तद्वा; K3 (sup. lin. as in text) उद्घाटनम्. T2 G (except G2) अकुर्वाणा.

4 M om. 4 (cf. v. l. 2). — °) T2 G (except G2.6) प्रसुदिं. — °) T2 G जनाः (for पौराः). Ś1 Da1 Dn3 D1 तथा. — After 4^{ab}, Ko.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1436* कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— °d) T2 G स ते भूयो देशे देशे. Ñ1 गुहासु च.

5 °) Ś1 Ko D1 अचक्षुस्त्वात्; V1 T2 G अचक्षुष्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M5) अनेत्रत्वात्. — °) T2 G जनाधिपः. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5^{ed}. — Before 5^{ed}, G1.2 ins. प्रजाः. — °) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 न (for अ). Ko D5 अराजा सोमवत्पूर्वं; T2 G अशक्तो राज्यकरणे (see above). — After 5°, K1 repeats 3^{bed}; and om. 5^d-6^b. — °) K2-3 transp. स and कथं. T2 G धारयिष्यति (for नृपतिं).

6 K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — °) K2 कथं; M ततः (for तथा). Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp. भीष्मः and शान्तं. — °) G3 सत्यधर्मो. Ñ1 महारथः; T2 G2.4.5 'युतिः. M सत्यवाग्दण्डविक्रमः. — °) T2 G2.4.5 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — °) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 न स; G2.6 नापि (for नाद्य). B5 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करुणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिपिच्यताम् ।

[T1 'च राज्याहं भवेद्भुवं.]

7 °) K3 G1.6 पाण्डवश्रेष्ठं; Ñ V1 B1.5 Dn D2 T2 G2-4.6 M2.5 'वज्येष्ठं. K2 D5 श्रेष्ठं. — °) K3 वृद्धसेविनः;

T2 G 'दर्शनं. — °) Ñ2 V1 B Dn1.3 D2.5 G3 अभ्यर्षिः; Ñ3 'पिच्येत्. Ś1 V1 साध्वन्नः; K2 D5 साम्राज्ये. Ñ1 अभ्यर्षिच समाहृत्य; M राजानमभिपिचाम. — °) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M 'त्यं)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबलः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमालांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।

सत्कृत्य नित्यं पूजाहर्न्पाण्डवः पूजयिष्यति ।

[(L 2) T1 'त्य पूज्यान्पूजाभिः.]

8 °) S (except T1) पितामहं शां. — °) Ñ1 धर्मराट्; G4.5 वृद्धिमान्; M धर्मतः. — °) Da योगैर्. — °) Da 'प्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2.4.5 M5 मानयिष्यति मानिनं (M5 'तः); G1.6 नियतं वास-यिष्यति; G3 नियतं पालयिष्यति; M6-8 वर्धयिष्यति मानतः.

9 M om. 9-11. — Before 9, G1 ins. वैशं. — °) Ko.2 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G4 sup. lin. as in text) सर्वदाः. — °) T2 G 'रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. l. 9). — °) Ko D5 transp. स and तप्यं. K2 परितप्तः स; G (except G1.6) संतप्यमानो. — °) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा). — °) Ko Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2.5 T1 चापि सं; T2 G2.4.5 पीड्यमानो वै; G1.3.6 मुह्यमानस्तु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 10^d-11^c. — °) T2 G उपा(T2 अभि)द्ववत्.

11 M om. 11; Ś1 K1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9, 10). — °) K (except K1) Ñ1 D2.5 विदुरेण; Ñ3 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह्य. Ko.2 D2 ह; K3.4 D5 हि; B5 T2 G च (for सः). — °) Ko.2-4 Ñ3 D5 G1.5 पृष्ट्वा (Ko.4 दृष्ट्वा; G4 श्रुत्वा; G5 उक्त्वा) पांडोः पुरावृत्तं; T2 G1-3.6 पांडोवृत्तं (G3 'वैर्णं पूर्वमुक्त्वा. — °) T2 G 'मथाब्रवीत् (G4.5 'मुवाच ह).

12 Before 12, D4 marg. sec. m. ins. दुर्योधन उ; T1 G1.2 दुर्योधनः. — °) K1 B3.6 Dn1.3 D1.5 श्रुत्वा मे; M श्रूयते. G2 जल्पितं. Ñ1 तत्र; V1 तेषां; G4.6 (both

G. 1. 5880
B. 1. 141. 52
K. 1. 152. 13

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम्॥१२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः॥१३
पितृतः प्राप्तवात्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥१४
स एष पाण्डोर्दायाधं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥१५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

inf. lin. as in text) वाचः (for तात). — °) D₄ अशुभा
सिं. — After 12^{ab}, T₁ ins.:

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्यामि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवा नि च ।;

while G_{4.5} ins.:

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।

13 °) T₂ G समेतत्तु (G_{4.5} साम्ये मतिश्च); M व्रतमे.
— °) G₂ transp. न स and राज्यं. G_{4.5} च (for स).
Ko D₅ transp. स and राज्यं. K₃ N_{1.2} V₁ B D (except
D₅) T₁ M_{3.5} बुभूषति; T₂ G (except G_{4.5}) चिकीर्ष.
— G_{4.5} om. 13^c-15^b. — °) K_{2.4} B₅ D₄ D_{4.5} T₂ च
(for तु).

14 T₂ G om. 14 (for G_{4.5} of. v. l. 13). — °) N_{1.2}
V₁ B D T₁ त्वमधगुणं; M₃₋₈ त्वमस्य गुं.

15 G_{4.5} om. 15^{ab} (of. v. l. 13). — °) K₂
पांडोर्द्वयं; T₂ G (G_{4.5} om.) पांडवो राज्यं. — °) T₂ G
(G_{4.5} om.) भोत्यसंशयं. — °) K₂ B D₄ G₂ प्राप्ता
(future!). — °) N_{1.2} V₁ B D (except D_{1.5}) अपि
(for इति). Ko. s. 4 M_{3.5} परे; T₂ G₂ पराः.

16 °) M विहीनाः सः सु. — °) S₁ K D₄ T
G_{1.2.5.8} अविज्ञाता.

17 °) T₂ G (except G_{4.5}) ते वयं; M_{3.5} संततं.
— °) S₁ K₁ परिपिण्डो. — °) T₂ G (except G_{4.5})
भवाम. — °) N_{1.2} V₁ B D (except D₅) नीतिरु (for
शीघ्रं). T₂ G (except G_{4.5}) समर्थतां (for विधी).
— T G ins. after 17 (T₁, after 18):

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।

[G_{4.5} अतः (for अथ). G_{1.2} वंश्यो.]

After 1441*, T₁ ins. 1442* and 1443* (of. v. l. 18).

18 T₂ G (except G_{4.5}) om. 18^{ab}. — °) K₃ N_{1.2}
V₁ B D T₁ यदि त्वं हि (D₅ ह त्वं); N₃ G_{4.5} M यदि हि
स्वं (for अम). Ko. s. 4 स्थितो; K₃ N_{1.2} B D T₁ G_{4.5} M

पुरा. N₂ B D (except D₅) T₁ राजन्; V₁ राज्यं. — °) K₂
नराधिप (for पुरा नृ). K₃ ह्यभविष्यः स्थिरो नृप; N_{1.2}
भवमानः स्थितो नृप; N₂ B D T₁ इदं राज्यमवाप्तवान् (D₅
स्थिरो भवसि भूपते); G_{4.5} भवानास्थापितो नृप; M_{3.5}
भवो मान्यस्थिरो (M₃ रस्ततो) नृप; M₃₋₈ भवेमान्यस्थिरो
भव. — °d) T₂ G₂₋₈ लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च). G₁
यदि वा त्वं पुरा राज्ये. T₂ G₂₋₈ transp. वयं and राज्यं.
T₂ G₂ वंशे जनेश्वर; G_{1.6} वंशा जने; G₃ वंशीकृताः; G_{4.5}
वंशेन ते (for अप्यवशे जने). D₅ राज्यमत्र स्ववंशं.
— After 18, T₁ ins. 1441*, which is followed by:

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाचरिष्यसि ।

वयं चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T₁ cont.: G_{1.5} ins. after 18:

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्षया वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्तुम स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहायुगैः ।

Colophon. G₂ has separate colophons with se-
parate numbers for the two occurrences of this
adhy. (see above). — Major parvan: T₂ G M संभव
(for आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ Dn जतुगृह;
जातुप; D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: Ko दुर्योधनवाक्त्तं
K₃ दुर्योधनस्येव्यसंभवः; N_{1.2} V₁ दुर्योधनेव्या; M_{3.5}
दुर्योधनानुशयः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn_{2.18} 140; D₄ m 143; T₁ 134; T₂ G₅ 87; G_{1.4.5}
M 86; G₂ (first time) 86, and (second time) 89
(see above); G₃ 85. — S'loka no.: Dn 38; M₃ 27.
— Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5678.

130

T₂ G_{2.4.5} repeat this adhy.; G_{1.2.6} read it
before passage No. 81 (Kapikaniti) given in App. I
(of. the long note after adhy. 128).

१३०

वैशांपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
 धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
 नास्य किञ्चिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।

निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३

तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 गुणवाङ्मोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
 स कथं शक्यमस्माभिरपक्रुं वलादितः ।
 पितृपैतामहाद्राज्यात्सहायो विशेषतः ॥ ५
 भृता हि पाण्डुनामात्या वलं च सततं भृतम् ।

G. 1. 5²⁸¹
 B. 1. 142¹⁰
 K. 1. 152²⁸

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — N (Ñ2 om. line 2) V1 B Da Dn D1.2 ins. after वैशं उ° (resp. वैशं°): K4 S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kapikaniti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D4 (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
 कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
 धृतराष्ट्रो द्विधाचितः शोकार्तः समपद्यत ।
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौवलस्तथा ।
 दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । [5]
 ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
 पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्निवासयतां भवान् ।
 निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B6 Da एतत् (for एवं). Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्रं. — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कणिकस्य मतं (G3 वचः) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) काल्दयेन भरतपंभ. — (L. 4) T2 G1.2.4.5 शकुनिश्चापि सौवलः (G4 सर्वशः). — (L. 5) K4 दुर्योधनचतुः; D2 सनस्तथा चान्ये. T2 G1.2.4.5 सुरजसा; M सुरेकदा. — (L. 6) T2 G1.2.4.5 राजन्. — (L. 7) Da Dns T1 G1.2 Ms न (for नः). T2 G1.2.4.5 M अस्ति (for स्यात्). T2 G1.2.4.5 यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G3.6) after 1444*; in D4 (om. lines 21-36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129-130; in T2 G2.4.5, by a repetition of the same two adhy.; and, finally, in G1, by adhy. 131. — °) Ñ1 अपि (for तु).

73

[577]

Ñ2 V1 B D (except D5) पुत्रेण; T1 G1 वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — °) Ñ2.3 V1 B D ईरितं; G2.4.5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= 1. 1. 95³); M पुत्रेण च समीरितं. — °2) G1M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योः (G1 सुयो) धनमरिंदमं.

2 °) T2 धर्मवृत्तः; G3 स च वन्यः; G6 धर्मसूनुः. G1.6 तथा; G3 तदा. — °) K4 हितकृत्प्रियः; D5 प्रियकृत्तमः. G2 तदा; G4.5 तथा (for हितः). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तथा धर्मपरायणः; T2 G1.6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव); G3 संवृत्तो मयि कौरवाः. — °) K2.4 सर्वासु. B5 T1 G2.5 तदा. K6 सर्वेषु सर्वकालेषु. — °) G2.4 M च (for तु). T2 G1.4.5 मदीयेषु विद्मः.

3 T2 (hapl.) om. 3-5. — °) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ; T1 नान्यं; G1.2.4.5 नाहं; G3 नात्र; M6-3 तस्य. Ñ2 V1 B D (except D5) विजानाति; T1 G2.4.5 विजा°; G3 M6-3 न जानाति. G6 अत्र किं च न जानाति. — °) Ñ1 G4.6 भोजनानि. — Da2 om. 3^{ad}. — °2) B5 Da1 transp. नित्यं and राज्यं. G1 तत्सर्वं; G3.6 सर्वस्वं (for नित्यं हि). D5 राष्ट्रं. G1.3.6 मयि धर्मभृतां वरः.

4 T2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — For 4^a, K1 repeats 2^a. — °) G1.6 धर्मपरः सदा; G3 धर्मवरस्तदा. — °) D (except Da2 D4) T1 पौरवाणां सु° (D2 वाणीव सं°); G1.3.6 ना (G6 न) गरे च प्रतिष्ठितं (G1 तः). — After 4, G6 ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसूनुर्ध्यानुजः ।

5 G6 om. 5^{ab}; T2 om. 5 (cf. v. 1. 3). — °) Ñ2.3 B D T1 G (G6 om.) M6 शक्यतेस्मा° — °) K1 B1.3 D2 T1 G1.2.4.5 M (except M5) अपाक्रुं; K2 V1 कर्तुं; Ñ2 B5.6 Da Dn D1.4.5 अपाकर्तुं. V1 वलादिव; G1.3 नरपंभः. — After 5^{ab}, D1 reads 7. — °) Ñ1.3 G2.4.5 M पैतागता°; G1.3.6 राज्यमेव हि नः (G3 सं) प्राप्तः. — °) V1 स महात्मा.

G. 1. 5081
S. 1. 142. 10
K. 1. 132. 25

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६

ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।

कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।

दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८

ध्रुवमस्सत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।

अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९

स भवान्पाण्डवानांशु विवासयितुमर्हति ।

मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०

यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।

तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

6 K₁ G₈ M₇ om. 6. — ^a) G_{2.4.5} भ्रात्रा (for भृता).
G₈ भ्रातृभिः पंच वामात्या. — ^b) K₀ D₈ transp. बलं
and भृतः. D₈ हि वित्ततं. G₁ ध्वं; G_{2.4.5} धृतं. — ^c) T₂
G₈ घृताः. Ś₁ (by transp.) च पुत्राः. — ^d) G₈ सुपा
अपि वि.

7 T₂ om. 7-14. D₁ reads 7 after 5^{ab}. — ^a) B₆
पौराः; G_{1.6} तथा; G₈ तदा (for पुरा). — ^b) N₂ V₁ B D
(except D₈) T₁ नाराः; N₈ G_{2.4.5} M_{3.5} कौरवाः. G_{1.8.6}
विषये पाण्डुना नराः (G₁ 'नंदनाः). — ^d) D₁ नोपहन्युः.
K₂ हिंस्युः.

8 T₂ om. 8 (of. v. l. 7); G_{8.6} om. 8-14^{ab}. — Ś₁
K₁ D₈ S om. उवाच. — ^a) K₁ V₁ B₈ D₈ D₂ एव; K₂
D₁ D₁ T₁ एवं (for एतत्). K₁ च ते; K₂ पुरा; D₁ n₈
D₁ T₁ यथा (for मया). N₈ G_{1.2.4.5} महाराज (for मया
तात). — ^b) K_{0.2.4} N₁ V₁ B D_{4.5} भाविनः; G₂ ता;
M₆₋₈ भाषितं. Ś₁ K₁ दुष्टं (for दोषं). D₁ त्मनः.
— ^c) V₁ तात; G_{1.2.4.5} पूर्वं (for सर्वां). Ś₁ K₁ दृष्ट्वा
ताः प्रकृतीः सः. — ^d) N_{2.8} V₁ B D (except D₈)
T₁ पूजिताः.

9 T₂ G_{8.6} om. 9 (of. v. l. 7, 8). — ^a) Ś₁ K₁ D₈
ता (for ते). — ^b) Ś₁ K₁ प्रधानतः; D₂ प्रयत्नः; G_{1.4.5} न
संशयः; G₂ विशेषतः. — ^c) N₂ V₁ G_{1.2.4} अर्थः; Cd as
in text. — ^d) K₀ G_{2.4.5} स्थो हि; K₄ स्थोपि.

10 T₂ G_{8.6} om. 10 (of. v. l. 7, 8). — ^a) K₈ तात
(for आशु). — ^b) N₂ विसर्जयि. A few MSS. अर्हति.
— ^c) D₈ गृहेनैवा.

11 T₂ G_{8.6} om. 11 (of. v. l. 7, 8). — ^a) N₈ राष्ट्रं.

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।

अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२

न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः

विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्थन्ति कर्हिचित् ॥ १३

समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।

नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४

ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।

कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।

यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

— ^b) Ś₁ K (except K₀) D₈ तात (for राजन्). G_{2.4.5}
भविष्यति मयि स्थिरं. — ^c) N₈ ततः. Ś₁ K_{0.1} म (K₀
स)हामात्यैः; K₂₋₄ D₈ पत्यैः; N₁ V₁ मात्या. — ^d) G₁
पुरमेष्यति. G_{1.2.4.5} पार्थिव (for भार).

12 T₂ G_{8.6} om. 12 (of. v. l. 7, 8). Ś₁ K₁ S om.
उवाच. — ^c) D₈ अभिप्रायं हि; G_{1.2.4.5} न प्राथयेत्.
— ^d) K₂ N₈ D₁ एव; D₈ एनं (for एतत्). G_{1.2}
एवास्तु; G₈ एवास्व (for एतत्तु). Ś₁ 'तत्कुरु वृणो'; E
'तत्कर्तुं वृणो'.

13 T₂ G_{8.6} om. 13 (of. v. l. 7, 8). — ^a) Ś₁ K हि
(for the first च). — ^b) G₁ च न (by transp.). Ś₁
K₈ N_{2.8} V₁ B_{1.8} D₁ D_{4.5} T₁ G₈ न च क्षत्ता न (K₈ G₁
च) गौः; N₁ M नाश्वत्यामा न गौः. — ^c) G_{1.2.4.5}
निर्वास्व. — ^d) K_{0.2} G_{2.4.5} M_{3.5} नानुमं; N₁ B₈
अन्विच्छन्नय; N₂ B_{1.8.5} D₁ D₁ अन्विच्छं (B₁ 'व्यं'त्यय; N₂
'मन्यंति; D₄ D₅ अन्विच्छंतीह.

14 T₂ om. 14; G_{8.6} om. 14^{ab} (of. v. l. 7, 8); K_{1.8}
(hapl.) om. 14^b-15^a. — ^b) N₂ V₁ B D (except D₈)
T₁ वयं ते चैव पु. — ^c) Ś₁ K_{0.2.4} D_{4.5} विवासमिच्छेयुः.
— ^d) D₁ कृपायुक्ताः. Ś₁ K_{0.2.4} N₈ D₈ विशेषतः
(for मन).

15 K_{1.8} om. 15^a (of. v. l. 14). — ^a) G_{2.4.5}
पाण्डवेयानां. — ^b) Ś₁ K अन्येषां च; M₆ परेषां च. K_{0.1}
महीक्षितां; M₆₋₈ मनस्विनां. — ^c) S वाच्यतां. — ^d) N_{1.8}
V₁ B (except B₈) D T₁ M गच्छाम (D₁ न स्याम; D₈
D₈ as in text).

16 Ś₁ K_{0.1.8} S om. उवाच. — ^b) T₂ ध्रुवं; G₈

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १७
क्षत्तार्थवद्वस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डुवार्थे प्रवाधितुम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १

धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्मणीयतमो भुवि ।

C. 1. 3693
E. 1. 143. 3
K. 1. 133. 3

स्थिरः; G^o ध्रुवः (for स्थितः). — °) G^{2.4.5} यतः सुतोप्ययं (G¹ 'य; G^o 'याद्' द्रोणो. — °) D¹ भविष्यति न सं.

17 °) D^o त्रयः स्थिताः. N T G^{1.2.3} यत एवं वयं ततः; N^{2.3} V¹ B D^a Dⁿ D^{1.2.4} T¹ यत एतौ ततो भवेत्. — °) T G^{1.2.3} भागिनेयं कृपो (T² तथा; G³ तु ते; G^o ततो) द्रोणि. — °) K^{o.3.4} N B (except B⁵) D⁴ M (except M⁸) न संत्यक्ष्यति; G^{2.4} न स त्यजति. T G^{1.3.5} न त्यक्ष्यति कथं (G³ 'दा') चन.

18 °) S¹ K^{1.2} क्षत्ताव (K² स्स) वदस्त्व'; N² 'नुबंधस्त्व'; T² 'लुब्धस्त्वस्मासु; G¹ 'बंधस्त्वस्मासु; G^{2.4} 'लुब्धश्च'; G⁵ क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व'; G^o 'धै' बंधनस्त्वस्मान्; M 'धै' (M⁵ च) बंधुरस्माकं. — G^o (hapl.) om. 18°. — °) K (except K¹) N^{1.3} V¹ D^{4.5} T G (G^o om.) प्रच्छन्नः. S¹ K (except K¹) N V¹ B^{1.3} Dⁿ D^{1.2.5} T¹ सं (N³ प्र) यतः; B^{5m.5.6} D^a D⁴ संगतः; G³ च यतः. K^{2.4} N V¹ B D T G² परैः; G¹ परैः. — °) S¹ स न चैकः (by transp.); D⁵ न वै शोकः; T² G³ न त्वेकः स. K⁴ तु; B¹ G¹ च (for स). — °) S¹ K¹ पांडुवार्थेषु वा; B^{1.5} Dⁿ 'धै' [S] धिवा.

19 °) B⁵ Dⁿ D^{1.2} S सु- (G³ अ-) (for स). S¹ K¹ N V¹ G²⁻⁵ विस्रब्धः; B^{1.3.5} D^{2.4} विस्र (B⁵ 'श्र) वंघं; T G^{1.6} M विस्रब्धान्. K¹ B D^a D^{2.4} G^{2.6} पांडुसुतान्. D⁵ सुभ्रदः पांडुपुत्रांश्च. — °) N² B (except B⁵) Dⁿ D^{1.2.4} T¹ G¹ प्रवासय; N³ 'सये. — °) N² V¹ B D (except D⁵) T¹ यथा याति तथा कुरु.

20 °) K (except K¹) D⁵ T¹ G विनिद्राक (G⁴ 'का; G^o 'व) रणं; T² निद्राया हरणं; M. निद्रावकरणं. G^{2.4.5} ह्येतद् (for घोरं). — °) S¹ K¹ N³ B¹ D⁵ T² G^{2.4.5} 'संभृतं. — °) K² T² तेन; G (except G^{2.6}) अनेन (for एतेन). S¹ K¹⁻³ D⁵ श्रामय (for नाश').

Colophon. T² G^{4.5} have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, G² (which also repeats this adhy.) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy. — *Major parvan*: T² G M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: N^{1.2} V¹ Dⁿ जतुगृह; B⁵ D^a जातुप; T¹ संभव. — *Adhy. name*: S¹ K^{1.2} D⁵ G^{1.2} वारणावत-यात्रा; K^{o.4} दुर्योधनमंत्रः; K³ वारणावतं प्रति पांडवनिवासः; N^{1.2} V¹ दुर्योधनपरामर्शः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B¹ 139; B⁵ 137; D^{n2.n3} 141; D^{1m} 144; T¹ 136; T² G⁵ (both first time) 85 and (both second time) 88; G^{1.2.4} (second time) M 87; G³ 86; G⁴ (first time) 84. — *S'loka no.*: Dⁿ 21 (Dⁿ³ 24); M² 20. — *Aggregate s'loka no.*: Dⁿ² 5701.

131

1 S¹ K^{o.1.3} D^{1.2} S om. उवाच (G^{2.4.5} om. the ref.). — °) T¹ G^{1.2.4} राजन् (for राजा). T¹ G^{3.5} तु; T² G^{1.2.4.5} च (for ततः). K (except K¹) N V¹ B D (D⁴ before corr.) सर्वाः प्रकृतयः शनैः (V¹ तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधनः शनैः. — °) K^o D⁵ 'प्रदानैश्च; B⁵ अर्थप्राण'; B⁵ अर्थप्रदानमानाभ्यां; N² अन्न-मान'; T¹ G^{3.6} 'दानेन. — °) T¹ G¹ संजग्राह. M स कौरवान् (for सहा'). S¹ K D^{2.5} रंजयामास सानुजः (K³ पूजयामास भारत). — After 1, T² G (except G^{3.6}) ins.: 1446* युयुत्सुमपनीयैकं धार्तराष्ट्राः सहोदराः ।

2 °) G (except G⁵) M⁵⁻⁸ धार्तराष्ट्र'. V¹ B^{3.6} D T G³ ते (D⁵ च) (for तु).

3 °) S¹ K¹ B⁵ D⁵ G^{3.6} 'तरो. — °) S¹ K¹ प्रमुमते;

C. 1. 5008
B. 1. 143. 8
K. 1. 155. 8

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।

Cd पशुपतेः (as in text).

4 °) B Da D₄ (before corr.) °कीर्णः; D₅ सर्वसंपत्सं.
— °) T₂ G पुण्य (G₃ °ण्ये) देशे. K_{2.4} मनोहरे. D₅ पुंसां
गदनिवारणे. — °) S₁ K₁₋₃ D₅ इत्येता. T G धार्तराष्ट्रस्य.
— °) D₂ T₂ G_{4.5} कथां; G_{4.6} तदा.

5 °) K_{0.2.4} B₁ G_{2.4.6} M_{2.7.8} तदा र°. — K₈ om.
5°-6°. — °) K₁ मतिः किल.

6 K₈ om. 6^{ab} (of. v. 1. 5). — °) N₁ V₁ नुमन्यत
नृपो; T₁ G_{1.4.5} त्व (G₁ त्वा) शंकत नृपो; G₂ त्वं शंकितनृपो;
G_{2.6} तु (G₆ -त्वा-) शंकितमतिः; M त्वशंकितान् (M_{2.5}
°कितं) राजा. — °) K_{0.2} D₅ °हलानिति; K₁ °हला इव;
M °हलादिव. — °) K_{0.1} तानथ तदा; N₁ V₁ एतानेत्य
तदा; N₃ Dn_{1.2.3} एतानेत्य तदा; B_{1.8} D_{1.2.5} T₁ M₆
एतानथ तदा; Dn₂ एतानथ तान्; D₄ चैनानथ तान्; T₂
G_{1.2.4.5} चैनानथ वै; G_{2.6} एतानिति तदा; M_{2.6-8} चैनान्स
तदा (for एतानथ तदा). — T G ins. after 6: D₄
marg., after घृत° उ° (cf. v. 1. 7):

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नशः ।

अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्भौतमात्र शरद्वतः ।

सोऽहमेवंगते तात चिन्तयामि समन्ततः ।

रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सततं हिताः ।

[(L. 2) G_{2.4.6} °मात्र विशेषतः. — (L. 3) G₅ काले
(for तात). D₄ कृतकृत्या भवंतस्तु सर्वविद्याविशारदाः.]

7 Before 7, M₆₋₈ ins. घृत°; D₄ marg. घृत° उ°
(followed by 1447*). — °) K₄ N_{2.8} B D T₁ ममैते;
T₂ G_{1.4.5} इमे वै; G_{2.3.6} M इमे हि. G₃ पुरतस्. T₂ G
तात (for नित्यं). — K₈ transp. 7^b and 7^d. — °) K
(except K₁) N₁ V₁ B_{1.6} D T₁ M (except M₃) °तमं;
B₈ °तमे.

8 °) N₁ V₁ B Da Dn ते ताता; T₂ G_{2.4} नीता वा; G₁

सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८

ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।

प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९

कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।

इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०

धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्धा युधिष्ठिरः ।

आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११

ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।

द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२

कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

गच्छेथाः; G₈ ते तं हि. — °) N₃ नगरे; G_{3.6} उत्सवे.
— °) Dn D₁ °णाः सान्वयाश्चैव; Cd Nilp as in text.
— °) T₂ G_{4.5} यथा दिवि; G₁ यथा दिवः; G₂ सुरा दिवि.

9 °) M (except M₃) अथ (for च). — °) T₂ G
नटे (G₁ भटे; G_{2.8} नरे; G₆ नरो) भ्यश्च विशेषतः. — N₃
(1 hapl.) om. 9^{ad}. — °) G_{3.6} संप्रदध्वं. B₁ यथाकालं.

10 °) G₂ विहृत्य स्म. — °) G_{2.6} M अवाप्य च प°.
T₂ G_{1.2.4-6} मुदं परां (by transp.). G₃ वारणावतमेव च.
— °) S₁ K₁ T₁ इदं हि; N₁ T₂ G इहैव (G₃ पुनर्वै).
Some S MSS. हस्तिन°. — °) G_{2.6} सुखेन. G₂ (by
corr.) °रेष्यत. — After 10, T G ins.:

1448* निवसध्वं च तत्रैव संरक्षणपरायणाः ।

चैलक्षण्यं हि तत्रैव भविष्यति परंतपाः ।

[(L. 1) G_{3.6} पुरेक्षणपरा°. — (L. 2) G₃ वस्त्र
(for तत्रैव).]

— T₁ G_{1.2.8} cont.:

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयास्यथ पाण्डवाः ।

[G₃ °यास्यसि पांडव.]

11 Before 11, M ins. वैश°. — °) K₀ अथ वध्वा;
K_{2.4} N₂ V₁ B_{2.5.m.6} Da Dn₁ D₄ अनुबुध्य; K₈ T
G_{1.2.4.5} M₈ अवबुध्य; N₁ अनुबुद्धो; D₆ अथ बुद्धा; G₃ अथ
बुध्या; G₈ अबुध्यत; M₆₋₇ अनुबुध्या. — °) S₁ K₄ N₁ V₁
B₃ D₁ T₁ G₂ °श्च सहायत्वं; M °श्चा (M₅ °श्च) सहायत्वात्.
— °) B_{1.5} G_{3.6} °वाच ह.

12 °) K₃ महाबुद्धिः; N₂ B D (except D₅) T₁ M
शान्तनवं; V₁ °बाहुं; G (except G_{2.6}) °त्मानं. — °) T₂
G_{1.4.5} बाह्लिकं च तथा द्रोणं. — °) M_{2.5} सो (M₅
सो) मदत्ति. B₃ Da D₄ श (Da₁ व) लं तथा (for च कौ°).

13 After 13°, K₄ N₁ V₁ B D (except D₆) T₁ ins.:

1450*

भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
 रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
 सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
 प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
 आशीर्भिर्वर्धितानस्त्राण पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
 स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
 ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वाणावतम् ॥ १८

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।

C. 1. 5717
B. 1. 144. 3
K. 1. 153. 4

मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।

पुरोहितांश्च पौरांश्च.

After 13^{ab}, T G (except Gs. 6) ins.:

1451* सर्वमाचरुस्पर्शद्वारा (sic) विदुरस्य च योषितः ।

— °) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्). K3 विद्वान्; N̄ V1 B D (except D1.4) दीनः; T2 G (except Gs. 6) वाक्यं.

— °) T2 G (except Gs. 6) उवाच वदतां वरः.

14 Before 14, Mc-3 ins. युधिष्ठिरः. — °) G4 गमिष्यामो (for जना). — G4 om. 14^b. — °) G3 सगणैस्. Ko. 2.3 N̄ V1 B D T1 G1.2 तत्र (for तात). N̄2 B D T1 यास्यामो. T2 Gs. 6 सगणास्तु गमिष्यामो.

15 °) Cf. 16°. G2.4 Ms. 5 'वदनाः. — °) K1 G4 पुण्यवाचो. D2 विवक्षयः; D5 विमुञ्चय. — G1 om. 15^c-17^a. — °) K (except K1) नंदितान्; N̄1.3 वंदि; N̄2 B D (except D2.5) T1 वृंहि. — °) M पापान्. K3 वै प्रवेक्ष्यति; N̄1.3 V1 B1.3m. 5.6 Da D4 वै प्रस (B3m Da 'सं; D4 'ज्ञ'क्ष्यति; N̄2 Dn D5 T G (G1 om.) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति; M वै प्रय (Ms. 5 'च'क्षय.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). Before 16, Ś1 K T2 Gs. 5.6 Ms. 5 ins. वैशं. — °) B1.5 T2 G2.5.6 M (except M3) च (for तु). — °) K4 'ण सर्वशः. — °) Cf. 15°. Ś1 K1.2.4 N̄1 'मनसो. — °) Ś1 K N̄3 V1 D5 तेभ्य (K3 अभ्य)नंदंत; N̄1 तेभ्यरक्षंत; N̄2 B Da Dn D1.2.4 T1 तेन्व; T2 Gs. 6 ते व्य; G3 ते ह्य.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 15). — °) K3 सर्वदा. — °) N̄1 V1 मा वचो; N̄2 मा च भो; T2 Gs. 5.6 मावो (T2 G5 'रो'व; G2.4 न च वो. — °) N̄1.2 V1 B1

Dn D1 T1 सर्वशः. T2 Gs. 6 'नंदनान्.

18 °) T2 G ते तथा (Gs 'दा' नंदिता (Gs. 6 वर्धिता) वृद्धैः; M ततः स्वस्त्ययनादीनि. — °) N̄2.3 B Da1 Dn D1.2.4 (before corr.) 'लंभाय; D5 'लोभाय. Dn पार्थिवाः. — °) K2 D5 Mc-3 कार्याणि सर्वाणि (by transp.). For it, K3 subst. 15^a. — °) T2 G2.4.5 गमनाय मतिं दधुः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N̄1.2 V1 B3 Dn1.2 D2 जनुगृह; B1.5 Da जातुप; T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 Ko-2.4 N̄ V1 D5 वारणावतयात्रा (N̄3 'वतगमनं); K3 Mc-3 पाण्डवागमनं; T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साहः (T2 'नोत्साहनं); M5 पाण्डवगह (? म)नप्रोत्साहनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 140; B3 136; Dn3 142; D4m 145; T1 138; T2 G1.5.6 89; G2 90; G3.4 M 88. — S'loka no.: Dn 19; M3 18. — Aggregate s'loka no.: Dn3 5720.

132

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — °) D2 यातेषु (for राज्ञा तु). T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु. — °) N̄2 B D (except D5) T1 पाण्डुपुत्रेषु भारत. — °) N̄2 B1.3 Dn D1.2 अगच्छत्स (B1 'त्सु); B3.6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम). — After 1, T G ins.:

1452* ततः सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।

दाहने सहपुत्रायाः कुप्ला मतिमकुर्वत ।

मन्त्रयित्वा स तैः सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रजः ।

G. 1. 5717
B. 1. 144. 3
K. 1. 152. 4

यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्व्रीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन सन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।

आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापये ॥ १०
शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेष्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमाचितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च समुहजनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) Gs गमने; Gs दहने. — (L. 3) T Gs. 6
दुष्टात्मा; G1 दुर्मत्स्या.]

2 ^a) Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन-
(for पुरोचन). Ko उन्नीय चैकांते; Ks आनीय एकांते; Ds
एकांतमुन्नीय; G1.5 एकांते आ(Gs ह्या)नाय; M एकांत-
मानाद्य. M (except M5) पुरुषर्षभ.

3 Before 3, K2 ins. वैशं; S (except T1 M5)
दुयौघनः. — ^a) Gs सर्वं. — ^o) K (except K1) Ns T2
G य(Gs त)यैव; M (except M3) यथैषा. V1 मम भद्रं
ते; G2.3.6 भवि(Gs व)ता तात. — ^a) N2 मां; T2
G1.2.4.5 तद् (for तां). V1 तथा तव न संशयः; Gs. 6
तथा (Gs दा) त्वं द्रष्टुमर्हसि.

4 ^a) T2 G (except Gs. 6) दन्यो वै. — ^o) K4 N2
Dn D1 T G विश्वासिक(T2 Gs-6 त)तरस; Cd as in text.
K1 तदा; B (except B1) Da1 D1.2.4 तथा. — ^o) Gs. 6
सहायो मेसि; Gs त्वत्सहायेन.

5 ^a) Ks मंत्रं मे; T2 G (except Gs) मंत्रांश्च. — ^o)
K1.2 समुद्धर; T2 G2-4 ततो. — ^a) Gs. 6 यत्त्वां वक्ष्यामि
तच्छृणु.

6-7 Ś1 K1 (hapl.) om. 6-7.

8 ^o) Ks D4.5 Gs. 5 M संमतं; T2 G2.4 संमितं.
— ^o) N2 Dn D1 नगरोपांतम्. Ds आसृज्य (for आश्रित्य).
— ^a) G1.5 महानसं; Cd as in text.

9 ^o) Ś1 आग्नेयात्मनि; K1 यानि च. Ms-3 संधीय.
N1 T G आग्नेयान्यत्र (N1 योत्पथ) कुड्ये(Gs कुंडे)पु.
— ^a) M (except M5) द्रव्याणि. Ś1 K (except K4)
Ds दापये; (K2 येत्; K3 ये). N2 B Da. Dn. D1.2.4 T1

तानि तत्र प्रदा. — After 9, T G ins.:

1453* बलवजेन च संमिश्रं मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 विल्वार्जुनैश्च; G2.6 पुरंडजेन. Gs. 6 छिष्टानि.]

10 ^a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै). N2 V1 B
D (except Ds) T1 सर्पिलैलवसाभिश्च. — ^o) T2 G2.4
मर्दयित्वा. K2 Dn2 तं; N1 थ; Ds Ms तु; G1.3.6 Ms च;
Ms-3 वै (for त्वं). — ^a) B1 (m as in text).3 कुड्ये
प्रदापय. Bs. 6 D (except Ds) T G दापय.

11 ^a) Ko.4 न्वंशान्; Ks शणवंशान्; N1 शणं वंशं
(sic). K2 वसा शणाभृतं दारु (sup. lin. चोपडु देवदारु);
N2 B D शणं तैलं घृतं चैव (Ds सणा वंशान्घृतदा); N3 शशं
वसा घृतं दा; V1 शणसर्जरसादीनि (=9^a); T1 G1.3 Ms-3
शणवंशकटं दा; T2 G4-6 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्; Ms. 5 वशं
च कटकं दा. — ^o) T2 G4.5 तृणाणि (for यन्त्रा). N2 B
D (except Ds) जतुदारुणि चैव ह (B1.6 Dn D1.2 हि).
— ^o) T2 G1.4.5 सर्वत्र. G2.3.6 वेश्मनस्तस्य सर्वत्र. — ^a) Bs
Da1 D4 प्रक्षिपेथाः; G1 वेशय; Gs क्षेपय; Gs वपेत;
Ms-3 वि.

12 ^a) M हि (for च). G2.3.6 तन्; Gs मां (for
त्वां). N2 V1 B D (except Ds) T1 यथा च तत्र पश्येरन्.
— ^o) Ś1 Bs Gs यमपि. G4 तत्कुड्यं; Ms तत्कुड्याः.
— ^a) N V1 B D (except Ds) T G अपि (for इति).
N V1 B D G2 अपि; T2 G1.5 न (for च).

13 ^a) Bs श्रितं (m as in text); Gs. 6 कृतं. Ks
तस्मिन् (for तत्र). — ^o) K4 Bs. 6 Dn D2.4 Ms गत्वा
T2 G4.5 त्वं (for तान्). Ś1 मार्जितान्; K1 भोजितान्.
Ds कृतान्परमाचिति (sic). — ^o) Ks T2 G1.4.5 Ms. 6-3

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
 ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
 अयिस्ततस्त्वया देवो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
 दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
 ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
 आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
 एवं सर्वान्कुरुन्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

C. 1. 5739
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

पाण्डवांश्चैव. N̄ V1 B D (except Ds) T1 G2.3.6 Ms
 वासयेथाः पाण्डवेयान् (B1.3.6 Ds Ms पाण्डवांश्च). — ^a) T2
 G1.4.5 'दृणां'; G2.3 'जनान्'; M6-8 'जनाः'.

14 ^a) B D (except Ds) T1 आसनानि च दिव्यानि.
 — ^b) Ko G1.3.4 M विविधानि च. — ^c) N̄2 B D
 (except Ds) T1 वै (for मे). T2 G1.4.5 तुप्येत्पिता मम;
 G2.3.6 तुप्येच्च मे पिता.

15 ^a) B5.6 Ds तथा; Gs ततो (for यथा). Ko Ds
 रमेयुर. K1 corrupt. T1 G1.4.5 M विचित्राः; G2.3.6
 'श्वस्ताः'. — ^c) K3 B1 Gs कालविप. G2 त्वया पंडित-
 मानिना. Cd cites पर्ययः (as in text).

16 ^a) K3 N̄2 B1.3.5 Dn D1.2 T G1 च (for तु). B5
 तांस्तु ज्ञात्वा; Da ताञ्ज्ञात्वा तु; Ds तांस्तथा तु. Ms तान्कृत्वा
 तु. G2.3.6 ज्ञात्वा परमवि. — ^b) G2.6 नितरामकुं; M
 छन्नस्वमकुं. — ^c) Ko N̄3 Ds G2 M तत्र त्वया (M7
 तदा); K2 N̄1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 त्वया ततो (by
 transp.); K4 ततस्तदा; Gs तत्र तथा; Gs तस्य त्वया. T2
 G1.4.5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशनः.

17 D1 reads 17-18^{ab} after 19. — ^a) Dn D1.4 T1
 दह्यमाने; Gs दग्धानेह. — ^b) B5 Da दग्धा इति जना
 विदुः; T2 G (except G1.5) दाहिताः पाण्डवा इति. — ^c) N̄2
 V1 B D (except Ds) T1 न गर्हयेयुरस्मान्चै (B1.3.5 Da
 D2.4 'साकं'). — ^d) G3.6 केचन; M किंचन (for कर्हि).

18 For D1 cf. v. l. 17. Before 18, S (except T1
 G2.4) ins. वैशं. — ^a) Ko.1.4 N̄1.2 V1 B D T1 स (D4
 तं; Ds त्व as in text). — For 18^d, N̄ V1 B D
 T1 subst. 7^b.

19 ^a) N̄1.2 V1 B (except B5) Dn D1.2 T G1.4.5

त्वरितं. — ^a) K2 स्वयं चक्रे; T2 G1.4.5 चक्रे सर्वे (by
 transp.); G2.3.6 तथा चक्रे. — After 19, D1 reads
 17-18^{ab}; while T2 G (except G1) ins.:

1454* यथाज्ञसं नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।

एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव* (for
 आदि*). — Sub-parvan: N̄1.2 V1 Dn1.n2 जनुगृह; B
 Da जातुप; T1 संभव. — Adhy. name: S1 K1.2 Ds
 वारणावतयात्रा; Ko.4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K3
 जनुगृहनिर्माणं; N̄1.2 V1 पुरोचनोपदेशः; N̄3 D2.4 जनु(Ds
 जातुप)गृहकल्पना (D2 'नं'); B3 गृहकल्पनं; M3 पुरोचन-
 प्रेषणं; M5 जातुपं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): B1 141; Dn3 143; D4m 146; T1 139; T2
 G1.5.6 90; G2 91; G3.4 M 89. — S'loka no.: Dn
 M3 19. — Aggregate s'loka no.: Dn3 5739.

133

1 S1 Ko.1.3 D2 S om. उवाच. — ^a) Ko.2 Ds
 तथेत्युक्त्वा; N̄ V1 B5 Da1 G1.2.4 (before corr.) Ms
 'न्युक्त्वा; D1.2.4 G3.4 (by corr.) 'न्युक्तान्. — ^c) K1.2
 आरोहमाणाः (K1 'नः'); S प्रयास्यमाना (G2.6 'संतस्तु').

2 ^a) K3 अथ; G2.3.6 तु (for च). — ^b) K3 तथा
 द्रोणस्य भारत. — ^c) Gs वीरस्यापि (for विदु*). N̄1.2
 V1 B D (except Ds) T1 कृपस्य विदुरस्य च.

3 ^a) M (except Ms) सर्वानपि कुं. Ko-2 N̄1 V1
 गुरून्. B5 सर्वे (for वृद्धान्). — ^b) T2 G1.2.4.5 Ms च
 पाण्डवाः; G3.6 यतव्रताः (G3 'तान्'); M2.6-8 तु पाण्डवाः.

C. 1. 5730
B. 1. 143, 3
K. 1. 157, 3

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादितः ॥ ३
 सर्वा मादस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
 विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
 पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्षिताः ॥ ५
 तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
 शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
 विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
 धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
 न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
 भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।

— °) Dn D1 T1 'नान्वै; T2 G1.5 समान्वापि; M समांश्चापि.
 G2-4.0 समांश्चापि परिवृज्य.

4 °) S1 तथा दृष्ट्वा; K1 सुसूत्रैव; N2 तथापृच्छय; N3
 समास्पृष्ट्वा. K2 मातुः सर्वा उपस्पृष्ट्वा; N1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा;
 V1 गुरुनामंत्रयित्वा च; T2 G1.2.4.5 M आपृष्ट्वा मातरः
 सर्वाः; G2.0 सर्वानन्यास्तदा (G2 'था') पृच्छय. — After 4°,
 S (except T1 G2.0) ins.:

1455*

यथार्हममितौजसः ।

शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.

[(L. 2) M कृपणं (for पाण्ड°).]

— °) T2 G1.2.4.5 M कुरुकृत्वा प्र°; G2.0 यथार्हममि-
 तौजसः (=line 1 of 1455*). — °) G1.2 M चापि (for
 चैव). S1 K सर्वास्ताः प्रकृतीश्चैव; B2 गुरुणा मंत्रयित्वा च;
 T2 G2.5 सर्वाश्च प्रकृतीश्चापि; G2.0 प्रकृतीरपि सर्वाश्च.
 — °) = 1. 131. 18°.

5 °) K2 N3 S (except T1) तु (for च). K1
 रथानारुह्य प्रययुः. — °) T1 मुनिपुंगवाः. — °) S (except
 T1 G2.0) पुरुषाः सर्वे. — °) Dn अन्वियुः; D2 (by corr.)
 अन्वियुः; D2 बभूवुः; T2 G (except G2.0) ह्यन्वयुः.
 Some N MSS. 'कर्षिताः.

6 °) K2 केचित्तत्र (by transp.); G2.0 M (except
 M2) ततः के°. G2.0 वदन्ति स्म. — °) T2 G (except
 G2.0) नागरा (for ब्राह्म°). B Da D2.4 पौरजानपदा नराः.
 — G2.0 om. 6°-7°. — °) N2 B D (except D2) T1
 दीनान्दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्. — °) K2 G1.2.4 पुरुषर्षभ (K2
 'मा:); N2 B D (except D2) T1 भृशदुःखिताः.

7 G2.0 om. 7° (of. v. 1. 6). — °) K2 पश्यति
 नृपः. — °) S1 K2 D2 सर्वदा. N2 B D (except D2) T1

कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
 तद्वाज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
 अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
 विवाह्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
 पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
 विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
 स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
 राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
 वयमेतद्मृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
 गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
 तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्षितः ।

स सुमंदधीः. — °) K2 T2 G2.0 'राष्ट्रस्तु; G2 'राष्ट्रस्य. N2
 B D (except D2) T1 कौरव्यो (Da 'वो) धृतराष्ट्रस्तु (N2
 B2 'श्च); G2.0 'राष्ट्रो महीपालो. — °) B2 Da D2 तु (for
 च). G2.0 न धर्ममनुप°.

8 °) K2 पापमपाप्मासौ. — °) G1.2 भीमोपि. — °)
 N2 B D (except D2) T1 M2 महात्मानौ.

9 °) N V1 B (except B2) D (except D2) T1
 तान्; T2 G1.2.4.5 M यत्; G2 मत् (for तत्). N V1 B
 (except B2) D (except D2) T1 प्राप्तान्. — °) = 11°. S1
 K D2 G2 न मृष्यति; G2.0 प्रबाधते. — °) T2 G M
 'र्म (G2 M 'र्म) विपुलं. S1 K1 किं न; Ko. 2-4 N1.3 V1 D2
 किं तु; G2 श्वंतु. N2 B Da Dn D1.2.4 T1 अधर्म्य (Da
 'र्म) मिदमत्यंतं. — °) S1 धृतराष्ट्रः; N2 B D (except D2)
 T1 कथं भीष्मो. S1 K1.2 V1 अनुपश्यति; K2 नावबुध्यते;
 K4 नानुपश्यति; N1 D2 इति मन्यते; G2.0 अनुवर्तते.
 — °) B2 एतान्यो (for अस्थाने). — °) N2 V1 B1.2.0 D
 (except D2) नगरे योभि (B1 'नु; B2 'व) मन्यते; B2
 नगरे वारणावते.

10 °) G2 समोस्माकं. — °) G2 तदा (for पुरा). D2
 बभूव ननु वः पुरा. — °) G2 'चैचित्र°.

11 °) T1 तस्मिन्; G1.2 M2 तस्मिन्स्तु; M2 तस्मिन्हि
 (for स तस्मिन्). — °) N2 V1 B (except B1) D
 (except Da) देवभावं; Cd as in text. — °) K2 इमान्
 लोभाद्. — °) = 9°. K (except K2) Dn1 मृष्यति.

12 °) T2 G1.2.4.5 M वयमेवम्. N2 नियच्छंतः; B D
 (except D2) T1 अनिच्छंतः. G2.0 ते वयं सर्वमेवेदं.
 — °) G2.0 त्यक्त्वा ह्याशु (G2 सर्वे त्यक्त्वा) पुरोत्तमं.
 — °) G2.0 दारानादाय ग°. — °) N2 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
 अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
 भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
 यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जगमुर्नगरमेव हि ॥ १७
 पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
 प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
 विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
 अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
 यो वेत्ति न तमान्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ १९
 कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाक्षे विलौकसः ।

C. 1. 5758
 B. 1. 143. 23
 K. 1. 157. 22

Ds) T G_{3.4} गन्ता; Ns राजा (for याति).
 13 K_{1.3} (hapl.) om. 13. — ^a) Ś₁ Ko. 2.4 N_{1.3} V₁
 Ds 'वदतः पौरान्; T₂ 'वादनपरान्; G₄ 'वादिनः सर्वान्.
 — ^b) D₄ दुःखितो; G₃ दुःखात्तान्. D₄ G_{2.3.6} शोक(D₄
 दुःख)कश्चितान्. Some N MSS. 'कर्पितः. — ^c) N₂ B D
 (except Ds) T₁ उवाच मनसा ध्यात्वा. — ^d) N₃ Ds G₁
 धर्मयुत्रो; T₂ G_{4.5} तत्र यान्वे.

14 ^e) G_{2.3.6} अस्माभिः (for तत्कार्यं). — ^d) G_{2.3.6}
 कर्तव्यमिति. B₃ नो ध्रुवं.

15 ^a) D₄ चरन्तः सुहृः. — K₄ (hapl.) om. 15^b-16^a.
 — ^b) Ś₁ K₁ तस्मात्कृत्वा. — ^c) N_{1.3} V₁ ins. च after
 आशीर्भिः (cf. 17). K₃ अभिनन्द्यैतान्. N₂ B D (except
 Ds) T₁ प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर. — K₃ (hapl.) om. 15^c-
 17^c. — ^d) Ko. 2 N₁ T₂ G_{1.4} M (except M₃) 'गृहान्.

16 K₃ om. 16; K₄ om. 16^a (cf. v. l. 15). — ^b) N₁
 इति मन्यते; D₁ G_{1.4} M उपपद्यते. — ^c) T G_{1.3-5} तथा.
 K₄ G₃₋₅ करिष्यत. N₂ V₁ B D (except Ds) T₁ अस्माकं
 (for मम).

17 K₃ om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — Before 17, T₂
 G₄ ins. वैशं. — For 17, Ds repeats 15 (v. l. यतो
 गृहान्). — ^a) Ś₁ Ko-2 तथेति च (Ko ते); N₁ M₃₋₅
 तत्तथेति. N₂ B D (for Ds see above) T₁ एवमुक्त्वास्ततः
 (N₂ B₁ 'दा) पौराः. — ^b) Ś₁ N₂ B D (for Ds see
 above) T₁ चापि; K₁ चाभिः; K₂ N_{1.3} M₃ चैतान्; K₄
 चैपां; V₁ चैनं. — ^c) (=var.) 15^c. After आशीर्भिः, N₁
 V₁ B D (for Ds see above) T G (except G_{1.2}) ins.
 च. Ko. 2.4 N₁ V₁ B D (for Ds see above) T G
 (except G₃) एतान्. — ^d) M ययुर्नगरं.

18 ^a) Ś₁ D₄ अथ; Ko N₁ V₁ B D_{1.2.5} T₁ G₁
 M₃ चि; D₄ T₂ G₂₋₅ M₃₋₅ च (for तु). — ^b) K₁ आह्वयं;
 D₅ बांधवः (for बोधयन्). Ś₁ Ko-2 N_{1.3} V₁ पाण्डवं (N₁
 व-) ज्येष्ठं. G_{2.3.6} अनु (G₂ 'न्व) गच्छस्व कौंतेयं बोधयंश्चेदम-

ब्रवीत्. — Before 18^a, T₂ G_{1.2.4.5} M₃₋₅ ins. विदुरः.
 — ^c) D₂ प्राज्ञः; M राजा (M₃ राज्ञा; M₃ inf. lin. प्राज्ञा);
 Cd प्राज्ञः (as in text). Ś₁ प्राप्य प्रं; Ko प्राज्ञफलपेक्षः; K₁
 पापप्रं; K₂ D₅ प्रज्ञाप्रं; K_{2.4} N₁ V₁ B_{3.5} D_{2.3.5}
 (by corr.) M_{3.6-8} प्राज्ञप्रं; B₃ च विप्रं; D_{2.1} T M₃ Arjp
 प्राज्ञः प्रं; G_{1.4} प्रज्ञावलः प्रज्ञः; G_{2.6} कुशलवृत्तश्च; G₃
 प्रज्ञाफलः प्रज्ञा; G₅ प्राज्ञः फलेवजः (for प्राज्ञं प्रं). — ^f) N₂
 B_{3.6} D₄ 'तत्त्ववित्; N₃ B_{1.3} D₁ प्रलापज्ञमिदं वचः;
 D_{2.4} सुप्रलापमिदं वचः; D₅ सर्वधर्मा; T₁ धर्मकार्यार्थदर्शनः;
 T₂ G_{1.5} 'दर्शनः; G₃ 'दर्शितान्; G₄ 'दर्शितः. — After
 18, B₁ ins.:

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् 1;
 while D₁ ins.:

1457* प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् 1(!)
 — K₄ N₁ V₁ B D_{1.2.4} T₁ ins. after 18 (B₁, after
 1456*); D₁, after 1457*:

1458* यो जानाति परप्राज्ञं नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।

[B₅ 'शास्त्रार्थदर्शिनी; D₂ स नरः सुखमेधते.]
 With reference to some line of his text (probably,
 1458*) Nil. observes: अत्रोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते।

19 ^a) G_{1.4} विज्ञानं (for 'ज्ञाय). N_{2.3} V₁ B_{1.2} D₁
 D_{1.5} T₁ इह; B₁ G_{1.4} तु; B_{3.6} D₄ D₅ च; B₅ तत्; D₂ तं;
 M₃₋₅ एतत् (for इदं). — ^b) B₃ निस्सरेत सः. — ^c) T₁
 G₄ निर्मितं शस्त्रं; Cd as in text. — ^d) K_{1.2} (both
 before corr.) D₂ 'कीर्तनं; K₃ D₅ S 'कृतनं; N₁ Cd
 'वर्तनं. — ^e) V₁ यो वेद. Ś₁ K₃ N₁ V₁ B D (except
 D₁) न तु तं (Ś₁ तथा; K₃ हि तं) व्रन्ति. S ये विदंति (G₃
 पतंति; M_{3.5} वदंति) न तान् व्रन्ति (G_{3.5} M₃₋₅ हन्ति).
 — ^f) Ś₁ K₁ 'घातविदो; V₁ 'घातकृतं; B₃ D₅ M₃₋₅
 'घातमिदं; M₃ 'घातमिमं (inf. lin. 'विदो); Arjp प्रतिकारं.
 T₂ G प्रतिघातविद (G₄ 'धि) स्रथा (G₃ 'दा).

20 ^a) S 'घ्न शिशिर (G₁ च शिरो) घ्न च. — ^b) T G_{1.5}

G. 1. 5736
B. 1. 145. 23
K. 1. 157. 22

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाष्टतिर्भूतिमामोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
अनासैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामभ्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २६
यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादप्रेथ बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

Me. 8 महाकक्षः; G1-3.6 Ms 'कुक्षिः; Da (erroneously) Arjp महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. T2 G2.4.6 M बिलौकसं; G1.5 विलोपनं. — °) S न सहेते (T1 'वे') ति (T2 G1.4 नासङ्गं वेत्ति). T2 G4 पन्थानं (cf. 21^a).
21 °) T2 G2.8 'क्षुर्वेत्ति चै. — Ś1 K1 T2 G4 (hapl.) om. 21^a-23^b. — °) Ko Ms भूमिम्; N1 V1 B3 G3 बुद्धिम्; Da दृष्टिम् (for भूतिम्). — °) D1.4 T1 G2.5.6 एनं; M (except Ms) एतत् (for एवं).

22 Ś1 K1 T2 G4 om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिरः before 22^{ab}; G2, before 22^{cd}. — °) S (T2 G4 om.) नानासैर्दत्तं, and धीरः (G3 लीनः; Ms गिरः) (for नरः). — °) Ko 'त्सलिलम्; K2.3 B (except B1) Da (erroneously) Arjp Cd 'च्छललम्; G1.3.5 'चरणम्; Arj. 'च्छरणम् (as in text). — °) K2 प्रमुच्येत पुनः शनात् (m विमुच्येत हुताशनः); Ms inf. lin. मुच्यते दहनादपि.

23 Ś1 K1 T2 G4 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — °) D5 चरैर्मागं तु; G6 परं मार्गान्वि. — °) G1.5 'त्रैश्च तथा. G6 'निशं (for दिशः). — °) Ś1 K1 आत्मनश्चात्मना (by transp.). — °) K1 नातिपी'; G2.3.6 न स पी'; Ms. 5 नातिपी'; Cd as in text. — After 23, K4 N V1 B D T1 ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमिलेव पाण्डवः ।

24 Before 24, Ko ins. वैशं उ'; K2.4 S (except T1), वैशं. — °) Ś1 K B5 Da D5 G1 Me-8 Cd अनुशिष्यः; N V1 B1.3.6 Dn D1.2.4 'क्षिष्य. N V1 B D

(except D5) T1 अनुगम्येता (V1 'ना) नृ. — °) N V1 B Da Dn D1.2.4 चैव (B3 'वं); D5 G2.3.6 चैतान्; T2 G1.4.5 M पाथान्. — After 24^{ab}, S (except G2.3.6) ins.:

1460* अभिवाद्य ततः कुन्ती रुदन्पाण्डुमचिन्तयत् ।

[Ms. 5 'वाद्य पुनः. G1.4 दशां पांडोरचितयत्.]

— °) T2 G1.4.5 समनुज्ञाय. — °) Ś1 K3 D1.5 G2 गृहं. T2 G1.4.5 विदुरः संन्यवर्तत; M विदुरः प्रत्ययाद्गृहं.

25 °) N1.2 V1 B D (except D5) T चापि (for चैव). — °) G2.6 'जनेपि च. — °) N1.2 V1 B Da D1 S (except G2.3.6) 'शत्रुमासाद्य. — °) T2 G1.4.5 कुन्ती वाक्यमथात्र.

26 Before 26, D4 marg. sec. m. ins. कुंत्युवाच; T2 G1.5 Me-8 कुन्ती. — °) T2 G6 रुदन्निव; Arj. explains both ब्रुवन्निव and अब्रु, which latter is Devp. — K2 om. 26^a-27^b. — °) Ko N2.3 B D T1 G3.5 स; K2 ते; N1 V1 तं (for तत्). D5 'त्युक्ते; G (except G1.5) Ms. 5 'त्युक्तं.

27 K2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26); G4 om. 27. — °) N2 B1.5 Da2 Dn D2 यदीदं; B5 Da1 D1.4 T1 G3 यदीदं. — °) N2 V1 B D (except D2.6) T1 ज्ञातुं (for श्रोतुं). B (except B5) Da T2 G1.5 Ms नैव च (B5 स-) दोष'; G2.6 न च सुदोष'. — °) Ko विवादं. G2.3.6 यत् (for च).

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) N1 भेतव्यम् (for बोद्धव्यम्). N2 V1 B D (except D5) गृहादग्निश्च बोद्धव्यः. — °) Some MSS. मा (for मां). — K1 (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
 सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्दिताः ॥ १
 श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
 अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाश्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
 ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
 कृत्वा जयाशिपः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
 तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विवभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४

सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
 अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
 ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुर्गुहान् ।
 ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्त्रेषु कर्मसु ॥ ६
 नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
 अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
 जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
 तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च ।

C. 1. 5778
 B. 1. 146. 9
 K. 1. 152. 9

28°-29°. — ^a) Ko ते (for वो). K₃ D₅ वो न विदितः;
 T₁ वेदितव्यस्ते; G₁ विदितः कार्यः. Ś₁ Ko. 2.4 N₃ °दिति
 पांडव (K₄ °वः; N₃ °वैः); N₂ V₁ B D °दिति धर्मधीः (D₁
 °धर्मधीः पुमान्); M₆-3 °दिति सोत्रवीत्. T₂ G₄.5 पंथाश्च
 विदितः शुद्धः (G₄ कार्यः; G₅ शुद्धिः) कश्चि. G₂.3.6 पंथाश्च
 विदितः कश्चित्स्याच्छुद्ध (G₃ °द्विर् इति चा°.

29 K₁ G₃ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). — ^b) N₃ B Dn
 D₂ T₂ G₂.4 M₈ (inf. lin.). 5.6.3 प्राप्स्यतीति. V₁ स मे°;
 B D T₁ च मे°; G₄ ममा°. — °) G₁.5 मे सर्वे. — ^d) K₃
 N₃ B D (except D₅) T G (except G₅) प्रत्युक्तो.

30 Ś₁ K₁-4 D₂.5 S om. उवाच (M₆-3 om. the
 ref.). — Ś₁ (hapl.) om. 30 with colophon. — ^a) K₁
 दशमेहनि. — ^b) K N V₁ B D (except D₁; D₄ before
 corr.) T₁ G₂.4 M₂.5 फाल्गुन° (K₁ फल्गुण°). K₁ मे; D₅
 च; G₃ तत्; M₆-3 वै (for ते).

Colophon om. in Ś₁ (cf. v. 1. 30). — *Major parvan*:
 T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: N₃
 V₁ B₃.6 Dn D₂.4 जतुगृह; B₁.5 Da जातुप; T₁ संभव.
 — *Adhy. name*: Ko.4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रबोधः
 (K₄ °ष्ठिरमतिबोधनं); K₂ D₅ G₁ वारणावत (K₂ ins.
 here रणे) यात्रा; K₃ वारणावतप्रवेशः; N₁.2 V₁ वारणावत-
 गमनं; M जतुगृहदाहे (M₃ om. it) विदुरयुधिष्ठिरसंवादः.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 142;
 Dn₃ 144; D₄ 147; T₁ 140; T₂ G₁.5.6 91; G₂ 92;
 G₃.4 M 90. — *S'loka no.*: Dn 34; M₃ 33.
 — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5773.

134

1 Ś₁ om. the ref.; K₁-3 D₅ S om. उवाच. — ^a) T₂
 G₄.5 वस्त्रशस्त्रं (for यथाशास्त्रम्). S अलंकृताः. B₁m.5
 Da D₄ यथाशास्त्रविशारदाः.

2 °) Da D₄ श्रुत्वायातान्; M₃.5 अभ्यागतान्. S
 (except T₁) पांडवेयान्. — °) T₂ G °श्रेष्ठाः. — ^d) B₁
 तान्नाजन्परया; T₂ G₁.4.5 सर्वे परमया.

3 °) K₁ सर्वे प्रमुदिता दृष्टाः. — ^d) N₂ B D (except
 Dn₃ D₅) T₁ परिवार्योवतं; T₂ G M परिवश्रुयुधिष्ठिरं.

4 ^b) Ś₁ K₂ धर्मपुत्रो. — °) K₁ शुशुभे; M (except
 M₅) बभौ स. K₁ भ्रातृसहितो. — ^d) K₃ °रिवापरः.

5 °) Ś₁ ते च; N₂ B Da Dn D₁.2.4 T₁ चैव; T₂ G M
 (except M₅) तत्र (for ते तु). Ś₁ B₁.3 तु; N₂ B₃.6 Dn
 D₁ T₁ ते (for च). D₅ °स्ते तथा पौरैः. — °) K₂ तांश्च
 (for पौरान्). N₁.2 V₁ B₃ Dn D₁.4.5 T₁ चानव (Dn₃
 पांडवाः). — °) Ś₁ K₁ D₄ D₅ G₂.4.6 अलंकृत.

6 °) K₄ N V₁ B Dn D₁.2.4 G₂.5 पुरी. — °) S
 (except T₁) ययुर. — ^d) G₄ युक्तानां. M₃ स्वेष्टकर्मसु.

7 ^b) K (except K₂) रथिनस्. K₂ (by corr.) N₃
 V₁ Dn₁.n₂ D₁ G₂.5.6 M₆-3 तद्वा. — °) D₄ (by corr.)
 G₃ °श्रेष्ठ. V₁ विविशुः पुरुषव्याघ्रा. — ^d) Ś₁ Dn₃ D₅ T₂
 G₅ M °गृहाण्यपि; N₂ B Da Dn₁.n₂ D₁.2.4 T₁ °कुलान्यपि.

8 °) K₃ °रैः सर्वैः. — °) G₁.3.6 कौरवा; G₂ पौर°.
 K D₅ पुरुषर्षभाः (K₁ °भ); N V₁ B (except B₁) Da
 Dn₁.n₂ D₁.2.4 T₁ G (except G₂) °पंभ. — °) N₁ °यं
 तस्मात्. — ^d) N₂ B Dn D₂.4 T₁ °पुरःसराः; Da
 D₁ °पुरोगमाः.

C. 1. 3770
B. 1. 148. 9
K. 1. 158. 9

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०
दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२
तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।

9 ^a) Ko. 8 D₄ M (except M₅) भक्षान्नं; K₂ भिक्षान्नं; N₃ B (except B₆) [5]न्नं (N₃ B₈ 'न्न') भक्षयपानानि; Dn_{1.2} T₁ भक्षयानि पानानि; D₁ भक्षानि भोज्यानि; D₅ रत्नानि यानानि; G₅ भक्षयान्नपानादि. — ^b) K₃ विविधानि शु. G (except G_{4.5}) शुभा (G₃ 'द्वा')नि शयनानि च. — ^c) G₄ M₆₋₈ च (for स). — After 9, D₁ reads 11^{cd}.

10 For 10^{ab}, D₁ reads 12^{ab}. — ^a) D₅ ज्ञाताः (for तेन). — ^b) T₂ G_{1.4.5} 'च्छदैः. — G₂ (hapl.) om. 10^c-12^b. — ^{cd}) N₃ 'मानाः पुरतः पौरैः पुरनि'.

11 G₂ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^a) S₁ K_{1.4} T₂ G_{4.5} च (for तु). — ^b) B₆ तेषां तत्र (by transp.). — D₁ reads 11^{cd} after 9. — ^c) Ko G₁ M₃ निवेदयामास. — ^d) G₅ अश्वाध्यमशिवं. S₁ Ko-2 ततः; K₄ च तत्; B₆ T₁ G_{1.4} तथा.

12 G₂ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10); D₁ reads 12^{ab} for 10^{ab}. — ^a) S₁ T₂ G_{1.5} ततस्ते; Ko (by transp.) ते तत्र. — ^b) K₃ विविशुश्चापि शंकिताः and ददशुः सपरि. — K₂ om. 12^c-13^b. — ^c) T₂ G₅ कैलास इव.

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) Ko G_{1.2} तदा (G₂ 'द')गारम्; K_{3.4} तत्रा; N_{1.3} V₁ B Dn D_{1.2.4} T₁ तच्चा; N₂ Da उच्चा; D₅ तथा. — ^b) S₁ K₁ 'शास्त्र'; N₂ B Da Dn D_{1.2.4} T₁ 'धर्मभृतां (B_{1.3.5} D₂ 'धर्मविदां') वर; D₅ 'कर्म'. G (except G_{4.5}) सर्वकामो (G₆ 'कर्मो') पशोभितं. — ^c) K₁ T₂ G₂₋₅ M₆₋₈ एव; B₆ च; G₁ एतत् (for एवं). — Before 13^c, T₁ ins. युधि 'उ'. — ^d) S₁ K (except K₃) N_{1.3} V₁ D₅ जिघ्र (S₁ 'घ्रे') सो (Ko. 2.4 D₅ सौ)म्य; N₂ Dn_{1.2} D₁ जिघ्राणो (D₁ 'ण')स्य; Da Dn₃ D_{2.4} जिघ्रन्सोस्य; S जिघ्रन्सम्यग्. B D₂ वशा. — ^e) G (except G_{4.5}) सर्पिलीक्षा (G₂ 'क्ष'; G₃ 'ज')वि.

14 ^b) K₃ वसादिभिः (for परं). — After 14^{ab}, T

जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३
कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेदम परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेदमकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्ट्वांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६
ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

G (except G₅) ins.:

1461* मृदेपा व्यक्तमाग्नेयैर्द्रव्यैर्मिश्रितं वेदमनः ।

— ^c) T₁ G (except G_{4.5}) 'रसोपेता. — ^d) Ko D₅ योजितं; N_{2.3} V₁ Dn_{1.2} D₁ आनीय; T₁ G (except G_{4.5}) ह्या (G₃ व्या)लिप्ता. G (except G_{4.5}) 'भित्तिपु. — D₅ om. 14^c. — ^e) N₃ अनुबंधजवं. — ^f) D₁ रोच्यं; S (except T₁) नूनं (for द्रव्यं). N₁ द्रव्यं सर्जरसोक्षितं; N₃ सर्वद्रव्यघृतान्वितं. — After 14, T G (except G₄) ins.:

1462* शणबल्वजकार्पासवंशदारुकटान्यपि ।

आग्नेयान्यत्र क्षिप्तानि परितो वेदमनस्तथा ।

15 ^a) N₃ G₁ सुकृतैर; T₂ G_{4.5} M 'भृते (M₅ 'शै')र; G₂ 'हृदैर; G₃ संवृतैर; G₅ 'गतैर; Cd as in text. N₁ व्यासैर; V₁ हृदैर; N₃ S (except T₁) आसैर; D₄ प्रासैर; D₅ ह्यादौ. — ^b) N₃ आनीतैर्गृहं; S (except T₁) विनीतैरेव (G_{1-3.5} 'वेदम') निर्मितं. — ^c) Ko विश्वास्तानामयं पापो; D₅ S (except T₁) विश्वस्तानि (G₁₋₃ M₅ 'नी')ह नः पापो. — After 15, N T₁ ins.:

1463* तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ।

[= 21^{cd}. S₁ K_{1.2.4} 'मते; Ko. 8 N₁ D₅ दुर्योधनमते.]
Thereafter T₁ reads 20^c-21^b, repeating these lines in their proper place.

16 ^a) G₃ इदं (for इमां). S₁ तु मां; K₃ नूनं; B₆ Da T₂ G_{2.4-5} M तु वै; G₃ तु मे. G₁ दृष्टवान्तामिमां बुद्धि. — ^b) N₂ B₆ Dn₂ तथा; V₁ D₅ T₂ G_{4.5} M पुरा; G_{2.3.5} किल. G₁ विदुरो धर्मविकथं. — ^c) S₁ K₁ येन मां; Ko. 2.4 यामिमां; D₄ G₅ M तेन मे; D₅ मामिमां; T₁ तु स मां; T₂ तेन मा. N₁ पार्थदं (for मां पार्थ). G₁ इमामेवापदं पार्थ; G_{2.5} अतस्तेन तु मां पां; G₃ आदौ कृतं तेन पां. — ^d) D₅ तदा (for पुरा). K₃ स तदाभ्युक्तवां; N₃ समबोधितवां; S सर्वं (G_{2.5} M₈ 'वान्') बोधितवांस्तदा (T₁

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।

तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यच्चैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।

नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।

शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत् नः ॥ २०

नायं विभेत्युपकोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।

तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीमोऽस्मासु पितामहः ।

कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत् सः ।

धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

C. 1. 5731
B. 1. 153. 25
K. 1. 153. 42

*वान्पुरा) (G₁ तदाहं प्रतिबोधितः). — After 16, K₃ ins.:

1464* आग्नेयं रुचिरं वेश्म कारितं दृश्यते शुभम् !;

while G₁ ins.:

1465* अस्माकं भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17^a, N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ ins.:

1466* नित्यमस्मद्वितैपिणा ।

पित्रा कनीयसा स्नेहात्.

— ^b) Ś₁ K₁ N_{1.2} V₁ B D G_{3.5} बुद्धिमं (D₅ G_{3.5} 'वं'तो; M_{3.5} बुध्यतो न; M₆₋₈ बुध्यामो न. — ^c) K₀ D₅ लिप्तिभिः; K_{3.4} N_{2.3} V₁ B D₁ D_{2.4} अनार्यैः (B₅ D₁ 'सैः'). G₅ सुहृदं (for सुकृ). K₂ शूरैः; K_{3.4} B₅ D₁ मूढैः; G₅ गंधैः. — ^d) D₁ ते न दुर्योधने वशाः. — A passage of 32 lines given in App. I (No. 84) is ins. in G_{1.2} after 17, in T₁ G₄ after 18.

18 Ś₁ K_{1.2.4} N_{1.2} V₁ D (except D₅) भीमसेनः. Ś₁ K₁ S om. उ. — ^a) K_{1.3} N₁ V₁ B (except B₅) D (except D₁ D₁) M₆₋₈ यदीदं. — ^b) B₁ (m as in text) G_{3.5} विदितं. K₁ मन्यते विहितं (by transp.). — After 18^{ab}, K₃ ins.:

1467* पुरोचनमिमं दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— ^c) V₁ Dn तथैव. — After 18, T₁ G₄ ins. a passage given in App. I (No. 84); cf. v. 1. 17.

19 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G_{4.5} om. the ref.).

— ^a) K_{0.4} N₁ V₁ D_{1.5} T₂ G₄ यत्नैर्; Cd as in text.

— ^b) Ś₁ K_{0.1.4} अभि (for इति). G₁ कृतोऽस्मासु वृकोदरः. — After 19^{ab}, G₁ ins.:

1468* इति किं त्वयमेतावान्किमतः परमापतत् ।

विचारयन्तो जाग्रन्तः प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।

इहैव वस्तव्यमिति मनमनो रोचतेऽनुज ।

— ^c) K₄ N₂ B Dn D_{1.2.4} T₁ अप्रमत्तैर्; N₁ नष्टैरभिः; V₁ सुप्तैरभिः; D₅ T₂ G₄₋₅ M तुष्टैरिव; G₁ इष्टैरिव; G_{2.3} दुष्टैरिव; Cd as in text. — ^d) S गतिमन्यां. K₁ दिवां गति (sio); K₃ D₁ T₂ G_{2.4.5} M ब्रवीमि वः (G₅ sup. lin. नः);

K₄ T₁ G₃ ध्रुवामिव; B₁ D₅ ध्रुवामिति; B₅ पुरादितः; G₁ सुखप्रदां; G₅ ध्रुवा मतिः. — After 19, G₁ ins.:

1469* इतः परं ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 ^a) D₅ विदति; T₁ विद्येत. G (except G₅)

आकारं (G₃ कारणं) यदि जानीयाद्. — ^b) Ś₁ K₁ तु; K₃ च; K₃ N₂ V₁ B D M₆₋₈ स; T₁ तु (for हि). — G₅ om. 20^{ad}. — ^c) N₂ V₁ B D T₁ क्षिप्रकारी. — ^d) K₃ दहेत्स नः; T₂ G (G₅ om.) दहेत्स नः; M_{3.5} दहेत् सः. K₂ प्रसह्य विदहेत्ततः; M₆₋₈ प्रदह्यादपि हेतुतः.

21 ^a) Ś₁ K₁ Cd उपाकोशाद्; V₁ अनु. M नैव विभ्य (M_{3.5} नैव विभ्र)त्यनुको. — ^b) Ś₁ नाधर्माद्वा; K₄ G (except G_{2.5}) अधर्माच्च; M अधर्मात्मा. — N_{1.2} V₁ om. 21^{ad}. — ^c) Ś₁ M₅ तथापि; D₅ T₂ G₅ स तथा; G_{1-4.5} तथा च. B_{3.5} मूढः (for मन्दः). — ^d) Ś₁ K (except K₄) N₃ B₃ D (except D₁) T₁ सुयोधनवदो; T₂ G M दुर्योधनमते (M₅ 'वदो').

22 ^a) Ś₁ K N₁ V₁ अपि चापीह (K₃ चात्र वि.); N₃ अग्निना ह प्र; B_{3.5} D_{2.4.5} अथचापीह; Dn T₁ अपि चायं प्र; G (except G₅) अपि चास्मासु. — ^b) K₃ [S]स्माकं; G (except G₅) कुरु. (for ऽस्मासु). — K₂ om. 22^{ad}. — ^c) N₁ कोपं कृत्वा; T₁ G (except G₅) न कुप्येत. — ^d) N₁ V₁ B D (except D₅) कोपयित सः; T₂ G₅ कोपचेतसः; G_{1-4.5} M कोपये (G₃ 'य') सः (G₂ 'न्नरः'). — After 22^{ad}, K_{3.4} N₁ V₁ Dn D_{1.5} S ins.:

1470* अथचापीह दग्धेषु भीमोऽस्माकं पितामहः ।

[Cf. 22^{ad}. V₁ अथवा नेह. K_{3.4} Dn₃ [S]स्मासु. S तथा (T₁ मात्रा) हि (T₂ G_{2.4.5} -पि; G₁ -भिः) सह दग्धेषु विदुरः सपि.]

— ^c) V₁ B D (except D₅) कुप्येरन्. K_{0.4} D_{2.4} T₁ अ(T₁ न)धर्म इति कु; T₂ G_{1.5-8} धर्मो नेहे (G₃ न ही)ति कु; G₂ द्रोणः कृपश्च बाह्नीकाः; M धर्मो नेत्येव कु. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ ये चान्ये. — After 22, G (except G₄) ins.:

C. 1. 5782
B. 1. 146. 20
K. 1. 158. 44

वयं तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्नाज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
अपदस्थान्यदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्भुवम् ॥ २४
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥
भौमं च बिलमधैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरौ वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

1471* उपपन्नं तु दग्धेषु कुलवंशानुकीर्तिताः ।

कुप्येरन्यदि धर्मज्ञास्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।

[(L. 1) Gs दग्धेषां; Gs दग्धेषु. G1 'नुकीर्तनाः.

— (L. 2) Gs येतिधर्मज्ञाः. Posterior half = 22%]

23 °) T₂ G यदि दाहाद्वै (Gs यदिहापच). — °) K₄
G₁₋₄ M₈₋₈ विभ्यतः. K (except K₁) D_{2.4.5} S (except
T₁ M_{2.5}) प्राद्रवे. — °) Ś₁ K₁ स्पष्टं; K₈ सरैर; K₄
शस्त्रैर; N₂ पाशैर; D₄ शूरैर; D₅ परैर; G_{2.4} स्वयं; Cd as
in text. N_{2.8} Dn D₁ निर्घातयेत् (for नो घात). Ś₁ K
(except K₈) D₅ राजा (for सर्वान्). N₁ ससैन्यैर्घातयेत्स.
— °) Gs राज्यबुद्धिः.

24 °) Ko. 3.4 'संवृतः; K₂ N_{1.8} T₂ G₈₋₈ M 'संश्रितः.
— °) A few MSS. कोष (for कोश). — °) Ś₁ स्पष्ट
नो; Ko. 2.8 N₈ स्पशैर्नो (N₈ 'र्ना); K₁ पृष्ठेना; K₄ शतैर्नो;
N₁ समतो; D₅ सर्वैर्नो; G₁ प्रयत्नाद्; M प्रायो वै (for
प्रयोगैर). Gs चानयेद्भुवम्.

25 °) Ko. 8 B_{1.8m.8} Da इदं पापं. — °) K₈
विवंचद्भिर्. Ko. 2.4 N_{1.2} G₁ M_{7.8} विवस्तव्यं; T₂ G₃₋₅ हि
व. K₁ (corrupt) वचशद्भिर्विवस्तव्यं. — °) K₁ छन्नं
वासं; N₁ सन्नं; B D (except D₅) T₁ छन्ना; T₂ G_{1.4.5}
जनं; G_{2.8.8} छन्नं वीरं (G₈ 'र).

26 °) G_{8.8} मृगयां (G₈ 'या.) वीराः. — °) Ko. 3.4
D_{4.5} चरामः; N₈ चरंतो; T₂ G₅ चरेम. K₈ G_{1.3.8}
पृथिवीमिमं. — °) K₂ यथा; G₁ ततो; G₈ तदा. — °) K₄
D₅ G₈ पलायिनो.

27 °) G₁ भूमौ च. — °) K₈ T G (except G₃)
कारयामः; D₅ M करिष्यामः. — °) N₈ B₃ Dn_{2.8} G₄
गूढश्वासान्; T₁ M गूढोच्छ्वासं; G_{1.8} गूढांश्वासान्; G₂
गूढवास (sio); Cd as in text. G₂ M ततस्तत्र. K₂
गूढान्स्नानतो नात्र; T₂ G₈ भौमं च बिलमासीनान्. — °) S
प्र (T₂ G₈ M_{3.6-8} न) धक्ष्यति हुताशनः (M₅ हुताशो न प्रध).
28 °) D₅ वसामो; G (except G₅) द्रवतो. Ś₁ K
(except K₈) अथ (for अत्र). — °) D₅ न बुध्यति.

— °) N_{1.2} V₁ [S] पि वा (by transp.); M₈ वात्र. Ko
पौराश्चापि तथा कार्यं वस्तव्यं वसुसंवृतैः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: N₁ V₁ B_{2.6} Da Dn_{1.8} D₂
जतुगृह; B_{1.5} जातुप; T₁ संभव. — Adhy. name: Ś₁
K_{1.2.4} D₅ M₈ जतुगृहदाहः; Ko युधिष्ठिरवाक्यं; N_{1.2} V₁
भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादः; M₈ युधिष्ठिरभीमसेनसंवादः. —
Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 143; Dn₈
145; D_{4m} 148; T₁ 141; T₂ G_{5.8} 92; G_{1.2} 93; G_{2.4}
M 91. — S'loka no.: Dn M₈ 30. — Aggregate s'loka
no.: Dn₂ 5802.

135

1 Ś₁ K₁₋₃ D_{2.5} S om. उवाच. — °) M₈ सुहृदस्य
(for विदुर). Ko. 8 सखा कश्चित्. K₂ (hapl.) om.
1^b-2^a. — °) D₂ खनकः सुहृदः; T₂ G_{2.4} कुशलः खन (by
transp.). Ś₁ Ko. 4 शुचिः; K₈ तदा; N₂ B D T₁ G₅ नरः.
V₁ अभवत् (for कश्चित्). — °) Ko आगम्य (for विवि);

2 K₂ om. 2^a (cf. v. l. 1). Before 2, M (except
M₈) ins. खनकः. — °) K₈ M (except M₈) प्रेषितो.
K₈ अहं (for अस्मि). — °) N₂ Dn 'लोहहं. — °) G₁
इदं; G₈ हितं (for प्रियं).

3 Ś₁ K_{1.4} M₈ (hapl.) om. 3. — °) D₄ T₂ G_{1.5}
M₈₋₈ उक्तं. — °) Ko N_{1.8} V₁ B_{2.6} Da D_{2.6} M_{5.6-8}
त्वमसि; K₂ त्वमथ; B₅ तु मयि. G₁ भारतं; M_{8.8} पांडव.
T₂ G₂₋₈ पांडवान् (T₂ G_{5.6} 'वं; G₄ श्रेयस्त्वं) श्लेच्छभाषया
(cf. 6^{ab}). — For 3^{ab}, K₈ subst.: तेनाहं प्रतिहस्तूर्णं यथा
रक्षस्व पांडवान्. — For 3^{cd}, T₂ G_{1.5} read 6^{cd}.

4 G_{8.8} om. 4^a-6^b. — °) T G₅ कृष्णपक्ष. Ś₁ K₁
त्रयोदश्यां. — °) K₈ T₂ G_{1.4.5} रात्र्यां. K₁ असि; K₄ N₈
B₅ Dn अस्यां; D₅ अत्र; T₂ G_{1.4.5} आशु (for अस्य). G₈
माद्रायां च पुरो. — °) Ko. 4 M तदा; G (G_{2.8} om.)

१३५

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः कश्चित् ।
 विविक्ते पाण्डवात्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ग्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
 प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
 प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
 भवनस्य तत्र द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
 मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
 किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
 त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
 शुचिमातं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
 न विद्यते कवेः किञ्चिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
 यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
 भवतः स यथा तस्य पालयासान्यथा कविः ॥ ९
 इदं शरणमाग्रेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
 पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
 स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
 अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रवाधते ॥ ११
 स भवान्मोक्षयत्वसान्यत्वेनास्माद्दुताशनात् ।
 अस्मास्मिह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
 समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 5810
B. 1. 147. 13
K. 1. 159. 12

निशि (for तव).

5 G₂.8 om. 5 (cf. v. 1. 4). — ^a) K₃ भरतर्षभाः; D₄.5 'र्वभ. — ^a) N₂ B D T₁ तस्य (for पार्थ). — ^a) K₃ N₂ B D दुर्मतेः (for मे श्रुतम्).

6 T₂ G₂-8 om. 6^{ab} (cf. v. 1. 4); G₂ om. 6. — ^a) K₃ तेनासि; N₁.3 कश्चिच्च; M किञ्चित्त्वं (M₃ प्रच्छन्नं). D₅ उक्तं. — ^b) N₁ V₁ B₅ आपासि; D₅ प्रच्छन्नं चासि; Cd as in text. K₃ छन्नं किञ्चिद्वचः पथि; G₁ पाण्डवो म्लेच्छ-भापया. — T₂ G₄.5 (om. it here) read 6^{cd} for 3^{cd}; cf. v. 1. 4. — ^c) K₀.2 N₁ तथा वित्तं (for तथे). D₅ तथेति च त्वया ज्ञातं. — ^a) D₄1 इति (for एतद्). K₃ विश्वास-कारकं; N₁ T₂ G₆ M आश्वासकारकं (N₁ 'जं).

7 Before 7, T₂ G ins. वैशं. — ^a) D₅ तथावृत्तं (for सत्यं). — After 7^{ab}, M₇.8 ins. युधिष्ठिरः. — ^c) G₃ अनुजानामि. — ^a) K₂ हि; M च (for वै).

8 ^a) G₁ स्निग्धप्राप्तं; G₃.6 प्रथमासं. T₂ G अक्तं (for चैव). — ^b) S₁ प्रियभक्तिकं; K₀ T₁ M भक्तिनं; N₁ 'रक्षिणं. T₂ G सदा (G₃ तथा) प्रियहितैषिण (G₁.2 'तैषिणं; G₃ 'ते रत). — ^c) S₁ कविः कश्चिद्; K₃ कथं भीतिः; G₃ [S]त्र चः किञ्चिद्. Cd cites कवेः (as in text). — ^a) K₀.2 N₂ B₃ D₄ T₁ G₄.6 अविज्ञातं (G₃ 'न.) प्रयो'; K₃ किमिह स्याद्यथोचितं; D₅ T₂ G₁-4 M₃.5 अभिज्ञानं (D₅ G₄ 'तं) प्रयो'.

9 ^a) K₀.4 स नः (by transp.); N₁ V₁ B D T₁ तस्य. K₀.4 त्वं च; K₂ च त्वं; T₂ G असि त्वं (G₁ आह त्वा; G₃ अपि त्वं) (for नस्त्वं). — ^b) K₃ निर्विशंका. K₄ G₂ त्वया; T₂ G₅ स्थिति. — ^c) S₁ K₁ G₃ स्मः; K₀ G₂.4 तु; N₁ अस्माद्; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ च (for स्म). T₂ G₂.4.5 य (G₅ त) धातत्त्वं. — ^d) N₁ पारयासान्.

10 ^b) D₅ G₅ श्रुतं; T₂ श्रुतिः (for मतिः). — ^a) G (except G₃.5) धृतराष्ट्रस्य.

11 ^a) N₁ V₁ B D₄ कोपवान्; D₄ G₂.3.6 M कोपवान्. D₄ चापि (for चैव). — ^b) K₀ सहामात्यः; N₁ सुसहायः. T₁ तु; M₃ सु (for च). — ^c) N₃ एव (for अपि). N₂ B D (except D₅) T₁ पापात्मा. K₃ वयं च कोशरहिताः. — ^d) K₃ तेनासान्स; B₃ नित्यमेव (as in text); D₅ नित्यं चैव.

12 ^a) K₃ G₁ मोचयन्नस्माद्; T₂ G₁-8 मोचयत्वस्माद्; G₂ मोचयित्वास्माद्; G₃ मोचयेदस्माद्. — ^b) K₃ जनुवेश्म-हुता; S (except T₁) उत्पन्ना (M₃.5 उद्वणा) द्वे हुता. — ^c) K₀.4 अस्मास्वपि. K₂ T₁ वि; K₃ नि; T₂ G (except G₃.6) च; M₅ अरि; M₆-8 अभि- (for हि). — ^d) K₃ कृतार्थः स्यात्.

13 ^b) K₀ M₃.5 महात्मनः. — ^c) N₁ B₃ D₄ G (except G₁.5) M₅ वप्रातं; D₅ दुष्प्रातं; Cd as in text. — ^a) K₃ N₂.3 V₁ B D G₄.6 M आश्रित्य (for 'ष्ठित्य).

G. 1. 5810
B. 1. 147. 13
K. 1. 159. 12

वप्रान्ते निष्प्रतीकारमाश्लिष्येदं कृतं महत् ॥ १३
इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ १४
सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ १५
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्तमास्थितः ।
परिखामुत्तिकरन्नाम चकार सुमहद्विलम्बम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८
तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्रक्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९
विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्मूषुः परमदुःखिताः ॥ २०
न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २१

S (except T1) इह (for इदं).

14 D1 om. 14^a-15^b. — ^a) G₂ दहनं; G₈ अशुभात्
(for अशुभं). K₃ इदं तु भवता दिष्टमाग्नेयं हर्म्य कारितं.
— ^a) Ś1 Ko.1 येनास्मान्; K₂ स चास्मान्; D₅ यो
नोस्मान्. K₈ यामाह विदुरः पूर्वं महाबुद्धिर्हिते रतः.

15 D1 om. 15^a (cf. v. l. 14). — ^b) K₈ M₅
उक्तवान्पुरा; T₂ G M₃.6-8 पूर्वमुक्तवान्. — ^c) T₂ G
(except G₃) अविदितं. — ^d) Ko.2.4 Ñ₂ B₅ D T1
प्रति(D₅ संप्र)मोचय.

16 Before 16, S (except T1 G₂) ins. वेशं.
— ^a) G1 तथैवेति (for स तथे). K₃ G₂ M₅ प्रतिज्ञाय.
— ^c) Ś1 K1 आस्ते (for नाम). — ^d) Ś1 च (for सु).
B1.3 G₅ सुमहाबिलं; Dn D1 च महाबिलं.

17 Da om. 17^a. — ^a) Ñ₂ D1 वभूव; T₂ G₅ मध्ये
च; G₈ समीपे; M₃ चकार (for चक्रे च). — ^b) T₂ G₅.6
M₅ चक्रे (for मध्ये). Ko.2 नापि; K₈.4 नाथ (for नाति).
N (Da om.) -महद्विलं (K1 -महाबिलं); G1 -महामुखं.
— ^c) Ś1 K1 Da G1.2 M₅-8 कवाटं. — ^d) K (except
K₂) Ñ1 V1 समं भूम्याथ; Ñ₂.8 Dn1.2 D1 T1 मं भूम्याश्च;
B Da D₂.4 समभूम्यथ; Dn₃ D₅ G1 मं भूम्यां च.

18 ^a) Ś1 तत्र; V1 चापि; Dn D1.5 T1 एव (for चैव).
G₈ पुरोचनानयाच्चैव. — ^c) Ś1 विदधत्; Ko Ñ1 Da
व्यदधत्; K1 विधदात् (sic); D1 G₈ M₅-8 व्यदधात्; G₂
वितथात्; G₈ न्यदधात्. — After 18^a, K₄ marg. ins.:

1472* स वै स्वर्गादिहायातः इन्द्रस्यातिप्रियंकरः ।
पाण्डवानां हितं कर्तुमिन्द्रेण प्रेषितस्तदा ।
नित्यमृद्धक्षणेपरो दिनैर्दशभिरेव च ।
कृत्वा बिलं च सुमहद्वनः स्वर्गमितो गतः ।
सर्वमिन्द्रे निवेद्याथ पुनः स्वर्गात्समागतः ।

— ^c) K1 हि (for च). Ko.8 स हि तस्य; K₂.4 Ñ1.8 V1
M₅ स तस्य हि; B D T1 G₃ स तस्य तु (D1 स च तस्य); T1
G1.2.4-8 स तस्मिन्हि (G1.2 'न्नि; G₈ 'न्न). — ^d) Ś1
Ko.1.4 अशुचिधीः; G1 अशुद्धं; Cd as in text. Ś1 तथा
(for सदा).

19 ^a) G₂.4 महद्वनं; G₈ वनाद्दृशं (for वनां).

20 ^b) Ś1 विरोचनं; K1 (as usual) प्ररोचनं. — ^c) K1
अहृष्टा हृष्टवद्. — ^d) Ñ V1 B D (except D₅) T1
'विसिताः.

21 ^a) B₃.5.6 D₂.4 G (except G1.5) न चै(B₃
चै)तान्. M तथैतान्नाव(M₅ 'न्व'डु'. — ^c) K₃ विदुराद्वपि.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B₅ Da Dn1.2 D1.2
जतुगृह; B1.8.5 D₄ जातुप; T1 संभव. — Adhy. name:
Ś1 K1 Ñ₃ D₅ M₃.5 जतुगृहदाहः; Ñ1.2 V1 G₈ जतुगृह
वासः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1
144; Dn₃ 146; D₄m 149; T1 142; T₂ G₅.6 93;
G1.2 94; G₃.4 M 92. — S'loka no.: Dn M₃ 21
(Dn1 22). — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5823.

136

1 Ś1 K1.8 D₂ S om. उवाच. — ^a) M सुविश्वस्तात्
(for सुमं). — ^c) Ñ₃ S (except T1 G₃) इति (Ñ₃ इव)
संप्रेक्ष्य. — ^d) G₄ हंतुं चक्रे. — After 1, D₄ marg.
sec. m. ins.:

1473* स तु संचिन्तयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्राप्तकालमिदं मन्ये पाण्डवानां विनाशने ।
तदस्यान्तर्गतं भावं विज्ञाय कुरुगुणवः ।

१३६

वैशंपायन उवाच ।

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।
 विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
 पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
 अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
 वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
 आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
 पट् प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
 अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।

चक्रे निशि महद्राजन्नाजगमुस्तत्र योषितः ॥ ५
 ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
 जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
 निपादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
 अन्नार्थिनीं समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
 सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
 सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
 सुध्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
 अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
 तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

C. 1. 5228
E. 1. 143. 10
K. 1. 160. 14

चिन्तयामास सतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

2 T₂ G₅ (hapl.) om. 2^a-3^a. — ^a) N₂ तुष्टे (for हृष्टे). G₁ चनेथ संहृष्टे. — ^b) D₅ [S]पि (for सथ). — ^c) B₅ D (except D_{4.5}) T₁ M₅ चोभौ; G_{5.6} तौ च (for चैव). — ^d) S₁ चैव च; K₁ चैवाच (sic); N₅ V₁ B_{1.6} D (except D_{4.5}) T₁ प्रोवाच; M चैवाह (M₃ थ) (for चोवा).
 3 T₂ G₅ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) K₂ सुविश्वश्चान्. — Before 3^{ab}, G₅ ins. युधिष्ठिरः. — ^c) T₂ G वंचकोयं. D₅ भृशं सोस्मान्. — ^d) G₁ कालं मेने च लंघने.

4 ^a) V₁ सायुधागारम्; T G (except G₃) जातुपागारम्. K₅ आश्रित्य; N₁ अप्येदं. — ^b) G₁ M (except M₅) चैनं (for चैव). — ^c) S₁ K₅ D₅ G_{1.2} M_{5.5} विधाये (G_{1.2} थैह; Ko. 2.4 N_{1.3} वधायेह; B₅ निधायान्न. — ^d) N₁ प्रयामो; G_{4.5} द्रवाम. D₃ T₂ G [S]तुप (G₅ तूप) लक्षिताः; M नोपलं. D₅ ब्रजामो नाभिलक्षिताः.
 5 Before 5, T₂ G (except G₅) ins. वैशं. — ^a) D₃ धर्मराजनिदेशेन. — ^c) M चक्रे च सु. (M₅ तत्र). S₁ N₃ महाराजन्; K₅ तदा राजन्; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₅ M₅ महाराज (B_{1.5} महाबाहो). — ^d) S₁ K तेन यो.

6 ^a) D₅ यथाकालं. — ^b) D₅ भुक्त्वा भोज्यं यदृच्छया; T₁ श्रुत्वा भारतसत्तम; G₁ भुक्त्वा पीत्वा तथैव च. — ^c) N₁ गृहानेत्य; T₂ G ण्येव. — ^d) Ko Arj. (comm.) यादवीं; Da (erroneously) Arjp Cd as in text. D₃ समस्ताः स्ताश्च योषितः. — After 6, S ins. (T₁ in reverse order):
 1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथां स किल सेवते ।

75

निपादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L. 1) T₁ परिते^a; G₅ खलु से^a. G₃ पृथां समुपसेवते.]7 After 7^{ab}, S (except G₃) ins.:

1475* पुराभ्यासकृतज्ञेहा सखी कुन्त्याः समा सुतैः ।

आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L. 1) T₁ समाहिता; T₂ G_{2.4-6} समं सुतैः. G₁ कुन्त्याश्च सह सा सुतैः.]— ^a) Ko. 2.4 D₅ नोदिता. — After 7, T G ins.:

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथायाः सखिमानिनी ।

[T₂ G₅ सख्यमानिनी. G₁ पुत्रा च सा पृथायाः सखी मता.]8 ^a) D₅ S तत्र. — ^c) G_{2.6} सा हि सर्वैः. — ^d) N₂ B (except B₅) D₁ मृतकल्पेव चा (N₂ सा) भवत्.

9 ^a) S₁ वाते तु; K₄ N_{1.2} B_{1.3} प्रयाते; B₅ T₁ G₅ भाते; D₂ जाते (cf. v. l. 10); Cd as in text. K_{2.3} तुमले; K₄ N_{1.2} B (except B₅) दिवसे; Cd as in text. — ^b) Ko. 2.4 B₅ D₂ S सुप्त. N₂ V₁ B D (except D₂) तदा; T₁ तथा (for विभो). — ^c) T₂ G_{2.4.5} अदीपयद्भीमसेनः; M तनूतपाद्रयाद्भीमः. — ^d) Ko यत्र शेते (by transp.). — After 9, K₄ N₁ V₁ B D T₁ ins.:

1477* ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ।

समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।

ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।

सुरङ्गां (!) विविशुस्त्पूर्णं मात्रा सार्धमरिंदमाः ।

[(L. 3) D₃ दीप्तं सर्वतः (for सर्वमादीप्तं). — (L. 4) N_{1.3} V₁ Dn सुरङ्गां. — For T₁ see below.]— On the other hand, S (G₁ om. line 1; for T₁ see

[593]

G. 1. 5931
B. 1. 148. 12
K. 1. 160. 18

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।

प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।

गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११

अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।

यः शुचीन्पाण्डवान्वालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥ १२

दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।

अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स वारणावतका जनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

below) ins. after 9:

1478* पूर्वमेव बिलं शोध्य भीमसेनो महामतिः ।

पाण्डवैः सहितं कुन्तीं प्रावेशयत तद्विलम् ।

दत्त्वाभिं सहसा भीमो निर्जगाम बिलेन सः ।

[T₁ ins. lines 1-2 before 1477*, and line 3 after 1477*. — (L. 1) T₁ सर्वमेव. — (L. 2) M₅ 'वैः सहिता कुन्ती प्रविष्टा च बिलं महत्. — (L. 3) After the prior half, G₁ ins.:

1479* गृहे तत्परितः सुधीः ।

गृहस्थं द्रव्यसंजातं.]

10 " T₂ G प्रवाते (G₁ भाते; G₈ चक्रे; M₅ वातः; M₇ पातः. — " Ko. 2 D₅ चापि (for चैव). — " K N₁ D₅ ततस्तेन; S (except T₁) ततः सर्वो (G₈ वै). — " K₅ स जनोखिलः; D₄ स जनः पुरः; D₅ सकलो जनः; G₁ नागरो जनः. — After 10, N₂ V₁ B D T₁ ins.:

1480* तद्वदेयं गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः ।

[Dn₂.n₃ D₅ कृशानुना.]

11 S om. उवाच (G₈ om. the ref.). — After the ref., D₄ marg. sec. m. ins.:

1481* अहो धिक्पाण्डवाः सर्वे दहन्त इति बुभुधुः ।

चक्रुश्च परमं यत्नं नरास्तेषां प्रमोक्षणे ।

ततस्ते जातुषं वेष्टम ददृशुः रोमहर्षणम् ।

पाण्डवानां विनाशाय विहितं क्रूरकर्मणा ।

— " All MSS. except S₁ K₂₋₄ D_{4.5} M च तत्.

— After 11, D₄ marg. sec. m. ins.:

1482* पुरोचनेन पापेन दुर्योधनहितेप्सया ।

12 " N₅ हा हा (for अहो). — " N₅ V₁ Da D₁

परिवार्यं गृहं तच्च तस्थु रात्रौ समन्ततः ॥ १४

पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।

बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५

तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।

न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।

जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७

स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।

पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥ १८

तरसा पादपान्मञ्जन्महीं पञ्चां विदारयन् ।

स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

"समंजसा. — " N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ पाण्डवायादान् (for पाण्डवान्वा). — " K₂ M शत्रुभिः; K₃ N_{1.2} V₁ B D T₁ शत्रुवत् (D₅ मन्त्रिणः); N₃ वह्निभिः; T₂ G निर्गुणः.

13 " S₁ K₁ D₅ अपि; K_{2.3} N₁ Da₁ D₁ T₁ इति (for अति-). T₂ G M दग्ध्वा दग्धः पुरोचनः.

14 S₁ K₁ D₂ S om. उवाच; N_{2.3} B₁ om. the ref. — " K_{3.4} विलपंतो वै. — " K₃ D₅ transp. तच्च and तस्थुः. S (except T₁) "हं सर्वे रात्रौ तस्थुः समं".

15 " N_{1.2} V₁ B D (except D₅) T G सर्वे (for राजन्). — " Ko. 2.3 N_{1.2} V₁ B D T₁ G₈ सह मात्रा (by transp.). K₃ S (except T₁) परंतपाः (of. 16^a). — " K₃ निष्क्रम्य; N₁ ते जग्मुः; S (except T₁) महताः; — " N_{1.2} तत्र; B_{3.5} ययुर (for जग्मुर्). BD (except Da) T₁ हुतम्; T₂ G M वनम् (for गूढम्).

16 " S (except T₁ M₃) ते तु. S₁ K D₅ नित्योपरो. N₃ तेभ्योपरो; T₂ G निद्रावि (G_{1.3.6} "नि"रो); Cd as in text. — " S₁ (by corr.) K₁ तु (for च). — " Ko. 3 S (except T₁) त्वरितं (Ko. 2 G_{3.6} M₃ ता). — " Ko. 3 N₃ D₄ मात्रा सह (by transp.). S₁ K_{1.4} निद्रया (S₁ सहसा) च प्रवृद्धया; S (except T₁) सह कुंल्या नराधिप (of. v. l. 15).

17 " M om. 17^{ed}. T₂ G transp. भ्रातृन् and सर्वान्.

18 G₂ om. 18; G₄ reads it in marg. — " K₃ (m as in text) G₈ अंसेन (for अङ्के). — " N V₁ B D (except D₅) T G_{4.5} सुमहाबलः; G₁ महद्वली. — After 18, T₁ ins. 1483*, G_{2.4} only line 4 thereof.

19 " V₁ B (except B₅) D (except D_{4.5}) T₁ उरसा. — " B₅ विचालयन्. — T₁ G_{2.4} (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुपं तद्दृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुर्जनाः ॥ ३

विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादाच्च ह्येनं प्रतिपिद्ववान् ॥ ४
नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेययामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थं हुताशनम् ।

C. 1. 5862
B. 1. 150. 7
K. 1. 162. 9

latter om. lines 1-3) ins. after 18: G₁, after 19^{ab}:

1483* विलेन योजनं दूरं गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचनाः ।
विलासिर्गल्य सहसा भ्रातृन्मातरमेव च ।

गङ्गातीरवनं प्राप्य बहन्प्रायात्स मारुतिः ।
G₁ thereafter repeating 19^{ab}. — °) N₁ अथ; Da G₂
सु (for आशु). K_{2.4} जगामाशु (K₄ 'य' स ते'.
— °) S₁ K₄ Dn_{2.3} G₁ 'रहो. — After 19, G₁ ins.:

1484* अव्यक्तवनमार्गः सन्भञ्जन्गुल्मलतागुरुन् ।

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: S₁ K N₃ Da₂ D_{1.5} M_{2.5} जतुगृह (D₁ om. गृहदाह (K₃ 'हृदीपनं); N_{1.2} V₁ Da₁ Dn_{1.2} T₁ जतुगृह; B D_{2.4} जातुप. — *Adhy. name*: Ko. 4 भीमसेनविक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 145; Dn₃ 147; D₄m 150; T₁ 143; T₂ G_{5.6} 94; G_{1.2} 95; G_{3.4} M 93. — *S'loka no.*: Dn Ms 22. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5843.

After adhy. 136, K₄ N₁ V₁ B D M ins. an additional adhy. given in App. I (No. 85); T G ins. this passage (without the colophon) after 1. 137. 17 (repeating at the end 17^{cd}); but Cd (like S₁ Ko-3) ignores the adhy. completely.

[The details of the colophon (om. in D₅) of this additional adhy. are as follows. *Major parvan*: M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: N_{1.2} V₁ Dn D_{1.2} जतुगृह; N₃ Da M₃₋₅ जतुगृहदाह; B D₄ जातुप. — *Adhy. name*: N_{1.2} V₁ गंगोत्तरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 146; Dn₃ 148; D₄m 151; M 94. — *S'loka no.*: Dn_{1.2} Ms 14. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5857.]

137

1 S₁ K_{1.3} D₂ S (except G₃) om. उवाच (G₄ om. the ref.). — °) B₅ रात्र्यामती. — °) Ko. 4 स सर्वो; K₂ सशेषो; N₃ सर्वशो; S (except T₁ G₃) सशोको (for अशेषो).

2 °) M₃₋₅ निर्वाण. — °) K₄ G₁ तदा (for जना). K₁ N₃ S तदा (G₁ जना; T₁ as in text).

3 Before 3, B₅ ins. पौरा ऊचुः. — °) G₅ एवं (for इदं). — °) K₃ कारितं (for विहि). — °) G₄ विनाशार्थं; M₇ विवासाय. S₁ K_{2.4} N₁ V₁ B (B₅ marg.) D (except D₅) T₁ M 'शायेत्येवं ते (S₁ च; K₄ तत्) (for 'शाय इत्येवं).

4 °) D₂ विदितो; S (except T₁) 'तं. — °) M₃₋₅ धार्तराष्ट्रे. — °) M₃₋₅ पांडवान् (for दग्धवान्). K₂ पांडुतनयान्; T₂ G पांडवान्वाल्मान्. S₁ दग्धान्पांडवदायादान्. — °) B₅ Da T₁ एवं; D₅ एते; T₂ G एतत् (for एनं).

5 °) N_{1.3} M_{3.5} 'नवो धीमान्; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ 'नवोपीह. — °) S₁ K [S] व्यधर्मम् (K₃ अधर्मम्). — °) S₁ द्रोणश्चैव कृपश्चैव. S₁ विदुरोऽपि च कौरवाः; K₃ कृपश्चान्येपि बांधवाः. — After 5, G_{1.2} ins.:

1485° नावेक्षन्ते हतं धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।

श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसो धनवद्दशगा अहो ।

साधुननाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।

नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैवं तेषां परायणम् ।

6 °) T₂ G धृतराष्ट्राय. — °) D₅ M प्रेययाम. T₂ G दुरात्मने. — After 6^{ab}, K₃ reads 9^{cd}. (v. l. अग्नि-निर्दग्धान्), repeating it in its proper place. — °) Ko. 2 संवृत्तस्ते; G₅ 'तं ते. S₁ महान्कामः; G_{3.5} परं कामं. K₁ संवृत्तो महाकामः.

7 °) G_{1.2} ततो व्यपोहः; G₃ तवाप्यपोहः; Cd as in text. — °) K₄ दहमाना हुताशने. — °) K_{2.4} D₂

G. 1. 5862
B. 1. 150. 7
K. 1. 152. 9

निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेष्म शोधयता विलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११

अनागसां; S (except T1 G4) °सौ. — G1-4 (G3 om. line 2) ins. after 7: T1, after 8:

1486* इतः पश्यत कुन्तीयं दग्धा शेते यशस्विनी ।

पुत्रैः सहेव वाण्येयी हन्त पश्यत नागराः ।

8 °) S1 Ko.1 च (for तु). — °) S1 K1 वेष्म गोपयता; Ko तदेवाच्छादितं. — °) Some MSS. पांसुभिः. S1 K1.4 G2 Ms प्रत्यभि (K1 °वि)हितं; N2 V1 B D (except D4.5) T1 पिहितं तच्च (B Da तत्र; D2 तं तु); G3 प्रेष्य पिहितं; Cd as in text. — °) Ko N1.2 V1 B D T1 Gs न (for अ-). — After 8, T1 ins. 1486*; while K4 ins.:

1487* इत्येव सर्वे शोचन्तः पृथक्चैव तथावुचन् ।

9 °) N2 सं- (for ते). — N2 V1 B D ज्ञापया°. — °) B5 °राष्ट्रे च. — Ks reads 9^{cd} (for the first time) after 6^{ab}, repeating it here. — °) Ks (both times) अग्निनिर्दग्धान्.

10 °) S1 K1 च (for तु). Ks Dns D1 °राष्ट्रस्य. B5 Ds G2 Ms-8 तु; G1 अपि; G5 तं; Ms स (for तद्). — °) Ds निधनं; M विनाशे. T2 G पाण्डवेयानां (Gs पाण्डवानां तु). — After 10, T1 G1.2.4 ins.:

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्चासौ बहिर्दुःखसमाकुलः ।

अन्तःशीतो बहिश्चोष्णो ग्रीष्मेऽगाधद्वदो यथा ।

11 Before 11, G1 Ms ins. धृतराष्ट्रः. — °) N2 भ्राता राजा (by transp.). N2 V1 Dn मम भ्राता (by transp.). B5 D (except D2.4.5) महायज्ञाः (for सुदु). — °) G1.2.4.5 दग्धे° वीरे° (by transp.). — °) Ks सह मात्रा (by transp.). S1 K (except K3) Ds महात्मसु.

12 °) Ks N1 Dns D4 S संस्कारयन्तु. K4 तान्सर्वाञ्च. — °) N2 B (except B6) Da D1. 2.4 कुंतिभोजं; S कुंती राजं. Ko Ns तथा; B5 Gs तु तां; G1 अपि.

13 T2 G transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — °) G1 कार्याणि; M दारुणि; Cd कुल्या° (as in text). — °) N2.3 V1 B D (except D5) T1 Gs M शुभानि. Ks N1 V1 B D T1

गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥ १२
कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽभ्यक्रामसुतः ॥ १५
चुकुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

Gs-5 बृहन्ति. — °) K1 अपि तु; N3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यांतु; G1 तांस्तु; G3 बंधु (for अर्चन्तु). Ds सुहृदानां च सर्वशाः. — After 13, T G ins.:

1489* मम दग्धा महात्मानः कुलवंशविवर्धनाः ।

14 °) K4 यथा कारयितुं; G1 यद्यत्कार्यं म्रियं. Gs वरं; Ms हि तत्. — °) Ds कुंत्या वा. — °) S1 K1 सर्वं तत् (by transp.). M इति (for धनैः). — After 14, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1490* वैशंपायनः ।

समेतास्तु ततः सर्वे भीष्मेण सह कौरवाः ।

धृतराष्ट्रः सपुत्रश्च गङ्गामभिमुखा ययुः ।

एकवस्त्रा निरानन्दा निराभरणवेष्टनाः ।

उदकं कर्तुकामा वै पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[T1 M om. वैशं. — After line 1, G1.2 ins.:

1491* सपुत्रवान्धवामात्यास्त्यक्तमङ्गलवाहनाः ।

अच्छत्राश्चान्तरा राजन्गङ्गामभिमुखा ययुः ।
the last pada repeating the posterior half of line 2.]

15 °) S (except Gs) एवं गत्वा. — °) K3 स्वसुतैः; G1 बंधुभिः. — °) T2 G °पुत्रेभ्यो. — °) G1 °राष्ट्रो महामनाः.

16 °) Ko.1.3 N1.3 Ds T2 G (except G1.5) M (except Ms) °शुः कुरवः; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रुदुः सहिताः. — After 16^{ab}, K4 N1 V1 B D T1 ins.:

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।

हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।

कुन्तीमार्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ।

अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।

[(L. 1) N1 कौंतेय (for कौर°). — (L. 2) K4 हा धनंजय हा कुंति. D4 फल्गुनेति (by corr.). — After line 2, K4 ins.:

1493* अहो रूपं तु लावण्यमथ विद्याबलं सुदुः ।

औचित्यमथवा प्रेम किं किं शोचामहे वयम् ।

विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययु राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरुचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव ब्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातृंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३

C. 1. 5581
B. 1. 150. 23
K. 1. 191. 23

इत्येवं बहु भाषन्तो रुरुदुर्नागरा भृशम् ।]
— ^{cd}) T₂ G °स्त्वल्पशोकं च (G_{2.4} °कश्च) चक्रे. T₂ G₂₋₃
M_{3.5} वेद हि तत्परं; G₁ M₃₋₅ वेद हितं परं. — After 16,
S (except G_{1.2}) ins. a passage given in App. I
(No. 86).

17 ^a) K₃ om. च. Ś₁ K₁ निष्क्रम्य; K_{0.2.4} N_{1.3}
D₅ G_{2.6} M₃ °र्गम्य. — After 17^{ab}, K₄ N₁ V₁ B D
(except D₅) ins.:

1494* नदीं गङ्गामनुग्रासा मातृपद्या महाबलः ।
दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवामुवन् ।

[(L. 1) K₄ °मनुग्राप्य मात्रा सह परंतपाः (cf. 1. 136.
16^a). — (L. 2) B₅ पंचानां (m दाशानां); D₄ D₁
दासानां. K₄ भुजवीर्येण.]

— ^{cd}) K₄ T G repeat 17^{cd} (K₄ with v. l.). T₂ G
वीरा (for राजन्). G_{1.2} °मास्थिताः. K₄ (first time)
त्यक्त्वा नावं ययुः पार्थाः (for °). N_{2.3} V₁ B D (except
D₅) ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशं. — After 17,
T G ins. a passage given in App. I (No. 85),
followed by a repetition of 17^{cd}; cf. the note at the
end of the previous adhy.

18 ^a) Ś₁ K (except K₄) N₁ D₅ M निदाघे; T G
(except G_{1.2}) विहाय (for विज्ञां). T निद्रां (for
निशि). — ^b) K₁ T₂ G_{3.6} °मुल्लैः. N_{2.3} V₁ B D T₁
नक्षत्रगणसूचितं (D₅ नाविदन्दक्षिणामुखाः). — K₂ om.
18^c-19^b. — ^c) T₂ G_{5.6} गाहमाना; G₃ जानमाना. G_{1.2}
वनाद्वनं तदा राजन्. — ^d) G₄ गह्वरं; M₃₋₅ गंतुं न
(for गह").

19 K₃ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) T₂ G_{4.5} तत्र
श्रान्ताः; G₁ (by transp.) श्रान्तास्ततः. — ^b) N_{1.3} निद्रार्ताः;
T₂ G_{4.5} प्रस्थिताः; G₃ निषण्णाः; G₅ M निःसृताः. G_{1.2}

क्षुधिता भयकातराः. — ^a) K₀ D₅ °सेनमरिदमं.

20 ^a) K_{0.4} D₂ T₂ G₁₋₃ अतः; N₁ D₅ इदं (for
इतः). K_{2.3} N₁ V₁ D₄ D₁ G_{1.2} किं नु; K₄ किंचिद्;
D₅ वीर. — ^c) B D T₁ विजानीमो. Ś₁ K₁ दिशश्चैव न
जां; G₃ देशान्वयं प्रजा. — ^d) G_{1.2} चैते (for चैव).

21 ^b) Ś₁ K₁ यदि दग्धं प्ररोचनं; G_{1.2} दग्धो (G₂
दंडो) वा न पुरो. — ^c) Ś₁ न; K₁₋₃ N₂ V₁ B (except
B₅) D (except D₄) T₁ M₇ नु; K₄ N₁ च (for नु).
Ś₁ प्रतिमुच्येम; K₄ विप्रमुच्येत्स. — ^d) N_{1.3} वयम्
(for भयाद्).

22 ^a) T₂ G शीघ्रम् (G₃ श्रान्तान्) (for पुनर्). — ^b)
G_{1.2} स्वरावान् (for तथै). — ^c) G₃ अस्मान्नातुमिहाहंसि.

23 ^{ab}) K₃ °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्वलः. — ^c) Ś₁
K_{1.2.4} पृष्ठमारोप्य बलवान्. — ^d) B₃ महाजवः; G_{1.2}
स पावनिः. K₁ जगाम भरतर्षभ; K₃ D₅ M₅ जगाम
सु (M_{2.5} स)महा.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for
आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ K_{0-2.4} N₃ D₄ D₅ M₅
जनुगृहदाहः; N_{1.2} V₁ B₅ D_{1.1.2} D_{1.2} T₁ जनुगृह (T₁
int. lin. संभव); B_{1.5} जातुप. — Adhy. name: K_{0.4}
वनप्रवेशः; K₃ पांडवपलायनं; N_{1.2} V₁ पांडववनप्रवेशः;
M₃₋₅ वनगमनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): B₁ 147; D₃ 149; D_{1.1} 152; T₁ 146; T₂
G_{5.6} M 96; G_{1.2} 97; G_{3.4} 95. — S'loka no.: D₃
26; M₃ 7. — Aggregate s'loka no.: D₃ 5883.

138

1 Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच. The sequence of
1-2 in K₄ is: 1^{cd}, 2^{cd}, 1^{ab}, 2^{ab}. — ^a) Ś₁ K तस्य
विक्रमतस्त्वर्णम्; N₂ V₁ B D G₃ तेन विक्रममाणेन (D₅

१३८

वैशंपायन उवाच ।

तेन विक्रमता तूर्णमूखवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
स मृदन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्च्छेव समजायत ॥ ३

तस्यातिक्रमस्तूर्णम्). — °) Ko. 3-4 N1 Ds T2 G4-6 M
समीरितः. S1 K1 उरु (K1 मद) वेगसमन्वितः. — After
1^{ab}, K1 N1.3 V1 B D (except Ds) T1 ins.:

1495* वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवामवत् ।

— °) Ds मारुतो (for अनिलो). N1.3 V1 B Da Dn
D1.4 T1 जंघावातो ववौ चास्य. — °) G1-8 Ms.8 शुचिः.
S1 K1 Ds Cd 'शुक्रागमे; Ko.8 'शक्रा'. — After 1, K4
N1.3 V1 B D (except Ds) T1 ins.:

1496* आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।

2 For K4 of. v. l. 1 also. — °) K4 N1 समृद्धः N1
B1m.3.5 D2.4.5 समृद्धा (Bsm 'द्वा) नः; B1.6 स मृदून्.
Ko Ds वृक्षान् (for चैव). — °) T2 G (except Gs)
फलिनश्च. Ko Ds समततः (for वनं). — °) K8 अभंजन
(for आरुजन्). S1 नवः; Ko.8.4 याति; K1 घनः; K2 एव;
Ds अथ (for दारु). T2 G4.5 'गुल्मं च. N1.3 V1 B Da
Dn D1.2.4 T1 अवरुज्य (N1.3 B1.3.6 Da D1.2 'ह्य) ययौ
गुल्मान्. — °) Gs पार्थः; Ms फलः (for पथः). Ko Ds
T2 G Ms समीपजान्. — After 2, N1.3 V1 B D (except
Ds; Ds om. line 2) T1 ins.:

1497* स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।

त्रिःप्रसृतमदः शुष्मी पट्टिवर्षी मतङ्गराट् ।

[(L. 2) Bs यथा त्रिप्रसृतमदः (for the prior half.).]

3 ^{ab} G1.2 वृक्षांस्तथा (by transp.); Gs तदा वृक्षान्.
N1.3 V1 B D (except Ds) T1 गच्छतस्तस्य वेगेन ताक्ष्य-
मारुतरंहसः. — After 3^{ab}, G1.2.4 ins.:

1498* तस्य कक्षद्वयोद्धतपवनध्वनिरुत्थितः ।

गुम्भिताशेषदिग्भागः शुश्रुवेऽतिभयंकरः ।

— °) T2 G M पंचानां (for पाण्डू). N1.3 V1 B D
(except Ds) T1 भीमस्य पाण्डुपुत्राणां. — °) Ds मूर्छां च.

4 ^a G1.2 च समुत्तीर्य; M चापि संतार्य. — °) K

असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।

पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धर्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४

कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।

अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विपमेषु च ॥ ५

आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।

क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६

घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

Ds दूरपारां (see below). T2 G4-6 पारावरं भुजप्लवाः;
G1.2 भुजप्लवो (G2 'वा) नदीर्घने. — After 4^{ab}, S1
K Ds ins.:

1499* उच्चतार नदीं गङ्गां विहंगासंगवाग्मिनीम् ।

[Ko.3.4 'संगमालिनीं; Ds 'संगपक्षिनीं.]

On the other hand, G1.2 ins. after 4^{ab}:

1500* मातरं च वहन्भ्रातृनश्रमेण समीरजः ।

— °) T2 G पार्थः (G2.6 पथा) (for पथि). T2 Gs
प्रच्छन्नमापेदुः; G1 'या चेरुः; G2 'मावेदे; G3 'रूपे तु; G4.6
'मापेदुः; M 'मासाद्य. — °) K2 Ds 'भयादिताः.

5 ^a Ko.8 N1.3 चैकां; N1.3 V1 B D T1 चैव; T2 Gs-8
Ms.8 ह्येकां; Ms-8 ह्येनां. — °) S1 Ko.1.4 आ (Ko.4
अ) वहन्. N1.3 V1 B D T1 Gs स तु (for तत्र). — °) Ds
समेपु; Cd रोधःसु (as in text).

6 ^a N1.3 V1 B D T1 अगम (Ds 'च्छ) च; T2 G आगम्य
च. N1.3 M अगमव्रथ चोद्देशं. — °) S1 K (except Ko)
पुरुषर्षभाः; N1.3 V1 B D T1 'र्षभ. T2 G सायं समुपचक्रमुः.

7 ^a K8 काष्ठा (for संध्या). — °) K2.4 अप्रसन्ना
दि. — °) Ko D2.5 तथार्तवैः; K8 तथाविधैः; Gs ततस्तदा
(for अनातवैः). T2 G4-6 शनैरासंस्ततस्तदा (G4 'तः);
G1.2 अंधकारे हुतं गताः. — K4 N1.3 V1 B D (except
Ds) T1 ins. after 7: T2 G, after 8:

1501* शीर्णपर्णफले राजन्वहुगुल्मक्षुपैर्दुर्मैः ।

भग्नावभुग्नभूषिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ।

[(L. 1) T2 G वृक्षैः (for राजन्). Bs 'गुल्मफलेर्दुर्मैः;
T2 G4.5 'गुल्मावृत्तः; G1.2 'गुल्मलताः; Gs 'गुल्मक्षुरः; Gs
'गुल्मक्षुपः. — (L. 2) K4 B (except B1) Da D1
भग्नावभग्नः; T1 भग्नायतनः; T2 G4-6 प्रभग्नायनः; G1.2
प्रभग्नाशाला. T G श्व (G1.2 श्वा) दंष्ट्रबहुलैः (T G2.5.8 'ले)
तदा (T2 G1.2.4.6 सदा) (for नाना). For G1.2.4

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
 ते श्रेमेण च कौरव्यास्तृष्ण्या च प्रपीडिताः ।
 नाशकुर्वन्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
 ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
 तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
 पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
 ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
 अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
 जगाम तत्र यत्र स रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
 स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
 उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
 गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो सातरं प्रति ।

C. 1. 5601
 B. 1. 151. 20
 K. 1. 163. 25

of. v. 1. 8 also.]

8 °) G₃ ते क्रमेण. G₃ M₆₋₈ तु (for च). D₅ T₂ G₃₋₈ कौतेयास्. N₁ तेन श्रेमेण कौ; G_{1.2} श्रेमेण महता चैव.
 — °) K₀ Dn₃ T₂ G_{3.5.6} M_{3.5} नृपया. G_{1.2} क्षुत्तृष्ण्याभ्यां
 च पीडिताः. — °) K_{2.4} तथा; T₂ G (except G₃) ततो.
 — °) G_{1.2} सु- (for च). K₃ चालनल्पया (for च प्र°).
 — After 8, T₂ G ins. 1501*. — G_{1.2.4} cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्विज्ञेयपथं क्वचित् ।
 — K₄ N_{2.3} V₁ B D T₁ (om. lines 5-6) M ins. after
 8: T₂ G_{3.5.6}, after 1501*: G_{1.2.4}, after 1502*:

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
 ततस्तृपापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाववीत् ।
 माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
 तृष्ण्या हि परीतास्मि पुत्रान्भृशमथाववीत् ।
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृज्ज्ञेहाप्रजलितम् । [5]
 कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।

[(L. 1) D₅ ततः; G₃ वने; M तदा (for हि ते). T₂ G₄₋₈ M तत्र (for सर्वे). K₄ प्राविशन्तत्र ते सर्वे; G_{1.2} तत्र
 ते प्राविशन्त्वोरे. G₃ वने तदा (for महा°). — T₂ G ins.
 after line 1: T₁, after line 4:

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।
 — (L. 2) N₃ Dn D₁ G₁ परिकृतांता; T₂ G₂₋₈ M °स्लाना.
 T₂ G M कुन्ती वचनमववीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above.
 Dn₁ G_{3.6} नृपया. S (except T₁) परितसा (G₅ °वीता)स्मि
 (G_{1.2} °हं). K₄ पुत्रका भृशमत्र वै; S अ(T₁ ह; M
 वि)नाथेव (G₃ अकाले च) महावने. — After line 4, T₂
 ins. 1504*; while T₃ G ins.:

1505* इतः परमहं शक्ता न गन्तुं च पदात्पदम् ।
 शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धार्तराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
 शृणु भीम वचो मया तव बाहुबलात्पुरः ।
 स्थातुं न शक्ताः कौरव्याः किं विभेषि वृथा सुत ।
 — (L. 5) D₁ °सेनश्च; D₅ T₂ G °सेनस्तु (G_{1.2} °नः स).
 D₅ मातुर्दुःखेन दुःखितः; T₂ G मातृवाक्यप्रकंपितः; M
 मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) D₅ परीतात्मा; T₂ G मनश्चक्रे

(for मनस्तप्तं). T₂ G₄₋₈ गमनायाथ सत्वरं; G_{1.2} गमनाय
 वृकोदरः; M दुःखेन च विशेषतः. — After line 6,
 G_{1.2.4} ins.:

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनाहते भुवि ।

धार्तराष्ट्रादृथा भीरो न मां स्वसुमिहेच्छसि ।

भीमपृष्ठस्थिता चेत्थं दूयमानेन चेतसा ।

साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T₁ om. 9^{ab}. — °) D₅ G₃ विपिनं म°. — °) K₂
 उपाश्रयत्; N₁ °वहत्; N_{2.3} V₁ B D ददर्श ह.

10 °) K₀ स नरर्षभः; K_{1.2} B_{3.6} S (except T G₅
 M₅) °र्षभ. — °) T₂ G °यं मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह.

11 °) N₂ B₁ वृवंति. G₅ रुचिरं. — °) M₆₋₈
 वनचारिणः. — °) K₂ Cd (before corr.) जलच्छायो; K₃
 जलाधारो; N₂ जलं स्थायि; N₁ V₁ B (except B₅) D T G
 जल(G₄ °ला)स्थानं. — °) N_{1.2} V₁ B (except B₅) D
 (except D₄) T₁ महचेति; T₂ G अहं(G₃ भव)तीति. M
 भविष्यति न संशयः.

12 °) K_{0.2} च; M₅ तु (for स). — °) Dn₃ G₄ M₅
 यत्र तत्र स (by transp.); T₁ तत्र यत्तस्मात्; G₅ तत्र तत्र
 स. D₁ स जगाम वनात्तस्मात्. — °) N₁ V₁ B D T₁ M₅
 सारसा; N₂ द्रवंति. M₆₋₈ वनचारिणः.

13 °) G_{1.2} तत्र पीत्वा च पा°. — °) K_{0.1} B₁ Da₁
 Dn₃ D₁ T G_{3.6} M_{3.5} °र्षभः; K₂ पुरुषर्षभः; G₁ विगतश्रमः.
 G₂ स्नात्वा भूत्वा गतकृमः. — After 13^{ab}, V₁ B (except
 B₁) D (except D₁) T₁ ins.:

1507* तेषामर्थे च जग्राह भ्रातृणां भ्रातृवत्सलः ।
 T₁ ins. after 1507*: M, after 13^{ab}: T₂ G, after 13^{cd}:

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्वद्धा जलाशयात् ।

— °) N₃ स जहार. K_{0.2m} S परंतपः; N_{1.3} नरोत्तमः;
 D₅ स भारत. K₂ जहार भरतर्षभ; N₂ V₁ B D T₁
 आनयामास भारत.

14 °) K₀ N₃ G₁ गव्यूतिमात्रम्; G₂ °मार्गाद्. K
 (except K₄) N_{1.3} T₂ G_{2.4-8} M आगत्य. — °) G₂
 त्वरया. — After 14^{ab}, N (S₁ K₁ hapl. om. the

C. 1. 5902
B. 1. 151. 21
K. 1. 163. 20

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा आद्वंश वसुधातले ।
भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
शयनेषु परार्थेषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजगमुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
खसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
सुपां विचित्रवीर्यस्य भार्या पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।

posterior half) T₁ ins.:

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निशश्चासोरगो यथा ।;
while G_{1.2.4} ins.:

1510* भावृश्च मातरं चैव जलं शीतमपाययत् ।
पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिश्रमवशात्पुनः ।
निद्रापहतधैर्याश्च सुषुप्तुर्नविह्वलाः ।
— Ś₁ K₁ (hapl.) om. 14^{ad}. — °) D₅ G_{1.4} प्रसुप्तां. T₂
G_{2.5.6} M प्रेक्ष्य; G_{1.2.4} आद्वन् (for दृष्ट्वा). — °) G_{1.2.4}
निद्राविगतचेतसः. — After 14^{ad}, G_{1.2.4} ins.:

1511* महारौद्रे बने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
विक्षिप्तकरपादांश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
ऊर्ध्ववक्रान्महाकायान्पञ्चेन्द्रानिव भूतले ।
अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससाध्वसान् ।
— °) N₂ V₁ B D T₁ शोकपरी°. G_{1.2.4} दृष्ट्वैव भृशशो-
कार्तो विललापानिलात्मजः. — After 14, K₄ N V₁
B D T₁ ins.:

1512* अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्प्राद्वन्द्य सुमन्दभाक् ।
[(L. 2) K₄ °तृश्च वसुधातले.]

15 Before 15, T₂ G_{1.2.6} ins. भीमः; Ko. 8.4 भीम
उ°. — °) K₈ महार्हेषु (for परा°). — °) T₂ G प्रसुप्ता;
M शयाना (for ये पुरा). — °) K₁ G₈ M₆₋₈ नाभिं; M₆
नाति° (for नाधि°). — °) K₈ धरातले.

16 °) Ko. 3 D₁ °संघातमर्दिनः; K₂ T₂ G °संघ-
विमर्दि(G₂ °र्द)नः; K₄ °संघातमेदिनः. — °) K₂ N V₁ B
Da Dn D_{1.2.4} T₁ कुतिराज°; D₅ T₂ G M भोजराज°.
— °) Ś₁ K₁ दिव्य°; K₈ °संयुतां; D₅ °लक्षितां.

17 °) K₈ N₂ T₂ G₄₋₆ M पाण्डोर्भार्या (by transp.).
Ś₁ मनस्विनीं (for महा°). — °) N_{2.3} V₁ B D T₁
तथैव चास्मज्जननीं. — °) N V₁ B D T₁ पुण्डरीकोदर°
(N₁ °कानन°).

शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुप्ते या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

18 °) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ पुनां (for
स्त्रीणां). — °) Ś₁ K N_{1.3} अना(K₄ परा)गसमनर्हतीं.
— °) Ś₁ K₁₋₄ N_{1.3} पश्यताद्येमां (Ś₁ °नां); D₅ तां
तथाप्येवं; S अद्य पश्यामि. Ko शयनातीं तथाप्येनां.
— °) T₂ G₃₋₆ असुखोचितां; G₂ तां तथाविधे. Ko D₅
पश्य कालविपर्ययः.

19 Ś₁ (hapl.) om. 19. — °) N_{2.3} V₁ B D (except
D₅) T₁ वाताच्च. — °) G₃ च (for या). — °) K₁ इह
श्रान्ता. — T₂ om. 19^{ad}; G₆ M (hapl.) om. 19^{ad}-21^{ad}.
— °) K₁ N_{1.3} D₅ ह (for हि). K₄ नाहीं (for ह्यद्य).
Ko. 8.4 अयथोचिता. N₂ T₁ G₁₋₆ शेते प्राकृतवत् कथं
(G₂ विधे; G₃ तदा) (=21^{ad}); V₁ B Da Dn D_{1.2.4}
T₁ शेते प्रासादशायिनी.

20 G₆ M om. 20 (of. v. l. 19); T₂ (hapl. om.
them here) reads 20-21 after 23. — °) K₈ किंचित्
(for किं नु). D₅ दुःखम् (for द्रष्टुम्). T₂ G₁₋₆ द्रष्टुं (G₈
दृष्टं) मया शक्यम् (T₂ दुःखम्) (by transp.). — °) Ś₁
इमानद्य; K_{1.4} इमान्योद्य; N₁ G_{1.2} सोहमद्य. Ko. 3 D₅
यानहं पुरुषव्याघ्रान्. — °) T₂ G (G₆ om.) पश्यामि
धरणीगतान् (G_{1.2} °शयान्).

21 G₆ M om. 21^{ad} (of. v. l. 19); for T₂ of. v. l.
20, 23 also. — °) Ś₁ K N V₁ B_{5.6} Dn D_{1.5} T₁ यो
राज्यं; T₂ G₈₋₆ वै राज्यं; G_{1.2} राजत्वं. — °) K₈ च (for
यः). V₁ B₆ Dn D_{1.4} T G₈₋₆ धर्मनित्यो; G_{1.2} धर्मपुत्रो.
T₂ G₁₋₆ [S]र्हति प्रभुः. K₁ अर्हते धर्मविवृतपः; K_{2.4}
धर्मतोर्हति वै नृपः. — °) G_{1.2} सोयमद्य. K₁ इह श्रान्तः.
— °) M तथा (M₆ यथा) (for कथम्).

22 °) K₁ अयं भूमाविह श्रान्तः; T₂ G अयं नीलांबुद°
प्रलयो; M इमौ नीलोत्पलश्यामौ. — °) M₆₋₈ °प्रतिमौ.
Ś₁ N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ [S]र्जुनः (for भुवि). G₃
नीलोत्पलसमो भुवि. — M om. 22^{ad}. — G₆ (1 hapl.)

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
 तौ प्राकृतवदधेमौ प्रसुमौ धरणीतले ॥ २३
 ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विपमाः कुलपांसनाः ।
 स जीवेत्सुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
 एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
 चैत्यो भवति निर्जातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
 येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
 ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
 बलवन्तः समृद्धार्था मित्रवान्धननन्दनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्वं ॥

जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
 वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
 विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
 तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
 नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्ष्ये ।
 जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्त्यहं स्वयम् ॥ ३०
 पाष्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
 इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

C. 1. 5920
B. 1. 151. 45
K. 1. 103. 54

om. 22^a-23^a. — ^a) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) T₁ ततो (for अतो). Ko मुवि; G_{1.2} तु मे. — After 22, T G (except G₅) ins.:

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ मुवि ।
 (cf. 22^{ab} and v. l.).

23 G₅ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) G₅ अपि (for इव). — ^b) T₂ G_{3.4.6} M अ (G₃ M_{2.7} आ) श्विनौ; G_{1.2} अन्वितौ (for याविमौ). — ^c) Ñ₁ 'वदद्यैतौ; K₅ प्राकृताविवाद्येमौ; D₅ T₂ G_{3.4.6} M तु (G₃ च) प्राकृतवत् चेमौ (D₅ भीमौ; T₂ G₃ भूमौ; G_{3.6} चोमौ; M₃ हीनौ). G_{1.2} माद्रेयौ सुकुमारंगौ. — ^d) G₁ शयाते; G₂ शेरते (for प्रसु). — After 23, T₂ (wrongly) reads 20-21, having (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^a) K_{2.4} जीवेद्विषु (K₄ 'सु)खं; Ñ₂ V₁ B D T₁ जीवेत् सुखं (D₅ जीवेत्सुखसं); T₂ G M जीवेत्सुखितो. — ^d) Ś₁ Ñ V₁ B Dn D_{1.2.4} T₁ G_{2.3} ग्रामद्रुम; K₁ ग्रामे वृक्ष. Ś₁ K₁ D₅ इवैकजः; K₃ Ñ₃ इवौकसः; Cd as in text.

25 ^a) Ś₁ K₁ एकवृक्षेपि; Ko. 4 Ñ_{1.2} एकवृक्षो हि; D₄ एको हि वृक्षो. — ^b) Ko Ñ₂ D₅ G_{1.2} पुष्प^o; Ñ₁ पूर्ण^o; D₄ फल्यु (for पूर्ण^o). G₃ फलेत्पत्रफला. — D₁ om. 25^{ad}. — ^d) B₅ वचनीयः; T₂ G_{1.2.4.5} अध्वनीनैः. G₁ स पूजितः; M₆₋₈ तथैव सः.

26 ^b) Ko 'संमताः; K₂ 'संहिताः; K₄ 'संस्थिताः; Ñ₂ V₁ B D T₁ 'माश्रिताः; T₂ G M 'वत्सलाः. — ^c) T₂ G₃₋₈ चिरं (for सुखं).

27 ^a) Ñ₃ सुसिद्धार्था. — ^b) G_{1.2} M पितृ. — ^c) Ko D₅ आसाद्य (for आश्रित्य). — ^d) G_{1.2} वंशाः (for द्रुमाः). K₅ वनभवा इव.

28 ^b) G_{1.2} दुष्पुत्रेण. — After 28^{ab}, T₁ G_{1.2.4} ins.:

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मित्रसहितेन च ।

दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^c) Ñ₁ G₅ च (for न). M तु (for च). — ^d) K₃ हि पुरोदिताः; Ñ₂ V₁ B D (except D₅) T₁ दैवसंश्रयात् (for तस्य शा). T₂ G M क्षत्रबुद्धिपराक्रमात्.

29 ^a) Ś₁ क्लेशं प्राप्ताः (by transp.). — After 29, K₄ Ñ V₁ B D T₁ ins.:

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।

नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ।

प्रयच्छति वधे नुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।

नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।

गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । [5]

किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ।

धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचार युधिष्ठिरः ।

एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसंदीप्तमानसः ।

करं करेण निष्पिप्य निःश्वसन्दीप्तमानसः ।

पुनर्दीप्तमना भूत्वा शान्ताचिरिव पावकः । [10]

भ्रातृन्महीतले सुसानवैक्षत वृकोदरः ।

विश्वस्तानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K₄ B_{1.3.5} D₅ नाज्ञां मम युधि. — (L. 4) B

(except B₅) न त्वाद्य. B₅ D₄ D₅ त्वां सहामात्यं.

— (L. 8) K₄ D₄ क्रोधसंदीप्त (K₄ 'रक्त)लोचनः. — (L.

9) K₄ Ñ₃ B_{1.3.5.6} D₂ संस्पृश्य; Ñ_{1.2} B₅ संपिप्य. K₄

दीप्तमातुरः; Ñ_{1.2} D_{1.4} T₁ दीप्तमानसः; B₅ दीप्तलोचनः.]

30 ^a) V₁ B_{1.5} Dn D₁ 'दूरेण; B₅ G₅ 'दूरेति.

— ^b) Ś₁ K₁ च; Ñ वि-; G₃ तु (for हि). D₅ G₁₋₃

लक्ष्यते. — ^c) B (except B₃) D₄ D_{2.4} जागृतव्ये.

— ^d) Ñ_{1.3} जागर्त्यैतामहं क्षपां.

१३९

G. 1. 5927
S. 1. 132. 1
K. 1. 104. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
कूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेषुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रुक्षाञ्छिरोरुहान् ।

जृम्भमाणो महावक्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

31 ^a) N₃ V₁ प्राश्यंतीमे; Cd as in text. — ^b) K (except K₁) गतकुमाः; G_{1.2.4} च शेपितं; G₈ जितश्रमाः; Cd as in text. T₂ G₈ प्रबुद्धा विजितकुमाः. — ^c) S₁ K₁ विवस्त्रैव; Ko D₈ 'स्नेदं; K_{2.4} Ms. 5 Cd 'स्नेदं; K₈ 'स्याथ; T₁ G विनिश्चित. — ^d) S जागर्ति स्म (for जजा*). T₁ G प्रतापवान्. — Cd cites the entire line 31^{ad} (v. l. एवं for एव).

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: S₁ K_{1.2} N V₁ B Da Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} T₁ जगुतुह (D₁ om. गृह) दाह (N_{1.2} V₁ जगुतुह; B_{1.5} जातुष); to it K_{1.2} N₈ B₈ Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} add समाप्त. — Adhy. name: Ko. 4 भीमसेनप्रलापः; K₈ पांडवप्रवासः; N_{1.2} V₁ भीमजलाहरणं; Ms. 8 हिडिम्बवन-प्रवेशः (Ms. 8 'शनं). — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 148; Dn₈ 150; D_{4m} 153; T₁ 147; T₂ G₈ M 97; G_{1.2} 98; G_{3.4} 96. — S'loka no.: Dn 45; Ms 33. — Aggregate s'loka no.: Dn 5913.

139

1 S₁ K_{1.8} D_{2.4.5} S om. उवाच. — ^a) N₈ तेषु तत्र (by transp.); T₂ G_{4.5} ततस्तेषु. — ^b) A few MSS. हिडिम्बो. — ^c) K₈ नातिदूरे. — ^d) S सालवृक्षं. N V₁ B_{8.6} D (except D₈) G₁ समाश्रितः.

2 ^a) Ko महाकायो (for 'वीर्यो'). N₂ V₁ B D (except D₈) T₁ महावीर्यपराक्रमः. — After 2^{ab}, N (N₈ om. lines 1-2; N_{1.2} om. lines 4-5) V₁ B D (except D₈) T₁ ins.:

1516* प्रावृद्धजलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेषुः क्षुधार्दितः ।
लम्बस्फिरलम्बजटरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ।

महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।

यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।

[(L. 4) B_{8m} Da महावृष्टगल*. N₃ transp. विभीषणः and यदृच्छया (in line 5). — With line 5 cf. 2^{cf}.]

— G_{2.3.6} (hapl.) om. 2^a-4^b. — ^a) T₂ G_{1.5} M भीमदर्शनः. — ^b) Ko. 4 T₂ G₈ Ms. 8 सन्; N₂ V₁ B D (except D₈) G₄ च; T₁ G₁ Ms. 5 स (for तान्). — ^c) K₃ N_{1.8} D₈ अपश्यत्स; K₄ अपश्यत्तान्; N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} T₁ तानपश्यद्; T₂ G_{1.4.5} M जिघ्रन्तं (Ms. 5 'ह्रं) वं. 3 G_{2.3.6} om. 3 (cf. v. l. 2). — ^b) Some MSS. धून्वन्. N₁ चैव (for रुक्षाञ्). — ^c) N₁ महद्वक्रः. — ^d) S₁ K₁₋₃ N_{1.2.3} (by corr.) ह (for च). Ko. 4 D_{1.2} अवैक्षत; D₈ उदैक्षत.

4 G_{1-2.6} om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) K₁ लब्धो; N_{2.8} V₁ B D (except D₈) T हृष्टो; B_{8m} कृष्णो; G_{4.5} M तुष्टो (Ms तुष्टो). K₁ N₂ V₁ B_{1.6} Dn_{1.2} D_{1.2} T G₈ M 'मांसस्य; B_{8.5} Da Dn₃ D₄ G₄ 'मांसाशी. — After 4^{ab}, S₁ K B₈ D₈ read l. 140. 2^{ad}, repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिम्बः. — ^b) Some MSS. भक्ष्यो. K₈ मे मनसेषितः; N₂ V₁ B D (except D₈) T₁ [S]यं मम सुप्रियः (N₂ तुष्टिदः). — ^c) N₂ स्नेहस्रवं; N₈ 'स्रवः; D₄ 'स्रावान्; T₁ 'स्रावं. S₁ K प्रस्र (Ko. 2.3 'अ)वंती; B₈ Da प्रसर*; D₂ प्रसव*. D₈ स्नेहास्त्रावातिप्रवणा; T₂ G जिघ्रतः प्रस्रतस्नेहा; M स्नेहास्त्रावं विसृजति. — ^d) M वै (for मे). K₂ N_{2.8} V₁ B_{1m.3} Da Dn_{1.2} G₈ सुखं; K₈ मुखे.

6 ^a) G₈ दंताः (for दंष्ट्राः). S (except T₁) सितं (G_{1.2} समा) स्तीक्ष्णाः (G₄ सुतीक्ष्णाश्च also). — ^b) T₁ M बत; T₁ G₈ हंत; G_{1.2} मम (for आपात-). — G₈ om. 6^a-8^b. — ^c) K₈ पातयिष्यामि; G₄ M 'यिष्यंति. — ^d) Ko. 3

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
 उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
 गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
 मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
 हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
 अस्माद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
 एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
 भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
 आतुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।

जगाम तत्र यत्र सा पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
 ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
 शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
 दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोदृतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
 अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
 कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
 नाहं आतुर्वचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
 पतिस्रोहोऽतिबलवान् तथा आतुसौहृदम् ॥ १५

C. 1. 2944
B. 1. 152, 16
K. 1. 164, 23

११ स्नेहेषु पि.

7 G₃ om. 7 (cf. v. 1. 6). — ^a) Ko D₅ आच्छिद्य (for आक्रम्य). ११ मूभिः; १३ मूभिः; G_{1.2} कर्ण. — ^b) Ś₁ Ko. 2.4 D₅ उच्छिद्य. K₂ G₁ M₆₋₈ धमनीरपि; Cd as in text. — ^c) D₅ नारं (for नवं). — ^d) K₄ D₂ मुहुः.

8 G₃ om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6). — ^a) B_{1.6} G₅ Cd तु (for तु). — ^b) K₃ वृक्षमाश्रिताः.

9 ^a) ११ इह; M₆₋₈ गत्वा (for हत्वा). १३ इमान्; T₂ G M₆₋₈ तान्. T₂ G एतान् (for सर्वान्). — ^b) Ś₁ K₁ D₂ आनयेह; K₄ 'येति; T₂ G 'याद्यु; M 'येया. Ś₁ K₁ मदंतिकं. Ko. 2.3 ११.३ D₅ आनयेहांतिकं मम. — D₅ om. 9^c-10^b. — ^d) Ś₁ न तेभ्यो; Ko न ह्येभ्यो; K₄ ह्येभ्यो; B₃ मैतेभ्यो. B₃ G_{1.2} भयमस्तु. Ś₁ K (except K₃) Cd नौ.

10 D₅ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — ^a) K₃ M तेषां; T₂ G ततो. Ś₁ K₁₋₄ M₆₋₈ संस्कृत्य; M₃ चोस्कृत्य. Ko संस्कृत्य मांसानि; १३ V₁ B D (D₅ om.) T₁ उस्कृत्य मांसानि. — ^b) T₂ G मानुषाणि. K₃ विशेषतः; १३ यथेष्टितं. — ^c) Ś₁ सुखिनौ (for सहि). T G सहितौ भक्षयिष्यावः. — ^d) T₂ G कुरु क्षिप्रं. — After 10, K₄ ११ V₁ B D (except D₅) S (T₂ G M om. line 1) ins.:

1517* भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ।

नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः ।

एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) १३ B₃ D₂ D_{1.1} D_{1.2} नृत्यावः. T₂ G M ततस्तुष्टौ प्रनृत्यावः प्रगीतौ करतालकौ. — (L. 3) Before line 3, S ins. वेशः. K₄ १३ D₂ S (except T₁) एवमुक्ता हिडिम्बेन हिडिम्बा (G₁₋₃ M 'वी) राक्षसी तदा (K₄ १३ D₂ तु तदा वने).]

— S oont.:

1518* आहृत्याहुत्य च तरुनगच्छपाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — ^a) Ko G₅ त्वरमाणैव; K₃ D₅ T G_{4.5} 'णा च. — ^b) K₁ यत्र यत्र (*sup. lin.* as in text); B_{1.3} T₂ G_{1.2.4.5} (by transp.) यत्र तत्र. — ^c) Ś₁ K_{1.2} ११.३ भरतर्षभाः; Ko पुरुषर्षभाः; D₅ पृथया सह. T₂ G शेरते पाण्डवा वने.

12 ^a) Ko गत्वा सा तत्र; ११.३ V₁ B₃ D₂ D_{1.5} T₁ G₅ तत्र सा गत्वा; T₂ G_{4.5} सा तत्र गत्वा (by transp.); G₂ तान्त्रगतान्. G_{1.2} गत्वा सा ददर्शे तत्र. — K₄ (hapl.) om. 12^b-13^c. — ^d) K₁ T₂ G₃₋₆ M च (for तु). Ko. 2.3 D₂ G₃ जाग्रतमपरा. — After 12, T₂ G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।

सुकुमारांश्च पार्थीश्च व्यायामेन च कर्षितान् ।

दुःखेन संप्रयुक्तांश्च सहज्येष्टान्प्रमाथिनः ।

रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G_{1.2} भीमेन पालितांश्चैव (for the prior half). — (L. 2) G₃ सुकुमारान्सुसूपांश्च. — (L. 4) G_{2.4} रौद्रा सती.]

13 K₄ om. 13^a (cf. v. 1. 12). — ^b) Ś₁ K₁ S शालस्कंधमि (G₁ 'स्कंधोपमद्युति); १३ V₁ B D शालपोतमि. — G₁ om. 13^c-14^b. — ^d) G₃ स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, S (except G₁) ins.:

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G₁ om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13). — ^a) B₃ गौरः श्या. — ^b) Ś₁ K_{1.2} सा (K₂ श्या)लस्कंधो. — ^c) K₃ युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15-16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. 1. 16).

15 M om. 15-16. — ^a) T G_{1.2} आतुर्वचो; G₅ आतुर्वचो. — ^b) १३ क्रूरोपवृंहितं; T₂ G क्रूरमसांप्रतं. — ^c) T₂ G पतिस्रोहः. K₁ अपि; K_{2.3} ११.३ B (except B₃) D₂ T₂ G हि (for अति). — ^d) Ś₁ K₁ पुनर् (for तथा). K₃ N₃ G₅ 'संगतं; T₂ G_{2-4.6} 'संगमः (G₄ m

G. 1. 5043
B. 1. 152. 20
K. 1. 164. 23

मुहूर्तमिव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हृत्तैरैतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कथासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K₂ Ñ_{1.3} अपि;
Dn T₂ G_{4.6} एव (for इव). Ś₁ वा तृप्तिर; K_{2.4} B₅
रुतिस्तु. K_{1.4} ममैव हि; K₂ B₅ D₅ ममापि च. G₁₋₄
मुहूर्तमपि चानेन (G₃ भार्या च; G₄ चाद्याहं) प्राप्नुयां तृप्ति-
मुत्तमां (G₃ तृप्तिरुत्तमां). — °) D₅ मृतैर and अमृत्वा (for
हृत्तैर and अहत्वा respectively). T₂ G₆ अहं नैव (for
अहत्वा तु). G₁₋₄ भर्त्रा त्वहं वने रम्ये (G₃ वनेनेन; G₄
अनेनेह). — °) D₅ रोदिष्ये. G₁₋₄ बहुलाः समाः. — T
G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।

उत्सृज्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T₂ G_{4.6} ins. वैशं. — °) S कृत्वा
मदनमोहिता (G₁ 'तं'); cf. 1521*. — °) Ś₁ K_{1.2.4}
संप्रतस्थे. K_{0.3} Ñ_{1.3} S (except T₁) महात्मानं. — °) S
अनिदिता (G_{1.2} मनोहरा; M₆ अतंद्रिता). — After 17, S
ins. (M om. from line 3 onward):

1522* इक्षिताकारकुशला ह्युपासर्पच्छनैः शनैः ।

विनम्यमानेव लता सर्वाभरणभूषिता ।

शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।

वीक्षमाणस्तदापश्यत्तन्वीं पीनपयोधराम् ।

चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुञ्जितमूर्ध्वजाम् । [5]

कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्विम्बोर्ध्वां चारुदर्शनाम् ।

दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नां भीमो विस्मयमागतः ।

उपचारगुणैर्युक्तां ललितैर्हास्यसंस्थितैः ।

समीपमुपसंप्राप्य भीमस्याथ वरानना ।

वचो वचनवेलायामिदं प्रोवाच पाण्डवम् । [10]

[(L. 1) T₂ G_{4.5} उचिताकार. — (L. 2) = (var.)
18^{ab}. T₂ G_{4.5} विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G₃ वृतां
(for स तां). — (L. 4) G₃ वीक्ष्यमाणां तथा. — (L. 6)

नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।

वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१

तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।

विभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२

साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।

नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २३

एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।

कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४

त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।

वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

G₆ वल्लैः (for दन्तैः). — (L. 8) T₂ G₄₋₆ ललितैर. T₁
हावसंस्थितैः; G₁ हासगर्वितैः; G₂ हासं; G₃ भाव. — (L.
9) G_{1.6} भीमं साथ. T₁ वरांगना. — (L. 10) T₁ भीमं
प्रोवाच कामिनी.]

18 S repeats 18^{ab}; cf. 1522*. — °) K₂ विपन्न-
मानेव; M विना (M_{3.5} 'न'म्य. K_{0.4} B₅ D_{2.5} तदा;
K_{1.3} च सा; Ñ₂ D₄ नता; B_{3m} सती (for लता). Ñ₃ V₁
Dn D_{1.4} लज्जमानेव ललना; B₅ संलज्जमाना ललना; T G
लज्जया नम्यमानेव. — °) T G सर्वा. —

19 Before 19, M ins. हिडिम्बी. — °) K₃ पुरुषोत्तम;
G₄ भरत. — °) G_{1.2} इमे के (by transp.). — °) Ś₁
K₁ दिव्यरूपिणः.

20 °) N₁ का चेयं; Ñ₃ कथं च. Ñ₂ V₁ B D (except
D₅) T G₄₋₆ वै (for च). — °) K (except K₁) D₅ M
तथानघ (K₂ D₅ 'घा'); G₄ तदा. — °) G₆ प्राप्त.
— °) K₂ विश्रब्धा; D₅ 'स्रब्धा. G₅ स्वगृहेष्विव.

21 °) K₃ नेयं; G₅ इमं. Ś₁ K₁ जानासि; T₂ G_{1.2}
M 'नीय; G₄₋₆ 'नीहि. — °) K₂₋₄ D₅ दुष्टात्मा; G₆ पापो
हि. — °) MSS. (indiscriminately) हिडिम्बो and हिडिम्बो.

22 °) B₁ (m as in text). s. s. Da D₂ 'न चेतसा.
— °) Ś₁ K₂ B_{1.3.5m.6} G₂ विभक्षयिष्यता. — °) Ś₁ K
Ñ V₁ B_{3.6} Da Dn_{1.2} D_{4.5} M (except M₃) अमरो-
पमाः (K₁ असुरोपमः).

23 °) K₂ अपि; T₂ G इह (for अभि). K₀ इहं
प्रेक्ष्य. G₃ संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य). — °) K₃ Ñ₃ अन्विच्छे
(for इच्छामि). — G₃ भर्तारमहमिच्छामि.

24 °) Ñ₃ एवं वि. Ś₁ धर्मात्मन्. — °) K₄ मम
(for मयि). — °) D₅ 'चित्तांगां; T₂ G 'चित्तां हि.

25 °) K_{0.2.3} Ñ V₁ B (except B₁) D त्रासामि;
K₄ रक्षामि; Cd as in text. Some MSS. त्वा (for त्वां).

अन्तरिक्षचरा ह्यसि कामतो विचरामि च ।

अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।

परित्यजेत् को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७

को हि सुप्तानिमान्भ्रातृन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।

मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९

भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातृन्मातरं चैव राक्षसि ।

न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०

न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।

न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।

तं वा प्रेषय तन्वाङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

G. 1. 561
B. 1. 132. 33
K. 1. 134. 50

— ^१) = 29^d. — ^२) K (except K₂) $\tilde{N}$ ₁ G_{1,2} वत्सामो; M 'मि. T₂ G (except G₄) 'शृंगेषु. — ^३) T₂ G₅ भर्ता त्वं मम चानघ. — After 25, T G ins.:

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।

त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G₅ मम प्राणान्. G₁ विहास्यसि. T₁ मा प्राणान्भो विहासिषुः. — (L. 2) G₁ त्वयास्म्यहं.]

26 ^a) $\tilde{N}$ _{1,2} V₁ B D (except D₅) T₁ 'चरी (for 'चरा). S (except T₁ G₅) चासि. — ^१) K_{2,4} D₅ अहं (for च). S (except T₁) कामरूपधरापि च. — ^२) D₅ अचलां. $\tilde{S}$ ₁ K_{1,2,4} D₄ D₅ प्राप्नुहि.

27 $\tilde{S}$ ₁ K₁ भीमसेनः; $\tilde{N}$ V₁ B₁ D (except D₄) भीमसेन उ°; S भीमः. — $\tilde{S}$ ₁ K₁ (hapl.) om. 27^a-29^d and भीम उ° (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।

अनिष्टिष्व तं नाहं परिविष्टां कथंचन ।

[(L. 1) T₂ परमतो गुरुः. — (L. 2) G₁ अनिष्टिष्व; G₂ अनिर्विण्ण°; G₃ अविनष्ट°; G₄ अग्निमिष्ट°. G₅ अनिष्ट-कथनं नाहं. G_{1,2,4,5} परिवेत्ता; G₅ 'वित्या.]

— ^१) $\tilde{N}$ ₂ B D₄ D_{2,4} अपरानपि; T₂ G_{1,2} अपराजितान्. $\tilde{N}$ _{1,3} कनीय ($\tilde{N}$ ₃ 'यां) सोपरानिमान्; V₁ D_{1,2} D₁ सुख-सुप्तान्कथं त्विमान्. — ^२) K₃ G_{1,2} M परित्यजति; T₂ G₂₋₆ 'त्यजेद्धि. — ^३) K₃ प्रमादादिह; $\tilde{N}$ V₁ D₁ D_{1,4} T₁ प्रभवन्नह; T₂ G M भयादपि च.

28 $\tilde{S}$ ₁ K₁ D₄ om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) G_{1,2} सुखसुप्तान्. K (K₁ om.) $\tilde{N}$ _{1,3} वने भ्रातृन्. — ^२) M₅ तथा गच्छेत्. — ^३) $\tilde{N}$ _{1,3} कामार्थमिव ($\tilde{N}$ ₃ 'ह) त ($\tilde{N}$ ₃ म) द्विधः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।

एकं त्वां मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।

सोदरानुत्पज्जैतांस्वमारोह जघनं मम ।

भीमः ।

नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातृनुत्सृज्य राक्षसि ।

यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभापसे ।

[(L. 1) M₅₋₈ अहं त्वां. — (L. 4) T₁ G_{1,2,6} यथाश्रद्धं व्रजैका हि.]

29 $\tilde{S}$ ₁ K₁ M om. 29 (cf. v. l. 27). — T₁ G_{1,2} राक्षसी; T₂ G₃₋₆ हिडिंबी (all om. उवाच). — ^a) T₂ G न तेप्रियं चिकीर्षामि. — ^१) K₂ G₅ विवो°; K₄ निवोध मे. — ^२) $\tilde{N}$ ₂ V₁ B D (except D_{4,5}) T₁ अहं (for वः). — ^३) = 25^b.

30 K_{0,2} $\tilde{N}$ _{1,2} V₁ B₁ D_{2,3} D_{4,5} भीमसेन उ°; T G भीमः (om. उ°); $\tilde{S}$ ₁ K_{1,4} M om. the ref. (cf. v. l. 27). — T₂ G transp. 30^{ab} and 30^{cd}. — ^a) S (except T₁) इमान् (for वने). — ^१) M राक्षसान्. — After 30^{ab}, M ins. भीमः. — ^२) G₃ न भिया.

31 ^१) T₂ G शक्ताः सोढुं (by transp.). — ^२) D₂ चारुहासिनि.

32 ^a) S राक्षसं.

Colophon om. in B₁. — *Major parvan*: T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: $\tilde{S}$ ₁ K_{1,3} $\tilde{N}$ V₁ B_{3,5,6} D₄ D_{1,2,3} D_{1,2,4,5} T₂ हिडिंबवध. — *Adhy. name*: K₀ हेडंवागमः; K₄ हिडंवागमनं; $\tilde{N}$ _{1,2} V₁ T₁ भीमहिडिंबा (T₁ 'राक्षस) संवादः; G₃ हिडिंबिसंवादः; G₄ हिडिंबप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{2,3} 151; D₄ 154; T₁ 148; T₂ G_{1,3} M 98; G_{1,2} 99; G₄ 97. — *S'loka no.*: D₂ 34 (D_{2,3} 37); M₃ 33.

१४०

C. 1. 5002
B. 1. 153. 1
K. 1. 155. 1

वैशंपायन उवाच ।

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरुर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोऽञ्जलाननः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच विप्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संकुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्वीमि तथा कुरु ॥ ४

140

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — 1) Ś1 K1 T1 G2 नाम राक्षसः (cf. 1. 139. 1); G2 राक्षसोत्तमः. — 2) N2s द्रुमादस्माद्. — 3) N2s V1 B1.3 Dn आद्यु (for अथ).

2 1) K4 भयानकः; N2s V1 B (except B2) D (except D2.5) T1 महाननः. — For 2nd, cf. v. 1. 1. 139. 4 also. — 2) Ś1 M2-3 संकाशवर्ष्मा (D2 वर्णश्च) च; T2 G इयामो महावर्ष्मा; Cd as in text. — 3) N2s V1 B D (except D5) T1 द्रो भयानकः. — After 2, S ins.:

1526* तलं तलेन संहत्य बाहू विक्षिप्य चासकृत् ।

उद्धत्तेनः संकुद्धो दन्तान्दन्तेषु निष्पिपन् ।

[(L. 1) G1.2 विस्फार्य; M चोक्षिप्य. — (L. 2) T2 निष्कपन्; G1.2.6 M निष्कपन्.]

Thereafter T G1.2.4-6 read (for the first time) 17^{ab} (v. 1. कोद्यमे) and then cont.:

1527* न विभेति हिडिम्बो च प्रेषिता किमनागता ।
(which is a v. 1. of 17^{ad}). — After 1526*, G2 ins. 1531* (cf. v. 1. 20).

3 G2 (hapl.) om. 3-20. Before 3, T G2.6 ins. वैशं. — 1) T2 G2.5 तमागतं तु. — 2) S (except T1; G2 om.) तथारूपं भयंकरं (M2-3 भयानकं). — Before 3rd, D2 ins. राक्षस्युवाच. — 3) S (except T1; G2 om. हिडिंबी (for हिडिम्बा). D2 विप्रस्तनेत्रा सुमुखी.

4 G2 om. 4 (cf. v. 1. 3). Before 4, K2 ins. राक्षस्यु; M2.6-8 हिडिंबी. — 1) K1 T2 G1.2.5 एव (for एष). — 2) N2s V1 B D (except D2) साहं त्वां; T G (G2 om.) त्वं चापि (for त्वामहं).

अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
भीम उवाच ।

मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

5 G2 om. 5 (cf. v. 1. 3). — 1) K2 N2s भीमः; K1 भीरु; T2 G (G2 om.) चैव (for वीर). — 2) S (except T1; G2 om.) आरुहेमां. N2s आरुहेमं मम पृष्ठं. — 3) K2 N2s D2 नयिष्ये त्वां. B1m D2 M2s विहायसं.

6 K1 M (hapl.) om. 6; G2 om. 6 (cf. v. 1. 3). — 1) B (except B2) D2 एतान् (for एतान्). T2 G (G2 om.) सोदर्यान् (for संसुप्तान्). — 2) T2 G (G2 om.) नरर्षभ (for परं). — 3) Ś1 विने; K2 N2s नयि; G2 ग्रही (for गमि). K2 नेवाद्य नेष्यामि. — 4) D1 निबोध त्वं; D2 नयिष्ये वो (for गृहीत्वा वो). N1 विहायसः; N2s B (except B2) Da D2.4 T1 नभः प्रति. T2 G (G2 om.) गृहीत्वा त्वं (G4 ह; G2 व्यो) मसक्तवत्.

7 G2 om. 7 (cf. v. 1. 3). Ś1 K1 भीमसेनः; K2 D2 S (G2 om.) भीमः; K2 भीमसेन उ. — 1) Ś1 K1.2.4 N2s पृथुलं; K2 V1 Dn D1 T1 पृथुसु. — 2) K2.2.4 D2 T G1.2.4.6 नैष किंचिन्. — After 7^{ab}, Ś1 K N2s B2.6 Da D4.6 ins.:

1528* हिंसितुं शक्नुयाद्रक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[K2.3 निश्चला मतिः. K1 prior half corrupt. K2 शक्नुयात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D2 शक्नुयात्पापः.]
— On the other hand, D2 ins. after 7^{ab}:

1529* एतान्बाधयितुं शक्तो देवो वा दानवोऽपि वा ।
— 1) G1.2 दधिष्यामि. — 2) K2 T2 G (G2 om.) पश्यंत्यास्ते. M2 नायं प्रतिबलो मम (cf. 8^{ab}).

8 G2 om. 8 (cf. v. 1. 3). — 1) K2 D2 नाल (D2 य) मल्पबलो ह्येष (D2 भीरु); M2 बलं न सहते भीरु. — 2) D2 S (G2 om.) सापसदो. — 3) Da सोयं. N1

पश्य चाह सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
 ऊरु परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
 विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्यद्रक्ष्यसि शोभने ।
 मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०
 हिडिम्बोवाच ।
 नावमन्ये नरन्याग्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
 दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
 वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
 अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।

सगदामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
 सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं सुवृक्षाम्बरवाससम् ॥ १४
 तां तथा मानुषं रूपं विभ्रतीं सुमनोहरम् ।
 पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
 संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
 उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
 को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
 न विभेपि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
 धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
 पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८

C. 1. 5979
 B. 1. 153. 18
 K. 1. 103. 20

Ds M शक्तः; T2 G2.5 मम (for युधि). Ms परं हंतुं.
 — ^a) T G (G3 om.) अशक्ताः (for अयवा).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 3). — ^a) N1 विवृत्तौ.
 — ^b) Ko N1.3 निभावुभौ; K3 इस्तोपमाविमौ; S (except T1; G3 om.) इस्तोपमौ शुभौ (G2 शुभे; G4 भुजौ). — ^a) N3 संघातं. K1.2 N V1 BD (except Ds) T1 M महत् (for मम).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 3). — ^a) Ds G1.3 M महेंद्रस्य. — ^b) K3 D1 साक्षाद्; S (except T1; G3 om.) यथा (for साद्य). — ^a) N3 इ मानवं.

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 3). Ko.1.3 हिडिंवा; T2 G (G3 om.) M हिडिंद्री (Ms राक्षसी); K4 T1 om. the ref.
 — ^a) G5 नरश्रेष्ठ. — ^b) K3 मत्वा त्वां देव. — ^c) Ko दृष्टा युवानस्तु; K2 Bsm D1.5 दृष्टावदासस् (Bsm नासु; D1 नसु; D5 नं) तु; K3 दृष्टावदानासु; K4 V1 B1m.5.6 Dn D2.4 दृष्टप्रभाव (B5.6 वा)स्तु; N B1.3 दृष्टा (N3 द्वा)वदानं (B1.3 नसु) तु; Da S (G3 om.) प (Da T1 व)दानास्तु. — ^a) K3 अथ; K4 Bsm Da D1 T G (G3 om.) इह (for एव). K3 B5.6 Da S (G3 om.) राक्षसाः. Ko राक्षसश्चैव मानवाः.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 3). S1 K1 D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a) N3 D2.5 T2 G1.4-6 M तथा. N3 संजल्पमानस्य. — ^c) G1.2.4 M3 वचः. T2 G (G3 om.) श्रुत्वा ततः; M3 श्रुत्वाभ्ययात्; M5-8 श्रुत्वा च (M5 तु) ताः. K4 तद् (for ताः). S1 Ko.2.5 N1 क्षुद्धो; K4 रक्षो (for क्रुद्धो). — ^a) G1 पुरुषाकृतिः.

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 3); G3 om. 13^a-15^b.

— ^a) Ko Ds निरीक्षमाणस्. K2 M3 तस्यास्तु; K4 Ds तस्याशु. — Ko om. 13^a-15^a. — ^c) Ds M शिखां; T2 G1.2.5 भूपित (G5 पण)शिखां. — ^a) K4 संपूर्णैर्दुः; Ds शुभाननां; S (except T1; G3 om.) निभाननां.

14 Ko G3.6 om. 14 (cf. v. l. 3, 13). — ^a) Ds T2 G1.2.4.5 M3.5.3 केशांतं. — ^c) K1 पूर्ण; K3 पक्षं; S (except T1; G3.6 om.) युक्तां. — ^a) S1 K1 N1 सुसूक्ष्मांतर; K2-4 B5 Ds क्षमोत्तर; N3 सुसूक्ष्मं तनु; S (except T1; G3.6 om.) धारिणीं.

15 G3 om. 15; G3 om. 15^a; Ko om. 15^a (cf. v. l. 3, 13). — ^a) S (except T1; G3.6 om.) भगिनीं (for तां तथा). N2 पं कल्पं. — ^b) T2 G1.2.5 M5-8 हरां; M3 रमां. — After 15^a, S (except T1 G3.6) ins.:

1530* स ददर्शप्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादकः ।

— ^a) G2 चुक्रोध; G3 कोप. S (except T1; G3 om.) स निशाचरः.

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 3). — ^a) T2 G4.5 M3 तत्र; G2 M5 तस्य; M5-8 तं च (for तस्या). — ^b) T2 G4.5 M तां (M5-8 तान्) दृष्ट्वा; (for भगि). S1 भरतर्षभ; K2.3 पुरुषादकः (for क्रुह). — ^c) S (G3 om.) विष्कार्य; Cd उत्फाल्य (as in text). K3 विकटे ने. — ^a) Ko Ds M भगिनीं; N3 ततस्तान्; G1.2 हिडिंवां (G2 व्रीं).

17 Cf. v. l. 2 and 1527*. — G3 om. 17 (cf. v. l. 3). Before 17, M3.6-8 ins. हिडिंवाः. — ^a) T1 G1.2.5 M3 कसान्मे. — ^b) T1 G1.2 M दुर्मते. Ko.4 विघ्नं कर्तुमिच्छति. — ^c) T2 G2.4.5 हिडिंवि. K3 T2 G4.5 त्वं; M मां (for किं). — ^a) T G4-5 कामाद्वै; G1.2 केन

C. 1. 5990
B. 1. 153. 19
K. 1. 103. 21

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।

एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९

एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।

भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१

१४१

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।

भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।

मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २

मय्येव प्रहरैहि त्वं न त्रियं हन्तुमर्हसि ।

विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३

न हीयं स्ववशा वाला कामयत्यद्य मामिह ।

चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।

भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४

त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।

कामयत्यद्य मां भीरुनैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

त्वं; M मल्कोधाद्.

18 Gs om. 18 (cf. v. 1. 3). — ^a) S (except T₁; Gs om.) धिक्त्वां पुरुषकामां वै. — ^b) S (Gs om.) कारिणीं (T₁ 'जी'). — ^c) S (except T₁; Gs om.) कुलस्य. — ^d) K₄ अयशस्विनि; S (except T₁; Gs om.) 'स्करि'.19 Gs om. 19 (cf. v. 1. 3). — ^a) B₁ आश्रिता-
न्कार्षीर. M यानिहाश्रित्य कार्षीत्स्वं. — ^b) N₂ V₁ B D
(except D₅) T₁ G₄ विप्रियं. Ko सुमहद्विप्रियं मम; M
विप्रियाणि ममांतिके. — ^c) T₂ G (Gs om.) एष तानाद्य
सर्वोस्तु. N₃ सह त्वया (by transp.). D₅ एतानद्य
हनिष्यामि भर्त्रानेन त्वया सह.20 Gs om. 20 (cf. v. 1. 3). Before 20, S (except
T₁ G₃ M₅) ins. वैशं. — ^a) T₂ G (Gs om.) तां (for
स). — ^b) K₅ लोहिताशनः; M₅ राक्षसेश्वरः. — ^c) S₁
अनु; G₂ हि; M₅-8 एव (for अभि). — ^d) T₂ G₄-6
दंतान्दंतेषु निष्पि(T₂ 'कृ'; G₅ 'कृ'; G₆ 'कृ')पन्; G₁.2
दंतान्दंतेन निष्कपन्; M₃ दंतान्दंतैरनुस्पृशन्. — G₃
resumes. — T G ins. after 20 (G₃ after 2):

1531* गर्जेन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिबीक्ष्य तम् ।

रक्षन्प्रबोधं आत्तुणां मातुश्च परवीरहा ।

21 ^a) T₂ G आपतन्तं च (T₂ तु) संप्रेक्ष्य (G₃ 'तंतं
समुद्गीक्ष्य). — ^d) G₂ चाब्रुवन्.Colophon om. in V₁ B₁.3.6 Da Dn D₁.2.4 T₁.
Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-
parvan: S₁ Ko-3 N B₅ D₅ M₃ हिडिम्बवध. — Adhy.
name: K₄ हिडिम्बकोपः. — Adhy. no. (figures, wordsor both): T₂ G₅.6 M 99; G₁.2 100; G₃.4 98.
— S'loka no.: M₃ 22.

141

1 S₁ K₁.8 D₂.5 S (except T₂ G₈!) om. उवाच.
— ^a) G₁.2 स (G₂ तं) भीमसेनस्तं दृष्ट्वा. — ^c) K₅
'ति संरब्धाम्.2 Before 2, M (except M₅) ins. भीमः. — ^a) S₁
ह्येतैर्वा; K₄ तैः सर्वैः; G₄ एष्टव्यं (for एतैर्वा). Ko-3 N₃ B
Da किं ते हिडिम्बयैतैर्वा; T G₂.5.6 किं ते प्रियं हिडिम्बैतैः; G₁.2
किं कार्यं ते हिडिम्बैतैः. — ^b) T G विबोधितैः. — ^c) T₂ G
मामादाय सुदुर्बुद्धे. — ^d) N₃ राक्षसानां यशोहर (=4');
B₃m तव नैपापराध्यति (cf. v. 1. 5).3 ^a) K₂ प्रहरेह त्वं; D₅ प्रहर त्वं वै; M₅-8 प्रहरैहि त्वं.
T₂ G राक्षस त्वमिमां चैव. — ^b) =6^a. — G₃ (hapl.) om.
3^a-6^a. — ^c) S₁ नपेक्षाते; Ko नापकृतां; K₂.4 नपकृतां; B
(except B₁) D₅ T₂ G₂.4.5 M नापकृते.4 Gs om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^b) N₃ एव (for अद्य).
S₁ अपि (for इह). T₂ G₄.5 मां तु कामयत्येद्य वै; G₁.2 मयि
कामातुराभवत्. — ^c) Ko.2 नोदितैषा; G₁.2 संप्रेषिता.
— ^d) G₁.2 सर्वप्राणिषु चारिणा. — ^e) N₃ V₁ B D T₁
दुर्बुद्ध (D₁ दुष्टेयं; D₅ as in text). रक्षसां वै यशो.5 Gs om. 5 (cf. v. 1. 3). — ^a) S₁ Da Cd
मन्नियोगेन. K₄ B चैवैषा; T₂ G (Gs om.) चायाता.
— ^c) N₁ निरीक्षते; G₁.2 M निरीक्ष्य च. — ^e) K₂ भीः
कामयते माद्य; T₂ G (Gs om.) कामयत्येवमवशा; M

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
 मयि तिष्ठति दुष्टात्मन स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
 समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
 अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
 अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
 कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं वलीयसः ॥ ८
 अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
 कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
 क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
 पुरस्ताद्वृषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ १०

अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
 निरावाधास्त्वयि हते मया राक्षमपांसन ।
 वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२
 हिडिम्ब उवाच ।
 गर्जितेन वृथा किं ते कथितेन च मानुष ।
 कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कथ्येथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
 बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
 ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
 न तावदेतान्हिसिष्ये स्वपन्थेते यथासुखम् ।

C. 1. 5997
 S. 1. 153. 36
 K. 1. 165. 39

कामयत्यवशा भीरुः. — ^a) V1 B3 D (except D5) T2 तव (D1 तुभ्यं) नैपापराध्यति (cf. v. l. 2).

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — ^a) K0.4 N1 कृतो दोषो. — ^b) K0 न मां; N2 B1 नैनां. K4 N2 V1 B D (except D5) T1 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा). — After 6^{ab}, G1.2 ins.:

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे शूरश्चेत्संहर स्वरम् ।
 — D4 om. 6^{cd}. — ^a) = 3^b. S1 K2 त्वं स्त्रियं; N1.3 स्त्रियं वै (for न स्त्रियं). G1.2 यदि मां हन्तुमिच्छसि. — After 6, G1.2 ins.:

1533* मर्दय कामवाणार्तां त्वामहं हन्मि राक्षस ।

7 ^a) N2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 संगच्छस्व मया. S1 K1 साकं (for सार्धं). — ^c) V1 Dn अहमेको. S1 D1 हनिष्यामि; K1.3 N1 B5 D4 M हि नेष्यामि; D5 Nil. (comm.) गमिष्यामि; T2 G3-6 तु नेष्यामि; Dn (erroneously) Nilp as in text. G1.2 एकोहमेव नेष्यामि.

8 ^a) N2 V1 B D (except D5) T1 अद्य मद्वलिनि; G3 तत्ते तलविनि. — ^b) M3.5 दीर्यते; M6-8 शीर्यते. G1.2 शिरस्ते राक्षसाधम. — After 8^{ab}, G1.2 ins.:

1534* शतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।
 — ^{cd}) G6 om. 8^{cd}. S (except T1; G6 om.) स्वेव निष्पिष्टं सिंहेनेव (T2 नाति; G4.5 M3.5 न हि) वलीयसा.

9 ^a) K0 D5 गृध्राद्याः; N1 चक्रांगाः; N2.3m V1 B D (except D5) T1 ते कंकाः; N3 वक्रांगाः; T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादाः). K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि. — ^b) D5 श्वानो; S बला (M6 व्याला; T1 श्येना as in text). S1 K N3 च ते (as in text); D5 च ये; the rest तथा. — ^c) G3 भक्षन्तु. K2 तव (for भुवि). N1.3 संप्रहृष्टास्ते (N3 घ्रा वै); N2 B1.3.5 भृशसंहृष्टा; B3 Da D2.4 सुभृशं हृष्टा (for भुवि संहृष्टा). K0 कर्षयन्तु सुसंहृष्टा. — ^a) S1

B3 महामृधे; G3 मया रणे; G5 मया वने.

10 ^a) S (except T1 G2) करिष्यामि. — ^b) N2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षसं. T2 G M वनं निहत-कंटकं. — ^c) N2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्वृषितं. K3 नूनं; M6-8 तस्य.

11 ^a) K1 D5 T2 G M पापं; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रक्षः. — ^b) N2 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत्. — ^c) S1 K0.4 N3 D5 द्रक्ष्यते. — ^d) K1 महागजं.

12 M om. 12. — ^a) T2 G (except G6) निरावाधं. — ^b) N2 पांसुल. — ^c) K0 वनमेते; K4 सुखमेतच्च.

13 K0.3 राक्षस उ; T1 G1.2 M3 हिडिबः; T2 G3-3 M3.6-3 राक्षसः. — K1 om. 13^a-14^b. — ^a) G1.2 गर्जनेन. T2 G भृशं किं ते. — ^b) G1.2.6 M6-8 कथ्येनेन; Cd as in text. T2 G मानव. — After 13^{ab}, M3 ins.:

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।
 — ^c) N1 त्वत्कृते कर्मणा. S1 K0.2.4 D5 पूर्व; D3 सार्ध (for सर्व). — ^a) N2 B3 D3 कथ्य मा; M कथ्यतां (for कथ्ये). G1.3 वृथा (for कृथाः). K0 D5 कथय त्वं नराधिप (D5 धम).

14 K1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13); B3 om. 14^a-17^b. — ^a) K2 N1 यत्स्वम्; D5 S यस्माद् (G3 यन्माम्; T1 यच्च as in text). — ^b) S1 K0.3 N2.3 V1 B3 Dn D1 T1 ins. अपि between the two halves of the line (to avoid the hiatus). S1 च पराक्रमः; K0 त्वं न मांसभुक्; K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 क्रमं); K4 N V1 B3 Dn D1.4 सपरा; B1.5 Da सुपरा; M3 अपराजितं. G2 आत्मनस्तु पराक्रमं. — ^c) T2 G (except G3) ज्ञास्यसे. K3 त्वं (for अद्य). D5 समागत्य; T2 G मयागम्य (G1.2 त्व). — ^a) T2 G बलहीनं ततो भुवि.

15 B3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) M6-8 पुनान्.

C. 1. 5907
B. 1. 153. 30
M. 1. 100. 20

एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५

पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।

हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।

अभ्यधावत संकुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७

तस्याभिपततस्तूर्ण भीमो भीमपराक्रमः ।

वेगेन प्रहतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८

T₂ G नेमांस्तावद्धनि (T₂ G₂. 6 'द्वधि') ष्यामि. — ⁵) K₁. 4 B₅ D₂ स्वपंते ते. — ⁶) D₅ दुर्बुद्धिः. G₁. 2 हत्वा त्वां प्रथमं हन्मि. — G₁. 2 om. 15^d-16^a. — ^a) K₀ निहन्याम-प्रियंवदं; T₂ G₂-8 हनिष्येप्रियवादिनं.

16 B₅ om. 16 (of. v. l. 14); G₁. 2 om. 16^a. — ⁵) N₂ तथा; D₅ च्युतं; T₂ G₂-8 पुनः (for ततः). S₁ अमूनपि. G₁. 2 पश्चात्सुसानिमानपि (G₂ 'न्नर'). — ⁶) K₀ D₅ T₂ G₂-8 M ततः क्षुद्रासु; B₁ ततः पापाम्. G₁. 2 तत्पश्चात्कामिनीमेनां. — ^a) K₀ एनां (for इमां). K₀. 3 M चाप्रियकां. G₁. 2 हिडिंबीं त्वयि कौतुकां.

17 B₅ om. 17^{ab} (of. v. l. 14). S₁ K₁. 8 D₅ om. उवाच; B (except B₅) Da D₂. 4 G₄ om. the ref. — ^a) K₀. 8. 4 ततो बाहुः; N₂ B (B₅ om.) Da D₂. 4 T₂ G₂-8 महाबाहुं (T₂ G₂-8 'हुः'). G₁. 2 हस्युत्तवाभ्यद्रवद्भीमं. — ⁵) K₈ प्रस्फोट्य; N₁ निगृह्य; T₂ G₂-8 संनद्धः. G₁. 2 संकुद्धो भैरवं नदन्. — ⁶) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ अभ्यद्रवत (D₁ 'त्स' सं; T₂ G₂-8 'धावत्सुसं'; G₁. 2 विवृत्तास्यो विवृत्ताक्षो. — ^a) G₁. 2 भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ अभिद्रवतस्. — ⁶) K (except K₁) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ M₅ प्रहितं; N₁ T₂ G प्रसृ. — ^a) T₂ G₄-8 प्रसन्निव.

19 ^a) S₁ K₁. 8 D₅ प्रगृह्य; G₃ प्रहत्य. G₅ एनं (for तं). D₁ निगृह्य पुरुषव्याघ्रो. — ^a) K₈ क्रुद्धो मृगं.

20 ^a) T₂ G तथा (G₁ 'दा'). — ⁵) K₁ D₁ बलादितः; N₂ V₁ B Da Dn D₂. 4 T₁ बलादितः; G₁. 2 बलीयसा. — ⁶) K₁ समागम्य; K₈ 'क्षिप्य' (of. v. l. 22). — G₁ (hapl.) om. 20^d-22^a. — ^a) G₅ भैरवस्वनं.

21 G₁ om. 21 (of. v. l. 20). Before 21, M (except M₅) ins. वैशं. — ⁵) N₂ महाबलं. — ^a) B (except B₅) Da D₂. 4 समभूदिति. — After 21, T₁ G₁. 2 ins.:

1536* हस्ते गृहीत्वा तद्रक्षो दूरमन्यत्र नीतवान् ।

निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्प ह ।

तस्मादेशाद्रनृष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९

ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलान्नुतः ।

भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भरवं रवम् ॥ २०

पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्प महाबलः ।

मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातृणां मे भवेदिति ॥ २१

अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्पतुरोजसा ।

राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

पुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गरुडः पद्मगं यथा ।

22 G₁ om. 22^a (of. v. l. 20). — ^a) S (except T₁ G₂; G₁ om.) वै (for तौ). K₀ S (except T₁; G₁ om.) समालिङ्ग्य; K₈ 'क्षिप्य' (of. v. l. 20). — ⁶) K₀. 2. 4 V₁ Dn D₁. 5 T₁ M₅ हिडिंबो भीमं. — ^a) S (except T₁) मृशं (for परम्). — After 22, G₃ ins. 1538* (of. v. l. 23). — G₁. 2 (both om. 23^{ab}). 4 (om. 23) ins. after 22: T₁ (om. line 1), after line 9 of 1538*:

1537* भङ्गत्वा वृक्षान्महाशाखांस्ताडयामासतुः क्रुधा ।

सालतालतमालाभ्रवटार्जुनविभीतकान् ।

न्यग्रोधप्लक्षखर्जूरपनसान्मकण्टकान् ।

एतानन्यान्महावृक्षानुत्खाय तरसाखिलान् ।

उरिक्षिप्यान्योन्यरोपेण ताडयामासतु रणे । [5]

यदाभवद्भनं सर्वं निर्वृक्षं वृक्षसंकुलम् ।

तदा शिलाश्च कुञ्जाश्च वृक्षान्कण्टकिनस्तथा ।

ततस्तौ गिरिशृङ्गाणि पर्वतांश्चाभ्रलेलिहान् ।

शैलांश्च गण्डपापाणानुत्खायादाय वैरिणौ ।

चिक्षेपतुर्पर्याजावन्योन्यं विजयेपिणौ । [10]

तद्वनं परितः पञ्च योजनं निर्महीरुहम् ।

निलैतागुलमपापाणं निर्भृगं चक्रतुर्भुशम् ।

तयोर्युद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसोः ।

मुहूर्तेनाभवत्कूर्मपृष्ठवच्छृङ्खलमव्ययम् ।

[(L. 3) T₁ 'पनसान्मकण्टकान्. — (L. 9) T₁ शिलाश्च गण्ड'. — (L. 10) T₁ अन्योन्यमरणेपिणौ. — (L. 12) T₁ 'पापाणपर्वतं. — (L. 14) T₁ अन्नं (for अव्ययम्).]

23 G₁. 2 om. 23^{ab}; G₃. 4 om. 23. — ^a) K₁ महावृक्षं; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₅ M₅ तदा वृक्षान्. — ⁵) K₀. 2-4 शिलाः (for लताः). K₀ om. च. K₀. 3-4 N₂. 8 V₁ B₁ Dn D₁. 5 T₁ तदा; N₁ तथा (for ततः). S₁ K₁ शिलाश्चैव चकर्पतुः; T₂ G₅. 6 M₅. 5 लताश्च विचकर्पतुः; M₅-8 लताश्चापि चकर्पतुः. — ⁶) V₁ B₅ Da Dn D₁ T₁ च (for सु). N₂ S (except T₁; G₃. 4 om.) च (G₁. 2 M₅

बभञ्जतुर्महावृक्षाहंताश्चाकर्षतुस्ततः ।

मत्ताविष सुसंरब्धौ वारणौ पट्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।

सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।

प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुपम् ।

विस्मिताः पुरुषग्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १

ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।

उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २

कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।

केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३

यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।

आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४

हिडिम्बोवाच ।

यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।

निवासो राक्षसस्यैतद्विडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

C. 1. 6011
B. 1. 154. 6
K. 1. 103. 5

सु-) संकुद्धौ. — ^a) Ko T₂ G (G_{3.4} om.) मातंगौ (for वारणौ). T₂ G_{1.2} M (except M₅) पाटि. — T G_{1.2.4.5} (om. lines 8-12). ^s ins. after 23: G₃ (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पादपाणुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।

स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।

वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतौ मृगपक्षिणः ।

बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।

भीमराक्षसयोर्बुद्धं तदावर्तत दारुणम् । [5]

ऊरुबाहुपरिक्रेशात्कर्पन्तावितरेतरम् ।

उत्कर्पन्तौ विकर्पन्तौ प्रकर्पन्तौ परस्परम् ।

ततः शब्देन महता गर्जनौ तौ परस्परम् ।

पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्पन्तौ परस्परम् । [10]

बाहुयुद्धमभूद्धोरं बलिवासवयोरिव ।

युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्फूत्काररवनिस्वनम् ।

[(L. 5) T₁ तदा तु दारुणं युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ. — After line 5, G_{1.2.4} ins.:

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf. 1. 142. 12^{ab}. T G₃₋₅ उत्कर्षणं विकर्षण-मपकर्षणमेव च. — (L. 8) Cf. 1. 142. 12^{ab}. G_{1.2} तौ

शब्देन विना राजन् (for the prior half). — (L. 9) G_{1.2} 'संघट्टनिभैः. — (L. 12) T₂ G_{4.5} 'फूत्काराराव'.]

24 ^a) D_{ns} M_{3.5} प्रबुद्धास्. G_{1.2} पाण्डुसंभवाः (for ते नर). — ^c) K_{2.3} N₁ V₁ B D T₁ च; N₂ हि; N₃ T₂ G अथ (for तु). M सह मात्रा ददृशिरे. — ^d) G₁₋₃ हिडिंबी. N₃ तु स्थितामिति; T₁ अग्रचेष्टितां; G_{1.2} पुरतः स्थितां.

Colophon om. in N₃ D₁. — Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-3 N_{1.3} V₁ B_{1.5.6} Da Du D_{2.4} T₁ M_{3.6-8} हिडिंबवध. — Adhy. name: K₄ D₅ भीमसेनहिडिंबयोर् (D₅ 'डिंब') युद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ T₁ 149; D_{ns} 152; D_{4m} 155; T₂ G_{3.6} M 100; G_{1.2} 101; G_{3.4} 99. — S'loka no.: D_n 45; M₃ 25. — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 5994.

142

1 Ś₁ K_{1.3} D₅ S om. उवाच; D₁ om. the ref. — ^a) K₁ विबुद्धास्ते. — ^b) T₂ G रूपमालोक्य शोभनं. — ^c) G_{1.2} 'ता रूपसंपत्त्या (cf. 2^b).

2 ^a) G₃ समेत्य (for समीक्ष्य). — ^d) K_{2.3} D₅ G₇ वचः; K₄ यथा (for शनैः).

3 Before 3, Ko D₅ ins. कुन्ती उ; K_{2.4} D₅ (marg. sec. m.) कुन्त्युवाच; M (except M₅) कुन्ती. — ^b) Ko. 2 N_{1.2} V₁ B D_n D₂ G₁ M₅ वा (for च). — ^c) N₃ V₁ B D (except D₅) T₁ संप्राप्ता; G₅ सुमगे (for सुश्रो').

4 ^a) Ś₁ K₂ चास्य; Ko M_{5.7} वापि; K₁ N₁ T₂ G (except G₃) M₃ चासि; K₄ N_{2.3} M₅ चासि; M₃ नापि. Ś₁ K₁₋₄ V₁ D_n D₁ T₁ 'स्य त्वं; Ko N₃ B D₅ T₂ G M 'स्यास्य (G₃ 'द्य). — ^b) A few MSS. 'प्सरा. — ^c) M भद्रे (for मम). — ^d) Ko. 2 om. च.

5 K_{1.3} N₃ S om. उवाच. — ^b) G_{1.2} 'मेघसमप्रभं. — ^c) Ko. 4 N₃ D₅ M इह; K₁₋₃ N_{1.2} V₁ B D_{1.2} D_{2.2} D_{2.4} T₁ एष; D_{1.1} D_{2.1} एव; G₄ इति (for एतद्). — ^d)

C. 1. 6012
B. 1. 154. 6
K. 1. 166. 6

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
 आत्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
 क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
 अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
 ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
 चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
 ततो ब्रूतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
 अपनेतुं च यतितो न चैव शक्तितो मया ॥ ९
 चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
 स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वास्तवात्मजान् ॥ १०
 स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।

बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
 विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
 तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
 तावन्त्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 दावाग्रिधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
 वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

Ko. 2.8 अपि (for एव). G1.2 वृभोजिनः (for ममैव च).
 6 ^a) $\tilde{N}_2$ V1 B Da Dn1.n2 D1.2 भाविनि. — ^a) K2
 D4 transp. त्वां and सपुत्रां. $\tilde{N}_2.8$ V1 B D जिघांसितुं
 (D5 'सया).

7 ^a) K2 दुष्टबुद्धेर. — ^b) $\tilde{S}_1$ K $\tilde{N}_1$ V1 B5.6 Dn
 D1.5 T1 'ता त्विह; $\tilde{N}_2$ B1.8 Da D2.4 'तास्मि ह. — D2
 om. 7^a-9^b. — ^c) $\tilde{S}_1$ K2.4 हेमवर्णाभं; $\tilde{N}_1$ मेघ; $\tilde{N}_2$ V1 B
 Da Dn D1.4 T1 नवहेमाभं; D5 अब्रजवर्णाभं. — ^a) K2
 $\tilde{N}_1$ T2 G M वृकोदरं; $\tilde{N}_2$ V1 B D (D2 om.) T1 महाबलं
 (D5 'लः).

8 D2 om. 8 (of. v. l. 7). — ^a) Ko. 2.4 D5 नोदिता;
 K2 देशिता. S पुत्रार्थ. — ^a) M2.5.7 मन्मथस्य; M2.8
 'नस्य. B2 वशीकृता; M2 शरानुगा.

9 D2 om. 9^{ab} (of. v. l. 7). — ^a) $\tilde{N}_2$ transp. वृत्तो
 and मया. — ^b) K2 वृकोदरः; T2 G त्वनिदिते. — ^c) M2
 अनुनेतुं; Cd as in text. S व्यवसितो (for च य).
 — ^a) $\tilde{S}_1$ एनं; K (except K2) S (except M2.5) एवं
 (for एव). K4 D1 T G M2-3 शक्तितो (T1 शक्यते);
 M2.5 कथितो.

10 ^a) T2 G अयं (for स). — Ko om. 10^a-11^b.
 — ^a) $\tilde{S}_1$ K1 तदा; M2 तथा (for तव).

11 Ko om. 11^{ab} (of. v. l. 10). — ^a) S (except
 T1) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — ^c) K2 Da1
 बलार्दितो. Ko विनिष्कस्य; K2.4 $\tilde{N}_1$ D5 M2.5 'कृष्य.
 — ^a) $\tilde{S}_1$ K (except K2) V1 Dn D1.5 व्यपनीतो.

12 M2 om. 12^a-14^b. — ^a) G1.2 व्याकर्षं. B2
 महात्मानौ. — ^b) T2 G (except G2) गर्जितौ च. K2 यथा
 घनौ. — ^c) Ko $\tilde{N}_1.8$ M (M2 om.) पश्यस्व; K1.2.4 $\tilde{N}_2$

B (except B2) Da D5 T2 G (except G2) पश्य त्वं; V1
 Dn पश्यैवं; T1 पश्य तौ. — ^a) Ko. 2 T2 G M (M2 om.)
 transp. एतौ and तौ. K2 तु; $\tilde{N}_1.2$ V1 B D (except
 D5) च (for तौ). — After 12, Ko ins.:

1540* युध्यन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमान् ।
 न वाञ्छे (ऽहं) जीवितं आतुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।
 13 M2 om. 13 (of. v. l. 12). $\tilde{S}_1$ K1.8 D2.5 T G
 M2 om. उवाच; M2-7 om. the ref. — ^a) T2 G
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 M2 om. 14^{ab} (of. v. l. 12). — ^a) $\tilde{S}_1$ K2 T2
 G1.2-3 ते तौ (by transp.); G2 M2.5 ततो. $\tilde{S}_1$ Ko-1
 B1m.3m Da1m D5 Cd Arjp 'रायस्तौ; $\tilde{N}_1$ 'रासन्नौ.
 — ^b) = 15^b. $\tilde{N}_1$ गर्जमानौ (for विक). — K1 (hapl.)
 om. 14^a-15^b. — ^c) K2.4 D5 युद्धे (for चैव). G1.2
 विजयं काङ्क्षमाणौ च. — ^a) M मत्तौ (for सिंहौ). Ko.2
 D5 G2 मदोत्कटौ; K2 $\tilde{N}_1$ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 बलौ;
 M महागजौ.

15 K1 om. 15^{ab} (of. v. l. 14). — ^a) K2 $\tilde{N}_2$ V1 B
 D (except D5) T1 अथ (for तौ). $\tilde{S}_1$ K2.4 D5 समासाद्य;
 Ko $\tilde{N}_1.8$ M2-3 'लिंग्य (of. v. l. 1. 141. 20, 22).
 — ^b) = 14^b. T2 G1.4.5 निष्पिपंतौ; G2.2.6 निष्पतंतौ.
 Ko D5 महाबलौ; $\tilde{N}_1$ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 पुनः पुनः.
 — ^c) T2 G4 M2.5 दवा; G1.2 'संकाशं.

16 ^a) M2 पांशुधारेण सं. — Ko om. 16^{abd}. — ^b) D5
 वसुवासवसं. — ^c) $\tilde{S}_1$ व्यभ्रा; K2 $\tilde{N}_1$ V1 B Da Dn2
 D2.4 M बभ्राजतुर; K4 भ्राजेतां तौ; Dn1.n2 D1 T1
 विभ्राजतुर; D5 विभ्राजंतौ; T2 G विभ्राजेते. K2 वृक्षौ (for
 शैलौ). — ^a) $\tilde{N}_1$ 'रैणैव सं. — After 16, T G ins.:

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
 राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
 उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्जनकैरिव ॥ १७
 भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
 समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकशिताः ॥ १८
 साहाय्येऽसि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९
 भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
 न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्वाहन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
 गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिदम ॥ २१
 पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
 रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रवलानि भवन्ति च ॥ २२
 त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
 पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
 उत्क्षिप्याभ्रामयदेहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

C. 1. 2031
B. 1. 154. 25
K. 1. 166. 31

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।

[G1.2 transp. ते and पश्यतः.]

17 °) K1 ततो; K4 N1.2 V1 Dn D1 Ms तदा; T2 G
 चलाद्. — °) K4 कृष्यमाणौ; T2 क्लिष्य; G3 पीड्य.
 Ko.2 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; D2 ह; M तं (for
 तु). — After 17^{ab}, T G ins.:

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।

[G1 चिरयुद्धौ कृतौ दृ; G6 दृष्ट्वा च. T1 G2.4 च
 (for तु). G6 om. तु. G1.2 काक्षिणौ.]

— °) B (B1 marg.) Da D2 ततः (for वचः). K3
 उवाच वचनं पा. — °) K1 तदा (for इव). T2 G
 प्रहसन्निव भारत.

18 Before 18, D4 (marg. sec. m.) ins. अर्जुन उ;
 G1 M अर्जुनः. — °) N3 transp. भीम and मा भैर.
 G1.2 M भीम (for मा भैर). — °) Some MSS. त्वा (for
 त्वां). — °) N2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for
 प्रसु). S1 K2.4 N V1 B Da Dn1.n2 D1 कर्षिताः (B5.6
 तं); K1 कल्पिताः; D4 कर्षितं; G1 निर्जिताः.

19 °) Ko T1 Ms सहाये; K1.2.4 T2 G (except G4)
 सहायो. G (except G4.5) पार्थे (for पार्थ). — °) N2
 V1 B D (except D5) T1 पातयि; G1.3 यो वधिष्या.
 — °) M यमौ च राजा कौतेयो. — °) S1 पालयिष्य.

20 K1 S om. उवाच. S1 Da1 भीमसेनः (for भीम
 उ). — °) T2 G मञ्जुजांतरम्. M आश्रितः (for आग).
 Ko Da D5 मम बाह्वन्तरे स्थितः (Da तं गतः). — After
 20, T G (T2 G3.5.6 om. lines 1-2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।

अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनिः ।

अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।

जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।

[(L. 2) G1.2 अमृत्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for प्र-).]

21 S1 K1 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।

क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तेऽसि महारणम् ।

[(L. 1) G3.5 प्रयु. — (L. 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T4
 G6 मामोपि; G2 मासं तु. T1 G1 रणः; G2 त्वया रण.]

— °) B5 वीर; G1.2 भूप (for भीम). — °) T2 G
 दुष्टचारिणा (for पाप). — °) Ko N V1 B D T1 गंतव्ये
 न (D5 व्योपि; T1 व्यो न); T2 G नांतरेण. — °) S
 (except T1) परंतप (for अरिदम).

22 °) N1 दिक्षा; D5 यावत्; Arj. (comm.) Cd पुरः
 (= अग्रतः); Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text).
 D5 न रज्यते काष्ठा. — °) D5 पूर्वसंध्या. — °) S1 बलवंति
 (for प्रव). K1 ह; K4 Ms.5 हि; N V1 B D (except
 D5) T1 उत्त (for च). T2 G भवन्ति बलवंति च.

23 °) Ko भैरव; N2 B1.3 हासीर; N3 भीत; S
 (except T1 G1) लीला (G2.5 ल; G4 लां) (for क्रीड).
 — °) Many MSS. विभी. — °) S1 K भुजाभ्यां साधु
 योक्त्रय (K4 योधयन्); D5 जानुभ्यां साधु योजय. — After
 23, T2 G ins.:

1545* साहात्म्यमात्मनो वेद्य नराणां हितकाम्यया ।

रक्षो जहि यथा शकः पुरा वृत्रं महावने ।

[(L. 2) T2 G4 महाहवे; G1.2 महामुरं.]

Thereafter T G read 26-27.

24 S1 K1.2.4 S om. उवाच (K4 Ms-3 om. the
 ref.). — After 24^a, K4 N V1 B D (for D5 see
 below) T1 ins.:

1546*

भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।

बलमाहारयामास यद्वायोजगतः क्षये ।

ततस्तस्याम्बुदाभस्य.

G. 1. 0052
H. 1. 154. 20
K. 1. 106. 33

भीम उवाच ।

वृथामांसैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ २६
अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलाद्र इव दुन्दुभिः ॥ २९
भुजाभ्यां योक्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्तवा स बलवान्दर्शयामास पाण्डवान् ॥ ३०
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

Ds (om. line 1) ins. the rest after 24^{ab}, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24^b. — ^b) Na. 3 V1 B D (Ds second time) T1 रोपात्तु (for भीमस्य). Ks G1 M भीमो भीमपराक्रमः. — ^{ad}) B1 D2.4 T G Ms 'प्य भ्रामयत्. T2 G transp. देहं and तूर्ण. Ko. 3 Ds 'प्य भ्रामयामास. Ko. 2 देहं; N1 देशं; Bs हंतुं (for तूर्ण). S1 N गुणशतादधि; Ko V1 Bsm. 5.6 Dn D2.2.4.5 शतगुणं तदा (Ko Ds बहिः); K2.4 शतगुणादधि; Ks 'शतावधि; S (except Gs Ms-8) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संकुद्धो भ्रामयन्राक्षसं तु सः ।

भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जन्मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T2 भ्रामयामास राक्षसं; Gs 'न्राक्षसीं तनुं.]

25 T2 G M om. भीम उ'. S1 K1 B3 भीमसेनः; T1 भीमः (for भीम उ'). — ^{ab}) S1 K N3 Ds 'मांसो; G1.3 तरमांसैर्. T2 G4 transp. पुष्टो and वृद्धो. G1 जीवन्; Gs पुष्टो (for वृद्धो). — ^c) N1.3 'दर्पस्त्वं; D1 'वृद्धस्त्वं. — ^d) N1 तथैव; N3 वृथैवं; D1 वृथा च. Ds वृथैव स विनक्षसि; T2 G वृथैव विनक्षिष्यसि. — After 25, V1 Dn D1.4.5 S ins.:

1548* क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।

न पुनर्मांनुपाहृत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ।

[(L. 1) Cf. 1. 141. 10^{ab}. S (except T1) एतत् (for अद्य). D1.4.5 तथा; T2 Gs-5 M वनं; G1.2.3 शिवं (for यथा). Gs. 5 शिवं (for वनं). T2 G4 M निहतकण्टं (for वनं). — (L. 2) Ms-8 मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. S1 K1 om. उवाच; T G om. the ref. — ^a) V1 B D (except Ds) यदि (for अद्य). — ^c) Ko Ds करिष्ये; T G1.2.4-5 आतिष्ठे. Gs अतिष्ठे वनं हार्य. — ^d) M क्षिप्रं (for शीघ्रं). S1 K2 N2 V1 B D (except Ds) एष (for एव). S1 K2.3 विहन्य; N V1 B D (except Ds) M निपात्य; T G तु हन्य.

27 For T G, cf. v. l. 23. — ^a) Gs कथं (for अथ) G1 तु; G2.3.6 हि (for अपि). — ^c) N1 महेश्वास (for परि). G1.2 पूर्व कृतपरि.

28 S1 K1.3 D2 T2 Ms. 6-8 om. उवाच; N3 Dn Ds T1 G Ms om. the ref. — ^a) T G इत्युक्त्वा (G2 'क्तो) भीमसेनस्तं (T2 Gs-5 'स्तु). — ^b) Ks 'नो महाबलः; T G निष्पिष्य धरणीतले. — ^c) N1 इमं (for एनं). Ms भीमः (for भूमौ). T2 G भुजाभ्यामवपीड्याशु. — After 28, T2 G ins.:

1549* अथैनमाक्षिप्य बलात्पशुवचाप्यमारयत् ।
the posterior half repeating (with v. l.) 25^{cd}.

29 ^b) S1 K1 सुमहास्वनं; Ks तुमलं स्वनं; N1 'लं वने; Bs Da S (except T1 G2 M7) 'लस्वनं.

30 ^a) Ks जानुं; N V1 B Da Dn D1.2.4 T1 Gs बाहुं (for भुजा). Bs पोथयित्वा; M (except Ms) योजं; Cd as in text. Ns Bs D1 S (except T1) तु (for तं). Ko Ds स भुजाभ्यां योक्रयित्वा (Ds 'ध)यित्वा. — ^c) Ko Ds राक्षसं (for बलवान्). S1 K1 बलात्पांडवनं. — After 30^{ab}, T G (G2.3.6 om. line 2) ins.:

1550* समुद्राम्य शिरश्चास्य समीवं तदुदावहत् ।

मध्ये भित्त्वा शिरश्चास्य समीवं तदुपाक्षिपत् ।

तस्य निष्कर्णनयनं निर्जिह्वं रुधिरोक्षितम् ।

प्रविद्धं भीमसेनेन शिरो विदशनं बभौ ।

प्रसारितभुजोद्धृष्टो भिन्नमांसत्वगन्तरः । [5]

कवन्धभूतस्तत्रासीदद्रिर्वज्रहतो यथा ।

[(L. 1) T1 स संभ्राम्य; Gs समुद्रहत्. T2 G1.5 समीवं. G1 तदुपाह्वयत्; G2 तदुदक्षिपत्; Gs. 6 तदुपाक्षिपत्. — (L. 2) T2 G4.5 ततो (for मध्ये). G1 तदुदक्षिपत्. — (L. 4) T2 Gs प्रवृद्धं; G2 प्राविध्य; Gs प्रपीडं. — (L. 6) T1 G2 गिरिः (for अद्रिः).]

— T2 G om. 30^{cd}. — ^c) S1 Ko.1 N3 सुबलं; N2 V1 B D (except Ds) T1 महाबाहुः. N1 'ध्वे वभञ्ज बलं; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।

शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥ ३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

C. 1. 6041
B. 1. 154. 26
M. 1. 188. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्वं ॥

‘ध्ये तु भंक्त्वा बल’.

31 ^{b)} K₂ संतुष्टासु; B₃ ग्रहं. N₃ M₃ तपस्विनः. Ko D₅ हृष्टास्ते कुरुनंदनाः; T₂ G प्रहृष्टास्त्र पांडवाः (G₅ वांधवाः). — After 31^{ab}, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।

अट्टयाश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिकाः ।

पूजयन्ति स्म संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।

आतरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L. 1) T₁ हिडिंबं; T₂ G₃₋₆ हिडिंबी. G_{1.2} सा च (for चैव). T₁ वने (for रणे). — (L. 2) T₁ अट्टयां गाश्च. G₃ सिद्धाश्च; G₄ मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G₁ सर्वे तं (for समेता). T₁ भूतचारकाः; G₁ ‘देवताः; G₃ ‘वादिनः; G₄ सर्पिचारणाः G₅ ‘वादकाः.]

— ^{c)} N₁ पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 Ko om. 32^{ab}. — ^{a)} T₂ G अथ (for अभि-). N₃ महात्मानः; M_{3.5} यथान्यायं. M₆₋₈ ‘पूज्याथ तं भीमं. — ^{b)} N₃ भीमसेनपरा. — ^{c2)} M रेवाप्रवीढाक्यमडुं नस्तु वृ’.

33 ^{a)} N_{1.2} V₁ B (except B₃) Dn_{1.3} D₂ न दूरं; T G₂₋₆ M अदूरे. G₁ पथा तु तेन गंतव्यं. — ^{b)} G₁ इह (for अहं). N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₅) T₁ विभो. — ^{c)} Ko. 3.4 D_{1.5} G₃ विद्यात्.

34 ^{a)} G₃ ते तु (for ततः). B₅ Da transp. ततः सर्वे and तथे. D₂ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — ^{b)} N_{1.2} V₁ B₅ Dn D₁ transp. सह and मात्रा. S₁ Ko. 1 परंतप (Ko ‘प:); N_{1.3.14} V₁ B D (except D₅) T₂ G महारथाः; N₂ महाबलाः; N₃ नरर्षभाः; T₁ महायशाः. — ^{c)} K_{2.4} ते नरव्याघ्रा; T₁ M₆₋₈ ‘व्याघ्र.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K N_{1.2} V₁ B D (D₄ see, m.) M₆₋₈ CJ हिडिंबवध; to it S₁ Ko-3 N₁ D₅ M₆₋₈ add समाप्त. — Adhy. name: N_{1.2} V₁ T G₁ M हिडिंबवध; G₃ हिडिंबसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ T₁ 150; Dn₃ 153; D₁ m. 156; T₂ G_{5.6}

M 101; G_{1.2} 102; G_{3.4} 100. — S’loka no.: Dn 36; M₃ 35. — Aggregate s’loka no.: Dn₂ 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D₄ (marg. sec. m.) (M om. lines 3, 6) ins.:

1552* वैशंपायनः ।

सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षसः ।

अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।

अभिवाद्य ततः कुन्ती धर्मराजं च पाण्डवम् ।

अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभापत ।

अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]

कूरं भ्रातृवचो हित्वा सा स्वामेवानुसन्धती ।

राक्षसे रौद्रसंकाशे तवापश्यं विचेष्टितम् ।

अहं शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितुम् ।

[(L. 1) D₄ ततोन्वप; M₅ ततोन्वगम. — (L. 2) G_{1.2} transp. राक्ष* and पाण्डवान्. D₄ पुनः (for प्रति). — (L. 4) D₄ अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा*). — (L. 7) D₄ राक्षसी भीमसंकाशं. — (L. 8) D₄ तव पादसरोरुहं.]

— S₁ K₁ भीमसेनः; Ko. 3 B_{5.6} Dn₃ D₂ भीम उ; S भीमः. — ^{b)} Ko N_{1.2} Da D_{2.4} T G आस्थाय (for आश्रि*). A few MSS. मोहनी. — ^{c)} N₁ तं वै; T₁ G₃ तत्त्वं; T₂ G_{2.4-6} सा त्वं; G₁ मां त्वां; M₅ त्वं तं. N₂ V₁ B D (except D₅) त्वमिमं भ्रातृसंवितं. Cd cites भ्रातृनिषेवितं.

2 S₁ K_{1.3} S om. उवाच. — ^{a)} B₅ क्रुद्धोस्ति; T₁ G₁ ब्राह्मीमां; G₃ ‘दो हि. — ^{b)} S₁ Ko. 1.3 transp. भीम and मा स्म. K_{2.4} D₅ M त्वं; T G च (for स्म). — ^{c)} K₁ (corrupt) ‘ह्यापिदिकं; K₂ ‘ह्यप्य; K₄ N₁ V₁ B (except B₃) Da Dn D_{1.2.4} T₂ G_{1.5.6} ‘ह्यस्य; D₅ M_{3.5} ‘साम्य; T₁ G_{1.4} ‘स्तरं; G₂ ‘ह्या ह्य; M₆₋₈ ‘ह्याप्य. — ^{c)} K_{2.4} N_{1.2} V₁ B (except B₃) D T G₅ गोपाय. — After 2, B₅ ins.:

1553* शरणागतगूढा त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव ।
the posterior half repeating 2nd.

१४३

भीम उवाच ।

सरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कुद्वोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुण्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षस्तस्य भगिनी किं नः कुद्रा करिष्यति ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।

हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

आर्ये जानासि यदुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृत्तोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा भुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

3 ^a) T G अवधीस् (for आयान्तस्). — ^b) M वृकोदर (for महा). T G त्वं महाबल राक्षस (T₁ G_{1.2} 'सं'). — ^c) Ś₁ K_{1.2} N_{1.3} राक्षसं. — ^d) Ś₁ K_{0.1} T₁ तु; K_{2.4} तु (for नः). T₁ G_{2.3} भविष्यति.

4 Ś₁ K_{1.3} D₂ S om. उवाच. — ^e) N_{1.2} V₁ B (except B₅) Dn D_{1.2.4} तु (for च). — ^f) T₁ ततो (for इदं).

5 Before 5, K₀ N_{1.2} ins. हिडिंबोवाच; K₃ हिडंबा; T₁ G₁ हिडिंबा; M₈₋₃ हिडिंबी. — ^g) K₀ इदं (for इह). Ś₁ K_{1.2.4} D₅ स्त्रीणामिदमनं. — ^h) K_{0.3.4} D₅ 'कृते. M महत् (for शुभे).

6 ^a) K_{1.4} B_{5.6} Da D_{2.4.5} T₁ सोढुं; T₂ G साहं (see below); M (except M₇) गूढं. — ^b) T₂ G सहे (for मया). N_{2.3} B Da D_{2.4} काम (N₃ 'ल') परीतया. — ^c) K₀ 'मयागतः. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) सुखोदयः; S सुखावहः.

7 ^e) K_{0.4} Da D₅ मयाभ्युत्सृ; K₃ 'याभ्युत्सृष्टाः; T₂ G 'याभ्युत्सृ'. — ^f) T G ज्ञातीन्स्वं धर्मं (G₂ 'न्संबंध') मेव च. — ^g) T₂ G (except G₁) शुभः.

8 ^a) K_{0-2.4} N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वीरेणाहं. K₂ तथैतेन; N₁ च नानेन; N₂ तथा तेन. K₃ वीरेण चाहमेतेन; N₃ D₅ S च (N₃ D₅ T₁ वीरेणानेन तु विना (N₃ चैवाहं). — ^b) Dn₁ तथा चापि. Ś₁ K₄ Da₁ D_{1.2.4} 'स्त्रिनी. D₅ S नाहं जीवितुमुत्सहे. — D₅ S ins. after 8^{ab}: V₁ B₅ Dn D_{1.4}, after 8:

1554* तदर्हसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्जिनि ।
Thereafter T₁ reads line 8 and M₃ lines 5-7 of 1556* (of. v. l. 10). — D₅ reads 8^{ad} after 12; while T G read it after 12^{ab}. — ^{ad}) S एवं (for तथा). K₄ D₅ S ह (G_{1.2} च; G₆ as in text). T₂ G₄₋₅ तथा. N₁ तदा तदार्या भुवन्ती. K₁ T₁ प्रियां; Cd क्रियां (as in text). N₂ V₁ B D (D₅ om.) प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्व्रीमि ते. — After 8, V₁ B₅ Dn D_{1.4} ins. 1554*; D₅ ins. 1557* (of. v. l. 12); while S ins.:

1555* भूम्यां दुष्कृतिनो लोकान्गमिष्येऽहं न संशयः ।
which, in T G₂₋₅, is followed by 11^{ab}.

9 ^a) Ś₁ त्वं वा; K_{0.3} N₃ T₁ G₅ तां मां; K₁ त्वां वा; N₁ B_{1.3.5} G_{1.2} M₅ तन्मां; N₂ V₁ B₅ D (except D₅) मत्वा; T₂ तां स्म; M_{3.6-8} तस्मात्. N₁ मत्वा वै; N₂ V₁ B₅ Da Dn D₁ तन्मां त्वं; B_{1.3.5} D_{2.4} मत्वा त्वं (B₅ तं); G_{1.2} (by transp.) मत्वा वा. — ^b) K₃ G_{1.6} भक्ता; G₃ भर्त्रा. K₀ B (except B₅) M_{3.6-8} च (for the first वा). M_{3.6-8} अनुव्रतेति. M₅ भक्ताचारव. N₁ अपि (for इति). B_{1.3} च (for the second वा). — ^c) T G योजयस्व (for संयो). T₁ शुभेन. Ś₁ K_{1.2.4} V₁ B₅ Dn D_{1.5} ह; K₀ हि; K₃ N_{1.2} D₄ मां; N₃ वै; B₅ तु (for ते).

10 ^b) M यथावद् (for यथेष्टं). — ^c) G₃ तम् (for चैव). Ś₁ K (except K₀) V₁ Dn D₁ G_{3.5} आनयिष्यामि. — ^d) Ś₁ B₅ विश्रवधं; K_{0.2} D₅ S विश्रांसं; Cd as in

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
 अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
 वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षमान् ॥ ११
 पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
 यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
 आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
 सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
 आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।

व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मेणामापदुच्यते ॥ १४

पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।

येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।

स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा व्रयां सुमध्यमे ॥ १६

स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।

भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

C. 1. 6058
B. 1. 155. 17
K. 1. 167. 33

text. — T G ins. after 10: Ms (om. lines 1-4, 8-9),
 after 1554* (cf. v. l. 8^{ab}):

1556* अहं हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
 ततः सोऽभ्यपतद्रात्रौ भीमसेनजिघांसया ।
 यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
 तथा तथा समाधाय पाण्डवं काममोहिता ।
 न यातुधान्यहं त्वार्ये न चास्मि रजनीचरी । [5]
 ईशा रक्षःसु साध्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
 पुत्रेण तव संयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।
 सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
 अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहंवदा ।

[(L. 1) T₁ अहं समुपलक्ष्यैव; G_{1.5} 'हं समुपलक्ष्यैव;
 G₆ 'हं समुपलक्ष्ये प्राक्. G₆ मद् (for प्राक्). G₂ श्रोतुम्
 (for भ्रातुर). G_{4.6} उपवर्जं. — (L. 3) T₁ यथारिमधि-
 तिष्ठ'; G_{1.3} तथारिमधुति'; G₈ यथारिमधि ति'. — (L. 4)
 T₂ G₃₋₅ समादाय; G₆ समाधावत्. — (L. 5) G₁ भद्रे
 (for त्वार्ये). — (L. 6) T₂ G_{4.5} कन्या; G₈ तथा; G₆ ईशे
 (for ईशा). T₁ रक्षःस्वसा ह्यस्मि; G₆ रक्षःस्वाहमस्मि; M₈
 रक्षःसुता यास्मि (for रक्षःसु साध्यस्मि). G_{1.2} M₈ राज्ञि;
 G₃ राज्ञः. T₂ G_{8.6} 'कटंकटा; G₁ 'कटंकरी. — (L. 7) T₁
 युवती देवरूपिणी. — (L. 9) T₁ असहं; G₈ अभवं (for
 अनहं-). T₁ G_{8.6} सदा (for -वदा).

11 G₁ om. 11^{ab}; T G₂₋₈ read it after 1555* (cf.
 v. l. 8). — ^{ab}) N₈ पथि (for सदा). S (G₁ om.)
 ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा. — ^c) S₁ K (except K_o)
 विपिने; N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वृजिनात्; D₅ G₈
 विजने; T₂ G₆ वृजिनं; M विपमे. T₂ G_{8.6} कारयिष्यामि.
 — ^d) K₃ दुर्गेपि; T G दासीवच. S₁ 'पंभं; K₁ G₆ 'पंभ;
 N₈ T₂ G_{8.4} 'पंभाः. N₁ दुर्गेषु भरतर्षमान्; N₂ V₁ B D
 (except D₅) 'पु विपमेषु च.

12 ^a) G₂ वा; G₈ च; G₅ अपि (for वो). N B Da
 D_{2.4} T G Nilp प्रव (N₈ T₁ G₁ 'वे'क्ष्यामि; M₆₋₈ हनि'.

— ^b) S₁ K₁ N_{1.2} V₁ D₅ शीघ्रं. S₁ K_{1.3} B₅ D₅
 'प्सतां; K₂ N_{1.3} B₅ m 'प्सितां. T G₂₋₈ क्षणेन गति (T₁
 'त)मीप्स (G_{2.6} 'प्सितां (T₁ 'त'); G₁ M विमानं सुकृती (G₁
 M₅ 'ता)निव. — After 12^{ab}, T G read 8^{cd}, followed
 by 1555* (cf. v. l. 8). — After 12, D₅ reads 8^{cd},
 followed by:

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिडिम्बां नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, S₁ ins. कुन्ती; K_o D₅ कुन्ती उ'; K_{1.3.4}
 कुन्त्युवाच. — ^a) K_{1.2} M₈ (inf. lin. as in text) 'स्तारणे;
 T G आपन्नित्. — ^b) K (except K₁) N_{1.3} येन ह; N₂
 V₁ B D T₁ तेन वा (D₅ केन वा; D₅ केन ह); T₂ G M
 केनचित्. — ^c) B₅ धर्म (for सर्व). K_{2.4} D₄ T₁ G_{1.2}
 आहत्य; K₃ V₁ B₅ Dn G_{3.4} आवृत्य; T₂ G₅ आपदि; G₆
 आपत्सु. — ^d) N_{1.2} V₁ B₅ Dn G_{1.2} तं धर्मम्; D₁ धर्मेनम्
 (sic). K_{o.3} D₅ 'वर्तते; K_{2.4} N₃ 'वर्ततां; T₁ 'पश्यतः;
 T₂ G₄₋₆ 'पश्यतां; G₁₋₃ M 'पश्यता.

14 Before 14, K₃ ins. हिडिंबो. — ^a) Cd धारयते.
 G₂ आपद्यो धारयेत्प्राणान्. — ^b) D₅ T G स वै (for धर्म).
 — D₅ om. 14^{cd}.

15 K₃ om. 15; S₁ K₁ Dn₁ (hapl.) om. 15^{ab}.
 — ^a) T G₃₋₈ M पुण्यान्. B₃ धारयति; T₂ 'यंती; G₃
 'यंत्यः; G₅ 'यंति. G_{1.2} पुण्याद्वा (G₂ 'न्या)रयति (G₂ 'ती)
 प्राणान्. — ^b) S पुण्यं वै (G_{1.2} हि) प्राणधारणं. — ^c) N_{1.3}
 B₃ Da S येन येन (T₁ G₁ M_{3.6-8} येन केन; G₃ येनाको न)
 चरे'; Cd as in text. — After 15, S ins. a passage
 given in App. I (No. 87).

16 S₁ K_{1.3} S om. उवाच (G₃ om. the ref.).
 — ^a) M_{3.5} एव (for एतद्). N₁ 'थातत्वं; T 'थावृत्तं.
 — ^c) T₁ कर्तव्यं. D₅ च; G₅ हि (for तु). N₂ V₁ B D
 M सत्ये; T₁ धर्म. — ^d) K₃ T₂ G₄₋₈ व्रयाः; G_{1.2} वृहि.
 — After 16, S ins.:

1558* नित्यं कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरुपिणी ।

G. 1. 6059
B. 1. 155. 18
K. 1. 167. 89

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।

अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।

भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९

शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।

मृगपक्षिविधुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०

[T₁ G_{1.8} M_{3.5} ज्ञाता. T₂ G_{4.5} स्वरू.]

17 °) K_{3.4} ज्ञानं. S₁ K₁ हुताग्निः; K_{3.4} कृत्वाहिं. M चीरं (for भद्रे). — °) B₅ (m as in text) त्यजेथास. — °) S₁ K_{0.1} M₃ प्रागस्तं गमः; T G उदिते वै दिवाकरे.

18 °) T G विचरानेन. — °) S₁ K_{0.1.8} M (except M₅) सहकामं; N₅ कालं. K₈ D₅ जवे; G₂ जवं. — °) S आनेतव्यस्त्वया भद्रे. — °) S त्वयं (for सदा). — After 18, S ins. a passage given in App. I (No. 88), with a colophon after line 4 (adhy. no.: T₁ G_{1.2} 103; T₂ G_{3.6} 102; G_{3.4} 101).

19 S₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच (T₁ G_{1.2} M_{3.5} om. the ref.). — °) N_{1.2} B D₂ तं प्रतिश्रुत्य. — After 19^a, K_{0.3.4} V₁ Dn D_{1.4.5} S ins.:

1559* भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

T₂ G M cont.:

1560* शासनं ते करिष्यामि देवशासनमित्यपि ।

समक्षं भ्रातृमध्ये तु भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) G_{1.4} वेदशासनं.]

T₂ G M cont.: K_{0.3.4} V₁ Dn D_{1.4.5} T₁ ins. after 1559*:

1561* शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ।

यावत्कालं भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।

तावत्कालं गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।

[Before line 1, D₄ (marg.) ins. भीम उ°. — (L. 2)

K₄ T₁ कालं च. S अपत्योत्पा°. — (L. 3) T₁ भविष्यामि; T₂ G चरिं; M_{3.5} वसिं; M₆₋₈ करिं.]

— Thereafter K_{0.3.4} V₁ Dn D_{1.4.5} repeat 19^a (v. l. K₀ D₅ प्रतिश्रुत्य); while S ins.:

1562* विशेषतो मत्सकाशे मा प्रकाशय नीचताम् ।

उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेथा वरवर्णिनि ।

which in S (except G₅ which om. 19^b) is followed by 19^a (v. l. T₁ G_{1-4.6} M सा तथेति प्रतिज्ञाय). — G₅ om. 19^b. — °) S₁ K₁₋₃ N_{1.8} ततः; B₅ T₁ तथा. — T G ins. after 19^b (G₅ om. line 1, ins. after 1562*):

कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।

संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१

तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।

सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२

नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च ।

सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३

सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।

1563* गताहनि निवेशेषु भोज्यं राजार्हमानयत् ।

सा कदाचिद्विहारार्थं हिडिम्बा कामचारिणी ।

[(L. 1) G₁ गत्वा त्वहनि वेशमानि भो°.]

— °) N (except K₄) सोर्ध्वम्. G₅ आक्रमते (for आच). K₁₋₃ M₅₋₈ तदा (for ततः).

20 °) S₁ शैलपृष्ठेषु. S₁ K_{0.1} N_{1.8} पुण्येषु. T G वनेषु च सशैलेषु. — S₁ K_{1.2.4} transp. 20^b and 25^b. — °) M देवानामालयेषु च. — After 20^a, G₄ (which om. 23^a) reads 23^a. G₅ om. 20^a-22^a. — °) G₅ पश्यवपृष्ठेषु. — °) K₀ D₅ सर्वशः.

21 G₅ om. 21 (of. v. l. 20). — °) S (except M₅; G₅ om.) सा (G₅ एच) (for च). S₁ K_{1.2} N₁ V₁ B_{5.6} D (except D₅) transp. परमं and रूपं. K₈ चानुपमं रूपं; K₄ च मानुपं रूपं. — °) S₁ K₁ पितं. — °) G₅ सा (for सं). — °) = 26^a.

22 G₅ om. 22 (of. v. l. 20). — °) M₅ गिरिदु°. — °) T G (G₅ om.) पर्वतं. — After 22^a, G₁ reads 23^a. — S₁ K₁ om. 22^a-23^b. — °) K (K₁ om.) D₅ T G (except G₅; G₅ om.) त्वलवनेषु; N₅ मणिहेमचितेषु. — After 22^a, G₁ reads 24^a.

23 S₁ K₁ om. 23^a (of. v. l. 22); G₄ reads it after 20^a. — °) N₁ प्रकाशेषु; M (except M₅) नदीतीरं. — G₅ (hapl.) om. 23^b-24^a. — °) K₀ खचितेषु; K_{2.4} N_{1.8} D₅ T G_{4.5} M सिकतेषु; G_{1.2} विकृतेषु; G₈ निकरेषु. — After 23^a, T₂ G_{3.5} read 25^a; G₁, 24^a. — B₅ T₁ G_{2.4} M₆₋₈ om. 23^a. — G₁ reads 23^a after 22^a. — °) D₅ M_{3.5} तोयेषु. — After 23, D₅ reads 26^a; while K₄ B D (except D_{2.5}) ins.:

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।

हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ।

प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।

[(L. 1) D₄ द्रुमसानुषु (= 22^b). — (L. 3) D₄ प्रोफुल्ल.]

24 D₅ T₁ G₄ M₆₋₈ om. 24; G₂ om. 24^a; G₁ reads 24^a after 22^a; G₅ om. 24^a (of. v. l. 23).

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
 देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
 गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
 सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
 विभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
 रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
 प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७

विरूपाक्षं महावक्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
 भीमरूपं सुताग्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
 महेष्वसं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
 महाजवं महाकायं महामायमरिदमम् ॥ २९
 अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
 यः पिशाचानतीवान्यान्वभूवाति स मानुषान् ॥ ३०
 बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

C. 1. 6073
 B. 1. 155. 35
 K. 1. 169. 10

— ^१) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25^a); G1 'रम्येषु'; G3.5 'युतेषु'. — B5 om. 24^a; G1 reads 24^a after 23^a.
 — ^२) Ñ2 V1 B5 Dn D1 पल्लवेषु; M3.5 निश्चरे. — M3 om. 24^a-25^a. — ^३) Ñ2 B1.3 Da तथैवोपवने.

25 K3 om. 25; D5 G1.2.4 transp. 25^a and 25^a; M3 om. 25^a (cf. v. l. 24); T2 G3.5 read 25^a after 23^a. — ^४) Ñ1 च तथा; Ñ3 G5 M (M3 om.) रम्ये (for पुण्ये). — Ś1 K1.2.4 transp. 20^b and 25^b. — ^५) Ñ1 पर्वतानां च सानुषु; D5 मानसेषु सरःसु च (=26^b); T2 G3.5.6 तापसायतनेषु च (=25^a). T1 om. 25^a. — ^६) Ko 'नां च भवनेः'. — ^७) Ko पन्नगानां वनेषु च; Ñ3 देवतायतनेषु च (=20^b); T2 G कुलपर्वतसानुषु.

26 D5 reads 26^a after 23. — ^८) Ñ1 S 'वृक्षेषु'; V1 Dn D1.5 'रम्येषु'. — ^९) T G वनेषु (for सरःसु). D2 सरःस्त्रमलवारिषु; M सागरावृतभूमिषु. — ^{१०}) =21^a. — After 26, D5 S ins. a passage given in App. I (No. 89); which is followed by 1. 144. 7-10, 11^a-17, 19-20 (with v. l. and some additions noted below) and a colophon in lieu of the colophon at the end of the present adhy. which S om. — After the colophon, D5 S (except G3) ins.:

1565*

वैशंपायनः ।

गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वराः ।
 ऊपुस्तत्र च पन्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
 शाकमूलफलाहारास्तपः कुर्वन्ति पाण्डवाः ।
 अनुज्ञाता महाराज ततः कमलपालिका ।

27 D2 om. 27-28. — In S, 27^a is repeated (cf. App. I, No. 89). — ^१) D5 T2 G M सदा (G3.5 तदा) (for तथा). — After 27^a, D5 T G (G3 om. line 5) ins.:

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्नानुलेपना ।

एवं आरुन्तस मासान्हिडिम्बावासयद्वने ।
 पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
 सुखं स विहरन्भीमस्तत्कालं पर्याणमयत् ।

ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
 अतः सा भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L. 1) G1 'वस्त्रा हि'; G3 'वस्त्राणि'. T1 दिव्यगंधानु'. — (L. 4) T2 संविह'; G2.5 सुविह'. — (L. 6) T1 G3 'सो वनं गता'.]

— ^२) Ko.2 Ñ3 D5 T2 G (except G1.2) M (except M5) 'बलात्'. — See further a special note at the end of adhy. 145.

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^३) K4 G4 महाबलं; M5 भयावहं (for विभी). — ^४) V1 B D (except D5; D2 om.) भीमनादं; T1 'सेन'. T1 विरूपाक्षं; G2 सुतान्नाक्षं. — ^५) Ko B1.6 Da D4 M महारवं; Ñ3 T2 G 'रथ'; T1 'सुर'. — After 28, Ko reads 30^a-31^a.

29 K1 (hapl.) om. 29^a-30^a. — ^६) Ko 'महोदरं' (for महे). — ^७) K4 M3-5 'वलं'; T G M3 'जवं' (for 'भुजम्'). — ^८) T G 'कार्यं'; M3 'वलं' (for 'जवं'). S (except M5) 'कालं' (for 'कार्यं'). — ^९) K4 भीमरूपम्; T1 महानादं; G2 M 'कार्यं' (M5 'कालं'); G6 'पादं'. Ko महोदयं; S महाभुजं (for अरिदमम्). — Ñ3 B D ins. after 29: K4, after 30^a:

1567* दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वहपिण्डिकम् ।

[D2.4 दीर्घघ्राणं. K4 D1.2 'पिण्डिकं'.]

30 K1 om. 30^a (cf. v. l. 29). — ^१) S अरिदम (for महा). — After 30^a, K4 ins. 1567*. — G3 om. 30^a; Ko reads it after 28. — ^२) Ś1 Ko.2 Ñ2 V1 B3 Dn D1.5 G1.4 'तीत्यान्यान्'; K1 'तीता'; K4 'तीत्य'. K3 महारथानतीत्यान्यान्. — ^३) Ś1 K1 यो बभूवाति; Ko.2-4 B1.3m M 'वाति च'; Ñ V1 B2.5.6 D 'वातीव'. Ñ2 V1 B D राक्षसान् (for मानु).

31 For Ko, cf. v. l. 28. — ^४) M3.5-7 बाल्येपि. K3 यो बलं; T G विक्रमं (for यौवनं). M3 बाल्ये वीर्यं बलं प्रा. — ^५) M विशेषतः (for विशां पते). — ^६) Ñ3 (m as in text) सर्वांगेषु. G3 वरो (for पर). — ^७) G1-3

G. 1. 6076
B. 1. 155. 35
K. 1. 169. 10

सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेश्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३

प्रकामं (for प्रकर्षं). G₁ अभवद्. K₃ M वशी (for वली).
32 ^a) N_{1.2} V₁ B (except B₉) Dn D_{1.2} गर्भान्.
S₁ K N₃ D₅ राक्षसा (K₃ D₅ 'सी) गर्भं (for गर्भं राक्षं).
G_{1.2} सद्यो गर्भान् (G₂ गर्भो) हि रां. — ^b) T₁ विस्त्रवन्ति.
K₁ प्रसुचति च कामतः; N₃ लभन्ति प्रसवन्ति च; G_{1.2} सुयन्ते
सद्य एव हि. — ^c) G_{1.2} सद्यो (for चैव). — ^d) N_{1.2} V₁
B D (except D₅) 'रूपिकाः.

33 ^a) G₂ प्रविश्य. D₁ स पितुः; Cd विकचः (as in
text). — ^b) S₁ अनुगृह्णात्; N₃ अगृह्णन्स; G₃ स गृह्णन्स;
M उपागृह्णात्. — ^c) N₁ नाम प्रचक्रं.

34 ^a) S₁ K N V₁ B Da Dn D_{1.2.4} घटो हास्यो (S₁
Ko. 3 'सो)त्कच; B_{1m} Arjp Devp घटभापोत्कच; D₅
घटामहासोत्कच; T₁ G_{3.6} घटेहमुत्कचोस्मि; T₂ G_{1.2.4.5} M₃
(inf. lin.) घटोहमुत्कचोस्मि; M घटोहं (M₅ हिं) स्यात्कच;
Arjp घटोभासोत्कच; B_{5m} Cd as in text. S₃ Arj.:
शेषपाठद्वयं देवबोधपदिनीसंमतमिति । S₃ — ^b) N_{1.3} 'रं तस्य
भारतः; N₂ V₁ B D (except D₅) माता तं प्रत्यभां; M₅
माता तं तत्र भां; M₆₋₈ 'रं तत्र भां. — ^c) K₁ Da S
अभवत् (as in text); the rest अववीत्.

35 S₁ om. 35^{ab}. — ^a) N_{1.3} T₁ M₅ तेनासीत्; T₂
G₅ तेन स्म; G₆ तेनास्मिन्. Cd oites तान् (as in text).
— ^b) G₆ 'वाः सघटोत्कचाः. — After 35^{ab}, G_{1.2.4} ins.:

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोरग्रे यतस्ततः ।

पुरतः पाण्डवानां च तेन चासौ घटोत्कचः ।

— ^a) S₁ तथा (for तेषां). — ^b) Ko D₅ M_{3.5} 'तुल्यो;
K₃ 'रूपो; V₁ Dn D₁ 'नित्यो (for 'भूतो). K_{2.4} V₁
B_{1.6} Dn D_{1.5} T G ह (for सः). — S ins. after 35:
N V₁ Dn₃ (om. lines 8-9). n₈ D_{2.4.5}, after 36:

1569* घटोत्कचो महाकायः पाण्डवान्पृथया सह ।

अभिवाद्य यथान्यायमब्रवीच्च प्रभाष्य तान् ।

किं करोम्यहमायाणां निःशङ्कं वदतानघाः ।

तं ब्रुवन्तं भैमसेनिं कुन्ती वचनमब्रवीत् ।

त्वं कुरुणां कुले जातः साक्षाद्भीमसमो ह्यसि । [5]

ज्येष्ठः पुत्रोऽसि पञ्चानां साहाय्यं कुरु पुत्रक ।

वैशंपायनः ।

पृथयाप्येवमुक्तस्तु प्रणम्येदं वचोऽब्रवीत् ।

यथा हि रावणो लोके हृन्दजिह्वा महाबलः ।

घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।

अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३४

अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।

तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५

संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभवं नृपु ।

[Before line 1, M₆₋₈ ins. वैशं. — (L. 1) G₃ M_{3.5}

महाबाहुः (for 'कायः). N₁ D₁ पृष्टवान् (for पाण्डं).
— (L. 2) D₅ S प्रसाद्य (for प्रभां). N V₁ Dn₃ तां (for
तान्). — Before line 3, S (except M_{3.5}) ins. घटोत्कचः.

— (L. 3) N₁ 'करोमीह कार्यां; T₁ G_{1-3.6} 'करोम्यहं;
M 'करोहमिहायां. D₅ T₂ G₁₋₆ M₆₋₈ निःशंका; T₁ न
शंका. — (L. 4) T₂ G_{1.2.5} इति ब्रुवन्तं भैं; G₃ इति ब्रुवन्तं
तं भैमं. T₂ G₄₋₆ ततः कुन्ती वचोव्रं; G₁₋₃ ततः कुन्तीदमं.

— Before line 5, D₄ (marg.) ins. कुंत्युवाच; T M₆₋₈
कुन्ती. — (L. 5) T₂ G_{1.5} भीमसुतो. M वले (for ह्यसि).
— (L. 6) D₁ T₁ G_{3.5} M_{3.5} तु (for असि). Dn₃ T₂

G_{3.6} M₆₋₈ ज्येष्ठपुत्रस्तु; G_{1.2} त्वं ज्येष्ठपुत्रः. N₁ Dn₃ n₈
D_{2.4.5} T₁ G₂ सहाय्यं. M_{3.5} पौत्रक. — N₁ Dn₂ M_{3.5}
om. वैशं. N_{2.3} V₁ Dn₃ D₁ वैशं उं. — (L. 7)

T G₄₋₆ M₆₋₈ 'द्येव. V₁ M_{3.6.8} एव; Dn₃ च; Dn₃
T₂ G₄₋₆ M₇ एवं (for इदं). D₄ प्रणम्य वचसोव्रं.

— (L. 8) D₂ M_{3.5} वा (for हि). N₁ V₁ D₂ च (for
वा). — (L. 9) D₅ T₂ G₃₋₆ M तेषां; T₁ G_{1.2} तयोर् (for
वर्ष्म-). D₅ S वीर्यं (for लोके). D₂ वर्ष्मतो वीर्यतस्माभ्यां.

D₂ विशिष्टो वा समोपि वा; M 'टोहं भवेन्नृं.]

— Thereafter S reads 37-38.

36 Before 36, S ins. भीमः. — ^a) S (except
M_{3.5}) सहवासो (G₂ संवासोयं) मया जी. — ^b) K
(except K₁) N_{1.3} तां (for तं). D₅ तदा. N₂ V₁ B Da

Dn D_{1.2.4} इत्याभाष्य ततस्तु तान्; S त्वया कमलपालिके.

— After 36^{ab}, S (M om. lines 2-4) ins.:

1570* पुनर्दक्षयसि राज्यस्थानित्यभाषत तां तदा ।

हिडिम्बा ।

यदा मे त्वं स्मरेः कान्त रिरंस् रहसि प्रभो ।

तदा तव वशं भूय आगन्तास्म्याशु भारत ।

इत्युक्त्वा सा जगामाशु भावमासज्य पाण्डवे ।

[(L. 2) G_{1.2} 'दा मां संस्मरेः. — (L. 3) G₃
आगमिष्यामि.]

— ^a) T₁ G (except G_{3.4}) M_{3.5} स्मृत्वा (for कृत्वा).
— ^b) K₁ Da Dn_{1.2} प्रतिपं. — After 36, S ins.:

1571* ततस्तु पाण्डवाः सर्वे शालिहोत्राश्रमे तदा ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६

कृत्यकाल उपस्थास्ये पितृनिति घटोत्कचः ।

आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोचरां दिशम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ते वनेन वनं वीरा व्रन्तो मृगगणान्वहून् ।

अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १

मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।

रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।

सह कुन्त्या महात्मानो विभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३

कचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।

कचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४

ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

G. 1. 8087
B. 1. 158. 5
K. 1. 170. 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.2} ते (for तु). — (L. 2) M_{3.5} वाक्येन. M आमन्त्र्य च (for तमा). M₅ महाव्रतं.]

37 S reads 37-38 after 1569* (cf. v. l. 35).

— After 37^a, G_{1.2.4} ins.:

1572*

भवत्स्वरणमात्रतः ।

महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे.

— ^a) Ś₁ K_{0.8} D₅ T G M_{3.5} राक्षस- (as in text); the rest रक्षसां. — ^a) Ñ₃ ह; G₂ स (for च). K₁ गति (for दिशं).

38 ^a) B₅ G₁ दृष्टो. Ś₁ T G भगवता. — ^b) M महाबलः. — ^c) K₂ G₁ वीरस्य; Cd as in text. — ^d) Ñ₂ V₁ B D प्रतियोद्धा महारथः (D₅ त्मनः). Cd oites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. l. 26 above). — *Sub-parvan*: Ko हेडंबं; Ñ₁ V₁ हिडिंबवध; to it Ko Ñ_{1.3} add समास. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁₋₄ Ñ_{1.2} V₁ B D घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 151; D_{ns} 154; D_{1m} 157. — *S'loka no.*: D_{ns} 42; D_{ns} 45; D_{ns} 46.

144

1 Ś₁ K_{1.8} D₂ om. उवाच; S om. the ref. — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1-2, 4, 1574*, 6 etc. (but cf. v. l. 7 also). — ^a) V₁ D_n D_{2.4} S गत्वा (for वीरा). Ñ₂ D₅ ते वने व्यचरन्वी⁰; D₁ ते च सर्वे वने गत्वा.

— ^b) Ś₁ K₁ ततो; Cd व्रन्तो (as in text)! — ^c) K₂ पराक्रम्य; T G अति. T₁ महाराज (for ययू राजन्). — ^d) K₄ महाबलः. — K₂ (hapl.) om. from महारथा: upto प्रेक्षमाणाः (in 2^a).

2 K₂ om. up to माणाः (cf. v. l. 1). — ^b) T₂ G₂₋₈ कानां वनानि च; G_{1.2} कान्यवनान्स्थथा. — ^d) A few MSS. प्रेक्ष्य.

3 For sequence in S cf. v. l. 1. — ^a) K₂₋₄ D₅ जटा; D₁ M₃₋₈ जटां. — ^c) T G transp. सह and कुन्त्या.

4 For S, cf. v. l. 1. — ^b) Ñ_{1.3} G₂ रममाणा. — After 4^a, G₁ ins.:

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशनाः ।

— ^c) T G_{2.4.8} छन्देन; G_{2.5} शनैश्च; Cd as in text. K (except K₃) D₅ वर्ततस् (D₅ ते). — ^d) S (except T₁ G_{2.8}) रमुः पृथया सह. — After 4, S ins.:

1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददशुः स्वं पितामहम् ।

5 For S, cf. v. l. 1. — ^a) K (except K₁) ब्राह्म्यं; D₂ T₁ M₅ ब्रह्म; Cd as in text. Ñ₁ अधीयंतो. — ^b) T₁ तपश्चरणतत्पराः. — ^d) Ñ₂ धर्मज्ञः; V₁ D_n सर्वज्ञा; M (except M₅) धर्माश्च. B₅ transp. धर्मज्ञाः and ददशुः. T₁ न्यायज्ञानां; T₂ G₄ धर्मज्ञानां; G_{1.2} न्यायज्ञानं; G₃ न्यायशास्त्रं; G_{5.8} धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for ददशुस्ते). S च पांडवाः (for पिता). — After 5, S ins.:

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।

[T₂ G₄₋₈ प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D₅ om. 6. — ^a) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्यमुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य. — S transp. सह and मात्रा in 6^a; and, after 6, ins.:

G. 1. 6087
B. 1. 156. 5
K. 1. 170. 3

नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६
व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।

दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576*

व्यासः ।

तदाश्रमाज्जिर्गमनं मया ज्ञातं नरर्षभाः ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिं ज्ञात्वा प्रीतिरवर्धत ।
which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11^{ad}).

7 Ds S read 7-10, 11^{ad}-17, 19-20 (20^{ad} being repeated after 18^{ab}) after a passage ins. after l. 143. 26 and given in App. I (No. 89). K1.8 S om. उवाच. — ^a) Ś1 K (except K4) N1.8 Ds Ms ममेदं. N2 V1 B D (except Ds) व्यसनं (for मनसा). K (except K1) सर्वे. — ^b) N2 B Da D2.4 मनसा विदितं नृपाः. — ^c) T1 यत्र. N1 स्थिताः; N2 V1 B1.6 D T2 Gs.6 Ms.6 तु तैरः; N3 स्थ तैरः; G4-पि तैरः. N1 स्वधर्मे. — ^d) Ds Ms-8 द्वैरमर्षणैः. — After 7, Ds Ms-8 ins.:

1577* विवासिताश्च मात्रा वै पापैर्दुर्मन्त्रणैः सदा ।

8 For Ds S cf. v. l. 7. — ^a) Ms-8 तं (for तद्) and 'प्राप्ता (for 'प्राप्तः). — ^b) Ko 'पुर्वं परं हितं; K2-4 N1.8 G1-8 Ms-8 चिकीर्षन्वै (Gs Ms-8 'न्वः) परं हितं (N1 परस्परं); Ds 'र्षन्वयसंहितम्. — ^c) Ms-8 अथ (for अत्र). Ds T G 'दो हि वः कार्यः. — ^d) G1.2 Ms-8 'सुखावहं. — After 8, Ds T2 G ins.:

1578* सुहृद्वियोगजं कर्म पुरा कृतमरिंदमाः ।

तस्य सिद्धिरियं प्राप्ता मा शोचत परंतपाः ।

समासे दुष्कृते चैव यूयं चैव न संशयः ।

स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ सवान्धवाः ।

[(L. 1) Ds 'द्विर्जनं; T2 Gs 'द्विर्जनं; Gs 'द्विरोजनः; Gs 'योजनं; Gs 'दां रंजनं. Gs सर्वं (for कर्म). — (L. 2) G1.8 युष्टिरः; Gs बुद्धिरः. Gs तस्माद्विधिमिमां प्राप्तां. — (L. 3) — (var.) 9^{ab}. Gs समास्ते दुष्कृतां. Ds T2 G4-8 ते च (for चैव). — (L. 4) T2 G4.8 'व्यति. G1.2 न संशयः (for सवान्ध'). Gs विहरिष्यथ पांडवाः.]

9 For Ds S, cf. v. l. 7. T2 om. 9^{ab}. With 9^{ab} cf. line 3 of 1578*. — ^a) T1 G1.5 Ms-8 समासे; G1 समानाश्च. T1 Ms-8 दुष्कृते; G1.5 वसते (for चैव मे). Ko transp. मे and सर्वे. Ś1 पूर्वं. — ^d) K2 Ds Gs Ms-8 पांडवाः; V1 B1 Dn D1 Ms.5 मानं (for बान्ध').

10 For Ds S, cf. v. l. 7. — ^b) N1 युष्माकं. Ds T G संप्रति (for सांप्र'). — ^a) Ko.4 वक्तुं; T G यत्तन्. Ś1 निबोध मे. — After 10, S reads 11^{ad} for the first time (repeating it after 11^{ab}; cf. v. l. 6).

11 S reads 11 after 1576* (cf. v. l. 6), repeating 11^{ad} here. — ^a) A few MSS. 'भ्यासे. — ^b) K4 'य मनोमयं. — ^c) Ś1 K1 वसंतो हि. — S ins. after (the first occurrence of) 11^{ad}; Ds, after 11:

1579* एतद्वै शालिहोत्रस्य तपसा निर्मितं सरः ।

रमणीयमिदं तोयं क्षुत्पिपासाश्रमापहम् ।

कार्यार्थिनस्तु पण्मासं विहरध्वं यथासुखम् ।

12 N1.8 G1-4 M om. वैशं उ'. Ś1 K1.8 D2.5 Gs.6 om. उवाच. — ^a) T2 G1.5 (all first time) इति सर्वान्. Bs Da transp. एवं and स तान्. Bs समाभाष्य. — ^b) N2 V1 B D (except Ds) व्यासः सत्यवतीसुतः. — ^c) N2 B1 चाभिगंतुं; B3m अभिगंतुं; Gs अभिरतां. S (first time) स्नेहाच्च सं (Gs स्नेहात्पार्थान्) परिष्वज्य; G4 (second time) एवं च तानभिज्ञातान्. — ^d) K4 Bs D1.4 T G (except G1) 'श्वासयन्. S ins. after (the first occurrence of) 12^{ad}; Ds, after 12:

1580* स्नुषे मा रोद मा रोदेत्येवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ।

Thereafter Ms. 5-7 ins. 1585*. — After 12, K4 N2.8 B D1.2 ins.:

1581* पुनरेव च धर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ।
while S ins.:

1582*

व्यासः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशसिष्यति धर्मराट् ॥ १३
 धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
 भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
 पुत्रास्तव च मायाश्च सर्वे एव महारथाः ।
 खराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
 यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
 राजसूयाश्वमेधाद्यैः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७
 एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 अत्रवीत्पार्थिवश्चेष्टमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८
 इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
 देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९
 स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
 जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २०

C. 1. 5, 62
 B. 1. 158. 19
 K. 1. 170. 14

कुर्यान्न केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।
 सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
 अवश्यं लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।
 दुष्कृतस्य फलेनैवं प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।

तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om. व्यासः. — (L. 1) M_{3.5} केवलं कुरुते धर्मं;
 M₆₋₈ केवलं धर्मं कुरुते. M न (for च). T₁ G₃ तदा नं;
 G₆ नराधमः. — (L. 2) G₁ सततं (for सुकृतं). — (L. 3)
 M कुंती (for कर्ता). — (L. 5) G₃ मा शुचः; M_{3.5} मानवि.]
 — Thereafter S reads 18^{ab}.

13 For D₅ S cf. v. l. 7. — M_{3.5-7} om. 13-17.
 — Before 13, Ś₁ K₁ ins. व्यासः; Ko. 2-4 N_{2.3} V₁ B
 (except B₃) D (except D₅) व्यास उ. — ^a) V₁ Dn
 D₂ जीवत्. Ś₁ K_{1.2.4} वत्से; K₃ D₅ S (M_{3.5-7} om.) पुत्रे.
 — ^b) K_{2.4} N₁ V₁ B D (except D_{1.5}) G_{1.2} M₃
 धर्मनिलो. — N_{1.2} V₁ B D (except D₂ D₅) transp.
 13^{ad} and 14^{ab}.

14 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^{ab}) N₂
 V₁ B D (except D₅) transp. जित्वा and पृथिवीं; and
 (for 14^b) read महात्मा पुरुषर्षभ. — After 14^{ab}, N₂ V₁
 B Da Dn D_{1.2.4} ins.:

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् !;
 while D₅ T₂ G (except G_{1.2}) ins.:

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वां सपर्वतवनां शुभाम् ।
 — ^a) D₅ T₁ M₃ असंशयः. Ś₁ K₁ N_{1.3} भोक्ष्यतेयमसंशयं
 (N₁ 'यः'); Ko. 2-4 N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'ते नात्र (K₃
 'त्येन न) संशयः.

15 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) G₃
 कुंत्याः (for पुत्राः); cf. l. 145. 2^b. — ^b) Ko. 2-4 N₂ B D₂
 M₃ महाबलाः. D₅ T G पंचैते पुरुषोत्तमाः. — ^c) K₄ D₁
 स्वे (for स्व-). — ^d) Ko. 2-4 N₂ V₁ B D T₂ G_{1.5} सदा.

16 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) K₁
 यक्ष्यते; K₃ जेष्यति. N₁ च महाभागा. — ^b) N₂ V₁ B_{3.5}
 D (except D_{2.5}) निजित्य. — ^c) N₂ B_{1.3} बहुमिष्ट. N₂
 B Da D_{2.4} चासदक्षि.

17 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) N_{1.2}
 'द्वर्गान्'; G_{1.5} 'द्वंशं. — ^b) N₁ वले (for धने). G_{3.5}
 वले (for सुखे). N_{2.3} V₁ B D (except D₅) भोगैश्वर्य-
 सुखे. — ^c) Ś₁ K₁ N₁ V₁ Da Dn_{1.2} D_{1.2} इमे (K₃ इदं;
 N_{1.3} इमं). D₅ T G M₃ आहरिष्यति (for इह भो').
 — After 17, Ś₁ ins. (an additional) colophon.
 — D₅ T G (G₃ om. lines 2-3) M₃ ins. after 17:
 M_{3.5-7}, after 1580* (cf. v. l. 10):

1585* सुपा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।

वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेपा जनियति ।

तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिताः ।

which in S is followed by 19-20 (partly om. in some
 MSS., see below).

18 S (which om. 18^{ad}) read 18^{ab} after 1582*
 (cf. v. l. 12). — Before 18, Ś₁ K_{1.3} D₂ ins. वैशं;
 Ko. 2-4 N_{2.3} (marg. sec. m.) B D (except D₅) वैशं उ.
 — After 18^{ab}, G_{1.2} M read 20^{ad}, repeating it in its
 proper place. — D₅ S om. 18^{ad}. — ^c) Ko. 3 N_{1.2}
 'श्रेष्ठान्'; K₃ पांडवं ज्येष्ठं; N₂ V₁ B (except B₃) D (D₅
 om.) पांडवश्रे.

19 S (G₃ M_{3.5-7} om.) reads 19 after 1585*
 (cf. v. l. 17). — Before 19, K₃ ins. श्रीव्यासः.
 — ^a) Ś₁ K_{1.2.4} N₁ V₁ B (except B₃) Da D₅ T G (G₃
 om.) M₃ इह मासं (or मा सं) प्र. — ^b) Ś₁ K₁ 'कालं.
 Ko B Da₂ D_{1.2.4} 'लैवं. — ^c) Ś₁ K₁ वत्स'; N₂ V₁ B
 Da Dn D_{2.4} लप्स'; D₁ लिप्सते; T₂ G_{2.4.5} 'द्वे. Ś₁
 Ko. 1 N₁ G₂ M₃ वै परां (for परमां). K₃ लप्स्यथैवं दुरासदं.

G. 1. 6109
B. 1. 157. 1
K. 1. 171. 1

जनमेजय उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

20 Gs Ms. 5-7 om. 20^{ab}. T₂ G (Gs om.) M₃
जनाधिप. — S repeats 20^{ad} (see below). — ^a) N₂
V₁ B D T G यथागतम्.

To guide the reader in the labyrinth of the
S interpolations and transpositions noted above, it
may be observed that in interpolating another visit
of Vyāsa (in the interval between the killing of
Hidimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā)
S rearranges the matter from 1. 143. 26 up to the
end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26

(App. I, No. 89)

144. 7-10, 11^{ad}

(1579*)

12

(1580*)

13-17 (om. in M except M₃)

(1585*)

19-20

Colophon.

(1565*)

143. 27^{ab}

(1566*)

27^{ad}-35

(1569*)

37-38, 36^{ab}

(1570*)

36^{ad}

(1571*)

144. 3, 5

(1575*)

1-2, 4, 6

(1576*)

11-12 (11^{ad}-12 are repeated)

१४५

ऊपुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।

पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३

चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते ।

बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

(1582*)

18^{ab} (om. 18^{ad})20^{ad} (repeated; see above)

Colophon.

Colophon om. in D₅ and lost in G₁ on a broken
portion. — Major parvan: T₂ G₂₋₆ M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ हिडिंबवध; B₅
वक्रवच. — Adhy. name: Ś₁ K_{1.3} D₂ एकचक्राप्रवेशः (Ko
निवास:); Ko. 4 व्याससंवादः (K₄ दर्शनं); K₂ N_{1.2} V₁
Dn D₁ एकचक्राप्रवेशे व्यासदर्शनं (K₂ संवाद:); N₃ B_{1.2.3}
Da D₄ एकचक्रायां; M_{3.5} घटोत्कचोत्पत्तिः. — Adhy. no.
(figures, words or both): B₁ T₁ 152; Dns 155;
D_{4m} 158; T₂ G₅ M 103; G_{2.6} 104; G_{3.4} 102.
— S'loka no.: Dn 19 (Dns 20); M₃ 34. — Aggregate
s'loka no.: Dn₂ 6096.

145

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. G₆ om. the ref. with st.
1. — 1^{ab} = 2^{ab}. — ^a) T G (G₆ om.) M₃ गताः पार्थोः;
M_{3.6-8} असिगताः. — ^b) T₂ G₅ कुन्तीयुक्ता. S (G₆ om.)
महाबलाः. — Ś₁ K₃ (hapl.) om. 1^c-2^b. — ^c) N₁ ततः
परं; N₂ V₁ B₁ Dn D_{1.2} अत ऊर्ध्वं. — ^d) Ko. 4 D_{1.2.4}
T₁ G₅ M_{3.5-7} कुर्वत; K₂ D₅ कुर्वति. G_{1.2.4} कर्षिताः.
2 Ś₁ K₃ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). K₁ D_{2.5} S om.
उवाच. — 2^{ab} = 1^{ab}. — ^a) T₂ G₅ ते वै; G_{1.2.4.6} M₃₋₅
पार्थोः. G₆ om. 2^b. — ^b) T₂ G₅ पुत्राः कुल्या (T₂ तेर).
T G₅ M_{3.5} महाबलाः. G_{1.2.4} ब्राह्मणाकारशोभिताः.
— ^c) T G (G₆ om.) ऊपुस्ते सुचिरं कालं.

3 G₂ om. 3. — ^b) Ś₁ हि; K₃ B (except B₃) Da
D_{1.2.4} उत्त (for च). Ko N₁ D₅ वनान्युपवनानि च.
— ^c) M₃₋₅ पर्वतानां वनोद्देशात्.

4 ^{ab}) B_{1m} D₂ भिक्षां. T G₄₋₆ M₃ (inf. lin.)-6-8
सद्वा. Ś₁ K₁ भोक्तुं (for ते तु). G_{1.2} भैक्षमेवाचरन्तले

निवेदयन्ति स च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तथा विभक्तान्भागान्स्ते भुञ्जते स पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्थ ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।

अर्थ भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

C. 1. 8139
B. 1. 157. 7
K. 1. 171. 17

जटिला ब्रह्मचारिणः = (var.) line 2 of 1586*. — After 4^{ab}, S (except G1.2) ins.:

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।

भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिणः ।

[(L. 1) M₆₋₈ इवास्ते. — (L. 2) T G₅ M तदा (for सदा).]

— °) M_{2.5} स्वैर्गुणैः (for बभूवुः). T G₄₋₅ ते; G₃ तु (for च). — °) K₁ B_{1.6} D₂ G₆ स्वगुणैः; T₁ G_{2.3} गुणैः सु- (G₂ सं-); G₁ गुणैर्वै; M_{2.5} बभूवुः. K₃ अतिवल्लभाः. — After 4, S (T₂ om. lines 6-7) ins.:

1587* नागराः ।

दर्शनीया द्विजाः शुद्धा देवगर्भोपमाः शुभाः ।

भैक्षार्हा न च राज्यार्हाः सुकुमारास्तपस्विनः ।

सर्वलक्षणसंपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यशः ।

कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।

बन्धूनामागमास्त्रियमुपचिन्त्य तु नागराः । [5]

भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।

मौनव्रतेन संयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवाः ।

माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवाः ।

त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिताः ।

[(L. 1) G₂ प्रियाः शुद्धा महात्मानो (for the prior half). — (L. 2) G₂ (prior half corrupt) चरन्ति द्विजवेश्मसु (for posterior half). — After line 2, G_{2.4} ins.:

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विनः ।

चरन्ति भूमौ प्रच्छन्नाः कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L. 3) G_{1.2} वेपतः (for नित्यशः). — (L. 4) G_{1.2} तर्कयन्तः सुरा इति. — (L. 5) G₂ साधूनामागमास्त्रियं मुदितास्ते तु नागराः. — (L. 6) T₁ G₆ M भाजनानि. — (L. 8) G_{1.2.4} शोचन्ती पाण्डवान्प्रति; M शोचन्तीति च पार्थिव. — After line 8, T₁ G_{2.4-5} ins.:

1589* दुःखाश्चपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।

भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L. 9) M पाण्डवा दुःखिता भृशं (for posterior half).]

5 °) N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ G₃ M₅ तदा; T₂

G₄₋₆ M_{2.5-8} सदा (for च ते). G_{1.2} मात्रे निवेदयन्ति स.

— °) Some MSS. भैक्षं. Ko N₁ D₅ कुंत्या भिक्षां; K₁

भक्ष्यं कुंत्याः; N_{2.3} V₁ Da Dn D_{1.4} कुंत्या भैक्षं; B कुंत्यां

भैक्षं; D₂ T₁ G₁₋₃ कुंलै भै (D₂ भ)इयं; T₂ G₄₋₆ M भैक्षं

कुंलै. B₅ तथा निशि; D_{2.4} (before corr.) M तदा निशि; T G₃₋₆ च ते निशि; G_{1.2} दिवानिशं. — After 5^{ab}, G₂ ins.:

1590* सर्वसंपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्तं पृथक्पृथक् ।

— °) N₁ B₅ तदा; G₄ तथा (for तथा). K₂ ते भागान्; K₄ ते भागं; T₂ G_{4.5} भैक्षान्श्च; G₆ M भिक्षांश्चान् (for भागांस्ते). S₁ K_{1.3} G₃ तथा विभक्तभागान्श्च (G₃ स्ते). G_{1.2} विभज्य भुञ्जतेष्टं ते यथाभागं पृ.

6 °) G₃ आदौ (for अर्थ). T₁ G₃ स्स (for ते), and पंच (for वीराः). G_{1.2} युधिष्ठिरार्जुनौ कुंती यमावर्धं च भुञ्जते. — °) S₁ K₁ G₃ भक्ष्य सर्वस्य; K₃ N₂ V₁ B_{1.6} Dn_{1.2} D₁ G_{1.2.6} M₆₋₈ सर्वस्य भैक्षस्य; T₂ G_{4.5} अन्नस्य सततं. G₄ भुङ्क्ते भीमो (by transp.). T₂ G₄₋₆ महाभुजः. Ko अर्थं तु भीमसेनश्च एक एव महा. — After 6, S (T₂ G_{4.6} om. line 1) ins.:

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणान्नभृतः पुरा ।

स वैवर्ण्यं च काश्यं च जगामावृत्तिकारितम् ।

[(L. 1) T₁ न चापि तृप्तिः; G₁ न चाशितस्य; G₂ तं च; G_{2.4} तोल्लि. — After line 1, M₆₋₈ ins. 1593* (cf. 7. 1. 7). — After line 2, G_{2.4} ins.:

1592* आज्यविन्दुर्यथा वद्वौ महति ज्वलिते यथा ।

तयार्धभागं भीमस्य भिक्षास्त्रय नृपोत्तम ।]

7 D₂ om. 7. — °) Ko. 4 M वसतां तेषां (by transp.); K₁ तेषां भवतां. D₅ तथा तेषां तु वसतां; T G तथैव वसतां तत्र (T G_{5.6} तेषां). — °) K₂ नगरेषु; N₂ V₁ B Da Dn D_{1.4} तस्मिन्नाद्रे; N₃ तत्र राद्रे; T G (except G_{4.5}) तेषां (T₂ G₆ ततो) राजन्. — Dn₁ om. 7^a-8^a. — °) S₁ K_{1.2} D₅ वै; Ko च; N₃ हि (for ऽथ). K₂ कालो भरतसत्तम. — T₂ G ins. after 7: M₆₋₈, after line 1 of 1591*:

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मियो ब्राह्मणवन्धुषु ।

कुम्भकारेण संबन्धं लेभे पात्रं बृहत्तदा ।

स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।

तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।

तस्य भारः शतगुणः कुम्भकारमतोपयत् । [5]

चक्रे चक्रे च मृद्गाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।

तदादाय गतं दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।

भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।

एवमेव सदा भुक्त्वा मात्रे वदति वै रहः ।

C. 1. 6110
E. 1. 171. 28

ततः कदाचिद्भिक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
 संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
 अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 भृशमुत्पतितं धोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
 रोरुयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
 कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
 मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
 उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
 वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।

अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
 सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
 प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
 एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
 यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
 तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
 तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५
 भीम उवाच ।
 ज्ञायतामस्य यदुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) Ms-8 हितो (for मिथो). — (L. 2) G1.2.6
 संबधात्. G1.2 Ms-8 सहत्तरं; Gs परंतपः (for बृहत्तदा).
 — For line 3, G2 subst.:

1594* कुम्भकारोऽद्दात्पात्रं महत्कृत्वा तु पात्रकम् ।
 प्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्तस्य कर्मणा ।
 — (L. 5) G1.2 मृद्भारैः शतसाहस्रैः (for the prior half.).
 — (L. 6) G1.2 यावत्स कुरुते भाण्डान्तपुत्रः शरदां शतं.
 — (L. 7) G1.2 इष्ट्वा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior
 half.). — After line 9, T2 G (except G1) Ms-8
 repeat line 1 of 1591* (v.l.: T2 G2-8 न चाशितोस्मि
 भवति; Ms-8 न चाशिते न भवति. G2 क्षुन्मासं प्रवाधते).]
 Thereafter G2 ins.:

1595* इति पृष्ठः सदा पौरैः क्षुधितः किल पाण्डवः ।
 8 Dn1 om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) Some MSS.
 भैक्ष्याय. — *) S1 K1-8 N1.2 V1 Da2 Dn2 D2.4.5
 पुरुषर्षभाः; T1 मनुजर्षभाः. — *) Dn8 अगत्वा; T2 G4-8
 संगम्य; G1.2 संवृत्य (for संगत्या). — *) S1 K Ds
 तत्रासीत्.

9 *) S1 K1 अथार्तिजं; Dn1 अनर्थजं. — *) G2
 भृशमुत्पादितं. Gs क्रूरं (for धोरं).

10 *) Ko N1 V1 B D (except Ds) तान्दष्ट्रा.
 — *) Ko तु सा; T1 Gs तदा (for च सा). — *) Ko
 N1 Ds साधुवादाच्च. — *) N1 V1 B D (except Ds)
 T1 कुन्ती (for देवी). N1 चैनन्न चक्षमे.

11 *) K2 Bs Dn8 Gs Ms.8 मथ्यमानेन; Ds पीड्य-
 मानेन. — *) S1 तथा; N1.2 V1 B D (except Ds) तदा
 (for ततः). G1.2 हृदये कुन्तिभोजजा. — *) Gs कृपायुक्तम्.
 Ko कृपायाम्परिहृता.

12 Before 12, Ks ins. पृथा वः; Ms-8 कुन्ती. — S1
 om. 12^{ab}. — *) Ko.1 N1 V1 B Dn T G1.2.4 Ms वसाम.
 Ko Ds पुत्र सुसुखं (by transp.). K1 तात; M नित्यं (for

पुत्र). — *) T1 G1-8 ब्राह्मणस्येह वेदमनि. — *) N1 V1
 B1.8 m. 5.6 D (except Ds) धार्तराष्ट्रस्य. B8 रमणीयाति
 पश्यन्ते. — *) S1 K1 संनता वी*.

13 *) Ds Gs तदा पुत्र. — *) S1 N1.2 Da D2.4.5 T1
 किं त्वहं; K1 किं बहून्. Ko.2-4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं.
 — *) S कदा प्रियं करिष्यामि. — *) Ks N B Da S
 यत्कुर्याद् (G1.2 *याम्). K1.3 N1.2 B1.3 m. 5.6 Da Ds T1
 Gs M उपितः; B8 वसतः. T2 G4-8 वयं (for सुखम्).
 Ds यस्य पर्युषिता वयं.

14 *) G1.2 स एव पुरुषो लोके. — *) S1 K1 यस्य
 (for यस्मिन्). Ko हीयते; K2.4 N1s Da1 Ds T1 पश्यति.
 — *) N1s Bs (m as in text) T2 G4-8 अन्योन्यं; M
 अस्यान्यत् (Ms.5 *न्यः).

15 *) T2 G4-8 तथेदं. Ms.5 ब्राह्मणस्याद्य. — *) K1
 सहायं यदि तत्रास्य. — *) S1 K N1s कुर्याम (Ks *व)
 सद्दशं; N1.2 V1 B D कुर्यामु (Ds *दु) पकृतं; G4.6 कुर्यां (Gs
 *यात्) साधुकृतं.

16 S1 Gs भीमसेनः; K1 T G1.4-8 M भीमः; N1.2 V1
 B1 D (except Dn8 D2.5) भीमसेन उ* ; G2 om. the ref.
 — *) T1 Gs अस्य दुःखं वै. G2 भीम विज्ञायतामस्य.
 — *) Gs एतत् (for एव). Ms-8 समन्वितं (for समु*).
 K4 यच्चैव समुपस्थितं; G2 कुतो दुःखमुपस्थितं. — *) N1s
 V1 B D T2 G4-8 M विदित्वा. T1 G1-8 हि व्यवसामि
 (for व्यवसि*).

17 S1 K1 N1 B (except Bs) Da Ds T G om. the
 ref.; K2-4 Ds M om. उवाच. — *) Ks T G1-5 एव; K4
 N1 तु; M7 अपि (for हि). K4 T1 Gs तु (for तौ). N1s
 V1 B D (except Ds) Gs एवं तौ कथयन्ती तु (N1s V1 Bs
 Dn D1 च). — *) S1 G1-3 Ms-8 शुश्रावतुः. Ko G1-3
 स्वरं. — *) T1 आर्ति जनस्य; Ms-8 *जं तत्र. G4.6 दुःखस्य
 (for विप्र*).

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।

आर्तिजं तस्य विप्रस्य समार्यस्य विशां पते ॥ १७

अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

विवेश कुन्ती त्वरिता वद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८

ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।

दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।

दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभाणि च ॥ २०

जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।

जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१

एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।

एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२

आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।

अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३

अर्थेषुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।

जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४

न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।

पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्वेयमनामयम् ॥ २५

यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

C. 1. 6123
B. 1. 157. 23
K. 1. 174. 43

18 ^a) B₃ D₁ अभ्यन्तरं; T G_{1.2.4-6} M अंतर्गृहं. K₃ आर्तो गृहं तस्य ततो; G₃ अंतर्नविगतास्तस्य. — ^o) S₁ K_{1.4} D₅ कुन्ती सहसा; N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} M₃ (by transp.) त्वरिता कुन्ती. — ^a) G₅ M₆₋₈ सौरभिः; Cd as in text.

19 ^a) G₁₋₃ भीतं तं (for ततस्तं). — ^o) K₃ T₁ G_{1.2} M₇ सततं; G_{3.5} वसतं (for सहि). — ^a) K₂ विवृताननं; K₃ विगतप्रभं; N_{1.3} B₅ विगता; N₂ V₁ B₅ Dn D₁ अवनता; T₂ G₄₋₆ M विनता; Cd as in text.

20 K_{1.3} S (except M₃) om. उवाच. — ^a) M₅ लोलं (for लोके). — ^b) S₁ K₄ नन्वसारम्; Ko साल्प; K_{1.3} N₅ V₁ Dn D_{1.2-5} गतं; K₂ स्वल्प; N₁ G_{1.2} नर; B₃ m द्वंद्व; B₅ न च सारम् (m as in text); D₁ नष्ट; G₃ नांत; M₆₋₈ न तु सारम्; Cd (corrupt) लडसारम्(?). — ^a) G₅ M₆₋₈ प्रियम् (for भृशम्). D₂ G₄₋₆ M₅ भावि च.

21 ^{ab}) S₁ K₁ D₂ जीवितं (both times). — ^a) Ko V₁ Dn D_{1.2.5} दुःखानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text). Da Dn₃ D₂ G (except G_{4.6}) ध्रुवं.

22 ^a) N₂ V₁ B_{1m.3.5.6} D (except D₅) आत्मा होको हि; B₁ एकात्मा चैव; T G एकात्मना हि (G₃ च); M एकात्मा यो (M₆₋₈ या) हि. K_{1.2.4} धर्मार्थौ (K₂ 'र्थौ); G₃ धर्मादौ; G₄ कामार्थौ. Cd oites (as in text) एकात्मा (=एकाकी). — ^b) T₂ G_{5.6} कामः; G₄ धर्मः (for कामं). S₁ K_{1.3} यश्च; K₂ V₁ Dn D_{1.2} चैव; B₃ T₁ M₅ च स; B₅ Da D₁ न च (for च न). N₃ निवेश्यते; T₂ G₄₋₆ निषेव्यते. — ^o) Ko विप्रयोगोऽपि; K₂ 'योगश्च; K₃ 'योगेऽपि; K₄ 'योगैश्च; Dn₃ D_{1.4} T₂ G_{3.5.6} 'योगेऽपि; D₅ 'युक्तस्य; T₁

'योगो हि. — ^a) Ko.3.4 भवेत्; N₂ G_{1.2} महत् (for मतम्). N_{1.3} परमसंतं; Dn परमनंतकं; D_{1.2} परमिकं मतं.

23 ^a) M₅ केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — ^o) N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2} तु (for च). S (M₃ inf. lin.) नरकं (M₃ orig. 5 परमं). S₁ अनर्थप्राप्तौ नरकः; D₂ अप्राप्तौ तस्य नरकः. Ko (hapl.) om. from च नरकः up to 'प्राप्तौ (in 24^b). — ^a) N₂ कृच्छ्रम्; T₂ G₄₋₆ M₆₋₈ कृत्स्नम्. T₁ G₁₋₃ कृत्स्नमेवोपलभ्यते; M_{3.5} दुःख (M₃ inf. lin. कृत्स्न) मेवोपपद्यते.

24 Ko om. up to प्राप्तौ (cf. v. 1. 23). — ^a) K₃ M₅ महद्दुःखं. — ^a) M विप्रयोगो महत्तरः (M₃ 'तमः; inf. lin. 'त्तरः). — After 24, D₅ (om. lines 3-4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरितिर्भवन्त्युत ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।

तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।

त्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G_{2.6} त्वया तु मम न श्रुतः (for posterior half).]

25 ^b) S₁ G₃ 'यमापदि; B_{1.3} मुच्ये महापदः; B₅ Dn₃ D₁ T₁ G₅ 'यमापदं. — ^a) B_{1.3} Da M_{3.5.6} प्रद्वेयम्; Cd (by corr.) as in text.

26 ^a) Ko D₅ कथितं; T₂ G₅ यदुक्तं; G_{1.2} विदितं; G₃ यदिदं; G₄ उदितं; G₆ अधीतं (for यतितं). K₁ च; K₃ S हि (for चै). — ^b) T₂ G_{4.5} स्वार्थं नो; G₆ न स्वार्थं (for यथा त्वं). N₁ वेत्ति. N₂ V₁ B D (except D₅) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — ^o) K₁ तथा; K₂ यत्र; Cd यतः (as in text). N_{1.2} V₁ B_{5.6} D (except D₅) क्षेमं यतः (by transp.). K₃ तत्र; T₁ मया; G₃ तथा; Cd ततः (as

G. 1. 6128
B. 1. 157. 26
K. 1. 171. 43

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मया सकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्मृतसंवत् ॥ ३०

सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्यामि भार्या नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

in text). — ^a) B₈ च (for तु). K₈ मम तु (by transp.). G_{8.6} त्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (M_{8.8} तु) तच्छ्रुतं.

27 ^a) Ś₁ Ko. 2.4 N₈ सह; N_{1.2} सा हि (for इह). K₁ सह जातास्मि पित्रा वै. — ^b) K₁ चेति; N₁ B Dn D_{1.2.4} चापि; S माता (for चेह). K₁ M₈₋₈ मतेति. Ko. 1.8 N₂ V₁ B D वै; N₁ ह; N₈ वा (for च).

28 ^a) K₁ सर्वं; G₈ वाच्यं (for स्वर्गं). K₁ N_{1.2} V₁ B₈ Da₁ Dn D₈ M₈ अपि; T G M₈₋₈ च (for हि). — ^b) Ś₁ माता चैव; K₀ यथा माता; B₈ तथा मम (for तथा माता). Ś₁ K₁ चिरंतना; Ko. 2.8 D₈ T₁ G₈ चिरात्तव; G_{1.2} मृतापि च. — ^c) N₂ बांधवाः सुहृदश्चापि. — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M तत्र (M₈ 'त्रा') वासो न कारि (T₁ कामि; M_{8.8-8} कांक्षितः). — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं स्यान्न स्त्री देशो निबन्धनम् ।

सुदूरमपि कार्यार्थे ब्रजेद्रुडहंसवत् ।

[(L. 2) G_{4.5} ब्रजेत्याशु हंसवत्.]

29 ^a) G₈ शोकस्ते. G₄ बद्धकामाया. — ^{ad}) G_{2.4} om. 29^{ad}. M₈ संवृत्तो (for संप्राप्तो). Ko D₈ शोकपरो; K₁ N₈ शोककरो; G₈ M₈₋₈ दुःखतरो. T₂ G_{8.6} सेयमा पदनुप्रासा मुंक्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं. G₈ reads 29^{ad} as in text also after 1599*. — T₂ G₈ ins. after 29: G_{2.4}, after 29^{ad}:

1598* उपस्थितं तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।
— T₂ G_{4.5} cont.:

1599* ब्राह्मणी ।

मामेव प्रेषय त्वं तु वकाय करमद्य वै ।

Thereafter G₈ reads 29^{ad} as in text. — G₂ (om. the ref.) ins. after 1598*: G₄, after 1599*:

1600* द्विजः ।

स्वागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।

तव वा तव पुत्र्याश्च अत्र वासस्य तत्फलम् ।
न शृणोपि वचो मह्यं तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।

अथवाहं न शक्यामि स्वयं मर्तुं सुतं मम ।
एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 ^a) K₁ स विनाशोऽयं; T₁ G₈ M म (T₁ त) द्विनाशाय. G_{2.4} अथ मद्रक्षणार्थं वा. — ^b) Ś₁ K₄ B Da शक्यामि; D₈ वक्ष्यामि. Ś₁ K₂ N₈ Da Dn₂ G_{3.6} M किंचन; G₈ कश्चन. — ^c) M₈ अहं बालां.

31 ^{ab}) N₁ 'चरी त्वं च. D₂ इत्थं सहचरीं. Ko D₈ नित्यं दांतां (by transp.). D₄ पितृमातृसमां. T₂ G_{8.6} तथा मातृ सदा. T₁ G₁₋₄ स्व (T₁ G₈ स) धर्मचारिणीं त्वां च (G₈ दत्तां) पुनर् (T₁ G₈ तथा) मातृ (G₈ 'त्रा' समां तथा (G₈ 'दा'). M सहधर्मचरीं नारीं दांतां मातृसमां सदा. — ^c) S सखीं च (G₈ हि) (for सखायं). — ^d) N₁ परिमितां; D₄ पारमिकां; G_{2.6} परमकां. K D₈ S (except G_{2.4} M₈) रतिं; N₁ रतिः; N₈ चिति (for गतिं).

32 ^a) N (except Ś₁) M₈ पित्रा मात्रा (by transp.). Ko. 4 D₈ तु (for च). N₁ विहिता; G₈ M₈₋₈ रहितां; M₈ निहितां. — ^b) N₁ 'भागिनी. G₈ सा गार्हस्थ्यस्य भागिनी; G₈ सदा दाक्षिण्यभागिनी. — ^c) M परिगृह्य च.

33 ^a) Ś₁ K₁ G₈ M₈ रूपसंपन्नाम्; N₁ सत्त्वं. G₄ गृहमेधां प्रियां भार्या. — ^b) N_{2.8} V₁ B₈ Dn D₁ अपि; T₁ इमां; G₈ अथ (for मम). — ^c) Ś₁ Ko-2 N₈ D_{2.5} G_{2.4} M (except M₁) ताम् (for त्वाम्). — ^d) G₄ सुवृत्ता सुपकारिणी; M₈ साध्वीं दमपरायणां. — ^e) Ś₁ K₁ B_{1.8} Da D₂ शक्यामि; G_{1.2} शक्नोमि. — ^f) G_{1.2} परमनुव्रतां. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. l. 34).

34 M transp. 34^{ab} and 34^{ad}. — ^a) G₂ कुतो युवां. — ^b) N (except Ś₁ K₁) T₁ G₁₋₅ सुतं; T₂ कथं; G₈ पुत्रं. Ś₁ B₈ शक्याम्यहं. — G₈ om. 34^{ad}. — ^c) K (except

मर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
 यस्यां दौहित्रजाल्लोकानांशंसे पितृभिः सह ।
 खयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३५
 मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
 कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ३६
 यस्मिँल्लोकाः प्रवृत्तिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
 अपापां तामहं बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

आत्मानमपि चोत्सृज्य तस्ये प्रेतवशं गतः ।
 त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
 एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
 आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
 स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
 अहो धिकां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सवान्धवः ।
 सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४०

C. 1. 6142
B. 1. 157. 41
K. 1. 171. 69

K1) Ns B D T2 Gs. 5 बालम्. G1. 2. 4 अप्राप्तयौवनं बालं.
 — 4) Ds T1 अज्ञातं; Gs विज्ञातं. — After 34,
 Ks. 4 Ds ins.:

1601* सुतां चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तं कथंचन ।
 — T G (except Gs) ins. after 34: M (om. lines
 1-2), after 33:

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
 दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तमिहोत्सहे ।
 यस्य जातस्य पितरो मुखं दृष्ट्वा दिवं गताः ।
 पितृणामृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
 तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
 मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L. 1) Gs परां प्राप्तिं. — (L. 2) Gs दैवतं तं कथं बालं.
 — (L. 4) G1. 4 अहं मुक्तः पितृक्रणाद्; G2 अहं मुक्तोऽस्मि
 पितृणां. — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि.]
 — After 1602*, T G2. 4. 5 ins.:

1603* कुत एव परित्यक्तं पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
 [T1 G2 सुतं शक्ष्याम्यहं स्वकं (for posterior half).]
 35 4) N1 B3 निक्षिप्तं. — 5) Ds Gs महात्मनः;
 T1 स्वयंभुवा. — 6) N2 V1 B D (except Ds) यया; Gs
 यत्र; M अस्यां. — 7) N1 पितृभिः समं. — 8) T1 G1. 2. 4. 5
 उत्पादितां बालां.

36 8) T1 G1-3 पितुर्जनाः. — 9) Ks इति वाप्यन्ये;
 N1. 8 नेति तु मनो; N2 V1 B D (except Ds) केचिदपरे; T1
 G1-4 मातुरित्यन्ये; T2 Gs. 6 M अपरे केचिन् (for नैव तु
 पुनः). — 10) Ko. 2 Ds मतावुभौ (by transp.); N2 उभौ
 तु तौ; V1 B Ds Dn D1. 2. 4 उभौ स्मृतौ; T1 Gs इमौ मतौ;
 G1. 2 इमौ सुतौ.

37 1) S1 K1 अस्मिन्; Ko. 3. 4 N1. 2 V1 Dn D1 यस्यां;
 D1 अस्यां (for यस्मिन्). Ks प्रसृतं. T1 Gs यस्याः काम-
 प्रसृतिश्च; T2 G4-8 M यस्यां लोके प्रतिष्ठां च; G1. 2 यस्याः
 कामं प्रसृतं च. — 2) T1 G1-3 प्रीतिर्; T2 G4-8 चरं; M
 रतिर् (for स्थिता). — 3) S (except Ms. 5) कथं (for

अहं). — 4) T1 G1-3 अहमुत्सृष्टम्; T2 G4-8 Ms-3
 उत्सृष्टमहम्; Ms उत्सृष्टं कथम्. — After 37, T G (G4. 3
 om. lines 1-2) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहंकृताम् ।
 तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ।
 काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
 उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 5) T2 G4-8 तस्यां. Ks प्रेतगतिं. K1 G4. 5 गताः;
 T2 मयि. N2 V1 B D (except Ds) तस्यामि परलोकगः;
 T1 G1-3 M गते प्रेतवशं मयि. — After 38^{ab}, Ds marg.
 sec. m. ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तं शक्नोम्येतानहं यथा ।
 — 6) Ds त्यक्तं ह्येतन्; T1 त्यक्त्वा ह्येव. S सर्वे (for व्यक्तं).
 — 7) S1 K1 Ms-3 न हि; N1 ते न; G1-3 नैव (for नेह).
 S1 शक्ष्यन्ति.

39 1) M om. च. — Gs M om. 39rd. — 2) Ko. 4
 Ds चापि; Ks चैव; Gs चेह (for चेमे).

40 1) Ko N1 सुकृच्छ्राम् (N1 च्छ्रम्); K2. 4 N3 T
 G1. 2. 4-8 M स कृच्छ्रम् (T1 सत्कृच्छ्रम्). Gs न कृच्छ्रवश-
 मापन्नो. — 2) Gs स (for न). M तद्वि (Ms 'स्य) मोक्षणे.
 — 3) N1. 2 V1 B Dn D1. 4. 5 च; T1 G1-3 Ms. 5 हि (for
 तु). K (except K1) Ds T G Ms जीवितुं. N1 क्षणं;
 Ds Gs Ms क्षमः.

Coleophon lost in G1 on a broken portion. — Major
 parvan: T2 G2-8 M संभव (for आदि). — Sub-
 parvan: S1 K N V1 B5. 6 D Ms वक्र (Ks वक्रासुर) वध;
 B1. 8 एकचक्रायां वक्रवध. — Adhy. name: Ks Ms
 ब्राह्मणप्रलापः; N1. 2 V1 ब्राह्मणचिता. — Adhy. no.
 (figures, words or both): B1 153; Dn3 156; D4m
 159; T1 154; T2 Gs M 104; G2. 6 105; G3. 4 103.
 — S'loka no.: Dn 40; Ms 50. — Aggregate s'loka
 no.: Dn3 6136.

१४६

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
 न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
 अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
 अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
 भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
 व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
 एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
 प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
 तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
 भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५

146

1 S om. उवाच. — ^a) K₂ दैन्यस्य च तव प्रभो; K₈ तव अद्यैव वि'; T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T₁ G₈ 'पैभ; G₈ 'स्य हि).

2 ^a) D₂ इव; G₈ इति; M सह (for इह). D₂ M बांधवैः (for मान'). — ^b) B₁ 'अवश्यंभा'. Ś₁ K (except K₂) N₁ D₅ 'न्ययैस्मिन्; T G 'इयकरणीये(G₈ 'यार्थे (G₂ 'इयं करणीयेयै; G₈ 'इयं करणीयार्थे); M 'इयमाविते(M₈ 'भाषिके)यै वै. — ^c) Ś₁ K_{1.2} हि; G₈ एव (for इह). B₈ वर्तते (for विद्य').

3 ^a) S च (for अथ). — ^b) K₁ 'थं विद्यते. — ^c) K (except K₁) N₃ Da D₂ स्ववृ'. T G₈ 'थां च जहि वृ'; M 'थां जहिहि वृ'. — ^d) K₄ G₂ M₈ 'अहं (for स्वयं). N₂ V₁ Dn D₁ च; G₂ सः (for वै).

4 ^a) Da₁ M₈-s नार्या; G₂ न्याय्यं. D₅ एतदेव परं नां. — ^b) G₂ परं (for कार्यं). N₁ सदा भवेत् (for सना'). G₈ लोके यत्नः सनातनः. — ^c) Ś₁ K₁ या (for यद्). K₄ Dn₁ D₂ 'यद्भर्तृहित'; S भर्तृहितं.

5 ^a) Ko D₅ T₁ G₈ M₈-s transp. तच्च and तत्र. Da तच्च (for तत्र). Ś₁ transp. तत्र and कर्म. B₈ हितं (for कृतं). — ^b) V₁ Dn D₁ इदं; T₁ G₁-s च; M₈ हि (for इह). — ^c) G₂ transp. लोके and अस्मिन्, and om. च.

6 ^a) Ko D₂ 'एष वै गुरुधर्मोयं. — ^b) G₂ सं- (for यं). T₂ G₄-s M (except M₇) पुनः (for तव). — ^c) D₅ चेत् (for the first च). N₈ पुनः (for धर्मः). — ^d) Ko

एष चैव गुरुधर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
 अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
 यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
 कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
 समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
 न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
 मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
 कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
 कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
 मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
 अहंकृतावलितैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

भूयांसत्र प्रपद्यते; D₅ भूयो नात्र प्रवर्त'; T₁ भूयादत्र प्रशस्य'.
 7 ^a) D₁ इह ते (for इत्थं). — ^b) Ś₁ K₁ transp. प्राप्तः and सोऽर्थः. D₅ अपि; G₈ मम (for मयि). — ^c) G₈ transp. कन्या and कुमारः. B D (except D₅) एका (for एव). — ^d) B₁ 'हमपि चानृणा.

8 ^a) Ś₁ सुतार्थः; K₁ स्वशक्तः. G₈ तोषणे. Ś₁ B₈ Da₂ D₄ S (except T₁) चापि; K₂ चैव. — ^b) G₈ सुताया. M 'शोरन्ववेक्षणे. — ^c) K₂ चैव (for शक्ता). K₀ तयो; K₂ शक्ता (for तथा). K₁ तथा पोषणरक्षणे. G₂ नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेनवहं.

9 ^a) T G अपि (for हि). G₈ तव हीना'. — ^b) Only M₈ 'as in text (Is न=इव?). M₈-s सर्वे (for सर्व). Ś₁ Ko_{1.2} N₁ 'सर्वकामध(N₁ 'मंज)नेश्वर; K₂ 'कामैधनेन च; K₄ N₂ V₁ B D सर्वप्राणधनेश्वर (D₅ 'कामा अकामदा); T₁ 'मानकामद; T₂ G 'मानमानद. — ^c) Ko 'चोभौ; D₅ चैतौ (for बालौ). — ^d) V₁ B (except B₈) Dn D₂ 'भरेयं; B₁ 'म तरे'. K₁ B₁ 'Da न्वहं. S वृत्ति(G₈ वृत्ति)वा(M श्रा)पि कथं भवेत्.

10 ^a) Ś₁ K₁ 'वा नाम; N₁ 'वा नारी; T₁ G₂ 'वा नाथ; T₂ G₄ 'M₈ 'वा बाला. M₈ अहं कथं हि विधवा. — ^b) S transp. विना and स्वया. — ^c) G₁ 'लोके (for स्थिता).

11 ^a) Ś₁ K₁ अहो (for अहं). N₈ G₈ 'हं किलाव'; T G₁ 'वलेपैश्च; M₈-s 'हंकाराव'. — ^b) Ś₁ प्रभो (for सुताम्). — ^c) K₁ 'N₁ 'D₄ T₂ G₄-s M संबंधैः. — G₈ om. 11^a-13^a. — ^d) Ko D₂ 'G₂ जीवितुं (for रक्षि').

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिपं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्यामि बालेऽसिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुपे यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।

अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपवृंहिताम् ।
प्रमथ्येनां हरेयुस्ते हविर्ध्वान्ना इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
अवलितैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

12 Ś1 K1 om. 12-14; Gs om. 12 (cf. v. l. 11).
— °) Ko. 4 Ds. 5 नराः; K2 N1. 2 B5 G2 तथा (for जनाः).
G2 हीनां (for सर्वे). — °) Ko V1 B5 Dn D1. 5 Gs
पतिहीनां. K2 N1. 2 नराः (for तथा).
13 Ś1 K1 om. 13; Gs om. 13^a (cf. v. l. 11, 12).
— °) Ko एवं; D2 अपि; G4 हि; M तु (for वै). G1. 2
हं विचार्य चात्मानं. — °) M क्लिश्यमाना. — °) K3
D2 सज्जनानां; Da G8 'नेपु; Ds 'नोक्ते. K3 कथंचन
(for द्विजो'). G1. 2 सज्जनस्त्रीनिपेविते. — After 13,
G1. 2. 4 ins.:

1606* स्त्रीजन्म गार्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
मातापित्रोर्वशे कन्या जडा भर्तृवशे तथा ।
अभावे चानयोः पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
अनाथत्वं स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
वस्त्रखण्डं घृताक्तं हि यथा संकृष्यते श्वभिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्चर्यगर्वितैः ।

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 12). — °) M सुतां च
(for कुलस्य). K (K1 om.) Ns M transp. एकां and
इमां. K2. 8 Ns असंस्कृतां; N1 सुसंस्कृतां; N2 V1 B1m. 6 D
(except D1. 2. 5) अनागसं; B1 अलंकृतां. T G कथं (G2
अहं) तव सुतं चेममेकं बालमसंस्कृतं. — °) S नियतुं
(for नियोक्तुं).

15 °) N1 'गान्दातुमभीप्सि'. — °) S 'दर्शनः (T2
G1. 8. 4 'न; G5 'ने). — After 15, G1 (partly mutilated). 2. 4 ins.:

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरित्रं चचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
शिक्षये तत्पिता माता तत्पुत्रश्च चरित्रतः ।

16 °) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां). Ś1 T1 मे (for
ते). — °) T1 Ms तां (for माम्). — °) Ks 'श्रुतीम्; N1

*श्रुतीम्; Ns 'स्मृतीम्. Ko. 8 N1. 3 Ds इव (for यया).

17 °) Ko तु दातुं; K4 T1 चेदिह (for चेदहं). Ś1
K1 हिंसेयं. Ds तां दातुं यदि नेच्छेयं. — °) Ds G1. 2 M
सद्गुणैः. — °) Bsm प्रमाथ्य मां; G1 'व्य मां; G2 'व्येमां.
— After 17^{ab}, G2. 4 ins.:

1608* कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।
पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निष्प्राः ।

अनाथत्वात्सुतां विद्वन्.
— °) Ko. 1 S 'ध्वरे.

18 °) Ś1 K (except K2) B5 Da D2. 4 T1 G2
संप्रेक्ष्यमाणा (T1 'णां); Ns Ds G2. 6 'णाः; G1. 3. 4 'णां. Ns
पुत्रास्; S पुत्री. — °) Ns 'रूप; G3-6 M 'रूपा. G1. 2
ह्रीयमाणां दुरात्मभिः. — °) Ns अमर्षवशं. — °) For
it, G1. 2 subst. 19^a, repeating the pāda in its
proper place.

19 T G om. 19^{ab}. — °) N2 V1 B D लोकेषु. Ś1
K1 अज्ञाता सर्वलोक. — °) B5 अजानतां; Da 'नता;
Ms-8 अरक्षती. — °) G1 अकुलीनैर्; Ms. 5 अमिष्टा. T
G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्). Ms-8 अवश्यमवशा ब्र. — After
19^{ab}, G1. 2 ins.:

1609* ह्रीयमाणामनागसाः ।

अशक्तत्वाद्दनायत्वान्.

After 19, T2 Gs ins.:

1610* मृते त्वयि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।
मृते भर्तारि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 °) T1 द्वौ (for तौ). Ns V1 B D (except
Ds. 5) च (for वि). T1 यथा (for त्वया). K4 वापि
(for चैव). K1 तव; Ns B D (except Ds) T2 G3. 1. 6
तथा (for मम). G2 त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ
त्वदात्म.

G. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्व भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।

21 °) S 'था सर्वे (G₆ ब्रह्मन्). — °) K₂ D₅ T₂
G_{1.2.6} 'शयः. — °) T₂ त्वां; G₄₋₆ मा; M_{2.5} मां (for त्वं).
— °) T₂ G₄₋₆ M_{2.5} परित्यक्तं त्वमहं.

22 °) S₁ बुद्धिर्ज्ञेया; D₅ इष्टा ह्येषा. S इष्टा ह्येषा
कुलस्त्रीणां. Cd cites व्युष्टिः (as in text). — °) K₄
transp. पूर्व and भर्तुः. Ko. 2.8 N₁ V₁ B D M₇ परां गतिं.
— °) N (except K₁; for D₅ see below) गतुं (for न
तु). K (except K₁) N₅ B_{1.6} Arjp ब्रह्मन्; N_{1.2} V₁
B_{2.5} D (for D₅ see below) ब्रह्मन्स. (for ब्राह्मण). D₅
S अनिष्टमिह पुत्रां. — °) N_{1.2} V₁ B D (except D₅) इति
धर्मविदो विदुः. — After 22, G_{1.2.4} ins.:

1611* हरिद्राक्षनपुष्पादिसौमङ्गल्ययुता सती ।
मरणं याति या भर्तुस्तद्वत्तज्जलपायिनी ।
भर्तृपादार्पितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।
गिरिजायाः सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।
S ins. after 22 (G_{1.2.4}, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं आता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं का पति नाभिनन्दति ।

[(L. 1) G₆ माता (for आता). — (L. 2) T₁
M प्र. (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the
posterior half).]

23 °) S एव (for अयं). — °) G₆ च (for इयं).
N₁ सदा; N₂ यथा. S₁ दुहित्री भीतया तथा. — °) S₁
परित्यक्तासु. — °) K₁ त्वकृते. S₁ K₁ N₁ मम (for
च मे).

24 °) N₁ त्रैतैः (for दानैः). — °) G₆ भक्त्या (for
भर्तुः). — °) Ko 'हिते रता; T₁ 'हितेप्सया; T₂ G_{1.4-6}
'हितेप्सुता; G₂ 'हितेप्सिता; G₃ च प्रियलिप्सुता. — After
24, T₁ M (except M₅) ins.:

1613* आश्रमाश्रामिसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।
स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।
क्षमा शौचमनाहारमेतावद्विदितं स्त्रियाः ।

इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

25 °) D_{2.4} अहं (for इदं). — °) K₁ N_{2.8} V₁ B D
T₁ G₁₋₈ M₆₋₈ धर्म. S₁ K₁ 'संस्कृतं; N₁ 'संमितं; D₁
'संभृतं; T₂ G₆ 'कं मतं; G_{4.5} 'कर्म तत्; M 'कं मम.
— °) K₄ च वि. (for the first चैव). Ko D₅ इष्टं मम
प्रभो ह्येतत्. — °) T₁ तवास्यैव.

26 °) S₁ B₁ एव (for अपि). — °) S₁ तदा; K₁ D₅
तथा; D₅ श्रियः; M₅ (sup. lin. as in text). 6-8 च ये (for
प्रियाः). — °) Ko N₁ V₁ B (except B₃) D (except
D₅) T G M₃ 'प्रमोक्षा. — °) Ko. 1 D₅ वापि; B₁ G_{1.2.5}
चैव (B_{1m} चेति). N_{1.3} B₅ D_{2.4} M 'तां मता; T₁ G₁₋₃
सबांधवाः; T₂ G_{4.5} मनस्विनी; G₆ महात्मनः. — After
26, Ko. 2.4 N₁ V₁ Dn D_{1.2} (om. line 2). 4.5 ins.:

1614* आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्नरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ।
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1-2) = (var.) Manu 7. 213 (v. l. आपदर्थे).]

27 Ko om. 27. — °) T₁ एकं तव; M एकेन च.
M_{2.5} सर्वे (for कृत्स्नं). — °) M आत्मना (for आत्मा वा).
K_{1.8} 'नंदन; K_{2.4} N_{1.2} V₁ B D₂ T₂ G₂₋₈ 'वर्धनः;
T₁ 'धर्मतः. G_{1.2} आत्मा चैवैकतस्तथा. — G₁ (partly
mutilated). 2 (which both om. 27^{ed}) ins. after 27^{ab};
G₄, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वान्नात्मा चैवाधिकः कुलाद् ।
आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।
विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्यः सदा त्वया ।
आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।
पुत्रजगदिदं सर्वमात्मना न समं किल ।

— G_{1.2} om. 27^{ed}. — °) S₁ पूर्वमे; K_{2.4} सर्वमेतद्वि; K₃
'मेवैतद्; D₅ 'मेतद्वै. — After 27, G₄ ins. 1615*.

28 °) S₁ पुत्रं; K₁ पुत्रौ; G₃ सुता (for सुतौ). T G₅
ते; M च (for मे). G_{1.2.4} त्वं सुतौ (for सुतौ मे).

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
 निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
 अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
 भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
 त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
 जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
 समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
 उत्सृज्यापि च मामार्यं वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।

ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तत्र ॥ ३३
 न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
 स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गार्हितम् ।
 आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तथा भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
 मुमोच वाष्पं शनकैः सभायौ भृशदुःखितः ॥ ३६

C. 1. 6150
B. 1. 158. 38
K. 1. 172. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्मचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

Ks Ñs V1 B D (except Ds) °पालय; Ñs °रक्षय; S °रक्ष
 मे (T Gs. 6 °क्ष वै; Gs °क्षणे:). — After 28, G1.2.4 ins.:

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।

श्रुत्वावधार्यतां तन्मे तत्सत् तद्वितं कुरु ।

29 °) N (except Ñs B1 D2.4) अवध्यां. S1 K1
 प्रियम्; Ko. 2-4 Ñ1.3 V1 B1.6 D (except D2.4) G1.2 स्त्रियम्.
 Ñ1 B1 Da अपि (for इति). — °) K1 प्रिय° (for the
 second धर्म°). — °) Ko. 3.4 Ñs Ds °क्षसांश्चाहुर्.
 — °) Ko D2 इति (for अपि). S1 K1 °न्यात्कुलमापदि;
 K4 °न्यात्सोथ मा°. G1.2 तन्न हन्यात्स मा°.

30 °) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 °संशयं; Ms-3
 न संश°. — °) M वधः स्त्रीणां स (Ms-3 च) संशयः.

31 °) G2 भुक्तं (for भुक्तं). — °) S1 K1-3 Ñ V1 B1
 D (except D2.5) महान् (for मया). G2 धर्मश्चोपाजितो
 मया. — After 31^{ab}, G1.2.4 ins.:

1617* त्वच्छृण्वणसंभूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— °) Ds मत्त°. G2.3 °सूताः प्रियाः प्राप्तः. — °) S1 K1
 Ñ Cd °प्यति जीवितं; Ko. 2 °ति वै मृतं; K3 °ति मारणं;
 K4 Ds °ति जीवितं. T1 मा तप्येय्य जीवितं; T2 Gs-6
 आतप्ये त्यज्य जी°; G1.2 आतप्ये जीवितं त्यजे; Ms. 6
 तस्मात्त्यक्ष्यामि जी°; Ms-8 मामेव त्यजतामतः.

32 Gs om. 32^{ab}. — °) S1 K2 विवृद्धा; K1 प्रवृ°.
 — °) Ñs Da S तद् (for एतद्). — °) S1 अहं;
 S च (Ms व; Ms वै) (for अतः).

33 °) K4 T1 G1-3 transp. अपि and च. Ds अद्य (for
 अपि). Ds अपि; Ñs V1 B Da Dn D1.2.4 हि (for च).
 — °) Ñs V1 B Dn D1.2.4 प्राप्यसि; Cd as in text.
 S1 T1 M7 प्रियां (for स्त्रियम्). G2 स्त्रियमन्यां यदीच्छसि;
 Gs वेत्स्यस्यामपि च स्त्रि°. — G1.2 (which latter om.
 33^{ad}) ins. after 33^{ab}; G4, after 33:

1618* लभस्व कुलजां कन्यां धर्मस्ते भविता पुनः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— °) Ñ1 पुनः (for तव).

34 °) Ñ V1 D Gs. 4 °पत्नीकतां (Ds °तं); T1 Ms. 5
 °कृतो; Ms-3 °कृते. — °) S1 स्वधर्मः; K1-3 Ñ1.3 Gs M
 त्वधर्मः. G1.2 कल्याण (for सुमहान्). — °) Ko. 1 T
 Gs-6 लङ्घनं. G1.2 बहुभर्तृकता तथा.

35 °) Ñ1 व्यवसायं करोम्यतः. — After 35^{ab}, K4 ins.:

1619* कुरु वाक्यं मम विभो नान्यथा मानसं कुरु ।

— °) Da आत्मार्यं. Ñs V1 B Dn D1.2.4 तारयाद्याशु;
 Da °यत्याशु; T G °य ब्रह्मन्. — °) Ko Ñ1.3 T1 G2 मम
 च; Ds T2 Gs-6 च मम; G1 धर्मं च (for चेमौ च). Ds
 दारकैः; Gs °रकं.

36 S1 K (except K4) Ñs G4 om. वैशं° उ°; D2.5 S
 om. उवाच. — °) G2 तथा; Gs तदा (for तथा). — After
 36, K4 ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while Ds T1 M ins.:

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।

न स्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।

विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।

त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न हातव्यानिमान्सदा ।

न वेत्ति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्त्वतः ।

[Before line 1, Ds ins. ब्रह्माण उ°. — (L. 1) Ds
 -स्व; T1 त्वं (for सु). T1 चेह (for गेहे). — (L. 2) Ds
 T1 तु (for स्वां). Ds पुत्रवंतीमनुव्रतां. — (L. 5) Ds
 धर्मकामौ स. Ds न मां मुंचेत तत्त्वतः (for the
 posterior half).]

— Thereafter, Ds ins. a passage of 28 lines given in
 App. I (No. 90).

वैशंपायन उवाच ।

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
किमिदं भृशदुःखातौ रोरवीथो *अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किञ्चिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातां सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽप्यत्र तारयिष्यति मामिति ।

Colophon om. in Ds. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2 N̄ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वक्रवध (B_{1.8} एकचक्रायां वक्र); K₈ वक्रासुरवध; M₈ हिडिंबवध. — Adhy. name: K₄ N̄_{1.2} V₁ ब्राह्मणीवाक्यं (K₄ 'जीविलाप:'). — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 154; Dn₈ 157; D₄ m 160; T₁ 155; T₂ G₈ M 105; G_{1.2.6} 106; G_{3.4} 104. — S'loka no.: Dn 38; M₈ 39. — Aggregate s'loka no.: Dn₈ 6174.

147

1 Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच (G₈ M₈ om. the ref.). — ^a) N̄_{1.3} G₈ निशम्य. K₈ N̄ V₁ B Da Dn D_{1.4} तु; D₈ S सा (for तत्). — ^a) N̄₂ V₁ B D (except D₈) G₂ M_{8.5.6} ततो (for भृशं). G₈ 'परीतां ते. — ^a) G₈ सा कन्या (for कन्या तौ). N̄₈ अप्यभा; D₂ अन्वभा; G₈ त्वभ्य.

2 Before 2, M ins. कन्या. — ^a) N̄₂ V₁ B D (except D₈) एवं (for इदं). G₂ बहु (for भृशं). — ^b) Ś₁ रोरवेथा; Ko N̄₁ रौरवीथ; K₁ G₂ रौरवीथा; K₈ रोरवीथा; N̄₂ V₁ Dn रोरुयेतां; B D₂ रौरुयेथा; Da D₁ रोरुयेथा; D₈ रौरुवीथा; T₁ रौरवी; G₁ रोरुवीथा. Ś₁ K₁ त्वमात्रवत्; Ko. 2-4 N̄_{1.3} त्वनाथ; D_{4.5} T G ह्यनाथ. M करुणं विलपिष्यथ. — ^a) N̄₂ V₁ B D (except D₈) वाक्यं (for किञ्चि). — ^a) Ko तत्कृत्वा; G₈ तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च). N̄₁ यत्; T₁ G₈ अपि; G_{1.2} तत् (for च). T₁ G₁₋₈ वच: (for क्षमम्).

3 ^a) Ko युवाभ्यां. — K₁ om. 3°. — ^a) V₁ Dn D_{1.4.5} G_{4.6} त्राहि; Da G₁ त्रातुं.

तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
आता च मम वालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत् न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

4 ^a) T₂ G_{4.5} अत्यर्थम्. G₁ इत्थमेवेप्यते. — ^a) Ko N̄₂ V₁ B (except B₁) Dn D_{1.5} T₁ अस्मिन्. Ś₁ K (except Ko) अभ्यागते (for उपस्थित). — ^a) Ś₁ K₁ D₁ तर त्वं; Ko N̄₂ V₁ B₃ D_{2.5} तरध्वं; N̄₁ M₆₋₈ तरतः; N̄₈ भवतः; G₂ तारितं; G₈ तरते. D₈ तु वयं; T₁ G₁₋₈ व्यसनं; T₂ G₄₋₈ M प्लवया; Cd प्लववत् (as in text).

5 ^a) N̄₈ T G दुःखात् (for दुर्गात्). — ^b) M₆₋₈ कन्या (for उत). V₁ B Dn D₁ भारत (for तारयेत्). — ^a) N̄₈ तारणात्. — ^a) = 1. 68. 47°. S आत्मा वै पुत्र उच्यते. — After 5, T₁ G (except G_{2.6}) ins.:

1622* पुत्राञ्चो नरकाज्जाणात्तनयः पुत्र उच्यते ।
(of. 1. 68. 38).

6 ^a) S आकांक्षन्ति (G_{3.4.6} M₆₋₈ 'ती). T G_{1.5} M₈ हि; G₈ M₆₋₈ ह (for च). Ś₁ K D_{2.5} दौहित्रात्. — ^b) N̄₁ V₁ B₈ Da Dn D_{1.4} मयि; S यदि (for अपि). Ś₁ K D_{2.5} त्राणं मातामहाः सदा. — ^a) Ś₁ K (except Ko) N̄₈ V₁ B₈ D_{1.4} तत् (for तान्). T₁ G₁₋₈ अहं (for स्वयं).

7 ^a) S हि (for च). — ^b) M₆₋₈ अमुं (for गते). D₈ T G M_{2.5} लोकांतरं; M₆₋₈ लोकं गते (for लोकममुं). — ^a) K₈ N̄₈ न (for अ). — ^a) Ko D_{4.5} विनश्यति न सं; K₂ 'इये नात्र सं; K₄ 'इयेनात्र सं; T₁ विनशिष्येन्न सं; T₂ G₄₋₈ विनशिष्यत्यसंशयः (G_{4.5} 'यं); G_{1.8} 'इयेनैव सं; G₂ 'इये नैव सं; M 'इयेद्वै न सं.

8 ^a) Ś₁ K₁ N̄₈ M₆₋₈ ताते च हि; Ko. 2 D₈ 'ते त्वयि; K₈ 'ते चापि; K₄ 'तेपि च; G₁ 'तेप्यभि; G₂ तथापि हि. T₁ ततोहमपि ते स्वर्गं. — ^b) D₂ विनष्टे; M₈ प्रनं. — ^a) Ko. 4 om. वि. B_{1.6} T₂ G₄₋₈ M₆₋₈ विच्छिद्येत्; D₈ उच्छिद्यात्; T₁ G₁₋₈ छिद्येत. — ^a) D₂ न तेषां; T₂ तथैषां. N₂ V₁ B D (except D₈) M₆₋₈ विप्रियं. G_{1.4}

पिण्डः पितृणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
 पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
 दुःखादुःखतरं प्राप्य त्रिष्यमतथोचिता ॥ ९
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
 संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
 आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छं तु दुहिता किल ।
 स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
 अनाथा कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
 भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा वत ॥ १२
 अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।

फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
 पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
 तदुत्सदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
 आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
 अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
 त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
 किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
 याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्वत् ॥ १७
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते केशादसात्सवान्धवे ।

C. 1. 6197
B. 1. 159. 17
K. 1. 173. 17

तत्तत्तेषां (G₄ न तत्तेषां) भि°.

9 ^{ab}) T₁ G_{1.2} त्वया (for तथा). K₃ पित्रा मात्रा च संत्यक्ता. Ś₁ K_{1.4} D₅ T₁ G_{1.2} transp. मात्रा and भ्रात्रा. S (except M₃) एव (for अहं). K₁ D₄ न संशयः; B₅ D₄ D₅ शयः; S (except M₃) न संशयः. — °) Ś₁ K_{1.2.4} मनुप्राप्य; K₃ B₁ G₃ तंरं प्राप्ता. — °) Ś₁ K₁ त्रिष्येयम्; K₃ तवेयम्; K₄ नश्ये; N₃ D₂ भवे; D₄ D₁ T₁ G₃ त्रिष्येहम्; G₁ अंशे; M गच्छे. Ko न तथोचिता.

10 ^a) = 18°. D₅ त्वयि शोकविनि°; G_{1.2} आरोगे त्वयि नि°; G₆ यि रोगविनि°. — °) D₅ च ते; M₅ पुनः. B₁ D₄ D₁ पितः; B₃ D₂ पितुः; M₅ पिता (for शिशुः). M_{3.6-8} मात्रा भ्रात्रा पुनः पिता. — K₁ om. 10^{cd}. — °) Ś₁ K (K₁ om.) N₃ D₅ M संतानं. D₅ पिंडस्य; G₁ पुत्रश्च. — °) G₅ प्रतिष्ठिति. K₄ D₄ T₂ G₅ असंशयः; T₁ G₁₋₃ M (M₃ inf. lin.) शाश्वतं (T₁ ती°).

11 ^a) T₁ धाता (for पुत्रः). T₁ G₂ सखी. — °) K_{2.3} B₅ कृच्छं हि; T₁ G₁₋₃ च; G₄ कृपणात्. — °) Ko. 3.4 N₂ V₁ B D G₃ धर्मे नियोजय.

12 ^a) M_{3.5} विवशा (for कृपणा). — °) S (except M₇) शायिनी (T₂ G₅ संशया). — °) G₃ विहीनं. T₁ G_{2.3} कृपणं. Ś₁ K₃ N₃ तव; Ko. 2 ततः; K₁ N₁ इव ते; N₂ V₁ B_{5.6} D₄ D_n D_{1.4} सदा. B₁ (m as in text), 3 D₂ विहीना तत्क्षणादहं.

13 ^a) Ś₁ अथवा न; Ko D₅ वास्य; T G अतस्त्वहं; M (except M₅) अन्यथाहं. G₄ प्रवक्ष्यामि (for करि°). — G₅ (hapl.) om. 13^b-14°. — °) Ko D₅ स्याहं; G₁ बालस्यास्य; G₃ काल°. Ko N_{1.2} V₁ B D विमोचनं; Cd as in text. — °) T₁ M बालसं. M (except M₃) करिष्या°. — °) G₂ कामं (for कर्म).

14 G₅ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — °) K₃ अथ

त्वयास्मि सततं. — °) K₃ संत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां). Ko D₅ वै द्विजोत्तम (for द्विज°). — °) S तच्चावेक्ष° (M_{3.6-8} तातावेक्ष°). Ko इति; T₁ G₂ M₃ (inf. lin. as in text), 6-8 अतः; T₂ G_{1.4.6} उत; G₃ इतः (for अपि).

15 Da om. 15^{ab}. — °) S त(G_{5.6} अ)तोत्सदर्थं (G₄ अतः सुतार्थं). Ko वै तात; N₁ D₅ धर्मार्थं. — °) Ś₁ ममवार्थं(sic); K₁ अन्वयार्थं. — °) Ko. 3.4 N_{1.2} D₅ S मां परित्यज (T₂ G₄₋₈ जे:).

16 ^a) B D_{4.5} G₃ अवश्यं. N V₁ B D (except D₅) M₃ च (for उद्ये). Ś₁ K₁ N₃ G_{2.3} रणीयार्थं (N₃ थं). — °) D₅ च; S स्म (for त्वां). B₁ कालोत्तिगा°; D₂ भ्यगा°; T₂ G₁₋₆ कालव्यतिक्रमः; M कालो व्यतिक्रमेत्. Ś₁ K₁ मा विकल्पोत्प (K₁ भि)गा°. — M om. 16^{cd}. — N reads 16^{cd} after 1623* (cf. v. l. 18). — °) G₄ अथ (for त्वया). — °) N G_{1.2} भविष्यति हिताय वै (Ś₁ K N D₅ मे).

17 ^a) Ś₁ K (except K₁) N₂ V₁ B₃ D₂ D_n D_{1.4.5} त्वतः; D₂ अतः; T₁ तु तत्; G₃ तस्मात्. N₁ T₂ G_{1.2.4-6} किं तु (G_{1.2.4} तु; G₆ तत्) तस्मात्परं दुः; M किं चातः (M₃ न्वतः; M₅ त्वतः) स्यात्परं दुः. — °) G_{1.2} यथा स्म; G₃ अस्ति मे (for यद्वयं). — °) Ko. 1.4 B₅ G₁₋₃ याचमाना; K₂ मानां. G_{1.2} M परानन्नं; G₃ परान्नं तत्. — °) T₁ G_{1.2} धावे महीं; G₃ धावामहे. Ko. 2 (sup. lin.) D₅ इतश्चेतश्च धावति.

18 ^a) = 10°. D₂ T G (except G₃) त्वयि रोगविनिर्मु°. — °) T₁ G₂ तेव (or ते च) सतां. Nil. reads अमृतेव (=जीवन्तीव). Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text. Ś₁ K₁ अतीवाहं सती लो°. — After 18, N ins.:

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।
 followed by 16^{cd} (Cd cites इतः प्रदाने). On the

G. 1. 0197
S. 1. 150. 17
K. 1. 173. 17

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निश्चयं परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुदुस्त्रयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वानिश्चय्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
ग्रहसन्निव सर्वास्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निश्चयं तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गताम्रनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

other hand, after 18, S ins.:

1624* इत्येतदुभयं तात निशाम्य तव यद्वितम् ।

तद्यवस्य तथाम्बाया हितं स्वस्य सुतस्य च ।

मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो गुणान्विताः ।

न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यतः ।

[(L. 1) T₂ G (except G₈) निशाम्य. — (L. 3) T₂ G_{2,3} पित्रोश्च पुत्राश्च; G₁ पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]

19 Before 19, Ś₁ K_{1,3} D₅ S (except M_{3,7}) ins. वैशं; Ko. 2.4 V₁ Dn D_{1,4} वैशं उ. — ⁵) N₃ निशाम्य. K₂ N₁ T₂ G_{4,5} देवनं. — ⁶) T₂ G₄₋₈ M transp. पिता and माता. Ś₁ अपि (for च). — ⁷) B₈ Da G_{1,2} M च (for प्र).

20 ^a) S तथा (for ततः). — ^b) S तु (G_{1,2} स) (for अथ). N₂ V₁ Dn D₅ M₃ तदा (for तयोः).

21 ^a) N_{1,3} V₁ B_{1,3} Dn₁ D_{1,2} T₁ पिता; B_{5,6} तात; Dn₂ D₄ पितः; T₂ G M_{3,5} पितो (for रोदीस्). N₂ Da transp. रोदीः and तात. N_{1,3} V₁ B Dn₁ D_{1,2} रुद; Dn₂ D₄ क्रुद; T G M_{3,5} रोद (for तात). Ś₁ K₁ D₅ G_{1,2} transp. मा and मातर. Dn₃ मा पितर्मा रुदे मातर; M₃₋₈ मा रोद मातर्मा तात. — ^b) K₁ तां (for त्वं). K₄ N₃ ब्रवीत् (for ब्रुवन्). N₂ V₁ B D (except D₅) स्वसस्त्विति च (Da स्विदम) ब्रवीत्; S स्वसश्च (G₆ M सेति) पुनः पुनः. — ^c) Ko. 2.3 N₃ S transp. सर्वान् and तान्. — ^d) Only Ko D₂ G_{4,6} M as in text! Ś₁ K₁ N₃ कं सो (K₁ सो) पतिष्ठति; K₂ कं सोपसर्पं; K₃ कं चोपतिष्ठते; K₄ कं सोमितिष्ठत; N_{1,2} B_{1,5,6} Da D_{1,4} T G₁₋₃ कमुपसं; V₁ B₃ Dn कमुपसं; D₅ कं समुपसं; G₆ कमपसं.

22 ^a) Ko स तृणं तु समादाय. — ^b) K₃ इदम् (for पुनर). — ^c) N₂ V₁ B D T₂ G₄ अहं (for तं). — After 22, G₆ ins. a colophon (adhy. no. 107).

23 Before 23, G₄₋₈ ins. वैशं. — ⁵) N₃ निशाम्य

ततः S निरीक्ष्य च. — ^a) S तथा (G₈ दा) ब्रुवंतं तं वाङ्, and तदा (for महान्).

24 Before 24, T₁ ins. वैशं. — ^a) T₂ G₄₋₈ M इदमंतरमित्येव (T₂ G₆ वं; cf. 1. 51. 16. — ^b) Ko तत्र प्रविश्य; D₄ समभिष्ट; T₁ G₁₋₃ सममुष्ट. Ko च (for तान्). — ^c) K₄ D₂ G₁₋₄ M (except M₃) एव (for इव). — ^d) G_{4,6} M_{3,6-8} सांत्वयामास वै गिरा; M₃ (inf. lin.). ⁵ सिंचंती वाक्यमत्र.

Colophon om. in G₈. — Major parvan: T₂ G₁₋₃ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2 N₁ V₁ B Da Dn_{1,2} D_{1,2,5} M_{3,5} वक्रवध (B_{1,3} एकचक्रायां वक्र); K₃ वक्रराक्षसवध. — Adhy. name: Ko. 4 बालोपश्रुतिः; N_{1,2} V₁ ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्यं; G₁ पुत्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 155; Dn₃ 158; D₄ m 161; T₁ 156; T₂ G₆ M 106; G_{1,2} 107; G_{3,4} 105. — S'loka no.: Dn 24; M₃ 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is not om. in Ś₁ K₁). — ^a) G₆ मूलफलं. — ^b) Ś₁ K₁ V₁ B_{3,6} Dn D₁ M_{3,5} त्वाप्यपकं; Ko N₃ D₆ M₃ (inf. lin.) त्वा ह्यपकं; K₂₋₄ N_{1,2} B_{1,5} Da D_{2,4} त्वा व्यपकं; T G M₃₋₈ तद्विदित्वापकर्षेयं (T₁ कर्षामि). — ^c) Ś₁ चेद्यपकर्षि; D₃ T₁ चेदपि कं; G₆ चेदं व्यपोहितं; G₈ चेदं परीक्षितं.

2 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) Ko अत्र; T₁ G₃ तद् (for तु). — ^b) Ś₁ मानुष्याणां; B₃ मनुष्येण. — After 2, S ins.:

1625* तथापि तत्त्वमाख्यास्ये एतद्दुःखस्य संभवम् ।

शक्यं वा यदि वाशक्यं शृणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) G_{1,2} M₃ दुःखस्यैतस्य; M₃ दुःखस्यैकस्य; M₃₋₈

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्वीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य वको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराणित्यभिर्जनपदं बली ॥ ४

नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्व्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्दत्त्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९

C. 1. 6214
B. 1. 180. 9
K. 1. 174. 22

दुःखस्यैवास्य (for एतदुःखं). — (L. 2) G₂ यथातथा.]

3 ^b) Ś1 नामास्ति; T₂ G नामेह (for वसति). — After 3^{ab}, S ins.:

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।

तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।

वको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां. — (L. 3) T G₂ transp. नाम्ना and वै. M₃ दुरात्मा. G₁ 2 वकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः.]

— K₁ om. 3^a-4^b. — T₁ G₁-3 repeat 3^{ad} (with v. l.) after 8, M₅ after 9. — ^a) M₅ (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च). Ś1 Ń₂ D₁ अस्य (for च). — After 3, S (G₆ om. line 1) ins.:

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।

तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L. 1) T₁ बलं; G₃ प्रलम्बाक्षः; M₃ लम्बकः. T₂ G₄ 5 माथिकः कामरूपी स; G₂ M₃ (inf. lin.). 5 प्रबलः (G₂ प्रलम्बः) कामरूपी च. G₁ 2 M₃ (inf. lin.) सु (for वै). — (L. 2) T₁ M₆-3 वर्षोप्यत्र; G₁ 1 पौण्यच.]

4 K₈ om. 4; K₁ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). T₁ G₁-3 M repeat 4^{ab} with v. l. (cf. v. l. 8, 9). — ^a) Ś1 K₀ 2. 4 दुष्टो. Ś1 K₂ Ń₃ मांसस्य; K₀ 4 मांसादो. — ^b) M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In S, 4^{ab} is followed by 5^a-8^a (T G om. 6); cf. also v. l. 8, 9. — ^a) Ś1 K₂ 4 D₅ T₁ G₁-3 इदं (for इमं). Ś1 K₁ वशी (for बली).

5 For S cf. v. l. 8 and 9. — ^b) K₂ 4 B (except B₁) D₁ T₂ G M₃ 'न्वितं; Da 'समुद्धितं. — ^c) T₁ सत्कृते. — ^d) M₃ पापेभ्यश्च. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 91).

6 T G om. 6. — ^a) Ś1 transp. तस्य and विहि'. — D₂ om. 6^a-7^b. — ^c) Ś1 K Ń₃ D₅ महिषः (K₃ 'पं). Ś1 'श्चैव. — ^d) Ś1 K₁ 4 Ń₃ Da D₁ 5 तम् (for तद्).

7 D₂ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) S एकैकं. Ń₁ 2 V₁ B D (except D₅; D₂ om.) अपि (for एव). S पुरुषं. — ^b) S संप्रयच्छति वेतनं. — ^c) K₁ B₁ संवारो; K₂ न वा; G₂ सवार्यो; G₃ सदारो. G₂ विप्रैर (for वर्षैर). — ^d) K₄ Ń₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₁-3 सुकरो; Cd as in text. K₀ D₅ नृणां. T₂ G₄-8 M भविष्यत्य-सुखाय वै (M₃ 'य नः; M₅ तिष्ठेत समये कृते).

8 ^a) K₄ Ń₁ 2 V₁ B D (except D₅) केचिद् (for चापि). — ^b) K₄ Ń V₁ B Da D₂ 2. 4 यतंति; D₂ 1. 3 D₁ वदंति; T₁ यततः. — ^c) K₀ D₅ भक्षयेत्युनः; T G भक्षयिष्यति. — After 8, T₁ G₁-3 repeat 3^{ad}-4^{ab} and then read 4^{ad}-5^{ab}; on the other hand, after 8, T₂ G₄-8 read 4^{ad}-5^{ab} (cf. v. l. 9).

9 ^a) Ś1 K (except K₄) 'ग्रहो; Ń₃ 'गृहो; G₁ 4. 5 'पुरे; G₃ विप्रकीर्यरुहे (sic). — ^b) Ń₁ B₅ वकः; D₅ न्यायं; T₂ G₂ ह्येवं; G₃ 4 ह्यपि (for नायं). K₁ Da₂ M₅-8 नायम्; Ń₁ B₅ स्वयम्; D₅ G M₃ 5 न्यायम् (G₆ न्यायाद्). Ń₁ इहागतः; T₂ उपास्थितः; G उपाश्रितः. T₁ द्वे चान्यायमु-पाश्रिताः. — After 9^{ab}, K₄ Ń₂ V₁ B D ins.:

G. 1. 0214
S. 1. 100. 10
K. 1. 174. 28

एतदहं वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।

विषये नित्यमुद्रियाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।

गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२

विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपाजितम् ।

त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।

— °) K₄ जनपदे (for जन°). — °) N₃ यो वै तस्याद्य शश्वतः; S न करोतीह (G_{1.2} °तीति; G₈ °ति हि; G₅ °ति ह) शा°. — After 9, M₈ repeats 3rd-4th and 5th, and then reads 4th-5th; on the other hand, after 9, M_{8.6-8} repeat 4th, 5th, and then read 4th-5th (of. v. l. 8).

10 °) N₃ ते; D₁ मे (for ये). S (except T₂) दुर्बलाश्रये. — °) V₁ Nil. (comm.) नित्यवास्तव्याः; D₁ यस्य तूद्रिमाः; D_n (erroneously) Nilp as in text. S सत्सु चान्येषु देशेषु. — °) S कु(G₄ अ)राजविषये रताः (G_{1.2} °यं गताः). — After 10, K₄ ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।

परित्यागं नेच्छमाना वसामो नगरे ततः ।

एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।

दीयमाने नरकरे सततं वक्राक्षसे ।

11 °) D₄ पुरुषाः (for ब्राह्मणाः). K₄ Cd वस्तव्याः; B₈ Da D₂ वास्त°. — °) M_{8.7} सर्वं तच्च; M₈ सर्वं स्वः; M₈ सर्वं तं (for कस्य वा). G₁ वाञ्छन्ति (for वा छन्द°). K (except K₁) D_{4.5} ब्रह्मचारिणः. — °) S₁ K_{1.4} B_{1.5} D_{n8} D_{1.2.4} M (except M₈) °रैतैर्हि; N₁ °रैतैर्न. K₁ वास°; K₄ B₈ Da वस्य°; N₁ रस्य°; N₂ V₁ M वत्सन्ति; B₈ वत्स्य°; D₁ वात्स्य°. D₈ °रैतैर्विहीनस्य; T G °रैते वसत्येव.

12 After 12th, G_{1.2.4} ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।

— °) T G त्रयेण; M₈₋₈ त्रयाणां. K₈ N₁ V₁ B D संचयेनास्य (N₁ उपचयेनास्य; D₈ °येनेह); T G संचितेनेह. — °) S₁ वर्जयेत्; K_{1.2.4} D₈ वध°; K₈ वृद्ध°; N_{1.2} V₁ B D (except D₈) तार°; M₈₋₈ कार°.

13 °) N₈ कथं (for मया). K₀ D₈ सर्वं; D₁ भेदा; S खेतत् (M₈₋₈ त्वत्र) (for चेदं). — °) S₁ transp. त्रयं and

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।

भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४

न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।

सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्यामि कथंचन ।

गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १५

सोऽहं दुःखार्णवे मयो महत्यसुतरे भृशम् ।

सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।

ततो नः सहितान्शुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

सर्वं. K₀ D₈ एतद् (for सर्वं). K₁ उपाश्रितः. N₈ अस्माभिः समु°; S त्रितयं (M_{8.5} त्रयं च) समुपाश्रितं (M₈₋₈ °पाश्रितं). — °) K_{0.8} N₈ ताम्; K₄ तम्; N_{1.2} V₁ B D तद् (for त). T G त्विमां. — °) K₂ N_{1.2} V₁ B D तप्स्यामहे. 14 °) T₁ हेतुः; G₈ पापः (for वारः). — °) T₁ G_{1.2.8} पुरुषं. T₁ G_{1.2} M₈₋₈ चैकं; G₈ पेयं. — °) K_{0.1.4} D₈ तथा; K₈ यथा (for मया).

15 K₂ om. 15th def. — °) D₂ शक्नोमि. K₀ V₁ D_n D₁ T₁ कदाचन. B (except B₁) D_n D₄ न च (B₈ हि) शक्यामि कंचन. — °) S₁ V₁ D_n D₁ चैव; S चान्यां (for चापि). — °) K₀ भामिनि; S राक्षसात्.

16 °) N₈ शोकार्णवे. — °) N_{1.2} V₁ B_{8.5} D (except D_n) T₂ G °त्वसुकरे; T₁ मुह्याम्यनुकृतो. — °) S₁ K₀₋₈ B_{1m} D₈ एभिर्; K₄ B₈ G_{1-8.5} M तैर्; G₄ इह; G₈ अहं (for एतैर्). — °) S₁ सह (for अद्य). — °) S₁ K₁ निःसहितः; K₀ D₈ सह हि वक्रः. N₈ कुद्धः; S रक्षः (for शुद्रः). — °) S₁ °युक्ष्यति; K_{1.8} N_{1.8} D₄ T₁ G₈ °योक्ष्यति; K₂ °योक्ष्यते; K₄ सर्वान्नो घातयिष्यति; B_{1.8} °भोक्ष्यते; D₈ °नेवाय भो°; G₄ °नै भक्षयिष्यति; M₈₋₈ °नेवावभो°. — After 16, T G ins.:

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्तं प्रश्नतोऽनघे ।

[G_{1.2} °कं पृच्छते भृशं.]

Colophon om. in S₁. — Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K₀₋₈ N₁ V₁ B Da D_{n1.2} D_{1.2.4} T₂ M₈ वक्रवध (B_{1.8} एकचक्रायां वक्र°). — Adhy. name: K₂ ब्राह्मणप्रश्नः; K₄ G₁ ब्राह्मणवाक्यं; N_{1.2} V₁ कुंतीप्रश्नः; D₈ कुंती प्रति ब्राह्मणवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 155; D_{n8} 159; D_{4m} 162; T₁ 157; T₂ G₈ M 107; G_{1.2.8} 108; G_{8.4} 106. — S'loka no.: D_n 17; M₈ 30. — Aggregata s'loka no.: D_{n2} 6215.

१४९

कुन्त्युवाच ।

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
 उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
 एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
 न ते तयोस्तथा पत्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
 मम पञ्च सुता ब्रह्मस्तेषामेको गमिष्यति ।
 त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
 ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४

न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
 यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
 आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
 ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो आत्मवधो मम ॥ ६
 ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
 अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो आत्मवधो मम ॥ ७
 न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
 परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८
 अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
 निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

C. 1. 6229
B. 1. 161. 9
K. 1. 175. 9

149

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ś1 K (except Ko) संतापः (for विषादः). — °) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — °) Ns परिदृष्टः; G1 (sup. lin. as in text) किं नु दृष्टः. Ks मे (for उत्र). — °) N1 T Gs-8 M राक्षसात् (for रक्षसः). G1.2 मोक्षयेहं निशाचरात्. — After 1, S (except Ms) ins.:

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2nd. — T स्वपुत्र; G2.4 सुपुत्र; Gs न पुत्र.]

2 G4 om. 2. — °) Ś1 K1 चैव (for तव). — °) Ś1 एका (for कन्या). Ś1 कन्या; Ks चैव; T1 एका च (for चैका). — °) Ś1 K2 Ds तु; Ko.3.4 तु; N1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 Ns M) एतयोः (for तयोः). — °) Ś1 K1 Ns V1 Bs D (except Ds.4.5) तव (for तत्र).

3 °) G1 भविष्यति (for गमि). — °) Ks T1 G4.6 Ms तदर्थः; Ks यद्. — °) Ks दुष्टस्य (for पाप).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) K1 N1 तार्थे; D2 G2.6 तार्थे; M (except Ms) ताय. Ks कदाचन. — °) V1 Dn D1.6 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ns वियोजयं; V1 Bs Dn D1 वियोजयन्.

5 °) S न त्वेतद् (T2 Gs त्वेतं; G1.2 ह्येतद्; G4 त्वेवं) धर्मनित्यानां (M नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्करं. — °) N V1 Dn D1.5 M (except Ms) नार्थं. — °) Ks S चापि (T1 सोपि; Ms as in text). Ś1 K (except Ko) N1 Da Gs नात्म.

6 °) Ko G1 च (for तु). T1 मम; G1.2 वधः (for मया). — °) Ś1 Ko.1.4 V1 Bs Da2 G1 (before corr.) M रोचते; Dn1 योजये. — °) Ś1 K Ds ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S त्ववध्याभ्यां. — °) = 7^d. Ś1 K3.4 D1.5 श्रेयो नात्म; Ko.2 N V1 B Da Dn D2.4 T1 Gs.4.6 M यानात्म; K1 T2 G1.2.5 यो ह्यात्म. — After 6, Gs ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Ś1 K1 om. 7. — °) K (K1 om.) Ds Gs ब्रह्महत्या. Ns ध्याफलं प्राप्य. — °) Ds तु; Gs इह (for अत्र). — After 7^{ab}, Ms ins.:

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।

— G1 (hapl.) om. 7^a-8^d. — °) N1 हि; Bs तु (for अपि). Ks.4 पूर्वकं कृत्वा. — °) = 6^d. Ko.2.3 श्रेयो नात्म; Ks यां नात्म; N1.2 V1 B D व (Da प) रमात्म; Ns Gs M कृतस्त्वात्मवधो (Ns तो); T Gs.4.6 कृतस्त्वात्म. Gs प्रत्यवायो ह बुध्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — °) N1 धर्म (for वधं). — °) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मनः). Ms-3 सखे (for शुभे). — °) Ds T2 Gs-8 Ms मम; Ds अपि (for मयि).

9 °) Ś1 K1-4 Ds त्वस्मिन्; G1.2 ह्यस्मिन्. — °) Gs कृते (for वधे). — °) Ś1 K1 एव; Ko.3.4 अस्य; D1 T G हि (Gs इह); Ds अत्र; Ms-3 अनु (for प्र).

10 °) N V1 B (except B1) Da Dn2.23 M गृहं.

C. 1. 6230
B. 1. 161. 10
K. 1. 175. 10

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंसे कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्षया इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।

मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— °) Ko Ds हि (for च). — °) Ns महत् (for मतम्).
N1.2 V1 B D (except Ds) नृशंसो गर्हितो बुधैः.

11 °) Ns transp. कुर्यान् and न. Ko Bs अ; S
(except Gs) च (for न). Ms. 5 पापकं; Ms-8 पापकृत
(for निन्दितं). — °) Ko G4 transp. न and नृशंसं. V1
B1 Dn D1.5 T G कथंचन. Ns न च कर्ता कदा. — °) S1
Ko-2 T1 पूर्व. — °) S प्रादुर्धर्मविदो जनाः.

12 °) Ns M (except Ms) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S
(except G1.2) सह दारेण. — °) D2 शोयं. M विनश्ये-
यमहं स्वयं. — °) Gs अनुमन्ये. K1.2 N2.3 V1 B D M
(except Ms) कदाचन.

13 K1 S om. उवाच; S1 om. the ref. — °) D2
मम; G4 पूज्या (for रक्षया). S1 G6 स्थिता; K1 स्थित; T
Gs-5 स्थिति; G1.2 ध्रुवं; Ms-8 स्मृताः.

14 °) Gs समापत्यवि. — °) Ko Ds मन्त्रसंसिद्धः.
— °) N1 T G तपस्वी. Ko मम पुत्रो महाबल.

15 °) Ns स; D4 तु (for च). — °) G1 transp.
प्राप° and भोज°. — °) S मोचयि°.

16 °) T2 G1 (before corr.). 3-5 वीर्येण.

17 °) G1 त्वयेदं. S1 K1.2 कस्यचिद्; Gs केन°.
— °) S1 K1 नाहंतव्यं (sio). G1.2 कदाचन.

18 °) K4 D1 चाभ्यनु°; Da Dns Ms-8 चाप्यनु°; T1

हमनु°; G1 वाननु°. — °) N1.2 B1m. 2.6 Dn1 Ds यत्;
Dns D2 यः (for यं). — °) S1 K4 N V1 B3.6 Da1 Dn
D1.2 तथा; K1 तदा; B5 यथा; D4 तु यत् (for तथा). T
G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — °) D2 विज्ञायेति. T G
इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K1 om. 19-20. N1.2 V1 B Da Dn D1.4 T1
om. वैशं उ°; S1 K2-4 D2.5 T2 G M om. उवाच.
— °) G1.2 स (for तु). — °) G1.2 पुत्रः (for विप्रो).
S transp. भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 19). — °) S1 transp. कुन्ती
and विप्रः. — °) Ko. 3.4 तदाब्रू°; M तदब्रू°. — °) S
प्रतिजज्ञे तथेति सः (G1.2 तथा हि सः; Gs °थेति च).

Colophon om. in K1. — Major parvan: T2 G M
संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: S1 Ko. 2.3 N V1
B D T2 वक्रवध (B1.3 एकचक्रायां वक्र°). — Adhy.
name: K4 ब्राह्मणसमाश्वासनं; N1.2 V1 भीमवक्रवधांगीकारः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 157; Dns
160; D1m 163; T1 158; T2 Gs M 108; G1.2 (sup.
lin.). 6 109; G2-4 107. — S'loka no.: Dn 20; Ms
21. — Aggregate s'loka no.: Dn2 6235.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicle of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüdgers, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di materiali impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project.'

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.

Chief of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 5,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras.	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Chief of Sangli.	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Bavda.	" 101
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

SINGLE DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhore	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay.	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 140
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 150

Class B (*Deferred payment*):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 165
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

- Price of fascicule 5 . . . . . Rs. 7-0
- Price of fascicules 1-5 . . . . . " 20-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

All prices are liable to be enhanced after 1931.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 6.

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

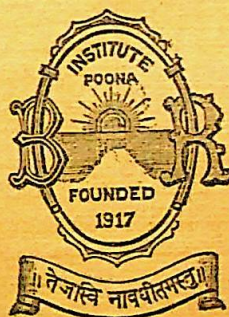
VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; PROF. S. K. BELVALKAR;
PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. V. G. PARANJPE;
PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA Esq.;
PROF. M. WINTERNITZ; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,
RULER OF AUNDH

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1932

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. L. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded. . . . In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your 'Foreword,' and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of 'purifying' the

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your 'Foreword'. It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented. . . . As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

१५०

वैशंपायन उवाच ।

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३

कुन्तयुवाच ।

ममैव वचनादेव करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थं महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थं स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

G. 1. 8249
B. 1. 162. 9
K. 1. 178. 12

150

1 Ś1 K (except Ko) Ds S om. उवाच. — °) B1.3
Ds S करिष्यामीति (Gs प्रतिज्ञाते तु; cf. 1°). — °) N1.2
V1 B D (except Ds) अथ (for तु). Gs करिष्यामीति
भा. — °) T G °मुः सहिताः सर्वे. — °) Many MSS.
भैक्ष्य°. — After 1, Ds (om. lines 3-4) S ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।

बुबोध धर्मराजस्तु हृषितं भीममच्युतम् ।

हर्षितुं कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।

स समीक्ष्य तदा राजञ्ज्योतुकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) Ds ह्यापूर्णं; T1 Gs संपूर्णं. — (L. 2) Ds G1-3

Ms-3 हर्षितं. Ds वीरमुत्तमं; Gs भीममुद्धतं. — (L. 3)

T1 Gs हर्षितं; T2 भाषितं; G1.2 तोपस्य; Gs भाषितुं; Gs

हर्षितुं. T1 साबोधयद्गुरुः; Gs Ms. 5 साचितयद्गुरुः. Ms-3

यन्म्रभुः. — (L. 4) T1 स सम्यक्तुः; M प्रसमी. Ms-3

राजा. G1.2 योदुकामं; Ms-3 ज्ञातुकामो. T1 पृथां; T2

Gs विशां (for युधां).]

2 °) Ś1 Ko. 1 B3m Ms तज् (for तं). — °) Ko. 2.3

कुंती° (for पाण्डु°). — °) Gs एतत् (for एकस्). Ś1 K1

रहस्यनुप्रविश्यै; T1 G1 रहस्यमुपवि. — °) Ś1 तत्र; T1

सुतः; Gs परि. (for ततः). Ms ततोपृच्छस मा°.

3 Before 3, Ś1 T1 ins. युधिष्ठिरः; Ks N1.2 V1 B D

(except Ds) युधिष्ठिर उ°. — °) K1.3 Ds T1 G1-3 M

भवत्यानु°. T1 G1-3 M किंचिद्; Cd as in text. — °) Ś1

K Ds तदयं (Ś1 K1 अयं वा; Ds स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; N1

V1 B Da Dn D1.2.4 M स्वयं (N1.3 B3 M अयं) वा
कर्तुमिच्छति.

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Gs एव (for एव).

Ko G (except G1.3) M (except M3) एव; N1 एतत्

(for एव). — °) Ś1 K1 N3 T1 परंतप. — °) K1 Gs

°णार्थ. Ko. 3.4 महत्कर्म; N1 परं कृ°; Ds महाकृ°. — °) Ś1

Ko. 1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1.2 मोचयन्नगरं च यत्. — After

4, G1.2.4 ins.:

1636* वकाय कल्पितं पुत्र महान्तं बलिमुत्तमम् ।

भीमो भुनक्ति संपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) G1 सुनक्तु. Gs संपुष्टिम्. G2 °हं तु तर्पयत्.]

5 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — °) Gs इदं तु (for
किमिदं). N1 तीव्रं (for तीक्ष्णं). — °) N1 V1 B D
(except D1.5) Ms दुष्करं.

6 °) Ś1 G1.2 स्वपुत्रं; Ks त्वं सु°. Ko °कुमर्हसि.

— °) Ś1 °वृद्धि°; Ko. 3m N3 Ds °वृत्त°; K3 °वृद्ध°; N1.2

V1 B Da Dn D1.2.4 °वेद°; T2 Gs-3 विरुद्धश; G1 लोके

वृद्धिविरुद्धश; G2 °वृत्तिपु रुद्धश. Ś1 T1 वा; N1.2 V1 B D

(except Ds) हि; T2 G M च (for वै). — °) K2 D2 T

G °त्यागः. T G कृतस्य (Gs त्वया). Ms transp. कृतं and

त्वया. Bs मया; Gs कृतः (for त्वया).

7 °) N3 बाहुं. — °) T2 Gs वयं (for सुखं). N1.2

V1 B D शयामहे; Gs वसा°. — °) K (except K1)

उज्जिहीर्षां; Ds तज्जिहीर्षां; Ds जेतुं हर्षां. K1 Ms वयं

(for पुनः).

[641]

G. 1. 6249
B. 1. 162. 9
K. 1. 178. 12

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९

यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुधराम् ।

इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०

तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।

कच्चिन् दुःखैर्बुद्धिस्ते विभुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।

न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्भवसायः कृतो मया ॥ १२

इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।

तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।

एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन् नश्यति ॥ १३

दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।

हिडिम्बस्य वधाचैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४

बाहोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।

येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५

वृकोदरबलो नान्यो न भूतो न भविष्यति ।

योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६

जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्गात्पतितो गिरौ ।

8 D₂ om. 8^{ab}. — °) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D₅)
रजनीः (for वसतीः). — °) K₁ दुष्टः (for दुःखाच्).

9 °) G₂ सूर्यवीर्यस्य. — °) G₃ भयात् (for वयम्).
— °) G₁ M अमात्यश्चापि पापात्मा. — °) B₅ D₅ M स
(for च). S₁ K₁ प्ररोचनः (of. v. l. 1. 132. 2).

10 °) K₀ वीर्यमनुश्रिः; K_{2.4} Ñ₈ G₁₋₃ °यमुपाश्रिः;
T₂ G_{4.5} बाहुमुपाः; G₆ बाहु समाः; M विक्रममासाद्य.
— After 10^{ab}, G_{1.2} ins.:

1637* भोक्तुमिच्छामहे मातः निःसपत्ना महामनः ।

[G₂ राज्यं (for मातः) and महात्मनः (for महामनः).]

— °) G_{1.2} इमानन्यानुप्राप्तान्. — After 10, G_{1.2} ins.:

1638* कर्णे दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 °) G₃ तां तव (for कां त्वया). — °) K_{0.1} G₁
कश्चित्; K₂ G₂ किञ्चित्; K₄ B_{1m} D₂ कथं; D_{n1} कश्चित्.
K₈ Ñ₅ V₁ B_{1.5} Da D_{n1.2} D_{1.5} M_{3.5} तु; B_{1m} D₂ T₁
तु (for न). Ñ₁ तु (for ते). B₃ कथं तु दुःखैर्बुद्धिस्; G₈
कश्चिदुःखेन बु. — °) S₁ K₀ Ñ₁ V₁ B_{1.5} D (except Da)
M_{3.5} विलुप्ता; B₃ ते लुप्ता. S₁ K T₁ G₃ M₃ °चेतना; G₂
सा; M₅ सं.

12 G₁ om. 12. S₁ K₁ S om. उवाच. — °) M₃
transp. युधि° and न. — °) S₁ Ñ₂ V₁ B D (except
D₅) त्वया कार्यो वृकोदरे (S₁ °यः परंतप). — °) S₁ वृत्तो
(for कृतो). — After 12, T G (except G₁) M₃ ins.:

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विभुता गतचेतना ।

[Of. 11^{ad}. G₆ जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior
half).]

13 G₆ om. 13. — °) D₅ विपत्तौ विप्रभवने. — After
13^{ab}, N (except Ñ_{2.3} Da) ins.:

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां संकृता वीतमन्यवः ।

— °) M₅ अस्य (for तस्य). K₄ V₁ B D (except D₅)
M₁ पार्यं; T₁ तत्र (for तात). — °) T G (G₆ om.) मयैषा

(T₁ °ता). T₂ G_{1.4.5} °मीक्ष्यते; G₂ °क्ष्यता. — M om.
13^{ab}. — °) G₈ एतावतैव पुरुषैः (sic). — °) T₂ G (G₆
om.) कृते. S₁ K₁ B₃ यस्य (for यस्मिन्). Ñ₁ Da₁ G₃
पश्यति (for नश्य°). — After 13, T G (except G₆) ins.:

1641* ब्राह्मणार्थं महान्धर्मो जानतीत्यं वृकोदरे ।

[T₁ जानान्यर्थं; G_{1.2} जानामीत्यं; G₃ जानीतार्थं; G₄
जानातीत्यं. G₁ वृकोदर.]

— On the other hand, Ñ₂ V₁ B (except B₁) D
ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्विहुगुणं ततः ।

14 T₁ om. 14. — °) T₂ G_{1.2.5} वीर्यं; G_{2.4.6} M
वीरं (for भीमं). D₁ तं दृष्ट्वा भीमविं. — °) M₅ वने;
M₆₋₈ वयं (for महत्). — S₁ K₁ (hapl.) om. 14^{ab}.
15^{ab}. — °) K₁ हेडंब°. Ñ₁ वधे. Ñ₁ V₁ D_n D₅ M₃ चैवं.
— °) G₆ विश्वासोयं.

15 S₁ K₁ om. 15^{ab} (of. v. l. 14). — °) Ñ₈ बाहोर.
K (K₁ om.) D_{2.5} बलं and भीमस्य. B₆ Da D₁ तु (for
हि). — °) Da M (except M₃) युतबलं. Ñ₃ मतं (for
महत्). — °) S₁ K₁ Da M₅ तेन; T₂ ते च. K₄ G_{1.2}
जगत् (for गज-). — °) S₁ °ढा गजसाह्वयात्. Nilp
निगूढा.

16 °) M च (for न). S₁ K Ñ₈ D₅ °बले (S₁ K₁
बलान्) नान्यो; Ñ_{1.2} V₁ B Da D_n D_{1.4} वृकोदरेण सदृशो
(B₃ orig. सहितो); D₂ भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदरादली
हान्यो (G_{2.6} हन्यो sic). — °) Ñ₈ S जातो (G₃ जातु)
(for भूतो). Ñ₈ T₂ G_{2.4.6} M₃ न जनिष्यति; G_{1.2} M₆₋₈
न जनिष्यते; M₅ जनयिष्यति. Ñ_{1.2} V₁ B D (except
D_{2.5}) बलेनान्यो न विद्यते. — °) S₁ K₁ °भ्युपेयाद्; Ñ₁ V₁
B (except B₅) D_{1.2} यो व्यतीयाद्; T₂ G_{4.5} यो हि युध्याद्;
G₁ योभियुध्याद्; G₃ °भ्युपायाद्; M₆₋₈ यो ह्युदीयाद्. — °)
Ñ₈ V₁ B₅ D_n D₁ चक्रधरं स्वं; B₁ D₅ T₁ G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अर्थो द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाह्नौ कान्नाभ्यादिति मे श्रुतम् ॥ २१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।

स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान् व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तसादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७

G. 1. 6299
B. 1. 163. 3
K. 1. 177. 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G. 4. 5) M^s 'धरः स्वयं'.

17 ^a) K_{0.1} N^s B_{1.5} D (except D_{1.5}) T₂ G₃ चैव;
K₃ स्वेप; G₁ प्येप; G_{2.4} ह्येप. — ^c) K_{1.2} N^s V₁ B D G₃
M_{3.6-8} अस्य; T₁ G_{1.2.6} M^s यस्य. — ^d) = 1. 114. 13^b.
Da T₂ G₆ 'चूर्णिताः. G₃ गात्रेण चूर्णिताः. — After 17,
M_{3.5} ins.:

1643* तथा हि दृष्टं स्वमं तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो बकं हत्वा नागैः परिवारितः ।

दृष्टः पुनरिमं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 ^a) K₃ N^s 1.2 V₁ B D (except D₅) ज्ञात्वा (for
स्मृ^०). — ^b) G₆ पार्थिव (for पाण्ड^०). — ^c) ¹ K₁ om.
18^c-20^b. — ^e) K_{0.4} D₄ प्रतीकारे च; K_{2.3} T₂ G_{1.4-5}
प्रती^०; N^s 1.2 V₁ B_{1.8.6} D_n D_{1.2} 'कार्ये च; B₅ प्रतिकारे च;
D₅ 'काराय; G₃ M₃ 'कार्ये च. K (K₁ om.) वासस्य
(for विप्र^०).

19 ¹ K₁ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) S च (for
इदं). K₂ T G M_{3.5} transp. लोभात् and मोहात्. M₃
दौर्बल्यात् (for चाज्ञा^०). K₄ विनिश्चयं; T G M_{3.5} न च
भ्रमात्. — ^c) K₂₋₄ N^s 1.2 Da₁ D_{2.5} M₃ धर्मज्ञ. K₂
महान् (for मया). T G M_{3.6-8} इदं व्यवसितं वीर
बुद्धिपूर्वमिदं कृतं.

20 ¹ K₁ om. 20^{ab}; K₃ om. 20 (cf. v. l. 18).
— ^a) S 'पि (M_{3.6-8} 'भि-) निर्बुद्धौ. — ^c) Da₁ T₁ G
M₃₋₈ प्रतिकारः (G₄ प्रतीकारं). N^s 1 अय; B₅ तु; G₅ स्य
(for च). N^s 1 B₅ D₄ विप्रस्य (for वास^०). — ^d) K₄ N

B₅ 'मंश्चाच'. T₁ परमो (for चरितो). D₂ मया (for
महान्).

21 ^a) N^s 1 S (except G₂) केषुचित् (for कर्हि^०).
— T₁ om. 21^{cd}. — ^c) K₃ transp. क्षत्रियः and स.
— ^d) N^s 1 V₁ B D (except D₅) आप्नु^० (for प्राप्तु^०). N^s 2.3
V₁ B D (except D₅) मे मतिः; T₂ नः श्रु^०; G₁ विश्रुतं; G₂
न श्रुतः; G₂₋₅ M न श्रु^०; G₆ निश्चितं.

22 ^a) N^s 1.2 V₁ B D (except D₅) read क्षत्रियः
after कुर्वाणः. — ^d) G₁ लोकेषु च.

23 ^a) ¹ K₂ transp. एव and तु. K_{0.3.4} D₅ यदि;
N^s 1.2 V₁ B Da D_n D_{1.2.4} अर्थे च; N^s T₁ G₂ चैव; T₂
G₁₋₆ एव च; G₁ इह च; G₃ इत्येह; M एव हि (for एव तु).
— ^b) ¹ K₁ विधिं; K₁ मृधे; N^s 1.2 V₁ B D (except D₅)
सुवि (for युधि). — ^c) N^s 3 काले (for लोके^०). K₂
'वैष्वेषु लो^०; T₂ G₁₋₆ 'वैषु च लो^०; G₁ सर्वेष्वपि च लो^०; M
(except M₃) स वै सर्वेषु लो^०. — ^d) B_{1.3} D₂ रंजयति.

24 ^a) K₃ V₁ B_{1.5.6} D_n D₁ M₃₋₈ मोचयेत्; K₄ N^s
B₃ Da D_{2.4} 'चयन्; N^s 'क्षयेत्; T₁ M₃ 'क्षयत्. D₁ राजन्;
S पुत्र (T₁ प्राज्ञः). — ^b) N^s 1.3 D₂ 'णा (D₂ 'णं) गतम्.
¹ K₁ आवृतं. S उद्विग्नं शरणार्थिनं. — ^c) K₁ Da D₁ हि;
G_{1.2} सत् (for इह). G₃ जातः (for जन्म). — ^d) ¹ K₁
K_{1.4} V₁ B D_n D₅ T₂ G_{2.5} M₃₋₈ सद्रव्ये; Da 'द्रव्यै; G₄
स दिव्ये. K₀ 'सेविते; V₁ D_n D₁ 'पूजिते; T₁ 'संस्कृते.

25 ^a) K₃ N^s 1 V₁ B D (except D₂) मां; S हि (for
स). — ^b) N (except K₁) M₃ पौरव^०. — ^c) K₀ 'च

१५१

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २

ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरप्रज्ञः; K₂.s D₂ 'चासुतरप्र'; N₂ V₁ B₁ D_n D₄
'चासुकरप्र'; N₂ 'चासुतराप्र'; B₂.s.s D_a C_d चासुतरप्र;
G₂ 'च स सुतां व्यासः. — ^a) G₂ प्राज्ञ (for तस्माद्). S₁
चैतच्च; K₁ एतं; N₂ V₁ B D एवं (B₂m D_a आजु)
(for एतच्च). — N₂ V₁ B D (except D₅) end the
adhy., and read the colophon, after 25, transposing
st. 26-27 to the beginning of the foll. adhy.

26 S₁ K₁.s S om. उवाच. — ^a) N₂ V₁ B D
(except D₅) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु
सानुकोशवती भव. — ^a) S ध्रुवमेव (G₂.s.s M₂.s 'व)
महाबाहुर्विजित्य पुरु. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुकोशवत्यसि ।

D₂.s cont.:

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्भिर्महात्मभिः ।

गवार्ये ब्राह्मणस्यार्थे सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोसारो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins.:

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।

27 ^a) M कथं (for यथा). B₂ न्विमं; T₁ G₁ चैनं; T₂
G₂.s.s चैनं; G₂ चैतं; M चेदं. T G न नो (G₁ नरो; G₂ न
ते) विद्युः. — ^b) D₄ जना (for नरा). — ^c) G₂ किमयं;
M₂ तथैव. — ^d) D₅ परिगृह्येत; T G 'गृह्य च; M (except
M₂) प्रतिग्राह्यश्च. K₂ परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27,
S ins.:

1647*

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेण संमध्य ब्राह्मणार्थमर्दिदम् ।

कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्त्वयामास भारत ।

Colophon om. in G₂; N₂ V₁ B D (except D₅) read
it after st. 25, transposing st. 26-27 to the beginning
of the foll. adhy. — Major parvan: T₂ G₁-s M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K N V₁ B D_a
D_n D₁.s T₂ M₂.s वक्रवच (B₁.s D₁ एकचक्रायां वक्र).

— Adhy. name: K₁ युधिष्ठिरसंवादः; N₁.s V₁ कुन्ती-
युधिष्ठिरसंवादः; D₅ कुन्ती प्रति युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy.
no. (figures, words or both): B₁ 158; D_n 161;
D₂m 164; T₁ 159; T₂ G₂ M 109; G₁ 110; G₂-
108. — S'loka no.: D_n 26; M₂ 33. — Aggregate
s'loka no.: D_n 6259.

151

N₂ V₁ B D (except D₅) read the last two
st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the
beginning of the present adhy.

1 S₁ K D₂.s T₁ om. उवाच; T₂ G M om. the ref.
— ^a) N₂ रायामती. — For 1, S subst. a passage
of 46 lines given in App. I (No. 92); D₅ ins.
lines 2-17 of this passage after 1^{ab}, and lines
19-46 after 1^{cd}.

2 M₂-s om. 2 (of. v. 1. 1). — ^a) S₁ K₂ B₂ D₂
भवन्; K₂ T G₁.s च वनं; K₂ भुवनं; G₂-s वचनं. — M₂
om. 2^{ad}. — ^a) K₂m 'भुंजयन्; V₁ B₁.s (m as in
text) D_n D₁.s 'पादयन्; G₁.s 'भोजयन्.

3 ^a) N₂ V₁ B₂ D (except D₅) कुद्धो (for श्रुत्वा).
— ^b) N₂ V₁ B D (except D₅) भीमस्य वचनात् (B₁.s.s
D₂ वचनं) तदा.

4 After 4^{ab}, K₄ N₁.s V₁ B D (except D₅) ins.:

1648* लोहिताक्षः कराली च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।

आकर्णाद्भिन्नवक्रश्च शङ्कुर्णो विभीषणः ।

[(L. 1) D_n करालश्च. K₄ लोहिताक्षः सुदृष्टश्च (for
the prior half). — (L. 2) K₄ आकर्णादरितास्यश्च; D_a
D₄ आकर्णभिन्न.]

— ^a) MSS. भृकुटी, भृकुटि also. K₂ बध्वा (for कृत्वा).

5 ^a) M विवृत्य नेत्रे संकुद्धः.

6 Before 6, K₂ ins. वक्र उ; M (except M₂) वक्रः.

— ^a) K₂ परिकल्पितं; M समुपाहृतं. T₁ मदर्थः पुरुषादकः.

विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
 कोऽयमन्नमिदं शुङ्गे मदर्थमुपकल्पितम् ।
 पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
 भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
 राक्षसं तमनादृत्य शुङ्ग एव पराञ्जुवः ॥ ७
 ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य कराबुधौ ।
 अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुपादकः ॥ ८
 तथापि परिभूयैनं नेश्ममाणो वृकोदरः ।
 राक्षसं शुङ्ग एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
 जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
 तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
 नैवावलोकयामास राक्षसं शुङ्ग एव सः ॥ ११
 ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
 ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
 ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
 वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्यौ युधि महाबलः ॥ १३
 क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

C. 1. 2284
 B. 1. 163. 18
 K. 1. 177. 40

— ५) B₅ यममंदिरं.

7 Before 7, T₂ G₅ M₅-s ins. वैशं. — ५) Ś₁ K₁.s V₁ Dn D₁ ततः (for तु तत्). — ६) = 14^d. — ५) Here and below many MSS. भुक्त (for शुङ्ग).

8 ५) N₁.s V₁ B D (except D₅) रवं (for ततः). N₅ सु- (for स). Ś₁ K₁ भैरवो. Ś₁ K₁ दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G₁.s क्रोशन्). [भैरवं for भैरवं रवं (Word Haplogy)?] — ५) Ś₁ अभ्याद्रवद्; K₁ अभिद्रवन्; D₅ 'धावद्'.

9 ५) N प्रे(K₁ ई)क्षमाणो. — ५) K₄ G₂ भुक्तवानन्नं. — G₂ subst. for 9^d पापिनं वक्रमोजसा, which G₁ ins. after 9^d.

10 ५) Ś₁ Ko B₅ G₁.s सु- (for तु). — ६) N₁.s V₁ B Dn D₁ 2.4 कुन्तीपुत्रं वृकोदरं; Da G₅ 'पुत्रं स रा'. — ५) N₁.s V₁ B D (except D₅) T G पृष्ठे; M₅ पूर्व. — ५) G₅ ततः (for स्थितः). D₁ पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 ५) S (except M₅-s) ततो. — ५) For it G₅ subst. 7^d. — After 11, G₁.s 4 ins.:

1649* भीमोदरगताः पिण्डाः सान्तरालाः परं शतम् ।

रक्षःपाणिप्रहारेण संक्षिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — ५) K₄ D₅ G₂.s संभूय; M₅.s तु भूयः. G₁ ततः स भृशसंतप्तो; M₅-s ततो भूयः सुसं. — ६) K₄ वृक्षमुत्पाज्य; M₅-s वृक्षानादाय. — ५) Ś₁ पुनः (for तदा). — ५) Ś₁ तदा ह्यभ्याद्रवद्बली; N₁ पुनरप्यपत्.

13 S transp. 13 and 14; G₂ om. 13^{ab}. — ६) Ko.4 भरतर्षभः (K₄ 'भ'); T₁ G₅.s M₅ पुरुषर्षभ. — ५) Ko संक्रुद्धः; D₂ 'रुसः'; G₄ 'स्पृष्टः'. — ५) T G तस्यौ गिरि-रिवाचलः (G₁.s 'परः'). — (After its transposition) G₁.s 4 ins. after 13:

1650* स्थित्वा सुहृत् विशम्य वीरासनमुपाश्रितः ।

आमयन्तं महावृक्षमायान्तं भीमदर्शनम् ।

दृष्टोत्थायाहवे वीरः सिंहनादं व्यनादयत् ।

T₁ ins. lines 1-9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14: T₂ G₅.s M ins. the whole passage after 13 (after its transposition): G₁.s 4 ins. the passage after 1650*:

1651* भुजवेगं तथा स्फोटं क्ष्वेडितं च महास्वनम् ।

कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।

बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।

मद्राहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्त्वशिष्यसि ।

अथ मद्राहुनिष्पिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]

अथ प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्य निवासिनः ।

निरुद्दिमाः पुरस्यास्य कण्ठके सूदृते मया ।

अथ युद्धे शरीरं ते कङ्कगोमायुवायसाः ।

मया हतस्य खादन्तु विकर्पन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T₂ G (except G₅).]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुसंकुद्धः पार्थो वक्रजिघांसया । [10]

उपधावद्रक्षश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।

महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।

विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।

त्रिशिखां शृङ्गिणं कृत्वा दृष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G₂ ins. after line 2:

1651a* उवाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीपयन्निव,
and after line 3:

1651b* द्विपञ्चतुष्पन्मासैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।

— Details of the colophon. Adhy. no.: T₂ G₅.s 110; G₁.s 111; G₄ 109. — Line 12=4^{ab}; line 14=(var.) 4^{ad}.]

— After the above, S repeats 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

G. 1. 6294
B. 1. 163. 18
K. 1. 177. 40

सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ १४
ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्वहुविधान्वली ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज वक्रपाण्डवयोर्महत ॥ १६
नाम विश्राव्य तु वक्रः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७

partial variation, after the repetition of 12; see above). — ^a) S₁ Ko. 1.8 D₅ प्राप्तं; T₂ (first time) क्षतं; G_{1.2} (both first time) न्यस्तं; M₆₋₈ (all first time) क्षिप्रं (for क्षितं). — ^a) = 7^b. T₁ (first time) दक्षिणेन स भुंजति; G_{1.2} (both first time) दक्षिणेनाप्यभुंक्त ह. — (After the transp. of 13 and 14) G_{1.2.4} ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकटाक्षं ततो भुक्त्वा रक्षसः पाणिना सह ।
गृह्णन्नेव महावृक्षं निःशेषं पर्वतोपमम् ।
भीमसेनो हसन्नेव भुक्त्वा त्यक्त्वा च राक्षसम् ।
पित्वा दधिघटान्पूर्णांघृतकुम्भान्शतं शतम् ।
After (the repetition of) 14, G_{1.2.4} ins.:

1653* तद्रक्षःप्रहितं वृक्षं महाशाखं वनस्पतिम् ।
गृहीत्वा पाणिनैकेन सव्येनोद्यम्य चेतस्म ।
रक्षोवदनमुद्गीक्ष्य भृकुटीविकटाननम् ।
दर्शयन्नक्षसे दन्तान्प्रजहासाशनित्वनः ।

15 ^a) K₁ पुरुषादस्य; T₁ पुनरुद्धत्य. — ^b) G₈ नृप (for बली). — ^a) G₈ तस्मैव (for भीमं). D₅ रक्षसे (for पाण्डव). G_{1.2} भीमोपि बलवाजणे. — After 15, G_{1.2.4} ins.:

1654* सर्वानपोहयद्वृक्षान्स्वस्य हस्तस्थशाखिना ।

16 ^a) G₈ वृक्षयुद्धमभूद्भीमं. — ^b) G_{1.2} वृक्षपं (G₁ 'दं'दविना; G₈ अहो महिविना. — ^c) T G₈₋₉ सु (G₈ अ)घोरं वै (for घोरं). K N_{1.3} M तदा राजन्. G_{1.2} सुघोररूपं राजेंद्र. — ^a) T G₈₋₉ तदा (for महत्). N_{1.3} V₁ B D (except D₅) नरराक्षसराजयोः; N_{1.3} नरराक्षसयोर्महत.

17 ^a) S₁ K₁ वाचा वि (S₁ व्य)द्राव्य (for नाम वि). G_{1.2} स (for तु). — ^b) K₀ समभिद्रुत्य. — D₂ (hapl.) om. 17^a-19^b. — ^c) S₁ K₁ G_{4.5} प्रतिजग्राह. — ^a) N_{1.3} T₁ M महाबलः; D₅ 'बली.

18 D₂ om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) M तु (for अपि). — ^b) N₁ S परिगृह्य; D₅ 'त्वज्य. N₁ D₁ M₆₋₈ 'भुज. — 18^a is repeated at the end of passage No. 93 of App. I. — ^c) B₁ विस्फुरच्च. V₁ D_n D₁

भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरम्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचर्क्य बलाद्बली ॥ १८
स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ १९
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २०
हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

'बाहुं; T₁ 'वेगाद्. — ^a) B₃ M 'पं महाबलः. — After 18, Ko ins.:

1655* परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणावसर्पैस्तावन्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ।
उत्थापनैरुन्धयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।

A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20.

19 D₂ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 17). — ^a) M वि- (for सं). — ^b) M कर्षश्च (M₅ च कर्षन्) युधि पाण्डवं. — ^c) D₅ G_{1.2} सम (D₅ 'मा'युध्यत; G₈ समायु. — ^a) N₁ V₁ B_{3.6} D_n D_{1.4} T₁ क्रमेण (N_{1.2} क्रमेण); G_{1.2} वेगेन. — S repeats this st. (with v. 1.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. 1. 18).

20 S repeats this st. (with v. 1.) in the course of passage No. 93 of App. I. — ^b) M तत्र भूमिरकंपत. — ^c) G_{1.2} 'मात्रान् (for 'कायान्). M पादपान्वीरुधश्चैव. — ^a) D_n T₂ घूर्णया. Ko. 3.4 D₅ G₈ भृशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21 ^a) M तं भीमो (for तद्रक्षः). G_{1.2} हीयमानबलं रक्षः. — ^b) T₂ G₄₋₆ संलक्ष्य; M_{3.5} निरी. Ko N_{1.2} V₁ B D (except D₅) M पुरुषादकं; N_{1.3} भरतर्षभः; T₁ G₁₋₃ पुरुषर्षभः. — ^c) T₂ G_{3.4.6} निष्पीड्यमानः. M_{3.5} निक्षिप्य; M₆₋₈ निकृष्य. T₁ भीमो; G_{1.2} पद्भ्यां (for भूमौ). N_{1.3} M पादा; V₁ B D (except D₅) जानु; T G₈₋₉ पद्भ्यां वै; G_{1.2} भूमौ तु (for पाणि). — ^a) M समाहृत्य महाबलः.

22 ^a) G_{1.2} जानुनी भूमौ. — ^b) T₁ परिपीड्य; M₈ अंभि. N_{1.3} बलादपि; T G₈₋₉ महाबलः; M वृकोदरः. G_{1.2} दक्षिणेतरेपाणिना. — ^c) S₁ K₁ प्रतिजग्राह. G_{1.2} संपीड्य पाणिना राजन् (see below). — ^a) M₆₋₈ 'धर. — After 22, G_{1.2} ins.:

1656* जानुन्यारोप्य तत्पृष्ठं महाशब्दं बभञ्ज ह ।

निक्षिप्य भूमौ पाणिभ्यां धरण्यां निष्पिपेप ह ।

23 K₁ om. 23^{ab}; G_{1.2} om. 23^{ab}. — ^a) S (G_{1.2}

निष्पिष्य भूमौ पाणिभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २१

ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य वलादिव ।

बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२

सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।

तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवान्नवान् ॥ २३

ततोऽस्य रुधिरं वक्रात्प्रादुरासीद्विशं पते ।

भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।

तेन शब्देन विप्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।

निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १

तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।

सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २

न हिंसा मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् ।

G. 1. 6298
B. 1. 164. 4
K. 1. 172. 5

152

om.) तु (for च). — ^a) Ś1 रक्षसः (for पाण्डव). T₂ G₄₋₆ M वास (G₄₋₅ सां) स्वादाय पाण्डवः. — ^d) S (for G_{1,2} see below) वभञ्ज तत् (G₃ स) तदा रक्षो (for ^a). — K₂ D₄ M वि (M₆₋₈ व्य) नदद्भैरवं रवं; N₂ V₁ B Da Dn D_{1,2,3} G₃ र (B D_{1,2} रु) वतं (B_{3m} G₃ नदत्तं) भैरवं रवं (D₆ वात्रवान्). G_{1,2} नदत्तं भैरवरवान्विस्मृजंतं जलं मलं.

24 ^b) T G प्रसुप्ताव वि. — ^c) K₄ आन्यमाणस्य; T₂ G₄₋₆ हृत्. — ^d) M तदा (for तस्य). — After 24, K₄ reads 1657* (cf. v. 1. 1. 152. 1); while T₂ G_{5,6} M read 1. 152. 1^{ab}, M repeating it in its proper place. In G_{1,2,3}, on the other hand, 24 is followed by (the first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6^{cd}: नगरद्वारमासाद्य पादावादाय वाक्षिपत्), which (viz. 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the first occurrence of) 1. 152. 1^{ab} (reading for 6^{cd}: नगरद्वारमासाद्य व्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in Ko T₁; G₃ reads the colophon after 1658*, G₄ after 1. 152. 1, and T₂ G_{5,6} after 1. 152. 1^{ab}. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K₁₋₄ N₂ V₁ B Da Dn_{1,2} D_{1,2,3,4} T₂ M₅ वक्वध (B₁ एकचक्रायां वक्वध). — Adhy. name: N₂ V₁ वक्वभीमसेनयुद्धं; G_{1,2-3} M_{3,6-8} वक्वधः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 159; Dn₃ 162; D_{4m} 165; T₂ G_{5,6} M 111; G_{1,2} 112; G₃ 109; G₄ 110. — S'loka no.: Dn 28; M₃ 32. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6287.

1 Ś1 K Da₁ D_{2,3} S om. उवाच; Ko N₂ T₁ om. the ref. — M reads 1^{ab} after 1. 151. 24, repeating it here. — N₂ V₁ B D (except D₂) ins. after वैशं उ (resp. its v. l.): K₄, after 1. 151. 24:

1657* ततः स भद्रपार्श्वो नदित्वा भैरवं रवम् ।

शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्वक्रः ।

[(L. 1) K₄ भद्रपृष्ठांगो. B_{1,3} D₂ नदित्वा; Da नदित्वा.] — ^a) T G जनः सर्वोय. N₂ तु (for अथ). — After 1^{ab}, G₃ again reads 6 (cf. v. 1. 1. 151. 24), while T₂ G_{5,6} read the (transposed) colophon. — ^d) M सर्वे च (for सहैव). Ko_{3,4} D₅ परिचारकैः; G_{1,2} चारिभिः; M_{3,5} चारकाः; M₆₋₈ चारिणः. — After 1, G₄ reads the colophon. — T G ins. after 1 (G₄, after the transposed colophon):

1658* ततस्तु निहतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।

वाकाः परमसंभ्रस्ता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) G_{1,2} तं (for तु). — (L. 2) T₁ वातिकाः (sic); G_{1,2,4} पौराः (for वाकाः). — After the prior half of line 2, G_{1,2,4} ins.:

1659* वक्वस्य परिचारकाः ।

आरामोद्यानचैत्यस्थाः क्षुद्रदेवालयश्रिताः ।

भीमं दृष्ट्वा शौर्यराशिः ।

After 1658*, G₃ reads the colophon.

2 ^a) T₂ G₃ भीमान्; M₅ गतान् (for भीतान्). D₂ विगतान् ज्ञात्वा. — ^b) G_{1,2} दृष्ट्वा च शरणागतान् । बलवान्संत्वयित्वा तान्. — ^d) G₃ सममेव (for समये च).

G. 1. 6298
L. 1. 194. 4
R. 1. 176. 5

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।

आचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिक्कृतसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजगमुर्वकं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T₁ अपि; G_{1.2} स (for च). D₅ M समयं च न्य(D₅ नि)वेदयत्.

3 °) M₅₋₈ भूमौ (for भूयो). — °) K₈ अभि; V₁ B D इति (for इह). — °) Ś₁ S च (for हि). K₁ गतिः शीघ्रं. — °) K₂ D₅ S भविष्यति (for भवे°).

4 Before 4, T₂ G₄₋₆ M₅₋₈ ins. वैशं. — K₁ (hapl.) om. 4°-5°. — °) Da G₆ संप्राहुः; G₄ तं चाहुः. T₁ G₁₋₈ एवमेवास्त्विति प्राहुः (G_{1.2} प्रोत्त्वा). — °) G_{1.2} गृहीत्वा; G_{4.5} जजल्पुः (for जगृ°). M₅₋₈ तत् (for तम्). G₈ समयं जगृहुः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु वक्रात्रा प्राणमत्पाण्डवं तदा ।

[G_{1.2.4} भीमसेनं प्रणम्य च; M प्रणिपत्य च पाण्डवं (for the posterior half).]

— Before 1660*, G_{1.2.4} ins.:

1661* तत्पुरोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।

विभीतकपित्थार्कपृक्षशालमलिकाननम् ।

प्रपेदिरे भयत्रस्ता भीमसाध्वसकातराः ।

(of. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K₁ om. 5^{ab} (of. v. 1. 4). — °) N₁ तानि (for तत्र). — °) K₁ प्रतिद°. — °) T G यथा (G_{1.2} तथा) नगरवासिनः.

6 After 6^{ab}, S (G_{1.2} om. lines 3-4) ins.:

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्जिह्वं निःसंज्ञं कण्ठपीडनात् ।

कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स नरादमकपत ।

स एव राक्षसो नूनं पुनरायाति नः पुरीम् ।

सवालवृद्धाः पुरुषा इति भीताः प्रदुहुः ।

[(L. 1) T₁ निष्कीर्णनेत्रं; G₈ विकीर्ण°. G_{1.2} कर्णपीड°; G₈ करपीड°. — (L. 2) T₁ G₁ चेष्टाः. T₁ M पुरद्वारं अकपत. — After line 2, G_{2.4} ins.:

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदरः ।

द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्वा पुनरागात्स मारुतिः ।

— (L. 3) T₁ G₄ पुरं. — (L. 4) G₂ इति मत्वा.]

— °) S नगरस्य जगाम तं (G₂ M ह). — After 6, N ins.:

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्धतं वक्रं विनिहतं तदा ।

जातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजगमुत्ततस्ततः ।

7 °) Ko. 2. 4 तु; K₁ स (for स). N₈ तद्वत्त्वा. G₂ ततो भीमो वक्रं हत्वा. — °) K₂ वेदमनि; G₂ वेदमसु. — After 7^{ab}, D₅ T G ins.:

1666* बलीवदौ च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T₂ G₄₋₆ सशकटं. G₂ निवेद्य च (for न्यवेद°).] G_{1.2.4} cont.:

1667* तूष्णीमन्तर्गुहं गच्छेत्प्रमिधाय द्विजोत्तमम् ।

मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा शयनमेत्य च ।

— °) S च तत्सर्वं (for यथा°). — °) Ś₁ K_{1.2} राज्ञे; Ko. 2. 4 राजन्. S रात्रौ (M राज्ञे) युद्धमभूद्यथा. — After 7, G_{2.4} ins.:

1668* अशितोऽस्म्यद्य जननि वृत्तिर्मे दशवार्पिकी ।

8 °) G_{1.2} केचिन्नरा. S (except M₈) विनिष्क्रम्य. — °) Some MSS. कल्यम्; Cd as in text. Ko. 4 N_{1.3} D₅ तं; K₃ च (for तु). — °) Ko-2 निहितं. Ś₁ K₁ तं तु; Ko. 2. 4 D₅ तत्र (for भूमौ). — °) Ś₁ K (except K₂) D₅ घोरदर्शनं (for रुधिर°).

9 °) S° प्रतिमं. — °) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ भयानकं. — After 9^{ab}, K₄ N_{1.2} V₁ B D ins.:

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्त्र नागराः ।

— °) S पुनर (for ततो). — °) T G अददुः. Ś₁ K_{1.2} G_{2.6} M₈ परे (for पुरे).

10 °) D₁ सहस्रशस्तदा राजन्. — °) G₈ नानानगरं.

— °) K₂ तत्र गच्छन्; Da ततो जग्मुः; D₅ T₁ G_{1.2.6} तत्र जग्मुः. — °) G₈ सखीका वृद्धबालकाः. — After 10, G_{2.4} ins.:

1670* ददृशुस्ते वक्रं सर्वे विशिरःपाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽयं भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥ १२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छच्च स मां पूर्वं परिक्षेशं पुरस्य च ।
अत्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५

प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्त्रिमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥ १६
स तदन्नमुपादाय गतो वक्रवन् प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदितश्चकुर्वन्ब्रह्महं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं वक्रवधपर्वे ॥

निःशृङ्खलं निगुलं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, G_{2.4} ins.:

1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्तर्ज्यासक्तनासिकाः ।

— °) S अचयामासुः. — °) B₁ T G M₅ सर्वान्येव विशां पते (G₂ प्रार्थनानि पुरा भयात्).

12 M₆₋₈ om. 12^{ab}. — °) K_{0.3} M₅ परिणयामासुः; K_{2.4} Ñ₁ M₃ ते गणयां; D₅ चागण्यां; T G परीक्षयां. — °) G₂ रक्षसः (for भोजं). — °) K (except K₁) D₅ T G सर्वमेव. Ñ V₁ B D (except D₅) ते (for तत्).

13 °) Ñ₁ सु; Ñ_{2.3} V₁ B D स (for तु). S पृच्छयमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (T₁ -थ विविधं). — °) Ñ₁ K तु; M स (for च). — °) M इति (for इदं). K_{0.3.4} इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामत(T₁ गौतम)स्तदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः, G₂ ins.:

1672* अद्य ते राक्षसो वारः पूर्वेषुर्जापितो मम ।

ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरोक्तः ।

— °) Ñ₁ K_{2.4} Ñ₃ मामशनं; K₀ च मापन्नं; K₃ च मामार्तं; S मामनिशं. — °) G_{1.2} बंधुभिः सह (by transp.); M_{5.5} सह बांधवैः. — °) G₃ मंत्रशिक्षा. Ñ₂ V₁ B D (except D₅) महामनाः.

15 °) Ñ₁ K_{0.1} परिहृष्टा; K_{2.4} Ñ_{1.3} D₅ पृष्टा. K₁ मां पूर्णं. M_{3.5} परिपृष्टा च सर्वं मां. — Ñ₁ om. 15^a-16^a. — °) N विश्वास्य प्रहसं; G₁ समाश्वास्य हसं.

16 Ñ₁ om. 16 (cf. v. 1. 15). — °) K_{2.4} Ñ₃ T₁ G (except G₅) तस्माद्. — °) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) अन्नमेतद्. K₀ दुरात्मनः. — °) S तन्निमित्तं. T₁ इदं; G₁

भयात् (for भयं). K (except K₁) चात्र (for चापि). — °) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D₅) ति चात्रवीत्.

18 G₂ transp. 18 and 19. — °) T₁ M (except M₅) तु (for ते). M (except M₅) चैव (for सर्वे). — °) K_{0.4} क्षत्रियाश्चैव विं. — °) Ñ₁ विदिं; K₁ विहिं (for मुदिं). — °) Ñ₁ K_{0.2.3} ब्राह्मः; D₅ G₃ ब्राह्म्यं. Ñ₁ K₁ महस्तदा; D_{2.5} महोत्सवं; T G M₅ महत्तदा.

19 G₂ transp. 18 and 19; K₀ transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) Ñ₁ K₄ B (except B₃) Dn_{1.3} D_{1.4} G₂ M₆₋₈ जनपदाः. — °) Before आजग्मुः, Ñ₁ K_{0.1} ins. हि; K₃ अपि; T₂ G_{1.5.6} च; G₃ तु (to avoid hiatus!). M₅ तत्पुरं (for नगरं). G₂ M_{3.6.7} आजगाम (G₂ समाजग्मुः) पुरं प्रति. — °) T₁ G_{1.2.4} M₅ तम् (for तद्). D₅ G₃ तदद्भुतमिमं. N M₅ दृष्ट्वा. — °) S चाभवत्. — After 19, K_{2.4} ins. (the phalas'ruti):

1673* श्रुत्वा वक्रवधं यस्तु वाचकं पूजयेन्नरः ।

तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।

नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।

महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ।

while S (except T₁ G₂) ins.:

1674* वेत्तकीयगृहे सर्वे परिवार्ये वृकोदरम् ।

विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।

न वै न संभवेत्सर्वे ब्राह्मणेषु महात्मसु ।

इति सत्कृत्य तं पौराः परिवन्तुः समन्ततः ।

अयं त्राता हि नः सर्वाङ्गितेव परमार्थतः ।

अस्य शुश्रूषवः पादौ परिवर्च्य उपासहे ।

पशुमदधिमन्त्रां परं भक्तमुपाहरन् ।

तस्मिन्हेते ते पुरुषा भीताः समनुबोधनाः ।

[5]

१५३

जनमेजय उवाच ।

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य वकराक्षसम् ।

अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तत्रैव न्यवसन् राजनिहत्य वकराक्षसम् ।

अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

ततः संप्राद्रवन्पार्थाः सह मात्रा परंतपाः ।

आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः । [10]

वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।

अवसंसे च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।

मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोपिताः ।

[(L. 1) M 'गृहाः सर्वे. — (L. 3) T₂ G₁ 4.5 इहैव;
G₂ न चैव (for न वै न). — (L. 5) G₁ M₂ 6-8 परमार्थ-
वित्. — (L. 6) G₁ 5 परिवार्य; G₂ प्रतिवारम्. — (L. 7)
G₂ 6 'न्नं वरं. — (L. 8) T₂ G₁ 4 समबोधयन्; G₂
अनुबोधनात्. — With lines 11-12 cf. 1. 153. 2.
— (L. 13) G₂ 'कालं समाहिताः.]

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव° (for
आदि°). — *Sub-parvan*: Ś₁ Ko-2.4 N̄ V₁ B Da
Dn₁ n₂ D₁ 2.4.5 T₂ M₂ वकवध (B₁ एकचक्रायां वकवध);
to it Ś₁ Ko-2.4 N̄ V₁ D₁ M₂ add समाप्त. — *Adhy.*
name: Ko. 4 D₂ ब्राह्मणमहोत्सवः; K₂ वकासुरवधः; N̄₁ 2
V₁ वकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Dn₂ (in figures) 163, and (in words) 160; D₄ m
166; T₁ 160; T₂ G₁ 6 M 112; G₁ 2 113; G₂ 110;
G₂ 111. — *S'loka no.*: Dn 21; M₂ 27. — *Aggregate*
s'loka no.: Dn₂ 6308.

153

1 K₁ D₂ S om. उवाच. — °) B₁ D₂ तत्र (B₁ m as
in text); S तदा; Cd तथा (as in text). — K₂ T₁
(hapl.) om. 1°-2°. — °) N̄₁ अतः परं. T₂ G₁ 6 M
तदा ब्रह्मन्; G₁ 2 नरव्याघ्राः; G₂ द्विजश्रेष्ठ. — °) Ś₁ K
(K₂ om.) Da D₁ 4 G₂ 6 M किमकुर्वत.

2 K₂ T₁ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). Ś₁ K₁ 2 D₂ 7 S

प्रतिश्रयार्थं तद्वैश्व ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३

स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रप्रर्षभस्तदा ।

ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।

उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५

कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।

राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

om. उवाच. — °) T₂ G तत्र ते न्य°. — °) T₂ G
नरव्याघ्रा (G₂ 'घ्र) (for परं ब्रह्म). Cd cites ब्रह्म (= वेदः).

3 °) D₂ M कतिपयाहस्यु; T G कदाचित्काले तु.

— °) Ko. 2-4 Dn (erroneously) D₂ Nilp 'शंसित°; K₁
N₂ संश्रित°. G₁ ब्राह्मणाः संशितव्रताः; G₂ ब्राह्मणस्य यतव्रतः.

Nil.: शंसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शंसा प्रशंसा

संजाता यस्य तत् शंसितं व्रतं यस्य सः । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः ।

— °) Ś₁ K₁ N̄₁ V₁ 'श्रयार्थै; K₂ 4 B D °र्थी; N̄₂ 'ग्रहार्थी.

— °) N̄₁ 2 V₁ Da Dn D₁ ब्राह्मणस्य जगाम ह; S
'स्यागमस्तदा (G₁ 'गमस्तदा).

4 °) G₂ संयमात् (for स सम्यक्). T G₁ 4-6 तु; G₂
तान्; M₂ (both) तु and तं. — D₁ (hapl.) om. 4^b-5°.

— °) N̄₁ 2 V₁ B D विप्रं (for विद्वान्). Ś₁ ब्रह्मर्षभस्.

G₁ 2 विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्तमान् (G₂ 'मः). — K₂ om. 4^{cd}.

— °) S तथा (T₂ G₁ 6 तदा). N̄₁ 2 V₁ B Da Dn D₂

'तिथिव्रतः; D₂ T₁ 'तिथिप्रियः; T₂ G₁ 6 'तिथिवंशी; G₁ 2
M 'तिथीन्प्रति.

5 D₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4); K₂ reads 5 after 9^{ab}.

— °) Ś₁ K₁ नरर्षभ. S कुंती च भरतर्षभ. — °) N̄₂ V₁

B Da Dn D₁ 4 कथयंतं; D₂ T G (except G₂ 4) M₂ 5

'यंतः. N̄₁ 2 V₁ B D शुभाः; G₂ 4 तथा; G₂ (both)
तथा and तदा.

6 °) N (except N₂) च (for स). — °) N̄₂ 2 V₁

B D (except D₂) सरितस्तथा (N̄₂ 'दा). — Ś₁ K₁ N̄₁ G₂

(hapl.) om. 6^{cd}. — °) N̄₂ V₁ B D (except D₂) T

G₁ 4-6 राजश्व. N̄₂ V₁ B D (except D₂) 'धाश्रयान्; T₁

G₁ 4-6 'धाकारान्; G₂ 'धान्देशान्. — °) Cf. 6°. N̄₂ V₁

B D (except D₂) देशांश्चैव पुराणि च; T₂ G₁ 4-6 M₂ 5
पुराणि च वनानि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया दुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १

कथं दुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

C. 1. 6330
B. 1. 102. 3
K. 1. 180. 3

7 ^a) Dn1. ns तथा (for तत्र). — ^a) Ñ2. 3 V1 B. 3
D1 पाञ्चालेषु. — ^a) M5 'सेनीस्वयं'.

8 ^a) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्). — ^b) T1 चोत्पत्तिः;
T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिः). — ^a) K1 G3 महामते.

9 ^a) G1. 3. 6 तम् (for तद्). K1 D2 'मिमं; D1 'मिदं
(for 'तमं). K1 दृष्टे (for श्रुत्वा). — ^b) K2. 4 तस्य लोके
(by transp.); K3 ब्राह्मणस्य. T G पांडवाः सत्यविक्रमाः
(G2 'वास्ते महाबलाः). — After 9^{ab}, K2 reads 5.
— ^a) K3 तां कथां (by transp.); K4 Ñ1. 3 V1 B D
(except D5) कथां ते (or कथांते); cf. 7^b. Ś1 K1
Ñ3 मनुजर्षभं (Ñ3 'भाः); K0. 2-4 D5 मनुजोत्तमाः; M5
भरतर्षभाः.

10 Before 10, Ś1 K0. 1 T2 G1. 4-5 M5-3 ins. पांडवाः;
K2-4 Ñ V1 B D पांडवा ऊचुः. — ^b) T1 संभवः (for
पाव'). — ^{ad}) A few N MSS. वेदी'. S संभवो वेदिमध्ये
(M 'द्यात्' च (T1 G2 तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 ^a) G2 द्रोणो. T1 G2 M5 महेष्वासः. — ^b) T1
om. 11^b. Ś1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षत (K1-3 'क्षितः; D5
'क्षतः); T2 G 'शिक्षयत्. — After 11^{ab}, S ins.:

1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वासः कथं द्रोणस्य सृष्टुदः ।

[T1 om. prior half.]

— ^a) Ñ V1 B (except B1) D (except D2. 4. 5) विप्र
सखायौ; T1 G2. 3 प्रियसखायौ. — ^a) K2 तु; Ñ1. 3 V1 B
D (except D5) T2 वा (for च). G (except G1. 3) कृतेन च.

12 Before 12, Ś1 K1-3 D2. 5 S (except T1) ins.
'वैशं'; Ñ1. 3 V1 B Da Dn D1. 4 वैशं उ'. — ^a) Ś1 K1
M5 संचोदितो; K0 D5 तैर्नो; K3 संनो; Ñ3 वैचो; G1

सोऽभिपेक्षुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतं सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

तैः क्रोधितो. S विप्रो (for राजन्). — ^b) D1 विप्रश्च; T G
राजन्स; M पांडवैः. D1 पुरुषर्षभैः; G2. 5 (inf. lin.) 'र्षभाः;
M5 भरतर्षभ (M5. 1 'भैः). — ^a) M5-3 द्रौपद्याः सं'.
Ś1 T1 तथा.

Colophon om. in T G2. 3. 5. — Major parvan:
G1. 4. 6 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko
अंगारपर्णः; Ñ1. 2 V1 B5 चैत्रश्रमर्ष; to it Ko Ñ1. 2 V1 B5 add
द्रौपदीसंभव. Ś1 K1. 2. 4 Ñ3 B5 Da Dn1. ns D1. 2. 5 (all
om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव
(B5 Da D1. 2 संभव). — Adhy. name: K0. 4 D5
पांडवप्रश्नः; K3 द्रौपदीसंभवकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn3 164; D4m 167; G1 114;
G4 112; G5 M 113. — S'loka no.: Dn M5 12.
— Aggregate s'loka no.: Dn2 6320.

154

Many of the foll. st. recur (often with v. l.)
in adhy. 121-122 and 128.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — Cf. 1331*. — ^a) G4
गतो (for महान्). — ^b) T2 G4. 5 बभूव स; G3 बहुवर्ष
(for बभूवर्षिन्). — ^a) A few MSS. भार'. K (except
K1) D5 महातेजाः. — ^a) K0. 2. 3 B5 Dn1. ns D1 संसित';
K1 D5 संश्रित'.

2 Cf. 1331*. — ^a) Ś1 K1 Dn2. ns (both latter
erroneously) G1-3 Nilp ततो (for गतो). — ^b) T1 G1
M नदीं (for सतीम्); see below for T1. — 2^{ad} = (var.)

C. 1. 6380
B. 1. 166. 3
K. 1. 180. 3

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चक्रन्द तद्विद्रोणं आदधे ॥ ४
ततः समभवद्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।

आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।

अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।

प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।

प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२

संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।

ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

1. 121. 3^{ad}. — °) T₁ सर्ती ददर्शाप्सरसं. — °) K₁ निशि;
G₂ मुनि: (for ऋषि:).

3 3^{ab}=(var.) 1. 121. 4^{ab}. — °) K₁ वसने. T₂G
(except G₁s) व्याहर°. Ko.s.4 D₂.s M वासो व्य(Ms.s
द्या)पहर°. — For 3^{ad} of. 1334*. — °) N₁.2 V₁ B D
(except D₁) तदा (for तत:).

4 Cf. 1334*. — °) S₁ K₁.2 N₁.s T₁ G₂ M₅ तस्य
(for तस्यां). G₂.s संरक्त°. — °) K₂ T₁ G₂.s कौमारव्रत°. —
After 4^{ab}, G₂.4 ins.:

1676* पश्यतो योनिं संस्थानमन्यावयवसौष्टवम् ।

— 4^{ad}=(var.) 1. 121. 4^{ad}. — °) N₂ V₁ B D (except
D₅) चिर° (for हृष्ट°). T₂ G₁.s.6 तस्य रेतस्तु च°. — °) S₁
Ko.1 D₁ T₁ G₂.4.5 आदधे.

5 =(var.) 1. 121. 5. — °) S₁ T₂ G₂ transp. स
and च. — °) G₂ कृत्स्न° (for सर्व°).

6 =(var.) 1. 121. 8. — G₂ (hapl.) om. 6-8.
— °) S₁ T₁ G₂ भार°. K₁ G₂ च (for तु). T₂ G₁.4-6
द्वाजसखा ह्यासीत्. — °) S₁ K₁ तथा (for तदा).

7 =(var.) 1. 121. 9. — G₂ om. 7 (cf. v. 1. 6).
— °) K₄ पार्थिव; G₂ पार्षदः. — °) S₁ K₁ भरतर्षभ;
Ko.s चरितव्रतः; Ms.s °र्षभ.

8 G₂ om. 8 (cf. v. 1. 6). — 8^{ab}=(var.) 1. 121.
10^{ab}. — °) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो). — For 8^{ad} of. 1.
121. 16. — °) G₂ सर्वतः (for °शः).

9 =(var.) 1. 121. 17. — °) T₁ तेन (for वनं).
T₁ G₂ सं° (for तु). — °) K (except Ko) D₅ °द्वाजस
खो°. — °) M₅ transp. विद्धि and द्रोणं. N₁ V₁ B D

(except D₅) द्विजोत्तम; G (except G₂) °र्षभं; Ms-s
नरर्षभ.

10 Cf. 1. 121. 20. — K₁ S (but not S₁!) om.
उवाच (G₂ om. the ref.). — °) N₂ D₅ अत्र; G₂ अन्यत्
(for अद्य). — °) N₁.2 V₁ B₂.s.6 Da Dn D₁.2.4 मया
सम°; N₂ समैतम°; D₅ Ms.6-8 ममेदम्°; T₂ G (except
G₂) M₅ समैतद्°. — D₅ om. 10^{ad}. — °) Ko-s D₁
च for the first वा, and S₁ च for both. — °) K
(except K₁) अन्यतमं; N₂ V₁ Dn D₁ एकतमं; B D₂.4
एकतरं; T₁ अत्यंतरं; Ms-s अद्य परं. K₁ Ms-8 शृणु.

11 Cf. 1. 121. 21. — K₁ S (but not S₁!) om.
उवाच (G₂ om. the ref.). — °) G₂ transp. च and एव.
— °) K (except K₁) संहाराणि भार्गव. — °) A few
MSS. अर्हसि. S₁ मां; Ko.s नो; B₂ वै (for मे).

12 G₂ Ms-s om. ब्राह्मण उ°. K₁ वैशंपायनः; K₂ N₂
वैशं°; T₁ G₂ ब्राह्मणः; T₂ G₁-s रामः. — °) =(var.) 1.
121. 22^{ab}. G₂ ब्राह्मणः स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगुः.
— 12^{ad}=(var.) 1. 121. 23^{ab}. — °) N₁.s D₅ T₂ G₂
Ms.s तु तत्; N₂ V₁ Dn D₁ तदा; T₁ G₁.4.5 तु तं; G₂ च
तं (for ततो). D₅ सर्वै (for द्रोणः). G₂ द्रोणोपि
प्रतिगृह्याशु.

13 Ms-s om. 13^a, transp. 13^b and 13^c, and om.
13^d! — °) Ko.s.4 संहृष्टमनसश्चापि; N₁ V₁ B D Ms.s
मना द्रोणो. — °) T G सद्यो न्यवर्तत; Ms-s संमतात्.
— °) N₁ Dns (erroneously) D₁ T₂ G₂.a °नुज्ञाप्य
(*apapāṭha* acc. to Nil.); N₂ V₁ Dn₁.n₂ °नुज्ञप्य. N₂
महास्त्रमनुसंप्रा°; Ms-s ब्रह्मास्त्राद्यनुसंप्रा°. Nil.: ज्ञाप्ये-

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 अन्नवीतपुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४
 द्रुपद उवाच ।
 नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
 नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 स विनिश्चित्य मनसा पाश्चात्त्यं प्रति बुद्धिमान् ।
 जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
 तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
 प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७

द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
 आचार्यवेतनं किञ्चिद्बुद्धि संपरिवर्तते ।
 कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तद्वत् वदतानघाः ॥ १९
 यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्चमाः ।
 ततो द्रोणोऽन्नवीक्ष्यो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
 पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
 तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
 ततः पाण्डुसुताः पञ्च निजित्य द्रुपदं युधि ।
 द्रोणाय दर्शयामासुर्वद्वा ससचिवं तदा ॥ २२

C. 1. 6349
B. 1. 165. 22
K. 1. 160. 24

त्यपपाठः । प्राप्येत्यपि पठन्ति । ॐ — ^a) D1.4.5 'त्वप्यधि'.
 14 = (var.) 1. 122. 1. — ^a) Ko.4 आगत्य; K2.3
 आगत्य (for आसाद्य). — Ko om. 14^{ad}. — ^e) Ś1 K1.3
 T2 G2.4.6 व्याघ्र; D5 G1 M3.5 व्याघ्र; M6-8 समनुप्राप्तं.
 15 = (var.) 1. 122. 9. — Ko om. द्रुपद उ; K1 S
 (but not Ś1!) om. उवाच. — After 15, K4 B3 ins.:
 1677* ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
 तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ।
 [= (var.) 1. 122. 8. — (L. 1) B3 समं धनं. — (L. 2)
 B3 'विवादो मैत्री च.]
 16 = (var.) 1. 122. 11. — N1.3 om. ब्राह्मण उ; T
 G M3.5 om. उवाच. Ś1 K1.2 M6-8 वैशं; B3 वैशं उ.
 — ^a) Ś1 (sup. lin. as in text) पूर्व नि; K1 सर्व नि;
 B3 परिनि. — ^b) S (except G3) पांचालं. — ^c) N3
 सकाशं (for नगं).
 17 17^{ab} = (var.) 1. 122. 39^{ad}. — ^a) Ko पुत्रान्; T
 G (except G2.5) पार्थान्. T G M3 समानीय. — ^b) D5
 अस्त्राणि (for वसू). — ^c) G3.5 शीघ्रं (for शिष्यान्).
 18 ^a) Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko T1
 तदा (for ततः). N3 V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्). M
 'प्यान्समाहेदं (M5 'मादाय). — M om. 18^{be}. — Cf. 1.
 122. 41^{ab}. — ^c) N3 V1 B D (except D5) तु तान्; T G
 ततः (for तदा). N3 V1 B5 Da Dn D1 T1 G शिष्यान्
 (G2 धीमान्); B1.3.5 D2.4 T2 सर्वान् (for विद्वान्).
 — ^d) Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg. 'स्य विरोधता); K1
 'दस्य विधायता. — After 18, M (which om. 18^{be}
 and 19^{ab}) ins.:

1678* द्रोणः ।

गुरुश्रुण्वं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 = (var.) 1. 122. 42. — M om. 19^{ab}. — Before

19, T G (except G2.5) ins. द्रोणः. — ^b) N V1 B D
 हृदि यद्वर्तते (Dn3 संवर्तते) मम; T G प्रदेयं परि. — ^c) T
 G (except G1) संप्रदेयं; M3 तत्र देया (cf. 1678*). N1
 मे (for स्यात्). — ^d) N1 नानृतं. — After 19, K4
 N2 V1 B D (except D5) ins.:

1679* सोऽजुंनप्रमुलैरुक्तथासिःवति गुरुस्तदा ।
 while S ins.:

1680* तथैरुक्त्वा च तं पार्थः पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।
 G2.4 cont.:

1681* विद्यानिष्कयजं वित्तं किं देयं ब्रूहि मे गुरो ।
 Cf. 1679* and 1680* with 1. 122. 43.

20 G2 om. 20^{ab}. — ^a) N1 ये ते (for यदा). K
 (except K1) तु (for च). Ś1 K N1 Da D5 कौरं (for
 पाण्डं). M5 चान्ये (for सर्वे). — ^b) B3 कृतार्थाः. K4
 N2 B3.5 D (except Da) कृतनिश्चयाः; M सर्वतोभवन्.
 — ^c) T2 G4-8 तदा (for ततो). — ^d) M दातव्या
 गुरुदक्षिणा.

21 ^a) K4 पार्थिवो; D1 T2 G1.6 M5 पार्षदो. — ^b) G1
 चित्रवत्यां; G2 वेत्रं; M5 शत्रं; Cd as in text. K1
 महेश्वरः. — ^c) Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य; Ko
 अद्यापहृष्य; K2 N1.2 V1 B D M3 तस्यादा; K4 आदाया;
 N3 तस्यायं; T1 तस्याव; M6-8 तत्राप. — After 21,
 D4 (marg. sec. m.) S (except G2) ins.:

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।

यज्ञसेनेन संगम्य कर्णेदुर्योधनादयः ।

निजिताः संन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभाः ।

[G2 ins. lines 2-3 after 1683*.]

22 Cf. 1. 123. 4f. — ^a) G2 य प्रशशंसुस्ते. — ^c) N3
 समुचितं तदा; G5 समधिगं तथा. — After 22, D4 (marg.
 sec. m.) S ins.:

द्रोण उवाच ।

प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।

अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३

अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।

न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।

महेन्द्रपुत्रः पाञ्चालं जितवानर्जुनसदा ।

तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजसः ।

व्यस्यन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।

नास्त्यर्जुनसमो वीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) Gs Ms पांचालान्. — (L. 3) M महद्वीर्यं.]

— After the above, Gs ins. lines 2-3 of 1682*.

23 Ś1 K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — 23^{ab}= (var.) 1. 128. 10^{ab}. — ^a) Gs प्रार्थये च. T1 पुनः(for त्वया). — ^b) Ś1 सह; T1 आवां (for एव). — 23^{cd}= (var.) 1. 128. 11^{ab}. — ^c) T G नाराजा. Gs खलु

(for किल). Ko.s Ds राज्ञः.

24 24^{ab} = 1. 128. 11^{cd}. — ^a) D1 Gs प्रयाचितं.Ko Gs राज्यं. — ^b) Ns V1 B D. (except Ds) त्वया सह

(D1 किल) (for मया तव). Ms-s नृप (for तव).

— 24^{cd} = 1. 128. 12^{ab}. — ^c) T G1-s राजासीदक्षिणे.Gs Ms तीरे. — ^a) Ś1 K जाह्नव्यामहं. — After 24, K

(except K1) Ds ins.:

1684* तथेति द्रुपदेनोक्ते वचने द्विजसत्तम ।

संपूज्य द्रुपदं द्रोणो प्रेषयामास तत्त्ववित् ।

which in Ds is followed by lines 1-2 of 1686*

(cf. v. l. 25). On the other hand, after 24, Da ins.

1686*, while S ins.:

1685* कन्याकुले च काम्पिल्ये वसेथास्त्वं नरोत्तम ।

ब्राह्मणैः सहितो राजब्रह्मिष्ठत्रे वसाम्यहम् ।

[(L. 1) T2 Gs भजेथास्त्वं. G1 नरेश्वर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उः; T Gs om. उवाच. Ś1 K1.s

Ns वैशं. — Ns V1 B Dn D1.2.4.s (here lines 3-6

only) ins. after ब्राह्मण उः; Da, after 24: K4 Ds (here

lines 1-2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्ते हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।

उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।

एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।

सख्यं तदेव भवतु शस्त्रयुद्धमिम्यसे ।

एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]

जगमुद्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ।

[Before line 1, Da ins. वैशं उः. — (L. 2) B3.s.6

Da D1.2.4 श्रेष्ठं. — (L. 4) K4 ख्यं तदभवत्ते वै.]

— ^a) Ś1 D1 तु; K B5 D5 T1 G1.3 च; T2 G4.5 सु (for

स). Ś1 K1 Ns V1 Da Dn D1 G2 तु; G5 स (for सु).

— ^b) Ś1 K1.s इव (for अपि). K3 सः; G2 च (for तु).— After 25^{ab}, T1 ins.:

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।

— ^c) Ko.s.4 Ns V1 B D नापैति; K1 G2 न वेति; G1

सर्वेति; M न व्येति. Ns तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T1 G2.3. — Major parvan: T2

G1.4-s M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko

अंगारपर्व; Ns.2 V1 B5 D5 चैत्ररथ; to it Ko Ns.2 V1 D5

add द्रौपदीसंभव. Ś1 K1-s Ns B1.s.6 Da Dn1.n2 D1.2

(all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदी-

संभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D1 द्रौपदीस्वयंसंभव).

— Adhy. name: Ko.4 द्रुपदवैराख्यानं (K4 वैराक्ष्यानः);

B5 द्रौपदीस्वयंवरः; D5 पांडवान्प्रति वाक्यं. — Adhy. no.

(figures, words or both): Dns 165; D4 168; T2

G4.5 113; G1 115; Gs M 114. — S'loka no.: Dn

28; Ms 30. — Aggregate s'loka no.: Dns 6348.

155

 This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 79 of App. 1, a passage interpolated in K4 D4 (both sec. m. on suppl. fol. शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy. should be compared.

1 Ś1 T1 G2.s om. ब्राह्मण उः; K1 M om. उवाच. T2 G1.4-s वैशं (for ब्राह्मण उः). — M subst. for 1^{ab}: G2.4 ins. after 2^{ab}:

1688* द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुप्ताप सरंसदा ।

[= (var.) 1. 128. 16^{ab}; and line 1 of passage No. 79 of App. I.]— M (which om. 1^{ab}), transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — ^a) Ks

B5 Da D1.2 अमर्षात्; Gs राजर्षिः. — Ś1 Ko.1.4 Ns

१५५

ब्राह्मण उवाच ।

अमर्षीं द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
 अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावस्थान्वहून् ॥ १
 पुत्रजन्म परीप्सन्चै शोकोपहतचेतनः ।
 नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
 जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्विगन्धूनि चित्रवीत् ।
 निःश्वासपरमश्वासीद्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
 प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
 क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
 प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
 अभितः सोऽथ कल्मषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
 ब्राह्मणावस्थं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५

तत्र नास्मात्कः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
 तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
 याजोपयाजौ ब्रह्मर्षीं शाम्यन्तौ वृषतात्मजः ।
 संहिताध्ययने युक्तौ गोव्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
 तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
 स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
 बुद्ध्या तयोर्वलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे ।
 प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
 पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
 अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
 येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्रोणमृत्यवे ।
 उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्जुदम् ॥ ११

C. 1. 6368
B. 1. 107. 12
K. 1. 181. 12

द्रुपदस्वमर्षी (Ko. 4 'मर्षात्'; K1 'दशमर्षी') नृपतिः; Ds नृपस्वमर्षी द्रुपदो. — ^b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.
 2 M transp. 1st and 2nd. — ^a) Ś1 K Ō1.3 Ds Ms स (for चै). — After 2nd, G2.4 ins. 1688*. Ms here om. 2nd-4th, but cf. passage No. 79 of App. I. — ^c) G4 सुतश्रेष्ठे. Ō2 V1 B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — ^d) T2 G2 इति निश्चितं चिन्तयन्; Ms-3 इति चिन्तं विचिन्तयन्.

3 T2 om. 3rd-4th; Ms om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) G3 जातपुत्रान्. B (except B2) D2.5 G3 निर्वेदान्. — ^b) K1 दिग्बहू; Ks धियोता; G1.4-8 धिग्बहू; Ms (inf. lin. as in text) धिग्बहू. G2 धिक्कृत्येति च सोमवीत्. — ^c) Ko.2 Ds निःश्वासः; T1 G1.2.3.4 निर्वेदः. G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत्. — ^d) Ko प्रतिजिगीषया. G (except G2.3) द्रोणाप्रियवि.

4 T2 om. 4th-5th; Ms om. 4th (cf. v. l. 2, 3). — ^a) K (except K1) एव; T1 तु (for च). — ^b) K1 नानुपद्यते; K2 न्वपद्यते; Ō1 न्वपद्यत; Ō2 V1 B D (except Ds) Ms नाध्यगच्छत. T1 G परा (G1.4 परं; G2 पुरा) जेतुं हि नाशकत्. — Ms om. 4th. — ^c) G6 अप्राप्तवान्; M (Ms om.) प्रतिकर्म. T G नरश्रेष्ठो.

5 ^a) K1 T2 अपि (for अथ). — ^b) Ko.4 Ds गंगातीरे.

6 ^a) G1 चासीत् (for कश्चित्). — ^b) Ś1 K1 एव

(for च). Ko B3 (m as in text) कश्चित् (for द्विजः). G1 (corrupt) अतिथिद्विजः; G2 M (except Ms) अप्रतिद्विजः. — ^c) K4 D2 तौ; Ō2 V1 Dn D1 च; Ō3 B2.3 स (for ना). S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — ^d) Ko.2.3 Dn1 D1 संसित; Ō3 संश्रित.

7 ^a) K1 विप्रर्षी. — ^b) D2 संपन्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपंतौ; T2 G (except G2) शाम्यंतौ. Ō2 V1 B D परमेष्ठिनौ.

8 ^a) K4 T G1.3-5 M तरुणौ. D2 रूपयुक्तौ (for युक्त). G1 तु (for तौ). Ō2 V1 Dn 'जे यौ युक्तरूपौ; G2 युक्तरूपौ च तौ दृष्टा. — ^c) K Ō1.3 S स उपा (K1 स तमा) मंत्र.

9 ^a) Ō1 तथा (for बुद्ध्या). Ō2 V1 B D (except Ds) transp. तयोः and बलं. Ō1 बुद्धिं (for तयोर्). Ō2 V1 B D (except Ds) तत्र (for बुद्धिं). T G स बुद्ध्या (T1 समिध्या; G2 बुद्धवान्) बाल (T1 जाल) बुद्धिं तु. — ^b) M (except Ms) उपयाजं (for कनी). — ^c) Ms-3 कनीयांसं (for उप). T1 G2.4 व्रतः; G1.3 M दृढव्रतः.

10 ^a) G2 शक्तः (for युक्तः). — ^b) Ś1 K1 Ms प्रिय (K1 'या' वत्; Dn1 प्रियवान्; T1 प्रियवान्. — ^c) K (except K1) Ō1.3 V1 B D G3 M अर्हयित्वा. Ō3 यथाकामं. — ^d) D1 T G (except G2) इ (for सः).

11 ^a) Ś1 K1 येनैव; T1 G3 यदि (for येन मे).

G. 1. 6307
B. 1. 107. 12
K. 1. 181. 13

यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्नुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
ततः संवत्सरस्यान्ते दुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्क्षरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६

— ^o) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य सृ. — After 11^{ab}, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D1 T1 M या (for वा).

G2 भार्यायमर्जुनस्यापि कन्या स्याद्वा.]

— ^o) T1 ब्रह्मन् (for तस्मिन्). — ^a) D1 G2 दास्यामि.

G2 च (for ते). K1 भवान् (for सुवृद्धं). M3 दाताहमर्जुदं.

12 ^a) D1 T G यदन्यत्ते द्वि. — ^o) K2 तु (for तत्).

G2 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (M3-8 त्वयं). — ^a) N1.2

V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G2 मे तत्र सं.

13 M3-8 here om. 13-29, but cf. passage No. 79

of App. I. — Before 13, T2 G (except G2) ins.

ब्राह्मणः. — ^a) Ko. 2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2)

एव (for एवं). — ^b) N2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After

13^{ab}, G3 (which om. 13-33^d) ins. 1690* (cf. v. l.

30). — ^a) N1 V1 Da2 Dn2 परिचरन्. Ś1 K पुनः

परिचरन्मुदा.

14 G3 M3-8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^b) K2.8 दं

द्विजसत्तमः. — T2 G1.2.4-6 here om. 14-29^d, but

cf. passage No. 79 of App. I. — ^a) N1.2 V1 B D

(except D5) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G M3-8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — ^b)

N2 V1 B D (except D5) रन्नाहने वने.

16 T2 G M3-8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B3.6

D5 T1 तं (for तद्). — ^o) B1 (m as in text). 3 Cd

विमर्शसं. — ^a) B1 (m as in text) तर्कं (for नायं).

Dn D1 कदाचन.

17 K1 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after

गन्धर्व in 1. 158. 51°: an error due probably to the

transposition of loose folia of the exemplar. — T2

दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुवन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
कीर्तयन्गुणमन्त्रानामधृणी च पुनः पुनः ॥ १८
तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

G M3-8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B1 फलं तु; B5
फलं च; M3.5 फलं स. — ^b) Ko. 4 N1 V1 B D T1 M3.5
दोषान्; K2 दोषम्. K1 येस्यापि बंधकः; K2 अस्यानुबंधिकं;
K4 बंधकाः; N1 V1 B D T1 M3.5 पापा (N3 योस्या; D1
अन्या; M3.5 तस्या)नुबंध (B1.3 बंधि; D5 पंगि)कान्.
— ^o) Ś1 K1 शौचे.

18 T2 G M3-8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — ^b) Ko
कुलेषु यः. Ś1 K N1 D5 सः (for यः). — ^o) Ś1 Ko. 3
B Dn1. n3 D2.5 भैक्ष्यम्; K1 D1 भक्ष्यम्. Ś1 उद्दिष्टं;
Ko. 2.4 N1.2 V1 B Da Dn D5 M3.5 उत्सृष्टं; K1 उद्दिष्टं;
K3 उत्सृज्यं. K1 सर्वेषां. — ^a) Ko D5 चैव; N2 V1 B5
Dn1. n3 D1.4 स च; B1 Da Dn2 T1 च स; B3 D2 स स;
B5 च स (for चापि). N3 भुजति स; M3.5 स भुंक्ते स
(for भुङ्क्ते चापि). Ko D5 शिशुः सदा; N2 V1 B Da Dn
D1. 2.4 M3.5 यदा तदा; T1 यथा तथा. — ^c) K3 धृणी तत्र;
M3.5 अधृणी यः. N1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

19 T2 G M3-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14).
— ^a) Hypermetric! Ko. 4 N1.2 V1 B (except B5) D
तं वै (for तमहं). K2.3 फलार्थिनं तं मन्येहं. — ^b) B5 m
कर्म (for तर्क). — ^o) D1 गच्छाच. — ^a) M3.5
स त्वा संयोजं.

20 T2 G M3-8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) M3.5
अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — ^b) Ś1 K1.2 च;
Ko. 3.4 स; N1 सु; N3 M3.5 न; T1 एवं (for इदं). B
(except B5) Da T1 अचित्. — ^a) K4 तं ययौ; M3.5
दुपदः (for नृपतिः). N2 V1 B (B3 marg.) D (except
D5) याजस्याश्रमसम्बन्धात्; T1 corrupt. — ^c) Ś1 transp.
ऋषिं and याजं. N2 V1 B Dn D1. 2.4 T1 अथ (for ऋषिः).
Ś1 K1.2.4 N1.3 D5 M3.5 सः (for ह).

21 T2 G M3-8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) K2.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
 द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं हृदयितुमर्हसि ॥ २१
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
 तस्माद्द्रोणः पराजैपीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
 क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
 द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
 पडरन्ति धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
 प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५

क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
 तस्य ब्रह्मवलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
 ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
 समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
 ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
 सोऽहं क्षत्रवलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
 द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्ययुद्धं गवाम् ॥ २९
 तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।

C. 1. 338
 B. 1. 167. 31
 K. 1. 121. 32

Dn. 1. 18 D1. 5 T1 Ms. 5 ददान्यष्टौ. — °) Ms. 5 याज (for गवां). Ś1 K1 Ms. 5 मा (for मां). Da प्रभो. — °) N1 'भित्तं मां. — °) K1 N2 V1 B D T1 प्र; N1 त्वा; Ms. 5 आ. (for त्वं).

22 T2 G Ms-3 om. 22 (cf. v. l. 13, 14). — °) Ks N1 Ds धर्मविदां. — °) Ś1 K1. 2 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे; K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तमः; Ko. 3. 4 क्षात्रे धर्मे ह्यनु; N1. 3 Ms. 5 क्षात्रास्त्रे (N1 'क्षैः) चाप्य. — °) N2 V1 Dn पराजैष्ट; B (Bs marg.) Da D1 T1 'जैष्ट. — °) K1 समेत्य; Ds यन्मां वै; T1 मां चैव.

23 T2 G Ms-3 om. 23 (cf. v. l. 13, 14). — °) N1 नान्यस्य; NsBs नास्य; Ds नापि. Ko N1. 3 Bs Ds तुल्योस्ति; K1 त्वल्पस्य; N2 V1 B1 Da Dn D1. 2. 4 तस्यात्वां; Bs. 6 तुल्योस्त्वां; T1 तत्तुल्यो. — °) Ms. 5 भारताचार्य.

24 T2 G Ms-3 om. 24 (cf. v. l. 13, 14). — °) Ns प्रसह्यं न वै भुवि. — °) Bs Ds T1 पडरन्ति (T1 खड्गानि) का-
 मुकं चास्य (Bs यस्य). — °) N2 V1 B D (except Ds) T1 'ते परमं. Ms. 5 तलमात्रमनुत्तमं.

25 T2 G Ms-3 om. 25 (cf. v. l. 13, 14). — °) Ks ब्राह्मणेन वै; K4 N2. 3 V1 Bs. 6 Dn D1. 4. 5 T1 'वेपेण. Cd eites वेगेन (=संस्कारेण). — °) Ks Ms. 5 क्षत्रवेगम्; Bs क्षत्रवेपम्; D1. 5 'त्रं वेपम्. Ds आधारयन् (for असंशयम्). — °) Ś1 K महातापाः (K2 'बलः) (for 'मनाः).

26 T2 G Ms-3 om. 26 (cf. v. l. 13, 14). — °) N1. 3 Bs. 6 T1 विहितं; D1 जानीतो. — °) Ns Bs D2 T1 'दृश्यम्. Ś1 K Ds इवापरः; N1 इवोद्यतं; Ns Bs. 6 D2 T1 इवोत्थितं; B1. 8 Da Dns D1. 4 इवोत्थितः; Ms. 5 इव स्थितः. — °) Ks D2 शस्त्रं (for ह्यस्त्रं). — °) N2 V1 B D T1 अ(Ds न)प्रष्टव्यं. Ms. 5 परैर. Bs अपि (for भुवि).

27 T2 G Ms-3 om. 27 (cf. v. l. 13, 14). — °) N2

V1 B1. 3 D संधारयन् (for उच्चा). — °) Ko. 2 transp. समेत्य and स. — °) Ś1 क्षत्रं ब्राह्मं; Ko ब्रह्मक्षत्रं; N1. 3 Ms. 5 'पुरःसरं; N2 V1 Dn क्षात्रधर्मं; Bs क्षात्रधर्मपुरःसरं; Bs D1 क्षात्रं धर्मं; Da D2 क्षात्रं ब्रह्मं; D1 T1 क्षात्रं ब्रह्मपुरःसरं; Ds क्षत्रधर्ममहावलं. — °) N2 V1 B D (except D2. 4. 5) ब्राह्मं तेजो.

28 T2 G Ms-3 om. 28 (cf. v. l. 13, 14). — °) Ko. 3. 4 N1. 3 V1 B1. 3 Dn. 1. 2 D1. 5 T1 क्षात्राद्; Ns Bs D2. 4 क्षात्राद्; Da साक्षाद्. Dn (erroneously) D1 Nilp भीतो (for हीनो). — °) Ko. 1 B (except Bs) D (except D1) ब्राह्मं तेजः; K3. 4 ब्राह्मं ते.

29 T2 G Ms-3 om. 29 (cf. v. l. 13, 14). — °) Bs मन्ये (for पुत्रं). — °) K1 (before corr.) दुर्लभं (for दुर्जं). — °) N2. 3 V1 B D T1 वितरामि; Ms. 5 प्रदास्यामि.

30 Gs om. 30 (cf. v. l. 13). T2 G (Gs om.) Ms-3 transp. 30^{ab} and 30^c. — °) T2 G1. 4-5 यज्ञं; G2 राज्ञः (for याजो). — °) Ś1 K4 यज्ञार्थं समं; Ko. 2. 3 याज्यार्थं समं; N1 'र्थे विप्रकल्पयन्; B1. 3. 6 Da1 T1 'कल्पयन्; T2 G (Gs om.) Ms (orig.). 6-3 पुत्रकामीयमारभत् (T2 'माहरत्); Ms (inf. lin.). 5 याज्ञा (Ms यागे) र्थे निप्रकल्पितं. — °) K2 N V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 Ms (inf. lin.) गुर्वर्थं (as in text); the rest 'र्थम्. Ds अपि (for इति). K4 T2 G1. 5 Ms-3 चा (K4 वा) कामः; Bs D1 वाकामं; Ds चेत्कामं; Ms inf. lin. सोकामः; Ms सोकामं. — °) Ś1 K1 'याजमयाज'; Ko. 2-4 'याजमयोज'; S (Gs om.) 'याजश्चकार ह (T1 'याजमरोचयत्). — T2 G M (except Ms) ins. after 30^{cd} (Gs after 13^{ab}):

1690* याजस्तु यजतां श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^c, Ms-3 ins. ब्राह्मणः. — °) Ś1 'य तस्य; T1 तदापि; T2 G (Gs om.) तथापि; Ms. 5. 6 तथेति (for तथा

G. 1. 3895
S. 1. 167. 32
K. 1. 181. 33

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ३२
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाहापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

च). — After 30, T₂ G (except G₈) M₈-s ins.:

1691* पाण्डोः क्षुपार्थं कन्या च भवेदिति मतिर्मम ! ;
while T₁ ins.:

1692* तथेत्युक्त्वा तु तं राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।
(which is a v. l. of 30^{ab}; see above).

31 T₂ G M₈-s om. 31-33. — ^b) Ñ₁ महायशः.
— After 31, M₈-s ins.:

1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण तं क्रतुम् ।
32 T₂ G M₈-s om. 32 (of. v. l. 31). — ^{ab}) K₂
B₈ transp. "वीर्यो and "तेजा. Ko. 3.4 महोत्साहो (for
"तेजा). — ^d) Da यथाविचः.

33 T₂ G M om. 33 (of. v. l. 31). — ^b) Ñ₂ V₁ B
D (except D₅) T₁ भूपतिः. — ^c) Ś₁ आजहुस्. K₁ स
तदा (for तत्तथा). B₈ Da D₈ सत्रं (for सर्वं). B₃
"हे तं महासत्रं.

34 ^a) D₂ याजस्य; G₂ स याजः. S सवनं. — ^b) Ś₁
Ko. 2 आह्वययत्; K₁ आह्वयः; Ñ₂ V₁ B₈ D आज्ञापः; T₁
G₁-8 आवाहः; M₈ अन्वापः; M₈ आह्वयः. — ^c) K₂ Ñ V₁
B₁ (except B₈) Dn₂ D₈ G₁ M₈ प्रैहि. Ś₁ K₁ B₈ T
G₁-4-s M मा (M₈ वै) (for मां). K₈ पृषत्; B₈-s Nilp
पार्थति; Cd as in text. G₂ प्रयाहि याज द्रुपदं. — After
34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवंशविवृद्धये ।

[T G₁-2 "विवर्धये; G₈ "विवर्धया; M पितृवंशं.]

35 Ñ₂-s V₁ B D राजयुवा; S देवी (T₁ G₂ om. the
ref.). — ^a) Hypermetric! Ś₁ मृष्टिः; K (except K₁)
Ñ₁-s D₈ आलिप्तः; T G₁-8-s M नालिप्तं (for अव). T₁
च; T₂ G₁-8 वै (for मे). T₂ G₂-8 मम (for मुखं).
Ko. 2.4 D₈ विप्रः; T₂ G₂-8 मुखं; G₁ पुण्यान् (for ब्रह्मन्).
K₁ Ñ₂ V₁ B D₂ Dn D₁-2.4 om. मे. G₂ (corrupt)

देव्युवाच ।

*अवलितं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्निभमि च ।
सुतार्थेनोपरुद्धासि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्सात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

राज्ञीमालिप्तं मे व्रं (of which the राज्ञी is from the ref.
to speaker). — ^b) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) दिव्यान्;
G₁-4 गंधान् (for पुण्यान्). G₁ न च; G₄ चापि (for
गन्धान्). K₁ विवर्षि; K₈ D₁ G₈ विभर्षि. — ^c) Ko. 3.4
पुत्रार्थिन्यवरु; Ñ₂-s V₁ B D "तार्थे (Da "र्थि) नोपलब्धासि;
S न पत्नी (G₁-2 न पत्नि; G₈ सपत्नी; G₄ पत्नी न) तेस्मि (G₁-2
तेस्मिन्; M₈-8 तेस्मि) सूत्यर्थं (T₁ G₁-3 "र्थं). — After 35,
G₂-4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।

तत्सर्वं सहमानश्च ब्रह्मतेजोनिधिः स्वयम् ।

[(L. 2) G₂ गर्वा (for सर्वं).]

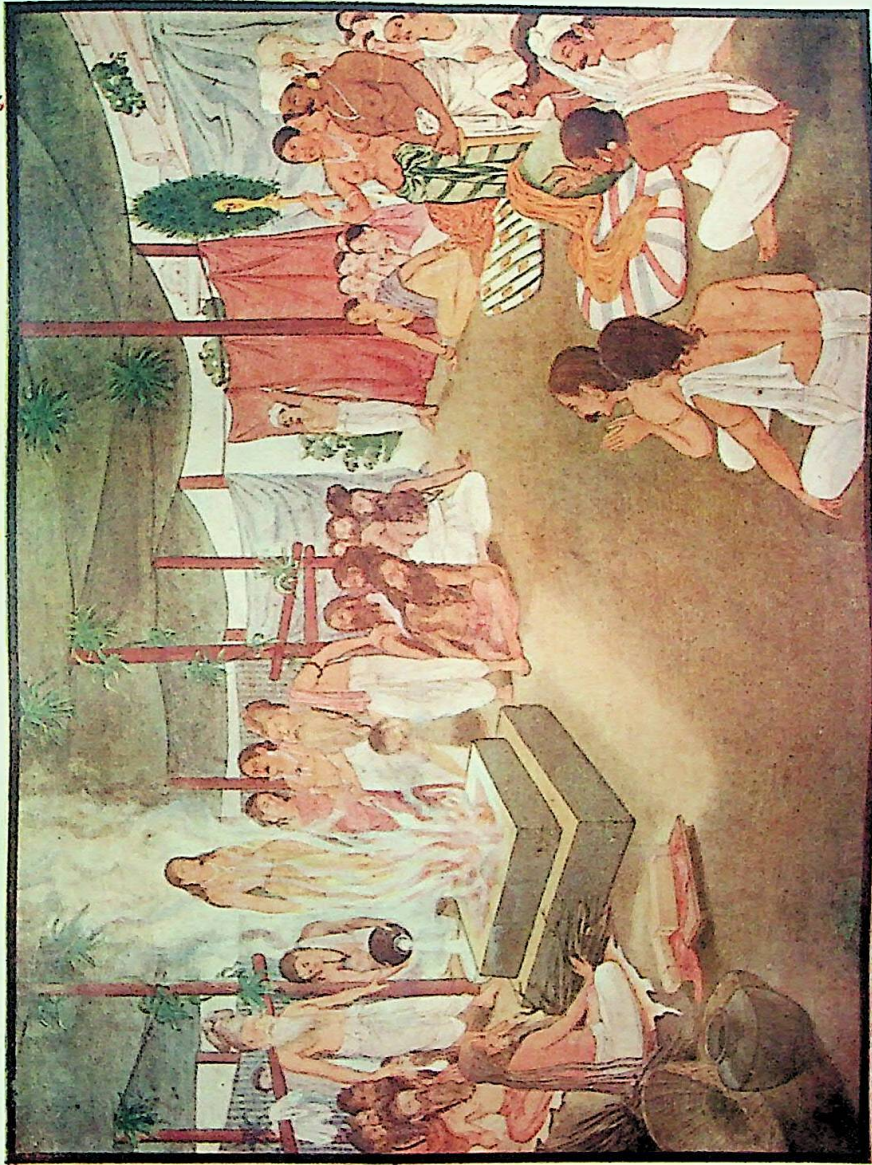
36 Ś₁ K S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — ^a) Ś₁
(m as in text) "न भावितं; Ko M "न श्रपितं; K₂ Ñ₃
D₁ T₂ G₈ "न श्रावि"; G₁-2.4-s "नाश्रावि". K₈ M हविः
(for हव्यम्). — ^b) Ñ V₁ B (except B₈) D (except D₅)
"याजाभिर्मन्त्रि"; G₈ "याजनिर्मन्त्रि". — ^c) Ñ₃ G₁ कामात्र
सं; G₂ (corrupt) कथात्र सं. — ^d) Ñ V₁ B₁-3.5 Dn₂
विप्रेहि; B₈ वै प्रैहि. Ś₁ सा त्वेवं तिष्ठ; Ko साध्वे त्वं तिष्ठ;
K₁ मत्वेवं प्रीहि; K₂ साध्वेवं प्रैहि; K₈ साध्वेवं तिष्ठ; T₂ G
(except G₈) M₈-s पृषति (G₁ M₈ "पती; G₈ "पति; M₈
पृषति) प्रैहि. Ś₁ K₈ D₈ प्रैहि; G₈ याहि (for तिष्ठ). D₈
मां (for वा).

37 Ś₁ K₁ वैशंपायनः; Ñ₁-s B₁-5 वैशं उ°; S ब्राह्मणः
(G₂ M₈-s om. the ref.). — ^a) Ś₁ "मुक्तस्तु; K₁ Ñ₃
"मुक्तेन; Ñ₁-s V₁ B D G₈ "मुक्त्वा तु. — ^b) K₂ G₁
संस्कृते; Dn₁-2 D₁ सत्कृते.

38 ^a) T₂ G₁-4.5 महा (for घोर). — ^b) Da चर्म.
— ^c) D₂-s T G सखङ्गं सशरं. — ^d) T₂ G (except G₁)
धनुषा. Ś₁ निनदद्; D₁ विधुवर् (!); G₂ ह नदद्.

39 ^a) Ś₁ सोध्यारुहद्; K₂ सोभ्यारो; S अध्या (G₈

इमारी कापि पाञ्चाशी वेदिमभ्यासमुत्तिता ।

१. १५५. ४१

विभ्रत्सखङ्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
 सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
 इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
 कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।

मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
 नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
 या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
 तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
 सर्वयोपिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीपति ॥ ४४
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
 तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैतान्दर्पसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

C. 1. 6404
E. 1. 187. 30
K. 1. 131. 32

'भ्या'रो'. Gs दृढरथं (for रथ'). — ^b Gs स तेन (for तेन च). Ns T1 Gs M सं; T2 G1.4.6 सः (for च). — ^{cd} K1 transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. Ko.1 Ns.3 V1 Bs.6 Ds Ms.5 पंचा'. — After 39, N (except Ns Bs) ins.:

1696* हर्षाविष्टांस्तत्रैतास्त्रेयं सेहे वसुंधरा ।

[= (var.) 46^{cd}. — Ś1 K1.2 'ष्टान्मुत्तत्रैव; Ko.3.4 Ds 'ष्टात्मनश्चैव; B1 (m as in text) 'ष्टांस्तममानान्. Ko.3.4 नेमान्ते'; K1 न सेहे तां.]

40 ^a Ko.3.4 M (except Ms) भयावहो; Gs भयाघोरा. — ^b Ns.3 V1 B1.5.6 G1.2 Ms.5 पंचा'. — ^c K1 Ns Gs एवं (for एष). Ms.5 च (for चै). Bs द्रोणविनाशकृत्. — Gs om. 40^{cd}. — ^e Ms इत्युवाच च.

41 Ms om. 41^{ab}. — ^b S (Ms om.) अजुनायै वि(M तु)निर्मिता (see below). — ^c M हुते द्वितीये सुभगा (Ms दिव्यस्त्री). — ^d Ś1 (sup. lin.) K1 तनुमध्या; Ś1 (orig.) वेणीमध्या. K2m रूपयौवनशालिनी; Ns V1 B Da Dn D1.2.4 स्वसितायतलोचना; Ds S वेदिमध्यात्समुत्थिता (Ms सुभगा चारुदर्शिता) = 41^b (see above).

42 Ms om. 42. — After 42^{ab}, K1 Ns.3 V1 B D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभूषारूपीनपयोधरा ।

— ^c Gs मानुषीं तनुमास्थाय. — ^d S (Ms om.) श्रीः साक्षाद्देव (T1 साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (G1 Ms.6-8 'रूपिणी).

43 ^b Dn1 G (except Gs) केशात्. Ś1 Ns V1 D1.2 Gs प्रधावति; K1 'वीयति; Ns B3 D1.5 G2 'वाति च; Ns B1.5 Ms.5 'वाति वै; B1m G1 'याति वै (G1 च). — ^c S (except Ms) विभर्ति परमं (G1 मानुषं) रूपं. — ^d Gs नान्यत् (for नास्ति). K1 T2 G (except Gs) समा (Gs समं) (for उपमा). Ko.2-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (Ko 'तिवोत्थिता). — After 43, Ms.5 read 50^{ab} (for the

first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: Ms.5 after (the first occurrence of) 50^{ab}:

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D1 om. from ईप्सिता up to 45^a. K1 Ns.3 V1 Bs.6 Dn D1 ईप्सितां 'रूपिणी; N1 'ता कामरु'.]

— On the other hand, after 43, T G Ms-3 (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सदशी पाण्डुपुत्रस्य अजुनस्येति भारत ।

ऊचुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689*, 1691*. — (L. 1) Ms सुदशा; Mr.3 सदशा. Gs फाल्गु (for अजु). Ms-3 भद्रिका (for भारत). — (L. 2) Gs राजपत्नी.]

44 Bs om. 44-52; D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^a Gs पांचाल. (for तां चापि). T1 बालां (for जातां). — ^b Ns 'द्वरां कृष्णां. — ^c Ko.4 क्षत्रं; Ks कृत्स्नं; Ds क्षात्रं (for क्षयं). Ko.4 Ds अंतं (for क्षत्रं). K1 निपीपते (sic); Ks निनिष्यति; Ns Ds 'पती; Ns 'पती; T1 करिष्य'; Ms निरीक्ष'; Mr निपीद'. Ns V1 B (Bs om.) Da Dn D2.4 निनीपुः क्षत्रियान्क्षयं.

45 Bs om. 45; D1 om. 45^a (cf. v. l. 43, 44). — ^a Ś1 Gs इदं (for इयं). Ns Bs S (except Gs.3) लोके (for काले). — ^b Ns V1 B (Bs om.) D (except Ds) कौरवाणां (for क्षत्रि). — ^c K1 'स्पद्यते; Ns 'स्पतते.

46 Bs om. 46 (cf. v. l. 44). — ^a Ś1 'त्वापि च पां'; K1 'त्वा चापि पं'; K2 'त्वा सह पां'; Dn2 Ms.5 'त्वा सर्वपंचा'. — T (T1 om. line 3) G ins. after 46^{ab}: Ms-3, after 48^{ab}:

1700* पाञ्चालराजतां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।

परिष्वज्य सुतां कृष्णां क्षुपां पाण्डोरिति बुवन् ।

अङ्गमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) T1 'जस्तु तथा. — (L. 2) Gs Ms-3 क्षुपा.

G. 1. 0405
S. 1. 107. 51
K. 1. 181. 54

तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्दिजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादतिधृष्ट्युत्वादमोद्भूतसंभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T1 'ष्णां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (of. 50^{ab}).]
— Ms-s om. 46^{ad}; T2 G om. 46^a-48^b. With 46^{ad}
of. 1696*. — °) Ś1 B1.8 T1 Ms.8 चैनान्. B8 'संयुक्तान्.
47 B8 T2 G om. 47 (of. v. l. 44, 46). — °) Ś1
K1 तां (for तौ). N2 V1 B (B8 om.) D (except Da1
Ds) T1 पार्षती (for पृष). Ś1 K राजन् (for याजं).
— °) Ś1 K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — °) Ś1 जनया; Ko
जानीयै; M 'नीये'. Ś1 K1 'मामिति.

48 B8 om. 48 (of. v. l. 44); T2 G om. 48^{ab} (of.
v. l. 46). — °) D8 'त्युक्त्वा तु. K1 Da2 Dn D1 तं (for
तां). — After 48^{ab}, Ms-s ins. 1700* (of. v. l. 46).
— °) K (except K1) ते (for सं).

49 B8 om. 49 (of. v. l. 44); G8 om. 49^{ab}.
— °) Ś1 Ko.2.8 transp. धृष्ट and धृष्टु. K1 N1.8 B
(B8 om.) Da D2.4.5 T G4-8 'तिधृष्टत्वात्; K4 'दय
द्युम्नत्वात्; N2 V1 'दयमर्षित्वात्; G1.2 'दप्रधृष्टत्वात्.
— °) K1 युञ्जं बलं भवाद; K8 धृष्टाद्युत्सं; K4 धर्मार्थोत्सं;
N2.8 V1 Dn D1.5 युञ्जाद्यु; T1 धर्मेद्युम्नं; G1 धर्माद्युम्नोद्.
K1.8 G2.5.6 इति (for अपि). — K1 om. 49^{ad}. — °) K4
'रोसौ. Ś1 K2 (hapl.) om. from भव to द्रुपदस्य in 50^a.
— °) T2 G4-8 अयं; Ms.8 इह (for इति). Ko D8
'स्य महात्मनः; G1 'दस्याभवत्स्वयं. Dev.: धृष्टत्वात्
धृतिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यस्तथा(द)र्थान्तरप्रति-
पत्तिनिगमः । धृकारसाधर्म्यात् धृतिहेतुत्वं गम्यते । अतिधृष्टत्वा-
दतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च
मर्थे (corrupt) कवचस्य समर्थे(?) corrupt)स्योत्पत्तिः [1]
धर्मात् युञ्जत्वा(?) read वत्वा)दित्यपि निगमः । धर्मार्थ-
कामानां तु संभव उद्भवः (1) अत्र युकारसाधर्म्यात् ॥ — Arj.
(corrupt): धृष्टत्वात् अतिधृष्टत्वात् धर्मात् (1) युत्संभवाद-
पीति [1] धृष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जाग्रद्-
पात् । युत्संभवादभिसंभवादित्यर्थः ॥ युच्छब्दोऽभिवाची [1]
योतत इति युत् किप् । धृष्टत्वादतिधृष्ट(sio)त्वात् इति पाठे
धृष्ट(?) read धृष्ट)त्वात् (1) धृतिहेतुत्वात् । धृकारसाधर्म्यात् (2)
धृतिहेतुत्वं गम्यते ॥ अतिधृष्टत्वादतिप्र[1] गल्भ्यादिति व्याकरण-

कृष्णेत्येवाद्युवनकृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

व्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च सरथकवचधनुर्वाणस्य समवस्य
जातत्वात् [1] ध(1)र्मोद्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामाना-
मुत्सव (?) read मुत्संभव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र युकारसाधर्म्यं
अत्र (?) read अर्थ)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा ज्ञाभ्यास
इति धातो रूपमेतत्साध्यं [1] युञ्जभवादिति बहुपुस्तकेषु
पाठः [1] स च प्राचीनटीकाकृतमस्त्रसतो हेय एवेति [1]
— Nil.: धृष्टत्वात्प्रागल्भ्यात् । धृष्ट्युत्वादिति पाठे पालने
शक्तत्वात् । अत्यंतं अमर्षः । शत्रून्कर्पासहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् ।
युञ्जं वित्तं तच्च राज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वा सहोत्पन्नं
तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् युञ्जादि तस्य उत्संभवात्
उत्कर्षणोत्पत्तेश्च ॥ ५१

50 B8 om. 50 (of. v. l. 44). — After 50^{ab},
Ms-s ins.:

1701* निषण्णकर्षणाद्भूमे रसाच्च हविषोऽभवत् ।
— °) Ko.8.4 transp. तथा and तत्. G1 अथ (for
तथा). Dn1 G1 तं; T1 तु (for तन्). — °) G8 महामतेः.
— After 50, Ka.4 ins.:

1702* क्रियासु चैव सर्वानु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतः परम् ;
while S ins.:

1703* धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन संप्रययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिविकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।
[(L. 1) M (except Ms) नंदयन्. — (L. 2) = (var.)
39^{ab}. T2 G4-8 सोध्यरो. G1.2 गृहान्.]

51 B8 om. 51 (of. v. l. 44). — °) K1.2.4 B1 D8
च; G8 स (for तु). D8 T1 G8 पांचालं; T2 'त्यां; G8 'लो;
G4.6 'ली. — °) T1 G8 अनयत्. Ko.8 सु(K8 स्)विभी-
षणं; Da1 Dn2 D1 G4.6 Ms स्वनिवे. — After 51^{ab},
Ms-s ins.:

1704* द्रोणः संपूजयामास सव्यः पुत्रमुदारधीः ।
D4 (marg. sec. m.) S ins. after 51^{ab} (Ms-s,
after 1704*):

1705* द्रोणं संपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्त्रस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विश्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
चिररात्रोपिताः सेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।

रममाणः पुरे रम्ये लब्धभैक्ष्वा युधिष्ठिर ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४
पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

C. 1. 8415
B. 1. 103. 8
K. 1. 103. 7

परिदाय तु तं शिष्यं दृष्ट्युन्नं तु सोमकः ।

अहो राज्ञः प्रसीदेति प्रायुवन्निग्रयवादिनः ।

महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।

[(L. 1) T₁ G_{2.3} 'पूजयामास विधिवद्बुद्धमेतः. — (L. 2) G_{1.2} कृतं (for तु तं). D₁ T₃ G_{1.4-6} सोमकाः. — (L. 3) T₁ G_{2.3} अस्यास्त्राणि; G₁ अहोरात्रं; M_{2.5} अथो रा'. G₂ च सर्वाणि; G₃ प्रदेयाणि. T₁ G_{2.3} प्राव्रवीस्त्रियवादिनं.]
— °) G₃ 'स्त्रमेदान्.

52 B₃ om. 52 (cf. v. l. 44). — °) T₃ G_{1.4-6} न; G₂ क (for अ). Ś₁ च; K_{o.2.3} तु; K₄ तत् (for हि). — °) Ś₁ K स तु; T₁ G_{2.3} भाव्यं (for भावि). D₂ भावित्वाच्च. T₁ महाजनाः; G_{2.3} 'मनाः; M_{2.6.7} 'द्युतिः; M₃ 'नृपिः. — °) K_{o.4} D₃ transp. तथा and तत्. M₁ अथ (for तथा). Cd as in text. — °) Ś₁ K_{1.2} D₁ 'र्योऽनु'; T₁ M 'र्यैर'; T₃ G 'कीर्त्यैकारणात् (G₂ 'कीर्तिः सुरक्षात्). Cd cites कीर्त्यैरुरक्षणं. — After 52, D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रतः ।

Colophon. — *Major parvan*: T₃ G M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: N_{1.2} V₁ B₃ चैत्ररथ (followed by द्रौपदीसंभव). K_{1.2.4} N₃ B_{1.6} Da Dn D_{1.2.4} (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदी-संभव (B₁ एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D₄ संभव). — *Adhy. name*: Ś₁ K_{o.2.4} दृष्ट्युन्नोत्पत्तिः; D₃ दृष्ट्युन्नद्रौपदीसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 166; D₄m 169; T₁ 161; T₃ G_{2.4.5} 114; G₁ 116; G₃ 111; G₄ M 115. — *S'loka no.*: Dn 56; M₃ 58.

After adhy. 155, D₄ (marg. sec. m.) ins. a passage of 31 lines given in App. I (No. 94); while S ins. a different passage given in the same App. (No. 95).

156

1 Ś₁ K (except K_o) D₁ S om. उवाच. — °) G₂ M एवं श्रुत्वा. T₁ G₁₋₄ ततः सर्वे (for तु कौ'). T₃ G₃ तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1^a, T G ins.:

1707*

पाण्डवा भरतर्षभ ।

मनसा द्रौपदीं जगमुरनङ्गशरपीडिताः ।

ततस्त्वां रजनीं राजन्.

[(L. 1) T₃ G_{2.6} ब्राह्मणात्संशितव्रतात्.]

— °) K_o D₃ शल्यप्रोता; Cd as in text. — °) N₂ V₁ B D (except D₃) 'बलाः (for 'रथाः). T₁ G₁₋₃ द्युष्टायां दुर्मनाभूतास्त्रास्त्रस्थमनसोभवन्.

2 °) Ś₁ K₁ N_{1.3} विक्रांतान्; G₁ विख्यातान्. G₂ गतचेतनान्. N₂ V₁ B D सर्वोत्सृजतचेतसः. — °) K_{o.2.4} D_{4.5} सत्यवादिनं.

3 Before 3, Ś₁ K₁ T₃ G_{1.4-6} ins. कुन्ती; K₄ N_{2.3} m V₁ B D कुल्युवाच. — °) Ś₁ K₁ दिवारात्र्युपिताः; M_{2.5} चिरकालो. Cd cites चिररात्रं. — °) Ś₁ K B (except B₃) Cd लब्धलक्ष्या; (B₁m 'मदया); D₂मदयं बहु. N₂ V₁ B Da Dn D₁ महात्मनः; D₄ महाबलाः (for युधि').

4 °) G₃ वा (for इह). — °) K (except K₁) D₃ G₂ तानि सर्वाणि (by transp.); T₁ G_{1.2} सर्वाण्येव तु. M₃ युक्ता' (for दृष्टा').

5 Ś₁ om. 5^{ab}, reading 5^{ab} after 6^{ab}. — °) K₁ पुरा दृष्टानि; K₄ N₁ V₁ B Da Dn पुनर्दृष्टं हि (K₄ न); D₁ पुनर्दृष्टं हि. N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) इह; G_{4.5} एवं (for एव). — °) B_{1.5} D₁ प्रेरयन्ति. K_{2.4} B₃ D_{1.2.5} मनस्तथा. T₁ G₁₋₃ M₂₋₈ तथा न प्रीणयन्ति च. — °) Some MSS. भैक्ष्यं. — °) B₃ Da M कुरुगुगव.

6 °) K_o om. 6^{ab}, reading 6^{ab} after 7^{ab}. K₁ N_{2.3} V₁ B₃ Da D₃ पंचालान्. D₂ G₁₋₃ गच्छामः पांचालान् (transp.). After 6^{ab}, Ś₁ reads 5^{ab}. — G₂ (hapl.)

C. 1. 1. 108. 9
B. 1. 1. 183. 7

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
 सुमिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
 यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
 एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
 ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
 उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
 तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
 प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।

प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
 समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्श्रुनिरव्रवीत् ।

om. 6^a-8^d. — °) Ś1 K1 G2 अपूर्वं दर्शनं; G3. 'दर्शनात्.
 N2 V1 B D (except D2.5) M8 वीर (for तात).

7 G2 om. 7 (of. v. l. 6). — °) Ś1 अभिक्षाश्च; D2
 सुमिक्षं. K1 N1 V1 B3.5 पाञ्चालाः. — °) Ś1 K N1 D2.5
 शत्रुसूदन (K1 'नंदन'); B1.8.5 'कर्षण'; D4 [S] मित्रकर्शन.
 — After 7^{ab}, Ko reads 6^{ab}. — °) T1 G1 M (except
 M5) तु (for च). G5 पांचालो (for राजा). — °) Ś1
 K1.2 D (except D1.5) शुश्रुमः; Ko 'मुः; G1 विश्रुमः;
 G5 सुश्रुतं.

8 G2 om. 8 (of. v. l. 6). — °) N2.3 V1 B Da Dn
 D1.2 'वासश्च; D4 'संवासः; S (G2 om.) 'वासोयं. — °) Ko
 B5 T2 G2.5 क्षेमो. — °) Ś1 K1.2.4 N1.3 तेन्यत्र साधु; D2
 तस्मादन्यत्र; S (G2 om.) तस्मात्तत्रैव (see below).
 — °) K3 तात; T1 G1.3 M साधु (for पुत्र). T2 G4-8
 वयं यदि च (G5 तु यदि) मन्यसे.

9 Ś1 S युधिष्ठिरः; K1 श्रीवैशंपायनः (all om. उवाच).
 — °) K (except K1) D2.5 यज्ञवत्या मतं (by transp.).
 — °) G5 त्विहास्माकं. K2 हितं परं (by transp.).

10 Ś1 K D2.5 S वैशं (K1 युधिष्ठिरः) (T1 G2 M8
 om. the ref.). — °) Ko.4 अर्जुनं यमजौ; K1 अर्जुनौ
 यमजौ; D2.5 अर्जुनं च यमौ; T1 G2.8 (by transp.)
 यमजावर्जुनं. G1 तदा; M5-8 उमौ (for तथा). — °) T1
 G1.3 M 'च वचनं. — °) S (except T1 G2.8) तां
 तथेत्य (G5 तथैवा) ब्रुवन्. K1.2.4 D5 T G2-5 M5-8 तथा;
 G5 यथा (for तदा).

11 Ko om. from आमन्त्र्य up to रम्यां. — °) G5

M8.5 राजसुतैः. — °) Ś1 K1 नगरे; D2 च पुरं; T1 G2
 नगरं. D2 T1 G1.2 रम्यं; G3 रम्यग. G4 प्रतस्थे नृपनगरीं.
 — °) Ko.4 'स्य निवेशनं.

Colophon om. in T2 G1.2.4-8 M. — *Major parvan*:
 G8 संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ko अंगारपर्ण;
 N1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko N1.2 V1 B5 add द्रौपदी-
 संभवः; Ko cont. समाप्तः. Ś1 K1-4 N3 B5 Da Dn1.2
 D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only
 द्रौपदीसंभवः; K2.4 N3 cont. समाप्तः. — *Adhy. name*:
 N1.2 V1 पांचालदेशयात्रा; D5 पांचालाभिगमनं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn3 167; D4m 170;
 T1 163; G3 113. — *S'loka no.*: Dn 11. — *Aggregate*
s'loka no.: Dn2 6415.

After adhy. 156, S (except G5) ins. an addl.
 adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant
 of adhy. 174.

157

1 Ś1 K1.3.4 D2.5 S om. उवाच (T2 G1.4-8 M om.
 the ref.). — °) T2 यातेषु तेषु. Da एतेषु (for तेषु).
 T1 G2.8 यातेषु छत्रचर्याभिः (G2 'चर्येषु); G4 सुकृतेषु
 प्रयातेषु. — °) Ś1 स तान्; T2 तथा; G3-8 तदा (for अथ
 तान्). Ko.3.4 D5 ततो धीमान्; K1 स तान्दृष्ट्वा (for अथ
 तान्द्रष्टुं). — °) T2 पुनः (for व्यासः). T1 G1-3 कृष्ण-
 द्वैपायनस्तदा (T1 तथा; G2 कृती).

प्रसन्नः पूजितः पायैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
 अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
 अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
 अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
 विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
 आसीत्तपोवने काचिदपेः कन्या महात्मनः ।
 विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
 कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
 नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
 तपस्तमुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
 तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
 अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
 पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
 तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
 प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
 पुनरेवाब्रवीदेव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
 पञ्चकृत्वस्त्वया उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
 द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।

C. 1. 6434
B. 1. 103. 14
K. 1. 184. 14

2 °) S₁ K₁ 'तप. — °) K₄ D₂ T₁ तथा; T₂ G (except G_{2.3}) M अग्रतः (for तदा).

3 °) K₄ समनुप्रास्य; D₂ 'ज्ञाय; T₁ तमनुप्रास्य; T₂ तमनु. — °) T₁ G_{2.3} ऋषि (for मुनि). — °) N₂ V₁ B_{3m} D_n D_{1.4.5} प्रच्छन्नं (D₅ 'न्नः); B₅ G₅ 'सन्नं; G_{2.4} 'समं. G₅ पार्थान्.

4 Before 4, T₂ G_{2.5.6} M₅₋₃ ins. व्यासः. — °) K_{0.3} N₂ V₁ Da D_{n3} D_{2.4.5} अयि (for अपि). T₁ G_{1.2.4} धर्मेषु. T₂ G_{2.4.5} वर्तध्वे; G₅ वर्धध्वं. — °) N₂ सत्वेन च; T₂ G_{5.6} M₅₋₃ शास्त्रेणैव. T₁ G₁₋₃ अपि स्वेपु नरपंभाः (G₂ नरेश्वराः; G₃ नरपंभः); G₄ परेषु स्वेपु भूमिप. — °) K_{0.1} N₂ V₁ B₁ Da₂ D_{n3} D_{2.4.5} G_{2.4} अयि; T₂ G_{5.6} M_{3.5} अय. N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) पूजा वः (by transp.). — °) T₁ G₁₋₁ च विद्यते; T₂ G_{5.6} M यथाविधि.

5 °) T₁ G_{1.3} M₅ 'थैविद्वाक्यं. — °) K₄ T₂ G_{5.6} M तु (for च). — °) N₁ T G (except G₅) 'रैवाब्रवीदिदं.

The rest of the adhy. is repeated (with some variation) at the end of adhy. 189.

6 Before 6, K₀ N_{2.3} V₁ B_{2.6} Da D_n D_{1.4.5} ins. व्यास उ. — °) T₂ G₄ तपोनिधेः; G₅ तपोधना; G₆ उपवने. — °) T₁ G₁ ऋषिकन्या. T₁ G₁₋₃ तपस्विनी; T₂ G₄₋₅ M मनस्विनी (for महा). — °) G₅ सर्वरूपगुणान्विता.

7 °) K_{1.2} N_{1.3} B₃ Da M₅ सुकृतैः; T₂ G_{1.4.5} स्तैः कृतैः. — °) K₄ T₂ G (except G₅) M₅ नाम्न्या. K₄ सा तु पति (by transp.); T G (except G₅) पतिं कंचित्.

8 T₂ G_{2.5} om. 8^{ab}. — °) K_{2.4} N₁ V₁ Da₁ D_{n1} M₇ ततस्तमुम्. S₁ तथारेभे; G₂ समा. — °) K (except K₁) सुखात्; D₁ सुखी; S (T₂ G_{2.5} om.) सुखं.

S₁ K₁ यतः; M₅ तपः. — °) G₅ 'मास महता. — °) T G भगवंतं महेश्वरं (G₅ तपसोग्रेण शंकरं).

9 °) G₂ M (except M₃) तु (for स). M₂₋₃ शंकरस्तुष्टः. — °) K₃ N₁ V₁ B (except B₅) D T G M₅ यशस्विनी. — °) T G_{1.3} M भद्रे त्वं. — °) N_{1.3} भारता; N₂ V₁ B D शंकरः (for भामि). S वरदोस्मि यथेप्सितं.

10 °) T₁ G₁ स; G₃ तु (for सा). T G हितं वचः (by transp.).

11 °) K₃ G₂ तामयो. — °) N₂ T₂ ददतां वरः. — °) N₂ V₁ B D (except D₅) G₄ (by corr.) भारताः (D₁ 'त) (for शंकर). — After 11, N₂ V₁ B D T₁ G₄ (marg.) ins.:

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।

[B₅ T₁ G₄ वरदमीश्वरं; D₂ वचनमत्र.]

12 K₃ G₄ M₇ (1 hapl.) om. 12^{ab}; G₄ ins. the reading of the vulgate in marg. — °) K₀ N_{1.3} पति (for प्रति). T₂ G_{2.2.5.6} M (M₇ om.) प्रति (G₃ इति) ब्रुवाणां (T₃ 'जा). T₃ सा कन्या (for एकं मे). N₂ V₁ B D T₁ G_{4m} एकमिच्छाम्यहं देव; G₁ ब्रुवाणमेवं देवेश. — °) K₀ G_{2.6} M_{5.6.3} शंकरः; K_{2.4} T₂ शंकर. N₂ V₁ B D T₁ G_{4m} त्वत्प्रसादात्पतिं प्र (B₅ वि)मो. — °) S 'ब्रवीदेनां. — °) T G (except G₅) देवो (for इदं). N_{1.3} M₅₋₃ 'मुत्तरं.

13 °) S₁ K_{0.2.3} (sup. lin.)₄ त्वयास्त्युक्तः; K₁ 'स्त्युक्तः; K₃ N₁ V₁ B D T G_{1.4} त्वया युक्तः (Da T₂ 'स्त्युक्तः); G_{2.2.6} M 'प्युक्तः; G₅ त्वया सूक्तः (all avoiding hiatus in different ways). — °) D₂ यत्; T₁ अयं; G₃ मां (for अहं). K N_{1.3} मुहुः (for पुनः). — °) K₃

G. 1. 6434
B. 1. 159. 15
K. 1. 184. 15

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्थिवनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
मुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

१५८

वैशंपायन उवाच ।

ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १

ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।

आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उत्सुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यच्चोक्तं; Ks तथोक्तं. Gs M वै (for तद्).

14 Before 14, T G (except Gs) ins. व्यासः.
— ^a) Ko Ds गृहे (for कुले). N जज्ञे (Ś1 ज्येष्ठे) (for
जाता). — ^b) N̄ V1 Bs. s Dn सा कन्या (by transp.).
Ks दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — ^d) Ms-s कन्या (for
कृष्णा).

15 ^a) Some MSS. पंचाल. N̄s V1 D (except Ds)
नगरे; Gs नगरी. — ^b) Ś1 प्रवसध्वं; N̄s V1 Bs. s. e Dn
D1. 4 निवसं; B1 Da निविं; Ds निविं. Ko. 4 Ds
महारथाः; N̄s सबांधवाः; Gs नराधिपाः. N̄1 व्रजताञ्छु
नरर्षभाः. — ^c) Ś1 K1 सुखं वस्त्रास्. — ^d) Ś1 K1. 8 G1
भविष्यति; Ds 'प्यति. Ks अथ (for न). G1 धनंजयः
(for न संशयः). — After 15, Gs M ins.:

1709* राज्यं चैवागतं पार्था इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य ह ।

[Gs प्राप्ता (for पार्था). Gs गमिष्यथ; Ms प्रविश्य वः;
Ms (inf. lin.). s भविष्यथ.]

16 Before 16, Ko. 2. 4 Gs Ms. s ins. वैशं (Ko cont.
उवाच). Ś1 K1 (? hapl.) om. 16 (with colophon).
— ^a) N̄1 पृतदुत्तवा. Ko ततो राजन्; Ks Bs Gs भाग;
Gs बाहुः. — ^b) N̄s V1 B D Ms पाण्डवान्स (D1 'न्प्र').
— ^c) Ko. 4 Bs m Da Ds. 5 महायशाः. Cd पार्थान्संमंज्य
कुन्तीं च प्रातिष्ठन् (sio) परंतपाः.

Colophon om. in Ś1 K1 (cf. v. 1. 16). — Major
parvan: T1 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan:
Ko. 4 अंगारपणः; N̄1. 2 V1 Bs चैत्ररथ. — Adhy. name:
Ko. 2. 4 G1. 4 व्यासवाक्यं; N̄1. 2 V1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं;
Da1 द्रौपदीसंभवः; Ds Ms. s व्यास (Ms 'सा') गमनं; Ts
द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dns 168; Ds m 171; T1 164; Ts G2. 4. 5
116; G1 118; Gs 114; Gs M 117. — S'loka no.:
Dn 16; Ms 37. — Aggregate s'loka no.: Dns 6481.

After adhy. 157, S (except Gs) reads (for
the first time) adhy. 175, repeating it (with v. 1.)
in its proper place (i. e. after adhy. 174).

158

1 Ś1 K1. 2. 4 Ds. 5 S om. उवाच (T2 Gs-s om. the
ref.). — After वैशं (resp. its v. 1.), Ks. 4 N̄2 V1 B
Dn D1. 2. 4 ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसाः ।
after which Bs. s ins. 1711*. Cd appears also to
om. 1710*. — ^a) Ks उपतस्थुः. Ko. 2. 3 Ds महात्मानः;
Gs पुरस्कृत्वा. — ^b) N̄1 B1 Ds T2 Gs-s भरतर्षभाः.
Ko. 2. 4 Ds Gs मात्रा सह (Ko. 3 सह मात्रा) परंतपाः
(= 1. 55. 20^d etc.). — Ks N̄2 V1 Bs Da Ds. 4 (marg.
sec. m.) ins. after 1^{ab}: Bs. s, after 1710*:

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— ^a) Bs Da शनैर् (for समैर्). Ś1 K1 तदुन्मुखा; B1
Da D1 उदङ्मुखा; Gs तैरुन्मुखैर्. — ^d) Ś1 K1 परंतप; Ks. 3
महौजसः; T G (except Gs) च भारत.

2 ^a) Ko 'रात्रात्; Ks 'रात्रान्. N̄2 V1 B D (Da
erroneously) Arjp ते वगच्छन्नहोरात्रात् (Da1 D1. 5
'रात्रं); T1 Gs अहोरात्रेणभ्यगच्छन्; G1. 5 तेभ्यगच्छंस्तव (Gs
'छन्न'होरात्रं. — After 2^a, S ins.:

1712*

पाञ्चालनगरं प्रति ।

अभ्याजग्मुर्लोकनदीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।

चन्द्रास्त्रमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।

वारि चैवानुमज्जन्तः.

[(L. 2) Gs स्वर्गेनदीं त्रिपुरारिशिरोगृहां. — (L. 3)
Ms-s चंद्रास्त्रमनवे. — (L. 4) T2 G1. 5 चक्रवाकैः समुद्भुटैः;
M ते चैवानुमज्जन्तः.]

— ^b) N̄2 V1 Dn D1 सोमाश्रवायणं; N̄s Bs Ds सोमा

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशः ॥ ३
 तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
 ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडासुपागतः ॥ ४
 शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
 तेन शब्देन चाविष्टशुक्रो बलवद्बली ॥ ५
 स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
 विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
 अशीतिभिर्बुद्धैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
 विहितं कामचारानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।

शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
 लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलामु वै नरान् ।
 उपक्रान्ता निगृहीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
 ततो रात्रौ प्रामुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
 गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थानृपतीनपि ॥ १०
 आराचिष्ठत मा मयं समीपमुपसर्पत ।
 कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
 अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
 अहं हि मानी चैर्युश्च कुवेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
 अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

C. 1. 6449
B. 1. 170. 14
K. 1. 158. 14

श्रवा (B₅ 'मा' ह्रयं; B₁. 2. 6 Da D₂. 4 T₁ सोमाश्रवा' (D₁ by corr. T₁ 'वा'); G₃-8 सोमाश्रवा'. — T G M₅ om. 2nd. — °) K₄ M₆-8 'व्याघ्र.

3 °) T₁ G₂ समुद्यम्योत्सुकं दीप्तं. — °) G₁ तत्र ययौ (by transp.). — °) Ñ V₁ B D T G₁-5 महारथः (Da 'वलः'); G₆ M₆-8 धनंजयः; M₃. 5 परंतपः (for महा').

4 °) M₅ ततो (for तत्र). G₆ अथ तत्र जले. — °) K₂ विचित्रे; G₆ विजने. — °) T₁ G₄ तदा; G₃ रंस्युः; Cd ईर्ष्यन्. Ko. 3. 4 गंधर्वराजः स; Ñ₁. 2 V₁ B₃. 5. 6 Da Dn D₁. 2. 4 'राजो वै; Ñ₃ D₅ G₁. 6 'राजस्तु; B₁ 'राजोसौ; T₁ 'राजस्य; T₂ G₂. 4. 5 'राजश्च. — °) K₁ 'र्थमागतः; B₁. 2 Da 'मुपास ह.

5 °) Ko. 3. 4 तेषां शब्दं (by transp.). D₂ स शब्दं तेषां शुश्राव. — °) M₂. 5 चाविग्रह. — °) T G₂-5 च बलाद्बली; G₆ M₅. 5 सहसा बली; M₆-8 स महाबली.

6 °) K₃ Ñ₃ मात्रा सह (by transp.). Ś₁ K₁ 'तप. — °) D₁ S (except G₃. 6) विस्फारयन् (G₅ 'यंत). T₂ G₅ धनुर्घोषं; G₅ निर्घोषं.

7 °) K₄ संवर्तते; T₁ 'लक्ष्यं; G₁ समीक्ष्यते. Ñ₃ (m sec. m. घोरा as in text) M₆-8 प्राची. — °) Ś₁ K₁ सर्वरात्रा. B₁ (m as in text). 3 M₃ 'गमे तु या; T₁ G₂ 'गमे तदा; T₂ G₁. 2-6 M₂-3 पूर्व (M₆-8 'वा') रात्रा (M₂-3 'व्या') गमे च या. Cd oites आगमे. — °) Ñ₃ by corr. लवैर (for बुद्धैर). Ś₁ K₂ V₁ हीना. Ko. 1 अशीति-स्तुतिभिर्हीनं (K₁ 'नां; Ñ₁. 2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीनं; T₁ अशीती तु विहीनानां; T₂ G₄. 5 अशीतिबुद्धिहीनांस्तान्; G₁-3. 6 M अशीतिबु (M 'तु) तिभिः हीनान् (G₁ छिन्नान्; M₅ हीनाः). — °) Ko. 3. 4 Ñ V₁ B D (except D₅) तन्मुहूर्तं; S त्रि (G₆ M त्रीन्) मुहूर्तान्. K₄ प्रवर्तते.

8 °) Ś₁ Ko. 2. 3 विहिता; S 'तान्. S कामचाराय (G₁ काममाचारान्). — °) Ś₁ यथा (for यक्ष-). — °) Ś₁ Ko. 2. 3 क्षणमन्ये; K₁ रक्षं मान्ये (sic); D₅ क्षणं मन्ये. — °) T₁ G₁-3 इति (for इह). Ś₁ K₁ कर्मसु स्वेपु वर्ततां; Ko. 2-4 D₁ कर्मचारेपु वर्ततां; Ñ V₁ B₂. 5 Dn D₁. 2 कर्मचारेपु वै स्मृतं; B₁. 6 Da D₅ कामचारेपु वर्ततां. Cd oites कर्माचाराः.

9 °) B₁ लोभात्सर्वान्प्रचरतः. — °) Ś₁ अपक्रोता; Ko. 3 Ñ₁ B₅ Das Dn₁. 3 D₂ M Cd उपक्रांतान्; T₁ G₂ अपकृप्य; T₂ G₁. 4-6 उप (G₁ 'पा') क्रम्य.

10 °) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) अतो रात्रौ; T G अहो निशां; M अतो निशां (M₅ ततो रात्र्यां). Ś₁ Ko. 4 Da D₁ G₃ प्रामुवतो; B₁ m D₄. 5 M₃. 5 'वंति; T₁ M₆-3 प्राप्तवतो (T₁ 'ता. — °) D₄. 5 ब्रह्मद्विपो. Ś₁ जनान्; K₁ जलं. S भूयिष्ठं (T₂ G₅. 6 'ष्टां; G₁ 'ष्टर) पा (T₁ M₃. 5 प्रा) पचेतसः. — K₁ om. 10th-11th. — °) Ñ₁. 3 गर्हति पुरुषान्सर्वान्; S गर्हाम्येतान् (T₁ G₂ प्रसाम तान्; G₃. 4 'न्येपां; M तिब्रंयेते) नित्यमेपु. — °) K₂ स्थलस्थान्; Ñ₃ गृहं; D₂ वनं; S क्षणेपु (for बलस्थान्).

11 K₁ om. 11 (cf. v. l. 10). — °) M₃ दूरान् (1 gloss). T G च (T₁ G₂ प्र-) तिष्ठता (G₃ 'तो) स्साकं. — °) B (except B₅) D₂. 5 अनुसर्पत. T G समीपं (G₁ 'पे) नोपगच्छत (G₃ 'य; G₄ 'सर्पत). — °) Some MSS. मा (for मां). B₁. 6 S 'जानीय.

12 Ko (hapl.) om. 12. — °) T G₅. 5 M₃ 'रवणं. G₁. 3 अहमंगारगंधर्वो. — °) K₂. 4 Ñ₁. 3 T₁ G₂. 3 विद्धि; Cd वित्त (as in text). S प्रबला. — °) Ś₁ सेर्युः; K₁ सीर्युः; T G₁. 4. 5 प्रेष्यः; G₂ प्रेष्यः; G₃ श्लाघ्यः.

13 °) T G (except G₂) M₃ अंगारवर्णम्. Ñ₁. 2 V₁

G. 1. 6449
H. 1. 170. 14
K. 1. 186. 14

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥ १३
न कुणपाः शङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तर्कि समुपसर्पथ ॥ १४
अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५
वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ १६

B D (except Ds) एवं (for च). — ¹) N_{1.2} V₁ B D (except Ds) ख्यातं चेदं वनं मम; S वनं ख्यात (G₁ प्रख्य; G₂ ज्ञात) मिदं मम. — ²) N_{1.2} V₁ D₄ (by corr.) T₂ G₄-s M₂-s अनुगंगं. Cd cites अनु (=अनंतरं). K₁ B_{1.2}-s Da च वाकां च; K₄ च वासो मे; N_{1.2} B₂m D₁ च वासं च; B₂ च कासं च; B₂m च वाकी च; Dn D₄-s चरन्कामात्र; D₂ प्रयागं च; S महत् (M₂ inf. lin. s वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — ³) T₁ G₂-s M यस्मिन्; T₂ G₂-s अस्मिन्; G₁-s तस्मिन् (for चित्रं). S₁ बत; N₁ यस्मिन्; S तिलं (for यत्र). N₂ V₁ B₁-s Dn D₁-s रसाम्यहं; B₂-s Da D₂ चरां.

14 G₁ om. 14^{ab}. — ¹) S₁ K₂ न कूनसा; Ko नक्तनासा; K₁ न कृणपा; K₂ न कुनासा; K₄ D₂ नक्तचरा; N₁ V₁ B₂m-6 Da Dn D₁-4 S (G₁ om.) न कौणपा; B₂m Cd Arjp न शकुना; D₂ शकुना वा. — ²) T₁ G₂ चारणा; (for मानुषाः). K₁ T₂ G₂-s M₂-s न च देवा न चारणा; (K₁ मानुषाः); K₂ B₂ (m as in text) M₂-s न च देवांजनस्रजः; G₄ द्विपदो वा न चारणाः. — K₄ B₂ repeat 14^{cd} (with v. l.); in D₄ 14° is deleted. — ³) K₂-4 B₂ (latter two second time) D₄ (marg. corr.) T G (except G₂) कुबेरस्य यथोष्णीपं (G₂ दानं; G₂ हिष्टं). — ⁴) K₂-4 B₂ (latter two second time) T G किं मां (G₂ तं किं) (for तर्कि). N₂ V₁ B₁-s Dn₂ G₂ समनुसर्पथ. ॥ Nil: न नहसाः शृंगिणो वा न च देवांजनस्रजः । कुबेरस्य यथोष्णीपं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्न्याय्यातवात् ।... कौणपा इति पाठे तु राक्षसाः ।... न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः । ॥ कुबेरस्य यथोष्णीपं is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil. here says) ।

15 S₁ K₁ S om. उवाच. — ¹) G₂ वक्ष्याते. — ²) S₁ उचरा वसुधातले; K₁ गहने कानने बने. — ³) S₁ संख्यां च; K₂ T₁ G₁-2-6 M सं (G₁ सिं) जौ वा; K₁ N₁ V₁ B D

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७
इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८
तथा पितृन्चैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्वं यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९
असंवाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

संख्यायां. — ¹) S₁ छिष्टः; S₁ (sup. lin.) N₂ V₁ B Da Dn₂ D₂-4-5 गुप्तः; T₁ क्लृप्तः; G₁ लिप्तः; G₂ कल्पः; G₃ लुप्तः. — After 15, N₂ V₁ Dn D₁-4-5 ins.:

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वारम् ।

16 ¹) G₁ एवं (for वयं). T₁ G₁-2 हि (for च). — ²) Text as in D₁ G₁-4-5! S₁ K₁ त्वामधृष्णवः; Ko-2-4 त्वां प्रधृष्णवः; N₁ V₁ B₁-3m-5-6 Da Dn D₂-4 त्वामधृष्णुम (B₁m त्वावधृष्णुवः); B₂ D₂ त्वामधृष्णुवः; T₁ M₂-5 चापि ष्टं; T₂ G₂ त्वां च ष्टं; G₂ चावष्टं; M₂-3 त्वां विष्टं. G₂ अकालेष्वपि ष्टं. Cd cites अवधृष्णवः. — ³) N₂-3 V₁ B D (except Ds) M₂ रणे (for क्षणे). N₂-3 V₁ B D (except Ds) G₂ क्रूर; N₂ क्रूरान् (for क्रूरे). G₂ अशक्ता भवने क्रूरान्.

17 ¹) G₂ पृष्टा (for चैषा). — ²) T₂ G₄ मेरुशृङ्गाद् (G₄ शृङ्गा). A few MSS. विनिःसृता; K₁ G₁ विनिर्गता. — ³) G₂ गंगा प्रतिदिशं गत्वा. — ⁴) N₂ प्रत्यपद्यत; N₂ V₁ B D समपद्यत. — After 17, N₂ V₁ Dn D₁-4-5 ins.:

1714* गङ्गां च यमुनां चैव पृक्षजातां सरस्वतीम् ।

रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।

अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 ¹) T₁ वेला; T₂ G₄-6 एषा (for इयं). — ²) B₂ यत्र त्वं (for गन्धर्वं). — G₂ (hapl.) om. 18^a-19^a. — ³) Ko-2-4 N₁-s B₁ शब्दतां (for नन्दतां). Cd cites अलकनन्दा. S₁ प्राप्नोति कलशब्दतां; K₁ लैवेकशब्दतां. — After 18, K₄ D₂ (corrupt) ins.:

1715* बहुर्भद्रा चोत्तरगा हिमवत्पदनिःसृता ।
(cf. 17^b).

19 G₂ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ¹) S₁ K दुपारा; T₁ दुस्तरं. Cd cites दुःपरा. — ²) G₂ भुवि च (for भवति). N₂ V₁ B D (except Ds) वै प्राप्य (for गन्धर्वं). — ³) N₂ V₁ B D (except Ds) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं आमयन्स्तूर्णं पाण्डवधर्मं चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३
अर्जुन उवाच ।

विभीषिकैषा गन्धर्वं नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्वं लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किंल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्वं गुरुपुत्रः शतकतोः ॥ २६

भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्यादुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्ग्रेणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विप्रुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाञ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्पाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१
गन्धर्व्युवाच ।

ब्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२

C. 1. 6470
B. 1. 170. 35
K. 1. 180. 33

20 °) G₂ अंवा या तु देव'. — °) B (except B₁) D_{1.2.4} 'संपादिनी'; S सर्वेषां पावनी. D₅ त्रिषु लोकेषु विश्रुता.

21 °) Ś₁ K₁ पुनर्वायमसं'; K_{0.3.4} N₃ B_{1.3.5} M D₅ अना (K_{2.4} 'न'वार्यमसं'; K₂ अचार्यमथ सं'; G_{1.3} M अनाश्चर्यमसं'.

22 Ś₁ K (except K₀) D_{2.5} S om. उवाच (G₅ om. the ref.). — °) T₂ G (except G₂) M₃ अंगारवर्णस्. — °) Ś₁ K₁₋₃ क्रुद्धस्त्वानम्य; K_{0.4} D₅ 'श्वान (K₄ 'ना'म्य; N_{1.3} B₃ Da Dn D₁ S 'द्ध आयम्य. — °) N₂ V₁ B D (except D₅) 'च वाणाक्षिशितान्. — °) N_{1.3} G_{3.4.5} M अहीन् (G₈ विष) दीप्ताननानिव; B₃ अहीनाशीविषोपमान्; D₅ महानाशीविषानिव; T₁ G_{1.2} अहीन् (G₁ विषान्) पंचाननानिव; T₂ G₅ असीन् (T₂ 'भि-) दीप्ताननिवासकृत्.

23 °) D₂ G₃ M₆₋₈ आमयत्तूर्ण. — °) K₂ स्वम-थोत्तमं; N₂ V₁ B₃ Dn_{1.2.3} D₄ G₂ चर्म चोत्तरं; N₃ चर्म चोदयन्. G₃ वर्षमाणं शरोत्तमान्. — °) K₂ M₅ अपोवाह; N₁ V₁ B (B_{1m} as in text) Dn D_{2.4} G₄ व्यपोहत; Cd as in text.

24 Ś₁ K₁ S अर्जुनः (G₃ धनंजयः) (all om. उवाच). — °) N₃ S (except G₂) विभीषिकां. N₁ V₁ B D वै (D₁ उच्चैर; D₅ as in text); S हि (for एषा). — °) Ś₁ वियुज्यते; N₃ प्रयोज्यते; S प्रयोजय. N₁ नास्त्रज्ञैः संप्रयु'. — °) N₁ V₁ B D T₂ G_{3.6} M_{3.5} प्रयुक्तैः; T₁ G_{1.2.4.5}

Me-3 'क्तोयं.

25 °) N₃ काम' (for लक्ष'). N₁ मानुषानेति गंधर्वं गंधर्वाणुपलक्षये. — °) D₁ नैव (for न तु).

26 °) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पतेः. — °) Ś₁ K_{2.4} भार'; N_{1.2} V₁ B D भ (Da₁ D₅ भा) रद्वाजाय. S तस्मादगाद्भरद्वाजं. — °) N_{1.2} V₁ B D (except D₅) गुरुमान्यः; T₁ G_{1.2.6} M 'पुत्रं.

27 °) S 'द्वाजात्ततो रामं (T₂ G_{4.5} M_{3.5} 'मो). — °) Ś₁ K_{0.1.3} त्वश्विवे'; B₃ द्रोणस्तस्मात्; D₅ हस्त्रिवे'; S भार्गवाच्च. — °) N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) साध्विदं. K₀ N₁ V₁ B D मह्यमददत्; G₂ ह्यददान्मह्यं. G₅ तस्माद्बृहमिदं वेष्टि.

28 Ś₁ K₁₋₃ D_{2.5} S om. उवाच (M_{3.5} om. the ref.). — °) Ś₁ K₁ रथोत्तमं; B₃ S रथं ततः (T₂ G₄₋₅ 'दा).

29 °) S रथात्तु (for विर'). K_{2.4} विद्रुतं. — °) A few MSS. महाबलः. S गंधर्वं सुमहा'. — °) N₁ 'तेजो-विमूढं. Ś₁ K_{1.2} Da तु (for च). Me-3 'तेजःप्रसंमूढं. — °) N_{1.3} M₅ पराङ्मुखं; G_{2.3} अधोमुखं.

31 °) Ś₁ K_{0.2.3} N_{1.3} G_{1.6} M₅ परित्राणम्.

32 Ś₁ K₁₋₃ D₁ G_{1.6} Me-3 गंधर्वी; T₂ G_{2.5} कुम्भीनसी; G_{1.3.4} M_{3.5} om. the ref. — °) Ś₁ K₀ D₅ त्वं मे; G₃ स त्वं; M_{2.5} मां त्वं; Me-3 त्वं मा. K_{2.4} N₂ V₁ B D (except D₅) त्रायस्व मां. N₁ V₁ B D महाभाग. — °) G_{1.2} पतिं चैव. — °) Ś₁ K N₁ V₁ Dn₂ D_{1.5} G₃

C. 1. 6471
B. 1. 170. 39
K. 1. 180. 33

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।

को नु हन्याद्रिपुं त्वादृक् मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।

प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चास्यङ्गारपर्णताम् ।

न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५

साध्विमं लब्धवाङ्मनं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।

गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६

गंधर्वी. Ś1 Ko.1 N V1 Ds Gs प्राप्ता. — °) Ś1 Ko.1.8 N V1 Bs Dn1.2 Ds Gs नसी. Ko.4 Bs Gs (sup. lin.) विमो. — After 32, K4 ins.:

1716* दीनं वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह !;
while Da Dns ins.:

1717* दृष्ट्वावाच महाबाहुः फाल्गुनं वै युधिष्ठिरः ।;
and, finally, T G (except G1.8) ins.:

1718* दृष्ट्वाऽनुग्रहभावाच्च पार्थः पार्थमुवाच ह ।

33 Ś1 K S om. उवाच (K4 om. the ref.). — °) S जितं युद्धे (by transp.). — °) N2 V1 B.6 Da Dn Ds निः; B1.8 Ds हि (for नु). K (except K4) तादृक्; N V1 B D तात. S धनंजय महाबाहो. — °) K1 D1 S अरिसूदन (T2 Gs.8 मर्दन).

34 K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — °) N1 अग्रिमं; N2 V1 B D जीवितं; T G2.4-6 M अंगेमां; G1 अंगदं; Gs अंगता. — °) Ś1 Ko.1.8 N1.8 Bs तेयं; Gs तेन्न. Ms-8 प्रतिदिश्यत्ययं तेद्य. — °) Ś1 K धर्मराजो. — After 34, Gs ins. (an additional) oolophon: इति संभवपर्वणि षोडशशततमोऽध्यायः.

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ś1 K N1.8 Bs Ds पूर्वजं. — °) T2 G (except G2) Ms वर्णतां. — T1 om. 35-36°. — °) Ś1 K1 Dn1.2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 Bs (m as in text) न च श्लाघ्यो; N1 न वक्षामि (sic). N2 V1 B (B1 as in text) D (except D2.4.8) अंग (for अद्य). S (T1 om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — °) S (T1 om.) स्वनाम (for न नाम्ना).

36 T1 om. 36 (of. v. 1. 35). — °) Gs जितवान्. B1 (m as in text); s कामं (for लाभं). — °) Ns Ds

अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।

सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

संभृता चैव विधेयं तपसेह पुरा मया ।

निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८

संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।

योऽरि संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९

चाक्षुषी नाम विधेयं यां सोमाय ददौ मनुः ।

ददौ स विश्वावसवे मद्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०

सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।

आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१

यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्रिषु लोकेषु किंचन ।

G1.2 Ms-8 सोहं; Gs यो हि. — °) Ś1 Ko.4 Ns गंधर्व्या; N1 गंधर्वः; S (T1 om.) गंधर्व. K1 N2 V1 B D इच्छामि; G1 चोक्तम्; G2 योक्तुम्; Gs चोर्ध्वम् (for योद्धुम्). — °) Only Ś1 as in text! Ko यः सस्य[ग]वरो वरं; K1 इच्छाम्यवयमांवरं (sio); K2 इच्छाम्यमरयोधिनं; K3 इच्छाम्यवरजो वरं; K4 N2 V1 B D संयोजयितुमर्जुनं; N1 इच्छाम्यभयगोचरः; N3 इच्छाम्येव च वो वरं; T2 Gs M इच्छाम्य (Gs 'मि)वरया वरं; G1.2.4.6 इच्छामि परया प (G4.6 व)रं; Gs इच्छाम्यमितपौरुषं.

38 °) S1 K1 चेह; S त्वेव (G1 सैव; G4 त्विह). — °) Ś1 K Ds तपसा वै; D1 G4 सैव; T2 Gs संयं. N1.2 V1 B.6 Dn D1 T G (except Gs) मया पुरा (by transp.).

39 °) N2 V1 B D संस्तम्भित्वा. S च (for हि). — °) K1 corrupt. K4 N2 V1 B D Gs यो रिपुं योजं.

40 °) S (except Ms.8) मनुर्ददौ (by transp.). — °) D1 तां ददौ विश्वा; G1.8 स विश्वावसवे मद्यं. — °) Ko.2.8 N V1 B D मम; G1.8 इमां (for मद्यं). K4 विश्वावसुर्ददौ मम.

41 °) Ko पि नश्यति; Ks.4 विन. — °) G1.3 आगमोक्ता. Ś1 K1.2 यथा (for मया). Ś1 K1.2 G1.8 प्रोक्ता; Gs प्राप्ता. Ms.8 अर्हसि त्वमिमां लब्धुं. — °) K Ns वीर्यं त्वयि (K1 त्वं च); N1 नाम वीर्यं. Ś1 वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 'स्व) वीर्यं निबोधत (T1 G2 'य).

42 °) N1 त्रिलोकेषु च किं पुनः. — °) S 'शं रूपं.

43 °) K4 N2 V1 B (Bsmarg.) D (Da erroneously) Arjup एकपादेन (Bs orig. समपद्येन); N1.8 (m as in text) समानपद्यः; G2 समानविद्यः; Gs अन्यस्वमानः; Ms.8 जिज्ञा-

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
 समानपद्ये पण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
 अनुनेप्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
 विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
 अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
 गन्धर्वजानामस्थानामहं पुरुषसत्तम ।
 भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
 देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
 क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४६
 पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिवर्हणे ।
 दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
 ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।

लोके यत्साधनं किञ्चित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ४८
 वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्वात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
 वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
 रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
 कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
 इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१
 अर्जुन उवाच ।
 यदि ग्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
 विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२
 गन्धर्व उवाच ।
 संयोगो वै ग्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।

C. 1. 6451
B. 1. 170. 53
K. 1. 183. 53

समानः; Cd as in text. Mc-3 विद्यासमाना विद्यासां
 ४२ Arj.: एकपादेनेति ग्रंथेषु स्पष्टार्थः । ४३ — °) N1.3 S
 (except T2 G2-3) अन्वनेप्यामि; Cd as in text. D1
 अद्य (for अहं).

44 °) K2-4 N1.3 B1m Da D1 विशेषतः; S °पिणः;
 Cd as in text. — °) S1 K1.2 N3 अवशिष्टं (N3 °ष्टा);
 Ko Ds अनुसृष्टं; Ks.4 अविशिष्टं; N1 अनुशिष्टाः; S अनाहार्याः
 (Mc-3 अनहास्पाः). S1 K (except K2) Ds तु (for च).
 — °) S1 K (except K4) N1 अनुभावं प्र°; N2 V1 B D
 °दर्शिनः (Ds °वर्तितां); T1 G2.3 M °वर्तिनः; T2 G4-3
 °वर्तनाः (T2 °नः); G1 °कीर्तिताः. — Cd appears to have
 read अवशिष्टश्च देवानामनुभावः प्रवर्तिता.

45 °) S1 भरतसत्तम. — °) N2 V1 B D (except Ds)
 तुभ्यं च (for पञ्च). — °) G2 पृथग्भूतं.

46 °) K4 N2 V1 B D दिव्यवर्णाः. S1 K N1.3 B1
 D2.5 °रमाः; B3m Da Dn D1 S °जवाः. — °) K (except
 K2) N V1 B D (except D1) Gs क्षीणाक्षीणा; T1 क्षणे
 क्षणे; T2 G5.6 क्षणे क्षीणे; G1 अक्षीणाश्च; G2.4 M क्षीणे
 क्षीणे; Nilp as in text. S भवन्त्ये. — °) S1 K1 हि
 (for च). K2 G1.4 M3 रंहसा; Cd as in text.

47 °) Ko.3 N2 V1 B D °निवर्हणं; Ms °निसृद्धे.

48 °) N1 भागीकृतं and वज्रभागम्. S तस्य भागः
 पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते. — °) N2.3 V1 B D यशोधनं
 किञ्चित्; B1.2.5 Ds यः साधकः कश्चित्. Cd cites साधनं
 (=हस्त्यश्वादि). — °) K4 B1.3.5 स वै; N1 तद्वै; N2.3 V1
 B D Dn2 सैव. K4 B1.3.5 स्मृतः; G4 स्थिता.

49 °) Arjप वज्रधरं (for °रथं). S ब्रह्म वज्रं ब्राह्म-
 णानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — °) S1 K1 धनं (for दानं).
 Ko Ds स्युः (for च). S वैश्यवज्रं तु (G1 हि) वै सीरं (G3
 शीलं) शुश्रूषा हीन (G3 शुद्र) योनियु.

50 °) Ko-3 क्षत्रस्य वाजिनो वज्रं; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्रं
 हि; N1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा (D1 °भो)गेन (D2 क्षत्रस्य
 वज्रभागेन); S साधनं क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणां). — °) S1
 Ko.1 ह्यवध्या; S मनोज्ञा. — °) T1 G1.3-6 M3.5 च तथा;
 T2 G2 च रथाः (G2 °थः); Ms-3 च ततः; Cd वडवा (as in
 text). S सूतो. — °) N2 V1 D (except Da) शूराः
 (for सूताः). S धनुश्च भरतपंथ.

51 °) Ko Ds °वीर्याः (for °वर्णाः). Ko Ds T G
 °गमाः; M °बलाः. — °) T1 G1.2 M2.5 कामगाः; Ms-3
 °दाः. — °) N2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे).
 — After गंधर्व in 51°, K1 (erroneously) reads 1.
 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been
 om. previously. — °) S1 N2 V1 B D Dn2 Ds मे हयाः;
 G2 तेर्जुन.

52 S1 K1 S om. उवाच. — °) S1 K1-3 यद्ग्रीतेन.
 N2 V1 B (except B5) D मे; G3 ना; Ms वै (for वा).
 — °) K2 D2 च; T2 G2.6 वै (for वा). — °) Da D1.2.4
 T2 G4.6 विद्यां. N2 V1 B1.2.6 D (except D5) धनं; B5
 वलं (for वित्तं). S शुभं (for श्रुतं). B5 T1 G1-3 चापि.
 — °) N2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for
 काम°).

53 S1 K1 S om. उवाच. — °) S1 K1.3 N1 B3 (m

G. 1. 0401
B. 1. 170. 50
K. 1. 120. 50

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३

त्वत्तो ब्रह्मं ब्रह्मिष्यामि अन्नमाग्नेयमुत्तमम् ।

तथैव सख्यं वीमत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

अर्जुन उवाच ।

त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।

सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

१५९

अर्जुन उवाच ।

कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तथेन स धर्षिताः ।

यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिदम् ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

अनय्योजनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।

युयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ २

यश्चराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।

विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३

नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।

गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

as in text). 5. 6 Cd संभोगो; Gs सुयोगो. — ^b) Ko. 2. 4
N1. 2 G1. 4 M स सख्यु; N2 V1 B D महत्सु; T1 G2. 8 सख्यु
सं; T2 Gs संपत्सु.54 ^a) N V1 B D (except Ds) त्वत्तोऽप्यहं. — ^b) S1
G1 ब्रह्मम्; G4 चाक्षम्. — ^c) N2 V1 B3 Dn Ds योग्यं
(for सख्यं).55 S1 K1 S om. उवाच. — ^a) S अस्त्रेणास्त्रं वृणे त्वत्तः.
— ^b) Ko. 2. 4 N1. 2 नः; S मे (for नौ). — K2 om. 55^{ad}.
— ^c) S1 K1 स वै तः; Ko. 2. 4 समेतः; D2 सर्वं तः; Ds
मासेतः. S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (Gs तथ्यं वा). — ^d) S1 K1
युष्मत्तो; K2. 4 Dn. 2 D1 Ms-8 'ज्यो. K1 बलं; Gs भवं
(for मयं). N2 V1 Dn भवेत्; D1 जयेत्.Colophon om. in K2 N2 V1 B Da Dn D2. 4.
— Major parvan: T2 G M संभव (for आदि).
— Sub-parvan: S1 Ko. 1. 2. 4 N2 अंगारपर्णः; B3 चैत्ररथ.
— Adhy. name: Ko. 2. 4 Ds गंधर्वाहुनयोः सख्यं; Ms. 8
अंगारपर्णपराजयः. — Adhy. no. (figures, words or
both): T1 166; T2 G M 118 (G1 120; Gs 117).
— Sloka no.: Ms 77.

159

1 S1 K1 S om. उवाच; K2 N2 V1 B Da Dn D2. 4
om. the ref. D1 वैशं उ. — Gs (hapl.) om. 1^b-3^a.
— ^b) K2. 4 Ds Ms तथेनासु; G1 तथ्येन हि. — ^{ad}) S
(Gs om.) यत्ता (Gs 'त्त'); Cd as in text. N2. 2 V1 B
Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. N2 V1 B D (except
Ds) सर्वे संतः (by transp.). Ks N1. 2 V1 B3 D (except
Ds) अरिदमाः.2 Gs om. 2 (of. v. 1. 1). S1 K1 S om. उवाच.
— ^a) S (Gs om.) धर्षिताः स्थ ततो युयं. — ^a) N1. 2 V1
B D मया वै पाण्डुनन्दनाः. — After 2, G1. 8 ins. 1719*.3 Gs om. 3^a (of. v. 1. 1). — ^a) K2. 4 S (Gs om.)
'गंधर्व'. — ^b) Ko. 2. 4 N2 V1 B D M 'दानवाः. — K4
(om. line 5) T1 G4 (om. lines 2-5) M ins. after 3^{ab};
G1. 8, after 2:

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृतान् ।

जानता च मया तस्मात्तेजश्चाभिजनं च वः ।

इयमस्मितां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।

को हि वस्त्रिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।

स्वैर्गुणैर्विस्तृतं श्रीमद्यज्ञोऽयं भूरिवर्चसाम् ।

[(L. 2) K4 'भि न वंचिताः; T1 'पि जनं च नः; G1 'पि
धनंजय; Gs 'भिजनं वचः. — (L. 3) K4 इत्यभिप्रायतः; T1
इयं मतिमतां; G1 इदमस्मितां. K4 धर्षणाय; G1. 8 धर्षिता
वै. G1 पुरा मतिः; Gs पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विभ्रितं;
G1 विस्मितं; Gs विहितं (for विस्तृतं).]— After the above, M repeats 3^{ab} (v. 1. पञ्चगाः for
दानवाः). — ^a) B5 T2 G (except G2) Ms विस्तरं.
— ^a) K4 B5 Da1 D1 धीमतः; N1. 2 V1 B3. 6 Da1 Dn
D2. 4 धीमंतः; B1 सततं; Ms विस्तरात् (for श्री*). Da
ये; T1 G2 मे (for ते).4 ^a) Gs 'प्रसुखानां. Ks N2 V1 Dn1. 2 Ds तु (for
च). — ^b) S महर्षीणां. S1 K (except K4) मया श्रुतः;
S मया पुरा (Gs पुरा मया). — S1 K N1. 2 om. 4^{ad}.
— ^{ad}) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरुणां वंशमादितः.5 Da om. 5^{ab}. — ^a) Ko Ds सर्वा (for कृत्वा).
— ^a) S1 K1 प्रसावं; N1 'चात्; D1 Gs 'भवः. K4 T

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सांगराम्बराम् ।
 इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
 वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
 धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
 पाण्डुं च कुरुशार्दूलं पडेतान्कुलवर्धनान् ।
 पितृनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
 दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
 भवन्तो आतरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
 उत्तमां तु मनोवुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
 जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
 स्त्रीसक्राशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
 धर्षणामात्मनः पश्यन्वाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवामिवर्धते ।
 यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्थुराविशत् ॥ ११
 सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
 येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
 ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
 यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
 यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
 नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
 यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
 जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
 तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
 तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
 वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।

C. 1. 651
B. 1. 170. 75
K. 1. 169. 79

G1. 3. 6 प्रभा (T1 'म') वस्य. Ko स; K2. 3 D2. 5 च; N2 V1 B3. 6 Dn1. n2 सु; Dn3 D4 तु (for स्व). S च (for ते).

6 °) S (except M3) च (for ते). — After 6, S ins.:

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यद्विरसां वरम् ।

[(L. 1) T1 G3 M3. 5. 7 'शास्त्रभृतां.]

After the above, T2 G1. 4. 5 repeat 3^{ab} and 1719* (G4 om. line 1).

7 °) G2 शक्रं च वायुं (by transp.). — °) G8 अपि (for तथा). — °) K1 B1. 5 D2. 5 कुरुशार्दूल; S नृपशार्दूल (G1 M 'लं'). — °) S1 K1 पांडवान् (for पडेतान्). Ko वंश; K3 N2 V1 B3. 6 Dn1. n2 D1. 5 कुरु; S कीर्तिवर्धनान् (T G2. 3 M3 'न'). K1 पांडुं वा कुलवर्धनं. — D1 om. 7⁹. — °) G6 पुत्रान् (for पितृन्). K1 'सत्तमम्'.

8 °) K2. 3 सर्वे (for सर्वे). Ko 'शास्त्रभृतां; G1 'शास्त्रविदां. N1 सर्वशास्त्रविशारदाः. — °) G6 transp. शूराः and सर्वे. S (except T1) च (for सु).

9 °) K1 corrupt. N V1 B D च (for तु). T2 G4-6 मनोवृत्ति. Ko. 3. 4 उत्तमामप्यहं बुद्धि. — °) Ko. 3 हि; K4 ह (for च). K3. 4 T2 G M3 पार्थाः. — °) S1 इव (for इह). K2 Dn3 धर्षणं. K1 कृतवान्धर्षणामिमां; S 'वान्संप्रधर्षणं (G1 'णां; G3 'णः).

10 °) T G1-3. 5 तु; M3 [S]पि; M6-8 हि (for च). T1 G1-3 कौन्तेय. — G2. 3 (hapl.) om. 10^b-11^c. — °) K (except Ko) D3 कः (for न). — °) S1 K उद्यतः (for

आत्मनः). — °) S1 K (except K4) B3 G1 आत्मनः (for आश्रितः).

12 °) N1 त्वया हि; G1 त्वयैव. — °) S (except M3) सखे; Cd as in text. S1 K कौरव (Ko. 3 तापत्य) नंदन (K4 'नः'); Da1 'वर्धनः; Cd as in text. — °) Ko. 3 येने; K4 T1 G1-3 M केने (for तेने). T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वे.

13 °) K1 'चर्यां परो; K3 'चर्ये परो; G3 'चर्यपरो. T1 तपो धर्मः; G6 पुरोधर्मः. — °) G1. 2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M3 स चापि निहितस्. S1 G2 त्वया. — °) K4 यस्माद्वातास्म्यहं पार्थ; M3 यस्मादहं पार्थ विभो. — °) K2. 3 N2 V1 B D T G4 M3. 5 रणेस्मि वि; N1 योस्मि वै वि.

14 °) M6-8 कामवृत्तिः. Ko Da Dn1. n2 D1. 5 M3 परंतपः; N1. 3 B (except B6) D2 कथंचन. — °) S1 प्रवियुध्ये च; K1 प्रविबुध्येषु; G1. 3 युधि युज्येत (G1 मध्येत). T1 नक्तंचरं च युध्येत. — °) N1 नासौ जीवेत्. B (except B3) असंशयं (for कथं).

15 °) N2 V1 B D (except D5) पार्थ (B1. 5 स्याच्च) ब्रह्मपुरस्कृतः; S राजा राजीवलोचनः. — °) Ko G5 राजन् (for सर्वान्). — °) B1 (m as in text). 3. 5 स धूर्गतपुरोहितः (by transp.).

16 °) N1 इहोद्यतं; G2 इहोदितं. B3 नृपाणां श्रेय ईप्सितः. — °) N1 ये योज्या (for योक्त). — °) N1 धर्मात्मानः; T1 G1-3 M (except M3) यतात्मानः (G2 'त्मा स). G2 पुरोहितः.

17 K4 G3 om. 17. — °) D3 वेदे शास्त्रे च. G4 वेदेः

C. 1. 6310
B. 1. 170. 75
K. 1. 186. 79

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्राग्मी पुरोधाः शीलवाञ्छुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।

तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।

प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेद्ब्राह्मणः कश्चिद्धर्मि भूमिपतिः कचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरुणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

द्वेगे च. T1 G2.5 M2.5 नियताः; G1.4 M2-8 निष्पाताः.
— ^a) T1 G2.4.6 M2 स्युर्नृपस्य; G1 स्युर्नृपस्य; G2 स्वनृपस्य;
M2-8 ये नृपस्य.

18 ^a) Ś1 निहितो; K1.8 N1 निरं. K2 राज्ञा; K2 राज्ञां; G2 राज्ञः; M1 राज्ञे. — ^b) N2 नंतरः. Ś1 K1 स्वर्गश्चास्य निरं(K1 तदे)तरः; K2 N1.2 V1 B1.2.5 Dn D1.2.5 स्वर्गश्च त(N1 श्रान्त्य)दनंतरं; K2 B2 Da D2 स्वर्गस्तस्मादनंतरः.

19 ^a) Ś1 K1.4 N1 Da B2.6 लाभं लब्धम्. Ko N1 B1 च; K1 N2 V1 B2.2.6 D वा (for हि). S अलब्धस्य च लाभाय. — ^b) N2 V1 B2 Dn D1.2 वा (for च). S लब्धस्य परिरक्षणे.

20 ^a) N2 V1 B D इच्छेद्धर्मात्मनः. — ^b) Ś1 K1 T1 G2 M1.8 प्राप्तं; K2 प्राप्तां. Ko.2.3 Cd मेरुधरो; K2 N2 V1 B D वसुमतीं सर्वो (K2 कृत्वा); T1 मेरुवनो; G2 तेन वनोत्तंसां. — ^c) K (except K1) B1 सर्वतः. S सागरांबरधारिणी.

21 ^a) G2 न हि ते बलं. — ^b) Ś1 K (except K2) N1.8 D2 वा (for च). — ^c) Ko जयेत्ब्राह्मणः; K2 N1 यजेद्ब्राह्मणः; G2 जयेया ब्राह्मणं. — ^d) T G M2 मुचि (for भूमि). Da1 भूमिधरः.

22 ^a) K2 Da1 M2 वर्धनः; T2 G2-6 कीर्तिवर्धन. — ^b) N1 मुचि; T2 G2 जगत्; Cd चिरम् (as in text).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for अदि). — Sub-parvan: K N2 अंगारपर्ण; N1.2 V1 B2

चैत्रय; to it Ko-2 add समाप्त. Ś1 (om. the sub-parvan name) mentions only अंगारपर्ववृत्तं, followed by समाप्त; B1.6 Da Dn D1.2 (likewise) mention only तापत्य. — Adhy. name: Ko.2.4 पुरोहितप्रशंसा; N1.2 V1 गंधर्व-पराभवः; B2 D2 गंधर्वोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 169; D4m 172; T1 167; T2 G M 119 (G1 121; G2 118). — S'loka no.: Dn 79 (Dns 78); M2 27. — Aggregate s'loka no.: Dns 6510.

160

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) G1 तापत्यम्. Da1 D2 G1.4 तद्वाक्यम्. Cd as in text. — ^b) M2-8 इति (for अति). K2 मेनघ; D2 यन्मम (for मामिह). — ^c) Ś1 तदलं; N2 B2 D2 तमहं. Ko.2.4 D2 G1-3 M2-8 श्रोतुमिच्छामि. — ^d) N2 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं.

2 ^a) D1 तात; G2 सोयं (for साधो). — ^b) G1 M2 एतदिच्छामि; G2.4.6 M2.6-8 यत्तदि. — After 2, D2 ins.:

1721* तत्सर्वं त्वमशेषेण तद्ब्रह्मज्ञारपणं क.

3 Ś1 K (except Ko) D2.5 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — ^a) N1.8 T1 G2 तु (for स). D2 एवं पार्थिवं संपृष्टः. — ^b) D2 शुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं. — ^c) K2 N2.8 V1 Dn विश्रुतं; S अर्जुन. — ^d) N1 तां कथां. S विश्रुतं श्रुतचिद् (T1 अग्रवीद्; G2 श्रुतवान्) वचः.

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
 यथावदखिलां पार्थ धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ४
 उक्तवानस्मि येन त्वां तापस्य इति यद्वचः ।
 तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
 य एष दिवि धिष्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
 एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
 विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
 विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
 न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
 नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
 सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।

स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ९
 न तस्याः सदृशं कंचिद्विषु लोकेषु भारत ।
 भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
 संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
 नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
 अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
 सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
 अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
 नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
 शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवन्दनः ।
 अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
 ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।

C. 1. 6330
B. 1. 171. 15
K. 1. 167. 15

4. Ś1 K1 S om. उवाच (G₆ M₆-s om. the ref.).
 — ^a) K₁ T₂ G₃ अहं ते. — ^b) S अति (for एतां). T₁
 G_{1.2} M मनोहरां; G₃ महत्तरां. — ^c) B₅ G_{3.6} अखिलं; Da
 अर्थिनं. — ^d) K₂ G₃ धन्यां; N₁ सर्व- (for धन्यां). N₂
 V₁ B D (except D₅) सर्वबुद्धिमतां वर.

5. ^a) B₅ पार्थ त्वां; T G यद्वाक्यं. — ^b) Ś1 K₁ त्रिवचः
 (Cd oites त्रिः); D_{2.4} तद्वचः. N₁ इति ते निखिलं वचः.
 — ^c) Ś1 K_{2.4} N₁ कीर्तयिष्यामि; T₁ संप्रवक्ष्यामि. — ^d)
 K₄. Da₁ Dn D₁ भव; S नृप (for मम).

6. ^a) T₁ दीप्यन्ते; T₂ G_{1.2.4-5} तेजस्वी; G₃ M_{3.5}
 दीपि (G₃ वि)प्यन्; M₆-s दीप्तांशुर; Cd धिष्येन (as in
 text). — ^b) T₂ G₅ लोकं (for नाकं). — ^c) Here and
 below Ś1 तापती (for तपती). — ^d) N (except K₄
 N_{1.8}) T₁ G_{3.5} बभूव सदृशी. G₁ reads both शुभा
 and सुता.

7. ^a) T₁ स्वतोऽस्य. N₂ V₁ Dn देवस्य (for कौन्तेः).
 — ^b) Ś1 K_{1.2.4} शुभा; K_{0.3} M_{3.5} सुता; T₂ नृप (for
 विभो). — ^c) T₂ G₄-s तपसान्विता.

8. ^a) T₁ चैषा; M₅ यक्षी (for चैव). — ^b) M₅ नोरगा
 (for न यक्षी). S न च किंनरी. — ^c) T₁ M तथारूपा हि;
 T₂ G_{1.4-6} रूपा न; G₂ कारा न; G₃ चारा न.

9. ^a) K_{2.4} G₆ सुसिता; T₁ G_{1.8} M₅ स्विता.
 — ^d) Ś1 'शीला; K₁ N₃ B₁ Dn₂ D₂ 'वेशा. N_{1.3}
 B (except B₅) Da D₂ भाविनी.

10. ^a) B_{1.8} D₂ न ह्यस्याः. D₂ G₆ सदृशः; T₁ G_{3.4}
 'शी; G₂ 'शा. Ś1 K_{0.2.4} B₃ Dn_{1.8} D_{1.4} T₂ G_{1.2.5} M₅
 किंचित्; K₁ D₂ G₆ कश्चित्; T₁ G_{3.4} काचित्. — ^b) Da₁

विद्यते (for भार). — ^c) G_{4.6} स पिता मेने. — ^d) K₁
 'कुलान्वितैः; K₃ T₂ G₄-s 'कुलैः श्रुतैः; N₁ रूपीदार्यकुलश्रुतैः;
 N₂ V₁ B D 'गुणश्रुतैः.

11. ^a) D₅ S देवो (for देयां). K (except K₂) ततः;
 N₁ च तां; B₅ तदा; D₂ तथा; S शुभा. — After 11^a,
 D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1722* ब्रह्मवर्षी तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।

[T₁ तां पश्यद्ब्रह्मवर्षी स; G₁ स ब्रह्मवर्षी तां पश्यन्; G₂
 M₅-s द्विर (G₂ 'अ)वर्षी तां पश्यन्.]

— ^c) Ś1 K_{3.4} तदा (for ततः). — ^d) Ś1 K₁ संप्रदायं
 (K₁ 'तुं) तु चिं; K₂ प्रदानमनुचिं; K_{3.4} B (except B₅)
 D₄ 'दानं स चिं; N₁ 'दानमचिं; D₅ 'दानं च चिं.

12. ^a) N₁ Da D₂ M₅ अयाक्षं. D₂ तामवेक्ष्य तु कौं.
 — K₁ om. 12^b-36^a. — ^b) K₀ प्रथितो (for रूपभो).
 N₁ वसन्; S (except T₁) युवा. — ^c) Ś1 संवरणोति हि;
 D₄ G₃ 'णस्तथा.

13. K₁ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) K_{0.4} N_{1.3} अर्घ्य-
 माल्यो (N₁ 'पाद्यो)पहाराभ्यां; K_{2.3} अर्घमाल्योपहारैस्तु; N₂
 V₁ B D 'पहाराद्यैः (D₅ 'णां). — ^b) K₂ S स (for च).
 S (except M_{3.5}) तदा (for यतः). N₂ V₁ B D (except
 D₅) गंधैश्च नियतः शुचिः. — ^c) Ś1 विविधैस्तथा.

14. K₁ om. 14 (cf. v. l. 12); G₆ om. 14^a. — ^b) S
 (except T₂) शश्वत् (for शुचिः). Ś1 K_{0.2} N_{1.2} V₁
 B₅ T₁ G_{1.3.6} M₆-s पौरवन्दनः; G₂ कौरवन्दन. — ^c)
 K_{0.3.4} D₅ G₅ बुद्धिमान्.

15. K₁ om. 15 (cf. v. l. 12). — ^a) K₂ Da₂ G₅
 कृतज्ञः; T₁ G₁-4.6 'ज्ञो. K₃ G₃ धर्मज्ञः; T₂ G₄-s नृपतिः;

G. 1. 6590
B. 1. 171. 15
C. 1. 187. 15

तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छतः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पञ्चामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शसदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्यौ नृपतिर्शार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G₂ 'ज्ञः. — °) Ko. 2.4 D₁ तपत्या. — °) K₄ G₄ प्रति (for पतिम्).

16 K₁ om. 16 (cf. v. 1. 12). — °) K₂ तामैच्छत ततः कन्यां. — °) D₄ ततः (for तस्मै). D₂ वै (for ताम्). — °) K₈ कौन्तेय (for कौरव). — °) Ko. 2.4 N₂ V₁ Dn D₁ s T₁ M₈ च.

17 K₁ om. 17 (cf. v. 1. 12). — °) S₁ Ko. 4 दीप्त्या (for दिवि). — °) S₁ K₂ प्रतापयति; Ko. 2.4 D₈ प्रकाशः; G₈ प्रसाधः. — T₂ (hapl.) om. 17^a-19^b.

18 K₁ T₂ om. 18 (cf. v. 1. 12, 17). — °) S₁ K₂ 4 N₁ 8 यथाहंयति; Ko यथा चाहति. G₁ वा नित्यं (for चादित्यं). — °) S₁ धर्मवादिनः. — °) B₈ ब्राह्मणप्रमुखाः.

19 K₁ om. 19; T₂ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 12, 17). — °) S₁ K (K₁ om.) D₂ 4 8 इव (for अति). K₂ N₁ G₂ 8 M₈-8 कांतित्वात्; D₁ कांतं च; D₂ कामत्वात्. — °) S₁ K (K₁ om.) D₂ 4 इव; G₈ सम- (for अति). — °) T₁ नंदनस्तापनश्चासीत्. — °) D₂ दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp.). S₁ तथा (for अपि).

20 K₁ om. 20 (cf. v. 1. 12). — °) Ko भारत (for कौरव). K₄ एवंगुणस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारत; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यशः (M₈ कौरव). — °) S₁ ततश्चक्रे. — °) K₂ नः शुभां.

21 K₁ om. 21 (cf. v. 1. 12). — °) S₁ राजन्. — °) K₂ G₈ उरु (K₂ sup. lin. कुरु) यथा भुवि; N₁ उदयगोचरः; N₂ V₁ B Da Dn D₁ 2 अमित (B₁ 5 D₂ अनुल) विक्रमः; N₈ D₄ T G₁-8 M₂ 8 उरुयशोभुजः. — °) S₁ मृगयामास (sio).

22 K₁ om. 22 (cf. v. 1. 12). — °) S₁ Ko. 2.4 D₈ G₁ तत्र (for तस्य). — °) Ko. 2.4 D₈ श्रमानुरः; N₂ 8 V₁

B Da Dn D₁ 2.4 T₁ समन्वितः. — °) B₁ D₂ 4 पपात रा. — °) G₈ जवेनाप्रतिमो.

23 K₁ om. 23 (cf. v. 1. 12). — °) B₈ G₂ स हताश्वश्च. — °) S₁ K (K₁ om.) D₈ M₈-8 नृपो गिरौ (by transp.). D₂ T G₈ नृप. N₁ वने तस्मिन्महागिरौ. — °) S₁ प्रतिमां; G₂ सदृशां.

24 K₁ om. 24 (cf. v. 1. 12). — °) Da₁ एवमेकाम्; T₁ एकः स एकाम्. — °) S₁ अरिसूदनः; N₂ V₁ B D (except D₈) M₈ परचलार्दनः; G₈ मर्दन. — °) K₂ 4 G₂ शार्दूल; M₈ स नृपशा. N₁ वितस्थे नृपशा. — °) K₄ नृपि विचक्षणः; D₂ नृपिकलेक्षणः; G₂ 8 M₈ नृपि चलेक्षणः.

25 K₁ om. 25 (cf. v. 1. 12). — °) K₂ रूपेण. G₁ नृपते. — °) N₁ B₁ T₁ G₁ 2 8 M₈-8 स तर्क. — °) S₁ नष्टाम्; N₁ मुक्ताम्; G₈ भ्रष्टाम् (for भ्रष्टाम्). K₄ भ्रष्टामिव प्रभां रवेः (by transp.). — After 25, K₂ N₁ 2 V₁ B D ins.:

1723* वपुषा वर्षसा चैव शिखामिव विभावसोः ।

प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L. 2) N₁ B₈ Da Dn₁ 8 D₁ त्वे च. D₈ कांतित्वे.]

26 K₁ om. 26 (cf. v. 1. 12). — °) K₂ N₂ V₁ B₈ m Dn D₁ गिरिपृष्ठे; Cd as in text. — °) K₂ त्वसितः; T₁ चासितः; Cd as in text. — After 26^{ab}, K₄ N₁ 2 V₁ B D ins.:

1724* विभाजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्यमी ।

तस्या रूपेण स गिरिर्वपेण च विशेषतः ।

[(L. 1) K₄ वपुषा रतिरेव हिर. — (L. 2) N₁ समन्वितः (for विभो).]

— °) S₁ स च वृक्षेषुपलतोः; K₈ सहवृक्षः; K₄ सवृक्षः; गुल्मेषुपलतोः; B₈ साश्मवृक्षः; B₈ सम(m स स)वृक्षः; D₂

स सवृक्षधुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
 अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
 अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
 जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
 रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
 तथा वदन्मनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
 न चचाल ततो देशाद्बुधे न च किंचन ॥ २९
 अस्या नूनं विशालादयाः सदेवासुरमानुषम् ।
 लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
 एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
 कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
 तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।

जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
 दहमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
 अप्रगल्भं प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
 कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
 कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्वेका शुचिसिते ॥ ३४
 त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
 विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
 न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
 न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
 या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
 न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
 एवं तां स महीपालो वभाषे न तु सा तदा ।

C. 1. 655b
 B. 1. 171. 41
 K. 1. 187. 41

समं वृक्षरूपलतो; Ds स हि वृक्षोभ्युपलतो; S स स(T1 स न; G1 न स; Ms-3 तत्र)वृक्षलतागुल्मो (G3.4 'ल्मा; Ms-3 'ल्मं). Text as in Ko.2 N̄ V1 B1.6 Da Dn D1.2; Cd cotes ध्रुपः. — ^a) K2 इवावभौ. — After 26, K4 ins.:

1725* तां तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गी राजा राजीवलोचनाम् ।

27 K1 om. 27 (cf. v. 1. 12). — ^a) S (except Ms. s) स (for च). — ^b) Ko 'भृतां वरां; K2 N̄2 V1 B1.3.5 D1 'लोकेषु (K2 B1 'के स) योपितः; N̄1.3 Ds 'भृतां वरः; Da 'प्राणिभृ'; S 'भृतां स्त्रियः (G3.5 Mr 'यं). — ^c) S1 B5 om. च. K2 B1.3 (m as in text) D2.4 जन्मनो; Ds वांततो (for चात्मनो). — ^d) S1 T1 चक्षुषोः फलं.

29 K1 om. 29 (cf. v. 1. 12); T1 om. 29^a-30^b. — ^a) S1 तथा; B (except B5) Ds तस्याः; S (T1 om.) तस्यां (for तथा). — ^b) S1 Ko.4 B5 D2.5 G3.5 तथा; Ds ततः (for तदा). — ^c) S (T1 om.) नातिचक्राम तं देशं. — ^d) S1 न स किं; N̄1 न कथंचन.

30 K1 om. 30; T1 om. 30^a (cf. v. 1. 12, 29). — ^a) N̄1 Ds Gs तस्या. — ^b) B5 रूपं; Dn2 D2 G1 Ms लोके; T1 तस्यां; G2 लौक्यं. K2 मात्रेदं; B5 धात्रेकं; T1 यात्रेदं; Ms चात्रेदं. — ^d) D2 'कृतं परं.

31 K1 om. 31 (cf. v. 1. 12). — ^a) S इति (for एवं). N̄ V1 B (except B1) Dn2 D1 संतर्कं; S तां तर्कं. — G1 om. 31^a. — ^b) S1 असदृशां; Ms समदृशीं.

32 K1 om. 32 (cf. v. 1. 12). — ^a) S1 तां च वै दृष्ट्वा; Ko तां च दृष्ट्वाय; K2.4 तां चैव दृष्ट्वा. — ^d) Ko.3.4 N̄1.3 'ताडितः; K2 N̄2 V1 B5.5.6 Da Dn D1.2.4 Ms कामवाणेन पी'; B1 कामवाणप्रताडितः; Ds G2-5 'मार्गेण

पी(Ds ता)डितः.

33 K1 om. 33 (cf. v. 1. 12). — ^a) Gs तुयमानः. Gs Mr.3 सु- (for स). D2 तीक्ष्णेन. — ^b) G1 मदनाग्निना. — ^c) K2 अप्रगल्भं; N̄1 T1 M 'ल्भः; T2 G (except G1) 'ल्भं. K2 N̄1.3 B1.3.5 D2.4.5 G1.2 प्रगल्भः सन्; K4 प्रगल्भ्यां स; N̄2 V1 B5 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T G2-5 M प्रगल्भां तां. — ^d) N̄2 V1 B5 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरां; D2.4 S उवाचाय यशं.

34 K1 om. 34 (cf. v. 1. 12). Before 34, Ms-3 ins. संवरणः. — ^b) S1 om. च. — ^d) S1 K3.4 D2 वसस्वेका.

35 K1 om. 35 (cf. v. 1. 12). — ^a) Dn3 त्वं च; G1.2 तत्त्वं. S1 B (except B5) Dn1 D1 'वयांगि. — ^d) S1 G1 'प्सितां; N̄1.3 D1.5 T G2.5 M 'प्सिता; G3.4.5 'प्सता.

36 K1 om. 36^a (cf. v. 1. 12). — ^a) N̄1 च त्वां (for चैव). — ^b) S (except Ms) न च किंनरीं. S1 Ko.3.4 न गंधर्वीं न राक्षसीं. — Ms-3 om. 36^a. — ^d) S1 Ko.3 न यक्षीं न च मा'; K1.4 न च यक्षीं न मा'.

37 ^a) D2 याश्च; G2 यावद् (for या हि). S1 Ko D2 T1 G2.3 काचिच्. — ^b) S1 Ko.1.3.4 N̄1 Ds श्रुतपूर्वा; K2 Gs श्रुताश्चापि. S1 Gs Ms वरांगना; K1 मयांगना; N̄1 तथांगनाः. — ^d) Ko Ds Gs 'गामिनि (Ds 'नी; Gs 'नी); K1 T1 G1-5 Ms.5.7 'काशिनी (Mr 'नी). — After 37, K4 N̄1.2 V1 B D ins.:

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।

वदनं पद्मपत्राक्षं मां मञ्जरीव मन्मथः ।

[(L. 1) Ds चारुवदने. — (L. 2) B1 मन्मथतीव; Ds

C. 1. 6556
B. 1. 171. 41
K. 1. 187. 41

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साश्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।

वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०

अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्रेष्ठः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंधानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणीं दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथावभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।

तं कुरुणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमावभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव ।]

38 Before 38, S ins. गंधर्वः (G_{1.2} वैशं). — °) T₂ G₈ कामार्तो; G_{1.2} तमार्तः; G₈ कन्या सा.

39 °) S तथा (M₈ तस्य) (for ततो). G_{1.2} चालप्यमानस्य. — °) S₁ K₁ 'स्यासिते'. — °) K₁ अत्रैषु (sic); N_{1.2} V₁ B_{1.5} D (except D₂) चाश्रेषु. N₈ B_{8.6} 'मिनिर्तिवाश्रेषु. — °) = 1. 93. 43 etc.

40 °) S₁ अन्विषन्; K₁ अनुप्यं (sic); N₈ V₁ Dn D₁ अन्वेष्टुं; Cd as in text. — °) K₂ N₂ V₁ B D सर्वतः; N_{1.2} तां तदा (for तत्तदा). — °) S₁ K₁ 'पत्राक्षो. — °) K₁ corrupt. D₈ उन्मत्तमानुषः. S₁ K_{2.8} ततः; Dn_{1.2} D₁ सदा (for तदा). N₈ अमंतं मत्तवत्ततः.

41 °) M₈ स तदा. — °) K₁ व्यलप्य; B₈ प्रलप्य. — °) N₂ V₁ B D (except D₈) पार्थिवश्रेष्ठो. — °) G₈ न व्यतिष्ठत; M₈-8 समति.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्ररथ; T₁ संभव; to it N_{1.2} V₁ add तपस्युपाख्यान. S₁ K N₈ B Da Dn_{1.2} D_{1.2.4} M (all om. the sub-parvan name) mention only तापस्य; (K₈ B₈ M तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: K₄ D₈ तपतीदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₈ 170; D₄m 173; T₁ 168; T₂ G M 120 (G₁ 122; G₈ 119). — S'loka no.: Dn 44; M₈ 42.

161

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — °) G₁-3.6 भावमोहितः (G₈ 'लोभितः).

2 °) G₁ वयता; G₂ व्यथिता; G₈ याथा सा (for अथ सा). G₈ चारुवर्णिनी. — G₂ (1 hapl.) om. 2^d-3rd. — °) S₁ K (except K₄) तर्कयामास(!).

3 G₂ om. 3rd (cf. v. l. 2); B_{1.5} D₂ G₈ (1 hapl.) om. 3rd. — °) K₁ अथाह भावकल्याणी; T₂ G_{1.6} आवभाषेय क°. — °) Cf. 5°. Da G₈ गिरा; D₄ शृशं; M_{8.6} तदा (for नृपम्). — G₈ (hapl.) om. 3rd-6th. — °) S₁ 'चेतनं; K₂ G₈ काममोहित°; N₈ कामाहितम°; B₈ कामोपहत°; G₂ कामाभिगत°. — After 3, K₄ N₂ V₁ B D ins.:

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!) ।

4 G₈ om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, M ins. कन्या. — °) K₄ B₁m D₄ S (except G₂; G₈ om.) Cd आविष्कृतं; Nilp° कृता. T₂ G₄-8 कृतं (for क्षितौ). D₁ गंतुमर्हसि भारत.

5 G₈ om. 5 (cf. v. l. 3). Before 5, S (except G₈ M_{8.5}) ins. गंधर्वः. — °) T₂ G₄-8 स; G_{1.2} तु (for अथ). — °) Cf. 3°. G₈ तथा; M_{8.5} तथा (for वाचा). K₁ N_{1.2} B₈ तथा; K₂ तदा; D₂ गिरौ; S (G₈ om.) गिरा (for तदा). — °) K₂ N₂ V₁ B_{8.6} Da Dn D_{1.4.5} S (G₈ om.) अभिमुखे (as in text); the rest 'मुखौ.

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
 साधु मामसितापाङ्गे कामार्ते मत्तकाशिनि ।
 भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
 त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितः शरः ।
 कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
 ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
 सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्यामुहि शुभानने ॥ ९

त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
 चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
 न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
 तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुकोशमङ्गने ॥ ११
 भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
 त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
 गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।

C. 1. 6577
 B. 1. 172. 19
 K. 1. 168. 19

6 Gs om. 6 (cf. v. 1. 3). — ^a) G_{1.2.5} 'पांगाम्.
 — ^b) Ś₁ तां वभाषे नरा'; N₂ V₁ B₅ D₅ D₁ आवभाषे
 स पार्थिवः; B_{1.3.5} D_{2.4} वभाषे चारुहासिनी. — B₅ om.
 6^{ad}. — ^c) D_{2.4} T G (G₃ om.) मन्मथाग्नि' (G_{2.4}
 'पि'). — D₂ om. 6^{ad}-7^a. — ^d) N₁ वापसंदिग्धया; Cd
 as in text.

7 D₂ om. 7^a (cf. v. 1. 6). — Before 7, S (except
 T₁) ins. संवरणः. — ^a) N_{2.3} V₁ B_{1.2.5} D (D₂ om.) त्वम्
 (for माम्). K_{0.1.4} N₁ V₁ B_{1.3.5} D (D₂ om.) G_{1.3}
 असितापाङ्गि (or 'गी). B₅ पुनः पीनायतश्रोणी. — ^b) K_{2.4}
 G₂ कामार्थः; G₁ कामुकं. K₀ D₅ 'गामिनि; T₁ G_{2.5.5}
 M_{5.7.8} 'काशिनी. — ^{ad}) K₁ वै; N₃ त्वं (for मां). Ś₁ K
 जीवो हि (K₂-पि) प्र(Ś₁ वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा
 नाहं प्राणाञ्जनां शुचिस्मिते.

8 ^a) N₁ V₁ S त्वदर्थे. — ^c) N_{1.3} T₁ M₅-3 'पत्राभे;
 B (except B₅) D_{2.4.5} 'पत्राक्षि; G₂ 'गर्भाभे.

9 ^a) N₂ V₁ B_{1m.8} D (except D_{2.5}) दृष्टमेवम्. T₁
 M_{3.5} ग्रस्तमेव (T₁ 'क)मनाक्रन्दं; T₂ G₅ दृष्टं स्वस्त्वमनाक्रन्दं;
 G_{1.2.5} दृष्टं प्र(G₅ स्व)स्त्वमनाक्रन्दं; G₃ ग्रस्तं ग्रहमनादृत्य; G₄
 ग्रस्तं स्वस्त्वमनाक्रन्दं; M₅-3 ग्रस्तमेवमनुक्रन्दं. Cd cites अनाक्रन्दे
 (=शोकशून्ये) as in text. — ^b) T G (except G_{1.2})
 M_{3.5} 'महाहिना. — ^c) K_{0.3} T₁ G_{1.2.5} M मां त्वं; K₂
 त्वं मां; K₄ G₅ मां च. T G_{1.2.4.5} M (except M₇)
 'श्रोणी; G₅ पीनघनश्रोणी. — ^d) N₂ V₁ B D (except
 D₅) मामामुहि. N₁ V₁ B D (except D₅) वरानने. S
 संजीवयितुमर्हसि.

10 ^a) K_{1.4} N_{1.2} V₁ B D G₃ M₅-3 त्वदधीना. T
 G_{1.2.5.5} M च (for हि). G₄ त्वया विना न मे प्राणाः.
 — ^b) K_{0.4} D₁ G M_{5.6.8} किंनरोद्गी(G₅ 'रागी)तभाषिणी.
 — ^c) K₄ D₁ D₁ S (except T₁ G_{3.4}) 'वद्याङ्गी.
 — ^d) N₂ V₁ B D 'प्रतिमानने.

11 ^a) K₁ न हि त्वं (for न ह्यहं). Ś₁ K (except K₃)
 N_{1.3} D₅ G₃ M₅-3 त्वामृते. T₁ शक्ष्ये (for भीरु). — ^b)
 D₅ शक्तो; T₁ क्षणं (for शक्ष्ये). N₂ V₁ B D₅ D_{1.2.4}

शक्ष्या(B₅ D₂ 'क्या)मि खलु जीवितुं. — After 11^{ab}, K₄
 N₂ V₁ B D (except D₅) ins.:

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
 [= (var.) 8^{ad}. D₂ प्रतिवधति.]

— ^a) K₁ 'क्रोपमंगलं; K₂ 'क्रोशमानुरे.

12 ^a) N₁ भज माम्. K_{1.2} B D₂ D₁ D_{2.4.5} G_{1.3}.
 असितापाङ्गि; K₄ D₁ D₁ 'पाङ्गी. — ^c) Some S MSS.
 मा (for मां). B₅ प्रीतियुक्तेन (m as in text). — ^d) N₂
 V₁ B D (except D_{4.5}) भाविनि. — After 12, N₂
 V₁ B D ins.:

1729* त्वदर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।

न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचये ।

प्रसीद वशागोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L. 2) N₂ V₁ B₅ D₁ रोचते. — (L. 3) Cf. 12^d.
 D_{4.5} भाविनि.]

— N₂ V₁ B₅ D₁ D_{4.5} cont.:

1730* हृद्वै त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।

अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभिः ।

मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ।

प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे ।

पुष्पायुधं दुराधर्पं प्रचण्डशरकामुकम् । [5]

त्वदर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।

उपशमय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L. 1) D₅ भृशदारुणः. — (L. 4) B₅ 'संयोगसिक्ताभिरः;
 D₅ 'शीलाभिरः. — (L. 6) Cf. 8. D₁ दुःसहैः; D₅ दुःखदैः.
 — (L. 7) Cf. 12^d. D_{4.5} भाविनि.]

13 = 1. 67. 4. — ^a) N_{1.2} V₁ B D (except D₅)
 गान्धर्वेण विवाहेन; M₅-3 'वैणैहि मा भीरु. — ^b) Ś₁ K_{1.2}
 D₅ T₂ G_{1.2.5.5} M₅ एव; K₄ N₃ हि; G₂ इव; G₄ M₅-3 च
 (for एहि); cf. v. 1. 13^a. N₂ V₁ B D (except D₅)
 मामुपैहि वरानगे (B_{1.3.5} D₁ D₂ वरानने). — ^c) K₁
 हि सुश्रोणि. — ^d) Cf. 1. 67. 26^{ab}.

14 K₁ S om. उवाच. N₁ V₁ S (except G₃) कन्या
 (for तपती). — ^b) K₁ 'वती गृहं; D₁ 'मतीत्यहं; M₅-3

G. 1. 0578
B. 1. 172. 19
K. 1. 168. 19

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३

तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ब्रह्म ।

मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४

यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।

दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५

न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।

समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।

कन्या नाभिलषेन्नार्थं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७

तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।

आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८

स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।

भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९

अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।

अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।

स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।

क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २

तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरथं पतितं क्षितौ ।

*वशा ब्रह्म.

15 ^a) K₄ मम प्राणाः; G₁ मयि प्रा. — ^b) S संह (T₁ G₂ M₅ 'हि)ताश्च. M₈-8 नराधिप. — Ko om. 15^a. — ^c) Ś₁ K₁-8 D₁. 2. 4. 5 S (except T₁ G₄ M₈) ममाहर; Da समाहरः.

16 ^a) B₈ दानस्य; G₂ देवी स्यात्; G₃ ते मान्य (for देहस्य). — N₈ om. 16^a-19^b; G₂ om. 16^a-18^a.

17 N₈ G₂ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^c) Da नाभिनयेन्. K₂ T₁ M नाथ. — ^d) K₄ अनार्थं (for भर्तारं). Ś₁ G₁ भर्तृ; B₈. 8 Da भक्ति.

18 N₈ om. 18; G₂ om. 18^a (cf. v. l. 16). — ^a) Ko. 4 M (except M₈) 'गते कार्ये. — ^c) Ś₁ K D₈ 'सा च दमेन.

19 N₈ om. 19^a (cf. v. l. 16). — ^b) K₂-4 तुभ्यं माम्. N₁. 2 V₁ B₈ Da Dn D₁ अरिसूदन. — ^c) Ś₁ N₂. 8 V₁ B₁ Dn D₁ अद्य (for अथ).

20 ^a) Ś₁ K D₈ नास्मा (K₂ 'ज्ञौ). — ^b) G₂. 5 सावित्र्या. — ^c) B₁. 8 D₂. 4 तस्य. G₁ 'प्रवीरस्य. — ^d) Ko सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N₁. 2 V₁ चैत्ररथ (followed by तपत्युपाख्यान); T₁ संभव. Ś₁ K N₈ B D M₈. 8 (all om. sub-parvan name) mention only तापस्य (M₈. 8 तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: Ko. 4 तपतीवाक्यं. — Adhy.

no. (figures, words or both): Dn₈ 171; D₄m 174; T₁ 168; T₂ G M 121 (G₁ 123; G₃ 120). — S'loka no.: Dn 25 (Dn₁ 22); M₈ 20. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6576.

162

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — After 1^a, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1731* तपती तपतीत्येवं विललापातुरो नृपः ।

प्रास्त्रलचासकृद्वाजा पुनस्तथाय धावति ।

धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपतिः ।

[(L. 1) T₁ G तपतीत्येव. G₁ 'पाकुलो नृपः. — (L. 2) G₁. 6 M प्रस्त्रल. — (L. 3) T₂ G₄-8 महीपते.]

— After 1, K₄ N₁. 2 V₁ B D ins.:

1732* अन्वेपमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[N₁ 'माणः संतस्तस्तं etc. K₄ मार्गमाणः सपत्न्यास्तं राजानं नृपसत्तम; B₁. 8 D₂ मार्गमाणः सबलस्तं (D₂ स तु वने) राजानं नृपसत्तम.]

2 ^a) Ś₁ K N₂. 8 V₁ B₈ D च (for तु). — ^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) D₁. 2 G₄ (by corr.) 'मिवोत्थितं; Dn₁ 'मिवोत्थितं.

3 ^b) Ko. 4 N₁ V₁ Dn निरस्तं; B₃m. 5m निरस्तं. — K₄ (hapl.) om. from पतितं (in 3^b) up to पितेव (in 5^b) Ś₁ K (K₄ om.) N₂ V₁ Dn D₁. 8 M₈ भुवि (for क्षितौ). — ^d) D₁ संदीप्त इव चाक्षिना.

वभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
 त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
 तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
 भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
 प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः क्रीर्त्या दमेन च ॥ ५
 अमात्यस्तं समुत्थाप्य वभूव विगतज्वरः ।
 उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
 मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानव ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
 पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
 वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्युपेचयत् ।
 अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
 ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्गलं बलवानृपः ।
 सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्गलम् ।
 स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
 ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
 आरिराधयिषुः सूर्यं तस्यावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
 जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 पुरोहितमभिप्रवृत्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
 नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिन्नाधिपे ।
 अथाजगाम विप्रपिस्तदा द्वादशमेहनि ॥ १३
 स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
 दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृपिः ॥ १४
 तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
 आवभापे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
 स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृपिः ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C. 1. 6500
B. 1. 173. 17
K. 1. 189. 18

- 4 K₁ om. 4 (cf. v. l. 3); N₁s om. 4^{ab}. — ^a) S चोपसंगम्य. — K₃ om. from 4^a up to पितेव (in 5^b).
 5 K₃s om. up to पितेव (cf. v. l. 3, 4). — ^a) S तपसा. — ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) नयेन च.
 6 ^a) Ś₁ K सोमात्यस्तं. — ^a) S (except M₅) कल्याणं. — ^a) K (except K₁) N₁ V₁ B D G₃ भद्रमस्तु.
 7 ^a) N₁s S *श्रमात्तं तु (N₁ हि; N₃ स; M तं). — ^b) N₁ V₁ B D (except D₅) M₅ वै (for तं). — ^a) N₁s G₁ महीपते.
 8 ^a) N₁ V₁ B D च; G₁ स (for अथ). Ś₁ K वारिणा सुखशीते (K₀ °ले)न. — ^b) T मुखं (for शिरस्). N₁ S तस्यावसेच; D₂ °भिपेच. Ś₁ K नृपतिं काममोहितं (= 4^a). — ^a) Ś₁ K अस्पृशत् (K₂s °त्स) मुखं; N₁ संस्पृशन्मु; N₂ V₁ B₅ D_n अस्फुटन्मु; D₅ अथास्पृशन्मुखं. S (except G₃) मुकुटं. — ^a) Ś₁ K₁ °गंधि सः.
 9 ^a) Da₁ Dn₁ G (except G₁s) M₅ °गतः प्राणस्. — D₅ om. 9^a-10^b.
 10 D₅ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^b) Ś₁ K₁ संप्रतस्थे. A few MSS. महाबलं. — ^a) K₂ स च राजा; T₁ राजा तस्मिन्. — ^a) T₁ G₁ धीरः पुनरं. — After 10, K₀ ins.:
 1733* विन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
 उन्मत्तक इवासंज्ञस्तदासीद्भरतर्षभः ।
 11 D₅ om. 11-12. — ^a) S (except M₅) स तु (T₁ G₁ ज्ञात्वा) तस्मिन्. — ^a) N₁ आराधयिपुरादित्यं. — ^a) N₂

V₁ D_n ऊर्ध्वमुखः. — After 11, K₀s D₅ ins.:

- 1734* पूजयानो दिनकरं भक्तियुक्तो महीपतिः ।
 12 D₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) G₁-4 M₅-3 चैनं. Here and below K₁ B D₁s (mostly) वसिष्ठ- (for वसिष्ठ-). — ^a) N₂ V₁ B (except B₃) D_n D₁ T₁ G (except G₃s) °मित्रं.
 13 ^a) N₁ B₃ D₂s T G (except G₁s) नक्तंदिनम्. Ś₁ K₁s अथावस्थे; N₁s V₁ B D (except D₅) अथैकत्र. — ^b) Ś₁ M₅-3 नराधिपे; D₂s G₃ जनाधिप. — ^a) K₀s आजगामाथ (by transp.). T₁ ब्रह्मर्षिः. — ^a) K₁s T₁ स तदा (T₁ वसिष्ठो) द्वादशेहनि.
 14 ^b) Ś₁ K D₁s हृतचेतसं (Ś₁ K₁ °नं). — ^a) Ś₁ T₁ चक्षुषा; N₁ मनसा; Cd विधिना (as in text). N₁s व्यात्वा. G₃ दिव्येन विद्धि राजस्वद्. — ^a) Ś₁ महाऋषिः.
 15 M (except M₅) om. 15^a-16^b. — ^a) K₁ निर्वृता; G₁s नियमा; G₃ नियता. — ^b) Ś₁ N₁s नतं; K₁ चैतं; T G M₅ तं वै (for स तं). N₂ V₁ B D तं नृपं मुनिसत्तमः. — N₁ om. 15^{cd}. — ^a) G₃ M₅ तस्यैवार्थं चि'. — After 15, Ś₁ K₁ ins.:

1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते ब्रह्मम् ।

विवस्वतस्तदर्थं चेत्युत्तवागादपिसत्तमः ।

- 16 M (except M₅) om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^b) K₀ °तो मुनिसत्तमः. — After 16, D₅ ins. stanzas 1-3 of 1737*. — S ins. after 16: D₅ after stanza

G. 1. 6821
K. 1. 173. 17
K. 1. 162. 19

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।

वसिष्ठोऽहमिति ग्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।

महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

१६३

वसिष्ठ उवाच ।

यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।

तां त्वां संवरणस्यार्थं वरयामि विभावसो ॥ १

स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।

युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।

प्रत्यभापत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्गत्वा तपोधनः ।

[T1 नियुतं योजनानां स (for the prior half). Ds क्षणेनागात्तपोधनः (for the posterior half).]

18 " N̄ V1 B̄s Da Dn D1.2.5 S यथेप्सितं; B1.2.5 D1 "च्छकं. — D1 (marg. sec. m.) S ins. after 18 (D1 T2 Gs-s before the colophon, T1 G1.2 M after it): Ds ins. stanzas 1-3 after 16, stanza 4 (with सूर्य उ) after the last line of 1739*:

1737*

गन्धर्वः ।

1) योजनानां चतुःषष्टिं निमेषात्रिंशतं तथा ।

अश्वैर्गच्छति नित्यं यस्तत्पार्श्वस्थोऽज्रवीदिदम् ॥

वसिष्ठः ।

2) अजाय लोकत्रयभावनाय

भूतात्मने गोपतये वृषाय ।

सूर्याय सर्गप्रलयालयाय

नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥

3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने

जगत्प्रदीपाय जगद्धितैपिणे ।

स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे

सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥

सूर्यः ।

4) स्तुतोऽस्मि वरदस्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ।

स्तुतिस्त्वयोक्ता भक्तानां जप्येयं वरदोऽस्त्यहम् ॥

[D1.5 गंधर्व उ. — D1 वसिष्ठ उ; Ds om. वसिष्ठः. — (3^d) G1.2 सुरोत्तमायति (G2 "य त्रि) गुणात्मने नमः. — After stanza 3, D1 (marg. sec. m.) T G1-s ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे

जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहृत्तवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे

विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D1 सूर्य उवाच (for सूर्यः). — (4th) T1 M स्तुतो हि (Ms "तोहं). — (4th) T1 जपतां; G1.2 जप्येहं; G1 जप्याहं.]

— On the other hand, N̄1.2 V1 B D ins. after 18 (D1, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।

तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्वात्सुदुर्लभम् ।

एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभापत ।

प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ।

[(L. 2) B Da सुदुर्ददं; Dn D1 सुदुष्करं. After line 2, Ds reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातपं. — In Ds, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.)

after the last line of 1737*: the whole passage is in fact in utter confusions, being a clumsy composite of variant versions.]

Colophon om. in K1 N̄2 V1 B1.2.5 Da Dn D1.4.

— Major parvan: T2 G M संभव (for आदि).

— Sub-parvan: T1 संभव. Ko-s N̄s B̄s D2 M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only तापस्य (Ms. s

तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: Ko Ds वसिष्ठागमनं.

— Adhy. no. (figures, words or both): T1 170; T2 G M 122 (G1 124; Gs 121). — S̄loka no.: M3 19.

163

1 Before 1, T1 G1.2 M ins. 1737*, Ds only the final st. (4) thereof. — Ś1 K1 S om. उवाच (T2 om. the ref.). — " G Ms-s एषा (G1 या हि). — " A few MSS. त्वा (for त्वां).

2 " G1 भुजंगमः; Gs वियद्गमः.

3 Ś1 K1 T G Ms-s om. उवाच; Ko. 2-4 N V1 B Da

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृपीणां वरो मुने ।
 तपती योपितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
 ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
 ददौ संवरणस्थार्थं वसिष्ठाय महात्मने ।
 प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
 वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
 यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
 स राजा मन्मथाविष्टस्तद्रतेनान्तरात्मना ।
 दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
 वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं वभौ ॥ ७
 कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
 आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
 तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।

लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
 ततस्तस्मिन्निरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
 जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
 वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
 सोऽकामयत राजर्षिर्विहंतुं सह भार्यया ॥ ११
 ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु वलेषु च ।
 आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
 नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
 सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
 ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
 रेमे तस्मिन्निरौ राजा तथैव सह भार्यया ॥ १४
 तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
 न वर्षं सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

C. 1. 6621
 E. 1. 1731, 38
 K. 1. 189, 44

Dn D1.2.5 Ms.5 om. the ref.; D4 reads it in marg.
 — ^a) Ñ1.2 V1 B D (except D2) स तदा तेन. — ^b) K (except K1) Dn3 T1 G2-4 ददामी*.

4 Before 4, B3 ins. सूर्य उ°; Me-3 आदित्यः. — ^b) S कपीणां त्वं (by transp.). K (except K1) महासुने (K2 'मुनि:'); Ms परो मुने. — ^d) Ś1 (gloss?) दानात् over च्यत्राप; cf. the comm. of Dev. Ñ1 किमत्रावर्जने तव; B1m Dn D1.5 Me-3 किमन्यदपव°; G2 Ms किमन्यत्रापि व°; Cd as in text.

5 Before 5, D2 ins. गंधर्व उ°; S गंधर्वः. — ^b) K2 सुतां (for स्वयम्). — ^d) Ms वसिष्ठस्य. — ^f) Ko D2 स्वयं (for तदा).

6 ^a) Ko.2 Ñ1.2 विसृष्टः; Cd as in text. Ko.2 Ñ1.2 V1 B D तु (for च). K4 वसिष्ठो वरयित्वा तां; D2m वसिष्ठस्तु प्रहर्षस्तु (sic). — ^e) Ms 'कीर्तिनां' (om. स).

7 ^e) B3 T G Ms-3 दृष्ट्वा तु (T1 G2 स दृष्ट्वा). — ^d) B3 तपतीं तपनः स्वयं (=5^a). — ^f) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो. Ś1 K D2.5 'भ्यधिकोभवत्; Ñ1 'त्यधिको वभौ. — After 7, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1740* रुरुवे साधिकं सुभ्रूपतन्ती नभस्तलात् ।

सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।

[(L. 2) Ñ2 V1 Dn D1.5 दिशस्त्वित्पा (for स्वते°).]

8 ^a) Ko.4 Ñ1.2 V1 B1m.5.6 D (except D2) G1 कृच्छ्राद्; Ms व्रते; Ms (inf. lin.). Cd as in text. — ^b) Ś1 K Ñ2 V1 B1m.3.6 Dn D1 Cd समाहिते; G3 समीपगः.

9 ^a) Ms ततस्त्वाराध्य. — ^d) S च (for एव).

10 ^a) K3.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे. — ^e) Ko D5 पाणिं विधिवत् (by transp.). — ^d) Ko.3.4 नृपसत्तमः; D4 G4 स नराधिपः; D5 भरतर्षभः (for स नर°).

11 ^e) G4 उवाचोत्तमराजर्षिर्द. — ^d) K1 भार्यया सह (by transp.).

12 ^a) Ko पुरे च राष्ट्रेषु; D2 क्रमेण राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु. — ^b) Ñ2 V1 B3 Dn D1.2.4.5 वनेषुपवनेषु च; B1 Da वाहनेषु वनेषु च. — After 12, K3.4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।

तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।

[(L. 1) K4 दत्त्वा च भूपाले. — (L. 2) K4 त्वमाराध्य.]

13 ^a) D2 G6 तमनु; T1 G2 समनु; T2 G1.4.5 चाम्यनु (for त्वभ्यनु). Ñ2.3 V1 Dn D1 S ज्ञाप्य (for ज्ञाय). — ^b) B1.3 Da D2 G1.3 Ms-3 अथ प्रचक्रमे; T1 G2 अगात्स्वमाश्रमं. — ^e) Ñ2 V1 B3.6 D (except D2.5) सोय; G6 स हि (for सोऽपि). — ^d) Ñ2 V1 Dn D1 'मरो यथा.

14 ^a) Dn 'वर्येषु(!). — ^b) Ñ2 V1 B (except B3) D (except D5) T1 वने (for जले°). — ^d) K4 Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1 तथैव. D5 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 Ms तथा; G3 Ms तदा; G6 यदा).

15 ^b) Ñ2 V1 Dn D1 सत्तम; T2 G4-6 कृत्स्नशः (for सर्व°). — ^d) Ñ2 V1 B (B1 marg.) D (except D5) G1.3 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपते:); T1 G2 तस्य महीपते: T2 G4-6 रहितेय नरेश्वरे (G1 नृपे तदा). — After 15, K4 Ñ2 V1 B D ins.:

G. 1. 6820
B. 1. 173. 43
K. 1. 190. 49

तक्षुधातैर्निरानन्दैः श्वभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६
ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राज्ञ्युषितं द्वादशीः समाः ॥ १८
ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्पतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२
तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

1742* ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्याणुजङ्गमाः ।
तस्मिन्स्थायविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्यायः पपातोर्व्यां ततः सस्यानि नारुहन् ।
ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुब्धयपीडिताः । [5]
गृहाणि संपरित्यज्य वस्त्रमुः प्रदिशो दिशः ।
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
परस्परममर्षादाः क्षुधातो जगिरे जनाः ।
[(L. 2) B₈ स्यावरजंगमाः. — (L. 4) K₄ नाल्पापोपि;
D₈ न चाल्पापः (for नावश्यायः). — (L. 6) K₄ B₈ D_{2.4}
दश (for दिशः).]

16 ^a) G₁ तदृष्टुधातैर्. K₄ N_{1.2} V₁ B D निराहारैः.
— ^b) Śi Ko-2 इयामभूतैस्; K₄ शब्दो; K₄ N₈ Da M Cd
इयाव; Arjप शब् (as in text) and शर. Śi K₄ N₁ V₁
B D (except D₂) T₁ G₈ तथा. Arj. शरभूतैरिति
पाठश्चित्तः । — After 16^{ab}, B₈ ins.:

1743* जायवस्थिशेषैर्निर्मोसैर्धमनीसततैर्भृशम् ।

17 ^a) K₈ N_{1.2} B₈ D_{1.4} T₂ G_{8.5.6} तं; B₁ D₂ तु
(for तत्). — ^b) N₈ V₁ Dn D₁ अभ्यवर्षत(!); B_{1.8} D₂
प्रत्यपद्यत; T₁ G_{2.8} अभ्यवर्षत. — ^c) N₁ V₁ B₈ Da Dn
D₁ मुनिसत्तमः; B_{1.8} D₂ ब्रह्मवित्तमः; B₈ धर्मवित्तमः; D₄
भगवानृषिः; S नर (G₄ नृप) सत्तम.

18 D₁ om. 18^a-19^b; G₈ om. 18^{ab}. — ^c) T₂ G₄₋₆
तत्र (for राजन्). — ^d) K (except K₁) N₁ V₁ B₈ Dn
D₈ न्युषितं. N₂ V₁ B_{8.6} Da Dn D₄ शाश्वतीः समाः; Cd
as in text. S वर्षे द्वादशमे गते.

19 D₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) Śi K (except
K₂) B₁ Da D₂ T₁ G_{1.2.6} प्रविष्टः; T₂ G_{4.5} M₈₋₉ दृष्टः.
T₂ G_{4.6} पर्जन्यो; M₈ तत्राय (for तत्रासीद्). — ^b) S
यथाकालं. G₈ अरिंदम. — ^c) D₁ तं च पार्थिवशार्दूले.

— ^a) T₂ G₄₋₆ नगरि. — After 19, N_{1.2} V₁ B D ins.:

1744* प्रवर्षं सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 ^a) B₈ D_{2.5} स राजा; G₈ स्वराष्ट्रं. — ^b) K₁ Da₁
D₂ तत्परं; D₁ प्रचुरं. — B₁ om. 20^{ad}. — ^c) K₈
पार्थिवसिंहेन.

21 ^a) G_{1.3.6} M (except M₈) जनाधिपः. — ^b) N_{1.2}
V₁ B D (except D₈) तपत्या सहितः पत्न्या. — ^c) N₂ V₁
D (except D_{2.4.5}) T G₄₋₆ यथा शच्या.

22 Before 22, Śi K₁ ins. गंधर्वः; Ko. 2-4 N₂ V₁
B_{1.6} D (except Da) गंधर्व उ. — ^a) Śi K_{1.3.4} B₈
महाभाग; G₈ महाराज. — ^b) K₁ तात (for नाम). K₈
पूर्वजा; K₄ पूर्विकी; N₁ D₈ S पू (D₈ T₂ G₈ पौ) विकी; Cd
पौर्विका. — ^c) T₂ G₄₋₆ सैपा वैवस्वती कन्या. — ^d) K_{1.4}
G₁₋₆ यथा (for यया). T₂ G₄₋₆ लब्धा संवरणेन च.

23 ^a) Ko. 8 B₈ D₁ M (except M₈) स जन.
— ^b) B_{1.8} Dn_{1.2} D_{1.4} यया मतः (cf. 22^a); G₁
अतोर्जुन; G₈ इतो; M (except M₈) मतो. — After
23, K₄ D₄ (marg. sec. m.).s ins.:

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तथा सह ।

अभिपिच्य कुरुं राज्ये तपस्तप्त्वा तपोधनः ।

आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ !;

while T₁ G_{2.4} ins.:

1746* कुरुक्ष्वा यतो यूयं कौरवाः कुरुवस्तथा ।

पौरवा आजमीढाश्च भारता भरतर्षभ ।

तापत्यमखिलं प्रोक्तं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।

पुरोहितमुखा यूयं भुङ्क्ष्वं पृथिवीमिमांस् ।

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्रय. Śi K N₈ B
D T₂ G₁ M_{8.5} (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।

स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
 अर्जुनः परया ग्रीत्या पूर्णचन्द्र इवावभौ ॥ १
 उवाच च महेश्वासो गन्धर्व कुरुसत्तमः ।
 जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
 वसिष्ठ इति यस्यैतद्वपेर्नाम त्वयेरितम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्ब्रूय मे ॥ ३
 य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
 आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४
 गन्धर्व उवाच ।
 तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।

कामक्रोधाबुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
 यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
 विश्वामित्रपराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
 पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
 विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
 मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
 कृतान्तं नातिचक्राम वेलांमिव महोदधिः ॥ ८
 यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
 इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
 पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

C. 1. 6643
 B. 1. 174. 11
 K. 1. 192. 12

only तापस्य (Ks तपस्याख्यान; Ms. 5 तापलोपाख्यान); to it Ś1 Ko-3 Ñs Bs Dn D1. 2. 4. 5 T2 G1 Ms. 5 add समाप्त (Ks संपूर्ण); Ñ1. 2 V1 तपस्युपाख्यानसमाप्ति. — *Adhy. name*: Ko. 4 तपतीप्राप्ति; Ms. 5 संवरणविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 172; D4m 175; T1 171; T2 G M 123 (G1 125; G3 122). — *S'loka no.*: Dn 50; Ms 28.

164

1 Ś1 K (except Ko) D2. 5 S om. उवाच. — ^a T1 G1. 2 तथा (for तदा). A few MSS. 'पंभः. — ^c D4 परम- (for परया). Ks Ñ2 V1 B1. 5 Dn D1. 5 भक्त्या; M1 सीत्या.

2 ^a T2 G4-8 महाप्राज्ञो; G1 महीपालो (for महे). — ^c Ś1 कौतूहलं ममातीव; Ś1m Ko. 2-3 कौतूहलपरोतीव (Ko वीर); K1 कौतूहलपुतो (sic). — ^d Ds 'ष्ठ श्रुतवाचदा.

3 Before 3, D4. 5 ins. अर्जुन उ'; S अर्जुनः. — ^a Ñ2 V1 Dn Ms-3 तस्य; T1 G1-3 Ms कस्य (for यस्य). — ^b D4. 5 त्वयोदितं; G4 समी; G5 तवे. — ^d T1 G1-3 M यथावत्तद् (Ms. 5 'वत्प्रव)वीहि मे.

4 ^a T G1. 2. 5. 6 स; G4 क (for य). T2 G4. 6 एव (for एष). — ^c B2 चैतन; T1 G2 एनं. Ś1 K1 समाचक्ष्व. — ^d Ko. 4 'प ऋषिसत्तमः. — After 4, Ds ins.:

1747* सुभिक्षं राज्यं लब्धं वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्व उ' (resp. its v. l.), Ñ1. 2 V1 D (except Da) S ins.:

1748* ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— ^c Ś1 K1 Gs तस्य. — After 5, Ñ2 V1 ins.:

1749* इन्द्रियाणां वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते ।;
 while S (except Gs Ms) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।

जितारयो जिता लोकाः पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 ^a Ś1 K Ñ3 स; S (except T2 Gs) च (for तु).

7 ^b Ñ2 V1 B D (except Ds.) 'नप्यशक्वत्.
 — ^d K1. 2 (both marg.) Ñ2 V1 B D (except Ds.) T2 न चक्रे. T2 G4-8 मेने कर्म न (T2 Gs सु-) दारुणं.

8 ^a T1 G1-3 Ms-3 आनेतुं; Cd आहर्तुं (as in text).

— ^b Ko. 2 Ñ3 V1 B2. 6 Dns D4. 5 S शक्तः (for यः स).

— ^c Ñ1 'तं नाक्रमदसौ.

9 ^a Ñ1 विदितः; B1 (m as in text) D4m Cd Arjp विश्रुतः; G1 पूजितः. — ^b Ñ1 विदितारम्भरा'; G2 वसिष्ठमृषिसत्तमं. — ^c Ko. 2 Ñ1. 2 B1m T2 G4-4 M ऐक्ष्वा'.

10 ^a Ñ2 V1 B D (except D4) Ms 'हितमिमं (D2 'तमनु-). — ^c Ñ1. 2 V1 B D (except D4 Ds) Ms. 5 चैव (for चापि). — ^d Ś1 कुरुवर्धन; Ds 'सत्तम.

11 ^b Ś1 K1 'वस्त्राब्रुपसत्त'; B2 'तिनंदनान्. — ^c Ms. 5 महर्षिः. G3 पार्थिव'. — After 11, T G (except Gs) ins.:

G. 1. 6944
B. 1. 174. 12
K. 1. 100. 13

स हि तान्याज्यामास सर्वाञ्चपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२

क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वसिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।

गाधीति विथुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धवलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदासः संगतस्तदा ।
रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
तथा द्विजसहायाद्वै न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
शक्ताः प्रार्थयितुं वीर मनसापि महाबलाः ।

12 °) T₁ G₂ 'ब्रह्मर्षिः'; T₂ G_{4.5} 'प्रधानस्तु'. — °) S
वेदशास्त्रवि' (T₂ G_{4.5} 'दीपितः'; G₆ 'प्रदीपितः'). — °) T₁
G₂ ज्ञान' (for गुण'). — °) N₁ प्रविमृश्य'; N₂ V₁ B (B₈
marg.) Dn D_{1.2.4} प्रतिवृश्य' (B₈ orig. प्रतिमृश्य'); Da
प्रतिपाद्य'; D₈ G₈ परिगृह्य'; T₁ G₂ परिमृश्य'; T₂ G_{1.4-6}
M परिमृश्य' (M₅ प्रतिगृह्य').

13 °) N₂ V₁ B (except B₁) D T₁ G₂ 'येणाभि- (D₂
'याणां हि); T₂ G_{4.6} 'ण तु; G₈ 'णापि; G₄ 'णातु-
— °) S राज्यविवृ'.

14 °) S₁ K D₈ विजयता; N₈ 'पया. N₁ G₈ जिगीषतां
राज्ञां. — °) S पुरस्कृतं. — °) T₁ G₁₋₃ M विद्वान्
(for कश्चिद्). — °) N_{1.2} V₁ B D 'गवान्विजितेन्द्रियः;
Cd as in text. — After 14, K₄ N_{1.2} V₁ B D ins.:

1752* विद्वान्मभवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।
[K₄ N₁ B_{2.6} Da D_{4.5} 'धर्मोक्षवित्'.]
an addition which was lacking in the text of Dev. 1

Colophon om. in D₄ T₂ G_{1.4-6}. — Major parvan:
G_{2.6} M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁

चैत्ररथ; T₁ संभव. S₁ K N₈ B_{1.2.3} Da D₂ (all om. the
sub-parvan name) mention only वसिष्ठ (K₃ वसिष्ठो-
पाख्यान). — Adhy. name: Ko D₈ वसिष्ठमाहात्म्यं; K₄
वसिष्ठवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn₈ 173; T₁ 172; G₂ M 124; G₈ 123. — S'loka
no.: Dn_{1.2} 15; M₃ 16. — Aggregate s'loka no.:
Dn₂ 6619.

165

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — °) G₆ वसिष्ठस्याश्रमे.
N_{1.2} T₁ G₁₋₃ M रम्ये; N₂ V₁ B D दिव्ये; T₂ G₄₋₆ तत्र
(for पुण्ये). — °) S तत् (for नः) and मे (for तत्).

2 S₁ K₁ S om. उवाच. — °) = 1. 13. 6^b. D₁
संप्रवक्ष'; M₅ परिवर्त'. — °) K_{2.3} काले' (for लोके').
— °) N₈ यथावत्तं निबो'.

3 °) N₁ V₁ D₄ S कन्याकु'; B D₈ कान्य'. — °) N₂
V₁ B D (except D₈) कुशिकस्यात्मसंभवः.

4 K₁ om. 4^a. — °) T₂ G_{4.6} रिपुनाशनः.

5 °) B₈ (m as in text) बभूव. S₁ सहामात्यं; K₄
D₁ G₁ M₅ महा'; G₂ समा'. N₁ विश्वामित्रस्तु सामात्यो.
— °) T₂ G_{4.5} 'यां स महावने; G₈ 'गयासुमहावने.
— °) = 1. 166. 2^a. T G (except G₁) निमृन् (for
विध्यन्). — °) D₄ समेषु; T₂ G₄₋₆ चचार (for रम्ये').

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्द्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।

पङ्कसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथाऽर्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोप स भृशं नृपः ॥ १२
पडायतां सुपाश्वरं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

G. 1. 6261
B. 1. 175. 14
K. 1. 191. 15

6 °) A few MSS. 'कर्पितः'. T₂ G^a (except G₃) व्यायामार्तः स तु तदा. — °) G₁ 'लिप्तामुपागतः'. — °) K_{2,3} G_{3,4} M₅ 'श्रेष्ठः'; N₃ रथश्रेष्ठः; T₂ G_{5,6} रथिश्रेष्ठः; G₁ नृपश्रेष्ठः; M₃ नरव्याघ्र.

7 °) D₂ आयातं (for आगतं). T₂ G₄₋₈ वसिष्ठस्तु स तं दृष्ट्वा. — °) K₃ D₂ T₁ G₁ श्रेष्ठवानु'; B₅ श्रेष्ठतापसः; D₁ G₂ 'वानुषिः'. T₂ G₄₋₈ राजर्षिमतिथिं तदा. — °) Ś₁ K नृपश्रेष्ठः; T₂ G₄₋₈ सक्षिप्तो वै.

8 °) N_{2,3} V₁ D_n D₁ 'नीयैस्तं'; B₄ D_{2,4,5} M₅ 'नीयैस्तु' (B₅ M₅ 'श्च'); T₂ G₄₋₈ पाद्येनार्घ्यप्रदानेन. — °) T₂ G₄₋₈ तं नृपं (for भारत). — °) K₂ N_{1,2} V₁ B₄ D (except D₁) प्रतिजग्राह. T₂ G₄₋₈ प्रतिजग्राह धर्मात्मा. — °) K₁ N₂ V₁ B_{1,6} D_{n3} D_{1,4} T₂ G₄₋₈ तदा; T₁ G₁₋₃ M (except M₅) मुनिः.

9 °) T₂ G₄₋₈ तस्यैव. G₄ कामधेनुस्तु. — °) K₃ D₁ उक्तांका'. T₂ G_{5,6} उक्ता नन्दिनि धत्स्वेति. — °) Ś₁ K D₅ transp. सा and कामान्. N₂ V₁ B_{1,3} (m as in text). D (except D₅) G₄ दुह्यते. N₂ V₁ B₄ D_{n1} D_{1,2,4,5} G_{4,5} सदा; D_{n2, n3} T₂ G₆ तदा. — After 9, S ins.:

1753* वाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।

निष्ठाज्ञानि च सुपांश्च दधिकुल्यास्त्यैव च ।

कृपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।

भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।

इक्षुन्मधु च लाजांश्च मैत्रेयांश्च वरासवान् । [5]

वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T₁ G_{2,4} ऊष्माढ्य'; G₁ उष्णाढ्य'; M_{2,5} सवाप्य'.

— (L. 2) T₁ G₂ मृष्टाज्ञा'; G₄ सुष्टाज्ञा'. — (L. 3) T₂

G₃₋₈ दधि' (for घृत). T₂ G₄₋₈ गुडानां (for भक्ष्याणां).

— (L. 4) G₁ व्यंजनानि; M भाजनानि. T₁ G₂ M₆₋₈

गौळाज्ञानि; G₃ सगौळानि; M_{2,5} रौप्यादीनि (for तत्र तत्र).

— (L. 5) T₁ G₂ ऐक्षवान्मधुलाजां'; G₁ 'न्मधूनि लाजां'.]

10 °) D₅ T₁ 'रण्यान्. Ś₁ N₂ V₁ B₅ D₂ D_n D_{1,4}

चौषधीश्च; K₀ N₃ औष'; D₅ G₂ औषधीश्च; G₁ M₆₋₈

औषधीस्तु. T₂ G₄₋₈ 'रण्यौषधांश्चैव; M_{2,5} 'रण्यानि दिव्यानि. — °) M_{2,5} (inf. lin. as in text) पक्कापकानि सर्वशः. — °) Ś₁ K N_{2,3} B₅ D₂ D_n D_{1,5} 'मृतनिभं' (K₁ 'मिदं'); B_{1,3} D₂ 'मृतप्रहयं'; G₂ 'मृतोपेतं'. — °) G₄ रसास्वादम्; Cd as in text.

11 °) Ś₁ पानानि; K_{0,3,4} D₅ भक्ष्याणि (for पेया'). — °) K_{0,2,4} D₅ लेह्यानि (for भक्ष्या'). — °) K_{0,3,4} D₅ चोष्याणि (for लेह्या'). — °) Ś₁ K₁ दूष्याणि; K_{0,3,4} D₅ पेयानि; T₂ G (except G₁) शोष्याणि (for चोष्या'). T₁ G₁₋₃ M तथा पुनः. — After 11, K₄ N_{1,2} V₁ B₄ D ins.:

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च ।

[B₁ D₂ रुचिराणि (for विवि').]

12 °) G₄₋₈ 'संपन्नैः'. T₂ G₁₋₃ M यस्य यस्य यथाकामं. — °) N₂ V₁ B_{2,5} D_n D_{1,4} च; B₁ D₂ तु (for स). T₁ G₂ स स तेन सुतर्पितः. — K₃ om. 12°. — °) Ś₁ K_{1,2} सगण' (for सबल'). T₂ G₄₋₈ तत्र (for चैव). — °) N₁ D₂ T₂ G_{5,6} M_{2,5} सुभृशं; D_{2,4} G₃ M₆₋₈ सदृशं; G₁ च भृशं. K₁ ततः; K₄ पुनः; N₂ V₁ B₅ D₂ D_{n1, n2} D₁ T₂ G_{1,3-6} M (except M₃) तदा (for नृपः). T₁ G₂ तर्पित-स्तोपितो भृशं. — After 12, K₄ (marg.; om. lines 3 and 6) D₅ ins.:

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्त्रापुच्छमहस्तनाः ।

शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।

पृथुभिः पञ्चमी रङ्गैः समानां पडायताम् ।

ललाटं श्रवणे चैव नयनद्वितयं तथा ।

पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च स्त्रिभिः ।

मण्डूकस्यैवमुच्छ्रूने * * यस्याः पडायताम् ।

13 °) N₂ V₁ D_n D_{1,2,4} T₂ G Arjp पङ्कसतां; Cd as in text. Ś₁ K₁ सुपाश्वी तां; G₃ त्रिपाश्वी'. — °) N (including Cd) पृथुपंचसमावृतां (K_{0,2,3} D_n D_{1,4,5} 'यतां').

14 °) K₄ G_{2,6} M_{2,5} 'लघ्वी'. Ś₁ K₁ G₁ M₆₋₈ 'कर्णी'. — °) K₁ N₁ B (except B₅) D₂ D_{1,5} 'शृंगी'. N₁ T₁

C. 1. 0022
B. 1. 175. 14
K. 1. 101. 10

सुवालधिं शुङ्कणां चारुशङ्गां मनोरमाम् ।
पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४
अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
अत्रवीच भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ १५
अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
नन्दिनीं संप्रयच्छस्व शुङ्गं राज्यं महामुने ॥ १६
वसिष्ठ उवाच ।
देवतातिथिपित्रर्थमाज्यार्थं च पयस्विनी ।
अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७
विश्वामित्र उवाच ।
क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।

ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ १८
अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते वलेन गाम् ॥ १९
वसिष्ठ उवाच ।
बलस्यश्वासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
कशादण्डप्रतिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां. T₂ G_{4-s} पीनश्रोणिपयोधरां. — °) Ko. 2. 3 B₂
G₁ Arj_p अष्टा; T₁ G₂ 2. 0 स्पष्टा; T₂ G_{4-s} अस्यां; Cd as
in text. — After 14^{ab}, T₁ G₂ 4 ins.:

1756*

सुपुष्टाङ्गी सुयोनिकाम् ।

संभृतोभयपार्श्वोरु दीर्घवालां दृष्टूदराम् ।

दृष्ट्वा गृष्टिष्येभ्यो.

— °) Ś₁ K (except K₄) गां (for तां). T₁ G₂ 4
विस्मयाविष्टचेतनः (G₂ 'कृष्टचेतसः').

15 °) K₁ N₁ S अभ्यनन्दस तां (T₂ G_{4-s} 'त्सदा' नन्दीं
(T₁ G₂ अभ्यनन्दद्विनीं तां); K₂ अभिनन्दत तां नं; K₃
अभिवीक्ष्याय तां नं; N₂ V₁ Da Dn D₁ अभिनंथ स तां
राजन् (N₂ V₁ राजा); B D₂ 4. 5 नन्दिनीमभ्यनन्दतां (D₂
'मभिनन्दाय'). — °) Cf. 31^b. N₂ V₁ D (except D₂ 4. 5)
नन्दिनीं गाधिन्दनः; N₁ T₂ G_{2-s} 'स्य यशस्विनीं; T₁ G₂ 4
'स्वामिहोत्रिणी. — °) Ko. 2. 4 D₂ हृष्टो (for तुष्टो). — °)
K₄ T₂ G_{2-s} कृषि (for मुनिं). Ś₁ प्रति (for तदा). K₂ 3
N₁ 3 G₂ 'मित्र कृषि तदा; N₂ V₁ B Da Dn D₁ 4 स राजा
तमृषि तदा; D₂ स राजा मुनिसत्तमं.

16 Before 16, T₁ G₂ 2 Ms-8 ins. विश्वामित्रः.
— °) T₁ G₂ 3 M इमां; T₂ G_{4-s} तथा (for मम).
— °) K₂ N₁ T₁ G₂ 3 M मे (for सं).

17 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) K (except K₁) B
(except B₂) Da D₂ T₁ G₂ इज्यार्थं; N₁ V₁ Dn D₁ याज्या;
T₂ G₂ 4-5 होमा. K₁ B₂ T₁ Ms यशस्विनी. — °) N₂
V₁ B D 'नीय वै; T₂ G_{4-s} 'नी चेयं.

18 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — After विश्वा (resp. its
v. l.), D₂ (marg. sec. m.) S ins.:

1757* रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ।

— °) Ko. 2. 4 'पु कृतात्मसु; Dn₁ D₁ 'ज्वरता'; T₁ G₂ 'पु
जिता'; G₂ Ms 'पु महा'.

19 °) G₂ च; G₄ त्वत् (for यस). K₃ D₁ तु; G₄ नो
(for त्वं). — °) G₄ ददासीह (for न ददासि). K₃
मयेप्सि; K₄ N₂ V₁ B₂ Da Dn D₂ T₂ G₁-3. 5 'प्सितं; N₂
B₁ 3 D₁ 2. 4 यथेप्सितं. — G₂ om. 19^a-20^a. — °) N₂
V₁ B D G₄ नेष्यामि च; G₂ ह्यानयिष्ये; G₄ स नेष्येते.
— After 19, T G (except G₂) ins.:

1758* क्षत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मतः ।

तस्माद्भुजबलेनेमां हरिष्यामीह पश्यतः ।

20 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — After
वसिष्ठः, T G (except G₂ 3) ins.:

1759* अत्र हस्यं च कस्यं च प्राणयान्ना तथैव च ।

आयत्तमग्निहोत्रं च आतिथ्यं च न संशयः ।

बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ।

[(L. 1) T₂ G₄ 5 transp. हस्यं and कस्यं.]

— G₂ om. 20 (cf. v. l. 19). — °) Ko. 2. 4 बलवान्; K₂
सैन्यस्थः. T₁ G₂ चापि; Ms अपि हि. — °) T₂ G₂ 4-5
पार्थिवः (for क्षत्रियः). T₁ G₂ वीर्यवान्क्षत्रजीविकः; M वीर्य-
वांस्त्वं नृपोत्तम. — °) N₂ V₁ B D (except D₂) G₁ 4
transp. रत्नं and मा. — After 20, T G (except
G₂ 3) ins.:

1760* रत्नद्वयं ब्राह्मणस्य नापहार्यं नृपैर्भुवि ।

अग्निहोत्री च गौः पत्नी प्रजारणिरनुत्तमा ।

21 Ś₁ K₁ S om. उवाच (Ms om. the ref.). — °) Ś₁
ततः; N₁ V₁ B₂ Dn D₂ तथा. — °) G₁ बलाधिकः.
— °) T₁ G₂ 3 M (except Ms) transp. तां and गां.
T₂ G₁ 4-5 वै (for तां). — After 21, D₂ (marg. sec. m.)

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्यौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते खं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्भियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥ २४
गन्धर्व उवाच ।
सा तु तेषां बलान्बन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विष्टा वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५

गौरुवाच ।
पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रवलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1. 687a
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 31

S (except G4, which om. 22) ins.:

1761* सा तदा हियमाणा च विश्वामित्रवलैर्वलात् ।
22 G4 om. 22. — 22^{ab} = (var.) 33^{ab}. — ^a) Ko.
2.3 Ñ2 V1 B1 D2 'प्रणुदिता; K1 G3 'प्रमुदिता; K4 Dn3
'प्रमुतिभिः; Ñ1 कशाग्रदंडुदिता (cf. 33^{ab}); Ñ3 T1 G2 M
'प्रमुदिता; B3 'प्रमुदिता; Da2 'प्रतिहता; Dn1.n2 D5
'प्रमुदिता; D1 'प्रमुदिता; T2 G1.5.6 'प्रहारैश्च. — ^b) K4
Dn3 ताड्यमाना; Ñ2 V1 Dn1.n2 'मानाम्; T2 G5 (corrupt)
ताड्यमाना (G5 'नाम्). Ñ2 V1 Dn1.n2 G5 हतस्ततः; T1
G2.3 यत्. — ^c) D2 जुंभायमाणा; D4 M हुंभा; D5 रंभा;
T1 G2.3 हुंभा; Arjp हुंभा; Cd as in text. T2 G1.5.6
हियमाणा तथा (G5 ततस्) तेन.

23 ^a) Ś1 K1 'भिमुखं; T2 G2 'भिमता; G3 उद्यम्या-
भिमता; G4 'म्याथाववीत्. — ^b) Ś1 K1 तस्याभवदुद्वुखी;
Ko. 2-4 स्थिताभवदुद्वुखी; D2 तस्यौ दुःखादुद्वुखी; B5
'स्थौ विनदन्त्यम्. — ^c) T1 G2 सुभृशं (for भृशं च).
G4 सं. (for च). Ñ2 V1 B D (except D4.5) वै (for
अपि). G1.5.6 'शं संतप्यमा'; M5 'शं सा कड्यमा'.
— ^d) D4.5 तदा (for ततः). — After 23, T1 G2 ins.:

1762* बलानि तेषां निर्भूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।;
while T2 G1.4-6 ins.:

1763* आश्रमाद्धैव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।
IV. B. The sequence from 23^{ad} onwards in T1 G2
is 23^{ad}, 1762*, 25^{ad} (om. 25^{ab} altogether), 26, 24,
28, 26^{ab} (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc.; in G1.4.5,
23^{ad}, 1763*, 25, 26^{ab}, 1766*, 24, 26 (G4.5 om. 26^{ab},
but G4 repeats it), 27 etc.

24 T2 G5 transp. 24 and 25. For sequence of T1
G1.4.5 cf. v. l. 23. — Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) K2.4
T2 G2 वरं (for रवं). — ^b) Ko नदंत्या वै; K1 विरुदंत्याः;
T2 G1.4.5 निनं; G5 रुदंत्या वै; M2.5 मां क्रुदंत्या. S
सुहुसुहुः (for पुनः पुनः). — For B1.3 D1.2 see below.
— ^c) T2 G1.5.6 प्रयासि (for हियसि). Ś1 K1 वस्से (for

नन्दि). K2 गृह्यसे मे बलाद्धै; Ñ1.2 V1 B5.5 D (for
D1.2 see below) हियसे त्वं बलाद्धै; M2.5 बलाद्धै हियसे
नन्दि. — Ñ1.2 V1 B5.5 Da Dn D4.5 ins. after 24*:
B1.3 D1.2 (all om. the first half) subst. for 24*:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं सया तत्र.

[For the latter half Ñ1 reads 24*.]

After 24, T1 G2 read 28 (cf. v. l. 23, 24).

25 T1 G2 om. 25^{ab}; T2 G5 transp. 24 and 25; For
the sequence of T1 G1.2.4.5 cf. v. l. 23. S om. गन्धर्वं
उ'; Ś1 K1 om. उवाच. — After गन्धर्व उ', Ñ1 B5 ins.:

1765* अयैनां नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।

सर्वतः समकाल्यन्त कशापाषाणपाणयः ।

— ^a) Ñ1.2 V1 B D सा भयाद्धैनी तेषां. — ^b) Ś1 K
(except Ko) पुरुषर्षभ. — D1 om. 25^{ad}. — ^c) K3 B5
Da Da.5 'गता.

26 T1 G2 om. गौरं; G3 M om. उवाच. T2 नन्दिनी;
G1.5.6 नन्दी; G2 कामधेनुः (for गौरं). — For the
sequence of T1 G1.2.4.5 cf. v. l. 23. — ^a) Ñ2 V1
B1.2.5 D कशाग्रदंडा; B5 कशाग्रदंडप्रतिहतां; G5 पाषाणदण्डै-
र्निहतां; Cd as in text. — ^b) K3 रुदंतीं माम्; Ñ2 V1 B5
Dn D1.5 M2.5 क्रोशंतीं माम्; D2 क्रुदमानाम्. — G1.4.5
ins. after 26^{ab}; T1 G2, after the repetition of 26^{ab}:

1766* उपेक्षसे कथं ब्रह्मन्भक्तां पादाब्जसेविनीम् ।

— ^a) T1 G2 गाधिजेन (G2 गाधेयाति) बलाद्धैतां बलवा-
न्किमु'.

27 For the sequence of T1 G2 cf. v. l. 23. Ś1
K1 S om. उवाच. — ^a) K2 T2 G (except G2.3) तथा
(for तदा). Ñ2 V1 B D (except Da D5) नन्दिन्यामेवं
(Dn1.n2 D1 'व) क्रुदंत्या. — ^b) G3 तदा (for महा).
— ^c) G5 M2.5 स (for the second न). Ñ1.2 V1 B D
तदा धैर्यान् (for न धैर्यान्). Ko. 2.4 चुक्षुभे न स वै
धैर्यान्; T2 G4-6 न चाक्षुभ्यत धै. — ^d) Ko. 3.4 Ñ1.2 V1
B D T1 M2 न (for वि). T2 G1.4-6 नैव कोपं समाददे.

C. 1. 6676
B. 1. 173. 29
K. 1. 161. 31

क्षमा मां भजते तस्माद्भूम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तासि भगवन्त्यदेवं मां प्रभाषसे ।

अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥ २९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्त्रीयतां यदि शक्यते ।

दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते हियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्त्रीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।

ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रथमौ धोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवधनस्वना ।

विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।

क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवर्णवर्धौ ।

अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालिधितो महत् ॥ ३४

असृजत्पल्लवान्पुच्छाच्छकृतः शवराञ्चकान् ।

मूत्रतश्चासृजचापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५

पुण्ड्रान्किरातान्द्रुमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।

तथैव दरदान्मलेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G2 read 28 after 24 (of. v. l. 23). — " G6 वीर्यं (for तेजो). — " N1.s Dns T1 G2.s M transp. क्षमा and बलं. — " B D2 मे; M (except M2) मा (for मां). B D2 वृष्टे (for भजते). N1.s V1 Dn D2.s T2 G2.s यस्माद्. — After 28, T1 G2 repeat 26^{ab}, which is followed by 1766* (of. v. l. 26).

29 T1 G2 read 29 after 27 (of. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G2 om. the ref. N2 V1 B2.s D (except D2.s) नन्दिन्युवाच; T2 G2.s नन्दिनी; G2 कामधेनुः (for गौर). — " Ś1 K1.s.4 सं; N2 V1 B2 Da Dn D1 त्वं (for मां). B1.s.2 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — " B2 असृजत्; T2 G2 नायका; G2.4.6 न त्यक्ता. — " Ś1 K न शक्या नेतुमंजसा (Ko भोजसा); N2 V1 B D नेतुं शक्या न वै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलान्न हि; T2 G1.4-8 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Ś1 K1.s S om. उवाच. — " G1 रोचं (for शक्यं). — " Ko D2 T1 G2 एव (for एष). — " Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G2 M2.s om. the ref.). — " Cf. 15^b. D2 T2 G2 M2 (inf. lin. as in text) यशस्विनी. — " D2 ऊर्ध्वीकृत; Cd as in text. — " T1 G2 सा वमौ; G1.4.5 प्रभावाच. N1.s S चारु; N2 V1 B D रौद्र.

32 " D2 क्रोधदीप्ते. — " N2 Da राव; B2 हंवा; D2 हुंभा; T1 स्वने; T2 G2-8 हुंकारवधने; स्वने; G2 हुंभारवधने; स्वने; G2 हुंकारवधनस्वने; M हुंभारव (M2.s राव) वधनस्वने. — " K2 विद्रावयति; D2 द्रावयामास; T2

G2.s प्राद्रा; G2 विद्रा; M2-8 प्रद्रा.

33 33^{ab} = (var.) 22^{ab}. — " Ś1 K1.s कपा (K2 शा) दंडप्रतुदिता; Ko.s.4 कशादंड (K2 डै) प्रव्यथिता; N1 अत्रदंडप्रणिहिता; B1.s कपात्र (B1m पापाण); B2 कशा दंडप्रतिहता. — " Cf. 32^a. N1.s V1 B D T1 G2.s M क्रोधरक्तेक्षणा (D2 णात्). Dns D1.s सा गौः (for क्रोधं). — " Ś1 पुनरेव; Dns D1.s क्रोधं भूयः (for भूय एव). Ko समाययौ; N1.s V1 B2.s Dn1.s D1.4 T2 G1.2.5 ददे.

34 " Ko.s.4 दीसरश्मिवपुर्ण्या. — " T1 बालव्य-जनवीजनैः; T2 G2-8 मुहुर्वातान् (G2 वंर्ष; G2 वंर्त) सुखाद्रमत्; G2 बालव्यसनजीविनैः; G2 मुहुर्वालाधिकं महत्; M मुहु (M2 बहु) वालिधिनो (M2 ना) महत्. — After 34, Ś1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गंधर्वः (of. v. l. 34).

— " D2 स बहून्; T1 M पल्लवान्; T2 G पल्लवान्. G1 म्लेच्छान् (for पुच्छान्). — " N2 V1 B D S प्रस्त्रवात् (for शकृतः); see below. N2 V1 B D द्राविडान् (for शवरान्). — After 35^{ab}, N2 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनान्छकृद्देशाच्छकांस्तथा ।

[N2 V1 Dn छकृतः शवरान्बहून्.]

— " K (except K1) M सासृज; G2 ससृजुश्च. N2 म्लेच्छान्; N2 V1 B2 कांश्चित्; B1.s.6 D कांचीन् (Dn1 कांची; Dns कांचीत्; Dns कांश्चीत्) (for चापि). — After 35^{ab}, K4 ins.:

1769*

बर्बरांश्चैव पार्श्वतः ।

प्राणतः प्रासृजचेयं.

— " T2 G1.s-6 M नन्दिनी (for यवनान्); cf. 1768*. Ko.s N1 मूर्च्छितान्. N2 V1 B D शवरां (B2 शरवां; Dns D1.s शरमां) श्वैव पार्श्वतः; T2 G2 म्लेच्छानां प्रसिद्धिप्रका- 36 " K2 सुंदान्; N1.s V1 B D पौडान्; G2 आंध्रान्.

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानास्लेच्छगणैस्तदा ।
 नानावरणसंज्ञैर्नानायुधधरैस्तथा ।
 अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
 एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्भृतः ।
 अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
 प्रभयं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
 न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
 विश्वामित्रस्य संकुदैर्वासिष्ठैर्भरतपुत्रम् ॥ ३९
 विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
 क्रोशमानं भयोद्धिग्रं त्रातारं नाच्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
 विश्वामित्रः क्षत्रभावाच्चिर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
 बलावलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
 स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
 भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्वैव मनो दधे ॥ ४३
 स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
 तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
 अपिवच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

C. 1. 665
B. 1. 175. 48
K. 1. 161. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) N1 G3 द्रविडान्; N2 V1 B D यवनान्.
 — १) K4 G3 transp. सिंह and बर्ब. T1 G2 तुलुक्कान्
 (for सिंह). Ms मालवान्. N2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्;
 B1.5.6 Da Dn2.n3 D4.5 खशान्; G3 तदा. — After
 36^{ab}, N2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्द्रुणान्सकेरलान् ।

— १) N1 शबरान्; N3 T2 G1.3-5 Ms-3 दद्रुवान्; G3
 बर्बरान्; Ms दद्रुवान्; Ms बर्बरान् (for दद्रुवान्). N2 V1 B
 D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृतः) सा गौः; T1 G3 पारसीकांश्च
 सिंहांश्च. — ४) K4 योनिः; G3 पार्श्वः; Ms क्षीरः; Ms-3
 फेनकान् (for फेन). S1 संसर्ज सा. N2 V1 B D
 स्लेच्छान्वहुविधानपि.

37 १) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; N V1 B3
 Dn1.n3 D4.5 महासैन्यैर्. — १) S1 Ko B1.6 D4.5 TG Ms
 तथा (for तदा). — G3 om. 37^{ad}. — १) B1 T2 G1.2.4
 नानाभरण. — ४) T2 G1.4 युधशतैस्; G3 युधशरैस्. T1
 G3 अणि; G3 तदा. — १) S1 S (except T1 G4) अवकी.
 D3 तसैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — १)=38^f. D5 संरब्धै-
 स्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a
 passage given in App. I (No. 97). — १) K4 एकैकः
 स; S कैंकशस्. T2 G1.4-5 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da
 योधैः; D5 S योधाः. — १) D5 S वृत्ताः. — १) K (except
 K1) N1.2 T2 G1.4.6 M शखं; G3 शर. T1 G2 महता
 शरवर्षेण. — ४) N1 मध्यमानं; N2.3 V1 B D (D1 om.)
 T2 G1.4-5 वध्यः; T1 G2.3 M हन्य. K3 हि तत्; N2.3 V1
 B D (D1 om.) तदा. — १) K2 N1 G3 M सर्वशस्. S1
 तत्र (for त्रस्तं). K1 मं सर्वशस्त्रैस्तु; N3 मं सर्वशखं हि; T1

G2 मं सर्वशस्त्राखं; T1 G1.5 मद्रपं संत्रस्तं; G1.6 मं
 द्रपसत्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।

प्रभयं सर्वतो घोरं पश्यन्त्या विवर्जितम् ।

39 १) T1 G1.4.5 स्म (for च). K1.2 N3 G2.4 Ms.5
 व्ययुज्यंत; K3 N2 V1 B D ज्यंते; K4 व्यमुंचत; N3
 विमुच्यंत. — १) K1 ततः (for तदा). N1 B3 Da D1.2.4
 केचित्त्रापि सैनिकाः; N2 V1 B1.2.5 Dn D5 चित्त्रास्य
 सैनिकाः; N3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन
 सैनिकाः. — D1 om. 39^a-41^b; K3 om. 39^{ad}. — १) G4
 वैश्वामित्रैश्च. S1 K (K3 om.) N1.3 G3 संकुदा. — ४) S1
 K1 वासिष्ठो; Ko N1.3 G3 वासिष्ठा; K2.4 वसिष्ठा; G2
 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर). — After 39, S1
 K1.4 N1.3 V1 B (except B1) Dn D4 (om. posterior
 half).s ins.:

1772* सा गौस्तस्मिन् सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40^a. — १)
 N2.3 V1 B D (D1.4 om.) तसैन्यं (for सैन्यं तु).
 — ४) Ms न भृशोद्धिग्रं त्रा नाधिगच्छति. — A passage
 given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg.
 sec. m.) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41^{ab}.
 — In T1 G2 this passage is followed by a repetition
 of 41^{ab}.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). — १) G3 transp.
 दृष्ट्वा and तत्. Ms-3 तु (for तत्). — १) Ko.4 T1 G2.3
 M तेजोद्वयं बलं (Ko.4 तदा); T2 G1.4-5 तेजोबलं बलं
 (=42^b). — After 41^{ab}, T1 ins. a passage given in
 App. I (No. 97). — १) S1 क्षत्रबलान्.

१६६

C. 1. 0090
B. 1. 170. 1
K. 1. 192. 0

गन्धर्व उवाच ।

कल्माषपाद इत्यसिंहोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।

मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमुपसत्तमम् ।
तृपार्तश्च क्षुधार्तश्च एकाग्रनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

42 °) Ś1 Ks N1 'तेजोद्ववं बलं (of. v. 1. 41°);
Ko. 2. sm. 4 'तेजो महद्वलं'; Ns 'तेजो वरं व'. — °) Ko. 2. 4
D2 S बलाबले. — °) N1 G1 Ms-3 transp. परं and बलं.
Ds महत् (for परं).

43 °) Ś1 K1 दीप्तं; G2 स्थितं (for स्फूर्तं). G3
स्वराज्यस्थितम्. — °) B Ds दृष्टां (for दीप्तां). — °) N1
D1 S (except Ms. s) तप एव. T1 G1. 2 समा (for मनो).
T2 Gs-8 ददे.

44 °). Ś1 transp. स and गत्वा. N1 स लब्ध्वा
तपसः सि. — °) T G Ms-3 लोकांश्च (for दीप्तौजा). Ms
तताप सर्वलोकांश्च; Ms 'प दीप्तवीर्यौजा. — °) G2 Ms-3
ह; Ms सः (for च). N2 V1 Bs. 8 D (except Ds)
'त्वमवासवान्. — °) K4 N2 V1 B D ततः; T1 G2-4 हुतं;
G1 स्तुतं; Cd सुतं (as in text). Ś1 'वत्सततं सो'; K1
पिबश्च सततं सो. — After 44, S ins.:

1773* एवंवीर्यस्तु राजरिपुविप्रिभिः संबभूव ह ।

Colophon om. in T2 Gs-8. — Major parvan: G1. 2
M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: N1. 2 V1
चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K1-3 Ns B
Da Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 (all om. the sub-parvan name)
mention only वासिष्ठ (K1 कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान).
— Adhy. name: Ko. 4 वसिष्ठ (Ks om. it) धेनुहरणं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dns 174;
D4m 176; T1 173; G1 126; G2 124; M 125.
— S'loka no.: Dn1. n2 47; Ms 52. — Aggregate
s'loka no.: Dn2 6666.

166

Before 1, D4 (marg. sec. m.) S (Gs om. lines 3-6;
D4 M om. lines 7) ins.:

1774*

अर्जुनः ।

ऋष्योस्तु यच्छृते वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
बभूव गन्धर्वपते ब्रूहि तत्सर्वमेव च ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।

विश्वामित्रस्य च तथा क्षत्रियस्य महात्मनः ।

न शृण्वानस्त्वहं वृषिसुपगच्छामि खेचर । [5]

आख्याहि गन्धर्वपते विचित्राणीह भापसे ।

माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भापसे ।

[D4 अर्जुन उ°. — (L. 2) Ms-3 शंस (for ब्रूहि). G2
M मे (for च). — (L. 4) T1 G2 ब्राह्मण्यं प्राप्तमेव च;
G1. 2 Ms. 8 क्षत्रस्य च महा°. — (L. 6) T1 G2 सत्कथासार-
मेव च; T2 G1. 2. 4. 8 शंस (T2 Gs ब्रूहि) तत्सर्वमेव मे
(for विचित्रा° etc.). — (L. 7) T1 G2 विचित्राणि च;
Gs. 8 विचित्राणीह (for विश्वा°).]

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its
v. l.), D4 (marg. sec. m.) S repeat (with variation)
1. 165. 2 (v. l.: पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विश्रुतं वि-
for यथावत्तन्). — °) N2 V1 B D (except Ds) एवं
(for अस्मिन्). — °) S इक्ष्वाकूणां कुले जातः. — °) Ś1
K1 तेजसाप्रतिमो. — After 1, T1 Gs ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैश्वानरसमद्युते ।

2 °) K1 T1 G1. 2 M वने. T1 G1. 2 M रम्ये (for
राजा). — °) Ś1 K1 N1 पुरा (for पुरात्). S मृगयात्म-
चरद्वली. — °) = 1. 165. 5°. T1 G1. 2 M निन्नन् (for
विध्यन्). — °) Ś1 K1 'मर्दनः; S रिपुसूदनः. — After 2,
Ks. 4 N1. 2 V1 B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।

हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निवद्युते ततः ।

Ks. 4 N1. 2 V1 B D cont.: Ś1 Ko. 1 Ns ins. after 2:

1777* अकामयतं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

[Ś1 Ko. 1. 8. 4 'यत्. Cd oites याज्यार्थे. Ś1 Ko. 1. 4
'मित्रस्य पश्यतः.]

3 Gs om. 3^{ab}. — °) Ś1 K (except Ks) च (for
तु). — °) D1 मुनि° (for ऋषि°). — °) Ds transp.
तृपा° and क्षुधा°. N1 Da D1. 2. 4 तृष्णातंश्च; S स
तृष्णा (Ms. 5 'पा'तः. — °) Ś1 K अप्येकाग्रन' (Ks 'काकी
स); T2 G2. 5 एकग्रान्.

4 °) Here and below N spells the name (mostly)
as शक्ति. Here, only Ko. 4 B1. 6 Da2 शक्ति; but of.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
 ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
 अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
 तथा क्रपिरुवाचैनं सान्त्वयच्छृण्वया गिरा ॥ ५
 क्रपिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
 नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
 अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमुपि नृपसत्तमः ।
 जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
 कशाग्रहारामिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
 तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
 हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
 तस्माच्चमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९

मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
 गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
 ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्यपद्यत् ॥ ११
 तयोर्विददोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
 क्रपिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
 ततः स ब्रुवथे पश्चात्तमुपि नृपसत्तमः ।
 क्रपेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
 अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
 तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
 स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
 जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

C. 1. 6714
B. 1. 176. 19
K. 1. 192. 23

other ref. below. K₂ शङ्खणं सुमहा. — ^a) Ñ₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'कुलवर्धनं. — ^c) Ñ₂ V₁ B D transp. पुत्रश' and पुत्रं. T₁ G₂ 'शतानां च वासिष्ठानां' ह्यन्तां. 5 ^b) M₅-3 एवं (for एवं). — ^c) Ś₁ K Ñ_{1.3} तथैवपिर्; S स चाप्यपिर्. K (except K₁) B (except B₅) D₂ T G₂-5 इदं (for एवं). — After 5, K₂. 3. 4 Ñ_{1.2} V₁ D (except Da) S ins.:

1778* मम पन्था महाराज धर्मे एष सनातनः ।

राजा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins. शक्तिः. — (L. 2) K₂. 3. 4 S धर्मेण (for सर्वेषु). Ko संकल्प्याद्; K₂. 4 संकल्प्य; T₁ G₂. 5 संदिष्टो; T₂ G_{1.2.5} M संकल्पो; G₄ सदष्टो (for धर्मेषु).] K₄ Ñ_{1.2} V₁ Dn D_{1.2.4.5} cont.: B Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थे वाक्यसूचतुः ।

अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गंधर्वः. — K₁ lacuna for 6^a. — ^a) D₅ शक्तिस्तु; T₁ G₂ स क्रपिर्. Ś₁ यत्तु शक्तिर्महा-भागः (marg. sec. m. न चोवाच मुनिः किंचित्). — ^b) K₄ तीर्थपथे; Ñ₁ धर्मपथि; Ñ₃ 'र्थे' पथि; G₃ ब्रह्मपथे; Cd as in text. — ^c) S om. न. G₄ तु तत् (for मुनेः). B₅ D₂ वाक्यात्; T G (except G_{2.5}) मार्गात्; Cd मानात् (as in text). — ^d) B₅ कोपाच्च; B₅ D_{1.5} क्रोधं च; S क्रोधान्न (G₁ 'धेन'). K₂ Ñ_{1.3} B₅ (m as in text) Da₁ S अप; Ñ₂ V₁ B_{1.6} Da₂ Dn_{1.2.3} D₁ अय (for अपि).

7 ^b) S (except M₃) क्रपिं नृपतिसत्तमः. — G₂ (hapl.) om. 7^a-13^b. — ^c) Here and below Ś₁ K₁ Da कपा- for कशा. — ^d) S (G₂ om.) नृपो (for तदा).

8 G₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^b) S (G₂ om.) राजानं (for ततः स). Ś₁ K₁₋₃ Ñ_{1.3} D₅ मुनिपुंगवः; S (G₂ om.) क्रपिर्. — ^c) Ko transp. तं and शशाप. T₁ रूपाविष्टो (for नृप).

9 G₂ om. 9 (cf. v. l. 7). Before 9, T G_{1.3-5} M₅-3 ins. शक्तिः. — ^a) T₂ G_{1.5.6} यन्मां (for यस्माद्). G₄ हंसि राजन्स्वयं यन्मां. — ^b) K₁ S 'पशद्.

10 G₂ om. 10 (cf. v. l. 7). — ^a) Ś₁ K₁ G₃ मानुष्यं; D_{1.5} T₁ 'विशिता'. Ś₁ K₁ मत्तः (for सक्तः). — ^d) Ś₁ K B₁ Da शक्तिणा.

11 G₂ om. 11 (cf. v. l. 7). — ^a) T G_{1.4.5} तत्र (T₁ यत्र) मार्गे; G_{3.6} M₅-3 तत्र राज्यं. Cd cites राज्यः. — ^b) T G_{1.4.5} भूपवासिष्ठयोस्तदा (T₁ 'योर्थदा'). — ^c) T₂ G₁₋₆ यदा. K₂. 4 D₅ तत्र; K₃ G₃ तत्तु. — ^d) S (G₂ om.) 'त्रोन्वविदत् (M_{3.5} 'त्रोभ्यपद्यत). Cd cites अनुपद्यत.

12 G₂ om. 12 (cf. v. l. 7). — ^a) T G (G₂ om.) M₅ एवं (for एवं). — ^b) Ś₁ (sup. lin. as in text) 'रात्ततपाः; Ñ₁ 'रूपश्रवाः.

13 G₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 7). — ^b) Ś₁ K₁ G₅ M₅-3 'सत्तम. — ^c) G_{1.5} क्रपिपुत्रं. T₁ G₂ transp. क्रपेः पुत्रं and वसि. — ^d) Ś₁ K (except K₂) 'दृसमतेजसं.

14 ^a) K₂. 4 तमात्मा; K₂ Ñ₂ V₁ B (except B₅) D (except D₂) ततोऽत्मा; G₃ तथात्मा. — ^b) B₅ (m as in text) हि; S तु (for अपि). — ^c) Ñ₂ V₁ B₅ D_{1.5} अति; D₁ अपि; G₃ अग्नि; G_{4.6} अप- (for उप-). — ^d) D₄ G₅ चिकीर्षुर्.

15 ^a) Ñ₃ M₅-3 तथा (for तदा). — ^b) Ś₁ K B

G. 1. 9715
B. 1. 176. 20
K. 1. 162. 20

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्सादेःशदरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्क्षत्रात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०

(except Bs) Da Dn1 D1 शक्रिणा. T G Ms-s अथ (for वै). Ms. s 'ना नृपसत्तम. — After 15^{ab}, K4 ins.:

1780* तस्यौ तत्र च राजा तु सविपादो बभूव ह ।

— *) K2.4 B Da3 D1 शक्रि. S राजा (for शक्रि).
— After 15, K4 D5 ins.:

1781* शापान्तो द्वादशे वर्षे तत्र राजन्भविव्यति ।

उक्तस्तु शक्रिणा राजा स तु तत्रैव संस्थितः ।

[Ds शापांतो तत्र राजर्षे द्वादशाब्दे भवि, and ययौ स शकेरनयास्स तु तत्रै.]

16 *) Ś1 K (except K2) तं; N1.3 G1 M तु (Ms च) (for स). — *) K2 N2 V1 B (except B1) D (except D2) कुरुसत्तम. — *) Ś1 K (except K2) तदा (for ततो). — *) Ś1 K1 संदि.

17 *) K2 N2 V1 B D (except D2) शापात्त(K2 पांत)स्य तु; N2 स शापं तं. Ś1 K1 विप्रस्य; Dn3 T1 G2 राजर्षे. — G1 om. 17^a-18^b. — *) K2.3.4 ततः (for तदा).

18 G1 om. 18^{ab} (of. v. l. 17). — *) K2 N2 V1 B2 Da Dn D1 transp. तु and तं. N1 रक्षसांतर्गुं; T1 G2 राक्षसेन नृ. K2.4 D4.5 तु (for तं). — *) N2 ऋषिः (for मुनिः). N1.3 ततः (for तदा). K2 N2 V1 B D 'त्वा मुनिसत्तमः. — *) Ś1 K2.1.3 N1.3 D2.5 Ms. s 'त्रोपचक्राम; K2 N2 V1 B Da Dn1.2 G1-3. s 'त्रोप्यपाक्रा; K4 'त्रोपि चक्राम; D1 G2 'त्रोप्युपाक्रा.

19 *) K2.3 N2 V1 B D तेन (for विद्वान्). — *) Ś1 K1 रक्षतात्मा; K2 रक्षत्यात्मा; K2.3 N2 V1 B D रक्षसांतर्गतेन वै; K4 N1.3 रक्षसात्मा. — *) Ś1 बलवान्; K4 बलात्सं. K2.3 N2 V1 B D पीडितः पार्थ. — *) Ś1 K2.1.4 च (for ह). K2.3 N2 V1 B D नान्वबुध्यत किंचन.

20 *) N2 V1 B2 Da Dn D1 अथ; T1 G2.5 तत् (for

तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।

आस्त्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यौ च द्विजसत्तमः ॥ २२

अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।

सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३

ततोऽर्धरात्र उत्थाय हृदमानाय्य सत्वरम् ।

उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४

गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।

अनर्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

तं). K2.3 B1.3.5 D2.1.5 अथ तं ब्राह्मणः कं. — *) Ś1 तदा; N2.3 V1 B2 Da Dn D1 वनं (D1 'ने); Ms पथि (for पुनः). K2.3 B1.3.5 D4.5 इष्ट्वा पार्थिवसत्तमं; D2 इष्ट्वा पार्थ वसन्वने. — *) N2 V1 B D अयाचत क्षुधापन्नः.

21 *) K (except K2) N1.3 D2 T1 G1.2 M स (for अथ). — Before 21^{ad}, Ms-s ins. राजा. — *) Ś1 K (except K1) N2.3 V1 B2 Da1 Dn D1.2.4 T G Ms.5 आस्व; N1 आस्तां; D2 Ms-s आस्व; Cd आसु (sic). G2 अथ (for अत्र). — *) Ś1 S (except G2.5 Ms) इव (for इति). Ś1 K (except K2) चितयन् (for सान्त्व). N2 V1 B2 D (except D2.4.5) 'तं प्रतिपालयन्.

22 *) S विनिवृत्तः प्रदास्या. — *) K2 स (for प्र-). — *) K2.3.4 D2 S (except G2.3.5) स; K1 N1.3 तु (for च).

23 *) T1 G2 Ms-s 'गतं ततो राजा; T2 G4.5 Ms.5 'गंतस्ततो राजा; G1.5 अंतःपुरं गतो राजा; G2 अंततस्तु तदा राजा. — *) T1 G1.2 M ततो (for तदा). K2.3.4 'भोजनं. — *) K3 om. सः. — *) S न सस्मार (for संवि). — For 23, K2 N2 V1 B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।

निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थं प्रविवेश महामनाः ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kās'miri (S'arādā) version !

24 *) T1 G2 आहूय (for आनाय्य). K2 N2 S सत्वरः (T2 as in text; G4-s सत्तमः). — *) G2 'च वचनं. स्मृ. — *) N1.3 प्रतिश्रवं; B2.5 प्रतिष्ठितं; D2 परिश्रुतं; B2m Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — *) K2 गच्छ यस्मिन्; B2 अस्मिन्नाच्छ; D2 G2 'च्छ तस्मिन्; D4 'च्छायुष्मन्; T1 तच्च तस्मिन्. K2 N2 V1 B D (except D2) G2.5 वनोद्देशे.

एवमुक्तस्तदा हृदः सोऽन्नासाद्यामिषं कश्चित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
राजा तु रक्षसाविष्टः हृदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
तथेत्युक्त्वा ततः हृदः संस्थानं वध्यधातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८
स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१

सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६
शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

C. 1. 6738
B. 1. 173. 41
K. 1. 192. 43

— °) Ko. 1 Ñ V 1 B (except B₃) Da Dn D_{2.4} transp. त्वं and तं. Ś 1 तत् (for तं). D₅ S अन्नार्थिनं त्वम् (M₆₋₈ तम्). — °) Ñ 1 'नोपहारय.

26 Before 26, Ś 1 S (except M_{3.5}) ins. गंधर्वः; Ko. 4 Ñ 2 V 1 B_{5.6} D (D₄ after corr.) गंधर्व उ; K_{1.3} वैशं; Ñ 1.3 B₃ D₄ (before corr.) वैशं उ. — °) Ñ 2 V 1 B (except B₃) Da Dn_{1.3} D_{2.4} ततः (for तदा). — °) Ś 1 K (except K₂) D_{2.5} विद्यते नामिषं क. — °) Ñ 1 S (except G_{3.4}) पुनः (for तदा).

27 °) T 1 G₂ महीपो (for राजा तु). B_{1.3} D₂ G₃ M₅ राक्ष. — °) Ko. 4 D_{2.5} अयैनं; G₄ अन्नेन.

28 °) K 1 D₅ G 1 पुनः (for ततः). — °) Ś 1 K 1 त्वरितं. — °) G₄ सं व्यपेत.

29 °) K₂ B_{1.5} D_{2.4} T₂ G_{3.6} ततः; K₃ स च; K₄ D₅ स तु; Ñ 1.2 V 1 Dn एतत् (for स तत्). T 1 G₂ तत्संस्कृत्य च वि. — °) Ñ V 1 'नोपहत'; B_{1.3} 'ज्ञापिहि'; S अन्नं सामिपमाशु वै. Cd oites अहितं.

30 °) Ś 1 (orig.) समृद्धश्च; Ś 1 (sup. lin.) K₄ समिद्धश्च; K₁ स तृप्तश्च; B₃ संसिद्ध; M₅ स दिव्य. Cd oites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M_{3.6-8} स दिव्य-चक्षुर्दृष्ट्वा तु (T 1 G₂ तत्). — °) T 1 G₂ अभोज्यं (for तदन्नं). — °) K₂ B (except B₃) D₄ न (for अ). S अभोज्यमिति मत्वाह (G 1 'य') (T 1 G₂ स मानुषामिषं ज्ञात्वा). — °) T 1 G₂ निजगाद रूपान्वितः.

31 Before 31, K₂ B D ins. ब्राह्मण उ. — °) Ś 1 K (except K₂) D₅ M₅ transp. ददाति and स. Ñ 2 V 1 B₅

D (except D_{4.5}) S नृपाधमः (for नरा). — °) G₃ अस्मैव. G₆ मुग्धस्य. — °) K₄ B₃ D₅ G₃ M₆₋₈ लोलुपः (G₃ पं); T 1 G_{1.3} लोलता; G₄ लोमता; Cd as in text.

32 °) Ś 1 K (except K₁) मांसस्य. — °) Ś 1 K_{1.3} S 'योक्त. Ś 1 K B Da₂ D₁ शक्तिना. Ñ 2 V 1 D₅ तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वः. — °) K Da B 1 Cd 'व्याहृतो; T 1 G_{1.3} द्विजेन व्या; M₆₋₈ द्विरप्युदा. K (except Ko) Ñ 1 राजा; S वाक्ये. — °) Ś 1 K Ñ 1.3 ततः स व; S शापो हि (G₃ M₅-पि) व. — °) K₂ Ñ 1.2 V 1 B D (except D₅) नृपः (for तदा).

34 °) S 'तिः पाथे. — °) Ko. 2.4 Ñ 2.5 V 1 B₃ Dn D_{1.4.5} S रक्षसा. Ko Ñ 1.2 V 1 Dn_{1.2} T G₃₋₆ M अपहर्तेन्द्रियः; K₂₋₄ Ñ 3 Da D₁ उपह; B₅ D₅ G_{1.2} अपह. — °) Some MSS. शक्तिनं. T 1 G_{2.3} M₆₋₈ दृष्ट्वा तं (by transp.); T₂ G_{1.4-6} M_{5.6} दृष्ट्वा तु.

35 Ko om. 35^{ab}. — °) K₄ Dn₅ D₂ M₅ पापः. — °) T 1 G₃ यस्य; G₂ स (for अयं). K_{2.4} Ñ 2 V 1 B D (except D₅) transp. त्वया and मयि. — °) Ñ 2 V 1 Dn D₅ पुरुषान्; D₁ मानवान्.

36 Before 36, M₆₋₈ ins. गंधर्वः. — °) Ko. 2.4 B₃ Da D_{2.4.5} S 'प्रयोज्य. K₄ Ñ 2.5 V 1 Dn च (for सः). K₃ तं च प्राणैर्विद्योज्य च. — °) Ś 1 Ko. 1.2.4 Da Dn₁ शक्तिनं; K₂ D_{1.2.4} T 1 G₂ तं शक्तिं; B तं शक्तिं; G_{3.4} शक्तिं तं.

37 °) Ś 1 K Da शक्तिनं; B तं शक्तिं; D₂₋₄ T 1 G₂ तं

C. 1. 6787
B. 1. 178. 42
K. 1. 102. 49

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संकुद्रः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलाशाविवापतत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्धा भगवान्संविशेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यग्निमित्र शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
वद्धा कण्ठे शिलां गुर्वी निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

शक्तिः; G₈ शक्तिं तं; G₄ शक्तिं तु. K (except K₁) B
D_{2.4.5} G₄ निहतं; N₂ V₁ D₁ D₁ तु सृतं; T₁ G₂
भक्षितं. — ^o) K_{0.2} ततस्ततः; N₂ V₁ B D पुनः पुनः.
38 ^a) S₁ K₂ N₁ D₅ G_{1.2.8} शतवरान्; K₂ N₂ V₁ B₅
D_{2.3} D_{1.2.4} M₅₋₈ शतयवः; B_{1.8} शत्रयवः; D_{2.1}
शक्रवः; G_{2.5} शतान्वः.

39 ^a) T₁ G₂ स्वपुत्रान्खादितां. — ^b) S स्वान्नु (T₁
G₂ रक्षसा). — ^c) K₀ S कोपः; K₂₋₄ कोपः; D₅ कुदं (for
शोकं); cf. 1. 167. 7 etc. — ^d) T₁ G₂ सुमेरुविव.

40 ^a) D₅ प्राणं (for चास्म). — ^b) S₁ M₈ मतिं
(for बुद्धिं). D₅ ऋषिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except
K₁) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — ^c) K₂ N_{2.3} V₁ B D (except
D₅) कौशिको. T₁ G₂ न तस्योच्छेदनं मेने. — ^d) T₁ G₂
मुनिं (for मेने). S₁ K (except K₃) D₅ मेने स मुनिपुंगवः
(K₀ D₅ सत्तमः).

41 ^a) N₁ सुमेरुः. — ^b) B_{1.8} मुमुचे. — ^c) N₂ V₁
B D गिरिः (for शिरः). S₁ K N_{1.2} V₁ D₁ तु (for च).
G₁ शूलस्य च शिलायां च; G₆ शिरसस्तस्य निलयं. — ^d) K_{2.4}
D₁ G₁ तूलाशिमः.

42 ^a) M₅ transp. न and ममार. T₁ G₂ स (for
च). — ^b) S तदा स (G₁ स तदा; G₈ निपाते) मुनिसत्तमः
(T₁ G₂ तदा मुनिवरोत्तमः). — ^c) B₅ तद्; S (except
T₁) तथा. N_{2.3m} V₁ B D (except D₂) इदं; Cd इच्छा
(as in text). K (except K₁) तदा (K₄ ह्पा)ग्निमध्ये.
— ^d) K₂ महामुनिः; G₁ नले.

43 ^a) S₁ K₁ तथा. K₀ स; K₁ स्व; G₁ तु (for सु).
G₁ [s]सिः. — ^c) K_{2.4} T₁ G (except G₂) M₅ मः.
— ^d) K_{2.4} D_{4.5} T G M_{2.6-8} तदा (for ततः). M₅
शैशिरोशिरभूत्तदा.

44 ^a) K_{1.2} N₁ V₁ B D (except D₂) G_{1.2} प्रेक्ष्य.

S₁ K₄ समुद्रमभिसंप्रेत्य. — ^b) D₅ क्रोधावि. — After
44^{ab}, K₄ reads 1. 167. 1^{ad}, repeating it in its proper
place. — K₈ om. 44^a-45^b. — ^c) T₂ G₄₋₈ transp.
वद्धा and कण्ठे. — ^d) N (except B_{1.5} D₂; K₈ om.) T₁
G_{8.5} M₈ तदांसि; M₅₋₈ महा.

45 K₈ om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — After 45^{ab}, N₂
D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1783* न ममार तदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।
— ^c) S₁ K₁ च ततः; K_{0.2-4} स तदा; S (except
M₅₋₈) सततं.

. Colophon om. in B₅. — Major parvan: T₂ G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्ररथ,
followed by वासिष्ठ; T₁ संभव. S₁ K_{0.1.3} N₂ B_{1.2.3} D₂
D_{1.2} M₅ (all om. the sub-parvan name) mention
only वासिष्ठ (M₅ वसिष्ठोपाख्यान). — Adhy. name:
K_{0.4} वसिष्ठशोकः. — Adhy. no. (figures, words or
both): D_{2.5} 175; D_{1m} 177; T₁ 174; T₂ G₂₋₅ 125;
G₁ 127; G₆ M 126. — S'loka no.: D₁ 49; M₅ 50.
— Aggregate s'loka no.: D_{2.1} 6714.

167

1 S₁ K₁ S om. उवाच. B₅ वैशं उ. — ^a) S
(except T₁ G₁₋₃) स आश्रमपदं दृष्ट्वा. — ^b) T₁ G₂
पुत्रैर्विरहितं मुनिः; M₅₋₈ तं तैर्महामुनिः. — ^c) K_{1.2.4}
D_{2.1} D_{2.3} स (for सु). — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅)
T₂ G₂₋₈ अपि (for एव).

2 ^a) D₅ T₂ G₄ पुण्यां (for पूर्णा). — ^b) G₈ ले
तदांससा. — ^c) S (except T₁ G_{2.8}) वृक्षान्वंजु (G₁
नंजु) लनीपादीन. — ^d) S₁ K₀₋₂ D_{2.1} T₁ G₁ वहंती; K₄

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतेर्मुनिः ।

निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १

सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।

वृक्षान्वहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्वहन् ॥ २

अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरखनन्दन ।

अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३

ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।

तस्या जले महानद्या निमज्ज सुदुःखितः ॥ ४

अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्याखिलमर्दन ।

समस्यं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवाप्तुजत् ॥ ५

उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृपिः ।

विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृपिः ॥ ६

शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत् ।

सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७

ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।

चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्वपापतत् ॥ ८

सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्धरा ।

शतधा विद्रुता यस्याच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९

ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।

मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०

वध्वाद्दृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।

अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।

पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः पङ्क्तिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११

C. 1. 6738
B. 1. 177. 12
K. 1. 193. 13

वहतीं; N1.2 V1 B Dn D2.4 G3 हरतीं; D1 हरती; D5 वहती. B5 द्रुमान् (for वहन्).

3 M6-s om. 3^{ab}. — ^b N1 M3.5 मुनिः (for पुनः). N2 V1 B D (except D5) T2 G2-s कौरव. — ^c S1 K1 N1.3 B5 G1 अम्भस्यस्यां; M3 अस्यां नद्यां. D5 अम्भस्यगानि मं. — ^d D5 M5 अतिदुःखं.4 ^a S1 तथा (for ततः). N1 इव; G1 M6-s तथा (for तदा). — ^b S1 K ददं; D5 ददैर. — ^c K2 तस्मिन् (for तस्या). — ^d G3 न्यमज्जत्स (for निमं). K3 G1 स (for सु-).5 ^a S1 K1 अवच्छिं; T1 G2 ततश्चिं; G3 अथ निं. — ^b B5 Dn D1 बलसुदन. — ^c N2 V1 B D T G स्थलस्थं; M5 समर्थ. G4 नीत्वा. — ^d T G सा समा (G3 समपा)सुजत्.6 ^a N1 महा; M6-s जलात् (for ततः). — ^b S1 K1.2 G3 महामुनिः (see below). — S1 K1 (hapl.) om. 6^{cd}. — ^d K (K1 om.) N3 B5 D5 M (except M3) महामुनिः (see above); G3.4 महातपाः. — After 6, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।

ऋषेस्स नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमतः ।

उत्तीर्य च ततो राजन्दुःखितो भगवानृपिः ।

7 ^a N3 B3.6 Dn D4 शोक. N2 V1 B5 D (exceptD4) तदा; G3 तु तां (for ततः). T1 G2 शोकाविष्टं मनश्चक्रे. — ^b G1 चैकत्राप्यतिष्ठ. — ^{cd} S1 स गच्छन्; S (except G1.2) सोपश्यत्. D4 transp. पर्वतान् and सरितः.8 ^a K1 N2 V1 B1.2.3.6 दृष्ट्वा (for ततः). S (except G3 M5) च (for स). B5 स दृष्ट्वा पुन. — ^c N2 V1 B D भीमां (for दृष्ट्वा). — G1 (hapl.) om. 8^d-10^a. — ^d N1 V1 Dn D1 स्वपातयत्; B Da D2.4.5 स्वथापतत्; S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (of. 10^b). — After 8, S (except G1) ins.:

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G1 om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^b T2 G4-s M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य). — ^c N3 T1 G2 तस्याच.10 G1 om. 10^a (cf. v. 1. 8). — ^b S (except G3) आत्मानमृषिसत्तमः (of. v. 1. 8^d). — ^c S1 शक्यतेत्यु; N1 V1 B D (except D4) शक्यामीत्यु. — ^d D5 देव समाययौ. — After 10, N T1 G1-3 ins.:

1786* स गत्वा विविधान्दौलान्देशान्वहुविधांस्तथा ।

11 ^a S1 K4 दृश्यानुगत; K1 दृश्यत्यनु; N1.3 दृश्यत्यानुगम्य. T2 G5.6 M मुखं. Ko.4 खो व्रजेत्; K2 खो ययौ; N3 खोगमत्. N2 V1 B D (except D5) अदृश्यत्याख्यया वध्वाया (B5 Da D2 ध्वा आ)श्रमेनुसृतो भवत्; T1 G2.3 अदृश्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ; G1 अपि दृश्यागतश्रीमानाश्रं खो ययौ. — M1 (hapl.) om.

G. 1. 6757
B. 1. 177. 18
M. 1. 153. 14

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।

अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं क्षुपा प्रत्यभाषत ।

शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।

पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।

समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।

अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

ततः प्रतिनिवृत्तः स तथा वध्वा सहानघ ।

कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६

स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।

आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेपातुं ततः स्म तम् ॥ १७

अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।

भयसंविग्रया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८

असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्निः ।

प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९

तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।

त्वद्वेत्स्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०

ब्राहि मां भगवन्पापादस्मादारुणदर्शनात् ।

रक्षो अलुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

11-13^b. — °) Ks 'धे'; Ns. s V1 B D 'धे'.

12 M₁ om. 12 (of. v. l. 11). — °) K₁ अन्वव्रजत.
— °) Ś1 K Ns मामित्यथ; G₁. s मामिहेति. N₁ तु; Ns
V1 B D G₁. s अथ (for च). — °) Ko अहं नाम्ना न्व-
दृश्यती; K₂ 'हं त्वदृश्यती ना'; K₃ अदृश्यती त्वहं ना'; K₄
'हं तु दृश्यती ना'; N₁ अहमित्यदृश्यती ना'; N₂ V1 B D
अहमित्यदृश्यती (D₁ 'दा'तीमं (B₂ Da अहमित्यदृश्यती); Ns
अहमित्युदृश्यती; S अदृश्यत्यहमित्येव. — °) N₂ V1 B
(except B₂) D सा; Ns तत् (for तं). M प्रत्युवाच ह.
— °) K₂. s G₂ शक्ति (G₂ 'क्ति)भार्या; B (except B₂) Da
D₁ शक्तेर्भार्या. T₂ G₁. 4-6 M transp. शक्तेर् and भार्या.
Ś1 Ko B₂ Da D₄ T₁ G₁. 2. 4 M 'भागा. — °) N₁ S
मन (T₁ G₁. s यश)स्विनी.

13 M₁ om. 13^a (of. v. l. 11). Ś1 K₁ S om.
उवाच. — °) M₂ भद्रे (for पुत्रि). T₁ G₂. s पुत्रस्यैष हि
सांग. — °) Ś1 K₁ 'ध्वनिः; N₁ B₂ Da D₂ S (except
G₂; M₁ om.) वेदाध्ययननिःस्वनः. — °) Ś1 K B (except
B₂) Da D₁ शक्तेरिव. Ś1 M श्रुतं.

14 S (except T₁ G₂!) om. उवाच. K₁ D₁ अदृश्यत्.
— °) Ns पुरा (for अयं). K₁ Ns समोत्पन्नः. — °) Ś1
K Da शक्तेर्. — °) G₂. s तस्यैव. — °) N₂. s V1 B
D (except D₂) T₁ G₁. 2. Ma. s 'भ्यस्यतो; G₂ 'भ्यासितो.
S (except G₂. s) गताः (for मुने).

15 Ś1 K S om. उवाच (G₁ Ma. s om. the ref.).
— °) K (except K₁) D₂ तदा; N₂ V1 B₂ Da D₁ D₁

तथा (for ततो). — °) T₁ G₂ भगवानृषिः; T₂ G₁. 4-6 M₂
श्रेष्ठभागिनीः; G₂ श्रेष्ठवागृ. — °) Ś1 K D₂ मार्गात्; B₁
पथि; T₁ G₂ पाशात्; G₂ प्रति- (for पार्थ). Ko अवर्तत;
K₂. s G₂ निव'.

16 °) K₂ तु; T₁ G₂. s सन् (for स). — °) T₁ G₂. s
अदृश्यत्या सहानवान्. — °) G₂ आयातं (for आसीनं).
— °) K₂ गहने वने; G₂ विपिने तदा.

17 °) Ś1 Ko-s N₁ B₁. s स च; T₁ G₂ मुनिं. Da
G₁. 6 तां (for तं). K₄ स दृष्ट्वैव ततो राजा. — °) G₂
राक्षसेन्द्रेण. — °) K₂. s स (for स्म). Ko ह (for तं).
K₁ ततः स्मृतः; N₁. s V1 B D तदा मुनिं; S अथौजसा. Ns
इयेपादयितुं तदा.

18 °) Ś1 अदृश्यती; K₁. 2. 4 T₂ 'शन्ती. T₁ G₂ अपि
(for तु). — °) T₂ G₁. 4-6 घोर' (for क्रूर'). Ś1 उद्यतं;
T₁ G₂. s अध्वनि (for अग्रतः). — °) Ko. 2. 4 'संदिग्धया.

19 Before 19, S (except G₂. s) ins. अदृश्यती.
— °) B₂ भगवान्मुने. — °) T₂ G₂ अयस्सयेन; G₂
प्रगृहीतोति. S घोरेण. — °) N₂ V1 B D (except D₂)
दारुणः (for भीष').

20 ^a) N₁ transp. शक्तो and नान्यो. Ś1 [S]स्ति
भुवनत्रये; N₁ भुवि कथंचन. — °) K₁ त्वद्वेत्स्य; N₁ B₁ G₂
स्वामृतेष; M₂ दृश्यते'.

21 °) N₁. 2 V1 B D G₂-s पाहि. — °) Ko. 2 N₁
Ma-s तस्माद्. — °) Ma. s रक्ष. Ś1 K N₁ भक्षयितुं; Ns
Ma-s आदयितुं (for अलुमिह). T₂ अप्यायां; G₂ अप्यायन्

१६८

वसिष्ठ उवाच ।

मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोदेशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मच्चपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ब्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५

रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८
वसिष्ठ उवाच ।

वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९
राजोवाच ।

नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्वभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १०

C. 1. 6776
B. 1. 177. 3
K. 1. 193. 24

(for ह्यावां). $\tilde{N}_2$ V1 B D राक्षसोयमिहात्तुं वै; T1 G1.2 राक्षसोत्तुमयं ह्यां; G3 राक्षसात्तु भयं नावान्; G4 अमर्षात्त्वत्तु-मित्याह; G6 राक्षसोत्तुमिहाप्यावान्. — ^a) T2 G (except G2) चिकीर्षितं. $\tilde{N}_2$ V1 B D नूतमावां समीहते (B1 महीपते).

Colophon om. in K2 $\tilde{N}_2$ V1 B1 Dn D1.5. — *Major parvan*: T2 G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: T1 संभव. $\tilde{S}_1$ Ko. 1.8.4 $\tilde{N}_3$ B3.5.6 Da D2.4 Ms (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ms वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D4m 178; T1 175; T2 G2-5 126; G1 128; G6 M 127. — *S'loka no.*: Ms 24.

168

1. $\tilde{S}_1$ K S om. उवाच. — ^a) T1 G2 पुत्रि त्वया न भैः; G3 न त्वया पुत्रि भैः. — ^b) $\tilde{N}_2$ V1 B D राक्षसात्तु (D2 'त्ते'); T1 G2 रक्षसोस्मात्; G3 राक्षसेषु. — ^c) $\tilde{S}_1$ तद् (for एतद्). T1 G2 मुंच; G1 तस्मात् (for यस्मात्). — ^d) K3 समुत्थि* (for उपस्थि*). T1 G2 यं पश्यसि पुरः स्थितं.

2. ^a) T1 G2 असौ (for अयं). — ^b) S (except T1 G1.2) वीर्येण. — ^c) $\tilde{S}_1$ एतस्मिन्; G3 एवास्मिन्.

3. $\tilde{S}_1$ K1 S om. उवाच (G1.6 om. the ref.). — ^a) S

(except T1 G2.3) सकृद्वं (for संवे*). — ^a) $\tilde{S}_1$ K Ds पार्थिवं (for भार*).

4. ^a) $\tilde{S}_1$ मुनिः; Ko.3.4 Ds Ms ततः (for पुनः). — ^b) Ko.4 तदाम्यु*. $\tilde{N}_1$ D2 T1 G1.4 स(T1 G2 त)मभ्युक्ष्य च वा*. — ^c) T2 G1.4-6 M transp. वै and घोराद्. $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) वै शापात्; $\tilde{N}_3$ वै तस्मात्; T1 G2 राजानं. — ^d) $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) तस्माद्योगा(B Da D1.2 'घोरा')न्नराधिपं; T1 G2 रक्षसो घोरादर्शनात्.

5. ^b) K (except K1) S (except G2.5 Ms) वासि*. K1.3 G1 इव; G2 च (for एव). — ^c) Ko.1 D4 T1 G1.2.5 एव (for इव).

6. ^a) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_3$ G3 विप्रमुक्तो. — ^b) K3 T1 G2 नृपति-सद्वनं. — ^c) T1 G2.8 संध्याभ्राणीव.

7. ^a) B3 प्रज्ञाम्. — ^b) Ms प्रणिपत्य (for अभि*).

8. G5 om. 8^{ab}. — ^a) $\tilde{N}_3$ महाप्रज्ञ. — ^b) K3 $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) मुनि* (for द्विज*). — ^c) $\tilde{S}_1$ K1 यस्मिन्. $\tilde{S}_1$ K (except Ko) वै; B1.5 तु (for ते). — ^d) G3 ब्रह्मन् (for ब्रूहि). Ko B1 Da तत् (for किं). Ko करवाम. Ko B2.6 Da D4.5 किं (for ते).

9. $\tilde{S}_1$ K S om. उवाच. — ^a) K3 कृतम्; B Ds वृत्तम्. T1 G2 यथाकामं. — ^b) T2 G1.5.6 मुंच (for गच्छ). $\tilde{S}_1$ K1 G6 तं; Ko $\tilde{N}_1.2$ V1 B Da Dn D1.2.4 वै; Ms-3 च

G. 1. 677
B. 1. 177. 15
A. 1. 168. 85

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।

तत्त्वचः प्राप्नुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११

अपत्यायेपिसितां मयं महिषीं गन्तुमर्हसि ।

शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२

गन्धर्व उवाच ।

ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।

वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३

ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।

ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४

तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्युस्तदा ।

विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५

(for तत्). K₂₋₄ D₅ प्रशासितुं. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'णं तु; K₁₋₄ Ñ_{1.8} D₅ G₈ 'णास्तु; T₁ G₂ M₅ 'णास्त्वं; G₈ 'णाय. — °) Ś₁ K_{1.2.4} Ñ₁ D₅ कथंचन.

10 Ś₁ K₁ S om. उवाच. T₁ G_{2.8} कल्माषपादः (for राजा). — °) B₅ विप्र (for ब्रह्मन्). Ś₁ K₁ 'मंस्यामहं ब्र'; K_{0.8} Ñ₂ V₁ Da Dn D_{1.4} 'मंस्ते (D₄ 'मन्ये) महाभाग; K_{2.4} 'मंस्ते महं ब्र'; B₈ 'मंस्ते महाराज (m 'प्राज्ञ); D₅ 'मन्ये महात्र'; T₁ G₂ 'मंस्ते महात्र'; T₂ G_{1.4-8} M 'मंस्यामि वै ब्र'. — °) K₂₋₄ S (except G₈) 'ह्यणानहं. — °) B₅ तद्वचः संस्थितः. K₀ N V₁ B D (except D₅) सम्यक् (for शश्वत्). — °) Ś₁ 'व्यामि वै.

11 °) K₀ Ñ₁ V₁ B D (except D₅) च (for तु). T₁ G_{2.8} 'णां त्वयैवाहम्. — °) Ś₁ तपोधन (for द्विजो). — °) Ś₁ K₁₋₈ तं त्वत्तः; B Dn D_{2.4.5} T G_{2.8} M₅ तत्त्वतः; G₂ तत्ततः. — °) Ñ₂ V₁ B Dn D_{1.2.5} सर्ववेद.

12 °) K₀ Ñ₂ V₁ B D G₈ अपत्यमीप्सितं; K_{2.8} 'प्सितं; T G_{2.4-8} M 'प्सिता; G₁ 'त्यायार्पितां. S यत्त्वं (G₁ मे त्वं; G₈ त्वं मे) (for मयं). — °) Ś₁ योषितं (for महिषीं). Ñ₂ V₁ B D (except D₅) दातुमर्हसि सत्तम. — °) K₀ Ñ₁ V₁ B D G₂ 'गोपेतम्; K₁ रूपशील (by transp.); G₈ शीलवृत्त.

13 Ś₁ K_{1.8} om. गन्धर्व उवाच. — °) K₂₋₄ D₅ M₈₋₈ ददामीत्ये; G₈ तथास्त्वित्ये. — °) K₁ D₅ T₁ G_{2.8} प्रत्यभाषत. — °) S महातपाः.

14 °) G₈ तस्मिन् (for ततः). T₁ G₂ तस्मिन् (for प्रति). — °) N सह (Ś₁ 'हि' तेन वै (Ś₁ हि; K₁₋₄ Ñ₁ D₅ ह). — °) N ख्यातां; G₂ ख्याताः. Ś₁ K_{1.2.4} मुनि (K₁ 'री' वरां; K₀ Ñ₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} पुरीमिमां;

अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।

विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६

ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।

पुण्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७

स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।

अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ १८

संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।

मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ १९

तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।

अशोभत तदा तेन शक्रेणोवामरावती ॥ २०

ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन् राजनि तां पुरीम् ।

K₈ D₅ पुरीं वरां; Ñ_{1.8} पुरवरां; T₁ परवरे. Ś₁ T₁ G₂ M₅ लोके ह्य'; K₄ B_{3.5} D₄ लोके अ'. K₀₋₂ Ñ₁ V₁ B_{1.8} D (except D₄) T₁ G_{2.8} M_{3.8} 'श्वर.

15 °) T₂ G_{1.5.8} M transp. तं and प्रजाः. S 'नंदन्त्यः (G₈ 'नंदन्ति). — °) K₀ Ñ₂ V₁ B D प्रत्युद्गतासु; K_{2.8} प्रतिययुसु; Ñ_{1.8} प्रत्युदियुसु. — °) T₁ G₂ अपा'. — °) Ś₁ K₈ M₈₋₈ 'कसम्.

16 °) Ñ₁ अचिरात्सु; Ñ₂ V₁ Dn D₁ सुचिराय; B_{1.8.4} D₂ स चिराय; B₈ 'राय. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B D (except D₅) 'लक्षणां. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B (except B₅) D (except D₅) महर्षिणा (for महा').

17 °) K_{1.8} ते (for तं). K₀ Ñ₂ V₁ B D महीपालम्; T₁ G_{2.8} तदा सर्वे; G₄ m महाराजम् (G₄ orig. ततो राजन् as in text). — °) Ś₁ K₁ नराः (for जनाः). — °) K_{0.8} Ñ₂ V₁ B D पुरोहितेन (K₄ पुरोधसा च) सहितं. — °) K_{2.8} Ñ₁ S (except M₅) निशाकरमि.

18 °) K₀ Ñ₂ V₁ B₅ D (except D_{2.5}) च; B_{1.8.5} तु (for हि). Ñ₁ G₈ पूज'; G₂ द्योत'. — °) Ś₁ लक्ष्मभृतां. B_{1.2.5} D_{1.2.4} सु (B_{1.8} D₂ स्व) लक्ष्म्या राजकुंजरः. — °) G₁ तामयोध्यां व्योमशीतां (!). — °) K₀ Da इवोषितः.

19 °) Ś₁ K₁ 'कं मृष्टमार्गं च; K₄ 'ष्टमार्गं च; T₁ G_{2.8} सिकसंमृष्ट'. — °) Ś₁ K₁ 'च्छायभूषणं; K₀ Ñ₂ V₁ B D 'काध्वजशोभितं; K₂₋₄ 'च्छे (K₂ 'च्छ) यभूषणं; Ñ₂ 'काध्वजभू'; T₁ G₂ 'कावलिभू'. — °) Ñ₁ पुरी तस्य महीपते; M₅ तत्पुरं पुरोत्तम.

20 °) Ñ₁ T₁ G_{1.8} M हृष्ट'. — °) Ś₁ K_{1.2.4} T₁ पुरुनन्दन. — °) K₁ G₄ तदानेन; M₈₋₈ तथा तेन.

21 °) Ñ_{1.2} V₁ B_{1.5.8} Dn D_{1.4.5} राजयौ; B₃ Da₈

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
 क्रतावथ महर्षिः स संवभूव तया सह ।
 देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभागृपिः ॥ २२
 अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
 राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं सुपाव न तु तं यदा ।
 साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्विभेद तदा स्वकम् ॥ २४
 द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
 अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५

C. 1. 8791
B. 1. 177. 47
K. 1. 132. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षेः; S कौत्स्य (T1 G2.3 राजेंद्र). — ^१) Ko Ñ2 V1 B D तत्पुरमुत्तमं (D1 पुरमनुत्तमं) (for राज' etc.). — ^२) Ko.1 Ñ V1 B D (except D5) राजस्वसाज्ञया; S तस्य राज्ञोय सा (G3 'स्य राजाज्ञया).

22 ^१) K2.3 D5 च (for स). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठः) संविदं कृत्वा; D2 महर्षिस्तु क्रतौ तत्र. — ^२) G3 तपसा (for विधिना). G4 वेदेन विधिना देव्या. — ^३) K2 D2 श्रेष्ठभागृपिः; Dn3 G3 सत्वभागृपिः; D5 G2 'वानृपिः.

23 ^१) Ko Ñ1.2 V1 B D ततः (for अथ). S1 K (except Ko) Ñ1 M6-3 तस्याः. S1 K1.3.4 Ñ1 समापन्ने. — ^२) Ñ1 राज्ञातिपूजितस्. — ^३) Ñ2 V1 B Dn D1.4.5 मुनिः (for पुनः).

24 ^१) Ko Ñ2.3 V1 B D 'कालेन सा (Ñ3 तं); K2 Ñ1 G6 'कालं धृतं; T2 'कालसूतं; G5 'काले धृतं; M6-3 'कालकृतं. S1 'काले धृते गर्भे. — ^२) K (except K1) Ñ2.3 V1 B D सुपुत्रे. G3 स (read न) तु सा यथा; G4 न सुतं यदा. T1 G2 न सुपाव नृपप्रिया. — ^३) K2 transp. साथ and देवी; S1 K1.3.4 Ñ1.3 D5 G3 transp. अथ and देवी. Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा; G4 M6-3 सा तु; M3 सा च (for साथ). S1 K1 आत्मना; G3 आत्मनः (for अश्मना). G2 (corrupt) सा तथेह्यनुना; M3 सा तदैवाश्मना. — ^४) T1 G2 निरूपेय (for निर्वि). Ko Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 यशस्विनी; T1 G2.3 मनस्विनी; M3 (inf. lin. as in text).5 तदा स्वयं.

25 ^१) Ko.4 B6 Da G3 तु; K2 D5 च (for उथ). G1 M6-3 तदा (for ततो). Ñ2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे; B1.3.5 D1.2.4 ततो (D4 तदा) द्वादशमे वं; T1 G2 संपूर्णे द्वादशे वं. — ^२) K2-4 B1.3.5 T G (except G4) M7.3 संजज्ञे. Ko B6 Da2 D4 पुरुषर्षभ; K1 मनुजेश्वर; Ñ2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभ; Ñ3 B1 D5 T2 G4.5 'र्षभः; G3 भरतर्षभ; M6-3 मनुजेश्वरः. — ^३) Ñ3 नृपतिः (for राज'); — ^४) S1 K1 पालनं; Ko.4 B2 D2 G4 पत्तनं; K3.4 पौडकं;

Ñ1.3 सदनं; Ñ2 V1 Da Dn D1.5 पौदन्यं; B1.3 D1 पौदनं; B6 पौदानं (m नगरं); G1.3 गोदानं; G3 पातनं; Cd पाठनं; text as in T2 M. § Nil. : चौदन्यमिति तु पठितुं युक्तं । § S1 निवेशं; M5 न्यवेदं. T1 G2 इक्ष्वाकूणां कुलोद्भवः; G3 सर्वराजर्षिसत्कृतः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वसिष्ठ; T1 संभव. S1 K Ñ3 B D M2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वसिष्ठ (M3.5 वसिष्ठोपाख्यान); to it S1 Ko.1.4 Ñ3 D1.4 add समाप्त. — Adhy. name: S1 K1 अश्मकोत्पत्तिः; Ko.2 D5 कलमापपादशाप (Ko om. शाप)मोक्षः; Ñ1.2 V1 सौदाससुतोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 T1 176; D1m 179; T2 G2-5 127; G1 129; G3 M 128. — S'loka no.: Dn 46; M3 25. — Aggregate s'loka no.: Dn3 6761.

169

1 S1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). D2 वैशं. — ^१) K3 अटशंती. — ^२) S1 K (except Ko) B1.5 Da D1 शक्रः, and S1 K B (except B6) Da D1 शक्रिणं.

2 ^१) Ko Dn3 'दिकं; K2.3 'दिकं. — ^२) Ko.2.3 क्रियां. Ñ V1 B D (except D5) M2.5 'सत्तमः. — ^३) M2.5 transp. पौत्रस्य and चकार. Ñ1 T1 G2.3 मनुजव्याघ्र (for भरत').

3 ^१) B6 Da Dn D4 'सुः स य'; D5 'सुः संव'; T G2.5 पराशीर्णो यं; G4.6 M 'सुः प्रपत्तं. Cd cites परासुः. — ^२) Ñ2 V1 B D मुनिः (for तदा). — ^३) G3 पिता; M तथा (for ततो). — ^४) S1 B1.3.5 D2.4 G3 श्रुतः.

4 ^१) B3 Da Dn3 D1 अमन्यस्त च यं; T1 G2.3 मन्यतेयं महाभागं. — ^२) S1 तथा; Ñ2 V1 B Da D4 मुनिः; Dn D1.2 मुनिः. — ^३) S1 K Ñ1 D5 हि; Ñ2 V1 B3

१६९

C. 1. 0722
B. 1. 178. 1
K. 1. 184. 1

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्दितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
पराशुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
स तात इति विप्रार्पिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।

अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०
वसिष्ठ उवाच ।
कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

Da Dn D1.2.4 तु (for च). — ^a) Ko G1.2 'रीव स चर्तते; N2 V1 B D Gs 'रीवान्ववर्तत (B1 'रीवान्वपद्यत; Ds 'रीव प्रवर्तत; T1 'रीव न्यव'; G4 'तरं स व्य'; Ms 'रीवाभ्यव'.

5 ^a) K2 N2.8 V1 B1 Dn G1.2 इव (for इति). Ko.4 N2.8 V1 B2.8 Da Dn1.2.4 D4 T1 G2.8 विप्रार्पि (as in text); the rest विप्रार्पि. — ^b) Bs अभ्यभाषत; T1 प्रत्युवाच ह. — ^c) S (except T1 G2.8) समीपे (for समक्षं). S1 K Ds कौरव्य; N1 विप्रार्पि. — ^d) S1 त्वह; K1 त्वदृश्यन्त्या; K2 Da1 G1 M 'इयन्त्या; Ks अदृशं; Ds नाह. S (except T1 G2.8) नराधिप.

6 ^a) Cf. 1. 127. 3. — ^b) S (except T1 G2.8) इदं (for तत्). — ^c) S1 Ko.2.4 N V1 B D (except Dns D2.8) Ma.8 शृण्वन्ती; K1 शृण्वन्ते.

7 ^a) Ko.2 Ds इत्येवं; K1 N1.8 Ms इति न ते (for तातेति). Gs (corrupt) माता तात ततो नेति. — ^b) Ko. 2.8 नैष; K1 N1.8 T1 G2.8 Ms तात (for न ते). K1 N1.8 एष (for तातो). N2 T1 G2 महावृषिः. S1 न तातोसौ महा; K4 N2 V1 B D वृक्षेन पितरं पितुः. — ^d) T1 G2 महातपाः; T2 G4 महामुने; G1.5 M महावने; Gs महामुनिः.

8 Da om. 8^{ab}. — ^a) T2 G (except G2.8) M (except Ms) तातं त्वं (for तातेति). — ^b) Dn1 न तु; T2

Gs न वै; G4.5 नैव; Ms-8 न ते (for नैष). — ^a) N2 V1 B D (except Ds) om. तु. N2 तात (for तस्य). — ^d) N1 धर्मः (for पितुः). N1 T G1.2.4-8 मनस्विनः; N2.3 V1 B D (except Ds) यशस्विनः; Gs M तपस्विनः.

9 ^a) K (except K1) सर्वरक्षो. Cd cites सर्वलोकाः. — ^d) N1 महायशाः; N2 S 'तपाः.

10 S (except T1 G2.8) om. 10^{ab}. — ^b) N2 V1 B1 Dn D1 स महात्मा (for महात्मानं). B2 महायशाः. — After 10^{ab}, K2 N2 V1 B D ins.:

1787* ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्यधीः ।

[K4 'रयधीः; B4.6 'रय्य; D1 'धर्म'; D4.5 'रथ'.]
— ^d) N1 Gs अनेन (for येन). S1 Ko.1.4 तं (for तत्). Gs 'ना केनचिच्छ'.

11 T2 G4.6 Ms-8 om. वसिष्ठ उ. S1 K1 S om. उवाच. — ^a) N1 'वीर्येति विख्यातो. — ^b) S1 K1.3.4 N1.8 T1 G2.8 नृपतिर्भुवि; N2 V1 B D (except Ds1) वृथिवीपतिः. — ^c) S1 K1 यज्वा; B1.5 Da Ds याज्ये; T2 G4.5 मान्यो. — ^d) K2 B1.6 Da2 D4.5 G1.3.6 'वर्षभ; T1 G2 भरतर्षभ.

12 ^a) T2 G4-8 अन्वग्रहीत्; Cd अग्रभुजः (as in text). — ^b) S1 K1 Gs सोमेन; K2 G1 Ms होमांते. — ^c) S1 K1.4 N1 B5 D (except D2.4.5) पते (for पतिः).

स तानग्रभृजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्पतिशर्दूले स्वर्गतेऽथ कदाचन ।
वभूव तत्कुलेयानां द्व्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिण्वोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
ददुः केचिद्भिजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।

तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूस्ताञ्शरणागतान् ।
निजघ्नस्ते महेष्वासाः सर्वास्तान्निशितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकुन्तन्तश्चेरुथैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयादाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविद्वद्वये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भित्त्वरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्विद्युक्तास्ते गिरिदुर्गेषु वभ्रुः ॥ २१

C. 1. 6516
B. 1. 178. 25
K. 1. 194. 25

13 ^a) S तस्मिन्तु (M₆₋₈ 'श्च' वृपशा. — ^b) K (except K₁) D₅ स्वर्गते. K₄ B₅ च; B₅ D₅ D₂ तु (for S₅). Ś₁ K₂ N̄. V₁ B D (except D₅) G₁ कथंचन. — ^c) Ś₁ K₁ G₄ 'कुलीया'; T₁ G₂ 'कुलीना'; Cd as in text. D₅ वभूव तत्कुलजातानां (hypermetric!).

14 ^a) N̄₂ V₁ B D (except D₅) भृगूणां तु (for ते भृ). — ^b) Ś₁ K (except K₁) D₅ T₂ G_{5.6} हि; N̄₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} ते (for ह). T₁ G₁₋₃ 'नः संचितं बहु. — ^c) K₁ यजिण्वो; K₂ धनार्थिनो; Cd as in text. Ś₁ D₁ T₁ G₁₋₃ ते (for तात्). — ^d) K₃ D₅ तदा; N̄_{2.3} V₁ B (except B₅) Dn D_{2.4} ततो (for तात). M₅ ब्राह्मण.

15 ^{ab}) B₅ D₂ भूमौ च; T₁ G₂ ते भूमौ. G₃ निधनं (for निद). T₂ G_{1.4-6} M (except M₅) transp. निदधुः and भृगवः. N̄₅ वदतो (for भृग). — ^d) D₁ क्षत्रियजं.

16 Da om. 16^{ab}. — ^a) T₁ G₂ M₆₋₈ च (for तु). Ś₁ (sup. lin. as in text) दधुः; G_{1.4} ततः. — ^b) K_{0.2.4} वित्तमभीप्ति. — ^c) K₄ 'णांतरकारणात्. Cd cites कारणांतरात्.

17 ^a) T₂ G_{4.5} 'तले. — ^d) T₂ G_{5.6} M कस्मिंश्चित् (M₅ किंचित्) (for केनचित्). — ^e) K₀ केचित् (for सर्वे). — ^f) B₅ भूतले (for समे).

18 ^a) S (except T₁ G₁) अवमल. N̄₂ V₁ B_{1.3} Dn D_{1.2.5} T₂ G₄₋₆ M (except M₅) कोपाद्; B₅ क्रुध्या; D₄ क्रुद्धा. — ^b) S (except T₁ G₂) ते (for तात्). — ^c) Ś₁ K D₅ 'स्ते ततः कोपात् (K₂ क्रोधात्); N̄_{1.2} 'स्ते महीपालाः; N̄₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'भृः परमेष्वा. — ^d) K_{0.3}

सर्वास्तु; K₄ सर्वान्सु; T₂ G₄₋₆ M_{3.6-8} बहून्वै; G₁ M₅ भृगून्वै. — ^e) N̄_{2.3} V₁ B D 'दवक्रंतं तश्. — ^f) G₃ कुतः (for चेत्). N̄₂ V₁ B D सर्वा; G₃ चेमां (for चैव).

19 ^a) N₁ निश्चिद्य; S (except T₁ G_{2.3}) उत्साद्य. — ^e) N̄₂ V₁ B D दुर्गे (for तात). — ^d) G₃ भानुमंतं (for हिम).

20 ^a) Ś₁ K₁ N̄₃ अन्यतरा; Dn₃ D_{4.5} एकतमा. — ^b) Ś₁ भयादाधार; K_{0.2} D₅ भयादाधत्त; K₁ N̄₃ 'दध्रेय; K₄ 'दध्रेति; N̄₁ संदधाराति; T₂ G_{1.4-6} M धारयामास; K₃ as in text! K₄ N̄₁ D₅ M_{3.5} तेजसं; G₁ M₆₋₈ तेजसा. N̄₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} भयादध्रे महौजसं; T₁ G_{2.3} दधार सुसमाहिता. — ^c) Some MSS. वामोरुः (or 'रु). — After 20^{ed}, K₄ N̄₂ V₁ D (except Da) S ins.:

1788* तद्भर्तुमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयादिता ।

गत्वेका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।

ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।

[(L. 1) S तं (for तद्), and अथ (for आशु). K₄ सा; D₂ च; D₅ तु; T₁ G₁₋₃ एका; T₂ G₄₋₆ M अन्या (for या). T₂ G₄₋₆ M 'दिताः. — (L. 2) T₁ G₂ संगल्य; T₂ G₃ गर्भं चै; G_{1.4.6} M₆₋₈ गत्वा चै; G₃ संगत्या; M_{3.5} गत्वा ताः. T₂ G_{1.4-6} M 'मासुः; G₂ श्रावया. S 'णामुपांतिके.] — ^e) N̄₂ V₁ B₅ D (except D₅) तेथ (for तां ते). — ^f) B₅ Da D_{2.4} Nilp दुदुबुस्तामनिदितां.

21 ^a) B Da D_{2.4} ततो (for अथ). — ^e) T₁ G₂ दृष्टिः; G_{1.3.4} M (except M₅) दृष्टि. — ^d) M₆₋₈ मध्याह्न. — D₅ om. 21⁶. — ^e) K₃ G₁ विमुक्तास्ते; N̄₂ V₁ B D (D₅ om.) विहीनास्ते. — T₁ G₂ (hapl.) om. 21⁶-23⁶.

C. 1. 6819
E. 1. 178. 28
K. 1. 164. 28

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्वर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्रयः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच ।

नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्मि रुपान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
सरता निहतान्वन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
पडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्बो हन्तुमिच्छति ।

22 T1 G2 om. 22 (of. v. 1. 21). — °) Ś1 मेघसंकाशा; K1 मेघ; N1 मोह; N2 V1 B D मोहमापन्ना. — °) N1.3 S (T1 G2 om.) तां क्षत्रियाः पुनः; N2 V1 B D राजानो नष्टदृष्टयः (D1 बुद्धयः).
23 T1 G2 om. 23° (of. v. 1. 21). — °) K1 Da Me-3 आगाः. — °) T1 G2 याश्च. — °) Ś1 K1 G3 प्रहीना; T1 G2 Me-3 णान्; G4 विहीना. — °) N3 गताचिपः.

24 Before 24, B6 ins. क्षत्रिया ऊ. — °) S (except G2) निरामयं. — °) N1 B6 G3 उपगम्य; B1.6 Da D2.4 उपरं. K2 वेगेन (for गच्छेम). D1 स उपारम्य गं; S (except T1 G2.8) पापादस्मादुपरम्य (Me-3 पाक्रम्य). — °) Ko N V1 B6 Dn D4 कर्मिणः; K1 कर्मणि. S (except T1 G2.8) पश्येम च यथापुरं (G6 तथा पुनः).

25 °) G2.4 सुपुत्रा. B1.3 D2 transp. त्वं and नः. — °) N2 V1 B D (except D5) कर्तुमर्हसि शोभने. — T2 G2 om. 25°. — °) Ś1 K1 Dn1.2 T1 M2.5 प्रसादेन. — °) Ś1 K1 राज्ञः संप्राप्तुं; K2 ज्ञस्त्वं त्रां; K3 G1.6 M क्षत्रियास्त्रातुं; N1 प्रसीद शरणा भव; B (except B6) राज्ञस्त्रातुमिहार्हसि.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T1 संभव. Ś1 K N3 B Da Dn1.2 D1.2.4.5 M2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व

(B6 वासिष्ठे और्व; M2.5 वासिष्ठोपाख्यान; D5 calls it a parvan). — Adhy. name: K8 और्वोत्पत्तिः; D5 और्वः; G8 और्वोपाख्यानं; M2.5 और्वोत्पत्तिकथनं. — Adhy. no (figures, words or both): Dn2 T1 177; D1m 180; T2 G2-5 128; G1 130; G6 M 129. — S'loka no.: Dn 28; M2 29. — Aggregate s'loka no.: Dn2 6789.

170

1 K1.3 S om. उवाच. — °) Ś1 नातुपृह्णा; T2 G1 M नाहं सुपुण्णामि. Ko.3.4 D5 वस्तावद्; N V1 B Da Dn2.2.3 D1.4 वस्ताता; T1 G2 वो भूपा; G1 राजेदं. — °) B5 T G1-4 M3 दष्टि. — °) Ko.3.4 D5 पुत्रो मे (for अयं तु). T2 G5 M नाम; G1 रामः (for नूनम्). — °) T1 G2.3 M भृशं; T2 G1.4-6 M3.6-8 ध्रुवं (for स्य वः).

2 °) K (except Ko) D5 तावत्; N V1 B Dn2.2.3 D1.4 ताता; T1 G2 नूनं (for तात). — °) N2 V1 B D (except D5) G3 व्यक्तं को; T G1.2.4-6 M कुपितेन. — °) T2 corrupt. T1 G1.2.4.5 M आर्तानिह (M3 नाशितानि); G3 आहतानि. B1.3.5 Da (Da1m Arjp as in text) D2.4 नराधिपाः; S (except G2) कथंचन.

4 °) G4 पडंगं. Ś1 K1 D2 T1 G2.3 चाखिला वेदाः; G4 लं वेदं. — °) T2 G6 Me-3 स्थ. K2.4 N2.3 V1 B6 D (except D4.5) ह; N1 S च (for हि). — °) T1 G2.3 विविशुर. — °) N1 ततः; B1 नृपाः (for भूयः).

5 °) N2 V1 B D (except D5) व्यक्तं (for नूनं).

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षुषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्षयति ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्वं इति विप्रर्षिरूरुं भिक्षा व्यजायत ॥ ८
चक्षुषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कारुह्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचिविं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।

सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैर्धितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्वं दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैहि तदा तात भृगुभिर्भावित्तात्मभिः ।
बधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

C. 1. 6836
B. 1. 179. 17
K. 1. 193. 17

— °) N_{1.2} V₁ B D (except D₅) तस्य. T₂ G₄₋₅ दीक्षे*
(for दिव्ये*). — °) K_{2.4} T₁ G₂ च (for वः).

6 °) T₁ G_{2.3} एव (for इमं). B₁ (m as in text)
G₂ ताता; T₁ G_{2.3} यूयं; Cd as in text. Dev.: तातेति
जात्यपेक्षया । याचध्वमिति व्यत्ययपेक्षया । — °) B₅ सुतो
ह्ययं. — °) S transp. तुष्टः and दृष्टीः. N₂ V₁ B₅ D
(except D₅) प्रमोक्षयति; S प्रदास्यति.

7 M₅ om. गन्धर्व उ°; S₁ K₁ T₂ G_{1.4-5} M₅₋₃ om.
उवाच. K_{0.3} N₂ V₁ B_{3.6} D वसिष्ठ उ°; T₁ G_{2.3} M₅
वसिष्ठः (for गन्धर्व उ°). — °) Da नस्तातमूरु°. — °) K₀
मुदा (for तदा). — °) K₀ T₁ G₂ ह (for सः).

8 °) T₁ G_{2.3} transp. एव and च. S₁ K (except
K₂) D₅ मुहूर्तेन (for च विख्या°). — °) S₁ K₁ M₅ सत्तम;
K₄ T₁ G_{2.3} विभ्रुतः. — °) T₂ G_{1.4-5} M₅₋₃ विख्यातः;
G₂ विप्रप्रे. — °) S विनिःसृतः (for व्यजा°).

9 °) N₁ V₁ B D (except D₂) प्रतिलब्ध्वा च (D₅
च). — °) T₁ G_{2.3} मुनिराधिपाः. — °) S₁ K₀ D₅
अयः; K₁₋₄ अपि (for तु). S₁ K D₅ त्वौर्वः (K₂ चैव)
(for मेने). — °) S₁ K D₅ सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 °) K₂ तपश्चक्रे स लो°. — °) K_{1.2} महात्मना; N₁
महाबलः; D_{4.5} मतिं तदा; T₁ G_{2.3} महायशाः; T₂ G_{1.4-5}
मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M₅ मनस्तदा).

11 °) G₂ गंतुं. — °) K₀ स द्विजोत्तमः; N₂ V₁ D_n
D_{1.5} भृगुनंदनः. — °) K₂ (corrupt) तैधिकः; K₄
महतोद्धतः; B_{1.2.3} Da (Da_{1m} as in text) D_{2.4} महता

धिकः. S तेपे त्वं (G_{1.2} त्वयं; M₁ हयं) परंतपः (G₂
महता तपसान्वितः; M_{2.3} तेपे त्वप्रतरं तपः).

12 °) K₃ D_{2m} व्रीन् लोकान्; K₄ T₁ G_{2.3} लोकांस्त्रीन्;
N₂ V₁ B₅ Da D_n D₁ T₂ G_{1.4-5} M₅₋₃ तान् लोकान्; M_{2.3}
वै लोकान् (for लोकान्स). — °) K₃ मानवान्; N₂
पन्नवान्; T₂ G_{1.4-5} स(G₁ अ)सुरासुरः; M ससुरासुर-
मानवान्. — °) S₁ K₁ मनसा (for महता).

13 °) S₁ K N_{1.2} D_{2.5} ते; T₁ G_{2.3} तत् (for तं).
K₂ भृगवस्तात. — °) S₁ गुरुसत्तमान्; N₂ V₁ B₃ D_{n1.2}
D_{1.5} कुलनंदनः; B_{1.4.5} Da D_{n3} D_{2.4} T₂ G₂₋₃ भृगुनंदनं.
— °) K_{0.4} D₅ कात्समागत्य; N₁ G₂ M₅ कादिहागः; T₂
G₂ कादिहागत्य. — °) S₁ K₁ सर्वेभ्युचुः; T₁ G₂ और्वमूचुः.

14 Before 14, S₁ N₂ V₁ B_{3.6} D ins. पितर ऊचुः; S
(except G₂ M_{2.3}) पितरः. — °) K₃ Da सोऽयस्य.
— °) M₅ पितृलोकानां.

15 °) G_{1.3} M₅ तादशैरुः; G₄ अनीशैरु. T₁ G₂
त्वादशैरपि संकुद्धैः. — G₂ om. 15^{ad}. — °) N₁ S (except
M₂; G₂ om.) व्युपेक्षि°; N₂ V₁ B D व्युपेक्षि°. N₁ T₂
G_{1.4-5} M₅₋₃ पूर्व (for सर्वैः). — °) T₁ णां महात्मभिः.

16 °) K_{0.2.4} हि प्रभूतेन; N_{2.3} (sup. lin. sec. m.
as in text) B D वि(Da-ति)प्र°. T₂ G₄₋₅ च प्र°; G₃ नः
प्र°. Cd cites प्रकृतमेन. — °) T₁ G₂ तदास्माकं; G₁
तथास्मा°; G₂ तथास्माकं.

17 °) G₁ निहितं. K₀ B₅ Da D₄ तद्विधैरुः; K₂
तद्विधैरुः; K₄ B_{1.3.5} D_n D_{1.3} यच्च वै; N₁ तत्र वै; D₅

C. 1. 6837
B. 1. 170. 18
K. 1. 153. 18

किं हि विचेन नः कार्यं स्वर्गेष्वनां द्विजर्षभ ॥ १७

यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।

तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८

आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँभते शुभान् ।

ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।

उक्तवानसि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।

सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १

वृथारोपप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।

अनिस्तीर्णो हि मां रोपो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २

यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।

नालं स मनुजः सम्यक्त्रिर्वर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३

अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

तद्वितैर्. T₁ G₂ दृष्टिर्निखनता वितं. — °) S₁ K B₈ Da D_{2.5} मृत्युमिर्भुवि (D₄ 'भिः पुत्रः) वेदमनि. — °) S (except T₁ G_{2.8}) ततो (for तदा). — °) T₁ क्रोधयिष्णुना; T₂ G_{4.8} क्रोधयि; G₂ 'प्युना. — °) T₁ G₂ मोक्षेष्वनां. N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G_{2.8} द्विजोत्तम. — After 17, N T₁ G₁₋₃ ins.:

1789* यदस्माकं घनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् ।

[S₁ K N_{1.8} D₅ T₁ G₁₋₃ 'क्षः स्वयं वित्तमुपाहरत्. Cd cites घनाध्यक्षः.]

18 °) K₁ M च (for तु). — °) S₁ न च; K_{0.8.4} नास्मान्. S (except M_{2.5}) न शक्नोति च सर्वं. — °) G₄ तदास्मान्धारयन्. G₈ M_{7.8} दृष्ट्वा. — °) T₁ G₁₋₃ सर्वशः; T₂ G_{4.8} धर्मतः (for संम°).

19 °) T₂ G₈ आत्मा च. D₂ यः; T₂ G₅ नः (for च). S₁ K D_{2.5} नरः; T₂ G_{4.8} M पुनः (for पुमान्). N₈ लोके (for तात). — °) M₈ लोकानामुते. — °) T₁ G_{1.3} तदास्मा. S₁ K B₈ Da D₅ G₈ 'क्ष्यैतत्. — °) S₁ K_{0.1} N V₁ B₈ Dn D_{1.5} M₈ नाम् (as in text); the rest आरम् (om. न). N₁ विपादितः; N_{2.8} V₁ B D (except D₅) निपातितः. — After 19, T₂ G₈ ins.:

1790* पृतस्य परिहारार्थं त्वं तु धर्मं समाचर ।

20 °) G₈ वृत; G₄ तावत् (for तात). — °) S₁ N₁ Da G₂ तुमर्हसि. — °) G₈ 'दं मनस्वापात्सर्वलोकभयावहात्.

21 °) N₂ V₁ Dn D_{1.5} मा वधीः; Da न हि वः; G₂ न पुनः. K₄ N₂ V₁ B₈ Dn क्षत्रियान्. K₄ N₂ V₁ B D तात; T₂ G_{4.8} संति (for केचित्). — °) N V₁ B₈ Dn D_{1.5} लोकान्. B_{1.8.5} तव; Da D_{2.4} ते च (for सप्त).

— °) K₀ D₅ पूजयन्ति; K₄ N₂ V₁ B₈ Dn D₁ दूषयन्तं; N₁ नाशयन्ति. N₁ हतं; N₈ हतः; B_{2.6} Da D_{2.4} G₈ ततः; T₁ यतः; T₂ G_{1.2.4-8} M₆₋₈ पुनः; M_{3.5} च नः (for तपः). S₁ K₁ तेजाः; T₁ G₈ तेयः; M_{3.5} तस्मात् (for -तेजः). — °) G₈ क्रोध उत्पत्तितो महान्. — Nil. ends the adhy. with the remark पाठांतरमुपेक्ष्य, but does not mention what variant he means.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (fo-आदि°). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्रयः; T₁ संभव. S₁ K N₈ B Da Dn₂ D_{2.4} M_{3.5} (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (M_{3.5} और्वोपाख्यान). — Adhy. name: K_{0.4} भृगूणां वाक्यं; D₁ और्वोत्पत्तिः; D₅ और्वं प्रति भृगूणां वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ T₁ 178; D₄ m 181; T₂ G₂₋₈ 129; G₁ 131; G₈ M 130. — S'loka no.: Dn M₈ 22. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6811.

171

1 K₁ S om. उवाच. — °) T₁ G₁₋₃ कृतवान्. B₈ Dn D₄ यत् (for यां). — °) G₁ अपरः (for पितरः). S₁ T G (except G₃) तथा. — °) N₈ न मे सा; G₈ तथापि.

2 °) N₂ V₁ B D (except D₅) वे; S [S]हं (for हि). — °) S तु (M₆₋₈ हि) (for अहं). N V₁ B D (except D₅) T₂ G₃₋₈ भवितुम्. — °) G_{2.8} अग्निस्तीर्णो. K_{0.8.4} S (except G₃ M₃) मे (for मां). K₄ G₁₋₈ रोषात्. — °) K₄ दह्यात्. S₁ K N₁ गर्भे (for अग्निः). T₂ G₈ ह्वेयन्तं; M °र्णी.

स्थाने रोपः प्रयुक्तः स्याद्वृषैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
अश्रौषमहमूख्यो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत् ।
यदा तदा दधारेयमूर्णैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिपेद्वा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९

यदा तु प्रतिपेद्धारं पापो न लभते कश्चित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चैश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एवामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।

C. 1. 8859
B. 1. 180. 15
K. 1. 193. 15

3 ^a) G₃ देशे काले तु यः; G_{4.5} यो ह्यका. ¹ S₁ K N₃ D₅ कोपः; G₃ क्रोधात्. G₆ देशकालेन संजातं. — ^b) G₃ क्रोधं यः (for संजातं). ¹ S₁ K₁ हंतुम्; D₂ यंतुम्; G_{1.5} कर्तुम्. K₄ D₂ इच्छति; B_{1.5} M₃ इच्छति. — ^c) T₂ G (except G_{2.3}) अभि (for परि).

4 G₆ om. 4^{ab}. — ^a) ¹ S₁ K_{0.2-4} N₁ V₁ B₃ D_n D_{1.2} T₂ G_{1.5} M₆₋₈ नियंता (as in text); G₃ नियुक्ता; the rest निहंता. T₂ G₅ तु; G₁ [S]स्ति (for हि). — ^b) D₂ अलोलुपः (for स्थाने रोपः). — ^c) D₂ T₁ G_{2.4} नरैः; G₃ सृष्टैः; G₅ स्थाने (for चृष्टैः). K_{2.4} N₂ V₁ B D (except D₃) G₁ सर्वैः; G₅ M स्वर्गैः (for स्वर्गैः).

5 ^b) ¹ S₁ K₁ G₄ 'शय्यां ग'. — ^c) ¹ S₁ K₁ आधानं (for 'रावं'). T₂ G_{1.5.6} M 'वं तु भृशं तत्र.

6 ^a) ¹ S₁ K N₂ V₁ B₃ m. 5.6 D संहारो; G₁ पामरैरु; G₂ समदैरु; G_{4.5} सामरे (sio). ¹ S₁ अहं; K₁ अयः; D₅ अयं; G_{1.5} अस्मिन् (for हि). T G₆ समाहितस्तदा. ¹ S₁ K_{1.2.4} N_{1.2} V₁ B₃ D T G (except G₃) लोके; B₃ लोभैरु. — ^b) ¹ S₁ K N_{1.5} B_{3.6} D_n D_{2.4} 'स्तादनात्'; N₂ V₁ B_{1.3} D_n D_{1.5} 'च्छेदनात्'. N_{2.3} V₁ D_n D_{1.4} क्रांतः; D₂ वृत्तं. Arjp आगर्भोत्सादनाक्रांतः. — ^c) ¹ S₁ मे; some MSS. मा.

7 ^a) N₁ V₁ B D (except D₅) संपूर्णः; S प्रकीर्णः (M₃ विकीर्णः; M₅ विशीर्णः) केशाः; Nilp संपूर्णशोकाः. N₃ B Da D_{2.4.5} इव (for किल). — ^b) G₁ काले (for लोके). — M₇ (hapl.) om. 7^d-9^e.

8 M₇ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) K₃ transp. तान् and भृगूणां. N_{2.3} V₁ B D (except D₅) यदा; T₂ G₄₋₆ परान्. G₃ राजन्; M₆₋₈ राजां (for दारान्). M_{2.5} तान्भृगून्निभतां राजां (M₅ भृतो राज्ञः). — ^b) K₀ कश्चिन्नै-

वाभ्यवपद्यते; N_{2.3} V₁ D_n D_{1.5} G₃ 'न्नाभ्युपपद्य'; B Da D_{1.2} G₁ 'न्नाभ्युपपद्यते'; T₂ G_{2.5} 'पद्यते'; M₅ कश्चिदभ्यो-
भिपद्यते. — ^c) K₂ N₂ V₁ B D माता (for यदा). T₂ G_{2.3} तदा दधार मां माता सोरुणैकेन भामिनी.

9 M₇ om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ^b) N₁ कर्मसु; S लोके न. — K₃ (hapl.) om. 9^{cd}. — ^c) ¹ S₁ तदा च सर्वलोकेषु. — ^d) S 'श्रोप (G₃ 'श्रैव; M₆₋₈ 'न्नाव) श्वाभ्यति.

10 ^b) G_{1.3.4} पापान्. M₆₋₈ ना (for न). — ^c) N₂ V₁ लोकाः.

11 ^a) K₂ यदा; T₂ G_{2.3} हि यः. — ^b) B_{1.3} (m as in text); D₂ नृशंसः सोपि; S (except T₁ G_{2.3}) ईशः स चापि.

12 ^a) K₀ D₅ S (except G₃) 'श्वेतैरै'. — ^b) K_{0.3} T₂ G M₃ यदा (G₃ यथा) (for यदि). — ^c) K_{0.2.4} D₅ T₂ G_{1.5.6} M₃ यतितासु; M₆₋₈ यतितसु. T₁ G_{2.3} न लोके-
रीप्सितास्त्रा; G₄ शक्तैर्निवारितैस्त्रा. — ^d) ¹ S₁ K₁ D₅ 'ष्टं संदेहजी'; T₁ G_{2.3} शक्तैः संतोषिलैरपि.

13 ^a) ¹ S₁ K₁ एवम् (for एवाम्). — ^b) ¹ S₁ K₁ G₄ -य सः; K₄ T₁ G₂ -पि सन्; N₁ -पि न; N₂ V₁ B D G₃ ह्यहं. — ^c) K₀ N₁ V₁ B D T₁ G_{2.3} च (for तु). K₂ N₁ V₁ B D transp. अहं and अलं. N₁ V₁ B₁ m. 6 D (except D_{1.5}) M₆₋₈ Cd समभिः; G₄ प्रतिनिः. K₃ 'चो नाहमभिवर्तितुमुत्सहे. — After 13, M₆₋₈ read 15^{ab}.

14 ^a) K_{0.3.4} एनः; T₁ G_{2.3} दोषः (for एतद्). N₂ V₁ B₃ D_n D₂ समापि चेन्नवेदेवं; B_{1.3.5} Da D_{1.4.5} समापि च सवेदेवं (D_{1.5} 'देतद्'). — ^b) G_{4.5} ततो. T₁ G_{2.3} महान्; G₄ [S]भवत्. — ^c) A few MSS. उपेक्ष्य. — ^d) T₁ G_{2.3} M_{5.7} 'पं महत्; G_{4.6} 'पं भयं; M_{2.3.8}

G. 1. 6850
S. 1. 180. 15
K. 1. 100. 15

दहेदेव च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५

भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।

तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।

अप्सु तं युञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७

आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।

तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८

अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।

मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

*पं मतः.

15 Me-8 read 15^{ab} after 13. — ^a) Me-8 य एष. Ko ऊरुजो; Gs मन्युना. T₂ G_{1.4-8} Ms.8 हि; Me-8 ते (for मे). T₁ G_{2.8} यं मन्युजातोमिः. — G₈ (hapl.) om. 15^a-17^a. — ^b)=17^b. Ś₁ K₂ G_{2.4-8} Me-8 लोकानां दां. — K₈ (hapl.) om. 15^a-17^a. — ^c) T₂ G_{1.4-8} transp. एष and एव. G₄ स (for च). T₁ G₂ प्रदहेदेव मामेव.

16 K₈ G₈ om. 16 (of. v. l. 15). — ^a) N₁ चापि जानामि; B₈ चैव जां; Me-8 च विजानाति. — ^b) D₈ G₁ Ms.8 हितेप्सितां. — ^c) Ko.2 T₁ G₂ वदध्वं; K₄ ददं; B D₈₁ D_{1.8} विषं; G_{1.4.8} M हि धर्मै. T₁ G₂ transp. यच्छ्रे and लोका. G₄ transp. मम and च. T₂ G_{1.8.8} चेप्सया.

17 K₈ om. 17^{ab}; G₈ om. 17^a (of. v. l. 15). — K₁ S (but not Ś₁!) om. ऊचुः (G₈ Ms om. the ref.); K₈ ins. the ref. marg. sec. m. — After पितर ऊं, K₄ ins.:

1791* कुरु तात वचोऽस्माकं मा लोकान्हिसि चाधुना ।
— ^a) T₂ G₈ एव (for एष). N₈ तेजो (for तेंऽमिर्). Me-8 यश्चायं मन्युजोऽप्यमिर्. — ^b)=15^b. Ś₁ T₂ G_{2.8} लोकानां दां. — ^c) Ś₁ अप्सु; K₄ ह्याधु.

18 T₂ G_{1.8.8} M om. 18^{ab}. — ^a) D₁ आपोमयात्; T₁ G₂₋₄ अम्मया हि. Ś₁ K₁ ह्यप्सुरसाः; Ko.2.4 T₁ G_{2.8} रसाः सर्वे. — ^b) T₁ G_{2.4} सर्वमेवास्मयं जं. — ^c) N₁ G₁ M प्रमुञ्चेमं. — ^d) T₁ G_{2.8} नृगुनंदन (for द्विजं).

19 ^a) Ś₁ K N₁ Da तात (for विप्र). — ^b) Ś₁ K₁ यथेच्छं; D₈₁ T₂ G_{4.8} यदिच्छं. — ^c) G₈ Me-8 दहेत्. D₄ अंभो; G₈ लोकान् (for आपो). — ^d) Ś₁ K₁ ह्येतन्मयाः; K₂ ह्येतन्मयाः; T₁ G_{1.2.4-8} M चैवास्मयाः. G₈ लोकश्चैव स्वया जिताः.

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।

न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।

उत्ससर्ज स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥ २१

महद्वयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।

तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पितृव्यापो महोदधौ ॥ २२

तस्माच्चमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।

पराशर परान्धर्माज्ञानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

20 ^a) Me-8 लोके (for एवं). D₄ सलैव. — ^b) D₂ T₁ G_{2.8} transp. तवा and भवि. Ś₁ तव चैव; K₄ Da भवानघ; T₂ G_{4.8} तवाद्य च. — ^c) N (except Ś₁ K₄) G₈ चैवं. — ^d) G₈ स्वया यायावरा.

21 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^b) Ś₁ K₁ D₁ M₈ और्वोऽग्निं; K_{2.4} G₂ ऊर्वो. — ^c) B₈ सदैवापः; D₈ G₄ स चैवापः.

22 ^a) Ś₁ K D₈ महाहयशिरो. — ^b) K₄ तिष्ठते वाडबोनिलः; see below. — ^c) K₂ तदग्निम्; M_{2.8} सदाग्निम्. Ś₁ K_{1.2} N₁ V₁ B₈ D₈ D_{1.8} उद्गिरद्; D_{2.4} उद्गमन्. K₄ विनाशहेतुर्जगतां. — ^d) K₂ त्वाप उदन्वति; K₄ यत्तद्वेदविदो विदुः (=22^b).

23 ^a) Da दग्धुम् (for हन्तुम्). — ^b) S परं (G₈ वरं). N₁ V₁ B D लोकान्; S धर्म. — ^c) S ज्ञात्वा (T₁ G_{2.8} ज्ञानं). T₁ G₂ धर्मभृतां; T₂ G_{1.4-8} Me-8 ज्ञानविदां; M₈ (inf. lin. as in text) वेदविदां.

Colophon om. in B₁. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान. Ś₁ Ko-8 N₈ B_{2.8} Da D_{81.2} D_{4.8} T₁ G_{1.4} M_{2.8} (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (T₁ वासिष्ठोपाख्यान; T₂ G_{1.4} M_{2.8} और्वोपाख्यान). — Adhy. name: Ko.4 वा (K₄ व)डबोपत्तिः; K₈ वडवानलोपत्तिः; G₈ वडवाग्निसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ T₁ 179; D₄ m 182; D₈ 78 (1 for 178); T₂ G₂₋₄ 130; G₁ 132; G_{4.8} M 131. — S'loka no.: D₈ M₈ 23. — Aggregate s'loka no.: D₈ 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शक्तयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महाभुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तैर्वधमनुसरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य सा भ्रातृं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महाभुनिः ।
आसीत्पुरस्तादीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५

तेन यज्ञेन शुभ्रेण ह्यमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणैव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्कपिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रन्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कचिन्नन्दसि पुत्रक ।

C. 1. 8875
B. 1. 181. 11
K. 1. 197. 11

172

1. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) A few MSS. वसिष्ठेन.
— ^a) K2.3 T2 G (except G2.4) नियच्छद्; N1 न्याय;
N3 न्याय. N V1 B D T G (except G1.3) M3 क्रोधं
(for कोपं). — ^a) T1 G1-3 भयावहं.
2 ^b) T1 G2 ततो (for सर्व). N1.3 सर्वधर्मविदां (N3
भृतां). — ^a) Ko.3 G3.6 M3.8 ऋषिराक्षसः; K1 ऋषे
राक्षससत्रेण. — ^a) Ś1 K1.2.3 B1.5 Da Dn1 D1 शाक्तयोः
G5 शक्तो यो. A few MSS. परासरः.
3 ^a) K4 M6-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.). — ^b)
Ko G1 महायुतिः; K3.4 T2 G4-6 मतिः. — D2 (hapl.)
om. 3^a-5^b. — ^a) S (except T1 G2.8 M3) सत्रे (for
यज्ञे). — ^a) Ś1 K B1.3 Da शक्तेर.
4 D2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^b) K1 N1 वधं (for
वधात्). — ^a) Ś1 K1 मा भंगं; T1 G2-4 मा हिंसां (T1
सां; G2 स्यात्); T2 G1.5 M मा जज्ञे; G6 मा हन्यां; Cd as
in text. — ^a) N1 S इति (G1 अनु) चित्तयत्.
5 D2 om. 5^a (cf. v. 1. 3). — ^a) Ko.1 N2 V1 Dn
D1 T1 G2.8 च (for स). — ^b) G1 महायुतिः. — ^a) G6
पुरस्ताद्देवानां.
6 ^a) T2 G4-6 M शुभ्रेण; G1 चैतेन. — ^b) K1 ह्यमाने
च. Ś1 भक्तिः; K4 N1.3 B1.5.6 Dn1.3 शक्तिः; B3
Dn2 G3 शक्तिजः; Da शक्तिभिः; D5 युक्तिजः; G1 शक्तिना.
— ^a) Ś1 उदीपितमिवाकाशं; K1 तदा दीपितं; K3 Dna

G5 तद्विदीपितं; D2 तदुदीपितं. — ^a) K2 T2 G (except
G1) M6-8 सूर्येणैव.

7 K1 om. 7^a. — ^a) A few MSS. वसिष्ठा. — ^a)
K4 N2 V1 B D (except D5) S (except T1 G2.8) तेजसा
दीप्यमानं वै (T2 G1.4-5 M तु); N1 भिविदीपितं; N3
तीव दीप्यन्तं.

8 ^a) Da G5 परमदुष्पारं; cf. v. 1. 1. 53. 29^a.
— ^a) Ś1 कृत्वा; K मत्वा (for अन्यैर्). Ś1 K1 मुनिरुदारः.
— ^a) T1 G2 ते समापयितुं; G4 M तं (G4 स) समापयिषुः.
Cd cites समापयिषुः (as in text). — ^a) S निरुक्तेः
(G5 नृपतेः; G6 ऋते यं) प्रियकाम्यया.

9 ^a) T G (except G2) ततः (for तथा). — ^b) Ś1
N V1 B Dn D1.4.5 T1 G2 क्रतुः; T2 G1.8-6 M तपाः.
— ^a) Ko.2.8 N1 T1 G2 M3.5 तमाजग्मुरः; K4 N2.3 V1
B D तत्रां; T2 G1.2.4-6 M6-8 तदा. Ko.2.8 N1.3 T
G2-4 M2.5 अमित्रज्ञः; K1 निमित्तज्ञा; K4 अमित्रज्ञः. — ^a)
K1 G2 M7 जीवितेच्छया. G5 (hapl.) om. from जीविते-
प्सया (in 9^a) up to रक्षसां (in 10^b).

10 G5 om. up to रक्षसां (cf. v. 1. 9). — ^a) T1 G2
स (for तु). G6 यथा तेषां. — ^a) T1 G2 वचोभ्येल.
— ^a) A few MSS. परासरम्. T1 G2 अनिदितं (for अरिं).

11 Before 11, S ins. पुलस्त्यः. — ^a) Ko N3
ताताल्पविघ्नं ते; K3 N1 ताताप्यं; K4 B3 तपो ह्य (K4
sup. lin. 'ल्प-; B3 'प्य'वि); D2 तात न विघ्नस्ते; D4 S

Q. 1. 0675
B. 1. 181. 11
K. 1. 107. 11

अज्ञानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
प्रजोच्छेदमिमं महां सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्यविभं ते (T₁ G_{2.8} तपसि तेविभं). Cd oites अपविभं
(as in text). — °) K (except K₁) ह्यदोषाणां (for
अदो°).

12 °) Ś₁ K₁ T G (except G₆) प्रजाछेदम्. N_{1.8}
Da₁ T₁ G₈ M₈ इदं महां. — °) K₄ न सर्वं कर्तुमर्हसि; N₂
V₁ B D न हि (D₂ नाहं) कर्तुं स्वमर्हसि; T₂ G_{2.4.5} मा
कृया (G_{2.4} कार्यो) स्तापसोत्तम. — After 12^{ab}, K₄ N₂ V₁
B D (except D₂) ins.:

1792* नैप तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।

शम एवं परो धर्मस्त्वामर्च पराशर ।

— °) Ś₁ वसिष्ठः; M₈₋₈ महर्षिः. — °) Da D₈ G_{8.6}
पराशरः. — After 12^{ab}, all MSS. except T₂ G_{1.5.6}
M ins.:

1793* शक्तिं चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजानां च समोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि ।
शापादि शक्तेर्वसिष्ठं तत्तावदुपपादितम् ।
आत्मजेन सरोपेण शक्तिर्नाति इतो दिवम् ।
न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने । [5]
आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो सृष्ट्युत्तदाभवत् ।

निमित्तभूतस्त्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ।

[(L. 1) Om. in D₂. Ś₁ K शक्तिं. B Da Dn D_{1.4}
शक्तिं (B °) चापि हि; T₁ शक्तिमानपि; G₂₋₄ शक्तिनां
वापि. K₈ B (except B₅) Da Dn D_{1.4} धर्मज्ञः; D₈
धर्मिष्ठं. B₈ तातं त्रातुमिहार्हसि; G₂₋₄ नातिक्रान्तुमर्हसि.
— (L. 2) N_{1.8} B D प्रजायाश्च. K₁ N_{1.8} समुच्छेदः. Ś₁
K₁ नैवं त्वं कर्तुं; K_{8.4} N₁ न वै त्वं कर्तुं; N₈ न
स्वेवं कर्तुं; T₁ G₂₋₄ न वै कर्तुं स्वमं. — (L. 3) Ś₁ K₁₋₈
B₈ Da₁ D₁ शक्तेर; T₁ G₈ शक्तिर. A few MSS. वसिष्ठ.
N₁ V₁ B D (except D₂) तदा तदुप; T₁ G₂₋₄ तदा (G₈
तेन) राज्ञा विनाशिताः. — (L. 4) N₂ V₁ B D स दोषेण.
Ś₁ K (except K₈) B_{1.5} शक्तिर. K₄ गतः (for नीतः).

निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।

स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४

एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।

तदा समापयामास सत्रं शक्तिः पराशरः ॥ १५

सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६

स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।

भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

— (L. 5) K₁ रणे (for मुने). — After line 5, T₁
G₈₋₄ ins.:

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।

शापं न कुर्वन्ति तदा वाक्दाद्या यत्परायणम् ।

क्षमावन्तोऽदहन्देहं देहमन्यं व्रजन्ति हि ।

— (L. 6) N_{2.8} V₁ Dn G₈ दृष्टो; T₁ G_{2.4} नष्टो
(for सृष्टो). — (L. 7) K₈ N₁ B₈ D (except D_{2.6})
निमित्तमात्रम्. K_{2.4} प्रतापवान् (for परा°).]

— °) Da S (except T₁ G_{2.8}) तु (for च). — °) N₂ V₁
B D (except D₈) दिवमारुह्य मोदते.

13 °) K₁ B_{1.5} Da₁ शत्रयवराः. Ko. 2-4 D₈ C₁
ये शक्त्य (K₈ त्रय) वरजाः पुत्राः. — °) A few MSS.
वसिष्ठस्य. K₁₋₈ N₁ V₁ B_{1.5.8} Dn D_{1.2} T₂ G (except
G₁) महामुने; B₈ Da Ms. महात्मनः; D₈ महामते. — K_{1.4}
(hapl.) om. 13^a-13^f. — °) K₂ ते सर्वे च. T₁ G₁₋₈
दिवं प्राप्ता (for मुदा युक्ता). — °) Da मुदिताः सु.
— °) T₁ G_{2.8} वसिष्ठेन; a few MSS. वसिष्ठस्य. — °) Ś₁
K₈ B₈ महामुने.

14 °) M_{8.5} एष तेषां; M₈₋₈ एवं तात. — °) B₈ Da
निमित्तमात्रम्. N₈ चापि; M₈₋₈ चास्य. T₁ G_{2.8} प्रजो.
च्छेदस्त्वया चाद्य. — °) B₁ (as in text). D₂ S क्रतोः;
B_{2.6} Da D₂ क्रतोर् (for क्रतौ). — °) N_{1.2} V₁ B₈ Dn
तत्सत्रं. K (except K₁) D₈ सत्राद्विरम भद्रं ते.

15 Before 15, Ś₁ K₁ T₁ G_{2.8} ins. गंधर्वः; Ko. 2-4
N₂ V₁ B D (except Dn₁) गंधर्व उ°. — °) D₂ G₁
वसिष्ठेन महात्मना. — °) Ś₁ तद्वै (for तदा). — °) Ś₁
तदा; K₄ क्रतुः; T₁ स तं (for सत्रं). Ś₁ K_{2.8} B_{2.5.6}
शक्तिः; K_{1.4} शक्तिः; N₂ V₁ B₁ Da Dn D_{1.4} शाक्तो (B₁
D₁ क्रो; Da₁ शक्नो); S शातः. N₂ V₁ B D महामुनिः
(Da महानृपिः) (for परा°).

16 °) N₁ स तं (for सर्वैः). K (except K₁) D₈

१७३

अर्जुन उवाच ।

राज्ञा कल्पापपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यांगमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्पं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३

कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।

G. 1. 689d
B. 1. 182. 9
K. 1. 182. 11

*नाशाय; T₁ G₂ 'संत्रासं. — °) Ś₁ D₂ T₂ G₂. 8 संभृतं.
N₂ V₁ B₂ D (except D₂. 5) तदा (for मुनिः). — °) Ś₁
महामुने; K (except K₁) 'यशाः; G₂ 'मुनिः.
17. °) T₁ G₂ स तु तत्रापि र'. — °) K₁ N V₁ Dn
D₂ T₂ G M₂. 5 अश्मन (G₂ 'क); Da D₂ अश्मानम्.

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव (for
आदि). — *Sub-parvan*: N₁. 2 V₁ चैत्ररथ, followed by
और्वोपाख्यान; T₁ संभव. Ś₁ K N₂ B D T₂ G₁. 4 M₂. 5
(all om. the sub-parvan name) mention only और्व
(D₂ वासिष्ठ; T₂ G₂ M₂. 5 वासिष्ठोपाख्यान; G₁ और्वो-
पाख्यान); N₂ B₂ Dn D₁. 2. 4 add समाप्त. — *Adhy.*
name: Ko शाके राक्षससत्रसमाप्तिः; K₂ सत्रसमाप्तिः; K₃
T₂ G₂. 8 राक्षससत्रं; K₄ शाके राक्षससत्रं; D₂ राक्षससंभ्रमं;
M₂. 5 राक्षससत्रनिवर्तनं (M₂ 'त्रकथनं). — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Dn₂ T₁ 180; D₁ m 183;
T₂ G₂-s 131; G₁ 133; G₂ M 132. — *S'loka no.*:
Dn 23; M₂ 19. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 6857.

173

1 Before अर्जुनः; T₁ G₂-4 ins.:

1795*

गन्धर्वः ।

पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसाया ।

अग्निं संभृतवान्धोरं शाकेयः सुमहातपाः ।

वासिष्ठसंभृतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।

तेजसा बद्धितुल्येन प्रस्तः स्कन्देन धीमता ।

— Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) D₂ वेदविदां. — °) N₁. 3
भार्या या. G₂ संप्रयो. T₁ G₂. 8 भार्या सत्यङ्गियोजिता.

2 °) K (except K₁) N₁ परमं; N₂. 3 V₁ B (except
B₂) Dn D₁ वै परं; D₂ अपि परं. Da लौक्यं (for धर्मं).
— °) K (except K₁) D₂ लौकिकं च; N₂. 3 V₁ B Da
Dn D₁. 2. 4 वसिष्ठेन; S (except G₂. 5) Cd लौक्यं तेन. S
(except T₁ G₂. 3) महर्षिणा. — °) Some MSS. वसिष्ठेन.
N₁ वसिष्ठेन महर्षिणा; N₂. 3 V₁ B D कृतं (N₂ पुरा) तेन
महर्षिणा. — After 2nd, N T₁ G₁-3 ins.:

1796* अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।

[Ś₁ K N₂ B₁. 6 D₂ T₁ G₂ वरिष्ठेन. T₁ G₂ कृतिनापि.]
T₁ G₂. 3 cont.:

1797* तत्र मे संशयो जातः कार्याकार्यविनिश्चये ।

— °) N पतन्मे (Ko. 1. 3 एतं मे) संशयं सर्वं; T₁ G₂. 8
संशयप्रतिषेधं वै. — °) N₂ V₁ B D (except D₂)
छेतुमर्हसि. Ko. 2. 3 पृच्छते. T₁ G₂. 3 तन्मे (G₂ तं मे)
त्वं वक्तुमर्हसि.3 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) G₁ यस्मात्त्वम्. S
(except T₁ G₂. 3 M₂) अनुपृच्छसि. — °) K (except K₁)
N₂. 3 V₁ D (except D₂. 4) M (except M₂) दुर्धर्पः.
— °) S (except T₁ G₂. 3) प्रति (for नृपम्).4 °) Ś₁ N₁. 3 V₁ B (except B₁) D (except D₂)
सर्वै (for पूर्वै). — °) Ś₁ K₁ श्रोतुमर्हसि पृच्छतः (cf. 2nd).
— Ś₁ K₁ om. 4th. — °) K (K₁ om.) B₂. 5 Da D₁
शक्तिना. — °) A few MSS. वासिष्ठेन.5 °) Ś₁ पापवशं. — °) N₁. 3 B₁. 3 D₂ 'पर्याकुलः
श्वसन्. — °) Ś₁ K₁ दूरैः. Ś₁ K₁. 2 Da₂ D₁ G₂ 'तप.6 G₁ om. 6th. — °) G₂. 5 M₂ 'समाकीर्ण. — M₂-3
om. 6th-7th.7 M₂-3 om. 7th (cf. v. l. 6). — °) N₂ T₁ G₂

G. 1. 689
B. 1. 182. 9
K. 1. 108. 11

ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु विप्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतौर्विप्रं जगृहे नृपतिर्वलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अग्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थं मे महान् ।

प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवदीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्वाह्मणी रुषा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्तत्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ १७
तस्माच्चमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

*कृतार्थुतं (Ñs 'वृत्त'); Ms 'समाकुलं. — *) T₂ G₄-8
घोरसंकाशं; Cd as in text.

8 *) D₈ कदाचित्स (by transp.). G₈ समाविष्टो.
— *) K₀ Ñ V₁ B D T₂ G₈ भक्ष्यम्. — *) S₁ K
(except K₁) दृष्टो. — *) K₀. 2. 4 Ñ₁ D₈ गिरिगह्वरे; Ñ₂
V₁ Dn D₁ निर्जने वने; T₂ G₄-8 सुमनोहरे (for वन*).
— *) Ñ V₁ B₈ D (except D₂. 4) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by
transp.). — *) S₁ Ñ V₁ B Dn D₁. 2. 5 Ms मिथुनाय.

9 *) K₀. 2. 4 तं (for तौ). Ñ V₁ B D तौ तं वीक्ष्य
सु (Ñ₁. 8 D₈ समीक्ष्य) विप्रस्तौ; S तौ (G₁ M₈-8 तं) समीक्ष्य
च विप्रस्तौ. — *) D₄ (by corr.) अकृतार्थोपधावतौ.
— *) Ñ₁. 2 V₁ B Da Dn D₁ प्र; D₄ T₂ G₄-8 वि; D₂ तु
(for च). — *) Ñ₁. 2 V₁ B D (except D₂) Ms जग्राह.

10 *) K (except K₁) D₈ गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी
(D₈ 'ण') तमभाषत. — *) Ñ₁. 2 V₁ B D (except D₂)
राजन्मम वचो. — *) Some S MSS. स्वा (for स्वां).

11 *) S₁ 'वंशसंभूतः. — *) S₁ K D₈ सर्वं (for
स्वं हि). Ñ V₁ B D T₁ G₂. 8 Ms लोके परि (B₈ 'पु वि';
D₈ 'पि वि'; G₈ च वि'). — *) K₀ स्थिरो धर्मे. — After
11, D₄ marg. sec. m. ins.:

1798* वैष्णवोऽसि महीपाल रविवंशविवर्धन ।

येन स्वया पुरा विष्णुस्त्रोपितः शुभकर्मणा ।

आत्मनं तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।

तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 *) Ñ₁. 8 शापप्राप्तोपि; Ñ₂ V₁ B D (except D₂)
शापोपहत. — *) K₂ भर्त्रा ह्यद्य समा; Ñ₂ V₁ B₈ Dn D₄
भर्तृव्यसनकशिता; D₂ भर्ता मेद्य समागतः; S भर्त्राहं (T₁
G₂. 8 M₁ भर्तारं) समुपा.

13 *) D₁ स्वयं (for ह्यहं). Ñ₂ S अकृतार्थिन्यहं भद्र
(T₁ G₂. 8 अकृतार्थास्मि भद्रं ते). — *) Ñ₁. 2 V₁ B₁ (m as
in text). 2. 5 D (except D₄) प्रसवार्थं समा (B₁ इहा) गता.
— *) Ñ₂ नृपशार्दूल. — *) K (except K₁) Ñ₂ V₁ B
D अयं मे; Ñ₁ S मम (for मेऽयं). S₁ K D₈ विसृज्यतां;
Ñ₂ विसर्जतां.

14 *) K₀. 2. 4 D₈ लालप्यमानायाः; G₁ विशोकं.
— *) K₀ तु सु; K₂. 3 Ñ₂. 8 V₁ B₁. 6 Dn D₁. 5 तु स; D₂
स हि (for स सु). Ñ V₁ B₂. 5 Dn D₁. 5 G₂. 5 नृशंसवत्.
— *) S₁ K Ñ₁. 8 D₈ पशुं (for मृगं). T₁ G₂ व्याघ्रो
मृगशिशुं यथा.

15 G₈ (1 hapl.) om. 15^a-17^a. — *) K₀ Ñ₂ यदा;
K₂. 4 Ñ₁. 2 V₁ B Da Dn D₁. 4. 5 यानि; S (G₈ om.) तदा
(for यद्). K₂. 4 Ñ V₁ B Da Dn D₁. 5 T₂ G₁. 2. 4. 6 Ms
(by corr.) अश्रूण्यपतन्भुवि. D₂ अश्रूण्यपतन्भुवि.
— *) S₁ दीप्तः समभवत् (by transp.). — *) K₁. 2. 4
व्यदीपयन्.

16 G₈ om. 16 (of. v. l. 15). — *) K₂ शोकसंवीता;
Ñ₁ 'संप्राप्ता. — *) Ñ V₁ B₈ Da D₂. 4 'कशिता; B₁. 2. 5
Dn D₁ 'कर्षिता (for 'दुःखिता). — *) T₁ G₂. 8 राजानं
(for राजर्षिं).

17 G₈ om. 17^a (of. v. l. 15). Before 17, B₁ ins.
ब्राह्मण्युवाच. — *) G₁ यस्मान्मम्यकृतार्थायां. — *) K₂ T₂
G₂. 8 पश्यत्या. Ñ₁ भक्षितो ह्येष; B₁ m भक्षितश्चाद्य.
— *) Ñ₁ M₈ भर्ता मम; Ñ₂ V₁ B₁ D (except D₂. 4. 5)
प्रियो भर्ता.

18 *) K (except K₁) G₄ M₁ 'विक्षितः; Ñ₁ D₈
'वीक्षितः; D₂ T₁ G₂ 'दूषितः; T₂ G₈ 'कशितः; G₈

यस्य चर्वेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
एवं शस्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
न हि संसार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भुतं तदा ॥ २३
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

C. 1. 6912
B. 1. 182. 28
K. 1. 163. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्वे ॥

*पीडितः. — °) $\tilde{N}_1$ 'स्थाप्य' (for 'प्राप्य'). — °) K_1 परि-
(for सद्यः). — After 18, D_1 (marg. sec. m.) T_2
 G_2 (marg.). 5 ins. :

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 °) K (except K_1) D_2 वसिष्ठस्य ऋपेर्यस्य; T_1 G_2
ऋपेर्यस्माद् (G_2 'यस्य') वसिष्ठस्य. — °) K_2 G_2 त्वया पुत्रो
विनाशितः. — °) T_1 G_2 संगम्य. — °) $\tilde{S}_1$ K_1 $\tilde{N}_1$
नराधिप; B_1 5 m D_2 नृपोत्तम; G_1 2. 4 M_2 नराधम.

20 °) T_1 शस्त्वा महीपालं. — °) S (except M_2)
तदांगिरसी. — °) $\tilde{N}_1$ पावकं प्रविवेश ह.

21 °) $Ko. 3$ Da T_2 G_2 6 M 'साग'. — °) $\tilde{N}_2$ V_1 B
 D (except D_2) ज्वैक्षत. — °) $\tilde{S}_1$ K_1 मनसा (for
महता). — °) K_2 4 Da 1 T G_2 5 'तपः'. — After
21, $Ko. 3$ ins. :

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।

ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।

यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।

तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।

अपक्वस्तु राजेन्द्र निस्त्रीर्येतद्विजोत्तमः ।

नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यतः ।

22 °) K_2 G_1 तु (for च). — °) $\tilde{N}_1$ शापेन महता.
 K (except K_1) D_2 तदा. — °) S निपतितो. — °) S
भार्यया स नि' (T G_2 संनि'; G_2 परि').

23 °) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_2) स नृपः; $\tilde{N}_2$ शापं तं
(for नृपतिः). — °) T_1 शापं तं (by transp.). $\tilde{N}_2$ नृपः
कामेन मोहितः. — °) $\tilde{S}_1$ K_1 तद्वि वचः; $Ko. 3$ 1 तद्वचनं
(for सोऽथ वचः). — °) $\tilde{N}$ V_1 B D संभ्रातो (for स
तस्या). $\tilde{S}_1$ $Ko. 1$ 'सत्तम'. S विसंज्ञः समपद्यत. — K_2 om.
23^a-24^a. — °) $\tilde{N}$ V_1 B D तं शापमनुसंस्मृत्य. — °) $\tilde{S}_1$
सतः (for तदा).

24 K_2 om. 24 (cf. v. l. 23). — °) $Ko. 2. 4$ G_2 2. 6
 M_2 संनियोज'; D_2 स त्वयोज'; D_2 समयोज'. — °) D_2
स्वपद्यां. $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_2) Da Dn D_1 2 स्वदारेषु
नर(B_2 नृप)श्रेष्ठ. — °) G_1 पाप'. — After 24, D_2
(marg. sec. m.) T_2 G_2 2. 6 (om. line 5) ins. :

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप सः ।

तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थं संवृतोऽभवत् ।

यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।

तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठः संवृतोऽभवत् ।

एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधाः संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T_1 . — Major parvan: T_2 G_1 2. 4-5
 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: $\tilde{N}_1$ 2 V_1
चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. $\tilde{S}_1$ K_1 1 B_2 6 Da
 Dn D_1 2 T_2 G_1 4 M_2 6-8 (all om. the sub-parvan
name) mention only वासिष्ठ ($\tilde{S}_1$ K_1 1 D_2 जीर्व; T_2
 G_1 4 M_2 6-8 वासिष्ठोपाख्यान); $\tilde{S}_1$ K_1 2. 4 Dn D_1 2 M_2 6-8
add समाप्त. — Adhy. name: $Ko. 2. 4$ D_2 मित्रसहशाप-
वर्णनं (D_2 'सहशापः'); T_2 G_1 4. 6 वसिष्ठापचारकथनं (G_2
'चारं'). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 3
181; D_2 m 184; T_2 G_2 5 132; G_1 134; G_2 M 133.
— S'loka no.: Dn M_2 26. — Aggregate s'loka no.:
 Dn 6882.

174

1 $\tilde{S}_1$ K_1 S om. उवाच. — °) S 'मनुरूपं वै त्वं हि
गंधर्वसत्तम. — °) $Ko. 3$ D_2 'हितं तं (K_2 स; D_2 त्व)मा-
चक्ष्व; S 'हितं ममाचक्ष्व.

2 $\tilde{S}_1$ K_1 S om. उवाच (G_2 om. the ref.). — °) G_2
 M_2 3 एव (for एष). M_2 5 कनीयान्वै देवलस्य. — °) T_2

१७४

अर्जुन उवाच ।

अस्माकमनु रूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्क्रोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्रेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा ग्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ४

G. 2. 4. 8 हि तप्यति; G. 8 तपस्विनः. — °) S (except G. 8) उत्क्रोचके. K. 1 [S] त्वर्थ (for तीर्थे). — °) Ś. 1 K (except K. 8) N. 8 D. 8 वृणीष्व; B. 8 G. 8 वृणुष्व; D. 8 वृणीथ; T. 8 G. 2. 4-8 M वृणीष्व. Ś. 1 यथेच्छथ; K. 2 यदीप्सथ; K. 4 D. 1 यदीच्छथ; N. 8 B. 8 S यदी (T. 2 G. 8. 4 M. 8 दि) च्छति.

3 Ś. 1 K. 1-8 D. 8 S om. उवाच; K. 4 om. the ref. — °) G. 1 अथोर्जुनस्तम्. M तमादाय. — °) Ś. 1 च यथा; T. 1 G. 8 भरतर्षभ. — °) B. 8 ततः; G. 8 ददौ (for तदा).

4 Before 4, T. 2 G (except G. 8) ins. अर्जुनः. — °) K. 2 D. 8 M. 8 तात तिष्ठतु. — °) K. 8. 4 N. 2. 8 V. 1 B D कार्यकाले; T. 1 G. 8 युद्धकाले; G. 2 काम्यकाले. N. 2 V. 1 D. 1 D. 1. 4 ग्रहीष्यामः.

5 Before 5, S (except T. 2 M. 8) ins. वैशं. — °) N. 1 अभिसंप्रेक्ष्य; G. 1 गम्य; M. 8 इति संपूज्य. G. 8 तावन्त्योच्यौ च सं. — °) N. 1 B. 8 D. 1. 8 G. 1. 8 M. 8 पांडवश्च. T. 1 ते; M. 8 हि (for ह). — °) G. 2. 4 ततो (for रम्याद्). K. 4 N. 2. 8 V. 1 B D T. 1 G. 2. 4 भागीरथीतीराद् (D. 8 कक्षाद्); N. 1 कृलाद्.

6 °) T. 1 G. 2 उत्कलितं; T. 2 G. 1. 4-8 M उत्क; G. 8 उत्क्रोचनं (of. v. 1. 2). — °) K. 8 B. 8 D. 8 प्रति; T. 1 G. 8 च ते (for तु ते). G. 8 अमांतिके. — °) K. 1 अश्रुवन्; K. 8 तमूचुः (for तं वचुः).

7 °) S तांश्चापि. — °) Ś. 1 सर्वे; B. 1 D. 2 सर्वान् (for सर्वे). Ś. 1 K. 8 धर्मश्रुतां (K. 1 विदां) वरः. — °) K. 4 N. 2 V. 1 B D (except D. 2, 8) वच्येन (for पाद्ये). — °) Ś. 1

तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्क्रोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वचुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृपृष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुद्वारधीः ।

K. 4 T. 2 G चैव हि.

8 °) N. 1. 8 B (B. 8 marg.) D. 2 S (except T. 1; G. 8 corrupt) तेन चाशंसिरे (B. 8 orig. ते चायाशंसं); N. 2 V. 1 D. 1 ते समाशंसं; D. 4. 5 ते चाशंसं. Ś. 1 Ko लब्धुः; D. 1 G. 8 लब्ध्वा; G. 1 लक्ष्य. — °) G. 1 लब्धं (for श्रियं). — D. 8 reads 8°-9° after 12. — °) N. 1 V. 1 B D ब्राह्मणं तं (D. 4 ते). — °) N. 1 V. 1 B D (except D. 4) पांचालीं च (N. 3 वै); T. 1 याज्ञसेन्याः, N. 1 V. 1 B D T. 1 G. 1. 8 वरे.

9 D. 8 reads 9 after 12 (of. v. 1. 8). — °) K. 1 G. 1 तु तेनैव; B. 1 महेश्वासाः; T. 2 G. 2. 4. 5 ततस्तेन. K. 2 सह मात्रा ततस्ते वै; N. 2 V. 1 B (B. 1 marg.) D पुरोहितेन तेनाथ. Cd oites मातृपृष्ठाः (as in text). — °) M गताः (for तदा). Ś. 1 संगता गुरुणा तदा (by transp.); T. 1 G. 8 सहिता (G. 8 संगता) गुरुणा ततः; T. 2 G. 1. 2. 4-8 गुरुणा सह संगताः. — °) Ś. 1 K अथ; T. 1 G. 8 तदा (for इव).

10 After 10^{ab}, S (for T. 1 G. 8 see below) ins.:

1802* वेदविज्ञैव वामनी च धौम्यः श्रीमान्द्विजोत्तमः ।
तेजसा चैव बुद्ध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।
मन्त्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुल्य आसीद्बृहस्पतेः ।
स चापि विप्रस्तान्मेने स्वभावाभ्यधिकान्भुवि ।

[(L. 1) T. 1 G. 8 धर्मविज्ञैव. — T. 1 G. 8 read line 4 after 11^{ab}.]

— °) G. 2 ते तु (for तेन). Ko सर्वविदाः; T. 1 G. 8 धर्मविदः. — °) Ko N. 1. 8 D. 2 सर्वविदः; N. 2 V. 1 D. 8 धर्मविदः; D. 1. 2. 8 D. 1 धर्मविदा. T. 1 ततः; T. 2 G. 1. 2. 4. 5 M वृताः; G. 8

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिर्वीर्यवलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्वहून् ॥ २

तान्चुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

C. 1. 662B
B. 1. 184. 4
K. 1. 183. 4

पुरा (for कृताः). G₃ सर्वविद्याविशारदाः.

11 ^a) S मेनिरे सहिता वीराः (T₁ G₃ सहिता मेनिरे राज्यं).
— ^b) T₂ G_{1.2.4-8} M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्तराज्यान्).
T₁ G₃ प्राप्तमित्येव भारत. — After 11^{ab}, T₁ G₃ read
line 4 of 1802*. — ^c) G₁ तेजोवीर्यं. — ^d) K₄
देवानिवांबरान्; ^e) ¹ निवामरान्; ² V₁ B D (except D₅)
निव द्विजः; S (except T₁ G₃) देवा इवापरे.

12 ^a) ¹ S₁ K (except K₂) मनुजाधिप (K₄ पं).
— ^d) B₅ D₃ ते; G₄ M₆-8 तु (for तं). D₁ पांचाल्यस्व
स्वयं; D₅ पांचालनपरेक्षितं; Cd as in text. — After
12, D₅ reads 8^c-9^d.

Colophon om. in K₁. — Major parvan: T₂ G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: ¹ S₁ K₁₋₄ B₅. 6
Dn_{1.2} M₆-8 द्रौपदीस्वयंवर; ² N_{1.2} V₁ B₅ D₅ चैत्ररय; D₁
स्वयंवर; T₁ संभव. — Adhy. name: K_{o.4} D₂ धौम्यपौरो-
हित्यं; ¹ N_{1.2} V₁ D₅ धौम्यपुरोहितकरणं; T₂ G_{4.6} धौम्यवरणं
(T₂ 'जनं'); M पुरोहितवरणं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₈ 182; D_{4m} 185; T₁ 181; T₂
G₂₋₃ 133; G₁ 135; G₆ M 134. — S'loka no.: Dn
12; M₅ 14. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6894.

175

 S (except G₆) reads this adhy. (for the first
time) after adhy. 156 and repeats it here (with v.
1.); T₁, however, reads here stanza 1 only of this
adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176),
omitting the rest (of. App. I, No. 96).

1 ¹ S₁ K (except K_o) S om. उवाच. — ^a) ¹ S₁ K
Da D₅ Cd कुरुशार्दूला (K₁ 'ल'). — After 1^{ab}, T₁
M_{2.3} ins.:

1803* ब्रह्मरूपधराः पार्था जटिला ब्रह्मचारिणः ।
— ^a) ¹ S₁ लब्धुं (for द्रष्टुं). — ^d) ² N₂ V₁ B Dn D_{1.4.5}
T G_{2.4-8} देशं महो; D₂ दिव्यं महो; Cd as in text
(cf. 11, 20).

2 ^a) K_{o.4} ¹ N_{1.2} V₁ B_{5.6} Dn D_{1.4} सह मात्रा (by
transp.); B_{1m} Da मातृपट्टाः (D_{41m} सह मात्रा). ¹ S₁
K₁ परंतप; D₃ महाबलाः (D_{41m} as in text). — ^c) T₁
ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन्. — ^d) T₁ पांचालान् (for गच्छतः).
K₁ गणशो; ² N₁ V₁ B D G₃ संगतान्; T₂ G_{1.2.4-8} M
सहितान् (for सगणान्).

3 ^a) K_{1m} ² N_{2.3} V₁ B Dn D_{1.4} त (or ते) ऊचुर; G₃
तान्वंबुर. T₁ अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः. — ^b) K₄ Dn₃ M₅
पांडवा. ² N₃ B₃ D₄ T₁ G₁ धर्मचारिणः. — ^d) K_o च;
K₃ हि (for ह). K_{1m} ² N₃ V₁ B D कुतो वाम्या (B₃
'द्या' गता इह (B₁ इति; D₅ गतेति च).

4 ¹ S₁ पांडवा ऊचुः (!); K₁ पांडवाः; K_{2.3} S युधिष्ठिरः.
— G₂₋₄ om. 4 and the ref. before 5. — ^a) T₁
प्रयातानेकच. — ^b) ¹ S₁ K₁ देवरूपिणः; K₂ दर्शनाः; ² N₂
V₁ B D (except D₅) एकचारिणः; G₁ वर्णिनः; G₅
'शीलिनः. — ^c) ¹ S₁ K_{2.4} ² N_{1.2} G₅ M_{2.6-8} [S]भिः; K₁
T₂ G₆ M₅ [S]पि; ² N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वै (for हि).
K_o D₅ T₁ ह्य (T₁ नो) भिजानन्तु. — ^d) T₂ G_{1.5.8} M
संगतान् (for सहितान्). ² N₃ मातृसारिणः; G₅ मित्रचारिणः.
K₁ ² N_{1.2} V₁ B D (except D₅) सह मात्रा द्विजपंभाः (K₁
प्रचारिणः); K₂ जनन्या सहितान्द्विजान्.

C. 1. 8229
B. 1. 184. 5
K. 1. 180. 4

ब्राह्मणा ऊजुः ।

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महास्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः सो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।

5 Ś1 K1 S om. ऊजुः (T G2-s om. the ref.).
— " T1 G2-s गच्छामोद्यैव; M7-s गच्छयाद्यैव. Ś1 N8 B
Dn1.n8 D8 G1 पंचालान्. — " K2 N̄ V1 Dn D1
निवेशने. — " Ś1 स (for सु). T1 G M8 सुमहोत्सवः.
— M2-s-s (hapl.) om. from सुमहा up to भविता (in
6^a). T1 इच्छामो भवतो जातुं महत्कौतूहलं हि नः.

6 M2-s-s om. up to भविता (of. v. l. 5). Before
6, T G ins. ब्राह्मणाः. — " Ś1 K0-s N̄ V1 B D G1
एकसार्थः; K2 सार्थः; T1 एहि सार्थः; T2 G2-s एकसार्थाः.
N̄1.s V1 B D (except D8) T G स (for सो). — " N̄2
V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — " D8 T1 अपि (for हि).
— " Da सुमहात्मनः. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 Da D8 (1 hapl.) om. 7^{ab}. — " T2 G M वेदि.
K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्यास्यते
सा स्वयंवरे.

8 " K1 N̄1.s B8 Da T G1-2.s.6 M यज्ञस्विनी. G4
द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8^{ab}, G4 reads 10^{ad} for
the first time, repeating it in its proper place.
— " D8 प्रकोपिनः.

9 " T1 जातो यः पावकाच्छरः. — " K2.s M2.s
सुसमिद्धमहाबाहुः पावकात् etc. N̄2 V1 B D (except
D8) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः.
— After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संजायमाने च वायुवाचाशरीरिणी ।

पुष शिष्यश्च सृष्टुश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 " T1 स्वसा तस्यैव वेद्यां या. — " T1 जाता

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणां ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्द्यायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

तस्मिन्महामखे; G8 सुकुमारी यज्ञस्विनी (of. v. l. 8^b).
— For G4 of. v. l. 8. — " K1 क्रोशः; G1-s केशात्
(for क्रोशात्). Ś1 K1.4 D8 G8 प्रवायति; N̄1.s V1 B
(except B8) Da Dn D1.2.4 M8 प्रवाति वै (M8 च) (for
प्रवायति). T1 स्त्रीरक्षमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा.

11 " Ś1 N̄2 V1 B D (except D8) यज्ञसेनस्य च
सुतां; N̄8 G8 तां यज्ञसेनदुहितां. — " T1 G1.2 M द्रौपदीं
परम (T1 G2 'मां) स्त्रियं. — " N̄1.s V1 B D (except D8)
गच्छामो (Da Dn1.n8 D2.4 'म) वै; T2 G M संगच्छाम.
T1 गच्छामस्त्र चैव द्रष्टुं. — " N̄2 V1 B D दिव्यं; T2 G2.6
देवं; G2-s देशं (for देव); of. v. l. 1^a. T1 तं चैवास्याः
स्वयंवरं.

12 T2 (1 hapl.) om. 12^b-13^c. — " K3 सुधियो
(for शुच). — " M2-s दमात्मानो. K1 D8 T1 द्युतं;
K4 जितं; N̄8 B8 Da G M महा.

13 T2 om. 13^{ab} (of. v. l. 12); G1 om. 13^{ab}.
— " K8 नानादेशात्समा; T1 बलवंतो दुरासदाः. — " D8
G1 कृतार्थाश्च. — " Ś1 K D2.6 S समुपैष्यं (K0 G2 M2.7
'क्ष्यं) ति (T1 समेप्यंतीह). K2 भूरिनाः.

14 " Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 'याः); K0.s N1 D8
M 'धान्दानान्; N̄8 'धान्देयान्; T G 'धं दानं. — " N̄8 D1
जनेश्वराः; G1 नराधिपाः. — " K1.2 G2 भक्ष्यभोज्यं च;
K4 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 'ज्यानि).

15 " T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K2 D1 G1 तु तत्सर्वं; B8 D8
ततः सर्वं. — " T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — " Ś1 K1-4
तं च; K0 D8 तत्र (for चैव). T1 यं च सा क्षत्रियं रंगे

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्राभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुज्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।

भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २०

C. 1. 6944
B. 1. 184. 20
K. 1. 185. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

16 ^a) Ś1 N̄1.2 V1 B D (except Ds) तत्र; G1 Ms-s चात्र (for चैव). — ^b) Gs तत्र (for सूत). Ms-s 'भागधैः'. — ^c) Ś1 नियोधयश्च; T1 निदेश; T2 Gs-s नियोध'. — ^d) T1 समवेतान् (for समे). B (except B6) Da स्वयंवरं; D4 परस्परं (for महा').

17 ^a) Ś1 एकं; T1 एतत् (for एवं). K4 S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा). — ^b) K4 S (except T1) युक्त्वा (for दृष्ट्वा). — ^c) K1 पुरः प्रति; T1 मात्रा सह; Gs रंगं प्रति. K2 Da1 D1 T1 Gs Ms -निवर्त्स्यथ; K4 T2 -निवर्त्स्यथ; G1 -निवर्त्स्यथ; G2-4 Ms -निवर्त्तय (Ms 'त').

18 ^b) Ko S देवरूपानिव स्थि'. — ^c) K4 N̄2 V1 B D (except Ds) संगत्यैकतमं (D2 'रं'); M 'तरं'. T G (except G1) Ms पति (for वरम्).

19 ^a) K2 T2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता. — ^b) N̄2.3 V1 B2.5 Dn D1.5 Gs-3 नियुज्यमानो; Gs शूरस्यमानो. N̄ V1 B1 Dn विजये. — ^c) N̄1.3 भवेत्; S महत् (for बहु). B2 संगत्यान्यतमं वलं (cf. 18^d). — After 19, N̄2 V1 Ds ins.:

1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — ^a) K1 व्रजिष्यामो. T1 वयं सह गमि'; Gs परमं भोजयिष्यामि. — ^b) N̄2 V1 B D चैव; G2-4 देशं; Gs द्वैव (for देव); cf. v. l. 1^d, 11^d. T1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवरं. — ^c) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे). Ś1 K Ds पांचाल्यास्तं स्वयं. T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तोषसंव.

Colophon. T2 G1-s read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि').

— Sub-parvan: Ś1 K N̄2 B2.5 Da Dn1.2 D1.2.4.3 T2 G2.4 (the latter three both times) M3 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 B1 स्वयंवर. — Adhy. name: Ko.4 पांडवप्रस्थानः (K4 'स्थापनः'); N̄1.2 V1 पांडवागमनं; T2 G2.4.5 ब्राह्मण-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 183; D1m 186; T1 165; T2 G2.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134; G1.3 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — S'loka no.: Dn Ms 20. — Aggregate s'loka no.: Dns 6916.

176

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (Ko om. the ref.). — T1, which om. 1, repeats 1. 175. 1 here. — ^a) Ś1 K (except K4) B1.3 Da D1 एवमुक्त्वा. — D1 (marg. sec. m.) S ins. after 1^{ab} (T1, after the repetition of 1. 175. 1), a repetition of 1803* [v. l.: T G सर्वैः Ms भूत्वा (for पार्थोः)]; cf. 1. 55. 20. — ^c) S (T1 om.) राजन् (for राजा). N̄ V1 B Ds G1.2 Ms.5 'पंचालान्.

2 ^a) N̄2 V1 D1 तेषु; B1.3 D4 ते च; Dns.2 ते सु; D2 त्वेनं (for ते तं). — ^b) N̄2 V1 B Dn D1.4.5 वीरा (for राजन्). — ^c) N̄1.3 V1 B D (except Da D2) मुनि (for पथि). A few MSS. तथा.

3 T2 om. 3-4. — ^a) Ms-s तस्मै यथैव. Ko तस्मै पूजां ययार्हा च. — ^b) N̄1 चक्रुस् (for कृत्वा). Ms रहसि (inf. lin. तेन च as in text). N̄2 V1 B2.5 D सकृताः (for सान्निवताः). — ^c) Ś1 K1 चाप्यनु; D2 तदनु. S (T2 om.) कथयित्वाभ्य (Gs 'प्य')नु. — ^d) Ko.3.4 द्रुपदं प्रति; Cd as in text.

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) Ko.4 Ds वनान्युप-वनानि च; T1 Gs सरांसि च वनानि च (by transp.). — ^b) Ms.5 ते (for च).

G. 1. 6945
B. 1. 185. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।

राज्ञा दक्षिणपाश्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १

ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।

ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २

तस्यै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्निवताः ।

कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्दुपदक्षयम् ॥ ३

पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।

तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४

स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।

आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाश्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५

ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।

कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६

तत्र भैक्षं समाजह्वर्त्तार्हो वृत्तिं समाश्रिताः ।

तांश्च प्राप्तान्स्तदा वीराञ्जलिरे न नराः क्वचित् ॥ ७

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।

कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विबुधोति सः ॥ ८

सोऽन्वेपमाणः कौन्तेयान्पाश्चाल्यो जनमेजय ।

दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९

यत्र वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

5 ^a) Gs मधुराः (for शुचयो). — ^b) K1 Bs मधुरः
Gs मधुकाः; Gs पाण्डवाः. Ks प्रियदर्शनाः. — ^{cd}) S1 K
(except Ks) Ns D1 Gs आ (Ks अ)नुपूर्व्येण; Cd as in
text. T1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS.
पांचालान्. Ns V1 B D (except Ds) पाण्डुनन्दनाः.

6 ^a) D1 दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य.
— ^b) Ks स्कंधावारं; T2 G वारान्; Cd as in text.
— ^d) Ns V1 B D (except Ds) Ms-8 निवासं.

7 ^a) Some MSS. भैक्ष्यं. — ^b) K2 Ns Bs Ds
D2.4.5 समाश्रिताः. Ns V1 Dn D1 ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः.
— ^c) Ns V1 B1 Dn D1.5 तान्संप्राप्तान्; G1 प्राक्च प्रां.
K2.8 Ns V1 B (except Bs) Dn D1 S (except T1 Gs.4)
तथा. B1.5 राजन् (for वीरान्). — ^d) Da मानवाः (for
न नराः). — After 7, D1 (marg. sec. m.) T Gs-5 ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाश्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।

ज्ञात्वात्मानं तदारेभे घ्राणायात्मक्रियां क्षमाम् ।

अवाप्य पृष्टयुद्धं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।

सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माद्वयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) Ds T2 ततोरेभे; T1 तदा लेभे; Gs तमारेभे. Ds
T2 घ्राणायात्मक्रियां. T1 Gs क्षमां क्रियां (by transp.).
— (L. 4) Ds T2 स तु; T1 श्रितः; Gs स ते (for सुत-).]
Ds (marg. sec. m.) T2 Gs cont.: T1 Gs-4 ins. after 8:

1807* कन्यादानात् शरणं सोऽमन्यत महीपतिः ।

जामातुर्बलसयोगान्मेते ह बलवत्तरम् ।

[(L. 1) Ds दानं तु; Gs-4 दानादि. Gs सोपश्यत.
— (L. 2) Ds Gs-4 हि (for ह).]

8 ^a) Da कामं तु. T1 स कामो यज्ञसेनस्य. — ^b) T2
Gs.6 ददानीति; G1-4 M ददामीति. T1 दास्यामि कृष्णामिति
वै. — ^d) Bs न चैतं; T1 न चैनं. S1 तु; Cd वि- (as in
text). — After 8, T1 Gs-4 ins. 1807*.

9 ^{ab}) S1 सोन्वेपमाणः; D1 Gs Ms अन्वेप. Ns.8
V1 B D Ms-8 कौन्तेयं. Gs पांचालः कौन्तेयान्. S (except
T1) पांचालो. — After 9^{ab}, D1 (marg. sec. m.)
T Gs.5 ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महात्मना ।

स निष्फलः स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागतः ।

मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।

इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L. 1) T2 Gs वरं दत्तं. — (L. 2) Ds T2 Gs तन्निष्फलं.]

— ^c) Ns.8 V1 B (B1m as in text) D T2 G1 Ms
नानम्यं. — ^d) G1-4 मार्गयामास. Gs-4 वै तदा (for
भारत). — After 9, T Gs-5 ins.:

1809* वैय्याघ्रपद्मसोऽग्रं वै सृजयस्य महीपतेः ।

तद्वनुः किंशुरं नाम देवदत्तमुपानयत् ।

आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिबद्धा महाबला ।

न तु ज्यां प्रसहेदन्यां तद्वनुःप्रवरं महत् ।

[(L. 1) T Gs वैय्याघ्रपाद. Gs महीक्षितः. — (L. 2)
T Gs स धनुः. — (L. 3) T2 Gs.4 ज्यायासीत्.]

10 ^a) Ns V1 B1.8 D (except Ds) T2 Gs.6 Ms-8
समितं; T1 समयं. Ms.8 यंत्रेण समितं लक्षं. — ^d) G1-8
राजन् (for राजा). Ns V1 B D (except Ds) चकार सः.
T Gs M कारयामास कांचनं.

तेन यत्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०

द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।

अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥

वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।

तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२

ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षुः ।

दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३

ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।

तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४

ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।

शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशन्ते च पार्थिवाः ॥ १५

प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।

समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६

प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।

वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७

तूर्यौघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।

चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८

कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

C. 1. 693
B. 1. 155. 19
K. 1. 200. 23

11 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — °) A few MSS. सज्जं. — °) K2 सज्जेन; T G2-4.6 M छिद्रेण; G1 यंत्रेण. N V1 B D सज्जेरेभिश्च (B2 Da D2 'स्तु' (N1 सज्जेरात्तत्). — °) Ś1m K1 संघाय लक्ष्यं. B Da D2.4 यो विध्येत्; G2-4.6 यो विध्यात्. — °) B D2.4 स लभेत्. S च (for मत्). N1 B2 Da D2.5 इमां (for इति). — After 11, Ś1 K D5 ins. an additional colophon (Sub-parvan: Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy. name: Ko.4 D5 द्रुपदवाक्यं. — Adhy. no.: D5 133).

12 Ś1 K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref. — °) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 'व'). — °) N2 V1 B D स्वयंवरमघोः; G1 सर्वलोकेष्वघोः. — °) T1 G2 पांडवाः सर्वे.

13 °) N V1 Dn 'दिदृक्षवः. — T1 G2-4 ins. after 13^{ab} (G2 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13; G3.4 om. 14^{ab}):

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्यकवृष्णयः ।

राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डलाः ।

नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।

मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।

क्रोधेन चाक्षिप्तदृशाः क्षमया पृथिवीसमाः ।

स्वैर्ये मेरुसमा धीराः सूर्यवैश्वानरोपमाः ।

पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधनाः ।

बालवृद्धानृते सर्वे महीपालाः समागताः ।

त्रयस्त्रिंशत्सुराः सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिताः ।

— °) G3.4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — °) G2 कौरवा (for कुरवो). Ko.2.4 N1.8 Da D2 T G1.2.6 M2-3 नृपाः; G3.4 ययुः. — After 13, G2 ins. lines 2-9 of 1810*.

14 G3.4 om. 14^{ab}. — °) K3 N1 T G (G3.4 om.) M3 (inf. lin.). 2-8 समुपागताः. M3.5 नानादेशसमागताः.

— °) N V1 B D (except D5) G2-4 ततोर्चिता; T2 ते ह्यर्चिः. G2-4 महीपाला; G2 नरेन्द्रेण (for राज). — After 14, T1 G2-4 ins.:

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।

वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।

T1 G2-4 cont.: N ins. after 14:

1812* उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।

[T1 G2-4 राजलुपागमनसर्वे द्रष्टु etc.]

15 °) K1 पौरजनः सर्वः; S पुरवरे श्रेष्ठे. — °) Ś1 K1.2 T1 G1.5 M सागरोद्धूतः; K1 'स्वनः; T2 G2-5 'रोपमनिस्त्वेन. — °) K1 D1 S क्षि (G5 क्षि) शुमारगिरि (K1 'क्षिरः; D1 'क्षिरः) प्राप्य. — °) K (except K1) B2 D1.5 न्यवसन् (for न्यविशन्). Ko.2.4 D5 तत्र; B1.3 Da D2 तेयः; B2 तेपु; D1 ते स्त (for ते च). K1 पार्थिव. S न्यविशन् महारथाः.

16 °) S 'त्तरे च. — °) N3 M5 भूमिदेशे.

17 °) D1 T G प्राकार (T1 G2 'साद' परिघोपेतो. — °) B1 (m as in text). 3 संवृतः; G5 सर्वत्र (for सर्वतः). Ś1 K1 D1 समविस्तृतः; K1 N2 V1 B1m.5 Dn D1.5 T2 G2-5 'लंकृतः; N1 B1.2.5 Da 'वस्थितः (B2 'तैः); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G2 M 'वास्तृतः; text as in Ko.2.3 N3 D2!

18 °) Ś1 N1.3 'भूषितः; Ko 'रूपितः; K1 'वासितः. K2-4 Dn3 D1 S (except T1) 'व्यागुरुधूपि (K2.3 'भूषितः. — G3 om. 18^{ab}. — °) B2 'नागरुसिक्तश्च; M2-3 'सिक्तश्च. — °) Ś1 K (except K3) माल्यपुञ्जैश्च. N1 भूषितः. N2 V1 B D 'दामोपशो' (D5 'दामविभूषितः); T1 'दाम-विशोभितः; M3 'दामभिरावृतः.

19 °) D1.2 T2 G2-5 M2-3 नभःस्थल'. — °) K3 N2

C. 1. 0903
E. 1. 185. 10
K. 1. 200. 28

सर्वतः संवृतैर्नदः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
 सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
 सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
 अग्राम्यसमवच्छन्नैरुत्तमवासितैः ।
 हंसाच्छवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
 अस्वाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
 बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिन्नैरैरिव ॥ २२
 तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु खलंकृताः ।
 स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निपेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
 तत्रोपविष्टान्दृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
 राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
 महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
 प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मञ्चेषु च परार्थेषु पौरजानपदा जनाः ।
 कृष्णादर्शनतुष्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
 ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
 ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
 ततः समाजो वयुधे स राजन्दिवसान्वहून् ।
 रत्नप्रदानवहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
 वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽद्भि पोडशे ।
 आमुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
 वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
 अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
 पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
 परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
 स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D2) संवृ(Ks 'भृ')तः (Bs 'तेः) शुभैः;
 M (except Ms) संवृतो नदः. — १) Ns V1 B D T
 G1 (by oorr.).s (sup. lin.). Ms.s 'तोच्छ'(Da 'च')यैः.
 20 १) T G (except G4) 'जालवित्तैः; Ms 'माला-
 संयुक्तैः; Ms-s 'मालासंवीतैः. — १) S1 Ks Ns V1
 Dns 'भूषणैः.

21 १) K4 'समवस्थानैः; Ns V1 B1 T1 स्नादमसम'; D2
 'वसनच्छन्नैः. — १) S1 Ko-2.4 'भूषितैः; Ks N1.s T2 G
 M 'भूषितैः; T1 वितानध्वजशोभितैः. Some MSS. अगुरु-
 (for अगुरु). — Ko om. 21^a-22^b; G1 om. 21^{ed}. — १) Ks
 हंसांग'; K2.4 D2.5 हंसात्र'; N2.5 V1 B2.5 Dn D1
 हंसांशु'; B1.5 Da हंसांस'; S हंसवर्णैश्च.

22 Ko om. 22^{ab} (of. v. 1. 21). — १) N1.s S
 'पथ(T2 Gs 'पथि; G1 'पदैर')द्वारैः. — १) K4 'शोभनैः;
 Ms-s 'शोभिभिः. — १) S1 K (except Ks) Ms 'विन-
 द्वांगैः; N1.s 'निबद्धांगैः; T2 G2-4 'विदिरधांगैः.

23 १) T2 G सदान्योन्यं. — १) N1 निपेदुर्बसुधाधिपाः.
 24 १) S1 K N1.2 V1 Ds महाबल'; S महासत्त्वान्पृ-
 थरजनाः (T1 G1 'नान्). — १) Ms-s नरसिंहान्. — १)
 Ko.2.4 Ds दिव्यचंदनभूषितान्; S सृष्टन्नगनुलेपनान्.

25 १) T1 G1 महाप्रसावान्. S1 D2s D1 Gs ब्राह्मण्यान्.
 — १) G1 स्वराष्ट्रस्य हि रं. — १) Gs धर्मस्य लोकस्य.
 — १) K (except K1) D2.5 T1 Gs Ms स्वकृतैः. Gs
 स्वकृतैक्यभाशुभैः.

26 १) S ततो मंचातिमंचेषु. — १) S1 पश्यन्तस्तान्.

नुत्तमान्; K (except K1) Ns B Da D1.2.4 'पदो जनः.
 — १) Ns V1 B D 'स्विच' (for 'तुष्टय'). S1 पौराश्च
 (for सर्वतः). Ko.2.5 Ns B Da D1.2.4 समुपाविशन्. S
 उपोपविशन्; सर्वं याज्ञसेनीं दिदक्षवः.

27 S1 K1.3.4 (hapl.) om. 27^{ab}. — १) B2 T1 स्वेव;
 T2 G M चैव (G1 स्वेश्च) (for ते च). — १) Some MSS.
 पंचाल'. Gs पांचालदेशस्य. — १) S1 जानपदास्तथैव च(!);
 G2.4 'स्तामनिदितो.

28 १) Ks B1 Da D1 Gs M वयुधैः. — १) G1.2 Ms
 स राजा. — १) K1 रंगप्रधमन' (sio); K2 'प्रधान'; Da
 D1.3 'प्रवाल'.

29 १) Ms.s पुरोत्तमे; Ms-s हि पोडशे. — After
 29^{ab}, D4 (suppl. fol., sec. m.) ins. a passage of 50
 lines given in App. I (No. 98). — १) S आमुता
 (Ms-s 'त्य) शुद्धवसना.

30 १) Ns V1 Dn D1.4.5 मालां च स(Ds चित्ता)मु-
 पादाय; Gs वीरकां सज्जमादाय. Cd वीरकांस्यं (=मालां) as
 in text. — १) Ns V1 Dn D1.4.5 कांचनीं समलंकृतां; T2
 G1.4.5 कांचनैः स'. — १) K4 द्रौपदी शोषितां वरा; S
 द्रौपदी दुपदाल्मजा.

31 १) Ko.4 ब्राह्मणर्षभः. — १) N V1 B D विधि-
 वत्तदा; Ms-s हविषा तदा.

32 १) K1.4 N V1 B (except B1) D (except Dns
 D1) T2 G1.4.5 Ms.s संतर्प'; Ks तर्पयित्वा तु. — १) N1.s
 Dn1 ब्राह्मणं. S1 K1 स्वस्ति वाचयन्. — १) S1 K1.4 Da1

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
 निःशब्दे तु कृते तस्मिन्ष्टष्टुश्रो विशां पते ।
 रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
 वाक्यमुञ्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
 इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः
 शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
 यच्चच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं
 समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
 कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
 तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
 कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
 तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
 पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
 नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
 संकीर्तयंस्तानृपतीन्समेतान् ॥ ३६

C. 1. 9980
 B. 1. 165. 37
 K. 1. 200. 52

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पदसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

Gs M वादयामास. Gs सर्व हि. — “) K1 च सर्वशः
 (for समन्त’).

33 °) D1 याज्ञसेनो (for दृष्ट’). — After 33^{ab}, K4
 N1.2 V1 B2.6 Dn2 D1.2.4.5 ins.:

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेवदुन्दुभिनिःस्वनः ।
 — “) Ks N V1 B2 Dn D4.5 Gs Ms-3 रंगमद्ये; B1 D1
 ‘मध्यं; G1 जनमध्य. — “) S (except T1 Gs) गंभीर-
 निस्वनः. — “) Ms-3 वाक्य(M1 ‘च)मुचैर्. — ‘) G1
 श्लक्ष्ण धर्मवदुत्तमं.

34 Ks om. 34-36. Before 34, Ko.4 Ds ins.
 दृष्टद्युन्न उ’; S (except Ms-3) दृष्टद्युन्नः. — “) Some
 MSS. लक्षम्. — °) Ś1 शृण्वन्त्विमे; N1 ‘तु ये. S क्षत्रियाः
 (for पार्थिवाः). Ś1 एव सर्वे (by transp.). N1.2 V1 B
 D (except Ds) मे भूपत्यः समेताः. — “) N2 V1 B D
 छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं. — “) Ko.4 समापयध्वं; K1
 संमर्द’; K2 समर्थ’. N2 V1 B D लक्ष्यं (N2 V1 Dn D1
 शरैः) शितैर्गोमचरैर्दशार्धैः; Gs समाददे पंचभिन्नापि वाणैः.
 Cd cites खगमैः (as in text).

35 Ks om. 35 (of. v. l. 34). — “) N2 V1 B D
 द्युतन्महकर्म करोति यो वै. — “) G1 तस्यैव. M (except
 Ms) भविता (for भगिनी). B2 Da D2 ममैषा. — “) S
 (except T1 G1.2) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रव्रीमि.

36 Ks om. 36 (of. v. l. 34). — “) Gs तेनैवम्; Gs
 तामेवम्. — °) Ds S इति (for अभिः). N2 V1 B Da
 Dn D1.4 ‘दं तां भगिनीमुवाच. — “) N2 V1 B2.6 D
 (except Ds) भूमिपतीन् (for तानृपतीन्).

Colophon om. in Ks. — Major parvan: T2 G M
 संभव’ (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 Ko-3 N2 B

D2.4 T2 G1.4.6 Ms.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 Dn2 Ms
 स्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name: Ko.4 Ds द्रौपदी (Ko
 om.) रंगवतरणं; N1.2 V1 दृष्टद्युन्नवाक्यं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dn2 184; D1 80 (read
 180); D4m 187; T1 183; T2 G1.4.5 135; G1.2 137;
 Gs M 136. — S’loka no.: Dn 36; Ms 37. — Aggre-
 gate s’loka no.: Dn2 6952.

177

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — “) Ko N2 V1 B D
 तथा; K3 शलः; Ms.5 शमः (for समः).

2 “) N V1 B D वायुवेत’. — °) Ś1 भीमवेश’;
 Ko.3.4 ‘वेगोपर’; N1 ‘वाणधर’; N2 V1 B1.6 Da Dn D1
 G1 ‘वेगरव’; D2 T ‘वेगरथ’; Ds ‘वेगघन’; G2-4 ‘वेगरथ’;
 Gs ‘वेगरत’; Gs ‘वेगश्च वीर्यवान्. — D1 (hapl.) om.
 2-3^d. — “) T1 G2 बलाकश्च; Gs ‘किश्च. — “) N2 V1
 B (except B2) Dn D1 करकायुर्.

3 D1 om. 3 (of. v. l. 2). — “) Ko.3 Ds T G Ms
 सकुंडलश्च (G1 ‘लिश्च). Ś1 K1.2 चित्रवेदी (K1 ‘धी). N2
 V1 B Da Dn D2.4 कुंडज (N2 V1 B2 Dn ‘क; D2.4
 ‘ल) शिखसेनश्च. — °) Ś1 सुवर्चः; K (except K1) B2 Da
 ‘चो. — “) Ś1 D2 Ms-8 बहु’; K2 ‘शीली; B2 बल’.
 — “) Ko.3.4 कुंडलो; N2 V1 B2 Dn तुहुंडो; B1.2.6 Da
 D2.4.5 मुकुटो; S कुंडली. B2 T1 विकचस्. — After 3,
 D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकलः करी ।

[T1 G1 Ms.5 संदीपी; T2 G4-8 सदीपी; Ms-8 संजीवी.]

4 “) K4 शूराः (for वीराः). — “) N1 समुपागमन्;
 D2 ‘पस्थिताः. — “) N2 V1 Dn D1 असंख्याता (for

१७७

C. 1. 6981
B. 1. 186. 1
K. 1. 201. 1

घृष्टद्युम्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
 विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
 युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
 उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
 सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
 नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
 एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
 शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
 शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
 एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
 अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थं समलंकृतौ ॥ ६
 बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।

सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७
 विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
 वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
 अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
 सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
 सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
 अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
 समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
 जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
 पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
 मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
 रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
 कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
 समवेतास्त्रयः शूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ १४

शते). Ś1 महाबलाः (for 'त्मानः'). — १) N2 V1 Dn D1
 पार्थिवः; S समेताः (for प्रथिताः). K2.3 क्षत्रिया भुवि;
 S देवरूपिणः.

5 १) K T2 G1.2.4 'निश्चाच' (K1 'निः सव' लश्चैव; N
 V1 B D G2 Me-3 'निः सौबल'; T1 'निश्चाशल'; G2 Me
 'निश्चापल'; G2 'निश्चाचलै'. — २) S महाधनुः (G2 'रथाः')
 (for बृह). — ३) B2 Da D2.4 S पुत्राः. Ś1 K D2
 प्रकीर्तिताः (for समा').

6 १) D2 द्रोण' (for भोज'). — G2 om. 6-8.
 — २) N1 समागतौ; Me-3 सवने तौ. — ३) Many S
 MSS. त्वदर्थः.

7 G2 om. 7 (cf. v. 1. 6). — १) Ś1 K1 बृहत्सौ (K1
 'सौ' मणि'; K2 D2 बृहत्सुमणि'; M (except Me) बृहत्तौ
 मणि'. — २) N2 V1 B D (except D2) पार्थिवः (for
 वीर्य'). — D2 (hapl.) om. 7-8. — ३) N V1 B D
 (except D2; D2 om.) सहदेवजयत्सेनौ. — ४) N2.3 V1
 Dn D1 पार्थिवः (for मागधः).

8 G2 om. 8^{ab}; D2 om. 8 (cf. v. 1. 6, 7). — १) K2
 सुशम्बा च; N2.3 V1 Dn D1 सुशर्मा च; G2 सबंधुश्च; G2

सबीज'; G2 सविंदु'. — १) K2 पार्थिवः; K4 'वाः; S
 वीर्यवान्.

9 १) N1.2 अवित्तः; N2 V1 B1 (m as in text). 2.5
 Dn D1.2 सुकेतुः; B2 D4 अवित्तः; Da अवित्तः (for अभि').
 N2 सहपुत्रश्च. — २) K1 N2.3 V1 B2 Dn D1.4 सुनाम्ना; S
 वसुना. K1 N2 B2 Da अथ (for च). — ३) K2.2.4 N
 V1 B1.5 Dn D1.4.5 M2.5 सुचित्रः; B2 'जितः; G1 'मित्रिः.
 — ४) K2 वृत्तः; G2 वृत्तः (for वृकः). T2 G2.5 सत्यव्रतस्.

10 Ś1 K1 (hapl.) om. 10^{ab}. — १) B2 नीलश्चोप्रायुध'.

11 १) T G 'श्रद्धश्च. — २) B (except B2) Da D2.4
 चित्रसेनः; G2 इन्द्र'. K2.2.4 D2 च वीर्यवान्; S च पार्थिवः
 (for प्रताप'). — ३) S (except G2) जरसंधः. D2 S
 स (G2-4 च; M2 सु) पुत्रश्च (G1 'स्तु). — ४) K2.2.8 N1
 B2.3 अदंडो; K4 N2.3 V1 Dn D1 विदंडो.

12 १) K (except K1) B Me-3 तामलिप्तश्च. G1
 कलिगाधिपतिस्ताम्र. — २) Ś1 K1.2 पटना'; D2 यवना';
 M2 वर्तना'. N1 S महान् (for तथा).

13 १) K (except K1) S सह पुत्रैः. S महाबलः.
 — २) K2 रुक्मांगदे विचित्रेण.

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
 बृहद्वलः सुपेणश्च शिविरौशीनरस्तथा ॥ १५
 संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेष्वथ वीर्यवान् ।
 साम्बश्च चारुदेणश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
 अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
 विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
 वीरो वातपतिश्चैव झिङ्गी पिण्डारकस्तथा ।
 उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्ण्यस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
 उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
 वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
 एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
 विध्वेत् य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२

C. 1. 7004
 E. 1. 188. 24
 K. 1. 201. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

14 D₁ (1 hapl.) om. 14^b-15^c. — ^b) Ś₁ N₂ V¹
 B_{1.3} D_n पुत्रश्चास्य; T₁ 'श्वेव; G₅ 'स्त्वस्य. Ś₁ N₂ V₁ D_n
 'रथः. — ^c) K_o D₅ त्रयः पुत्राः. — ^d) K₄ बलः; T₁ चलः
 (for शलः).

15 D₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) A few
 MSS. काम्बोजो. — ^b) K_{o.2.4} N₁ V₁ B_{1.6} D_a D_n D₂
 पौरवः (for कौ). — ^c) S (except T₁ G₅) सुवेपथ्वः.
 — After 15, N (for D₁ see below) ins.:

1815* पटचरनिहन्ता च कारुपाधिपतिस्तथा ।

[K (except K₄) D_a D₂ करुपा.]

On the other hand, S ins. after 15:

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्राक्ष्यस्त्रेताप्रयो यथा ।

आसनेषु विराजन्ते आशामागत्यमाश्रिताः ।

D₂ (marg. sec. m.) ins. 1815* after 1816* (v. l. in
 line 2 of 1816*: भृशमादित्यसंनिभाः for the posterior
 half).

16 ^{ab}) K₁ रोहिण्यश्च (for रौक्मि). S संकर्षणो
 रौहिण्यो वासुदेवश्च वीर्य. — K₁ om. 16^c-17^b. — ^c)
 Some MSS. शंबश्च. — ^d) Ś₁ सारणीयो गदः; K₄
 सारणश्चांगदः; N_{2.3} V₁ B₃ D_n D_{1.4} प्रायुस्त्रिः सगदः (D₁
 'गण'); M₅₋₈ सारणो निशठस्तथा.

17 K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) K₄ S स (K₄
 T₁ सा)त्यक (G_{1.2} 'ग)श्चैव (G₅ सात्विकश्चैव). — D₂ om.
 17^b-18^c. — ^b) N₁ V₁ B D (D₂ om.) महाम (B₃ D₄
 'द्यु)तिः. S युयुधानश्च सात्यकिः. — ^d) K₁ तथा (for
 पृथुर). M₅₋₈ पृथिवीं पृथुरेव च.

18 D₂ om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^a) N (D₂
 om.) विदूरथश्च. K₁ कद्रुश्च; T₁ G_{2.6} M₅ कण्वः; T₂
 M_{5.6-8} कङ्कः; G_{1.8-3} कर्णः (cf. l. 1. 173^d and v. l.).

— After 18^a, K₅ ins.:

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।

आगतास्त्व हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।

कृतवर्मा च हार्दिक्यः (= 17^c).

— N ins. after 18^a (K₂ after 1817*; D₂, which om.
 17^b-18^a, after 17^a):

1818* शङ्खश्च सगवेपणः ।

आशावहोऽनिरुद्धश्च.

[(L. 2) K_{o.2.4} B (except B₃) D (except D_n)
 आ (B_{1m} यु)गावहो.]

— ^b) B_{3.5} D_{1.2} शमीकः; G₂ समीरः. K_{o.3.4} समरेजयः;
 N₁ V₁ B D G_{1.6} M₅ सारमेजयः; T₁ सारणो जयः. — ^c) N₁
 D₅ S दानपतिश्चैव. — ^d) Ś₁ बली; K₁ हली; K₂ D₁
 झली; K₄ भिली. T₁ झिहिवान्नारगस्तथा; T₂ झिङ्गी
 पिंगरवस्तथा; G₁ झिङ्गी विंगकरः; G₂₋₅ M_{2.5} झिङ्गी (G_{4.5}
 झली; M₅ सीलवी) पिंग (G₂ पिंज; G_{2.4} लिंग)रकः; G₅
 बाह्लिवांगारकः; M₅₋₈ सली पिंगरथ. — K_o om. 18^a-19^d.
 — ^f) K₁ वृष्णयोमी प्रं.

19 K_o om. 19 (cf. v. l. 18). — ^b) D₁ अथ (for
 च). G_{2.5.6} बृहद्रथः. — Da (hapl.) om. 19^{cd}. — ^c)
 K₂ बृहद्वको; G₃ जयद्रथो. — ^d) B₃ महाबलः. S
 श्रुतायुरथ वीर्यवान्.

20 ^a) S कितवो. — ^b) N_{2.3} V₁ B D मतिमान्; G₁
 विक्रान्तः. — ^c) Some N MSS. कोशला; T₂ G (except
 G₁) कौसला. S महान्. — After 20, D₅ S ins.:

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।

बृहद्वलश्च बलवात्राजा चैवाय दुर्जयः ।

दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबलः ।

चेदीनामधिपो वीरो बलवान्तकोपमः ।

१७८

C. 1. 7005
B. 1. 187. 1
K. 1. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २
परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः
संकल्पजेनापि परिश्रुताङ्गाः ।

कृष्णा ममैपेत्यभिभाषमाणा

नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३
ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४
कन्दर्पवाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं
द्रेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५
अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3-4, of. lines 2-3 of 1828*.]

T1 G2-1 cont.:

1820* प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितीश्वराः ।
On the other hand, K1 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4
ins. after 20:

1821* सिन्धुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 ^a Ś1 K Ds क्षितौ (for मुवि).

22 ^a N (except K2 Ñ1) T1 Gs भेत्स्यन्ति; T2
G1.2.4-6 M विध्यन्ति. — ^b Ś1 K1 Ñ V1 B (except B6)
Dn D1 Ms. s त्वर्थे. Some MSS. लक्ष्म. — ^{cd} Ś1
विद्यते; K1 विद्यते. Ko-2 Ñ2.8 V1 B D य इदं. B Da
D2.4.5 वरयेथाद्य तं शुभे (by transp.). S वेद्धा तु यो
मवेदे (T1 'ते') पां तं वरं वरयस्व वै.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan: Ś1 K1-1 Ñ3 B Da Dn1.n2
D2.4.5 T2 G2-1 Ms द्रौपदीस्वयंवर; Ms स्वयंवर; T1 संभव.
— Adhy. name: Ko. 2.4 Ds राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G2-4.6
क्षत्रियाणु (Gs 'त्रियः; G4 'याणां') वर्णनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dns 185; D1 181; D4 m
187; T1 184; T2 G2.4.5 136; G1.3 138; G6 M 137.
— S'loka no.: Dns 24 (Dn1 25); Ms 26. — Aggre-
gate s'loka no.: Dns 6976.

178

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except Ms) om. उवाच.
— ^a B3 कुण्डलिनो (m as in text). — ^b Ñ2.8 V1 B
D (except Ds) नरेन्द्राः (for समेताः); of. 4^a, 4^b. Ñ1
'रं स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणाः. — ^d B6 सर्वे समापेतुर. Ś1
(sup. lin.) K1 अलंकृतेन; Ñ2.8 V1 B D (except Ds)
उदायुधास्ते.

2 ^a S वीर्येण रूपेण (by transp.). Ko. 2 Ñ1 T1 G1
वलेन चैव. — ^b Ñ2.8 V1 B1.3.5 Dn D1 शीलेन; B6 Da
D2.4 तथैव (for धर्मेण). Ś1 K1 शीलेन; K2 चार्थेन; Ñ2
V1 B1.6 D (except Ds) वित्तेन; Ñ8 वृत्तेन; B2.5 चैवाथ;
T1 धैर्येण (for चैवापि). G6 उत (for च). — ^c Ś1
समृद्धवेगाः; Ñ2.8 V1 B D समिद्धदर्पा. T1 Gs (by corr.)
दशधा प्रभिन्ना; M मदवेगभिन्ना.

3 ^a Ś1 K1 स्पर्धयै. Ś1 वीक्ष* ; K वेक्ष्य*. — Ko
om. 3^{be}. — ^b K2-4 Ñ V1 B D M अभि- (for अपि).
— ^c K1 Ñ2.8 V1 Dn D2 T1 G2.4.6 ममैवेत्य* ; Ñ1
ममायास*. — ^d Ñ1 सहसोदतस्थुः; Ñ2.8 V1 B D
'सोदतिष्ठन्. S नृपाः समुत्पेतुरथा (G1 समुत्पत्य तथा) सनेभ्यः.

4 ^b Ñ1 T G (except G1) Ms. 8 जिहीर्षमाणा. — ^c
Ś1 K1 वरं शिवं (for चक्रा*).

5 ^a G1 'वाणेन नि'; G2 'वाणादिनि'; Mc-8 संकर-

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
 यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६
 दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
 देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
 विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
 गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोग्रिभिः ॥ ७
 हलायुधस्तत्र च केशवश्च
 वृष्णयन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
 प्रेक्षां स चक्रुर्दुपुंगवास्ते
 स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
 दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-
 न्पञ्चाभिपद्मानि वारणेन्द्रान् ।
 भस्मावृताङ्गानि वव्यवाहा-

न्यार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९
 शशंस रामाय युधिष्ठिरं च
 भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
 शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
 जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
 अन्ये तु नानानुपपुत्रपौत्राः
 कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
 व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
 संदृष्टदन्तच्छदताप्रवक्त्राः ॥ ११
 तथैव पार्थाः पृथुवाहवस्ते
 वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
 तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे
 कन्दर्पवाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

C. 1. 7016
B. 1. 187. 12
K. 1. 202. 12

जेनाभिनिः. — १) Ko कृष्णाग्रैस्; Gs कृष्णांगैस्. T₂ G M₃. 5 तेः; M₃-3 तैः (for ते). — २) Da D₂. 4. 5 रंतेवतीणां. T G (except G₁) *स्मजार्थैः. — ३) K₂ द्वेष्ट्यांश्च; N₁ द्वेष्ट्यं हि; N₂. 3 V₁ B₁ (m as in text). s. 6 D (except D₅) द्वेष्ट्यं प्रः; T₁ G₂ द्वेष्ट्याणि; G₁. 2 द्वेष्ट्यान्वि- (for द्वेष्ट्यान्विह). G₁ च; G₅ हि (for स्वि). Da ते च; S सर्वे (for तत्र).

6 १) T G (except G₁) च (for अथ). B₅ आदित्य-
 रुद्रा वसवोऽश्विनौ च. — २) B Da D₂. 4. 5 विश्वे (for सर्वे).
 S₁ K₁ पितरस्तथैव. — ३) T G₃-6 धर्मैः; G₁ शक्रं (for यमं).

7 १) B (except B₅) चारणा गुह्यकाश्च (by transp.).
 — २) K₄ नारदतुंगवरी च; D₂ T₁ G₅. 6 नारदः पर्वतश्च.
 — ३) N₂. 3 B₃ Dn D₁. 4. 5 सहसाप्सः; B₁. 5. 6 Da D₂ T₁
 सह चाप्सः (Da₁ om. च); T₂ G M सहिताप्सः.

8 १) K₁ स; N₁ T₂ G (except G₅) M₃-3 तु (for
 the first च). N₂. 3 V₁ B D (except D₅) तत्र जनार्दनश्च.
 — २) B₅ Da D₂ चापि (for चैव). S₁ K₁. 2 N₂ V₁ Dn
 D₁ प्रधानं. — ३) S प्रेक्षां बभूवुः. K₄ युधि पांडवाश्च.
 — ४) S हि (for च). N Dn D₁ महांतः (for बभूवुः).

9 १) N B D तु (B₅ च) (for हि). K₅ मत्तगजेन्द्र-
 कल्पान्; D₁ मत्तगजेन्द्रविक्रमान्; G₂ पांडवयोधमुख्यान्.
 — २) Ko B₅ (m as in text) T₂ G₁ पंचाभिपद्मान्; K₂
 (by corr.) D₅ पञ्चाभिपद्मान्; N₅ V₁ *भिरूपां; B₁ (m as
 in text) Da Nilp पंचातिः; Dn₃ तिरुद्रान्; T₁ Nilp
 *तिमत्तान्; G₂-3 पञ्चाभिपद्मान्; M *भि(M₅ *नि)पत्मान्
 (sio); Arjp (?) as in text. — ३) S₁ K N₂. 3 B D

कृष्णः प्रदध्यौ. N₂. 3 B D (except D₅) यदुवीरमुख्यः
 (for स यदु). N₁ V₁ पार्थान्प्रदशांश्च यदु.

10 १) S₁ K₂ N B₁. 5 Dn D₁ T₁ स (for च).
 — २) N V₁ B₅ Da D₁. 4 T₁ G₁ M त- (for the first च).
 K₄ च यदुप्रवीरौ; S (except G₃. 4) यमजौ च वीरौ.
 — ३) N₁ M₃ तांश्च समीक्ष्य. N₂. 3 V₁ B D (except D₅)
 तान्प्रसमीक्ष्यः. — ४) N₁. 2 V₁ Dn₁. n₂ ददर्श ह.

11 G₅ om. 11^{ab}. — १) B₅ अन्ये च; Da अन्येपि; T₂
 G₂. 5 नान्ये तु. N₂. 3 B D वीरा (for नाना-). — For 11^b
 V₁ subst. 5^b! — २) N B D (except D₅) न तान्वे;
 V₁ S भ्रमन्तः (for भ्रमन्तीं). — ३) N₂. 3 B D (except
 D₅) नेत्राः; S संदृष्टताम्रोऽज्वलदंतवक्त्राः.

12 १) S वीराः (for पार्थाः). G₅ पृथुवाहुवर्णाः. — २) S
 पार्था (G₁ तथा; G₂ पार्थौ) (for वीरौ). S₁ K चापि (for
 चैव). K₂ महाप्रभावौ. — ३) G₃ ते द्रौपदीं वीक्ष्य.
 — ४) N₁ B (except B₅) Da D₂. 4 वाणानुगता. — After
 12, G₂. 4 ins.:

1822* देवाश्च सर्वे सगणाः समेताः

स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।

रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च

शक्रं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च

देवर्षयश्चाप्सरसां गणाश्च ।

[Cf. 6 and 7^{ad}.]

13 १) V₁ सुराणि. Ko च; B₁m वै (for तत्).

C. 1. 7017
B. 1. 187. 9
K. 1. 202. 13

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनेर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंवाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।

तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्वनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नान्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— ^a) S 'यक्ष' (for 'सिद्ध'). — ^d) N̄ B D (except Ds) पुष्पैर् (for माल्यैर्).

14 ^a) N̄ 1 शंखस्वनैर्. Ko. 3.4 'नादितं च. S समा-
हृतैर्दुन्दुभिभिश्च राजन्. — ^b) S राजा (for बभूव). — ^d) S
'पणवानि (Gs 'वस्य; M 'वानु) नादितं. — After 14,
S ins.:

1823* समाजवाटोपरि संस्थितानां
मेघैः समन्तादिव गर्जमानैः ।

[Gs गर्जितानां (for गर्ज).]

15 ^a) Bs Ds समेताः; Gs श्रमेण (for क्रमे). — ^b) N̄
B D कृतविक्रमास्तु (N̄ Bs Dn D1 'श्च); V1 गतविक्रमास्ते.
— After 15^a, Ks. 4 N̄ V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशास्वशल्ह-
द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ।
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्र-
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥

2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्रा
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
किरीटहाराङ्गदचक्रवालै-
र्विश्रुतिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते ।

अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1^a) Ks. 4 B1. 8 Da 'शल्या. — Ks
om. 1^b and 1^d. — 2^a) = (var.) 11^a. — 2^b) Ks
यथाक्रमं; Ds अन्वाक्रमन्. — 2^c) Bs Da D2. 4 द्रुपेण (for
वीर्येण). N̄ 1 चर्षमानाः (for नर्दं).]

— After the above, Ks ins. 1827*. — ^d) Some
MSS. सज्यं. S1 K1. 2 N̄ V1 B D मनसा (for तरसा).

16 ^a) B Da D2. 4. 5 स्फुरि (B1 'र) ताधरोष्ठा. — ^b)

Ko. 2-4 Ms-8 निष्पिष्य; K1 Ms (inf. lin.) निकृष्य; N
V1 B D विक्षिष्य (D1 विकृष्य); T G Ms निष्पीड्य (T
निपीड्य; Gs निष्पिष्ट). — ^c) T1 पतित्ता च भूमौ (for
धरणी). — ^d) K1. 4 दीनाश्च दृ; K2 दीनाः प्रदृ. S1 K1
N̄s विभग्नचित्ताः; Ds विभिन्नगात्राः. N̄ 1 दृश्यन्ति ह स्म
प्रविभग्नचित्ताः; N̄ 2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 यथावलं शैक्ष्य-
गुणक्रमाश्च (B1. 8 m. 8 Da1 D1 'क्रमाश्च; B2. 8 'प्रधानाः); S
दृश्यन्ति (T2 G1 M 'त) तत्र प्रतिभग्नदर्पाः. — After 16,
Ks N̄ 2. 8 V1 B D ins.:

1825* गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयांबभूवुः ।
while G1 ins.:

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभिः
दृष्ट्वा धनुःक्षोभमुदाररूपा ।
जहास राज्ञां बहुवीर्यभाजां
लीलाविलासाद्धितलोचनान्ता ॥

17 ^b) Ks N̄ 2. 8 B3 m. 8 D विस्रस्तहारांगदचक्रवालं (Ds
'कुण्डलं च); N̄ 1 निक्षिप्त; S विध्व (M 'स्र) स्तनानाभरणांवरस्त्रजं
(T Ms 'स्त्रज; Gs. 4. 8 स्रजः). — ^c) Ks N̄ 2. 8 V1 B D
विनिवृत्तकामं; S (except T1) च निवृ. — Ks ins. after
1824*: N̄ 2 Dn D2. 4. 5, after 17:

1827* 1) सर्वाङ्गपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णे
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।

उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं त-
त्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥

2) दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
मित्रवा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ-
मलमिसोमार्कमथाकंपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निश्चितवादेषु नराधिपेषु ।

कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८

C. 1. 7033
B. 1. 137. 29
K. 1. 202. 39

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

3) दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
र्जगाद नाहं वरयामि सुतम् ।
सामर्पहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1°] D₂ तूणं धनुस्तत्तमं च. — 2°] D₂ भित्त्वा लक्ष्यं
लब्धवन्तं च कृष्णां. — 3°] K₄ सूर्यजः (for सूर्यं).]
— K₄ N₂ Dn D₂. 4. 5 cont.: S (G₂ om. lines 5-10)
ins. after 17:

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽभ्याशमागम्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उरथाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः ।
तदभ्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) D₂ एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वैः. —
For lines 2-3 cf. lines 3-4 of 1819*. — (L. 2) D₂ om. line 2. — (L. 3) K₄ Dn D₂. 4. 5 Ms-3
दमघोषसुतो. N₂ Dn T₂ G (except G₁) धीरः. D₂
अंतकोपमः; S (except G₂. 4) महाद्युतिः. — After line
3, T₁ Ms-3 read (for the first time) line 6 (v. l.: T₁
राजां समक्षतः for गिरिरिवा), repeating it in its proper
place. — (L. 4) S तमप्या (Ms-3 "ध्या")रोप्यमाणं तु
मापमात्रेभ्यताडयत्. — After line 4, T₁ reads (for the
first time) lines 7-8, repeating them in their proper
place; while T₂ G₂. 4. 5 ins.:

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्ग्या वियन्मुखः ।

संरंभात्कोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G₂ ins. after line 4: Ms, after line 6: T₁
G₁ Ms. 6-8, after 1828*:

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।

धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T₁ ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G₂ Ms) ins.:

1831* कम्बुग्रीवः पृथुर्व्यसो मत्तवारणचक्रमः ।

मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D₂ om. line 6. T₁ G₁. 8. 4. 5 Ms. 6. 7 भागम्य.

For line 6, Ms repeats line 4 (with the S reading).

— After line 6, S (except G₂ Ms) ins.:

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्ममात्रेभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T₁ G₂ विध्यमानस्तु. T G₂-8 बाहुभ्याम्.

— (L. 8) D₂ om. line 8. G₂ उरथाय सहसा. G₂. 8

Ms-3 स्वराष्ट्रमभिः. — Ms om. line 9; T₂ G₂-8 Ms om.

line 10. — (L. 10) T₁ G₁ Ms-3 तमप्यारोप्यमाणं तु

मुद्रमात्रेभ्यताडयत्.]

— After 1828*, T₁ G₁ Ms. 6-8 ins. 1830* (T₁ further

ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then

after 1830*, T₁ ins.:

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सर्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।

धनुषा सोऽपि निर्भूत इति सर्वे भयाकुलाः ।

एवं कर्णे विनिर्भूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।

चक्षुर्भिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।

दृष्ट्वा कर्णं विनिर्भूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]

निराशा धनुषोद्धारं द्रौपदीसंगमेऽपि च ।

ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।

मानी दृढाक्षः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।

उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।

विलोक्य द्रौपदीं दृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् । [10]

स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यथा ।

स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।

आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।

मा स उत्थानमपतद्दङ्कुल्यग्रे स ताडितः ।

स ययौ ताडितस्तेन व्रीहस्त्रिव नराधिपः । [15]

— After 1828*, T₂ G₂-8 (T₂ G₂ om. lines 2, 3, 5) ins.:

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्रमात्रेभ्यताडयत् ।

स पपात महीं रङ्गादर्थयोजनदूरतः ।

तथैवागात्स्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।

ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।

धनुरभ्याशमागम्य तोलयामास तद्वनुः । [5]

१७९

C. 1. 7034
B. 1. 188. 1
K. 1. 203. 1

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याजिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३

तं चाप्यारोप्यमाणं तद्रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।

[Lines 4, 6 = (var.) 1830*.]

This is followed in G_{2.4} by lines 1-6, and in G₆ by lines 7-13, 15 of 1833*.

18 ^a) Ś1 K₁ संग्रासजने. N₁ समीक्षन्; G₂ समासे (for समाजे). — ^b) Ś1 निक्षिप्तनादेपु; K₁ दानेपु; N₁ पादेपु; N₂ चापेपु; S नि (G₁ वि) क्षिप्तशस्त्रेपु; Cd विक्षिप्त-वादेपु. N_{2.3} V₁ B D (except D₆) जनाधिपेपु. — ^c) Some MSS. सजं. M₆₋₈ समरं (for सशरं). K (except K₁) V₁ D₆ S च; N B₆ Da Dn D_{1.4} प्र; B_{1.3.6} D₂ नृ (for स). G_{2.4} चीरः. — After 18, T₁ G₆ ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-

मुदारधीर्दृष्टिगुलप्रवीरः ।

जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं

हस्तं गतां पाण्डुसुतस्य मत्वा ॥

न जजुरन्ये नृपवीरमुख्याः

संछन्नरूपानथ पाण्डुपुत्रान् ।

विना हि भीष्मं च यदुग्रवीरौ

भीष्मं च धर्मं सहसोदरांश्च ॥

In G₆ this is followed by 1837*.

Colophon om. in G₆. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K₁₋₃ N₃ B Da D_{1.2.4.5} T₂ G₁₋₄ M_{3.6-8} द्रौपदीस्वयंवर; Dn_{1.2} T₁ M₆ स्वयंवर. — Adhy. name: K_{0.2.4} D₆ राजां वैमनस्यं; T₁ G_{1.2.4} क्षत्रियप्रति (T₁ om. प्रति) निवर्तनं; M₆₋₈ सज्यकर्मप्रतिहतिः. — Adhy. no. (figures, word or both): Dn₈ T₁ 185; D₁ 189; D₆ 136; T₂ G_{2.4.5} 137; G_{1.8} 139; M 138. — S'loka no.: Dn 29; M₆ 26. — Aggregate s'loka no.: Dn 7003.

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्वलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यसिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येप दर्पाद्धर्पाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

179

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. G₆ om. I. — ^b) N_{2.3} V₁ B₆ Da Dn कर्मणः. — After 1^{ab}, M_{6.8} ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संज्ञयार्जुनमन्वशात् ।

गुरोरिज्जितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— ^a) Dn₁ G₁ मध्ये जिष्णु. — T₁ ins. after 1: G₆ (which om. colophon of adhy. 178 and this st.), after 1835* (of. v. l. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 ^b) Ś1 व्यधुन्वन्त; K₁ विधनुं ते (sic); N₁ विधुनाना; T₁ G_{1.2} M विधुन्वन्तो. T₂ G_{1.4.5} M वै (for च). — ^c) K₂ G₆ केतुमिव प्रभुं; D₆ T₁ केतुमिवोत्थितं; G₆ चंद्रकेतुं; M₆₋₈ केतुमिवोच्छ्रितं.

3 ^a) Ś1 सुमनसः. — ^b) K₈ N_{2.3} B₆ Dn D₁ S सुदान्विताः. — ^c) N₁ S (except G₆) बुद्धिचितकाः.

4 ^b) N_{2.3} B D (except D₆) G_{4.5} क्षत्रियैर्. — ^c) T₁ च; G₁ तु (for हि). B₆ Da D₄ नासादितं बलवद्भिर्धनुं; G₆ तं बलवद्भीमधनुं.

5 ^a) T₂ G₂₋₅ च (for तु). — ^b) D₁ प्राणेन; S प्रकृत्या. Dn₁ दुर्लभायसा; G_{2.4} दुर्वलेन च. — ^c) T₂ G₆₋₈ वरमात्रेण; G₂ वरमंत्रेण. — ^d) A few MSS. सजं (for सज्यं). — After 5, T₁ G₆ ins.:

1838* सज्यं चेत्कृतवानेप वेदुं लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 ^a) T G (except G_{2.4}) M_{6.8} अपहास्या; Cd as in text. Ś1 K D₆ भविष्यामो. — ^b) M₆₋₈ जसंदिग्धे. — ^c) S (except G₂) चापल्याद्. Ś1 असमीक्षिते.

7 ^a) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except M_{6.8}) हर्पाद्धर्पाद्वा (by transp.). — ^b) D_{4.5} (अ)प्यथ वा (for यदि वा).

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
 नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
 न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
 केजिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
 पीनस्कन्धोरुवाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
 संभाव्यमस्मिन्कर्मददुत्साहाच्चानुमीयते ।
 शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०

न च तद्विद्यते किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
 ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
 अन्मक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
 दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
 ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
 सुखं दुःखं महद्भ्रष्टं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
 एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

C. 1. 7049
 B. 1. 188. 18
 K. 1. 203. 16

Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्; T G (except G6) M6-8 यदि ब्राह्मणचा. — ^a) Ś1 Cd मा गमः; M मा गमेत्.

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) G3 ins. ब्राह्मणा ऊचुः; K2 विप्राः. — ^a) Ś1 K1.4 नावहास्या; T G1.2.5 M नापहास्या; G6 अपहास्या. — ^b) K1 मा (for न). B (except B6) D2 आगताः; D1 आश्रिताः. — ^c) Ś1 न चापि द्विष्टः; D6 न च विद्विष्टः; S (except G4 M5) न च विद्वेष्टः (G1 M3.6-8 'प'). — After 8, T1 G2.4 ins.:

1839* केचिदाहुर्जयोऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।

पराजयो जयो वा स्यात्कुर्यात्सज्यं धनुर्द्विजाः ।

9 ^a) Ko यद्वा; K3.4 यथा (for युवा). — ^b) Ko.3.4 नागराजगतिर्युवा; S (except G1.2 M3) 'वरो'. — ^c) G1 'स्कंधो महाबाहुः'. — ^d) Ñ3 B3.5 धैर्याच्च. — After 9, K4 Ñ V1 B D ins.:

1840* सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

10 ^a) Ś1 K1 अस्यै; G6 तस्य (for अस्मिन्). Ś1 कस्यैचिद्; K (except K1) V1 D5 G2.4 कर्मैतद्. — ^b) Ś1 K2.4 T1 M5 उत्साहश्चातुः; Ko D5 उत्साहादनुः; K1 आत्महश्चातुः. — ^c) K2.4 'त्साहात्; B1 T2 G (except G4) M 'साहो (M3 lacuna).

11 K4 om. 11; G3 om. 11^{ab}. — ^a) S (except M7.8; G3 om.) हि (for च). — ^b) Ñ3 B3 Da1 D2.4 त्रिषु (for कर्म). — ^c) Ś1 Ko-2 D5 T1 असंसाध्यं. Ñ1 V1 यत्; T2 G M वा (M3 वै) (for च). — ^d) Ñ2.3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु). K2 त्रिषु संस्थानचारिषु; K3 नास्त्याद्यापि च वाडवाः; T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M दृष्णु (G1 M त्रिषु) स्थासुचरिण्यु वा (G1 च; M3 पु). Cd cites (as in text) संस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 ^b) K3 जिताहारा. — ^c) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि. Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.2.3.5 दुर्बला अपि विप्रा हि. — ^d) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांसः स्व (D4.5 सु) तेजसा (B3 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 ^b) Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except D2.4.5) सदसद्वा. — ^c) Ś1 K1.3.4 दुःखं सुखं (by transp.); T G2.5 M3.5 सुख (M3 inf. lin. 'खे') दुःखं. K1 Dn1 महद्भ्रष्टं; Ñ1 V1 'ब्रह्म'; Da 'ब्राह्म. — ^d) Ko.2.4 यत्कर्म (by transp.). — After 13, K (except K1) Ñ1 (om. lines 1-2).2 D (except Da) ins.:

1841* जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया भुवि ।

पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।

तस्माद्भवन्तु सर्वेऽत्र वदुरेप धनुर्महान् ।

आरोपयतु दीर्घं वै तथेत्यूतुर्द्विजर्षभाः ।

[(L. 1) Ñ3 Dn D1 युधि (for भुवि). — After line 2, K3 ins.:

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो चातापी भक्षितः पुरा ।

सर्वमक्षकृतो वह्निर्भुगुणा च महात्मना ।

— (L. 3) K3 D2 धनुर्महत्.]

On the other hand, T1 G6 ins. after 13:

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।

न तं पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।

मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।

जृम्भयेयुरिमं लोकमसुं वा द्विजसत्तमाः ।

14 Before 14, D2 S ins. 'वैश'. V1 om. 14^{ab}. — ^a) K (except K1) D5 प्रलपतां. — After 14^{ab}, T1 ins.:

1844* समवर्तत तान्सर्वान्शृण्वन्देवेन्द्रनन्दनः ।

T1 cont.: G2.4 ins. after 14^{ab}:

1845* अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठो घटशुक्लमथावधीत् ।

एतद्धनुर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमलं नु किम् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घटशुक्लोऽवधीद्वचः ।

ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।

एतेषां यो धनुःश्रेष्ठं सज्यं कुर्याद्विजोत्तमः । [5]

तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्तं मया वचः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृतः ।

ततः पश्चान्महातेजाः पाण्डवो रणदुर्जयः ।

C. 1. 7049
S. 1. 168. 17
K. 1. 203. 17

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४

स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।

प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५

सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण

शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।

विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च

छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६

ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः

समाजमध्ये च महान्निनादः ।

पुष्पाणि दिव्यानि वर्षं देवः

पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चेलावेधांस्ततश्चकुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।

न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८

शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।

सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुखनाः ॥ १९

तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारीनिषूदनः ।

सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०

तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते

युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।

आवासमेवोपजगाम शीघ्रं

सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— °) Many MSS. [s]भ्यासे.

15 °) K₁ स धनुस्तत् (by transp.). — °) N₂.s V₁ B D देवं (for हृष्टो). — After 15°, K₄ N₂.s V₁ B D ins.: 1846*

ईशानं वरदं प्रभुम् ।

कृष्णं च मनसा कृत्वा.

[(L. 1) K₄ D₄ शिवं (for प्रभुं). — (L. 2) B₁ ध्यात्वा (for कृत्वा). N₂s विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा.]— °) Ś₁ K₁.s च परंतपः; K₄ B₁.s.s D₂ धनुरर्जुनः; N₂ V₁ B₂ D₄ D₁.s चार्जुनो धनुः; N₂s धनुरुत्तमं. — After 15, K₄ N₂ V₁ B D ins.:

1847* यत्पार्थिवै रुक्मसुनीथवक्त्रै

राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।

तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः

कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ।

तदार्जुनो वीर्यवतां सदर्प-

स्तदैन्द्रिन्द्रावरजप्रभावः ॥

[Cf. 1824*. — °) K₄ उग्रः; B₁.s Da D₂s D₁.s रुक्मि (for रुक्म). — °) Da D₂s शाल्वशल्यैः (by transp.). — °) K₄ पुरस्तात्; B₁.s.s Da D₂ प्रवहं (for सदर्पः).]16 °) Some MSS. सज्यं. K₄ N₂ D₂ स; B₂ Da प्र- (for च). N₂s D₄ [s]य निमेषमात्रात् (for निमिषा). — °) Some MSS. लक्षं. — °) K₁.s B₂ D₁.s 'मिविद्धं; D₂ G₂ निविद्धं.17 °) Some MSS. अन्तरिक्षे. B₂ प्र- (for च). — °) G₂ (hapl.) om. 17°. T₂ G₁-4 M (except M₂) बभूव नादः (cf. °). — °) K₂ ववर्ष देवाः. — After 17, N₁.s D₂ ins. the S reading of 18^{ab} (v. l. चैलानि for चेलांश्च)!18^{ab}) Cf. v. l. 17 also. V₁ B₂ कोलाहलं; B₁.s.s m.e D विलक्षिताः (D₂ विलजिताः; D₂ विविक्षिताः) (for चेलावेधान्). B₂ तत्र चक्रुः; D₁ ततः सर्वे. Cd oites चेलावधतं (=वल्लभमणं). S चे (G₂.s चे)लांश्च (G₁ 'स्तु) विव्यधु (G₂ दुधु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः. — After 18^{ab}, T₁ G₂ ins.:1848* ननन्दुनैर्नृपुश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च ।;
while G₂.s ins.:

1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञां दर्शयन्तो द्विजावलम् ।

क्ष्वेडन्तश्च हसन्तश्च विद्युत्पिङ्गजाधराः ।
— °) B₂ om. नि-. D₂ निपेतुः; T₂ G₂ व्यपतन्; G₂ ह्यपतन्.19 °) K₄ संगीतानि च; T₁ G₂ शंखानि चैव; G₁.s.s सृदंगानि च; Cd as in text. V₁ शुभ्राणि (for तूर्यां).— °) N₂ B D (except D₂) समवादयन्; S (except M₂-s) चाभ्य (T₁ 'प्र')वादयन्. — °) Ś₁ K₁.s.s N₂ V₁ B D अप्य (D₂ व्य)स्तुवन्; K₂ स्तुवंतस्. Ś₁ सुंदराः; K₁ संवशः; N₂ V₁ B D (except D₂) G₁ सुखराः; T₁ निखनं; G₂ निखनाः; G₂.s M₂ सुखनं; G₄ M₂.s.s पांडवं.20 S reads 20 after 22 (G₁, after 1853*).— °) K₁ B (except B₂) Da D₂ तद्दृष्ट्वा; G₁ तं तदा.— °) N₂.s V₁ B D M₂ बभूव रिपुसूदनः. — °) Ś₁ N₂ V₁ B₂ D₂ T₁ G₂-s M₂.s सह सैन्यैश्च (G₂-s 'न्यैः स); K₂ सह सैन्येन; B₂ Da D₂.s ससैन्यैश्च; G₂ प्रहस्यान्यैः स.21 °) K₂.s.s M₂-s च (for तु). N₂ B D T₂ G प्रवृद्धे. — °) Ś₁ K₁ आवासनं चोपः; T₁ आवसमेवाभिः. K (except K₁) राजन् (for शीघ्रं). — °) G₁ पार्थो (for सार्धं).22 °) Da T₁ च (for तु). Some MSS. लक्षं. — After 22^{ab}, K₄ ins.;

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थ च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्सस्यन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभित्तरभिपूज्यमानः ।
रङ्गाभिरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
क्रोप आसीन्महीपानामालोक्यान्पुन्यमन्तिकात् ॥१
अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।

दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।

C. 1. 706. 4
B. 1. 189. 4
K. 1. 204. 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;
while S ins.:

1851* स्वभ्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव कान्त्या ।
मदादत्तेऽपि स्वलतीव भावे-
वांचं विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥

— °) Ś1 'कुं नवमाल्यदाम; Ko. 3. 4 N V1 B D G2. 4. 5 M
शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 'कुं वरदाममाल्यं. — °) T2 G2. 2. 3
जग्राह कुन्ती. — After 22, T G2-s M read 20; while
D2 (marg. sec. m.) ins.:

1852* तद्वाम पोष्यं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तथा तस्य कण्ठे तदानीम् ।
D2 (om. 1st and 2nd) cont. (marg. sec. m.): G1 (om.
2nd) ins. after 22: T G2-s (T2 G2 om. 2nd), after 20:
G2 (om. st. 1), after 23:

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षित्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय वव्रे द्विजवीरमध्ये ॥
2) शचीव देवेन्द्रमथामिदेवं
स्वाहेव लक्ष्मींश्च यथाप्रमेयम् ।
उपेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2nd) G2. 4. 5 यथा मुकुन्दं.]

92

On the other hand, G2 ins. after 22:

1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससजं
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य मालां विनयेन तस्यौ
विहाय राजः सहसा नृपारमजा ॥
23 Ko om. 23rd. — °) K1-s T G1. 2 M निराक्रामद्-
K (Ko om.) अचिन्त्य राजः. — After 23, G2 ins. st. 2
of 1853*.

Colophon om. in B2. — Major parvan: T2 G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K1. 3 N2
B1. 3. 6 Dn1. n2 T2 G1. 3. 4 M2 द्रौपदीस्वयंवर; Dn2 D1. 2. 5
M2 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy.
name: Ko. 2-4 D2 G2 लक्ष्य (K2 'क्ष) वेधः; T2 G2
लक्षवधः; G2 लक्षवेधः; M2 लक्षनिपातनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn2 T1 186; D2m 190;
D2 137; T2 G 138 (G1. 3 140); M: 139. — S'loka
no.: Dn 23; M2 25. — Aggregate s'loka no.:
Dn2 7031.

180

1 Ś1 K (except Ko) D2. 4 S om. उवाच (G2 om.
the ref.). — °) Ko D2 तां कन्यां; K2-s कन्यां तां.
— °) N2. 3 B D (except D2) तदा नृपे (D1 'प')
(for महा).

2 Before 2, N2 V1 B D2 ins. पार्थिवा ऊजुः; T2
क्षत्रियाः. — D2 transp. 2nd and 2nd. G1 om. 2nd-4th.

[729]

C. 1. 7085
B. 1. 180. 3
K. 1. 204. 6

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिद्वृषति नैव दृष्टवान् ॥ ५
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्रानि पार्थिवाः ॥ ७
ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८

ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघवाहवः ।
द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
तान्गृहीतशरावापान्कुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १२
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— *) Ms कन्यां तु (for विप्राय). — After 2, Ś1 K N₁ ins.:

1855* अवज्ञायैह वृद्धत्वं कालिका विनिपात्यते ।

[Cf. 1856*. — Ko क्षत्रं तु; K₂.s वृद्धं तु; K₄ N₁ वृद्धांस्तु. Ś1m फलकाले निपात्यते; Ko बालबुद्धिर्नृपाधमः; K₁ (corrupt) फलकाले निपोत्यते (cf. Ś1m); K₄ कालकावनपात्यते.]

On the other hand, N₂.s V₁ B D ins. after 2:

1856* अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।
(cf. 1855*); and, finally, T₁ G₅ ins.:

1857* अवज्ञायेत वृषतः कार्यं तेन महात्मना ।

[Cf. 1855*. G₅ 'ज्ञायेह — महात्मनां.]

3 G₁ om. 3 (cf. v. l. 2). — *) Ś1 K G₅ ते (K₁ तं) हन्मैनं (K₂.s हन्मैनं); D₂ T₂ G₅ निहल्यैनं; T₁ हनामैनं; G₂-4 M₅-s निहन्मैनं. — *) Ś1 (by corr.) K₁ प्रहृन्यते (for न मं). T₁ यो ह्यस्मानवमन्यते. — D₂ om. 3^a-4^a. — *) Ś1 K₁.s संस्कारं; N₁ B Da Dn D₁.s संमानं (for सत्कारं). T₁ G₅ न चाहंलेप सं; T₂ G₂-s M नायमहंति (M₅ न चायमहं); स. — *) T₁ G₅ न हि; T₂ G₂-s M न च (for नापि). K₄ वृद्धक्रमो; N₅ V₁ B (except B₅) M₅-s तमो; D₄.s वृद्धक्रमः; G₅ वृद्धो मतो.

4 G₁ om. 4^{abed}; D₂ om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — *) K₅ T₁ G₂-1 M (except M₅) हन्मैनं. — *) N₁ B₅.s दुःखान्नं; G₅ नृपाचारं. — *) T₂ G₂.s M अयं सर्वानिहाहूय. — *) B₅ Da यथाविधि (for नरा). — *) Ś1 T₁ G₅ M₅ तु; N₂.s B Da Dn D₁.s अन्नं; G₂ अपि (for च). — *) N₂.s V₁ B D (except D₅; D₂ om.) पश्चाच्च मन्यते.

5 *) T₂ G (except G₅) 'पाते; M₅.s 'वापे; M₅-s

'वासे; Cd as in text. — *) Ś1 (sup. lin. as in text) Ko अपि (for इव). Da (erroneously) Arjp Cd संनये (as in text); Arj. (comm.) संसदि. — *) Ś1 K (except K₅) B (except B₁) D₂.4.5 T G किंचित्. — *) Ś1 K₁.s.4 D₂ नृपतिर. Ś1 K₅.s N₁ नोप; K₁.s.4 T₁ नो न; T₂ G M नात्र (for नैव).

6 *) N₁ नैव; T₁ न हि (for न च). — *) T₁ वरणे स्त्रियः. — *) Ś1 स्वयंवरं तु क्षत्राणाम्. — *) Da हृल्येवं प्र.

7 *) N₂.s V₁ B D (except D₅) न च; M₅-s न हि (for नेह). K₄ Da₁ D₂.s G₁.s किंचिद्. — *) S तिलशः प्रवि(G₁.s-5 'ति)भज्येनां (G₁ 'ज्येमां). — *) Ś1 K₁ B₅ Da Dn₅ D₅ यामो.

8 *) N₂ V₁ B₅ Dn₁.n₂ D₁.s यदि चापल्यात्. — *) S (except T₁ G₂.4.5) मोहाद्वा. — *) M₅ नैव वध्यः.

9 *) T G₁.s M च (for हि). — *) N₂ V₁ Dn हि (for the first च). — Ko om. 9^a-10^b. — *) M₅.s यकिंचिद्.

10 Ko om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — *) D₂.4.5 M₅ अपमानं. K₂ त्वेतत्; K₃ चेतत्; N₁ त्वेव; N₂.s V₁ B D M₅ चैव; T₁ G₅ रोपात्; T₂ G₂.s.5 राज्ञां; G₁ M₅.s-5 त्वेवं. G₄ राजन् (for एतत्). — *) K₃ कारणात् (for रक्ष*); K₄ धर्मस्त्वैव च रक्ष*); T₁ G₁.s स्वधर्मपरिरक्ष*. — *) K₃ सर्वेषां; N₂.s V₁ B D (except D₅) अन्ये* (for 'चान्ये*).

11 Before 11, T₂ G₂-s M ins. वैशं. — *) K₃ हृष्टा; S हृष्टा: (G₁ क्रुद्धा: (for हृष्टा:). — *) K₂ N₂.s V₁ B D G₁ तु (K₂ G₁ सं; D₂ तं) जिघांसतः (for संजिघृ*). — *) T₁ पार्थिवाः सायुधा व्रजन्.

12 *) K₅.4 D₅ G₁ 'शरांश्चापान्; T₁ G₂.s 'शरान्पापान्; Cd as in text. — *) N₂.s V₁ B D (except D₅) बहून्;

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
 महीक्षितो वदन्तलाङ्गुलित्राः ।
 जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
 वर्मर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
 ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
 महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
 उत्पात्य दोर्भ्यां दुममेकवीरो
 निष्पन्नयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
 तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
 दण्डीव दण्डं पितुराज उग्रम् ।

तस्यौ समीपे पुरुषर्षभस्य
 पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
 तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
 जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
 दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
 हलायुधं वाक्यमिदं वभाषे ॥ १७
 य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
 महद्भुजः कर्षति तालमात्रम् ।
 एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
 यद्यस्मि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

C. 1. 7080
 B. 1. 189, 20
 K. 1. 204, 22

T G₂ M द्रुतं; G_{1.2-3} ध्रुवं; G₅ भृशं (for नृपान्). — Ś₁
 K₁ om. 12^a-13^b; D₁ om. 12^a-13^a; K₂ reads 12^a after
 13. — After 12, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1858* न भयान्नापि कार्पण्याच्च प्राणपरिरक्षणात् ।

जगाम द्रुपदो विप्रान्शमार्थं प्रत्यपद्यत ।

[(L. 2) D₄ शमार्थं; T₁ G_{2.4} शमार्थं; G₅ क्षेमार्थं.]

13 Ś₁ K₁ om. 13^{ab}; D₁ om. 13 (cf. v. l. 12).

— ^b) M₈ कुंजरान् (for वारणान्). — ^c) K₁ महावीरौ;
 N_{2.3} V₁ B D (except D₅; D₁ om.) महेश्वरौ. — ^d) Ś₁
 अरिर्दम. N₁ V₁ B (except B₅) D_n D₂ प्रतियातावरि;
 D₄ D₅ प्रयातावरिमर्दनौ. Cd cites प्रतीयतुर् (as in
 text). — After 13, K₂ reads 12^a (cf. v. l. 12).

14 ^a) T₁ ततः समालेदुर; G₅ ततः समानेदुर. — ^b) Ś₁
 महीभृतो. N_{2.3} V₁ B (except B₅) D_n वृक्षगोधांगुलि.
 — ^c) S (except T₁ G₅) सिंहौ. — ^d) N₁ अवर्षयन्नर्जुन;
 G₂ ववर्षुरेतेर्जुन.

15 ^a) N₂ V₁ B D T₁ G_{2.4} M₅ भीमकर्मा (D₄
 भीमविक्रमो); N₅ घोरकर्मा. — ^b) Ś₁ K₁ वज्रि; N_{1.3}
 B₅ D_{2.4} S वेगः (T₁ देहः); N₂ V₁ B_{1.3.5} D₄ D_n D₁
 सारः. — ^d) Some MSS. निःपन्नया.

16 ^a) T₂ G स (G₅ sup. lin. तं as in text).
 — ^b) Ś₁ K (except K₄) B₁ (m as in text) D₅ M_{2.3}
 उग्रः. — ^c) T₁ पुरुवंशदीपः (for पुरुष). — ^d) N₅ B
 (except B₅) पृथ्वायतांसः (for पार्थस्य पार्थः). — After
 16, K₂ ins.:

1859* भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोलसितं न किंचि-

त्तत्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्थतस्य ।

जज्ञे स्पृहाय कथमागतमागतं वा

प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
 मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
 रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वार्णां
 राधा यज्ञं रचयत पुनर्विद्धमप्यस्वविद्धम् ॥
 while T₁ G₅ ins.:

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा

विज्ञाय कुन्तीं कुशलं क्षणेन ।

आगम्य तस्यौ सह सोदराभ्यां

पुरुषर्षभाभ्यां सह वीरमुख्यः ॥

2) अथाब्रवीजिष्णुरुदारकर्मा

मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।

मा वीरतां दर्शय शत्रुमध्ये

साधारणं योषय तावदायं ॥

[1^a) G₅ पुरुषप्रवीरः (for सह वीर). — 2^a) G₅
 तदाब्रवीत्.]

On the other hand, N_{2.3} V₁ B D (except D_{1.2.3})
 ins. after 16:

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-

जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।

विसिन्मये चापि भयं विहाय

तस्यौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥

[^{ab}) = (var.) 17^{ab}. — ^a) N₅ transp. प्रेक्ष्य and कर्म.]

17 ^a) N₅ transp. प्रेक्ष्य and कर्म (cf. v. l. 1861*).

K (except K₁) N₁ V₁ B D T₁ G₅ मनुष्यबुद्धि.

18 G₂ (hapl.) om. 18. — Before 18, Ś₁ ins.

श्रीकृष्णः; N₅ D₄ वासुदेव उ. — ^a) N₁ V₁ B D T₁ G₅

सिंहर्षभखेल (N₁ मत्तः; D₅ तुल्यः; T₁ दपः; G₅ दस) गामी.

— ^b) T₁ महाधनुः. — ^c) T₁ विचारणास्ति.

19 ^a) Ś₁ K_{1.3} N₁ D₅ यश्चैव; K₂ यश्चैव; K_{3.4} यश्चैव;

N_{2.3} V₁ B D_n D_{1.2.4} G₅ यस्त्वेष. Ś₁ K_{2.4} N₅

G. 1. 7061
E. 1. 180. 21
K. 1. 204. 23

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
द्रावक्षिनेयाविति मे प्रतर्कः ।
मृक्ता हि तस्माज्जतुवेष्मदाहा-
न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रतीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

V1 B6 Dn D1.2 तरसावमज्य; K2 N5 B6 D1 'सा विभज्य;
N1 B1.6 Da G2 'सावरुज्य; T1 G2 'सा विरुज्य; G6 'सावरुज्य.
— 'N2.2 V1 B1.6 D (except D6) राज्ञां विकारे. S1
K प्रवृत्ते; N V1 Dn D1.2.2 प्रवृत्तः; Da 'मिवृत्तः; G6
निरुद्धः. — 'N (except S1 K1) वृकोदराज्ञान्य. S1 K
N5 D6 T1 G6 इहैतदन्यः. — 'T2 G (except G6)
भुवि (for भुवि). N2.2 V1 B D (except D6) 'धर्मः
समरे प्रयुज्यां.

20 'D1.2.2 विभुर; T1 G1 तथा (for तनु). S1
K1 महासिंहगतिर; Ko.2.4 D6 महासिंह. T2 G2 कुकर्महा
सिंह. G6 inf. lin. विभाति; G6 नृवीरः (for विनीतः).
— 'G6 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्ज्वल. — 'N2.2
V1 B D धर्मपुत्रः.

21 'K1 Da T2 G2-2 सावक्षिनेयौ; M (except M7)
द्रावक्षिनेयौ. S1 K2-4 N2.2 V1 B D G1 वितर्कः. N1
द्रावक्षिणौ तावपि मे प्र. — 'G1 जतुगेहदा. — After
21, G6 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1^{ab}).

22 G6 om. 22. — 'N V1 B1.6 D (except D2)
निर्जलतोयदाभो; S (except T1; G6 om.) तोयदनिर्मलाभो
(G6 'लांगो; M2-3 'लाभं). — 'K1 N2 V1 B (except
B6) D (except Da) T दृष्ट्वा; G2.4 दृष्टा; M6 दृष्ट्या (for
दिष्ट्या). S (except T1; G6 om.) च (for हि). N1
'स्वसा नु; N2.2 V1 D (except Da) 'स्वसारं; B2 'स्वसा चः.
— 'N2 V1 D (except Da D2) पृथां विमुक्तां; B6 पृथा
च मुक्ता. N5 B1.6 D6 G1.2 कौरवाग्र्यैः. — T1 ins. after
22: G6 (which om. 22), after 21 (om. 1^{ab}):

1862* 1) आसे किमर्थं पुरुषोत्तमेह
योऽहं समागच्छ न धर्मेयेयुः ।

यथा नृपाः पाण्डवमाजिमाये
तमब्रवीच्चक्रधरो हलायुधः ॥

2) बलं विज्ञानं पुरुषोत्तमस्तदा
न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
भीमानुजो योधयितुं समर्थ
एको हि पार्थः स सुरासुरान्वहून् ॥
3) अलं विजेतुं किमु मानुषान्पुमान्
साहाय्यमस्मान्यदि सव्यसाची ।
स वाञ्छति स्म प्रयत्नाम धीर
पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.1.2 N5 B Da Dn1.2
D1.2.4 T2 G1.2.4 M2.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M5 स्वयंवर;
T1 संभव. — Adhy. name: K4 जिष्णुवाक्यं; G2 कृष्ण-
वाक्यं; D6 लक्ष्यवेधो राजानुसूया; T2 G1.2.4 चासुदेवागमनं
(G2.4 'गमः). — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn T1 187; D4 m 191; D6 138; T2 G 139 (G1.2
141); M 140. — S'loka no.: Dn M2 24. — Aggregate
s'loka no.: Dn2 7055.

181

1 S1 K (except Ko) Da2 D2.4 S om. उवाच.
— 'K2 'नि च यु'; T1 G6 'न्यवयु'; G1.2 M 'नि विधू'.
— 'Da 'पमान्. — 'N V1 B Dn D1.2.4 G2 ऊचुस्ते
भीरुः; Da भवस्ते भीरुः; T2 G1-2.5.6 उचुः स्तंभं (G2.6 'भो).
T2 G1.2.5.6 कर्तव्यं (G6 'न्यः!). T1 ऊचुः परस्परं सर्वं.
— 'N1 प्रति (for चयं). T1 G6 रिपून्; M2-3 परैः
(for परान्).

2 'S1 Ko-2 भावेन (for तावेनं). — 'K2 स्वयं
(for ययं). N1.2 V1 B6 Dn D1 G1-2 M2.2 तिष्ठथ;
D2.2 तिष्ठन्.

१८१

वैशंपायन उवाच ।

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
 ऊजुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
 तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
 उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
 अहमेनानजिह्वाग्रैः शतशो विकिरञ्चरैः ।
 वारयिष्यामि संकुद्धान्मन्त्रैराशीविपानिव ॥ ३
 इति तद्वनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
 आत्रा भीमेन सहितस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
 ततः कर्णमुखान्कुद्धान्क्षत्रियांस्तान्प्रोत्थितान् ।

संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
 ऊजुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
 आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
 ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
 युद्धार्थी वासिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
 भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
 दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
 मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
 ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
 कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्भुजः ॥ ९

C. 1. 7094
B. 1. 190. 10
K. 1. 203. 10

3 °) K (except K₁) D₁ T G एतान् (for एतान्).
 — °) Ś₁ K_{1.4} G₂ संकुद्धो. — °) K₂ विप्रोपमान्.
 4 °) B_{1.8} D₂ T G हृष्यक्त्वा; M₅ ततस्तद्. N_{1.2} V₁
 B D (except D₅) आनस्य (N₂ B₃ 'यस्य'; D₄ 'कस्य').
 — °) Ś₁ K N_{1.2} V₁ B₅ D (except D_{2.4}) 'बलः' (K_{0.2-4}
 'बलं') (for 'रथः'). — K₂ om. 4°-6°. — After 4, K₄
 D₅ ins.:

1863* तयोस्तन्नाभवद्युद्धं विक्रान्तेः क्षत्रियर्षभैः ।
 दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
 वृक्षपातैर्भीमसेनः शरजालैर्धनंजयः ।
 जघान नरमुख्यांस्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
 पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदरः ।
 जघान वीरान्बृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
 हस्तिना हस्तिनं जग्मे रथेन रथमुत्तमम् ।

K₄ cont.:

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
 अथ शल्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशमिति ।
 नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबलः ।

5 K₂ om. 5 (of. v. l. 4). — °) N_{2.3} V₁ B D
 (except D₅) दृष्ट्वा (for कुद्धान्). — °) N_{2.3} V₁ B D
 (except D₅) युद्धदुर्मदान्; T₁ तानुपस्थितान्; T₂ G₁₋₃ M
 सर्वतः स्थितान्; G₅ तांश्च पार्थिवान्. — °) T₁ G₅ आसेदतुर;
 T₂ G₁₋₃ विभेदतुर; M₅ समीयतुर. N₅ असंप्रीतौ; T₁ G₅
 उभौ पार्थौ.

6 K₂ om. 6 (of. v. l. 4). — °) G (except G_{1.5})

वाचं. K_{0.3} D₁ D₂ D₃ T G (except G_{1.5}) पुरुषाः.
 — °) N_{2.3} V₁ B D (except D₅) युयुत्सवः (for जिघांस).
 — After 6^{ab}, D₄ (which om. 6^{ad}) ins. 1865* (see
 below). — °) D₁ च; D₄ T₁ G_{1.2.5} M यु (for हि).
 — °) G₂ स्वयं (for वधो). — K₄ N_{2.3} V₁ B D ins.
 after 6 (D₄, after 6^{ab}):

1865* इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।

7 °) N_{2.3} V₁ B D (except D₅) ततः कर्णो महातेजा
 जिष्णुं प्रतिययौ रणे. — °) N T₁ वासिता. — °) K
 transp. गजः and गजं.

8 After 8^{ab}, T₁ G₅ (both of which om. 8^{ad}) ins.:

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
 दुःशासनः सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
 अगच्छजयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
 न कश्चिदश्वं न गजं रथं वाप्यारुरोह वै ।
 पदातयः सर्वे एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
 तत्र कर्णोऽगमरथार्थमर्जुनं गूढचारिणम् ।

— °) K₄ N_{2.3} V₁ B D (except D₅) T G (T₁ G₅ om.)
 सर्वे (for त्वन्ये). — °) T₂ G (except G_{1.5}) प्रत्यवि
 (of. 9°).

9 °) N₂ V₁ B₁ D₂ शितैः (for त्रिभिः). — °) N_{2.3}
 V₁ B D G (except G_{1.5}) श्रीमान्. — °) M₅ आकृ.
 Ś₁ बलवान्. — After 9, T₁ G₅ ins.:

1867* बलेन सुख्यवच्छिन्नैरवार्यै तमवारयन् ।

10 °) D_{1.5} ततः (for तेषां). — °) K_{0.2.4} T G₂ M
 विमोहः; G₅ विगाहः. — °) Ś₁ K_{1.3} N₁ अन्वधावत;

G. 1. 7085
B. 1. 180. 11
K. 1. 200. 11

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुवलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ १४
कर्ण उवाच ।
तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।

अविपादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्भुजवेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्भुरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपते ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्म पारंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko. 2.4 Ms. 5 अनुधावत; Ds अनुयुध्यत.

11 °) T1 Gs Ms सुसंकुद्धौ. — °) Ś1 चान्यो; Ns V1 B1.5 D (except Da D2) 'विजिगीषिणौ; Gs-8 'जयकांक्षिणौ.

12 °) T1 बाहुवीर्यं बलं च मे. — °) Ns शूरानुवचनैः; T1 वीरौ स्ववचः; T2 Gs-8 शूरौ च वचः; G1 शूरौ स्ववचनैः; M शूरौ स्ववचः. — °) Ko Ns. 2.8 V1 B D (except Da) G1.6 Ms. 5 अभाषे; G2 वभाषे; Gs-8 आबभाषे.

13 °) N1 G1.2 M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — °) Ś1 (as in text) Ns समयुध्यत.

14 °) Ms शरान् (for वाणान्). Ś1 बलवतस्. B1.5 Gs तथा. — °) Ś1 Ko. 8 Ns. 2 V1 Bs D (except Da D4) प्रतिहन्य; K1 प्रत्यहन्य; S (except T1 Gs) प्रतिगृह्य. — °) Ko. 2.4 Ds M 'स्तदभि'; K1 'स्तप्रति'; Ks तसैन्याः समम्; Ns. 2.8 V1 B Da Dn D1.2.4 सैन्यानि तद् (Bs सम) पू.

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ko Ds विप्रवर्य. — °) G1 Ms. 5 'वीर्येण. K1 संयुगे. Gs 'वीर्यं संयुगं. — °) Ms. 5 'पादेन चानेन. — °) Ns. 2.8 V1 B D (except Ds) Gs. 4 'स्त्रविज'; T1 'स्त्रे वि'; T2 शस्त्राणि त्रिणयः; G2 स्थितिस्त्रिणयनस्य; Gs 'स्त्रनयनस्य.

16 °) Ś1 रामो विप्रपिसत्तमः; Ks Ns Da1 'सत्तमः. — °) Ms किं त्वं (for अथ). — °) K1 हरिर (for विष्णुर्).

17 °) Ś1 K Ds त्वं; Ms वा (for वै). — °) Ns B (except Bs) D4 विहाय. N1 Gs Ms एवं; Ns एकं; D1.5 इमं; T2 G1.2.4.5 Ms. 6-8 एवं (for इदं). — °) Ns V1 Bs D (except D2.4.5) मन्ये (for ततो). Ns B (except Bs) D2.4 Ms 'योत्स्यसे; G1 'विध्यसे.

18 °) Ds प्रहरेत् (for आहवे). — °) Ś1 K Ns शक्रात् (for साक्षात्). — °) M (except Ms) पुरार्जुनात् (for किरीटिनः). — After 18, Ds (marg. sec. m.) T G (Gs om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्तदा ।
कस्त्वं वदार्जुनो विप्र पिनाकी स्वयमेव वा ।
अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
इत्युक्त्वा सार्जुनमिदं प्रत्याहन्तुमशुक्रवन् ।
[With line 3-4 of 19°, 20°.]

19 N (except Dns) T om. वैशं उ; G M om. उ.
— °) Ś1 तात; T1 Gs पार्थः (for तत्र). — °) Ś1 K1 फल्गुनः; Ko. 2-4 N V1 B D Gs फाल्गुनः; Gs. 4 पांडवः. T1 Gs प्रत्यभाषत वीर्यवान्. — After 19°, T1 Gs. 4 ins.:

1869* न्यस्तहस्तो धनुष्कोट्यां मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।
— Before 19°, T ins. अर्जुनः. — °) Ks-4 Ns Da D2.4 T2 Gs-8 अपि; G2 हि (for अस्मि). Ms मत्प्रशंसेन किं कर्णं धनुर्वेदो न चास्म्यहं. — After 19°, T1 Gs ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदन्यो बलान्वितः ।
— Gs om. 15°. — °) Ks. 4 B Da1 श्रेष्ठ. T2 G (Gs om.) M नापि (G2 साक्षाद्) विष्णुर्न (Ms रामो न) देवेन्द्रो. — °) Ś1 K1 सर्वधर्मः; T2 G (Gs om.) M ब्राह्मणोऽहं (Ms ब्राह्मणोऽहमस्मिन्). — After 19, M (except Ms) ins.:

1871* योद्धुं चेष्टुष्यतां वीर नो चेष्टति निवर्तताम् ।
20 °) G1 Ms. 7.8 चास्त्रे (for चास्त्रे). T1 Gs ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च. — °) Ks Cd विष्ठितो; Ds धि. — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
 एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
 ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
 युद्धं तूपेतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरो ।

वलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च वलेन च ॥ २२
 अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरतरम् ।
 मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यर्कयताम् ॥ २३

C. 1. 7111
 M. 1. 120. 27
 N. 1. 203. 33

20^{ab}, G₆ (which om. 20^{ad}) ins. 1872* (see below)
 — *) K₀.s स्थितोऽस्म्यद्य; N₃ 'तोद्यास्मि; D₄ 'तो ह्यस्मिन्;
 T₁ 'तो मध्ये; G₂ ततोऽस्मान्हि; G_{3,4} 'तोऽस्म्यत्र. — *) K₄
 N₁ V₁ B D त्वां (K₄ त्वं) वै (N₁ च; D₂ तु) वीर स्थिरो भव;
 T₁ त्वां वीराविहलो भव; T₂ G (G₆ om.) M_{3,6-8} त्वं (G₁
 M₈ त्वां) तु (M_{3,6-8} च) वीराचलो भव; M₅ त्वं वीर विच'.
 — D₄ (marg. sec. m.) T G_{1,8-5} ins. after 20: G₆
 (om. lines 4-6), after 20^{ab}:

1872* न त्वां संयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
 निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
 एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 ततोऽन्यद्दुरादाय संयोद्धुं संदधे शरम् ।
 दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद शरं धनुः । [5]
 पुनः पुनस्तु राधेयश्छिन्नधन्वा महाबलः ।
 शरैरतीव विद्वान्नः पलायनमथाकरोत् ।
 पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशरं धनुः ।
 ववर्ष शरवर्षेण पार्थं वैकर्तनसदा ।
 छिन्वासा शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
 ज्ञात्वा सर्वान्शरान्वोरान्कर्णोऽथायादृत बहिः ।

[(L. 1) G_{8,4} तत् (for न). D₄ G₆ संयोजयेद्; T₂ G₅
 स योज'; G₁ संरोधयेद्. T₁ विमोक्षयसि (for गमि').
 — (L. 3) T₁ G₆ धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत्. — After line
 3, G₆ (which om. lines 4-6) ins.:

1873* ततः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
 जितोऽस्मीत्यववीत्कर्णः संजहार ततोऽर्जुनः ।
 — (L. 5) G_{8,4} धनुस् (for दृष्ट्वा), and रूपा (for धनुः)
 — (L. 6) T₁ G_{8,4} पुनः पुनश्चाददानं चिच्छेद स पुनः पुनः.
 — After line 6, T₁ G_{8,4} ins.:

1874* अच्छिनद्धनुषां पार्थः शतं कर्णस्य संयुगे ।
 छिन्वा धनुषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
 स छिन्नधन्वा बहुशश्छिन्नेपुथिनिपङ्गवान् ।
 — (L. 7) T₁ G_{8,4} पार्थबाणसतुन्नागः (for the prior
 half). T₁ 'यनपरोभवत्. — After line 9, T₁ G_{8,4} ins.:

1875* व्यथमद्वाणजालेन सर्वाङ्गं फल्गुनस्य च ।
 हस्तावापं च संचिध्य विननाद महास्वनम् ।
 कौन्तेयोऽपि भृशं क्रुद्धो भृशं कारुण्यमाहवे ।
 — (L. 10) T₁ शरवर्षाणि. T₁ G_{8,4} धनुः कवचमेव च

(for the posterior half). — After line 10, T₁
 G_{8,4} ins.:

1876* अर्दयित्वा भृशं बाणैर्द्राव्यामास पाण्डवः ।
 मत्वासहान्याणघातान्निहज्ज्येव शवीरपतेः ।
 इन्द्रोऽयं विप्ररूपेण विष्णुर्वा शंकरोऽपि वा ।
 रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।
 — (L. 11) T₁ G_{8,4} युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the
 prior half), and रणाद् (for द्रुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं उ'. — T₁ G_{8,4,8} om.
 21^{ab}. — *) N₃ विप्रेण (for राधेयो). — *) Ś₁ K_{1,2} N₁
 B_{1,5} G₅ ब्रह्मतेजस्. M सदा (for तदा). — D₁ om. 21^d-
 23^a. — After 21, T₁ G_{8,4} ins.:

1877* न जयेद्ब्राह्मणं संख्ये युद्धात्क्षत्रकुलोद्भवः ।
 इति मत्वा द्रुतं कर्णः शिबिराय जगाम ह ।
 22 D₁ om. 22 (of. v. l. 21). — *) K₃ युध्यंतौ
 ययतुस्तत्र; K₄ युद्धं तौ चक्रतुस्तत्र; N_{2,3} V₁ B D (D₁ om.)
 अपरस्मिन् वनो (N₃ B₃ Da D_{2,4,5} रणो) देशे; S युद्धायोपगतौ
 (G₂ गते; G₆ 'योत्पततौ) तत्र. — *) N_{2,3} V₁ B D (D₁
 om.) वीरौ (for राजन्). — *) N₁ 'नौ यूथपोन्म'; N_{2,3}
 V₁ B D (D₁ om.) 'नौ युद्धसंपन्नौ; M₅ युगपत्संगतौ मत्तौ.
 — *) N_{2,3} V₁ B_{1,3} D_n D₂ विद्य' (for स्पर्ध'). G₁
 प्रज्ञया चापि तौ समौ.

23 D₁ om. 23^a (of. v. l. 21). — *) B₃ आह्वयेतौ. N
 V₁ B₃ Da D_n D_{1,5} तु (for तौ). B_{1,3} D₂ समाजघ्नतुरन्यो-
 न्यं. — Ś₁ K (K₃ om. lines 3-4) N₁ V₁ D (including
 Cd) ins. after 23^{ad} (N₃ Da, om. lines 2-4, after 23^{ad}):

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
 आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
 पाषाणसंपातनिर्भेः प्रहरैरभिजघ्नतुः ।

[(L. 1) Ś₁ K₁ 'णाकर्षणभ्यां; N₁ परिकर्षणैराकर्षणैः
 (hypermetric!); Da 'णाकर्षणभ्यां; D₂ परिकर्षाकर्षणैः.
 Cd cites प्रकर्षण, आ', अभ्या', वि'. — After line 1, K₀
 reads 24! — (L. 3) Ś₁ K₁ N₁ D₂ समपद्यत (for
 ह्यभवत्). N₃ ततश्चटचटाशब्दस्तु घोरः समपद्यत. — (L. 4)
 Ś₁ K₁ प्रस्त्रैः (for प्रहरैः).]

— *) Ś₁ K_{1,2} G₂ तु (for तौ). K₁ N₁ V₁ B D T G

C. 1. 711f
B. 1. 100. 28
K. 1. 200. 84

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्वलिनां श्रेष्ठो जहसुर्बाह्वणास्ततः ॥ २४
तत्राश्वर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
गच्छत्यं पतितं भूमौ नाहनद्वलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिववृष्टकोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां कजन्मानः कनिवासास्तथैव च ॥ २७

(except G₂) तदा (for तथा). — ') N₂ 'रे पर्यवार्यतां; T₁ G_{2.4.5} बाहुभ्यामपकर्षतां; M₂ 'रेत्वपकर्ष'. — After 23, N₂ Da (both om. line 2-4) ins. 1878*.

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878*. — ') N₁ समये (for बाहु). — ') K₂ अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. N_{2.3} V₁ B D (except D₅) अपातयत्कुरुश्रे. — ') K_{2.3} N₁ V₁ B D (except D₅) transp. जहसुः and ब्राह्मणाः. K₁ N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ G_{2.5} तदा (for ततः). — After 24, T₁ G_{2.4} ins. (the hyper-metric line):

1879* परिववृष्टिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम !;
while G₂ ins. a passage given in App. I (No. 99);
of. v. l. 25.

25 ') S₁ तदा (for तत्र). — ') S₁ K₁ D₁ G_{2.5} 'र्षभ. — ') S₁ K₁ G₁ यः (for यत्). K₂ N_{2.3} V₁ Dn D₁ M₂ पातितं. — ') S₁ K₁ नाभ्यहद्; Ko. s. 4 N_{2.3} V₁ B D (except D₁ D₄) M₂ 'वधीद्; K₂ N₁ 'भ्यहद्; G₁ 'हन्याद्. S₁ Ko. s. N₁ B₁ Dn₁ D_{1.2.3} T₂ G₂ M₁ बलिनां. N₁ वरः (for बली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T₂ G₂₋₃ after 25; in G₂, after 24; in D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁, after 26^{ab}.

26 ') T₂ G₂₋₃ विजिते; G_{2.5} पतिते. S₁ K₁₋₃ D₅ 'ते सुवि भीमेन. — ') T₂ G₂ transp. शल्ये and कर्णे. T₂ निष्ठिते; G₂₋₅ निर्जिते (for शङ्किते). — After 26^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁ ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T₁ repeats 26^{ab} (v. l. निर्जिते for शङ्किते); of. v. l. 25. — T₁ ins. after the said repetition of 26^{ab}; G_{2.4.5}, after 26^{ab}:

1880* दुर्योधने चापगते तथा दुःशासने रणात् ।

[G_{2.4} चापगते.]

— ') T₁ G_{1.5.6} 'वृद्धिजोत्तमान्; G₂₋₄ M समरे चातिमानुषं (M_{2.3} चापववृष; M₂₋₃ 'नुषे).

को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्रौणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्वराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवाद्देवे वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाह्वणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

27 ') Ko. s. 4 D₅ सर्वे (for तत्र). — ') N₂ पार्थिवाः; G₂ साध्विह. T₂ G_{1.5} द्विजपुंगवाः. N₂ V₁ B₂ D (except D₂) G₂₋₄ M साध्विमौ पुरुषर्षभौ. — ') K₁ G_{1.5} विज्ञायतां; N_{2.3} V₁ B₂ D G₂₋₄ M 'येतां. K₁ N_{2.3} V₁ B₂ D (except D₂) G₁₋₄ M 'न्मानौ; T₂ G_{2.5} इमे सम्यक्. — ') K₁ N_{2.3} V₁ B₂ D (except D₅) G₁₋₄ M 'वासौ; T₂ G₂ किं निं; G₂ क्लिप्तवस्त्रात्. — After 27, T₂ G₂ repeat 26-27 [v. l. 1: T₂ समरे चातिमानुषं; G₂ परिववृद्धिं जोत्तमान् (for 26^d). — T₂ साध्विमौ 'भौ; G₂ 'मे द्विज पुंगवाः (for 27^b). — T₂ विज्ञायतां 'न्मानौ 'वासौ त'; G₂ विज्ञायन्तामिमे सम्यक् किंनि' (for 27^{ad})].

28 ') S घा(T₁ G₁ M₂₋₃ वा)रयितुं. — G₂ (hapl.) om. 28^a-29^a. — ') K₂ (marg. sec. m.; orig. as in text) N₁ V₁ B D (except D₅) पांडवा(N₁ फाल्गुना)द्वा किरीटिनः (cf. 29^a).

29 G₂ om. 29 (cf. v. l. 28). — ') S₁ फल्गुणाद्; K (except K₁) का; D₅ फाल्गुणाद्. N₁ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} कृपाद्वापि शरद्वतः (=28^d).

30 ') T₂ G (except G₂) M_{2.3} च (for एव). K₂ 'राजं च; N_{2.3} V₁ B D (except D_{2.5}) मद्राधिपतिं. — After 30, N ins.:

1881* वीरादुर्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।

[N₂ भीमात् (for वीरात्). K₄ Da न (for वा). B₂ कः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). Da सुवि (for रणे).]

31 ') G_{1.2} M₂ Cd अपहारः; G₂ उप. S₁ K₁ अस्मिन् (for अस्मात्). — ') S₁ K₁ युद्धे (for युद्धात्). S₁ K₁ 'युते; N_{2.3} V₁ Dn_{2.3} 'युतात्; B D_{2.4} 'गतात्; D₅ 'कटात्; T₁ G₂ 'कुलात्; G_{1.2} 'युगात्. — After 31^{ab}, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा ।

[K₁ 'गाः सर्वदा रक्ष्याः. S₁ K₁ स्वात्पराद्वापि; Ko. 4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः

कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।

निवारयामास महीपतींस्त-

न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२

त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।

यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३

वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।

इति युवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४

ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।

कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

विमुक्तौ जनसंवाधाच्छुभिः परिविक्षतौ ।

कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६

तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।

अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७

धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।

मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८

विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।

इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९

महत्प्रथापराङ्गे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।

ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सापराद्धा हि; K₂ B₃ Da D₁ स्वपराद्धापि; K₃ D₅ 'धा हि;
N₁ B₃ अपराद्धापि; B_{1.5} स्वपराद्धापि (B₅ 'द्धा हि); D₂
स्वपराधेपि. N₁ सर्वथा (for नित्यदा).]

— ") Ko. 1.8 D_{2.5} M₅ एतान् (for एनान्). — ") N T₁
G₆ 'स्याम हृष्टवत् (G₆ 'मि हृष्टवान्). — After 31, S₁ K
N_{1.2} V₁ B₃ D (except Da) ins.:

1883* तांस्तथा वदतः सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।

अत्यन्यान्पुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L. 1) N_{1.2} V₁ B₃ Dn D_{1.2.4} 'था वादिनः. — (L. 2)
Ko. 8.4 अन्योन्यं; N_{1.2} V₁ B₃ Dn D_{1.2.4.5} अथान्यान्;
Cd अत्यन्यान् (as above). B₃ कृते कर्मणि सं.]

32 Before 32, N₁ V₁ B (except B₃) Dn D_{1.2.4}
M_{3.5} ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ") N₁ कणः (for
कृष्णः). T₂ G_{2.5} 'स्य हरिः (G₂ हसन्) समीक्ष्य. — ") N₁
सं (for तौ).

33 ") G₆ 'रुद्धा' (for 'वृत्ता'). N_{2.3} V₁ B D एवं ते
विनि. — ") T₂ G (except G_{1.6}) बुद्धा (for युद्धाव्).
— ") N₃ यथाकामं. — S₁ K₁ om. 33⁴-34⁹. — ") K
(K₁ om.) N₁ D₅ राज (Ko नर) पुंगवाः.

34 S₁ K₁ om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ") Da₁ D₁
G₂ पांचालैर्. K (K₁ om.) M हता. — ") K₄ इति
स्तुवंतः. — ") G₁ ये के तत्र समा.

35 ") G₁ 'जिनधारिभिः. — K_{2.3} transp. 35^{ed} and
36^{ab}. — ") N₂ V₁ B D (except D_{2.4.5}) तौ तु
(for तत्र).

36 K_{2.3} transp. 35^{ed} and 36^{ab}. — ") M₆₋₈
निवृत्तौ (for विमुक्तौ). Da राज (for जन). — ") S₁
K B_{1m} Cd क्षतविक्षतौ; B_{1.3} D₂ T G_{2.6} M₅ परिवीक्षि;

B₅ परिवीक्षि; G₁ परिवर्जि; G₂ च निविक्षि; G_{3.4} साधु
वीक्षि; M₃ परिवारि. — ") T₂ G₂₋₅ तौ वीरौ हि विरे; G₃
नृवीरौ तत्र रे. — After 36, N_{2.3} V₁ B D ins.:

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्यादिविदितौ ।

37 Before 37, S (except M_{3.5}) ins. वैशं. — ") M₅
मातापि विविधं. — ") B_{1.3} D₂ विपर्ययमचित; G₃ 'शं
तस्य वि. — ") Some MSS. जैश्य. S₁ K D_{2.5} 'ले च
लेहिते; N₁ 'ले प्रगच्छ; N_{2.3} V₁ Da Dn D_{1.4} 'लेनिग.

38 ") G₆ नूनं; M (except M₅) वा स्युः. N₁
धार्तराष्ट्रा हि तान्दन्त्युः. — ") N₁ 'पुंगवान्; B₃ 'वांडवाः;
D₅ 'नंदनाः; G_{3.4} 'पुंगवैः. — ") N₁ अघोरैर्; T₂ G
(except G_{1.6}) असुरैर्. K₄ दृढवेगिभिः; G₂₋₄ दानवैरिह.

39 ") Ko. 4 इदं (for मतं). K₁ तात; T₂ G₆ चापि
(for जातं). K₂ वैपरीत्यं तु संजातं. — ") N_{1.2} V₁ B D
(except D₂) 'स्नेहावृता (N₁ 'त्ततः). T₂ G (except
G_{1.6}) सुतसंगान्विता (T₂ G₅ 'तं) तथा. — After 39,
N T₁ G_{1.6} (T₁ G_{1.6} om. the posterior half; see
below) ins.:

1885* ततः सुसजनप्राये दुर्दिने मेवसंयुते ।

[Ko T₁ G₆ सुक्कजन. K₂ N₁ D₅ 'संयुते; K₃ 'संयुते.]

40 T₁ G_{1.6} om. 40^a. — ") S₁ महान्यथा; K₁
अधन्यथा; N₃ Da भवत्यथा. Ko. 2 T₂ च (for तु). G₂
महताथ वरारोहा. — Da₁ repeats 40^{ab} (v. l. प्राविशंस्तत्र
and आसपुर). — ") G_{3.4} सहितस् (for प्राविशन्). G₂
तूर्ण्यि (for तत्र). S₁ K D₅ प्राविशत्तत्र वीभस्वुः. — ") S₁
K D₅ ब्रह्मवृन्द (S₁ K₁ 'विद्भिः) पुर; N_{2.3} V₁ B D₃
(erroneously) Dn D_{1.2.4} Arjप जिष्णुर्भागववेदम तत्र;
T₂ G₂₋₃ 'प्युर्धर्मपु. — After 40, K₃ ins.:

१८२

G. 1. 7181
B. 1. 101. 1
K. 1. 203. 1

वैशंपायन उवाच ।
 गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
 पार्थो वृथां प्राप्य महानुभावौ ।
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
 भिक्षेत्यथावेदयतां नराभ्यौ ॥ १
 कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
 नुवाच भुङ्केति समेत्य सर्वे ।
 पश्चात् कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
 कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
 साधर्मभीता हि विलज्जमाना
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।

पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
 युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३
 इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्तत्वाजुजाभ्यां मयि संनिष्टा ।
 यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
 समेत्य भुङ्केति नृप प्रमादात् ॥ ४
 कथं मया नानृतमुक्तमद्य
 भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि ।
 पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
 न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
 मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तेस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः ।

आगतस्तु गृहद्वारि यत्र तिष्ठति वै वृथा ।

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś₁ K Ñ₃ B Da Dn D₁₋₄ T₂ G_{1.2.4} M₂ द्रौपदीस्वयंवर; T₁ संभव. — Adhy. name: D₂ कुंतीवचनं; T₂ G_{1.2.4} पांडवविजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ T₁ 188; D_{4m} 192; T₂ G 140 (G_{1.2} 142); M 141. — S'loka no.: Da₁ 44; Dn 46; M₂ 42. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7101.

182

MS. T₂, which ends with adhy. 181, is replaced by T₂.

1 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — ^a) K₂ तु तौ; G₂ ततो. Dn₂ भार्गववेदम*; G₁ पांडवकर्म*; G₂ पण*. — ^b) T₁ G₂ प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — ^c) Ś₁ K_{2.4} तौ (for तां). T₂ G_{2.4} परिगृह्य लब्धं (for परम*). — After 1, T₂ G_{2.4} ins.:

1887* प्रागेव संप्रविष्टेषु भवनं ब्राह्मणेषु त्रिषु ।

अथ भिक्षयमानास्तेत्याह तुर्भामफल्गुनौ ।

2 ^a) B₂ कुटीस्थिता; T G₂₋₃ M (except M₂) कुटी (or 'टि') ग*; G₂ कुटी गतां. Ñ V₁ B D T₁ G₂ पुत्रौ. — ^b) Ñ_{2.3} V₁ B D मोवाच. D₂ भुंकेत्यनवेत्य सर्वे; S (except T₁ G₂) भुंजी (G₁ M भुंक्ष्व) ध्वमिति प्रमादात् (of. 4^a).

— ^a) Ś₁ K₂ Ñ_{1.2} V₁ B₂ D (except D_{2.5}) T₁ च (for तु). T₁ सा तु (for कुन्ती). Ñ₃ transp. कुन्ती and कन्या. Ñ_{1.2} V₁ B D कृष्णां (for कन्यां).

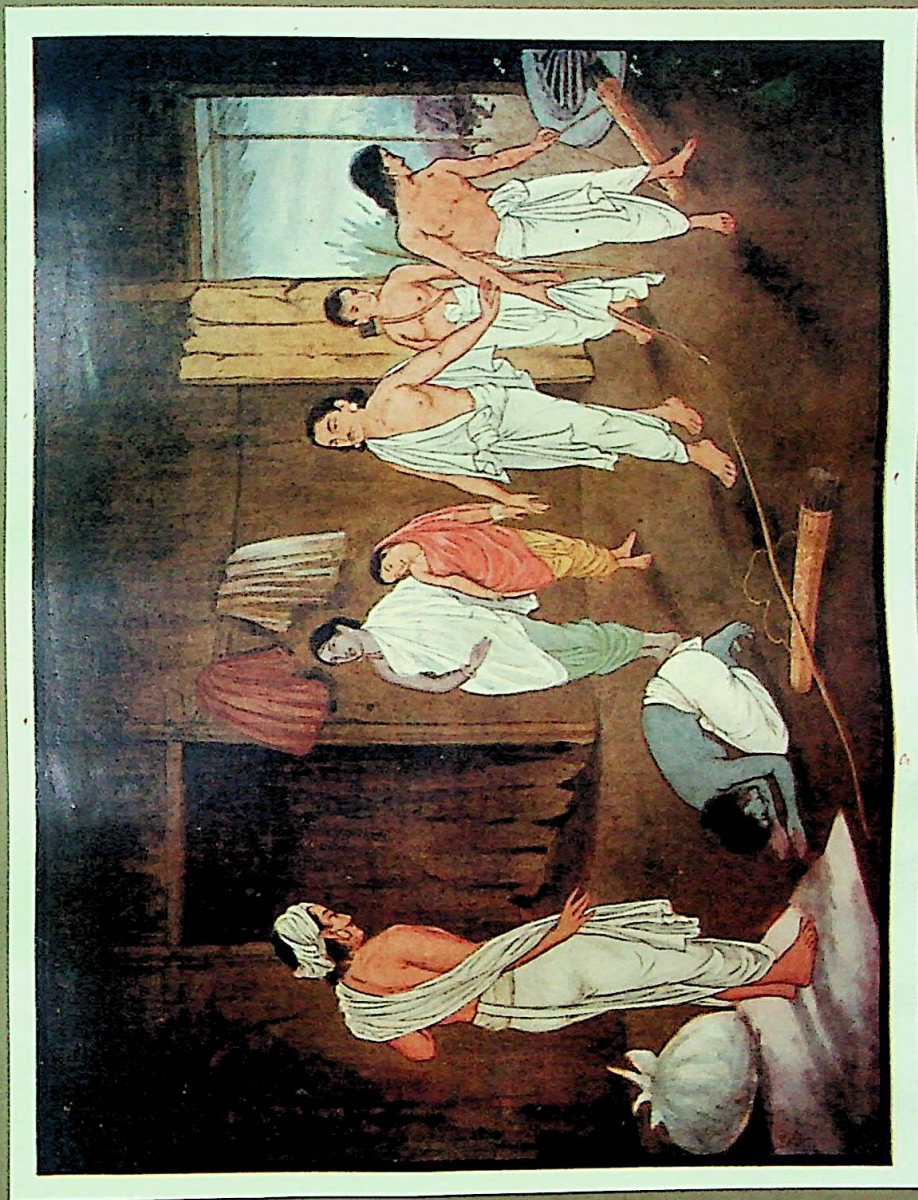
3 ^a) Ś₁ K_{1.2} अभि; Ko. s. 4 D₂ अति; G₄ M₂ च (for हि). T G₁₋₃ M₂₋₃ मानां (for 'माना'). Ñ_{2.3} V₁ B Da Dn D_{1.2} भीता परिचितयंती (Da₁ ती); D₂ धर्मोपनीतां परिचितयंती; G₂ भीतामभिलज्जमानां; G₃ अधर्मभीता च वि. — ^b) K (except K₁) प्रतीता.

4 Before 4, Ś₁ Ko. 1 T₁ G कुंती; K₂ पृथा उ*; Ñ V₁ B₂ Dn D_{1.4.5} कुंत्युवाच. — ^a) Ñ V₁ B Da Dn D_{1.4} तु; D₂ S च (for हि). — ^b) K₁ Ñ V₁ D₂ संनिविष्टा; T₂ G_{2.4} कृष्टा. — ^c) G₂ यथान्वितं. T₂ G₄ तथा (for मया). — ^d) G₁ सर्वे तु (for समेत्य). T₁ भुंजध्वम्; T₂ G₂₋₃ भुंजीध्वम्; G_{1.2} M भुंक्षध्वम्; G₂ भुंजध्वम् (for भुङ्क्ष्व). S om. नृप.

5 ^a) Ñ V₁ B₂ Dn D₁ मया कथं (by transp.); B_{1.2.3} Da D_{2.4} एतत्कथं; M₂₋₃ कथं त्वया. Ś₁ K D₂ अथ चोक्तं (K₁ एतदुक्तं); B₂ उक्तपूर्व. — ^b) Ś₁ K D₂ प्रवीर (for ब्रवीहि). B Da D_{2.4} मया भवेद्ब्रूहि यदत्र युक्तं. — ^c) Ñ V₁ B (except B₂) D (except D₁) M_{2.3} पंचाल. — ^d) Ñ₁ G_{1.2.3} भूतपूर्व; Ñ_{2.3} V₁ B D (except D₂) विज्जमेच. M₂₋₃ (corrupt) न चोपवर्तेतमभू.

6 Before 6, Ś₁ K₁₋₄ D₂ S (except M_{2.3}) ins. वैशं Ko Ñ V₁ B Da Dn D_{1.4.5} वैशं उ*. — ^a) Ñ V₁ B D

इयं हि कन्या द्रुपदस्य राजस्तवगुणाभ्यां मयि बन्धिता ।

१. १८३.४

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
 कुन्तीं समाश्रास्य कुरुप्रवीरो
 धनंजयं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ६
 त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
 त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
 प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि-
 र्गृहाण पाणिं विधिवच्चमस्याः ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
 कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
 भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
 भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८
 अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे

माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
 वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
 न्नियं च कन्या भवतः स सर्वे ॥ ९
 एवंगते यत्करणीयमत्र
 धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
 पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
 तद्रूहि सर्वे स वशे स्थितास्ते ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
 संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११
 तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममिताजसाम् ।
 संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

C. 1. 7143
B. 1. 151. 13
K. 1. 203. 13

(except Ds) स एवमुक्तो मतिमाह्ववीरो. — °) S आतरम् (for मात). N1 'रो धर्मभृतां वरिष्ठः; N2.3 V1 B D (except Ds) मात्रा सुहृत्तं तु वि(N2 V1 Dn1.2 D1.2 'तं त्वव)चित्य राजा. — °) S1 यदु (for कुरु).

7 Before 7, S (except Ms.s) ins. युधिष्ठिरः. — °) N V1 B D कालुग (for पाण्डव). — °) S1 K1 त्वयापि; N2.3 V1 B D त्वयैव. N शोभिष्य (D1 वा वत्स्य); G2 तेनेष्य. — °) N1 S एव (for अपि). S1 K1.4 वह्नि. N2.3 V1 B D (except Ds) 'ल्यतामसिर(Da 'म)मित्रसाह-

8 S1 K1 S om. उवाच. — °) S1 Dn1 S (except G1.2 Ms) मा (for मां). N1 नृपधर्म; T3 G4 'धर्मभाजनं. G1.2 माधर्मभाजं न कृथा वरेण्य. — °) G1.2 रमेत (for कृथा न). S1 Ko.1 [S]यैः; K2.4 नः; K3 [S]य (for Sन्यैः). N V1 B1.3 D (except D1.5) धर्मोयमशिष्टदृष्टः; T3 G3.4 'मो ह्यनभीप्सं.

9 °) N2.3 V1 B D (except Ds) पञ्चादयं सहदेव-स्तरस्वी (Bs 'वो जघन्यः). Arjप सहदेवो जघन्यः (as in text). — Da1 om. 9°-10°. — °) K4 N1 D2 T1 G2.3.6 च सर्वे; N2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4.5 नियोज्याः; B2 Da2 तु सर्वे.

10 Da1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) N1 'कृते (for 'गते). Ko अस्ति; K3 N1 B Da2 D1.2.4 Ms-8 अद्य (for अत्र). — °) Some MSS. धर्म. N1 प्रसह्य; N2.3 V1 B D (except Ds; Da1 om.) विचित्य (for प्र). — °) Ko N1 V1 B D (except D1.2.4) पंचाल. K3 तु; S हि (for

च). N2.3 V1 B D (except Ds) हितं च यत् (for च यत्प्रि). — °) N1 प्ररूहि; N2.3 V1 B D (except Ds) प्रशाधि. T3 G (except G1) वयं (for वशे).

11 K2 om. 11-15. S1 K1.3.4 D2 S om. उवाच (T1 G1 Ms.s om. the ref.). — After वैशं 'उ', N (except K2) ins.:

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिज्ञेहसमन्वितम् ।

दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ।

[(L. 1) S1 K1 'स्नेहसमुत्थिताः.]

— °) N3 V1 B1.5.6 D (except Ds) transp. ते and दृष्ट्वा. N2.3 B2 Dn D1.4 पश्यन्तीं (for तिष्ठन्तीं). B2 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र. — °) B2 स्थितां (for सर्वे). — °) S1 K (K2 om.) Ds 'क्ष्यानन्यमनसो. — °) T3 G2 हृदये. N1 G2 M तद् (for ताम्). V1 'येसेविचारयन्.

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 11). — °) N2.3 B2 D (except D2.5) T1 G1 तु; G2 च (for हि).

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 11). — °) N1.2 V1 Dn transp. रूपं and हि. Ko काम्यरूपं तु पांचा. — °) S1 T1 G1.6 M विधातुः. — T1 (which om. 13^{ed}) ins. after 13^{ab}; G2, after 13:

1889* ते मन्यमानाः कौन्तेयाः सर्वभूतमनोहराम् ।

चक्रमुः सत्त्वसंपन्ना विधात्रा च प्रचोदिताः ।

— °) K4 S (T1 om.) अन्येभ्यः. — °) K1 सर्वलोकं.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 11). — °) S1 'कारभावं तं; N3 Dn1 D1 'धर्मज्ञः; T1 G2 'तत्त्वज्ञः. — °) N1

G. 1. 7144
B. 1. 101. 14
K. 1. 200. 14

काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
वभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रौपायनवचः कृत्स्नं संस्मरन् नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातृन्मथोभेदमयानृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचकुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
दृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-

नाशङ्कमानः सहारौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहारौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संस्मरेद्; $\tilde{N}2.9$ V1 B D T G1.6 सस्मर. Ko.4 वै नरर्षभः;
 $\tilde{N}1$ V1 S सरतर्षभ ($\tilde{N}1$ V1 T1 G6 Ms.8 'भ:'); $\tilde{N}2.8$ B D
मनुजर्षभः (D: पुरुषर्षभः).

15 K2 om. 15 (of. v. l. 11). — ¹) $\tilde{S}1$ K1 नृप;
Ko Ds Ms (inf. lin. as in text) तदा. — ²) Ms-8
कृष्णा (for भार्या). — ³) S महिषी (G6 सा मान्यं) नो
भविष्यति. — After 15, T1 G6 ins.:

1890* प्रसंगमुल्लेखतो वार्णी भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
अन्योन्यं चानुपगन्तो धर्माथं काममीप्सितम् ।
Ts G2.4 ins. after 15: D4 (marg. sec. m.) T1 G2.4,
after the colophon:

1891* जनमेजयः ।

- 1) सतापि शकेन च केशवेन
सज्जं धनुस्तत्र कृतं किमर्थम् ।
विद्धं च लक्ष्यं न च कस्य हेतो-
राचक्ष्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
वैशंपायनः ।
- 2) शकेन कृष्णेन च कामुकं त-
न्नारोपितं ज्ञातुकामेन पार्थान् ।
परिश्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति निश्चयोऽस्य ॥
- 3) अन्यानशक्तामृपतीन्समीक्ष्य
स्वयंवरे कामुकेणोत्तमेन ।
धनंजयस्तदनुरेकवीरः
सज्यं करोतीत्यभिधीक्ष्य कृष्णः ॥
- 4) इति स्वयं वासुदेवो विचिन्त्य

पार्थान्विवित्सन्विविधैरुपायैः ।

न तद्वनुः सज्यमियेष कर्तुं

बभूवुरस्येष्टतमा हि पार्थाः ॥

[D4 जनमे उ, and वैशं उ. — 2^a) D4 भवति (for
बभूव). — 3^a) T G2.4 निहतान् (for नृपतीन्). — Ts
G2-3 om. 4^a. — 4^a) T1 G6 कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थः.]

Colophon om. in $\tilde{S}1$ K Dn1.2 D1. — Major
parvan: Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan:
 $\tilde{N}8$ B Da D2.4.5 Ts G2.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव.
— Adhy. name: Ts G2.4 पांडवकामप्रसारः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dns T1 189; D4
(marg.) 193; Ds 140; Ts G 141 (G1.9 143); M 142.
— S'loka no.: Dn1 Ms 15; Dns 16.

183

☞ This adhy. is (1 hapl.) om. in G2.

1 $\tilde{S}1$ K (except Ko) S om. उवाच. — ¹) Ko.8.4
'कुस्तत्र यत्रामितौजाः; K1 V1 B1 (m as in text) T1
G1.2.6 Ms.5 'कुरथ (V1 T1 G1 Ms.5 'कुस्तथ) तत्रामि-
तौजसः; $\tilde{N}2$ B6 Da Dn सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः; $\tilde{N}8$
'कुस्तथ तत्रा'; Ts G2.4 'कुस्तथा (G2 'त्र) मात्रामितौजसः;
Ms-8 'कुस्तथा तत्रामितौजः (sio).

2 Ts G2.4 om. 2-3. — ²) T1 G6 'वीरः कुरुपुंगवांस्तान्-
— ³) $\tilde{S}1$ Ko-2 $\tilde{N}2.8$ V1 B D T1 G6 आशंस'. Bsm
'रौक्मिणेयः (of. v. l. 3). — K1.4 (hapl.) om. 2^a-3^a.

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
प्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य

गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७
दिष्ट्वा तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्वा पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
भद्रं वोऽस्तु निहितं यदुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिविरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
प्रायाञ्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९

G. 1. 7155
B. 1. 151. 25
K. 1. 206. 20

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

3 K1.4 om. 3^{ab}; Dn1 T3 G2.4 om. 3 (cf. v. l. 1, 2).
— ^b) Bsm "रौक्मि" (cf. v. l. 2). — ^c) After च, N
(Dn1 om.), ins. अपि (to avoid the hiatus).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^a) Ko Dn1 तत्र; T1
तं च; G6 तांश्च (for ततो). T3 G4 महान् (for अब्रवीत्).
— ^b) B6 Da कुन्तीपुत्रं; G6 सुतान्. G6 वरिष्ठान्.
— ^c) G2.4 "स्याजि". T1 G6 तस्यौ (for राज्ञः).

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 अपि (for एव).
— ^b) N1 V1 B6 Da Dn3 D1.2 S ते (for तौ). B3
कृष्णां; D1 कृष्णं (for हृष्टाः). — ^c) N1 T3 G1.2-3 M6-8
प्वसायाश्च. V1 B1.3 चैव (for चापि). Ko.2.3 N1 D5
T3 G1.2-3 M6-8 मयुः; G6 नरः; M3 inf. lin. कुरु (as in
text). — ^d) Da D2.4 प्रायुः.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) T1 G6 तु (for च).
— ^b) K1 प्रवेद्य; N2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for
निवेद्य). — ^c) K4 एव (for इह). — ^d) Ś1 K B3 M3
गूढं. N2.3 Dn च (for स्म).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 K1 पांडवी.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^a) N2.3 B (except
B6) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्). N1 M6-8 चास्य मुक्ता;
N2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om.)
चापि मुः; M3.5 च स्य मुः. — ^b) N2.3 B D (except
D5) घोरात् (for सर्वे). N1 शत्रुसंवाः; V1 मित्रसाहाः;

T1 शत्रुसिंहाः. D2 पांडुपुत्राः सहायाः. — ^a) Ko.2.4 N1
B5 T G4.5 M "द्रुः सपुत्रः. — ^d) S (G2 om.) सामात्यो वै
(for सहामात्यो). V1 भविष्यति; G6 भवेयुः. — After
8, T G1.2.4 ins.:

1892* दिष्ट्वा कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्ध्वा

दिष्ट्वा भूयः शश्वदेवं कृतार्थाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^a) N1 परमं (for
निहितं). K1 वै (for यद्). — ^b) Ko व्यवर्धध्वं; T1 G5
विबुद्धध्वं; G6 विबुद्धं वै. N V1 B D ज्वलना (D1 "नाद्");
G6 "नम्. Ko.3 B1.2.6 Da D2.5 T1 "मानाः; K1 इवैधः; N
V1 B5 Dn D5 इवैधमानाः; D1 अवध्यमानाः; G1 M6-8
इवेध्यमानः (G1 "नाः); G6 "मानं. — ^c) N2 V1 B1.5 Dn
इवेध्यमानः (G1 "नाः); G6 "मानं. — ^d) N2 V1 B1.5 Dn
के (Bsm किं) चिदेव; N2.3 V1 Dn D1 केचिदेव. — ^e) Ś1
K N1 D5 गच्छावहे; B3 यास्यामहे; S (G2 om.) यास्यावो
वां. — ^f) D5 ययौ (for प्रायात्). Ś1 साकं (for सार्धम्).
— After 9, D4 (marg. sec. m.) T G (except G2) ins.:

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या

मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीराः ।

Colophon om. in G2. — Major parvan: T3 G1.2-3
M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K N3 B
Da Dn1.2 D1.2.4 T3 G4 द्रौपदीस्वयंवर; G2 M5 स्वयंवर;

१८४

G. 1. 7150
B. 1. 192. 1
K. 1. 207. 1

वैशंपायन उवाच ।

धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
 अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
 सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
 स्वयमारात्रिविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २
 सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
 जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
 भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
 निवेदयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३
 ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
 मुवाच काले वचनं वदान्या ।
 अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे

T1 संभव. — *Adhy. name*: Ds पांडवान्प्रति कृष्ण-
 रामागमनं; T1 वासुदेवसमागमः; Ts Gs. 4. 6 वासुदेव(Gs
 'देवेन'दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dns T1 190; Dam 194; Ds 141; Ts Gs. 4. 142; Gs. 3
 144; M 143. — *S'loka no.*: Dn 26 (Dns 9); Ms
 10. — *Aggregate s'loka no.*: Dns 7127.

184

1 Ś1 K1-s Ds S om. उवाच (Gs om. the ref.).
 — 'a) K (except Ko) च (for तु). Ts Gs. 4 पांचालः.
 — 'a) Bs पाथौ; Gs वृत्तो (for यान्तौ). — 'a) N2.s
 Dn D1 'ज्ञने.

2 'a) V1 पुरुषैर. — 'b) V1 अवचार्य; B1.s G1-s. 5 M
 'चार्य; Ts Gs अपचार्य; Gs अन्वचार्य. — 'c) N2.s V1 B D
 निलीनो (for निविष्टो). N1 स्वयंवरात्रिवृत्त्य तु. — 'd) S
 (except G1 Ms) 'शनात्. — After 2, T G (except
 Gs. 5) ins.:

1894* जिज्ञासमानस्तु स तान्संविदेश नृपात्मजः ।

पुरुषान्द्रौपदीहेतोर्जानीध्वं के त्विमे द्विजाः ।

3 'a) Ś1 (by corr.) Ks N V1 B D Ts Gs Ms-s
 सायं च; T1 Gs. 5 'ये च; G1.s. 5 Ms. 5 'ये तु. Ks Bs S च
 (for तु). — 'c) Some MSS. भैक्ष्यं. Ś1 K Ns Da Ds
 अय (for तु). S (except T1) 'ष्ठिरस्य. — 'd) Ś1 K1
 समपेयामासुर; Ds Ms निवेदयामासुर.

बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४

ये चान्नामिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः

परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।

ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-

मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५

अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे

य एष मत्तर्पभतुल्यरूपः ।

श्यामो युवा संहननोपपन्न

एषो हि वीरो बहुशुक्लदैव ॥ ६

सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री

तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।

यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

4 'a) Ś1 Da1 वदान्यं; K1 (corrupt) वदत्यां; Ks. 4
 Ds 'न्यां. — Before 4th, Ms-s ins. कुन्ती. — 'c) Ks
 इतः; N2.s V1 B D (except Ds) त्वम्; T1 G1 ततो. N1
 V1 T1 Gs. 6 M अद्यम्. — 'd) Gs भद्राय (for विप्राय).
 Gs भद्रे (for भिक्षाम्).

5 'a) Ś1 प्रदानं; K1 प्रदातं (for ये चान्नं). N1 Gs. 5
 (before corr.). 5 तदा हि; T1 Gs हि देहि; Gs M ददाहि
 (for ददस्व). — 'b) Ś1 K N1 प्रतिश्रिता. V1 येषचित्ति.
 — 'c) Ś1 K (except Ks) Ds T1 Gs. 6 तु (for च). Ś1
 transp. शेषं and शीघ्रं. — 'd) K (except K1) N V1 B
 D (except Ds) G1 M चतुर्धा.

6 'a) N V1 B D (except Da D1) तु (for च). Ś1
 K Ds ददस्व; N V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 G1. 6 च देहि.
 — 'b) Ś1 'रूपतुल्यः (by transp.); N V1 B D M
 नागर्पभं; T G सिंहर्पभं. — 'c) N2.s V1 B D (except
 Ds) Gs गौरो (for श्यामो). — 'd) Ś1 K1 अत्र (for हि).
 Ms एषोभिरूपो वं.

7 'a) Ms सं- (for सा). N V1 B D (except Ds) T1
 G1. 6 'रूपेव. S हि (T1 Gs च) (for तु). — 'b) Ks
 साध्विति शंकं; Ns Dn D1 साधु विशंकं. — 'c) T1 Gs
 यथा तथोक्तं वचनं चकार. — 'd) Ś1 K 'वै व्युपजं; N1 V1
 'वै व्युपजं; N2.s B1.s. 5 Dn D1 'वै व्युपजं; Da 'वै
 व्युपजं; G (except Gs. 6) 'वै व्युपजं.

8 'a) Ks N V1 Dn साद्रीपुत्रः. — 'c) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजहुरन्नम् ॥ ७
 कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
 माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्त्री ।
 यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
 संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
 अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
 शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
 कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
 कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
 अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
 पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
 न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
 न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०
 ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
 कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
 अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-

न्वङ्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
 तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
 शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
 ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
 धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
 वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
 सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
 निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
 पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
 स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
 धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
 क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
 कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
 वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
 कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

G. 1. 7170
B. 1. 192. 15
K. 1. 207. 15

text (catalectic)! Ko. 3 यथात्मदीयान्य; K1 'स्मी-
 यान्यप्यजि'; K2 N2. 3 V1 B D यथा स्वकीयान्य; K4
 'थास्मदीयान्य'; N1 'थास्मनीयान्य'; T G अथास्मनीना(G1
 तथास्मदीया)न्य; M अथास्मकी(Ms-3 'नी')यान्य. — 4)
 K2. 4 धीराः. Ko धरिण्यां.

9 4) S1 K2 Cd 'स्त्यशांता'; Ko. 3 B2 D2 अगस्तिशा;
 K2 sup. lin. 'स्त्याशांता'; K4 D1 'स्त्याशा'; D4m S
 'स्त्यकांता'. N1 'स्त्यगुप्ताभिमतां दिशं तु. — 5) G1
 अभूवन् (for तेषां). D2 पुरुषोत्तमानां (for कुरु). — 4) S
 (except T1 G1. 6) कृष्णापि तत्रैव. S1 K1 T2 G2-3 M सा
 तु; K4 N1 पादे; V1 चांते; T1 G2 पत्नी; G1 सांते (for पत्तः).
 N2. 3 B D पादांतरे चाय (B2 Da D2. 4. 5 'रेणाय') बभूव
 कृष्णा. Cd oites तिरः and प(or पा)त्तः.

10 5) S1 'पदानैव; K1. 3 G2 'पधानैव; N2. 3 V1 B
 (except B2) D (except D2) 'पधानीव. Dev.: पादाः
 उपधानं शिरःस्थानं यस्याः । 6) N1 मन आस; N2. 3
 V1 B D (except D2) मनसापि (for च बभूव). T1 G2
 न तत्र तस्या मनसश्च (G2 मन आप) दुःखं; T2 G1-3 M न
 तत्र दुःखं च समाससाद. — 4) D2 चात्र मेने; T2 G4
 चापि मेने.

11 5) N1 कथां 'त्रां'कारां. — 5) T2 G2-3 रथाश्चनागान्.

— 4) Some MSS. परस्व'.

12 5) Ko N V1 B Dn D1. 2. 5 पंचाल'. S1 G2 Ms-3
 सुता (for सुतः). — 5) S (except T1 G2 Ms) शुश्राव च
 (for शुश्राव). N2. 3 V1 B D तदा (for तथा). S1 K V1
 T1 G2 अभिपन्नां (S1 'त्राः') (for निषण्णां).

13 4) Ko. 3 च; T2 G (except G1) स (for तु).
 K4 वृत्तं (for सर्व). — 5) K4 transp. वृत्तं and तेषां. D1
 सर्वै; T2 G (except G1) चैषां (for तेषां). — 4) Da T G
 (except G1) स्वरितं.

14 Before 14, Ms-3 ins. वैश'. — 4) Some MSS.
 पंचाल'. G4 'ण्णचेतः. — 5) K4 'द्वान्वाप्रति'. — 4) T1
 G1 हता (for गता). T1 G2. 5. 6 M हता; G1 गता
 (for नीता).

15 K2 om. 15. — 5) T1 G2 वा कारणेनोप'. G1 वा
 मम सुता चापनीता. — 5) S1 (orig.) मे न दिग्धं; S1m
 K4 N2 V1 B1. 2. 6 Da D1. 2 मे निविष्टं; K1 मेनुदिग्धं; N2
 Dn D1. 3 पंकदिग्धं; T G1. 2. 3. 6 M मे विपक्तं. Cd oites
 निदिग्धं (= विनिहितं) as in text. T2 G2. 4 कच्चिन्न पांसौ
 हविराहुतं तव. — 4) K4 N V1 B D G1 कच्चिन्न माला
 पतिता (K4 ins. here वै; D2-3 भूत्) इमशाने.

16 4) B2 T1 G2. 2. 5. 6 'प्रतिमो; T2 G4 'प्रयमो; Cd

G. 1. 7170
B. 1. 162 15
K. 1. 207. 15

कचिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
कचित्सवर्णप्रवरो मुनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कचित् ।
कचिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कचिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।

ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य तु कचिदद्य
कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कचित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवहो
वृत्तं यथा येन हता च कृष्णा ॥ १

योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्रं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च गतस्तरस्त्री

as in text. — ^a) Ś1 'णोप्यथ; M₈-s 'णोच्युत. Ko N₁ G₁ M (except M₈) चेह; N₂.s V₁ B D एव; T₈ G₂-s नेह. — ^a) Some MSS. 'मर्षेण; V₁ 'णानिर्षेण.

17 ^a) Ś1 यक्ष्यं (m भैक्षं); Ko योक्ष्ये; K₁ भैक्ष्यं; K₂.s V₁ यक्ष्ये; B₁ Da D₁ पक्ष्ये; B₈ योक्ष्ये; Cd यक्ष्ये (as in text). N₂.s B₈.s Dn D₂.s कचिन्न तप्ये; S कचिच्छ-यिष्ये. — ^b) Ko.s.s D₈ संगस्य; N₁ 'पूज्य; V₁ 'गृह्य; S तां योज्य. — ^c) Ś1 K₁ V₁ प्रब्रूहि; K₈ ब्रवीतु; N₂.s B D वदस्य. Ko.s N B D T₈ G M₂.s 'भाव; V₁ नरप्रवीर. — ^d) G₂ हि (for वि-). G₁ दुहितारमद्य.

18 ^a) N₁ V₁ B₈ D₁ T G वैचि'. N₂.s B D सुतस्य (B₈ सुतस्य; D₈ सुतेन) कचित् (for तु कचिदद्य). — ^b) Ś1 वसन्ति; K₁ कदन्ति; K₂.s N₁ V₁ T G₂-s M (except M₈) चरन्ति; N₂.s B Da Dn D₂.s ध्रियन्ति; D₁ जीवन्ति; G₁ वदन्ति; G₈ हरन्ति. Ś1 K₁ पौराः (Ś1m वीराः); K₂ G₁ पौत्राः. D₈ 'रस्य युधिष्ठिरस्य. — After 18^a, T G₁.s-s ins.:

1895* कचित्तु मे यज्ञफलेन पुत्र

भाग्येन तस्याश्च कुलं च वा मे ।

[(L. 2) T₁ कुलस्य वा मे; G₁ नरो हि साक्षात्.]

— ^a) Ś1 K₁.s M₈-s न; Ko.s N₁ V₁ B₁ नु; Da T₁ G (except G₁) M₈ च (for तु). — ^d) D₁ गृहीत्वा. Ko.s

G₈ निहितं. A few MSS. लक्षं.

Colophon. Major parvan: T₈ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś1 Ko-s N₃ B Da Dn₂ D₂.s T₈ G₂.s द्रौपदीस्वयंवर; Dn₁ D₈ G₂ स्वयंवर; T₁ संभव. — Adhy. name: Ko.s D₈ द्रुपद्वाक्यं; G₂ M₈.s धृष्टद्युम्न प्रत्यागमनं; T₈ G₂.s पांडवपरीक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ T₁ 191; D₁m 195; D₈ G₂ 142; T₈ G₁-s 143; G₁.s 145; M 144. — S'loka no.: D₁m Dn M₈ 18.

185

1 Ś1 K (except Ko) D₂ S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — ^a) B₁ (m as in text) तु सर्वे (for तथोक्तः). — ^b) T₁ G₁.s शशास. Ś1 K V₁ आद्यु (for अद्य). G₈ नरेन्द्रपुत्रः (for स राज*). — ^c) N₁ प्रहृष्टो; D₈ 'हर्षो; T₈ G₂.s 'वीरो; Cd as in text. — ^d) K₂.s transp. वृत्तं and यथा. V₁ वृता (for हता).

2 Before 2, Ś1 K₁.s ins. धृष्टद्युम्नः; Ko.s.s N₂.s V₁ B D धृष्ट'उ'. — ^a) N₂ V₁ B₁.s.s Da D₁.s Cd व्यायत*; Dn-त्याहित*; T₈ G₂-s स्वाहित*. — ^b) N₁ V₁ 'जिनो. S रूपमतीव विभ्रत. — ^d) Some MSS. लक्षं. N V₁ B D

बुतो द्विजाग्रैरभिपूज्यमानः ।
 चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
 सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
 कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयातं
 नार्गं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
 अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
 क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
 ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
 प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
 प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
 न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
 तौ पार्थिवानां मिपतां नरेन्द्र
 कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
 विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ

बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
 तत्रोपविष्टाचिरिवानलस्य
 तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
 तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
 रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
 तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा-
 युक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
 स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
 भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
 तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
 कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
 तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
 नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
 सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

C. 1. 7183
B. 1. 143, 10
K. 1. 203, 11

यः (for तत्).

3 °) N₁ B₆ स सज्ज'; V₁ स भ्राज'; B_{3m} D_{2.4} स भाज्य'; Da D_{1.5} असह्य'; G₂ अतर्क्य'; Cd as in text. N_{2.3} B D (except D₅) G_{2.5} ततः (for गतः). T₁ G₁ असंशयं राजपुत्रस्त'. — °) V₁ S द्विजातिभिस्तैर. — °) N₁ व्युत्क्रामः; S विक्रम्य. — °) T₃ G₁ स (for च). K₁ तुष्टः; S दष्टः; Cd as in text. — After 3, D₁ (marg. sec. m.) T G (except G₂) ins.:

1896* इयामो युवा वारणमत्तगामी
 कृत्वा महत्कर्म सुदुष्करं तत् ।

G₁ cont.; T G_{2.4} ins. after 6^{ab}:

1897* विश्वोभ्य विद्राभ्य च पार्थिवांस्तान्
 स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपैः ।

4 °) K₁ N_{2.3} B_{5.6} D (except D₁) G₁ प्रगृह्य; B_{1.3} गृहीत्वा (for च गृह्य). Ko._{2.4} अन्वगात्. T G₂₋₃ M कृष्णापि कृष्णाजिनिनं जगाम. — After 4^{ab}, T G M_{2.5} ins:

1898* यः सूतपुत्रेण चकार युद्धं

शङ्केऽर्जुनं तं त्रिदशेशवीर्यम् ।

— °) Ko._{2.4} N_{2.3} B Dn D_{1.5} G₁ वै (for तं). T₁ युद्धाय सर्वेषु समां.

5 °) G_{2.4.5} (before corr.).₅ हि यः (for स्परः). K₁ 'राजमान्ये; N_{2.3} V₁ B D T₁ 'संव(D₂ 'सिंह)मध्ये. — °) Ś₁ K₁ 'माभज्य; K₂₋₄ N₁ V₁ Da 'मारुह्य. G₂ महीं प्रचक्षं. — °) Ko.₃ S प्रा(or प्र)कालयत्; K₁ प्राकं.

Ko.₃ M तेन; Da इति; T G तत्र (for एव). T₁ G₆ पार्थिवाग्रणे; T₃ G₁₋₅ 'वीर्यं; M 'वेन. — °) T₃ G_{1.5} भीमः (for क्रुद्धः). — After 5, M_{2.5} ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि

यः पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 °) T₃ G_{2.4} तां (for तौ). V₁ प्रवीरै; G₁ अधिरी; G₃ अमितां (for मिपतां). V₁ नृवीरै (for नरेन्द्र). — °) M₅ नरैर्द्रौ (for नराग्र्यौ). — After 6^{ab}, T G_{2.4} ins. 1897* (cf. v. l. 3). — °) Ś₁ K₁ G_{1.5} M₂₋₃ बाह्यात्; K₁ Da T₃ G₁ बालं. Ś₁ K₁ D₅ पुरा; N₁ इमां.

7 °) T₁ M₆₋₈ ततोप'. — °) D₅ एव; T₃ G_{2.4} आस (for प्र-). K₁ 'त्री मम तत्र तर्कः. — °) M₆₋₈ 'धैर्न-रवीरैरुपेतैर. — °) T₁ G_{1.5} M_{2.5} 'ष्टा त्रिभि'.

8 °) K₁ तस्याग्रतस्. Ko._{1.3} D₅ अभिवंध्य. — °) Da D_{2.4} तु (for च). N_{2.3} B D 'ष्णां त्वभि'. S (except T₁ M₅) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ. — °) N₁ V₁ Dn D₁ स्थितां; B Da D_{2.4.5} भिक्षां; M_{2.5} स्थिताद्य. K₂ T₁ G₃ M₅ निवेद्य. — K₁ (hapl.) om. 8^d-9^a. — °) Ś₁ K (K₁ om.) N₁ V₁ G₁ नैद्य'; N_{2.3} B D भिक्षां.

9 K₁ om. 9^a (cf. v. l. 8) — °) Some MSS. नैद्यं. K₂ परिगृह्य; V₁ प्रतिहृत्य. — °) K₃ N_{2.3} B D T₁ दत्त्वा (for कृत्वा). S ब्राह्मणानर्चयित्वा. Cd cites ब्राह्मणसात्. — °) N₁ दत्त्वा (for वृद्धां). N₁ V₁ B_{2.5} Dn D_{1.5} 'वेद्य; B₆ 'वेद्य; D₂ G₆ 'वेद्य; G₅ 'भोज्य; a few MSS. (incl.

C. 1. 7183
B. 1. 163. 10
K. 1. 208. 11

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
 आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
 दर्भाजिनाग्न्यास्त्रणोपपन्नम् ॥ १०
 ते नर्दमाना इव कालमेघाः
 कथा विचित्राः कथयांवभूयुः ।
 न वैश्यश्चद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
 निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
 यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
 आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
 मुक्तान् हि पार्थाञ्छृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
 यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
 सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
 यथा च भाषन्ति परस्परं ते

छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
 ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः
 पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
 विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
 महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कञ्चित् ॥ १४
 गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
 गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
 वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
 मुवाच तान्स कमवित्क्रमेण ॥ १५
 विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
 पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
 लक्ष्यस्य वेद्वारमिमं हि दृष्ट्वा
 हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
 तदाचङ्क्ष्वं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

Cd) विभ्य.

10 ^b) Ś1 K1-3 Ñ B1.5 Dn D1 G5.6 च (for तु). Ś1 K1 Da D2.4 T3 G1.4 'धानाः; Ko.2 Ñ V1 Dn 'धाने; B (except B1) D1.5 'धानी. — ^a) Ñ V1 Dn D1 'जिनाग्न्या'.

11 ^b) B5 D5 कथां 'त्रां. — ^c) K (except K1) Ñ1 V1 T3 G2-3 M5-3 'शूद्रोपयिकाः; T1 M5 'यिकाः; G1 'शूद्रावधिकाः; G2 'शूद्रोप'. Ś1 K D5 ते (for तः). — ^a) G1 सद् (for च). Ś1 Ko-2 द्विजातीः; Ñ V1 B D द्विजानां; T1 G5.6 द्विजाह्वीः; T3 G2-4 M द्विजा वा; G1 अविरुद्धं. Ñ1 शूराः.

12 ^b) K1 वीराः (for राजन्). — ^c) K2 प्रमुद्धा. — ^a) Ko Da om. हि. — After 12, D1 (erroneously) ins. 18^a (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 ^b) A few MSS. सजं. Ko.2.4 सजीकृतं. Ñ1 T1 G5 यथा. K2 D1 प्रसज्य; T3 G प्रमुद्धा. — ^c) M (except M5) तथा. Ñ V1 B5 Dn1.2 S हि (for च). S ज (G1 क) स्वपति (for भाषन्ति). Ś1 K यथा वदंते च परस्परं वै. — ^a) Ś1 K1 D5 वै (for ते). K2 T1 विचरन्ति. T3 G M छत्रं वसंतो वि (T3 G3-4-पि) चरन्ति.

14 Before 14, V1 B5.5 D2.5 T1 G1 M5.5 ins. वैशं 'उ' (resp. वैशं). — ^a) T1 M5 तु (for स). Ñ1 परम- (for द्रुपदः). — ^b) K1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; Ñ2.3 B (except

B5) Dn D1.2.4 G5 M5 प्रेषयामास तेषां (G5 तत्र). — ^c) Ñ1 विद्येम; T3 G (except G1) विद्याम. — ^a) Ko Dn2 M1 महात्मानः; M5 'मनाः. Ś1 K1 B5 G2.5 च; K1 Ñ2.3 V1 Dn D1 तु; G5 स्म (for स्थ). B5 कर्हिचित्.

15 G2 om. from पुरोधा up to the end of the st. — ^c) Ñ V1 B D (except D5) transp. यथावत् and समग्रं. — ^a) Ś1 Ko.2.4 Ñ1 M5 तान्स (K4 M5 'न्स') क्रमविः; K2 तत्सत्क्रमविः; Ñ2.3 B D चानुक्रमवि (B1.5 'वित्'); V1 तान्स प्रणयात्; T3 G2-3 तत्सत्क्रमवि; G1 तान्सत्क्रमवि; M5.6-3 तान्सत्क्रमवित् (for तान्स क्रमवित्). T1 प्रोवाच तेभ्यः स्वमनुक्रमेण.

16 ^a) T3 G1 'छन्नव'; G2 'छन्नपतीश्व'. — ^b) Ś1 Ko.2 Ñ2.3 V1 B Da D5 'पंचाल'; Ñ1 पंचालपुत्रो. Ñ2.3 B (except B5) D (except D5) वरदो (for द्रुप). Ś1 K1 D2.4 'हं'; B3 D2 S 'हान्'; B5 महार्हः. — ^c) Some MSS. लक्षं; K2.3 V1 D2.5 च (for हि). — ^a) K2 तत्त्वं (for नान्तं). Ko.2.4 Ñ2.3 V1 B D प्रतिपद्यते (D5 परिपश्य); M5 inf. lin. परिलप्स्य; M5 प्रतिलप्स्य. Ko.3 T1 स (for सः).

17 ^a) K2-4 V1 D5 तदाचक्षध्वं; Ñ1 तदा चद त्वं; Ñ2.3 B5 Dn D1.2.4 आख्यात च; B1.3 तदा च त्वं; Da T G1.2-3 M आचक्षध्वं. Ś1 K1 ज्ञातिज्ञानानु; Ko.2 Ñ1 D2.4 G1 'पूर्व'; D5 T1 G5.6 जातिकुलानुपूर्वी; G2.4 M3.5 जाति; M5-3 जातिकुलानि पूर्व. B5 निवेदयध्वं कुलजातिपूर्व; G2 आचक्षध्व

पदं शिरःसु द्विपतां कुरुध्वम् ।
 प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
 पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
 पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
 प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
 तस्यैव कामो दुहिता ममेयं
 स्तुपा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
 अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
 हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
 यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
 र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
 तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
 स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।

समीपस्थं भीममिदं शशास
 प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथासै ॥ २०
 मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्तसै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
 भीमस्तथा तत्कृतवानरेन्द्र
 तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
 सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
 युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
 पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
 स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
 प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
 सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
 न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

C. 1. 7197
S. 1. 193. 24
K. 1. 209. 23

जातीं च कुला. — १) S (except T₃) शिरःसु पादं द्वि.
 — २) K_{0.2} N̄ V₁ B D (except D₁) पंचा. S₁ K B₃
 Dn D_{1.5} च सानुग (K_{2.3} 'ज'स्य; T₁ सहात्मजस्य; T₃ G M
 (except M₃) सहानुजस्य.

18 २) B_{1.3} इह; M₃₋₈ यदि (for इति). N̄_{2.3} B₃
 Da₁ Dn D_{1.4} स्तुपां प्रदास्यामि हि कौरवाय.

19 २) N̄₁ स; N̄_{2.3} V₁ B D (except D₅) हि (for
 च). — ३) B_{1.5} 'तांतीं; B₃ G₂ 'तांगः. — ४) S₁ K_{0.1.3}
 यदि; K_{2.4} अपि (for यद्). K_{2.4} असौ; N̄₁ S मे (G₂
 अयं) (for वै). — ५) K₁ N̄_{2.3} B D ममेतां; V₁ समेतां;
 S (except G_{2.6}) इहेति. — After 19, T₁ ins.:

1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
 राजा यदुक्तं द्रुपदेन वाक्यम् ।
 कुन्त्या सार्धं मानयां चापि चक्रुः
 पुरोहितं ते पुरुषप्रवीराः ।

while N ins.:

1901* कृतं हि तस्यात्सुकृतं ममेदं
 यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
 [(L. 1) S₁ K मयेदं.]

20 Before 20, T₁ ins. युधिष्ठिरः. — २) N̄ B D
 अथो (Da यथो). K₁ N̄ V₁ B_{1.5} D (except D_{1.2}) हि
 (for तु). K₂ N̄ V₁ B₁ Dn₃ D_{1.2} 'हितं स्थितं. B₃ 'क्यं
 नृपतेः पुरोहितं; T₁ द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — G₂
 (hapl.) om. 20^a-22^a. — ३) K₂ तथा; N̄ V₁ B Da₁ Dn
 D₁ ततो (for स्थितं). T₃ G (G₂ om.) M₃₋₈ विधिजं

(for विनीतं). D₃ विनीतवाक्यं; T₁ पुरोहितं वै (for स्थितं
 वि). V₁ M_{3.5} प्रसमीक्ष्य. — K₀ (? hapl.) om. 20^a-
 21^a. — ४) K₁ पार्श्वे स्थितं; N̄ V₁ B D (except
 D₅) समीपतो (N̄₁ B₃ 'गं). K₁ T₃ G_{3.4} भीमसेनं
 (for भीमनिदं).

21 G₂ om. 21; K₀ om. 21^a (cf. v. 1. 20).
 — ३) N̄₁ तस्मात् (for तसै). D₂ प्रयुज्या; D₁ प्रदेया.
 T₃ G_{3.4} ins. हि after प्रयोज्या. N̄_{2.3} B_{1.3.5} D T₁ हि;
 B₃ T₃ G (G₂ om.) M च (for एव). — ४) K₁ N̄ V₁ B
 D (except D₅) ततस् (for तथा). T G_{1.3.4.5} M₃ तां; G₃
 M₃₋₈ तं (for तत्). — ५) T₁ स (for तां). K₁ एव; S
 (except T₁; G₂ om.) चापि (for चैव). S₁ K₁ प्रगृहीत-
 वान्सः; K₂ अपि संग्रह्य; K₃ प्रतिसंग्रह्य; K₄ N̄₁ V₁
 B_{1.3} G_{3.5} M₃₋₈ प्रतिसंग्रहण; N̄_{2.3} B_{1.5} D (except D₅)
 प्रतिगृह्य हर्षात्; T G_{1.3.4} M₃ प्रतिगृह्य तत्र; M₃ (inf. lin.).
 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसंग्रहीत्वा as in K₀ D₅).

22 G₂ om. 22^a (cf. v. 1. 20). — २) N̄_{2.3} B_{1.3} Dn
 D_{1.3} 'हितं तदा. — ३) K₂ N̄ V₁ B_{1.3.5} D_{2.5} पंचाल.
 K₁ B_{3.5} Da Dn₃ D_{2.4.5} विस्मृष्टा. — ५) G₁ 'मनिष्टेन.
 K₃ पथानु; N̄_{2.3} V₁ B D (except D₅) यथा (B Da₂ D₄
 पथा) न कामात्; T₁ G₃ यथानिकामं; T₃ G₁₋₅ M य (G_{1.5}
 M_{3.5} प)याय कामं.

23 २) S₁ K₁ प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः. — ३) S₁
 K₁ सोनेन; K₂ N̄_{2.3} D (except D_{1.2.4}) S सा तेन. S₁
 K₁ यथानुवृत्तः; K₀ 'वृत्तः; T G M_{3.5} तथा गृहीता.

C. 1. 7197
B. 1. 183. 24
K. 1. 208. 23

न जीवशिल्ये न कुले न गोत्रे ॥ २३
कृतेन सज्येन हि कार्ष्णकेण
विद्वेन लक्ष्येण च संनिष्ठः ।
सेयं तथानेन महात्मनेह
कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४
नैवंगते सौमकिरद्य राजा
संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५
अप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
न तद्वनुर्मन्दबलेन शक्यं

मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६
तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह
कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ २७
एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— ^a) Ś1 K1 नाजीव^a; Ko. 3-4 नाजीवशिल्ये; N1 ना-
जीवशीले; N2. 8 V1 B D न चापि (V1 चैव) शीले; T
G (except G1) न चैव शिल्ये; M3 न जीवशुल्के. T3
G2-8 गोत्रेः.

24 ^a) B3 Da D2 च (for हि). K2-4 N V1 B Da
Dn1 D1. 5 T1 M 'केण (as in text); the rest 'केन.
— ^b) N2. 8 V1 B1 Dn1. n2 G3 हि (for च). N2 V1 B
Da Dn3 D2. 4. 5 सा विप्रकृष्टा; N3 Dn1. n2 D1 विप्रकृष्ट; T1
G2 'कृष्टा; G3 inf. lin. सा नि. — ^c) Dn2 T G (except
G1) M2. 5 तथा तेन.

25 ^a) B (except B1) Da D2. 4. 5 एवंगते. Ś1 K
(except Ko) G1. 2 M3-8 सौमकिर; B3. 5. 6 D2. 4. 5
सौम्यकिम्; D1 सौमिकिम्. Ś1 K1 अन्न (for अद्य). — ^c) T
G अस्य (for असौ). — ^d) M3. 5 सर्वथा हि (for पार्थिव).

26 ^a) K2 G3 आप्राप्त^a; K4 अनाप्त^a; N1 अवृत्त^a; N2
Dn संप्राप्य^a; N3 B1 (m as in text). 2. 5 D3 G1 अप्राप्त^a;
Da1m D1 T1 G2 M3-8 संप्राप्त^a; T3 G3-5 M3 सुप्राप्त^a. Ś1
K च; D3 तु (for हि). — ^b) V1 ब्राह्मणसंघमध्ये. — ^c)
Dn1 G2. 8 घनुर्वेद^a. — ^d) K2 यथेह; Dn1. n2 तथापि; D3
तदा हि. — ^e) K4 D2. 5 न; S च (for हि).

27 D1 (hapl.) om. 27^a-28^a. — ^b) K2 N V1 B D
(except Da D4) पंचाल^a. — ^c) Ś1 K1 तत्पातितम्.
— ^d) N1 V1 B3 D2 विसज्यं; N2. 8 Dn D1. 5 हि शक्यं;
B1. 2. 5 विसह्यं; Da हि सज्यं; T1 समर्थ.

28 D1 om. 28^a (cf. v. 1. 27). — Before 28, G3

M3 ins. वैशं. — ^b) Ko. 2 N V1 B D (except D2. 4)
पंचाल^a. N1 समीपगो. — ^c) N1 तदा (for तत्र). Ko. 2. 4
अथ (for आशु).

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव^a (for
आदि^a). — Sub-parvan: Ś1 K1-4 N3 B Da Dn1. n2
D2. 4. 5 T3 G3. 4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name:
Ś1 Ko. 1. 4 युधिष्ठिरवाक्यं; T3 G3. 4 द्रुपदपुरोहितयुधिष्ठिरसं-
(T3 om. सं)वादः; D3 युधिष्ठिरं प्रति पुरोहितवाक्यं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn3 T1 192; D1 183;
Da1m 196; D3 G2 143; T3 G1-3 144; G1. 3 146; M
145. — S'loka no.: Da1 Dn 29; M3 30. — Aggregate
s'loka no.: Dn2 7184.

186

1 Ś1 K1 T1 M दूतः; T3 G2. 4. 6 वैशं^a; G1 द्रुपदः; G3
वैशं^a। दूतः (for दूत उ^a). G3 om. the ref. — ^a) Ś1 T1
G3 M जन्य (M3 inf. lin. न्या)र्थम्; Ko. 2 यज्ञार्थम्; K4
V1 कन्यार्थम्; N3 युष्मकम्; Cd as in text. G2 तेन (for
राज्ञा). — ^b) K2 तु; T1 यत् (for च). — ^c) K4 N V1
B1. 5 Dn कृष्णा; Nilp as in text. D4 T3 G तु; T1 अपि
(for च). D4 S (except G1. 2) तत्रैतु.

2 ^a) K3 रत्नचित्राः; N3 वर्मचित्राः; B3. 6 D4 पट-
चित्राः; D2 चित्रपट्टाः; S पत्रचित्राः (G1. 6 चित्रपत्राः).
— ^b) K4 B3 Da M7 परेत; T1 परीत; T3 G3-8 समेत; G3

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा

विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।

तदामुवध्वं कृतसर्वकार्याः

कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १

इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः

सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।

एतान्समारुह्य परैत सर्वे

पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते

पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।

आस्थाय यानानि महान्ति तानि

कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य

यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।

जिज्ञासयैवाथ कुरुत्तमानां

द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि

चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।

गाश्चैव राजन्त्रथ चैव रज्जु-

द्रव्याणि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः

सर्वाणि ह्यस्मान्यखिलेन तत्र ।

क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि

सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

रथाश्चवर्माणि च भानुमन्ति

खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

समेत्य; Ms पुरैत; Cd as in text. G1 विमानमारुह्य
समागमध्वं. — ^a) A few MSS. पंचाल.

3 ¹ S1 K1.3 D2 S om. उवाच (G3 om. the ref.).
— ^a) ¹ S1 K1 D2 'नन्दनास्ते; G3 'पांडवास्ते. — ^b) B2 Da
D2 पुरतः; T1 प्रवरं (for प्रथमं). ¹ S1 G3 Ms-s प्रयास्य;
Ko.2 विसर्ज्य; K2.4 D2 विसृज्य. ¹ N2 B2 परियाप्य सर्वे;
¹ N3 प्रतिपद्य सर्वे; B1.3 D1 प्रतियाप्य सर्वे (for प्रथमं प्र').
— ^a) K2 V1 यानैः; K4 D2 याने (for याते). ¹ N2.3 B
Da Dn D1.4.5 सहैक्याने; T1 G6 सह प्रयाते; T3 G2-s M
(except M5) सहोपयाते. — After 3, Ko D2 (marg.
sec. m.; om. 1^{ab}). 5 ins.:

1902* सुस्त्रापिताः साक्षतलाजधानै-
र्वैर्वैष्टैश्चन्दनवारिपूजैः ।

स्त्रीभिः सुगन्धाम्बरमाल्यदामै-

र्विभूषिता आभरणैर्विचित्रैः ॥

माङ्गल्यगीतध्वनिवाद्यशब्दै-

र्मनोहरैः पुण्यवतां प्रवृद्धैः ।

संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा

दीपैर्ज्वलद्भिः सहिताश्च विभ्रैः ॥;

on the other hand, S ins.:

1903* स वै तथोक्तस्तु युधिष्ठिरेण

पाञ्चालराजस्य पुरोहितादयः ।

सर्वे यथोक्तं कुरुनन्दनेन

निवेदयामास नृपाय गत्वा ॥

[Cf. 4^{ab}. — ^a) T3 G2.4 तत्त्वम् (for गत्वा).]

4 ^a) ¹ S1 K (except K2) G1 च (for तु). — ^a) ¹ N2
B2 Dn1.n2 D1 जिज्ञासयैवाथ; T1 'यैवात्र. — ^a) Ko.3
अशेषाणि; K4 सर्वाणि (for अनेकानि).

5 ^a) T3 G (except G1) मूला (for माल्या). ¹ N1.3
B2 Dn T3 G4 च; T1 G6 अथ, Ms-s उप (for सु).
— ^a) K2.4 ¹ N V1 Dn D1 व (K2 घ) र्माणि चर्माणि (by
transp.); T1 भोज्यानि चर्माणि. ¹ S1 K च भानुमन्ति; D2
वरासनानि. — ^a) ¹ N1 रत्नानि (for राजन्). K ¹ N1 अपि
(for अथ). T1 उपसंजहार; G1.3.5.6 अथ चापि राजा; G2
अथ चैव राजा (cf. 6^d); M अथ चापि रज्जुन् (Ms रज्जुः).
T3 G4 ज्याश्चैव चापानथ चापि राजा. — ^a) ¹ N B D (except
D2) बीजानि (¹ N1 यानानि); T G रत्नानि; M अन्यानि (for
द्रव्या). S भान्या (for चान्या). K1 कृषीवलानां;
S कृषीनिमित्तं.

6 ^a) D4 S (except G1) अपि (for च). — ^a) Ko

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 206. 10

धनूपि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः
शक्त्यष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्डश्च परश्वधश्च
सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
तथैव चासन्निविधानि तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-
मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-

Ñ1.2 V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्यानि; B5 कृत्यानि सर्वाणि.
Ś1 D1 G2 अखिलानि. Ś1 K D5 चैव (for तत्र). — °) K1
Ñ2 V1 B1 Dn D1 T8 G2-5 M8 अपि (for च). Ñ1 यानि;
Ñ2.3 V1 B D (except D5) तत्र (for तानि).

7 °) K (except K1) रथाश्च व(K2 च)र्माणि; Ñ Dn
D1 वर्माणि चर्माणि; V1 गदाश्च चर्माणि; B Da D2.4.5
चर्माणि वर्माणि; S अस्त्राणि (T1 धनुषि) शस्त्राणि. — °) B5
Da D2 शस्त्रा; G2 खट्वा (for खट्वा). T8 G2-4 महस्यो. B5
Da S अय (for अश्व). D2 T8 G (except G1.6) -रथान्.
Ñ5 B Da D2 विचित्राः; D2 G (except G1.6) च चित्रान्.
— °) D1 om. 7°. S (except T1) चोप्राणि. K3.4 T8
G2.4.5 शरांश्च मुख्यान्. Ñ2 V1 Dn चित्राः (for मुख्याः).
— °) Ñ2 Dn भूषणाश्च.

8 °) K2 T8 G2.4-5 प्रासान्. K0.2.3 सुसंख्यश्च; K1
सुसंख्य; K4 भुशुण्डश्च; B1.5.6 सुसंख्य; D1.5 भुशुण्डश्च; T1
सुसंख्य; T8 G4 सुसंख्य; G1 सुसंख्य; G2 सुसंख्य; G8
सुसंख्य; G6 M6 सुसंख्य; G6 सुसंख्य; M3.6-8 सुसंख्य.
K0.2.4 Da D1.2 परश्वध; D5 G1 श्वधा; T1 तथा
शतश्व; T8 G2.4.6 परश्वधा; G2.5 श्वधा; — °) Ś1 K4
D1 G6 संग्रामिकं; Ñ1 S संग्रामिका(Ñ1 T1 G1 M3.6-8
'का)श्चैव. Ñ1 V1 D1 तथेह; T G2-6 तथापि (for तथैव).
S चान्ये (T8 G2-6 न्यान्) (for सर्वम्). — °) Ñ2 Dn
'वस्तुवंति; D4 'संस्कृतानि (for 'संस्कृतानि). — °) T8 G
(except G1) राजन् (for चासन्). Ś1 K1.2.4 D5 तथैव
चापानि (D5 चासांसि) महानि तत्र; Ñ2.8 Da Dn D1.2.4

प्रलम्बवाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०

राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-
न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीराः परमासनेषु
सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-
स्तदा महर्हेषु न विसयन्तः ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेपाः
भोजापकाश्चाप्युपजहुरन्नम् ॥ १३

तथैव चासौ विविधं च तत्र.

9 °) T1 G1 M5 च (for तु). — °) Ś1 K (except K3)
स्त्रियश्च ताः; T1 G6 राजस्त्रियः. — °) Ñ2 Dn प्रत्यर्चयामासुर;
T8 G2-5 प्रत्युद्ययांचक्रुर. Ś1 K1 Ñ2 G2.3.5.6 अदीनसत्त्वां.

10 °) K (except K1) D5 S उदी(G2 'दै'क्ष्य; Ñ1
समी; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 निरी. — °) K2.3
मत्तर्षभा. — °) K0.4 गूढोत्तमांगान्; K2.3 B5 D2 गू(K8
व्यू)ढोत्तमांगान्; S व्यूढां(G8 'ह्य')तरांगान्; Cd as in text.
K2 Ñ1 G1.8 M3.8 'गेन्द्रभोगान्. — °) G5 प्रगल्भवाहून्.

11 °) Ñ1 सजना' (for सचिवा'). — °) Ś1 K D5
पौत्राः (for राज्ञः). Ś1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text).
— °) B5 Da D2 समापेदु; M8 समासेदु.

12 °) K2 वीराश्च सर्वे परमा. — °) G1 पात्रो(? read
'दो)पपीठेषु; M3.8 संपादरी. — °) Ñ2.8 B (except B5)
Dn D1.2.4 यथानुपूर्व; T1 G1 'पूर्व्याद्; T8 G3.4 'पूर्व्य.
— °) Ñ2.8 B1.3.5 Dn D1.4.5 G6 M6.7 तथा. B5 Da D2
सिंहासनेषुत्तमभूमिपा यथा.

13 °) Ś1 K1.4 V1 T1 G1.2.6 पात्रेषु. Ś1 K1 V1 T1
G1.6 'राजतेषु. — °) Ś1 K D5 सुदा' (for दासा'). D5
दासा' (for दास्य'). V1 प्रहृष्टरूपाः. A few MSS. वेशाः.
— °) Ś1 K2 भोज्या(K2 'जा')धकाः; K1 भोज्येनकाः; K3.4
Ñ2.8 V1 B D संभोजकाः; S भोज्यं परं. T1 चाप्यवजहुर;
T8 G1 च व्यप; G3 च व्युप; G6 चाभ्यप. Ñ2 भोज्य-
प्रकारानुपजहुरन्नं.

14 °) Ñ B1.6 D (except D2.4.5) यथात्मकामं; V1

ते तत्र शुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकारं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वस्त्रानि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नवीराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।

तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।

मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।

C. 1. 7223
B. 1. 195. 3
K. 1. 210. 6

°वकाशः; B₃ यथा स्वकामं; B₃ °र्थकामं. T₃ G₁₋₄ सदृशं.
— K₂ om. 14°-15°. — °) Ś1 K (K₂ om.) N_{2.3} V₁
Dn D_{1.5} राजन् (for तत्र). — °) Cd cites सांग्रामिकानि
(as in text). K₁ सांग्रामिकान्यामुमुदुर; N_{1.2} V₁ Dn D₁
°मिकं ते (D₁ चै) विविशुर.
15 K₂ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) Ś1 K₁ D₂
तान्; B_{3.6} Dn₃ D₁ सं; Da स (for तत्). — °) T G₃₋₅
सर्वे. G₆ °मुख्याः. — °) K_{0.3} Dn D₁ समर्थया. N₁ B
D_{2.4} समर्थ(N₁ B₁ °र्थ)यामास उपेत्य हृष्टः. — °) Ś1
°पुत्रपौत्रैः; K_{1.2} N₃ °पुत्रपौत्राः; N₂ Dn D₁ °राजपुत्रान्; T₁
°मुख्यपौत्रान्.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव° (for
आदि°). — Sub-parvan: Ś1 द्रौपदीविवाह; K₁₋₄ N₃ B
Da Dn_{1.2} D_{2.4.5} T₃ G_{1.3.4} M₅ द्रौपदी(Da₁ D₅ M₅
om.)स्वयंवर; T₁ संभव. — Adhy. name: K₀ यज्ञासा (read
जिज्ञासा); K₄ D₅ वर्णजिज्ञासा; T₃ G_{1.3.4} पांडवपरिज्ञानं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ T₁ 193;
D₄ m 197; D₅ G₂ 144; T₃ G₃₋₅ 145; G_{1.3} 147; M
146. — S'loka no.: Da₁ Dn 15; M₃ 16. — Aggregate
s'loka no.: Dn₂ 7199.

187

1 Ś1 K (except K₀) Da₁ D₂ S om. उवाच.
— °) D₅ S पांचालो. — °) D₁ प्रतिग्रहेण; G₂ परिग्रहाणां.

— °) D₁ प्रतिगृह्य. K Da D_{2.5} महामतिः; N₁ समद्युतिः.
2 °) Ś1 K D₅ M₅ °पृच्छदमेयात्मा. — °) Ś1 T G₃₋₅
M_{3.5} °पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2°², T₁ ins. दुपदः.
— °) Ś1 K D₅ ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). G₁
ब्राह्मणानुगान्.
3 °) K₂ N₁ V₁ B D G_{2.5} M₇ अयं वा. — °) Ś1 G₂
चै; N₁ चः (for वा). N_{2.3} V₁ B D (except D₅) वा
विप्रान् (D₂ विप्राय). — °) B D_{2.3.5} G₁ M₃₋₅ चरंतः.
K₂ °तो दिशः.

4 °) N₁ V₁ B (except B₅) D (except Da) G₂ M₅
°प्राप्ता. — °) K₂ B₅ Da देवान्; N_{2.3} V₁ B_{1.2.5} Dn
D_{1.2.3.5} देवाः (for दिवः). — °) T₃ G_{3.4} ब्रवीहि. D₅
यथासत्यं. — °) N₁ S ह्य(M_{2.5}-ज्य)स्ति (for ह्यत्र). K₀
विद्यते; K_{2.4} वर्तते (for नो महान्).

5 °) K₂ T₃ G₃ (by corr.). 5.6 मनस्तुष्टिमिहा; K₄
मनस्तुष्टेरिहाविशत्; N₁ V₁ B D मनः संतुष्टिमावहेत् (V₁
°विशेत्; Dn₃ D₁ °हरेत्); T₁ G₃ °ष्टिरिवाविशेत्; G₂
°ष्टिरयाविशत्.

6 °) Ś1 T₁ G₁ कामये; K₁ D₅ कामया; K₂ N_{2.3} V₁
B Da Dn D_{1.2.4} इच्छया. N₂ V₁ Dn D₁ तत्सत्यं (for
सत्यं त्वं). T₃ G₂₋₅ कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G₅ मे ब्रूहि); G₆
कामयेयं ब्रूहि सत्यं. — °) B₅ साधुपु (for राजसु). Ś1 K
D₅ पूज्यते. M₇ सत्यं ब्रूहि सुशोभते. — °) K_{0.3.4} D₅ तु;
M₆₋₈ न (for च). — °) S °यं नाचतं भवेत्.

7 °) Ś1 त्वमर°; K₁ परम°; N₁ °संकाशः; D₂ ह्यमृत°.

C. 1. 7222
B. 1. 163. 6
K. 1. 210. 6

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनुत् न तु ॥ ६

श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।

ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।

ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संबृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८

वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।

ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।

याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९

यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।

व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।

पद्मिनीव सुतेयं ते हृदादन्यं हृदं गता ॥ १०

इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्व्रीमि ते ।

भवान्हि गुरुरसाकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।

प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशक्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२

यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।

अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३

पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रदुताः पुरा ।

स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४

तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।

विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५

आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६

ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।

यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७

तत्र ते न्यवसत्राजन्त्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— ^a) G₁ आस्थास्याम; M₆-8 'स्यति; Cd as in text.8 Ś₁ K_{1.2} S om. उवाच. — ^a) G₈ दुर्मना (for वि').— ^b) D₈ S पांचाल. — ^c) Ś₁ K ध्रुवं कामः. — ^d) K₈ न संशयः; B₈ अशेषतः (for अस्).9 ^e) Some MSS. मा (for मां). — ^f) K₄ N₂ Dn D_{1.5} आभ्यां. — ^f) B_{1m} विजिता. G₂ जन.10 ^a) N₁ तत्र तु (by transp.). N_{2.3} V₁ B D (except D₈) M₆-8 च; T G₂-8 M_{2.5} तौ (for तु). N_{2.3} V₁ B D (except D₈) कुन्ती च (for राजेन्द्र). K₂ G₁ इमौयमौ च राजेन्द्र (G₁ माद्वेयौ). — ^b) N₂ Dn D₁ व्यवस्थिता (for प्रति'). — ^c) M न्येतु. — ^d) K_{2.4} S स्म (for स्मो). B₈ S (except G₂) नराधिप. — ^f) N₁ V₁ B₈ Dn_{2.3} D₁ G₁ M₇ अन्यहृदं. Ś₁ K D₈ T₁ हृदाङ्गदमि (K₂

'द ह) वागता.

11 ^a) Ś₁ K D₈ G₂ इति सत्यं; T₈ G_{2.4} इति तत्वं. B₈ महाभाग. — ^b) K_{0.2} B Da D₄ G₁ M₆ सत्यम् (for सर्वम्). M₆-8 एव (for एतद्). — ^c) Ś₁ K D_{1.5} च (for हि).12 Ś₁ K_{1.2} D₂ S om. उवाच (M_{2.5} om. the ref.).— T₁ (hapl.) om. 12^b-13^c. — ^b) G₁ हर्षेणाकुल.— ^d) N₈ प्रतिवाक्यं; D₁ कर्तुः; T₁ युक्तं. K₂ तथा युक्तं; N₂ V₁ Dn D_{1.2.5} मुदा युक्तो (D₈ 'कं) (for तदा युक्तं). Ś₁ K_{1.2} N₁ V₁ नाशक्तोत्तं. S (T₁ om.) 'कुं न शक्तोभूद्-

मैसुतुं तदानय.

13 ^a) T₁ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). K_{0.4} च (for तु). Da D₂ स तु (by transp.). K_{0.2.3} स (K₂ प्र-) हर्षं चै; T₈ G_{2.4} परं हर्षं. — ^b) N₈ B₈ Da D_{1.5} विवि'. B₈ T₈ G (except G₆) M₆-8 'तप. — ^c) K₂ N_{1.2} V₁ Dn D₁ तदा (for ततो). Ś₁ K₁ N₂ V₁ B D (except D₈) वाचा; N₁ वाक्यं; N₈ वाचं (for राजा).14 ^a) K_{0.4} N₁ D₈ पप्रच्छैनं स धर्मात्मा; S (G₈ corrupt) पर्यपृच्छददीनात्मा. — ^b) G₂ यथा तैः प्रदुतं. K (except K₁) N₁ V₁ B Dn D_{1.4.5} M पुरात्. — ^c) S तथास्मै. S आचष्ट (for आचख्यौ). — ^d) Ś₁ K (except K₈) B_{1.3} Da₁ D_{1.2.5} G_{1.2} पूर्व्येण. B₈ पार्थिवः; G₁ भारत.15 ^a) N_{2.3} V₁ Dn D₁ S (except M₆) नरे.16 ^a) K₀ D₈ G_{1.2.6} तदा; K₈ स तं. — ^c) T₁ G (except G_{2.4}) M_{2.5} 'जज्ञे स; M₆-8 'जज्ञेय. M₈ राद्राय.K₂ 'जज्ञे वराहाय. — ^d) S (except T₁ G₈ M₆) ददतां.17 Before 17, M₆-8 ins. वैशं. — ^c) G₂ राजा च (by transp.). K_{0.3.4} N_{2.3} Dn D_{1.4} T₁ M₆ संदिष्टं; B (except B₈) Da D₂ निर्दिष्टं; T₈ G (except G_{2.4}) M_{2.6}-8 संदिष्टा. — ^d) K₂ सुवनोत्तमं.18 ^a) K_{1.4} N_{2.3} V₁ B D प्रत्याश्वस्त (K_{1.4} 'श्वस्ता'; D₁ 'गत'स्ततो; K₂ प्रज्ञास्वस्तोस्ततो; S पर्याश्वस्तां (T₈ G₂₋₄ 'श्वस्त'; G₁ 'श्वस्ता'स्तदा (M₆ प्रत्याश्वस्त ततो). — ^d) N_{2.3} V₁ B D तं (for तात्).19 Before 19, T₈ G₁₋₃ M₆-8 ins. द्रुपदः. G₂

प्रत्याश्वास्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
गृह्णातु विधिवत्पाणिमधैव कुरुनन्दनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
ततस्तमव्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ममापि दारसंवन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०
द्रुपद उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणि गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।

पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
एष नः समयो राजत्रलस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५
द्रुपद उवाच ।

एकस्य बह्वचो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७
युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विज्ञो वयं गतिम् ।

C. 1. 7245
S. 1. 168. 29
K. 1. 210. 29

(1 hapl.) om. 19-20. — ^b) $\tilde{N}2.3$ B (except B₅) Dn D_{1.4} S (except G₂) अद्यायं. K (except K₁) D₂ T₃ G_{4.5} M_{6.8} 'नन्दन'. — ^c) $\tilde{S}1$ K D₅ महाराज. — ^d) K_{2.3} फाल्गुनः. B₅ D₄ क्रियतां. B₅ क्षणः.
20 G₂ om. 20 (cf. v. l. 19). Before 20, $\tilde{N}2.3$ V₁ B D ins. वैशं उ° (D₂ om. उ°); S (except G₂ M_{3.5}) वैशं. — ^a) $\tilde{N}$ V₁ B D (except D₅) तमव्रवीत्ततो राजा ($\tilde{N}1$ राजन्). — ^b) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1.2$ V₁ Dn D_{1.5} धर्मात्मा स ($\tilde{N}1.2$ V₁ Dn च); $\tilde{N}3$ धर्मराजो. — After 20^{ab}, M₆₋₈ ins. 1904*. — Before 20^{cd}, M₅ ins. युधिष्ठिरः. — ^e) V₁ D₄ मयापि. — ^f) $\tilde{S}1$ M₅ तात (for तावद्). S (except G₂) ins. after 20 (M₆₋₈, after 20^{ab}):

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यद्भवाननुमन्यते ।

[M₆₋₈ 'मंस्यते.]

21 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच. — ^{ab}) $\tilde{N}3$ B Da D_{2.4} transp. विधिवत् and दुहितुः. — ^a) D₅ तस्मै. $\tilde{N}3$ B Da D_{2.4} कृष्णा (B₅ कन्या) प्रदीयतां.

22 $\tilde{S}1$ K_{1.3} S om. उवाच. — ^{ab}) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}2$ V₁ Dn D_{1.5} transp. द्रौप and महि. — ^c) $\tilde{N}2.3$ V₁ B Dn D₁ प्र- (B₅ च) (for हि). — ^d) $\tilde{N}3$ B (except B₅) D₂ महीपते.

23 ^a) Ko चास्यनि; D₄ चास्यां नि. — ^e) $\tilde{S}1$ K₁ M₅ पार्थेनाव (M₅ 'पि) जिता. Da वैव; M₃ राजन्; M₆₋₈ कृष्णा (for चैषा). — ^f) Ko. 3.4 D₅ हि ते सुता; $\tilde{N}2.3$ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} सुता तव.

24 G₂ M₆₋₈ om. 24. — ^b) K₂ T₃ G_{1.3.4} लब्धः;

K₃ D₂ अन्न (for रत्न). — ^e) S (G₂ M₆₋₈ om.) न जैनः. $\tilde{S}1$ K₁ N₁ T₁ G₃ M₅ 'मिच्छामि. — ^f) D₄ परमं (for समयं). — After 24, S (except G₂ M₆₋₈) ins.:

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।

निजिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।

[L. 2 = (var.) 23^{cd}.]

25 ^{ab}) $\tilde{S}1$ D₅ transp. धर्मे and महि. — ^{cd}) K (except K₃) Da₁ D₁ G₂ आ (K₂ D₁ अ) अनुपूर्व्येण. T₁ G₁ सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने; T₃ G₂₋₆ M गृह्णतु सर्वेसौ (M₅ सर्वेसौ गृह्णतु) ज्वलिते. K (except K₁) $\tilde{N}$ V₁ B D करान्.
26 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच. — ^e) $\tilde{N}3$ V₁ B Da D_{2.4} तात; Cd Arjp पुंसः (as in text). — ^f) K₂ प्रदांसति कदा; $\tilde{N}2.3$ V₁ B D श्रूयते पतयः क्वचित्. — After 26, S ins.:

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 ^a) B₅ तं; T G च (for त्वं). — ^b) $\tilde{S}1$ K अधर्मे (see below); $\tilde{N}1$ नाधर्मो. $\tilde{N}2.3$ V₁ B D धर्मवि (Da 'व) च्छुचिः (D₁ धर्मकं शुचिः). — ^c) $\tilde{S}1$ K (except K₁) कर्तुमिच्छसि (see above). — ^d) Ko कयं; K₂ यस्मात्. K₃ B₅ मतिर; B₃ भक्तिर (m as in text); T₁ कीर्तिर.

28 $\tilde{S}1$ K_{1.3} S om. उवाच (G₁ om. the ref.). — S ins. after युधि (G₁, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ।

[T₁ G₁ M₅ लोकवेदवि; M₃ लोकवेदवि; M₆₋₈ वेदाद्रि.]

— ^b) S विद्य गति वयं (T₃ G_{3.4} स्वयं). — ^c) $\tilde{S}1$ K (except K₁) $\tilde{N}2.3$ सर्वेषाम्. Ko. 2.4 Da Dn₁ D_{1.2.5} पूर्व्येण. — ^d) B₅ वत्सान्वयामहे; S तमनु (M₃ तैरनु) यामहे.

G. 1. 7246
B. 1. 165. 29
K. 1. 210. 29

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्तमानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं ग्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

द्रुपद उवाच ।

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्भ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

१८८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।29 Before 29, G1 ins. युधि'. — 29^{ab} = 1. 188. 13^{ab}. — ^b) Ś1 K1 नीयते. Ko. s. 4 N1 B Da D2. 4. 5 मनः; G3 रतिः. — ^c) K1 एवमेव; N1 एवं च मे; D5 एवं चैपा. K2 मतं मह्यं. — ^d) N1 V1 B Dn D1. 2. 4 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्; S ममापि च. — After 29, S ins.: 1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाभ्यासादेतन्मया श्रुतम् ।30 T1 om. 1. 187. 30-188. 6. — ^a) N1 धर्म एव; S धर्म एष (G2-वित्तो; G3-वित्त्वा). — ^b) Ko Da चरेयम्; K2 चरित्रम्; K4 N1 चरेनम्; B5 D2. 5 चरेमम्. K4 B5 Da D2. 5 मा विचारयन् (Da रय). S (T1 om.) विचारयैव (G3 रयैव; M5 यस्मादेवं) करोम्यहं. — ^c) N3 S (except G1; T1 om.) तत्र (for तेऽत्र). N1 मा च तत्र विशङ्को भूः; N2. 3 V1 Dn D1 मा च शङ्का तत्र ते स्वात्. — Ko om. from ३३ (in 30^a) up to 31^a. — ^d) N1 कदाचिदपि. S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम.31 T1 om. 31; Ko om. 31^a (of. v. l. 30). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^a) Ś1 कौन्तेय कुन्ती च (by transp.). — ^b) S (T1 om.) कथयित्वेति. — ^c) Ko दत् (for श्वः). K1 S (except G3. 5 M5; T1 om.) काल्ये.32 T1 om. 32 (cf. v. l. 30). Ś1 K1. 3 D2 S om. उवाच. — ^a) N1 वचः सर्वे. — ^b) Ś1 K1 तातुत; M5-3 पाण्डवाः (for भारत). — ^c) S (T1 om.) ततो (for अथ). — ^d) S (T1 om.) आजगाम (G1 M5. 3 नामा) विचित्रितः (G2 आससाद महासुनिः).

Colophon om. in T1. — Major parvan: T3 G M

संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K3 द्रौपदी-विवाह; Ko-2. 4 N3 B Da Dn1. n2 D2. 4. 5 T3 G3. 4 M2. 1 द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 2. 4 द्रुपदविमर्शः; T3 G3. 4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 194; D4m 198; D5 G2 145; T3 G4-5 146; G1. 3 148; M 147. — S'loka no.: Dn 33; M3 36. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7232.

188

1 T1 om. 1 (of. v. l. 1. 187. 30). Ś1 K1. 3 D2 S om. उवाच. — ^a) Ś1 K D5 द्रुपदः; S (T1 om.) पांचालः (G3 पार्थिवः). S (T1 om.) महारथः. — ^b) Ś1 K न्यासं (for कृष्णं). N2. 3 B D (except D5) सर्वे (for दृष्ट्वा). N (except V1) भ्यवाद (K1 च) यन्.2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) T3 G (except G1. 5) प्रत्यनन्दत्. N2. 3 B Dn D1. 2. 4 स तां पूजां. K2 तेनाभि-नन्दिताः सर्वे. — ^b) Ko Da Dn1 दृष्ट्वा. K2. 3 D2 S (T1 om.) च कुशलं ततः. — ^c) K1 N2. 3 B5 Dn बुद्धे. K2 आसनेषु महाहैषु; V1 आसने रुचिरे मृष्टे. — ^d) S (T1 om.) सुनिः (M3 मतिः). K2 निपेदुस्ते परंतपाः.3 T1 om. 3 (of. v. l. 1); K2 om. 3; G2 om. 3-4. — ^a) N1 ततः; G2 च ते (for तु ते). — ^b) Ś1 K (K2 om.) न्यासेन (for कृष्णेन). K3 अमितबुद्धिना; D5 अक्षिष्टकर्मणा. — ^c) Ś1 K (K2 om.) ते परंतपाः (Ś1 K1 प); D5 ते महातपाः (for द्विपदां वराः).

आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान् च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रवर्तितु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

असिन्धुर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्भुतः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वादिति विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन्स्ततो न व्यवसायमहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनुत्तं ग्राहं नाधर्मं धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैपोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेषुपि जटिला नाम गौतमी ।

C. 1. 7225
B. 1. 190. 14
K. 1. 211. 14

4 T₁ G₂ om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — ^b) G₂ वाचस्.
— ^c) B_{1.8} पर्युच्छन्महा. — ^a) N_{1.2} V₁ D_n D₁ S (T₁
G₂ om.) द्रौपद्यर्थे. K (except K₁) N_{1.2} V₁ Da D_n
D₁ विशां पते; N_{2.8} B D₁ स्वयंवर; D_{2.5} महामते; S (T₁ G₂
om.) महामुनिं.

5 T₁ om. 5 (cf. v. l. 1). Before 5, S (except T₁)
ins. द्रुपदः. — ^a) V₁ न चैवैका ब. — ^b) S₁ K₁ वा (for
च). N_{2.3} D_n D₁ धर्मपत्नी न संकरः. — ^c) N_{2.3} D_n
D_{1.5} एतन्मे.

6 T₁ om. 6 (cf. v. l. 1). K_{1.2} S om. उवाच.
— ^a) D₂ विरुद्धे हि; G₁ M विप्रलुप्ते; Cd as in text.
Cf. Winternitz, JRAS. 1897. 740 (footnote 1).
— ^b) K₄ कथं (for लोक-). K (except K₂) धिनि; B₂
धने; D₂ विरुद्धके; S (T₁ om.) धिते. — ^c) K_{2.4} M
(except M₅) तत्त्वतः (for तस्य तत्).

7 S₁ K_{1.2} S om. उवाच. — ^a) K_{0.4} मम मतिः. N₁
अधर्मोऽयं मतो विद्धि. — ^b) K₀ विरुद्धो वेदलोकयोः; G₂
लोकवेदविरुद्धयोः. — ^c) N₁ युज्यते. T₁ भार्या (for पत्नी).

8 G₂ om. 8^a-11^b. — ^c) S₁ K_{0.1.3} अनेकः सन्;
K₂ अनेकस्मिन्. K₄ N₁ V₁ B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भिः.
— ^a) N₁ V₁ B D कथंचन (for सना^a).

9 G₂ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) K_{0.4} N_{2.3} V₁ D₁ T₁
G₁ ततो; N_{2.8} कथं (for अतो). N_{2.8} V₁ Da D_{1.2} S 'भ्येनं
(M₆₋₈ 'भ्येतत्); B 'भ्येतं. — ^b) T₃ G₂₋₈ सुतां प्रति; G₁
तु यां प्रति. — ^c) N_{2.8} V₁ D_n धर्मः सदैव संदिग्धः.

— ^a) B Da D_{2.4} च; T₁ G₂ ह (for हि). K₂ मम त्विदं;
N₁ हि मापि च; N_{2.8} D_n D₁ हि मे स्वयं.

10 G₂ om. 10 (cf. v. l. 8). S₁ K₁ S om. उवाच.

— ^b) G₂ भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). S₁ K₁ नरर्षभ.

— ^c) N₂ संभृतः सन्; V₁ न सद्भुतस्.

11 G₂ om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) D₂ सूक्ष्मस्य.

— ^b) K₂ T₃ G_{1.3-5} विद्मः; D₂ T₁ G₂ वेद्मि; M₅ विदुः.

B₂ D₂ न कं (D₂ कं) चन. — N₁ (hapl.) om. 11^a-12^d.

— ^c) T₁ G_{1.5.6} M च (for वा). G₂ न च धर्मोऽधर्म इति.

12 N₁ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) V₁ 'द्विधैर्युक्तं.

— ^b) T₃ G₂₋₈ अतो न; M₆₋₈ ततोऽन्य- (M₆ 'न्यद्).

N_{2.3} B (except B₂) D ततोऽयं न (D₂ च) व्यवस्यते (B₂ D₁

'ति); T₁ न व्यवस्याम्यहं ततः.

13 13^{ab}=1. 187. 29^{ab}. — S₁ K_{1.2} S om. उवाच.

— ^b) K_{0.3.4} विद्यते (for धीयते). N_{1.8} B Da D_{2.4}

मनः. — ^c) S (except T₁) च (for हि). K₄ निमित्तो

मे; B₂ मनो मे तु. — ^d) S₁ K_{1.4} G₂ नैप धर्मः; Da₁

नैको धर्मः.

14 ^a) K₄ D₂ transp. हि and अपि. S पुराणेषु.

— ^b) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14^{ab}, S ins.:

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T₃ G_{2.4} जटिलस्य (for गौतम^a). G₂ यशस्विनः.]

— ^c) K₂ ऋषि मे ध्यायिनवती (sic); B_{1m} Cd ऋषी-

नुद्धाहितवती. — ^d) K_{0.3.4} N_{2.3} V₁ B_{1.2} D_n D_{1.2} S

सप्त (as in text); the rest सर्वैः. K₀ वरे; K_{2.3} N V₁

G. 1. 7205
B. 1. 100. 14
K. 1. 211. 14

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४

गुरोश्च वचनं ग्राह्यधर्मं धर्मज्ञसत्तम ।

गुरुणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५

सा चाप्युक्तवती वाचं मैक्ष्ववद्भुज्यतामिति ।

तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।

अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

न्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैव सनातनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1.2.4.5 वरा; Da1 वरा; Da2 वर; S (except G2) वरान्. — After 14, K4 N1.2 V1 (om. line 1) Dn D4.5 S ins.:

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः ।

संगताभूदश आचूनेकनाम्नः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K4 मनुजा वार्क्षी; T G2.4 (by corr.). 6 मृगशावाक्षी. G1 लाक्षी; G8 दक्षी (for वार्क्षी). S भावितान्मुनीन् (Ms 'चुपीन्'). — (L. 2) T1 G1 M दशोपतस्थुपी आ; T8 G4-6 दशाभजहपीन्ना; G2 दशागच्छसुमहर्षीन्; G8 दश प्राचेतसो आ.]

15 'a) K2 तद्; N2.3 Dn D1 हि (for च). — 'b) S1 K N2.3 Da Dn धर्म्य. B5 D1 S धर्मभृतां वरा; (B5 D1 T1 Ms वर; G5 वर; G6 वर). — 'c) D4 T1 G1 जननी (for जनित्री). N2.3 Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 'a) S1 K D5 राजन्; N2 वाक्य; V1 पार्थ; S वाचा. — 'b) Some MSS. मैक्ष्ववद्. — 'c) Ko.3.4 N B (except B5) Da D4 एतमहं; V1 एतन्मतं. — 'd) K1.3 धर्म्य. N2 V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो (G2 नृपो)त्तम (T1 परं द्विजवरोत्तम).

17 S1 K1 S कुन्ती (T1 पृथा) (all om. उवाच). — After the ref., S (except T1 G2.3.6) ins.:

1911* मुच्यतां आचूनिः सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।

— 'a) K2 (sup. lin.) N2.3 B D यथा ग्राह (D5 चाह); K2.4 T8 यथा चाह; G2 यथाहायं G5 यथाभार्या; G6 यथाभार्यः.

— 'd) S1 K1 N2.3 V1 B5 D (except Da) मुच्येहम्.

18 S1 K1 S om. उवाच. — 'a) Some MSS. मोक्षसे.

— 'b) N1 धर्मश्चापि; D5 धर्मं पृथ. — D2.5 (hapl.) om.

18-19. — 'c) K4 N2.3 V1 B Dn1 D4 T8 G2-6 ननु;

न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १८

यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।

यथा च ग्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवानन्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।

करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०

पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २१

ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।

आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्तिता ॥ २२

N1 न प्र; T1 न हि. S1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र; Ms पक्ष्यामि (inf. lin. as in text). — 'a) K V1 Da पांचाल्य. S वचः.

19 D2.5 om. 19^{ab} (of. v. 1. 18). — 'a) B5.6 Da D2.4 ग्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 चाह स).

20 K1.3.4 D2 S om. उवाच. — 'a) Ms-3 अय उ. — 'b) S कृष्णद्वैपायनः. N2 स्वयं; B Da D2.4 शुविः (for प्रभुः). — 'c) V1 वासवेश्म.

21 'a) K2 B5.6 Da त्वपि; K8 चैव; D5 S त्वय (for चापि). — 'b) K2.4 पार्थिवः (for पार्षतः). — 'c) K4 N V1 B D विविशुस्तेपि (Dn D1 'शुयंत्र) तत्रैव; S मिथः कथाभिस्ते तत्र. — 'd) D5 S (except T1 G5) 'क्षंति.

22 'a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp.). — 'b) S विशां पते. — 'c) K1 तत्र यो धर्मो; N1 D2 तद्यथाधर्मं; V1 तद्यथावृत्तं. — After 22, K4 Da S ins.:

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्याः पुरा वरम् ।

धर्माद्यात्पसा तुष्टाः पञ्चपत्नीत्वमीश्वराः ।

[(L. 2) K4 दिग्प्राद्याः; D4 ब्रह्माद्याः. K4 ईश्वराद्.]

Colophon. Major parvan: T8 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 K1.2 B1 Dn D5 T8 G2.4 Ma.5 द्रौपदी (Ms om.) स्वयंवर; K8 द्रौपदीविवाह; B5 वैवाहिक; T1 संभव; to it B1.5 add पंचेंद्रोपाख्यान. N2.3 B5.6 Da D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रो (B5.6 'द्रियो)पाख्यान. — Adhy. name: Ko.3.4 व्यासागमनं; T8 G1.2.4 व्यासद्रुपदसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 196;

१८९

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-

नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।

ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः

कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २

ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः

साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।

प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं

समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३

ततोऽशुवह्लोकगुरुं समेता

भयं नस्तीत्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।

तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः

प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।

मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५

देवा ऊचुः ।

मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।

अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-

स्तेन त्विमे न भ्रियन्ते मनुष्याः ।

C. 1. 7291
B. 1. 197. 7
K. 1. 214. 7

D₄m 199; D₅ G₂ 146; T₁ 175 (read 195); T₃ G₄-s 147; G₁, s 149; M 148. — *S'loka no.*: Dn 23; M₃ 24. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 7255.

✍ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl. adhy., given in App. I (No. 100), is ins. in D₄ S after adhy. 188, in K₄ after l. 189. 49. ❧ Nil.: अत्र यत्तदेवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमिल्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ❧ Nil.'s यत्तदेवा is no doubt a v. l. of यथा देवा of 1912*.

189

1 Ś₁ K₁ D₄ S om. उवाच. — ^a) Many S MSS. नैमिशा^१; cf. v. l. 1. 1. 1 etc. — ^b) B Da D₂, s सत्रं समासते.

2 ^a) Ko. 1. 4 N₂, s B₁, s. 6 Dn D₂ G₂, s. 6 Me-s कंचिद्. Ko. 3. 4 इह; B₅ इव (for अपि). K₁ प्रजासु; N₂, s B₂, 6 D (except D₄, s) G₁ प्रजानां; T₃ G₄ प्रजा हि. N₁ ततो यमो दीक्षितोत्र राजन्नामारयत्प्रजाः (anusṭubh!). — ^a) K₄ कालोपि यातो. Ko. 2. 4 N B D G₁ मरण-प्रहीणाः. — For 2, V₁ subst. a (fragm.) anusṭubh stanza;

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजाः ।

प्राणिनोऽयं न मृताश्च * * * * *

3 ^a) N₂, s V₁ B D सोमश्च (D₅ 'स्तु'); S (except M₃, s) ततश्च. — ^b) V₁ साध्यादित्या. K₂, s N V₁ B D T₁ वसवोयाश्वि^१. — ^c) N₂: B₃, 6 Da Dn₃ D₁, s प्रजापतिभुवनस्य प्रणेता.

4 ^a) N₁ B₁, s भयं तीव्रं; N₂, s V₁ B₃, 6 D (except D₅) भयात्तीव्रात्. K₁ S प्रवृद्ध्या. — ^c) Ś₁ सर्वे स्म (m as in text); K₂ सुखेच्छाः; D₅ स्म सर्वे (for सुखे^१). — ^a) Ś₁ K₁, 2 इयाम; Ko. 2. 4 याताः स्म; D₅ व्रजाम; G₁ मजाम (for प्रयाम). G₁ भजंतः (for भवन्तम्). N₁ व्रजाम भो परेशं वै भवंतं.

5 N पितामह उ^१ (Ś₁ K₁ om. उ^१). S ब्रह्मा (G₂, s om. the ref.). — G₂ (hapl.) om. 5-6. — ^b) Ś₁ सवामराः. — ^c) K₂ N₁ S (G₂ om.; G₃ before corr.) न (for मर). — ^a) S (G₂ om.) भवति. V₁ कुत्रचित्. Ś₁ K N Dn D₁, 2. 5 भयं भवितुमर्हति.

6 G₂ om. 6 (cf. v. l. 5). Ś₁ K₁ S om. ऊचुः. — ^a) K₂ मर्त्यमर्त्याः; N₂, s V₁ B D (except D₅) मर्त्या अमर्त्याः. Ś₁ संपन्ना; K₂ B₃ D₂ भूता; Da जाता. — ^b) N₂ V₁ B₅ विशेषो नास्ति (by transp.). — ^a) B₃, s Da D₂, 4 उपागताः. B₅ विपादं समुपागताः.

7 Ś₁ K₁-3 N B₂, s. 6 D भगवानुवाच; Ko. 4 V₁ B₁ पितामह उ^१; S ब्रह्मा. — ^b) Ko. 2. 4 तस्मात्त्विमे. — ^c) T₃ G₄ तस्मिन्हि कायै (sic). D₅ कृतसत्र^१. — ^a) Ś₁ T₁

C. 1. 7261
B. 1. 107. 7
K. 1. 214. 7

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये

तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७

वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता

वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।

सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले

तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८

व्यास उवाच ।

ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं

श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।

समासीनास्ते समेता महाबला

भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९

दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-

स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।

सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां

यत्र गङ्गा सततं संप्रसृता ॥ १०

सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी

गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।

तस्याश्रुविन्दुः पतितो जले वै

तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११

तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-

मपृच्छतां योषितमन्तिकाद्वै ।

का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-

र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२

ह्युवाच ।

त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र

यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।

आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये

द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Ms-8 तत एवैषां; Ks Gs ततस्तेषां; N1 तत्र एषां; Bs तनु
एषां; Ts Gs तं चैतेषां; Gs ततश्चैतेषां. K2 N2 B Da D2.4
भविता ह्यन्तकालः; Ks N1 भवितांत; K4 भवितेति कालः;
G1 भवितैपोत.

8 *) K2 N1 V1 B D S एव (T1 इह) (for अपि).
K1 हि भूता; K2 N1.8 B1m.8.8 Dn1 D1 विभूषिता; N2
B1.8 Da Dn2.8 D2.4.8 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा
(for विभूता). — *) V1 अंशेन (for वीर्येण). S1 Ko.3.4
N1 इति; K1 अति; K2 D1 T1 अनु- (for उत्त). S1m K1
N2.8 B (except B6) D वृद्धा; N1 वृत्ता; V1 भूता (for
युक्ता). — *) G2 यमो; Ms ह्यन्तो. S1 K1 रुषिता (for
भविता). K2 सत्रकाले. — *) K2.8 N2.8 V1 B D (Da
by corr.) न तत्र (D1 तेनात्र); N1 मेने हि (for
तनुर्हि). K1 भवितामरेषु; Ks भविता वै न. S नियच्छन्
मोहमसिन्नसाहाः.

9 S1 K1 S om. उवाच (Ts G2-4.8 Ms om. the ref.).
— *) Bs.8 Da D2.4 च (for तु). Bs तत् (for ते). S1
Ts G2.4 पूर्वजं; N1 पूर्वजा; G1 पूजयन्. — *) N2.8 Dn S
जगमुर् (Ms-8 गता) (for the first देवा). — *) Gs
समवेता. Ks महान्तो. K2 सीनास्तेपि महाबलाय. — *)
Bs भीमरथ्यां (m as in text).

10 *) N1.8 B (except B6) D2 वीरो; Bsm Cd शूरो
(as in text). — *) Ds पावकाभां. Ks योषामपश्यत्स च
पावकाभां. — *) Ds गंगा यत्र (by transp.). S वै

प्रभूता (for संप्र). Ko संप्रसृता सततं यत्र गंगा; K2.1
N2.8 V1 B1.8.8 Dn D1.4 Arjp यत्र देवी गंगा सततं
प्रसृ (B1.8 संप्रसृ; D4 प्रभू)ता; Bs Da D2 सा तत्र देवी
सततं बभूव.

11 *) Ks जलांतर; T1 जलार्थी; G1 जलांतरे. — *) S1
व्यवगाह्यावतिष्ठत्; Ko.4 अवगाह्यावति; K1 N1 V1 B Da1
Dn व्य (N1 चा; V1 अ)वगाह्य व्यति; K2 विगाह्यावति;
D1 व्यवगाह्य ति. — *) K1 V1 Bs Da T G (except
G1.8) तद् (Ts दा)श्रु. K2 N2.8 V1 B D Ms जले यत्.

12 *) K2 शुभे; K2m N2.8 V1 B D (except Ds)
भद्रे; S कुतो (for कथं). — *) S1 K2-4 N1 V1 B1.8.8 D
(except Da2 D1) Ts G (except G2) कामयेहं; K1 चैतद्;
T1 ये प्र. V1 Bs D1.2 G1 ब्रवीमि; Ds पि. Bs Da वृहि
चरांगने त्वं (for कामयेह व्र).

13 S (but not S1 K1!) om. उवाच. — *) V1 त्वं
पृच्छसे. — *) S1 Ko.1.8 V1 वा; K4 वै (for चाहं). Ts
Gs-8 M मंदभाग्या. — *) V1 त्वरितो (for पुरतो). N
(except N1) G2 om. अहं. — *) S1 Ko.1.4 Da Ds T
Gs.4 यद् (for तद्). S1 K (except K2) N1 Ds यस्य
हेतोः; Da तत्कृतेहं (Da1 ते ह).

14 S1 K1 S om. उवाच. — *) N2.8 V1 B1.8 D
(except Da1 D1) सिद्धासनस्थ. — *) G1.8 (sup. lin.)
कीदंतमैश्वर्य.

15 *) K2 विद्धीह विश्वं. N2.8 Dn1.8 D1 विद्वन्; Cd

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
 सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।
 सिंहासनस्थं युवतीसहायं
 क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४
 तमव्रवीदेवराजो ममेदं
 त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
 ईशोऽहमस्मीति समनुरव्रवी-
 द्ब्रुवा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५
 कुर्वं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
 जहास शक्रं च शनैरुदक्षत ।
 संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
 स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६
 यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
 तदा देवी रुदतीं तामुवाच ।
 आनीयतामेप यतोऽहमारा-
 न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत् ॥ १७
 ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
 स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्रण्याम् ।

तमव्रवीद्भगवानुग्रतेजा
 मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८
 विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
 बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
 विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
 यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९
 स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
 स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
 स तानमिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
 कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०
 ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
 विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
 दरीमेतां प्रविश त्वं शतकृतो
 यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१
 उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
 प्रवेपमानो भृशमेवाभिपङ्गात् ।
 स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुच-
 मश्चत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२
 स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

G. 1. 7293
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

विश्वं (as in text). Ks. 4 वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं.
 — ५) N1 समक्षैस्तु भृशं; Da D2. 4. 5 Ms तमक्षेषु भृशं.
 S1 प्रदीवितं; K (except K2) N1 Ds प्रसक्तं.
 16 ५) Ko N2. 3 V1 B D च; N1 S (except M2. 3)
 स (G2 सु-) (for तु). — ६) N1 Ds शनैरुदक्षत (for च शनैरुदक्षत).
 S1 K N1 Ds Gs उदीक्ष्य; B2 D1 उदीक्षत्. — ७) K1 G2
 स संभितो.
 17 ५) S1 Ko. 1. 4 च (for तु). S1 पर्याप्तम्; Ko N1
 S (except G4) पर्याप्तम्; Cd as in text. S1 Ko. 1
 इवास्य क्रीडया (Ko दीन्यतः); S (except G4) इवा(Ts
 इहा)क्षक्रीडया (G1 'क्षक्रियायां'; G2 'क्षक्रीडावान्'; Gs
 'क्षक्रीडायां'; M 'क्षक्रीडायास्य') (for इहास्य क्री). — ६) S1
 K (except K2) N1 तदा स (N1 तु) देवी. Gs कुमतीं
 (for रुदतीं). Ms. 5 तामवोचत्. — ७) T G2-3 ततोम(T1
 (for रुदतीं). Ms. 5 तामवोचत्. — ८) S1 K1 N1 D1 G1
 Gs. 6 'ह' मारान्; G1 यमोहमारान्. — ९) S1 K1 N1 पुनरस्यावि; K4
 मैवं; N2. 3 Dn T1 Ms. 6 नैनं. S1 K1 N1 पुनरस्यावि; K4
 पुनरेवावि; B2 पुनरावि; D4. 5 पुनरभ्यावि; T1 'विशेद्वै';

G1 पुनराविवेश; G2 पुनरभ्याविवेश.
 18 ५) S तदा. K4m दृष्टमात्रस्तु तेन. — ७) K2 D2
 ततोव्रवीद्. N3 उग्रकमां. — ८) Ts Gs जातु (for शक्र).
 19 ५) K1 N2 V1 B2 Dn D2. 4. 5 निवर्तय; Cd as in
 text. V1 B (except B1) Da1 D1 पतं. K2 महेंद्रराजं.
 — ६) Dn1. n2 D1 तथाप्र; G1 तदाप्र. — ७) K1 N2. 3
 V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य). Ts G4 च त्वं विश. S1
 (by corr.) K1 चैवावगमस्य सम्यग.
 20 ५) K2. 3 N2. 3 V1 B D (except D2) विवरं (for
 शिखरं). — ६) S om. अन्यान्. — ७) N1 Ds अभिजाय
 व. — ८) S (except Ms) कथं नाहं.
 21 ६) T1 Gs रुपितोऽभ्युवाच. — ७) T1 दरीं गिरेस्तां.
 — ८) K1 G1 Ms. 5 यन्मा; G2 यदा; Ms-3 यस्माद्.
 22 ६) K N V1 B1. 5 Da Dn D1. 2. 3 Ms प्रा(Da Dn1
 प्र)वेपनातो (K1 प्रवेपन्नातो); B2. 6 Ds Ms प्रवेपि(B2 Ds
 'प')तांगो. — ७) K2 D2. 4 G1 अनिलैरेव; D1 Ts G1
 अनिलैरेव. — ८) D1. 4 अश्चत्थपत्रं. B2. 6 Da Ms-3 'मूर्धनि.

C. 1. 7298
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३
तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाभुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुपीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं

स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६
पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।
गमिष्यामो मानुषं देवलोक-
दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७
व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

23 °) Ś1 निर्गतेन; Ś1m K1 निष्प्रभेन; Ko विगतेन (for विनतेन). K2 आननैक्षत्. N2.8 V1 D (except D1.4) 'लिवै वृषवाहनेन. — °) N B1 D (except D1.2.4) T1 G1 M देवं (for चेदं). K2 'रूपं तमुग्रं. — °) K2 दृष्टा; K2 दृष्टा; K2 दृष्टासि; B2 S (except M2) दृष्टा (for दृष्टा). N2 Dns अद्याशेषस्य (for दृष्टा शे). S शेषं (for शेषस्य). N V1 B D भुवनस्य (for भगवन्). N V1 B Dn1.8 D2.8 भवाद्यः; T1 G1.2.5.6 प्रसीद; T2 G2.4 प्रयच्छ. Cd दृष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञः). — Cf. Winternitz, JRAS. 1897. 743 (and footnote 2).

24 °) N1.2 Dn D1 Cd उग्रवचाः. — °) N1 S नै (N1 ए) वंविधाः; Cd as in text. Ko.4 क्लेशम्; K1 श्रेष्ठम्; D2 श्रेयः (for शेषम्). K2 D2 इव; G2 अव- (for इह). K2 'शीलाः क्लेशभाजो भवन्ति. — °) T2 G2 भवतः पुरस्तात्; G2 भगवन्वै पुर. — °) D2 om. तस्माद्; B2.6 om. एतां. K2 N1 एतां; D2 एतां त्वं; S एते (G2 एनद्) (for एतां). Ś1 K1 D1.5 आविशध्वं (D2 'स्व'); Ko आविशेषः; K2.4 आविश्यसेद्य (K2 'से त्वं'); K2 N2.8 B1.5 m Dn आविश्य शेध्व; N1 एवाविशाद्य; V1 B2 आविश्य तिष्ठ; B2 आविश्येह शेध्व; B2m.6 Da D2 आविशानैव शेध्व; D2 आविशेषेध्वं; S एतां प्रविष्टाः.

25 °) Ko.3.4 Da D2 शेषा (Da1 D2 'पो) शेध्वं; N1 V1 B (B2 marg.). Dn D1 तत्र शेध्वं (B2 orig. शेषाप्येध्वं); D2 (by corr.) S एषा भार्या. K2 N V1 B Dn D1.2 भवितारो न. Ś1 K1 नैव (for वो न). K2 तामसंशयं. — °) S 'धीं संविश'. — °) K2 तत्ते; T1 तत्रापि (for तत्र). — °) T2 G2.4 बहूनां राज्ञां; G1.2.5 बहूनस्यां; G2

भूभारस्य. K2 V1 B (except B2) D2 प्राप्य चैव. — After 25, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1914* शस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योध्ययित्वा

शूरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 °) K2 वै पूर्वजितं; S पूज्यमाना. Ś1 K1 M2 महार्हाः; Ko.3.4 वै यथाहं; M2 यथाहं. — °) K1.8 N1 D2 सर्वं मया भाषिता. Ś1 एवमेव; Ko.3.4 B2 Da D2.4.5 G2 M (except M2) एतदेव; K1 एव देव; N1 तत्र देव. — °) K2 B2 D2 एतद्; B2 Da एव; G2 अन्यं. K2 N2.8 V1 B D 'र्थयुक्तं.

27 Ś1 S om. ऊचुः. — °) T1 नरकं (for मानुषं). K2 D1.2 देवलोकं; V1 'रूपं. B2 देवलोकान्द्रलोकं; Da (corrupt) देवलोकान्द्रलोकं (both om. मानुषं). — °) K1 पराधरो; K2 Dn1 दुराधारो; B2 'राधो; S 'वा (M2.6-8 'व) रो; Cd as in text. T2 G2-8 निहितो. N1 यत्र लोकः; D2 यत्र धर्मः. — °) Ś1 K M2 तस्माद्; G2 अस्माद्. — °) Ś1 K1 भगवानश्विनौ च. — After 27, K2 N V1 B D G1 ins.:

1915* अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योध्ययित्वा

आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।

[Cf. 1914*.]

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Da2 G1 (by corr.) वज्रपाणेर्; T1 यज्ञपाणेर्. — °) G1 एतद् (for इदम्). — °) Ś1 K (except K2) N1 D2 Cd पुरुषं कर्महेतोर्; B2 Da D2 कर्महेतोर्मनुष्यं. — °) Ko.3.4 दास्याम्येषां; K2 N1.8 B2 D2.4 ददास्याम्येषां. Ś1 D1 पंचमस. Ś1 K1 तत्प्रसूतां (K1 'तं); D1 मत्प्रसूतः. — After 28, N ins. (a

दद्यामेपां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
 तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
 प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
 तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
 श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
 तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
 जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
 स चापि तद्वदधात्सर्वमेव
 ततः सर्वे संवभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
 स चापि केशौ हरिरुद्रवर्ह
 शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
 तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
 कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
 तेयोरेको बलदेवो बभूव

कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव ॥ ३१
 ये ते पूर्व शक्ररूपा निरुद्धा-
 स्तस्यां दर्या पर्वतस्योत्तरस्य ।
 इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
 शक्रस्यांशः पाण्डवः सन्यसाची ॥ ३२
 एवमेते पाण्डवाः संवभूव-
 ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
 लक्ष्मीश्रैषां पूर्वमेवोपदिष्टा
 भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
 कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
 त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
 यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
 गन्धश्चाग्नयः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
 इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

C. 1. 7812
B. 1. 197. 37
K. 1. 214. 37

s'loka 1):

1916* विश्वशुयुतधामा च शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
 शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ।
 [(L. 1) Ś1 K1 V1 वृत्तधामा; Ko कृतु'; Ks N2 Dn
 D1.6 सूत'; N1.3 B3 D1 घृत'. K2 शुचिरिन्द्रः.]
 29 Before 29, Ds ins. व्यास उ'; Gs व्यासः. — ^a)
 T1 तेषां कर्म. S उग्रकर्मा; Cd as in text. — ^b) K1.3 स
 निसर्गाद्; N1 स विस'; B3 D2 सन्नियोगाद् (B3m संगदाद्);
 D4 संविस'; G2 सन्निसर्ग. — ^c) Da Ds तां चाप्येनां. Ds
 लोककर्ता. — ^d) N1 श्रियं देवी. K4 विदधन्; Gs विद-
 धान्; Ms आददान्. Ms-3 मानवेपु. — After 29, T1
 ins. 1918*.

30 After 30^{ab}, Ks N2.3 V1 Dn D1.4 (marg.
 sec. m.) ins.:

1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं
 सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।
 — S ins. after 30 (T1, after 29):

1918³ नरं तु देवं विबुधप्रधानं
 मिन्द्रो जिष्णुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।

31 ^a) Ms. s द्वौ चापि. G2 (hapl.) om. from हरि-
 up to केशौ (in ^c). Gs हरिरुद्रहृत्तदात्. — ^b) Ko. 2.4 T1
 शुक्लं चैकम्. K2 N3 B Dn D2.4 एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं.
 — ^c) Ś1 K N1 आ(K2 निरु)विशेतां; N2.3 V1 B D
 निविशेतां; G1 विहितां. — ^d) S कुलस्त्रियौ. K2 N V1 B

D Ms देवकीं रोहिणीं (by transp.). — ^e) S (except T2
 G4) तयोः श्वेतो. T1 बलभद्रो. — N ins. after 31^c:

1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।;
 and after 31^c:

1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।
 32 ^a) S (except Gs. 5.6) एते पूर्व. Ko इन्द्रभूता
 निरुद्धाः. K1 N2.3 V1 Dn1.2 D1 निवद्धाः. — ^b) S
 उत्तम' (for उत्तर'). — ^c) K1.2 B2.6 Da D1.2.4 G2.6
 एते (for ते). — T3 G4 (hapl.) om. from वीर्य' up to
 पाण्डवाः (in 33^a).

33 T3 G4 om. up to पाण्डवाः. (cf. V.1. 32). — ^b)
 K4 T1 G2.6 M एते राजन्. — ^c) Ms-3 लक्ष्मीश्रैषं. — ^d)
 Ko N1 B2.6 Ds T G1-4 Ms-3 यैषा; K2.4 B5 Ds Gs.6
 यैषां; Ms कृष्णा. Ms व्यक्तरूपा.

34 ^a) Ko D1 T3 G om. हि. K3 N2.3 B1 Da कर्मणा
 ते; N1 धर्मणोते; Ms-3 कर्मतोते. — ^b) Ś1 देवलोकात् (m
 दैवयोगात् as in text). — ^c) Ś1 N2 B5 Dn3 D4.5 T3
 G2-3 M (except Ms) गंधश्चास्याः; G1 गंधं चाग्नयं; G2
 श्रायं; Gs श्र यः. K2 क्रोशमंगात्; D2.4 T3 G2.2.5 मात्रं;
 T1 Gs मस्याः. Ś1 N3 T3 G3 (inf. lin. as in text).⁴
 प्रयाति; K2 प्रभावात्.

35 ^a) Ś1 K (except K2) Ds चाहं; N1 इवहं; T1
 चान्यं. — ^b) Ś1 Ko.3 N V1 B1 Dn D1 T G (except
 Gs.6) Ms-3 ददानि. Ś1 K (except K2) Ds वै; N1 मे

C. 1. 7812
E. 1. 107. 37
K. 1. 214. 37

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।

दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहेरुपेतान् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासः परमोदारकर्मा

शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।

चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-

नराजापश्यत्पूर्वदेहेर्यथावत् ॥ ३६

ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः

शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।

बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो

व्यूढोरस्क्रांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७

दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-

र्माल्यैश्चाग्न्यैः शोभमानानतीव ।

साक्षाद्यक्षान्वसवो वाय दिव्या-

नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।

तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-

न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८

दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां

तां चैवाग्न्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।

योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः

पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९

स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं

जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।

नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति

प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 Ko. 1.4 N1 Ds तुभ्यम्; K2.3 Dn1. ns S (except G2.6) दिव्यम्; Ds रूपम् (for वरम्). — °) Gs सुतांश्च; M2-3 सुतांस्तान्. — °) K1 पुण्यैर्देहेः. Ś1 पूर्व-
रूपैर्; B2 (m as in text). s Da पुण्यदेहेरु.

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K2 Ts G1-4 om. the
ref.). — °) M2 शुचिर्दिव्यस्य. — °) Ko. 2 N V1 B D
तांश्च (Ds 'स्तु'); K2.4 तान् (om. स); S तेन. — °) T G
M2 उपेतान् (M2 inf. lin. as in text); M2-3 यदावत्.

37 °) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 'खान्'); G2
शक्रप्रमुख्यान्. Ś1 सुदितस्त्रान्ददर्श; K1 पंच चैवैन्द्रकल्पान्;
M2 पावकदीप्तवर्णान्; M2-3 सुवि चादित्यव. — °) N1
चंद्रापीडान्. K2 चातिरूपांश्च; Ds चानुरूपांश्च. — °) T
G साल (for ताल). N1 'स्क्रांस्तानपश्यन्महेन्द्रान्.

38 °) N1 Da1 Dn1 G1 अक्षरैः; T2 G2-4 वर्णैर् (for
वस्त्रैर्). N1 V1 विरजोभिः; G2 न रजोभिः. K2 N2.3 V1
B D सुवर्णैर्. — °) Dn Ds माल्यैश्चाग्न्यैः. — °) K2
G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for व्यक्षान्). Ś1 वापि (for
वाय). K2 N1 तान् (N1 वा) वसुंश्चापि दिव्यान्; K2 वा
वसुन्वाय दिव्यान्; N2.3 V1 B D वा (Ds om. वा)
वसुंश्चा (B1.5 'सूना'पि रुद्रान्; T G M2 वासवान्वाय
दिव्यान्; M2.3-5 वासवा (M2 वा वसु) न्दिव्यरूपान्. — °)
Ś1 आदित्यान्वा; B2 Da D2 अ (D2 त) यादित्यान्. — °) T2
G2-6 पूर्वैर्द्रांस्तान् (by transp.); G2 पूर्वोनिद्रान्. Ś1 K1
Ds समवेक्ष्य; Ko. 2.4 प्रसमी; K2 स समी; N2.3 B Da
Dn D1.2.4 अभिवी (for एवमीक्ष्य). Ś1 अभिपूर्णां; D2

अनुरूपान्. N1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्
द्रानेष पूर्वाभिः. — After 38°, N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निद्राम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 'त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थ.]
— M2 (1 hapl.) om. from 38° up to 40°.

39 Ms om. 39 (cf. v. 1. 38). — °) Ś1 K1 दिष्टां
मायां. Ś1 K1.4 तां समीक्ष्य; Ko. 3 प्रसमीक्ष्य; K2 N1 V1 B
D G1 तामवेक्ष्य. — °) K2 तथैवाग्न्यां; B2 तां चैवाग्न्यां.
K2 N2.3 V1 B (except B2) D (except Dn) स्त्रियम् (for
श्रियम्). Ś1 K N1 V1 B Da D2.4.5 अभि (Ko. 2-4 B2
D2.4.5 'ति) रूपजुष्टां; Dn. D1 अति (D1 'भि) रूपयुक्तां.
— After 39°, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K2 सोमरूपप्र; Dn2 सोमसूर्यप्र.]
— °) K2 सृष्टां; K4 इष्टां; N2 B1 Dn D1 मत्वा (for
क्रद्धां). K2 पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पा.

40 Ms om. 40° (cf. v. 1. 38). — °) K2 V1 D1.2
तं; S (Ms om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K2)
परमाश्चर्यं; S (Ms om.) 'रूपान्. — °) M2 नैकश्चित्रं. K2
G1 त्वयेति. — °) M2.5 तमुवाच चै. — After 40, D1
(marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name:
S पंचेन्द्रोपाख्यानं. — Adhy. no.: T1 198; T2 G2-3 150;
G1 152; G2 149; M 151. — S'loka no.: M2 40].
After this colophon, D2 (marg. sec. m.) S ins. an
(addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदप्येः कन्या महात्मनः ।
 नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
 तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
 तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृष्ण काममिति स्वयम् ॥ ४२
 सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
 पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
 ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
 पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
 सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
 एकं पतिं गुणोपेतं त्वचोऽर्हामीति वै तदा ।
 तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः ग्राह शुभं वचः ॥ ४५

पञ्चकृत्वस्त्वया * उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
 देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्विष्यति ॥ ४६
 द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
 पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ४७
 स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
 सेह तस्या तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
 सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
 पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
 सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
 श्रुत्वा राजन्दुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

G. 1. 7325
 B. 1. 197. 58
 K. 1. 214. 87

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

St. 41-47 are a variant of 1. 157. 6-14.

41 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) K2 तपोधना का°. — °) S (except M2.5) नाभ्यगच्छत्. D1 सा वै; T2 G2.4 सापि.

42 °) Da1 Dn2 किलोग्रेण च शंकरं; T1 G1.5.6 M सा तु देवं महेश्वरं; T2 G2.4 प(G2 प्री)त्यर्थे त्रिपुरांतकं. — °) T2 G2.4 तामुवाच ततस्; G2 तपसा चेश्वरस्. S तुष्टो (for प्रीतो). — °) K2.3 स्वयन्; K2 स्वरन्. S वृणीयाः काममीप्सितं.

43 °) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धितं (T1 वर्धितं) वचः.

44 °) Ś1 K1.3 V1 च (K2 स) तस्यै; K2 तस्यैव; N1 च तस्या (for तस्यै स). K2 तद्वरं. K2 प्रीतिपूर्वकं; K2 N2.3 B Dn D1.2.4 प्रीतिमानसः (for प्रीतिमां). K2.4 प्रीतिमांस्तद्वरं तदा. S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्. — °) K2 N2.3 B D (except D2.5) पतयो भद्रे. — °) S इत्युक्ता सा तु (T1 G2 सा च; T2 G2.4 साधु) भामिनी.

45 S om. 45. — °) K2.4 प्रसादयन्ती सा देवम्. — °) K2 पतिमेकं (by transp.); D1 एवं पतिं. — °) K2 N2.3 B D शंकर (for वै तदा). — °) Ś1 K1 तदैव देवः.

46 Before 46, Ś1 ins. महादेवः; K1 श्रीदेवदेवः; V1 देवदेव उ°; B2 देव उ°; D2 महादेव उ°. — °) Cf. 1. 157. 13. Ś1 K2 M त्वयाप्युक्तः; K1.3.4 त्वयास्स्युक्तः; K2 त्वयैवोक्तः; N1 त्वया युक्तः; V1 त्वया प्रोक्तः; N2.3 B D

त्वयोक्तोहं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the hiatus in different ways!). — °) K2 N2.3 B D देहीति वै. S शुभे (M2 पुनः also). — S om. 46°. — °) N1 तदेतद्; N2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — °) S वै (for तद्). K2 भविष्यति न संशयः; K1 M N2.3 V1 B D सर्वमेतद्विष्यति. — After 46, T2 G2.4.5 ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K2 V1 Da Dn2 D2.4.5 ins. व्यास उ°. G2 om. 47°. — °) B1 M D2 द्रौपद्योषा. S (G2 om.) ततो. — °) K2 N2.3 B2 D (except D2.5) वै (for ते). — °) S कृष्णा. — °) B2 हृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K2 कृष्णानिद्या भविष्यति.

48 T2 G2 om. 48. — °) S (T2 G2 om.) स्वर्गाच्छ्रीः. N2.3 B D (except D2) पाण्डवार्थं तु. K2 द्रुपद श्रीः पाण्डवार्थं; K2 स्वर्गलक्ष्मीः पाण्डवाय. — °) S (T2 G2 om.) तपोव(G2 घ)ने. — °) K2 N1.3 V1 B (except B1) Da D2.4.5 सेयं; S (T2 G2 om.) सैव (G2 सैतत्; M2 सैवं). — °) G2.3 दुहितृत्वं. K2 उपागता; S (T2 G2 om.) गता तव.

49 °) G2 पापजुष्टा. V1 सैषा पंचानां पाण्डवाना भवित्री. — °) N1 सु (for स्व). K2 कर्मणा स्वेन राजन्; N2.3 V1 B D स्व(B2.6 Da D2 सु)कृतेनेह क°; T G स्वकृतेनैव क°. — °) S स्(T1 ट)ष्टा पूर्व. G1 स्वयं हि; M2 स्वयं वा. — °) K2 कुरु त्वं. — After 49, K2 ins. a passage

१९०

C. 1. 7329
B. 1. 188. 1
K. 1. 215. 1

दुपद उवाच ।

अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे
मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् ।
कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो-

स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २

यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां
देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३यदि वायं विहितः शंकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।

गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App. I (No. 100), which are ins. in S after adhy. 188.

Colophon om. in K₄. — Major parvan: T₈ G M संभव* (for सादि*). — Sub-parvan: K₈ द्रौपदीविवाह; B₁ D₈ D₈ द्रौपदीस्वयंवर; D₁ n₂ स्वयंवर; T₁ संभव; to these K₈ B₁ D₈ D₈ add पंचेन्द्रोपाख्यान. Ś₁ K₀-2 N₈ B₈ s. 6 Da D₈ 4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेन्द्रोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 196; D₁ m 203; D₈ 147; T₁ 200; T₈ G₄-6 152; G₁ 8 154; G₂ 151; M 153. — S'loka no.: Da 52; D₈ 53; M₈ 8. — Aggregate s'loka no.: D₈ 7308.

190

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — N₁ V₁ B₈ subst. for 1^{ab}: Da D₈ ins. before 1^{ab}:

1923* श्रुत्वा वचस्तथ्यमिदं महर्षिं

नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— " Ś₁ K₀ अश्रुत्वैव; K₂ श्रुत्वा त्वेदं; K₈ अश्रुत्वैतद्; T₈ G (except G₁ s) श्रुत्वैवैवं. — " T G₂-4 यदिदं; G₁ गदितं; G₈ विदितं. K₂ N₂ s B₁ s s D (except D₈) संविधातुं (K₂ नं); S वर्जयित्वा. — " K₁ नैवं; N₁ D₁ नैव; S न हि (for न वै). K₂ N₂ s V₁ B D₈ D₁ s 4 विहितस्यापयानं; S तात्पापयातुं. — " Ś₁ K₁ तदैवैतदुप*. N₁ B₁ निधानं. Cf. 2^a.2 " Ś₁ K₀ 1 s N₁ T₁ अनुवर्तं; B₁ न निवर्तं.— " Ś₁ चेह; K₂ तत्र; K₈ वेह; S चैव (M₈-3 त्वेव). B₈ कश्चित्; D₈ कैश्चित्; M₈ inf. lin. सर्व. — " N₈ कृतं प्रयत्नं.— " K₀ s 4 तथैवेदम्; G₁ तदेवेनम्; M₈ s तदेव चेद्. K₂ N₂ s B₁ m. s. s D₈ D₁ विधानं (for बहू*); cf. 1^a.3 " Ś₁ K₁ यदैव. — " K₂ नैकं पतिं मे; K₈ एतान्पतीन्मा; G₁ नैतान्पतीन्मे. Cd oites नैकान्. — " M₈-3 न (for स). B₈ चाप्येनं; S चाप्येतद्. Ś₁ K₀ 1 s T₁ परमित्यत्र; B₈ वरमत्र; B₈ वरमित्येवात्र. G₂ s M₈ (inf. lin. as in text) तदा (for तां). — " D₈ ह; M₈ s अपि (for हि). N₂ s V₁ B₁ s D₈ D₁ वेत्ता; D₂ वै (for वेद).4 D₁ reads 4 after 6. — " B₈ Da D₂ यदै (Da 'दे) वेदं. Ś₁ वेयं; K (except K₁) N₂ s B₁ s s D₈ D₁ s 4 चैवं; N₁ चेदं; V₁ सारं; S त्वयं (M₈ त्वयं) (for वायं). Ś₁ K (except K₁) विहिता; B₈ N₁ V₁ Da D₂ तं. — " K₁ मे (for वा). D₈ om. वा. K₀ s वै मे; D₈ मे वै (for मम). — " S पाण्डवाः पाणिमस्या (T₁ पाणिमस्या यथावद्). — " N₁ D₁ यथायोगं; S यथाज्ञोपं (G₁ न्यायं; M₈ as in text). Ś₁ K₁ s N₁ विहितैषा. G₁ विहितां हि कृष्णां. — After 4, K₄ (marg.) D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1924* नायं विधिर्मानुषाणां विवाहे

देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मीः ।

प्राक्कर्मणः स्वकृतात्पञ्च भर्तुः

नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।

नैषामेवायं विहितः सद्विवाहो

यज्ञार्थेया द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K₄ cont.:

1925* अन्येऽप्येवं स्युर्मनुष्याः स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-

मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।

अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः

पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो

जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदउयम् ।

समानयामास सुतां च कृष्णा-

माष्टान्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य

समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।

द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता

द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७

तत्तस्य वेदमार्थिजनोपशोभितं

विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।

महार्हरत्नौघविचित्रमावभौ

दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा

विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।

महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः

कृताभिपेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा

सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।

क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो

महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १०

C. 1. 7338
E. 1. 168. 10
K. 1. 215. 15

न धर्मः स्थान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5. Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. For S see below. — °) Ś1 भार्गवो धर्मः. — °) K1 N V1 B1 Dn D2.4 अद्यैव (for अद्य). Ko D2 उत्तमं; K2 N V1 B1 Dn D2.4 उत वः; B1 शुभं वः (for उत). Ko.4 N2.3 V1 B1.3 Dn D2.5 पाण्डवेयाः. B1.3 Da D1.2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरैति. — °) Ś1 K1 V1 पुष्यं योगम्; K1 पुष्ययोगम्; K2 योगं पुष्यम्; N1 पुष्ये योगम्. K2 N1 चन्द्रः. Ko.3 पौष्यं योगं चाद्य चन्द्रोभ्युपैति. Nilp पौष्यं (for पौष्यं). — °) K2 om. त्वं. N1 D1 om. अद्य. B1 ब्राह्मो सुहृत्तश्च तथैव राजन्. — After 5, B1 ins.:

1926* पाणिं गृहाण प्रथमं त्वमस्याः

पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुण्याः ।

S subst. for 5: D1 ins. after 1924*:

1927* तत आजगमुस्तत्र तौ कृष्णद्विपदाबुभौ ।

कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते दृष्टयुष्मश्च पार्षतः ।

ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।

अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेप्यति ।

क्रमेण मनुजन्माणाः पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवाः । [5]

द्रौपद्या धर्मतः सर्वे दृष्टमेतत्पुनरानघ ।

[(L. 5) G1.5 मनुजन्माणाः. — (L. 6) G2-4 धर्मतश्चेमे.]

6 °) Ś1 K1 ज्ञानार्थयुक्तं; N2.3 V1 B1.3 Dn D2.4.5

जन्यार्थयुक्तं; T1 G2-4 M जन्यार्थयुक्तं; G1 कन्यार्थयुक्तं. Cd

oites जन्यः (= जामाता). D2 बहुरत्नमयं; G2.5 M2-8 बहु

तत्तदायं. — °) B1 D2 संसजयामास; T G2-6 संभावः; G1

M समर्थः. — °) Ś1 K V1 आहुत्य; N1 आसिन्ध. Ś1 विभूष्या; K2 D2 विभूषितां (for विभूष्य). — After 6, D1 reads 4.

7 °) K2 N2.3 B D (except D2) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — °) K2 B2.3 D (except D2) सहिता; B1.3 सुदिता (for सचि). — °) Ś1 K1 N1 V1 B1 Da 'प्रधानं; K2 'प्रवीराः.

8 °) K2 N2.3 V1 B D G1.2 ततोस्त. Ś1 Ko.1.3.4 N1 D2 अधिजनोपपन्नं; K2 N2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 अद्य (K2 Da Dn 'प्र'जनो. — °) Ś1 K1 'भूषितं तवं; N1 विकीर्णपुष्पोत्करभू; N2.3 B1 Dn D2 विस्तीर्णं; V1 प्रकीर्णं; T3 G 'शोभिताजिरं (G2.6 'तांघ्रिकं). — °) K2 N2.3 V1 B D बलौघः; T3 G M2.3 बभूव; T1 M2-3 अनेक. (for महार्ह). — °) Ś1 K2 N V1 B D (except D2) नमो यथा. N2.3 Dn2.3 D2 T3 G2-6 'तारकान्वितं.

9 °) S सुवेपाः. — °) B1 'चंदनाक्ताः; Da 'चंदनोक्ताः. Ś1 K (except K2) N1 D2 महार्हमाह्यावरं; N2.3 V1 B1.3 Dn D1 'वस्त्रावरं. — °) S 'कौतुकं.

10 °) S 'समान (G1 M 'समेन) तेजसा. — °) Dn सदैव धौ. S तथा यथा (G2 यथा तथा; M तदा यथा) विधि (G2 तथाविधियथा). — °) K2 ततस्तदा; N2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 ततः सदो; B1 ततश्च तन्. — °) K2 मत्तर्षभा. K1 D2 'नदिताः; K2 M2-3 'नदिताः; N1.3 V1 B1 (m as in text) Dn2 D2 'नर्दिनः. K2 महर्षिसंजुष्टमतीव नदिताः.

11 °) K2 अवनीयः; N1 B D2.4.5 G1.2 M2 अनु; Da

C. 1. 7339
B. 1. 163. 11
K. 1. 213. 10

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
भियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११
प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिन्
पुरोहितो राजगृहादिनिर्ययौ ॥ १२
क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रपिरितीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४
कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्थ्यां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५
शतं गजानामभिपद्भिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्न्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाभ्वरस्त्रजम् ॥ १६

Dn1. n2 Ts Gs. 4 अप°.

12 °) Bs प्रगृहीतपाणिकौ; S परिगृह्य पाणिना. — °) Ks N1. s B D (except D2. s) परी (Ks Da1 'रि')णयामास; N2 परिणायया; V1 प्रणीयया. — After 12^{ab}, Da (marg. sec. m.) S ins.:

1928* विप्रांस्तु संतप्यं युधिष्ठिरोऽज्ञै-
गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।

जग्माह पाणिं नरदेवपुत्र्या
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्भुतेऽज्ञौ ।

ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु-

र्ववौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ॥

[(L. 1) Ds T Gs-5 घनैः (for अज्ञैः). — (L. 2) Ms-3 गोमिहिरण्यैर्. Ts G विविधैश्च पूर्व. — (L. 3) T1 G2 Ms-3 नरदेवजाया; Ts Gs. 4. s Ms नरदेवकन्यया.]

— °) S1 K (except Ks) समभ्यनु°. Ks समाजशोभितं; N1 Bs Gs. 6 'शोभनं; Da1 D1. s G1 'शोभितं.

13 °) Ks. 8 चान्येन; Ns B1 (m as in text). s चान्ये च. N1 'धिपा ये; Bs Ds नृपाधिपा. — °) Ko. 2 N2. 3 B1 Dn1. n2 G1. 3. s Ms-3 वरस्त्रियास्ते. S (except Gs Ms) करं तदा (by transp.). — °) Ks T1 उत्तमवेष°; Ks अद्भुतरूप°. — °) N1 Ds महाबलाः.

14 °) V1 जगाम. Ns Dn Ds देवर्षिर्. Ko. 1 V1 B1 (m as in text) Dn1. n2 Ds अतीव मानुषं; Ks. 4 अमानुषं तदा. S दधार कृष्णा वपुषातिमानुषं. — °) Ks Gs. 8 किल साधुम्. — °) Ts G (except G1) कन्यैव. Ks गतेहनि भुवं. — After 14, Da marg. sec. m. ins. (the s'loka!):

1929* पतिश्चक्षुरता ज्येष्ठे पतिदेवतराजुजे ।

मध्यमेषु च पाञ्चाख्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 °) Ks बहुरूपमुत्तमं. — °) S1 K1 महारथानां. K1 'रूपिणां; Ks. 8 N2. 3 V1 B D Ms 'मालिनां (Ds 'भूषणां); N1 'भूषणं; T G Ms. 6-8 'भूषितं. — °) S1 K1 चतुःशतं. Ks. 8 B Da Dn3 D2. 4 'खलीनशालिनां; S 'विचित्रमालिनां.

16 °) Cf. 1. 178. 9 for अभिपद्भिन्. S1 K1. 2. 3 N V1 B D Gs Ms-3 अपि (for अभि-). V1 पद्भिनां च; Bs पद्भिनां शतं; Dn3 Ds Gs पद्भिनीनां; T G1-4. s M पद्भजा (Ms 'का)नां. — °) S तथा (Gs महा-). — After 16^{ab}, S (except Ms) ins.:

1930* शतं दशान्धान्मणिहेमभूषणा-

न्मनोजवान्द्वादशवार्पिकान्यथा ।

[°) G1 'हेमभूषिणां; Ms-3 'हेमभूषिणो. — °) G1 पंक्तिशताननेकान्; Ms-3 द्वादशवार्पिकान्वरान्.]
— °) Some MSS. (mostly B) 'वेशा'. — After 16, Da (marg. sec. m.) S ins.:

1931* हेमानि शय्यासनभाजानानि

द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[°) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि). G1 महासनानि; Ms. 3 च गोघनानि.]

17 Ms-3 om. 17^a-18^a. — °) S1 K1 N1 चैव दशाय (N1 'यु)तं ददौ; Ko. 3 V1 चैव दशायुतार्पितं; Ks. 4 B1. s. 6 D1. 2 चैव दशायुतायु (D1. 2 'न्वि)तं; N2. 3 Bs Da Dn दिव्यदशानां पुनर्ददौ; Ds. 5 चैव दशान्वितायुतं; S (Ms-3 om) चैव दशायुता (T1 'धा; G1 'गा)नि. — °) Ks. 4 D1. 5 T1 ददौ घनं (by transp.); N1 घनं तदा; N2. 3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

१९१

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादानां श्वश्र्वास्तस्यौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं सुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

C. 1. 7351
B. 1. 169. 5
K. 1. 210. 5

Ms तदा धनं; Bs तथा धनं. A few MSS. सोमकिर.
Ko. 8 Ds अग्निसौलिकं; Ks अग्निसायकं. Śs Ks धनेन
सौवर्णिकमुक्तमालिकं. — *) Ks Ns. 8 B D (except Ds)
T₁ वि; N₁ स. (for च). — *) Śs Ks स्वभाव; V₁ प्रताप.
Ks Ns. 8 V₁ B D (except Ds) महानुभावः; N₁ नृपस्य;
Ts G₂₋₄ महासनानि; G₁ रथानि.

18 Ms-8 om. 18^{ab} (of. v. 1. 17). — *) B₁. 8 D
(except Da) तु (for च). Ks Ns. 8 B D (except Ds)
T G₂₋₆ तु; V₁ अथ (for स). — *) G₁ महारथाः.
— *) Śs Ks. 1 N₁ T₁ पुरे स; Ks पुरे च; V₁ पुरेषु. A
few MSS. पंचाल. Śs Ks. 3. 4 D तस्य (om. ह); K₁
तस्य तु; T₁ तत्र ह; Ms तत्र सः. — After 18, D₄ (marg.
sec. m.) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यनुवृत्तप पाण्डवेयाः

स्तस्याः शुभैः शीलसमाधिबुद्धैः ।

सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं

विवर्धयामास मुदं स्ववृत्तैः ॥

[*) T₁ सा चारुवेपा. — *) T₁ G₂₋₄. 6 सुवृत्तैः.]

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Śs K Ns Bs. 3. 6 Da Dn D₂. 4
द्रौपदीविवाह (Ko 'दीवैवाहिक); B₁ Ds द्रौपदीस्वयंवर (Ds
'स्वयंविवाह'); Ns Bs Ds add समाप्त. — Adhy. name: Ts
G₁. 3. 4 M द्रौपदीविवाहः. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dns 197; D₄m 204; Ds 148; T₁ 201;
Ts G₄₋₆ 153; G₁. 3 155; G₂ 150; M 154. — S'loka

no.: Dn 17; Ms 24. — Aggregate s'loka no.: Dns
7325.

191

1 K₁. 3 Ds S om. उवाच. — After the ref., D₄
(marg. sec. m.) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदेवश्मनि ।

ऊपुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— *) Ts G₂₋₄ कृत; Cd गत (as in text). Śs K₁ Ns
च; Ko. 2 N₁ B D Gs. 6 ह (N₁ Ds वै); Cd तु (as in text).

— *) Ko. 4 कदाचन.

2 *) K₁ स्वं; N₁ V₁ B D अस्याः (for ताः). Śs नाम
संकीर्त्य स्वं तस्याः (for *). Śs जहुः; K₁ चक्रुः (for जग्मुः).
N₁ V₁ B D जग्मुः पादौ (by transp.). Śs K₁ Ns Dns
स्व (N₁ स) मूर्धनि; B₁m स मूर्धभिः. S पादौ ववंदिरे दृष्टाः
शिरोभिर्नाम कीर्तयन्.

3 *) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — *) Ko स्वस्वा; Ks
स्वस्या; K₄ स्वस्ता; Ns. 8 V₁ B₁. 3 Dn D₂. 4 श्रद्धा. N₁
कृत्वाभिवादनं श्रद्धाः; S अभिवाद्य तदा (T₁ M₁ तथा; Gs
कृता) श्रद्धा.

4 *) V₁ 'संवीतां; T₁ G₁. 3 'वैवर्त'. — *) T₁
'चारवर्ती शुभां. — *) Ks 'दीं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T₁ Ms) ins. कुन्ती. — *) Ks
हरिरुहे. — *) Śs K (except K₂) Ds Ms चंद्रे (for सोमे).

6 *) Some MSS. वशिष्ठे. — After 6^{ab}, Ko. 1
Ds ins.:

G. 1. 7351
B. 1. 192. 5
K. 1. 213. 5

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवद्वर्वीरस्वर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्बुद्धान्गुरुस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्रच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाकतौ ॥ १०

पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्यामुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः ग्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैदूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च खलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।
while Ts G (except G1) ins.:

1935* लोपासुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
— After 6°, Ts G2-4 ins.:

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुपा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च वल्लभा च त्वं.

— 4°) Ts G2-4 सुप्रीता (for तथा त्वं).
7 °) Ś1 K1 जीव त्वं. — 5°) K2 Ns B Da D2.4
'गुणान्विता; S 'पुत्र'. — 4°) Ko.2.8 Ds धर्मपत्नी; Ns
याज्ञसेनि. K2 B D2.4.5 छतं; N1 अनु; N2.3 V1 Da
Dn D1 पति; S भवानवे.

8 °) K2 Ns B Da D2.4 बालान् (for साधून्).
— 5°) Ms.5 तथा गुरुन् (by transp.). K2 Ns B Da
D2.4 साधून्मृत्वांस्तथा गुरुन्; N1.2 V1 Dn D1 बुद्धान्बालां-
स्तथा गुरुन्. — 4°) G1 M पूजयित्वा.

9 °) Some MSS. 'जंगल'; K2 'मध्येपु. — 5°) K2
नगरेषु अनुत्तम. — 4°) Bs तत्र; D1 अत्र (for अनु). Ś1
Ko.2.4 Ds त्वाम्. Ś1 Ko.1.2.4 Ds 'पिचंतु; D1 G1.2
'पिचस्व; Cd as in text. K2 अभिषिच्यस्व नृपतिं. — 4°)
Ms राजानं. N2.8 V1 Bs Dn D1.4 'वत्सला. K2 स्वपतिं
धर्मवत्सला; T G Ms-8 नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites
नृपतिं अनु.

10 °) N1 एनां विनिर्जिताम्; Bs पतिभिर्विजिताम्.
— 5°) Ś1 K1 क्रमेण च महा; Ds 'मेण महारणे. — 4°) S
(except T1 G2.5 Ms) सर्वम्.

11 °) K2 तानि प्रासुहि कं. — 4°) Ś1 स्वाच्छरच्छतं;
Ko.2.8 Cd शरदः शतं.

12 °) Ko.2.4 G2 Ms-8 यथा त्वा (Ms-8-ह)मभिनं.
— 5°) Da मध्वद्य; Ds विशुद्ध. K2 Ns B Da D2.4
क्षौमवाससं. — 4°) Ś1 S-पि (for ऽभिन). — 4°) K2.3
N2.8 B D जातपुत्रां; Cd as in text. V1 S सूतान्मुक्ता-
गुणान्विताम्.

13 Before 13, all MSS. except K4 ins. वैशं उ'
(Ś1 K1.8 D2 S om. उ'). — 4°) Ś1 पाथं (for पाण्डु').
K2 N1 धनं; Ns inf. lin. विभुः (for हरिः). S ग्राहिणो
द्वासुदेवश्च (M 'स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — 4°) N2.8 Dn
D1 वैदूर्यमणि; Ms 'रत्नानि. — D2 (hapl.) om. 13^a-15^a;
Ms.5 transp. 13^a and 15^a.

14 Da om. 14 (of. v. l. 13). — 5°) T1 भूषणान्यु-
त्तमानि च. — 4°) N1 V1 Ms.5 कंबलानि च. Ko.2.4
'सुख्यानि; G1 'चित्राणि; Ms.5 'दिव्यानि (for 'रत्नानि).
— 4°) T1 स्वर्णवन्ति; G1 रत्नानि च. Ko.2 N1 सुखानि च.

15 D2 om. 15^{ab} (of. v. l. 13). — 4°) B1 शयनानि
च या. — 4°) Ko.2.4 वज्रवैदूर्यं (by transp.); N1 D1 Ts
G (except G6) 'रत्न'; D2 मुक्तावैदूर्यं. — 4°) Ms.5
transp. 13^a and 15^a.

16 °) K2 'लावण्यैरु. — 5°) K2 उपेतारयो हलंकृताः.
— After 16^{ab}, Ts G2-4 (Gs om. line 4; G4 om. line
7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तयुक्तसुकर्णाश्च सप्तबिन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्त्रनभारताः शङ्ककण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिप्राद्यसुमध्यमाः ।
शृङ्गालिरोमलतिका द्वावर्तनिभनाभिकाः ।

[5]

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदृशांश्च खलंकृतान् ।
स्थांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पद्मैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।

वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्वे ॥

१९२

वैशांपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैरासैश्वरः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्वनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।

सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्राजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्वली ।
त्रासयंश्चापि संकुद्धो वृक्षेण पुरुषात्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C. 1. 7393
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोर्युग्मकाः ।

[Gs om. line 4 and reads line 7 in its place.]

— K4 (1 hapl.) om. 16^a-17^b. — *) Bsm.s (m as in text). ६ हृष्टो (for कृष्णो). — ८) K2 N2 B2 Dn1.n2 D1.4 खलंकृताः; B1 गुणान्विताः (for सह*).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v. 1. 16); K3 (hapl.) om. 17^{cd}. — *) T3 G (except G1) Ms.s सौवर्णान्. K2 प्रादाहांतांसुवर्णांश्च; B1.s.s D4.s प्रांशुदां (D5 'दं' तैः सुवर्णैश्च; B2 Da D2 स्थानुदारान्सौवर्णैः. — ८) N1.2 V1 Da2 Dn D1 शुभैः. N3 रंरैर्; V1 अर्धैर्; T3 G Ms पत्रैर्; Ms पादैर्. K2 B (except B2) D4.s स्थानश्चैरलंकृतं.

18 ८) S सुवर्णानां. K2 B1.s तु; N2 V1 B3.s D (except D5) च (for स). — ९) N1 अकृतवत्; Cd as in text. S1 K2.4 N1 V1 तदा; Ko ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — *) S1 K N2.s Da D5 रीतीकृतं; N1 V1 D5 T G2-6 Ms. 6.7 Nilp कृताकृतं; Dn D2 वीथीकृतं; Ms कृती कृतं; Ms कृतं कृतं; Nilp राशीकृतं (also). G1 कृतकं बहुमेयात्मा.

19 ८) S अर्चयिष्यन् (G2-3 'यित्वा' हपीकेशं.

Colophon om. in K2 D4. — Major parvan: T3 G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ko विदुरागमनः; Dn1.n2 Me-3 द्रौपदीस्वयंवरः; T1 संभव; to it Dn1.n2 Me-3 add समाप्त. — Adhy. name: S1 राज्यलाभः; Ko. 4 दाशार्हप्रीतिदायः; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदानं प्रेषितं; B2 कृष्णोपायनप्रवेशनः; D5 द्रौपदीविवाहः; T3 G1.s.4 कुंस्ताशीर्वचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns

198; Ds 149; T1 202; T3 G4-6 154; G1.s 156; G2 153; M 155. — S'loka no.: Da1 Dn 19; Ms 20. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7345.

192

1 S1 K1-3 D2 S om. उवाच. — ८) S1 Cd राजश्चरैर्. — ९) N1 ज्ञानं; G1 वार्ता; Cd चारः (as in text). K (except K1) S (except Ms) Cd समुपनीयते. N2 B2 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — ८) K2 transp. द्रौप* and पति*. S बलिभिस्त्विति.

2 ८) K1.4 N3 Da D2.4.5 G1 Ms नम्य; N2 V1 दाय (for 'यम्य'). — ९) S1 K (except K2) N1 D5 विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्ष्यं. — ८) N3 B1 (m as in text) बल; S बाहुर.

3 ८) K2 N2.3 V1 B D (except D5) राजं वै (D4 च). — ९) K2 N2.3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्वली (D5 समुत्क्षिप्याह्नद्वली); N1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्वली (G5 'लं'). — ८) S1 K1 आ (K1 अ) मयंश्चापि; K2 N2.3 B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्संकुद्धो.

4 ८) S1 K (except K2) N1.2 V1 B2 D (except D1) Ms न चास्य; Ms. 6-8 न चात्र. — ९) Ms. 6-8 तस्य (for तत्र). S1 Ko. 1.4 N3 Da D5 घृतात्मनः. — ८) S1 संस्पर्थः; N1 Ms संकाशः; T G संनादः. — ८) S1 सेनाविपातनः; K1 सेनानिर्वहणः; K3 D1.5 सेनांगतापनः; N1 सेनाग्रतापनः; V1 सेनांगपाटकः; S सेन्या (Ms. 5 सेना) गमर्दनः. — After 4, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

C. 1. 7866
B. 1. 200. 4
K. 1. 217. 4

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराश्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विषयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति सौतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिकुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनुशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।

1938* योऽसावत्यक्रीयुद्धे युध्यन्दुर्योधनं तदा ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभागबुद्धिबर्धनः ।

दुर्योधनादवरजैर्यौ युध्येतां प्रतीतवत् ।

तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।

चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) D₁ G₂ योसौ वीतक्रमो यावद्. — (L. 2) D₄ T₁ श्रेष्ठवान्; G₂-8 श्रेष्ठवाग्. D₄ बुद्धिमत्सु च; T₁ कुरुपुंगवः.]

5 * N₁.8 दृष्टा; S बुद्धा (for श्रुत्वा). — * K₂ N₂.8 V₁ B D प्रज्ञातान्पाण्डुनन्दनान् (D₅ राज्ञः पाण्डोः सुतांस्तदा); N₁ श्रुत्वा पाण्डुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्बु (T₁ M 'नृ') पभेक्षणात्. — *^a V₁ 'पयत (for 'जायत). S पाण्डवान्मनुजैर्द्राक्षे समपद्यन्त विस्मिताः.

6 * K₂ ससुता हि; T₈ G₂-8 सा सपुत्रा. T₁ G₁ M₈.5 पतिता; T₈ G₂-8 हि तदा; M₈-8 घातिता (for हि पुरा). — * N₁ युता; B₈m मता; B₈ D₁ D₄ शुभा (for श्रुता). — After 6^a, S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— * S₁ K₁ पुनर्जातानिव स्रेराः; K₀.4 'जाता इति स्रेनां (K₄ 'तां); K₂ N₈ B D 'जातामि (D₈ 'नि) व च तां (B₈.5m तान्); N₁ 'जातामिव स्रेनां; N₂ V₁ 'जातानिव च तान्. — * S₁ K₁ तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K₂ N₂.8 B D तेमन्यन्त (D₅ मन्यन्त ते) नराधिपाः; V₁ ते त्वमन्यन्त पार्थिवाः.

7 * K₈ N₂ V₁ B D धिग (D₅ धिगिधक्) कुर्वन्; K₄ N₁ धिकुर्वन्श्च; S व्य (G₈ अ; M₈-8 वि) निदंश्च. K₀.4 T₁ M तथा. V₁ अन्योन्यं (for भीष्मं). — * K₂ ते कर्मणा नृशं; N₂ B D₁ D₂.4 कर्मणातिनृशं. — *^a Here and below S₁ K₁ (mostly) प्ररोचन. — After 7, K₄ D₅ (both suppl. fol.) S ins. a passage given in App. I (No. 103).

8 Before 8, D₅ S ins. वैशं (D₄ cont. उवाच). — *^a S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — *^b T₁ G₁.2.5.6 हि; T₈ G₂.4 M₈-8 ह (for ते). — *^c V₁ ब्राह्मणान् (for

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्बृतान् ॥ ८

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।

अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

विनिवृत्तो वृत्तं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।

तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०

यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।

न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११

दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

पाण्डवान्. D₁ च तान्; T₈ G₂-4 हि तान्. — After 8 (i. e. before 9), N₁ D₅ ins. वैशं 'उ'.

10 *^a G₁ M₈-8 तथा रंगे (for विनि'). K₄ वृत्तो; G₂.2.4 (before corr.) [S] पि तं. — *^b K₄ ततो; D₂ तं तद्; S अथ (for तं तु). N₂.8 V₁ B₁ D₂.2.8 D₁ [S] व्रीडो; T G राजा; M (except M₈) राजन्. K₈ Nil: अवीड इति छेदः । व्रीडशिलेव पाठः । अन्यथा मन्दमन्दमित्यस्यानुपपत्तिः । K₈ — *^a G₂ अथ (for हव). K₄ इदं वचनमब्रवीत्. — After 10, T G₂-4 ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 *^a S₁ K (except K₂) यदि विप्रो नामविष्यत्. D₁ corrupt. — *^b S₁ K (except K₂) नावेत्यद्रौपदीम् असौ (K₀.4 स्वयं; K₈ अयं); N₁.8 S न च विन्देत द्रौपदीं (G₂-4 न विन्देद्रुपदात्मजां). — *^c T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12^a and 12^b. — *^a K₀.3.4 हि; K₂ N V₁ B D₁.2.4 G₂.5.6 च (for तु). T G₁.2.4 M दैवमेव परं मन्ये. — *^b K (except K₁) N₁.3 V₁ च; G₂ हि (for तु). N₂ B D T₈ G₂.6 चाप्यनर्थकं (for तु निर'). — *^c K₂ N₂.8 V₁ B D (except D₅) M₈-8 धिगस्तु. T₈ G₂.4 पौरुषं मंत्रं; G₁.5.6 M₈ पौरुषं त (G₈ य) च; M₈-8 चात्मपौरुष्यं. — *^d K₂ N₂ B D G₅ ध्रियन्ते यत्र पाण्डवाः; K₄ यदि जीवन्ति पां; N₁.8 V₁ यद्ध्रियन्ते हि (N₂.8 ह) पां; T₈ G₂.4 बुद्धिं नीतिं च मातुल; M₈-8 यजीवन्तीह पां. Cd oites धरन्ति (as in text). K₈ Arj.: धरन्त (sio) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः । K₈ — After 12, T₈ G₂-4 ins.:

1941* बद्ध्वा चक्षुषि नः पार्था राज्ञां च दुपदात्मजाम् ।

उद्वाह्य राज्ञां तैर्न्यस्तं पादं वामं पृथासुतेः ।

विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेशमहविर्भुजा ।

अस्माकं पौरुषं सर्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।

वयं हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।

अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।

मत्तो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमतराः ।

धिगस्तपौरुपं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
 एवं संभाषमाणस्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
 विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
 व्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
 मुक्तान्हव्यवहचैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
 दृष्ट्युन्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
 द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
 विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृत्तान् ।
 व्रीडितान्धारतराष्ट्रांश्च भयदर्पानुपागतान् ॥ १६
 ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
 वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
 अत्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
 मन्यते हि वृत्तं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
 दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
 अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
 आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
 अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृत्तान् ।
 सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
 तेषां संचन्धिनश्चान्यान्वहन्त्वलसमन्वितान् ॥ २१

C. 1. 735a
 B. 1. 200. 22
 K. 1. 219. 29

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जलुवेश्मनः ।
 13 G₂ om. 13^a-14^b. — ^a) Da च (for ते). — ^b)
 Ś1 K N₁.s V₁ निन्दमानाः (K₂ निदंतं च); D₁ निदिते च;
 T₁ निदंतस्त्रं. — After 13^a, T₈ G₂.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।
 — ^a) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — ^b) K₄ चेतनाः.
 14 Ś1 K₁ G₂ om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13). — ^a) G₁.3
 M₈ व्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — ^b) K₀.s.4 N₁ D₈ श्रुत्वा (for
 दृष्ट्वा). — ^c) K₀.s.4 T₁ G₁.s.6 M मुक्तान्वै (T₁ G₁.s.6 M
 विमुक्तान्) हव्यवाहाच; K₂ N₂.s V₁ B D मुक्तान्हव्यमुजश्चैव
 (N₂ श्रैतान्); N₁ मुक्तान्हव्यवहो होनान्; T₈ G₂-4 विमुक्ता-
 न्महतो वहेः. — ^d) M₈-s ह (for च).

15 ^a) B (except B₁) D₈ D₁.n₂ D₁.2 G₁ तु (for
 च). — ^b) T₈ G₂-4 om. च. K₂ चैव; Da चासन्; M₈
 सवौन् (for चान्यान्). — ^d) D₂.s T₁ G₁.s.6 सर्वान्युद्धं;
 T₈ G₂-4 तथा बुद्धिं. — After 15, T₈ G₂-4 ins.:

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।
 विकसद्भन्मुखाम्भोजः पद्मं दृष्ट्वैव भास्करम् ।

16 ^a) K₀.s.4 D₁.s G₂.s तां; N₁ G₁ M तत् (for
 तान्). K₂ N₂ B D (except D₈) द्रौपदीं पाण्डवैवृतां. T₈
 G₂-4 द्रौपद्या संवृत्तान्पार्थान्श्रुत्वाय विदुरो मुदा (G₂ रस्तदा).
 — After 16^a, K₁ ins.:

1944* सर्वस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।
 — ^a) N₁ भयगर्भान्; G₀ हीनदर्पान्.

17 ^a) D₂.s श्रुत्वा (for क्षत्ता). — ^b) T₈ G₂-4 विशां
 पतिं. — ^c) S उवाच कुरवो (G₁ कुपितो) दिष्ट्या. — ^d)
 T₈ G₂-4 वर्धन्ते भुवि विश्रुताः. — After 17, T₈ G₂-4
 (which om. 18^a) ins.:

1945* सर्वापन्नो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरान् ।

कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
 वैशंपायनः ।

विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्याकौरवा इति ।
 उल्लास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।

प्रहर्षहरितो राजा सन्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T₈ G₂-4 om. 18^a. — ^a) K₈ वचो; T₁ G₁.s.6 M
 तदा (for नृपो). — ^b) T₈ G₂-4 तथाव्रवीत्सुसंप्रीतो.
 — ^c) Ś1 K₁ पार्थिवः; S कौरवः.

19 ^a) K₂ सु; N₂.s V₁ B Da₂ Dn₂ D₂.4 स; Da₁
 Dn₁.n₃ D₁ सं. (for हि). T₈ G₂-4 मन्यमानो (for 'ते
 हि). — ^b) G₁ धनमविज्ञाय. — ^c) K₃ जनेश्वरः; B₁
 नराधिपः.

20 ^a) K₀.s.4 T₈ G₂-4 आज्ञापयामास तदा. — ^b) Ś1
 K₁ भूषणं परं; T₈ G₂-4 भूषणादिकं. — After 20^a, T₈
 G₂-4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।
 — ^a) T₈ G₂-4 सा (for वै). — ^b) Ś1 K (except K₂)
 B₈ D₈ M₈ पुत्रो दुर्योधनस्य (K₀.s.4 'नो मस); T₈ G₂-4
 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 ^a) T₈ G₂-4 अथ स्म. K₀ विदुरः पश्चात् (by
 transp.). D₁ अथ पश्चाद्विदुरश्च. — ^b) T₈ G₂-4 आच-
 ख्यावंविकात्मजं. — After 21^a, T₈ G₂-4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषप्रवणानन्दनिर्भरम् ।
 कौरवा इति सामान्याश्च मन्येथास्तवात्मजान् ।
 वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 कृष्णया संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरान् ।
 — ^a) T₈ G₂-4 दिष्ट्या; G₀ पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K₁
 तु बलिनो. S (except G₈) राजन् (for वीरान्). — ^b) Ś1
 K (except K₂) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

C. 1. 7887
B. 1. 200. 23
K. 1. 219. 27

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्द्विर्विदुर मे मता ।
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि दुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सवान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्छतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko. 2. s Ñ2. s B D (except Ds) ह; Ñ1 वै. — After 21st, Ds (marg. sec. m.) ins.:

1948* संकषेणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनाम् ।

Ds (marg. sec. m.) cont.: S ins. after 21st;

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिपः ।

आकारच्छादनार्थं तु दिष्टया दिष्टयेति चाब्रवीत् ।

एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।

साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो दुपदेन च ।

अन्ववाये वसोजातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]

वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।

पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, Ds ins. धृतराष्ट्र उ. — After line 3, Ts Gs-4 ins.:

1950* न ममौ मे तनौ प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ।

आलिङ्ग्येति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।

दुर्भावागोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।

पुद्गेहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।

इत्युत्तवाकृष्य विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।

आलिङ्ग्ये हृदं दोर्म्यां निरुच्छ्वासं दुरात्मवान् ।

— (L. 5) Ds Ms. s प्रवर्हो; Gs 'कृष्टो (for 'वरो).

— (L. 6) Ds Ga. 4 Ms. s च संमतः (for धुरं').]

— 'S अन्ये (for अन्यान्). — 'r) Da धन' (for बल').

S बहवः सुमहाबलाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयंवरे ।

[S1 K1 पांडवेयास्तस्मिन्.]

22 S1 K1. s om. उवाच; Ds (by corr.) S om. the

ref. Ms-s om. 22nd. — 'S1 K1 पांडु. Ñ2. s Dn1. n2

तु (for ते). — 'S1 Ms. s 'भ्यधिकं. — 'S K2 Ñ2 V1

B1. s. s D यथा च; Ñs Bs यथैव (for सेयम्). K2 Ñ2. s V1

B D बुद्धिः; S अन्येभ्यो (for प्रीतिः). — 'S Ts G2-4

वृत्तिर्विदुर. K2 Ñ2. s V1 B D मम तान्प्रति तच्छृणु.

— After 22nd, Ts Gs-4 ins.:

1952* या प्रीतिः पाण्डुपुत्रेषु न सान्मित्र ममाभिभो ।

नित्योऽयं निश्चितः क्षत्तः सत्यं सत्येन ते शपे ।

— 'r) T1 G1. s. s M मे सुताः (for पाण्डवाः). Ts Gs-4

पांडुपुत्रा महाराथाः (after which G2 adds the text reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संबन्धिनश्चान्ये बहवः सुमहाबलाः ।

Ds (marg. sec. m.) cont.:

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T1 (om. line 1). s Gs-4 ins.:

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।

मया श्रुता यदा वहेर्दग्धाः पाण्डुसुता इति ।

तदादहं दिवारात्रं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।

असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजाः ।

तत्त्वतः शृणु मे क्षत्तः सुसहायाः सुता मम ।

अथ मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 'S) Bs केचित्; Ts Gs-4 को जु. S1 K1 दुपदराजस्य.

— 'S) T1 G1. s. s M भवत्यर्थी (T1 G1. s. s 'श्री); Ts Gs-4

कथं चार्थी. Cd oites भवेन (as in text). — 'S) Ñ1 V1

Da Dn1. n2 D1 'श्रीरिव. K2 पांडवान्; K4 पार्थिव

G1 पांडवः.

24 S1 K (except Ko) S om. उवाच. — 'S) Ts

Gs. 4 धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो. — After 24th, Ts Gs-4 ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।

कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— 'S) S (except Gs) नित्या (Gs as in text also).

— 'S) Ds हृदशी राजसत्तम. — After 24, Ñ2 Ds (marg.

sec. m.) S (except Ms) ins.:

1957* इत्युत्तवा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् ।

while Ds ins.:

1958* इत्युत्तवा निरगाक्षता स्वगृहाय महामते ।

25 'S) Ñ2. s Dn D1 चापि; Cd चैव (as in text).

— 'S) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा. — 'S) K1 समं; K2 तथा; S

(except G1. s) ततः (for तदा).

26 Before 26, T G (except G1. s) Ms-s ins.

दुर्योधनः. — 'S) Some MSS. (mostly S) स्वा (for स्वां).

— 'S) K2 Ñ2 V1 B D दोषं वक्तुं (Bs Da2 वक्तुं दोषं) (for

वक्तुं नृप). K (except K1) Ñ2. s V1 Bs D (except

D1. 2) G1. s. s Ms (inf. lin. as in text). c-s शकुनः.

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपत्न्यवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नपि कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरूपेऽनघ ।

तेषां वलविधातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रवलवान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेकुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २

यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्वृद्धिं त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्वृद्धिं मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अथ तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

C. 1. 7899
B. 1. 201. 4
K. 1. 220. 5

193

Before घृत् 'उ', D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1959*

वैशंपायनः ।

दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विशां पते ।

पुत्रं च सूतपुत्रं च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।

[D₄ वैशं उ'. — (L. 1) M 'मुक्ते.]

1 Ś₁ K_{1.2} S om. उवाच. — °) K₂ Ñ B D चिकीर्षांमि
(for चिन्त'). Ś₁ transp. यथा and युवाम्. Ñ₁ परं (for
युवाम्). — °) K_{2.3} Ñ₁ विविक्तुं; K₃ D₁ विवक्तुं; S
विवृतं; Cd as in text. Ś₁ K₁ व्यक्तं नो कर्तुमिच्छां.
— °) K_{2.4} G₁ M₃ आकारं (om. तु); K₃ तद्वृद्धे; K₃
स्वाकारं; Ñ₃ B_{1.3.5} कार्यं तु; V₁ B₃ Da D_{2.4} कारणं.
M₃-3 (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुरं (!).

2 °) K₂ Ñ₂ B D T₁ तत्तस् (D₃ अथ) (for अतस्).
— °) K₂ B Da D_{2.4} कीर्तयिष्यामि नित्यशः. — °) S
न च उ'.

3 °) V₁ यथा; B₃ यत्तु. Ś₁ K (except K₂) ते; Ñ₁
अपि; V₁ तु; S वै (for त्वं). Ś₁ K (except K₂) मनसि
(for मन्द'). — °) K₂ Ñ_{2.3} B D तद्वृद्धिं (cf. 3rd); V₁
तत्तद्वृद्धिं (om. त्वं). — Ś₁ K₁ om. 3rd. — °) K₂ Ñ_{2.3} B
D (except D₃) यच्च; V₁ त्वं यत् (for त्वं च). — °) K₂
Ñ_{2.3} V₁ B D (except D₃) प्राप्तकालं वदाद्यु (K₂ B₃ D_{2.4}
वदस्व) मे.

4 Ś₁ सुयो' (for दुर्यो'). Ś₁ K₁ S om. उवाच.
— °) T G M_{2.3} प्रच्छन्ने: (for अथ तान्). M₃

— °) Ś₁ K_{2.3} Ñ₁ D₃ विविक्त इति. K (except K₁)
Da Dn₂ D₃ M₃ (inf. lin. as in text). 3-3 वक्ष्यामः.
— °) Ś₁ K₁ तवेह; K₂ तदेवं (m as in text); M₃
तवैतच्च. G₂ विनिश्चितं.

27 °) K₃ 'वृद्धौ; Ñ_{1.3} 'वृद्धं; Ñ₂ B (except B₃) D₃
'बुद्धि'; Dn (erroneously) Nilp as in text. Ñ₁ N₁.
वृद्धिमिति पाठः स्वच्छः । Ñ₂ K₂ यां तात; T₃ G₂₋₄ हे तात;
M₃-3 एतां च. — After 27^{ab}, Dn₃ repeats 22^{af} (with
v. 1.: दिष्ट्या for यत्ते, and तेनवा: for पाण्डवा:). — °) Ś₁
D₁ द्विपदां वरं; K_{1.2} द्विपदां बलं; Ñ₂ B₃ Dn द्विपदां वर.

28 °) K₁ एव; K₂ T₃ G_{3.4} अपि (for नृप). Ñ₁
अस्मिन्नपि च कर्तव्ये. — °) Ś₁ K₁ 'ये नृप.

29 °) B (except B₃) D₃ तवेयं (for ते वयं).
— °) S चिकित्सां. Ś₁ चिन्तयामहे; K₂ मन्त्रयावहे. — °) Ś₁
K (except K₂) Ñ₁ V₁ Da G₁ सपुत्रपण्यं; T₁ G_{2.5.6}
M सपुत्रगणं; G_{3.4} (before corr.) सर्वत्र बलं.

Colophon om. in Ś₁ K₁. — Major parvan: T₃ G
M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko विदुरा-
गमन. — Adhy. name: Ko. 3. 4 पांडवाभ्युदयः; D₃ धृतराष्ट्रं
प्रति दुर्योधनवाक्यं; T₃ G₁ धृतराष्ट्रकण्टवार्ता; G_{1.3} धृतराष्ट्र-
शान्तिः (G₃ 'शास्त्रं'). — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₃ 199; D₄ m 207; D₃ 150; T₁ 205; T₃
G₄₋₆ 157; G₁ 159; G₂ 155; G₃ M 158. — Śloka
no.: Da₁ 31; Dn 30; M₃ 27.

[773]

C. 1. 7400
B. 1. 201. 5
K. 1. 220. 6

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
 पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
 परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
 इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
 ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
 अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
 इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
 व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
 अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
 भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।

मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
 तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
 यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
 अजेयो हर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
 तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
 ते जानमाना दौर्वल्यं भीमसेनमृते महत् ।
 अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यवलीयसः ॥ १३
 इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
 प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निवर्हणे ॥ १४
 अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
 एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः — ^a) Ko. 2 सुभृते; K₂ B₂ Da (erroneously) D_{2.4} Arjp सुभृते (Arj. comm. and Cd as in text); K₄ 'भृते'; N_{2.3} Dn D₁ 'गुप्तैः'; V₁ प्रभृते; S 'तुष्टैः' (G_{1.2} 'कृष्टैः'). Arj.: सुभृतेरित्यपपाठः ।
 — ^a) S (except T₁ G₁ M₂) भेदयामः — ^a) S तावुभौ.
 5 ^a) S घनः — ^a) K₂ B Da D_{2.4} वि (for प्र).
 — ^a) N₁ अस्य (for एव). K₂ नित्यः.

6 ^a) K₂ N_{2.3} B D परित्यजेद्यथा राजा; S 'त्यजेयु राजानः' (G_{1.2} M 'न'). — ^a) T₂ G₂₋₃ नैतेषां.

7 ^a) N₁ G₂ एव (for एषां). K₁ V₁ Da D_{2.4} दोषवान्. S₁ K₁ V₁ Da D_{2.4} वासः. — ^a) S₁ K₁ सर्वेषां तु; K₂ B_{2.3} D_{2.4.5} वर्णयंतः; K₃ वर्णयन्ति. — ^a) S₁ K (except K₂) N₁ D₂ वासं (for मनः). T G₁₋₄ M₂ कुर्वन्ति.

8 ^a) K (except K₂) N₁ D₂ निपुणाः (for कुशलाः). — ^a) S₁ K (except K₂) N₁ D₂ उपायकुशलाः; S उपायैः कुशलैः. — ^a) K₂ V₁ B₁ इतरेतरयोः पा. — ^a) S₁ K₁ छेदयन्ति; M_{2.3} त्याजयन्ति.

9 ^a) S (except M₂₋₃) तां (for वा). — ^a) S₁ K₂ B₁ D₁ T₂ G₂₋₄ पाण्डवास्. K (except K₄) B (except B₂) तस्या. — ^a) S₁ K (except K₂) D₂ तु (for च).
 10 After 10, N (including Cd) ins.:

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते ।
 स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।
 [(L. 1) S₁ K (except K₂) N₁ D₂ तु (for हि). S₁ Ko. 1. 2. 4 N₁ Cd नास्मान्संमन्यते पुरा; K₂ B_{2.3} Da D_{2.4.5} पुरास्मान्न (B₂ 'तु') मन्यते; B₂ पुनरस्मान्न मं. — (L. 2) S₁ K_{1.4} B Da D₁ Cd मूढः (for शूरः).]

11 ^a) K₁ विहिते; N_{2.3} Dn D₁ अभिहते (for निह). — ^a) S₁ K (except K₂) गतो (for हतो). — ^a) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₂ न यतिष्यन्ति; B₂ Da D_{2.4} यतिष्यन्ति न.

12 ^a) Ko. 2 B Da S (except G₁ M_{2.3}) अजययो. T₂ G₂₋₃ अपि (for हि). — ^a) G₁ दृष्टकोपो युधिष्ठिरः. — ^a) B₂ G_{2.3} अमृते. S₁ K₁ फल्गुणो; Ko. 2-4 N₁ V₁ B D (D₁ before corr.) M_{2.3} फा. — ^a) G₂ वै महान्; Cd पादभाक् (as in text).

13 ^a) S₁ K₁ ते ज्ञायमाना; K₂ जानानास्ते हि; N₁ ते जानंतु सु; N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{2.4} ते जानानास्तु; D₁ जानमानास्तु; S ते जानन्तो हि (T₂ G_{2.4} 'तोपि'; G₁ 'तोय'). Cd oites जानमाना (as in text). — ^a) K_{2.3} N₁ 'सेनमृते महीं'; D₂ 'सेने मृते महीं'; S 'सेने हते सति. Cd oites भीमसेनमृते (as in text). — ^a) S मत्वा. — ^a) S₁ 'प्यन्ति बली'; S₁ (sup. lin.) K₁ न द्विपन्ति बली; Ko न शक्यं त्यव; K₂ न भविष्यति दुर्बलाः; K₃ 'प्यन्त्यति दुर्बलाः; N₁ याचिष्यन्ते न कर्हिचित्; N_{2.3} Dn D₁ न यतिष्यन्ति दुर्बलाः; V₁ नशिष्यन्ति च दुर्बलाः; B Da D_{2.4.5} न शासि (B₁ नाशमे; B₂ न समे) प्यन्ति दुर्बलाः; T G श्रयिष्यन्ति (T₁ G_{2.3} 'प्यन्त्य' बली.
 14 ^a) N_{2.3} Dn D₁ चा तेषु (for पार्थे). — ^a) S₁ K (except K₂) V₁ विनाशः; T₂ G₂₋₃ निर्देशः; G₁ M निर्देशवशकारिषु. — ^a) Ko. 4 N₁ प्रयतिष्यामहे. S राज्यं. — ^a) Ko. 2. 4 यथाकालं; K₁ शक्तिः; K₂ N₁ V₁ B D 'शास्त्रं. N₂ D (except Da) निवर्हणः; S यथासुखं. Cd oites निवर्हणं. — After 14, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

1961* दर्पे विदधतां तेषां केचिदत्र मनस्विनः ।
 द्रुपदस्यात्मजा राजंसे भिन्नान्तां ततः परैः ।

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७

यावचाकृतविश्वासा दुपदे पार्थिवपर्वमे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्तवया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

G. 1. 7418
B. 1. 202. 3
K. 1. 221. 3

[(L. 1) G₁ M₆-3 'पं वा वदतां; M₂.5 'पं वा दध'.
M₂.5 दध समाहिताः. — (L. 2) G₁.3 M भिद्यंतां.]

15 ^b Ś₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₂.4.5 G₃.4 प्र
(for वि). — °) S एकैकं पांडुपुत्राणां. — °) K₁ तत्र
(for ततः). Ś₁ K₁ विरज्यते; S 'रुध्य'.

16 °) Ś₁ तत्र; K₁.5 N₃ V₁ B (except B₂) D₂.4.5
चापि; N₁.2 D₂ D₁ चैव. S राजेन्द्र (for राधेयः). — °) Ś₁
G₁ M₆-3 ह; K₁ वा; N₁ V₁ T G₂-5 M₂.5 हि (for वै).
— °) Ś₁ K (except K₂) तान्; T₃ G₃.4 तैर् (for ते).
Ś₁ K₀.1.2.4 लोप्त्रघातैः; K₂ N₂.3 B D तैः प्रकारैः; Cd as
in text. N₂ D₂ D₁ संनीय. N₁ V₁ ते नोच्छपातैः सं.
— °) K₀.3.4 घातयेच्च; K₂ N₃ V₁ B₁.3.5 D₁ घाल्यंताम्;
N₁.2 B₂ D₂ D₂.4 पाल्यंताम्; Da पाद्यंताम्; D₅ घाल्यताम्;
T₃ G वध्यताम्. Ś₁ K₁ घातयेमास्त्रकारिभिः.

17 °) K₂ N₁ V₁ D₂ D₁ T G₃-5 M₂ अपि (for अभि-).
— °) K₂ N₃ V₁ D₁ निर्दोषमात्मनः; B Da D₂.4.5 'प
आत्मनः; S 'पो यो मतस्तव.

18 Ś₁ K₁ (hapl.) om. 18^a-19^b. — °) K₀.3 D₂.5
यावत्ते कृ; K₄ 'ज्ञाकृ; N₁ V₁ D₂ D₁ T₃ G₂-5 M
यावद्यकृ; D₁ T₁ G₁ यावद्वि कृ. — °) K₂ ते नरपंभाः;
B₂ G₂ 'पंभ. — °) N₂.3 V₁ D₂ D₁.2.4 T G हि (for
अद्य). T G transp. ते and शक्याः. D₅ तावद्वाधयितुं
शक्या. — °) K₀.3.4 N₁ D₅ S तु (M₆-3 हि) शक्याः
(by transp.).

19 Ś₁ K₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — °) V₁ तैस्तेः
(for तात). S सैषा मम मती राजन्. — °) V₁ प्रकाराय
(for निग्र). S पाण्डवान्प्रति दृश्यते. — °) N₁ V₁ B₅.6 D₂
D₁.5 S साध्वी वा यदि वासाध्वी.

Colophon om. in K₂ B₁.3; D₂.4 ins. it marg. sec. m.
— Major parvan: T₃ G M संभव' (for आदि').
— Sub-parvan: K₀ B₅ विदुराभि(B₅ om. नि)गमन;
D₂ विदुरागमनराज्यलंभ; D₂1 द्रौपदीस्वयंवर (followed
by समाप्त); T₁ संभव. — Adhy. name: K₀.3.4 T₃ G₄
दुर्योधन(T₃ G₄ here ins. दुर)मंत्र; D₂ दुर्योधनवाक्यं;
D₅ दुपदमंत्र; G₁.3 M₂ मंत्रे (M₃ om.) दुर्योधनवचनं; M₂
मंत्राधिकारः. — Adhy. no. (figures, words or both):
D₂ 200; D₄m 208; D₅ 151; T₁ 205; T₃ G₄-5 158;
G₁.3 160; G₂ 156; M 159. — S'loka no.: D₂1 D₂
20; M₃ 21. — Aggregate s'loka no.: D₂ 7395.

194

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) K₁ इति (for तव).
— °) S transp. ते and शक्याः. — °) N₂.3 B₂ D₂
D₁ कुरुवर्धन.

2 °) G₁ M तैः (for ते). N₁ भूयैः; S सर्वैः (for
सूक्ष्मैः). — °) K₀.4 निष्कृताश्च; K₂ वात्तिताश्च; N₁
वर्तिताश्च. Ś₁ K₁ प्रभो; M₂.5 तदा (for त्वया). — °) Ś₁
K₁.3 यदा (as in text); S त्वया; the rest तदा. N₁ S
वीराः (M₆-3 'रः). — °) D₅ T G M₂ शकिता. K₀.4
तथा प्रभो; K₂ D₅ तदा प्रभो; S तु भारत. N₂.3 V₁ B Da
D₂ D₁.2.4 न चैव श(Da₁ D₁.4 शं)कितास्तवया (K₂ B₂.5
Da D₂.4 'तास्तथा; V₁ 'ता विभो).

3 °) V₁ भरतपंभ (for तव पा). — °) Ś₁ (sup. lin.
as in text) अरातिपक्षाः. — °) Ś₁ K₀ नेह; K₁ तेन (for
नैव). S न शक्यास्तव वा'.

4 °) V₁ सु' (for वि). — °) K₁ N₃ B₁m.5 Dax

C. 1. 7418
B. 1. 202. 3
K. 1. 221. 3

अजातपक्षाः शिशवः शक्तिः नैव बाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विद्वद्भाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परं मेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पक्ष्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो मेदयितुं परैः ।
परिधूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा मेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।

न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान् राज्यादानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
असत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रमः ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रमः ॥ १४

D_{2.4.6} सर्वतोद्य ते; S सर्व एव ते. — ^a) Ś1 K_{1.2} N₁ V₁
रच्युत; K₈ D₈ T G_{8.4} रच्युता; Cd as in text.

5 G₁ om. 5-7. — ^a) Da D₂ तु (for च). K₂
D₈ एते (for ते). S (G₁ om.) (by transp.) शक्या योक्तुं
(G₂ जेतुं). K₂ N_{2.8} V₁ B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टक्रिया
हि ते); S (G₁ om.) दृष्टगुणा हि ते. Cd cites दिष्टकृतेन.
— ^a) K₈ N_{2.8} V₁ B₁ D_n शक्तिताश्. S (G₁ om.)
शक्ताः खल्वीप्सः.

6 G₁ om. 6 (of. v. l. 5). — ^a) T₁ G₂ M स्पर्सेभ्यो.
K_{0.2.4} B₁ तु (for च). — ^b) M तत्र (for तेषु). V₁ D₈
विद्यं (for शक्यं). N₁ नाधातुमुपपद्यते. — ^c) D_{n1.8}
ते; D₁ च; S (G₁ om.) हि (for ये). T G_{8.6} M₈ तथा;
G_{2.4} M₈₋₈ तदा (for रताः). — ^d) S (G₁ om.) कथंचन.

7 G₁ om. 7 (of. v. l. 5). — ^a) Ś1 परिदीनान्; K₂
परिभूतान्; K₈ भिक्षाचारान्; D₈ परिहीनान्; M_{2.8} परि-
न्यूनान्; Cd as in text. — ^a) Ś1 G₂ प्रजावतः; K₁
प्रजापतः; K₄ D₈ ससृद्धिनः; T₁ G_{8.6} प्रतापिनः; T₈ G_{2.4}
प्रतापतः; Cd as in text.

8 ^b) Ś1 K_{0.8} Da₂ D₁ G₈ एकस्यां; Cd as in text.
— ^c) B₈ D₈ S (except M₈₋₈) तान् (for तं). — ^d) S
(except M_{2.8}) transp. न and सा. K_{0.3.4} क्षमं; K₂ N₁
V₁ B D क्षमा; G₁ सुखान्.

9 ^a) Ś1 K (except K₂) N₁ V₁ B_{1.8.8} D_n D_{1.8} Cd
आर्यव्रतः; B₈ Da D_{2.4} बहुव्रतः. K₁ हि (for च). N₁ S
पांचालः. — ^b) K₀ च; K₂ तु (for स). Ś1 K_{0.1.4}
धनव्रतः. S स च राजा दृष्ट (M₈ दृष्ट)व्रतः. — ^c) Ś1 K

(except K₂) स त्यक्ष्य; N₁ संत्यज.

10 D₁ om. 10^{ab}. — ^a) B₈ यथा; T₁ स च. Da बल
(for गुण). B₈ D_{2.4} तस्य पुत्रोऽपि गुणः; B₈ यथास्य पुत्रोऽपि
बल (hypermetric!). — ^d) V₁ om. न after तस्मात्,
reading it after तान्. K_{1.2} D₈ कदाचन. — After 10,
K_{0.2} ins.:

1962* पाण्डवान् भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 ^a) S (except M_{8.8}) om. तु. — ^b) S (except
M₈₋₈) भरतर्षभ. — ^c) S च (for ते). K₁ N₁ (hapl.)
om. 11^c-12^b. — ^d) K₂ मद्यमेतद्धि रोचतां; N_{2.3} V₁ B
(except B₈) D_n D₁ तत्तुभ्यं तात रोचतां. — After 11,
G₂ ins. 1963* (of. v. l. 14).

12 K₁ N₁ om. 12^{ab} (of. v. l. 11); G₂ om. 12-14.
— ^a) T₈ G₈₋₈ अद्य (for यावद्). — ^b) Da पंचालं.
— ^d) T G क्रियतामिति रोचते; M₈ (inf. lin.)-8-8 तां
यदि रोचते; M₈ orig. 'तामिति रोचते.

13 G₂ om. 13 (of. v. l. 12). — ^b) K₂ धनानि (for
मित्राणि). N₁ V₁ D_n D₁ 'णि च कुलानि च. — ^c) T₈
G_{2.4} यावन्ति (for यावन्न). Ś1 यावत्तेषां तु गान्धारे; K₁
यावदेषां तु नायांति. — ^d) = 14^d, 15^d. T G (G₂ om.)
M₈ विक्रमः (for 'म). Ś1 K₁ 'देवास्तु विक्रमेव; K₂ N_{2.3}
B_{1.3.8} D_n D₁ तावद्विक्रमं पार्थिव (K₂ 'वः); B₈ Da D_{2.4}
'देतेषु विक्रम (Da 'मः).

14 Ś1 K₁₋₃ G_{2.8} om. 14; T₁ (hapl.) om. 14-15.
— ^a) T₈ G (G_{2.8} om.) पांचालो. — ^c) T₈ G (G_{2.8}
om.) कुन्ती; M₈₋₈ कुरु (for सह). — ^d) = 13^d, 15^d. K₁

यावन्नायाति चाण्यैः कर्पण्यादववाहिनीम् ।
 राज्यार्थं पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रमः ॥ १५
 वदन्ति विविधान्भोगान्नाज्यमेव च केवलम् ।
 नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थं महीपते ॥ १६
 विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
 विक्रमेण च लोकास्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
 विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
 स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
 ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
 प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
 न हि सास्त्रा न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
 शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
 नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
 उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सतनन्दने ।
 त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
 भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
 युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
 तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

G. 1. 744G
B. 1. 22. 25
K. 1. 22. 25

Ds G (G₂.s om.) विक्रमः. Ko N₂.s B Da Dn D₁.2.4
 तावद्विक्रम पार्थिव (B₁.s कौरव). — Ts G₁.s.4.c M ins.
 after 14: G₂, after 11:

1963* सदा च वैरी द्रुपदः सततं निरुतस्त्वया ।
 यावन्न वर्धते मित्रे रोचतां तत्र विक्रमः ।
 [(L. 1) G₁ यथा; M यदा (for सदा). Ms-3 स्वयं
 (for त्वया).]

15 T₁ om. 15 (of. v. l. 14). — ^a Ś₁ K₁ कर्मण्यादाय
 वाहि^०; Ms-3 संकर्षणसहायवान्. — ^c K₂ D₁ पाण्डवानां
 स (D₁ च). — ^d = 13^d, 14^d. Ts G विक्रमः. N
 पांचाल्यसदनं प्रति.

16 ^a T₁ बहू^० (for वसू^०). — ^b T₁ हि; Ms-3 तु
 (for च). N₁ D₂ सुपुष्कलं; V₁ B₂ Da च पुष्कलं (for च
 केव^०). K₂ आदाय मधुसूदनः. — K₂ om. 16^a-18^d.
 — ^c Ts G नासाध्यमस्ति. — ^d N₂.s B (except B₂)
 D (except D₂) कथंचन; T G (except G₁) विशां पते
 (for मही^०).

17 K₂ om. 17 (of. v. l. 16). — ^a B₂ Da D₂.4
 'मेण जिता पृथ्वी. — ^{cd} Ts G एव (for च). Ko Ms.s
 transp. लोकान् and ग्रीन्. K₁ 'मेण नरन्यात्र लोकां-
 स्त्रीन्याकशासनः.

20 ^{ab} S (except Ms.s) भेदे^० (for दाने^०). D₂.4
 transp. दाने^० and भेदे^०. Ś₁ K (except K₂) N₁ अद्य
 (for च). Da₁ भेदेन न च पाण्डवाः; S (except Ms.s) न
 च दानेन पां^०. — ^d D₂.4 हि (for एव). Ś₁ K₁ जय

(for जहि).

21 ^a K₂ निष्कटकां ततो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमां
 (T₁ भुङ्क्ष्वेमां; Ms-3 जित्वा तान्). — ^c K₁ N₁ G₁
 नान्यदत्र; K₂ N₂.s B D (except D₂) अतो नान्यं (D₂.4
 'न्यत्). K₃ नान्यं किमपि पश्या^०; T₁ न चान्यमत्र पं.
 — ^d Ś₁ कार्यमत्र; K₁ कार्यं चैव. Ko महापते; K₂.4 V₁
 B₁ नराधिप.

22 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच. — ^a S स
 (for तु). — ^c N₁ प्रतिपत्य; V₁ प्रतिगृह्य (for अभि^०).

23 Before 23, Ko.2 B₂ ins. धृतराष्ट्र उ^०. — ^a Ś₁
 K₁ 'प्रज्ञे; K₂ D₂ 'प्राज्ञ; N₁ 'प्रज्ञ. — ^b Ś₁ Ko-2 D₁ G₂
 'नंदन. — ^{cd} B₂ D₂.4 'संपन्न इदं.

24 ^a N₁ च; V₁ हि (for तु). D₂.4 तु (for च).
 — ^c Ms-3 वा (for च). N₁ V₁ B Dn D₁.5 कुरुतं.
 — ^d T G Ms भवेद्यावत्सुखोदयः.

25 Before 25, K₂ B ins. वैशं^०. — ^a Dn₁ T₁
 G₁.2 M (except Ms) आनीय. — ^b Ko.1.4 D₂.4 G₁
 Ms.s स महा^०; N₁ D₂ स महामनाः; G₂ तु महा^०. — ^c N₁
 T₁ 'राजो.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव^० (for
 आदि^०). — Sub-parvan: Ko विदुरयान; B₂ विदुरागमन;
 T₁ संभव. — Adhy. name: Ko.4 कर्णवाक्यं; K₂ धृतराष्ट्र-
 मंत्रः; D₂ कर्णमंत्रणं; Ts G₁.3.4 Ms मंत्राधिकारे कर्णवचनं
 (Ms 'वचः); Ms मंत्राधिकारः. — Adhy. no. (figures,

१९५

C. 1. 7441
B. 1. 203. 1
K. 1. 222. 1

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां
राज्यं पितुश्चैव कुरुत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।

मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्थं प्रदीयताम् ।
एतद्वि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

words or both): Dns 201; Dm 209; Ds 152; T1 206; Ts G4-s 159; G1.s 161; Gs 157; M 160.
— S'loka no.: Dn 25; Ms 27. — Aggregate s'loka no.: Dns 7420.

195

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ts G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — ^d) Ko (by corr.). s. 4 N1 B (except Bs) D2.4.5 Ms 'न संशयः (Ko orig. 3 'यं); Ks Ts G (except Gs) Ms-s 'रसंशयः.

2 ^b) Ko. 2.4 N1s Bs D (except D2.4.5) मम (for मताः). Ś1 K1 तथा कुल्या अपीह मे.

3 ^a) Ms transp. च and मम. — ^b) Ms. 5 विदुरस्य तथा हि ते. — ^d) K1.4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. Bs D2.4 चापि; Da चैव (for अपि). N1s V1 B D (except Ds) पार्थिव (for भारत).

4 ^a) Ks रोचयेत्; N1s Bs D रोचे. — ^b) Ś1 K1 जीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्). Ks N1s B D अर्धः; N1 अस्य (for अद्य). — ^c) Ks V1 B Da1 Dn1. na D1.2.4 इह (for इदं).

5 ^a) Ks यथा राज्यं नरश्रेष्ठ. — ^b) Ko. 4 N1 V1 Ds स्वमिमं; Ms त्विदं त्वं. Ko. 2.4 Ms मन्यसे (for पश्यसि).

— ^a) Ś1 K1 इत्येव; Bs अप्येवं; S एवेति. — ^d) Bs पार्थिवः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 ^b) Ks N1s V1 B D (except Ds) यशः; N1 S तरः. — ^a) Ko. 2.8 B Da D2.4 इह; N Dn D1.s TG (except G1) अपि (for च).

7 ^a) N1 Ds अधर्मेण हि; N1s Bs Dn1 अधर्मेण च; Gs अधर्मेण तु (for अथ च). D2.4 स्वं; Ts G (except G1) च (for त्वं). — ^b) Ds इदं प्राप्तो नरर्षभ. — ^c) Bs Da च (for Sपि). — ^d) S पूर्वमेव न संशयः.

8 ^a) K1 माधुर्येणैव रा; S 'णैवसुक्त्वा तान्. — ^b) = 19^d. S राज्यस्यार्ध. — ^c) Ko ह; D2 चै; S नः.

9 ^a) Ko V1 Gs ततो (for अतो). Ś1 K (except Ks) यत्; Gs च; Ms. 5 चै (for चेत्). Ts G2-4 ते बुद्धिः (for क्रियते). — ^b) S (except Gs) अ- (for न). N1 Bs ते (for नो). Ko हितं नो न भ'. — ^c) Ko. 3 V1 G1 स्वामप्य; Ks तमप्य; T1 स्वामप्यधर्मः; Gs. 6 तवाप्यधर्मः; M त्वय्यप्यधर्मः. T1 Gs. 6 सकलो. N1 अन्यथाकीर्तिरधिका; Ts G2-4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला. — Gs. 6 repeat 9^{cd} (v. l. स्वामप्यकीर्तिर्विपुला).

10 ^a) Ts G (except G1) तिष्ठेत्. — After 10^a, Ks ins.:

1964*

धर्मं कुरु कुलोचितम् (= 12^b)!

तावजीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
 तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
 अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
 दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
 दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
 तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिर्वीक्षितुम् ।
 लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
 न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
 यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५

तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
 संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
 न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
 पित्र्योऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
 ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
 अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
 यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
 क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्थं प्रदीयताम् ॥ १९

C. 1. 7459
 E. 1. 203. 19
 K. 1. 222. 19

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.

— ०) T₃ G (except G₁) विमलं (for परमं). S (except T₁ G₁) फलं (for बलम्). — ४) K₀ N₁ D₁ T₁ M विफलं; K₄ निफलं; D₄ त्वफलं. K₄ भवेत्; N₁ मतं.

11 ०) S लोके भवति (T₁ G₁ M तिष्ठति) भारत (G₁ M कौरव). — ०) Ś₁ तावदेव मनुष्योपि; K₁ तावदेव न नष्टोसौ.

12 ०) D₅ T G तदिदं; M₅ तदिमं; M₆-8 तमिदं. M (except M₅) सर्वमातिष्ठ (for समुं).

13 ०) K₀ 2-4 N V₁ B D धियंते; K₁ T₃ G (except G₁ चरंति). K₂ N₁ B₁ 3 Da D₂ 4.5 ते पार्थाः; N₂ 3 V₁ B₅ 6 Dn D₁ पार्था हि. — After 13, N B D ins.:

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः ।
 [N₁ B Da D₂ 3.5 सा दग्धा (B₅ याता); N₃ (by transp.) ते दग्धाः. N₁ B Da D₂ 3.5 'भोजसुता शुभा.]

14 ०) Ś₁ 'भिजीवितुं; K₁ शक्तोत्यतिजीवितुं; K₂ 4 शक्तोप्यभि; Da शक्तोत्यभि. — After 14^{ab}, T G₂-4 ins.:

1966* अदाहयो यदा पार्थान्स त्वशौ जनुवेश्मनि ।
 — ०) K₁ 4 B Da D₂ 4.5 भृतं. K Da D₂ T₃ G M (except M₅) किंचित्; D₁ T₁ कश्चित्. — After 14, T₃ G₂-4 ins.:

1967* दुःखं न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।
 15 ०) K₄ D₂ 3.5 चाति (for चापि). A few MSS. तदा. — ०) K₂ N₂ 3 V₁ B₅ 6 Dn D₁ मन्वेत्; K₄ N₁ D₅ T₁ M वेत्ति; D₂ 4 [S]मन्वेत्. Ko लोके वै प्रतिरोचनं. — ४) K₄ गर्हं (for गच्छं).

16 ०) N₂ 3 Dn D₁ क्लिबप. — ०) K₂ 4 B Da₁ D₁ 2.4.5 T₃ G₂-4 स; K₃ सु- (for सं). M₅ संतर्प्य वै. Ś₁ K (except K₂) V₁ D₅ नरव्याघ्र (for महा). N₁ समं तत्र सुतानां च.

17 ०) T₃ G (except G₁) जय' (for जीव'). — ०) K₄ G₂ पित्र्यशः; T₃ G₄ पित्रं; G₃ पित्र्यां. — ४) D₁ मंत्रन्; G₁ शूलन्.

18 ०) K₁ अपि; D₁ न (for हि). T G M₅ transp. सर्वे and धर्मे. N₂ 3 B₅ 6 Da Dn D₂ 4 ते सर्वेव (B₅ Da D₁ च) स्थिता ध'. — ०) N₃ B₁ 'तेजसः; B₅ 'चेतनाः. — ४) K₀ 3.4 राज्ये तुल्ये (by transp.); T₁ M₅ तुल्यराज्ये. Ś₁ कुल्ये; K₁ कुले; T₃ G M₃ तुल्यया (for तुल्ये). K₄ न संशयः; S च (T₃ G₂-4 न) धर्मतः (for विशेष').

19 ०) Ś₁ M धर्मे and कार्ये. — ०) Ś₁ कार्ये यदि च मे प्रियं. — ०) K₀ क्षमश्च; K₂ 4 क्षमश्च; S क्षेमं. K₀ 3.4 कर्तव्यः. — ४) = 8^b. T G M₅ राज्यं तेभ्यः; M₂ 3-8 राज्यं तेषां. G₀ प्रयच्छतां.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव' (for आदि). — Sub-parvan: K₀ B₅ विदुरागमन; T₁ संभव. — Adhy. name: K₀ 3.4 भीष्मवाक्यं; D₅ उत्तराष्ट्रमंत्रः; T G₄ भीष्मवचनं; G₁ 3 मंत्राधिकारः; M₂ 5 मंत्राधिकारे भीष्मवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ 202; D₄ 210; D₅ 153; T₁ 207; T₃ G₄-6 160; G₁ 3 162; G₂ 158; M 161. — S'loka no.: Dn M₂ 19. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 7438.

196

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ०) D₄ समुपासीनैर. — ०) Ś₁ K N₁ D₅ नरैः; Dn₃ D₂ 4 तव (for नृप). — ०) N अर्थ्य (K₄ B₃ D₅ अर्थ्य; B₁ as in text) (for पर्थ्य). M₆-8 transp. पर्थ्यं and यद्वा. — ४) Ś₁ K₀-3 N V₁ B Da₂ D₄ T M₃ 'शुश्रुम्. D₁ न वाच्यमनुशुश्रुम्.

१९६

C. 1. 7460
B. 1. 204. 1
K. 1. 223. 1

द्रोण उवाच ।

मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पृथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
ममान्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मित्रः कृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
संप्रियमाणां त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।

वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८
एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्तिवह ॥ १०
ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

- 2 °) Ś1 कौरव्या. — °) T₈ G₂₋₄ सत्यवंतो महाबलाः.
3 °) K_{0.8.4} बहुलं समादाय.
4 °) N_{2.8} B₈ D₁ S C_d मित्रः कृत्यं (as in text);
the rest पृथक्कृतं. — °) K₂ N_{2.8} V₁ B D वसु (for बहु).
— °) V₁ वृद्धिः; B₈ प्रीतिः; C_d वृद्धिं (as in text). N₁
वृद्धिश्च परमा तेषां. — °) Ś1 K₁ स्वसंयोगो; K_{2.4} N_{2.8}
V₁ B (except B₈) D₁ C_d स्वसंयोगो; N₁ तत्सं-
योगाद्भवेत्; D₁ M₈ त्वसंयोगा; D₈ त्वसंयोगोद्भवा; T₁ G₂
तत्संयोगा. Ś1 K₁ पुनः; K_{0.8} N₁ तव; K₂ D₁ D_{2.4} S
(except T₁ G₁) तदा; K₄ ततः (for तथा).
5 °) K_{0.8.4} S (except G_{1.2}) सु; N₁ स. Ś1 K₁
तान् (for त्वां). — °) N₁ B_{8.6} D_{1.1.2} D_{1.5} G_{2.5.6} तदा
(for तथा).
6 °) Ś1 उचितत्वं. D₁ T₁ च योगस्य; M₈ प्रियं चैव.
— °) Ś1 K_{0.8} N₁ D₈ संयोगस्यापि; D₁ प्रियत्वं चापि; T₁
तस्यास्यापि च. — °) S सांत्वयेत्.
7 °) N₁ हिरण्मयानि च शु. — °) Ś1 K₁ वस्त्राणि;
K_{0.8.4} वसुनि (for बहूनि). — °) D₈ द्रौपद्यै.
8 °) Ś1 K₁ 'यां च नराधिप. — °) S (except T₁)
कुंसे. K₂ G₈ तानि च; B₈ भारत; D₁ यानि तु. — After
8, S ins.:

- 1968* दत्त्वा तानि महाहोणि पाण्डवानसंग्रहपय ।
9 K₂ om. 9. — °) D₁ एवं सांत्वेन विधिना. — °)
N_{2.8} V₁ D₁ D₁ सः; G₁ M₈ तु (for अथ). K₁ प्राह (for
ब्रूयात्). — After 9, K₁ ins.:
- 1969* संधीयतां यथादुद्धिसत्त्ववेत्तविदां वरः ।
10 Ś1 K₁ om. 10^{ab}. — °) K₂ N_{2.8} B D (except
D₈) 'जंश्चाप्यानेतुं पाण्डवानिह.
11 °) K₂ G₁ M₈₋₈ पाण्डवश्रेष्ठाः; N₁ V₁ B D (except
D₈) पाण्डवाः श्रेष्ठाः; T₁ G₂₋₈ M₈ श्रेष्ठाः. — °) K₄ transp.
सदा and त्वया. K₁ तदा; D_{1.2} सह (for सदा). — °) K₁
प्रीतिवंतो ह्यनु. — °) G₁ M₈ स्थास्यन्तु.
12 °) K₂ N_{2.8} V₁ B D (except D₈) एतत् (for
एवं). D₁ तेषु; M₈ तावत् (for तव). — °) N₁ V₁ B₈ D₁
D₁ transp. तेषु and पुत्रेषु. K (except K₁) N_{2.8} V₁ B₈
D₁ D_{1.2.4} हि; N₁ तु; D₈ S ते (for ह).
13 Ś1 K₁ S om. उवाच. — °) T₈ G_{2.4} 'र्थकामाभ्यां.
14 °) T₈ G_{2.4} तुष्टेन. G₈ शतधा (for मनसा).
D_{2.4} ये चै; G_{1.2} M चैव. — °) T₈ G_{2.4} प्रहृष्टेनांतरा; G₂
प्रच्छन्नो वांतरा; M₈ (inf. lin.). विवृतेनांतरा. — °) K₂
वाचं; T₁ चैव; T₈ G (except G₁) नैव (for नाम).
— °) M₈ (inf. lin.). न स्यात् (for कुर्यात्). Ś1 K_{1.2}

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
 ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
 न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
 विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५
 कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
 ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
 श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
 आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
 स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
 अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
 तस्यामात्यो महाकर्णिवभूवैकेश्वरः पुरा ।
 स लब्धवलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९

स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधानानि च ।
 आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
 तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
 तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्यति ॥ २१
 हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
 यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२
 किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
 यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
 मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्भुवम् ।
 अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
 एवं विद्वन्नुपादत्स्य मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
 दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

C. 1. 7484
B. 1. 204. 25
K. 1. 223. 25

स तन्मतं; V1 B1.5 सतां मतः; D1 सनातनं.

15 °) Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ°; D2.5 अमित्रा°; G2 निमित्तान्त्यर्थ°. — °) K2 न; K4 N V1 B D (except D1) M5 च (for the first वा). K2 Dns D1 च (for the second वा).

16 °) Ko कृतप्रज्ञो बालो वा; N1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T2 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — °) Ko युवा (for बालो). Ś1 अपि (for च). K2 भारत (for मानवः). K1 बालो वा यदि वा नरः. — °) Ś1 K1 N1 D5 वा (for च).

17 °) Ś1 K1 D2m G2.6 अंबरीषः; D5 अमघोषः; G1 विनिदक. N V1 B D ईश्वरः (N1 D5 श्रुतिः) (for श्रुतः). K2 'वीचीति विश्रुतः; T G2-4 M विनिद इति विश्रुतः. — °) T2 G1.2.4 M राजकुले. — °) Ś1 N1 B5 G1 M2.5.3 मगधानां. N1 T G (except G1) महीपतिः.

18 T1 (hapl.) om. 18°-22°. — °) B1 पूर्वे°; G2 सर्वे° (for कार्ये°). K2 N V1 B5.5 D T2 G2-6 transp. कार्ये° and सर्वेषु. B1.6 कार्ये°; G2 कामे° (for सर्वे°). — After 18, S (except T1) ins.:

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — °) K2 M2-3 महाकीर्तिः; T2 G2-6 'कर्णी; G1 M2 बाहुकर्णी; G2 'कर्णः. — °) K2 N2.3 V1 B5 Dn D1 तदा; B1.6 Da D2.4 तथा; T2 G2.4 पुरः; M2 (inf. lin. as in text) क्षितौ (for पुरा). — °) K2 अवसान्यो (m अवमानो). Ś1 न मन्यत; K1 अवमन्यत; N1 'मन्य तं; Da अवमन्यत; T2 G2.4 विमन्यते.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — °) Ś1 Ko.1 Dns उपयोज्यानि; K2 'भोज्यानि; T2 G (except G1)

वसुरत्नानि. — °) K1 स्त्रियं. Ko.1 B2.5 Da M2.5 रत्न. T2 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च. — °) Ś1 सर्वगो; S (T1 om.) 'तो. — °) A few MSS. तथा (for तदा).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 18). — °) K1 लाभस्य; D2 मूढस्य. — °) K2 N2.3 V1 B (except B2) Da2 Dn1 T2 G2-5 लोभात् (for ला°). K2 T2 G लाभः (for लोभः). Ko.3 'व्यवर्तत; K1.4 'व्यवर्धत; N1 'व्यवर्तत; N2.3 V1 B D (for Da1 see below) M2.7 'व्यवर्धत (Dn2 'ते)त; T2 G (except G1) प्रवर्तते. Da1 लाभोप्यस्य च वधते. — °) Ś1 Dns एष; K1 एव; M2 अद्य (for अस्य). B2 विहीर्यति; G1 जिगीर्यते.

22 T1 om. 22° (cf. v. l. 18). — °) N1 सर्वलैः (for करणैः). — °) K2 हि; G1 M इ. — °) S 'मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं (T G2-4.6 कर्तुं)मिति श्रुतिः.

23 °) Ko.3 N V1 B D (except D1) Cd विहिता; G1 विहितं. V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नूनं). — After 23°, K2 ins.:

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।

— °) T G (except G1) 'ति न संशयः.

24 °) Ś1 Ko.3.4 स्थास्यति. T1 त्वयि; M2.7 यदि (for त्वयि). G1 च त्वयि (for त्वयि तद्). N1 स्थापयिष्यामि च ध्रुवं. — °) Ś1 K1 D5 ते (for चेत्).

25 °) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 विधम. — °) M2 मित्राणां. Ś1 K1 साधुसाधुतां(!). — °) Ś1 K1 तथैव च; Ko.3.4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1.2.5.6 M om. उवाच. T2 G2.4

C. 1. 7485
B. 1. 204. 26
K. 1. 223. 20

द्रोण उवाच ।

विभ्र ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।

दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६

हितं तु परमं कर्णं ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।

कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

१९७

विदुर उवाच ।

राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।

न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रति तिष्ठति ॥ १

हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।

भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।

तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३

चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।

आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ४

इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५

धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुरः (for द्रोण उ). — °) N₂.s V₁ B₆ Dn₁.ns D₁ M₅
दुष्टः (for दुष्टः). — °) M₆-s दोषान्. N₂ हि तं; T G₂-4
च नः; G₆.s M स्मनः. K₂ N₂.s V₁ B D (except D₅)
दोषमाख्यापयस्युत.

27 °) S₁ Ko.1.s.4 कुरुवर्धनं; K₂ N₂.s V₁ B D
(except D₅) कुरुवर्धनं. — °) K₃ M₆.7 तत् (for त्वं).
— °) S₁ तत्; K₁ त्वं (for यत्). S₁ हि तत्; K₄ हि नः
(for हितं).

28 V₁ Da₂ G₆ M₇ (hapl.) om. 28^{ab}. — °) S₁ K₁
D₁ तद् (for यद्). B₃ D₂.4 G₄ ब्रवीषि; T₃ G₂.s.8 °हि.
K₂ G₁ M₃.s.8 ब्रवीषि (K₂ °हि) परमं हितं. — °) K₂.4 चै
(K₄ णि) विनश्यंति; N₂.s V₁ B D (except D₅) चै
विनश्यंति; G (G₄ before corr.) णि नशिष्यंति. — °) G₁
अ- (for न-). T₃ G₂-4 मतं (for मतिः). Ko.2.4 N₂.s
Dn D₁ G₆.s °णैव मे मतिः; K₃ °णैव मन्यते; V₁ B Da₂
D₂.4 °णैव ते मते.

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: T₃ G
M₃.s.7 संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko B₅
विदुरागमन; T₁ संभव. — Adhy. name: Ko.2.4 N₁.s V₁
द्रोणवाक्यं; D₅ उत्तराष्ट्रसंज्ञं; M₅ मंत्राधिकारः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dns 203; D₁m 211;
D₅ 154; T₁ 209; T₃ G₄-s 161; G₁.s 163; G₂ 159;
M 162. — S'loka no.: Dn 28; M₃ 29. — Aggregate
s'loka no.: Dn₃ 7466.

197

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — °) S₁ K N₁ G₂ निः
श्रेयसं; N₃ V₁ नः संशयं. — °) K₂ D₁ न त्वं शुश्रू; N₁
उक्तं शुश्रू; N₂.s V₁ Dn °माणे वै; D₂ S न त्वं (T₁ स त्वं;
G₁ M₃.s-8 तत्त्वं) शुश्रूषमाणो वै (T₁ G₁ M हि). — °) N₃
राज्यं; D₅ वाच्यं. T₁ G₆ M₆-s °तिष्ठसि; T₃ G₂-4 संश्रुति-
मिच्छसि; G₁ तुष्यसि; G₆ °तीर्षसि; M₃ न प्रति तिष्ठसि.

2 °) Ko.3 M₃.s यद् (for तद्). K₂ N₂.s Dn₂.ns
D₁.2.s प्रियं हितं च (D₂ हि) तद्वाक्यं; K₄ हितं हितं वो
यद्वा; V₁ हितं हि भवतो वा; B₁.s.5 Dn₁ D₄ प्रियं हितं च
यद्वा; B₆ Da हितादिततरं वा. — °) K₄ N₁ V₁ B₁.s Da
Dn D₁.s G₁.s.6 M₃.s.8 °सत्तमः (as in text); the rest
°सत्तम. — °) T₃ G (except G₁) राजा (for राजन्).
— °) S₁ K₁ प्रतिगृह्णी (S₁ °ण्डे) प तत्र च; N₁ B₅ D₅ न च
गृह्णासि तद्वाच्यः; T₃ G (except G₁) महावीर्यपराक्रमः.

3 °) S₁ K₁ गुरुणा (for बहुधा). T₃ G₂.4 आचार्येण
च द्रोणेन; G₂ आचार्येण तथा चैव. — °) K₂ °पितं तव
यद्वितं; D₅ हितमुक्तमनुत्तमं. — °) Ko.3.4 S वचः.

4 °) K₂ राजन्सुबहुकर्मम.

5 °) Da D₂ G₁ इमौ वृद्धौ च वयसा; T₃ इमौ वरेण्यौ
वृद्धौ हि; G₂.4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — °) K₂ श्रुतेऽपि च.
T₃ G (except G₁) राजनीतिविशारदौ. — °) T₃ G
(except G₁) समानौ (for समौ च). S₁ K (except K₂)
D₅ transp. च and त्वयि. — °) K₂ N₂.s B D (except
D₅) तथा (for तेषु). S₁ राज (for पाण्डु).

रामादाशरथैव गयाचैव न संशयः ॥ ६
 न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
 न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
 ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
 न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
 प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावसिंहोके नराधिप ।
 त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्वं वदिष्यतः ।
 इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
 न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
 एतद्वि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
 दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
 तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११

तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
 मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
 अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
 अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
 एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
 नोचतुर्विष्टतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
 युच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
 तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
 कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
 शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
 भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
 कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

G. 1. 7504
 B. 1. 255. 17
 K. 1. 224. 19

6 ^a) $\tilde{N}2.3$ V1 B₂.6 Dn D1.2.4 चानवरौ; Ds चानिरतौ; Cd as in text. $\tilde{N}1$ B₂ वीरौ (for राजन्). — ^b) T₂ G₂-4 सत्यवाक्ये (for 'तायां'). G₂ om. from च भारत up to 'गसि in S'. — ^c) K₂ (m as in text) भार्गवाच्च न सं.

7 G₂ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) $\tilde{S}1$ Ko.3 चापि कृतकं; K₄ चाप्यनृतकं; $\tilde{N}1$ Ds चापि विकृतं. — ^d) $\tilde{S}1$ K (except K₂) Ms कचित्; G₁ [S]नघ (for त्वयि). $\tilde{N}1$ ताभ्यां कचन शुश्रुम.

8 Dn1 M7 (hapl.) om. S^{ab}; G₂ om. up to 'गसि (cf. v. l. 6). — ^a) K₂ $\tilde{N}2.3$ B D (except Ds) T₂ G (G₂ om.) तावुभौ. — ^b) $\tilde{N}2.3$ B₁.5.6 Dn D₂.4.5 नृपे. — ^c) T₂ G (except G₁.2) तच्छ्रेयः. — ^d) Ko Ds 'परायणौ.

9 ^a) T G (except G₁) नृपश्रेष्ठ; Ms नरश्रेष्ठ. — ^b) M (except Ms) इतो (for अतो). K₂ $\tilde{N}1$ V₁ नेतौ. — After 9^{ad}, K₄ ins.:

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— ^a) B₂ Da निश्चिता (for नैष्ठिकी). — ^c) K₄ च नरोत्तम; $\tilde{N}1$ B₁.8 Da Ds कुरुसत्तम.

10 ^a) T₂ G₄ कामाद्वा; G₂.3 नः कामात् (for धर्मज्ञौ). — ^b) K₄ B₂ 'संश्रितौ. T₂ G₂-4 न संघर्षाच्च संश्रि. — G₂ (hapl.) om. 10^d-12^d. — ^c) K₂.4 $\tilde{N}2.3$ V₁ B Da Dn D₁.2.4 मन्येहं; K₂ $\tilde{N}1$ Ds मन्येते; Cd as in text. Da₁ भरतर्षभ; D₂ तव पार्थिव.

11 G₂ om. 11 (cf. v. l. 10); B₂ (hapl.) om. 11^{ab}. — ^b) K₂ यथा राजन्सुतास्तथा. — ^c) T₁ तथैव पाण्डवास्ते वै.

12 G₂ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) Ko.3.4 तेषु ये चाहितं. — G₁ (hapl.) om. 12^b-14^d. — ^b) $\tilde{N}2$ Dn 'तद्विदः; S (G₁.6 om.) 'बुद्धयः. — ^c) K₂ $\tilde{N}2.3$ B D G₂ च (for ते). — ^d) G₂.6 वि' (for प्र').

13 G₁ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^b) K₂ $\tilde{N}2.3$ B D (except Ds) M स्तेषु. $\tilde{S}1$ विद्य' (for वर्त'). — ^c) $\tilde{N}1$ अंतरं ते; M₂.5 अंतःस्थं तं; Cd as in text.

14 G₁ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) $\tilde{S}1$ 'ये महाराज. S (G₁ om.) transp. इमौ राजन् and महा'. — ^b) $\tilde{N}1$ Dn₁.ns D₁ Nilp विकृतं.

15 ^a) Ds न च; S तथा (for यच्च). $\tilde{S}1$ न चापि शक्यास्ते जेतुं; K₁ यश्चाप्यशक्तिलेपां. — ^b) $\tilde{S}1$ K₁ महांतः पुरुषर्षभाः. — ^c) Ko.2.4 सर्वथा भद्र'.

16 ^a) $\tilde{S}1$ K₁ परंतप; K₂ $\tilde{N}2.3$ B D (except Ds) G₂.6 धनंजयः. — ^b) T₂ G₂-4 'व्योवगतुं; G₂.6 'व्यो हि जेतुं. — ^c) $\tilde{S}1$ K₁ (m as in text) त्वयि; Ko.3.4 Ds 'पि सः; K₂ $\tilde{N}1$ V₁ B Da Dn D₁.2.4 'पि हि; T₂ G₂-4 'पि च (for अपि).

17 ^b) T₂ G₂-4 M₂ 'युतसमो बले. — After 17^{ab}, D₂ (marg. sec. m.) ins.:

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।
 हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।
 यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षसः ।
 स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।
 उद्योगं त्वत्कृतं श्रुत्वा युद्धार्थं पाण्डवैः सह ।
 आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

G. 1. 7505
B. 1. 203. 18
C. 1. 224. 20

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विपहितं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २०
द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायादतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

द्रुपदोऽपि महात्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
यच्च साम्रैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्रुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मेषां वचः कृथाः ॥ २८
उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

— °) K₂ Ñ₂ V₁ B_{1.2.3} D (except D₅) T₁ G_{5.6} स्स; Ñ₁ तु; Ñ₈ B₅ स (for हि). T₈ G₂₋₄ शक्यस्तु.

18 °) Ñ₁ B (except B₈) विसहितुं; D₈ विपहितौ; T₈ G₂₋₄ विजयितुं. T₈ G₂₋₄ युद्धे (for शक्यौ). Ñ_{2.8} D_n D_{1.2} कथं विजेतुं शक्यौ तौ; V₁ कथंचित्सहितुं युद्धे. — °) T₈ G₂₋₄ शक्यौ (for रणे). B₈ D₈ G₂ M₈₋₃ जीवितम्.

19 °) Ś₁ K₂ Ñ_{2.8} V₁ B_{1.8} D पाण्डवे ज्येष्ठे; K_{0.4} M₈ 'वज्येष्ठे. — °) Ś₁ K₂ जेतव्यः स; B₈ स विजीयेत्; T₁ G_{5.6} स जीयाद्य; G₂ संजीयेत. Ś₁ कथंचन; Ñ₂ V₁ B D (except D₈) रणे कथं (by transp.).

20 °) T₈ G_{2.8} पक्षे हितो. — °) T₁ G₈ च केशवः (for जना). — K₀ (hapl.) om. 20^a-21^a. — °) D₈ D₄ पक्षे तु; S पक्षश्च.

21 K₀ om. 21^a (cf. v. l. 20). — °) T₁ द्रुपदश्च गुर्येषां. — °) S (mostly) स्यालाः. — After 21, T₁ G_{5.6} ins.:

1974* चैद्यश्च येषां भ्राता च शिशुपालो महारथः ।

22 °) Ś₁ K₁ यच्छल्यतां; K_{0.8} सोवश्यतां; K₂ सोसद्यतां; Ñ₁ B_{5.6} D_{2.4.8} अशक्यतां. — °) Ś₁ K₁ तेजसोग्रेण; K_{0.2.8} B₈ D₄ G_{5.6} 'मुग्रेण; K₄ तेषां यत्नेन; Ñ₁ V₁ B₈ D_n D_{1.2} 'मग्रे च; T₁ G₂₋₄ M 'पां युद्धेन (T₁ 'दे च). K₂ वर्ततां (for भारत). — K₄ repeats 22^{ab} (with v. l. सोमकानां for सोऽशक्यतां). — D₁ om. 22^{cd}. — °) Ś₁ K_{1.2} Ñ₁ B (except B₈) D_{2.4} T₁ G_{5.4} दायादतां; G₂ दायादानां. — °) Ś₁ सामान्येन; K_{0.4} D₈ तेषु सम्यक् (by transp.); K₁ संमतेषु; K₂ 'केन; K₈ 'केपां.

23 °) Ś₁ K₁ प्रदिग्धं; K₀ V₁ B₁ D₈ D₄ T₁ G_{1.5.6} M₈₋₃ निर्दिग्धं; Ñ_{2.8} B_{1m.6} D₈ D_n D_{1.2} T₈ G₂₋₄ निर्दिष्टं; M₈ निपिद्धं. Ñ₁ इदानीं दग्ध. — After 23, N T₁ G_{5.6} ins.:

1975* तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ।

जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L. 2) Ñ₁ T₁ G₈ परमं (for च परं). K₈ D₈ D_{4.5} G₈ क्षत्रियस्य विव.]

24 Ś₁ K₁ (1 hapl.) om. 24 (see 1975*). — °) K_{0.2.4} च; K₈ D₈ T₈ G₂₋₄ M (except M₈) हि (for अपि). K_{0.2.4} B₈ D_{1.5} T₁ G₁ महाराजः; Ñ₁ T₈ G₂₋₄ महाराजः. — °) K₀ Ñ₁ D₈ हि; K₄ पि (for च). K₄ वर्तते; B₈ नः कुले. — °) Ñ₁ 'हणाद्. S श्रेयः (for राजन्).

— °) T₁ G_{5.6} 'स्य च वर्ध'; T₈ G₂₋₄ 'स्यापि वर्ध'.

25 °) Ś₁ K₁ दायाहर्ण. — °) Ñ₁ B D सर्वे (Ñ₁ D₈ धर्मो) (for ते स्युर). — °) Ñ₁ D₈ धर्मः (for कृष्णः).

26 °) Ś₁ K_{0.1.8} Ñ₁ V₁ D₈ यत्तु; K₄ B₈ यत्न. S सांवेन. T₈ G₂₋₄ शक्यं तु (for शक्येत). — °) K₀ G_{1.6} देवशस्य; K₂ दैववश्यं; K₈ G₈ दैवशक्य; Ñ₁ दैवयुक्त; G₂ M (except M₈) देवशक्य. Ñ_{2.8} V₁ B D कार्यं (for कर्तुं).

— °) V₁ T₈ G (except G₅) M₈ समारभेत.

27 °) K₂ जीवितान्. — °) Ś₁ K₁ 'पदा जनः (sio); K₂ Ñ₁ V₁ B 'पदा जनाः (D₈ 'पदास्तव). — °) T₈ G₂₋₄ बलवान्. S (except T₁ G_{5.6}) मुदितो (for दर्शिते).

K_{0.8} गृहः; K₂ Ñ_{2.8} V₁ B D_n D_{1.2.4} हृष्टाः; K₄ हृष्टः; Ñ₁ D₈ गृह्णाः; D₈ गृह्णाः; T₈ G₂₋₄ जातः; G₁ गृहः.

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शांतनयो विद्वान्द्रोणश्च भगवानुपि ।

हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १

यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २

यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।

तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३

क्षत्ररानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।

तया च देवरूपिण्या कृष्ण्या सह भारत ॥ ४

दिष्ट्वा जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्वा जीवति सा पृथा ।

दिष्ट्वा द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

दिष्ट्वा वर्धामहे सर्वे दिष्ट्वा शान्तः पुरोचनः ।

दिष्ट्वा मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।

सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७

तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

C. 1. 7523
B. 1. 206. 9
K. 1. 224. 10

— ^a) K₂ Ñ V₁ B D (except D₅) transp. कुरु and प्रियं. — After 27, K₂ reads (with v. 1.) st. 3-4 and 8^{ab} of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 ^b) K₂ B_{1.8} Da एव (for अपि). — ^c) G_{5.6} अधर्माश्चापि दुः.

29 ^{ab}) K₂ Ñ_{2.8} B₅ D (except D₅) transp. मया पुरा. T₃ G₈₋₉ महाराज (for मया राजन्). — ^a) K₄ T G₄₋₆ प्रज्ञेयं. K₂ Ñ_{2.8} B D वै (D_{4.5} ते) विनन्दयति; K₃ 'व्यते; T₁ G_{1.8.6} M तव नश्यति. — After 29, T₃ G₂₋₄ ins. a passage of 29 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. *Major parvan*: T₃ G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: Ko B₅ विदुरागमनं; T₁ संभव. — *Adhy. name*: Ko. 2.4 विदुरवाक्यं; D₅ विदुरमंत्रणं; M_{3.5} मंत्राधिकारे विदुरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{ns} 204; D_{4m} 212; D₅ 155; T₁ 210; T₃ G₄ M 163; G₁ 164; G₂ 160; G₃ 165; G_{5.6} 162. — *S'loka no.*: D_n M₃ 30. — *Aggregate s'loka no.*: D_n 7496.

198

1 Ś₁ K_{1.2} S om. उवाच. — ^a) T₁ चैव (for विद्वान्). — ^b) S द्रोणश्चैव महाद्युतिः (G_{2.5.6} मतिः). — ^c) T₃ G₂₋₄ हृदं (for हितं). Ñ_{2.8} D_n D_{1.2.5} S (except T₁ G_{5.6}) च परमं (for परमकं). — ^d) Ñ₁ मन्ये (for सत्यं). K₁ मे; M_{3.5} मा.

99

[785]

2 ^a) Ñ₃ D₁ पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — ^b) K₄ B₅ T₁ महाबलाः.

3 Ñ₃ (hapl.) om. 3; T₁ (hapl.) om. 3^{ab}. — ^b) B₅ D₄ असंशयं (for विधी*). — ^c) Ś₁ K₁ B_{3.6} T₁ असंशयं; K₀ असंशयः; G₅ नसंशयं.

4 ^a) K (except K₁) D₅ M (except M₃) क्षत्त (for क्षत्तृ). T₃ G₂₋₄ गत्वा (for गच्छ). Ś₁ K₁ एतान् (for एतान्). — ^b) Ś₁ K_{0.4} D₅ transp. सह and मात्रा. K_{0.2.4} T₁ परंतपान् (for सुसत्कृ*). — ^c) K₂ पांडवान्; V₁ संगतान्; B₅ D_n भारतान् (for भारत).

6 ^c) Da मम पुत्रं; G_{1.2} M₃ च परमं; M₆₋₈ परमकं; Cd मम महत् (for मम परं). — ^a) K₄ महामते; Cd 'द्युते (as in text). — After 6, G_{5.6} ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुरं तानिहानय माचिरात् ।

7 Ś₁ K (except K₀) S om. उवाच. — After वैशं*. G_{5.6} ins.:

1977* एवमुक्तस्ततः क्षता रथमारुह्य श्रीग्रामम् ।

अगात्कतिपयाहोभिः पाञ्चालान् राजधर्मवित् ।
— After 7, Ko. 2.4 Ñ V₁ B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।

द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L. 1) D₅ स गत्वा समुपादाय (for समु* रत्नानि). Ñ₁ transp. वसूनि and विवि*. D₅ रत्न* (for वसू*). — (L. 2) D₅ पांडवेयानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, G_{5.6} ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।

स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मतः ।

C. 1. 7527
B. 1. 206. 10
K. 1. 225. 11

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
दुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
ग्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।

8 ^a) Ś1 G_{2.6} च; T₁ तु; T₈ G₂₋₄ सु (for स).
Ko. 2.4 धर्मात्मा. — ^b) K₁ T₁ 'विदां वरः. — ^c) B₈
T₈ G₂₋₄ सपुत्रम्; Cd संयुक्तम् (as in text). M₈ (inf. lin.
as in text). 5 उपजमिवान्.

9 ^b) N₁ धर्मतो. N₁ नृपः; T₈ G₄ तथा; G_{2.8} तदा.
— After 9^{ab}, G_{5.6} ins.:

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महामनः ।

— ^a) B₁ 'तुस्तौ; B₁ m. 8 'तुवै; D₁ ऊचतुश्च; T₁ चक्रे पूजां.

— ^c) T₈ G₂₋₄ 'संमितं; G₁ M 'संहितं; Cd as in text.

10 ^b) M₈ च यादवं. — ^c) T₈ G₂₋₄ M₇ च (for स).

T₁ G_{5.6} ततः स्नेहात्परिष्वज्य. — ^c) T₈ G₂₋₄ तदा.

11 G_{5.6} transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^b) N_{1.2} Dn
D_{1.2} हि (for स). — After 11, G_{5.6} ins.:

1981* पाण्डवा विनयोपेता नत्वालिङ्ग्य विशां पते ।

दृष्ट्वा मुहुर्मुहुः राजन्हृपां द्रष्टृप्यवर्तयन् ।

[Posterior half of line 2 = (var.) 1. 105. 26^d.]

12 ^a) Ś1 तात; D₁ तत्र (for राजन्). S दृष्ट्वा
कुशलिनश्चेतान्. — ^b) Ś1 K (except K₂) प्रदाय तेभ्यो;
B₈ प्रददावपि. — ^c) Ś1 K₂ N₁ D₁ G₁ M₈ transp. विवि
and वसु. D₈ T₈ G₂₋₄ धनानि विविधानि च.

13 ^a) Ś1 K (except K₂) N₁ D₈ पांडवेभ्यः. — ^b) B₈
S विशेषतः (for विशां पते). — ^c) Ś1 K (except K₂)
N₁ D₈ पुत्रेभ्यो. — D₁ (hapl.) om. 13^d-14^e. — After
13, G_{5.6} ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।

भासने काञ्चने शुभ्रे निपसाद महामतिः ।

कृत्वा मिथस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।

भीष्मद्रोणाजमीदैश्च यदुक्तं पाण्डवान्प्रति ।

अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

दुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्छणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सवान्धवः ॥ १५
अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

14 D₁ om. 14^{ab} (of. v. l. 13). — ^a) T₁ G_{5.6}
चामितप्रज्ञः. — ^b) K₂ B_{8.6} D_{4.1} (m as in text). as Cd
प्रसृतं; T₈ G₂₋₄ प्रश्रयात्; Arjp as in text. Ś1 Ko. 1.2.4
V₁ विनयात्ततः; K₂ B Da Dn₈ D_{4.2} G_{5.6} M_{5.7} 'न्यितं;
Cd oites विनयात्. — ^c) S transp. संनिधौ and केशवस्य
च. K₂ हि; B_{8.6} D₄ ह (for च).

15 Before 15, N_{2.8} V₁ B_{8.6} Dn D_{1.4} ins. विदुर
उ'; T G₂₋₄ विदुरः. — ^a) K_{1.8} transp. राजन् and शृणु.
— ^b) T₁ G_{5.6} सपुत्रं च. — ^c) Ś1 K सामात्यः सहवांभवः;
T₁ G_{5.6} 'लं 'वं; M₈ सामात्यश्च सर्वां.

16 ^a) Ś1 Ko. 1.4 तु (for ते). K₈ सुभृशं (for ते
दृढं). B₈ भृशं; G_{5.6} दृढः. Ś1 K₁ चास (for चापि).
— ^c) Ko. 2.4 B_{1.8} D_{4.1} D₁ G₁ M_{3.5} 'धिपः.

17 ^a) T₁ G_{5.6} अथ (for तथा). — ^b) K₂ D_{4.1} M₈
'प्राज्ञः; T₈ G₂₋₄ 'राज.

18 ^a) N_{2.8} Dn महाप्राज्ञो (for महे). — ^b) Ś1 K₁
तथा (for तव). Ko. 2.4 D₈ M₅₋₈ 'सखा तव; T₁ G_{5.6}
प्रियतमः सखा. — ^c) Ko 'श्लेषान्; K₂ B_{1.5} D₄ M_{2.5}
'श्लिष्यन्; K₄ 'श्लेषाम्; N₁ B_{8.6} Da 'श्लिष्य. N₈ ह्युपेत्य; B
(except B₁) Da स राजन्. A few MSS. त्वा. T₁ स
मासुपेत्य तां चैव; G_{5.6} सदा श्लेष सदापेत्वा (sic). — ^c) Ś1
K (except K₂) N₁ तात; D₈ त्वानु (for परि).

19 ^a) T₁ G_{2.5.6} पांचाल. — ^b) Ko. 2.4 'धमेत्य हि;
K₂ (m as in text) 'धमेत्य च; S 'धमेत्य. — ^c) Ś1 हि
स्वं; N₁ V₁ राजन् (for ऽऽत्मानं). — ^d) K₂ त्वया (for
तथा). Ś1 हि (for सपि). N₁ V₁ स्वात्मानमपि कौरवान्.
— After 19, D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1983* त्रिदशैः सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृतमः ।

20 ^a) T₈ G_{2.4} राज्यसंमितिः. — ^b) T₁ G_{5.6} तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोपिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्वे ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थं विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेपां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्वे ॥

भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेपां प्रियहिते रतौ ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।

परवन्तो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५

C. 1. 7549
B. 1. 207. 5
K. 1. 222. 5

(for तेषां). Ś1 प्रियकरी; M5 प्रीतिमता. T1 G5.8 मम;
M5 यथा. — °) K2 यद्वा; M5 एवं (for यथा). Ko.4 D5
सांबंधिकं; G2 सांबन्धिनः; C4 सांबंधकं. G2 प्राप्तिः. T3 G3.4
यथा संबन्धेऽस्मिन्प्राप्तिः. — °) M5 नृप (for सह).

21 °) T1 भगवान् (T1 तु भं). — °) N2 Dn D1.2
पाण्डुपुत्रांश्च. — °) K2 N2.3 B D M त्वरन्ति. Ś1 K1.3 T3
G2-5 कौरवा.

22 °) Ś1 चिरकालं. — °) K2 N2.3 B (except
B3) D (except D5) एते (for इमे). Ko.3.4 D5 पुरो-
त्तमात् (for नरं). — °) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G4
नागरा; G1-3 M5-3 नागरान्. K2 उत्सुकाश्च पुरं द्रष्टुं.
— °) Ko.2.4 N1 G5.6 M5.7 'व्यति. T G1-4 M7.8 पृथां.
K2.4 N1 V1 B D (except D5) transp. पृथा and तथा.

23 °) B5 इमां (for कृष्णं). — °) Ś1 K D1.5
सर्वास्ताः कौरवस्त्रियः (K2 प्रजाश्च कुरुयोपितः). — °) Ko.
3.4 B3 Dn2 M5 विषयश्च; K2 N1 V1 B1.5 Da Dn1.3 D1.5
'याश्च. Ś1 पुनः (for च नः). K1 पुरे च विषये पुनः.

24 T1 (1 hapl.) om. 24th. — °) N एतद्वन्न मतं मम
(Ś1 Ko.1.3.4 परं मतं; D5 परं हि ते).

25 °) Ko.4 N2 Dn1.3 D1.2 विसृष्टेषु. — °) D5
शासनात् (for शीघ्रं). — °) V1 ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan: Ko B5 विदुरागमनं; T1 संभव.
— Adhy. name: K3 M3 पाण्डवं प्रति (M3 om. प्रति)
विदुरागमनं; K4 D5 द्रुपदं प्रति (K4 om. प्रति) विदुरवाक्यं;
M5 विदुरप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn3 205; D4m 213; D5 156; T1 211; T3 G4 M
164; G1.3 165; G2 161; G3.6 163. — S'loka no.:
Da1 Dn M3 26. — Aggregate s'loka no.: Dn3 7522.

199

1 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — °) S यदात्थ. M मा
(for माम्). N1 यथा विदुर मन्यते. — °) Ś1 K2 N2.3
V1 B D (except D5) ते प्रभो.

2 °) N2.3 B1 Dn D1.5 दृढमेपां. — °) N1 यत्तु; G5
तत्तु. Ś1 वक्तुमेतत्तावत्; K1 युक्तं वक्तुमेतत् (by transp.);
Da युक्तमेतदुक्तं; G5.5 वक्तुमेतदुक्तं.

5 Ś1 K1-3 D5 S om. उवाच. — °) N1 नाथवंतो; C4
as in text. Ś1 त्वया राजन्. — °) Ś1 वयं; K1 N1 G1
त्वया; K3 त्वं मे (for त्वयि). D5 हि साधुगाः; G1 M5
यथागताः; M5.6-8 यथानुगाः. — °) T. G (except G1)
चरिष्यामस्व. N2 Dn D1.2 तत्करिष्यामहे वयं.

G. 1. 7590
B. 1. 207. 6
K. 1. 226. 6

वैशांपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।

यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।

प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७

यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।

तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८

न तद्व्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

वैशांपायन उवाच ।

ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।

पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०

आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।

सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाङ्ख्यम् ॥ ११

श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।

प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२

विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।

द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३

तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।

नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४

कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।

यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५

तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।

उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।

यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७

अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

6 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — १) N1 V1 B D (except D2) रोचते मम (by transp.). — २) K4 यथा च; N1 यथा वो; G1 M8 कथं वा; G2.6 यथायं.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ३) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 'नमनुते). — ४) Ś1 प्राप्तकालो; K1 'कालो; M5 'बुद्धिर; Cd as in text. K1 महाबुद्धिः; B2.6 Da D4 'प्राज्ञः. — ५) K1 मम निश्चिता (by transp.).

8 १) N1 'भाग. — २) N1 मम मानद.

9 १) Ś1 K1 तत्तच्छा; G2 स तच्छा. — २) K2 N2.3 B D पाण्डुपुत्रो. S महामनाः (T2 G2-4 'त्मनः). — ३) K1 तथैषां; N1 V1 B D (except D2) T1 यथैषां. K4 B2 D1.2 S (except G2 M2.3) 'व्याघ्र. — ४) G1 श्रेयो दास्यति. — After 9, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — ५) K2 B Da D4 एवं ते. — ६) K2 N2.3 B (except B2) D (except D2) महीपते (for महा').

11 १) Ko.2.4 G1 सुविहारं; T1 G2 सविहाराः; Cd as in text. — After 11, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 १) N2.3 B D (except D2) चाप्या (Da 'भ्या') गतान्. — २) K2 N2.3 B D (except D2) 'राष्ट्रो जनेश्वरः; S 'राष्ट्रविकासुतः. — ३) K2.4 B1 T2 G2-4 M (except M2) प्रतिजग्राह; Cd as in text. K1 पार्थिवो. — ४) T1

पार्थिवान्; G2.6 बांधवान् (for कौर').

13 Da (hapl.) om. 13⁶. — १) Ś1 K1.3 पार्थिवः; Ko.2 पार्थिवः; N1 D2 कौरवं (for भारत). — २) N1 D2 द्रौणि (for द्रोणं), and द्रोणं च (for गौतमं). Ko.3 विचित्रं चैव भारत (for ४). — K2 repeats 13⁶ (v. 1. द्रौणि for द्रोणं).

14 १) Ś1 K D2 G1 M2 तैस्तैः; N1 T G2-3 M2-3 एतैः. Ś1 वीरैः; K (except K2) D2 दूराः. — २) K2 N2.3 B D (except D2) महाबलाः. — ३) Some MSS. (mostly S) हस्तिनपुरं. — After 14, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1984* पाण्डवानागताञ्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।

मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाङ्ख्यम् ।

मुकुपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वतः ।

धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।

पताकोच्छ्रितमालयं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]

शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्वनैः ।

[(L. 1) M2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) D2 M2 मुकुपुष्पाव. G1.3 M2-3 सर्वतः. — (L. 4) D2 M2 मांगल्यैश्च; T2 G2.4.6 मंडनैश्च. D2 T2 G2-3 M2 अपि (for अभि-).]

15 १) Ś1 कीर्यमाणम्; N2.3 Dn D1.2 T2 G2-3 दीप्यमाणम्; T1 आपूरितम्; G1 M पूर्यमाणम्. — २) N2.3 B1m.2.6 D T1 तत्र ते (Da as in text; D2 तत्तले). — ३) K2 N2 दुःखशोक. (by transp.). Ś1 K1 नाशिनः;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
 किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
 यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
 यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
 तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
 कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
 समाविशन्त वेदमानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
 विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
 आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

Bs नाशकाः.

16 ^a) $\tilde{N}2.s$ Bs Dn Ds पौरैः; Ds पौरैः (for प्रियाः).
 — ^a) K₂ व्यश्नवंस्ते; K₃ अपि श्रुः; T G (except G₁) ते
 श्रुवंतः; M ह्य (Ms च) श्रुवंतः (all avoiding the hiatus
 in different ways!).

17 ^a) = 1. 63. 7^a. — ^b) K₂ पुरमायाति.

18 ^a) K₂ $\tilde{N}2.s$ V₁ B D जन- (Ds च नः); $\tilde{N}1$ स नः;
 S (except G_{5.6}) मनः- (T₁ मृतः; G₁ मतः). — ^a) K₂
 स्वागतः. — ^a) Da T G (except G₅) Ms चिकीर्षन्नात्र.

19 ^a) Bs D_{1.2} Nilp किं तु. K₂ $\tilde{N}2.s$ V₁ B D तात
 (Bs ताताः) (for तावत्). S किं त्व(T₁ Ms. 6-8 न्व)द्य
 सुकृतं कर्म (T₁ G_{5.6} पुण्यं). — ^b) G₁ M प्रियं प(Ms. क)रं
 (by transp.). — ^c) K_{2.4} D₁ यन्नः; $\tilde{N}1$ ततः; Bs यत्तु.
 — ^d) K₂ $\tilde{N}2.s$ V₁ B D नगरं (for भर्तारः). Ko
 समुपागताः.

20 ^a) S यदि वाप्यस्ति(T₁ तसं हि; T₂ G_{2.4} वा
 ह्यस्ति). — ^a) Ko. 4 शरदः.

21 ^a) $\tilde{N}1$ सर्वेषां च. Ko. 4 $\tilde{N}1$ V₁ Da₁ Ds M₁
 तदर्हा(Ko हर्हा)णां; T₂ G_{2.4} महार्हाणां; G₁ नरैर्द्राणां.
 — ^a) $\tilde{N}1$ V₁ B_{1.2} Ms-3 वादनं.

22 ^a) B_{1.2} Dns D_{1.2.3} कुशलं. $\tilde{S}1$ K (except K₂)
 कृत्वा कुशलसंप्रश्नं. — ^b) T G (except G₁) सर्वस्य नगरस्य.
 V₁ ह; D (except D_{4.5}) च (for ते). — ^c) Ko. 2 $\tilde{N}2.s$
 B D (except D₅) न्य(Ko नि)विशंताय (Ko. 2 न्य).
 — After 22, D₁ (marg. sec. m.) S ins. an addl.
 colophon [Adhy. name: M नगर(Ms पांडवनगर)प्रवेशः.
 — Adhy. no.: D₁ 115; T₁ 212; T₂ G_{1.4} 166; G₂
 163; G₃ 167; G_{5.6} M 165]. — After the addl.

धृतराष्ट्र उवाच ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
 पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
 न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रवाधितुम् ।
 संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
 अर्थं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
 प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
 अर्थं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

C. 1. 7571
B. 1. 207. 28
K. 1. 227. 32

colophon, D₁ (marg. sec. m.) S ins. a passage of 20
 lines given in App. I (No. 107).

23 ^a) K₂ Da₁ D_{1.2} G₁ Ms-3 किंचित्कालं. S
 सकेशवाः.

24 $\tilde{S}1$ K₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) K₂ $\tilde{N}2.s$ B D
 (except D₅) निबोध गदतो (K₂ वचनं); T G₃₋₆ निबोध
 त्वं वचो. — After 24^{ab}, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।

शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।

कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशां पते ।

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽहंकारसंयुताः । [5]

शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।

स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवल्लिप्तैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5-6, G_{2.4} subst.: मम पुत्रा दुरात्मानो न
 करिष्यन्ति शासनं.]

— ^a) Ko मो; K₂ $\tilde{N}1$ V₁ B Da Dn D_{1.2.3} नो; D₄ S वै
 (for वो). — A passage of 61 lines given in App. I
 (No. 108) is ins. in D₁ (marg. sec. m.) T₂ G₂₋₆ after
 24, and in T₁ G_{1.2} M (all of which om. line 2)
 after 25^{ab}.

25 D₁ T₂ G₄ (hapl.) om. 25. — ^a) Da न हि; G₁
 न तु. K₁ वसतां. $\tilde{S}1$ शक्तः (for तत्र). — ^b) $\tilde{S}1$ तत्र
 कश्चित्. T₁ प्रशासितुं; Ms वासितुं. — After 25^{ab}, T₁
 G_{1.2} M (all om. line 2) ins. the passage given in
 App. I (No. 108). — $\tilde{N}1$ om. 25^a. — ^c) D₄ S
 अर्धराज्यं तु. — 25^c = 24^d.

26 $\tilde{S}1$ K Dns ns S om. उवाच. K₂ (? hapl.) om.

C. 1. 7572
B. 1. 207. 28
K. 1. 227. 53

मण्डयांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।

गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिर्विद्वैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्वि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्भयत्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवतावाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

26. — *) Ko B₅ G₂ च (for तु). K₄ T₁ ते (for तद्).
— *) K₂ D₁ वनं घो. — *) Ko D₅ वनं ते; K₂ ततस्तन्;
D₁ वसंतं; T₁ G_{5.6} M₆₋₈ वनांतं. B₅ मनुजेश्वराः; M₈
मनुजाधिपाः (inf. lin. as in text). — After 26^{ad}, D₄
(marg. sec. m.) S ins.:

1986* पाण्डवैः सहिता गन्तुं नाहंतेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रः ससौवलः ।
— K₄ N₁ S om. 26^{ad} (which is a repetition, with
v. l., of 25^{ad}). — *) D_{1.2} D_{2.4} राष्ट्रस्य सं.
27 *) V₁ सर्वे (for तत्र). — *) D₄ तत्र पुरो.
— Ko om. 27^{ad}-28^{ad}. — *) K₃ अटन्यां चक्रिरे; N₁ मंडपं
च; T₃ G_{2.4} मापयांच. S₁ K_{1.4} D₅ तस्मिन्; K₃ तत्र.
— *) N_{2.3} B (except B₅) D₁ D₂ परं. K₂ शकवद-
च्युताः; T₁ स्वर्गवदुच्छ्रितं; T₃ G₂₋₄ स्वर्गादिव च्युतं.
— After 27, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चिन्तयामास वासवम् ।
महेन्द्रश्चिन्तितो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।
विश्वकर्माणमहाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूभ्यां भविष्यति ।
महेन्द्रशासनाद्वत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपाताहं किं करोमीत्यभापत ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्ययः ।
कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D₄ महाशिवर. T₃ G_{1.6} अद्य गत्वा तु.
— (L. 4) T₁ G_{5.6} रम्यं (for भूभ्यां). — (L. 7) T₁
आदिशत्; G₁ ऊचिवाच; G₅ अव्ययं; M अचैयत् (for
अव्ययः). — (L. 8) T G₂₋₃ कुरुराजाय. — (L. 9) D₄
तदा पुरं; M₆₋₈ महत्पुरं.]

28 Ko om. 28 (of. v. l. 27). — *) S₁ K_{1.3} M₈
द्वत्वा (for कृत्वा). — After 28^{ad}, S ins.:

1988* सस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवत्विति ।

[G₅ M₆₋₈ 'प्रस्थं भविष्यति.]

— *) T₃ G (except G₁) तत्पुरं (for नगरं). G₁
स्थापयामासुः. — *) G₁ 'पुरःसराः. — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।
29 *) T₁ G (except G_{1.4}) M₆₋₈ परिवाभिः; M₈
inf. lin. पताकाभिः. — *) D₅ एव (for च). V₁ संछन्नं.

30 *) S₁ K₁ पांडवानु; B S पांडराभ्र. — *) N_{2.3}
V₁ B D₁ D₂ हिमरश्मिनि. — Ko om. 30^{ad}. — *) K₄
D₁ D₂ M₇ तत्पुरं श्रेष्ठं. — *) = 49^{ad}. K₄ N_{2.3} D₁
भोगवतीमिव. K₃ इन्द्रस्यैवामरावती. Nil: भोगवती-
मिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । इमिति निपातप्रश्लेषो वा । भोगवती
यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा ।

31 *) S₁ K₁ D₅ द्विपक्षैर्गरुडं; T₃ G₂₋₄ द्विपक्षगरुडं;
G_{5.6} M₆₋₈ विपक्षग (G_{5.6} 'गा'रुडं; Cd as in text.
— T₁ (hapl.) om. 31^{ad}. — *) T₃ G₂₋₄ द्वास्थैर. V₁
घोरनिदर्शनैः; K₂ (m as in text) N_{2.3} B D (except
D₅) सौधैश्च शोभितं. — T₃ G₄ om. 31^{ad}-32^{ad}. — *) S₁
K (except K₂) N₁ V₁ D₅ अभ्रचया (V₁ 'घना'कारैः; G₁
M अभ्रघनं; G_{2.3} मंत्रघनं; G_{5.6} मंद्रघनं.

32 T₃ G₄ om. 32^{ad} (of. v. l. 31). — *) K₁
सौधैश्च; G_{2.3} रुचिरैर (for विविधैर). S₁ K₁ N_{2.3} B
(except B₁) D₁ T₁ अपि; V₁ अभि; M₈ शर. (for अति).
S₁ Ko. s. 4 -निर्वाधैः; K₁ -निर्वाधैः; K₂ V₁ B_{1.5} D₅
-निर्वधैः; T₁ -निर्वधैः; G_{2.3} -निर्वधैः. — *) S₁ D₁ D₂ 'श्च
वृत्तं. — *) S₁ N₁ बलैः; Ko. s. G₁ Cd तलैः (? corrupt);
K₃ यंत्रैः; K₄ मल्लैः; B₅ मल्लैः (m तल्पैः as in text). B₅
om. 'च. S चाभ्य (G₅ 'प्य'धिकैर (M₈ चाप्युच्छ्रितैर).
— *) S₁ K₁ योगं; G_{2.3.4} (before corr.). S M यौध.

33 N₁ om. 33^{ad}-34^{ad}. — *) V₁ 'शताकीर्णं; S
तीक्ष्णाभिश्च शतं.

34 N₁ om. 34^{ad} (of. v. l. 33). — *) S₁ 'महावाच्यं;
K₁ 'महाचैत्यं; T₃ G_{2.4} संविभक्तं. — *) Ko 'बंधं; K₃

तन्निविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
 मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
 तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
 शुशुभे धनसंपूर्ण धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
 तत्रागच्छन्दिवा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
 निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
 वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।

सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३८
 उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
 आभ्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
 पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
 शालतालकदम्बैश्च वकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
 मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
 प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1. 7560
 E. 1. 237. 43
 K. 1. 227. 73

‘यतनैर्युतं’; D₁ देववाधवि’; D₄ (before corr.).⁵ ‘दैवता’;
 Cd as in text. — ‘) D₂ ‘मानैर्भवतैः. — ‘) S (except
 G₂) पांडुरैर. — After 34, S ins.:

1990* हर्ष्यप्रासादसंवाधं नानापण्यविभूषितम् ।
 विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवनम् ।
 मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाश्वैव समन्ततः ।

[(L. 1) G₁ हर्ष्यप्राकारं. M नानापणवि. — (L. 2)
 G₁ M अन्योन्येनोच्छ्रि. — (L. 3) G₂ प्रभाभिश्च; M-s
 प्रपाभिश्च.]

In S the sequence of st. beginning with 34
 is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44^e), 45, 46^{ab},
 1993*, 35^{ed}, 1994*, 37-40, 42^{ab}, 41^{ed}, 42^{ed}, 41^{ab}, 43
 (om. 43^{ed}), 46^{ed}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — ‘) B D₂
 त्रिपिष्टप. — ‘) K₂ व्यरोचत शुभोत्तमं. — After 35^{ab},
 S reads a passage of 18 lines given in App. I (No.
 109). — ‘) Ko N_{1.2} B D विद्धं (for वृद्धं). Ko D₅
 ‘त्समाकुलं. N₁ विद्युद्भिश्च समा’; S विद्युत्सौदामिनीवृतं.
 — After 35, S ins. 1994*.

36 ‘) K_{2.3} N_{2.3} B D (except D₅) शिवे देशे. S
 इंद्रप्रस्थस्य मध्ये तु. — ‘) N₁ D_{ns} D₁ T₃ G₂₋₅ कौरवस्य.
 — ‘) Ko. 2.3 वसु’; N₂ B D_{ns} वन’. — After 36,
 D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1991* पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
 आतृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।
 जयेति ब्रह्मणा वाचः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
 संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
 औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
 कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
 प्रविश्य भवनं राजा नागैरैरभिपूजितः ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् ।
 which is a variant of passage No. 109 of App. I
 (q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) S₁ Ko. 2.4
 सर्वभाष्य (K₄ ‘पा’विदां वराः; K₁ सर्वे भाष्यविशारदाः; D₄
 G₂ सर्वे वेदवि. — ‘) S₁ B D₄ D₅ रोचयंत (B ‘तः’) स.
 — ‘) S₁ Ko. 1.2.4 D₅ सर्वशास्त्रविशारदाः; N₁ V₁ सर्वे (V₁
 अशेष)भाषाविशारदाः; K₂ N₃ D_{2.4} T₁ G_{1.5.6} M सर्वभाष्य’.
 Cd cites भाषा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) K₃ N_{2.3}
 B₁ D_n D_{1.2} चाययुस्तत्र. — ‘) S₁ K₁ देवदिग्भ्यो; Ko. 3.4
 सर्वदि’; K₂ N₁ D₅ दशदि’; N_{2.3} V₁ B₃ D₄ D_n D_{1.2}
 नानादि’; S देशेभ्योपि (G₁ M हि). — ‘) N₂ V₁ D_{ns} n₃
 ‘विदस्तत्र. — ‘) K₂ T₁ G₁ M अभ्यगमन्. V₁ D₄ T₃
 G₂₋₅ तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) S₂ S
 नगरस्य समीपतः । सहकारात्रपनसैः कपियैरप्युदुंबरैः (T₁
 ‘त्यैश्च उदुं’; G_{1.2} M ‘त्यैश्च सतुंबरैः). — After 39, S ins.:

1992* नालिकेरैश्च लिकुचैः कदलीभिः समावृताः ।
 अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नालाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — N₂ om.
 40^{ab}. — ‘) S नागवृक्षैश्च. — D₄ om. 40^{ab}. — ‘) T
 G₂₋₅ मधुकैश्च सुपुष्पितैः; G₁ फलपुष्पावनामितैः (cf. 41^b);
 M फलितैः (M_{2.5} पनसैश्च सुपुष्पितैः. — G₁ om. 40^{ab}-42^d.
 — ‘) S₁ K₁ B₁ D₄ S (G₁ om.) शालतालकदंबैः (B₁ D₄
 ‘तमालैश्च; Ko. 4 D₅ शालैस्तालैस्तमालैः (K₄ ‘लैः कदंबैश्च;
 K_{2.3} N_{2.3} B_{2.3} D_n D_{1.2.4} ‘तमालैश्च; N₁ V₁ तथा
 शालकदंबैश्च. — ‘) Ko D₅ कदंबैः (for वकुलैः). S₁ K₁
 ‘कीचकैः; M_{2.5} ‘कैसरैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34; G₁ om. 41 (cf.
 v. l. 40). — ‘) N₁ मनोरमैः. K_{2.3} N_{2.3} V₁ B D
 (except D₅) सु (K₃ स)पुष्पैश्च. S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः.
 — ‘) D₄ G_{2.5} ‘नामिभिः; M₂₋₅ ‘फलपुष्पाव’. — D₅ S

G. 1. 7587
B. 1. 207. 44
K. 1. 227. 78

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुञ्जकैरतिष्ठकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

om. 41^{ad}; but cf. 1992*, and v. l. 42. — *) Ś1 K1.2
रोषैः. — *) N1 कंकालैः; B Da अंकोचैः. Bc Da D4
सुगंधिभिः.

42 For sequence of S of. v. l. 34; G1 om. 42 (cf.
v. l. 40). — *) M8-8 कंबूभिः. S (G1 om.) पाटलीभिश्च.
— *) Ś1 K1 कुञ्जकैरति; Ks.4 कुमुदैश्चाति (Ks 'वि');
N1 फलपुष्पमनोहरैः; S (G1 om.) अंकालैरति (cf. 41^{ad}).
— *) T G (G1 om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु (G2
च) पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S of. v. l. 34. — *) Ś1 K1.2
Bc D4 'फलोपेतं. — *) Ś1 'द्विजगणैर्युतं; Ko.4 Ds 'पक्षि-
गणायुतैः; K1 'द्विजगणैर्वृतं; K2 Da1 'द्विजगणान्वितं; Ks N
Bc Dn D1.2 'द्विजगणायुतैः; V1 'मृगगणायुतैः; S शोभितास्ते
गृहोत्तमाः. — S om. 43^{ad}. — *) Ko.3.4 Ds 'घुष्टैः; N1
'युक्तैः; N2.8 V1 D2 'घुष्ट; D1 'जुष्टि. — K1 (? hapl.)
om. from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^b).

44 For sequence of S of. v. l. 34. K1 om. up to
विविधैश्च (in 44^b; of. v. l. 43). — *) Ś1 Ko.3.4 N1 Ds
विपुलैः (for विविधैः). — *) Ko.4 Ds मनोरमैश्च. Ś1
चित्ररूपैः. — *) Ś1 च गति; K4 मृगमय; Bc राजत (m
as in text); T1 क्रीडन; Cd as in text. — S om. 44^c.
— *) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च. — *) N1 Bc
Da D4 विविधांभसा.

45 For sequence of S of. v. l. 34. — *) Ko चैव;
K4 Da जमि (for जति). D2.4 सरोभिरमितो रम्यैः; S
पुष्करिण्यश्च विविधाः. — *) S 'समावृताः (T1 'समन्विताः;

तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तेर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुमे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्मोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

M 'समायुताः). — *) S 'कारण्डवाकीर्णाः 'शोभिताः.
46 For sequence of S of. v. l. 34. — *) V1
अन्या; M8-8 हर्म्य (for रम्या). — *) S वाप्यश्चैव (T1
वाप्यशैल). N1 वनांतरे; Bc.0 वनानि च; T1 G1 M
समावृताः. — After 46^{ab}, S ins.:

1993* वेदममध्ये शिवं दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा त्वकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।
विहारभूम्यो विविधाः कारिताः स्युर्मनोहराः ।
Then follows 35^{ad}, which again is followed by:

1994* तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स्म सहस्रशः ।
निरन्तरा राजमार्गाः स्त्रीरत्नैः शोभिताः सिताः ।
— *) Ś1 K1 तडागानि; T G (except G1) तडाकानि. Bc
Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि). — *) Ko.2-4 N1 V1 B
D (except Da) सु- (K2-4 B1.8 Ds च) बहूनि (for च
महान्ति). Cd oites महान्ति (as in text). S विविधानि
दिशासु (T8 G4 सरांसि) च. — After 46, S ins.:

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगृहते ।
चातुर्वर्ष्यसमाकीर्णं मात्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमार्यजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्टैः खरैरजैः ।
सर्वदाभिस्तं सज्जिः कारितं विश्वकर्मणा ।
which is followed by 35^{ab}.

47 *) N2 Bc Dn D1.2 M8 राष्ट्रमाविशतां. — *) V1
नरश्रेष्ठ (for महा). — *) Ks यशः; K4 B1 Ds Cd शः

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
 अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
 सर्व एव महात्मानः पूर्वं मम पितामहाः ।
 द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
 कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
 वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
 प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
 जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
 मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
 कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसांचक्रुर्महर्हेषु पार्थिवेष्वसनेषु च ॥ ८

C. 1. 7603
 B. 1. 200. 8
 K. 1. 223. 8

श्वः (for शश्वत्). — After 47, S ins.:

1996* सौवलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रेः कृपेण च ।

48 ^a) S (except Ms) तथा (for तत्र). — ^b) T G₂₋₄ 'यिना कृते; G_{1.6} M 'यिनस्त(G_{1.6} Ms 'नः स; Ms inf. lin. 'ना स)दा; G₅ 'यिनः कृते. Cd cites 'प्रणयनं.

49 ^b) G₁ M 'ह्यैः समावृतं. — ^d) = 30^d. K₄ इंद्रेणैवामरावती. — After 49, D₄ (marg. sec. m.) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 ^a) T₃ G₂₋₄ निवेद्य; G₅ निशम्य; G₆ निवर्त्य. Da राजन् (for वीरः). — ^b) Da S सह रामेण (by transp.). — ^c) Ś₁ 'मतस्तदा; Cd as in text.

Colophon. Major parvan: T₃ G₂₋₃ M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan (or adhy. name): Ś₁ Ko-3 B_{3.5.6} Da Da_{1.2.3} D₄ राज्यलंभ (Dn_{1.2.3} D₄ 'लाभ); K₄ N₃ B₁ पांडव(न्) 'वानां)राज्यलंभ (K₄ 'भनं); T₁ संभव and राज्यलंभ; M_{3.5} युधिष्ठिराज्यलंभ. — Adhy. name: Ko कृष्णद्वारकागमनं; K₃ इंद्रप्रस्थनिवेशः; D₅ पांडवाना-मिन्द्रप्रस्थगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn D₁ 201 (Dn₃ 203); D₄m 216; D₅ 157; T₁ 213; T₃ G_{1.4} 167; G₂ 164; G₃ 163; G_{5.6} M 166. — S'loka no.: Da₁ Dn 51; M₃ 108. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7537.

200

1 Ś₁ K₁ Dn₃ D₂ S om. उवाच. — ^a) B₃ संप्राप्त-राज्यासु; Cd as in text. K₂ B₃ ते; B_{1.3.5} Da Dn₃ D₄.

100

तु; G₁ तं; Cd तद् (as in text). — ^b) Ś₁ Dn D_{1.2} G₁ 'प्रस्थं; Cd as in text. — ^c) Ś₁ K₁ Da₁ तत् ऊर्ध्वं. G₁ नरव्याघ्राः. — ^d) K₁ Ś₁ V₁ B Da₂ Dn D₅ T₁ G₁ किमकुर्वन्त.

2 ^a) Ś₁ B (except B₅) Da ते तु वीरा (for सर्व एव). Ś₁ महाव्याघ्राः; Ko. 2-4 B Da D_{1.5} नरव्याघ्राः (B₁ 'श्रेष्ठाः); K₁ 'भागाः; Ś_{2.3} V₁ Dn D_{1.2} 'सत्वाः. — ^b) K_{1.2} Ś₁ V₁ Dn D_{1.2.5} मम पूर्व- (D₂ पूर्व); K₃ B Da D₅ सर्वे मम. — ^c) Ś_{1.3} D₂ अनुवर्तते.

3 ^a) Ś₁ V₁ Dn D_{1.2.5} च पंच; B₅ D₅ ते पंच; T₁ G₅ M वासं च; T₃ G_{1-4.6} आसंश्च. — ^b) Ś₁ Ko. 1.4 Ś₁ D₅ तपोधन (K₄ 'नाः) (for नरा). — Ś₁ (hapl.) om. 3^c-4^b. — ^c) T G (except G₁) महैष्वासा (for महा').

4 Ś₁ om. 4^{ab} (of. v. l. 3). — ^a) S तत्र (M₃ तत्तु). — ^b) S यथातथं. — ^c) K₂ N_{2.3} B₅ Dn D_{1.2} S कृष्णया सह (T₃ G₄ सह कृष्णया); K₃ N₁ B_{1.3} कृष्णया तदा.

5 Ś₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच. — ^b) S इंद्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (M_{3.5} ते; M₃₋₅ तं); see below. — ^c) Ś₁ V₁ D (except Da D₄) खांडवप्रस्थे; M₃ inf. lin. हि महाभागाः. — ^d) Ś₁ K₁ परंतप; N₁ महारथाः. S कृष्णया सह पांडवाः (= 5^b).

6 ^a) Ś₁ K₁ D₅ प्राप्तराज्यो म'.

7 ^a) Ś₁ Ko. 1.4 Ś₁ V₁ D₅ महात्मानः; N_{1.3} B_{1.6} D₅ महाप्राज्ञाः. — ^c) Ś₁ तुष्टुः; K₁ तुष्टुः (for तत्रो').

8 ^a) Ś₁ पौरकार्याणि. — ^b) K₂ पौराणि. S (except G₃) भरतर्षभाः. — ^c) S पार्थिव्या. B₃ G₂ ते (for च).

9 N_{1.3} V₁ B Da D₁ om. 9^{ab}. — ^a) K₂ एवं वै

C. 1. 780^a
B. 1. 208. 9
M. 1. 228. 9

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमात्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
गतायामथ कृष्णायाम् युधिष्ठिरपुरोगमान् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

विविक्ते पाण्डवान्सर्वांनुवाच भगवानृषिः ॥ १६
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहिताबुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनानौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविक्म् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

वर्तमानेषु; S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — °) N₁ सर्वेष्वेषु; S पाण्डवेषु. — After 9^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — °d) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः. — After 9^{ad}, S ins.:

1997* तमागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
— °) M₆-8 च (for स्वं). T₁ G₁. 5. 5 स्वं ददौ स (T₁ च); T₈ G₂-4 संदधौ स; M₈. 5 ददौ राजा. — After 9, S ins.:

1998* कृष्णाजिनोच्चरे तस्मिन्नपविष्टो महानृपिः ।
10 °) K₀ D₂ अर्घ्यं; T₈ G₂-4 एव (G₈ °वं). — After 10^{ab}, K₂ repeats 9^a (as in text) and 10^b. — °d) N₁ ददौ (for प्रादाद्). D₂ D₁ transp. धीमान् and राज्यं. N (except S₁ K₁) तस्मै (for चास्मै).

11 °) N₁ प्रतिगृह्णात्ततः पूजाम्. — °) N (except N₁ V₁) मनास्त्रा (D₄ स्त्रा). — °) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ B₈ D₂ च (for तु).

12. G₁ om. 12^a-14^a. — °) T G (G₁ om.) तदा

राजा; M₈ धर्मराजो. — °) N₂. 8 D₁. 2 कथयामास.

13 G₁ om. 13 (of. v. 1. 12). — °) K₂ N₂. 8 B D₁. 2 D₁. 2. 4. 5 T G (G₁ om.) श्रुत्वैतद्: S (except M₈. 5; G₁ om.) चैव (for चापि). — °) K₂ T G₂-5 यत्र तत्रास्ते (by transp.). — °d) N₁ सह पाण्डवैः (by transp.).

14 G₁ om. 14^{ab} (of. v. 1. 12). — °) S₁ K₁ अभिव्यं. — °) S₁ K₁ बद्धाञ्जलिः; G₁ M₆-3 कृत्वाञ्जलिः. — °d) D₈ सा; S वै (for अथ).

15 °) T₁ तस्या अपि स; G₁ तस्याश्चापीदं. — °) G₁ M प्रोत्त्वा (for प्रोच्य). — °d) K₂ B₈ D₂. 4 च; M₆-3 स (for तु). — °) S चोवाच.

16 °) T₈ G₂-4 स तु. (for अथ). — After 16, N (except D₈) G₁ ins. नारद उ° (S₁ K₁ G₁ om. उ°).

18 °) N₂. 8 B D G₁ M हि पुरा; T G₂-6 ह्यसुरौ (for असुरौ). — °) S देवैः (for आस्ताम्). T₈ G (except G₁) असुरौ (for अन्ये°).

19 °) T₁ एककायौ (for गृहौ). — °) K₀. 2 शय्या-

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणोमितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
 महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
 निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
 तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
 सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३

अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
 एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
 तौ विद्वद्वौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
 त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
 कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
 तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावलकलधारिणौ ।

C. 1. 73.9
 B. 1. 201. 8
 K. 1. 229. 8

शनासनौ (K₂m 'शनासुभौ). — °) T₃ G₄ तिलोत्तमायां.
 T₃ G₂₋₄ मोहाद्; G₅ हेतौ.

20 °) Many MSS. रक्षतां. — °) K₁ S (except G₁ M₃) अन्योन्यं. S₁ 'प्रविभेदतः; Ko 'प्रविभाविर्कं; K_{1.2} 'प्रविभाग(K₂ 'गि'कं; K₃ 'भेदकं; K₄ N₁ V₁ B D₂ D_n D_{1.2} G₃ 'प्रीतिभावि(K₄ N_{2.3} D_n D_{1.2} 'व'कं; D₄ 'प्रीतिकारितं; D₅ 'भागिकं; M₆₋₈ 'भावितं. — °) S₁ K₁ न प्रभेदः स्यात्. — °) S₁ Ko. 1. 2. 3. 4 N₁ G₁ M₃ 5 तत्कुरुष्वं; K₂ D₄ G₂ तथा कुरु. S₁ K (except K₂) महारथाः; N₁ परंतपाः. For it, D₅ subst. 17^d; and after it D₅ ins.:

1999* यथा च सर्वेषु समं तत्कुरुष्व महारथाः ।

21 S₁ K_{1.2} S om. उवाच. — °) K₃ कृतो भेदः.

— °) K₄ G₁ om. च.

22 °) S₁ K₁ सा; N_{2.3} D_n D_{1.2} वै (for वा).

— °) S₁ K₁ N₁ G_{2.5.6} कस्य वैपा (N₁ वै सा); D₅ कस्यैपा च. — °) M (except M₃) यस्यां.

23 °) K₂ एतद्वृत्तं यथापूर्वं. — °) K₂ इच्छाम्यहं. K_{2.3} N₃ B D (except D₅) ब्रह्मन् (for विप्र). — °) D₂ T₃ G₂₋₄ मे (for नः). — After 23, S reads 1. 201. 1 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: T₃ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यसंलभ (followed by सुंदोपाख्यान); T₁ संभव. K₂₋₄ B D₄ D₄ T₃ G_{2.4} M₃ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोप(D₄ om.) सुंदोपाख्यान (G_{2.4} M₃ om. the second उप-). — Adhy. name: Ko. 4 M₃ नारदागमनं; D₅ युधिष्ठिरं प्रति नारदागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n 202 (D_{n3} 207); D₄m 217; D₅ 158; T₁ 214; T₃ G_{1.4} 168; G₂ 165; G₃ 169; G₅ 6

M 167. — S'loka no.: D₄ 24; D_n 23; M₃ 52.
 — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om. it here. S₁ K₁ S om. उवाच. — °) S₁ Ko. 1. 4 T G इदम् (G₁ एव) (for इमम्).

2 °) N₃ 'स्वान्वये हि. — °) D₂ transp. दैत्येन्द्रः and तेजस्वी. S (except M₃) तेजसा (for 'स्त्री).

3 °) D₄ भीमो भीमः; D₁ सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3^{ab}, K₁ N_{2.3} V₁ B D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।

तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।

निरन्तरमवर्ततौ समदुःखसुखाद्युभौ ।

— °) K_{2.3} N₁ V₁ B D विनान्योन्यं न भुं. — °) G₁ सहान्योन्येन. K₂ N_{2.3} V₁ B₃ D (except D₅) जलपतः (D_{n1} D_{1.2} 'तु:); T₁ G (G₄ before corr.) गच्छतां.

4 G₁ om. 4-5. — °) M (except M₃) प्रियतरौ. — °) G₅ अन्योन्याहंप्रियौ वंदौ. — °) Ko द्विधा वैकं; K₂ द्विधैवोक्तौ (m विभज्यैकं); K_{3.4} N₁ V₁ B₃ D_n D_{1.2.5} S द्विधैवोक्तौ (N₁ V₁ 'क्यं; D₅ 'कौ). K₃ यथा कृतः (m कृतौ यथा); N_{2.3} B₃ D_n D_{1.2} M₃₋₅ अवकृतः; T₁ 'द्वौ कृतौ; T₃ G₂₋₅ M_{3.5} अवकृतौ; G₂ भयाकृतौ.

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — °) K₃ तौ तु वृद्धौ. T₁ महाकायौ. — °) G_{5.9} 'निष्ठितौ. S₁ कार्येष्वेके विनिश्चयौ; G₂ जातौ भीमपराक्रमौ (= 3^b). — S₁ Ko. 1 (? hapl.) om. 5^{ab}. — °) S 'विजये यत्तौ (M₃ युक्तौ). — °) N_{2.3} D_n D_{1.2} समाधाय. K₂ B₃ D₅ T G₄ एकनिश्चयौ.

6 °) K_{1.3} N V₁ B D दीक्षां कृत्वा (by transp.). G₁ M₆₋₈ विद्ये. — °) N_{2.3} D_n D_{1.2} M_{3.5} तायुग्रं; D₄

G. 1. 7027
B. 1. 209. 9
K. 1. 229. 9

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविधातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना विव्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।

स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधान्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि ग्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G₁ ततोऽग्रं; T₁ तत्र तौ.

7 S₁ K₁ D₈ (hapl.) om. 7. — ⁵) D_{2.4} चीरवल्कल°. — ⁶) Da D₁ मलोपदिग्ध°. — After 7, D₈ ins.:

2001* ग्रीष्मे पञ्चाग्निसंयुक्तवेकी उत्थातपारतौ (sic) ।
शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 ^a) S₁ K_{0.1.8} N₁ D₈ T G_{8.4} जुह्वानौ; V₁ कृतंतौ.
— ⁵) S₁ K₁ 'निष्ठितौ; N₁ 'दृष्टप्रतिष्ठितौ; V₁ Da S 'विष्ठितौ.
— ⁶) T G₁₋₅ M_{8.5} om. च. G₆ ह्यनिमिषौ. M₆₋₈
'बाहावनि'. — ⁴) K₈ यतव्रतौ; M₈ दृढ°.

9 ^a) T₁ M_{8.7} 'प्रतापेन. — ⁵) S₁ K_{0.1.8} M₈
'कालप्रता°.

10 ^a) N भयं चक्रुः (S₁ N_{1.2} B₆ Da Dn जग्मुः).
— ⁵) S₁ K₈ तपस्तयोः (by transp.). — ⁶) K₁ ततो
(for तपो-). D₈ विज्ञातार्थमथो देवा; S ततस्तपोविधातार्थं
(M₈ inf. lin. 8 ततस्तयोस्तपोविघ्नं). — ⁴) K₁ तपो; D₈
मृशं (for देवा). M₈ 'वा यत्नाद्धि च°.

11 ^a) G₁ M₈ यज्ञैः. S₁ 'भयांचक्रुः. — ⁵) S₁ K₁
स्त्रीभिश्चैव. — 11^a—14^a. — ^a) K₂ G_{8.8} तु (for सु-).

12 T₈ G_{1.4} (hapl.) om. 12-14. — ^a) G₂ पुनश्चक्रुः.
— ⁵) S₁ सच्युश्र महा°; G₂ तयोर्देवा महा°. — ⁶) K₂
D_{1.2.4} G₂ भ्रातरो (K₂ G₂ 'रौ) मा°. — ⁴) N_{2.8} B₁ Dn
D₁ चात्म°; G_{2.5.8} वंशु° (for परि°).

13 T₈ G_{1.4} om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) Hyper-
metrio! N प्रपात्य° (K₈ प्रताड्य°; K₄ D₈ प्रपीड्य°; D₁
प्रयास°); G₂ प्रबाध्य°; G_{2.5.8} परीय°. K₁ विस्त्रयाः; K_{2.8}
N_{2.8} B₆ Da₁ G₈ M (except M₈) विस्त्रयाः. — ⁶) N_{2.8}
B_{8.8} D (except D₈) भ्रष्टाभरण-. B (except B₁) Da D₄

'केश्यस्ताः. — ^a) N₁ D₈ श्लोकार्ता (for एकान्त-). K₂
'स्रस्तावाससः (m as in text); N_{2.8} B₁ Dn D_{1.2}
भ्रष्टाभरणवाससः.

14 T₈ G_{1.4} om. 14 (cf. v. l. 12). — ^a) K_{0.2.4}
D₈ अभि (D₈ 'भ्य) धावन्; K₂ 'वाच्य; N₁ D₄ 'वाच; N_{2.8}
V₁ B₁ Dn D_{1.2} T G (T₈ G_{1.4} om.) 'भाष्य; M_{8.4}
'धापिताः (hypermetrio); M₆₋₈ 'गम्य. S₁ S (T₈ G_{1.4}
om.) तु ततः (for ततः). — ⁵) K_{0.3.4} तौ त्रायेतां. K₂ च
चुक्रुशुः; T G (T₈ G_{1.4} om.) पुनः पुनः. N₁ त्राहि त्राहीति
चुक्रुशुः; M₆₋₈ त्रस्तास्त्राहीति चु°. — G_{8.8} om. 14^a.

15 ^a) T₈ G_{8.4} M₈ यथा क्षोभं. S₁ K (except K₁)
D₈ नोपयातौ (S₁ 'तो); S न गच्छेताम्. — ⁵) K_{0.2.4} D₈
नास्ति मन्द्युर्यतस्तयोः (D₈ मन्द्युस्तयोस्त); S आर्ति वै (G₈ M
'र्तिमे) कतर (G_{8.8} 'रत) स्तयोः. — ⁶) K₈ D₈ स्त्रियश्च. K₈
तद्भृतं; D₈ ता भार्याः; S संव्रस्ताः (for भूतं च).

16 ^a) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D (except Da D₁)
'लोकहितः प्रभुः.

17 ^a) T G उभौ तौ (G₁ ऊचतुः). M₈ उभौ
तावूचतुस्तदा.

18 D₈ G₁ M₈ (hapl.) om. 18^a. — ^a) M (M₈
om.) तमागतं प्रभुं. — ⁵) N₁ तावुभौ; V₁ तत्र तौ; G₂
उभौ तौ; M (M₈ om.) ऊचतुः. S₁ दीक्षितौ; D₁ रहितौ
(for सहितौ). D₈ वचः (for तदा). — ⁴) K_{0.4} D₄ M
(M₈ before corr.) पितामह.

19 ^a) M₆₋₈ मायाविदौ (M₇ 'द्यौ) ह्यस्त्रविदौ. — ⁶)
K_{1.2} स्यातां. — ^a) K_{0.2.4} G₂ M₆₋₈ नः. G_{1.2} प्रभो;
G₈ भुवि.

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।

अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०

करिष्यावेदमिति यन्महद्भ्युत्थितं तपः ।

युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवञ्चामास्थितं तपः ।

हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित्स्थायरज्जमम् ।

सर्वसान्नौ भयं न स्यादतेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्दानि वाम् ।

मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।

निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५

लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।

अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६

तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।

सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७

ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संवभूवतुः ।

महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८

अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।

दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९

भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।

C. 1. 76-9
B. 1. 209. 31
K. 1. 229. 31

20 Ś1 K1 T G2-8 पितामहः; K2.8 Ṇ2.8 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच; G1.2 M ब्रह्मा. — ^a) M5 वः (for वां). Ś1 Ko.8.4 Ṇ1 D5 'मरत्वाद्व्यद्वां; K2 Ṇ2.8 B Da Dn D1.2.4 'मरत्वं युवयोः. — ^b) Ko.4 सर्वमेतद्; Ṇ3 B5 T1 सर्व युक्तं. — ^c) K1 Ṇ V1 B D (except D5) T1 M5.5 वृणीतं. — ^d) Ṇ3 V1 B (except B5) Da D1 विधातम्. Ko.8 Ṇ1.3 D1 S (except M3) 'रेः सह.

21 Before 21, T1 ins. सुन्दोपसुन्दौ; T3 G2-8 असुरौ. — ^a) Ś1 Ko.1.3.4 करिष्ये चे (Ko.1.3 चे) दमिति यत्; K2 करिष्यामीदमिति चे; Ṇ1.3 करिष्ये भेद इति यत्; Ṇ2 B3.6 Da Dn D2.4 प्रभविष्याव इति यत्; V1 करिष्याव ह इति यत्; B1.5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; D5 करिष्ये चैतदेवाहं. — ^b) Ko.8 Ṇ V1 B D अभ्युद्यतं; K1 अत्यद्भुतं; K4 अभ्युदितं; M3 inf. lin. अभ्यर्थितं. Ś1 मन्यते तत्फलं तपः; K2 युवाभ्यामास्थितं तपः. — ^c) T G आवयोर् (G1 उभयोर्). K8 तेन; T1 G8 केन (for अनेन). — Ko (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21^a) up to हेतुनानेन (in 22^a).

22 Ko om. up to 'नेन (cf. v. l. 21). Before 22, T G2.4-8 ins. ब्रह्मा. — ^a) Ś1 K1.3.4 Ṇ1 V1 D5 'विजयार्थं हि. — ^b) K1 युवां; D1 G5 नावां; D2 न च; T G3.4 नाहं (for न वां). D5 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T8 G2.4.5 M3 असुरौ. Ś1 K1 S (except M5) om. ऊचतुः. — ^b) Ś1 जगत्; S सर्वं (for किञ्चित्). — ^c) Ko.2.4 S (except T1 G2.3 M3) नो. Ś1 किञ्चित्;

K1.2 D1 तस्मात् (न स्यात्). — ^a) Ś1 विनान्योन्यं; Cd as in text. G8 ऋतेन्योन्यापिपितामहात्.

24 G8 om. the ref. K8 Ṇ1 B3 D5 S (G8 om.) ब्रह्मा. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ś1 यदुक्तं च; Ṇ1 स्वदुक्तं च; B5 यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तत्. — ^b) K1-3 B1.6 Da Dn D1.2.4 G1.2 एतं; D5 T1 G5.5 एव (for एतद्). Ko.3.4 B2.5 D5 T3 G (except G1) ददामि. Ko.3.4 अहं (for वाम्). — ^c) Ś1 K1 हि; B3 तु (for च). — ^d) Ṇ D1.2 M5 वा (for वां).

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^b) K1.3 B1.3 Da G8 एतं; K2 एनं (for एतत्). B5 Da D4 तथा; G1 M ततम् (for तदा). — ^c) Ṇ1 निवृत्तौ. K2 B Da D4 G1 M (except M3) चैव; D5 तौ तु.

26 ^a) K2.8 Ṇ B D (except D5) दैत्येन्द्रौ (for सर्वाणि). K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वास्मान्. — ^b) Ś1 तावुभावपि (by transp.). K2.8 Ṇ2.8 B D (except D5) अय तौ भ्रातरावुभौ; Ṇ1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — ^c) D5 तदेव भवनं ययौ (m गतौ); T1 G5.6 स्वयमेवावनि गतौ.

27 Ṇ1 om. 27^a-28^a. — ^a) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — ^b) V1 कृतकार्यौ. K2 Ṇ2.8 B D मनस्विनौ. — ^c) K2.8 Ṇ2.8 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्.

28 Ṇ1 om. 28^a (cf. v. l. 27). — ^a) Ko.3 D5 तौ ताः; K5 तौ तः; B1 (m as in text) G1 M5-7 तु तौ (by transp.); T1 तौ हि. K4 B5 D4 T3 G1-4 जटां. Ṇ V1 B D (except D1.4.5) G8 सित्वा. — Ś1 K1 (1 hapl.) om.

G. 1. 7649
B. 1. 222. 31
K. 1. 222. 31

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।

उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।

कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

28^d-29^e. — ^a) K₁ D_{1.2.5} M (except M₅) विरजांवरं.
29 ¹) K₁ om. 29^{ab} (of. v. 1. 28). — ^b) K₂ M
सर्वकामिनीं; N_{2.8} B (except B₅) Dn D_{4.5} T G 'कालिकीं'.
— ^c) K_{2.4} N_{2.8} B D (except D₅) नित्यप्रमुदितः सर्वः
(B₅ 'दितं सर्वं; B₅ Da 'दितश्चैव). — ^d) B₅ दैत्यानाम-
भवत्पुरं (=31^d).

30 ^a) ¹) K₁ मुज्यतां मुज्यतां; Ko. 3.4 D₅ दीयतां
मुज्यतां. G₁ अन्नं (for नित्यं). — ^b) K_{2.8} N₂ B D
(except D₅) दी (K₂ गी) यतां रम्यं; N₁ गम्यतां गीयं; N₈
V₁ रम्यतां प्रीयं. — ^c) Ko. 3.4 स्त्रीयतां पीयं; K₁ दीयतां
दीयं; K₂ N_{2.8} B₅ D गीयतां पीयं (D₅ पीयतां नृत्तं);
N₁ दीयतां पीयं; V₁ गीयतां दीयं; B₁ प्रीयतां पीयं; B_{2.5}
पीयतां गीयं. ¹) चापि; K₂ B₅ D₅ चैव (for चेति).
— ^d) K_{2.8} N₂ B_{1.5} Da D₄ शब्द आसीद्; N₂ V₁ B_{2.8}
Dn D_{1.2} शब्दश्चासीद्; T₈ G₂₋₄ वाचस्त्वासन्. — After
30, B₅ ins.:

2002* इति वाचः प्रहृष्टानां तत्र तत्र महात्मनाम् ।

31 ^a) K_{2.4} N₂ V₁ महायानैरुत्कृष्टतलनादितैः; N₂ B D (except D₅)
T₁ M_{5.5} 'नादैरु'. — ^b) ¹) K₁ N₂ 'वल'; Ko आकृष्टं; B₅
T₁ G_{2.8} उद्कृष्टं; D₄ आकृष्टतलनिस्वनैः; M₅₋₈ 'ताडितैः'.
Cd cites तलनादितैः. — ^c) Ko. 3.4 N₁ V₁ D₅ G₁
प्रहृष्टमुदितं; B_{1.5} M_{5.5} हृष्टप्रमुदितं. ¹) Ko. 1.4 N₁ D₅
रम्यं (for सर्वं).

32 ^a) G₂ विकारैर्वहुभिः. — ^b) S दैत्यैर्द्राणां महौ-
जसां. — ^c) ¹) K₁ Ko. 1.4 V₁ D₅ ताः समाः क्रीडतां; B_{1.5}
समास्ताः क्रीः.

Colophon. Major parvan: T₈ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यलंभ (followed by

सुंदोपाख्यान); T₁ संभव. ¹) K₁₋₄ N₂ B Da D_{4.5} M_{5.5}
(all om. the sub-parvan name) mention only
सुंदोपसुंदोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Dn₈ 208; D₁ 203; D_{4m} 218; D₅ 159; T₁
215; T₈ G_{1.4} 169; G₂ 166; G₃ 170; G₅ 167; G₆
M 168. — *S'loka no.*: Da₁ 33; Dn 34; M₅ 31.
— *Aggregate s'loka no.*: Dn₈ 7630.

202

1 ¹) K₁ S om. उवाच. — ^a) T G वर्तमाने तु (T₈
G₂₋₄ 'मानौ तौ). — ^b) N₁ त्रैलोक्यजयकांक्षिणौ. — ^c)
Ko. 3.4 ततः सैन्यं.

2 ^a) ¹) K₁ चाप्यनुज्ञातौ; N₂ V₁ B_{2.8} Dn D_{1.2} G₁
अप्यनु. — ^b) K₁ दैत्ये वृद्धैश्च; N₂ Dn दैत्यैर्वृद्धैश्च. — ^c) ¹)
Ko. 1 D₅ T₁ G_{2.8} प्रास्थानिकं (T₁ G_{2.8} 'कीं'); T₈ G_{2.4.5}
प्रास्थानिकीं. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — ^d) K₂
यियासु; S असुरौ (for मघासु). Ko. 3.4 D₅ प्रस्थितौ तदा;
K₂ प्रययुस्तदा.

3 K₂ transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^a) ¹) K₁ 'पट्टिषं';
Ko. 4 D₅ 'मुद्गरं'; S 'पट्टिषं'. — ^b) Ko. 4 D₅ पट्टिषं.
— ^c) Ko. 2.8 N_{2.8} Dn_{2.8} D_{1.2.5} M_{5.5} 'वर्मिण्या.

4 ^a) ¹) K₁ (except K₂) N₁ D₅ चैव (for चापि).
— ^b) K_{2.8} Da S विजयं प्रति संहितौ (K_{2.8} Da 'हितैः';
T₁ 'स्थितैः'; T₈ G₁ 'हितं'). — ^c) K_{2.8} N_{2.8} V₁ B
(except B₅) D M तौ; T G₂₋₄ च (for तु). — ^d) ¹) K₁
(except K₂) D₄ परमां सुदं.

5 ^a) ¹) N₂ V₁ Dn उखुल्य. — ^b) ¹) Ko. 1.4 D₅
वीरौ (for दैत्यौ).

6 ^a) B₅ Da बुद्धा (for ज्ञात्वा). — ^b) T₈ G₃₋₅ प्रभो.

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
 तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमाबुधौ ।
 देवानामेव भवनं जग्मतुर्धुद्रुर्मदौ ॥ ५
 तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
 हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
 ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
 खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
 समुद्रवासिनः सर्वान्स्लेच्छजातीन्त्रिजिग्यतुः ॥ ८
 ततः सर्वा महीं जेतुमारब्धाबुधशसनौ ।
 सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचसूचतुः ॥ ९
 राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
 तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
 तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।

संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
 एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
 कूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
 यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
 तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
 आश्रमेष्वग्निहोत्राणि कृपीणां भावितात्मनाम् ।
 गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
 तपोधनैश्च ये शापाः कुद्वैरुक्ता महात्मभिः ।
 नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जुम्भतोः ॥ १५
 नाक्रामन्ति यदा शापा वाणा मुक्ताः शिलाखिव ।
 नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
 पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
 तयोर्भयाद्बुधुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
 मथितैराश्रमैर्भैर्विकीर्णकलशसुवैः ।

C. 1. 7669
 B. 1. 210. 18
 K. 1. 220. 18

— °) B त्रिविष्टपं.

7 °) N_{2.3} B_{1.6} Dn D_{1.2} Ms. 5 तदा. — °) N^a V₁ B_{2.5} Dn D₁ जघ्नतुस्. Ms-3 तीव्रमुत्तमौ.

8 °) K₂ °भूमिचरान्. — °) S₁ तांश्च; K₂ Da D₁ S तौ तु. K₂ N_{2.3} B D (except D₅) G₁ महारथौ. — °d) N_{2.3} B (except B₅) D (except D₅) वासिनीः सर्वा स्लेच्छजातीर्वि.

9 °) Ms उग्रकर्मिणो; Ms °साधनौ. — °) K₂ N_{2.3} B (except B₅) D (except D₅) M (except M₅) सुतीक्ष्णं वाचसू.

10 °) S (except T₃ G_{3.4.6}) महर्षयो. — °) S वर्धयन्ते. S₁ ततः; K₂ यथा; B₅ तदा (for तथा). D₅ तथा श्रियं (by transp.).

11 °) S₁ K (except K₂) D₅ तथा तेषां. K₂ N_{2.3} V₁ B D (except D₅) T₃ G₂₋₄ Ms. 3 प्रवृत्तानां.

12 °) S₁ K_{2.3} B₅ Dn₁ D₁ पूर्व तीरे. — °) K₂ कूरां बुद्धि. — °) K_{0.3} N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} मुखौ; K₂ मुखैः; D₅ S °दिशं.

13 °) K₁ B D (except D₅) T₁ G₁ M यजन्ति. D₅ याजकैश्च (for ये के°); see below. — °) D₅ विद्यां यजन्ति ये द्विजाः. — °) S₁ K₁ सततं; S असुरौ (for प्रसभं). K₂ B D (except D₅) हत्वा. — °) K_{0.2} N B D T₁ G_{3.5.6} M₅ जग्मतुस्. V₁ जग्मतुर्बलिनौ (by transp.). K₂ N_{2.3}

B D (except D₅) ततः (for तदा).

14 °) N मुनीनां. — °) D₅ M (except M₅) प्राक्षिपन्त्यप्सु. — °) N^a B D (except D₅) विश्र(or 'ख)ब्धाः; some MSS. विश्रब्धाः. Ko T G_{2.4-8} तदा; K₂ तथा (for तयोः).

15 °) B₅ तपोलुब्धैश्च. K₂ N_{2.3} B D (except D₅) कुद्वैः शापा (by transp.). Ms. 5 उक्ता महर्षिभिः. — °) Cf. v. l. 16°. S₁ K_{0.1} न क्रामन्ति; N_{2.3} B (except B₅) D (except D₅) नाक्रामन्त. S तेन (T₃ G₂₋₄ ते द्वे) (for तेऽपि). — °) K_{0.3} °दानेन जुम्भिताः; K₂ °दानेन वेधसः; N₁ V₁ B₅ D₁ दानवि (K₂ °नि) जुम्भिताः (N₁ °णोः); N_{2.3} B_{1.3.5} Da Dn_{1.2} °दाननिराकृताः; Dn₃ D_{1.2} °दानाञ्जिराकृताः; S °दानेन च प्रभो (T₁ Ms. 5-7 °भोः).

16 °) Cf. v. l. 15°. S₁ K_{0.1} न क्रामन्ति; N^a B D (except D₅) नाक्रा(Da₁ Dn₃ °क्र)मन्त; G₁ Ms. 5.3 नाक्रमन्ति. — °) V₁ मुक्ता वाणाः (by transp.). — °) Hyper-metric! Ko स्वान्; K₂ N^a V₁ B D सं. (N₁ V₁ B₅ D₅ ते); T G तु; Ms तान् (inf. lin. as in text); Ms-3 च (for तदा). K_{2.4} तदा संत्यज्य नियमान्. — °) K₂ प्राद्रवन्त; K₄ N₁ T G विद्रवन्ति; D₅ प्रद्रवन्ति; Ms-3 व्यद्रवन्ति.

17 °) B₅ Da D₁ ये पृथिव्यां (by transp.). — °) K₄ S शां(K₁ श्रां)ता दम्. — °) T G मयाद्बुधिवै.

18 °) N₁ मथितैर्विक्रमैर. G₁ मिश्रैर; Ms. 5 सर्वैर;

C. 1. 7899
B. 1. 210. 18
K. 1. 230. 18

शून्यमासीजगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
राजर्षिभिरदृश्यद्विर्कषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वते बधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हिताबुभौ ।
तैस्तेरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविषणापणा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अथिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृपिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्ध्रुवोऽग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वपङ्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६
एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

Ms-s भागैर्. — ⁶ B Da Ds विशीर्णः; S विकी (Ms. s 'शीर्णैः. S (except T1) कलसैः सुवैः. — ⁷ S1 शून्याभवत्. S1 K (except K2) N1 Ds ततः सर्वैः; T1 तदा राष्ट्रं. — ⁸ Ko. 2 T1 G1. 2 कालेनैव. S1 Ko. 1. 2. 3 N1 Ds जगत्; K2 N2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 तदा (Bs तथा) (for यथा).

19 ^a N2. 3 Dn D1. 2 ततो राजन् (for राजर्षिभिर). S1 अदृश्यैश्च; Ko. 8 N1 अदृश्यौ तौ. — ^b S (except Ms) तपोघनैः. — After 19^{ab}, the sequence of S1 K1 is: 21^{ab}, 22^{ab}, 20^{ab}, 21^{ab}, 19^{ab}, 20^{ab}, 22^{ab}. — ^c S1 ततोपि निः; K1 ततो विनिः; Ks ताबुभौ निः. — ^d S विकुर्वाणौ.

20 For S1 K1 cf. v. 1. 19. — ^e N2. 3 V1 B D संलीनमपि (Ds मुनीनामपि); Ts G2-4 संलीनामपि. — ^f D2. 4 निन्यस्ते यमः.

21 For S1 K1 cf. v. 1. 19. — ^g Ms 'श्चांतरधीयतां. — ^h Gs तैरुपायैस्तु. K1 Ms-s तैः क्रूरैः; T G (except G1) तान्क्रुद्धान् (T1 'द्वौ). — ⁱ S1 दृष्ट्वा कपीन्; K1 सुनीन्दृष्ट्वा. S1 K1 V1 विजघ्नतुः; T1 विनिघ्नतुः (sio). — After 21, the sequence of D2 is: 24^{ab}, 25, 23^{ab}, 24^{ab}, 22, 23^{ab}, 26.

22 For S1 K1 D2 cf. v. 1. 19, 21. — ^j S 'नित्य'. — ^k Ks 'यात्रा च.

23 For D2 cf. v. 1. 21. — ^l S1 K1 भयात्सर्वैः.

24 For D2 cf. v. 1. 21. — ^m Ko. 1. 4 B (except Bs) Da M 'गो (Da गौ) रक्षया. — ⁿ S1 K1. 4 N1 विस्त्रस्तः. — ^o S1 K1 Ms-s 'संपूर्णाः; V1 'संचय'. — ^p Ko M

(except Ms) बभूवोऽग्रः; K2. 3 सं (Ks प्र) बभूवोऽग्रः; Ks भूर्ध्रुवौ चोऽग्रः; N1 सर्वभूतोऽग्रः; Ts G3-5 बभूव ह्यग्रः; G1 भूर्ध्रुवोऽग्रनिः; G2 बभूवुर्ध्रुवदर्शनाः.

25 For D2 cf. v. 1. 21. — ^q K2 B (except Bs) Da D2. 4 दुष्प्रेक्ष्यं (K2 Da1 D2 'क्षं) चाभवत्तदा.

27 Before 27, N3 ins. 1. 203. 1^{ab}, repeating it in its proper place. — ^r S1 दृष्ट्वा (for जित्वा). S जित्वा दैत्यौ (by transp.). — ^s K2 N1 निवासम्.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. S1 K1-4 N3 B1. 3. 5 Da. 5 Ms. 5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn D1 204 (Das 209); D4m 219; Ds 160; T1 216; Ts G1. 4 170; G2 167; G3 171; G6. 6 M 169. — S'loka no.: Da1 Dn Ms 27. — Aggregate s'loka no.: Dna 7657.

203

1 S1 K1. 3 S om. उवाच. — ^t S ते चैव पः.

2 ^u Ko यत्तद्विद्याः. G1 'जग्मुः कृतात्मनो जितक्रोधा जिते'. — ^v S जग्मुश्च (Ms. 5 'स्ते) कृपयान्विताः.

4 ^w S विष्णुर्. — ^x Bs Ms. 6. 7 तथागिरः. — ^y K2 N2. 3 B D शक्र (for धर्म). — ^z N2. 3 B D (except Ds) पारमेष्ठ्याः. Ko. 8 Ds तथा प्रह्लाः; Ks तथा बुधाः; N2. 3 B Da Dn1. 2 D1. 4 तथर्षयः; Dns D2 द्विर्षयः.

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राभिर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा बालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोर्भोस्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्वे एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्वे एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६

यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयदर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

C. 1. 7692
B. 1. 211. 14
K. 1. 231. 14

5 a) Ko.2.3 B_{5.6} Da D₁ वालिखिल्या; K₁ बल^१.
— b) Ś₁ Ko.1 मापप्रस्था; N₁ तपःसिद्धा; S सोमपाश्र्व
— c) K₃ B_{3m} D_{2.5} 'श्रैव विमू^२'; K₄ 'श्रैवाग्निमू^३'; N₁
'श्रैवातिगू^४'; B₆ 'श्रौक्षाश्च शृणयः (sic); Da 'श्रौ (Da₁
'श्रौ)क्षाः शृल्यश्च (Da_{1m} Arjp as in text); S 'श्रैवाज-
मीढाश्च. — d) D₅ तेजोयुक्तास्. M (except M₅) तथैव च
(M₅ *inf. lin.* तपस्विनः as in text). — e) N_{2.3} V₁ B
D उपागमन्.

6 ^a) K₂ N₂.s V₁ B D (except D₅) 'गम्य ते दीनाः'.
— ^d) S₁ K₀.s N₁ V₁ B₅ D₅ D₁ सर्व एव शः; T
G (except G₁) 'मेवाशः'.

7 a) Śī K (except K₂) D₅ यथा वृत्तः; N Vī D₁
D_{1.2} यथा हृतं. Śī K₁ यथा तेषां; V₁ यदा चैव; B (except
B₅) यादृशं च; G₁ M यथा चेष्टं (G₁ M₅ 'ष्टा). — b) K₂
यथा येन; D₅ कृतं वृत्तं. — After 7^{ab}, D₄ (in brackets)
M read st. 3, 5-8, repeating them in their proper
places. — c) Śī Ko. 4 निवेदयन्; K₂ V₁ आवेदं. Śī
K_{1.2} ततः सर्वे. K₃ G₁ M₅-8 दयंत तत्सर्वे. — d) Śī K₁
चाखिलेन; N₁ निखिलेन. Śī K₄ D_{4.5} G₅ पितामहं.
— e) Śī K₁ देवाश्च ते सर्वे. G₁ M देवाश्च ते सर्वे.

8 ^a) Ś₁ K₁ B₅ देवर्षयः सर्वे; G₁ M देवाश्च ते सर्वे.

— १) Ś1 K1 Ds 'महमवोचयन्; B1.० 'महमवेदयन्.
9 १) G1 वित्तमस्रत्र श्रुत्वा. — Ś1 K1 om. १^०-11^१!
— १) T3 G2-1 इति (for इव). — १) K1 सु; N B
(except B5) Dn D1.2 च (for वि-).

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). — " K2 ततो वर्ष-
 " K2 अय; G1 M तु (for च). — " Ko. 4 N1 Ds
 आदिदेश; V1 संदिदेश. — " Ko. 8 प्रार्थनीयैव; K1 येति;
 N1. 3 Dn D1. 2 'येका; S 'येन. — ' K2 परंतप; K2. 4
 महामते; Ds पितामहः (for महातपः). S रूपेण स्त्री-
 ल्यान्मवीत्.

11 Śī Kī om. 11^{ab} (of. v. l. 9). — °) Ko. 2. 4. Nī
 B₂ पुरस्कृत्य. — °) B₂ अभिहित. T G (except G₁) वै
 (for च). — °) T₃ G [S]पि च तां; M स च तां (M
 चेतसा). — °) N₂ Dn D_{1.2} पुनः पुनः; D₂ सुयत्नतः.
 12 ^{ab} V₁ यद्भूतं किंचित् (by transp.). — °) K₂
 समानीय. K₁ रत्नभूतं. — °) K₂ D₂ तत्र तत्र; N₂ V₁ B
 (except B₂) Dn D_{1.2} तत्तदत्र; T₃ G₂₋₄ यत्तद्यद्वात्. K₂
 N₁ V₁ B (except B₂) D_{1.2.4} स विश्वकृतः; Dn स
 विश्ववि (Dn₃ 'जि)त्. B D (except D₂) जैव (for जलि)

13 a) $K_{2,3} \tilde{N}_{2,3} B D$ (except D_5) चैव (for चापि).

C. 1. 7002
B. 1. 211. 14
K. 1. 251. 14

तां रत्नसंघातमयीमसृजदेवरूपिणीम् ॥ १३
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूषि च मनांसि च ॥ १६
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
पितामह उवाच ।
गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।

प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९
नारद उवाच ।
सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
प्राञ्चुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्तद्वृषयोऽभवन् ॥ २१
कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— १) K₁ G₂₋₄ गात्रे न्यवेदयत्; T₁ G₁ M गात्रेष्व(M₈ न्य)योजयत्. — १) V₁ स (for तं). B₈ रूपसंघात'; T₈ G₂₋₄ रत्नं सवेनारीणां.

14 १) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ D₈ महता च (N₁ D₈ सा) प्रयत्नेन. — १) T₈ G (except G₁) 'प्रतिमा भुवि.

15 १) Ś₁ तस्य नः; M₈ 7 न तस्यां. — १) K₄ नियुक्तां; N₁ न युक्तां; N₂ 8 V₁ Bsm Dn D₄ 5 नियुक्ता; D₂ न युक्ता. K₂ दृष्टवान्दृष्टिः. S निर्मितं (T₁ G₁ M निर्मितं) सर्वगात्रेषु. — १) K₂ V₁ B (except B₈) D₁ 4 दिवौकसां; N₁ निरीक्षितुं. S य(G₁ त)त्र दृष्टिर्न सज्जते (T₈ G₂₋₄ यदृष्टं न विसृज्यते).

16 १) K₁₋₈ N₂ B D (except D₈) G₁ कामरूपा. — After 16^{ab}, S ins.:

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।
प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।
कान्तत्वं सर्वभूतानां स्वश्रियानुपमं वपुः ।
सा तेन वरदानेन कर्तुंश्च क्रियया तदा ।

— १) V₁ सर्वरूपाणां.

17 १) K₁ उपानीय; V₁ समुद्धृत्य; D₁ T G (except G₁ 2) समादाय. — १) K₂ D₁ रत्नादा(D₁ 'न्या)दाय निर्मिता; K₄ रत्नानां विश्वकर्मणा. — १) K (except K₁) N₂ BD M₈ (by corr.) 'तमेति तत्तस्याः (Ko. 8 नामास्याः). — १) Ko. 8 तत्तश्चक्रे. — After 17, N (except Ś₁ K₁) ins.:

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्चलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।
D₁ (marg. sec. m.) cont.:

2005*

नारद उवाच ।

ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।
उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś₁ om. उवाच. Ko. 4 ब्रह्मा उ'; K₁ N₁ D₈ S ब्रह्मा. — १) T₁ देवार्थे तु तिलो'. — १) G₁ M₈ 8 विलोभनं.

19 १) T₈ G₂₋₄ दर्शनीयानां. — १) Ś₁ 'कृते तथा; B₈ M₈ 'कृतेन च; T₁ G (except G₁ 4) 'कृते च वै. — १) K₂ अन्योन्यस्य; T₈ G (except G₁) 'न्यं च (G₂ 6 तु). V₁ कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18^d).

20 Ś₁ K₁ S om. उवाच (T₈ G₂₋₄ om. the ref.). — १) B₈ S (except G₂ 2, 6) नमस्कृत्वा. — १) Ś₁ K₁ मंडले. Ś₁ K (except K₂) पूर्व; N₁ सर्व; T G सा वै (for तत्र).

21 K₂ N₁ D₁ (hapl.) om. 21^a-22^b; Ś₁ K₁ om. 21^d-22^e. — १) T₈ G₂₋₄ सर्वत्र ऋषयो.

22 K₂ N₁ D₁ om. 22^{ab}; Ś₁ K₁ om. 22^{abc} (of. v. l. 21). — १) Ko N₂ 8 V₁ B (except B₈) D₄ कुर्वत्या तु; Dn₁ n₂ D₄ कुर्वत्यास्तु; S कुर्वत्यां (G₂ 'त्या) तु. N₂ B₁ Dn₂ D₂ S तदा (for तया). S (except M₈) तस्यां (for तत्र). — After 22^{ab}, D₁ (marg. sec. m.) T G (except G₁) ins.:

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्गुणीकृत्यावतिष्ठताम् ।
— १) M₈ 8 ब्रह्मा (for इन्द्रः). — १) Ś₁ प्रत्यवासिताः; K₁ प्रत्यवस्थिताः; K₂ च व्यवस्थितौ; Cd as in text. S धैर्यं त्यक्त्वा व्य(G₂ 'प्य)वस्थितौ (G₁ प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठितौ).

23 १) T G (except G₁) 'कामस्य रुद्रस्य. — १) K₂

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
 पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
 गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
 महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
 एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
 तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
 तथा देवचक्रायानामृषीणां चैव सर्वशः ।

मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
 तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
 गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्ययः ।
 कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
 तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
 सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३०

C. 1. 7710
B. 1. 211. 32
K. 1. 231. 34

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ. 2. 8 B D (except Ds) गतया; S गतायां. N B Da Dn
 Ds तथा; Ds तथा; S ततः (for तदा). — °) B D Ts
 Gs. 1 Ms (after corr.). 6-8 'पद्माक्षं' (Bsm 'पद्मान्तं', and
 'ग्रं; Bsm as in text); T1 G1 'पद्माक्षि; G2 Ms (before
 corr.). 5 'पद्माक्षं; Gs. 6 'पद्माणि; Cd Arjp 'पद्माग्रं.
 — °) Ts G2-4 Ms निःसृतं दक्षिणं (by transp.); Gs. 6
 पश्चिमं निःसृतं; Ms-8 दक्षिणं निवृत्तं.
 24 Ks (hapl.) om. 24^{ab}; Gs. 6 transp. 24^{ab} and
 24^{ad}. — °) Ś1 K1. 2 Ñ1 परिवर्तिन्त्याः; Ñ. 2. 8 V1 B D
 (except D1. 4) Gs. 6 परिवर्तित्या; Ts G1-4 M परिवर्तित्यां.
 T1 पृष्ठतश्चैव गच्छन्त्यां. — °) K1 पश्चिमं निर्गतं; Ts Gs. 4
 निःसृतं पश्चिमं (by transp.); Gs. 6 दक्षिणं निःसृतं. — Ś1
 K1 Dn1 G1 (hapl.) om. 24^{ad}. — °) Ñ V1 B Da Dn3
 Ds. 4 Ms गतया; T G2-4 Ms-8 गतायां. Ko om. 24^{ad}-
 25^a. — °) K2 Ms निःसृतं चोत्तरं; Bs उत्तरं चाभवत्; D1
 चोत्तरं निःसृतं.

25 Ko om. 25^a (cf. v. 1. 24). — °) K2 अग्रतः
 पृष्ठतस्ततः; Ks Ñ. 2. 8 B D (except Ds) M पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रं.
 — °) S रक्तानां च वि. — °) Bs सर्वशोभं.

27 °) G1 M ततो देव. — °) K2. 3 Ñ. 2. 8 B D
 (except Ds) महर्षीणां च; Ts G1-4 Ms. 5 ऋषीणां चापि.
 M सर्वतः. — °) T G1-4 Ms. 6 अपि (for अभि). Ñ. 2. 8 Dn
 चाभ्यवर्तत; Ñs B Da D1. 2. 4 त्वभ्यवर्तत; Ds तानि वर्तत.

28 °) D1 गात्रेषु पतिता. — °) Ñ. 2. 8 B D (except
 Ds. 6) M (except Ms) दृष्टिस्तेषां (by transp.). — °) Ms
 'मेव देवानां.

29 °) Ko. 2-4 Ñ V1 B D गच्छन्त्या तु; K1 G1 Ms. 6-8
 'त्यां तु; T G2-6 Ms 'त्या च. K (except K1) Ñ. 2. 8 B D
 T G2-6 Ms तथा; V1 Ms. 6-8 ततो; Gs. 2 तथा (for तदा).

K2. 3 Ñ. 2. 8 B D (except Ds) transp. देवाः and सर्वे
 (in °). — °) D1 G1 M चैव महर्षयः. — °) Ś1 कृतमेव
 तु तत्कर्म.

30 °) K2 Ñ. 2. 8 B D (except Ds) तस्यां तु (K2 D1
 स) (for तु तदा). — °) K2 D1 लोकान् (for सर्वान्).
 — °) K2 सपिगणान्. V1 तदा; D1 तथा (for च तान्).
 — After 30, D1 (marg. sec. m.) T G (except G1) ins:
 2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानवब्रीच पितामहः ।

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव' (for
 आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यलंभ (followed by
 सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-3 Ñs B Da Dn1. n3
 D1. 2. 4 Ms. 5 (all om. the sub-parvan name) mention
 only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान. — Adhy. name: Ko. s. 4 Ds
 तिलोत्तमोत्पत्तिः; Ms. 5 तिलोत्तमनिर्माणं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dns 210; Ds. 220; Ds
 161; T1 217; Ts G1. 4 171; Gs 168; Gs 172;
 Gs. 6 M 170. — S'loka no.: Dn1 Dn 32; Ms 37.
 — Aggregate s'loka no.: Dn2 7689.

204

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ś1 जितव्ययौ. — °) V1
 Bs एकाग्रं (for अग्रग्रं). T G2-6 त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा;
 G1 M (except Ms) जित्वा त्रैलोक्यमन्ययौ.

2 °) Ds नर'; Gs सर्व'; Ms नागराक्षसपक्षिणां. — °)
 Ś1 Ko. 1. 3 Ds पुष्टिमुपा.

3 °) B Dn3 D1. 2. 4 Gs प्रतियोद्धारः. — °) V1
 निरुद्यमौ. T1 गतौ; Ts G2. 3. 5. 6 ततो; G1 M (except Ms)
 तथा (for तदा). — °) = 5^d. T G (except G1) 'ते

२०४

C. 1. 77/1
B. 1. 212. 1
K. 1. 222. 1

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
 कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
 देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
 आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
 यदा न प्रतिपेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
 निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमराविव ॥ ३
 स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
 पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
 अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
 यथेप्सितेषु देशेषु विजहातेऽमराविव ॥ ५
 ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।

पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
 दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
 वरासनेषु संहृद्यौ सह स्त्रीभिर्निपेदतुः ॥ ७
 ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
 गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
 ततस्तिलोचमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
 वेपमाक्षिसमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
 नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
 शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
 तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
 दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
 तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

यथामरौ.

4 Ks Mr.8 (hapl.) om. 4-5. — °) Ś1 K1.8 N1
 V1 Ds गंधैश्च माल्यैश्च (by transp.); Ks गंधैश्च भक्षैश्च; Gs
 माल्यैराभरणैः. — °) Ks माल्यैर्भोज्यैः; N V1 B (except
 B1) Da Dn भक्ष (Da2 Dn1. ns 'क्ष्य)भोज्यैः. Ks तथैव च;
 N B Da Dn2 D1.2.4 सुपुष्कलैः. — °) T G (except G1)
 विविधैरन्यैः. — °) Ko Ds मुदमवापतुः.

5 Ks Mr.8 om. 5 (of. v. l. 4). — °) Ko.8 N V1
 B D Ts G (except G1) अंतःपुर. Ś1 Ko.1.4 वरोद्याने;
 N1.8 Ds महोद्याने. — °) Ks N2.8 B D (except Ds) G1
 Ms.8 पर्वतेषु वने. — °) = 3°. Ś1 'तेमरौ यथा; Ko.4
 N1 V1 Ds 'ते यथामरौ (of. 3°).

6 °) Ks N2.8 B D (except Ds) प्रस्थे (for पृष्ठे).
 G1 महच्छिला. — °) Ś1 मार्गेषु; K1 B1.8 S सालेषु (Ms-8
 सर्वेषु); Ds शैलेषु. — °) Ds विहर्तुम्. Ko.4 N1 Bs
 D1.8 उपजग्मतुः.

7 Ks om. 7. — °) T1 Gs.8 सर्वभोगेषु; Ts Gs-4
 'भूतेषु; G1 'भोज्येषु. — °) N1.8 B1.8 D1.2.4 Gs तत्र
 वै; N2 V1 Bs Da Dn तादुभौ; G1 सर्वशः. — °) Ks N
 V1 Bs Dn D2.4.5 G1 M निपीदतुः (N1 'तः).

8 °) Ko.2.4 N V1 B D (except Da) 'नृत्याभ्यां.
 — °) K1.2.4 Ds उपतिष्ठत; N1 उपतिष्ठति. S (except
 T Gs Ms) 'तिष्ठन्तः स्त्रियः. — °) N2 Dn प्रीत्या समुपज.

— After 8, Ds marg. sec. m. ins.:

2008* नामापि तस्याः संहारं विकारं च करोति वै ।
 किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोच्छासितं प्रभो ।
 रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
 किं नु नारी छलयति सुरक्ता तु सुलोचना ।
 मुनेरपि मनो वश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
 प्रसन्नं कान्तिजननं संध्येव शशिमण्डलम् ।
 मनः प्रहायन्तीभिर्मर्दयन्तीभिरप्यलम् ।
 महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्भिर्वाचलाः ।

9 °) T G (except G1) तस्मिन् (for तत्र). — °) Ds
 पुष्पं विचिन्वती. — Ks Ts Gs (hapl.) om. 9°-10°.
 — °) Some MSS. वेशम्. N2 Dn साक्षिसम्; T1 Gs.2.5.6
 आदीसम्; Cd आक्षिसम् (as in text). Ś1 K1 T1 Gs.8 आदाय.
 10 Ks Ts Gs om. 10° (of. v. l. 9). — °) Ds 'तीरे
 स्वागता सा. Ko.8.4 Ds तान् (for सा). — °) Ko.1.8 N
 V1 B D (except D1.2.4) G1.5.6 M (except Ms)
 प्रचिन्वती. — °) Ś1 K1 Ts Gs-4 यत्रासाते.

11 °) G1 तौ पीत्वा परमं पानं. — °) Ś1 मदनारकलो;
 K1 मदेनाकुलचेतनौ; V1 मदसंरकलो. — °) Ś1 K1 दृष्ट्वा
 तु तां. — °) Ko.4 Ds कामातौ सं.

12 °) Ks N2.8 B D उत्थाय; N1 उभौ; V1 उपेत्य (for
 उत्पत्य). Ś1 K (except K1) N1 आसने. — °) D1 Gs
 सं (for सा). Ks 'तुस्तौ च तां स्त्रियः. — °) Ś1 K1

उभौ च कामसंमत्ताभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे तां करे सुभ्रुं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरैर्मर्दैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
नैषा तव ममैपेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७
तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवाकौ नमश्च्युतौ ॥ १९
ततस्ता विदुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०
ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२
आदित्यचरितांल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

C. 1. 7735
B. 1. 212. 24
K. 1. 222. 24

*संपन्नौ; D₁ संयातौ; D₂ Ts G₁₋₄ M (except Ms) संतसौ;
T₁ G₂ संयुक्तौ. — ^a) Ś₁ K₁ कामयतश्च; K₂ B₂ D₂ S
प्रार्थयतां. B₂ स्त्रियं.

13 ^a) K₂ सुन्दः; D₂ शुभ्रे; S (except G₁) क्रूरः.
— ^b) K₂ तदा (for सुन्दो).

14 ^a) K₂ प्रसादमत्तौ; D₂ दानप्रमत्तौ. B₂ वरदानेन
संमत्तौ. — ^b) K₂ B₂ पौरुषेण; D₂ परमेण (for औरसेन).
— D₄ marg. sec. m. ins. after 14^{ab}: T G, after 14:

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्तौ सुहुसुहुः ।

दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।

वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्दं जिघृक्षती ।

गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतुः ।

[(L. 3) T₁ G₁₋₂ शुचिस्मिता (for जिघृक्ष).]

15 ^a) V₁ तैस्तैर; D₁ एभिर्; T₁ एव (for एतैर्). K₂
मदोन्मत्तौ. — ^b) B₁ भ्रुकुटीमुखौ; T₁ कालचोदितौ. — ^c)
Ś₁ अयोधतुः; K₁ अयुध्यतां (for अयोचतुः).

16 Da Dn₁ (hapl.) om. 16^{ab}. — ^b) D₄ अपि (for
अभि). — Ś₁ K₁₋₂ (hapl.) om. 16^{cd}. — ^c) Ts G₂₋₄
सुपा तव ममैवेयं. — ^d) B₁ D₄ अपि (for अभि).

17 ^a) K₂ N₁ V₁ D₂ G₂₋₆ ममैवेति. Ts G₂₋₄ M एषा
मम ममैवेति. — ^b) Ko N₂₋₃ B₂ D (except D₁) ततस्तौ.
— After 17^{ab}, N₂ B₁₋₃ D (except D₂) ins.:

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतचेहसौहृदौ ।
— ^c) Da गदे तीव्रे. — ^d) K₄ अथ गृह्णतां; G₁ Ms-3
अभ्यगृ. K₂ N₂ B D (except D₂) Ts G₂₋₆ सं(G₂₋₆
सु)गृह्णीतासुभौ तदा (G₂₋₆ द्वि तौ).

18 ^a) K₂₋₃ N₂₋₃ B D (except D₂) प्रगृह्य च (for
तौ प्र). — ^b) M (except Ms) तस्यां. N₂ B₂ D
(except D₁₋₂) तस्यां तौ कामनो. — ^c) Ś₁ K₁ N₁
प्रजघ्नतुः; V₁ B₂ Da₁ वि.

19 ^a) K₂ N₂₋₃ B D (except D₂) G₁ Ms. 5 अव(Da
एव)सिक्तांगौ.

20 ^a) Ś₁ तदा; K₂ B₁₋₂ सह (for स च). Ś₁ K N
V₁ B₁ Da Dn₁₋₂ D₁₋₂ तथा. — ^b) K₂ N₂₋₃ B₁₋₃ Da
D₄ मत्सर्वाः; K₂₋₄ N₁ V₁ B₂ S (except Ms) मत्सर्वे.
— ^c) K₂₋₃ N₁₋₂ V₁ B (except B₂) Da₂ D₁₋₄ कंषिताः;
S शंकिताः.

21 ^a) G₂ सर्वदेवैर्. N₁ नरर्षिभिः. Ś₁ K₁ सह देव-
महर्षिभिः; K₄ सह देवर्षिभिस्तदा. — ^b) N₂ B₂ Dn
D₁₋₂₋₄ पूजयंश्च.

22 ^a) K₂ N₂ V₁ B D (except D₂) छन्दयामास. Cd
cites छन्दिता. T₁ G₁ Ms साय; Ts G₂₋₃ Ms-3 सा च (for
सा तु). — ^b) Ś₁ K₁ (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K₁
हि); K₂ N₂ V₁ B D भगवान्प्रपितामहः (D₂ ब्रह्मणा
प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा. — N₂ V₁ B₂₋₃ om.
22^{cd}. — ^c) N₁₋₂ B₂ D (except D₁₋₂) वरं दिव्युः स.
B₁ तत्रैषा; B₂ वै चैनां; T G (except G₁) तत्रैतां.

23 ^a) N₂ V₁ B D (except D₁₋₂) भाविनि (B₂
भारत); S तेजसा. — ^b) Ś₁ सुदृष्टां; M सुदृष्टां; Cd सुदृष्टां
(as in text). Ś₁ K₁ Da तां (for त्वां). K₂ सा
सुप्रहृष्टा त्वं; N₁ सा तु प्रहृष्टा त्वां; Ts G₂₋₄ सा तेन
दुष्टत्वां; G₂₋₆ तेषु जातेषु दुष्टत्वां. — ^c) T₁ G₁₋₂ Ms-3

G. 1. 7735
B. 1. 212. 25
K. 1. 222. 25

इन्द्रं त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थं संकुट्वावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्याभितौजसः ॥ २७
द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

नाहरिष्यति; Ts G₂.s आहरि'; Ms.s न हरि'. K₂ वशे
चैव करिष्यति.

24 Before 24, T₁ G₁.s M ins. नारदः. — ^a) Ś₁
Ko. 1.4 Ds वरान्. N₁ Ms-s प्रादात् (for दत्त्वा). — ^c) Ś₁
K₁ इन्द्रं त्रैलोक्यराज्याय.

25 Before 25, K₂.s N₂.s V₁ B D (except Ds)
ins. नारद उ'. — ^b) Da 'न्वेकधारिणौ. — ^c) N₁ V₁ B₁.s
Dn D₁.s G₁ 'त्तमार्थ.

26 ^{ab}) K₂ transp. स्नेहात् and सर्वान्. Ś₁ Ko. 1.3
N₂.s B₂ D (except Ds) 'सत्तमाः; K₄ 'सत्तम. — ^c) Ś₁
K (except K₂) Ds वो न (Ko. 3.4 Ds न वो) विरोधः
स्यात्. — ^d) Ds कुरुष्व. — ^e) Ms-7 प्रीतिमिच्छथ.
— After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 Ś₁ K₁. 2.4 S om. उवाच. — ^a) K (except K₂)
N₁ Ds सुरर्षिणा. — ^b) K₂ ते चान्योन्यं; B₂ तेन्योन्यस्य;
Ds ततोऽन्योन्यं. G₂ M समाहिताः. N₂.s B₁.s. 6 Da Dn
D₁. 2.4 तेन्योन्यवशमागताः. — ^c) B₂ G₁ M तस्य विप्रर्षेत्.
— ^d) D₄ 'स्य महौजसः. — After 27, D₄ (marg.
sec. m.) S ins.:

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकल्पमा ।

28 ^a) S च (for नः). Ś₁ K (except K₂) N₁ Ds
नः समा (Ś₁ समा) सीनं (K₂. 4 'सीनः); N₂ V₁ B (except
B₁) D (except D₁.s) नः सहासीनान्. — ^b) Ko. 3.4 Ds
योमिलक्षयेत्; S यो वि (Ms.s 'पि) दक्षे. — ^c) K₂ स वै;
G₂ स ह; M ततो. T G₂-1. 6 वै मासान्; G₁ Ms-8 मासानि;
G₂ मासान्वै; Ms.s मासान्स (for वर्षाणि). — ^d) K₂. 4 S
पञ्चचारी.

29 ^a) Ś₁ K₁ कृतेः; N₁ Ds T G (except G₁) कृते
च. — After 29^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।

— ^a) K₄ T G₂-8 नारदोऽभ्यगमत्. Ś₁ K (except K₂)
N₁ Ds महानृपिः; B₂ महामतिः; G₂ महायुतिः. G₁ M
निर्ययौ तु शुभे काले इन्द्रप्रस्थं महातपाः.

30 ^{ab}) Ś₁ स (for तैः). B₁.s M (except Ms)
समयं. V₁ समये राजन् कृते. Ko. 2.8 D₁.s नारदनोदितैः;
N₁ 'चोदितः. — ^c) G₁ M येन भेदं न जग्मुस्ते. — ^d) T
G₂-4 तथा; G₄.s यथा (for तदा). Da D₄ अन्योन्येन च
भारत. — After 30, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।

काले च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जनमेजय ।

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan: Ko राज्यलम्ब (followed by
सुंदोपसुंदोपाख्यान); T₁ संभव. Ś₁ K₁-4 N₂ B Da
Dn₁.n₂ D₁. 2.4.5 Ms.s (all om. the sub-parvan name)
mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it Ko. 1 N₂ D₁. 2.5
Ms add समाप्त. — Adhy. name: Ko. 4 पाण्डव (K₄
'चानां) समयः; K₂ पाण्डवानां प्रतिज्ञा. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dns 211; D₄m 221; D₂ 162; T₁
218; Ts G₁. 4 172; G₂ 169; G₃ 173; G₄.s M 171.
— S'loka no.: Dn 31; Ms 33. — Aggregate s'loka
no.: Dn₂ 7720.

205

1 Ś₁ K D₂ S om. उवाच (Ko om. the ref.).

3 ^a) K₂ ततः सा तैश्च; B₂ Da D₁ T G₂-1 अनुयातैश्च.
N₁ अनुयातैः पंचभिश्च; D₂ अनुयातैश्च वीरैश्च. — ^b) Ko
transp. सह and पञ्चभिः. N₁ साध्वी-वै पतिभिः सह.
— ^c) N₁ V₁ नारोर्भोगवती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
 तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
 वभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
 ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
 वभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
 वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
 अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
 कस्यचित्त्सकराः केचिज्जहुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
 ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६

ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
 प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
 ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वान्नैर्विलुप्यते ।
 शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
 ब्राह्मणस्य हते चोरैर्धर्मार्थं च विलोपिते ।
 रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
 रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
 तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
 श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
 आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
 स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
 तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

C. 1. 7755
 P. 1. 213. 14
 K. 1. 282. 14

4 °) Da Ds धर्मेण. — °) K (except K2) व्यचरन्;
 T G (except G1) वभूवुः (for व्यवर्धन्). — °) G3
 गुणान्विताः.

5 °) Ś1 K (except K2) Da Cd निवेशने; Ds
 निवेशनात् (for विशां पते). — °) K2 N2.3 B D (except
 Ds) transp. केचित् and जहुः. K1.2 Ds Ms गां; G1 तां.
 Ś1 गां जहुर्; G2 आजहुर् (for जहुर्गा). T1 जहुर्धनमरिंदम
 (for °).

6 K4 om. 6°-7°. — °) K1 T1 आगत्य. — °) N1.2
 B1.6 Da Dn1.2 D1.4.5 उदक्रोशस्त; T1 तदाक्रोशत. Dn3
 D2 'क्रोशस्तमाविशत.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — K4 om. 7^{ab} (cf. v.
 1. 6). — °) B5 नीयते. Ts G2-4 रौद्रैर (for क्षुद्रैर).
 — °) Ts G (except G1) Ms प्रपृष्ट. K2 N3 V1 B2.3.6
 Da D1.2.4 वोद्य विषं; N1 विषयादस्या; N2 B1 Dn
 चासद्धि; Ds G2 Ms.5.7 वोसद्धि; T1 नोसद्धि. — °) N2
 Dn Ds अभ्यधावंत; B5 अभिरक्षत; T G (except G1)
 अभिधावंति.

8 °) K1 'स्य हि तद्वाजन्; K4 B1.2.5 Ds T G 'स्याग्रम';
 N2 B6 Dn D1.2.3 Ms 'स्य प्रशातस्य; Cd as in text.
 — °) N2 Dn प्रलुप्यते; G2.6 विलुप्यते; Cd as in text.

— °) Ś1 K1 'भिमपति; K2.4 N1.2 B1.6 Dn D1.2.4
 'भिमपति; K2 N3 V1 B5 Da 'निपद्यते; K3 'भिमपति; B5
 'वपद्यते; T G3-6 'तिमन्यते. G1.2 M अभि(G1.2 Ms
 अधि)तिष्ठति (Ga Ms.5 'ष्ठति)जंबुकः (G2 Ms.5 'काः). Cd
 cites क्रोष्टा. — After 8, K2.4 N V1 B D (Da om.
 line 2) ins.:

2015* अरक्षितारं राजानं बलिपद्मागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ।

[(L. 1) N1 रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) K4
 नृशंसं (for समग्रं). N3 V1 B1.6 Ds पापकारि. K4
 समग्रमलहारकं.]

9 °) S 'शौ च विलोपितौ (Ms 'घातितौ). — °) Ś1
 Ko.1.4 Cd हस्तधारणं; N1 V1 Ms शस्त्रधारणं; N2 Da Dn
 हस्तधारणा; Ds शस्त्रधारणा; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं 'ड' (resp. वैशं').
 — °) A few MSS. 'न्यासे. — °) Ś1 Ko.1.4 N Dn
 D1.2.5 नृशंसं (for तस्य). — °) G2.6 तानि शुश्राव यान्याह.

11 °) N (except Ś1 K1) transp. च and एव. S
 K1 N1 V1 तत्रास्ते.
 12 °) K2 N V1 B2.6 Dn D2.4 Ms संप्रवे. — °) N1

G. 1. 779a
B. 1. 212. 14
K. 1. 228. 14

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।

अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैः पिणः ॥ १९
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छंश्च (T₈ G_{1.4} M₈ 'च्छन्स) पाण्डवः. — °) M₈-s वै (for तैर्). — °) D_{1.2} D_{1.2} 'कंदेन तु; T G₄ 'कंदने च; G_{2.3.5.6} 'कंदेन च. — °) B Da D_{1.2.4} चित्तयानः सुदुः.

13 °) T₈ G₂₋₄ हस्मिन्. — S transp. 13^{ad} and 14^{ab}. — °) N₁ अश्रुसं; S आश्रम. Ko. 3.4 चास्य. — °) K_{1.8} N₈ B₈ निश्चितं; K_{2.4} N₂ V₁ D_{1.1.2} D₄ S निश्चयः.

14 N₂ om. 14^a-16^b. S transp. 13^{ad} and 14^{ab} — °) N₈ V₁ D_{1.2} M₈-s उपप्रेषणं; T₈ G₈-s उपप्रेषणं; Cd as in text. — °) K₂ N₁ T₁ G₁ यदस्य. S₁ K₁ भवतो; M_{2.5} रुवतो. — °) G₁ अस्य (for अद्य).

15 N₂ om. 15 (of. v. l. 14). — °) B₈ अनाशत्वं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — °) K₂ 'कं प्रति रक्ष'; N₈ 'कं चाप्यर'; B_{1.3.5} 'कमपर'; B₈ Da 'कं स्यादर'; D_{1.2} 'कं च स्वर'; S 'कं स्यादधर्मजं. — °) K₂ अप्रतिष्ठति; K₄ प्रतिष्ठति; N₈ B (B₈ m as in text) D_{1.2.4.5} प्रतिष्ठितश्च (B₈ m प्रतिष्ठितश्च); Cd as in text. — °) N₁ अधर्मश्च बहुभवेत्.

16 N₂ om. 16^{ab} (of. v. l. 14); M₈-s om. 16^a-17^d. — °) S₁ K₁ अनाष्टस्य; K_{2.4} N_{1.3} V₁ B D अनाष्टस्य (D₈ अनाष्टस्य). S₁ K₁ N₈ V₁ B₈ D_{1.2} तु; T G (except G₁) एव (for च). — °) K₄ N₈ B सुमहान्; V₁ Da D_{1.2.4} सुमहन् (for नृपतेर्). — °) N₂ V₁ D_{1.2} M₈ मयि (for मम). S₁ K (except K₂) N_{1.2} V₁ D_{1.2} चैवानृतं.

17 M₈-s om. 17^{ab} (of. v. l. 16). — °) G₁ 'प्रवेशाद्. N₁ B_{1.3} च (for तु). — After 17^{ab}, N ins.:

2016* सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ।

[S₁ K₁ दशने (for धर्षणात्).]

— °) B₈ D_{1.1.2} M₈ वै; Da वो (for वा). Ko. 3.4 महानद्य. — °) K_{2.4} N_{1.3} V₁ B₈ D (except D_{1.2}) गमनं (for मरणं). S₁ K₁ वनवासोपि वा मम; G₁ M₈ वनवासो भवेन्मम (= °). — °) S₁ Ko. 3.4 N_{1.2} D_{1.2} G₁ M 'रस्य विनाशेन; K₁ 'रस्य विनाशो वा; T G₈-s 'पि नाशात्तु; G₂ 'पि नाशक्तुं (sio). — °) K₂ प्रशस्यते.

18 °) G₁ युधिष्ठिरः (for धनं). — After 18^{ab}, K₂ ins.:

2017* सुखमाच्छाद्य निविडमुत्तरीयेण वाससा ।

— °) K₂ अंतः प्रविश्य; G₁ अभिप्रं; M₈ inf. lin. अनापृच्छ्य च. — °) K₂ N₈ B₈ s Da D_{1.2.4} आमंश्य च; V₁ आपृच्छत. T₁ G₁ M अभिवाद्याश्च निःसृतः; T₈ G₂₋₄ अभिवाद्य गुरुं स्थितं; G_{5.6} अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 °) V₁ धनुरायस्य. — Before 19^{ad}, S ins. अर्जुनः. — °) S₁ K₁ यावत्पापा धनैः.

20 °) N₁ D_{1.2.4} दूरं. K₁ न दूरतो गताः क्षुः; K_{2.4} V₁ B (except B₈) Da न दूरानुगताः क्षुः; T G अदूराध्वगताः क्षुः (G₁ दूराद्वतः क्षुद्रास्ते); M₈ दूरं भजंति न क्षुद्राः; M₁ न दूरभाजिनः क्षुः; M₈-s न दूरं भवतः क्षुः. — °) Ko N_{1.2} B_{1.6} D (except D₈) गच्छावहे सह; K₂ 'च्छाम वै स'; N₈ V₁ B₈ 'च्छाव वै स'; B₈ 'च्छाव चैव ह; T₈ G₄ (by corr.) 'च्छाव तैः स'. M₈ तावद्यास्यामि तत्र वै. — °) Ko. 3.4 N₈ D_{1.1.2} D₈ यावन्नवर्तः; K₂ यावदापादया. — °) N (except D_{1.1} D₄) चौरः. G₁ M चोरहस्तगतं धनं.

21 M₈-s om. 21-22. Before 21, T G ins. वैशः. — °) B₈ सोवस्य. — °) S₁ Ko वर्मी; K₁ चर्मी (for धन्वी). S₁ Ko. 4 चर्मी; K₂ N₈ B D (except D_{1.2}) खड्गी (for वर्मी). S₁ K (except K₂) शरीः; N₁ समं (for रथी). Ko. 3.4 रथी (for ध्वजी). — °) S₁ विध्वंसि; Ko. 2.3 N

ब्राह्मणस्य उपाहत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
सोऽभिवाद्य गुरुन्सर्वास्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
गुरोर्नुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्पणा कृता ॥ २८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनानुधमालभे ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

C. 1. 7775
B. 1. 213. 30
K. 1. 233. 30

V₁ B₁ Da₁ Dn_{1.2} G_{5.6} Ms₅ विध्वंस्य तान्. K_{1.4} B₅
Da₂ D_{4.5} T₃ G_{1.2.4} विध्वंस्य तान्. Many MSS. चौरान्.
— ^a) K₄ स तिर्जिल्य; B₅ Da Dn₃ D_{2.4.5} विनिर्जिल्य. S₁
‘त्य धनं च तत्.

22 Me-3 om. 22 (of. v. l. 21). — ^a) S₁ K₂ N₁
D_{1.2} G_{1.4} (by corr.) ‘गन्धसुपा’; K₀ B_{1.3} ‘गन्धसुपावर्त्य’;
K₁ ‘गन्धसुपादाय’; K_{3.4} B_{5.6} ‘गन्धसुपावृत्त्य’; N₃ Dn D₁ ‘गं
समुपावृत्त्य’; N₃ ‘गन्धं स्वमादाय’; V₁ Da ‘गन्धसुपाकृत्य’; D₅
‘गं समुपावर्त्य. — ^b) K₄ N₁ V₁ B D T₃ G₄ (by corr.)
प्राप्य; Cd (?) पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After
22^a, K₂₋₄ N₁ V₁ B D ins.:

2018* तत्तत्तद्गोधनं पार्थो द्रवा तस्मै द्विजातये ।
— ^a) S₁ K₁ पुरीं; K₂ N₁ V₁ Da Dn₃ D_{1.2.4} पुनर्.
— ^a) S₁ K₁ परंतप; K₂ N₂ Dn T₃ G (except G₁)
धनंजयः.

23 Before 23, T₁ Me-3 ins. वैशं. — ^a) S₁ K₁
G₁ कुरुन् (for गुरुन्). — ^b) K_{0.4} N₃ Dn_{1.2} D₅
सर्वैश्चाप्यभिनन्दितः; K₃ D₁ तैश्चाभिप्रति’; N₃ तैश्चैव प्रति’.
— ^a) D₂ धर्म (for व्रतं). K_{0.3.4} N₃ व्रतमादिश मे प्रभो.
24 ^a) K (except K₁) N₁ V₁ B D ‘दर्शने; T G
(except G₁) भवतो दर्शनात्. S मम (for मया).

25 ^a) T G (except G₁) वाक्यमब्रवीत्. — T₃ G₄
om. 25^ader. — ^a) K₂ चाथ; K₄ Da Me-3 राजा; D₅
वाचं (for वाचा). — ^a) D₅ ‘तैः सज्जमानसः; G₁ शोकार्त्सं-
सज्ज’. — ^a) V₁ Da D_{1.2} इत्युत; S (T₃ G₄ om.) अब्रवीत्
(for अच्युतम्). — After 25, K_{2.4} N_{2.3} B D G_{1.2} ins.:

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वचः ।

26 ^a) K₂ सत्यं; G₂ तत्तत् (for मत्तः). K₂ N₁ V₁
B₃ S मम (for अनघ). — ^a) K₁ T G ‘प्रवेशं; K₂ अंतः
प्र’. — ^a) N₁ D_{1.5} T G₂₋₄ M (except Ms) मम प्रियं.
— ^a) D_{1.2} तदनुप्रदयामि.

27 ^a) S ‘प्रवेशेन. — ^a) T G ‘लोपकृत् (G₁
‘लोपतः).

28 ^a) V₁ महाभाग. — ^a) V₁ न हि धर्मविलोपो’.
— ^a) K N_{2.3} B_{1.6} Da₁ Dn ते (for मे).

29 S₁ K₁ S अर्जुनः; N₁ धनंजय उ’. — ^a) K₂
transp. न and व्याजेन. N₃ Me-3 अ’ (for न). Ms
भजेत् (for चरेत्). — ^a) T₃ G₂₋₄ तस्माद्; M’ त्याज्याद्
(for सत्याद्). V₁ G_{1.2} विचरि’; Ms-3 हि चलि’. — After
29, K₄ ins.:

2020* क्रियते स्वीकृते राज्ञ हि चेदात्मना व्रतम् ।
मिथेत सेनुश्चाधर्मोऽप्ययशः प्रामुयां महत् ।
while T G (except G₁) ins.:

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
भवदाज्ञामृते किंचिन्न कार्यमिति निश्चयः ।

30 S₁ K (except K₀) Da₂ S om. उवाच. — ^a) K₃
N₂ Dn ‘नुज्ञाय. — ^b) K_{0.3.4} N₂ B₅ Dn_{1.2} वनचर्या’.
T₃ G (except G₁) ‘योद्दिदीक्षि’. — ^a) T G₂₋₃ मासानां;
G₁ M मासानि (G₁ Ms₅ ‘दिदु). — ^a) N₂ Dn ‘सायानुज’.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव’ (for
आदि’). — Sub-parvan: S₁ K_{0.3.4} N₃ B_{1.5} Da

२०६

वैशंपायन उवाच ।

तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
 अनुजगुर्मुह्यमात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
 वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
 चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सुताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
 कथकाश्चापरे राजञ्जमणाश्च वनौकसः ।
 दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ३
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
 वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
 रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
 सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
 पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।

स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
 तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
 कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
 निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
 अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८
 तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
 कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
 कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
 शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
 तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
 अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
 तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dn1. n2 D1. 2 Ms. 5 अर्जुन (Dn1. n2 om.) तीर्थयात्रा; B5 D5
 अर्जुनवनवास; T1 संभव. — *Adhy. name*: Ko. 4 अर्जुन-
 प्रयाण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2
 212; D1m 222; D5 163; T1 218; T5 G1. 4 173; G2
 170; G3 174; G5. 6 M 172. — *S'loka no.*: Da1 Dn
 Ms 33. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7753.

206

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — ^a) K
 (except K4) D1. 5 T5 G2-8 Ms तं प्रयातं; D2 तं च यातं;
 M6-8 प्रजावतं. Ś1 K1 महाभागं.

2 N3 om. 2^a-3^d. — ^a) Ś1 दक्षाश्च; Ś1m K2 शुद्धा^a
 (1 gloss); K1 देवा; K5 मोक्षाय; N2 Dn D4. 5 भैक्षा; V1
 मौना; B5 मौला; D1 शुचयश्च; D2 लोका; T1 श्रेष्ठा; T5
 G1 भौक्षा; G1 सर्वे च; G2 क्षौमा; G2. 6 मोक्षा; Cd Nilp
 as in text. ❀ Nil: चौक्षा इत्येव मुख्यः पाठः। ❀ M6-8
 योगयुक्ताश्च भगवन्. — ^d) V1 श्रौताः; M6-8 भक्ताः (for
 सूताः). Ś1 Ko. 1. 4 N1 D5 कास्तथा; G2 ग्निकोत्तमाः.

3 N3 om. 3 (of. v. l. 2). — ^a) Ś1 K1 एककाः; G1
 श्रद्धकाः (for कथकाः). Ś1 च परे; K1 च परं. Ś1 K1
 जगमुः (for राजन्). — ^b) Ko Dn श्रव; K5 अपराश्र; N1
 प्रव; V1 चार; D5 श्राव; M5. 5 ब्राह्म. — ^c) B1. 3 ये
 चान्ये. — ^d) K2. 3 B (except B5) D4. 5 कथयन्ति
 द्विजोत्तमाः.

4 ^b) V1 कुरुनन्दनः. — ^a) Ś1 K1 छतः; TG (except
 G1) पृथक्. B5 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः.

5 ^b) Da D1 काननानि सरां. — ^a) V1 सागरान्य-
 बुदांश्चैव.

6 ^a) Ś1 K (except K5) N1. 2 V1 Dn M6-8 अपि च
 (for चैव). T5 G2. 1 'नि गत्वा पार्थस्तु. — ^b) K2. 3 N3 B
 Da D1. 2. 4 कुरुनन्दनः (for भरत). — ^c) N2 Dn 'द्वारमा-
 श्रित्य. — ^d) M5 निवासम्.

7 ^a) T1 G1 transp. तत्र and तस्य. B5 तत्र (for
 तस्य). — ^b) Ś1 K1 'गुह्य; N2 Dn1. n2 'गुह्य. — ^d) Ś1
 K (except K5) प्रथमो (for प्रवरो). Ś1 K1 रथः; N2. 3
 B D हि सः; M5 बली.

8 ^a) G2 बहुभिः (for कौन्ते). — ^c) D1. 2 G1
 विप्राश्च; D5 'णां.

9 ^a) T G2-3. 6 प्रणीय; G1 प्रज्वाल्य. — ^b) Ś1 K1
 N1 'लितेषु परेषु च; K2 'तेष्वपरेषु च; Dn5 D1. 2 'तेष्वनलेषु
 च. D5 हुतेषु ज्वलनेषु च. — Ś1 Ko (hapl.) om. 9^a.
 — ^d) S निरंतरं.

10 ^a) M5 transp. विद्वद्भिः and नियतैः. Ś1 K1
 Dn5 G2 सत्पथः; N3 सद्भते; V1 सद्भते; B5. 6 Da D1. 2. 4. 5
 T5 G2. 4 सत्पथे. — ^c) T1 'भेतितरं राजन्. — ^d) K5
 कृतात्मभिः.

11 ^b) Ko. 4 N2 V1 Dn S (except M5) पांडवर्षभः;
 N1 भरतर्षभः.

उचितीर्षुर्जलाद्राजन्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२
 अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
 अन्तर्जले महाराज उल्लूपा कामथानया ॥ १३
 ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
 कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमाचिते ॥ १४
 तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्भुताशनः ॥ १५
 अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
 प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
 कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७

उल्लूपुवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यासि दुहिता पार्थ उल्लूपी नाम पन्नगी ॥ १८

साहं त्वामभिपेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
 दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणासि मूर्च्छिता ॥ १९
 तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
 अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमसि स्वयंवशः ॥ २१
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
 अनुतं नोक्तपूर्वं च मया किञ्चन कर्हिचित् ॥ २२
 कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
 न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्या भुजंगमे ॥ २३

उल्लूपुवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेयं यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C. 1. 7793
B. 1. 214. 24
K. 1. 234. 24

13 °) $\tilde{N}1$ सुपचिष्टो; V1 अवकृष्टो. — °) K2 D1 S
 महाबाहुः. — °) K1 $\tilde{N}1$ .s B3m.s Da D2.4 काममानया.
 — After 13, Ds ins.:

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वैश्वं नीतोऽयं पाण्डुनन्दनः ।

14 °) $\tilde{N}2$ B Da Dn1.n2 T G (except G1) M2.s
 'हितः. — °) $\tilde{S}1$ K1 हवने; $\tilde{N}1$ भवनं. $\tilde{N}1$ 'चितं.

15 °) K1 Da2 D4 अतृप्यद् (for अतृप्यद्).

16 °) T3 G2.4 च (for स), and स (for तु).
 — °) K2.s $\tilde{N}3$ B Da D1.2.4 तेजस्वी; $\tilde{N}1$ कौरव्य (for
 कौन्ते). — °) K2.s $\tilde{N}3$ B Da D1.2.4 वाक्यमेतदभाषत
 (K2 D1.2 'तदुवाच ह).

17 Before 17, G1 M2-s ins. अर्जुनः. — °) $\tilde{N}1$ V1 B
 Da Dn1.n2 D1.4 (before corr.) भाविनि. — °) K2.4
 V1 B2.s Da D1.2 T G (except G1) कस्यायं. Ko.1.s
 $\tilde{N}2$ .s V1 B1(m as in text).s Dn D1.2.4 M सुभगे.
 — °) $\tilde{S}1$ K1 $\tilde{N}1$ कन्यका; K2.s $\tilde{N}2$ .s V1 B1.s.s Dn1.n2
 D2.4 T3 G (except G1) वारमजा.

18 $\tilde{S}1$ K1-s S om. उवाच. — °) T G2-4 तस्यापि; G1
 तस्यास्ति; G2.s M2 तस्याहं. $\tilde{S}1$ Ko.1.4 $\tilde{N}1$ .s V1 Dn
 D1.2.5 राजन्; K2.s $\tilde{N}3$ B Da D4 वीर (for पार्थ).

19 °) Da अहं; T3 G2.4 सा हि. — °) $\tilde{S}1$ Ko.4 V1
 'तीर्णा. S सरिद्रां (for समु). — °) $\tilde{S}1$ कौरव्य (for
 कौन्ते). K2.s $\tilde{N}2$ .s B (except B2) D हृष्टैव पुरुषव्याघ्र
 (B2 D1.2 'घ्न). — °) Ko.4 $\tilde{N}1$ .s V1 Dn S 'नाभिमुच्छि';

K2.s $\tilde{N}3$ B Da D1.2.5 'णासि पीडिता; D4 'नाभिपीडिता.
 20 °) Ko.s स; K2 V1 B3m D2.4.5 तत् (for तां).
 $\tilde{S}1$ Ko.1.3.4 'मुदितां; K2 $\tilde{N}2$ .s V1 B1.s.s D 'ग्लपितां; $\tilde{N}1$
 'प्रहितां; B2 'प्रसितां. — °) K2.s B2.s Da D1.2.4 पांडु
 (for कुरु). — °) $\tilde{S}1$ K1 अर्जुनानंद. — °) $\tilde{N}2$ आत्मनो-
 नव. K2 प्रमदानां मनोहर.

21 $\tilde{S}1$ K1.3 S om. उवाच. — K2 om. 21; G1 om.
 21^a-23^b. — °) S (except M2; G1 om.) 'मासिकं.
 — °) K2 $\tilde{N}3$ V1 B2.s Da D1.2.4 निर्दिष्टं; $\tilde{N}1$ M2.s
 संदिष्टं; T1 संदिष्टो; T3 G (G1 om.) चादिष्टो.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — °) $\tilde{S}1$ K1 ब्रह्म
 (for जल). — °) V1 D2.4 तु (for च). Ko.4 $\tilde{N}1$ Ds
 G2 अ($\tilde{N}1$ ना)नृतं चोक्तपूर्वं च. — °) Ko Ds किल न (for
 किञ्चन). K2.s $\tilde{N}3$ B Da D1.2.4 मया जानु वरानने (D4
 कथंचन); K4 न मया किल कर्हि.

23 G1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — °) $\tilde{S}1$ $\tilde{N}2$ .s
 Dn मे; D2 यद्; G2.s.s.s M2-s च (for तत्). T2 G4
 नानृशंसः (for 'तं तत्). K1 कथं तच्चानृतं न स्यात् (by
 transp.). — °) S (except G2; G1 om.) चैव (for
 चापि). — °) G2 शीर्षं; G2.s सिध्ये' (for पीड्ये). $\tilde{S}1$
 न पीड्येत च मे धर्मः; V1 न च मे विद्यतेधर्मः. — °) K2
 $\tilde{N}3$ V1 B (except B1) D (except Dn) M2 कुरु
 (for कुर्यां).

24 $\tilde{S}1$ K1 S om. उवाच. — °) K1 'हं तु कौन्तेय.

C. 1. 7800
B. 1. 214. 25
K. 1. 234. 25

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्त्रं धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९

प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुपित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— °) T₈ G₂₋₄ तथा. S हि (for च). — G₈ (hapl.) om. 24^d-25^e. — °) Ś₁ आचष्टवान्. T G₂₋₈ प्रभुः (for गुरुः).

25 G₈ om. 25^{a-b-c-d-e} (cf. v. l. 24). — °) K₁ G₁ वर्तमानं; K_{2,4} N₁ V₁ D₁ T G₈₋₈ 'माना; M_{8,6,7} 'मानां. N₁ अन्योन्यं वर्तमानानां. — °) T₈ G₂₋₄ सुतां (for आत्मजां). — °) N₈ अत्र (for नो). Da D_{1,2,4} अत्र (for ऽनु). — °) K_{0,8,4} N_{2,8} B₈ D_n D₈ M₈ द्वे (for नो). S (G₈ om.) 'मासिकं.

26 After 26^{a-b}, K₁ ins.:

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृतं धर्मरिरंसया ।

एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शकलीकृतः ।

द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।

— °) N_{2,8} D_n D_{4,8} S कृतवान्; V₁ D₂ कृतं च. — °) Ś₁ तत्र; K₁ न च; K₂ इति; N₁ नात्र; G₈ अयं (for अत्र). Ś₁ दुष्यते; D₈ S लुप्यते (cf. 27^d). — After 26, T₁ G (except G₁) ins.:

2024* त्वया कामप्रचाराय प्रेरितं न हि यन्मनः ।

तस्मात्तव प्रत्यवायो युज्यते न हि कुत्रचित् ।

27 K₂ (? hapl.) om. 27. — °) D₈ दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26^d.

28 °) Ś₁ यद्यप्यत्र च. K (except K₂) N_{1,8} V₁ D₈ चाप्यत्र; T₈ G₂₋₄ चाप्यथ; G_{1,8} M₈ चाप्यस्य. — °) T₁ G (except G₁) M₈ तु (for च). — °) K₁ transp. दत्त्वा and प्राणान्.

29 °) K₂ N_{2,8} B D (except D₈) च भज (for

भजस्व). — °) N₁ V₁ व्रतं (for मत्तं). — °) T₈ G₂₋₄ अद्य (for मां). K_{1,8} N₁ V₁ B₈ T₁ G₁ अवधा°.

30 °) N₁ प्रमदानां (for प्राणदानान्). — °) M₈ कुरु (for चर). M_{8,8} अनुव्रतं; M₇ असांप्रतं.

31 °) K₀ दीनामनाथां; T₁ 'नातीश्व; T₈ G₂₋₄ 'नाया हि; G₁ 'नंधाश्व; G_{8,6} M 'नाथाश्व. — °) T₈ G_{2,4} परिरक्षया हि. — °) N₁ 'भ्येस्य; T₁ 'भ्येति. — °) K_{0,8,4} सु; T₁ अति- (for च).

32 °) K₁ त्वां चातिका°; N_{2,8} B D (except D₈) G₈ त्वां चाभि°. — °) N₁ D_{1,2} तत्कुरुष्व. T₈ G₂₋₄ transp. कुरु and मम. — °) M₈ प्रसादं (for सकामां).

33 Ś₁ K (except K₀) S om. उवाच. — °) G_{2,4} (before corr.) 'वांस्रया किरीटी स (hypermetrio).

34 °) T₈ G₂₋₄ उपित्वा च प्रता°. — After 34^{a-b}, Da (marg. sec. m.) S ins.:

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।

इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् ।

while D₈ ins.:

2026* प्रभातेऽभ्युपितोल्लप्या प्रापितः स्वं निवेशनम् ।

— °) V₁ उत्थितोऽभ्युदिते सूर्ये; S विमलेऽभ्युदिते सूर्ये. — After 34, K (except K₁) ins.:

2027* आजगामार्जुनो धीमान्गङ्गाद्वाराश्रमं प्रति ।

while S ins.:

2028* निश्चक्राम तदा पार्थः स्वमेव भवनं शुभम् ।

[M °र्थः शुभं भवनमुत्तमम्.]

K₄ (om. line 4) ins. after 2027*: N_{2,8} D_n D_{2,4},

२०७

वैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
 प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
 अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
 भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्छौचमात्मनः ॥ २
 प्रददौ गौसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ३
 हिरण्यचिन्दोस्तीर्थं च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
 दृष्ट्वान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४

अवतीर्थ नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
 आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्ट्वान्कुरुसत्तमः ।
 नदीं चोत्पलिनीं रम्यामण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
 नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
 महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
 एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमात् ।
 आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

C. 1. 7820
 B. 1. 215. 9
 K. 1. 235. 9

after 34:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परित्यज्य गता साध्वी उल्पी निजमन्दिरम् ।
 दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
 साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Colophon om. in Dn1. — Major parvan: T3 G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K N3 B D
 (Dn1 om.) Ms. 5 अर्जुन (Ś1 om.) तीर्थयात्रा (B5 वनवास);
 T1 संभव. — Adhy. name: Ko. 2.4 उल्पीसमागमः; D5
 उल्पागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn3 213; Dm 223; D5 164; T1 219; T3 G1.4
 174; G2 171; G3 175; G5.6 M 173. — S'loka no.:
 Dn Ms 35. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7789.

207

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — °) K2.3
 N2 B (except B5) D (except D1) च (for तु). M5
 ततः (for तु तत्). — °) Ś1 Ko.4 N1 D5 पार्थिवः; K1
 पांडवः (for भारत). — °) K1 D5 T G (except G1)
 त्पार्थिवः.

2 °) T1 G1.5.6 वनः; T3 G2.4 वादः; M7 पदः.
 — °) Some MSS. वसिष्ठस्य; T G5.6 M (except M5)
 गविष्ठस्य. G2 प्रविष्टं चापि पर्व. — °) T1 भृगुनंदे; T3
 G2.6 तीर्थे; G1 कुंदे; M तुंदे. B5 पुः; T1 G1.5.6 M तु
 (for च). N1 S (except G3) कौरव्यः. — °) Ś1 K1

चमादितः.

3 °) K2.3 N3 B D (except D5) सुवहूनि च भारत;
 V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणाः (G2 Ms. 6-8
 'णां). — N3 om. 3^a-5^b. — °) Ś1 Ko.1.4 D5 प्रददौ; D2
 S (except G2.5) सोऽददात्. A few MSS. कुरुसत्तमः; V1
 कुरुनंदनः. K2 संदिदेश कुरुत्तमः.

4 N3 om. 4 (cf. v. l. 3); G1 (hapl.) om. 4^a-6^b;
 K1 Ms (hapl.) om. 4^a. Ms-3 read 4^a-6^b after 1.
 208. 11 — °) Ko.4 D5 Ms-3 स्त्रीयेषु; N1 विद्वतीर्थे च;
 T G (G1 om.) M3 स्त्रीयानि. — °) Ś1 Ko.4 D5
 भरतसत्तमः. — °) K3 N1.2 B D पांडव (D5 भरत)श्रेष्ठः;
 S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4); N3 om. 5^a (cf. v. l. 3).
 For Ms-3 cf. v. l. 4. — °) D1 कुरुश्रेष्ठो. — °) Ś1
 Ko.1.4 V1 पार्थिवः (for भारत). — °) G5 पुरुषर्षभः.
 Some MSS. र्षभ.

6 G1 om. 6^a (cf. v. l. 4). For Ms-3 cf. v. l. 4.
 — °) A few MSS. पूर्वण. — °) A few MSS. सत्तमः.
 — °) B5 द्विष्यां (for रम्यां). — °) S नैमिषं.

7 Ś1 K1.4 om. 7. — °) Ko.3 नन्दां चापरनन्दां; K2
 N1 D1 नन्दां परमनन्दां; D5 G2 नन्दां च परनन्दां.

8 °) K1 N2 Dn D2.4 transp. सर्वो and तीर्थो.
 — °) Ś1 Ko.1.4 प्रपश्यन्सरितस्तथा. — °) Ś1 K1 प्रवणान्;
 N1 प्लवनं. D1.2 ब्रह्मन् (for कुर्वन्). — °) S धनं ददौ
 (G1 ददौ धनं). N2 Bm D (except D1.2.5) च नाः
 (for वसु).

G. 1. 7320
B. 1. 215. 9
K. 1. 235. 9

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
राजा प्रभंकरो नाम कुले *अस्मिन्वभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

9 °) K₂ N₂ B D (except D₅) S (except M₈)
तीर्थं (for पुण्या). — G₃ om. 9°-10°. — °) N₁
पुण्यानि (for सर्वाणि). — °) K₂ N₂ B₁ D₁ D₁ D₁ D₁
T₃ G₂ 4 पुण्या (for तीर्थं). — °) S₁ K₀ 1.4 N₁ D₅
transp. धनं and ददौ. S (G₃ om.) पुनः (for ततः).

10 G₃ om. 10^{ab} (of. v. l. 9). — °) S₁ K₀ 1 D₅
कलिङ्गराष्ट्रेषु; K₂ N₁ V₁ B₁ 8 D₁ 2 T₁ G₁ 6 M
(except M₈) द्वारे तु; T₃ G₂ 4 द्वारेण. — °) K₂ T₁ G₁ 2
M₈ 5 *नुज्ञाप्य.

11 °) K₁ N₂ B₁ 8 वीरैः; G₂ 4 शूरैः. — °) N₂ B D
(except D₅) यत्र (for येन). S₁ N (except K) M₈ सागरः.

12 °) N₁ D₅ तीर्थान्यायत. — °) N₂ B₀ D_n D₄
हर्म्याणि; B₁ 8 D₁ 2 T G (except G₁) वनानि.
— °) Some MSS. प्रेक्ष्य. — After 12, D₄ (marg.
sec. m.) S ins.:

2030* शूर्पाकारमथाहुल्य सागरानूपमाश्रितः ।

[M₂ 5 *कारमतिक्रम्य. G₁ *मागतः.]

13 °) K₀ 1.8 B₁ 8 D₁ D₅ D₁ महेंद्रं; K₄ माहेंद्र-
— After 13^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2031* गोदावर्यां ततः स्नात्वा तामतीत्य महाबलः ।

कावेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।

स्नात्वा संपूज्य देवांश्च पित्र्यं ऋषिभिः सह ।

[(L. 2-3) D₄ T G₂ 6 अथासाद्य (for समा) and
सुनिभिः (for ऋषि).]

— °) N मणिपूरं.

14 °) S₁ K₁ transp. सर्वा and तीर्थं. — After
14^{ab}, T₃ G (except G₁) ins.:

2032* अथ त्रयोदशे मासे मणलूरेश्वरं प्रभुम् ।

— °) N मणिपूरे. — After 14, D₄ (marg. sec. m.) T

G (except G₁) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वास्त्रजमकल्मषम् ।

धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विशेषतः ।

द्विजराजऋषीणां च धार्मिकाणां महीतले ।

कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मविदुत्तमम् ।

D₄ (marg. sec. m.) cont.: K (except K₁) D₅ ins.
after 14:

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 °) K₂ चारुहासिनी. — K₂ om. 15°-16°.

16 K₂ om. 16^{ab} (of. v. l. 15). — °) S एव (for
च). S₁ तं *रोहा. — °) S₁ K₁ चैव भामिनी; D₅
चारुहासिनी. — °) B₀ m D₂ तस्याः स्वपितरं ज्ञात्वा;
D₁ तस्याः पितरं गत्वाथ; T₃ G₂ 4 *स्य महात्मानं; M₈ *स्य
महाराज. — °) S₁ K N₁ D₅ आचख्यौ (K₂ अन्नवीत्); N₂
D_n D₄ अवदत्; N₈ संजल्पत्; B अजल्पत्; B₀ m D₁ 2
व्यज्ञपत्. — After 16^{ab}, N₂ D_n D₁ 2.4 ins.:

2035* देहि मे खल्विमां राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।

तच्छ्रुत्वा त्वत्रवीद्वाजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् ।

उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

[(L. 1) D_n D₁ 2 स्वसुतां (for खल्विमां).]

— S₁ K₁ om. 16°. — °) D₅ *वाच तथा रा; G₃ *व
महाराजा. — °) V₁ शास्त्रपूर्वम्.

17 Before 17, S ins. चित्रवाहनः. — °) K (except
K₁) N₂ D_n D₄ M₈ प्रभंजनो; N₈ D₅ T G M₈ 3 प्रभाकरो.

— °) S₁ कुलेप्यस्मिन्; K₀ 2.4 N₁ *ले ह्यस्मिन्; K₁ M₈ *ले
तस्मिन्; K₂ N₂ 8 V₁ B D T G M₂ 6-8 *लेस्मिन्तं (all
avoiding the hiatus in different ways). — °) S₁ K
(except K₂) N₁ D₅ सपुत्रः. — °) S₁ K ततोऽङ्गत् (K₂
सुदुष्करं); N₁ D₅ तदाङ्गुतं; T₁ सुरोत्तमं; T₃ G₂ 4 M₂ 5 च

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
तेषां कुमारः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
एतच्छुलकं भवत्वस्याः कुलकृजायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥ २२
स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३

C. 1. 7837
B. 1. 215. 13
K. 1. 225. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमं; G1.6 स चोत्तमं; G6 च चोत्तमं (sic).

18 °) Ś1 Ko.1.4 Ds M3.5 चैव (for तेन). — °) K2.3
Ñ2.8 V1 B D देवदेवः पिनाकश्च (Ñ2 V1 Dn1.n2 'द्यत्');
Ñ1 तापितोभून्महेश्वरः; S प्रणिपत्य प्रणम्य (M3 प्रसाद्य) च.
— Ñ1 om. 18^{ad}. — °) K2.3 Ñ2.8 V1 B D (except
Ds) पार्थः; S तात (for तेन). — °) Ñ2 B Dn D1.8 देवदेव.

19 °) Ñ3 स च तस्मै वरं प्रादात्. — °) Ko.3.4 Ñ1
एकं हि; V1 एकं वै (for एकैकं). S एकप्रसवजं कुलं.
— °) M6-8 एकतः. M6.8 प्रसवात्. Ñ1 ह्यसाद्. — °)
V1 भविष्यति (for भवत्यस्मिन्). Ñ1 ततः; G2 M6-8 तदा.

20 °) T G transp. सर्वे and पूर्वे. Ś1 K1 समः; T1
इह; G1 अभि- (for मम). — °) K4 T3 G2-5 च (for तु).
G1 transp. तु and मम. K2.3 Ñ2.3 B D (except
D1.2.5) एका (K2 एषा) तु (Ñ2 Dn च) मम कथ्येयं.
— °) Ś1 'स्योत्सादनी; K1 'स्योत्सादि'; V1 T G1.4 M3.5.7
'त्पादिनी. K2.3 Ñ2 B D (except D1.2.5) भृशं.

21 °) Ñ B D अयं (for इयं). — °) K2.3 Ñ2.3 V1
B (B1m as in text) D (except Ds) पुरुषर्षभ (cf. 21^{ad}).
— After 21^{ad}, Ñ1 Ds ins. 2036*. — °) Ś1 K1 पुत्रं
(for हेतुं). — °) V1 संस्कृता; T G2-4 'मिता; G5.6 'मता.
Ś1 K2.4 Ñ1 M पुरुषर्षभ. N (except Ś1 K1) ins. after
21 (Ñ1 Ds, after 21^{ad}):

2036* तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ।

22 °) Ś1 K1 भवत्यस्याः; T G3-6 'त्वस्यां; M6-8
भवेत्तस्याः. — °) Ś1 transp. कुलकृत् and जायतां. K2
अयं; K4 D1 S इति (for इह). — G1 om. 22*-23^{ad}.
— °) S (G1 om.) भारत (for पाण्डव).

23 G1 om. 23 (cf. v. 1. 22). — Before 23, G2 ins.
वैशं. — °) Ś1 Ko.1.4 Ñ1 transp. कन्यां and तां. K3
कन्यां तु परिगृह्य; T3 G8-6 स तां कन्यां प्रगृह्य. — After
23^{ad}, S (except G1) ins.:

2037* मासे त्रयोदशे पार्थः कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— °) G2 शयने (for नगरे). — °) K1 त्रिचतुः- (for
त्रिहिमाः). K2 Ñ2.3 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.4
तिस्रः कुंतीसुतः समाः (Nilp हिमाः); Ñ1 कौन्तेयश्च समाख्यं;
S (G1 om.) मासांस्त्रीन्स तथा सह. Cd cites त्रिहिमाः
समाः (as in text). — After 23, Ñ2 Dn D1.2.4 ins.:

2038* तस्यां सुते समुत्पन्ने परिव्रज्य वराङ्गनाम् ।

आमङ्ग्य नृपतिं तं तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Ś1 K Ñ3 B Da Dn1.n2
D1.2.4.5 M3.5 अर्जुन (Ds om.) तीर्थयात्रा (B3 'वनवास); T1
संभव. — Adhy. name: Ś1 Ko.1.3.4 Ds चित्रांगदालंभः
(K4 'लाभः; Ds अर्जुनस्य चित्रांगदालाभः). — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn3 214; D1m 224; Ds
165; T1 220; T3 G1.4 175; G2 172; G3 176; G5.6
M 174. — S'loka no.: Dn 27; M3 26. — Aggregata
s'loka no.: Dn3 7816.

208

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — °) Ko
Da Dn3 समुद्र. — °) D1 पुरुषर्षभ; some MSS. 'र्षभ.
— °) K3 B1 Da D1.2 T3 G3.4 स (for सु). — °) T G
(except G1) रहितानि (for शोभिं). — After 1, M6-8
read 1. 207. 4*-6^b!

2 G1 (hapl.) om. 2. — °) T3 G4 वज्रयन्त्रिच. Ś1
K1 D1 G2.3 च; Ñ1 हि (for स्म). — °) Ñ2 B1 Dn D2.4
transp. पञ्च and तत्र. Ś1 K1 यत्र (for तत्र). K3 Ds
सु; Ñ2 B1 Dn D2.4 स्म; T3 G2-4 च (for तु). — °) Ś1
Ko.1 हि; V1 च (for तु). Ñ1 संकीर्णानि च; B3 Ds
आकीर्णानि तु; B3 D (except Ds) M5 अवकीर्णानि; T3

२०८

C. 1. 7899
E. 1. 216. 1
K. 1. 236. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।

अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्त्रिभिः ॥ १

वर्जयन्ति स तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।

आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात् तपस्त्रिभिः ॥ २

अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।

कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।

भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३

विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।

दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४

तपस्त्रिस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।

तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।

अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।

जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७

ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।

विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८

अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।

निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९

स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।

उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेन बलिनां वरः ॥ १०

उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।

वभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।

दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११

तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G₂-4 M₈. 7. 8 अवतीर्णानि. Ko. 4 तान्यासन्; K₂ तानि स्युः;
M₆-8 यत्रासन्.3 °) Ś₁ K₁ कारंधमप्रः; Ko. 2 कारंधमप्रः; N₁ कर्वधंसंघः;
D₁ करं; D₂ G₂ करंधमप्रः; T₁ कारंक्रमं प्रः; T₈ G₂-8
करंधमंभुवं चैव; M₈ 'समं प्रः; M₈ 'धर्मं प्रः. — °) D₅
'मेधपरं. N₂ B₁ Dn₁. 2 D₁. 5 तत् (for यत्). T₁ 'मेधं
च पंचमं; T₈ G₁. 8. 4 'मेधं च यरफलं. — °) K₁. 2 T G₂-3
भरद्वा. Ko D₅ यत्; K₈ N₂. 3 V₁ B (except B₅) Dn
D₁. 2. 4 तु (for च). M₈ 'स्य तीर्थानि. — °) K₄ परं (for
महत्). T₁ पापप्रशमनं महत्; M₈ पापप्रशमनानि च.
— After 3, N ins.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ।

[K₁. 2 V₁ B₅ कुरुनन्दनः.]4 K₂ om. 4^a-5^b. — °) N₁ 'क्तान्यभिल'. — °) M₈
भारत (for पाण्डवः). — °) D₅ तानि वर्ज्यानि; G₂
वर्जनीयानि. — °) N₁ प्राणिभिर. Ś₁ धर्मवादिभिः;
D₁. 2 तत्त्वदर्शिभिः; T₈ G₂ 'पत्त्रिभिः; M₈ 'चारिभिः. G₁
मुनिधर्मार्थबु.5 Ś₁ (hapl.) om. 5; K₂ N₁ om. 5^a (of. v. 1. 4).
— °) N₈ B₅. 6 Da D₁. 2 कुरुसत्तमः. — °) S एतानि.— °) K₁ धर्मवादिः; N₁ धर्मचारिः; V₁ B₅ ब्रह्मचारिः; T₈
G₂ ब्राह्मणादि.6 Ś₁ K₁ S om. ऊचुः. — °) T₁ इह (for च). T₈
G₂-4 भक्षयन्ति (for हरन्ति च). — K₂ (hapl.) om. 6^a-7^b.— °) N₁. 2 B₁ Dn D₂. 4 M₈ ततः (for अतः). D₅
एवाभिवर्ज्यते. — °) K₁ D₅ T G₁-4 M₂. 5 कुरुसत्तम.7 K₂ om. 7^a (of. v. 1. 6). — Ś₁ K₁. 3. 4 S om.
उवाच. — °) N₁ 'त्वा वचः पार्थो. S श्रुत्वा तु वचनं तेषां.— °) K₁ (before corr.) तपोधनात्; M₈-8 तपस्त्रिभिः.
— °) K₁ V₁ 'ष्टुं भरतसः; K₂ दुष्टानि कुरुस.8 °) K₁ द्वौपदं (for सौभद्रं). — °) K₂. 3 N₂. 3 V₁
B D (except D₅) T G (except G₁) सह (for तरं).
Ko. 4 N₁ B₁ D₁. 2. 5 वीरः.9 °) Ko D₅ स्थितमंतर्जले महान्. — °) K₂ N₁ V₁ B
D जग्राह चरणे ग्राहः. — °) S द्वापमोक्षाय भारत.10 °) V₁ जलेचरः; M₈-8 जलेशयः. — °) M₈ महाराज
(for महाबाहुः).11 °) Ś₁ K₁ V₁ T₈ G₂-4 उत्कृष्ट; K₄ आकृष्ट; N₁
उरिक्षसः; Cd as in text. K₂. 3 N₂. 3 V₁ B Da Dn D₁. 4
transp. तु and ग्राहः. T₈ G₂. 4 तद् (for तु). Ś₁ स

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३

नार्युवाच ।

अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।

आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृशं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्धुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशक्तकुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

C. 1. 7890
B. 1. 216. 21
K. 1. 256. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D2 T1 जग्राह (for तु ग्राहः). — १) Ś1 हि (for सः). Ko N1 T G2-5 M5 तपस्विना; D5 G1 M3 तरं.

— १) G1 M5 मनोहरा.

12 ०) Ko.4 S 'हुततमं; D5 'हुतमिदं.

13 Before 13, S (except G1 M3.5) ins. अर्जुनः.

— १) G1 M3.5 चापि. K2 B (except B1) D (except Da1 D5) G5.6 M3.5 'चरि. Ś1 Ko.1.3.4 N1.3 V1 कुतो वा जलचारिणी. — ०) G5.6 त्वं (for च). — ४) Ś1 K1 N1 हसि (for पुरा).

14 Ko.4 D5 स्त्री ड; N2 Dn D2.4 वर्गोवाच; T G M3.5 स्त्री; M5-3 अप्सरा (for नार्युवाच). N. B. In this instance neither Ś1 or K1 om. उवाच; both read the ref. exactly as in text! — ०) K2 हि (for स्मि). Ś1 Ko.1.4 N1 D5 'रा हसि कैतेय. — १) Ś1 Ko.1.3.4 N1 V1 D5 'निवासिनी; N2.3 B5.6 Da Dn D1.2.4 M 'विहारिणी; T5 G5 इष्टारण्य. — ०) K2 N3 अहं; B5 कान्ता (for इष्टा). — ४) Ś1 K1 वर्पा; Ko.2-4 V1 वर्पा; N1 बुद्धा; B5 वर्दा; D5 T5 G M3.5 वंदा; T1 नंदा; M5-3 विंदा.

15 ०) Ś1 K1 'श्च तत्रान्याः; G1 'श्चतुर्थान्याः. — ०) Ś1 समं (for सार्धं). — ४) Ś1 Ko.1.4 D5 देवराजनिवेशनं (Ko 'शानात्); K2.8 'निवेशनात्.

16 ०) Ś1 तथा; K1 तत्र. T1 पश्याम वै सार्धं. — १) MSS. (as usual) संशितं, संशितं, संशितं; cf. v. l. 1. 1. 2 etc. — ०) N3 V1 B1.2.6m Da D1.2.5 तपस्विनं. Da D1.2 रूपवंतं.

17 ०) K5 N2 B1 Dn S एव (for वै). Ś1 K1.2

तेजसा; K4 तरसा. Ś1 Ko.3.4 N1 D1.2.5 वीर; K1 नित्यं (for राजन्). — ०) T1 'रूपस्य (for इव). — ४) K1 सम-मभा; K2 विप्रोच्य भा; N1 एवावभा; N2.3 Dn D5 सर्वं व्यकाशयत्; B1.3 स हि व्यभा; B5 D1.2 स व्यत्यकाशयत्; B5 Da एव व्यकाश; D5 सो व्यवभा; T G अभ्यवभासयन् (G1 वृद्धवभासयन्); M5 तच्छवभा; M5-3 'यन्.

18 १) Ko N2.3 B D (except D1.2.5) 'चाद्भुतमुत्तमं. — ०) K3 D5 G5.6 'र्णासि.

19 १) Ś1 Ko.3.4 सामेची; K1 सामेची; K2 सधायी; N1 सौत्रेया; D2 शमीची. K3 D5 S (except G1) 'दालसा. — ०) K2 transp. तं and विप्रं. — ४) Ś1 K1 अभ्याग; T3 G2-4 अभिगं.

20 ०) K2 च; N2 B5 D अथ; B1.2.5 वि- (for वै). Ś1 Ko.1 N1 नायंत्यो ललमानाश्च; K1 'त्यो नृत्यमानाश्च. Cd cites ललमानाः. — १) Ś1 लोभमानाश्च; N2 Dn लोभयित्वा च; B5.6 लोभयंतश्च; T1 क्षोभयंतश्च. T5 G नृत्यंतश्च (T5 G5.6 'तो वै) वरांगनाः (G1 विशेषतः). — After 20^{ab}, T G ins.:

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।

अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितैः ।

वाङ्मूलदन्तानां दर्शनं वै वराङ्गनाः ।

कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L. 1) G5 प्रेक्षमाणानि कुं. T1 विकारान्कारयाम च.

— (L. 2) T1 आविशद्भिः; G1 आनमंतीर; G5.6 'च्छंतीर.

— (L. 4) T5 G5 पुरतः; G5 परतः. G5.6 श्रिताः.]

— ०) K4 वै (for च). N1 मासा. — ४) Ś1 K1 वीरः;

२०९

C. 1. 7881
B. 1. 217.
K. 1. 207.

वर्गोवाच ।

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव बधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

Ks N1 Bs Da D1 धीरः. — 1) T G निर्मलः; Ms निश्चलः.

21 a) Ko सोपद्रव्यत्. S1 Ko. 1.2 (after corr.). 4
"स्माकं; Ks (before corr.). 8 Ds "स्मांश्च; N2.8 V1 Bs Dn
G1 "स्मासु. — 1) Ko. 4 Da1 Ds ग्राही. — 4) S1 Ko. 8.4
Ds भविष्यध्वं; K1 भविष्यति; N1.2 V1 B1 Dn Ds T
G चरिष्यथ.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: S1 K Ns B Da Dn1.2 D1.2.4
Ms.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (Bs "वनवास); T1 संभव. — Adhy.
name: S1 Ko. 1.4 Ds अप्सरसां (S1 K1 अप्सरः) शापवर्णनं;
Ks अप्सराःशापः; Ms.5 वन्दाशापमोचनं (Ms "क्षणं).
— Adhy. no. (figures, words or both): Dns 215;
Dsm 225; Ds 166; T1 221; Ts G1.4 176; G2 173;
Gs 177; Gs.6 M 175. — S'loka no.: Da1 Dn Ms
23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7839.

209

1 S1 K1 वर्गोवाच (sic); Ko. 8.4 V1 वर्चो; K2 T1
नंदो; N1 वृंदो; B1.3 चंदो; Ts G Ms.8 वृंदा; Ms-8 विंदा.
— 1) N1 प्रस्थिताः स (for प्रव्य). — 1) N2 B D2.4
भारत. — 1) Ko. 8.4 Ds आयाताः; N1 B1.8 Dn अयाम;
V1 जयाम; S याचाम.

2 1) Ms मोहि (for दर्पि). — 1) Ts Gs-8 च (for
स). — 1) K4 भवान् (for द्विज).

3 1) Ko एवम्; Ks एक; T G श्रेय (for एष). — 1) Ns

Da स्वयं प्राप्तस्; Ts Gs.4 सा पर्याप्तिस्. — 1) MSS. (as
usual) शंसि, शंसि etc. — 1) S1 K (except Ks) Da
D1.4 Cd प्रलब्धुं. S1 K N1 V1 D1 उप (for इह). T G
(except G1) प्रलोभयितुमा.

4 1) S1 K1 सृष्टो; K2 सर्वाः. — 1) N2 V1 Dn D1
धर्मचारिणः. — 1) T1 Gs.4 अस्माद्. N2 B1.8 Dn D1
वधे त्वं; Bs वर्तस्; D1.2 वर्धध्वं (for धर्मज्ञ).

5 1) V1 Ds सर्व (for धर्म). — 1) K2 N2.8 Bs
Dn D2.4 एवं (for एष).

6 1) S1 K1 इष्ट (for शिष्टाः). — Da1 om. 6th.
— 1) Ko Ds शिष्टं च (for शरणं). T G (except G2) Ms
च (for त्वां).

7 S1 K N1 Ds S om. उवाच (Ko. 4 N1 Ms om. the
ref.). — 1) K2 N2.8 B D (except Ds) Ts Gs-8 स
(for तु). — 1) S1 K (except Ks) N1 V1 शूर (for
वीर). — 1) S1 शुचिप्रभः; G2.8 शशिप्रभः.

8 S1 K1 Ds S om. उवाच. K2 विप्र उ; Ks ऋषि.
— 1) T G Ms.5 विश्वं (for शतं). K2 N2.8 B (Bs
marg.) D (except Da) T1 Gs.6 शतसहस्रं; V1 सहस्रमर्ब;
Bs सहस्रं त्रिंश; Ts G1-4 Ms.5 शतं सहस्रं (for सहस्रं
विश्वं). N2.8 B (Bs marg.) Dn G2 Ms तु (for च).
Cd as in text. — 1) K (except K1) N1 V1 B D Ms.5
"मक्षय्य"; Cd as in text. — 1) Ts Gs.4 णशतं; G1 णं
तु तं. S1 K1 Ds त्वेवं; Ko. 2 Da त्वेव; N1 चैव; T1 Gs
चैत; Ts Gs.4 चैतत्. — 1) N2 B D नेदम् (Ds एतद्); Ns
V1 सत्यं. Ko. 8 N1.2 V1 B (B1 marg.) D T1 Ms.5

उत्कर्षति जलात्कथितस्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाग्रेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११
वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ १२
क नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नमः ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३

ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ १५
स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान् संशयः ॥ १८
तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ।

C. 1. 7579
B. 1. 217. 19
K. 1. 237. 19

अक्षय्य"; Ns नाक्षय्य".

9 °) Ko ग्रहीभूत्वा; Ks ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता.
— °) Ko. 1.4 Ns B. 5 Da Dn1. n2 T1 गृह्णीतः; K2 गृह्णीतं;
V1 B. 5 D1 गृह्णीतः; G2. 3.5 Ms-3 गृह्णीति. — °) V1
उद्धरिष्यति; Ds उद्धरिष्यति; T G उत्तारयेज्; M उद्धरिष्येज्.
K2 Ns B (except Bs) D (except D1. 2. 3) तस्मात्; G1
कश्चित्; G2. 3.4 (before corr.). 5 किञ्चित्. — °) K (except
K2) Ds स्थले; Ms-3 पदा.

10 °) G2. 3.4 (before corr.). 5. 6 सर्वैः; Ms-3 स्वस्याः.
— °) S1 K2 Ns V1 B Da2 Dn1 D2. 4. 5 Ms. 3 स्वं (for
स्व.). — °) Ns स्तैरेवपि; Ds सहसापि; G5. 6 भवितापि.
Bs कथंचन; T3 G2-4 न किञ्चन.

11 °) S1 K1. 3 तत्र; Ko. 4 ततः (for तानि). T G
transp. सर्वा and तीर्था. — °) Ks Ns B (except
Bs) D M ततः (for इतः). K (except K2) Ds T G2. 4. 5
हि (for ह). — °) S1 K1 तानीह; Ko. 3.4 Ds ह्येतानि;
D1 चैवेह; Ms यान्येह (for नाग्रेह). — °) V1 चैव ह (for
सर्वशः). D1 नाग्रेह ख्यातानि सर्व. — °) S1 च सर्वशः;
T1 विशेषतः (for मनी).

12 S1 K1 चर्षोवाच (sic); Ko. 3.4 V1 वचोवाच; K2
नन्दो; B1. 3 वदो; T1 नन्दा; G1 Ms वन्दा; Ms-3
विन्दा; Ds T3 G2-3 Ms om. the ref. — °) Ds तीर्थानि
(for तं विप्रं). — °) Ks Ns Dn Ds S अपि (Ms-3 अभि-
(for एव). — °) Ks चित्तयानां ह्युपक्रांताः; Ns. 3 Dn1. n2
D4. 5 आर्चित; B1 आर्चितयामोपसृताः; Bs आर्चितयामास
सृताः; Bs संचित्य स्नेहापसृताः; Bs m Ms. 7 यामाप; Bs
अर्चितयन्शापभृताः; T1 अर्चितयमपासृत्य; T3 G2-4 चित्तयंत्यो-
पसृत्याथ; G1. 5. 6 Ms यामावसृत्य.

13 °) K4 स्थिताः कालेन; Ms. 5 कालेनानेन. B1 (m
as in text) जनं (for नरं). — °) Ns V1 अभि (for
समा). — °) K4 आदाय तत्; Da1 T1 Ms-3 आसादयेत्;
G5. 6 आवापयेत्.

14 °) K1. 2 B D1. 2 चित्तयित्वेह; K4 N Da Dn Ds S
त्वैव. — °) S1 Ko. 1 D2. 5 मुहूर्तम्. — °) S1 K1 पृष्ट.
Ko Bs Ds महात्मानं; D1. 2 Ts G1. 3. 4 भाग. — °) S1 K1
महर्षिमुत; Ko. 2. 4 Da1 पिमुत; K3 Ns T3 G4 पिमय;
D1. 2 पि तत्र.

15 °) K2 Ns. 3 B D (except Ds) संप्रहृष्टाः; Ns ततो
हृष्टाः. K2 सर्वाः (for दृष्ट्वा). — °) Gs अमरद्युति. — °)
Ns विप्रं (for पार्थ). K4 om. 15^a-16^a. — °) Ms-3
स्थित्वा. K1 प्रव्यथि; K2 Ns V1 B D स्म व्रीडि; K3 स
व्यथी; S व्रीडितचेतनाः (T1 Gs Ms लोचनाः).

16 K4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — °) Ns Gs
दुःखहेतुं. — °) Ko Ns. 3 Dn Ds Ms-3 तं; Bs Da2
T1 यत्. K2 त्योय तं वयं. — After 16^{ab}, Ns ins.:

2041* क गच्छामो वयं सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुनः ।
— °) Ns एतत् (for श्रुत्वा). Ko Ds स च; K2 Ns. 3
Bs. 5 Dn Ds तत्र; Ns श्रुत्वा; Bs तत्तु; Bs तं च; Ds तं तु
(for तच्च). S1 K1 यथातथ्यं; Ko Ns तत्त्वं; V1 G1 तथा.

17 Before 17, S (except Ms. 5) ins. नारदः. — °) Ns
K2. 3 सागररोपति; Ns संगतानीह; Ds सागरद्वीपे. — °) Ns
यानि (for पञ्च). — °) V1 तत्र (for तानि). K4 Gs
M गच्छथ.

18 °) S1 Ko. 3.4 D1. 2. 5 तत्रस्थाः; K1 Ns तत्रस्थः;
Ms तत्र वः. — °) Ko Ns V1 B. 5 D (except Da2)
पाण्डवयो; K2 वो वै; Ns. 3 G1. 3. 5. 6 M वोय. — °) S1

C. 1. 7679
B. 1. 217. 19
K. 1. 237. 19

तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापादीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणल्लरपुरं ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं वभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

K1 Dns धर्मात्मा. — After 18, Ds (marg. sec. m.) S (except Ms) ins.:

2042* इत्युक्त्वा नारदः सर्वास्तत्रैवान्तरधीयत ।

19 Ms. 7 read 19^{ab} twice, once with the S reading and again with the N reading! — ^a) S (Ms. 7 first time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वास्तस्माद्). — ^b) Ms. 7 (both second time). 3 वाचम् (for वाक्यम्). K2 N2 B1 Dn1. n2 D4 इतो गताः (for इहा). S (Ms. 7 first time) निवसामा (T1 Ms. 5 'मो') न्न नित्यशः. — ^c) T2 G4. 5 सर्वम् (for सत्यम्). T G4. 4 अत्र (for अद्य).

20 ^a) K2. 3 V1 D2 च (for तु). K2 N2. 3 B D (except Ds) Gs ताः (for वै). S1 transp. वै and सख्यः. — ^b) K1 शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या); see below. Ko. 1. 4 V1 जलं; S हृदे. K N2. 3 V1 B1m Da Dn1. n2 Ds श्रिताः (K2 चराः) (for स्थिताः). Dns जलस्थिताः; Ds जलाश्रिताः. S1 शतद्रोणाजलं श्रिताः. — ^c) S (except Ms-3) एता अपि महाबाहो. — ^d) N1. 3 B2. 5 शापाद्; D1. 2 पापाद् (for सर्वा). S1 ताश्चाप्याशु विमो; Ko. 1. 3. 4 एताश्चाप्याशु मोक्ष; V1 एताः शापाद्यमोचय; B2 एता अप्याशु मोचय; B2m Da एताः शापाद्विमोचय; Ds एता रम्याश्च मोचय; S मुनिशापाद्विमो (Ms-3 एताश्चैवापि मोचय). K2 N2 B1 Dn Ds as in text.

21 S1 K1-3 D2 T G Ms-3 om. उवाच; Ko. 4 V1 Da Ds Ms om. the ref. — ^a) S (except Ms-3) तच्छ्रुत्वा (for ततस्ताः). Gs पाण्डवस्तत्र. — ^b) Ms-3 'र्वा भरत-सत्तम. — ^c) G2 transp. तस्मात् and शापात्. S1 'पाद्विनीतात्मा.

22 ^a) K1 V1 D1 G1 M (except Ms) तु (for च). S (except Ms-3) सर्वाः (for तस्मात्). — ^b) D2 ततः (for वपुः). K4 D1 स्वयं. S (except Ms-3) transp. वपुः and स्वकं. — ^c) S1 Ko. 1. 4 N1 तास्ततः; Ks Ms-3 तास्तथा; T1 तस्माद्. — ^d) S-पुरम्. B1 (m as in text) तत्रैवांतरधीयत.

23 ^a) S अथ (T3 G3. 4 च) (for तु). — ^b) N1 'ज्ञाप्य ताः. — ^c) S1 मणियूर; Ko-2. 4 N1 V1 B2 Da D1. 5 मणियूर; Ks N3 B1. 3. 5 मणियूर; N2 Dn D1. 5 मणियूरं पुनर; T1 G1. 3. 5 मणिल्लर.

24 ^a) K2 Da Dn1. n2 D1. 4 तां (for तं). — After 24^c, N2 Ds (marg. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 112). N. B. This passage, though included in all other printed edns., is missing even in Dn MSS.; cf. v. 1. 1. 96. 6 (998*)! — ^c) S1 K1 'मितो गतः; V1 'र्णाभिमुखो ययौ; D1. 2 G2 'मितो ययौ. — After 24, almost all edns. ins. the following stanza, which is not found in any MS. hitherto collated except N2:

2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।

यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om. in B2. — Major parvan: T3 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 K N3 B (B2 om.) Da Dn1. n2 D1. 2. 4 Ms. 3 अर्जुनतीर्थयात्रा (B2 'वनवास'); T1 संभव. — Adhy. name: S1 K1 Ms. 1 बभ्रुवाहनजन्म (Ms. 5 'नोत्पत्ति:'); Ko. 4 अप्सरसां शापमोक्ष; Ds चित्रांगदाप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 216; D1m 226; Ds 167; T1 222; T2 G1. 4 177; G2 174; Gs 178; Gs. 6 M 176. — S'loka no.: Dn 24; Ms 35. — Aggregate s'loka no.: Dns 7873.

210

1 S1 K (except Ko) S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) K2 'पराण्येव; N3 V1 'पराण्यथ; Ds 'पराण्यपि; Ms (inf. lin. as in text). 3-3 'परांतानि. Ks. 4 तीर्थेषु. — S1 K1 (hapl.) om. 1^c-2^b. — ^c) B1 Gs. 6 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
 समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
 प्रभासदेशं संप्राप्तं वीभत्सुमपराजितम् ।
 तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
 ततोऽभ्यगच्छत्क्रौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
 ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
 तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वृत्ते ।
 आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
 ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।

किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
 ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
 श्रुत्वोवाच च वाष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
 तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
 महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
 पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
 पुरुषाः समलं चक्रुर्पुजद्बुधं भोजनम् ॥ ९
 प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
 सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
 अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
 सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

C. 1. 7890
B. 1. 216. 12
K. 1. 289. 31

एव). Some MSS. 'पूर्वेण.

2 Ś1 K1 om. 2^{ab} (cf. v. 1. 1). — ^a) V1 'द्वे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभः. — ^c) S transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^a) Ś1 K1 'देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्तं. — ^c) K2 तं; Ms-3 तु (for च). N2.3 B (except B5) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च. — After 3, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^a) M (except Ms) तत्राप्यगच्छ. — ^b) K1 चृप (for नाम). K4 N V1 B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om. 5; G1 (hapl.) om. 5^a-8^b. — ^b) Ko. 2.3 N1 G3 (after corr.) जने; D4 सुने; T1 G2.5.6 M पथि; T3 G3 (befor corr.) जले (for वने). — ^c) V1 रमेतां (for आस्तां). — ^d) K4 N1 V1 उज्जै (for ऋषी).

6 G1 om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^b) G5.6 तं च पाथौ ह्यपृच्छ; M तस्कर्यं पर्य. — G5.6 om. 6^{ad}. — ^c) K2.3 N2.3 B D (except Dns D1.2) एतानि (for इमानि). T1 'थै पाथं सर्वाणि; T3 G2.4 'थै पावनानीति. — ^d) Ś1 K1.2 तीर्थान्युपच (K2 'स'र); K3 'न्यनुसर'; D5 'न्यनुसरसि च.

7 G1 om. 7 (cf. v. 1. 5). — Before 7, T1 Ms ins.

वैशं. — ^a) Ś1 K (except K2) N1 B5 Da D1 तस्य (for ततो). — ^c) V1 S (G1 om.) transp. उवाच and च. N1 वाचं (for उवाच). Ś1 K N1 स (for च). — ^d) S (G1 om.) त्वेवमे' प्रभो.

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^b) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 'पाथिवौ. — ^d) Ś1 K2 Ms-3 उप; K1 अप (for अभि).

9 ^b) G1 Ms.5 तु (for तं). — ^c) K2 N2.3 V1 B D (except D4.5) समंतात्; B1m पुरस्तात्. K2.3 N2.3 B D (except D5) मंडयांचक्रुः; T3 G2.4 तमलं. — ^d) Ś1 Ko.1.4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K2 (hapl.) om. 10^a-11^b.

11 K2 om. 11^{ab} (cf. v. 1. 10). — ^a) N V1 B D (except D5) ज्ञाय तान्; S (except Ms-3) ज्ञातवान्. — ^b) Ms-3 तु (for च). — ^c) Da D1.2 transp. सत्कृतं and शयनं. — ^d) Ko.3.4 N1 D5 T G3-6 M सहाच्युतः; K2 G1.2 सहार्जुनः; N2.3 Dn D4 महामतिः; B (except B5) समद्युतिः. — After 11, N (except Ko.1 N1) ins.:

2045* ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G Ms om. 12. — ^a) N3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2.3 B D (except D1.2.5) पवत्रालानां च (for दर्शनं चैव). — ^b) K2.3 N3 Dn D4 तथैव च; N2 B Da D5 च दर्शनं (for च भा). — ^c) Ś1

G. 1. 7500
S. 1. 218. 12
K. 1. 238. 12

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
 स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
 कौन्तेयोऽपहतस्तस्मिन्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
 मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
 प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
 स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
 अलंकृता द्वारका तु भूभूव जनमेजय ।
 कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
 दिदृक्ष्वथ कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K₁ सात्वतः; M (except M₅) तत्त्वतः.

13 ^a) Ś₁ Ko. 1. 4 D₅ स तथा; K₂. 8 Ñ₂. 8 B Da Dn D₁. 2. 4 एव स; G₁ कथां स; M₅-8 स कथं. — ^b) Ñ₂. 8 B₅ Da₁ Dn D₁. 5 'योपि ह'; B₅ कुन्तीपुत्रो ह'. — ^c) K₂. 8 Ñ₁ V₁ B D 'संनिभे; T G (except G₁) सत्यविक्रमः.

14 ^a) Ś₁ K₁ M₅-8 च; K₂. 8 Ñ₂. 8 B D (except D₁. 2) एव; M₅ सु. (for स). — ^b) T G (except G₁) वाद्यशब्देन. Ś₁ Da M₅-8 भारत; K₁ वानघ; Ñ₂ Dn D₂. 4 चैव ह. — ^c) M₅-8 transp. बुबुधे and स्तुतिभिर.

15 ^a) M₅ कृत्वा च (for स कृत्वा). Ś₁ Ko. 8 B₅ D₅ 'कर्माणि. — ^b) Ś₁ 'वन्दितः. — After 15^{ab}, S ins.:

2046* वार्ष्णेयं समनुज्ञाय ततो वासमरोचयत् ।

तथेत्युक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै शशास ह ।

यतिरूपधरं पार्थ विसृज्य सहसा हरिः ।

[(L. 1) M₅-8 'ज्ञाप्य.]

— ^a) Here and below Ś₁ द्वारिका (for द्वार').

16 S (except M₅-8) om. 16^{ad}. — ^c) K₂. 8 Ñ₂. 8 V₁ B D (except D₁) M₅-8 कुन्तीसुतस्य. — ^d) Ko. 4 D₁ अभि; Ñ₁ अय; M₅-8 इह (for the first अपि). Ko M₇. 8 निष्कण्ट'.

17 ^a) Ñ₂ B₅ D दिदृक्षंतश्च. S गोविदं. — ^c) Ñ₁ स्तुवंतश्च सह'. — After 17, T G (except G₁. 2) ins.:

2047* क्षणार्थमपि वार्ष्णेया गोविन्दविरहाक्षमाः ।

कौतूहलसमाविष्टा भृशमुपेक्ष्य संस्थिताः ।

[(L. 1) T₁ G₅. 8 'क्षताः.]

18 ^a) Ś₁ K (except K₂) Ñ₁ D₅ अथावल्लोके (for अव'). — ^b) V₁ तस्मिन् शतशस्त्रया. — ^c) V₁ 'योऽभवन्महान्.

नरेन्द्रमार्गमाजगमुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
 अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
 भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
 स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
 कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
 समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
 कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
 उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

19 ^a) K₁ सत्कृतः (for स तथा). M₅. 5 transp. स and तथा. — ^b) Ś₁ K Ñ₁ D₁. 2. 5 'कादिभिः. — ^c) G₁ 'द्याभिवाद्याहान्.

20 Ś₁ om. 20; G₁ (? hapl.) om. 20^{ab}. — ^a) V₁ सत्कृतो; T₅ G₅-8 सर्वतो. — ^b) Ko D₅ 'वन्दितः; K₁-4 V₁ B₅ 'पूजितः; Ñ₂. 8 B₁. 8 Dn 'चोदितः; M₅ (inf. lin. as in text). 5 'नन्दितः. — ^c) K₄ आभास्य. K₁ D₁ 8 (except T₁) च (for स).

21 ^b) Ñ₁ वृष्णिभोजसं. — For 21, S subst.:

2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविवेश महाद्युतिः ।

प्रवासादागतं सर्वो देव्यः कृष्णमपूजयन् ।

[(L. 1) M₅. 5 दिव्यं (for रम्यं). G₁ M₅. 5 महाबलः. — (L. 2) T₅ G₂-4 प्रभासाद्.]

Colophon. Major parvan: T₅ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: K Ñ₂ B Da Dn₁. n₅ D₁. 2. 4 M₅ अर्जुन (B₅ om.) तीर्थयात्रा (B₅ 'वनवास); T₁ संभव; to it Ko. 4 add समाप्त. — Adhy. name: Ś₁ K₁ वैवतक गिरिम (Ś₁ 'स'ह; Ko. 8. 4 D₅ द्वारका (K₅ 'काभि'गमनं; M₅ वासुदेवागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₅ 217; D₄m 227; D₅ 168; T₁ 223; T₅ G₁. 4 178; G₂ 175; G₃ 179; G₄. 6 M 177. — S'loka no.: Dn 21; M₅ 40. — Aggregate s'loka no.: Dn₅ 7894.

211

1 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच. — In Ś₁ the portion of the text from कतिपया' (in ^a) up. to

२११

वैशंपायन उवाच ।

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरिस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरिस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
वादित्राणि च तत्र स वादकाः समवादनम् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
अलंकृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चर्यन्ते स सर्वशः ॥ ५

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीवौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजहातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विह्वलः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ ।

G. 1. 7910
B. 1. 219. 12
K. 1. 233. 11

*मभवत् (in °) is lost on a broken part. — °) T₁ G_{1.2} M °पयाहस्य. — °) S तत्र रैव°. — °) K_{1.2} N₂ B D (except D₅) उत्सवो नृपसत्तम.

2 S₁ missing for 2°. — °) K (except K₂) N₁ V₁ D_n D₅ ब्राह्मणेभ्यः. — °) K₂ m. 4 V₁ D_n D₅ महेंद्रस्य; K₈ महान्तश्च; T₁ महत्सस्मिन्; T₃ G_{1.4} (after corr.) M₈ महे तस्मिन्; G_{2.3.4} (before corr.) s. 8 M₈-3 मखे तस्मिन्; N₃ गिरिस्तथा; S गिरौ तथा (G_{1.2} M₈-3 °दा). Cd cites महः.

3 °) S₁ K_{0.1.4} N₁ पादपै (for प्रासादै). — S₁ missing from च (in °) up to दीप (in °). K₁ S (except M₈-3) तु (for च). — °) K_{0.3} N₃ V₁ तत्र (for तस्य). K₄ समीपतः. — G₁ om. 3°. — °) K₁ °शः पूजितो. — °) K₂ फल; N₂ B (except B₅) D कल्प; N₃ V₁ नदी; Cd Arjip दीप (as in text). S₁ K₄ च सर्वतः; K_{0.3} S (G₁ om.) च शोभितः (M₈ स समन्ततः).

4 V₁ (hapl.) om. 4-5. S₁ missing from स (in °) up to जगुर्गा. (in °). — °) K₈ N₁ B D तत्रान्ये (N₃ तान्येव); T₃ G₂₋₄ तत्र स्युर. — °) K₀ चाथ वादनम्. — M₈-3 om. 4°-5°. — °) K_{0.4} D_{1.5} चापि (for चैव). — °) K₂ N₂ B Da D_n D₅ नेयानि; K₄ सामानि; N₃ तत्रैव; D_n D_{1.2} S (M₈-3 om.) गीतानि. N₃ D_n D_{1.5} S (M₈-3 om.) गायकाः.

5 V₁ M₈-3 om. 5 (cf. v. 1. 4). — S₁ missing

from च (in °) up to चर्यन्ते (in °). — °) K₂ N_{2.3} B_{5.6} D T₃ G₂₋₄ M₈ (inf. lin. as in text) सुमहौजसां. — N₁ om. 5°-6°. — °) K₁ कांचन (1 gloss); K₂ N_{2.3} V₁ B D (except D₅) हाटकचित्रैश्च. — °) K₂ B_{1.3} च (for स). M₈ भारत (for सर्व°).

6 N₁ om. 6 (cf. v. 1. 5); M₈ (1 hapl.) om. 6-7.

7 M₈ om. 7 (cf. v. 1. 6). — °) S₁ K (except K₂) D₅ हलायुधः. — °) S₁ K₁ रेवत्या. — °) Hypermetric! cf. 8°. S₁ K D₅ अनुगीय° (K₂ m as in text); T₃ G₄ अभिगम्य; G₈ अभेद्य. T G M₈ बहुभिर. — K₁ D₁ (hapl.) om. 7°-8°.

8 K₁ D₁ om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). — °) Hypermetric! K₂ प्रगीय; K₈ N₁ D_n D_{5.6} अनुगीय; V₁ B_{1.3} Da अनुगम्य (cf. 7°); B₅ अनुगीतः स.

9 °) K₂ (m as in text); G₂ M₈ रौहिण; Cd as in text. Some MSS. नावश्च. — °) K₈ D_{5.6} S (except M₈) समर (M₈-3 परम) दुर्जयो. — °) S₁ K_{1.2.4} Da₃ D₅ मालावर.

10 °) K_{2.3} N₁ B D (except D₅) गदो वृद्ध. N (except D_n) T₁ G_{1.2.5.6} विदुः (S₁ °श्रुत्यः; cf. 1. 90. 42. — °) S₁ निपद; K₁ °शह; K₂ °सित; K₃ °पध; T₃ G₄ निःशठ; G_{2.3} निःशंक.

11 °) K_{0.4} D₅ भृङ्गकार; K_{2.3} भद्रकार; T₁ G₁ भंगाकार. K_{0.2.3} Da सहाचरौ; K₄ महाबल; N₁

G. 1. 7910
B. 1. 216. 11
K. 1. 288. 11

हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिबृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्गम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्वीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

-महाबलौ; N₂ B Dn D₄ -महारवौ; D_{1,2} -महोदरौ; M₅
-सखेचरौ; M₆₋₈ -सहायकौ. — °) K_{2,8} N_{2,8} V₁ B D
(except D₅) "क्य उद्धवश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह स्त्रीभिर्गुणान्वितः ।

दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यः परिव्राजमपश्यत ।

13 °) Ś₁ Ko. 1.4 D₅ ततः; K₂ B_{1,2,6} चित्रे; K₈ तत्र;
N₁ D_{1,2} तथा; Da₁ Dn D₄ चित्र. N₂ Dn D₄ S (except
M_{5,6}) कौतुहले. — °) K₂ m. 8 N₁ V₁ B D (except D₅)
महाशुभे; K₄ महे शुभे; S महोत्सवे.

14 °) Ś₁ Ko. 1 ततः (for तत्र). N_{1,2} B (except
B₁) Dn D_{2,4} G₁ M_{5,6} चंक्रम'; D₅ चंक्रममाणानां. — °)
Ko. 2.4 N₁ V₁ S (except G₁ M_{5,6}) स्वलंकृतां. — °) K₂
V₁ B₅ Dn_{1,2} T G (except G_{5,6}) M₅ सुभद्रां ददृशुस्तदा;
D_{1,2,4} सुभद्रां ददृशुर्जुनः.

15 °) G₂ दृष्ट्वैतामर्जुनस्यास्य. — °) Ko D₅ S त्व(T₈
G₂₋₄ चा)नेकाग्र'; K₂₋₄ B_{2,6} D_{1,2,4} (after corr.)
तदेकाग्र'; N₈ B_{1,5} Da Dn D₄ (before corr.) तदेकाग्र';
Cd अनेकाग्र'.

16 °) N₂ B_{2,6} D (except Da D₅) अब्रवीत्पुरुष
स्याग्रः; S अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः.

17 °) M₆₋₈ ममैव. — °) T G सहोदरी. — After
17^{ab}, K₂₋₄ N_{2,8} V₁ B D ins.:

2050* सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मं दयिता सुता ।

— °) B₅ D_{1,2} °रं स्वकं. — After 17, M₆₋₈ (which

om. the ref. before 18) ins.:

2051* अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।

(of. 16^{ab} and v. l.).

18 Ś₁ K₁ S om. उवाच (M₆₋₈ om. the ref.).
— °) Ś₁ K₄ N₁ एव च; N₂ B₁ Da₁ Dn चैषा (for चैव).
G₂ रूपयौवनसंपन्ना. — °) B (except B₁) Dn₁ (by
corr.) कमेवैषा; G₁ कथं चैषा. Ko D₅ न लोभयेत्; G₄
(before corr.) मनो हरेत्.

19 °) K₂ स्वयमेव भ'. N₁ स्वयं (for ध्रुवम्). — T₈
G₂₋₄ ins. after 19^{ab}: G_{5,6}, after 19:

2052* देवचन्द्रः सदा त्वां तु स्मृत्वा विजयतेऽसुरान् ।

तव संदर्शनास्वामिन्नप्राप्यं न हि तत्किमु ।

— °) G (except G_{1,4}) वार्ष्णेय.

20 °) Ś₁ Ko. 1.4 B₅ प्राप्तौ च; G₁ प्राप्तुं तां. T₁
तत्प्राप्तौ क उपायं मां. — °) Ś₁ Ko. 1 तत्प्रबृहि; K_{2,8} N₂
V₁ B_{5,6} D S (except M₆₋₈) तं व'; K₄ तद्वहि त्वं.
— °) K₂ N₁ V₁ B D M₆₋₈ तदा; K₄ G₁ M₅ यथा; T₈
G₄ इति तत्. — °) K₂ कर्तव्यं मानुषेण तत्; D₅ यदि
शक्यं जनार्दन.

21 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) K₄ क्षत्रियर्षभ; M₆₋₈
पुरुषोत्तम. — °) B₅ M₅ स तु. Ś₁ K₁ संगमितः पार्थ; D₁
संशयितार्थश्च. Cd cites संशयितः (as in text). — °)
K₂ विवाहस्यानि'; S (except G_{1,5} M_{5,6}) स्वभावः [स्यात्वि].

22 °) K₁ विशिष्यते; G₈ विशां पते. — °) N_{2,8} M₅
विवाहहेतुः. S कन्यानां. — °) T₈ G₂₋₄ वेदविदो.

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेति कृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २

रथेन काश्वनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विपतां हर्षयातिना ॥ ४
संनद्धः कवची खड्गी वद्गोधाङ्गुलित्रयान् ।

C. 1. 7335
B. 1. 220. 5
K. 1. 244. 35

23 °) Ś1 Ko. 1. 4 N1 अतः प्रचित्य क'. — After 23^{ab}, T₃ G (except G₁) ins.:

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।
— °) Da तस्याः; S चा(G₃ वा)स्याः. — °) Ko D₃ कस्ते वेदः; D₁ को वेद वै (by transp.).

24 Before 24, only D₃ ins. वैशं' ड' (as in text), and G_{1.2} M₃-8 वैशं'; the rest om. the ref. — °) Ś1 K₁ विनिश्चित्य विदित्य च (Ś1 तां). — °) K₂ N_{2.3} B D अन्यान् (for राजन्).

25 °) Ko. 3. 4 'प्रस्थ(K₁ 'स्थे)स्थिताय वै; T₁ 'प्रस्थ-निवासिने. — °) T₁ G₁ M महाबुद्धिः. — °) K₁ च पाण्डवः; T₁ समात्मकः; T₃ G_{2.4} समाहितः; G₁ समावृतः; G_{3.6} M (except M₃) समावृक्तः. — After 25, S ins.:

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्यं स मन्यते ।
इत्येवं मनुजैः सार्धमुत्तवा प्रीतिमुपेयिवात् ।

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ś1 K N₃ B_{3.5.6} Da D_{1.2.3} M_{3.5} सुमद्राहरण (K₃ अर्जुनतीर्थयात्रा and सुमद्राहरण); B₁ अर्जुनतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ko. 4 वासुदेवाऽर्जुन(K₁ 'नयोर्)मंत्रः; K₁ वासुदेवमंत्रः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 213; D₃ 218; D₁ m 228; D₃ 169; T₁ 224; T₃ G_{1.4} 179; G₂ 176; G₃ 180; G_{3.6} M 178. — S'loka no.: D₃ M₃ 25. — Ag-gregate s'loka no.: D₃ 7919.

212

The sequence of st. 1-3 in S (which om. 5^{cd},

7^c-8^b) is: 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{cd} (followed by passage No. 114 given in App. I, see below), 3-5^{ab}, 8^{cd}.

1 K_{1.3.4} D₃ S om. उवाच; K₂ om. the ref. Ś1 om. up to संवादि- (in °). — °) Ko. 3. 4 संनिश्चिते; K₁ N₁ संचारिते; N₃ V₁ B_{3.6} समु'; B_{1.3} sm संव'; Da समु'. S चरैः संचारिते त'; Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites संचारिणा (=चातां हरेण). — T₃ G_{2.4} om. 1^{cd}. — °) S (T₃ G_{2.4} om.) रैवतकात्. — °) K₂ विनिश्चित्य शुभाननां; S (T₃ G_{2.4} om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after 1^{cd} (in T₃ G_{2.4}, which om. 1^{cd}, after 7^{ab}); in D₃, suppl. fol. sec. m., after 2^{ab}.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — °) K₂ ततोर्जुनोभ्य'. After 2^{ab}, D₃ ins. a passage given in App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — °) N₂ D₃ D_{2.4.5} आदाय; S आस्थाय. — °) K₁ पुरुष'; Some MSS. 'वंभ. — After 2, S ins.:

2055* वृत्तैः सहोत्सवैरेवं वृष्णयोऽप्यगमन्तुरीम् ।

[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; G₃ om. 3-5^{ab}. — °) Ś1 Ko-3 S (G₃ om.) सैन्य- (as in text); B_{3.5} सैन्य; the rest सैन्य.

4 G₃ om. 4 (cf. v. l. 3). — °) Ko N₁ V₁ D_{2.5} T₃ G_{1.3} वर; K₂ रय; D₁ इव (for रव). — °) T₃ G₁ ज्वलितकं. — °) T₃ G₁ नाशिना.

5 G₃ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). K₃ reads 5^{ab} in marg. — After 5^{ab}, S (except G₃) ins.:

2056* युक्तः सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

G. 1. 7635
B. 1. 220. 5

सुगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
 सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रवतम् ।
 दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिद्वृत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्त्रिताम् ।
 रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
 द्वियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
 विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
 ते समासाद्य सहिताः सुधर्माभितः सभाम् ।
 सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
 तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।

[Ts G₄. 6 गुप्तः; G₅ गुप्तः (for युक्तः).]

— S om. 5^{ad}. — ^a) N₁ चानघ. K₈. 4 N₈ B₈ D₁. 2
 स (B₈ म.) ययौ भरतपर्व (N₈ D₁ 'मः); V₁ ययौ रैवतकं
 गिरिं; B₈. 6 Dn D₄. 5 प्र (B₈ स) ययौ पुरुषपर्वमः.

6 For sequence of S of. v. l. 1. — ^a) K₂ S. च्यथ.
 — ^b) S₁ K₁ 'भ्यर्च्य महः; Ko 'भ्यर्च्य स ह; K₂. 8
 corrupt; N₁ समभ्यर्च्य च; N₂ B (except B₁) D (except
 D₅) 'भ्यर्च्यैव हि. M (except M₈) दैवतं.

7 ^a) S₁ Ko N₂ Dn D₂. 4. 5 गिरेः; K₈ स्वयं. — After
 7^{ab}, N₁ ins.:

2057* सुभद्रां कृष्णभगिनीं स्त्रीभिः परिवृतां तदा ।
 while S reads 1^{ad} (om. in Ts G₂. 4; cf. v. l. 1). — S
 om. 7^c-8^b (G₈ om. 7^c-14^a). — After 7, K (except
 K₁) N₂ V₁ B D ins.:

2058* सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामवाणप्रपीडितः ।

8 Som. 8^{ab}; G₈ om. 8^{ad} also (of. v. l. 7). — ^a)
 S₁ K₁ आकाशवेगेन; K₂. 4 N₂ V₁ B₁. 8. 6 Dn₁. n₂ D₄
 कांचनगेन; N₁ कामवाणैव; Dn₈ D₁. 2 कामवे (D₁ 'यो)गेन.
 — ^a) K₄ G₈. 6 स्वपुरीं.

9 G₈ om. 9 (of. v. l. 7). — ^b) K₂ N₂ V₁ B D T₁
 'का जनाः. — ^c) Ko Ts G₂. 4-6 व्या (Ko G₂ व्य) क्रोशत्.
 K₂ N₂ V₁ B D T₁ विक्रोशन्तो (D₅ T₁ व्याक्रोशन्प्रा)-
 द्रवन्सर्वे.

11 G₈ om. 11 (of. v. l. 7). — ^b) T₁ G₁
 M संनादयं (G₁ 'धी')स्तदा; Ts G₁ सांनाहयंस्तदा; G₈. 6
 सांनाहयस्तदा.

समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
 क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
 ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
 मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
 भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धक्रमहारथाः ।
 सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
 तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
 आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
 अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
 योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

12 G₈ om. 12 (of. v. l. 7). — ^a) N₁ क्रदास् (for
 क्षुब्धास्). Ts G₁-8 क्षोभितास्तेन; G₂ क्षुधमोस्तेन (all
 these om. अथ). — ^b) S₁ Ko. 4 B₈ तथा; N₁. 8 ततः.
 — After 12^{ab}, S (except G₈) ins.:

2059* अन्तर्द्वीपात्समुत्पेतुः सहसा सहितास्तदा ।

[G₁ M₈ सभां वै; M₈-8 तथैव (for सहसा). T₁ सहसैव
 कृते तदा.]

— ^a) Da D₁. 2 अथापास्य (by transp.); S (G₈ om.)
 अपाहाय. S₁ K₁ N₁ 'पानाद्य (नम) पास्यैव. — ^c) K₂ N₂
 V₁ B D (except Da₂ D₅) Ts G₂. 4-6 समंततः; N₁ ततः
 सभां (by transp.).

13 G₈ om. 13 (of. v. l. 7). — ^a) N₂ V₁ B₈. 6 D
 तत्र. — ^b) K₁ Ts G₂. 4. 6 परार्ध्यास्तरणानि; G₁ चित्रास्तरणं.

14 G₈ om. 14 (of. v. l. 7). — ^b) G₁ M₈-8
 'महाबलाः. — D₁ om. 14^a-15^a. — ^c) S₁ Ko. 1. 4 N₁
 बहुशः. — ^d) K₁ काष्ठाणीव. Ts G₂. 4 दीप्यमानानि सर्वशः.

15 D₁ om. 15 (of. v. l. 14). — ^b) Ts G (except
 G₁) संगमे. — ^c) N₁ सभानुगः; T₁ तथाविधं; G₁ सभाभृतः;
 M समागतः (M₈. 5 'तान्' (for सहा)).

16 ^a) N₁ 'त्वा पृथु'. — ^b) N₂ V₁ B₈ D (except
 D₅) मदसंरक्तः; B₈ क्रोधः. — ^c) K₂ B पार्थाय. — ^d)
 Ko. 4 D₈ अमर्षिताः; Ts G (except G₁) महाबलाः (for
 अहं). T₁ यादवाः सहसा कृताः.

17 ^a) G₂ योजयित्वा. — After 17^a, S ins.:

2060*

नागानन्धांस्तथैव च ।

कवचानाहर क्षिप्रं.

धनं च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
 सूतानुचुकुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
 स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
 रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
 अभिकन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
 वनमाली ततः क्षीवः कैलासशिखरोपमः ।
 नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
 अस्य भावमविज्ञाय संकुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
 एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
 यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।

तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
 समं वचो निश्मयेति बलदेवस्य धीमतः ।
 पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
 ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
 किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
 सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
 न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
 को हि तत्रैव भुक्त्वाभं भाजनं भेतुमर्हति ।
 मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
 ईप्समानश्च संघन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
 को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
 सोऽवमन्य च नामासाननादित्य च कैशवम् ।

G. 1. 7359
 B. 1. 222. 29
 K. 1. 244. 33

[(L. 2) T₃ G₂₋₄ 'चान्याहर (G₂ 'रत्); G_{5,6} 'चाना-
 हरन्; G₁ 'चानक्षतान्;]

— K₂ (hapl.) om. 17^a-18^b. — ^a) G₁ M₃ तोमराणि.
 B₂ Da D_{1,2} महांति च.

18 K₂ om. 18^{ab} (of. v. l. 17). — ^a) N₁ च चुकु; T₃ G (except G₁) विचुकु. — ^b) K₂ रथानां योजयेति; D₅ रथानां योजयेति; T₁ रथानाहरतेति. — ^c) N₁ T₁ हेमपरिष्कृतान्. S₁ K₁ आनिन्युर्हेमभू; N₂ B₂ D_{1,2,3} अयुजन् हेमभू (D₁ हेममालिनः).

19 ^a) T₃ G₂₋₆ महत्सु (for ध्वजे). — ^b) D₁ आक्रंदे च; G_{5,6} महास्कंधे. S₁ K_{1,2} M_{3,5} 'क्रंदेन वी'; T₃ G₂₋₄ महायादववी. — ^c) K_{2,3} N₂ V₁ B Da D_{4,5} G₁ तुसु (or 'म)लं; M₆₋₈ क्रंदनं.

20 ^a) K₂ B (except B₂) D₁ तदा (for ततः).

21 ^a) S₁ K₂ D_{1,5} 'ताप्रा'; K_{2,1} N₂ 'ताप्रा'; N₁ पुरुषाः प्रा; T₁ M त्वकृतप्रा; T₃ G चाकृतप्रा (G₁ तु कृतं प्रा). — K₂ (1 hapl.) om. 21^a-22^a. — ^b) S₁ K₁ G₂₋₆ M₆ मेघ; K_{3,4} D₅ किमु गर्जय (K₃ 'त); D₁ मोह; D₂ आहव.

22 K₂ om. 22^a (of. v. l. 21). — ^b) S₁ K₂ D_{1,5} G_{2,3,6} आख्यातुं स्वं; G₁ M आख्यातीव. B₂ सु (for स्वं). T₃ G (except G₁) 'तु मम यद्धदि. — ^c) S₁ K_{2,1} यदस्मै; K₃ यदस्य. K₂₋₄ B₁ D₂ G₁ M_{3,5} रुचिरं. T₁ corrupt.

23 ^a) N₁ M₅ 'स्तद्वचनं; T₃ G (except G₁) 'ले वचनं. — ^b) K_{2,3} D_{1,2,5} G₆ M₅ तूष्णींभूताय (D₅ 'भूत्वा). — ^c) S₁ K_{2,1} D₅ T₁ अथ (for च).

24 ^a) K_{2,3} सु (K₁ स) संवादं; B₁ D_{2,4,5} समं वाचो; B_{2,5} सर्वे वाचं; B₂ सर्वे व. K₂ D₅ निश्मयेति; N₂ B₂ Da D₂ D₃ 'म्यैव; B_{1,3,5} 'म्याय. K₂ V₁ D₁ समं ततो (V₁ समवाये)थ निःशब्दे; T₁ G_{5,6} समवाच ('वोचं)स्तु निःशब्दा; T₃ G₂₋₄ यादवास्तत्रपि (G₂ om. तु) निःशब्दा; G₁ समा वाचा तु निःशब्दा.

25 ^a) K_{2,3} N₂ B (except B₂) वचो रामो वासु; N₂ D₂ D₃ वासुदेवं वचो रामः; T₁ G₁ M वासुदेवं कामपालः (by transp.). S₁ K₁ अरिदमं; K₂ N₂ B D M (except M₃) परंतपः. — After 25^{ab}, S ins.:

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभन्वभविष्यकृत ।

[Before the line, T₁ ins. कामपालः; G₁ बलः; M₃₋₅ बलदेवः.]

— ^b) T₁ M₃₋₅ किमिवांगोप; T₃ G_{2,4} किमुपांशुप; G_{5,6} किमु चात्रोप. — T₁ om. 25^a-26^a. — ^c) V₁ सुदुर्बुद्धः; S (T₁ om.) जनाकुलं.

26 T₁ om. 26^a (of. v. l. 25). — ^b) G₁ M (except M₃) अर्चितः (for अच्युत).

27 ^a) S₁ K_{2,1} N₂ D_{1,2,3} भुक्त्वावै (N₁ 'क्त्वाति; D₂ 'क्त्वा हि) तत्राहं; G₆ तत्रैव भित्वाणां. — ^b) G₂ पापकृद् (for भाज). S₁ K₁ भक्तुम्. T₁ G₅ भोक्तुमर्हति पापकृद्; G₆ अपीमां भोक्तुमर्हति. — ^c) S₁ K (except K₂) D₅ जन्म; T₃ G₅ M₅ जातः (for जातम्).

28 ^a) K₂ N₂ B_{2,5} D₁ ईप्सन्नेव हि; N₂ B_{1,6} Da D₂ D₃ इच्छन्नेव हि; D₅ 'मानः स्व. — ^b) K_{2,4} N₂ B_{1,3,5} D (except Da₂ D₂) M_{3,5} कृतं (for कृत). T₁ सुमारयन्; G₁ समानवै; M समानयेत् (M₃ 'नयन्; M₅ 'पयत्).

C. 1. 7650
B. 1. 220. 29
K. 1. 344. 56

प्रसह्य हतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।

संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाश्रुष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— °) Ś1 N1 D1 भवेन्नार्थी; T G 'दर्थी. — °) K1.2
समाचरन्; S चरेद्दुः.

29 °) S सोवमत्य. K2.4 N1.2 V1 B1.5.6 Da Dn
D2.4.5 तथास्माकम्; K3 च नः सर्वान्; B1 तथा चास्मान्; T3
G4 च नैवास्मान्; G1 च नास्मासु. D1 सोवमन्यत तानस्मान्.
— °) S अचमत्य (for अना). — °) K2 B3 (before
corr.) Da3 D5 कृतवान्.

30 °) D3 ते; T3 G2-4 तु (for हि). T3 G2-4
सात्वतां मध्ये. — °) Ko.2.3 N1 B D (except D1)
transp. पदं and कृतं. M3 महत् (for मम). T1 पादं
संहितं मम; T3 G2-4 कृत (G2 'तः') प्रोद्वाहकः (G3 'कं')
कथं. — After 30°, T3 G (except G1) ins.:

2062* त्वया चेन्नाभ्यनुज्ञातो धर्षयिष्यति माधव ।

[G3.6 मर्षयिष्यामि.]

— °) N1 न सहिष्यामि; T3 G (except G1) न मर्षयिष्ये.

31 °) T3 G2-4 एतां; M उर्वी (for एकः). — °) G1
M 'मि न संशयः. — °) Ś1 K (except K2) N1 D1.2.5
अर्जुनेन (Ś1 N1 'नस्य') पराभवः. — After 31, T3 G
(except G1) ins.:

2063* तमहं आदुमिः सार्धं निहन्मि कुलपांसनम् ।

— After 31, Me-3 (erroneously) read 1. 213. 4°-5°.

32 Before 32, T G ins. वैशं. — °) S रौहिणेयं
गर्जमानं. — °) D1.2 'गंभीर'. — °) Ś1 K1 D5 अभ्यः;
M3 'वर्तत. — °) Ś1 K1 N1 B3.6 Da Dns D1.5 G1.6
तथा; T1 M तत्. T3 G2.4 'वृष्णयंधकेश्वराः.

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan: Ś1 K N3 B Da Dn1.2

D1.2.4.5 T3 G3-5 Ms.5 सुभद्राहरण; T1 संभव. — Adhy.
name: Ś1 K1 वृष्णयंधककोपः (K1 'कप्रकोपः'); Ko.2.4 D5
बलदेवकोधः (Ko 'कोधनः'; K3 'कोपः'); T3 G3-5 बलभद्र-
कोपः (G3 'कोपनं'); M3 सभाक्षोभः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dns 219; D4m 233; D5 170; T1
229; T3 G1.4-5 M 183; G2 181; G3 184. — S'loka
no.: Dn 32; M3 63. — Aggregate s'loka no.: Dn
7950.

213

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — °) Ś1
Ko.1.4 तदा वाक्यं; K2.3 N1 B1.8 Dn1.2 D4 T3 G3.4
यथा वीर्यं; B1m.5 D2 M3 यदा वीर्यं; Dns यथा वा'; D5
तथा वा'. — °) G1 M3.5 सर्वयादवाः. — °) K3 N1.2 B
D (except D1) 'संयुतं. N1 वाचां धर्मार्थसंहितां. — After
1, S ins.:

2064* मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सहितैः सर्वयादवैः ।

अतिक्रान्तमतिक्रान्तं न निवर्तते कर्हिचित् ।

श्रुणुध्वं सहिताः सर्वे मम वाक्यं सहेतुकम् ।

2 °) K (except Ko.1) Da1 D1 संमानो. — °) K1
Dns D1.2.4.5 T G3.4 Ms-3 'यमसंशयः; N1 Ba.6 Dn1.2
'यं न संशयः; G2 धर्मसंश्रयः.

3 °) G3.6 अर्थ धर्मान्. Ko.1.4 न नः; K3 मनः;
N1 स नः; D5 अयं; T3 G (except G1) च वः (for न वः).

4 G2 (hapl.) om. 4-5. Me-3 read 4°-5° after
1. 212. 31! — °) T1 एव; G1 M इह (for अपि).
— °) K2.3 N1.2 V1 B D G1 'मन्यते; T3 G2-6 Ms-3
'मंस्यति. N1 पशुत्वाच्च न शस्यते. — °) G3.6 समानः पुनः.

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
 उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
 एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हतवानिति ॥ ६
 भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
 कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
 न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
 स च नाम रथस्तादृशदीयास्ते च वाजिनः ।
 योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को न तेन समो भवेत् ॥ ९
 तमनुदुत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।

निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
 यदि निर्जित्य वः पार्थो बलादृच्छेत्स्वकं पुरम् ।
 प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चकुर्जनधिप ।
 निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
 उपित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
 पुष्करेषु ततः शिष्टे काले वर्तितवान्प्रभुः ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
 अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
 अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १४
 तं द्रौपदीं प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
 तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतामजा ।

G. 1. 7978
B. 1. 221. 17

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — *) N1 Da कृतवान्; Ds हरणः; Ts Gs. 4 बलवान्.

6 S1 K1 om. 6. — *) Ts G (except G1) अपि (for एव). — *) N2 Bs Ds सुभद्रां and 'स्विनी'. Ms. 3 om. and Mr has lacuna for च यशस्विनी. — *) Ko B1 D1 एष वा; K4 एषा वा. Ts G (except G1) Ms एतस्याः (Ms एषोपि) सदृशः पार्थः. — *) Ko. 4 Bs T1 इतः; Ts G M अतः (for इति).

7 *) K2 Bs T G2-4 जातः. — *) N V1 B Da Dn शंतनोश्च. N2 Dn D4 यशस्विनी. T1 G1 M शंतनोः पौत्रमद्य वै; Ts G2-4 शत्रुशात(G2.3 'स'नकृत्तया; Gs. 4 शत्रुशातनमद्य वै. — *) K2 Ts G (except G1) Ms का (for को). T1 बुभूषेच्च. S1 K1 को नु दूषितवानमुं. G1 corrupt.

8 *) K4 G1 तं (for च). T1 M (except Ms) तं (for यः). — *) K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) Ms विजयेत रणे बलात्; Ms-3 'ण नु यो जयेत्. — After S^{ab}, N1.2 Bs Dn Ds ins.:

2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।
 — *) K1.3 लोके सर्वे (by transp.). — *) S1 K1 सेंद्ररुद्वसुष्वपि; K4 सेंद्रैरपि च मां; N1 सेंद्ररूपेण मानवः; D1.2 सेंद्रैरपि सुरासुरैः; Ts G (except G1) सदेवमनुजेषु च (Gs. 6 'जेष्वपि).

9 *) Ms-3 स च मानी. Ts G2-4 रथस्तावत्. — After 9^{ab}, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

2066* मम शस्त्राप्यदोषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।
 — *) Ts G (except G1) स (for च). — *) S1 K (except K2) D2.5 T1 कोऽनेन (Ds 'नस्य'); G2 कोन्यस्तेन.

10 *) B1 Gs तद् (for तम्). K2.3 N2.3 B D T3 G4 अभिदुत्य (Bs अतिक्रम्य). — *) K2 N2.3 V1 B Dn1.2 D4 ति(N2.3 Dn1.2 न्य)वर्तयत. S हृष्टाः सर्वे निवर्तयध्वं. — *) G1-3.4 (before corr.) 'मा गतिः.

11 *) S1 K1 नः पार्थो. — *) Ko. 3.4 Ds एको गच्छेत्; G1 युद्धाद्. Ds Ts G2-4 स्वयं पुरं. — *) T1 च; G1 नो (for वो). K4 यशः सर्वे. — *) K2 वः; D1 च (for तु). — After 11, S ins.:

2067* पितृवसायाः पुत्रो मे संबन्धं नाहति द्विषाम् ।
 12 Before 12, K2.3 Ts G (except G1) ins. वैशं; Ds वैशं उ. — *) S तथा कर्तुं. S1 K1.4 N1 V1 D2.5 G1 Ms. 5 नराधिप (D2.5 'पाः); Ko Bs Da Ms जनाधिपाः. — After 12^{ab}, K4 (marg. sec. m.) D1 (suppl. fol. sec. m.) S (which latter om. 12^a-16^a) ins. a passage given in App. I (No. 115). — *) K2 N2.3 V1 B D (except D1.2.5) कृतवान्प्रभुः.

13 S om. 13 (cf. v. l. 12). — *) S1 K1 उपितस्त्रत्र.
 — After 13^{ab}, N (except S1 K1) ins.:

2068* विह्वल्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ।
 — *) K2 N2.3 Bs Dn पुष्करे नु. K2 N2.3 B D ततः दोषं.
 — *) S1 पूर्णं द्वादशवर्षे नु. — *) K2 N2.3 V1 B D (except D1.2.5) 'प्रस्थमागतः.

C. 1. 2970
B. 1. 221. 17

सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्रुथायते ॥ १५

तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्ती धनंजयः ।

सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत ॥ १६

सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।

पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७

साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।

भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।

14 Ś1 S om. 14 (cf. v. 1. 12). — °) N̄2 B5 Dn D4 च (for स). — °) N̄2 B5 Dn1. n2 D4 नियमेन. B5 समन्वितः. — °) K1 N̄1 उपजिमिवान्.

15 S om. 15 (cf. v. 1. 12). — °) Ś1 K1 D2.4 विनयात्. Ś1 पांडुनंदनं. — Ś1 K1 om. 15°. — °) N̄1 स्वबंधस्यापि. N1.5 V1 भावस्य. — °) K4 N̄1 Dn8 D2.5 पूर्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. 1. 12). — °) Ś1 K8 क्षमयामास; V1 कामया; D1.5 क्षमया.

17 °) T8 G2-8 त्वरमाणां. D4 S तु (for च). D1.2 सुभद्रां चानयामास. — °) Ś1 K1-8 N̄1 पीतः; D2 क्षौम- (for रक्त). Ko.2 D2 M8 (inf. lin. as in text). 6-8 वाससी; K2.4 N̄1 V1 B Da Dn D4 T8 G2-8 वासिनीं (for वाससम्). — °) N̄1 कृत- (for कृत्वा). K8 D4 T8 G गो (G2 गो) पालिकं वपुः.

18 °) D4 T G4 बभौ कृष्णसहोदरा. — After 18^{ab}, S ins.:

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ व्रजिनं पुरम् ।

ततः पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।

त्वरिता खाण्डवप्रस्थमासदाद विवेश च ।

G1 om. 18^{ab}. — °) D4 T1 सा गृहद्वारः; T8 G2-4 सा पुरश्रेष्ठः; G5.6 M8-8 सा गृहश्रेष्ठः. — °) N̄1 नवांगना; D4 S (G1 om.) यशस्विनी. — °) N1 पृथिवी साक्षात् (for पृथु). — °) D4 T G4 पांडवमातरं; G1-2.5.6 M भद्रा पितृवसां. — After 18, K4 N̄2.5 V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।

प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भियुञ्जतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 युञ्जती तदा; N̄5 V1 आशिपोयुक्तं चानुला.]

19 °) K2 D4 T1 G (except G1.4) शाननां.

20 °) K2 N̄2.5 B Da Dn D2. तदा; K8 ततः; D4 G2-6 M तु तां (for च तां). D4 T8 G2-6 M देवी (G2 M. 7.8 'वी') (for कृष्णा). T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते;

ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।

ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेम्णाहमिति चाब्रवीत् ॥ १९

प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा खसारं माधवस्य ताम् ।

सखजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।

तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २०

ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

G1 प्रत्युत्थाय तां देवी. — °) Ś1 N̄1 D1.4 ह; Ko. 1.4 N̄2 V1 Dn D2 च (for ताम्). D4 S कृष्णा कृष्णसहोदरी (T1 G2.6 M 'रा'). — °) V1 आलिंग्य. D1 चाब्रवीत्; D4 सावदत्; T8 G (except G1) चाभवत्. N̄2 B Da Dn D4.8 परिष्वज्यावदत् (Da 'ज्याब्रवीत्'); D2 परिष्वज्य तदा; M8.8 सखजानावदत्. K2 N̄2.8 V1 B Da Dn D4.8 M प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता). — After 20^{ab}, T8 G (except G1) ins.:

2071* वीरसुभवं भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T8 G2-8 cont.: D4 (marg. sec. m.) T1 G1 M ins. after 20^{ab}:

2072* ओजसा निभृता बह्वीरुवाच परमाशिपः ।

[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निभृता).]

— °) D4 S तथा (for एवम्). — After 20, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. sec. m. as in S. — °) D4 (suppl. fol.) पांडवाश्च महार. — For 21^{ab}, D4 (suppl. fol.) S subst.:

2073* युधिष्ठिरमुखाः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।

कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सततं तथा ।
followed by a colophon (adhy. no.: D4 suppl. fol. 235; T1 230; T8 G4-6 M 185; G1 184; G2 183; G3 186). — D4 (suppl. fol. sec. m.) cont.:

वैशांपायनः ।

2074* अथ शुश्राव निवृत्ते वृष्णीनां परमोत्सवे ।

अर्चनेन हतां भद्रां शङ्खचक्रगदाधरः ।

पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।

जानता वासुदेवेन वासितो भरतर्षभः ।

लोकस्य विदितं ह्ययं पूर्वं विप्रशुना यथा ।

सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।

दिस्सता सोदरां तस्मै पतत्रिवरकेतुना ।

अर्हते पुरुषेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता वभूव जनमेजय ॥ २१
 श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
 अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
 आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
 वृष्णयन्धकमहामात्रैः सह वीरर्महारथैः ॥ २३
 भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
 सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
 तत्र दानपतिर्धोमानाजगाम महायशः ।
 अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिरिंदमः ॥ २५
 अनाष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशः ।

साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशः ॥ २६
 सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्करेव च ॥ २७
 चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विष्टयुरेव च ।
 सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
 आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
 ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
 प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
 ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमतम् ।

C. 1. 7995
 B. 1. 221. 35
 K. 1. 247. 22

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठं प्रेषयामास चार्जुनम् ।

भद्रया सह वीभत्सुः प्रापितो व्रजिगः पुरम् ।

22 D₁ reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — ^a) Śī K (except K₂) Nī Dn₃ D₁.2.5 ज्ञात्वा तु; D₁ (suppl. fol.) ततस्तु; T₁ ततः स. — ^b) K₀.4 Nī.8 B₂.5 Dn₁.n₃ D₂.5 स्वं; K₁ सु (for स्व). N₁ V₁ समाप्तं पुरुषोत्तमं; D₁ (suppl. fol.) संप्रतस्थे पुरोत्तमं; T₁ संप्रतीयापुरो. — ^c) D₁ T₁ पुरुषश्रेष्ठ. — ^d) G (except G₁.4) तथा. — After 22, D₁ (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

2075* धियासुः खाण्डवप्रस्थमामन्नयत केशवः ।

पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुकं मधुसूदनः ।

राजा विष्टयुरक्रूरः संकर्षणविद्वरथो ।

पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानितः ।

संप्रीतः प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दनः । [5]

अभिमन्त्र्याभ्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।

ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।

सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।

योजयन्तः सदृशंश्च यानयुरयं रथांस्तथा ।

गजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except M₅) तथा (for राजा). D₁ T₁ संकर्षणभयेन ते; G₈ M₅ 'गद्गद्वचाः; M₅.6-8 'भये सखौ. — (L. 4) D₁ T₁ G₈ M पिता च (M₅ पितेव). T₈ G₂-4 'दनुमोदितः; G₂.6 'दत्तमानितः. — (L. 5) T₈ G₂-4 स प्रीतः. G₁.5.6 वृष्णिराज्ञा. — (L. 6) G₁ ततस्तु यादवैः सार्ध.]

23 S om. 23^{ab}. — ^b) K₂ Da रामेण सह (by transp.) — ^c) Śī K₂.4 D₁ G₁ 'सहामालैः; K₀.D₂.4.6 G₂ 'महामालैः; K₂ 'महाश्रेष्ठैः. — ^d) K₂ B₂ Da महावीरैः (K₂ 'यैः); T₈ स हि वीरैः; G₂-4 सिंहवीरैः.

24 ^b) Nī B₂ Dn D₁.5 बहुभिर्बृतः; D₂ सदृशो वृ.

25 ^a) G₂.6 दानपरः. T₁ G (except G₂.4) M₅ श्रीमान्. Nī तत्रोदारमतिर्धोमान्. — ^b) T₁ G₁ M जगाम स (T₁ G₁ M₇ सु-) महा.

26 ^a) Śī K (except K₀) D₁ अनाष्टिः; T₁ 'ष्टिः; T₈ G₂-4 'ष्टयो; G₂.6 'ष्टिर्. — K₁ (hapl.) om. 26^{ad}. — ^c) K₂ D₂ महात्मनः; K₃ Nī B D₁ Dn D₁.4 T₁ G₁ M महामनाः.

27 ^a) T₈ G (except G₁) सात्यकिश्च महाबाहुः कृतवर्मा महारथः. — ^b) K₂ B (except B₂) Dn₁.n₃ D₁ शांवध. — ^c) Śī K₁ निपद्यः; T₈ G (except G₁) निः (G₂.3 नि)शङ्कुः (cf. v. l. 1. 211. 10^a).

28 K₂ (hapl.) om. 28^{ab}. — ^b) Śī K₁ दह्नी; K₀ B₂ T₈ झल्ली; N₃ जह्नी; V₁ मंदी; D₁ पृथुरः; D₅ शिनिर (for झल्ली). K₂ च पृथुरे. M₅ यत्सल्ली पृथुरे (sic). — ^c) G₂.5.6 महातेजा.

29 ^b) D₁ भोजवृष्णयंधकास्; D₂ वृष्णयंधकास्. K₂ B₂ Da D₁ तदा. — ^c) D₂ भरुणं प्रति; D₅ द्रविणं बहु. Cd cites हरणं. — After 29, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

2076* अन्वाहारं समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमाः ।

प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामवलोककाः ।

ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवाः ।

पुरमासाद्य पार्थानां परां प्रीतिमवामुवन् ।

[(L. 1) D₂ T₈ G₂-4 उपहारं. — (L. 2) T₈ G₂-4 अवलोकितुं. — (L. 3) T₁ अदीर्घेण कालेन.]

30 ^{ab}) K₀ D₅ श्रुत्वा राजा (by transp.). — ^c) Śī K₁ यानं (for यमौ). Śī K₂-4 Da D₁ T₁ G (except G₂.4) M₅-8 प्रस्थापयत्. T₈ G (except G₁) गृहात्.

31 ^a) K₂ Nī.8 V₁ B D T₈ G तु (G₁ तं) (for तद्).

C. 1. 7995
B. 1. 221. 35
K. 1. 274. 22

विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दहतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजंकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छथाविधि ।

— ⁵) K₂.s N₂.s B D (except D₁.2.5) T₈ G₂-4 M₈
महर्षिमतः. — D₁ om. 31^a-32^a.

32 D₁ om. 32 (of. v. l. 31); T₈ G₂-4 (hapl.) om.
32^a. — ^a) K₈ संमृष्टसिक्तपथः; N₂.s V₁ B (except
B₈) D₁.n₂ D₄ संमृष्टसिक्त (by transp.). — ^b) B₈
'शोभनं'; T₁ 'वासितं'; M₈ 'भूषितं'. — ^c) T₁ सुचंदनरसैः.

33 ^a) S₁ दहता. Some MSS. (mostly S) अगुरुणा.
K₀.s दहमानेनागु (K₄ 'ग' रुणा. — ^b) T₈ G (except G₁)
सुगंधितं (G₅.s 'नं'). — After 33^a, S₁ K (except K₂)
N₁.s V₁ D₂.s ins.:

2077* गन्धोद्दाममिवाकाशं बभूव जनमेजय ।

[S₁ गंधोद्दिग्धम्; K₁ गंधोद्दिग्धम्; D₈ गंधादानम्.]

— ^a) S₁ K₁ असंसृष्टः; K₂ N₂.s B D T₈ G₈.s हृष्टपु (B₁ m
'तुष्ट' (D₂ सुविष्ट); T₁ ससमृद्धः.

34 ^b) S₁ K₀.1.4 N₁ D₂.s रामेण सह (by transp.).
— ^c) K₂ N₂.s V₁ B D₁ D₂.s 'कैस्तथा भोजैः'; D₈
'कैस्तथा भोजैः'; T₈ G₂-4 'कैर्महाबाहुः'. — ^d) K₂.s N₂.s
B D (except D₁.2.5) समेतः.

35 ^a) S₁ K₀.1.4 G₂.s.5 तु; D₈ तैः (for च). — ^b)
S₁ तु (for च). V₁ 'जेष्ठैव सर्वशः'.

36 ^b) S₁ K (except K₂) N₁ D₁.s 'गम्य यथा'.
— ^d) K₂.s N₂.s B D (except D₂) T₁ बाहुभ्यां
परिप्लव्जैः; T₈ G (except G₅.s) परिप्लव्ज्य च वा; M₈-s
परिप्लवजत वा.

37 ^a) K₂-4 N V₁ B D T₁ M प्रीयमाणः; G₁ पूजयानः.
K₂ गोविंदः; K₈ N B D₁ D₂ D₄.s गोविंदो; D₂ कृष्णस्य.
— ^b) S₁ K (except K₂) D₂ विजयं प्रत्य (D₂ पर्य) पूजयत्.
— K₁ N₁.s D₁ (hapl.) om. 37^a. — ^d) S₁ पर्यपूजयत्;
G₁ प्रतिपूज.

38 ^a) K₀.s.4 भोजवृ. — ^b) K₂ N₂.s B D (except

मूर्ध्नि केशवमाप्राय पर्यप्लवजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्ववत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थं धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

D₁.2.5) कुंतीपुत्रो युधि. — ^a) S₁ K₁ प्रीतिं ज. — ^d)
K₂.s N₂.s V₁ B D₁ D₂ D₄.s यथाग (D₁ 'म' तं); K₄
D₁.s T G (except G₁) यथोचितं; N₁ यथावयः.

39 ^a) T₁ विधिवत्पूज. — ^b) K₁ अभ्यद्रवत्; T₈ G
(except G₁) चाभ्यवदत्. T₁ G₁.s M प्रीतिः (for प्रेम्णा).
— ^d) K₀ वाप्यभिवादितः; K₈.s चाप्यभि; N₁.s 'मिन्वे-
दितः'. — After 39, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2078* ततः पृथा च पार्थाश्च मुदिताः कृष्णया सह ।

पुण्डरीकाक्षमासाद्य बभूवुमुदितेन्द्रियाः ।

हर्षादभिगतौ हृष्टा संकर्षणजनादौ नौ ।

बन्धुमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरमन्यत ।

ततः संकर्षणाक्रूरावप्रेमायावदीनवत् ।

भद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजहत्तुः ।

प्रवालानि च वज्राणि भूषणानि सहस्रशः ।

कुथास्तरपरिस्तोमान्याघ्राजिनपुरस्कृतात् ।

विविधैश्चैव रत्नैर्वैदित्सप्रभमजायत ।

शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् ।

ततः प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सवः ।

भद्रवत्यै सुभद्रायै ससराग्रमवर्तत ।

[(L. 1) D₄ T₈ G₈-s सहिताः (for मुदिताः). — (L. 5)
M₈.s अभीतवत् (for अदीन). — (L. 7) T₁ G₁.s हाराणि;
M वज्राणि (for वज्राणि). — (L. 8) M व्यालाजिनपुर.
— (L. 9) T₈ G₈-s तथाभरणरत्नैः. M₈ विविधानि च रत्नानि
दीप्तमध्यमजाविकं. — (L. 11) M₈ नृणां (for यूनां).]

40 ^a) K₂ N₂.s B (except B₈) D (except D₂)
तेषां (for ततो). K₂.s N₂.s B D (except D₂) हृषीकेशो
(for वासु). — ^b) S₁ K₁ N₁ जन्यार्थः; K₂ V₁ D₂.s (by
corr.) G₂ कन्यार्थं (K₂ 'धै'). K₄ वरस्नेहार्थमुत्तमं. — ^c)
K₀.s.4 D₈ च (for वै). S₁ K (except K₂) सुभद्रायै.

41 ^a) D₂ G₁ M₇ काञ्चनानां च. — ^b) S₁ K₂

चतुर्थजायुपेतानां स्रतैः कुशलसंमतैः ।
 सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
 श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
 वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
 ददौ जनार्दनः ग्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
 तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
 शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

*शोभिनां. — °) Ś1 K1 चतुर्थैरुपैः; B₅ हस्त्यारोहैरुपैः.
 — °) K₂ N_{2.8} B D (except D_{2.5}) G₁ कुशलशिक्षितैः;
 T₁ परमसंमतैः. — After 41st, T₁ ins.:

2079* बाह्योक्तसिन्धुजातानां काम्योजानां शतं शतम् ।
 हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनैश्चर ।

— °) S नियुतम् (for अयुतम्).

42 °) D₂ उपाहृतान्यदेः; T₁ M₅₋₈ शुक्रवर्णसवत्सानां
 (T₁ सुवर्णानां); T₈ G₂₋₄ उपावृत्य (G₂ 'वर्त्य'; G₃ 'कृत्य')
 सहस्राणां; G₁ शुद्धानां तु सुवर्णानां; G_{5.6} M_{2.5} उपपाद्य
 (M₃ शुक्रवर्णस; M₈ inf. lin. उपावर्त्य) तु वर्यानां. — °)
 N₁ श्वेतानां पुण्यं. — After 42nd, Ś1 K₁ D_{2.5} ins.:

2080* ददौ पार्थव्य शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 D₅ cont.: Ś1 K₁₋₃ (all om. line 2) N_{1.2} V₁ D₂ ins.
 after 42:

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।

मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।
 — After 42nd, S reads 47-48. B₃ (hapl.) om. 42nd;
 M₅ om. 42nd. — °) Ś1 K₁ विशुद्धानां; K₂ 4 सुशुभ्राणां;
 K₂ N_{2.3} B_{1.6} D (except D_{1.2}) च शुद्धानां. — °) M₈
 'समतेजसां. — °) K₁ N₂ B₃ D (except D_{1.5}) 'भूपितं;
 K₃ 'भूपिणां; S (M₅ om.) 'मालिनां. — After 42, Ś1
 K₁₋₃ (all om. line 2) N_{1.2} V₁ D₂ ins. 2081*;
 while S ins.:

2082* काम्योजारट्टबाह्योक्तसिन्धुजातानांश्च भारत ।

सुवर्णकृतसंनहान्वण्डानाद्विनादितान् ।

श्वेतचामरसंछन्नसर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।

जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्तददौ तदा ।

T₁ G₁ cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 °) D₁ गजानां नित्यमत्तानां (= prior half of line
 1 of 2081*). — °) K₂ 4 दांतानां च सुवर्चसां. — °) S
 (except G₂) 'केशानां. — °) Ś1 K₁ सुतां; T₃ G_{2.4}
 शतां (for श्वेतां). — After 43, S (except T₁ M₅) ins.:

2084* शिविकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

स्वापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
 स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेपाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
 सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
 परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
 कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याश्विवर्चसः ।
 मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
 गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

C. 1. 2013
 E. 1. 221. 53
 K. 1. 247. 46

T₃ G₂ (om. line 2). s-s cont.:

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां बाह्योक्तानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) G₅ कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T₁ om. 44^a-45^b. — °) K₂ 3 D₂ T₃ G₂₋₅ M_{2.5}
 स्त्रा (T₃ G_{2.4} स्त्र) पनाच्छादने; K₄ स्वापनोद्वर्तने; B (B₅
 marg.) स्त्रानपा (B₅ orig. 'दा') नोत्सवे; D₂ स्त्रानपानोदनैश्च.
 G₂ सर्वकर्मणि निष्कांतं (cf. 2086*). Cd cites उत्सादनं.
 — After 44^a, T₃ G₂₋₅ ins.:

2086* भोजने पाचने तथा ।

आधानोद्घासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।

अनुलेपे च गन्धानां पेपणे च विचक्षणम् ।

सर्वकर्मणि निष्णातं.

— °) K₃ V₁ D₂ संयुक्तं; N₂ B₃ D₂ D₃ प्रयुक्तं; S
 (T₁ om.) युक्तं च. — K₃ (! hapl.) om. 44^a-45^b.

— °) Ś1 K₁ B D₁ सुवेशानां; T₃ G₂₋₄ सुवेपीनां;
 M₅ सर्वेषां तु.

45 K₃ om. 45^{ab} (cf. v. l. 44); D₂ T G₂₋₄ om.
 45^{ab}. — °) N₂ B (except B₃) D₂ सुवर्णनिष्कं; G_{2.5}

'कीर्णानां; M₈ 'कर्णानां. — °) N₂ B_{3.5} D₂ D₃ अरोमाणां.
 K₂ 4 G₁ सुवर्चसां; K₂ N_{2.3} V₁ B D (D₂ om.) G_{5.6}

स्वलंकृतां (K₂ B_{1.2.6} D₂ D₁ 'तं). — After 45, N ins.:

2087* पृथ्व्यानामपि चाश्वानां बाह्योक्तानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्राण्यं कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ś1 कृष्णानाम्; K₂ पृथ्व्यानाम्; N₁ V₁ D_{1.2.5}

पृथ्व्यानाम्; B₃ श्रेष्ठानाम्; Cd पृथ्व्यानाम् (as above). K₂

2.5 N₁ D (except D₂) बाह्योक्तानां. — (L. 2) K₃ D₂

'सहस्राक्षं; N₃ B_{3.6} D_{1.5} 'सहस्राणि. Line 2=line 2
 of 2085*.

46 K₂ 3 om. 46. — °) K₂ N₂ B_{3.6} S 'स सुवर्चसः.

— °) K₂ मनुष्यभारान्; T₃ G₂₋₄ महाईमां; M₈ हिरण्यमां;

M₅₋₈ मनुष्यभारान्. — °) S प्रददौ प्रयुतं तदा. — After

46, S (T₁ M om. line 5) ins.:

2088* भूषणानां तु सुव्यानां शतमारं ददौ धनम् ।

G. 1. 8013
B. 1. 221. 53
K. 1. 247. 46

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
कृत्सानां पदुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।

मुक्ताहारणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महाहार्त्तराणां स्था ।
पर्यङ्कानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।
[(L. 3) T Gs-8 तथा वै शयनासनान्. — (L. 4) Ms. s
'पीठं च महाहार्त्तराणां स्तुतं.]
47 S reads 47-48 after 42^{ab}. — ^a) N₁ विभिन्नानां.
— ^a) Ś₁ Ko. 1.8 Ds 'प्रकाशानां. — After 47, S ins.:
2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
48 For S of. v. 1. 47. — ^a) N₁ V₁ ह (V₁ कृत्सानां
बद्धघंटानां; D₁ क्षिप्तानां पंचघं; D₁ कृष्णानां पदुघं; T₁
द्विपानां स्वर्णघं; T₁ G (except G₁) Mc-8 कृत्सानां
पर (Mc-8 वर) घंटानां (T₁ Gs. 4 'पादानां; G₁ 'वर्णानां; G₂
'वादानां). Cd oites कृत्सानां. — ^b) K₂ N₂. 8 V₁ B D
चारुणां (D₁ कृत्सानां); Mc-8 करिणां. — Ms om. 48^{ed}.
— ^a) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ D₁. 5 सादिभिः समुपेतानां. Cd oites
सादिभिः. — ^a) Ś₁ साहसप्रियः; B₁ Da M (Ms om.)
साहसप्रियः; T G (except G₁) सहसा प्रियं. — K₄ D₄
(marg. sec. m.) ins. after 48: D₁ (om. line 1),
after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।
महिषीणामदान्दूरिपयसामयुतद्वयम् ।
while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्या तदा ।
49 ^a) N (K₂ marg.) T₁ Gs-8 पाणिग्र (K₁. 2 m
'ग्राहणिकं; G₁ पदग्र; M पादा (Ms. 5 'द) ग्रहानीकं; Cd
पादग्रहणिकं. T₁ ददौ रामः सनहनं (see below); G₂
काम्यरूपगुणैर्युक्तं. — ^b) V₁ पार्थस्य. T₁ पार्थाय जनमेजय
(see above). — ^a) Ko. 2.4 N₁ V₁ B D T₁ Gs-8 Mc-8
संबंधं; K₂ Ms संबंधः; G₁ संबंधात् (for संबन्ध-). Ko. 2.4
N₂ V₁ B D₁. 5 प्रति (D₁ परि) पादयन्; K₂ प्रीतिमानयन्;
N₁ प्रसमानयन्; N₂ Da प्रतिपालयन्; D₂ D₂. 4 प्रतिमानयन्;

पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विपच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजहुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीतिं विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्वहून् ।

T₁ G₁ M प्रीतिमानसः; T₂ G₂-8 प्रेम काम (G₂ कार) यन्
(for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D₁ ins. line 2
of 2090*.

50 ^a) B₁ Da स (B₁ सु-) महान्धनं. — ^a) S
महारथगजग्राहः. — ^a) T₁ Mc-8 जाल्यश्च; T₂ G₂-8
महाश्वैः; G₁ Ms. 8 जाल्यश्चैः (for पताका-).

51 ^a) K₂ S 'सागरमाविद्धः; N₁ 'सागर आविद्धः. Cd
oites आविद्धः. — ^b) Ś₁ K N V₁ Dn D₁. 5 Ms. 7. 8
महाधनः; B₁ (m as in text). 5. 6 m D₁. 2 G₁ 'धनं; Ms
'बलः (inf. lin. 'धनः). — ^a) T G (except G₁)
'पूरयन्तेषां. — ^a) T₂ G (except G₁) अभीष्टं (G₂ 'ष्टः)
सर्वभोगवत्.

52 ^a) Ś₁ K₁ N₁ 'ह तं चापि. — After 52^a, D₁
(marg. sec. m.) ins.:

2092*

बलदेवस्ततो मधु ।

दिवारात्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।

द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।

दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासवं च मनोरमम् ।

पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।

रौप्यसौवर्णमुख्येषु चपकेषु पटुः सुराम् ।

पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा.

— ^a) S धनौघं वै (T₁ तं) युधि. — ^a) Ś₁ K₁. 4 N₁ D₁. 3
तांश्चापि; Ko D₁ तान्सवांन्; T₁ तत्सर्वं.

53 ^a) Ś₁ K₁ इत्युपेत्य मं. — K₂ repeats 53^{ab}
after 56^{ab}.

54 ^{ab})=1. 201. 31^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁ N₂ V₁ B D₁
D₂ T₁ 'यानैः; Dn D₁. 2. 4 'नादैः (for 'पानैः). — After
54^a, S ins.:

2093*

आसवैश्च महाधनैः ।

पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्.

[(L. 1) G₁ Ms. 6-8 महारसैः. — (L. 2) T₁ G₁ मैरेयम्.]
— ^a) T₁ G₁ M (except Ms) 'तलताडिताः; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
 रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्यन्धकमहारथाः ।
 रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
 वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
 उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
 व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
 दीर्घवाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
 सुभद्रा सुपुत्रे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९

अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
 अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
 स सात्वत्यामतिरथः संवभूव धनंजयात् ।
 मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्भुताशनः ॥ ६१
 यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अयुतं गां द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
 दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
 पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
 जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
 स चापि ववृधे बालः शुक्रपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. 1. 8031
B. 1. 221. 71
K. 1. 2:7. 67

text. — °) N₁ यथायोग्यं. N₃ यथोत्साहं.

55 °) T₁ G₁ M एवं बहुविधैर्भौगैर. — °) D₂ विजहुर्दिवं. — After 55^{ab}, S ins.:

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।

केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।

[(L. 1) T₁ पार्थान्पृथां च संपूज्य सुभद्रां यदु.]

— °) N_{1,2} V₁ Dn D_{1,2,3} प्रति (for पुरीम्).

56 S transp. 56^{ab} and 56^{cd}. — °) G₂ यादवानां महारथाः. — After 56^{ab}, K₂ repeats 53^{ab}; while S ins.:

2095* रामः सुभद्रां संपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।

न्यासेति द्रौपदीमुत्त्वा परिदाय महाबलः ।

पितृत्वसायाश्चरणावभिवद्य ययौ तदा ।

तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास तं तदा ।

वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्विताः ।

57 °) T₃ G₂₋₄ च (for तु). T₁ स वासुदेवः पार्थेन. S₁ K_{1,4} N₁ D_{1,2} स तत्रैव पार्थेन (S₁ K₁ पांडवैः) सह; D₁ पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57^{ab}, S ins.:

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— °) K₂ T₁ रे तत्र. — °) N_{1,2} Dn D_{1,2} S₁ महात्मना.

— °) N₁ B₂ Da G_{1,2,3} विचरन् (Da₂ 'रद्'); T₃ G₂₋₄ विहृत्य. K_{2,3} N_{2,3} V₁ B D (except D_{1,2,3}) यमुनातीरे.

— °) Cf. 57^b. N मृगयां स (D₁ 'यायां' महाययाः.

— After 57, N ins.:

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(cf. 1. 36. 10^a; 165. 5; 166. 2); while S (except T₃)

ins. an addl. colophon (adhy. no.: T₁ 231; G₁

185; G₂ 184; G₃ 188; G₄₋₅ M 186. G_{2,4,5} M_{2,3}

cont. सुभद्राहरणं समाप्तं).

58 Before 58, S ins. वैशं (cf. v. 1. 57). — °) S₁

K_{1,4} V₁ D₂ G_{2,3} स्वसा प्रिया (by transp.); B₂ T₃ G₂₋₄ प्रियस्वसा. — °) N_{2,3} D (except D₁) ख्यातिमंतम्; B₂ अभिमन्युम्.

59 °) K_{2,3} N₂ V₁ B D महोरस्कं; N₃ महास्कंधं (for 'सत्वं'). — °) S₁ K₁ कमलाक्षम्; K₂ N₂ B_{2,3} Dn D_{1,4} T₁ वृषभाक्षम्. S₁ K₁ महाद्युतिं; D₁ महामतिं. — T₁ om.

59^{cd}. — °) S₁ K_{2,3} N₂ D_{1,2,3} महाबलं; K₂ B₂

D₁ नरर्षभ.

60 °) N_{1,2} V₁ Da Dn₁ G₁ M₂ अभीश्च. — °) T₃

G₂₋₄ ततस्तु रिपुमर्दनं. — °) K₂ V₁ B_{1,2} Da T G M₂

मन्युरिति. — °) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 °) K_{2,3} सुभद्रायामतिरथः. Cd cites सात्वत्यां.

— °) T₃ G (except G₁) यथा (for मखे). K₁ D_{1,2} G₁

वै; T₃ G₂₋₃ तु; Cd वा (as in text). K₂ N_{2,3} V₁ B Da

Dn D_{1,2} मखे निर्म (K₂ 'मै') यनेनेव; T₁ M (M₂ before

corr.) मखे निर्मथ्यमानेव.

62 °) N_{1,2} V₁ D_{1,2} T₁ M (except M₂) तस्मिञ्जाते.

K_{2,3} N_{2,3} B D (except D_{1,2}) महातेजाः. — °) K_{2,3}

N₁ D₂ M_{2,3} (before corr.). T₃ अयुतं गां (hyper-

metric!); M_{2,3} (after corr.) अयुतं गां; K₁ गावायुतं;

T₁ अति प्रीतो. S₁ द्विजातिभ्योयुतं गां (diambic

close!). — °) K (except K₁) N₂ V₁ B D च भारत

(D₂ सर्वेशः); T₁ M₂₋₃ तथैव च (for च तावतः).

63 °) S लालितो. — °) D_{1,2} धर्मराजस्य; M₂₋₃

तदाप्रभृति. T₁ M₂₋₃ सोभवत्. — D₁ om. 63^{cd}. — °)

S₁ एव; K₁ अपि; N_{2,3} Dn इव (for चैव). G₁ सर्वेषां

दर्शनीयोभूत्.

64 °) D₁ बाल्यात्प्रभृति (cf. 63^b). — °) T₁ सर्वं

(for तस्य). S₁ K₁ क्रियाश्च ताः; T₁ G₁ M क्रियां शुभां.

— °) D₁ G₂ M₂₋₃ शशी यथा (by transp.).

G. 1. 8032
B. 1. 221. 72
K. 1. 247. 68

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
 अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
 विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
 क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
 आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
 तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
 सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
 सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
 कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपे तथाकृतौ ।
 ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
 पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।

लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
 सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
 पाञ्चाली सुपुत्रे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
 शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
 परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
 सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
 सुतसोमं महेष्वासं सुपुत्रे भीमसेनतः ॥ ७५
 श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
 जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
 शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
 चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

65 ^a) V₁ 'वेदमरोपेतः. — ^a) Ko. s. 4 N₁ D₅ T G₁₋₄ M₅ (inf. lin.). s-s वेदज्ञात् (as in text); the rest 'ज्ञः. — ^a) G₅ देवमानुषं.

66 ^a) N₁ विज्ञाने चापि. K₁ T₁ M₂ s शास्त्राणां; N₁ V₁ D₅ M₇ शस्त्रा. T₈ G₂₋₅ ज्ञानेष्वपि च श (G₅ s शा)स्त्राणां; G₁ विज्ञाने च तदस्त्रा. — ^b) Ko D₅ T₈ G (except G₁) सौष्ठवेपु; K₁ 'वेन. S₁ Ko. 4 महाबलं; K₁ 'बले; K₈ बलावलं. — ^c) S₁ K₁ हि (for च). M₅ 'स्वपि समस्तासु. — ^d) S₁ K₁ अभ्यशिक्षयत् (K₁ 'क्षत); K₂ B₅ s अन्वशिक्ष; N₅ 'शिक्षत.

67 ^a) N₂ B Dn D₂ s M₇ 'मिवात्मना. — ^a) Some N MSS. प्रेक्षयमाणो.

68 ^a) N₁ D₁ s G₁ सिंह. — ^a) S₁ K N₁ V₁ D₁ s व्यादितात्वं (K₁ 'स्य; K₂ पञ्चानन-). S₁ महाबलं; K V₁ D₁ s महाभुजं; N₁ यथातकं; S इवातकं. B₁ s 'ननमहाभुजं (B₁ m 'महोरगं).

69 ^a) Ko. s. 4 N₁ D₅ G₈ M (except M₅) 'नामिनं. — ^a) D₅ 'गंभीर'.

70 ^a) D₁ वीर्यं शौर्यं (by transp.). S₁ N₁ B₅ D₅ रूपे वीर्यं (by transp.); V₁ रूपेण च. K₁ चैव (for रूपे). T₁ G₂ s M₂ s तथा कृतं. — ^a) K₂ s जयंतं मघवानिव.

71 ^a) K₂ हि; N V₁ B D (except D₁ s) M₅ तु (for च). Ko. s. 4 D₅ पतिभ्यो देवरूपिणः; K₁ N₁ M₅ s पतिभ्यः शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for ^b). T₈ G M₅ पूर्व (M₅ तूर्ण) मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — ^a) M₅ शुभा लेभे सुता. — N₅ (hapl.) om. 71^a-73^a.

— ^a) K₂ s N₂ V₁ B D (except D₂) श्रेष्ठान्; T G₂₋₅ धरा; G₁ M पंच (for शुभान्). G₁ अनलानिव.

72 N₅ om. 72 (of. v. l. 71); M₅ om. 72-74^a. — ^a) Ko V₁ D₁ G₂ श्रुतसोमं; Cd as in text. — ^a) K₂ शुभकर्माणं; K₂ s V₁ श्रुतकीर्तिं च (V₁ तु). — ^a) T₈ G₂₋₄ नाकुलं.

73 N₅ om. 73^a; M₅ om. 73 (of. v. l. 71, 72). — ^a) N₁ V₁ सुतसोमं (of. 72^a). — ^b) S₁ ह्येतान्; N₁ चैतान्; D₂ सुतान्. S₁ K (except K₂) N₁ D₁ s महाबलान्. — ^a) T₁ पंच पंचाग्नितेजसः.

74 M₅ om. 74^a (of. v. l. 72). — ^b) M₂ s आहुर्विप्रा. B₁ युधिष्ठिरे (as in text); D₄ (by oorr.) T G (except G₁) 'ष्ठिरात्. — ^a) S₁ K (except K₁) D₁ 'रणे ज्ञाने; G₅ s 'रणज्जाते. — ^a) S₁ K₁ प्रतिबिद्दुः S (except M₅) भवत्स्वयं.

75 ^a) S₁ D₂ G₂ s सुतः; K₁ सुतं; T₁ G₁ सूते. Ko D₅ D₁ सोमं; K₂ B₅ सोमे (for सोम-). S₁ 'सहस्रेपु; D₂ 'क्षे च. — ^b) G₁ M सोमादित्यस (M₇ सु) तेजसं. — ^a) T₈ G (except G₁) 'सोमं महाप्राज्ञं.

76 ^a) S₁ K₁ M₅ s श्रुतकर्म (M₅ s 'र्मा). — ^a) V₁ जातमात्रसु. Ko. 4 N₁ s B₁ s D₂ T₁ G₁ s तथेत्येवं (T₁ G₂ s 'व); K₂ तयोस्त्वेवं; N₅ B₅ D₁ D₁ तदेत्येवं; B₅ Da D₅ इतीत्येवं; T₈ G₄ तथान्येव. — ^a) B₅ Da M₂ s सुतोभवत्; T₁ तु तं विदुः.

77 T₁ (1 hapl.) om. 77-78. — ^b) S₁ D₂ T₈ G₂ s M₅ s 'नन्दन; Ko कुल; K₁ 'सत्तम; N₁ 'सत्तमः. K₂ s

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वैव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्छुद्धोपनयानि च ।

चकार विधिवद्भौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्वं ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।

इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाच्छ्रुतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसस्तुखम् ।

पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिपेव भरतर्षभ ।
त्रीनिवात्मसमान्वन्धून्वन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

C. 1. 8053
B. 1. 222. 4
K. 1. 243. 4

Ñ2.3 B (except B6) Da Dn D4.5 कौरव्यस्य महात्मनः.
— ^a) Ś1 Ko.1.4 कुलवर्धनं; D1.2 G2.5.6 M 'वर्धनः;
G1 मीतिवर्धनः.

78 T1 om. 78 (cf. v. 1. 77). — ^a) Ñ1 D1 'जनत्युत्रं.
— ^b) D2 विष्णुदैवते; T3 G (except G1.6) चाग्निदै.
— ^c) G1 M 'देवसुतं. — Ñ1 damaged from 78^a-80^a.
— ^d) B1.8 Da श्रुतसेनं तु; T3 G (except G2.6) 'सेनं च.
Ñ2.3 Dn D4.5 G2.6 सं; V1 तद् (for तं).

79 ^a) Ko.8 Ñ2 V1 Dn T G (except G1) M5 स्वेते;
K2 Ñ3 B (except B6) Da D2.4.5 M5 स्वेवं; K4 चैव; D1
ते तु (for स्वेव). — ^c) D2 कौरव्य (for राजेन्द्र).
— ^d) K1 Ñ Dn D4 'हितैः पिणः.

80 ^a) M (except M5) 'कर्माद्यानु. — ^b) K1 चूडो-
पकरणानि; S (except G2) चौलोप. — Da om. 80^a.
— ^c) Ko.4 D5 पुरुषसत्तमः (D5 'म).

81 ^a) T3 G M (except M5) तु (for च). T1
अधीतवेदास्ते पंच. — ^c) D1 संजगुः सर्वमप्यक्षं.

82 ^a) K2 Ñ2 B6 Dn D4.5 दिव्यगर्भो. — ^b) Ñ2
B6.6 Dn D4 G2 महारथैः; Ñ3 महाभुजैः; V1 महात्मभिः.
— ^c) Ko.2 D1.5 S (except G2.6) 'शार्दूलाः. — ^d) Ko
D5 मुदमुद्रहन्; Ñ1 D1.2 पुरुषर्षभाः (D2 'भ); Cd
मुदमावहन्.

Colophon om. in T1. — Major parvan: T3 G M
संभव' (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 सुभद्राहरण
and हरणहारिका; Ko B5 हरणहारिका; K1 अर्जुनतीर्थयात्रा,
सुभद्राहरण and हरणहारिका; K2.3 Ñ3 B1 Dn1.2 D1.2.4

सुभद्राहरण; B3.6 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da
अर्जुनतीर्थयात्रा. Ś1 K1.2 Ñ3 B6 D1 read समाप्त after
सुभद्राहरण; Ko, after हरणहारिका; K1, after both.
— Adhy. name: Ś1 Ko.1.4 D5 द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म
(D5 'जन्मवर्णनं); K3 T3 G2-5 सुभद्राद्रौपदीपुत्र (K3 'दी
अपत्य)जननं; D1 द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; D2 सात्वत्यां पुत्रोत्पत्तिः;
M5 पाण्डवपुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn3 220; D4m 136 (1 for 236); D5 171;
T3 G2-5 M 187; G1 186; G2 185; G3 189. — S'loka
no.: Da1 88; Dn 87. — Aggregate s'loka no.:
Dn2 8013.

214

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — ^b) Ñ1 जिंगुरन्यान्.
— ^a) Ś1 तथा; T3 G (except G1) राजन् (for राज्ञः).
2 ^b) Ko.2.4 D5 'लोकोभवस्तुखी; Da G1 'लोका
वसस्तुखं. — ^c) K2 D1 'संपन्नं; G1 M (except M5)
'धर्माणं; Cd as in text. — ^d) Ko D2 Me-3 Cd देहिनां;
G1 (by corr.) 'ना.

3 ^a) D1.2 G2 'कामार्थं. — ^b) K2.3 Ñ V1 B1.5 Dn
D1.2.4 T G भरतर्षभ. — ^c) B Da D5 त्रीणि वा (Da
चा)स्म'; D1 आदनात्म'; D2 आनृभ्रातृसमान्. — ^d) K3
Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नीतिमान्. K2 Ñ3 B (except
B1) Da1 अ (K2 स) विमान'. D1.2 बंधुवत्सर्वमानवान्.

5 ^a) N वेदान्; G1 M देवाः. — ^b) N महाध्वरे.
— ^c) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn3 D1.2 शुसान्वधान्; Ko.2.4 D5
च (K4 तु) वर्णानां; K2 B1.2.5 शुभं वर्णान्; N2 B3 Da

C. 1. 8059
B. 1. 222. 4
K. 1. 248. 4

बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थं इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
आतृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धौम्यादयो विप्राः परिचार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेभिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेभिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०

न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य वीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५
वासुदेव उवाच ।
कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1. n2 D1 शुभांशोक्तान्. — 4) Dns D1 मेनिरे (for लेभिरे). N1 V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेभिरे तं जनाधिपाः ।

6 4) S मही; Cd मतिः (as in text). — 5) K2 N V1 B D वर्धमानोखिलो. T G लोकः; Ms वर्णः (for धर्मः). Cd cites बन्धुमान् (as in text). — 4) N2 B1.5 D (except Da1 D2) Ts Gs. 6 *क्षिता.

7 4) Ts G (except G1) अधिको. D2 ततः (for बभौ). — 5) B1 (m as in text) S (except Gs. 6) *मानो. D1.2 Ts G2-4 विततैरि; Cd as in text. — 4) G1 Ms-8 दैवैरिव.

8 4) T1 नृपं (for तं तु). — 5) T1 G1 M *समं (T1 *मा) बुद्ध्या. — 4) T1 पितामहमिव. Gs. 6 अध्वरे (for भमराः).

9 4) S1 Ko. 2.4 N V1 B D ह्यति (Da युति); K1 स्वति; K2 G1.2 M ह्यभि; T1 प्रजाः प्रीताः; Ts Gs-6 [5] प्यभि. — 5) S1 K1 इवातुले; N1 D1.2 G1 इवांवरे. — 5) G1 नित्यं; Nilp बुद्ध्या (for तुल्यं). — After 9, N1 ins.:

2099* रक्षयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 4) G1 यथा (for न तु). N1 D1.2 केवलमेवैनं; Ts Gs (before corr.). 4 केवलदेहेन; G1 देवाश्च दैवेन. Cd cites दैवेन. — 5) N2 B3 प्रभावेन च. K1 B3 D1 मेनिरे; Ms मेजरे. — 5) K2 स बभूव; K4 यच्च पूतं. — 4) K4 Da1 D2 G1 चकार यत्.

11 4) Ko N1 चाक्षयं; T1 G1 M दैन्यं च; Ts Gs. 4

चाक्षयं; G2. 5. 6 चापयं. Cd cites असत्यं. — 5) N2 B Da Cd Nilp नाहितं (for नानृतं). N2 Dn1. n2 D4.5 नासह्यं न च वाप्रियं. Cd cites विप्रियं (as in text). — 5) N1.8 *भावस्य; B (except B3) *हासस्य. — 4) K2 सदा (for जज्ञे). G1 Ms भारती (for धीमं). 12 4) G1 हितमाकांक्षते सदा. — After 12^{ab}, Koina: 2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।

पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।
— 5) N2 B D (except Dns D1.2.5) चिकीर्षन्. S1 K V1 Dns D1.2 T1 G1-3 स महा. — 4) S1 K1.2 N V1 B Dn D1.2.4 G1.2 *सत्तम.

13 4) K2 सु; T1 G1 Ms. 5 स; Ms-3 च (for तु). — 5) Ts G (except G1) अजयन्. — 4) S1 K1 N2 Da Dn D4.5 तापयंतः. D2 त्रायंतः स्वेन तेजसा.

14 4) S (except Ts Gs. 4) *पयाहस्तु. — Before 14^{ad}, Ms ins. अर्जुनः. — 5) N1 उष्णाहाः. T1 वर्धते. S1 K1 वृष्णयो (S1 lacuna after वृ) त्रैव वर्तते; M कृष्ण उष्णानि वर्धते. — 4) K2.8 Gs. 6 Ms गच्छाव; N2.8 V1 B1 D (except D1) *वो; T1 G1.8 Ms-8 *म. N2 *नां नदी.

15 4) N2.8 V1 B D (except D1) Ts G (except G1) *वृत्तौ तत्र. — 5) S1 Ko. 8 *हेप (S1 *व) सरिष्यामो; K1 *हेत्यागमि; N1 *हेपु समेष्यामो; N2.8 V1 B D (except D1) *हे पुनरेष्यावो; T1 G1 M *हे विचरिष्यामो (T1 Ms. 5 *वो); Gs. 6 *हे विनिवर्तावो.

16 S1 K1 D2 S वासुदेवः; D2 कृष्णः (for वासु उ). — 4) T1 G (except Gs. 4) कुंतीसुत. Ts G (except

वैशंपायन उवाच ।

आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।

जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृजनवृत्तौ ततः ॥ १७

विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।

गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८

भक्ष्यैर्मोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।

माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९

आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।

यथोपजोषं सर्वंश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०

वने काश्चिजले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।

यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१

द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्त्राभरणानि च ।

प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स मदोत्कटे ॥ २२

काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुकुश्व तथापराः ।

जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३

रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।

मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४

वेणुवीणासृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।

शब्देनापूर्यते ह स तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ २५

तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हानन्दनौ ।

C. 1. 8079
S. 1. 222, 27
K. 1. 243, 29

G₁) समाप्येप. — °) T₁ यमुनाजले. V₁ हृद्यर्थः परिवर्तते.
— °) K₁ N₁ 'वृत्तास्तत्र'; D₅ 'वृत्तौ पार्थ. — °) S₁ K₁
विहरेम; D₅ M विहराम.

17 S₁ K₁.s.4 D₅ om. उवाच; K₂ S om. the ref.
— °) K₂ N₂.s V₁ B D (except D₁.s) T₁ G₁ M आसंश्य
तौ धर्मराजं. — °) G₂ मातरं (for भारत). — After
17, S ins. a passage (with colophon) given in App.
I (No. 117).

18 Before 18, S ins. वैशं (cf. v. l. 17). — °) Ko
'समावृत्तं'; K₂.s.4 D₅ 'लतावृत्तं'; D₁.s.2 T₁ G₁ M
'लताकुलं. — Ko (hapl.) om. 18^a-19^a. — °) N₂.s V₁
B D (except D₁.s) S (except T₁ G₁ M₅.s) 'पुरोपमं.

19 Ko om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — °) Da T₁
भक्ष्यभोज्यैश्च (T₁ 'भोज्यसु'). — °) N₂ B₂.s.4 D (except
D₁.s.5) गंधैर् (for युक्तं). — °) K₂.s.4 तथा; V₁ B₂ ततो;
T₁ गृहं; T₃ G (except G₁) तदा (for युक्तं). S₁ K₁
'पार्थिवैः'; K₂.s.4 D₅ T₃ G₂.s. 'पांडवैः'; G₂ 'पांडवं.
— After 19, G₁ ins. 2102* (cf. v. l. 21).

20 G₁ (hapl.) om. 20-21. — °) Ko.s.4 D₅ गृहं
विविशतुः पूर्णं (Ko 'वै'); N₂ B₂ Da Dn D₄ विवेशांतःपुरं
तूर्णं; N₂ आविवेश पुरं तूर्णं; V₁ B₁.s.5 D₁ विवि (B₂ 'वे')शतुः
पुरं तूर्णं (B₁.s. पूर्णं; V₁ तत्तु); M₅ आविवेश रतास्तूर्णं.
— °) D₁.s. 'वचैस्तथा. — °) D₂ यथोपयोगं. T₁ सर्वत्र.
— °) T₁ राजश्चिक्रीड. — After 20, N (except S₁ Ko.1
N₁) ins.:

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रेण्यश्चारुपीनपयोधराः ।

मदस्वलितगामिन्त्यश्चिक्रीडुर्वांमलोचनाः ।

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 20). — °) K₂ T₃ G₂.s
(all three times) काश्चित् (for काश्चित्). T₁ चापीडु
(for वेश्मसु). N₁ 'द्वेश्मकुटीगताः. — °) Ko.s.4 D₅

यथायोगं (K₂ 'न्यं'). — °) S₁ K (except Ko) N₂ Dn
D₁.s.2 T₁ M₅ पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except
M₅) ins. after 21 (G₂, which om. 20-21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया नित्यं सत्यभामा च भामिनी ।

22 °) K₂.s.4 B D₅ T₁ प्रायच्छेतां; N₂.s.4 Da Dn D₂.s
प्रायच्छेतां; T₃ G₂.s.4 प्रा (G₂ प्रयच्छेते. N₂ Dn महाराज.
— °) G₁ ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स). T₁ महोत्सवं;
T₃ G (except G₁) मदोत्कटाः; M₅.s. 'लकटेः.

23 °) T₃ G (except G₁) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा).
— °) S₁ K (except K₂) N₁ D₁.s.2 तत्र तत्र (N₁
जगुस्तत्र) वरांगनाः. — °) K₂ N₂ B Dn₁.n₂ D₄.s. T₃ G
(except G₂.s) च परा. — S₁ Ko (hapl.) om. 23^a-24^a.
— °) D₅ वरस्त्रियः; M₅.s. सुरासवं.

24 S₁ Ko om. 24^a (cf. v. l. 23); D₅ om. 24.
— °) K₁ N₁ V₁ B₁ (m as in text).s.4 Da₁ Dn D₂.s
रुरुधुश्च. G₂.s.4 च परा. K₁.s.4 D₁.s. नार्यः (for तत्र). N₁
रुरुधुश्चावमा नार्यः. — °) K₂ जघ्नतुश्च; K₄ प्रजघ्नुश्च; N₂
प्रतिजघ्नुः; G₁ M₅.s.4 जघ्नश्चान्याः (G₁ 'श्वेव). — Ko (hapl.)
om. 24^{ad}. — °) T₁ अन्योन्यं; T₃ G₂.s.4 अन्यैश्च. — After
24, S ins.:

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दध्निरे ।

25 °) B₂ Da T₁ M₅.s.4 वीणावेषु (by transp.).
— °) K₁ N₂ पणवानां च स. — °) K₂ N₂ B₂ Da Dn
D₁.s.4 T₁ G₁ शब्देन पूर्यते; B₁.s.4 शब्देनापूर्यते. N₂ Da₂ Dn
हन्त्यै; T₁ सर्वैः; T₃ G₂.s.4 तत्र; G₂.s.4 तद्वत् (for ह स). K₂
शब्देनापूर्य तद्वेश्म. — °) K₂ N₂.s.4 V₁ B D (except
D₁.s.2) G₁ सु (K₂ D₁ च) महर्धिमत्.

26 °) N₂.s.4 Da D₁ G₁ तदा (for तथा). T₃ G₂.s.4
तस्मादावर्तमानौ तु (G₂ तौ). — K₁ om. 26^a-27^a. — °)
S₁ Ko.s.4 N₁ V₁ B₂ Da D₁ 'सत्तमौ; D₂ 'संसमौ.

G. 1. 3078
B. 1. 222. 27
K. 1. 248. 39

समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ आजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

— *) Ko. 2.4 Ds समेतौ; N Bs Dn T1 G1 Ms समीपं.
Some MSS. किंचित्. — *) Bs Da Dn1. n8 D4 मनोरमं.
Ko. 2.4 Ds मनोद्देशं मनोहरं (Ko Ds रमं).

27 K1 om. 27* (of. v. l. 26). — *) Ko. 4 N1.8
D2.5 महार्हासनौ (N1.8 ने). — *) Ks T1 G1 तत्र तौ.
S1 K1 B1 D1 G1 वेदतुः; Ns V1 पीदतौ.

28 *) Bs Da1 Dns D2 G1.2 Ms पूर्व. Bs अतीतानि.
— *) K2.8 N V1 B Da Dn D1.4 Ts G (except G1)
इतराणि; T1 Ms महान्ति; Ms बहूनि; Ms-8 कृतानि (for
रतानि). D2 विक्रान्तचरितानि च. — *) N1 V1 B1.8 कथ-
यंतौ तौ (Bs तु). — *) Ts G (except G1) जिष्णुमाधवौ.

29 Gs om. 29*. — *) K2.4 N2.8 V1 B D Ts G2-4
Ms.7 अभ्यासः. — After 29, D1 ins.:

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 *) S1 Ko.1 S बृहत्सालः; D1 तालः. — *) K2
D1 तप्तजांबूनदः; Dn1 आतप्तः; D2 संतप्तः. — *) Ds
हरिवर्णो. K2 N2 B D (except Ds) पिङ्गोज्ज्वलः (K2 Dns
D1.2 ज्वलत्)श्मश्रुः. — *) S1 प्राणायामरतः समः; N1
प्राणायामी ततः समः; Gs.6 प्रमाणादायतः समः.

31 *) Ks N2.8 B D (except D1.5) चीरवासा.
— *) Ko. 2.4 N1 V1 Ds पद्मपत्रेक्षणः श्रीमान् (N1 V1
पिङ्गः). — After 31, S ins.:

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिधक्षन्खाण्डवं वनम् ।

[Ts G2-4 Ms दिधक्षुः.]

32 *) S1 K1 उपविष्टः; Ko सुप्तः; Ks N1 D1.2.5 सुत्य;
K4 सुतः; Ns विष्टः; Da सुष्टः; Ts G2.4 हत्य; Gs सुज्य.
S1 Ko.1.2.4 Ns V1 Ts G2-4 ततः; K2 Bs तु तौ (for तु
तं). K2 कृष्णः; B1.5 Da1 Dn1 D2.4 Gs.6 कृष्णो; T1 G1
M दृष्टा. — *) S1 K1 V1 T1 आजमानौ. S1 K1
द्विजोत्तमः. — After 32*, Ts G (except G1) ins.:

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— *) Ts G (except G1) तूर्णमुत्पत्य.

Colophon om. in T1. — Major parvan: Ts G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko-2.4 Ns B
Da Dn D2.5 Ts G2-5 Ms.5 खाण्डवदाह. — Adhy. name:
S1 K1 अग्निसंप्राप्तिः; Ko. 4 Ds वैश्वानरा (K4 नराभि)गमनं;
Ks कृष्णाजुनक्रीडाविहारे जातवेदसागमनं; D1.2 कृष्णा-
जुनक्रीडायां (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा) खाण्डववनप्रह (D2
करणं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dns
221; D4m 237; Ts G4-6 M 189; G1 188; G2 187;
Gs 191. — S'loka no.: Da1 Dn 33; Ms 17. — Ag-
gregate s'loka no.: Dns 8046.

215

1 S1 K (except Ko) D2 S (except Ms) om. उवाच.
— *) Ko. 2.4 Ds विप्रो (for चैव). — *) T1 G1 M वं
च माधवं.

2 *) T1 मुख्यां तृ. K1 N V1 B Da D1.2.5 Ts G2-4
Ms प्रयच्छतं.

3 *) Ns ततोब्रूतां; Ms-8 तदाब्रूतां. — *) K2 Ns B
(except Bs) तावुभौ; N1 तत्रस्थौ; T1 विप्रं तौ. — *) Bs
T1 G1 M भवस्तुष्येत्; Ds भवत्तृप्तिः. — *) S1 K2.8 Bs
D1.5 Ms यतामहे.

4 *) S1 K1 B1.8 G1 तु (for स). — *) S1 अत्रवीतौ
तत उभौ (unmetrical transp.); K2 Ns B (except Bs)
वीत्पावकस्ततः; D1 वीत्स उभावपि. — *) S1 K1 N1 V1
Dn2 Ms तथा; Ms तु तौ (for तदा). — *) N1 V1 Da
किमर्थः; Ns तदन्नं.

5 Before 5, S1 K1 D2 S ins. ब्राह्मणः; the rest
ब्राह्मण उ. — *) T1 G1 M बुभुक्षेय; Ts G2-5 बुभुक्षेयं.
— *) A few MSS. मा (for मां). S1 K2 G1 Ms-8

तत्र पूर्वव्यतीरानि विह्वलानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमते कृष्णपाण्डवौ ॥

१. २१४. २८

२१५

वैशंपायन उवाच ।

सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
 लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
 ब्राह्मणो बहुभोक्तासि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
 भिक्षे वाष्णेयपार्थौ वामेकां वृत्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
 एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
 केनाग्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
 एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
 भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
 नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
 यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां प्रस्रयच्छतम् ॥ ५
 इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।

तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्षमाणं महात्मना ॥ ६
 वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
 सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
 तत्र भूतान्यनेकानि रक्षन्ते स प्रसङ्गतः ।
 तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शकस्य तेजसा ॥ ८
 स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेवाभ्युक्षिः प्रवर्षति ।
 ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
 स युवाभ्यां सहायाम्यामस्त्रविद्यां समागतः ।
 दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
 युवां ह्युदक्धारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
 उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
 एवमुक्ते प्रत्युवाच वीभत्सुर्जातवेदसम् ।

C. 1. 215
B. 1. 224. 13
K. 1. 220. 13

निबोधतां; Ko. 3 (m as in text). 4 Da 'धत्त'; Ts G2-4 'ध
 वै. — °) K4 Ts G2-4 वै (for मे). — °) Ś1 K (except
 K3) D5 T1 G1.5 Ms. 6.3 'यच्छतां'.

6 °) B1.3 Da D1 इममिन्द्रः. Da चोरं; Ts G2.4
 दावात् (for दावं). — °) T1 G1 M परिरक्षति खाण्डवं (T1
 पाण्डव). — °) K2.4 N2.3 V1 B D (except D2.5) न च
 शक्नो. Ts G4 जग्धुं.

7 °) Ko. 4 G6 अस्मिन्; G2.5 अस्य (for अत्र). T1
 सखेन्द्रस्य; G1 M सखा चास्य (Ms चात्र). — °) Ko. 3.4 D5
 पन्नगोत्तमः. — °) K2 सनागाः. K2 स्वकृते; K3 सत्कृते;
 G1 सत्कृतो. D1 स नागस्य कृते दावं. — °) V1 T1
 वज्रभृत्; Da1 'वत्. Ko. 4 D6 खाण्डवं परिरक्षति (=6°).

8 °) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र). — °) Ko
 N2 B (except B5) Dn D2.5 T1 रक्षते; N3 रक्षति; Ts
 G8.4 रक्षति; G2.5.6 रक्षन्ति. K2 N3 B (except B5) Dn
 D2.4.5 G1 Ms अस्य; T1 Ms तत् (for स्म). — After
 8^{ab}, Ko. 3.4 D5 ins.:

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— °) Ko D5 दग्धुं तक्षैव; K1 तद्धि दग्धुं न; K2.4 तं दग्धुं
 नैव; N1 D1.2 तत्प्रदग्धुं न; T1 G2.6 M तद्धिदं (Ms-3 'द') दग्धुं
 न; Ts G2-4 न तं दिधक्षुः. G1 तं तु दग्धुं न शक्नोमि.
 — Ś1 K1.3 T1 G5 (hapl.) om. 8^d-9^e. — °) K2.4 N1
 D1 Ts G2-4.6 दावं; G1 M रक्ष्यं (for दग्धुं).

9 Ś1 K1.3 T1 G5 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — °) Some
 MSS. स्म (for मां). — °) K2.4 N1 D1.2 मेघेनाभिप्र'; Ts
 G2-4.6 मेघैरभिप्र'; G1 मेघैरभिप्र'; M मेघैरभिप्र' (M
 'मेघैर'वाभि. — °) K2 B (except B5) सोहं; Ts G2-4.6
 अतो; Ms-3 तथा (for ततो). K4 प्रदग्धुं तं न श'.
 — °) B5 दावमीदृशं.

10 °) T1 तद् (for स). Ko 'भ्यां महात्मभ्यां; K1
 'भ्यां सहायत्वे. — °) Ś1 K1 शस्त्रविद्यां; N1 मंत्रविद्यां.
 — °) Ko. 3.4 D5 वृणोम्यहं; Ts G2-4 अहं वृणे; G2.6 मया
 वृतं (by transp.).

11 °) Ś1 Ko. 1.3 N1 V1 D1.2 G1 युवाभ्यां. G2
 युवाभ्यां वपंधाराश्च. — °) T G1-4 M सर्वया (T1 'दा').
 Da2 G2.5.6 Ms 'व्यय; T G1.4 Ms-3 'व्यतः (T1 घात-
 यिष्यतः). — After 11, N ins. a passage given in
 App. I (No. 118); while Ts G2-4 ins., irrelevantly, a
 shorter version of the same at the beginning of
 adhy. 217, given in the same App. (No. 120); and,
 finally, Ś1 Ko. 1.4 ins. yet another version, given
 there (No. 121), as a separate adhy., after adhy.
 225 (i. e. at the very end of this parvan), meant
 probably as a परिशिष्ट. The episode is entirely
 missing in T1 G1.5.6 M only.

12 Before 12, V1 T1 G1 Ms-3 ins. वैदं. — °) T1

G. 1. 8168
B. 1. 224. 14
K. 1. 250. 14

दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शत्रूयां योद्धुमपि वज्रधरान्वहन् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्वाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

रथं च मेघनिर्वोपं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्त्यान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

G. 2. 5. 6 एवमुक्तः. G. 6 अग्रवीच्छूरो (for प्रत्यु). N
तच्छूत्वा वचनं स्वप्ने (Ko Da एतच्छूत्वा तु वचनं). — ^b
D₆ वेदसः; M₆ वेदसा. — After 12^{ab}, N ins.:

2108* अग्रवीजृपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।

— ^a K (except Ko) M₆ 5 दिधक्षुः; T₃ G₂₋₄ *क्ष (sic).
— ^a D₁ अभ्यागम्य; T₃ G₂₋₄ काममस्य; Cd अका (as
in text).

13 Before 13, Ś₁ K_{1.4} ins. अर्जुनः; Ko. 2. 8 Ñ V₁ B
D अर्जुन उ. — ^{ab} T₁ *णि दिव्यानि लघूनि च व. — ^a
T₃ G₂₋₄ रोढुं (for योद्धुं). — ^a T₁ G₁ M वज्रधृतो.
K₂ मुवि (m वहन् as in text).

14 ^a T₁ *रे कर्म. — ^a T G₁ M वा (for यद्).
K₂ Ñ_{2.3} B Da Dn D_{4.5} विषहेनमम. G. 6 वै (for मे).

15 ^a V₁ *श्च चोरैरः; D_{1.2} *श्च मेर्यैः; S शरैस्त्वदर्थे (M
*थै). — ^b K₂ शीघ्रमस्यतः. — After 15^{ab}, M₆-8 ins.:

2109* उपासंगौ च मे न सः प्रतियोद्धुं पुरंदरम् ।

— ^a T₁ G₆ 6 न हि योद्धुं. — ^a T₃ G₂₋₄ यथेप्सितं.

16 ^b S पांडुरान्. K₁ बहुरंहसः.

17 ^a G₁ विहन्त्यान्; M स हन्यान्. Ñ₁ वने (for रणे).

18 ^a K₂ Ñ_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) G₁ कर्मसिद्धौ
च (G₁ तु); M₆-8 कर्मसंसिद्धौ. — ^a Ko. 2. 4 Ñ₁ Da D_{1.5}
T₁ कर्तुमर्हसि. — K₂ (hapl.) om. 18^a-19^a. — ^a T₁
G₁ M देवेन्द्रं (for येनेन्द्रं). — ^a T₃ G (except G₁)
महाशनि.

19 K₂ om. 19 (of. v. 1. 18). — ^b T₃ G (except
G₁) तत्कर्ताहं. Ko. 3 T₃ G (except G₁) स. Ko D_{1.2}
T₁ G_{2.5.6} पावकं; K_{1.4} *के. — M₆-8 om. 19^a. — ^a
Ko. 3 करणानि च सर्वाणि; K₄ उपकरणानि सर्वाणि (hyper-
metric); D₆ कारणानि ममैतानि. — ^a D₁ G₂ भगवान्.
Ś₁ K₁ B दातुमर्हति.

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₃ G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ K Ñ₃ B Da
Dn_{1.2} D_{2.3.5} M_{3.5} खाण्डवदाह. — Adhy. name: Ś₁
Ko. 1. 3. 4 D₅ अर्जुनवाक्यं; M₆ कृष्णपावकसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₃ 223; D₄ m 239;
D₅ 23 (1 for 223); T₃ G₁₋₆ M 190; G₁ 189; G₂
188; G₃ 192. — S'loka no.: Da₁ Dn 17; M₃ 13.
— Aggregate s'loka no.: Dn₂ 8165.

216

1 Ś₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच; D₁ om. the
ref. — ^a K₂₋₄ N V₁ B D T₁ स (for तु). — ^b T₁
नराधिप (for हुता). — ^a D₁ भगवान् (for वरुणं).
— M₃ om. 1^a. — ^a D₆ उद्दिश्य चोदकेष्वेवं निव. T₃
G₂₋₄ तं (for नि). T₁ G₁ M (M₃ om.) श्वेतकुंडलिनं देवं
सर्वाभरणभूषितं. Cd oites आदित्यः.

2 Ś₁ K₁ (hapl.) om. 2^{abed}. — ^a T₁ अपि; G₁ M
तु (for च). T₃ G (except G₁) सं. (for तत्). — ^a
Ñ_{2.3} V₁ B_{1.6} Dn D₄ प्रतिगृह्य; T₁ वरुणं तं. — T₁
(hapl.) om. 2^a. — ^a K_{2.3} Ñ_{2.3} B D (except D_{1.2.5})
देवदेवं सनातनं. — After 2, K₁ ins.:

2110* स ख्यातमात्रो वरुणः समायातो महाद्युतिः ।

अथेमं नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 ^a G₆ 6 सोमाय राज्ञे. Ñ₁ D_{1.2} न्यस्तं (for दत्तं).
G₂ सोमे दत्तेन दत्तं तु; G_{3.4} सोमेन दत्तं तु धनुः. — ^b Ñ₁
V₁ B₃ तौ; T₁ G_{1.5} ये; M₆-8 मे (for ते). G₂₋₄ त्वयि ते
इषुधी शुभे. — ^a G₁₋₄ M_{3.5} दिव्यं (for शीघ्रं). T₁
प्रयच्छ चोभयं दिव्यं; M₆-8 प्रयच्छ भगवन्दिव्यं. — After
3^{ab}, S ins.:

2111*

त्वमस्मै सव्यसाचिने ।

२१६

वैशांपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
 चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्ष्या ।
 आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
 तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ।
 चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
 सोमेन राज्ञा यद्वत् धनुश्चैवेषुधी च ते ।
 तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
 कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
 चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम् ।
 ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
 ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
 सर्वशस्त्रैरनाधृत्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।

सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
 एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
 चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
 देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
 प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ७
 रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
 उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हममालिभिः ।
 पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
 सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ।
 भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
 ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः ।
 प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
 यं स सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ।
 नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११

C. 1. 8:87
 B. 1. 225. 14
 K. 1. 251. 14

दिदृक्षैः समायुक्तं.

4 ^a) Ko-2 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि).
 — ^a) K2 N2.8 B D (except D1.2.5) तन्ममाद्यं; K4 V1
 'दर्थे'. — Before 4^a; T1 G1.5.6 M (except M3) ins.
 वैशं. — ^a) K (except K1) Dns D1.5 T3 G2-4 ददामीं.
 — ^a) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत.
 5 ^a) Ñ2.8 Da Dn तदद्भुतं. T3 G transp. 5^a and
 5^a. — ^a) V1 'क्षैरष्ट्यं च. — ^a) Ś1 Ñ1 D2 'प्रवाधि च;
 Ko.4 D5 'प्रमर्दनं; K1 'प्रबोधि च; K8 T3 G5.6 'यिनं; T1
 सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायप्रहा (M6-8 'दा)रिणं; G2-4
 'शत्रुप्रमाथिनं. — T1 om. 5^a. — ^a) Ś1 K1 'सेनावि (K1
 'व)कर्षणं; K2.4 Ñ2.8 B D (except D1.2) M6-8 'सैन्य-
 प्रधर्षणं; K3 'प्रकर्षणं; Ñ1 'प्रधर्षकं.
 6 K2 om. 6. — ^a) T1 पिनाकादि सह. — ^a) Ś1
 सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्).

7 ^a) T3 G (except G1) देवगन्धर्वैरुपिभिः. — After
 7^a, Ko.3.4 Dns D4.5 ins.:

2112* तद्विषयं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मण निर्मितं पुरा ।
 — ^a) Ś1 Ko.3.4 प्रादात् स (Ś1 तद्) वै धनुरत्नं; K1.2 V1
 B2.6 Da D1 G1 'द्वै तद् (G1 स) धनुरत्नं; Ñ1.2 B1 Dn
 D2.4 'दाचैव धनुरत्नं; B2 T1 'दातसौ धनुरत्नं. — ^a) K3 Ñ3

B2 M (except M3) अक्षर्ये च; B1.3 G1 तदक्षय्ये (G1
 'य्यौ). Ś1 K1 तथेषुधी.

8 ^a) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K2 Ñ1.3 V1 B1 Dns T1
 G2.5.6 'श्वयुतं. Ko.4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्तं. — ^a) T3 G
 (except G1) 'लक्षणं. — ^a) T3 G (except G1) कामगैर्
 (for राजतैर्). Ś1 शाङ्गैः; Ko.8 चाक्षैः; K1 चांगैः. — ^a)
 Some MSS. गंधर्वैः. — ^a) S पांडुरा.

9 ^a) Ś1 अजेय्यं; K2 D1 G1.5.6 अजेयं; K3 असद्यं; Ñ1
 D2 अक्षर्यं; Ñ2 अक्षयं. — ^a) K1 B2.5 Da T1 M (except
 M5) 'मनोरमं; Ñ2.3 B1.6 Dn D2 सर्वरत्नमनोरमं.

10 ^a) Ko Ñ2.8 B Da Dn D2.4.5 T1 G1 M यं (for
 यत्). K2 च; K3 Ñ V1 B (except B2) Da Dn D2.4.5
 Ms सु- (for स्व). D1 येन (for यत्स्व). — ^a) Ś1 भावनं;
 Ñ V1 B Dn D2 Cd भौवनो; S (except G5) भुवने.
 Ko.3 D5 T1 भुवनेश्वरः; G1 भुवने प्रभुः. K4 विश्वकर्मा
 वनेश्वरः. — ^a) V1 विनिर्देश्यं. — ^a) K4 अपि (for इव).

11 ^a) Ko.3.4 Dn1 यस्मिन्; B2 यं स; Dns D2 यं तु;
 T3 G2.4 यं च. T1 शुभ्रांशुं यं सनां; G2 यं रथं सोम आरुह्य.
 — ^a) Ś1 नागमे; K1.2.3m Ñ V1 B D M5 नवमे.
 — ^a) N1 तेजसा (for च श्रिया). — After 11, T1 ins.:

2113* सुरारियोपित्सौवर्णश्रुतिताटङ्कनाशनम् ।

G. 1. 8187
B. 1. 223. 14
K. 1. 251. 14

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया मुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्वयशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्निविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकामिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी वद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६

12 °) K₂ T₈ G₂₋₄ आश्रितः; N₁ D_{1.2} 'तो; N_{2.8} B₈ Dn D₄ 'तौ. Ko. 2.4 च; N₁ D_{1.2} अयं (for तं). Ko. 8.4 रथे य (K₈ त) सिन् (for रथ). — °) K₂ D₁ 'समः; K₈ इन्द्रायुधः; K₄ D₈ इन्द्रयष्टिः; N₁ B₈ Dn D₄ 'समौ; V₁ 'समो; S शक्रध्वजसमा (T₈ G₂₋₄ 'मं; M₈₋₈ 'मो). K₂ V₁ B_{1.8.6} Da D₁ S बभौ; N₁ B₈ Dn D₄ उभौ (for शुभा). Ko इन्द्रयष्टिरनुत्तमा. — Ko om. 12^{ad}. — °) S₁ उपः; K_{1.8} N₁ D₂ तपः. B₈ 'नीया सः; T₈ G_{8.4} 'नीयास.

13 °) S₁ K Dn₈ D₈ यस्यां. K₂ D₁ च; T₁ स (for तु). — °) N₁ S 'लंगूलः; N₂ B₈ Dn D₄ 'केतनः; N₃ B_{1.8.6} 'लंगूलकेतनः; Cd as in text. — After 13^{ad}, Ko. 8.4 D₈ ins.:

2114* हनूमाञ्चाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।

नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।
while T₁ ins.:

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— °) S₁ Ko. 1.4 B_{8.6} D_{2.8} विनर्दन्निव; K₂ विवर्धः; K₈ विनर्दन्ति च; N₂ Dn D₄ दिधक्षः; T₈ G₂₋₈ निर्दहः; G₁ M₈ भीमो ननर्दः; M₈ भीमो नन्दस्तु; M₈₋₈ भीमो ननाद्. N₁ V₁ B D (except D_{1.8}) G₁ M तत्र सः. N₁ मूर्ध्वयशोभयत्; D₈ T₈ G (except G₁) मूर्ध्नि शोभते. T₁ तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्वह्मशोभत.

14 °) T₈ G₂₋₄ ध्वजैर्. K₂ भवानि. M (except M₈) चात्र (for तत्र). D₂ विचित्राणि. T₁ हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च. — S₁ K₁ (? hapl.) om. 14^{ad}-15^{ad}. — °) T₈ G (except G₁) परः (for रिपु). — °) K₂ V₁ Dn_{1.8} D₁ श्रुत्वा; G₂ तेषां (for येषां). D₂ विनश्यति.

15 S₁ K₁ om. 15^{ad} (of. v. 1. 14). — Before 15, T₁ ins. वैशः. — °) T₁ अथ; T₈ G₁₋₄ M स तु. — °) N_{2.8}

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्या तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

Dn_{1.8} D₄ S (except T₁ M₈) रथसत्तः. — °) MSS. देवता, देवते, देवता also.

16 °) K₂ N_{2.8} B_{1.8} Dn D₄ 'वक्रः. — After 16^{ad}, D₄ marg. sec. m. ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।
— T₁ (? hapl.) om. 16^{ad}-18^{ad}. — °) K₂ N_{2.8} V₁ B Dn D_{2.4} T₈ G₈₋₈ तदा; D₄ जयः (for रथं). — °) T₈ G₂₋₄ सुकृतिर.

17 T₁ om. 17 (of. v. 1. 16). — °) M₈ तस्य (for तच्च). — °) M₈₋₈ यत्सृष्टं ब्रह्मणा पुरा. — °) S₁ K₁ 'तोत्र सः; Ko N₁ T₈ G₈₋₈ Cd 'तो जयः.

18 T₁ om. 18^{ad} (of. v. 1. 16). — °) K₂ N V₁ B Dn_{1.8} D₄ G₈ पुरस्कृत्य (for नमः). — °) N₈ तदभिः; T₈ G₂₋₈ तदतिः; G₁ M₈ तमपि; Cd तदपि (as in text). N₈ V₁ B_{1.8} प्रतस्थे सहकेशवः. — °) Ko. 4 D₈ गाण्डिवं श्रेष्ठं; D₂ रथमास्थाय. — °) K₂ तज्यया; V₁ ज्यया प्रः; D₄ ज्यया तद्; T₁ ज्ययया; M₈ ज्यायां सं. (for ज्यया च). S₁ ज्ययया (sio) हि युयोज च; Ko. 1.4 D₈ ज्यया (K₁ मौर्व्यां) चैव युयोज ह.

19 °) S₁ K₁ मौर्व्यास्. S₁ 'नाया; Ko. 2.4 N₁ V₁ B Dn_{1.8} D_{1.2.4} योज्यः; K₁ योजमानाया. K₈ मौर्व्या. मुन्मुच्यमा. — °) S₁ K₁ च; K₂ D₁ हि (for ह). T₁ G₁ M पाण्डवेन बलीयसा. — °) T G (except G₁) तस्य (for तत्र). — °) S₁ K₁ N₁ V₁ दिव्यथे; K_{2.8} B₈ M₈ व्यथते (for व्यथितं).

20 °) S₁ transp. लब्ध्वा and रथं. G₁ M (except M₈) transp. रथं and धनुः. — °) = 29^{ad}. T₈ G₂₋₄ तदा; N_{2.8} B Dn D_{2.8} T₁ M₈₋₈ 'क्षय्ये. — °) G₁ ह्यक्षय्यः (for प्रहृष्टः). S₁ K₁ N₁ Dn_{2.8} D_{2.8} सद्यः; V₁

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिर्वहणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेध्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ सौ भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७
अर्जुन उवाच ।
चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विस्तृजन्मुधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं मुधि पावक ॥ २९

C. 1. 8205
B. 1. 225. 32
K. 1. 251. 32

Bs. 6 Da सज्यं.

21 °) Da तुल्यं; Ts Gs-6 नाभि. Ko. 1 N1 G1 M पुनश्चक्रं; Ts G2-6 च चक्रं च. — °) B1.3 (m as in text) दिव्यं तत्; G1 दैतेयं (for दयितं).

22 °) Ko. 3 N2.3 Bs Dn D2.4.5 Ts G2-5 एवं; K2 एतं (for एवं). — °) T1 G1 M (except Ms) अनेन (for एतेन). Ts G2-4 रिपुसूदन. — T1 om. 22^a-23^a. — °) K2.3 N2.3 B D (except D1.2) जेष्यसि त्वमसंशयं (K2 Dns त्वं न संशयः; Bs. 6 Da Ds त्वमसंशयः).

23 T1 om. 23^a (of. v. l. 22). — °) N2 Dn D4 तु (for त्वं). A few MSS. मानुषाणां. — °) S1 Ms om. च. K2 N2.3 B Da Dn D4 तथा; D2 G1 तदा (for सदा). Ko Ds T1 नागा (Ko देवा) नामपि चाहवे (T1 चाधिकः). — °) Bs D2 G3 भविष्यति; Ds विजेष्यसि. — °) S1 K1 'निहाहवे; Ko 'वर्हणं; K2 'वर्हणं; K3.4 'वर्हणः; N2.3 Bs. 6 Dn D2.4 प्रवरोपि निव; D1.5 प्रवरोरि; T1 G1 'रारीक्षि हज्जणे; Ts G2-6 'निवारणे. — After 23, Ts G (except G1) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।

तस्मास्त्रिपय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।

[(L. 1) Gs. 6 सुदर्शनं नाम नामतः (for नामतश्च etc.)]

24 °) N1 D2 सदा; T1 G1 M (except Ms) त्वया (for रणे). K (except K1) N1 V1 Bs D (except D1.5) T1 G1 M (except Ms) एव (for एतत्). — °) T1 युधि; M (except Ms) सदा (for त्वया). S1 K1 सत्तम (for शत्रुषु). — °) Ts G2-4 हत्वा (for हत्वा). Ko Bs. 6 हत्वाप्रतिरथं; T1 हत्वा हत्वा रिप् (for हत्वाप्रति).
25 Before 25, Ts G (except G1) ins. वैश. — °) T1 पाशी पुनर (for वरुणश्च). G1 ददौ तस्मै गदामशिर. — °) G1 दिव्याम् (for गदाम्). 'Ko Ds अशनिनिःस्वनां; N1 D1 चाशनि. — °) Ko G3 'कारिणी; K1 D2 'करिणी.

— °) S1 हरौ; Ko असि; K1 नृप; K2 प्रभु; N2.3 B1.3.5 D (except D2.5) प्रभु; V1 तदा; Bs तथा (for हरे:). — After 25, Ko. 4 D4 (marg. sec. m.). 5 ins. a passage of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 °) K2.3 N2.3 B Da अच्युतार्जुनौ; N2 Da D4 अर्जुनाच्युतौ; Gs कृष्णमाधवौ. — °) N1 D1.2 T1 G1 M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko. 3.4 Ds वारिणौ (for ध्वजिनौ).

27 °) T1 G2.5.6 M (except Ms) स्त्र (for स्त्रो). — °) K2 चैव (for एकेन). — °) A few MSS. 'गार्थ. Ko. 3.4 N2.3 V1 B (except Bs) D2 Dn D1.2.5 S (except Ms.5) युयुत्सता.

28 S1 K1 Ts G2-6 om. उवाच; T1 G1 M om. the ref. — S1 K (except K4) D2.5 ins. after अर्जुनः (resp. अर्जुन उ): N1.2 Bs. 6 Dn G2, after 28^{ab}:

2118* चक्रेण भस्मसात्सर्वं विस्तृष्टेन तु वीर्यवान् ।

[S1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्यं; Bs. 6 'न स्वतेजसा.]

— K4 N1 D1.2 om. 28^{ab}. — °) S1 Ko. 1.3 Ds गदां (for अस्त्रं). K2 N2.3 V1 B D (except Ds; D1.2 om.) चक्रपाणिर्हृषीकेशो. — °) K2 N2.3 V1 B1 D (except Ds; D1.2 om.) विचरत् (for विष्ट). — After 28^{ab}, N1.2 Bs. 6 Dn G2 ins. 2118*. — °) Ms. 6-8 असौ (for तत्). Ms transp. तत् and यत्. N Ts कुर्यात् (V1 हन्यात्); T1 Ms दह्यात्; Ms-8 जय्यात्.

29 °) Ko. 2 गांजीवं. V1 transp. गाण्डीवं and धनुरा. T1 अक्षय्यौ (for आदाय). — °) = 20^b. N2.3 B Da Dn 'क्षय्ये; T1 समादाय; G1 अक्षय्ये च. — After 29, T1 ins.:

2119* स सुरासुरमानवान् ।

किं पुनर्वज्रिणैकं तु
(of. 27^{ab}). — °) T1 अपि (for युधि).

C. 1. 8206
B. 1. 222. 33
K. 1. 251. 33

सर्वतः परिवार्येन दावेन महता प्रभो ।

कामं संग्रज्वलाद्यैव कल्पौ खः साह्यकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।

तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१

सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

30 °) Ko Ds एतद्; K2.8 N2.8 B8 D1 एवं; N1 इमं; V1 B1.5.6 Da Dn D4 Ms एव. — °) S1 K1 देवेन; Ts G2-8 नादेन (for दावेन). K2.8 N2.8 V1 B D (except D2.8) दावमेतं. महाप्रभो (B1.5.6 'भं'); T1 दावं सुविपुलं प्रं; G1 Ms दावं सुविहितं प्रं; Ms-8 भावं स्वविहितं प्रं. — °) Ko Ds संयुक्षया; K4 संयुक्षया; B1 त्वं प्रं; T1 सुप्रं. — °) Ts G2.4 स्थितौ (for कल्पौ). S1 K1 सर्वं; K2 साह्यं; N1 B8.6 D (except D1.4.5) सद्यः; V1 सत्यं. G2 (corrupt) स्थितौ स्वस्थास्य कर्मणि. — After 30, S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेप्यति प्रमादा-

त्सगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः ।

शरताडितखाण्डकुण्डलानां

कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[°) G1 'गात्रं'; G2 'कर्णं' (for 'खाण्ड'). — °) M न्यसनं (for कदनं).]

31 S1 Ts G1.8-8 M om. उवाच; the rest except N2 om. the ref. — °) Ko Ts G (except G1) तु (for स). — °) Ts G (except G1) सहायेनार्जुं. K2 द्वे; Ts G (except G1) ह (for च). — °) K2.4 N1 V1 D1.2 S (except G1) transp. दावं and दग्धुं.

32 °) N1 संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्). S1 K1 ज्वलनप्रभः; Ko.2.4 V1 Ds T1 G1 Ms-8 'स्ततः'; K2 N2.8 B8.6 Dn1.2 D1 'स्तथा'. — °) S1 T1 युद्धे; K2 N2.8 B (except B8) Dn D2.4 दावं (for क्रुद्धो).

33 °) K2 N2.8 B D (except D2) प्रतिगृह्य. S1 K1 समाविष्टौ; K2.8 N2.8 B D (except D1.2.5) 'विद्य'; V1 'दिष्टः'. — °) K1 दावं; N1 घटुः (for चनं). S1 उपजग्मतुः; Ko.2.4 V1 Ds T1 G2.6 M मनुजर्पभः; K1 अनुजग्मतुः; N1 D2 पुरुषर्पभ. — °) = 1. 22. 4°. S1 Ko.1.2.4 V1 Ds मेघदुन्दुभिर्निर्घोषः (S1 K1 'चं'); K2 D1 Ts G2.4 'निर्घोषः'; N2.8 B2m.6 Da Dn T1 G1.2.5.6 M 'निर्घोषः'. — °) S1 'भूतान्यनिर्दहत्'; K2 N2.8 B1.8.5 Dn

ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२

परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।

मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३

दह्यतस्तस्य विवर्धौ रूपं दावस्य भारत ।

मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

D1.4 'तान्यकंपयत्'; K2 'नि कंपयन्'; V1 B8 Da 'नि सोदहत्'. 34 °) S1 K1 Ms.8 दहतस्. Ts G2-4 दह्यमानस्य. N2 B D (except D1.2.5) च (for वि-). N1 दहनस्य वभौ रूपं सह दां etc. — °) Ko गिरेः (for मेरोः). G2.6 महीध्रस्य (for नगे). — °) K2 N2.8 B (except B8) D (except D1.2.5) कीर्णस्यांशुमतोऽंशुभिः.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: S1 K N2 B Da Dn1.2 D1.2.4 Ms.8 खाण्डवदाह; T1 संभव. — Adhy. name: S1 Ko.1.2.4 Ds कृष्ण (Ko अ)र्जुनयोरस्यप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 224; D1m 240; Ds 24; T1 233; Ts G2-6 M 191; G1 190; G2 189; G3 194. — S'loka no.: Da1 37; Dn 36; Ms 38. — Aggregate s'loka no.: Dn2 8181.

217

At the beginning of this adhy., Ts G2-4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an abbreviated version of the Śvetaki episode), given in App. I (No. 120); cf. v. l. 1. 215. 11; Ts G2-4 are the only S MSS. which contain some vestige of this episode.

1 S1 K (except Ko) S om. उवाच (Ts G2-4 om. the ref.). — °) K2 N2.8 B D रथश्रेष्ठौ (Dns नरश्रेष्ठौ; D1.2.5 as in text); Ts G (except G1) सुयुक्ताभ्यां. — °) Ts G (except G1) तदा (for महत्).

2 °) K2 B8 स; N2.8 B8 D (except D1.2.5) च (for हि). — °) K2 N2.8 B (except B8) Dn D4 प्रवीरौ तौ; K2 D1.2 S (except G1.5.6 Ms) ततस्तत्र (for तत्र तत्र). — °) K2 N2.8 B (except B8) Dn D4 तत्र तत्राभ्यां.

3 °) K2 N2.8 B Da Dn D1.5 न स; T1 Ms-8 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।

तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावसोभयतः स्थितौ ।
 दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
 यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
 पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
 छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
 आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
 खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
 उपेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
 दग्धैकदेशा बहवो निष्प्राश्च तथापरे ।
 स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५

समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितृन्मातृस्तथापरे ।
 त्यक्तुं न शक्नुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
 विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
 तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
 दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
 तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
 जलस्थानेषु सर्वेषु काथ्यमानेषु भारत ।
 गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
 शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
 अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
 तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

C. 1. 221
 B. 1. 221, 11
 K. 1. 222, 11

(by transp.); G₁ न च; M₃ नैव. Ś₁ K₁ छिद्रेणापि
 विशंतौ तौ; D₁ छिद्रं तत्र न पश्यन्ति. Cd oites छिद्रं (as in
 text). — ^०) K₀ हुतयोराशु; K₂ N_{2,3} B D (except
 D_{2,5}) रथयोराशुचारिणोः (Da °णः). — ^०) N^१ V₁ B₁
 Dn_{1,na} D₁ एव (for इव). Ś₁ दृश्येतां; N₁ V₁ दृश्यंतौ;
 D_{1,2,5} G_{1,2} M₅ दृश्यन्ते. — ^०) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₅
 रथाभ्यां तौ. Ś₁ K (except K₂) D₅ महारथौ; V₁
 नरोत्तमौ; M रथोत्तमे.

4 ^०) K₂ N₂ भूताः शतसह; N₃ B D (except D_{1,2,5})
 भूतानि शतसंघशः. — ^०) K₅ B₁ (m as in text) Da
 विनदन्ति; N₁ निनदन्तो. K₂ N_{2,3} B D (except D₂)
 समंततः.

5 ^०) K_{0,2,4} D₅ दग्धैकपार्श्वः; B₅ शेषा; D₂ दग्धाश्च
 देशा. — ^०) Ś₁ K₁ विनद्धा; K_{0,2,4} N₁ विनष्टा; K₂
 निकृष्टा; D₅ निविष्टा; G₅ निक्षिप्ता; Cd as in text.
 — ^०) V₁ G₂₋₄ स्फुटिताश्च. Ś₁ K₁ विचेष्टाश्च; D₅ 'जांगा;
 T₁ अथ शीर्णांगा; M₅ 'जांक्षा; M₅ विकर्णाश्च. — ^०) Ś₁ K
 D₅ G_{2,4} विप्लुष्टाश्च; T₁ G_{5,6} M 'ताक्षा; G₁ 'तांगा. Ś₁ K₁
 विचेतनाः; K₂ N_{2,3} B_{1,5} Da Dn तथापरे; D_{1,2,4} सहस्रशः;
 T₅ G₂₋₄ विशेषतः.

6 ^०) Ś₁ K₁ समाक्षिप्य; T₅ G₂₋₄ 'सीनान्. K₂ N₃ B
 Da D₁ तथान्योन्यं. — ^०) Ś₁ K₁ मित्रान् (for पितृन्).
 N भ्रातृन्. N^१ V₁ B_{3,6} Da₂ Dn D₅ अथापरे. M₅
 आचनन्ये पितृंस्तथा. — ^०) B₅ 'कुः कृच्छ्रेण. — ^०) N
 (except Ś₁ K₁ N₁ V₁) G₅ तत्र (for तथा).

7 ^०) K_{1,4} Da D_{1,2} T₁ G₂ M₅ अन्यैः (for अन्ये).
 K₂ N_{2,3} B (except B₅) Dn D₅ संदष्टदशनाश्चान्ये.
 — ^०) K_{0,2} Da D₅ G₁ M खमुत्पेतुः; D₂ समितो जु. K₂
 N_{2,3} B (except B₅) Dn D_{1,4} अनेकशः. — T₁ (hapl.)
 om. 7^०-9^०. — ^०) K_{0,2,4} N₁ V₁ B₅ Da D_{1,2} G₁ M
 एव; D₅ अव- (for वि-). K₂ N_{2,3} B_{1,3,5} Dn D₄
 ततस्तेलीव (K₂ 'नैव' वृ; T₅ G₂₋₅ तत्र पक्षौ विधून्वंतः.
 — ^०) K₁ B_{1,6} प्रपेतिरे.

8 T₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^०) Ś₁ K₁ G₁ M
 विवेष्टन्तो; T₅ G₂₋₅ व्यवेष्टन्तः. — ^०) S (T₁ om.) प्र- (for
 स्म). — ^०) K_{0,2} D₅ दह्यमानाः; K₄ दृश्यमानाः; G₁
 विनदन्तः.

9 T₁ om. 9 (cf. v. 1. 7). — ^०) K₂ N_{2,3} B D (D₁
 corrupt) जलाशयेषु. K₂ N^१ V₁ B D (D₁ corrupt) T₅
 G (except G₁) तसेषु; M दग्धेषु. D₁ corrupt. — ^०) K₅
 D_{2,5} G_{2,3,5,6} कथ्य; T₅ G₄ मथ्य. K₂ N_{2,3} B D बह्विना
 (for भारत). — ^०) M₅ मत्स्याः शत- (for कूर्म). N₃
 Dn D₅ समंततः (for सह).

10 D₅ om. 10. — ^०) K₂ N_{2,3} B_{1,6} Dn_{1,na} D_{1,4}
 अपरे दीप्तैः; B_{2,5} Da Dn₂ अपरैर्दीप्तैः; G₁ संप्रविचैश्च.
 — ^०) Ś₁ K₁ इवाग्नयः. — ^०) N₃ प्रदृश्यन्तः; G₁ अदृष्टान्तः.
 N_{2,3} B Da Dn D₅ तत्र (for तस्मिन्).

11 ^०) K_{0,2} N^१ V₁ B D कां(D_{1,2} का)श्चिद्; K₅
 तांस्तदा; T₁ स तांस्तु (for तांस्तथा). T₅ G₂₋₄ तांस्तांस्तस्ततः
 पार्थः. — ^०) Ś₁ विच्छिद्य. K_{0,2,4} D₅ सर्वशः; N₁ खाण्डवे.

C. 1. 2221
S. 1. 222. 11
K. 1. 222.

दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११

ते शराचित्तसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।

ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२

शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।

विरावः श्रूयते ह स समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३

वद्वेश्वापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।

जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४

ततो जग्मुर्महात्मानः सर्वे एव दिवौकसः ।

शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।

कचिन्न संक्षयः प्राप्नो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।

खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७

महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।

आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८

ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।

अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९

असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।

ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०

ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।

पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ २१

अर्चिर्धाराभिसंवद्वं धूमविद्युत्समाकुलम् ।

वभूव तद्वनं घोरं स्तनयितुसघोषवत् ॥ २२

— *) Ko. 2 N V1 B D पातयामास विहगान्. — 4) Ko. 2 N V1 B D प्रदीप्ते; Ks प्राप्तन्; K4 Ts G2-4 प्रसभं; T1 G1 Ms सहसा; M6-8 सहस्रं; Cd as in text. Ko. 2 N B Da D1.2 वसुपेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन्. — N1 D2 repeat 11 with v. l. [1) N1 तदा. N1 D2 उत्पतितान्. — 5) N1 खाण्डवे (for खण्ड). — 6) D2 दीप्यमानं ततः पश्यन्. — 4) N1 प्राह; D2 प्रसभं.]

12 *) Ko. 2 G1 ते शरादिन्त; Ts G2-4 समंताद्दुष्ट. — 5) N B D (except Da) T1 निनदन्तो. — 6) Ks निपत्य; T1 उत्पत्य. — 4) N2 B1.6 Da Dn D4 खाण्डवे पुनः; D2 पावकोत्तमे.

13 T1 om. 13-14. — 5) K2 B5 D1 सहसाय; N2.3 Dn संघशः स; B1.8 Da D4 संघशोय; B5 सहस्रोय (for दह्यतां च). — 6) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) शुश्रुवे (for श्रूयते). K2 N2.3 B Da Dn D4.5 घोरः; N1 G5.5 हि स; V1 तस्मिन्; D1 तत्र; D2 Ts G2-4 तस्य; G1 दह्यन्. — 4) Ko. 2.4 सागरस्येव. D1.2 मथ्यते. — After 13, G2 ins.:

2121* उपलभ्य समुत्पेतुः समुत्पेतुर्महीधरात् ।

14 T1 om. 14^{om} (of. v. l. 13). — 1) Ts G2-4 अश्वेषापि. Ko. 2.4 D5 G5.6 Ms विवृद्धस्य; K2 N2.3 B Da Dn D1.4 प्रदीप्तस्य; N1 V1 D2 Ts G1-4 Ms. 6-8 प्रवृ (D2 'वि'दस्य. — 5) K2 N2 Da D1 खमुत्पत्य. — After 14, N2.3 V1 B D (except D1.2) ins.:

2122* तेनार्चिषा सुसंतसा देवाः सर्पिपुरोगमाः ।

15 14) K2 N B Da Dn1.2 D3 शतक्रतुं (B1m. 8 शरणं तं) सहस्राक्षं देवेशमसुरार्दनं; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्मायां समास्थितं.

16 1) K N1 S om. देवा ऊ. — 1) 1) K V1 B5 Dn D2 T1 G1 किं त्विमे (K4 किमर्थ); N1 D1.2 किं तु वै; Ts G2-5 किमिदं. K2 B5 मानुषाः; V1 B5 दानवाः; T1 प्राणिनः; Cd मानवाः (as in text). — 5) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) चित्रभानुना. — 6) B1 तु; Ts G2-4 वै (for न). 1) K1 संक्षयं; K4 B1.5 G1 संशयः. 1) K1 प्राप्ता. — 4) 1) K1 न महेश्वर (for अमरे). — After 16, Ts G (except G1) ins.:

2123* इत्याक्रोशमकुर्वन्ते लोकाः सर्वे भयान्विताः ।

17 1) K (except Ko) S om. उवाच (Ts G4 om. the ref.). — 1) 1) D1 प्र- (for वि-).

18 1) K2 B1.2.5 Da मेघवृन्देन; N2.3 B5 Dn D5 रथवृन्देन. — 5) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) वासवः; V1 T1 G5 वज्रसृक्; Ts G2-4 वज्रधत्. — 6) N2 Dn D2.4 समवाकीर्य; B5 Da G1 Ms समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; Ts G2.4 तमसाच्छाद्य; G2 तं समाच्छाद्य; G5.6 तमसास्तीर्य.

19 1) T1 G1 M तत्र (for ततः). Ts G2-4 अंतरिक्षाद् (for अक्षमात्रा). 1) K1.3 व्यसृजन्; K2.4 B D (except D5) T1 Ms व्यसृजन्. — 5) K2 D1 वारिधाराः सह; T1 धारारूपा सह. — 6) K2 N2.3 B D (except D2.5)

२१८

वैशंपायन उवाच ।

तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।

संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो वली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाकं विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

C. 1. 223.
S. 1. 227. 5
K. 1. 232. 2.

चोदिता देवराजेन. — ^a) K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{1.4} जलदाः; V₁ खांडवे; D₂ पांडवं (for पावकं). V₁ पावकं प्रति; T₁ सह खांडवं.

20 D₂ om. 20^a-21^b. — ^a) N₁ अग्रास्तास्तु (for असंप्राप्ताः). N₁ ततो; V₁ तु ते; T₃ G (except G₈) तदा. M transp. ताः and धाराः. — ^b) D₅ स्वयं च; G₁ खांडवं; M_{8.9} खमेव.

21 D₂ om. 21^{ab} (cf. v. 1. 20). — ^b) K₂ T₃ G (except G₁) ततः; V₁ T₁ M (except M₅) तथा (for तदा). — ^c) K₀ ताः; K₈ N₁ V₁ स (for तस्म). S₁ K_{1.4} D_{1.5} 'वाभ्यवर्षतः; K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{2.4} 'व महामेवैः; T₃ G 'वातिवर्षेण (G₁ 'व प्रवर्षत). — ^d) S₁ द्यः (sic); K₀ अपः; D₅ आपः; G₁ मेघाः (for अम्भः). S₁ प्रविस्जद्. K₁ वार्यधो विस्जद्गुहः; K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{2.4} अंभांसि व्यस्जद्गुहः; K₈ तदांभो व्यस्जन्वः; N₁ तदंभः प्रसृतं वः; V₁ तदंभः प्रसृजन्मुहुः; T₁ अंभः प्रविस्त्रुः सृजन्; T₃ G₂₋₅ ववर्ष बलसूदनः (G_{8.9} 'वृत्रहा).

22 ^a) N₁ अद्भिरः; G₁ अथ. S₁ 'संचिद्धं; K_{0.1.4} 'संचिद्धं; B₈ 'संनद्धं. T₃ G₂₋₅ संतताभिः (G₂ 'पा)श्च धाराभिः. — ^b) K₄ 'द्युत्संकुलं; T₁ सघोपस्तनयिबुवत्; T₃ G₂₋₅ चंडधूम (G_{8.4} 'धूपः; G₅ 'द्रुम)समाकुलं; G₁ M स्तनयिबुस-घोषवत् (G₁ 'लुमघोषयत्; cf. 22^a. — B₈ om. 22^{ad}. — ^c) K₂ B₅ D₁ सर्वै (for घोरै). — ^d) S₁ K₁ 'लुम-घोषयत्; K₂ N_{2.3} B (B₅ om.) D 'लुसमाकुलं; K₄ 'लुसघोषयन्; N₁ V₁ 'लुरिवांघरे; T₁ G₁ M धूमविद्युत्समाकुलं (T₁ 'वृत्तं); T₃ G₂₋₄ लुसधूमवत्; cf. 22^b.

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₃ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K_{0.2-4} N₃ B Da Dn_{1.2} D_{2.4.5} G₅ M_{8.9} खांडवदाह. — Adhy. name: S₁ K₁ इन्द्रांसिसमागमः; K₀ D₅ इन्द्रप्रवर्षणं; K₈ इन्द्रवर्षः;

K₄ इन्द्रद्रावणं; M₅ इन्द्राभिवर्षः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ 225; D₄m 241; D₅ 25; T₃ G₄₋₅ M 192; G₁ 191; G₂ 190; G₃ 195. — S'loka no.: Dn M₈ 22. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 8203.

218

1 S₁ K (except K₀) D₂ S om. उवाच (T₃ G₂₋₅ om. the ref.). — ^a) V₁ ततः (for तस्य). K₂ N_{2.3} B D (except D₁) अयः; G_{2.4} अपि (for अभि). T₃ G (except G₁) धाराः (for वारि). — ^b) T G_{1.2.4.5} M_{8.9} खांडवं; G_{2.5} (corrupt) पांडवं.

2 ^{ab}) K_{0.2} N_{2.3} V₁ B D (except D₁) खांडवं च वनं सर्वं पांडवो बहुभिः शरैः. — ^{cd}) D₂ T₁ G₁ सर्वै (for वपै). K₃ अपाकपैतः; K₄ G₅ अपकृत्य; T₃ G_{2.4} अपाकृत्य; G₅ अपाकृत्य. K₁ तपोवनात्; N₁ D₂ च तद्वनं. K_{0.2} N_{2.3} V₁ B D प्राच्छादयमेयात्मा नीहारेणेव चंद्रमाः.

3 = (var.) 1. 219. 24. — D₁ om. 3^{ab}. — ^a) S₁ K₁ कश्चित् (for किञ्चित्). — ^b) S₁ K₁ भूतो; M₈₋₉ भूतैः. K₁₋₃ निःसरितुं. — After 3^{ab}, K₄ (om. line 2) V₁ B₅ (om. line 1) D₄ (marg. sec. m.; om. line 1) ins.:

2124* तदृष्ट्वा वारितं तोयं नाराचैः सव्यसाचिना ।

आश्चर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिताः ।

— ^c) T₁ संसृज्यमानैः; G₁ निस्तीर्यमाणैः; M₈ संसृज्यमानाः. K₂ D₁ बाणौघैः; N_{2.3} B Da Dn D_{2.4.5} खे बाणैः; T₃ G (except G₁) गगने; Cd खगमैः (as in text).

4 ^a) T₁ स तक्षको (for तक्षकस्तु). S₁ K₁ transp. तु and न. — ^b) K₂ N_{2.3} B D (except D₅) नारा (for सर्प). — ^c) K₄ ततः (for वने). T₃ G (except G₁) 'ने तु तस्मिन्. — ^d) K₂ N_{2.3} B D 'त्रं गतो हि सः; T₃ G (except G₁) 'त्रे तदाभवत्.

5 ^a) K₂ N_{2.3} B Dn D_{1.4} 'सेनोभवत्तत्र. — ^b) V₁

C. 1. 8238
B. 1. 227. 6
K. 1. 233. 6

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्व शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पद्मगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भस्त्रेण पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०

शशाप तं च संकुद्धो वीभत्सुर्जिह्वागामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अग्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास संकुद्धो वञ्चनां तामनुसरन् ॥ १२
देवराडपि तं दृष्ट्वा संरन्ध्रमिव फल्गुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाधोपः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वितत्योऽज्जनयन्मेघाञ्जलधारासुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विधातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स). — ^a) K₂ Ñ_{2.8} B Dn D₄ 'यै जातचेदसः.

6 ^a) Ś₁ K₁ Ñ₁ च; K₂ Ñ_{2.8} B_{1.6} D (except D_{1.2}) S (except T₈ G₂₋₄) स (for वि-). K₂ निःसर्तु-
— ^b) K₂ D₁ रुद्धोर्जुनपत्रभिः; Ñ_{2.8} B Da Dn D_{4.5}
निरुद्धोर्जुनपत्रभिः. — ^c) T₈ G₂₋₄ मोचयामास. — ^d) Ko
पद्मगोत्तमा; K_{8.4} भुजगोत्तमं; T₁ M (except M₈) 'स्मजं.

7 ^a) T₁ ग्रस्वा. — ^b) K₂ D_{1.2} तस्य (for अस्य).
K₂ B₈ D₄ T₈ G_{8.4} न गीर्यते; Ñ₁ D₈ निगीर्य च. Ś₁ K₁
पुच्छमास्येन गृह्य च; T₁ पुच्छं पुच्छेन वेष्टय च. — ^c) T₁ G₁
M अत्यक्रमत्; T₈ G₂₋₈ अश्वयगमत् (for आच'). K₂ D₁
गंतुं (for सा तु). Ñ_{2.8} B Da Dn D₄ निगीर्यमाण
साक्रामत्. — ^d) T₁ 'वर्धिनी; G₁₋₈ 'गर्धिनी. K₂ Ñ_{2.8} B
Da Dn D_{1.4} सुतं (K₂ D₁ तस्य; N₈ खं तं; B₈ हुतं)
नागी मुमुक्षया.

8 ^a) K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D_{1.4.5} T₁ G₁ M श(D₁
धुरेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ'). Ñ₁ लोहेन; V₁ तुडेन;
D₈ धारेण (for भस्त्रेण). — K₂ (hapl.) om. 8^a-9^b.
— ^c) Ś₁ तां चापश्यत्. Ñ_{2.8} B D (except D_{4.5})
शचीपतिः.

9 K₂ om. 9^{ab} (of. v. l. 8). — ^a) Ko. 1. 4 T₈ G
(except G₈) तां (for तं). — ^c) Ko D₈ T₈ G (except
G₁) तत्काले. — ^d) T₈ G (except G₁) द्वाश्वसेनः.

10 ^a) Ś₁ T₈ G (except G_{8.6}) M_{8.5} ततो; K₂ तथा;
M₈₋₈ ददौ (for तदा). — ^b) T₈ G₂₋₄ घोरा- (for घोरां).
— ^c) Da transp. द्विधा and त्रिधा. K₂ D₁ गतास्त्रत्र;
K₈ स चिच्छेद; Ñ_{2.8} B Da Dn D₄ च खगतान्. — ^d) K₂
Ñ_{2.8} B D (except D_{2.5}) प्राणिनः पाण्डवोच्छिनत्; V₁ S
खगतान् (V₁ वेगवान्; T G₁₋₄ M₈ खगतां) भरतर्षभः (T₁
G_{1.2.8} 'स).

11 K₂ (hapl.) om. 11^b-12^c. — ^{ab}) K₁ Ñ₁ D_{1.2.5}
transp. संकुद्धो and वीभत्सुः. T₈ G (except G₁) ततः

(for च सं-). — ^{ad}) K₄ Ñ₁ V₁ B Da Dn D_{1.4}
'श्वाप्यप्रतिष्ठो; D_{2.5} 'श्च न प्रति'; T₁ 'श्च ह्यप्र' (all avoiding
the hiatus in different ways!). Ñ₁ V₁ B D T₈ G₂₋₄
भविष्यसि; T₁ G₁ M_{8.5} भवेदिह.

12 K₂ om. 12^{ab} (of. v. l. 11). — ^b) Ś₁ K₁ प्र-
G₁ M खे (for खं). Ñ_{2.8} B D (except D₁) G₁ M₈₋₈
आशुगैः शरैः; Arjp ह्युभिः शितैः (as in text). T₈ G₂₋₄
खे विमानगतं शरैः. — ^c) T₈ G_{2.4} पोथ- (for योध-), and
तं (for सं-).

13 ^a) Ko. 2 Ñ₁ V₁ B D G₈ (inf. lin.) देवराजोपि.
— ^b) K_{1.3} G₁ M₈ संकुद्धम्. T₁ तं कुद्धम्. Ko. 8 Ñ₁ V₁
T₁ M_{8m.6-8} अति; K₁ M_{8.5} अथ; K₄ D₈ G_{2.8.6} इति; G₁
अपि (for इव). Ś₁ K₁ फल्गुणं; Ko. 8. 4 Ñ₁ V₁ D₈
फाल्गुनं. K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D_{1.2.4} 'व्यं समरेर्जुनं.
— ^c) Ś₁ K₁ स्वशस्त्रम्. V₁ व्यसृजत्. K₂ Ñ_{2.8} B Da
Dn D_{2.4} तीव्रं; D₁ शीघ्रं (for दीप्तं). T₁ वायव्यमखं
व्यसृजन्; T₈ G₁₋₄ M दिव्यमखं च विसृजत् (T₈ G₂₋₄ 'जन्;
G₁ विधिवत्; M_{8m} व्यसृजत्); G_{8.6} दिव्याखं विधिवदीप्तं.
— ^d) Ko. 8. 4 संततानाखि'; K₂ Ñ₁ B D छादयित्वाखि'; T
G₂₋₄ विततानाकुलं (T₁ 'खिलं); G₁ यावत्तेनाकु'; G_{8.6}
यत्नतो नाखि'. — After 13, T₈ G₂₋₄ ins.:

2125* सुभद्रजवमादीप्तं तदा वायुं विसर्जं ह ।

14 K₂ om. 14^{ab}. — ^a) Ñ₁ G_{8.6} महाघोरः; T₈ G₂₋₄
तदा घोरं (G₂ 'रः) (for महा'). — ^b) V₁ 'यन्सचराचरात्;
T G (except G₁) क्षोभयामास साग'. — ^c) Ś₁ वित्रलो;
Ko. 8. 4 वितत्ये; K₁ वित्रलं; K_{2m} विश्वस्ये; Ñ₁ वितत्ये;
T₁ G₁ M विततो; T₈ G₂₋₆ वीर्यस्थो. — ^d) Ś₁ K_{1.4} B Da
Dn D_{4.5} 'धारासमाकुलान्; Ko. 8 T₁ G_{1.2} M_{8.5} 'मुचो'
नुलान्; K₂ D₁ 'मुचो बहुन्; Ñ₁ V₁ 'मुचोतरात्; D₂ 'धारा'
ततोनुलां; T₈ G_{2.4} 'मुचोनिनान्; M₈₋₈ 'धारा मुमोचिवान्;
text as in G_{8.6}! — After 14, K₂ Ñ_{2.8} V₁ B D ins.:

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
तेनेन्द्राशनिमेधानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोपं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
क्षणेन चाभवद्योम संप्रशन्तरजस्तमः ।
सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
प्रजज्वालातुलाचिष्मान्स्वनदैः पूरयज्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।

प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्विलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोपाण्ड्वश्च खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःक्षणपचक्राश्मभुगुण्ड्ययतवाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

C. 1. 223
B. 1. 227. 25
K. 1. 253. 25

2126* ततोऽशनिमुचो घोरांस्तद्विनाशितानिःस्वनान् ।
15 °) T₁ तथा तत्प्रतिघातार्थः. — °) Ś₁ K₁ N₁ D_{1.2}
°) 'खमखवित्'; K₄ T₃ G (except G₁) 'खमखुत्त'. — °) K₂
N₂ B D T₁ 'व्यमभिमन्त्र्याथ (T₁ 'जैव); N₂ 'व्यमभिमन्त्र्याथ.
— °) N₁ मन्त्रप्रतिवि'; T₃ G₂₋₄ शकं प्रतिवि'; G_{5.6} अखं
प्रति वि'.
16 °) S (except T₁ G_{5.6}) 'मेघाभ्यां. — °) T₃ G₂₋₄
यत्कृतं (for वीर्यौजस). — °) T₁ G₁ 'धाराच्युताः. T₁ तेन
(for शोपं). — °) T₁ शोपं स. (for नेशुश्च).
17 °) N₁ तत्क्षणेनाभव. — N₁ om. 17^{ed}. — °) K₁
'शीताकुल'; K_{2.4} N_{2.3} B D (except D₅) G₅ 'वह'; T₃
G₂₋₄ 'गुणः. — °) N₂ सुप्रकृष्टार्क'; T₃ G₂₋₄ प्रसन्नश्चार्क-
मंडलः (G_{2.3} 'लं').
18 °) K₂ 'हृष्टांगो; T₃ G₂₋₄ निष्प्रतीघात'. — °) M₅₋₈
बहुभिर (for हुतभुग्). — After 18^{ab}, K_{2.4} N_{2.3} V₁
B D ins.:

2127* सिच्यमानो वसौवैलैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।
[K₄ प्राणिदेहविनिःसृतैः.]
— °) N_{1.2} 'ज्वाल तु सोचि'; N₂ B₂ D₂ D₄ 'ज्वालाय
सोचि'; V₁ 'ज्वाल स चाचि'; D₂ G_{5.6} 'ज्वालातुलोचि'; D₅
संप्रजज्वालय सोचि'; T₃ G₄ 'ज्वाल महार्चि'; G_{1.2} M
'ज्वालाकुला (M₅ 'लो)चि'. — °) K_{2.4} 'स्वर'; K₂ N₁
D₄ स; D₁ सं. (for स्वर). T₃ G (except G₁) दिशः
(for जगत्).
19 °) K₂ D₁ कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन. (for
तं च). — °) K₁ (by corr.) D₅ खमुत्पेतुर. K₂ N_{2.3}
B D (except D_{2.5}) महाराज. — °) D_{1.2} सौपर्णा';
T₁ वेगवन्तः.
20 °) K_{2.4} गरुडा; K₂ गरुडम्; N_{2.3} B_{2.3} D₂ D_{4.5}

गरुडान् (B_{2.3} गरुडान्); B₂ D₂ गरुडो. — °) K₁ N₁
B_{1.2} D₄ D_{2.3} G_{2.5.6} तदा (for तथा). — °) K₂
हंतुकामाः समापेतुः; N₂ B (except B₁) D₂ D₅ 'कामो
न्यपतत्; D₄ D₂ 'मा न्यपतत्. — °) Ś₁ K₁ यत्र तौ;
K_{2.4} N₁ V₁ D₅ पृक्तः; T₁ G₁ M आकाशं.

21 °) D₂ 'संकाशाः; T₃ G (except G₁) 'संघाश्च.
— °) T₃ G (except G₁) खाण्डवस्य सं. — °) K₂ N_{2.3}
B D (except D_{2.5}) नि (N₂ B_{1.2.3} D₄ निप; D_{2.3}
निःपेतुर; T₃ G (except G₁) निचेरु. — After 21, T₃
G₂₋₄ (T₃ G₄ om. posterior half and 22^a) ins.:

2128* तांश्चार्कसदृशैरक्षैः परपक्षसमाश्रितान् ।
22 T₃ G₄ om. 22^a (cf. 2128*). — °) M (except
M₅) सरोपं. Ś₁ K_{2.4} D_{1.2} सरोपा (K_{2.4} सरोपा; D₁
सविपा) निदृशोचिरात्; K₂ N₂ B_{1.2} 'निविपाविलात्; N₁ V₁
D₄ सरोपासिसमन्वितैः (V₁ 'समुद्धतैः); N₂ B_{2.4} D₂ D_{4.5}
'सि समुद्धतैः; G_{5.6} सरोपां समलं. — °) K₂ N₁ V₁ B
D₄ D₂ D_{1.4.5} G_{4.6} विविशुश्चापि तं (K₂ N₁ B₁ D₁ ते);
D₅ विदेहश्चापि तत्; T₁ 'शा अभवन्; T₃ G_{2.4} 'शाः
प्राविशन्; G₁ 'शा विविशन्; G₂ शाश्चापत्; M₅₋₈ 'शाश्चा-
भवन्. T₁ G₂ दीप्तै. — °) T₁ G₂ पावकै; G₁ खाण्डवं.

23 °) Ś₁ K₂ देवाः; K_{2.4} N₁ D (except D_{1.5}) M₅
असुराः. — °) N₁ 'तुमुलं (for 'मतुलं).

24 °) Ś₁ K₂ T₁ G₁ M अयः (G₁ सस्वत्) कनक (Ś₁
कांचन) चक्राश्च (Ś₁ K₂ G₁ 'सि; T₁ 'जि); K_{2.4} N₁ V₁
D₁ 'चक्रासि. (N₂ 'जि); T₃ G₂₋₅ अयःकटकचक्राश्च (G_{5.6}
'सि). Ś₁ सुमुल्लुद्धतवाहनाः; N₂ 'व्युत्कृत्य वा'; T₁ G₁
M गदामुसल (T₁ 'मुद्गर) पाणयः; T₃ G₂₋₅ मुसलोद्यो (G₂
'द्य) तपाणयः. — °) G₁ क्रोधात् (for क्रोध).

25 °) K_{2.4} V₁ D₅ S अपि; D₂ N_{2.3} अति. (for

C. 1. 8258
B. 1. 227. 20
K. 1. 233. 20

प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २५
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंधानां चकार कदनं महत् ॥ २६
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
ततः शक्रोऽभिसंकुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति ग्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९

अभि-). Ds Ts Gs-6 प्रहर (for व्याहर). — ^b) Ś1 K1
N̄2.8 Ds प्र-; Da वि (for च). — ^a) T1 वेगितैः
(for निशितैः).

26 ^a) Ś1 K1 तु (for च). — ^b) G1 शक्रेण. K
(except K1) N̄2.8 B Dn D1.2.4.5 विनाशनः (Ko. 8.4
'क्षिना; Ds 'क्षिनः); V1 'ण चिच्छिदे ततः; Da 'विदारणः;
T1 G1 Ms-8 'निपातनः (Ms 'ना); Ts G2-6 'विघातिना;
Ma. 5 'निसूदनः.

27 ^a) Ts G (except G1) अपरे तु (for अथापरे).
— K4 (1 hapl.) om. 27^b-28^a. — ^b) Ś1 K1 'वेगेरितैः;
K2 D1 'वेगार्दिताः; Ts G4 'वेदीरिताः; G2 शक्रवेगेरिताः;
Gs. 6 'वेगेरितः. N̄2.8 V1 B D तथा; Ts G2-6 ततः. T1
'वेगेर्विदारिताः; G1 Ms 'वेगेर्निपातिताः; Ms-8 'वेगेर्वि-
चारिताः. — ^a) Ko. 2.8 N̄1.8 V1 B Da D1.5 T1 G1 M
व्यतिष्ठन्तः; Ts G2-4 व्यवेष्टन्तः; Gs. 6 विवेष्टन्तः. Ś1 K1 V1
हतौजसः. N̄2 Dn D2.4 व्यतिष्ठन्तमितौजसः. — After
27, D4 (marg. sec. m.) ins.:

2129* शरते रुधिरलिङ्गा इन्द्रगोपकसंनिभाः ।

28 K4 om. 28^a (cf. v. l. 27). — ^a) Ś1 Ko. 1 N1
V1 D2 अथ (for ततः). N̄2 B D (except D1.5) Ms
[S] तिसंकुः; N̄8 शृशं कुदोः; T1 Ms [S] पि संकुः. — ^o) S
(except Ts Gs. 4) पाण्डरः. Ts G2-4 आरुह्य (for आस्थाय).
— ^a) Ś1 Ko. 1.2.4 N̄1 T1 D2 'भिद्रुतः; K2 N̄2.8 V1 B
Da Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्.

29 ^a) K2 N̄2.8 B D (except D2) वेगेनाशनिमादाय
(Bs 'साद्य). — ^b) K2 N̄2.8 V1 B D (except D2) च
सोसृजत्; K8 अथास् (for अवा). S वज्रं चोद्यम्य चाहवे.
— ^o) T1 G1.2 M निघ्नतेताविति प्राः; Ts Gs. 4 प्रतेति (Gs
न चेति) चैतो प्राहासौ; Gs. 6 निघ्नतेति च तौ प्राह. — ^a)
Ko. 2.4 असुरमर्दनः; Ts G (except G1) शत्रुनिपूदनः.

30 ^b) N̄1 महात्मा; G1 समुद्यतं (for महा). — ^o)

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि खानि खानि सुरास्तदा ॥ ३०
कालदण्डं यमो राजा शिविकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता सुसलं च जयस्तथा ॥ ३२
पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३३
प्रगृह्य परिधं धोरं विचचारार्यमा अपि ।

Ś1 K (except K2) N̄1 D1.2 सर्वे जगृहुस्त्राणि. — ^a) Ś1
सुरास्ततः; N2.8 Dn D4.5 'स्तथा; Ts G2-1 ततस्ततः;
Gs. 6 ततस्तदा.

31 ^a) N̄2.8 B D (except D1.2) राजन् (for राजा).
— ^b) K2 N2.8 V1 B D G1.5.6 गदां चैव (for शिविकां
च). T1 गदां पुण्यजनेश्वरः. Cd शिविकां (as in text);
N̄1p शिविकां and शिविकां. — ^o) K2 N̄ B (except Bs)
D (except Da) Ts G (except G1) पाशान् (for पाशं).
N̄2.8 B D (except D2.5) transp. वरुणः and तत्र. T1
पाशौ पाशं त्रिशूलं च. — ^a) K1 त्रिचक्रं; K2.4 N̄1 V1 D1
Ts Gs-6 त्रिशूलं; N̄2.8 B (except Bs) Da Dn D4.5
विचित्रां; D2 शूलं च; G1 M पिनाकं; Cd विचक्रं (as in
text). N̄2.8 B (except Bs) D (except D1.2) तथाशनिं;
G1 सदाशिवः. T1 तथेशानस्तनूनपात्. — After 31, K
(except K1) N̄2.8 V1 B D (except D1) ins.:

2130* स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्यौ मेरुरिवाचलः ।

[K (except K1) N̄8 V1 B1.5 Ds गिरिः (for मेरुः).]
On the other hand, T1 ins. after 31:

2131* शक्तिं खण्डं यातुराजः समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 ^b) Ś1 K1 N̄1 D2 'ते तथाश्विनौ; K8 Ts G4 M
'तेक्षिनाविव; T1 'तेक्षिना उभौ. — ^a) Da अरिचक्रं; G1
सुसलिः; a few MSS. सुशलि. N̄2.8 Dn तु (for च). Ś1
ततः; K1 Gs. 6 तदा. T1 विधाता सुसलं तथा.

33 Ś1 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{ab}) N̄1p विचक्रं
परि- (for पर्वतं चापि). T1 जग्राह भूधरं त्वष्टा कुदो योधी
महा. — ^o) N̄1 Ts G2-4 M स्कन्दः; Cd अंशः (as in
text). T1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G1 स्कन्दस्तु शक्तिं जगृहे.
— ^a) N̄1 D1.2 मृत्युश्चापि; Ts G2-4 मृत्यवश्च; G1 जामदग्निः.
A few S MSS. 'श्वधं.

34 ^a) T1 वीर (for धोरं). — ^b) G1 प्रचचार; M
प्रचचार. Gs. 6 अगः (for अर्यमा). K1 T1 तदा; Ts G

भागतांश्चैव तान्दृष्ट्वा रेवानकेकाशस्ततः ।
न्यवारयेतां संकुद्रौ बाणैर्वज्रोपमेस्तदा ॥

१. २१८. ४०

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
 पूषा भगश्च संकुद्धः सविता च विशां पते ।
 आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
 रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महावलाः ।
 विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
 एते चान्ये च ब्रह्मो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
 कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
 तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
 युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
 तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
 अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
 आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।

न्यवारयेतां संकुद्धौ वाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
 असंकुद्धसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
 भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिथ्र्युः ॥ ४१
 दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
 आश्चर्यमगमंस्तत्र युनयो दिवि विष्टिताः ॥ ४२
 शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासंकुद्रेण ।
 बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
 ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
 भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
 तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजग्मेत्यमर्षणः ॥ ४४
 विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
 भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराड्य ॥ ४५

C. 1. 8279
B. 1. 227. 47
K. 1. 223. 47

Ms-पि च; Ds त्वपि. — ^a) Ś1 ततः स्थितः; Ts G (except G1) व्यवस्थितः; M (except Ms) प्रतिष्ठितं (for व्यति).
 Ks N2.8 B D (except D1.2) चक्रमादाय तस्थिवान्.

35 ^a) Ko.3.4 D1.2 G1 संकुद्धौ. — ^b) T1 'ता वरुणस्तथा. — ^c) K2 N2.8 B D (except D1.2) T1 'पार्थौ प्रदुद्रुः; N1 कृष्णं पार्थमभि'; Ts G (except G1) 'थैवभिद्रवन्.

36 ^{ab}) K1 N1 V1 D1.2 G1 Ms transp. वसवः and मरुतः. Ds सर्वे (for चैव).

37 ^a) K1 D1 परीयुर; Ms प्रययुर. Gs.6 'धास्तथा.

38 ^a) Ko.3.4 ततः (for तत्र). — ^b) T1 G1.2 M विविधानि. Ko.4 N1 Ds S महावने. — ^c) K4 Da भूतोच्छेदाय; Bs 'त्पातीनि; S 'त्पाताय (T1 M 'त्पाताश्च; G1 'द्वासश्च). G1 सर्वशः (for भारत). Ks N2.8 B (Bs marg.) Dn D1.4 भूतसंमोहनानि च.

39 ^a) Ko.4 Ds Ts G transp. तु and दृष्ट्वा. G1 Ms-8 संकुद्धं (for संरब्धं). Ks.8 N2.8 B Da Dn Ds Ms.5 तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (Ms.5 'कुद्धं); T1 दृष्ट्वा तथा सुसंकुद्धं. — ^a) Some MSS. सज्यं.

40 ^a) V1 आयातान् (for आग). Ś1 तदा (for एव तान्). Ks N2.8 B D (except D1.2) आगच्छतस्ततो (Ks Bs 'स्तु तान्; B1.5 Da 'श्च तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा तानागतान्भूयो; G1 M भूयस्तान्श्चैव दृष्ट्वा तु (Ms.5 दृष्ट्वैव). — ^b) Ks तौ दृष्ट्वा; Ms-8 वेगेन (for देवान्). Ś1 Ks.4 Ds Ts Gs-4 तथा; Gs.6 तदा (for ततः). Ns.8 B Da Dn Ds.5 उभौ युद्धविशारदौ. — ^c) Ko निवारं; Ks आवारं; N2.8 Dn युद्धविशारदौ. — ^d) V1 संरब्धौ. Ts G (except Ds न्यताडं; Bs न्यताडं).

G1 वारयेतां सुसंकुद्धौ. — ^a) Ks N2.8 B D (except D1.2) शरैर् (for वाणैर्). Ś1 Bs D1.2.4 Gs.8 Ms-8 तथा; T1 शितैः (for तदा).

41 ^b) Ks.8 ब्रह्मः (for बहुशः). Ks तदा; T1 G1.2 M क्षताः (for कृताः). T1 शस्त्रैः सुबहुशः क्षताः; Ts Gs-6 सुराः शरबहुक्षताः. — D1 (hapl.) om. 41'-42'. — ^c) T1 स्वनायुधान् (for भया'). — ^d) Ns 'वाभिमेजिरे; Bs 'वायु शि'.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a) T1 निराकृतान्. — ^b) G1 भूयः (for तत्र). Ms.6 विस्मयं च गमंस्तत्र. — ^c) Ks.4 N1 V1 Ds धिष्टिताः. Ks N2.8 B Da Dn Ds.5 'यो नभसि स्थिताः.

43 ^a) Ks Ms.1 ततो (for तयोर्). — ^b) Ks T1 'श्रैवाम्य'; Ds 'श्रैनम'.

44 ^{ab}) S तथा (for ततो). V1 Gs असृजत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्). — Ns (? hapl.) om. 44'-45'. — ^c) Ts G तथा (G1 महत्) (for तदा). — ^d) T1 'सुः पांडवस्य हि. — ^e) V1 स प्र- (for प्रति). Ns Dn1.2 'मर्षितः.

45 Ns om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a) Ms विभारं (for विफलं). Ś1 Ko D1.2 च; N1 Ds S (except T1) तु (for तत्). — ^b) Ko.4 Ds तत्संप्रेक्ष्य; Ks.8 Ns V1 B Da Dn Ds समवेक्ष्य; N1 स तं प्रेक्ष्य; T1 सर्वं प्रेक्ष्य; M 'क्ष्य तु. Ms शचीपतिः (written over शतक्रतुः). — ^c) T1 Ms-8 रोषं; G1 Ms.5 रोपात् (for भूयः). — ^d) T1 G1 M सर्वं (for वर्षं). Ks Ns B D पाकशासनः; V1 देवराड्ये; Ts G (except G1) 'राडपि.

G. 1. 8290
E. 1. 227. 48
K. 1. 233. 48

सोऽम्बवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाद्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरिजिह्वैः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

वार्षैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशिष्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाक्पततां दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

२१९

वैशंपायन उवाच ।

तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्षुक्षवनौकसः ।

द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्रिशा विसृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

46 °) N1 T1 om. सः. V1 महाघोरैः. — Ms (hapl.) om. 46^a-48^a. — °) K2 N2 B (except B1) D तथा (D1.2 रणे); N1 वने (for तदा).

47 Ms om. 47 (of. v. l. 46). — °) K2.8 N B Da Dn D2.4 तत उत्पाद्य; V1 T1 स समुत्पाद्य; D1 तत उत्थाय; D2 'त्पाद्य च; T2 G समुक्षिप्य (G1 तमुत्पाद्य) तु. T1 बाहुभ्यां. — °) T1 दधार; T2 G2 (by corr.) महीध्रात्; G1 विमनाः (for मन्द). T1 गिरेः (for महत्). — °) G1 M (Ms om.) सवज्रं. V1 B2 क्रोधात्; G1 मद्रैः (for शक्रो).

48 Ms om. 48^{ab} (of. v. l. 46). — °) B2 पार्थो (for अर्जुनो). — °) T2 G (except G1) ज्वलितानल-संनिभैः. — °) K2.8 N2.8 B D (except D2.8) शरैर (for बाणैर). B2 जिघांसयामास. — °) Ko.3.4 G2.6 'क्षशः. S1 K1 मंदराच्छिखरं महत् (=47^b).

49 °) N1 D2 T2 G2-4 'दीर्य'; N2 'सृज्य'; V1 D1 'दायै'; T1 G1.5.6 M 'कीर्य'. — °) Ko.4 T1 G1 M transp. तदा and बभौ. — °) K2.8 N2.8 B D (except D1.2.8) G2 परिशीर्यतः; N1 'दीर्य'; V1 प्रति.

50 °) S1 K1 तेनाथ प'; Ko.3.4 D2 तेनाथः प'; K2 N2.8 V1 B Da Dn D1.4 तेनामिप'; N1 D2 तेनावप'; T2 G2.4 Ms तेनावोक् प'; G2.5.6 Ms तेन चापः. S1 K (except K1) N2.8 V1 B1.3.6 Dn D1.4.5 दावं; N1 D2 चैव; B2 राजन्; G2.6 देशे. T1 संकीर्णैः शृंगपापाणैः पत-द्विस्तैः समंततः. — °) T2 G (except G1) ततः (for हताः). K2 N2.8 B D (except D2) शृगेण निहतास्त्र. — °) T2 G (except G1) प्राणिनां प्राणसंक्षयः.

Colophon. Major parvan: T2 G Ms.5.7 संभव

(for आदि). — Sub-parvan: K N2 B Da Dn1.2 D1.2.4.5 T2 G2.4 Ms.5 खाण्डवदाह; T1 संभव. — Adhy. name: S1 Ko.1.4 D2 शक्रा (S1 K1 इंद्रा)र्जुनयोर्युद्धं; Ms अमरार्जुनयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 226; D1m 242; D2 26; T1 233; T2 G2-6 M 193; G1 192; G2 191; G3 196. — S'loka no.: Dn1 53; Dn Ms 51. — Aggregate s'loka no.: Dn2 8254.

219

1 S1 K (except Ko) Da1 D2 S om. उवाच. — °) M1 तथा हि शैलपा. — °) S पीडिताः (G2.6 यक्षिताः; Ms प्राणिनः); of. 1. 218. 50^a. — °) S1 K1 तिर्यग्दक्षवनौ; K2 Da D2 तरक्षक्ष्व; K3 सतरक्षा व; K4 तरक्षक्ष्व व; N1 तरक्षवाद्या व; T2 G2-4 तरक्षुर्वृकपक्षिणः; G1.5.6 तर (G1 'रु)वृक्षव. Cd oites तरक्षाः and ऋक्षाः. — °) D (except D1.2.5) द्विजाः. — °) K2 D1 व्याघ्राः; T1 क्रुद्धाः (for सिंहाः). Ko.3.4 सिंहा (K4 द्विपा)श्चारण्यजातयः.

2 K2 (? hapl.) om. 2; K2 Dn1.22 (hapl.) om. 2^{ab}. — °) Ko N1 B Da D1.4 S (except T1 M7) स. (for the first च). N2 V1 B2.5 देवा महर्षयश्चैव; B1 मृगा व्याघ्राश्च महिषाः. — °) D2 transp. शतशः and पक्षिणः. Da शरभाः (for शतशः). — °) S1 K1 विमसृपुः; K2.4 N1 B2 D1 विससृपुः; T2 G2-4 मृगगणाः. Ko विद्रुताश्च समुद्रिशाः.

3 °) K2 N2 B Da D1.4.5 समुदैक्षत; K4 N1 V1 D2 G1 'दीक्षत'; N2 समुपै; T1 चाभ्युदी; G2 समुदीक्षाय. T2 G2-4 तथार्जुनं समुदीक्ष्य; G2 तं दानवं समीक्षाय. — °)

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
 उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
 स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्सर्ज जनादर्दनः ।
 तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
 निकृताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
 अदृश्यप्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
 वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
 पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशून्वापि सहस्रशः ।

निघ्नश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
 क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
 हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
 तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
 बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
 समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
 विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मध्ये ॥ ९
 तयोर्वलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

C. 1. 8297
B. 1. 228. 13
K. 1. 224. 13

K1.2 D1 'णौ चाभ्युद्यतायुधौ; T1 'णौ ताभ्युध'; T2 G2-5 'णं चाभ्युद्यतायुधं; G1 M कृष्णावभ्यु (M2.5 'प्युद्यता'. — *) K2 तच्छैलनादः; N1 V1 तेषां तथार्तः (V1 'दार्तः); B2 तेषां तु नादः; Da D2 G2 उत्पातनादः; T1 G1 M उत्पातनादः; G2.6 उत्पादितेन. — *) S1 K1 संत्रासितः; N1 सर्वस्वस्तः; N2 Da Dn (erroneously) N1p संचारित (N2 Da 'तः); V1 संपूरितः; B सर्वं मुग्रं (B2 'ग्व); D4 'त्रासितं. Ko.3 इवासितः; K1 इवासतः; K2 N2 Dn1.2 D2.5 इव स्थिताः; K4 V1 Dn3 इवास्थिताः; N1 B1.2.6 इवाभवत्; N2 B2 इवास्थितं; Da D4 इव स्थितं. D1 खं वारितदमिच्छता (sio); S त्रासिता इव चा (T1 G1 M3 विवशा) भवन्. The emendation presupposes an irregular shortening of the final of संत्रासिता (for 'सिताः), metri causa. — K2.8 (om. lines 1-4).4 N1 V1 B D ins. after 3 (D2, after the first occurrence of the vulgate reading of 4^{ab}; see below):

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दृष्टमानमनेकधा ।
 कृष्णमभ्युद्यताखं च नादं सुमुचुल्लवणम् ।
 तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।
 ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।
 ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B2 Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K2 Da1 राजः; K4 निरस्तं. — (L. 5) K4 'हुः तेषां नाशाय केशवः.]

— In D2, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः).

4 *) K2.8 N1 V1 B Da Dn D1.4 चक्रं व्यसृजदत्युग्रं (N2 'क्रं प्रासृजदत्युग्रं); D2 T2 G2-5 'जोभास्वरं च'; D2 'जोभासुरं च'; T1 तेजसा भास्वरं च. — *) Ko.1 G2.5.6 M 'सर्जातिवेगवत्; K2.8 N1 V1 B Da Dn D1.4 तेषां नाशाय केशवः; K4 D2.5 T2 G2.4 'सर्जातिवेगवान्. — After 4^{ab},

D2 ins. the vulgate reading of 4^{ab} (v. l. असृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (cf. v. l. 3). — *) K2 तेनातः सर्वतः; N1 V1 B D तेनार्ता जातयः; T1 (corrupt) तेन यन्ताक्षयाः; T2 G2-4 तेन चक्रेण ते; G2.6 ते नानाजाः. S1 K (except K2) V1 D1.2.5 सर्वाः (for क्षुद्राः). — V1 (hapl.) om. 4^{ab}. — *) D1 च शनैः (for शतशः). B2 T2 G2-5 सर्वैः; D1 तत्र; T1 G1 M पेतुः (for सर्वा). — *) T2 G2-5 अनले. T1 प्राणिनः खांडवाल्याः (= 1. 218. 50⁴); G1 M2.5 अनलं प्राणिनः क्षणात्; M2-8 अनलं प्राणसंख्यात्.

5 *) S1 K1 अदृश्याः; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्रादः; T2 G2-5 न्यपतन्. M व्रताः (for तत्र). K2 N2.3 B D (except D2; D1 corrupt) तत्रादृश्यन्त ते दैत्याः. — *) N1 D1.2 'निपातितान् (N1 'तितः). — *) K1 'सृष्टाः; K2 m V1 B2.5 'युक्ताः; N1 D1.2 'रक्ताः; B2 'सिताः; T1 'सक्ताः.

6 *) T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो). — *) K2.8 N2.3 B D (except D1.2.5) एव (for अपि). — *) S1 K (except K2) N1 D1.2 चचार (for चरति).

7 *) Ko.2.4 N1 V1 D1.2 T1 G1 M च तत्; K2 N2 B2 Dn D1.5 G2 पुनः; N2 ततः; B1.3.6 Da तु तत्; T2 G2.4 हि यत्. — *) V1 T2 G (except G1) 'स्यामितेजसः; D2 T1 M1.8 'मितवाति'. — *) K2 N2.3 V1 B D (except D1.2) छिन्वा. Ko.4 transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K2 Dn D4 T1 G2.4 M3 नैकानि; N1 D1.2 सर्वाणि (for अनेकानि). S1 सर्वाणि; T2 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि). — *) Ko.4 पुनः पाणौ समेति (K4 'त्य) च.

8 *) T1 कृष्णस्य (for तथा तु). Ko N1 D1.2 वि- (for तु). — *) T1 M2 सर्वभूतानि. K2.8 N2.3 B D (except D1.2) पिशाचोदगराक्षसान्. — *) T2 G (except G1) उग्रं वै (for अत्युग्रं). — *) N1 D1 सर्वभूतांतकृत्तदा.

9 *) K2 N2 B2.6 Da Dn1.2 तु; V1 T2 G (except

G. 1. 3297
B. 1. 223. 14
K. 1. 224. 14

नाशक्वञ्चमयितुं तदाभूवन्पराञ्जुखाः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।

भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्यौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्चुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संग्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G1) हि (for च). N2 B6 Dn D4 सर्वेषां (for देवा°).
— १) T1 'नो सहस्रशः. — ४) D1.2 कृष्णयोर्महयोः.
Ko.8 D5 युधि; G1 तथा (for मृधे). V1 मृधे तौ
कृष्णपाण्डवौ.

10 १) B1m Da परिभ्रातं. Ko.2.4 T1 तयोर्बलपरिभ्रातं.
— Da (1 hapl.) om. 10^{ab}. — ४) Ko.2.4 Ts G2-4 तत्;
D1.2 न (for तं). K2 G1 M तु दावं (by transp.); N B
Dn D4.5 च दावं; D1.2 तं दावं. Ts G2-4 च (for तु). T1
G5.6 तदा दावं (for तं दावं तु). D5 तदा; G1 यथा. V1
G1 M8.5 अमराः (for सुराः). — ०) N1 शक्रवज्र (for
नाश°). Ts G2-3 वंचयितुं (for शम°). — ४) K2 ते
तदासन्; D1.2 तदा भूत.

11 १) N2.8 V1 B1.6 D (except D1.2.5) तु (for च).
Ko.2.4 D5 तान्; V1 वि- (for सं-). — K1 T1 (hapl.) om.
11^b-12^a. — ४) Ko.4 विमुक्तान्. K2 N2.8 B D (except
D1.2.5) अमरास्तथा (B1.3.6 Da 'दा). — ०) K2 परमः;
N2.8 B D मुदितो (D1.2 अवस्थितान्); V1 संस्थितः; G2
चास्थितः. N2.8 B D (except D1.2) राजन्; G5.6 लोकः
(for प्रीतः). M स (M7 सं) बभूव स्थित प्री- — ४) K2.8
N2.8 B D (except D1.2) केशवार्जुनौ (for कृष्ण°).

12 K1 T1 om. 12^{ab} (of. v. l. 11). — १) K2.8
N2.8 B Da Dn D4 अयः; N1 D1.2.5 G1 M6-8 च (for तु).
V1 Ts G (except G1) विनिवृत्तेषु दे°. — ०) K2 N2.8 B
D (except D1.2) समाभाष्य; N1 च संप्रेक्ष्य. — ४) Ko.2.4
D5 मेघगम्भीर°; D1 विमुखांतर्गता च सा; T1 G5 तदा गम्भीर°;
G5 मज्जमानं गिरौ वनात्.

13 Before 13, M (except M8) ins. वागुवाच.
— ४) K2 N2.8 B D (except D1.2) भुजगो° (for
पन्नगो°). — ४) S1 Ko.2.4 'क्षेत्रे.

14 १) K1 M तु; T1 हि; G1 तौ (for च). K2 N2.8

B (except B5) D (except D5) युधा (for त्वया).
— ४) D1.2 G1 M समुपस्थितौ. K2 N2.8 B Da Dn D4
कथं (K2 कदा) चिदपि वासव. — ०) K2 N2.8 B D (except
D1.2.5) एतौ (for शक्र). — ४) S1 K1 त्वं (for इदं).
K2.8 N2.8 B1.5 वचनं; B3 Dn D5 वचनात् (for इदं वचो).

15 Before 15, T1 ins. वायुरुवाच! — १) Ko.2.8
N2.8 B D (except D1.2) T1 G5.6 एतौ (for देवौ).
— ४) S1 ताविमौ; Ko D5 यावेतौ; N1 D1.2 द्वावेतौ; T1
भूतले. S1 K1 संश्रितौ; Ko.4 D5 संस्थितौ (for विश्रुतौ).
T1 G1 M transp. विश्रुतौ and दिवि. K2.8 N2.8 B Da
Dn D4 पूर्वदेवौ दिवि (K2 B1 'देवाविति' श्रुतौ; Ts G2-4
'तौ लोकभा (G2 'पा) वनौ. — ०) Ko.2.4 'नपि हि जा'; D2
'नय विजा'; Ts G (except G1.6) न तावदभिजानासि.

16 N1 om. 16^{ab}. — १) K2 तौ न; M5 न तौ. D1.2
सुदुर्घर्षौ. — ४) Ko.4 अमितौ; Ts G (except G1) अमरैः
(for अजितौ). Ts G (except G1) अपि (for युधि).
— ०) V1 देवे° (for लोके°).

17 १) K2.8 N2.8 B Da Dn D4.5 यक्षराक्षसगंधर्व-
(B1 Da1 D4.6 'वैः); D1.2 स यक्षोरगगंधर्व- (D1 'वैः);
G5.6 M (except M5) 'गंधर्वैः. — ४) S1 K1.8 'पितृकिं';
Ko.4 Ts G2-4 M8.5 'चपकिं'; G5 'चपपन्नगकिंनरैः.

18 १) S1 K1 N1 Ts G2-4 दृष्टं. S1 K1.2 अत्र पश्य;
G1 अनुपश्यैः; M8.5 अनुपश्येः. Ts G2-4 एनं; G1 M8.5 त्वं
(for एतत्).

19 Before 19, S1 S (except Ts G2-4) ins. वैश°.
— १) G5 तस्य (for इति). N B (except B5) D
(except D1.2) G5 वाक्यं; Ts G2-4 मंत्रं (for वाचं). K2
N2.8 B D (except D1) G5 उपश्रुत्य; V1 अभिसृतां.
— ४) K2 तथास्त्वित्य°; V1 अभिश्रुता°. — ०) K2.8 N2.8
B D (except D1) क्रोचामर्षौ; T1 G1 M रोपा°. N1 D4

त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
 देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
 देवराजे गते राजन्ग्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
 स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वाऽर्जुनः सुरान् ।
 व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
 न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
 संछिद्यमानमिषुभिरस्यता स्वयसाचिना ॥ २४

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
 निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
 शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
 व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
 न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
 पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
 भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चकुर्महास्वनम् ।
 रुहवुर्वीरणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
 तेन शब्देन विरेसुर्गङ्गोदधिचरा जपाः ॥ २८

C. 1. 231¹
 B. 1. 228, 32
 K. 1. 251, 32

परित्यज्य. — ^a) Ko. 2.4 B₅ D₅ प्रति (for तदर).
 20 ^a) B₅ T₃ G M₅ सं. (for तं). — ^b) T₃ G सर्व
 एव (G₁ संप्रेक्ष्यत्रि.) द्विर्वा. — ^c) K₂ N_{2.3} B_{1.5} Dn D_{4.5}
 सहिताः (for त्वरिताः). Ko N₂ D (except Da D₁)
 सेनया; K₂ N_{2.3} B_{1.5} त्वरया (for सहिता). K₃ B₃ transp.
 त्वरिताः and सहिताः. — ^d) K_{2.3} N_{2.3} B D (except
 D_{1.2}) पुरंदरं (for शतं).

21 ^a) Ko. 4 N₁ D₂ T₁ G_{1.6} M तथा यातं; V₁
 अथायातं; G₂ सहायातं. T₃ G_{3.4} राजसहायं तं. — ^b) K₂
 N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) अवेक्ष्य; K₄ निरीक्ष्य. Ko. 2.4
 B₁ च; N₁ तं; D_{1.2} T₁ तौ (for तु). — After 21^{ab}, T₁
 repeats 11^b-12^c [v. 1. विमुक्तान् (for विमुक्तान्), and
 विबुधेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे.)]. — K₂ (? hapl.)
 om. 21^a-22^c.

22 K₂ om. 22^{ab} (cf. v. 1. 21). — ^a) N₁ D_{1.2}
 स्वर्गः; V₁ तस्मिन् (for राजन्). — ^b) N₂ Dn D₄ द्रौ
 केशवार्जुनौ. — ^c) Ko. 2.4 D_{1.2} G_{1.5.6} M (except M₇)
 निर्विशङ्कौ; N₁ विनिःशङ्कौ. S₁ K₁ तदा द्वावं; N_{2.3} B D
 (except D_{1.2}) वनं वीरौ.

23 ^b) V₁ शमयित्वा (for नाशं). N₁ नः शत्रैः.
 — ^c) K₁ संघानैः; N₁ V₁ B (except B₃) D (except
 D_{1.2.5}) संघतैः. — ^d) K_{2.3} N_{2.3} B (except B₃) Dn
 D₄ देहि (for प्राणि).

24 = (var.) 1. 218. 3. — ^a) S₁ K₁ कश्चित् (for
 किञ्चित्). G_{5.6} शक्नोभूत् (for शक्नोति). — ^b) S₁ K₁
 भूतो (for भूतं). — ^c) S₁ K₁ G₁ संभिद्यमानः (G₁ नं);
 D₁ M_{7.8} मानः; T₃ G₂₋₆ संघाद्य.

25 ^a) Ko. 2.4 N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{4.5} नाशकुर्वंश्च;
 K₁ D_{1.2} T₁ M_{3.5} कंश्चात्र; K₂ न शक्नुवंश्च; N₁ न शक्नुश्चात्र;
 G₁ नाशकश्चात्र; G₂₋₆ कंश्चापि. — ^b) G₁ M महात्मानं

(for महान्त्यपि). — ^c) K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{4.5}
 अमोघास्त्रं; D₂ न मोक्षेयुः. — ^d) Ko. 2.4 युगांतार्कसमग्रं;
 K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 ^a) N₂ B₃ Dn D_{4.5} शतं चैकेन वि. — ^b) N₂
 Dn D_{4.5} शतेनैकं पत्रिणां (D₄ च पत्रिणां); T₁ तं चैकेन
 पत्रिणा. — ^c) N₁ (? gloss) गतप्राणाः (for व्यसवस्ते).
 N₁ S (except M₅) पतंति (for अपतन्). S₁ Ko. 1.4 V₁
 बह्वो (for अग्नौ).

27 ^b) K₁ V₁ D_{1.2} अपि (for च). Ko. 2.4 D₅
 शरपावकपीडिताः. Cd citos रोधःसु. — ^c) Ko. 4 निक-
 यानां. — ^d) M₅ संग्रासः. Ko. 4 N₁ D_{1.2} S उपजायते
 (for अप्यजा).

28 ^a) S₁ K₁ V₁ T₃ G संघ (G₁ वाः) सहस्राणि; K₂
 N_{2.3} B D (except D_{1.2}) संघाश्च बहवो; T₁ सहस्रशो
 भूतसंघाः. — ^b) S₁ K₁ द्वैत्याः; N₁ द्वीनः. Ko. 2.4 D₅
 सहारवं; T₃ G (except G₁) स्वनाम्. — ^c) S₁ K₁ N₁
 D (except Da₂) T₁ G₁ M रुहवुः; T₃ G₂₋₆ रुवः. S₁ N₁
 D_{1.2} वानराः; T₁ G₁ M द्वाहणाः (for वारणाः). N₁ सर्वे
 (for चैव). — ^d) G₂ तथान्ये. K₂ N_{2.3} B D (except
 D_{1.2.5}) तथा मृगतरक्षवः. — After 28^{ad}, D₅ ins. 2134*
 (see below). — ^e) Ko D₅ विव्रत्ताः. — ^f) T₁ गताः;
 T₃ G₂₋₆ महोद्धिः; G_{5.6} गंगामपि च. Ko. 3 D₅ जपा
 मत्स्या जलाशयाः. — After 28, Ko. 3.4 N₁ V₁ D_{1.2.5}
 S ins.:

2133* अप्सु न व्यचरंश्चैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko. 3 *प्सु चैव न्यमजंत; K₄ D₅ *प्सु चैव निमजंत; T₁
 *प्सु नैव चरंश्चैव. N₁ न्ये जलचारिणः.]

— K_{2.4} V₁ cont.: Ko. 2 N_{2.3} B Da Dn D_{4.5} ins. after 28:
 D₅, after 28^{ad}:

2134* विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ।

C. 1. 83/7
B. 1. 228. 83
K. 1. 224. 33

न हर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवाच्चागाज्जमे चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।

[K₂ Ñs B₅ Dn₁ दिवौ* (for वनौ*).]

29 * K₂ Ñ_{2.8} B D (except D₂) न तु; K₈ तथा;
V₁ नापि (for न हि). K₂ महामोहात्; Ñ_{1.8} D₂ तथा
पार्थ; Ñ₂ B (except B₁) Da Dn D₄ महाबाहो; D₁ तदा
पार्थ; T₁ G₁ M महावीर्यं. — *) K₂ N B D (except D₅)
जनार्दनं; T₈ G (except G₁) जगत्पतिं. — *) Ś₁ Da₂
D_{1.2} T₈ G₂₋₈ न; K₁ हि; Ñ₁ Da₁ च; T₁ G₁ M वा (for
वै). — *) V₁ कथंचन; D₂ पुनः पुनः (for कुतः पुनः).
G₁ M transp. कुतः and पुनः.

30 Ñ₂ om. 30^{ab}. — *) T₈ G₂₋₄ ये काननगः; G₅
एकाननगः; M₇ एकानपि गः; Cd as in text. T₈ G₂₋₄ च
(for ऽपि). — *) Ko. 8.4 Ñ₁ निष्पतन्त्यत्र; K₂ Ñ₂ V₁ B
Da Dn D_{1.2.4} निष्ये(D₂ 'पे)तुस्तत्र; D₅ T₁ G₁ M
निपतन्त्यत्र; T₈ G₂₋₄ निपतन्त्यत्र; G_{5.6} निविशन्त्यत्र. — *) N
(except Ś₁ K₁) M₆₋₈ राक्षसा दानवा नागाः.

31 * K₂ Ñ_{2.8} V₁ B D (except D_{1.2}) ते तु भिन्नः;
K₄ ते छिन्नशिरसो ग्रीवाः; G₁ M₈ तेपि भिन्नः; M₈ तेपि भग्नः.
— *) V₁ D₂ S चक्र(T₈ G_{2.4} 'क्रे)वेगगता(T₁ 'हता)-
सवः; B₅ महाकायाकृतासवः. — *) K₂ Ñ₂ V₁ B D T₁
अन्ये (for आस्ये). B₅ छिन्नग्रीवाः; T₈ G₂₋₄ 'काये. — *)
K₂ Ñ_{2.8} B D प्रदीप्ते वसुरेतसि. Cd oites वसुरेतसः
(as in text).

32 *) Ś₁ D_{1.2} T₈ G (except G_{2.4}) M_{5.6.8} मेदोवैश्वः;
Ko. 8.4 Ñ₁ V₁ मेदोभिश्च; K₁ मेदसा; K₈ वसाभिश्च; T₁ वायुना.
Ko. 8.4 D₅ समन्ततः. K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D₄ वसामिश्चापि
(or 'श्वेव) तर्पितः. — *) T₈ G_{2.4} 'र्याक्रोश'. K₂ Ñ_{2.8} B
D (except D_{1.2.5}) भूत्वा (for वह्निः). — *) K_{1.2} Ñ_{2.8}
V₁ B Da Dn D₄ T₁ G_{1.2} M समपद्यत; D₁ समदृश्यते; D₂
T₈ G₂₋₅ इव दृश्यते.

33 *) K₂ Ñ_{2.8} B D संप्रदीप्तः; K₈ व्यासदीप्तः; T₁
दीप्तास्तेति; G₁ दीप्तदिव्यः; G₂ M_{6.8} दीप्तास्मात्;

दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्त्वसः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवान्यै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

M₈ (inf. lin. as in text).⁵ दीप्तव्यात्; M₇ दीप्तव्यात्.
— Ñ₂ (? hapl.) om. 33^a-35^a. — *) Ko. 8.4 D₅ पपौ;
T₁ भक्षन्; T₈ G विष्वक् (G₁ शश्वत्) (for पिबन्). Ś₁ K₁
चपुः; Ko. 8 Ñ₁ V₁ B₅ Da वसाः; T₁ G₁ वपां; G_{5.6} वरः;
M वपाः.

34 Ñ₂ om. 34 (of. v. 1. 33). — *) G₁ कृष्णार्जुनकृतां
चैव. — *) B₅ वसां; Cd सुधां (as in text). — *) T₈ G
(except G₁) त्वद्य (for त्वसः). — *) A few MSS.
निर्वृतिम्.

35 Ñ₂ om. 35 (of. v. 1. 33). — *) Ñ₂ B Dn D₄;
G₁ M₇ तथा (for अथ). D_{1.2} 'सुरो मयो नाम. — *) K₈
Ñ₁ D₁ विप्रद्रवन्तं च; T₈ G_{2.4} प्रविप्रद्रवन्तं. — *) Ś₁ Ko. 1.4
D₅ दृष्टो.

36 *) K_{2.8} Ñ_{2.8} B D (except D_{1.2}) शरीरवान्; T₁
देहवान्स. V₁ जटो कृत्वा. — *) Ko. 8 Ñ₁ V₁ G₁ M₈
नदंश्च; D_{1.2} ननाद; T₁ विनर्दन्; T₈ G₄ (after corr.)
विनदन्; G_{2.2.4} (before corr.).^{5.6} नदनस्. K_{2.8} Ñ_{2.8}
B Da Dn D_{4.5} नद(K₂ 'दै)न्निव बलाहकः. — After
36^a, K_{2.8} Ñ₂ D₅ ins.:

2135* ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं वै क्षिपिपतां वरम् ।

[Ñ₂ विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]

— *) K₂ Ñ_{2.8} V₁ B D (except D_{1.2.5}) तं; K₄ तु (for
च). — *) K (K₁ corrupt) Ñ_{2.8} B D (except Da)
धिष्ठितः. — After 36, T₁ ins.:

2136* जिह्वया लेलिहानोऽभिर्मयं दग्धुं तमन्वगात् ।

37 *) Ko D₁ तं (for च). K₂ Ñ_{2.8} V₁ B Da Dn
D₄ दिधक्षन्तं च पावकं; D₂ दिधक्षन्तं हुता. — *) Ñ₂ V₁
अभिगम्यां; B_{5.6} T₈ G अभिधायां; T₁ आयावन्न. Cd
oites अभिधाव (as in text). — *) G₁ अथ (for मयः).
D₂ T₈ G (except G₁) पांडवं (for भारत). K_{2.8} Ñ_{2.8} B
Da Dn D_{4.5} मयस्माहीति चाद्रवीत्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चक्रोऽश भारत ॥ ३७
तस्य मीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।

न हन्तुमैच्छदाशार्ङ्गः पावको न ददाह च ॥ ३९
तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वायु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मशार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २

तदेतदद्भुतं ब्रह्मशार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

C. 1. 833.4
B. 1. 220. 4
K. 1. 220. 4

38 ") Ko. 4 चार्तस्वरं; N₁ V₁ D_{1.2} तद्वचनं; D_{ns} G₁ M_s भीमं; D_s चार्तः; T_s G₂₋₄ हीनस्वनं (G_s "इ"). — ") K_s मारिष (for भारत). — After 38, K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2}) ins.:

2137* तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 ") M_s-s अभयोक्तेन (for अभये दत्ते). G₁ M_{s.3} पार्थस्याभय (G₁ 'स्य वर'दानेन. — ") T₁ हंतुं चैच्छक्-
क्रपाणिः; M_{s.5} तं हंतुं नैच्छद्वा; M_s-s हंतुं न चैच्छद्वा'.
— After 39, N₂ D_n ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।

तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।

ददाह कृष्णपार्थोभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ।

40 ") S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D_a D_{1.2} वै (for च). — ") N (except S₁ K₁) T₁ G₁ M एव (for अपि).
— ") K₂ N_{2.3} B D_a D_n D₁ तथा; N₁ V₁ D_{1.2} T_s G (except G₁) M_s अपि (for इति).

Colophon om. in T₁; G_s reads it in marg. — *Major parvan*: T_s G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: S₁ Ko-s N_s B D_a D_{n1.2} D_{1.2.4.5} T_s G_{2.4} M_{s.5} खांडवदाह. — *Adhy. name*: S₁ Ko. 1.4 D_s समयोक्षः (Ko D_s 'क्षण'); M_s अमरपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{ns} 227; D_m 243; D_s 27; T_s G₁₋₅ M 194; G₁ 193; G₂ 192; G₃ 197. — *S'loka no.*: D_{a1} 45; D_n 46; M_s 33. — *Aggregate s'loka no.*: D_{ns} 8300.

220

1 S₁ K₁ D_{a1} D_{ns} S om. उवाच. — ") N_s भगवान्; a few MSS. शार्ङ्गकान्. K_s बहिर (for अग्निर्). — ") = 4^b. N₁ D_{ns} D_{1.2} महामुने (for तथागते). — ") Ko. 2.4 ब्रवीहि; K₂ V₁ T₁ वदस्व; N_{1.2} V₁ B D T_s G₂₋₄ प्रचक्ष्व; N_s G₁ M विचक्ष्व. T₁ G₁ M नः (for मे).

2 ") T_s G (except G₁) नागस्य (for अदाहे). Ko. 2.4 D_s च; T_s G (except G₁) अपि (for हि). T₁ अश्वसेनस्य चादाहे. T₁ (hapl.) om. 2^a-3^a. — ") Ko. 1 N₁ V₁ B D (except D_{1.2}) T₁ M_s 'काणां न; M_s-s 'कात्र च.

3 T₁ om. 3^a (cf. v. l. 2). — ") D_{ns} D₁ कर्म (for ब्रह्मन्). — ") Ko. 4 शार्ङ्गकानां (Ko 'णां) च कारणं; K₁ V₁ M_s शार्ङ्गाणामपि; K_{2.3} N_{2.3} B D (except D₁) शार्ङ्गाणां (D_a D_{ns} D₁ 'ना'मनामयं; N₁ शार्ङ्गाणामना; T_s G_{1.5.6} शार्ङ्गकानां विनाशनं; G₂₋₄ शार्ङ्गकानां विमोचनं. — ") S₁ K₁ कथयस्व. T₁ G₁ M अग्निसंतर्पे. T_s G₂₋₄ 'यस्व मम ब्रह्मन्. — ") T_s G₂₋₄ कसात् (for कथं). Ko. 3 प्रघर्षिताः (for विना').

4 S₁ K_{1.2} S om. उवाच. — ") = 1^b. V₁ विशां पते (for तथागते). — After 4^{ab}, K₂ ins.:

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतमयंकरः ।
— ") G₁ तत् (for ते). T_s G (except G₁) सम्यक् (for सर्व). K_{2.3} N_{2.3} B_{1.2.3} D (except D_{1.2}) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं). B_s तत्तेहं संप्रव. — ") T_s G (except G₁) कीर्तयिष्यामि. K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2})

C. 1. 8835
B. 1. 276. 5
K. 1. 225. 5

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजनृपीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मज्ञायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृचासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थं तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वताम् ॥ १३
पुत्रान्नो नरकात्पुत्रस्वातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथाभूत (K2.8 Ñ8 B1.2.5 "वृत्त) मरिदम.

5 " K2.8 B1 मुख्यतरः; V1 पुण्यतमः; T8 G (except G1) अन्यतमः. — " K2.8 B8 Dn8 D1.2.4 संशितव्रतः.

6 " K1.2 Ñ2.3 B D (except D1.2) G1 आश्रितो (for आस्थितो). T8 G2-8 मार्गं समास्थितो रा. — " D1.2 T8 G M8.5 कर्म (for धर्म). — " Ñ1 D1.2 G1 नियतेन्द्रियः.

8 " D1.2 तान् (for स). D1.2 निष्फलान्; G1 M8-8 अखिलान्; M8 आवृतान् (for अफलान्).

9 Before 9, all MSS. ins. मंदपाल उ° (resp. मंदपालः). G1 (hapl.) om. 9-10. — K2 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — " G8.6 मया (for मम). S इह (for एते). — " B8 transp. किं and मया. T1 किं मयापक्व. K1 कर्म (for तत्र). — " Ś1 K1 कस्य (for यस्य). K2.8 N2.8 B D (except D1) एतत् (for इदं).

10 G1 om. 10 (cf. v. 1. 9). — " Ś1 K1 तदहं; K4 श्रुत्वाहं. — " Ko.8.4 च समावृ° (for इदमावृ°). T1 येनेमानगतः पुनः. — After 10^{ab}, T1 ins.:

2140* आसोमि सफलाल्लोकांस्तत्कर्म व्रत माचिरम् ।

— " Ś1 K1 M8 कथयंतु; K4 यंति; V1 प्रयच्छध्वं. — After 10, Ś1 K (except K2) Ñ8 B8.6 Da D1 ins. an addl. colophon (adhy. name: Ś1 K1 मंदपालवाक्यं; Ko.4 मंदपालप्रश्नः).

11 K1 S om. ऊचुः (T8 G8-8 om. the ref.). — " Ko राजन् (for ब्रह्मन्). — " Ko Ñ1 V1 S सर्वे जायंति तच्छृ°; K4 जायंते द्विजसत्तम. — " T8 G2-4 प्रजाभिर (for क्रियाभिर). T1 G1.5.6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन. — " Ś1

K1 पूजया; D1.2 G1 तपसा. M8-8 transp. च and न. T8 G2-4 स्वाध्यायतपसा तथा.

12 " K2.4 तद्यथा किं; T8 G2-4 तदेह किं. — " Ñ2.3 B8 Da1 Dn2.8 D4.5 श्रुतैः; T1 व्रतैः (for सुतैः). — " Ko.8.4 धर्मकृचासि; G1 कृच्छादि; some MSS. कृचापि. — " N2.8 B1.5 Dn D4.5 च (for तु).

13 " B8 इति मे; T8 G2-4 तदेव (for त इमे). — " D1 ते च (for तव). B8 मया° (for समा°). — " T8 G2-4 प्रजा (for ततो). — " Ñ2.8 B8 D (except D1.2) T1 उपभोक्ष्यसि. K2.8 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुष्कलान्.

14 14^{ab} = (var.) 1. 68. 38^{ab}. — " K8 यस्मात् (for पुत्रस्य). — " Ś1 Ko.1.4 ज्ञातेति; K2 Ñ V1 B D ज्ञायते; G1 ज्ञायती. Ś1 Ko परमं; B8 (corrupt) पितरी (m पितरः); T1 पितरौ. K2 सुतः; Ñ2.8 B1.6 D (except D1.2) श्रुतिः; B8.6 यतः (B8m श्रुतः). K8 पितरं ज्ञायते सुतः; G8.6 ज्ञायतेति पुरामतं. — " K2.8 Ñ8 B1 Da ब्रह्मवित्तम; Ñ2 B8.6 Dn D2.4 ब्रह्मसत्तम. M8-8 कुरु यत्नं द्विजोत्तम.

15 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T8 G8.4 om. the ref.). — " T1 मंदपालर्षिः. K2.8 Ñ2.8 B Da Dn D4 वचस्तेषां; D1.2 दिव्यां वाचं (for तेषां वाक्यं). G8.6 स एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृपिः. — " B8 कुत्र (for क नु). T8 G2-4 नु भगवान् (for अपत्यं स्यात्). — " Ś1 K1 बह्विलेखमचितयत्; T1 इति स्थानान्यचितं; T8 G2-4 अपत्यं दापयिष्यति; G8.6 बहु चेति व्यचितं.

16 D1 om. 16. — " Ñ2.8 B Da Dn D4.5 सुबहुत्रं.

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्रुलप्रसवान्त्वगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविश्रा जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
तेन त्यक्तानसंत्याज्यान्तृपीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्रवा ॥ १९
ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरन्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१
मन्दपाल उवाच ।
त्वमग्रे सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वद्वते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्यादुताशन ॥ २४
तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५

C. 1. 255a
B. 1. 22. 27
K. 1. 25. 27

— °) Ks Ds Gs. 6 Ms शार्ङ्गिकां. K (except Ks) N̄ V1 B (except B1) Da Dn Ds. 5 T G2-4 Ms शार्ङ्गिको; G1 शार्ङ्गिका.

17 °) D1.2 स जन° (for अजन°). Gs. 6 स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गिकानृपीन्. — °) K1 Gs. 6 च; Ms तु (for स). — °) T1 तदा (for प्रति). — °) N̄. 2.3 Dn G1 स तान् (for सुतान्). Ts G2-4 अङ्गभान्; Gs. 6 अङ्गभूतान्. — °) Ks N̄ V1 B D (except Ds) transp. मात्रा and सह.

18 G1 (hapl.) om. 18^a-19^b. — °) Ks. 4 N̄. 2 B1 (m as in text). 5.6 Dn Ds. 5 संयुक्ता. — °) V1 शार्ङ्गिं पुत्रानचितं.

19 D1 om. 19; G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — °) K1 N̄. 1 V1 G1. 2.5 Ms. 5 नाजहान्; Ks N̄. 2.3 B D (D1 om.) न जहौ. Ko. 4 कान्माता; K1 कामार्ता; Ks. 3 N̄ V1 B D (D1 om.) शोकार्ता; T1 G1 M कांस्तांस्तु; Ts G2-3 कानातांन्. — °) Ks. 3 N̄. 2.3 B D (D1 om.) सुतान् (for नृप). — °) Ms-3 एव (for एतान्). — °) T1 G2 संवृत्त्य; Ts G3-8 सुवृत्त्या.

20 °) M7 भगवान् (for दृष्ट°). Ks B1 मुनिः (for ऋषिः). — °) K1 transp. चरन् and वने. Ks ततः (for वने).

21 °) T1 G1 M transp. तं and संकल्पं. Ks. 3 N̄. 2.3 B D (except D1.2) त्वाग्नेर; T1 त्वा तु; G1 M (except Ms) त्वाथ. — °) G1 M तु (for च). Ts G2-6 त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — Ts G2-8 subst. for 21^{adef}; Gs ins. after 21^{ab}:

2141* महर्षिमन्दपालोऽसौ वधात्सोत्तुं प्रचक्रमे ।

[Gs वद्धि (for वधात्).]

— °) S1 K (except K2) N̄. 1 V1 Bs Da D1.2.5 सोऽग्निं (for सोऽभि-). — °) M7 ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — Ks om. 21^{af}. — °) S1 परिदधन्; Ko G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; Ks परिदहाद्; N̄ V1 B Da Dn Ds. 4 T1 प्रतिवद्; Gs प्रतिददौ. D1 पुत्रान्संप्रति भीतो वै; Ds स्वपुत्रदाहाद्भीतोयं. — °) T1 G1 M ले महौजसि.

22 S1 K1 Ds S om. उवाच. — °) S1 V1 D1 सर्वभूतानां; Ks N̄. 2.3 B Da Dn Ds T1 Gs. 6 सर्वलोकानां. — D1.2 (hapl.) om. 22^{ab}. — °) Ms-3 हव्यमुद्रु. — 22^{ad} = (var.) 1. 5. 23^{ab}. — °) Ks D1.2 Ms अंतः; Ts G2-4 गूढं; Cd as in text. Ts G2-4 जानासि (for चरसि). Bs (m as in text) हव्यवाट्; Bs पुत्रक; Ms-3 साक्षिवत् (for पावक).

23 °) Ts G (except G1) मुनयः (for कवयः). — °) T1 एव (for आहुः). Ts G (except G1) त्वामेकमाहुस्त्रिविधं पुनः. — °) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्). K1 S (except Gs. 6 Ms. 6) लपयत्.

24 °) Ko. 3.4 N̄. 1 D1.2 त्वयि. Ko. 4 N̄. 1 D1.2 सर्वैः; Ks Bs विश्वं (for सृष्टं). N̄. 2.3 V1 B1.5.6 Da Dn Ds. 5 transp. सृष्टं and विश्वं. Ks Ts G सर्वैः; Bs श्रेष्ठ (for विश्वं). — °) Ts G2-4 त्वां (for त्वद्). Ts G (except G1) अपि; Ms-3 अति (for हि). Ds S सर्वैः (for कृत्स्नं). — °) Ks N̄ V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्).

25 °) V1 D1.2.5 Gs. 6 विदित्तां; Ts G2-4 विदितं.

G. 1. 8357
S. 1. 222. 27
K. 1. 226. 27

त्वामग्रे जलदानाहुः खे विपक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्रे त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

वैशांपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तत्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोप तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

— °) Me-s अगच्छत् (sio) (for गच्छन्ति). — °) T1 G1 M पुत्रैर (for सुतैर).

26 °) T8 G2-4 एके (for अग्रे). — °) D1 द्युतिश्च; T1 निघ्नन्ति (for दहन्ति). — °) K1 निर्गल्य; N1 D1.2 निःसृत्य; B8 निर्गम्य; T1 अनुसृत्य. S1 K (except K2) Cd हायनैः; N1 V1 B D हेतयः; G2 (? orig. gloss) चार्चिपाः.

27 °) K2 N2.3 V1 B Da Dn D1.4 T8 G (except G1) त्वयैवेदं; K4 N1 D2 तथैवेयं. — °) K2 N2.3 V1 B D (except D2.3) T8 G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टि). — °) K2.4 V1 तथैव; N1 तत्रैव. K2 transp. कर्म and विहितं. — °) T1 कर्म (for सर्वं).

28 °) K8 B (except B8) Da D4.5 त्वयापो; T1 त्वयोपः; G1 त्वया हि. — °) S1 K1 त्वत्तो (for त्वयि). — °) T8 G2-4 संप्रकीर्तितं.

29 °) S1 K1 अग्निः; K4 N1 V1 D1.2 अग्नेस्. V1 दहनः (for ज्वलनः). K2 N2.3 B Da Dn D4.5 त्वमेव दहनो (K2 ज्वलनो) देव. — °) D1.2 प्रजापतिः; Cd बृह (as in text). K4 त्वं विधाता बृह. — °) S1 K (except K2) N1 V1 D1.2 Cd यमः सूर्यः; B1.3 Da2 Dns T1 Ms यमो मित्रः; T8 G2-4 यमौ मित्रः; G1 यमौ मित्र (for यमौ मित्रः). — °) S1 Ko Dns D2 T8 G (except G1) चानलः (Ko निलः; Dns नलः); Cd as in text. D1 सोमसिद्धं च चानलः (sio). — After 29, Ko.8.4 D1 (marg. sec. m.).s ins.:

2142* ब्रह्मा भवान्समुत्तस्थौ स्थितिहेतुर्जनाद्वनः ।

प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।

जरायुणावृत्तं गर्भं पाप्मि देव जगत्पते ।

त्वमात्मा जगतः स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) D4.5 समुत्पन्नौ and स्थितिहेतोर. — (L. 2) D4 प्रतिष्ठितः; D5 विभावसो. — (L. 4) K8 देव धर्म.]

— T1, on the other hand, ins. after 29:

2143* मम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।

गृहं क्षेत्रं पञ्चनरक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 S1 K1.3 S om. उवाच. — °) K2 N2.3 V1 B Da Dn D4.5 तदा तेन; M2.5 ततः प्रीतः. D1 T8 G (except G1.2) एवं स (D1 च) संस्तुतस्तेन. — °) B1 चानलः (for पावकः). — °) G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोप तस्य). K2 transp. तस्य and नृपते. T1 नृपते व्रीतिहोत्रः स. — °) Da अपि च (for अमित). — °) N1 अहं; D1.2 G1 इदं (for इष्टं).

31 G2 (hapl.) om. 31°-32°. — °) T8 G2-3 संदहन्खाण्डवप्रस्थं. — °) S1 K (except K2) विवर्जयेः; B1 G5 विसर्जयेः. — After 31, T1 ins. (of. 2143*):

2144* भार्या रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।

पतन्तु हेतयः सर्वे स्वयन्दसत्त्वाभिभो ।

सर्वत्र सर्वदासाकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om. 32° (of. v. l. 31). — Before 32, S (except M8; G2 om. 32°) ins. वैशं. — °) Ko.4 D8 स तथेति; K2 तथेति सं; K8 B2.5 Da T1 तथेति तं. Ko.8.4 V1 प्रतिज्ञाय. — °) S1 T1 G6 M खाण्डवं. — °) Ko.4 Da दिधक्षया; G1 M (except M8) बुभुक्षया.

Colophon om. in T1 Ms. — Major parvan: T8 G M2.6-8 संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko-3 N8 B Da Dn1.2 D1.2.4.5 Ms खाण्डवदाह; to it S1 Ko.3 B8 Da D8 Ms add शाङ्गको (B8 Da1 D8 शाङ्गो) पाण्ड्यान. K1 (om. the sub-parvan name) mentions only शाङ्गकोपाण्ड्यान. — Adhy. name: S1 K1 मंदपालस्यापत्यं चिता. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 228; D4m 245; D8 28; T8 G4-8 Ms.6-8 196; G1 194; G2 193; G8 198. — S'loka no.: Da1 24; Dn 33; M8 34. — Aggregates s'loka no.: Dn2 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रज्वलिते शुके शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
 व्यथिताः परमोद्विष्टा नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
 निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
 जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
 अयमग्निर्देहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
 जगत्संदीपयन्मीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
 इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
 अवर्हाश्वरौर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
 त्रासयन्श्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४

अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
 आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
 न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
 कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ६
 किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
 चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
 छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
 जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
 सारिसृक्कः प्रजायेत पितृणां कुलवर्धनः ॥ ८
 स्तम्भमित्रस्तपः कुर्याद्गोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

C. 1. 8373
B. 1. 236. 10
K. 1. 231. 10

221

1 Ś1 K1.8 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^a) K2-4 N1.8 V1 B D वह्नौ; N1 शोचौ; Cd शुके (as in text). — ^b) Some MSS. शार्ङ्गि. — ^c) T2 G (except G1) वभूवुः (for व्यथिताः). — ^d) G2.8 नागच्छंत (for नाधि).

2 ^a) Ś1 K1 N V1 B D T2 G2-4 M2 निशाम्य; Cd as in text. D1.8 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्बा). — ^b) Ś1 अयैषां; K1 T1 G1 M चेषां (for तेषां). K2 यशस्विनी; Cd तप (as in text). — ^c) K2 T2 G2-8 पुत्रशोकातां; K2 B1.8.8 D (except D1.2.8) दुःखशोकातां; N2.8 V1 B2 T1 G1 M शोकदुःखातां. — ^d) Ś1 V1 D2 जनेश्वर; K2.8 N2.8 B D2 Dn D4 T2 G (except G1) सुदुःखिता; D1.2 आकुलैर्द्विषा.

3 Before 3, Ś1 K1 G1.8.8 M ins. जरिता; K2.2-4 N V1 B D जरितोवाच. — ^a) T1 अखिलं निर्दं. — ^b) K1 चायाति. T2 G2.4 चोष्मणा. — ^c) Ś1 K1.8 स दीपं; K2 संभीषयन्; D2 स्वं दीपं; M2 संतापं. — ^d) D2 दुःखं विवर्धयन्.

4 ^a) T1 [S]पि (for च). Ś1 K1.4 N1 मा (for मां). T1 M मार्गयंतीह; T2 G कर्षयंतीह (G1 शार्ङ्गं आयाति) (for मां कर्षं). Cd कर्षयंति; Devp कर्ष (as in text). — M7 om. 4^a-5^b. — ^a) N V1 B D G2 परायणाः; Cd as in text. — ^b) K2.4 D2 नाशयन् (for त्रासयन्). N1 Dn8 च समायाति; T2 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा).

5 M7 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4.). — ^a) K2.8 N2.8 V1 B

D अजातपक्षश्च; N1 अशक्तिमंतश्च. T G (except G1.2) M2 सुतान्. — ^b) Ś1 K1 अशक्ताः; T2 G (except G1.2) M2 अशक्तान्. T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — ^c) T2 G2-4 आदायुं. G2.8 तान् (for च). K2 N2.8 B (except B2) D (except D2) G1 M शक्नोमि. K2.2.4 अशक्ताश्चा (K2 न शक्ता वा) हमादाय. — ^d) N1 वै गंतुम्; N2.8 V1 B1.8.8 Dn D1.8 T1 तरितुम्; D2 त्वरितुम्; B2 आगंतुम्; G1 त्वरितम्. K2 N2.8 V1 B (except B2) Dn D4.8 आत्मना; D1.8 S अंततः. K2.2.4 कचिद्रंतुमितः सुतान्; Nilp निःसारयितुमंततः. Cd cites निःसरितुं and अंततः.

6 ^a) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च. — ^b) Ś1 K1 दहति; K2 V1 D1.2.8 दीर्यते; N1 B1.8 दीर्यति; T2 G2.4 द्रवति (for दूयति). K2 V1 D1.2 च मे; D2 मम (for इव मे). — After 6^{ab}, K2.2.4 D2 (marg. sec. m.). 5 ins.:

2145* कथं प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विषुच्येरनुता मम ।

मन्दभाग्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ।

— ^a) K1 B2 D2 G2 M2.7 किं नु; K2 किं नु; K2 N2.8 V1 B2 D2 Dn D1.8 T2 G1.8.4 कं नु; G2 कथं. Cd cites नु (वितर्कं). T2 G (except G1) त्यज्याम्यहं; M2-8 जह्याम्यहं. — ^d) G2.4 (before corr.) प्रयास्यहं.

7 T2 G2-4 om. 7^{ab}. — ^a) V1 दृढं (for कृतं). N1.8 B2.8 D1 कृत्यं; B1.8 D2 कर्म; Dn D2.4 कृत्ये (for कृत्वा). — ^b) K2 N2 B Dn D2.4 किं वा मन्यत पुत्रकाः. — ^c) N1 D1.2 चितयंती. G2.8 अपि (for वि-). Ś1 S वै (for वो). — ^d) K2 N2.8 V1 B D (except D1.2.4) छादयिष्यामि; S^a त्वा हि. — ^e) Ś1 K1 स्विह (for सह).

G. 1. 8378
E. 1. 230. 10
K. 1. 250. 10

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ९
कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं भुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाद् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
अन्वेषेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्यात्कुलस्य नः ।
तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेषु भवेत्तव ॥ १३
मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।

न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४
जरितोवाच ।

इदमाखोर्विलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वहेरत्र न वो भयम् ॥ १५
ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७
शार्ङ्गका ऊचुः ।

अवर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादासुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्यामो निषेवितुम् ॥ १८

8 °) Ś1 K1 T1 जरितारिः; G1 जरितानां. K1.3 हीनं;
K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) G1 हेतुत्; K4 चेदं;
G2 हीति. — °) Da श्रेष्ठत्वेन; T1 G2 'त्वे च; T3 G3.4 'ष्ठ
एव; G1 'त्वे तत्; G5 M8 'ष्ठे त्वेव; G6 M5-8 'ष्ठे त्वेवं. Ś1
Ko.3.4 D1.2.3 प्रकल्पितं; K1 'कल्पयेत्. — °) Ś1 सारिसृक्;
Ko.3.4 सारिसृक्; K1 शरिसृक्; K2 सारिसृक्; Ñ V1
B1.3.6 Da1 Dn D2.4.5 सारिसृक्; B5 T3 G3.4 M3.5
शारिसृक्; D1 सारितर्कः; T1 सारीसृक्; G1.2 शारी; G5.6
M5-8 शारि; only Da2 exactly as in text! The vari-
ants of this name are ignored in the sequel. — °) K3.4 D5 वंशवर्धनः; V1 कुलभूषणः.

9 °) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) ब्रह्मविदां वरः.
— °) Ñ3 B5 T3 G (except G1) वै (for वो). — After
9, S ins.:

2146* सहैव चरितुं वालैनं शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M वालाः. T3 G2-4 शक्नोति. T1 G1 तपोवनात्.
M वने लपितया सह (for the posterior half).]

10 °) Ñ1 शक्येह; Ñ2.3 B5 D (except D2) शक्येयं;
T1 शक्नोमि. — °) V1 B Da तर्तुं (Da2 कर्तुं) (for गन्तुं).
K1 कस्यापदं ततः; Ñ V1 B D (except D2) कष्टापदुत्तमा.
— °) Cf. 7°. K2-4 Ñ1 Dn1.3 D2.5 G2 तु (for नु).
Ś1 K (except K2) Ñ1 B5 D1.2.5 मे स्यात् (for कृत्वा).
T3 G3.4 कथं (for कृतं).

11 °) K4 जरिता; B5.6 Da M5 सुधिया; T3 G3.4 सा
धिया; G5.6 साधु या. — °) Ñ1 सा (for स्व-). T3 G2-4
तदा बलात्. — Before 11°, all MSS. except T1 ins.
वैशं 'उ' (resp. वैशं). — °) Ś1 K1 चदंती; K2 Ñ2.3 B D
सुवाणां. T1 तां; G1.2.5.6 M तु (for ते). — °) Ś1 तत्र;
Ñ1 V1 इति; D2 इव; S ते स्व- (for अथ).

12 °) T1 याहि (for पत). — °) K (except
K1) Ñ V1 B Da Dn D1.5 इह; D1.2 G2 च; T3
G3-6 अपि; G1 सु- (for हि). T3 G (except G1.2) हि;
M3 प्र- (for वि-). — °) G2.3 हि नष्टायां (for विन-).
— °) D1.2 transp. न and नः. Ñ1 G (except G2.4)
M तु; T1 हि (for नः).

13 °) K4 Ñ V1 B Dn1 D4 T3 G4 क्षेमं; D1.2 योक्तुं;
Cd as in text. D1.2 अस्मत्; M3 यस्यात् (by transp.).
Ś1 K1 B5 स्व- (for यत्). Dn3 D1.2 च; T3 G (except
G1) तु (for नः). — °) Ś1 Ko.1.4 T G (except G1) परं
(for परः). G5.6 कामो.

14 °) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) T1 त्वं (for
वै). K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 सर्वविना; D1.2 कुलविनाशेन.
— °) Ko.3.4 B1 च; K2 वै; B5 अलं; S (except T3
G3.4) ते (for नः). — °) Ñ1 B5 मे; B5 वै (for नः).

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ñ1 त्वरितं. — °) Ñ1
D1.2 तत्र (for अत्र). T1 न वहेरत्र (by transp.). D1
G5.6 च नो (for न वो).

16 °) K (except K1) B D (except Dn) पांसुना;
T1 पांसुभिश्च. — °) G1 पिधायास्यामि पु. — °) Ś1
K1 तथा (for एवं).

17 °) K2.3 Ñ1 B1.3 निहर्तुं; Ñ2 Dn D5 विहर्तुं; Ñ3
निहर्तुं; V1 उद्धर्तुं; B5 निहर्तुं; Cd as in text. K (except
K1) B (except B5) Da Dn1 D1.2 पांसुसंचयं (Ko.3.4
'चयान्'); G1 पांसुसंचयात्. — °) Ś1 K1 चोपायो; K2 Ñ3
V1 B1.3 D4 S वो योगो; Ñ2 B5.6 Da Dn वो वादो (for
चोपायो). — °) K2.3 Ñ2 B (except B5) D (except
D1.2.5) मोक्षार्थं च; K4 विमोक्षायामि; Ñ3 विमोक्षार्थ.

18 Ś1 शार्ङ्गाः; K1 B1.6 D (except D1.2.4) शार्ङ्गं ऊं;

कथमग्निर्न नो दद्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥१९
विल आखोर्विनाशः स्यादग्रेराकाशचारिणाम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।

अस्माद्रिलान्निपतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोनिवर्तनम् ।
मृत्युर्नो विलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्ससि शोभनान् ॥ ४

C. 1. 222
B. 1. 231. 4
K. 1. 237. 4

Ks पक्षिण ऊ'; S (Gs om.) शार्ङ्ग(Ts Gs Ms-3 'ङ्गि)काः.
— ^a) N1 नवहान्; Ts G2-4 अर्भकान्. B3 मांसपिंडान्.
— ^b) T1 एष (for आखुर्). — ^c) Ts G (except G1)
पश्य मातर् (for पश्यमाना). T1 विलं (for भयं). Ko. 3. 1
Ds चेदं (for इदं). — ^d) S1 K1 D1 शङ्क्यामो; T1 शङ्क्येम;
Ts G (except G1. 2) Ms शङ्क्यामि; Ms-3 शङ्क्याम. Ks
प्रवेशितुं. K2 N2. 3 B Dn D2. 4. 5 प्रवेष्टुं नात्र शक्तुमः; N1
V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) विलं वयं.

19 ^a) K2 N2. 3 B3 D धक्ष्येत्; Ts G (except G1)
हन्यात् (for दद्यात्). — ^b) K2 N2. 3 B D (except
D1. 2. 5) नाशयेत् (for भक्ष'). — ^d) K1 चरेत्; S Cd
धरेत्. D1. 2 चरेद्वनं (for ध्रियेत नः).

20 ^a) N1 V1 Da विलम्; S विलाद्. — ^b) Ts G2-4
M1 चारिणः. — ^d) S1 K1. 2 Gs Ms श्रेयो; T1 श्रेष्ठो. G1
M (except Ms) आखोर् (for दाहो).

21 V1 om. 21^a. — ^a) S1 K1 भक्षणं (for मरणं).
Ko. 1 नो; K1. 2 Da T G1. 3-5 M न; N1 D1. 2 G2 हि (for
नः). — ^b) K2. 3 N B D भक्षिते (N1 D1. 2 खादिते); K1
खादिता; T1 खादनाद्; Ts G (except G1) तु तदा; Ms
खादनं. — ^c) K1 शिष्टदिष्टः; K2 शिष्टैर्दृष्टः; N3 दृष्टादृष्टः;
B1. 3. 5 इष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्टः; D1. 2 दिष्टया दिष्टः; T1 G2
शिष्टैरिष्टः; Ts G3-5 Ms. 6-3 शिष्ट इष्टः; G1 विशिष्ट इष्टः
(sic). Cd cites शिष्टैः and दिष्टैः. — ^d) N1 Dn3 D2 S
हुताशने. — After 21, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।

[D1 ध्रुवा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दा' यता' लोकोद्भव गतिः.]

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव' (for

आदि'). — Sub-parvan: S1 Ko. 2-4 N3 B Da Dn1. n3
D1. 2. 4. 5 Ts G2. 1 Ms खांडवदाह; to it S1 B3. 5 D1 Ms
add शार्ङ्गो(S1 Ms 'ङ्गको)पाख्यान. K1 (om. the sub-
parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान. — Adhy.
names: S1 K1 Ds शार्ङ्गकसं(Ds 'वि)लापः; Ko. 3. 1 शार्ङ्गका-
विलापः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3
229; D1m 246; Ds 30; T1 234; Ts G1-5 Ms. 6-3
196; G1 Ms 195; G2 194; G3 199. — S'loka no.:
Dn 22; Ms 24. — Aggregate s'loka no.: Dn3 8355.

222

1 S1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) S1
Ko. 1 Ds T1 निपतितं; B1 Ms-3 निपततं. — ^b) K2. 3
N2. 3 B D (except D1. 2) Ms आखुं श्येनो (by transp.).
— ^d) K2. 3 N2. 3 B D (except D1. 2) क्षुद्रं पश्यां
गृहीत्वा च (B3 तु) यातो नात्र भयं हि वः.

2 K1 B3. 5 Da Dn D1 शार्ङ्गो; K2 T1 G2-1 शार्ङ्गिका.
S1 K1 S om. ऊचुः. — ^a) B (except B3) तु (for तं).
K2 B3 T1 G1 M विद्मः. Ts G2-4 एकमेव हतं विद्मः; Gs. 5
नापाहतं वयं विद्मः. — ^d) S1 तेभ्यस्तु. K2. 3 भयमस्ति (K3
'मेति) नः. D1. 2 तेभ्योपि हि च नो भयं.

3 ^a) N3 B3 M संशयं. K2 N2. 3 B1. 3. 5 Dn D1. 5
बहिरागं. B3 Da संशयोऽग्निरिहागं. — ^c) S1 K1 इत्युक्तवा
भयमाखुभ्यो. — ^d) Ko. 3. 4 Ts G2-4 'संशयः. K2 N2. 3
V1 B (except B3) D (except D1. 2) विले स्यान्नात्र संशयः.

4 ^a) S1 जननि त्वं; Ko N1 चर त्वं वै; K1 जनय त्वं;
K2 D2. 1 लेचरि त्वं; K3 N3 B (except B3) D1. 5 खे चर
त्वं (by transp.); K1 चरत्वेव; T1 चरत्वेव; Ts G (except

G. 1. 8390
B. 1. 231. 5
K. 1. 237. 5

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं विलमन्तिकात् ।
संचरन्तं समादाय जहाराखुं विलादली ॥ ५
तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं विलात् ॥ ६
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
प्रविशध्वं विलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो विलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं हि तं प्रजानामि हतं श्येनेन मूपकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यसान्का सती के वयं तव ॥ १३

G₁) M₆-s चर वै त्वं. Cd oites चर (=गच्छ) as in text.
S₁ K (except K₂) N₁ D_{1.2.5} यथाकामं. — ^a) K_{2.8} N₁
V₁ B D G_{4.5} आ(D₄ G_{4.5} प्रा)प्यसि; T₁ उत्सृज्य; Cd
वेत्स्यसि (as in text). S₁ K₁ शोभने.

5 K₁ S om. उवाच. — ^a) K₂ N_{2.8} B (except B₆)
Dn D₄ अहं वेगेन तं यातं. — ^b) D_{1.2} महातं (for अद्राक्षं).
K₂ N_{2.8} B (except B₆) Dn D₄ पततां वरं (for विलमं).
— ^c) K_{2.8} N_{2.8} B (except B₆) Dn D₄ विलादाखुं.
S₁ K_{0.1.4} N₁ V₁ D_{1.2.5} तमादाय. — ^d) T₁ M₆
बलादाखुं. S₁ K₁ N₁ V₁ T₁ G_{1.2.4} (by corr.) बलादली.
K_{2.8} N_{2.8} B_{1.5} Dn D₄ श्येनं पुत्रा महाबलं.

6 ^a) K₂ N_{2.8} B (except B₆) Dn D_{4.5} तं पततं
महावेगात्. — ^b) N₁ Dn₂ D₁ पृष्ठतोऽन्वयां; T₈ G₂₋₄
पूर्वमन्वगां; G_{1.5.6} M₆-s पृष्ठमन्वगां. — After 6^{ab}, K₄
reads 9, repeating it in its proper place. — ^c) S
हरंतं. K_{1.8} N₁ V₁ B Da Dn₂ D_{4.5} S मूपिकं. S₁ D_{1.2}
G₁₋₈ बलात्. — K₂ ins. after 6: D₄ (marg. sec. m.),
after 7^{ab}.

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्स्वया ।

7 ^a) S₁ K_{0.1.4} N₁ D_{1.4.5} 'माक्रम्य. — ^b) K₈
श्येनीपुत्र. S₁ K_{0.1.4} N₁ हरस्तुतः; S विधावसि. — After
7^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) ins. 2148*. — ^c) K_{0.8.4}
M₆-s चिरमास्थाय; V₁ दिवमास्थाय. — ^d) D₂ श्येन-
राजो हिरं.

8 ^a) S₁ K₁ यदा परोक्षितसः; K_{2.8} N_{2.8} V₁ B
(except B₆) Dn D_{4.5} स यदा भं; D_{1.2} यदासौ भं.
— ^b) K_{2.8} N_{2.8} B (except B₆) Dn D_{4.5} श्येनेनाखुः
पतं; M₆-s क्षुधितेन च पत्रिणा. — ^c) S₁ D_{1.2} S (except

G₁) अनुज्ञाय; B₈ 'प्राप्य. — ^a) N₁ D_{1.2} प्रस्थिता स्नान्.
K₁ ग्रहं प्रति; K_{2.8} N_{2.8} B (except B₆) Dn D_{4.5} पुनर्गृहे
(K₈ D₈ 'गृहान्; Dn_{1.2.8} 'गृहे); D₂ गृहानपि.

9 ^b) K₁ T₁ G₂ विस्त्रब्धा; N₈ B (except B₆) D₄
विस्त्र(N₈ 'अ)ब्धं; T₈ G_{1.8-9} M विस्त्रंभान् (M₆-s 'भा).
K₂ N₈ B_{1.5} D₄ नात्र; B₆ मात्र. — ^c) Dn₈ D₁ हतश्चाखुर.
K₂ N_{2.8} B (except B₆) Dn_{1.2} D₄ महात्मना (for
न सं').

10 K₂ T₁ G₂ शार्ङ्गिकाः; B_{1.8} Dn D₄ T₈ G₄₋₈ M₆-s
शार्ङ्गीः. S₁ K₁ S om. ऊचुः. D₂ शार्ङ्ग उवाच. — T₁ G₈
M₆ (hapl.) om. 10-11 and the ref. before 12.
— ^a) K_{0.4} V₁ B_{1.5.6} D₁ G_{1.2.4} विद्मो वै; K_{2.8} N_{2.8}
B₈ Da Dn D_{2.4.5} T₈ M (M₆ om.) विद्महे; G_{4.6} विद्म ते.
K_{2.8} N_{2.8} B (except B₆) D (except D₁) हतं (for वयं).
— ^b) S₁ N₁ V₁ D_{1.2} हत आखुर. G₄ ततः पुरा. K_{2.8}
N_{2.8} B (except B₆) D (except D_{1.2}) श्येनेनाखुं कथंचन
(=2^b). — ^c) K_{2.8} N₁ V₁ B₈ Dn D_{1.4} प्रवेष्टुं विवरं
भुवः (K₂ 'वि); B_{1.5} प्रवेष्टुं च विलं भुवः; B₆ Da प्रवेष्टुं
विलमद्य वै.

11 T₁ G₈ M₆ om. 11 (with ref.; of. v. 1. 10). S₁
K₁ S om. उवाच. — ^a) K₀ D₂ हतं प्रजां; K_{2.8} N_{2.8} B
(except B₆) Dn D_{4.5} तमभिजां; D₁ तात प्रजां; S (T₁
G₈ M₆ om.) हि तं (G₄ हतं) विजां. — ^b) Many MSS.
(mostly S) मूपिकं. — ^c) K₂ N_{2.8} V₁ B (except B₆)
Dn D₄ नास्ति वोत्र भयं पुत्राः; K₈ corrupt.

12 T₁ G₈ M₆ om. the ref. (cf. v. 1. 10). K_{2.4} D₈
G₂ शार्ङ्गिकाः; B_{1.8} Dn D₂ शार्ङ्गीः. S₁ K₁ S om. ऊचुः.
— ^b) K_{2.8} N_{2.8} B D (except D_{1.2}) भयादि नः; G_{4.6}

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेपणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्यसि शोभनान् ॥ १४
वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्त्यामहे शुभान् ।
अथास्मान् दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता ततः शार्ङ्गो पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।

जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६
ततस्तीक्ष्णाचिरभ्यागाञ्जलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गो बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
ते शार्ङ्गो ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

C. 1. 8403
S. 1. 231. 18
K. 1. 257. 18

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम.

13 ^{ad} Ko Dn1 D2.5 G2.6 पीड्यमानान्. K2 N̄ V1 B Da Dn D1.4 विमर्ष्यमानान्; T1 G2 M2-3 हरस्यमानान्. Ś1 K1 'ना भवस्य (Ś1 'त्य) स्मृते के ते (Ś1 ते के) वयं तव.

14 ^b K4 S भर्तुपो (G2.4 'तो) पणे; Dn3 D2 भर्तुरीदृशी. Cd oites एपणे (as in text). — ^c K2 N̄.2 B Da Dn D1 'गच्छ पति मातः; K3 'गच्छत्यतिमातः; D1.2 'गच्छसि भर्तारं. — ^d Ś1 Ko.1.4 वेत्स्यसि; Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्यसि; G2.5.6 M लप्स्यसि. T1 G1.5.6 M शोभने.

15 Ś1 (? hapl.) om. 15^{ab}. — ^a K2.3 N̄.2.3 B D (except D1.2) वयमग्निं समाविश्य. — ^b Ko.4 N̄ V1 Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.3 N̄ B Dn1.2 D2.5 G1 आपस्याम शोभनान्; Da आपस्यामहे शु. — ^c D5 यदास्मान्; T1 अस्मांस्तु. K2 दहत्यग्निम्. — ^d Ko.3.4 S अवायाः; K2 स्वमायाः (for आयास्त्वं). — After 15, D1 marg. sec. m. ins.:

2149* समागमश्च भविता त्वं वै शोकं च ना कुर्याः ।

16 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a K (except K1) N̄ V1 D (except D1.5) T1 G2 M उक्तवा. Ś1 K1 तदा; G2.6 तथा. K2.4 D1 D1 शार्ङ्गो. — ^b Ś1 Ko.1.4 D2 सुतानुत्सृज्य; N̄.1 तानुत्सृज्य च. — ^c Ś1 K (except K2) V1 निराश्रयं; N̄.1 D1.2 निरामयं; N̄.2.3 B3m Dn D1.5 अनामयं.

17 ^a B3 तीक्ष्णाग्निरः; D1.2 कृशानुरः; G1 तीक्ष्णांशुरः. K3 अभ्यायात्. — ^b K2 N̄.2.3 V1 B D (except D1.2) G1 त्वरितो हव्यः.

18 Dn3 om. 18. — ^a K2 N̄ B (except B2) Dn1.2 ततस्ते; T1 G1.5 M तं शार्ङ्गो; T3 G2-3 शार्ङ्गका. K2 N̄ B (except B2) Dn1.2 D1 ज्वलितं. — ^b K2 N̄ B1.5 Dn1.2 D1.4 G1.5.6 ज्वलनं; B2.6 Da D2 T1 M ज्वलनं. K2 N̄ B (except B2) Dn1.2 D4 ते विहंगमाः (for स्वेन ते). — After 18^{ab}, S ins.:

2150* व्यथिताः कृष्णा वाचः श्रावयामासुरन्तिकान् ।

— ^a Ś1 K (except K3) N̄ V1 B2 D (except D1; Dn3 om.) ततो वाच्यं; G2.6 M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T3 G M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: Ś1 Ko.2.4 B1 D1.2.5 G2.4 खांडवदाह; to it Ś1 Ko.4 B1 D1.2.5 add शार्ङ्गको (B1 D1 शार्ङ्गो) पादयान. K1.3 N̄ B2.5.6 Da Dn1.2 D1 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N̄ B2.5 Dn1.2 D1 शार्ङ्गो) पादयान. — *Adhy. name*: Ś1 K1 जरिता (K1 शार्ङ्गो) पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 230; D1m 247; D2 31; T3 G1-3 M2.6-8 197; G1 M3 196; G2 195; G3 200. — *Sloka no.*: Dn1.2 18; M3 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151* कथं नाम पितास्माकं दुःखापन्ना वंशस्त्विते (sic) ।

— Ś1 K1 S om. उवाच; B2 om. the ref. — ^a V1 पुरस्तात्कृच्छ्रः. — ^b M3 (*sup. lin.* as in text). श्रीमात्र. — ^c T G (except G1) संप्रेक्ष्य. K2 कृच्छ्रकालं च सं. — ^d Ko.4 B2 Dn3 Dn1.2 D1.5 T1 G1.2 M3 नैवेति; K1 नावेति; K2 corrupt. D2 व्ययते नैव कं; M3-8 व्यसनं वेति कं.

2 ^a T3 G (except G1.2) यत्तु. K (except K1) N̄ V1 B D अनुप्राप्तं. T1 यः कृच्छ्रमभिसंप्राप्तं. — ^b D5 विवेकी. S विश्वासात्तावदुपपत्ति (T1 'ते). — ^c Ś1 K (except K1) B2 D5 'कालव्ययितो. — ^d K2.3 N̄.2.3 B (except B2) Dn D4 न श्रेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^a Ko D2 G2.4 वीरस्त्वमसि. Ś1 वदः; K4 D1.2 वचः; G2 तु नः (for च नः). K3 एवमुक्तो आत्तुमिस्तु जरितारिर्विभावसु. — ^b K2.3

२२३

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागतिं पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवेति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
यो निरापश्च ते शुक्र यो निस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्थिवतः ।
आर्चिषस्ते महावीर्यं रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
पक्षाश्च नो न प्रजाताञ्जकेतो ।

न नस्त्राता विद्यतेऽग्रे त्वदन्य-

स्तस्माद्वि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९

यदग्रे ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

Ñ2.3 B D (except D1.2) प्राज्ञः शूरो (by transp.); S नमस्तेस्तु. Ñ8 V1 च (for हि). — ^d) Ko.2.4 D5 नरोत्तमः; K2 कुले गुणी; S (except G5.6) गुणाधिकः.

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^a) K2.3 B5 D1.2 G1.3.4 आता; Ñ2.8 Dn D4 तातो (for प्राता). T3 अत्र आतृप्त्वेनेकेषु. — ^e) Ś1 K हि जानाति; Ñ8 विजानाति.

5 Ś1 K1 D2 S (except M7) om. उवाच. — ^a) G6 रैतास्त्वरति. — ^b) T3 G2-4 च (for नः). Da1 T3 G2-4 स्वयं (for क्षयम्). — ^c) N (except Da) जिह्वाननः (D1 'तः); T1 G5.6 जिह्वानलः. K2 Ñ2.3 B (except B5) Dn D1.5 क्रूरो; Ñ1 V1 D1.2 कालो; G1 सर्वान्; M5 क्षेमो; M6-8 क्षिप्रं (for क्षामो). M8 जिह्वोनिलसखो. — ^d) Ko प्रसर्पति; K2-4 Ñ2 B3 Dn D4.5 T G2.6 M5-8 विसर्पति; K2.11 N8 B1.5.6 Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति; G1-4 अपि सर्पति; M3 वनस्पतीन्.

6 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^a) Ñ1 स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for ^a). K2.3 Ñ2.8 B (except B5) Dn D4.5 एवं संप्राप्य ते (K2 B5 चा) न्योन्यं मंदपालस्य पुत्रकाः. — ^e) Ko.4 D1 प्रणतो भूत्वा. K2.3 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4.5 तुष्टुः प्रय (K2 'ण) ता

भूत्वा. — ^d) K2 Ñ2.3 B1.3.5 Dn D4.5 यथाग्निः; Ñ1 V1 B5 Da D1.2 यथावच्. Ś1 K1 Ñ1 D1.2 शृणु भारत; K2 शृणु तद्वृत्त. G1 M3.6 यत्तच्छृणु नराधिप.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^a) Ś1 K1 M3 (sup. lin.) वायुः पवनः; K4 Ñ V1 B D वायोर्ज्वलन. — ^b) K2 B5 Da अपि; Ñ2 B3.6 Dn D1.2.4 T1 असि; D6 पुण्य- (for उत्त). Ś1 K1 Cd वीरुधः. T3 G2-4 शरीरांतर-चार्यसि. — ^c) Ś1 K1.2.4 Ñ V1 Dn D2.4.5 शुक्रं; M3 sup. lin. शुक्र. G2.4 यो निरापौग्निहोत्रस्य. — ^d) G1 M3.6.7 चाम्भसां; G2.4 वर्चसः.

8 ^a) K2 ऊर्ध्ववाहुश्च. K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) सर्पति. — ^b) Ś1 विस्फुरति; D5 विसर्पते. G1 इव (for च). S शाश्वताः (G2.4 M3.7 'तः). K2 Ñ2.8 V1 B Da Dn D4 पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा; Ñ1 दिवि सर्पति पा. — ^c) Ś1 अर्चिपि ते.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ñ B D (except D5) प्रणष्टा; V1 विपन्ना; T1 G1 M प्रयाता; M3 (sup. lin.) Cd as in text. T3 G2-4 पितरं विपक्षा. — ^b) K4 जाता; G5.6 M सुजाता (for प्रजाता). K2.4 धूमकेतो; M3.5 भवादे. K2 Ñ V1 B D (except D5) पक्षा जाता नैव नो (Ñ1 च) धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ १०

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो

नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।

ऋषीनस्त्रालकान्पालयस्व

परेणास्त्राह्रि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्रे त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।

त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १२

त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।

मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रवृद्धि-

स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४

त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।

नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो

भूमेरम्भो भूमिजाताग्रसांश्च ।

विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले

सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1. 8420
B. 1. 232. 17
K. 1. 259. 17

केतोः T1 पक्षाः सुजाता न हि भूमः; T3 G2-4 वयं कृशा भगवन्नः प्रसीद. — °) Ko नानाख्याता; K3.4 ना(K1 नो)न्यखाता; G1 स नखाता; M3 जनखाता. K2 N2.3 B D (except D1.2.5) विद्यते वै; T1 G1.2 M (except M3) विद्यतेमेव. — °) K2 N B D S तस्मा(G1 भया)दस्मान्; V1 तस्मा-देतन्. K2 N2.3 B D (except D1.2) त्राहि वालांस्त्वमग्ने; T G परिपाल्येकवीर; Me-3 परिहृल्येव गच्छ.

10 °) G2 यच्च तेने. G1 विश्वरूप. — °) S1 K1 याश्च ते; Ko येन ते; K2 यच्च ते; K3 यत्र ते; G1 यच्चेते. — °) Ko.3 परिविध्यद्य; K2 Da विद्धि त्वं; K1 विश्वस्मान्; N1 पाण्ड्य; N2.3 V1 B3.6 Dn D1.4 पाहि त्वं; B1.5 दीक्षस्व; D5 रक्षस्व; S रक्षेयाः (Me-3 रक्षेतु). — °) K2 N2.3 V1 B3.6 Da Dn D1 आर्तान्नः; K2 पंडितान्; N1 रक्षितान्; D2 आर्ताः स्म; D5 आर्तास्ते; S पीडितान्; Cd as in text. S1 K1 शरणैषिभिः; K2 शरणागतान्.

11 °) Ko Cd तमसे; K2 G2 तपसो; K3 तप्यसे; D2 M3 (sup. lin.) तपसा. Me-3 जातभावो. — °) S1 K1 D1.2 तदा; K2 त्वत्तो; N1 त्राता; B3 गोप्ता (for तप्ता). S1 K1.4 Da1 G1 देवः. — °) K1 ऋषींस्त्वस्मान्. K2 पालय त्वं. — °) Cf. 19°. B D5 G2 प्रेहि. T1 G1 चेद्; G2-3 M च; G5.6 हे (for वै). — S1 K (except K2) N1 D1.2 भवन् (D1.2 तव)प्रसादाजीवितं प्राप्नुयाम.

12 S1 K1 S om. उवाच. B3 om. the ref. — °) S (except T1 G2 M5) त्वमेकस्तु. — °) T3 G (except G1) भुवनं च विभर्षि च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M7 वैशं). — °) D1.2 S त्वमग्रे. D1.2 हव्यकव्यश्च; S हव्यवाहश्च (G1 M3.5 सुवचैव). — °) T3 G (except G1) परमा गतिः. — °) d

B5 तां; D2 G3.5 त्वं (for त्वां). K1 N2.3 B (except B3) Dn D4 जानन्ति. K3 चैकमेव च; N2.3 V1 B1.5.6 Da Dn D4 चैकधापि च; G1 चैकयापि च; G5 चैकदापि च. K2 एकधा बहुधा चैव यजन्ति त्वां मनीषिणः.

14 °) K2 N2.3 V1 B (except B3) D (except D1.2.5) काले प्राप्ते (by transp.). N1 D1.2 दहसि (for पचसि). T1 Me-3 समिद्धः; G1 त्वमिद्धः; G2 समिद्धमेतन्. — °) K2.4 N2.3 B1.5 Dn D4 त्वं सर्वस्य; B3 त्वं सर्वस्यष्टा; B5 D1.2 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — °) K1 त्वमेवाग्निर्; N1 D1.2 वास्य. K2 प्रभवसि; Da पचसि. S1 त्वमन्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K2 B1.2.5 D (except D1.2.5) ins. द्रोण उवाच. — °) K2 N2.3 B D प्राणिभिर् (D1.2 प्राणिनां). K1 Me-3 मुंक्ते; T G M3.5 मुंक्षे. — °) S1 K1 अंतर्भूतं. — °) S1 K1 N V1 B5 Dn T1 G5 नित्यं (for नित्यं). B5 प्रवृद्धः; D2 समृद्धः. Ko.3.4 D5 चरसि.

16 K1 om. उवाच. K2 N2.3 B D (except D2) S om. the ref. (cf. v. l. 13, 15). — °) S1 K1 भूमिरभो; S भूमेरापो. S1 K1 V1 B (except B3) Da भूमिजानां. S1 K1 रसानां. D1.2 भूमिजातं रसं च. — °) K2 विश्वस्यादाय; S विश्वं चा(G1 श्वाश्वा-; G2.4 श्वं त्वा)दाय. Cd cites विश्वान् (as in text). K2 N2.3 B1 D (except D5) उत्सृज्य काले; T3 G3-6 उत्सृ(G3.4 अप उत्सृ)जसि काले. — °) S1 K1 सृष्टिः; K2 Dn1.3 D1 वृष्ट्या; K3 B1 Cd सृष्ट्या; K4 सृष्टो; N2.3 Dn8 दृष्ट्या; D2.5 दृष्ट्या; G2 दृष्ट्या (for सृष्ट्या). K2 T1 G1 M3 सृष्ट्या (T1 दृष्ट्या); B3 भूयो; T3 G2-5 दृष्ट्या; G6 दृष्ट्या (for वृष्ट्या). G2.6 इव (for इह). Ko शुक्रे; K2.4 Da1 T1 G3 M5.6 क्रः; Dn1 D2.5 क्रं.

G. 1. 8420
B. 1. 232. 17
K. 1. 238. 17

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्यः तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवासाकं मासानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीवः कृष्णवर्त्मन्हुताशनः ।
परेण प्रैहि मुञ्चासांसागरस्य गृहानिव ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मतत्त्वाहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्वहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽसि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३
द्रोण उवाच ।
इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सवान्धवान् ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
तथा तत्कृतवान्वहिरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

17 *) Ś1 K (except K₂) G_{2.4} त्वत्त एव; N₁ घन्यास्त्वत्तः; G₁ त्वत्तो हेताः. — *) N₂ B Dn D_{4.5} सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. G₂ समुद्राश्च महोदधीः.
18 *) N₁ इदं च; T₂ G₂₋₄ इमं वै; G_{5.6} शोभनं. V₁ संप्रति; T₁ स्तुति; T₂ G₂₋₄ सर्वः (for सद्यः). K_{2.4} D₄ G_{1.3.4} तिग्मांशोर. — *) N₁ जीवप्रदो (for शिव*). Dn₂ D₂ सदा (for भव). — *) N₁ न (for मा).
19 *) T₂ G₂₋₃ पिङ्गलाक्ष (G₂ 'ग्र') हयग्रीव; M₂₋₃ पिङ्गलाक्ष सितश्मश्रो. — *) K₀ D_{1.2} T G कृष्णवर्त्म. — *) Cf. 11⁴. K₂ N₁ V₁ B Da T₁ G₂ प्रैहि; Cd प्रैहि (as in text). M₂ वरेण रे प्रहिण्वासान्. — *) Ś1 K₁ गृहान्प्रति; D_{1.2} गृहाणि च.
20 *) Ś1 K_{1.2} D₂ T₂ G₂₋₄ M₂₋₃ om. उवाच. B₂ T₁ G_{1.2.3} M₂ om. the ref. — *) K_{2.3} D_{2.3} T₁ G₂ जातवेदो. — *) K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2.3}) द्रोणेन ब्रह्मवादिना. — *) K₂ च प्रीतात्मा; D_{1.2} प्रतीतोस्मि; D₄ प्रणीतात्मा. G₁ M_{2.3} तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.
21 Before 21, all MSS. ins. अग्निरुवाच (Ś1 K₁ S om. उवाच). — *) K₄ T₂ G₂₋₄ ऋषे. T₁ G₂ द्रोण महाप्राज्ञ.
22 *) K₂ N_{2.3} B Da Dn D₄ वै यूयं; D₁ पूर्वं हि. — *) K_{2.4} Dn₁ T₁ G_{2.3} वर्जयेत्. — *) M_{2.3} इह (for इति).
23 *) D_{1.2} यदुक्तं (for यच्च तद्). K₂ N_{2.3} B Da Dn D₄ तस्य तद्वचनं (K₂ 'नाद्' द्रोण. — *) K₂ N₁ V₁ B (except B₁) D गरीयस्तु; K₄ 'यश्च' S 'यस्त्वाद्'. — *) Ś1 ते; K₂ तत् (for किं). Ś1 किं; K₂ च (for ते). — *) K₀

B D_{1.2.3} T₂ G₂ ब्रह्मस्तो*; M₂ स्तोत्रेणानेन. Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K₂ N_{2.3} B D (except D₂) सत्तम (for ते विभो).

24 K₁ S om. उवाच. — After द्रोणः, T₂ G₂₋₄ ins.: 2152* त्वद्वक्तान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशः ।

— *) N₁ D_{1.2} भृशम् (for नित्यम्). — *) K₂ दंष्ट्रान्वै; N₂ Dn D_{1.2.4.5} दंष्ट्रांस्त्वं; N₃ V₁ B_{1.2} Da दंष्ट्राग्ने; B_{2.3} दंष्ट्रायां; G₁ धक्ष्वाशु. — *) K₂ N_{2.3} B D हुताशनः; S (except M₂₋₃) हव्यवाद् त्वं.

25 Ś1 K_{1.2} D₂ T₂ G₂₋₄ om. उवाच; K₂ N_{2.3} B Da Dn_{1.2} G_{2.3} M om. the ref. — *) K₂ G₄ स; N₁ च (for तत्). K₂ N_{2.3} B D (except D₂) T₂ G_{2.3} M₂ अग्निः (for वह्निः). — *) K₄ Da G₂ शार्ङ्गकान्. — *) K₂ दाहं; N_{2.3} V₁ B D (except D_{1.2.3}) दावं; S चापि (for चैव). — *) T₂ G₂ (except G₁) संप्रेक्ष्य (for समिद्धो).

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś1 K₀₋₂ B_{1.2} Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} G_{2.4} M_{2.3} खाण्डवदाह; to it Ś1 K₀₋₂ B_{1.2} Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} M₂ add शार्ङ्गको (K₂ शार्ङ्गिको; B_{1.2} Dn₁ D₄ शार्ङ्गो) पाख्यान. K_{2.4} N₂ B_{2.3} Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N₂ B₂ शार्ङ्गो)-पाख्यान. — Adhy. name: K₄ अग्निस्तवः; T₁ शार्ङ्गिकास्तवः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ 231; D₄ m 248; D₂ 31; T₁ 235; T₂ G₂₋₃ M_{2.3} 198; G₁ M₂ 197; G₂ 196; G₃ 201. — S'loka no.: Dn₂ 25; M₂ 26. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
 उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
 स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
 कथं न्वशक्ताः पुत्रेने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
 वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
 असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
 कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
 भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
 कथं नु सरणेश्शक्तान्पतने च ममात्मजान् ।

संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
 जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
 सत्त्वमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
 लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
 लपिता प्रत्युवाचेदं सास्त्रमिव भारत ॥ ७
 न ते सुतेष्वेक्षस्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
 तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
 तथाग्नौ ते *परीक्षाश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
 प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
 लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

C. 1. 8458
B. 1. 263-10
K. 1. 259. 10

224

1 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — °) V1 D1.2 *पालस्तु.
 B3 राजेंद्र; G2 कौरव्यः. — °) K2 *यानः स वै सुतान्; N1
 D1.2 चितयन्स्वसुतांस्तदा (N1 *था); N2.3 B Da Dn D4.5
 चितयामास पुत्रकान् (N3 B Da वै सुतान्). — °) Ko.3.4
 *वानथ शीतांशुं; K2 N2.3 B Da Dn D4.5 उक्त्वापि च (K2
 चापि) स तिमगांशुं; N1 D1.2 *वानपि (D1.2 *नेप) दीतांशुं.
 — °) T1 G2 सस्वार; G1 सद्य न (for स स्म न). Ko.3
 पुनः पुनरतप्यत; K2 N2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव
 शर्माधिगच्छति; N1 D1.2 नैव सस्वार तद्वचः.

2 Gs om. from पुत्रार्थे (in 2^a) up to विमोक्षाय
 (in 3^a). — °) G1 M3 तप्यमानः सुतस्यार्थे (M3 सुतार्थे
 स). — N1 om. 2^{cd}. — °) Ś1 K2.4 D2 तु; Ko G1 च
 (for तु). K2 कथं नु सरणेश्शक्ताः; N2.3 V1 B Dn D4.5
 कथं नु (B3 Dn D4.5 न्व- or त्व-) शक्ताः शरणे; T G2-4.6
 M कथं नु (T1 G2 M3.6-8 त्व-) शक्ताः पतने. Cd cites
 पुत्रेने (as in text).

3 Gs om. 3^{abc} (cf. v. 1. 2). — °) K2 N B D
 (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्रं). Ś1 K1 प्रवाहिनि; T3
 G2.4 प्रवाति च. — N1 om. 3^{cd}. — °) K1 हि; T3
 G4 अपि (for वि). B (except B3) transp. विमो
 and भवि.

4 °) Ś1 Da D1 नु शक्ता; K1 T3 G2-6 नु (G2 त्व-)
 शक्ताः; K4 corrupt; B3 Dn D4 तु शक्ता; M3 च शक्ता.
 G1 कथं च सरणेश्शक्ता. — °) K2 N2.3 B D *प्यति हि
 शोकार्ता. — °) Ś1 Ko.1.3 *मभीप्सती.

5 °) Ś1 N3 नु शरणे; Ko.3.4 तु स (K4 श)रणे; K2 B1
 D1 उडुयने; N2 B3.6 Da Dn D2.4.5 उडुयने; B3 S च
 सरणे (G5.6 संचरणे). — °) K2 एतानेव; G1 पतने वा.
 K4 भविष्यन्ति ममात्मजाः. — °) Ś1 Ko.1.3 N1 V1 D1.2.5
 *मानानभितो; K2 N2.3 B Da Dn D4 *माना बहुधा; K4
 *माना पुरतो; S *माना भीता च (G1.5.6 M3-8 वा).
 — °) Ś1 वाद्यनाना; Ko.3.4 B (B3 marg.) Da D2.5
 वास; K1 वध्य; K2 समंताच्च; S रा (T1 G1 M3-8 श)मनाय.
 K2 N2.3 B (except B3) Da Dn D1.4 T1 प्र; D2 वि-
 (for अभि-). Ko.3.4 B1.3 Da Dn1.3 D2 S (except
 T1 G1 M3)-धावति.

6 °) N3 T3 G2.4 कथंचन; G1 M कथं भवेत्. — °) K2
 G1 वा सा; N1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M3 वा च
 (for सा च).

7 Before 7, N1 ins. वैशं उ°; S ins. वैशं. — °) Ś1
 Ko.1.3 D5 तपोवने; K4 तदा वने; N1 ततो वने.

8 Before 8, V1 ins. लपितोवाच; S लपिता. — °)
 Ko.3 N3 B3 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु). K3 G1
 M3 (inf. lin. as in text). 7.8 अपेक्षा. Ś1 K1 न तेषु पक्षा
 आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्येक्षस्ति. — °) Ś1 damaged.
 K2 N1 V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्). T1 G2
 गुणवानसि. K1 इति तदुक्तवानसि. — °) T1 तेजवंतो; T3
 G3.4 महाभागा; G2 ते जीवंतो (for वीर्यं). — °) Ś1 K1
 विद्यते भयं.

9 °) K2.3 N2.3 B D त्वयाग्नौ. N परीताश्च; S दावाग्नेः
 परिदत्ताश्च (T3 G2.4 तहेन). — °) K2 N2.3 B D त्व (Da

G. 1. 8438
S. 1. 233. 10
K. 1. 259. 10

समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०

तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।

ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११

न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृजने ।

पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२

गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।

चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।

अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४

भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत् मन्दधीः ।

अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५

एष हि ज्वलमानोऽग्निलिलिहानो महीरुहान् ।

द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्मादेशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।

जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७

सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). Gs. 6 Ms-8 च (for हि). — °) T G (except Gs. 4) तदा. S तेन (Ms-8 °पां) (for चेति).

10 °) K2 N2.8 B D (except Ds) न तां वाचं (Bs न तावस्ते). — °) V1 S न च. Ko N2.8 B D (except Ds) उक्त्वा मिथ्या करिष्यति. — °) K2 चापि; K4 तेपि (for ते च). N8 संसर्तुं (for वक्तारो). N2 Bs Dn D2.4 समक्षं बंधुकुलेन; V1 B1.3.5 Da संसर्तुं चापि ते शक्ता; T1 Gs. 6 न समर्थस्त्वया वक्तुं (Gs वक्ता; Gs वरस); T3 G1-4 M समर्थस्त्वं च वक्ता वै. — °) S1 K1 V1 Bs Da Ds T3 G (except G1.2) न ते (K1 V1 Bs द्येतु; T3 Gs. 4 न हि; Gs नैते) ते स्वस्ति मानसे (Bs Ds T3 Gs-8 °सं); N1 D1 न तेषां ज्वलनाद्रथं; N2.8 B1.5.6 Dn D2.4 तेन (N8 B1.5 द्येतु) ते स्वस्वमानसं.

11 °) B1.8 त्वं (for तु). Ko.8 N B D T1 G2 Cd °मित्रां; G1.5 °मित्रं. V1 तामेवमुत्तमां मैत्रीं; T3 Gs. 4 तामेव मत्सपत्नीं त्वं.

12 °) N1 न्याय्यो; T3 G (except G1) भाव्यं. T1 Ms (sup. lin. as in text) पक्षपातोपि (Ms orig. हि) न न्याय्यो. — °) T1 G2 पीड्यमाना; Gs वध्यमानम्. S1 K1.8 उपाद्रष्टुं; K4 उपस्रष्टुं; S (except G1) उप (G2 इव) स्प्रष्टुं. — °) S1 K1 Ds शक्तो नात्मा; T1 G2 अशक्तानां; T3 G1.8-8 M शक्यो (G1 शोके) नात्मा. — After 12, T1 G2 repeat 10th.

13 °) V1 S यस्यार्थे (for यदर्थं). S1 K (except K2) N1 Ds यथा (S1 °था) हीनोद्य (N1 °नो जु; Ds °नाथ) तप्यसे; D1.2 यस्या हेतोर्हि तं. — °) S1 K1 मरिष्यामि. B (except Bs) अहमत्रैका; T1 G1.2 Ms अहमद्यैव; T3 Gs. 4 अद्य वै प्रायं; Gs. 6 अद्य चैवैका; Ms. 6-8 अहमद्यैका. — °) S1 K1 यथायथ; Ko. 8.4 D1.2 M यथा कु; N1 V1 यथोक्ता (for यथा का). T3 Gs. 4 M रता (for तथा). K2 N2.8 B Da Dn D4.5 यथा कु (Da °ज्ञ) पुरुषाश्रिता.

14 S1 K1 S om. उवाच. T1 om. 14^a-15^a. — °) N1 D1.2 लोकान्. — °) K3 चाभि; G1 अव; G2 अपि (for अभि-). N1 D1.2 यथा त्वं मन्यसे शुभे. — °) V1 कृच्छ्रगतिर्; T3 G (except G1) कृच्छ्रतरं. Ms. 5 तच्छ्रद्धे-यतरं मम.

15 T1 om. 15^a (cf. v. l. 14). — °) K2 D1.2 भविष्यार्थे; N2.8 B Da Dn च भाव्यर्थे; V1 भविष्येय; Bs m D4 चरिष्यामि; T3 Gs-8 भविष्यं वै; G1 Ms. 7 भविष्यत्वे. G2 पुत्रान्भार्यां परित्यज्य. — °) K (except K1) N2.8 V1 B Da Dn2 Ds योवलंवेत्स (Ko Ds स्तु-); Bs m लपितेहं सु; D2 जातं चेतसि; D3 पलितेयं सु; S यो रमेत स (T1 Gs. 6 Ms सु). — °) S1 K1 अथ मन्येत तं; K4 अवमन्येत्ततो; S अवमन्य तथा (Ms. 6-8 पति). S लोकान् (Ms. 6-8 °के).

16 °) K2 N2.8 B D (except D1.2.5) प्रज्वलन्नग्निः. V1 एष प्रज्वलितो ह्यग्निः. — °) K4 D1.2 दृश्यते; N1 दुःखं हि; N2.8 B1.5.6 Da Dn D4 आविशे; G2 द्वेपोस्मि; Ms तदेप; Ms तद्वेष्यं. Bs च न; D2 इह (for हृदि). V1 दुःखं हि स्वयि संतापं; G1 हृदि सर्वानवेप्यं हि. — °) K4 Ds अनिशं; Gs Ms अशुभं (for अशिवं). K3 Dn1. n3 D4 तथा (for मम). K2 जनयिष्यति यत्तव.

17 S1 K1.8 S om. उवाच. — °) Ko.8 N1 Ds अपक्रान्ते. — °) K2 N2.8 B D (except D1.2.5) पुनः (for ततः). — °) N2.8 B (except Bs) D (except Da) G1 जरिता. T1 Gs °प्रधिनी; G1.2 (before corr.). 2.4 °गर्धिनी.

18 °) S1 K1 विमुक्तान्; K2 N2.8 V1 B Dn Ds. 5 विमुक्तान्; N1 नियुक्तान्. — °) K2 N2.8 B Da Dn Ds रोक्यमाणान् (Dn1. n2 °माणा) दृष्टो; D1 °माणान्तान्स्त्वान्. — °) S1 K1.4 D1.2 सुतान्दृष्ट्वाभवद् (D1 सहा; D2 तदा) वने; K2 N2.8 B Da Dn D4 वने पुत्रान्निराम (Da °श्र) यान्;

रोरूपमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८
 अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
 एकैकश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
 ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
 अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०
 लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
 नोचुस्ते वचनं किञ्चित्तृपि साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
 मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२
 एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभापसे ।
 कृतवानसि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३
 जरितोवाच ।
 किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

C. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 259. 29

१९ V₁ सुतान्दृष्टा तदामयान् (V₁ तदा वने).

19 K₂ om. 19^{ab}, reads 21^{ab} in its stead (om. the latter in its proper place). — “) १ V₁ B D अश्रूणि सुसुचे; T₁ सुश्रद्धयैव तत्; T₂ G₂. 4 न श्रद्धे तत्तत्; G₁ न श्रद्धेयं तत्तत्; G₂ सुश्रद्ध एव तत्. Cd cites अश्रद्धेयं. — “) १ V₁ B D दर्शनात्. — “) T G₂-s M₂-s पुत्रांस्तान् (by transp.); G₂ पुत्रांश्च. १ K₁ V₁ एकैकस्यैव सा पुत्रान्; K₀. 8 १. 2. 3 B Da Dn D₂. 4 एकैकश्येन (Dn₃ 'त्वेन) तान्सर्वान् (K₀. 8 सा पुत्रान्); K₂ एकैकं पतितान्सर्वान्; K₄ १ D₂ एकैकमेव (१. 1 कं चैव) सा पुत्रं; D₁ एकैकं श्रावयत्पुत्रं. — “) १ K₁ B₂ T₂ G₂-s 'मानान्व (T₂ G₂-s 'न) पश्यत; १. 1 'माना प्रपद्यते; V₁ 'माना उपेत्य तत्; G₁ 'मानांतिके सुतान्. — After 19, G₁ ins. 2154*. — K₂ S ins. after 19 (G₁, after the repetition of 19^d; see below):

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रज्जेहादुच्युन्त ।

20 “) T₁ G₂ M₂. 5 ना (T₁ अ)भ्यजानंत; G₁ अभि-
 जानन्ति; M₂-s अभ्यजायंत. १ K₁ पुत्रकाः; D₂ T₁ G₁
 M₂. 7. 8 ते सुताः. K₂ १. 2. 3 B Da Dn D₂. 4 नाभ्यनन्दं (K₂
 १. 2. 3 B₂. 5 'जानं) स्तदा सुताः; G₂. 6 अभ्यजानंत तं सुताः. — S
 ins. after 20 (G₁, om. line 4, after 19):

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।

अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षाः प्रसादतः ।

एवमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्ध महातपाः ।

परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्नुपाधाय बालकान् ।

पुत्रस्पर्शान्तु या प्रीतिस्तामवाप स गौतमः ।

[(L. 2) G₂. 6 आवेदयामहे. — (L. 3) T G₂-4 यथाविधि
 (for महातपाः). — After line 5, G₁ reads 21^{ab},
 omitting it in its proper place; then repeats 19^d
 (v. l. 'मानान्वपद्यत), which is followed by 2153*.]
 — G₁ ins. after 20:

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गताः ।

21 K₂ reads 21^{ab} in the place of 19^{ab}; G₁ reads
 it after 2154*. — “) K₀. 1 V₁ B₂ Da लालप्यमानां; T₁
 G₁ M 'मानः. K₄ चैवैकां; V₁ चैकैकं; Da एवैकां; G₁

एवैकं. — After 21^{ab}, G₂ ins. 2156* (cf. v. l. 23).
 — G₂ om. 21^c-23^d. — “) K₂ १ V₁ B D (except
 D₁. 2) न चैवोचुस्तदा; T₁ G₂-s M उच्यते (M₂. 5 उवाच)
 वचनं. — “) १ K (except K₂) तमथो; १. 1 शिशवः; Da
 तमथै; T₁ G₂. 6 M न स ते (T₁ वै; G₂. 6 तैः; M₂ सा)
 (for तमृपि).

22 G₂ om. 22 (cf. v. l. 21). १ K₁ S om. उवाच.
 — “) T₁ इतरः; G₂. 6 M (except M₂) कतरः. G₁ ज्येष्ठः
 सुतस्तनुतरः. — “) K₀. 8 D₂. 5 तदनंतरं; K₂ १ V₁ B
 Da Dn D₂ तस्य चानुजः. S (G₂ om.) तथा (T₂ G₁. 3. 4
 M₂ 'तो; G₂. 6 'द) जुज्येष्ट एव च. — “) १. 2. 3 B Dn
 D₂. 5 चैव (for पुत्रः). — “) K₀. 2. 3 १. 2. 3 B D (except
 D₂. 5) कनीयान् (for कनिष्ठः).

23 T₁ G₂ om. 23 (cf. v. l. 21). — “) B₂ M₂
 ब्रुवाणं. — “) १ K₁ किं तु (K₁ न) मां; V₁ कस्मात्. A
 few MSS. मा (for मां). G₁ परिभापसे. — “) १ K₁
 कृतवार्त्तिकं च; K₀. 3 कृतवत्सपि; K₂. 4 १ V₁ B D G₁ M
 कृतवानपि (M₂ 'सि). १. 1 हव्याशो; K₀. 3 हव्याशे; K₂
 १. 2. 3 B₂. 5. 6 D हि (D₁ यस्) त्यागं; K₄ हन्यासे; १. 1 B₁
 वस्त्यागं; V₁ दुःखे वै. — “) १ K (except K₂) अतो;
 G₁ उपा- (for इतो). — T₂ G₁. 2. 3 M ins. after 23: G₂
 (which om. 21^c-23^d), after 21^{ab}:

2156* एवमुक्त्वा तु तां पत्नीं मन्दपालस्तथास्त्वशत् ।

24 १ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — “) G₁
 M ज्येष्ठसुते. K₂. 4 १ V₁ B D किं तु ज्येष्ठेन ते (K₄
 'ष्ठे सुते; D₂ 'ष्ठे सुते) कार्यं. — T₁ (hapl.) om. 24^{bc}.
 — “) K₂ १ B Dn D₂. 5 ते; K₂. 4 D₁. 2 G₁ M₁ च (for
 वा). १ K₀. 1 किमनन्तरजे तव. — “) १. 1 मध्यमे पुत्रे; K₁
 'मेनैव. K₂ १ V₁ B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं
 मध्यमेन वा कार्यं). — “) M₂ कनिष्ठे वा (for किं क). १
 तपोधन. K₂ १ V₁ B D 'ष्टेन वा पुनः (V₁ Da द्विज).

25 “) B₁ Dn D₂. 4. 5 यां त्वं; B₂ यत्वं; B₂. 6 Da यदि;
 S यत्र (M₂-s यां च). K₂ १. 2. 3 B Dn D₂. 5 G₂. 6 M₂
 सर्वतो. G₁ भीतां (for हीनां). १. 1 V₁ Da यथे (Da

G. 1. 8432
B. 1. 224. 24
K. 1. 224. 20

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापन्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८

अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।

लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९

अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।

इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०

नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।

न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।

स च तानात्मजात्राजान्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

‘दि’मान्सर्वतो हीनान्. — ^a) Ś1 K (except K2) Da Ds
आशु (for असि). Gs.० उत्सृज्य विगतः पुरा. — ^{ad}) Da
transp. लपितां and तरुणीं.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) T8 G2-4 न स्त्रीपु.
— ^b) N2 B8 Dn D4.० अमुत्र. Gs.० पुरुषांतरं; Cd as in
text. — ^c) K2 G1.२.० सापन्नकम्; V1 M8-8 सापन्नताम्;
T8 G2.४.० सापन्नकम्. Ś1 Ko.1.३.४ सापन्न (Ko ‘द्वय’) ककृते.
G1 चापि (for लोके). — ^d) K2 N B D नान्यदर्थ (Da
‘स्ति’) विनाशनं; T1 न वक्तव्यं कथंचन; G1 corrupt.
— After 26, K2.४ N V1 B D ins.:

2157* वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च ।

Ds cont.:

2158* स्त्रीणां सदा हि सापन्नं भवितव्यं हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26^a.]

27 N1 om. 27^{ab}. — ^a) V1 सुप्रीता. K2 अपि च;
N2.३ B D (except D1.२) चापि; V1 अपीह; T1 ह्यसि.
— ^b) Ko.४ T1 ‘लोके परिश्रुता (K4 ‘कृता’); N2 B2.५.०
Dn D4.३ ‘भूतेषु विश्रुता; N8 B1 D1.२ ‘लोकेषु वि’.
— ^{ad}) K2 N B D ‘ती महात्मानं (D1.२ पर्यचरद्) वसिष्ठं
पर्यशंकत (B8 ऋषिसत्तमं).

28 ^a) Ś1 K1 ‘मावं भक्तं च; Da ‘भावमलर्थ. — ^b)
V1 B8 भार्याहिते. — ^{ad}) K2-4 B1.५ D1 धीरं; S विमं
(for चीरं). Ś1 K (except K2) सा (for तं). K1 पतिं
(for मुनिम्). N8 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तमं.

29 G1 om. 29^{ab}. — ^a) Ko.३.४ T1 G8 M अप (T1
G8 M2-8 ‘व’) व्याता च; G2-4 अवध्यानेन; G8 अवध्याते च.
— ^b) N1 V1 T8 G2-4 धूमारुणं; G5.० ततो धूमारुणाकृतिः;

M8 ‘समन्विते. — ^c) K2.४ T1 लक्ष्यालक्ष्या; B8 तेजोहीना;
G8 अलक्ष्यता. K2 D1.२ T8 G2-4.० M8 नातिरूपा (M8
‘दा’); Da साभिरूपा; T1 अधिरूढा च. V1 लक्ष्यालक्ष्यानि
रूपाणि; G8 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M8 नालक्ष्या नातिरूपा
हि; M8-8 दृश्यादृश्या नातिरूढा. — ^d) Ś1 K1 इति; K4
M7 इह (for इव). N2 B2.५ Dn D4 पश्यति; Da दृश्यते.
D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T1 तदाप्रभृति ल; M8 नि-
मित्ताहुपल’.

30 ^a) Ś1 K (except K2) Ds संतप्तं. — ^b) D1.२
तथा त्वमसि भाविनि. — ^c) N1 गता; Da हि ते; G5.०
गतं (for गते). N2.३ B1.२.५ Dn D2.४.५ G1.२ हि त्वं; V1
Da1 हत्वा; B8 हि त्वां. D1 इष्टमेवागते हि त्वां. — ^d) T8
G2-4 सा तथा त्वं. Ś1 K1 सु; K2 N B Dn D4.५ अथ (B8
‘भ्य’) (for च). Ś1 K1 वर्तसे; K2 N V1 Dn D1.२.५
G1.५.० M2 (inf. lin. as in text).५ वर्तते.

31 ^a) Ko.३ S (except T1) न वै; K2 N B D
(except D1.२) न हि; V1 मा वै. — ^b) Ś1 K8 D1 T G2-५
M6.१ पुंसां; V1 स्त्रीणां. G1 कथं कार्यः; M8 पुंसा कार्यः (by
transp.). — ^c) T1 G1.२ अपध्याति. V1 Da अनुध्यायति
नो कार्य. — ^d) K2 N B D (except D1.२.५) G2 नारी
(for भार्या).

32 Ś1 K1 om. 32 (with ref.). K8 D2 S (except
M8) om. उवाच. — ^a) T1 सर्वश्रित्वैनं; T8 G2.४ सहिता-
स्तातं. — ^b) Ko.४ उपासदन्; K2 N V1 B8 Da Dn D4.५
‘सते; K4 ‘लभन्; B1.२.५ ‘गमन् (B1m ‘सते); D1 ‘लभेव;
D2 ‘लपन्. — ^c) M8-8 सर्वान् (for च तान्). K2 N V1
B D (except D1.२) सर्वान् (for राजन्). — ^d) K2 N V1
B D (except D1.२.५) उद्यतः (for आरभत्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।

मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयज्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थ माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽसि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

C. 1. 8468,
B. 1. 234, 8
K. 1. 260. 8

Colophon. *Major parvan*: T₃ G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: Ś₁ K_{2.4} B_{1.3} Da D_{2.4.5} T₁ Ms खाण्डवदाह (T₁ संभव and खाण्डवदाह), followed by शार्ङ्गको (B_{1.3} D_{2.4} शार्ङ्गो) पाख्यान. Ko-2 N₃ B_{2.6} Dn_{1.2} D₁ (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N₃ B₂ Dn₁ शार्ङ्गो) पाख्यान. — *Adhy. name*: Ś₁ K_{1.4} सपत्नीवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 232; D_{4m} 249; D₅ 32; T₁ 236; T₃ G_{1.4-5} M 199; G₂ 197; G₃ 200. — *S'loka no.*: Dn 32; Ms 36. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 8430.

225

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a N_{2.3} B_{1.3} D (except Dn₃ D_{1.2}) अपवर्गाय. — ^b N₁ विश्वस्तो; V₁ संस्तुतो. K₂ ह्यनलो (for ज्वलनो). — ^c T₃ G_{2.4} तेनैव च. D_{1.2} G₁ Ms तथेत्येव. — ^d D₅ सर्वमेव. D_{1.2} Ms-3 परिश्रुतं. K₂ N₁ V₁ B Da Dn D₄ प्रतिज्ञातं महात्मना.

2 ^a T₃ G₂₋₆ वचनमादाय. — ^b N_{1.3} अर्थज्ञतां. K_{2.4} D_{1.4} G₁ वचः (for च वः). — ^c K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) भवतां (for युष्माकं). K₂ चोपकारार्थे; G₁ परिरक्षार्थे. — ^d K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) पूर्व नाहम् (by transp.).

3 ^a K₂ दहनं प्रति; N₁ हृदि संप्रति; N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) हृदि मां प्रति; T₁ मातरं प्रति; G₁ ह्यनलं प्रति. — ^b Ś₁ K (except K₂) V₁ D₅ वै; D₂ च (for अपि). — ^c K₁ T G₂₋₆ M ब्रह्मेतद्; G₂ ब्रह्मणा. D_{1.2} व्याहृतं; T₁ विदिता; T₃ G (except G₁) विहितं; Ms कथितं. K₂₋₄ Da₁ D_{1.2} वचः; B (except B₅) G_{1.2} M

हि वः; T₁ भुवि.

4 Ś₁ K_{1.3} D₂ S om. उवाच (Ms om. the ref.). — ^a Ś₁ विश्वास्य; B₅ आभाष्य. K₂ N_{1.3} V₁ B Da D₄ तान्पुत्रान्; Dn₃ D_{1.2} S पुत्रांश्च. N₂ Dn_{1.2} D₄ एवमाश्वासितान्पुत्रान्. — ^b Ko. 2.8 N₁ V₁ B Da Dn_{1.2} D_{4.5} T₃ G (except G₂) Ms भार्यामादाय; Dn₃ D_{1.2} मपि च. N₁ B D (except D_{1.2.5}) स द्विजः (for भारत). — ^c Ś₁ K (except K₂) D_{1.2} ततो देशः; T₃ G_{2.4} ततोद्देशः. — ^d Ś₁ K (except K₂) क्षेत्रमन्यं; V₁ देशमन्यं; D_{1.2} क्षेत्रमन्य; T G_{2.4.5} Ms-3 अन्यदेशः; Ms अन्यं लोकं. T₃ G_{2.4} उपागमत् (for जगाम ह).

5 ^a Ś₁ K_{1.4} Dn₃ D₁ G₁ Ms.5 समृद्धं; N₁ V₁ B₅ Dn_{1.2} D_{4.5} G_{2.5.6} Ms-3 समिद्धः. K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) ततः (for वनम्). — ^b N₂ D (except Da D₅) हितं (for अभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाभ्यां परिरक्षितः.

6 ^a B_{1.6} वशा; D₄ मेदोद्वहाः; G₂ मेदोद्वहाः. T₃ G_{2.4} कृलाः; Cd as in text. — ^b Ko स; G₂ अथ (for च). V₁ B (except B₅) हुताशनः (for च पावकः). — ^c K₂ N₁ B Da Dn D_{4.5} जगाम. Ko. 1.4 T₃ G_{2.4} Ms परमां प्रीतिं; K₂ N_{1.3} B (except B₅) Da तृप्तिं परमां (by transp.). D_{1.2} T₁ G₂ अभ्यगच्छत्परां प्रीतिं (D_{1.2} तृप्तिं). — ^d D_{1.2} पाण्डवं (for चार्जुनम्).

7 ^a B D₅ न्तरीक्षाद्. — ^b T₃ G_{2.4} अतिक्रम्य. N₁ B D (except D_{1.2}) पुरंदरः; V₁ S शतक्रतुः. — ^c N_{2.3} B_{2.6} Dn D_{1.5} मरुद्गणैर्वृतः; V₁ S मरुत् (V₁ G₂ देवैः) परिवृतः. — ^d K₂ N₁ V₁ B D (except D_{1.2.5}) केशवं चेद (N₃ वाक्य) मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins. इन्द्रः. — K₄ transp. 8^{ab} and

G. 1. 2409
B. 1. 224. 9
K. 1. 226. 9

पार्थस्तु वर्यामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२

वासुदेवोऽपि जग्राह ग्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं ग्रीतिमांस्तदा ॥ १३
दत्त्वा ताम्भ्यां वरं ग्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया ग्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^d. — ^a) Ś1 transp. कर्मेदम् and अमरैर. V1 D1.2 यत्कर्मे; T1 कदनम्; G1.5.6 कर्मेतद् (for कर्मेदम्). D1.2 दुर्लभं (for दुष्करम्). V1 दुष्करं अमरैरपि (by transp.). — ^c) K2.8 Ñ V1 B D (except D1.5) G1 वरं. Ś1 T1 Ms-8 वृणीतां; Ko T8 G त; K2.4 ञ्व. — ^d) K2 Ñ V1 B D (except D1.2.5) दुर्लभं पुरुषेऽपिह; G2 Ms.5 भानपि मायुपैः.

9 Before 9, B8 D (except D1.2) ins. वैशं उ°. — G1 reads 9 after 11; Ms om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^b) Ś1 K (except K2) D1.2 भारत (for सर्वशः). — After 9^{ab}, Ko.8.4 D8 ins.:

2159*

अर्जुन उवाच ।

अस्मि पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।
दिव्यान्वस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।
देवराज उवाच ।

पेन्द्रादीन्वृद्धतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।

अस्मि पाशुपतं दिव्यं न्यम्बकस्ते प्रदास्यति ।

— K8 om. 9°-10°. — ^c) Ñ2 Dn D8 प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K4 D1 स च; B8 G1 Ms तत्र. K2 Ñ B D शक्रस्तु (B8 श्र); V1 T1 G1 Ms-8 शक्रो वै; T8 G2-8 Ms शक्रोपि. — ^d) V1 देशं (for तदा). K2 Ñ B D कालं (Ñ1 मं) चके महायुतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D8 ins. इन्द्र उवाच; S (except T1 G1.2 Ms) ins. इन्द्रः. — K8 om. 10^{ab} (of. v. 1. 9). — Ms repeats 10^{ab} here (of. v. 1. 9). — ^c) K2 Ñ2.8 V1 B D (except D1.2) तदा तुभ्यं (by transp.).

11 T8 G8.4 om. 11^{ab}. — ^b) Ko.8 वक्ष्यामि. K2 कुरुसत्तम; Ms भरतर्षभ. — ^c) V1 पार्थ (for चापि). K4 महता तपसा चैव. — ^d) Ko.8 Ñ1 V1 B8 Da भवतो (B8 ते) ह्यहं; K2 भवतस्त्रदा; K4 भवतेरुयहं (sio); Ñ2.8 B1.8.8 Dn D1.2.4.5 भवतोप्यहं. S तव दास्यामि तानहं (T1 G1.2

Ms.5 तान्यहं; Ms-8 तच्चहं). — After 11, G1 reads 9.

12 ^a) Ko.8 D8 आग्नेयादीनि. T8 G8.4 दुर्धर्पं (for सर्वाणि). — ^b) K2 Ñ B D (except D1.2.5) च सर्वशः; T8 G8-8 धनंजय (for तथैव च). — ^c) D1 महान्ति यानि सर्वाणि. — ^d) D1.2 व्यसि न संशयः.

13 Before 13, Ś1 K (except K2) Ñ1.8 B8.5 D1.2 S ins. वैशं; Ko.8 Ñ1.8 B8.5 D1.2 cont. उवाच. — ^a) Ñ1 जग्राह ग्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वरः; S देवोपि (G1 देवेन) पार्थेन ग्रीतिं वने च (G8.4 थ; Ms.5 तु) शा. — ^c) D1.2 स (for च). Ś1 T1 तस्मै च (by transp.); K1 तस्मिंश्च. Ś1 K1 D1.3 देवेशः. K2 Ñ V1 B Da Dn D4 ददौ सुरपतिश्चैव (K2 श्चापि). — ^d) K1 तांस्तस्मै; D1.3 वरांस्तु; G8.4 Ms-3 तद्वरं. K2 Ñ2.8 V1 B Da Dn D4.5 वरं कृष्णाय धीमते.

14 G8.5 om. 14. — ^a) Ko.1.8.4 वराञ् (for वरं). K2 Ñ2.8 V1 B8 D (except D1.2) एवं दत्त्वा वरं ताम्भ्यां; B1.8.5 एवं ताम्भ्यां वरं दत्त्वा. — ^b) K2 सहस्रशः (for मरु). — ^c) Ś1 K (except K2) T8 G8.4 मनुज्ञाय. — ^d) Ñ2.8 V1 B (except B8) D (except D1.2) प्रभुः; Ms (inf. lin. as in text). प्रति (for पुनः).

15 ^a) K8 Ñ V1 B D (except D8) च (V1 Da तु) तदा (for चापि तं). G1 दग्ध्वा; Ms दग्ध्वा (for दावं). — ^b) Ms वनं (for दग्ध्वा). Ś1 K D8 सपशु (K2 मृग) पक्षिकं (Ko.8.4 D8 णं). — ^c) K2.8 नव (for पञ्च). S अहोभिरैकविंशभिः (Ms-8 अहानि चैव विंशच). — ^d) K8 आशु; T G (except G1.2) स (for सु).

16 ^a) Ś1 K1-8 V1 B8 D1.5 दग्ध्वा; Ñ1 सुत्तवा. K2 वनानि (for मांसानि). T1 G2 पीत्वाभिः. — ^c) K2 दग्धः; B8 दृष्टः (for युक्तः). — T8 G8.4 om. 16^a-17^a. — ^d) D1.2 तावुमौ च. K2 अच्युतावुमौ; Ñ B1.5.6 Da Dn D4.5 अच्युतावुमौ (for विशां पते). V1 वाक्यं चेदमुवाच ह; B8 तावुभावच्युतावुमौ.

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽसि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

C. 1. 8479
B. 1. 234. 19
K. 1. 280. 21

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

17 Before 17, G₁.s. M ins. अग्निः. T₈ G₈.4 om.
17^a (cf. v. 1. 16). — ^a) K₀.2.8 D₁ 'पाप्राभ्यां; K₄
'पाभ्यां च. T₁ G₁.2 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां. — ^b) N₁.3 B₁
D₈ तर्पितोहं. D₂ यथारुचि. — ^c) K₄ अनुजानीहि. K₂
B₈ तौ; K₄ D₈ G₁ मां; V₁ उभौ (for वां). — ^d) Ś₁
सरतां; K₀ D₂ चरतां; K₂.4 गम्यतां; D₁ वदतां; T₁ दिविता;
T₈ G M₈ भविता (G₁ भवद्वां); M₈ भवता; M₈-8 भवतां.
Ś₁ वाञ्छितः; K₀.8.4 वाञ्छय; K₁ वाञ्छय; N₁ स्वेच्छया.
— After 17, K₀.2.4 D₂.4.5 ins.:

2160* गाण्डीवं च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।

कपिध्वजो रथश्चायं तव दत्तौ महारथ ।

अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T₈ G₈-8 M₈ ins. वैश्वं. — ^a) N₁.3
अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च मं. — ^b) K₁ दानवोपि; K₄
मायावी च. B₈ तथा मयः (by transp.); G₈.8 मयस्तदा.
Ś₁ मयोपि दानवस्तथा.

19 ^a) T₁ G₂ आक्रम्य च. K₀ ततस्ते तु; K₂ ततो राजन्.
G₁ परिरम्य त्रयः सर्वे. — ^b) K₂ मुदिता जनाः; N₁.3 B₈
D₈ D₄ पुरुषर्षभ (B₈ D₈ 'भा:); D₈ भरतर्षभाः. — ^c)
K₂ B₈ नदीतीरे. — ^d) K₂ N₁.3 समुपागमन्.

Colophon. Major parvan: T₈ G M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan: Ś₁ K₀-8 B D_n D₁.2.4.5 T₈
G₈-8 M₈.5.7 खाण्डवदाह; T₁ संभव and खाण्डवदाह; to
these K₀.2.8 B₁.5 D₁.2 T₁ G₁.2 M₈.5 add शार्ङ्गको (B₈
शारंगो; G₂ शार्ङ्गको)पाख्यान; B₈ मन्दपाखोपाख्यान. K₄
G₁ (both om. the sub-parvan name) mention only

शार्ङ्गको (G₁ शार्ङ्गो)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं
after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna
name; some add it after each of them. — Adhy.
name: Ś₁ K₁ वरदानं; T₈ G₂-8 अश्विचनं; G₁ वरग्रहणं;
M₈.5 इन्द्रप्रतिनिवर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): D_n 233; D₄m 250; D₈ 33 (1 for 233); T₁
237; T₈ G₁.4-8 M 200; G₂ 198; G₃ 203. — S'loka
no.: D₈ D_n.n₈ M₈ 19. — Aggregate s'loka no.:
D_n 8449.

After adhy. 225, Ś₁ K₀.1.4 ins. an addl.
adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant
version of the famous S'vetaki episode and seems to
have been added here as supplementary matter,
since these same MSS. also contain, at the proper
place, the longer version which other N MSS. ins.
after 1. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), Ś₁
K₁ ins.: समाप्तं चैतदादिपर्वं । अस्यानु सभापर्वं भविष्यति ।
तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽब्रवीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य संनिधौ ।

प्राञ्जलिः शृङ्गया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged
here in parallel columns: the central column giving
the names common to both MSS.; the lateral
columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1	Then follow the stanzas (of. 1. 2. 95-6):
	अनुक्रमणी । पर्वसंग्रहः । पौष्यं । पौलोमं ।		इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा । त्रिंशच्चैव तथाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा । सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च । अष्ट श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च । श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना ।
	अमृतमथनं । सौपर्णं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । संभवः । अस्त्रदर्शनं ।	द्रौपदीस्वयंवरः ।	Then follows in Ś1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (Ś1 ॐ नमः शिवाय; K1 श्रीकृष्णाय नमः). — Ko, after the addl. adhy. (of. App. I, No. 121), ins.: 2162* अतः परं सभापर्वं द्वितीयं पुण्यवर्धनम् । प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।
	जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः ।	वारणावतयात्रा ।	Then follows 2161* (with वैशं उ° before it); then 4 lines of दानप्रशस्ति; and finally: वृत्तांतामी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रहः २ । पौष्यं ३ । पौलोमं ४ । आस्तीकं ५ । अमृतमथनं ६ । सौपर्णं ७ । सर्पयज्ञं ८ । कथासंक्षेपः ९ । व्यासोक्तिः १० । अंशावतारं ११ । प्रजासर्गः १२ । शाकुंतलं १३ । यायातं १४ । उत्तरयायातं १५ । पुरुवंशानुकीर्तनं १६ । भीष्मोत्पत्तिः १७ । छतराष्ट्रोत्पत्तिः १८ । कर्णसंभवः १९ । दुर्योधनादिजन्म २० । पांडुजन्म २१ । पांडुदाहः २२ । नगरागमनं २३ । पांडुसंस्कारः २४ । आद्धदानं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्तिः २७ । अश्वत्थामाजन्म २८ । अस्त्रशिक्षा २९ । अस्त्रदर्शनं ३० । वारणावतगमनं ३१ । जतुगृहदाहः ३२ । हिडिंबवधः ३३ । घटोत्कचोत्पत्तिः ३४ । एकचक्रागमनं ३५ । बकवधः ३६ । द्रौपदीसंभवः ३७ । व्यासदर्शनं ३८ । अंगारपर्णं ३९ । तापलं ४० । वासिष्ठं ४१ । और्वं ४२ । द्रौपदीस्वयंवरः ४३ । पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाहः ४५ । विदुरागमनं ४६ । * * * * (? राज्यलंभः) ४७ । सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागमः ५० । सुभद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । ब्राह्मणदर्शनं ५३ । श्वेतकेतुपाख्यानं ५४ । खांडवदाहः ५५ । देवैर्युद्धं ५६ । मयमोचनं ५७ । शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८ ॥
	द्रौपदीसंभवः ।	व्यासागमनं ।	
	अंगारपर्णं । तापलं । वासिष्ठं । और्वं ।		
	द्रौपदीविवाहः । राज्यलंभः ।	पंचेन्द्रोपाख्यानं ।	
	सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा ।	नारदागमनं ।	
	सुभद्राहरणं । हरणहारिका ।	उल्लूगीसमागमः ।	
	खांडवदाहः ।	अभिमन्युजन्म । जलक्रीडा । श्वेतकेतुपाख्यानं ।	
	शार्ङ्गकोपाख्यानं । श्वेतकेतुपाख्यानं ।		
			इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरे । अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च । श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । आदिपर्व अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । सभापर्व अध्याय ७८ श्लोक २५११ । वनपर्व अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । विराटपर्व अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्व अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । भीष्मपर्व अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐपीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२० । आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२० । स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K₁ see above.

— K₂ ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K₃ ins., after the colophon, 2162*, 2161* (as in K₀ above); then cont.:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अध्यायाश्च तथा प्रोक्ताः शतद्वयमुदारणीः ।

द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।

श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमपिणा ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।

विधिवद्भोजयेद्राजान्द्राज्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी । Then it enumerates the episodes as in K₀ (om. only श्राद्धदानं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तान्ताः समाप्ताः । ग्रंथ ९०८४ । संवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे वलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पंचम्यां तिथौ अभिनंदनवासरे श्रीवत्पत्रपुरप्रतिवद्धशमी-यालाग्रामनिवासिनान्धुराजातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्ट-श्रीभागसुतानामध्ययनार्थं श्रीसंखेटकपुरप्रतिवद्धकांदलाजग्रा-मनिवासिसाहृद्रानागरवरपंडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

सुनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।

पुस्तकं लिखितं सम्यगादिपर्वोख्यमुत्तमम् ॥

यावल्लवणसमुद्रो यावल्लक्षत्रमण्डितो मेरुः ।

यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटकपुरप्रतिवद्धकृकरजग्रा-मनिवासिललाटवंशोद्भवपरमवै-ष्णवपरमधार्मिकमंत्रिवरश्रीकान्हविजयतेजसां भार्या उभयकु-लानन्ददायिनीबाईमधुसुत-उभयकुलोद्भरणमंत्रिवरश्रीकीर्ण-दासेन इदं पुस्तकमादिपर्वोख्यं शमीयालाग्रामनिवासि-उपाध्या-यशिवदासनांभुरान्वयप्रदीपः तस्य सुतभट्टमाणकस्येदं पुस्तकं ब्रह्मार्पणमुज्जा समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपतिः प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ ७४ ॥ श्रीरस्तु ॥

— K₄ ins., after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends

with अतः सभापर्व.

— K₅ were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of N₁ 2 V₁ were not collated.

— N₅ ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B₁ ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति । अस्यानंतरं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासु-देवाय । ॐ तत्सत् । श्रीहरिः शरणम् । शक्राब्दाः १६६२ ।

युगलक्रतुयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके

शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।

अनुपदमनुसर्तुं कृष्णरामद्विजेन

लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्वं ॥

जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं

यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।

पराशरात्सत्यवती महापि

तस्मै नमोऽज्ञानतमोमुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B₂ breaks off in the middle of the Āstikaparvan.

— B₃ ins., after the colophon: 22 stanzas of दान-प्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व । अस्यानंतरं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १; and then 2161*, ending with शक्राब्दाः १६८१ मार्गशीर्षके ।

— The fragm. MS. B₄ breaks off in the middle of the Sambhavarparvan.

— B₅ ins. after the colophon, अस्यानंतरं सभापर्वं (B₅ cont. भविष्यति) । तस्यायमाद्यः श्लोकः १; then 2161*, which in B₅ is followed by शक्राब्दाः १७०८ ।

— Da Dns ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः । अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्ताः । अनुक्रमणिकाध्यायः । पर्वसंग्रहः (Da 1 om. from श्रीरामाय up to संग्रहः) । पौष्योपाख्यानं । तत्रैवोत्तकोपाख्यानं । पौलोमं । अग्निशापः । प्रमद्वरोपाख्यानं । आस्तीकं । अमृतमथनं । सौपर्णोपाख्यानं । सर्पसत्रं । वरप्रदानं । वैशंपायनानुशासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशवतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महा-भिषोपाख्यानं । वसुनां शापः । सीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । काशिराजसुतास्त्रयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधार्यादिविवाहः । पांडोर्दिविजयः । दुर्योधनादिजन्म । तन्नामकीर्तनं । पांडुमृगया । ब्रह्मशापः । पांडवोत्पत्तिः । द्रोणोत्पत्तिः । कृपोत्पत्तिः । अश्वशिक्षा । भीमस्य विपादिदानं । पाताळलोकगमनं । अश्वदर्शनं । पांडवविवासनं । जतुगृहदाहः । हैहिनं । घटोत्कचोत्पत्तिः । एकचक्रागमनं ।

(Das ins. here बकवधः ।) द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्ण । तापस्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्तिः । खांडवदाहः । शाङ्गोपाख्यानं । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्वं समाप्तं । अतः परं सभापर्वं भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः १, which is followed by 2161*.

— D₁ cont.: इत्यादिपर्वणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ५ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while D₂ cont.: शुभमस्तु १, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, D₃ cont.: श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्री-गुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांब ॥ श्री ॥

— D₁ ins. after the colophon: ईश्वरसंवत्सरे मार्ग-शीर्षशुद्धत्रयोदश्यां लिखितं । आदिपर्वं समाप्तिमगमत् ॥

— D₂ ends with the colophon; for D₃ see above.

— D₄ was discontinued after adhy. 2.

— D₁ ins. before the colophon, 2 stanzas of फल-श्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्वं । अतः परं सभापर्वं १, followed by 2161*.

— D₂ ins. after 1. 225. 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् १६५४ समये आपादसुदि १३ भृगुवासरे लिखितमिदं वाराणस्यां गोविंद-ब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161*. Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलो-माख्यानं । सर्पसत्रं । तक्षकयज्ञमोक्षः । गरुडोत्पत्तिः । शासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशवतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । भीष्मो-त्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । पांडव्योपाख्यानं । गांधारीविवाहः । पांडो-दिग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्भृ-गव्यवाये ब्राह्मणशापः । पांडवोत्पत्तिः । अश्वशिक्षा । भीमस्य विषभक्षणं । अश्वदर्शनं । जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्क-चोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तापस्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । पांडवानां विवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपा-ख्यानं । ४२ ॥

अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनु-
क्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. D₂ breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D₄ (marg. sec. m.) ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon): इतः परं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*.

— D₂ ins. after 1. 225. 19 (i. e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अस्मात्तु सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*; then follows: आद्यपर्वण्यमी वृत्तांताः । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । व्यासोत्पत्तिः । अंशवर्णनं । राजसर्गः । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अंबिका-विवाहः । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलोमे गुरु-शिक्षा । अश्विस्तोत्रं । पौलोमे भृगुवंशवर्णनं । पुलोमो वधः । शाङ्गोपाख्यानं । आस्तीकसर्पसत्रं । शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८ ॥

— D₂ were discontinued after adhy. 53; D₃-14, after adhy. 2.

— T₁ ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभव-पर्वं समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T₂ is missing.

— T₃ ins. after the colophon: करकृतमपराधं क्षंतु-मर्हति संतः ॥ श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवैकटेशाय नमः ॥ मंगलं ॥ श्री ॥ श्रीर्जयतु ॥ ५ ॥

— G₁ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्वं महापुण्यं वसरे पिङ्गले शुभे ।

अथने दक्षिणे पुण्ये लिखितं वाञ्छितप्रदम् ।

— G₂ ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरंगनाथपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुंदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । आदिपर्वं समाप्तं । श्रियै नमः ॥

— G₃ ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दान-प्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्री-कृष्णार्पणमस्तु १, followed by 3 stanzas of नमन; then:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।

किं चकार महातेजास्तस्मै ब्रूहि द्विजोत्तम ।

श्रीवैशंपायनः ।

भृगु राजन्नवहितश्रितं पूर्वेजन्मनः ।

मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।

आदिपर्वं समाप्तं । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ॥ श्रीवेद-व्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरास.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicle of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 4,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Maharaja of Porbandar	" 250
Chief of Sangli	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhor	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay.	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay.	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal.	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment in advance):

- (i) Paper-cover fascicules . . . . . Rs. 150
- (ii) Cloth bound volumes . . . . . " 165

Class B (Deferred payment):

- (i) Paper-cover fascicules . . . . . Rs. 200
- (ii) Cloth bound volumes . . . . . " 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 6 . . . . . Rs. 7-0

Price of fascicules 1-6 . . . . . " 27-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 7.

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR;
P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR;
P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J.
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded. . . . In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERITZ, University of Prag: "I have read very carefully your 'Foreword,' and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of 'purifying' the

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your 'Foreword'. It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: 'I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented. . . . As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

— G₄ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ।
श्रीमत्स्वामिने नमः । श्रीनिवासाय नमः । राघवस्य लिपिः ॥

— G₅ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
कल्याणसुंदर्यै नमः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥

— G₆ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः । आदिपर्व
समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः ।
श्रीहास्यपतये नमः । श्रीरामचंद्राय नमः । Then follow the
date and other details in Tamil. The MS. was copied
by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl
Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situ-
ated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village),
on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi
Samvatsara.

— G₇ was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. M_{1.1.1} end with adhy.
53 (g. v.)

— Ms ins. after the colophon: १०१३ संवत् [ca.

A. D. 1837-38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवण-
नक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखितं ।
नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— Ms ins. after the colophon, one stanza of
क्षमापन; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः । संभवपर्व
समाप्तं । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

— Ms ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥

— M₇ ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ॥

— Ms ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥ कोल्लं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनि-
याद्वच तिरिन्नु ओरटियाकुंयोल मीनराशिकोंड पळुदित्तीर्क
पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उलचाणूर कळरिकळ रामन्-
करलिखितं ॥ The date given here is Malabar year
1017 (ca. A. D. 1341-42) the 26th day of the
month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist
was Uḷaccāpūra-Kaḷarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वे-तु-दि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently

corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

De. 8 T₂ G₂-8 M (M₁ om. lines 1-56) ins. after 62:
D₁ G₁ 2, after 26: K₁ (suppl. fol.) 6 Dn Dr D₂ 4. 5,
after 53^{ab}: D₂ 7. 9-12, after 60: T₁ G₇, after 30*: K₅,
after 62^{ab}:

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानिष्ठमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेःश्चापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्त्यासनाभ्याशो वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञतोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निपसादासनाभ्याशो प्रीयमाणः सुविस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्मणं परमेष्ठिनम् ।

कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विल्लरक्रिया । [15]
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमिषं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याध्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्यर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजुषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजतिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) K₄ 6 Dn Dr D₂ 2. 6-8 तदाख्यानवरिष्ठं स. D₂-11
T G₂-7 M₂-4 कृष्णद्वैपा. — (L. 2) K₅ Dn Dr D₂ 5 G₄
M₂-4 शिष्यानिष्ठमचिन्तयत्; Dn₁ n₂ शिष्यानेवं व्युत्तिः; D₂ 4. 6-12
G₅ M₂ 'निलम्ब्युत्तिः'; T₁ G₅ स शिष्यानिष्ठमचिन्तयत्. — (L. 3) K₄
D₂ G₅ M₂-4 तस्य चिन्तयमानस्य; K₅ D₂ 6-12 तस्य तच्चिन्तयमानस्य;
K₅ Dn Dr D₂ 5 तस्य तच्चिन्तितं ज्ञात्वा. — (L. 4) K₅ Dn Dr
D₂ 5 तत्र (for स्मृत्वा). — (L. 5) K₄-6 Dn Dr D₂-12 T₂
प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेः. G₂-8 महर्षेःश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हितं.
— (L. 7) MSS. सर्वैर् (for सर्व-), मुनि- (for -देव-), and
युतः or वृतं (for युतम्) in different combinations.
— (L. 9) K₄-6 Dn Dr D₂-12 [S]भवत् (for नतः).
— (L. 10) G₄-6 कृतिना (for कृष्णस्तु). — (L. 11) K₄-6
Dn Dr D₂-12 सुविस्मितः (for सुवि). — (L. 14) K₄-6
Dn Dr D₂-12, 14 M₂ स्थापितं (for ख्यापितं). — (L. 15)
K₅ 6 Dn D₂-12 T G₁ 4. 5. 7 M₂ 'निषदां चैव. — (L. 16)
K₄-6 Dn Dr D₂ 4. 5 निमित्तं (for निमिषं). — (L. 17)
K₄-6 Dn Dr D₂ 4. 5 T₁ भविष्यं च. — (L. 18) G₁-5. 7
M₂ 8 'निश्चयं (as in text); the rest 'निश्चयः'. — (L. 20)
D₂ 14 G₂ M₂ पुराणानां; G₁ 6 M₂ 4 पुरुषाणां. — (L. 24)
K₄-6 Dn Dr D₂-8 दानं (for ज्ञानं). — (L. 25) K₄ 6
Dn Dr D₂ 5 हेतुनैव समं; T₁ G₁ 4-6 इत्यनेकाश्रयं. — (L. 30)
K₄ 6 Dn Dr D₂-8 तच्चैव प्रतिपादितं. — After line 30,
K₄ ins.:

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K₄ cont.: K₅ Dn Dr D₂ 5 ins. after line 30:

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य मुनिं विद्यते ।

— (L. 31) K₄-6 Dn Dr D₂ G₁ 7 विशिष्टात् (for वसिष्ठात्).
K₅ Dn Dr D₂ मुनिसंख्यात्. — (L. 32) K₄-6 Dn Dr
D₂-12 M₂ श्रेष्ठतरं त्वां वै; G₂ 8 श्रेष्ठमपि त्वां. — (L. 33)
K₄-6 Dn Dr D₂ 4. 5 वेष्टि. — Lines 35-36 = (var.)
187*. — Dn D₂-12 (D₂ 4. 6-12 om. lines 2 [with सौति],
4-5, 8, 12, 14, 19-20) ins. after line 36: K₄ 6 Dr
after line 39:

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः सर्वतां मुने ।

सौतिरुवाच ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।

ततः ससार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीमुत ।

रघुतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।

तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः । [5]

पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानय ।

लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।

मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।

श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]

व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्धा मा लिख कचिद् ।

ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।

ग्रन्थग्रन्थि तदा चक्रे मुनिर्गुदं कुतूहलात् ।

यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।

अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । [15]

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
 मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
 जन्मप्रभृति सत्यां ते विभ्र गां ब्रह्मवादिनीम् ।
 त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति । [35]
 अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
 विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
 जडान्धवधिरान्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
 यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
 तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
 ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः । [40]
 धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तितैः ।
 त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
 पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
 नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
 इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
 लोकगर्भगृहं कृच्छं यथावत्संप्रकाशितम् ।
 संग्रहाध्यायवीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
 संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविट्कृत्वा ।
 अरणीपर्वरूपाव्यो विराटोद्योगसारवान् ।
 भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् । [50]
 कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
 स्त्रीपर्वपीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।

अश्वमेधामृतरसस्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
 मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
 सर्वेषां कविमुखयानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
 पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतदुमः ।

सूतः ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
 तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
 स्वादुमेधरसोपेतमच्छेद्यममैररपि । [60]

After the above passage, Ds. 7-12 ins. 27*, while D14 G1.2 repeat 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS. or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1. 1. 53^{ab} and passage No. 1 given above, Ks marg. ins. the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata':

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
 को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
 भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेधि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।

तच्छ्लोककूटमद्यपि ग्रथितं सुदृढं सुने ।

मेतुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।

सर्वशोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।

तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहून्पि । [20]

[Line 2 = line 57 (g. v.) of passage No. 1. Ds. 4. 6-12 (which om. lines 3, 4-5, 8, 12, 14, 19-20) read in line 3 सरणादागतो हि सः (for व्यासः सत्यः); for line 7, ले भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च; for lines 9-10,

श्रुत्वावोचद्रोणस्तु यदा मे नैव शान्त्यति ।

लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा सुने ।

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोऽप्युद्धवा; for line 12, इत्यमूलेखको देवः सर्वेशः कृतनिश्चयः; and, finally, for lines 17-18, इति संश्रान्य भिद्यते नाद्यापि ग्रंथयो दृढाः.]

— Ks Dn Ds. 5 om. lines 37-38. K4 repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Ganes'a interpolation. — (L. 39) Ks Dn Dr Ds. 5 अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः. — (L. 40) Ks Dn Dr Ds. 5 नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K4-6 Dn Ds. 3 Gs तथा (for त्वया). — (L. 43) K4-6 Dn Dr Ds. 5. 7. 10 ज्योत्स्नाः प्रकाशिताः.

— (L. 44) Ks Dn Dr Ds. 5 नृबुद्धिकै (MSS. mostly 'कौ') रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K4-6 Dn Dr Ds. 3. 5-8 G4-6 सभारण्य (as in text); the rest सभापर्व. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व; a few MSS. अरणीपूर्व. — (L. 51) K4-6 Dn Dr Ds. 3. 5-8 सितैः (for 'चितैः'). — After line 51, Ds. 12 ins.:

गदापर्वापकफलैरैपीकेपत्फलोदयैः ।

सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) Gs स्त्रीपर्वकांत. K4-6 Dn Dr Ds. 12 G4-6 'महा' (for 'बृहत्'). — After line 52, K4 ins.:

अनुशासनिकं पर्वं रसमित्यभिधीयते ।

— Ks. 6 Ds. 2. 5. 7 om. lines 53-56; Ds. 3 Ms. 3 om. 55-56; M4 om. 53-54. — (L. 53) Some MSS. स्वाश्रम (for त्वाश्रम). — (L. 56) K4 Dr D14 पक्षिणां; Ds. 10. 11 G4. 5 आश्रयो (for अश्रयो). — K4. 6 Dn Dr Ds. 5 read line 57 (which is om. in Dr. 5) of the Brahms passage after line 1 of Ganes'a interlude. — (L. 58) Om. in Ks Dn Dr Ds. 5. 7. 9. 12. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (or 'युतः'). — (L. 59) K4 D14 T1 G4-6 शाखापुष्प; Gs यावत्पुष्प.

3

After the colophon of the first adhy., Gs. ins.:

श्रीसूतः ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
 को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
 मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
 जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
 स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः । [5]
 वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
 सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
 इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
 श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ । [10]
 यदिहास्ति तदन्यत्र यज्ञेहास्ति न तत्कचित् ।
 एष प्रकृत्यैव यतो लोकः सत्तोऽर्थकामयोः ।
 धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
 कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
 नरः किं फलमाप्नोति कृपेऽन्धमिव पातयन् । [15]
 मुनिनापि च कामार्थो मत्वा लोकमनोहरौ ।
 निन्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
 अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
 वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
 लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
 इतिहासैर्विचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
 भारतं भातुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
 अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
 एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्यं श्रद्धासमन्वितैः ।
 अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः । [25]

Gs cont.:

श्लोका ये भारते वापि कचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
 तुल्यार्थास्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
 तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
 योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
 न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
 किं तु भारतभक्तिर्मां विवशं समचूडुदत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178* (v. l. 1. 2. 233), Ks ins.:

अध्यायास्वेकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
 श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
 पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
 उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
 एवमष्टादशैतानि पर्वान्युक्तानि धीमता । [5]
 अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वानां शतमेव च ।
 श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
 एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
 यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
 जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः । [10]
 संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
 विरोधश्चाभवद्वाज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य ऋत्विजैः ।
 विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकर्वत् ।
 एषा वै पर्वणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B₁ ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
 यदिहास्ति तदन्यत्र यज्ञेहास्ति न तत्कचित् ।
 एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
 भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
 निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । [5]
 भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
 श्रद्धानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
 त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
 प्रबन्धं भारतस्येवं चकार भगवान्प्रभुः । [10]
 कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुक्रम् ।
 सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
 तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
 या क्रिया क्रियते काचिद्यश्च कश्चिक्क्रियाविधिः ।
 इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237*, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदभृद्विजः ।
 वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

[For lines 1-2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3-4, 22-23, cf. 66* (v. l. 1. 1. 191). — Lines 10-11—(var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1-2=1. 56. 33. — Lines 4-5=(var.) 1. 56. 31. — Lines 6-7=(var.) 1. 1. 191²²⁹. — Lines 8-9=(var.) 1. 56. 32.

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमन्वत् ।
न चास्य कवयः केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
बुभूषते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यगिद्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), N₂ V₁ ins.:

भृगोर्वैभूवुः पदं पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च व्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरश्चिः ससरश्चिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्सस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्ध्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्ध्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः । [10]
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपाः ।
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्वैभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वाग्निन्द्रो वाग्निन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
रुमण्वांश्च सुपेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महाश्वो रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3^{aa}, G₁ ins.:

मैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।

6

N₂, which om. lines 8-10, has the following v. l.:
— (L. 4-5) कवैश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सूर्यमदः प्रभुः । सूर्यमदस्यापि
सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् । — (L. 6) वर्चा (for ऊर्ध्वः).

शसश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोकोऽहं सर्पके त्वात्मणे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं वेपयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M₂ the
foll. insertions, reference to which was inadvertently
om. in the footnotes to the text (p. 111). At the
indicated place, M₂ ins.: [5]

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्य मे ।
इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यज्ञवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेन्ननिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु ।

M₂ ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।

M₂ ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

9

After 1. 16. 15, S (except M₁) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रितं तोयं तदा भार्गवमन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् । [5]
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह ।
अपाकामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽस्मृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरन्व ह । [10]
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दधौ लोकेश्वरं हरम् ।
व्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाय चिन्तितो देवस्तस्मात्त्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेत्सया ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् । [15]

— (L. 7) वर्चस्तस्य (for ऊर्ध्वस्य). — (L. 11) भूमेर्विहस्यस्य
सुतः सद्यो etc. — (L. 12) सद्यस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम
वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17)
ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चकुर्वन् कर्म तत्तथा ।

S (except G₈ M₁) end the adhy. here, beginning the new adhy. with:

सूतः ।

मध्यमानेऽमृतस्याथै भूयो वै देवदानवैः ।,
which in T₃ G (except G₈) is followed by a
repetition of 1. 16. 15, an unmistakable sign that
the passage is an interpolation !

10

After 1. 16. 27, K₄ ins.:

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेमुखनिःस्रवात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संन्रस्तासुरदेवौघा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं देवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवाः । [10]
ततः कण्ठमनुपासं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंमुवचनाच्छुभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1. 16. 36, K₄ ins.:

अममाणस्य तु गिरिर्मन्दरस्य तु विपुषः ।
तेष्वष्टाप्तरसो जज्ञे पट्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चारूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्यैः उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

(L. 2) Dn D₁ परया प्रीत्या (for परमं). — (L. 5) N_{1,2}
Dn D₁ सहसा; some D MSS. सहितं (for महता). — D₁
om. lines 6-16. — (L. 13) N_{1,2} V₁ Dn शुभ्रं (for शुभं).

13

(L. 1) G_{1,2,4,5} नागास्तु सहिताः कृत्वा. Da कर्तव्ये कृत-
निश्चयाः; D₈ कद्रोक्षे च तद्. — (L. 2) K (except K₁)

12

After adhy. 19, N_{1,2} (both om. lines 1-6) V₁ B
D (which all transp. 1. 19. 17) ins. an addl. adhy.:

सौतिस्वाच ।

ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् । [5]
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
तिमिगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाद्युष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वैरक्षानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरस्यं सरितां पतिम् । [10]
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः । [15]
आपूर्यमाणमस्य नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

In Dn D₁₋₄ this passage is immediately
preceded by passage No. 13 given below (q. v.); it
is uniformly followed by 1. 19. 17 and colophon.

13

K (except K₁) V₁ (marg.) Da D₈₋₇ G_{1,2,4,5} ins.
after सूत उ° (resp. its v. l.) of 1. 20. 1: Dn D₁₋₄,
after सौतिर° of passage No. 12 above:

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःक्षेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः । [5]
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

D₂ अलेहाद्वै; D₈ निक्षेहा वै; G_{1,2,4,5} विक्षेहा वि-. D₈ भवेत्
(for दहेत्). — (L. 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior
half). Da D_{1,6} भाविनी. — (L. 4) G_{1,2,4,5} महात्मनः
(for न सं). — (L. 5) K (except K₁) Da D_{2,5-7}
G_{1,2,4,5} इति (for हि). K (except K₁) D₂ उक्त्वा; D_{3,4}
कृत्वा; G_{1,2,4,5} तस्य (for गत्वा). K (except K₁) D₂ तु
(for ते). G_{1,2,4,5} कृष्णा (for पुच्छे). Dn D₁ स्मृताः (for
स्थिताः). — (L. 6) G_{1,2,4,5} पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

In Dn D1-4 this passage is followed by passage No. 12 above; in K (except K1) V1 Da D1-7, by 1. 20. 1; and lastly in G1. 2. 4. 5 irrelevantly by 294*.

14

After adhy. 20, K4 (marg.) N V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G1. 2. 4. 5 ins.:

सौतिरुवाच ।

स श्रुत्वात्मानो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि विभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्रिशास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।

सौतिरुवाच ।

अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुणः स निक्षिप्तः दिशं पूर्वां महाद्युतिः ।
सूर्येतेजोविनिहताल्लोकान्दग्धुं महारथः ।

रुरुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्थुराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिवन् ।
वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्थुराविशत् ।
सुरार्याय समुत्पन्नो रोपो राहोस्तु मां प्रति । [15]

14

G1.2 om. lines 1-2; G5 om. 1-4. — (L. 1) N3 स तु श्रुत्वात्मनो; B Da स तच्छ्रुत्वात्म; T1 स्तवं श्रुत्वात्म; G4 वचः श्रुत्वात्म. — (L. 4) T1 G1.2.4 समुद्रिशाणि रूपान्मे इति तेजः समाहरत्. — After line 4, G1.2 ins. a colophon, while G4 repeats 1. 20. 15, which latter is then followed by a colophon. — Da Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 transp. lines 5 and 6. — (L. 5) N3 अभिरोप्य; G1.2.4.5 उपारोप्य (for आरोप्य स). — (L. 6) G1.2.4.5 महा (for काम), and महाबलः (for विहं). — (L. 7) G1.2.4.5 आगम्य (for आगच्छत्). N3 Dn D1.2 T1 परं तीरं महोदधेः (for the posterior half). — (L. 8) G1.2.4.5 पुरोदेशे महाद्युतेः. — K4 om. lines 9-38. — (L. 9) This is the reading of B Da, which is unintelligible and

112

बहूनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एकः कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न संशयः ।
एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्विरिम् । [20]
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्द्राहृल्लोक्यस्य विनाशनः ।
ततो देवाः सपिंगणा उपगम्य पितामहम् ।
देवा ऊचुः ।

भगवन्किमिदं चाद्य महद्वाहकृतं भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षपेयं न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्मानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तमुद्यतः ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि । [30]
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुतः ।
महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेवं स्यादपीणां च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृतः । [35]
पुतत्ते सर्वमाख्यातं यत्सूर्य मन्थुराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ।
भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon.

G3 ins. lines 1-4 of the above passage before 1. 21.
1; G5.6 ins. line 6 after 1st.

appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations. B5.4 सूर्यस्तेजोविनि; N1.2 V1 Dn D1-4.6.7 T1 सूर्यस्तेजोभिरुद्युते; G1.2.4.5 सूर्यस्तु सहिताल्लोकान्. G1.2.4.5 तदा (for लोकान्). N2 V1 B1 महाबलः; N3 महातया; G1.2.4.5 समुद्यतः (for महारथः). B5 Dn D1-4.6.7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा. — D4 (by corr.) G1.2.4.5 शौनकः (for रुरुः). — (L. 11) B5 Dn D1.2 स्यापहृतं. — D4 सूत उ; D5 T1 प्रमतिः; G1.2.4.5 सूतः (for प्रमतिर). — (L. 12-13) G1.2.4.5 चन्द्राकान्या (for चन्द्रादित्यैः and दित्यै). — (L. 14) B4 ग्रस्यमाने; G1.2.4.5 बाध्यमाने. — (L. 15) G1.2.4.5 सुरार्थे यत्समुत्पन्नो दोषो राहोस्तु संप्रतं. — (L. 16) G1.2.4.5 अहोर्ह (for एकोऽहं). — (L. 17) N1.2 V1 Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 एव; D3.4.6.7 एवं (for एकः). Dn D1.2 T1 न च कृ दृश्यते. — (L. 18) G1.2.4.5

15

After विनता of 1. 24. 6, M1.s (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
 शुक्रवधः शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
 वैणवीं धारयन्त्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
 एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
 नखरोमाचितं विभ्रं चीराजिनजटाधरम् ।
 वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
 मुण्डी त्रिदण्डी कापायी कमण्डलुधरो यतिः ।
 एतैस्तु लक्षणैः पुत्रं विद्धि तान्ब्राह्मणानृजृन् ।

[5]

16

K4 ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
 अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज !;

after 3rd:

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
 ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
 गां हिरण्यं धनं धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
 निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
 निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
 तथा सह वसन्नित्यं रतिमभ्यामवाप्तवान् !;

and after 3rd:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, Ko.4 ins. a phalas'ruti:

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
 क्षुत्सर्पवैतालपिशाचजं वा ।

वध्यमानं (for ग्रस्य). B4 Dn D2 T1 सहते वै; G1.2.4.5 सह लोके. — (L. 19) N1.2 V1 Dn D1-4.6.7 T1 विनाशार्थं. G1.2.4.5 व्यवतिष्ठे. — After line 20, B3(om. line 1).5 Dn D1-4 T1 ins.:

तस्माडोक्विनाशाय संतापयत भास्करः ।

ततो देवानुप्रागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) N1 Dn D1-4.6 T1 अघार्षरात्रं; B4 Da D7 अपररात्रं; B5 अपूर्वो रात्रं; G1.2.4.5 अहः प्रारंभः. — (L. 22) G1.2.4.5 उत्पत्स्यति महाबाहुः. — After 23, B1 ins.:

ऊचुरद्विभ्रमनसः सर्वलोकपितामहम् !;

while D4.6 ins.:

ऊचुर्विसयमापन्नाः प्रणताः सर्वतो भृशम् ।

भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मनो

तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥

यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो

गरुत्मनो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।

ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा

तस्याशु सर्पा वशागा भवन्ति ॥

18

After 1. 32. 1, Ko.4 Da1 ins.:

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।

किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।

वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, Ko.4 Da1 ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पद्मगोत्तमाः ।

मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35. 8, K2.4 ins.:

मातृशापो नान्यथायं कर्तुं शक्यो मया सुराः ।

यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, Ko.4 ins.:

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शक्नुयात् ।

विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेव त्रयं त्यजेत् ।

यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः । [5]

वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

— N1.3 Da Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 om. देवा ऊ°. — (L. 24) N1.2 Dn D1.2 T1 अमुवन्तिमेवहाय. G1.2.4.5 अमुवन् किमिदं देव अथ भानुवन्तं मयम्. — (L. 25) V1 Dn D1-3 T1 क्षयोयं प्रतिमाति च. — (L. 28) V1 B1.2.5 पश्यन्. D2.6.7 दृश्यते च हि; G1.4 दृश्यते यदि. N B Da D2 G1.4 राशि. — (L. 30) Dn D1.2 T1 धीमान् (for विद्वान्). — (L. 33) N3 Dn D1.2 T1 स्वस्ति चैवं (for शान्तिरेवं). G1.2.4.5 सतः (for प्रसतिरु). — (L. 34) N3 G1.2.4.5 महाज्ञतः. — (L. 35) N V1 B (except B2) Da Dn D1-4.6.7 T1 हारुणेन. N1.2 V1 Dn D1.2 T1 समावृत्तः; G1.2.4.5 सदा युतः. — (L. 37-38) G1.2.4.5 तदा चास्य (for यथैवास्य), and ब्रह्मन् (for प्रश्नं). — Colophon om. in T1 G1.2.4.5.

22

After 1. 37. 27, Ko. 4 ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रव्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, Ko. 4 ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K 4 ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, Ko. 4 ins.:

तद्धनं तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, Ds ins.:

दशको प्रस्तं मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसुनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B4 ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिभ्यो नृणां भर्तॄणां आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युर्बिद्वौकसाम् । [5]
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, Ko. 4 D4 ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटवद्गगात्राः ।
ध्रुवक्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लौकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि शाल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B4 ins.:

ररुस्वाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिस्वाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation)
of 1. 13. 35-36.

29

D4 (marg. sec. m.) ins. after 1. 50. 1: Ds T2 G6,
after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुपस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतविन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D2 ins.:

नहुपस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K4 ins.:

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसन्नान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्पसन्ने च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः । [5]
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुपुपुस्तदा ।
तेषु सुतेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः । [10]
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोक्षुश्च जनमेजयम् ।
धिमिधके चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि । [15]
ग्रहाहत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्धनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाकरीरिणी ।
 दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
 ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् । [20]
 अष्टादशारब्जिकं च तद्वासः परिधाय च ।
 पाण्डवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
 शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
 इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
 वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् । [25]
 प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
 तामहं वर्णयिष्यामि शृणुध्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29-32, Ds S subst.:

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलामभ्रुते महीम् ।
 प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
 वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयसामुयुः ।
 आस्तिकान्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननसूयकान् ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातान्क्षत्रियाञ्जयमास्थितान् । [5]
 स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
 एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
 ब्राह्मणाच्छ्रवणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
 भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
 श्लोकं वाप्यनुगृहीतं तथार्थं श्लोकमेव वा । [10]
 अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
 इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
 इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
 इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
 ऋषीणां च कथास्तत इह गन्धर्वैरक्षसाम् । [15]
 इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
 तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
 वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
 देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
 उपचारस्तथैवाग्नयो वीर्यमप्रतिमानुपम् । [20]
 इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।

32

Gs. read line 3 after line 6; M, after 11. — (L. 6) Ds T Gs. 4.5 शृद्धांश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) Ds T2 Gs. 4.5 भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and s. Lines 12, 17-18, 22-23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (L. 13) Ds T1 इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T2 Gs. 4.5 इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं वरं देयं (Ms

रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
 वाक्यजातिरेतेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
 यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गतिः । [25]
 ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते ।
 नाप्रीतिरूपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
 पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
 स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
 प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
 कुलस्य वृद्धये राज्ञायुषे विजयाय च । [30]
 शृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
 यश्चेदं श्रावयेत्पिण्डे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
 अक्षय्यमन्नपानं तत्पितृस्तस्योपतिष्ठति ।
 य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
 स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् । [35]
 प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
 महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
 रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
 महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते । [40]
 भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
 निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N (S1 missing; for Ko-4 see footnotes) ins.:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ।
 महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
 त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः । [5]
 तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
 तस्मात्त्रियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
 कृष्णप्रोक्तमिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
 श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
 सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) Gs. 4.5 देशानां (for दर्शनं). Ds T1 Gs. 4.5 कीर्तनं. — (L. 19) Gs. 4.5 पुण्यानां (for दिव्यानां). — (L. 20) Ds Gs. 1-3 'यमप्यतिमा'. — (L. 22) T2 Gs. 4.5 रथाश्वानरैर्द्राणां; Gs. 4.5 रथाश्वानां नरैर्द्राणां. T1 Gs. 4.5 कल्पानां युद्ध. — With lines 24-25, 31-32, 40-41, 42-43 of 1. 56. 27, 29, 31-32. — T1 Gs. M om. lines 28-29. — Lines 36-39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । [10]
 निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
 न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
 यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ।
 शृण्वन्श्चाद्दः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
 नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [15]
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्मेहागिरिः ।
 उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
 इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
 पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च । [20]
 कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K₁ ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
 स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
 य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
 पर्वाण्यष्टादशेमामि व्यासेन कथितानि वै । [5]
 यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, D_{3.4} (suppl. fol., see. m.) T
G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
 क्व कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।
 मत्स्यगन्धा ।
 अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
 सहस्रजनसंपूर्णा नौमेया बाह्यते द्विज ।

33

Ko-1 have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3-11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^a, 26^a (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28-30, 31 (repetition); and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — N₁ om. lines 3-11; N₂ V₁ B Da D_{3.5} om. 3-4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16-18, cf. 1. 56. 27, 15^a. — Dn ins. after line 19: D_{1.3.4}, after 1.

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि बाह्यताम् । [5]
 कलशं भविता भद्रे सहस्राधेन संमितम् ।
 अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नोः ।

वैशंपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं बाहयती जले ।
 वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
 जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिव्यज्ञानेन दष्टं हि दष्टमात्रेण ते वपुः ।
 प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
 बर्हिपद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
 तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता । [15]
 अच्छोदं नाम तद्विष्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
 त्वया न दष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
 संभूता मनसा तेषां पितृन्स्वाभिमज्जन्ती ।
 सा त्वन्यं पितरं वद्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितृन् । [20]
 नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्रं महीश्वरम् ।
 अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्ठितम् ।
 सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
 पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्गृष्टा पपात सा ।
 अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
 त्रसरेणुप्रमाणांस्तान्स्त्रापश्यत्स्वकान्पितृन् । [25]
 सुसुक्ष्मानपरिव्यक्तान्त्रैरङ्गैर्विवाहितान् ।
 त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
 तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
 ततः प्रसादयामास स्वान्पितृन्दीनया गिरा ।
 तामूचुः पितरः कन्यां अष्टैश्वर्या व्यतिक्रमात् । [30]

56. 33: K₁, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T₁ also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, G_{1.2.4.5} repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D₁ G_{1.2.4.5} महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D₁ G_{1.5} चित्रवीर्यं यवीयसं. — (L. 53) T₁ G₁₋₅ विसयाद्दृष्टं.

अष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
 यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
 तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स देवताः ।
 मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
 तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
 पितृहीना तु कन्या त्वं वसोहिं त्वं समागता ।
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
 अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्रङ्गायमुनसंगमे ।
 पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
 यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिंश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
 महाभिषक्सुतस्यैव शतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
 ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विश्रुतम् ।
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
 व्यतिक्रमात्पितृणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । [45]
 अस्यैव राजस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
 अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोजिजा ।
 एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
 अद्रिकेत्यभिख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
 मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जलित्वा गता दिवम् । [50]
 तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
 तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।
 वैशंपायनः ।
 विस्रयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

36

After 1. 57. 68^{ab}, Ds T₂ G (except Gs) ins.:

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
 वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
 श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
 तूर्णीभूतां तदा कन्यां ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
 दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
 स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
 शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
 श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
 धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तौ द्विधा द्विजैः ।
 दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । [10]

36

(L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} ततो (for योगी). — (L. 6) G₈
 चिन्तयामास तेजसी विवाहश्च कृतो भवेत्. — (L. 8) G₈ विदो
 विप्रो ज्ञानादसौ उच्यते. — (L. 20) G_{2.4.5} वक्त्रिणां (for
 व्यक्त्रिणां). — (L. 36) MSS. वसिष्ठं (for 'ष्टः'). — (L. 61)

स्मार्तौ वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
 धर्मं तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
 तत्रेष्टफलभागधर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
 अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
 तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
 ब्राह्मो देवस्तथैवापः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
 विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
 त्रिवर्णैतरजातीनां गान्धर्वाश्चुरराक्षसाः ।
 पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
 सार्वभौ व्यङ्गिनां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
 वृद्धां प्रवाजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
 अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
 न चास्मातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
 पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
 उपाध्यायस्त्रिजैश्चैव कन्यादाने प्रभूतमाः । [25]
 एतैर्दत्तां निषेधेत् नादत्तामाददीत च ।
 इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
 अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
 गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
 क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
 यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदपिः ।
 क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदपिरुद्धारधीः ।
 एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावित्वात्मनः ।
 ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिपस्तदा ।
 तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
 पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामस्मच्छापेन वासवीम् ।
 यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृहीष्व साचिरम् ।

वैशंपायनः ।

पितृणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
 पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशधृत् ।
 एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
 ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
 विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः । [45]
 अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा ।

G₁ स वृत्तोयो; G₈ स प्रयातो; G_{4.5} संवृत्तोसौ (for सप्रतोदो).
 — (L. 63) G_{1.2.4.5} सगुत्तमाम्. — (L. 73) G₈ वधिता;
 G₄ पालिता (for धीमता). — (L. 79) G_{1.4.5} निष्कृतिनो.
 — MSS. wrongly ins. वैशंपायनः after line 84, instead
 of inserting it before the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
 वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
 अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
 भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
 आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाखायां सोमदैवते । [50]
 शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
 विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
 स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च ।
 अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः । [55]
 जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
 तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य वृक्षां मुनिवरं तदा ।
 सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वोपधैरपि ।
 कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
 वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः । [60]
 गन्धानुलिप्तः स्नग्नी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
 अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चितः ।
 स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां स्नग्ज्वलाम् ।
 वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्तां समीक्ष्य च ।
 उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् । [65]
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
 यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
 वैशंपायनः ।
 तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
 श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
 वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् । [70]
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
 पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
 वसुः ।
 सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
 अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।
 पितरः ।
 निराशिपो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः । [75]
 कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
 कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिश्चिविष्टम् ।
 इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
 इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निर्दृष्टाः ।
 दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते । [80]
 दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
 तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाद्गृष्टां विशां पते ।
 सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
 वैशंपायनः ।
 इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
 याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत । [85]

वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।

वसुः ।

पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
 प्रतीच्छ चैनो भद्रं ते पाणिं गृहीत्व पाणिना ।
 वैशंपायनः ।

वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः । [90]
 कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
 प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
 त्रिरात्रिं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
 महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतप्य च ।
 लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
 पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्पिर्गणास्तदा ।
 हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, Ds T (T1 contains only line 1)
 G ins.:

जातमात्रः स वधूचे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
 स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्यौ व्यासः समाहितः ।
 स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्यौ व्यासः समाहितः ।
 ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा । [5]
 अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
 स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम पित्रा तु संस्पृशन्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
 अद्य दाशमुता कन्या न स्पृशेर्मांमनिन्दिते ।
 वैशंपायनः ।
 व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा । [10]
 मनुष्यभावात्सा योषित्वपिता मुनिपादयोः ।
 महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
 मा त्वमेवंविधं कार्ष्णिनैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
 न दूष्यो मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
 धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी । [15]
 बीजक्षेत्रसमायोगे सत्यं जायेत लौकिकम् ।
 जायते च सुतस्तद्द्रष्टुं पुरुषस्त्रीसमागमे ।
 सृष्टीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
 शूद्रयोऽन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः ।
 ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिस्तुतया । [20]
 अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वर्यां जनिताबुभौ ।
 सोमश्रवास्तु सप्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
 स्कन्दः स्कन्नेन शुक्लेन जातः शरवणे पुरा ।
 एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः ।
 लोकवाद्प्रवृत्तिर्हि न मीमांसा बुधैः सदा । [25]

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मेनेता महर्षीणां मनुव्याणां स्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दृष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सजेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृपिः । [30]
तस्मात्स्वमातरं जेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।

वैशंपायनः ।

गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्गमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शान्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्च ववर्तयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाग्राय मूर्धनि ।

वासवी ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मादृष्येः पुत्रं त्यक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्ततः जेहाद्वयासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाग्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, Ds Ts G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः । [5]
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत ।
वेदानधिजगो साङ्गानोकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, Ds Ts G ins.:

ततः सत्यवतीं हृष्टा जगाम त्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्बन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्बन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।
दाशराजः । [5]
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं केन दत्ता सुगन्धता ।
सत्यवती ।
शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।

नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्वं योजनाद्बन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिसुपागमम् ।
एवं लब्धो मया गन्धो न रोषं कर्तुमर्हसि । [10]
वैशंपायनः ।

दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्रं पुण्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except G4. s.

40

After 1. 58. 8^{ab}, Ko. 4 ins.:

प्रनष्टमुद्धतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1. 61. 83, Ks. 4 Ns. 8 V1 B D (except Ds) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धातैराष्ट्रः शताधिकः ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः । [5]
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह । [10]
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापतिः सुपेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ । [15]
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ।
उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्द्वयायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिनूदरः ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रबाहू ।
उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः । [20]
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुबंहासी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
 कवची निपङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्महः ।
 उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः । [25]
 अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः ।
 अनापृष्यः कुण्डमेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
 दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
 कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
 वैद्यपापुत्रो युयुत्सुश्च धातुराद्रः शताधिकः । [30]
 एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ।
 नामधेयानुयुक्त्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
 सर्वे स्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
 सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
 सर्वे पामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते । [35]
 दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
 जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy.
 108 (g. v.).

42

After 1. 61. 86, K₃ N V₁ B D (except D₅) ins.:

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
 नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
 समयः क्रियतामेव न शक्यमतिवर्तिमुम् ।
 सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यत्ययं वचो न च स्थात्यति मे चिरम् । [5]

41

N₂ D₂ s om. line 1; after line 1, B₁ reads (for the first time) line 30 (v. 1. चैव शताधिका for चैका प्र).
 K₃ om. lines 2-31. — (L. 2) V₁ तेषां; D_n D₁ एषां (for चैव). — (L. 9) K₄ B D₃ D₁-8 चित्रोपचित्रश्च.
 — (L. 11) D_n D₁ 8.4 पद्मनाभः (for सुना). — (L. 13) N₂ V₁ B₄ m D_n D₁ 4 दुर्विरोचनः. — (L. 15) D_a बलमर्दनः; D_n D₁ 4 भीमविक्रमः. — (L. 17) N₁ B (except B₅) दृढधन्वा (for 'वर्मा'). N₂ D_n D₁ अनूद्यः; N₃ V₁ अयोदरः. — (L. 19) N₂ s V₁ D_n D₁ 4 क्षेमनू (N₂ s V₁ 'धू')तिष्ठथैव च (for the posterior half). — (L. 20) N₂ दुरासदः; B₄ 'युधः'; D_n D₁ 'धनः'. — (L. 22) K₄ नागदत्तश्च याजिनौ; B₅ D_a 'ग्रगामिनौ; D_n D₁ 4 नागदत्तानुयायिनौ. — (L. 23) D_n D₁ 4 दंडी (for पाशी). — (L. 27) D_a D_n D₁ 3.4 व्यूढोरुः. N₁ D_a कनकस्तथा; D_n D₁ 4 कनकांगदः; D₈ कनकत्तरः. — (L. 28) N₃ V₁ B₁ D_a D_n D₁ 3.4 कुंडजश्चित्रकश्चैव. — L. 29=L. 1. — (L. 34) K₄ समग्रः;

113

[897]

ऐन्द्रिनरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
 सोऽर्जुनेत्यभिदिख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
 तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
 तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः । [10]
 अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
 यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
 नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
 चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
 विमुखाञ्छात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः । [15]
 बालः प्रविश्य तं व्यूहममेघं विचरिष्यति ।
 महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
 सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
 दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
 ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुभी रणे । [20]
 दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेप्यति ।
 एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
 प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
 एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
 प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
 एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After 1. 61. 88, K₄ N V₁ B D (except D₅) ins.:

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्थापरः ।
 नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
 शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

42

V₁ संसक्तः; D_n D₁ 4 संग्रामः (for संसर्ग). K₃ V₁ दिव्याभि-
 ज्ञानशोः; K₄ विद्याविज्ञानः; N₃ 'जनसंमताः. — (L. 36) K₄
 N₂ V₁ D_n D₁ 4 'लां समये राजन्.

(L. 1) D_n D₁ 3.4 इदं (for वचः). — (L. 2) K₂ 4
 N₁ 2 V₁ B₅ m D_a D_n D₁ 3.4 मम प्राणैर्गरीयसं. — (L. 5)
 B मे (as in text); the rest वै. — (L. 9) K₃ B D_n 2
 D₂ ततः (for तत्र). K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₅ m वत्स्यते (for
 स्थास्यति). — (L. 11) K₃ तत्राकृतं; K₄ D₂ यत्राश्वयः; N₁ V₁
 B₅ यत्र शक्ताः (for यत्रांशा वः). N₂ V₁ B₄ 5 D_n D₁ 3.4
 वीरनिपूदनं (for दानवः). — (L. 13) K₄ ये सुराः; B₅ वै सुः;
 D_n D₁ वः सुः. — (L. 14) K₂ 4 N₁ 2 B₃ D_a D₁ 2 वा (or
 धा)रयि. — (L. 19) K₂ 4 N₂ V₁ D_n D₁ 3.4 बहुशो रणे.
 — (L. 21) K₄ N₁ 2 V₁ D_n D₁ 3.4 transp. वीरं
 and पुत्रं.

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
 पितुः स्वस्त्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
 अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वे तदा ।
 अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
 अददकुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
 सा नियुक्ता पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरद्भोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । [10]
 निगूढलिश्रयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयत् ।
 तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचक्षे यथाविधि ।
 उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
 यं यं देवं त्वेमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । [15]
 तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
 एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
 कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
 प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । [20]
 सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
 दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
 निगूह्यन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
 तमुत्पष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशः । [25]
 राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
 चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
 दम्पती वसुपेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
 स वर्धमानो बलवान्सर्वाङ्गैर्भूतमोऽभवत् ।
 आ पृष्ठतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः । [30]
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यवराक्रमः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थं भूतभावनः ।
 ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
 उद्धृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् । [35]
 शक्तिं शक्रोऽदत्तस्यै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
 देवापुरमनुव्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 यस्मिन्क्षेप्यसि दुर्धर्षं स एको न भविष्यति ।

43

(L. 1) K₄ N_{1.2} V₁ B_{2.3} द्युतकर्मा; D_{1.2.4} द्युतसोमः (for सुतसोमः). — (L. 16) K₄ N₂ B D_{2.3} प्रसादात्तस्य तस्यैव; D₂ प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K₄ N₂ B D_{2.3} पुत्रं त्वं (D₂ पुत्रान्दि) जनयिष्यसि. — (L. 22) N_{1.2} V₁ D₁ D_{1.4} भूषितं (for 'भूषणम्'). — (L. 23) V₁ B₂ D₁ D_{1.4} निगूह्यमाना. — (L. 30) V₁ D₁ D_{1.4} वेदाङ्गाणि च सर्वाणि; D₂ D₂

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुपेणेति विश्रुतम् ।
 ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]
 This passage (from line 3 onwards) is an
 anticipation of adhy. 104 (q. v.).

44

After 1. 67. 14^{ab}, D₂ ins.:

त्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
 न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
 चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिति ।
 कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
 निगूढगुल्फा रक्तौघी सुरक्तनखपद्धतिः । [5]
 ईषच्च गद्रदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
 यौ तौ जातौ सुसंक्षिप्तौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
 अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
 इदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवैरुपसेवितम् ।
 सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
 वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
 अर्हसे हर्ष्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
 स्वास्तीर्णतत्पमुदितान्कातैस्वरविभूषितान् ।
 इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
 सुमूर्धं मदनाक्षिप्तं ब्राह्मि मां शुभचारिणम् । [15]
 न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
 अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
 पतन्ति स्म शरीरं मे पादभूरुशिरांसि च ।
 पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
 कामाक्षिना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् । [20]
 हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये नैपज्यमीदृशम् ।
 प्रेम्णा संभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिः कथामपि ।
 विनान्यौपधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाभागं सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
 ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

45

With lines 2-3, 11-12, and 18-19, of 1. 67. 30-31.

प्राक्षालयच्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्नोदक्षिभ्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सवीडा तमुपि नाभ्यभाषत ।
तस्मात्स्वधर्मोत्सल्लिता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययन्त्रिता ।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

[5]

कण्वः ।

सवीडैव च दीर्घाणुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय ।

[10]

वैशंपायनः ।

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःपन्तं जग्मुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सवीडा श्रीमती तदा ।
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिसिता ।

[15]

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःपन्त इल्लिलात्मजः ।
मया पतिवृत्तो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि ।
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

[20]

The above passage is ins. in all S MSS. after l. 67. 23. The reservation in the footnotes to l. 67. 23-24 that T₂ G₄-s ins. it after 24 is unnecessary and should be deleted.

46

After l. 68. 9, D₄ (suppl. fol.; sec. m.) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिसिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्यायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव ।
पूतेनैव च वृत्तेन पुण्याल्लोकानवाप्य च ।
तस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्मान्मद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति भवा ते गतं कालं शुचिसिते ।

[5]

46

(L. 18) T₁ G₁ M नाम (for इति). T₁ G₁ ते पिता (for विश्रुतः). — (L. 23) T₁ G_{1.2} M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व).

गत्वाराधय राजानं दुःपन्तं हितकाम्यया ।
दौःपन्ति यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरुणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तृणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः ।

[10]

[15]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्निपात्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःपन्त इति विश्रुतः ।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा ।
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।

[20]

वैशंपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् ।
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः ।
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।

[25]

[30]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता ।
निशाम्य रुदतीमातां दौःपन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।

[35]

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तरस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ।
मया निवारितो नित्यं न करोपि वचो मम ।
निःसृतान्कुञ्जरास्त्रित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वनं च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

[40]

— (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आतां). — T₂ Ms om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

रुपितो भगवांस्त्रात तस्मादावां विवासितौ । [45]
अहं न गच्छे दुःपन्तं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भवितात्मनः ।
वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपती कण्वश्चातुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानुशंसाद्धितं वचः । [50]
कण्वः ।

शकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्द्रित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थं च भामिनि ।
पतिप्रसादापुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् । [55]
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिसिते ।
वैशंपायनः ।

शकुन्तलां तथोक्त्वा वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिख्य महात्मनः ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वारिभिरुक्त्वा पृथग्विधम् । [60]
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्रस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

47

After 1. 68. 11, D₁ (suppl. fol.; sec. m.) S (except G₂) ins.:

वैशंपायनः ।

धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपात्प्राप्य चातुशां सुसुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।

47

(L. 5 and 11) T₁ G₁ M अद्रे (for मातः), and काश्यपः (for तद्भवान्). — (L. 20) T₁ G₁ M₃ अश्रमेण.

48

G₂ om. lines 1-14. — (L. 5) M समागताः. — (L. 8) T₁ M₃ "धीचक्रयंनैश्च; M₃-s "धीयंत्रचक्रैश्च. — (L. 15) T₁ M₃ (inf. lin.) सर्वतः पुष्करिण्यश्च; M₃ सर्वतः पश्चिनीभिश्च; M₃-s वृतां पुष्करिणी. M (except M₃) उद्यानैरुपशोभितां. — (L. 18) T₁ क्रतुयज्ञैश्च; M₃ क्रतुयज्ञैश्च; M₃-s ब्राह्मणैश्चैव. — (L. 19) M₃-s अकार्यवर्जितैश्चैव (M₃ "वर्जकैर्नित्यं). — (L. 20) M (except M₃) पूर्णा (for सर्वैः). — (L. 21) M इन्द्रस्यैवामरावती (for the posterior half). — (L. 25) M "कारशोभितः. — (L. 26) M (except M₃) वैश्यैः (for

किं विरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् । [5]
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःपन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् । [10]
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरश्रूण्यवर्तयत् ।
अवभक्षान्वायुभक्षश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् । [15]
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्बल्कलाजिनसंबृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् । [20]
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहितः पुरा ।
अनृपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे । [25]
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विप्रा अध्वनो गमने श्रमः ।

48

After 1. 68. 13, D₁ (suppl. fol.; sec. m.) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

the first चापि). — (L. 28) T₁ G_{1,2} सदाभ्येल; M तथाभ्येल. — (L. 29) T₁ महायज्ञाः; M₃ महर्षिभिः; M₃ (inf. lin.)-s मनीषिभिः. — (L. 30) M महर्षयः (for त्वलक्षयन्). — After line 30, M (except M₃) ins.:

शकुन्तलामिदं प्रीता हर्षयन्तोऽनुवन्वचः ।

— (L. 32) M (except M₃) अद्य (for एते). — (L. 36) M (except M₃) प्रेक्षकाः प्रशशंसिरे (for the posterior half). — (L. 46) M (except M₃) ये स्वनैः प्रप. — (L. 53) M (except M₃) कृतां (for दीनान्). — (L. 60) M (except M₃) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्भिरिति शासनं. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 86; T₂ 36; G_{1,2} M 37. — D₁ T₁ G_{1,2} M (except M₃) om. line 68. — (L. 68) T₁ G_{1,2} M₃ लक्ष्यते (for दृश्यते).

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
 शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समापयुः । [5]
 तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यायै विलिप्तिताम् ।
 परिघाटालकैर्मुखैरुपतल्पशतैरपि ।
 शतघ्नीशतयत्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
 हर्म्यप्रासादसंवाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
 मण्डपैः ससभै रम्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
 कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
 द्वारतोरणनिर्घृहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
 उद्यानान्नवगोपेतां महतीं सालमेखलाम् । [15]
 सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् ।
 वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थानित्योत्सवसमाहितैः ।
 धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नयुजितैः ।
 ऋतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरैः सदा ।
 वज्रिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
 अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकाजिगीषुभिः । [20]
 एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
 तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
 इन्द्रसन्नप्रतीकाशं संपूर्णं विचसंचयैः ।
 तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
 तस्यां सभायां राजपिः सर्वालंकारभूषितः । [25]
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
 संस्तूयमानो राजेन्द्रः सुतमागधवन्दिभिः ।
 कार्याधिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
 सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
 शकुन्तलां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् । [30]
 ऋषयः ।
 शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
 कार्यसिद्धिं वदन्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यति ।
 अस्मिस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।
 वैशंपायनः ।
 वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोपनिनादितम् ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुक्ते महर्षयः । [35]
 प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशंसुंश्च प्रेक्षकाः ।
 वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्तेव पौरवः ।
 इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
 ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
 द्रष्टुकामा नृपसुतं समपचन्त भारत । [40]
 नागराः ।
 देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
 जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।
 वैशंपायनः ।
 इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षानिदमब्रुवन् ।

अभिवादयन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
 अद्य नः सफलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
 एवं ये स प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
 इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
 हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
 ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदक्षवः ।
 कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रुं नेच्छन्ति तापसान् । [50]
 पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
 विना संस्थां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
 क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्बल्कलाजिनवाससः ।
 त्वगस्थिभूताग्निमांसान्धमनी संततानपि ।
 पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजान्दीर्घदन्तान्निरुदरान् । [55]
 विशीर्षकान्ध्वहस्तान्दृष्ट्वा हासन्ति नागराः ।
 एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
 अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
 उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना ।
 पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् । [60]
 किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्द्वृतम् ।
 त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
 तस्माद्गमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
 एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजगमुर्ग्रथगतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना । [65]
 मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
 तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
 गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
 पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
 अदृष्टपूर्वाल्पदयन्त्रै राजमार्गेण पौरवः । [70]
 हर्म्यप्रासादचैल्यांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
 कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
 सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
 गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
 मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् । [75]
 स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं तसजाम्बूनदप्रभाम् ।
 करान्तमितमभ्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
 जघनं सुविशालं वै ऊरू करिकरोपमा ।
 रक्ततुङ्गलौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । [80]
 एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
 इति स सर्वेऽमन्यन्त दुःपन्तनगरे जनाः ।
 पुनः पुनरवोचस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
 सिंहरेक्षणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 सिंहोरस्कः सिंहयलः सिंहविक्रान्तगाम्भयम् । [85]

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्ताख्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृतः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सजेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूर्णान्भूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वारं समासाद्य विद्वलन्ती नृपात्मजा । [95]
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राजब्राजसमक्षतः ।
अष्टुणा किं नु वक्ष्यामि दुःपन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Dai ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याद्यु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ । [5]
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः । [10]
देवतातिथिमृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुंभिः शक्यते कर्तुमृते भार्या कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्यासंग्रहेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते । [15]

50

After 1. 68. 57^{ab}, Dai ins.:

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाजयति श्रुतिरेषा सनातनी ।

51

(L. 1) G₄ धर्मवत्सलाः; M (except M₅) धर्मतत्पराः.
— (L. 2) T₁ G_{1.4} M (except M₅) स्त्रैर (for तैर). — T₂
G₈₋₉ M₅₋₈ om. line 6. — (L. 9) M (except M₅)
दयया (for राजन्ये). T₁ G_{1.8} M (except M₅) परमर्षिणा

नास्ति पुत्रसमः जेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्यादासि शकुन्तला ।
ततोऽदृष्टयिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः । [5]
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्ननुकोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप । [10]
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारौ विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
चाग्निस्त्वं सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुदः ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् । [15]
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादिस्त्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नाहंसि संश्रुत्य तथेति वितथं वचः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् । [20]
त्वन्नाथां लोकनाथस्त्वं नाहंसि त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D₄ (suppl. fol., sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य याति चाङ्गानि संनिहृत्य यथाकमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशस्त्रिजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

(for वर). — (L. 12) T₁ G₄₋₉ M₅ तदा (for वने).
— (L. 15) M (except M₅) अदोचः (for अकार्षीः). S
(except G_{2.8} M₅) वाचः (for वासं). T₁ G₈ M (except
M₅) मिथिताः; T₂ G₄ निश्चिताः; G₁ संमिताः. — (L. 21)
T₁ G₁₋₄ अनापदि; M₅ अपोहितुं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्मराः ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
 मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
 मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता । [10]
 यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य शृशविस्मिता ।
 आग्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचरा सा ।
 यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
 पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
 असंस्पृशन्तं वसुधां ययातिं नाहुपं तदा । [15]
 द्विविष्टं प्रासमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा ।
 तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।
 वसुमनाः ।
 भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
 क्रोऽयं देवोपमो राजा यामिवन्दस्मि मे वद ।
 माधवी ।
 शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुपोऽयं पिता मम ।
 ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
 पुरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
 केन वा कारणेनैवमिह प्राप्नो महायशाः ।
 वैशंपायनः ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाङ्गष्टेति चाब्रवीत् ।
 सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
 माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् । [25]
 माधवी ।
 तपसा निर्जिताल्लोकान्प्रतिगृहीष्व मामकान् ।
 पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
 स्वार्थमेव वदन्तीह ऋपयो धर्मापाठकाः ।
 तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।
 ययातिः ।
 यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव । [30]
 दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
 तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पेटुके ।
 त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
 त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
 भोक्तारः परिवेष्टारः श्रावितारः पवित्रकाः । [35]
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
 स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ।
 तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।

52

(L. 5) T₂ G₄-s वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपाः.
 — (L. 23) G₈ subst. for the posterior half:
 मानाङ्गष्टो नृपोत्तमः ।
 अयमित्यनुवन्पुत्रा माधवीं मातरं तदा ।
 — (L. 24) G₈ पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T₂ G₄-s

रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
 लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् । [40]
 स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 सर्वे ह्यवभृथज्ञातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24^{ab}, D₂ (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
 पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
 अन्वितः परिपूर्णैः सर्वैर्नृपतिलक्षणेः ।
 अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषितः ।
 वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् । [5]
 वेदानागमयत्कृत्स्नात्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
 ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 तपयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
 रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्गामैरश्वैर्धनैरपि ।
 वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च । [10]
 ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
 वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
 तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
 वीतशोकभयाबाधाः सुखस्त्रमप्रबोधनाः ।
 श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः । [15]
 शान्तनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
 नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
 ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
 ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
 एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
 शान्तनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
 असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
 स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
 स हस्तिनाश्रि धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
 तेजसा सूर्यकवपोऽभूद्वायुना च समो बले । [25]
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
 बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
 स वनेषु च रम्येषु शैलप्रसन्नवनेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1-17 (q. v.).

वेदपारगाः (for धर्मपा). — After line 32, T₂ G₈-s ins.:
 भविष्यति न संदेहः पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T G_{1.2.8} सत्तमः; M₈ विश्रुतः (for संमतः).
 — (L. 7) M चात्त (for भूति).

After 1. 94. 64, 8 (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सुतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सुतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः ।
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।

सुतः ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्भर्तुः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

The passage is followed by 1. 94. 67 (g. v.).

After 1. 96. 53*, K₄ (suppl. fol.) D₄ (suppl. fol.
sec. m.) 8 ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।

अम्बामन्यस्य कीर्त्यन्तीमब्रवीच्छारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्यैः ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।

परतन्त्रोपभोगे मामार्य नायोकुमहंसि ।

भीष्मः ।

प्रतिष्ठितः शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वयः । [5]

अकामवृत्तो धर्मोत्तमसाधु मन्ये मतं तव ।

इत्युक्तवाग्वां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।

विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।

नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोकुं आतरं प्रियम् ।

अन्यभावगतां चापि को नारीं वासयेद्ब्रूहे । [10]

अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।

अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।

न संबन्धस्तदावाभ्यां भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति । [15]

अथाम्बा साल्वमागम्य साध्वीन्मनसा वृता ।

पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।

देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।

प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।

तथैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् । [20]

निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।

अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टां तेन चालयात् ।

न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।

इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।

अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हता । [25]

क्षत्रधर्ममवेक्ष्य त्वं भर्ता मम धर्मतः ।

यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।

राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्बुधम् ।

अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।

तस्माद्ब्रूहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया । [30]

ऊर्ध्वरेता ब्रूहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।

भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।

एवमन्वगमद्भीष्मं पद समाः पुष्करेक्षणा ।

ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।

तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः । [35]

अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।

अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेस्त्वगृहे न हि ।

नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम आत्रे यवीयसे ।

विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।

भूयः साल्वं समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति । [40]

नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।

ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।

अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।

गमनागमनेनैवमनैपीतपद समा नृप ।

अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वं विशालजघनेक्षणा ।

श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।

सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।

पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे । [50]

संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।

पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठकम्पन्त ततः सुराः ।

(L. 5) G₈ रथमार्गतः; G_{1,8} सरयुर्गतः; G₈ रथयुग्यतः.

— (L. 6) T₂ G₄₋₆ अपि (for अभि-). — (L. 8) T₁ G₁₋₃
M दाशकन्यां. G_{1,8} M₈ तव (for तत्र).

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
 विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहद्विमान् ।
 अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः । [55]
 मानयन्नाजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभं स्रजम् ।
 पुषा पुष्करिणीं दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
 अग्रे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
 पुतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
 सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon.

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां सालवो नाभिनन्दति बालिशः ।
 साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
 अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
 इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
 अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं वातयिष्यति । [65]
 वैशंपायनः ।

तस्याश्चङ्क्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
 नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाग्रयात् ।
 अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
 सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
 सा समाद्धारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
 पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।
 अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च हृदे ।
 यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्भ्य चेश्वर ।
 तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
 उभौ च लोको कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हतौ । [75]
 क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं कश्चित् ।
 किं नु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
 समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
 इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
 स्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]

प्रसीद यज्ञसेनेह गतिमं भव सोमक ।

यज्ञसेनः ।

जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
 यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
 अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे । [85]
 तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः ।
 न हि शांतनवस्याहं महास्वस्य प्रहारिणः ।
 ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
 सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
 न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।
 वैशंपायनः ।

इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपादवत् । [90]
 व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
 तामन्वगच्छद्गुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
 खजं गुहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसज्य ।
 अम्बा ।

एवमेव त्वया कार्यमिति स्म प्रतिकाङ्क्षते ।
 न तु तस्यान्यथा भावो देवमेतद्मातुषम् । [95]
 यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
 स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।
 वैशंपायनः ।

तां स्रजं दुपदो राजा कंचिकाळं ररक्ष सः ।
 ततो विलम्बमास्थाय तूष्णीमेतामुपैक्षत ।
 तां शिखण्डिन्यवघातुं बाला पितुरवज्ञया । [100]
 तां पिता स्वयजच्छीघ्रं व्रत्तो भीष्मस्य किल्विवात् ।
 इपीकं ब्राह्मणं भीता साम्बगच्छत्तपस्विनम् ।
 गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं रुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
 उपचाराभितुष्टस्त्रासवती दृष्टिसत्तमः ।
 गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
 तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुहं प्रियदर्शनम् ।
 आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
 अहमप्यत्र साचिव्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
 तं तदाचर मद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K₁ was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the foot-
 notes to l. 96. 53. — (L. 1) M अंतां (for एतां).
 — (L. 3) K₁ D₁ M₁ पापस्य फलम्; M₂ अत्यल्प; M₃-s
 असार (for प्रत्यक्ष). — (L. 5) D₁ M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वशः.
 — (L. 16) K₁ D₁ M प्रतिपूज्य तम् (for मनसा वृत्ता).
 — (L. 18) T₁ G₁ 2. 3 M₃ पुरुषर्षभ (for भरत). — After
 line 25, G₁ ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृत्ता ।

114

— K₁ T₁ M (except M₃) om. lines 27-30; T₂ om.
 27-31; G₁ om. 27-33. — (L. 31) M (except M₃)
 पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K₁ T₁ M₃
 om. lines 34-44; T₂ om. 34-48. K₁ D₁ T₁ M (except
 M₃) om. lines 46-48. — (L. 57) K₁ D₁ G₁ 2. 3 M₃
 समुपासिता. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 97; T₂ 47;
 G M 48. D₁ G₂ 4 M₃-s om. line 78. — (L. 88)
 K₁ T₁ M₃ अभिप्रेत; T₁ G₃ अभिमवेत्; G₁ 2 अभिदहेत् (for
 भीष्मो दहेत्). — After line 88, G₁ 4. 5 M₃ ins.:

न प्रलप्यंस्ते सर्वे किमिलेव न वेद्यहम् ।

[905]

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत । [110]
 तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
 तयोरेकः समीक्ष्यैतां स्त्रीबुभुषुस्वाच ह ।
 इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
 नियमं चकतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव ताबुभौ ।
 ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
 स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
 लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्मेहायशाः ।
 ततो बुहुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
 तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
 स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेश्वासः कृताञ्जलिः ।
 उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
 अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयामिसंनिधौ । [125]

 This passage (55), which is followed by a repetition (with v. l.) of l. 96. 53^{ab}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of l. 96. 53^{ab}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

8 ins. after l. 98. 17: Dn, after 1038*: D₄ (suppl. fol. sec. m.), after line 1 of 1038*:

पुत्रलाभाच्च सा पत्नी न तुतोप पतिं तदा ।
 प्रद्विपन्ती पतिर्भार्या किं मां द्वेष्टीति चाब्रवीत् ।

पत्नी ।

पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
 अहं त्वां भरणं कृत्वा जाल्यन्धं समुता सदा ।
 नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः । [5]

— Gs (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K₄ T₁ G M₈ अजानती (for अवज्ञया), and परिचरेविमुं. — (L. 114) K₄ D₄ M स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च ताबुभौ. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 98; T₂ 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn 'लामा च. — (L. 2) Dn G₄ मां द्वेष्टीति.

[906]

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
 प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेष्टीं समुतां तदा ।
 नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःस्वकारकम् ।
 यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
 एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
 मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ।
 अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः । [15]
 अपत्नीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् ।
 यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
 अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
 गङ्गामानीयतामेप पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

 It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of l. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, JRAS. 1897. 723f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of l. 99. 3, S (which om. उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
 माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— (L. 3) Dn T₁ M भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पतिः स्थितः.
 — (L. 4) Dn D₄ T₁ G₈ समुतं. — (L. 9) Dn D₄ M₈-s दुःस्वकारणम्. — (L. 10) Dn T₁ G₈ transp. यथा and पुरा. — (L. 12) G (except G₁.s) पत्न्या (for नार्या).
 — (L. 13) T₂ G (except G₈.s) तस्मिन्ना परं. — (L. 17) Dn T₁ M (except M₈) 'वादाश्च. Dn D₄ G₈ M₈-s नित्यं तासां (for नित्यकालं). — (L. 18) Dn M₈ इति (for तस्य).
 — (L. 19) Dn D₄ गंगायां नीय°.

सत्यवती ।

औचध्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
 पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
 त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
 यथा च ते पितुर्वीक्यं मम कार्यं तवानव ।
 मम पुत्रस्तव आता यवीयान्मुप्रियश्च ते ।
 बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
 इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे । [10]
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ।
 धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
 आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।
 भीष्मः ।

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
 त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
 जानीषे यत्तदा वृत्तं शुलकहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
 तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव प्रवीमि ते ।
 तन्न जातवन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाभ्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् । [20]
 उद्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
 त्यजेच्च धोपमाकाशः सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
 प्रभां समुत्सृजेदकं धूमकेतुरथोपगताम् ।
 वृत्रहा विक्रमं जह्यादस्रं जह्याच्च धर्मेराट् ।
 अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा । [25]
 उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।
 सत्यवती ।
 जानामि त्वयि धर्मज्ञं सत्यं सत्यवतां वर ।

57

(L. 1) T G4-6 वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T1 तदा कुरु; G1.2.6 तथानव (for तवा). — (L. 14) T2 G4.5 मयि वर्तते (for परमा मयि). — (L. 17) T2 G3-5 कुर्या (for कार्य). — (L. 27) T2 G4-5 सत्यं सत्यपराक्रम; G3 धर्मं सत्यं परंतप. — (L. 33) T2 G4.5 सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K2 N1.2 V1 B D (except D5) 'सितापांनि. — (L. 3) K0 महर्षिः; N2 V1 B1.5 D (except D2) ब्राह्मणः (for ब्रह्मविद्). — (L. 4) K0.4 N2.3 V1 B D तद् (for यद्). — (L. 5) K0.4 N2 V1 B D एतस्मिन् (for तदस्मिन्). N2 V1 Dn D1 अहं (for अभि). — (L. 6) S1 K1 स्वा (K1 स्व) पराधे; K0.2.4 D2 सापराधा; N V1 B5 Dn2 D1 स्वाप. Several MSS. नित्यशः. K2 D5 सापराधा अपि

इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यानरिंदम ।
 यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
 सुहृदश्च सुहृदाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]
 भीष्मः ।

त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
 सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
 स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
 पुरुषांश्चापि मायाभिर्वह्नीभिरुपगृह्णते ।
 सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
 यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।
 वैशंपायनः ।

Lines 7-30 above are a repetition (with v.l.) of 1. 97. 8-10, 13-18, 20 and 22.

58

After 1. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
 अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 कुन्त्युवाच ।
 कश्चिन्मे ब्रह्मविष्वादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
 यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
 तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये । [5]
 योषितो हि सदा रक्षयाः स्वपराद्धापि नित्यदा ।
 सूर्ये उवाच ।
 वेदाहं सर्वमेवेतद्यदुर्वासा ददौ तव ।
 संत्यज्योमे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
 अमोघं दर्शनं मय्यमाहृतश्चास्मि ते शुभे ।

प्रमो.— (L. 7) B D2.4 transp. यद् and दुर्वासा. K0.4 N2 V1 D (except D5) वरं ददौ (for ददौ तव). — (L. 8) N1 संजेय शांतमावेन; V1 Da1 Dn D1 संत्यज्य अयमेवेह; N2 लज्यतां अयमेवेह; D2 सत्यं तेमिद्विदं भद्रे. N3 V1 D (except D2.4.5) मम (for मया). — (L. 10) N1.3 प्रसज्याह्वानि; N2 V1 B5 D (except D2.4.5) 'हानेपि. N1.3 दोषोपि स्वाद- निच्छतः; N2 V1 D (except D2.4.5) दोषः स्वात्मान संशयः. — (L. 11) K0.2.4 N2.3 V1 B D om. सा. K0.1.4 N2.3 V1 B D सात्वपूर्व (for सान्त्वं कूरं). — (L. 12) K2 भास्कर; V1 Dn D1.5 भारत (for पाथिव). — (L. 13) K0.4 N V1 B (except B5) D (except D5) यशस्विनी (for तप). — After line 15, D1 marg. sec. m. reads passage No. 59 given below. — (L. 15) K0.4 V1 D (except D2.4) स (for तु). K2.3 N1.3 V1 B5 D (except D2.4) 'राज' (for 'भोज').

वृथाह्वानाद्दि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं कूरं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्द्वारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
बन्धुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमवधीर्नरतर्पभ ।
मत्प्रसादाच्च ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । [15]
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins. after 1. 104. 9: D₄ (marg. sec. m.), after line 15 of passage No. 58 above:

साधवीर्द्धगावन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः ।
सूर्यः ।

आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते ।
पुत्रस्ते निर्मितः सुभु शृणु याद्वक्शुभानने ।
आदित्ये कुण्डले विश्रक्तवचं चैव मामकम् । [5]
शस्त्रास्त्राणाममेघं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किञ्चिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह । [10]
कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे ।

सूर्यः ।

यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।
यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति ।
मन्त्रदानेन यस्य त्वमवल्लेपेन दर्पिता ।
कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । [15]

कुन्ती ।

प्रसीद भगवन्मममवल्लेपो हि नास्ति मे ।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।

सूर्यः ।

व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे ।
मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि ।

59

(L. 9) D₄ T₂ G₂. 4. 5 दास्यलेव हि विप्रे. — (L. 18) T₁ G₁ M₂. 5 प्रसविष्यसे; G₂ प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D₄ G₂ M₂-8 प्रियं मे (M₂-8 प्रियम्)स्त्विति ब्राह्मणः.
— (L. 12) D₄ G₂. 6 M₂ शशुविवातिनी; D₅ शस्त्राभिधातिनी.

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूस्त्वा । [20]
संगता च ततः सुभूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, D₄ (marg. sec. m.). 5 S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वमान्ते कर्णमवधीत् ।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्चयोऽस्यापहतुं ते कवचं कुण्डले तथा । [5]
अतस्त्वं बोधयाम्येप स्मर्तासि वचनं मम ।

कर्णः ।

शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चारम्यवबोधितः ।
विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेवं जानन्वै न शक्नोम्यवमन्त्रणे । [10]

सूर्यः ।

यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति ।
शाकं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा द्विजः स्वमे तत्रैवान्तरधीयत ।
कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वमं चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1. 105. 4-7, K₄ N B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः ।
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना । [5]
स्तूयमानः स चाशीर्षिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्या कुन्ती स्वभवने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः ।
विवाहस्यापरस्यार्थं चकार मतिमान्मतिम् ।

61

D₅ om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) D_n D₁. 5 कन्यार्थिनं (for वरा). — (L. 30) N₂ D_n D₁ जनाधिपः (for महा). — (L. 41) K₄ B₂. 5 D_n D₂. 4 पुरी (for पुरं). K₄ N₂ B₂. 4. 6 D_{a2} D₂. 4 प्रहृष्टो. — (L. 49) K₄ N₂ B₂ D_{n1}. 2

सोऽमात्यैः स्थविरेः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]
 बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
 तस्मागतमभिश्चुत्य भीष्मं बाह्यैकपुंगवः ।
 प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
 दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
 मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थात्तम् । [15]
 तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरुद्वहः ।
 आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
 श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
 तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
 युक्तरूपो हि संवन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]
 एतत्संचिन्त्य मद्रेशः गृहाणास्मान्यथाविधि ।
 तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
 न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
 पूर्वैः प्रवर्तितं किञ्चित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
 साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तमुत्सहे । [25]
 व्यक्तं तद्वतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
 न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
 कुलधर्मैः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
 तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहृत् ।
 तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः । [30]
 धर्म एव परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
 नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
 विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
 इत्युक्तवा स महातेजाः शतकुम्भं कृताकृतम् ।
 रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः । [35]
 गजानश्वाश्चर्याश्चैव वासांस्त्याभरणानि च ।
 मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
 तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
 ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
 स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । [40]
 आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाङ्ख्यम् ।
 तत इष्टेऽहनि प्राप्ते सुहृते साधुसंमते ।
 जग्राह विधिवत्पाणि माध्याः पाण्डुर्नराधिपः ।
 ततो विवाहे निवृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
 स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् । [45]
 स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
 कुन्त्या माध्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।

ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशानि शाः ।
 जिगीषया महीं पाण्डुनिश्चक्राम पुरात्प्रभो । [50]
 स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च ।
 धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
 आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
 मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीभिश्चाभिनन्दितः ।
 गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
 स राजा देवराजाम्भो विजिगीषुर्वसुंधराम् । [55]
 हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रून्नेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in G₃ after l. 107. 24, is not an insertion peculiar to G₂, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except Ś₁ Ko-3 (V₁ missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
 ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
 वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
 गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
 उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा । [5]
 कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातां ब्रवीषि मे ।
 यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
 न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
 कथं तु संभवस्तस्या दुःशालया वदस्व मे ।
 यथाहमिह विप्रये परं मेऽत्र कुतूहलम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
 तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
 शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D₁. 2 निर(०० रा)कामत्. — (L. 53) B₅ D (except D₂. 4) cm. च. — After line 53, N₁ ins. (with v. l.) l. 105. 6. — (L. 55) D_n D₁ देवगर्भाम्भो. — (L. 56) D_n D₁. 2 'पुष्टबलः.

63
 (L. 2) S ऋषेर्मेतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T₂ G₅. 6 M₃. 5 अत्र (for प्र-). — (L. 3) K₄ B₃ T₂ G वैश्या. S पतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S cm. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
 घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
 एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
 दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
 मनसा चिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
 भविष्यति न संदेहो न प्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
 ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । [20]
 एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
 ततो दौहित्रजालोकादबालोऽसौ पतिर्मम ।
 अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
 यदि नाम ममापि स्यादुहितैका शताधिका ।
 कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता । [25]
 यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
 गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
 विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृपिसत्तमः ।
 गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् । [30]
 व्यास उवाच ।
 पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहता ।
 देवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
 एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

S जन्मापि घृत[? read घृत]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6-8. — (L. 6) $\tilde{N}1.2$ B₁ त्वं प्र; $\tilde{N}8$ Da₂ Dn D₁ त्वं तु (for जाता). — (L. 9) S हि (for तु), and प्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. $\tilde{N}2$ D (except D_{2.4.5}) यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महासुनिः (for 'तपाः'). — (L. 13) T G सिंचनै; M संसिंचन (for आसिच्य). T G अथारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्पयते भागः. T G तं तु धात्र्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B₁ D_{1.2.5} M कुंभेषु; T₂ G_{2.4.5} चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) $\tilde{N}1.8$ सुमहाव्रता; S सुमहायशाः. — After line 16, S ins.:

नाम्रवीच ऋषिं किंचिद्भौरवाच यशस्विनी ।
 — (L. 17) Om. in S. $\tilde{N}1$ B₁ Dn दुहितुः स्नेहः. — After line 17, B₁ ins.:

महर्षिम्रवीचि किंचिद्भौरवात्सा तपस्विनी ।
 — (L. 19) S न चर्षिर्भापतेन्यथा (M 'ते सृषा'). — (L. 20) T G M₁ वै (for इयं). M_{2.5-8} भवेन्मम परा दुष्टिः. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S 'ब्रजाल्लो-
 कानवातः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D₁ ins.:

अष्टवं कृतमेवैतदुहिता सह संगताः ।
 — (L. 23) S अधिकं, and जामातृभिः. — After line 23,

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाद्य महातपाः ।
 तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
 एतत्ते कथितं राजन् दुःशलाजन्म भारत ।
 ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After l. 113. 10, D₁ (marg. sec. m.). & S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
 ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
 शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
 उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
 तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह । [5]
 अभ्यागच्छद्भिजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
 तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शास्त्रतः ।
 स्वागतेन च पाद्येन सृष्टुवाक्यैश्च भारत ।
 शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
 क्षुत्पिपासाभ्रमैरातः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
 विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्भिजस्तदा ।
 उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

D₁ S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवायुयाम् ।
 — (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहिता सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तर्ह) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेति (G_{1.5} M₁₋₈ 'केसिन्' तथा. — (L. 29) K₄ $\tilde{N}8$ B₁ व्यभज्यत; $\tilde{N}1.2$ Da Dn D₁ व्यभजत्त; D_{1.5} व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्तहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुण्डेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवचापरं खण्डं वामहस्ते तदा किल ।
 — (L. 31) T₁ कुंभं; T₂ G क्षेव; M क्षेतत् (for त्वेतत्). S वायुदीरिता. — (L. 32) K₄ Da Dn D_{1.5} दौहित्रयोगाय भाग; B₁ दौहित्रयोगाद्भागोयं. $\tilde{N}2$ D₁ परिशिष्टः; S एको दृष्टः. — (L. 33) Several MSS. सुभगा. — (L. 34) S अन्यद्. Da S घृतकुण्डं. S आनाय्य सुमहा. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभागं परंतप. — After line 35, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

संगता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।
 — (L. 36) S वीर (for राजन्). $\tilde{N}1.8$ चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see foot-
 notes on p. 480.

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।

उद्दालकः ।

मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता । [15]

मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।

अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।

तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।

वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।

लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवाग्दृष्टी । [20]

ब्राह्मणः ।

अपूर्वीं आर्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।

पिन्याहणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतस्त्रियः ।

प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।

सदृशी मम गोत्रेण बहाम्येनां क्षमस्व वै ।

पाण्डुः ।

इत्युक्त्वा मृगशावार्क्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् । [25]

यष्ट्याधारः स्रक्षमाग्नौ मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।

स्वन्यापारामक्षमां तामचित्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1. 113. 12, Ds S ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।

संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभापत ।

दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।

अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मवित्तमः । [5]

शापानुग्रहयोः शक्तस्तूर्णोभूतो महाव्रतः ।

तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।

पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।

अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।

एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः ।

प्रत्यवोचद्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वचः । [10]

अपत्यार्थं श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।

पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।

ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।

मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।

प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः । [15]

एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते दद्याम्यहम् ।

एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

After 1. 113. 40^{ab}, Ds (suppl. fol. sec. m.) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।

दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।

भूयं स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।

असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः ।

दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः । [5]

विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।

अङ्गानि चेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]

दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।

एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।

शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्नाणि सप्ततिः ।

व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।

तच्च पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]

योगशास्त्रं च सांख्यं च तच्च लोकायतं तथा ।

तच्च ब्रह्मलला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।

सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।

तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नव विस्तरः ।

दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः । [20]

पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।

धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्थी नीति नान्यथा ।

एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।

नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः ।

प्रोक्ता च भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च । [25]

चतुःषष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।

अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।

इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः ।

पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः । [30]

ऋषिभिर्देवगान्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।

शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।

विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।

एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः ।

विदानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः । [35]

शक्रः स्वायंभुवश्चैव मनुः परमधर्मवित् ।

64

After line 6, Ds reads 1189*. — After line 24, Gs ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितृणाष्टणमोचकन् ।

प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुत्रारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T₂ G₂-s M₆-s प्राणदानेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव न्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।

अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरुद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After l. 115. 28, D₁(suppl. fol. sec. m.).s (partly;
and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्धीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः साधं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककशिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोत्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः । [10]
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेयस् त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमारानां पारिवर्हण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।

67

 This passage occurs also in D₁ (suppl. fol. sec. m.), which was inadvertently omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to l. 115. 28. D₁ ins. lines 4-44 of the passage after l. 116. 1st, om. the rest.

(L. 3) D₁ आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) D₁ तत्रैव चावसत्पाण्डुः शतशृंगे महामनाः. — (L. 7) D₁ तपः परममाश्रितः (for the posterior half). — (L. 8) D₁ दृष्ट्वा तु कुशलं तेषां प्रपद्युरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L.

गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठ काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चोलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चोलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृथतः पुत्रः शुक्रो नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामहैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितृनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठः शिक्षया चोपवृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः । [35]
अस्मिन्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठक्षुरनाराचानुगृह्यपक्षानलंकृताम् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपरायानस्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिदमाः । [45]
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a repetition of l. 115. 28 — a clear sign of interpolation—and a colophon (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

11) D₁ दिनानि कतिचित्तैवमुपिलैर्ऋषिपूजिताः. — (L. 12) D₁ वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D₁ प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ्य स्वकांस्तदा. — (L. 15) D₁ ततः पुरोहितो राजन्मथुरायां विनिर्गतः. — (L. 16) D₁ वसुदेवाश्रयादाय (for the prior half). — (L. 18) D₁ हस्त्यश्वरथयानानि वस्त्ररत्नशतानि च. — Colophon. Adhy. no.: D₁ 123; T₁ 115; T₂ 65; G M 66. — After the colophon, D₁ ins.:

जनमेजय उवाच ।
कस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाहसम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामाशुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वच्च श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायनः ।

पाण्डवानां तथायुस्त्वं शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं पौण्ड्रशब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशे वीभत्सुर्वै चतुर्दशे । [50]
त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोपिताः ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोपिताः ।
पदं च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
पण्मासानेकचक्रायां वर्षे पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रैः सहोपित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् । [55]
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमयूतनिजिताः ।
मुहूर्त्तत्वा पदत्रिंशत् राज्यं सागरान्तां वसुंधराम् ।
मासैः पङ्क्तिर्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य दृष्टां गतिमवाप्नुवन् । [60]
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम् ।
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

The passage is immediately followed by
1. 116. 1 (without वैशं).

68

After 1. 116. 22, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसंवृतम् । [5]
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे ।
कुन्तीमुत्थाप्य माद्रीं तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एवमेव हीत च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।

— (L. 49) D₄ भीमः पञ्चदशाब्दे तु मन्वन्दे वै धनंजयः; G₆ M₈
पञ्चदशाब्दे भीमस्तु चतुर्दशाब्दे धनंजयः(!). — (L. 56) T₁
G_{1.2} वभूतुः; G₆ M₈ वभ्रतुः (for विभ्रम-). D₄ वने वैराटके तथा
(for विभ्रम-). — After line 56, D₄ (which om.
line 57) ins.:

संधौ युद्धे त्वत्तिकान्तं मासपङ्क्तं नृपोत्तम ।

चतुःपञ्चाशद्वर्षेण निशशासुर्वसुंधराम् ।

— (L. 58) D₄ तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior
half). — After line 58, D₄ (which om. line 59) ins.:

महाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D₄ इत्येवमादितः प्रोक्तं (for the prior
half). — (L. 62) D₄ वर्षेण बलभद्रोपि कृष्णाज्येष्ठः प्रकीर्तितः.

— After line 62, S (except G₂, s. o) ins.:

115

रक्तचन्दनदिग्धान् महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम् । [10]
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा ।
तं तथाशायिनं पाण्डुमृपयः सह चारणैः ।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादधृष्यवर्तयन् ।
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् । [15]
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूवुरे ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै । [20]
निधनं प्राप्तवान् राजन्मद्वाग्यपरिसंक्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमाबुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियाह्निहत्वा प्रयातोऽसि विशां पते ।
नूनं त्वां त्रिदशा देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्तव्या ।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते । [30]
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्रितां तव ।

वैशंपायनः ।

विलपित्वा शृशं त्वेवं निःसंज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वैनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुत्थाः सर्वे पाण्डवा वेदपारगाः ।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि । [35]
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

रामो वृकोदराज्येष्ठः त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

while D₄ ins.:

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान् ।
रेने स काश्यपयुतः पत्नीभ्यां तु मृशं तदा ।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्नः पार्थस्तस्य च भीमतः ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्यहर्षयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संक्षितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणान्वितैः ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D₄ after 1. 116

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्ताम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
नास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहूय भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः । [50]
अभुक्तवैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धतम् ।
तस्मिन्स्वपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्सारितं क्षेत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावासं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा । [60]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After l. 116. 30, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगो बालपुत्रे तु न मर्तव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेण्वयंजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् । [5]
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो भ्राता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः । [10]
मृते भर्तारं साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विज्ञ शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्त्वा करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथायांश्चानुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्राजसुता शुभा ।
ददौ कुन्तयै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षीन्सा परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
मृष्ट्युपाधाय बहुशः पार्थनात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

69

Line 22 = line 7. — After line 22, D₁ ins.:

न च मे तादृशी बुद्धिर्वान्यथाश्च तथा न मे ।

— (L. 35) D₁ बृद्धोपासनसंज्ञाः; T₁ G₁ M₁ बृद्धानुशासने
सक्ताः; G₂ बृद्धानुपासने सक्ताः; G₃ बृद्धानुपासनायुक्ताः

30. — (L. 10) T₁ G_{1.2} M₁ भारत (for भारतीम्).
— (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले! Cf.
line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T₁ G_{1.2.6} M₁
जीवाम (for वर्ताम). — (L. 55) T₁ G (except G_{4.5}) M₁
पुत्रैश्च पंचभिः.

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठशत्रुणां धर्मतः सदा ।
 वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [35]
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 तस्मात्सर्वे कुरुष्व वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिताः ।
 ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
 धन्या त्वमसि चाण्येयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
 वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
 कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
 ऋषीणां संनिधौ येषां मया वागभ्युदीरिता ।
 दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
 आर्या चाण्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
 ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
 अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिना ।
 धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
 यथा तथा विभ्रत्स्वेह मा च कार्पाविचारणाम् ।
 चाण्यसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी । [50]
 अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
 भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भासिनि ।
 संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
 ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
 हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
 उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
 अश्वमेधाग्निमाहूय यथान्यायं समन्ततः ।
 काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
 पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
 रुद्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
 ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119. 7, G ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्वे एव हि ।
 पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्चर्यमदान्विताः ।
 पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्दृणाः ।
 कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
 अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]

71

Ds ins. various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B4.5 उत्पादितं; Dn1.23 उपपादितं; D4 वृद्धा कृतं. — (L. 11) Da प्रविशन्ति (for विशन्ति स). — (L. 14)

रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
 घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
 दृष्ट्वानन्दसुखं प्रीत्या दृष्ट्वा मातः शृणुष्व ह ।

71

After 1. 119. 30^{ab}, K4 N B D ins. (of. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
 उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ।
 न्यवेद्यस्तत्पुरुषा धातेराष्ट्राय वै तदा ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
 गङ्गां चैवानुयास्याम् उद्यानवनशोभिताम् । [5]
 सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ।
 एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ।
 तिर्यग्युर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
 उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
 विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
 उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्वे एव ते ।
 उपस्थानगृहेः शुभ्रैर्बलभीभिश्च शोभितम् ।
 गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
 संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकरैश्च चित्रितम् । [15]
 दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
 जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
 उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्ययुर्तुकेः ।
 तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
 उपच्छन्नान्वहून्कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः । [20]
 अथोद्यानवरे तस्मिन्तथा क्रीडागताश्च ते ।
 परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
 ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
 विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिवांसया ।
 स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः । [25]
 स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
 स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
 प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषधमः । [30]

Dn D2.4 यंत्रैः (for जलैः). — (L. 16) N1.8 तथा श्रीकुण्डले-
 रपि; D2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) N B1.2.6 Da D2.4
 उपपन्नान्. — (L. 26) N1.8 D2 भ्रातृवच्च; N2 Dn भर्तृवच्च.
 — (L. 27) N3 Dn D1 बहु (for वक्त्रे). — (L. 28) K4
 प्रतिक्षितं; N Dn D2.4 प्रतीक्षितं; Da D1 प्रतिष्ठितं.

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वन्त ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After 1. 119. 38^{ab}, K₄ N¹ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अप्सु बद्धा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विपपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्चिह्न्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दष्टः स पृथाया आर्यकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुमीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीच्चं च नागेन्द्रः किमस्य कियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्नचिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सत्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । [25]
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमर्दिमः ।

Colophon.

72

(L. 1) N₈ B₈ Dn D_{1.5} सर्वे (for सर्पा). — (L. 3) Dn D₁ ह्यप्सु. — (L. 7) N¹ B₁ Dn D₁ transp. तं and त्वं. — (L. 22) N_{1.5} B_{1.5} Dn D_{1.4} स (for सन्). — (L. 25) N₂ B (except B₁) D_{2.5} नागदत्ते. — Colophon om. in B D_{2.5}. Adhy. no.: Dn₂ D₄ 128; Dn₃ 127. Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5037. — (L. 33) K₄ नाविदन्; N^{1.5} Dn ह्यविदन्; B₁ D₂ अविदन्; B₈ ह्यविदन्; D₈ चितयन्. — After line 36, D₈ ins.:

नैतत्साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
दुतं गत्वा पुरोधानं व्यथिन्वन्त स पाण्डवाः ।

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानिश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः । [30]
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
आतृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविशेह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं आतृवत्सलः । [35]
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमभ्य भीम इहागतः ।
क गतो भविता मातर्नैह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचिन्तानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः । [40]
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे श्रुष्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः । [45]
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन भीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेष्टेयं यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तरमानाय तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानानिर्गताः सर्वे आतरो आतृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्मो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः । [55]
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपन्नपः ।

भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरदीरयन् ।

विचिन्वन्त वनं सर्वे न पश्यन्ति स मारुतिम् ।

आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) N² Dn 'भ्येत्यसाविति. — After line 54, B₈ ins.:

विदुर उवाच ।

दुतं गत्वा पुरोधानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।

ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरदीरयन् ।

विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति तं जनाः ।

आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।

न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्त्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।

विदुर उवाच ।

मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुपक्षव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे । [65]
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यवुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिन्सदा रसे जीर्णं सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽष्टयो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
आतरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुरुगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरसज्जः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीर्भिर्विपद्भीभिः सुरभीभिर्विशेषतः । [75]
भुक्तवान्परमां च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिक्षाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामङ्गय पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाजलरुहेक्षणः । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं आतरमेव च । [85]
कनीयसः समाप्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ।
तैश्चापि संपरिप्लवतः सह मात्रा नरपंथैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्टयेति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
आदृणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।

तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूर्णो भव न ते जल्पमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महाराजो युधिष्ठिरः । [95]
आतुभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।

ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुसं पुरोद्याने जलशूले क्षिपामहे । [5]
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवैशमानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं मोक्ष्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सुदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता आतरः सर्वे जलक्रीडामवामुमः । [15]
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्दंशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च बाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरिगुहाम् । [20]
उद्यानं स्नाथ पश्यन्ति आतरः सर्वे एव ते ।
उपस्थानगृहेः शुद्धैर्बलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सुपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्रथा कारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्ययुर्तुकेः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

73

The first few lines of this passage are found in Ds also. — (L. 2) G1.4.6 प्राणवान्. For lines 5-6, cf. 1. 119. 29; for 7-8, cf. 1310*; for 9, cf. 30^{ab}. Lines 10-40 are an almost verbatim repetition of lines 1-31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T1 G1-3

(of. the ins. in Ds given above). — (L. 61) Ds दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) Ns Bs Dn D1.5 प्रतिबुध्यतं. — (L. 71) N1.5 Bs.6 Da D1.5 'य स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः शुभैर्जलैः. — After line 94, Ks Ns B1.5 D (except Ds) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
 अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते । [30]
 परस्परस्य वक्त्रेषु वदुर्भक्ष्यास्ततस्ततः ।
 ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
 विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
 स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
 सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया । [35]
 प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
 प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । [40]
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य क्रुन्न्तदनाः ।
 विहारायतनेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
 भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
 बाहयित्वा कुमारान्स्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुष्वापारुह्य तस्थलम् । [45]
 स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
 श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
 ततो बद्धा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
 शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
 सशेषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः । [50]
 पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीद्यदृच्छया ।
 स निःसंज्ञो जलस्यान्तमवागैव पाण्डवोऽविशत् ।
 आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
 ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
 दृश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषैः । [55]
 ततोऽस्य दृश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
 इतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
 ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
 पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।

ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः । [60]
 ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
 अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्धा प्रवेशितः ।
 यथा च नो मतिर्वीर विपपीतो भविष्यति ।
 विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
 ससंज्ञश्चापि संवृत्तदिङ्गरवा बन्धनमाशु नः । [65]
 पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
 ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
 पश्यति स महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
 आर्यकेण च दष्टः सन्पृथायाश्चार्यकेण तु ।
 ततो दृष्टश्चेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः । [70]
 सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
 अद्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
 प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
 एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभापत ।
 यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
 रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
 बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
 एवमस्मिन्वति तं नागं वासुकिः प्रत्यभापत ।
 ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । [80]
 प्राञ्जल्यश्चोपविष्टः सन्नसं पिबति पाण्डवः ।
 एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स महाबलः ।
 एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
 ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
 शेते स च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
 दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषहृदे ।
 प्रक्षिप्य कृतकृत्यं स आत्मानं मन्यते तदा ।
 प्रभातायां रजन्यां तु वनात्प्रविशिशुः पुरम् ।
 वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि । [90]

गंगामिमां न(T₁ च; G₁ प्र-)यामोच. — After line 16, G₁ ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्देदवुद्विभिया तदा ।
 — After line 31, G₁ ins.:

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
 खेलन्तः प्रहसन्तश्च विष्टेपु कुमारकाः ।
 — For line 34, G₁ reads:

ख* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।
 बहिर्मुखरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।
 — For lines 41-49, cf. l. 119. 31-34. — After line 48, G₁ ins.:

खानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L. 49) G₁ लतापाशैर्दृष्टं बद्धा. — For lines 52-57, cf. 1312*; for lines 58-59, cf. l. 119. 38^{ab}; for 60-85, cf. lines 1-26 of passage No. 72 above. — (L. 64) T₁ G₁ विषाविष्टोत्तरं प्रा^०; G₀ निश्चेष्टोत्तमानुग्रा^०. G₁ ३ दष्टोप्यने^०; G₀ ३ दष्टोन्वबुध्यत. — For lines 69-71, G₁ subst.:

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पष्टः सुहृत्तमः ।
 परिष्वक्तश्च सखेहं भीमः प्रीतोऽभवत्तदा ।
 वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहामृतं वचः ।
 — (L. 88) T₁ G₁ ३ प्रविशेश पुरं ततः. — For lines 89-93, cf. lines 30, 33-36 of passage No. 72 above.
 — After line 89, G₁ ins.:

इति स पृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा तं सानुपश्यति ।
 उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः ।
 अभिवाद्याद्युवन्ते वै अग्न्य भीम इहागतः ।
 नेति स्माह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
 द्रुतं गत्वा पुरोधानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवाः । [95]
 भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैर्हृदीरयन् ।
 विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम् ।
 आगताः स्वगृहं भूय इदमृजुः पृथां तदा ।
 न दृश्यते महाबाहुरग्न्य भीमो वने चितः ।
 विचिन्तानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
 ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
 उवाच क्षत्तर्बलवानभीमसेनो न दृश्यते ।
 उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
 तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
 न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
 ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।
 विदुरः ।
 मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
 प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
 दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं तथा ह्यपिरभाषत ।
 आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ।
 शय्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
 ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्युद्यत्य पाण्डवः ।
 तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
 ओषधीभिर्विपद्भीभिः सुरभीभिर्विभूषितः । [115]
 भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्तं महाभुजः ।
 उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाजलरुहेक्षणः ।
 तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः पाण्डुनन्दनः ।
 अन्तर्दधुश्च ते नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
 तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् । [120]
 अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।

- (L. 91) T₁ G₄ नायां तं स पश्यति; G₁ तेषामेवासंभवंसं.
 — (L. 100) G₁ उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च.
 — After line 100, G₁ ins.:

विचिन्वाना न पश्यामो भीममन्व कुतो गतः ।
 — For lines 101-105, cf. lines 51-52 of passage No. 72 above. — (L. 105) G₁ न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति. — After line 105, G₁ ins.:

दुर्योधनो न हि स्वच्छसास्तच्छक्रे मे मनः ।
 — For lines 107-114, cf. lines 59-66 of passage No. 72 above. — After line 112, G₁ ins.:

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवाः प्रत्यहं दिवा ।

प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुनं ततः ।
 अभिवादितश्च तैर्वैरैः सस्वजे च यमावपि ।
 तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदरः ।
 यदा स्ववगमंस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
 न त्वेव बहुलं चक्रुः प्रयता मन्त्रक्षणे ।
 धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
 दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
 निःश्वसन्तयश्चैव अहन्वहनि तप्यते ।
 एवं दुर्योधनः पापः शकुनिश्चापि सौबलः । [130]
 अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिवांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
 पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिदमाः ।
 उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
 अधिजगमुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपातु ते ।

Colophon.

 This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71-72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl.) adhy. ends (lines 130-133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D₁ (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly. — Cf. also footnote under l. 119. 29.

74

After l. 121. 21, B₁ ins.:

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
 कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

- दुःखाकारं गोपयन्तः दुःखिताः [शेरते] निशि ।
 — For lines 115-124, cf. lines 74-75, 80-89 of passage No. 72 above. — (L. 123) G₁ तैः सर्वैरर्जुनं परिष्वजे. — (L. 124) G₁ यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत्.
 — After line 124, G₁ (which om. line 125) ins.:

तन्नागलोकवृत्तान्तं प्रत्यागमनमेव च ।
 प्रजानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृतं नृप ।
 — (L. 126) T₁ प्रयत्नं तस्य रक्षणे; T₃ G₈ प्रयत्नतास्य रक्षणे; G₁ प्रचक्रुस्ते स्वरं; G_{2.3} प्रयत्नुस्तस्य रं; G₅ प्रयत्नतश्च रं. — (L. 130) T₁ G_{1.2} कर्णः (for पापः).

राम उवाच ।

प्रतिगुह्यैष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव द्वादश्याय यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गुहाणांस्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य द्वादश्यायैतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वैसास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except S₁ Ko-s ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्त्रिणीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्भौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्रालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न ज्ञातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु । [10]
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।

75

(L. 1) K₄ अहं तु वाक्यं नित्यं च सारत्रेवाभवं तदा; S उक्त(T₂ G_{4.5} तत्तु)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T₂ G_{4.5} हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्मना.
— (L. 2)=(var.) 1. 121. 11^{cd}. S पितृनियुक्तत्वाच.
— (L. 3) D₅ T G शारदती; M नाचिकेती. T₁ G_{1.5} M महाप्राज्ञ. K₄ S समाहितः (G₁ विधानतः) (for महाव्रताम्).
— Lines 4-5=(var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K₄ N_{1.2} B₅ D_n D₁ सत्रे; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S आत्मजं (M₅ अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K₄ धनिकान्नीक्ष्य पुत्रं; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S *रुदत्तात् (T₂ G_{4.5} *दन्तृष्टा; G₂ *दद्राजन्; G₃ M₅ *दस्तात्) दिशो दश विमोहयन्.
— After line 9, S (except T₂ G_{4.5}) read lines 14-15. — (L. 10) S स्वकर्मणि. — (L. 11) S आगच्छामीति जानंस्तानहं देशान् बहून्पि (T₂ G_{2.4.5} भ्रमन्त्रपि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K₄, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अयाचित्वा परिक्रमन्नाध्यगच्छं धनं कचिद. — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्त स (T₂ G_{4.5} स स नृत्यति पीत्वा तु)

अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।

पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृणया । [20]
नृत्यति स मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गहंन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वच्छेहानुरागित्वासदारः सौमकिं गतः ।

76

K₄ N B D T₂ G_{1.4.5} ins. after 1. 122. 47; G₂, after 41^{ab}:

अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षामुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । [5]
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

पीतक्षीरोहमित्यपि. — S om. lines 16-17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T₂ G_{4.5} M₅-s *मुप)पपत.
— After line 19, S (which om. lines 20-23) ins.:

क्षीरारसज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।

अश्वत्थामा तु पिष्टं मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T₂ G_{1.4}) न (for च). M झुरैर (for पुरा). N₁ B_{1.5} D_n D_{1.5} वसे (for भृशम्). S वर्जितां गर्हितां भृशं. — (L. 25) K₄ S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया.
— (L. 26) S (except G_{1.2}) प्रियं पूर्व वक्तारं सन्ततां गिरं.
— (L. 27) K₄ पूर्वसख्यनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः (*दं or *द्वि). S सोमकं.

76

(L. 1) Om. in T₂ G_{1.5}. G_{2.4} अभिजग्मुस्तदा द्रोणं.
— After line 1, D₅ ins. a oolophon (adhy. no. 33).
— (L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} उज्ज्या मुजबलोद्योगे. — (L. 4) T₂ G_{1.2.4.5} लाघवात्सौष्ठवेन च. — (L. 5) N_{1.5} शिक्षार्थमेव; T₂ G_{1.2.4.5} समेतानां तु (for सर्वे). — (L. 6) T₂ G_{1.2.4.5}

एवं सर्वकुमाराणामिष्वच्छं प्रत्यपादयत् ।
 कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
 पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
 यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् । [10]
 द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
 ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
 सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
 आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
 न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः । [15]

77

T₂ G₅ ins. after 1. 123. 6^{ab}: G₂.4, after 6: G₁,
 after 7:

अस्त्रवान्नान्वियेपास्त्रं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
 धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
 एतद्बुद्धिं तदा जिष्णोर्वैवृधे द्रोणशासनम् ।
 परमं चाकरोद्यत् धनुर्वेदे परंतपः ।
 अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वशस्त्रभृतां वरः । [5]
 सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
 दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविर्विशती ।
 अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
 शिशुकं मृगमयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
 शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः । [10]
 चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
 शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
 तत्क्षणेनैव वीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
 पञ्चकैरनुविष्याथ ममं शिशुकमभसि ।
 तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् । [15]
 विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।

77

G₂ om. lines 1, 17-29. — After line 23, G₅ reads

116

अथाग्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यज्ञ विधेत पाण्डव ।
 ससंहारप्रयोगं च स्वमधीष्व व्रतं चर ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि । [20]
 यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि नित्योभो भविष्यति ।
 तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
 न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
 बाधते मानुषाश्चान्यदा वामानुषः क्वचित् ।
 तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् । [25]
 तथेत्येव च वीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
 चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
 अवाप्तास्त्रं तु वीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
 उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da₁ D₅ S ins. after 1. 123. 4^{ab}: K₄ Dn D₁, after
 4: D₂ (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11^{ab}:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
 एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
 ततो रथपदात्योवाः कुञ्जराः सादिभिः सह । [5]
 प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
 तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलम् ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा स्वरया नित्ययौ गृहान् ।
 ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् । [10]
 ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
 यज्ञसेनः शरान्वोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

येदं तु विषमं द्रोण उपदेशेभ्यमापत् (G₁ 'णो धनुर्वेदचिकीर्षया').
 — (L. 7) T₂ G₁.2.4.5 एकः सर्वं विव्याध शरमुत्तमम्. — (L.
 8) T₂ G₁.2.4.5 प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T₂ G₁.2.4.5
 यावत्तन्मयि (G₂.4 यावत्तेनाभि) गच्छन्ति तावदस्य परा गतिः. — (L.
 11) D₂ कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D₅ जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्; T₂
 G₁.2.4.5 तज्जज्ञे शक्यान्वितं. — (L. 12) T₂ G₁.2.4.5 पञ्चन्ये-
 नैव सोस्त्रेण. — (L. 13) T₂ G₁.2.4.5 गुरुमायात्स फल्गुनः.
 — (L. 15) K₄ नावसीदति; D₄.5 न प्रहीयत; T₂ G₁.2.4.5
 न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T₂ G₁.2.4.5 पार्थः
 शस्त्रभृतां वरः.

1. 123. 76. — After the above passage, G₁ repeats
 1. 123. 7^{ab} with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7^a); the
 repetition is followed by 1386*.

78

 Da₂ was erroneously included in, and should
 be deleted from, the list of MSS. containing this
 passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da₁ Dn D₂.4 वरथास्त्राः; D₅ T₁ G₁-2.9
 रथवरास्त्राः. Da₁ Dn D₂.4.5 T₁ G₁.2.6 कुमारः (for
 कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा).
 — (L. 9) Da₁ Dn D₂.4 संनाहो, and यज्ञसेनो महीधरः.
 — (L. 10) Da₁ Dn D₂.4 दुः सर्वं पव ते. — (L. 14) Da₁

पूर्वमेव तु संमध्य पार्थो द्रोणमथामवीत् ।
दपौत्सेकः कुमारानामवायो द्विजसत्तम ।
पृषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
कुमारैरश्वयः पाञ्चालो ग्रीहीतुं रणमूर्धनि ।
युवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्विरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्द्रुष्ट्वा प्रधावत समन्ततः ।
शरज्जालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्काश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहजशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्नागनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संकुब्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेश्वासः पार्थतो युधि दुर्जयः । [30]
व्यधमत्तान्यनीकाणि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः । [35]

अभ्यवर्पन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सवालवृद्धाः काम्पित्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
अभिवाद्य ततो द्रोणे रथानारुह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
माद्रेयौ चक्रक्षौ तु फलगुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । [45]
आयाज्येन कौन्तेयो रथयोपेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवन्भीमो नागानीकं गदाधरः । [50]
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः । [55]
गजानश्चात्राश्वैश्च पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन्नागरांश्चैव नावधीदुर्जनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn D2.4 दपौद्रेकात्. K4 T1 आचार्य द्विज'; Da1 Dn D2.4
M8 आचार्य 'त्तम'; G1 अनिवार्यो द्विजोत्तम. — (L. 16) Hy-
permetric! Da1 Dn D2.4.5 T1 G1-3.6 एतैरश्वयः पौ';
T2 G4.5 एतैरश्वयो यज्ञसेनो. — (L. 19) Da1 Dn D4.5 G1
M8 प्राधा'; T2 G2.4.5 संप्रधावत्. — (L. 22) Da1 Dn
D2.4.5 तत्र (for सर्व-). — (L. 26) T2 G2.4.5 शुद्धयः
सिंहनादाश्च पाण्डवाः सुमहाबलाः. — (L. 27) Da1 Dn D2.4
संस्पृश्य गगनं महान्. — (L. 28-29) Da1 Dn D2.4 transp.
दुर्योधनः and दुःशासनः. Some MSS. संकुब्धः. — (L. 34)
MSS. अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्).
K4 चचार च ववर्ष च; T2 G2.4.5 शरवर्षैः (G2.4 'पतै') रवाकिरत्.
— After line 34, T2 G (except G2) ins.:

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विशङ्कैः शरैः ।
शकुनिं विशिखेस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मैर्मैदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वैः पृथक्पृथगरिदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्धा तथान्यान्विविधैः शरैः ।
विश्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरन् ।
विनय कोपात्पाञ्चालः सर्वशस्त्रघातां वरः ।
धनुं पितृयथं च हर्षाश्चित्रध्वजानपि ।

चकर्त सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
— (L. 35) Da1 Dn D2.4.5 T1 G1.3.6 मुसलैर्यष्टिभिस्तदा.
— (L. 36) K4 M8-8 अभ्यद्रवन्त. M8.5 अभ्यद्रवन्त संकुब्धा
वर्षमाणा इवाम्बुदाः. — (L. 37) K4 D5 पांचाल्याः; Da1 Dn
D2.4 ते पौराः (for काम्पित्याः). — (L. 38) Da1 Dn D2.4
कौरवानेव; D5 T1 G2.8.6 कौरवाणां च (for नागराणां च).
— (L. 39) K4 m न तिष्ठन्ति; T1 G1 रुदन्ति स (for नदन्ति
स्म). — After line 39, D4 (marg. sec. m.) T2 G
(except G2) ins.:

पाञ्चालशरभिन्नाङ्गो भयमासाद्य वै तदा ।
कर्णो रथादवपुल्य पलायनपरोऽभवत् ।
G2.4.5 cont.:

न पाण्डुपुत्राच्च द्रोणमेक एव वनं ययौ ।
— (L. 41) Da1 Dn D2.4 रथानारुह्युस्तदा. — (L. 42)
Da1 Dn D2.4.5 मा युद्धेति पाण्डव; T1 मा युध्येति च पाण्डव.
— (L. 44) Da1 Dn D2.4.5 G1.3.6 सदाभूद्गदया सह; T1
तदा तस्मिन्नपोत्सवे; T2 G2.4.5 गदाचापधरोरिहा (T2 'रो रणे');
M8 तदा दण्डसहायवान्. — (L. 45) Da1 Dn D2.4 शङ्खस्वनं;
D5 T1 G1.8 शंखस्वनं. K4 Da1 Dn D2.4 T1 G8 M8-8
श्रुत्वा (for कृत्वा). — (L. 46) Da Dn D2.4 रथेनानादयन्दिशः.

कालयत्रथनागाश्चान्संचचार वृकोदरः ।
 भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फलगुणस्तदा । [60]
 पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
 हयैर्वाश्वं गजैर्वाश्वं रथैर्वाश्वं समन्ततः ।
 पातयन्समरे राजन्युगान्ताभिरिव ज्वलन् ।
 ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृजयास्तथा ।
 शैरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वेशः । [65]
 सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
 तद्युद्धमभवद्धोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
 सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
 ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् ।
 छादयन्निपुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
 शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
 नान्तरं दृष्टो किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
 न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
 नादृश्यत महाराज तत्र किंचन संयुगे ।
 बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
 पाञ्चालानां कुरुणां च साधु साध्विति निःस्वनः ।
 ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
 ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
 स्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्भरो यथा । [80]
 महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
 ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
 जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
 दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
 पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनंजयमभिद्रवत् । [85]
 ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
 व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।

ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
 विव्याध बलवद्गजंस्तदद्भुतमिवभवत् । [90]
 ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् ।
 पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
 वेगं चक्रे महावेगो धनुर्जयोमवमृज्य च ।
 ततः सत्यजितश्चापं छित्वा राजानमभ्ययात् ।
 अथान्यद्भुतुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
 साध्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः । [95]
 स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनादितो मृधे ।
 ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
 हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णि सारथी ।
 स तथा भिद्यमानेषु कामुकेषु पुनः पुनः ।
 हयेषु विलिङ्गतेषु विमुखोऽभवदाहवे । [100]
 स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
 वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
 तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
 तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
 पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः । [105]
 तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
 खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
 पाञ्चालस्य रथस्येपामाहुव सहसानदत् ।
 पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ।
 विशोभ्याम्भोनिधिं तादृश्यंस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
 ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
 दृश्यन्सर्वसैन्यानां बाहोर्वैलमथात्मनः ।
 सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
 आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
 ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महारमनः । [115]

— (L. 51) Some MSS. स (for सु). — (L. 57) Da1 Dn D2.4.5 पदातीश्व रथांश्चैव. K4 Da1 Dn D2.4.5 G2 न्यु(D2.4 G2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da1 Dn D2.4.5 T3 G1.2.4.5 चालयन्. Da1 Dn D2.4.5 रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da1 Dn D2.4 क्षिपन्नागास्त पाण्डवः. — (L. 65) K4 Da1 Dn D2.4.5 संछाद्य. — (L. 66) Da1 Dn D2.4.5 सिंहनादं मुलैः (D5 महत्) कृत्वा. — (L. 68) Da1 Dn D2.4 नामृष्यताकशसनिः. — (L. 69) K4 पाण्डवः; Da1 Dn D2.4.5 पांचालान् (for पाञ्चालं). Da1 Dn D2.4 समरेद्रवत्. Dn D2 om. lines 73-77. — After line 73, K4 D4 G4.5 M ins.:

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवभवत् ।

— (L. 74) Da1 D5 T G1-2.5 om. न. — (L. 79) K4m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K4 Da1 Dn D2 G8 M5

महासिंहो. — (L. 85) Da1 Dn D2.4 *जयमदुद्रुः. — (L. 87) Da1 Dn D2.4.5 सैन्यं; T1 G2 सैन्ये; T2 G1.4.5 सेनां. — (L. 89) Da1 Dn D2.4 गार्ड (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da1 Dn D2.4 सुधि; M2.5 रणे (for मृधे). — After line 98, G2 ins.:

मर्दयानात् संकुद्रः पार्थः प्रौढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da1 Dn D2.4.5 विलिङ्गतेषु; T2 G4.5 पतितेभ्यः; M2.5 विलिङ्गतेषु. — (L. 102) Da1 Dn D2.4.5 G3 अभ्यवर्षत्. Dn पाण्डवं (for पार्षतम्). — (L. 104) Da1 Dn D2.4 धनुर्दित्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) G1.6 M आददानः. — (L. 107) Da1 Dn D2.4 उद्धृत्य; D5 T G2.4.5 उद्यम्य (for उद्धृत्य). — (L. 108) Dn D2 T1 सहसापतत्; T2 G4.5 *सा बली. — (L. 110) Da1 Dn D2 पार्थः (for तादृश्यः). — (L. 111) M (except M5) व्यद्रवन्त. — (L. 112)

अर्जुनः ।

संवन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
मा वधीस्तद्वलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।
वैशंपायनः ।

भीमसेनस्तदा राजञ्जुनेन निवारितः ।
अतृप्तो युद्धधर्मेण न्यवर्तत महारथः ।

79

After adhy. 128, K₄ D_{4.5} (all suppl. fol. sec. m.)
S ins.:

वैशंपायनः ।

द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षेत्रेण च बलेनास्य नाशंशसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षावृषतिः कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्वहून् । [5]
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं धिग्वन्धूनिति चावधीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्गोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वयादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्गोणस्यास्त्रबलेन च । [10]
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽथ कल्मषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ।
तत्र नास्त्रातकः कश्चिन्न चासीद्व्रतो द्विजः ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । [15]
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी आभ्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ।
बुद्ध्वा तयोर्वलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे । [20]

D₄₁ D_n D_{2.4} स बाहोर्वलमात्मनः (D₄₁ D_{2.4} 'स्थितः').
— L. 115 = (var.) 1. 128. 4^{ed}. — (L. 116) M गुरोर्नो
द्रुपदो राजा संवन्धी सुमहामतिः (M_{2.5} 'वलः'). — After line
116, T₁ ins.:

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।
— (L. 119) G_{1.5} धर्मयुद्धेपु; M युद्धकरणे. D₄₁ D_n D_{2.4.5}
महावलः. — After line 119, D₄ (marg. sec. m.) T₂
G_{1.2.4.5} ins.:

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पिल्यां कुरुनन्दनः ।

79

The sub-group T₂ G_{1.5} offer many variants for
this passage; but being intrinsically unimportant
they have been mostly ignored in these notes.

प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामदः ।
पाद्येनासनदानेन तथाध्वेण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे । [25]
कुतश्चायं समुद्योगस्तद्वीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपदः स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मणुत्रः स्याद्गोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी । [30]

उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्जुनं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षिः प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थं द्रुपद योऽर्थो स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैवं स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्नुपदः स तं पर्यचरत्ततः । [35]
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् । [40]
विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फलं दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकां ।
विविनक्ति न शौचार्यं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञाच्चिरूप्य च । [45]
भैक्षमुच्छेन सहितं भुञ्जानस्ततदा ततः ।
कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुनः ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वेन गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्त्रानामथ प्रीतो मुहुर्मुहुः ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

— (L. 4) Hypermetriol K₄ द्रुपदोत्तमर्षितो राजन्; D₄
द्रुपदोर्षितो राजन्; D₅ द्रुपदस्त्वय्य राज्यं तु; G_{1.6} 'स्त्वमर्षणा'
द्राजा; G_{2.8} अमर्षाद्रुपदो राजा; M_{2.5} ततस्त्वमर्षाद्रुपदः; M_{2.8}
'स्त्वमर्षाद्राजेंद्र. — After line 10, D₅ ins.:

क्षेत्रेण च बलेनापि चिन्तयन्वान्वपश्यत ।
— After line 23, G₂ ins.:

तोपयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रितः ।
— K₄ T₂ G_{4.5} M om. line 30. — For line 31,
D₅ subst.:

उपयाज कृते तस्मिन्वां दत्तासि तेऽर्जुनम् ।
यच्च तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽज्ञास्ति संशयः ।
— (L. 50) K₄ M₂ तमहं; D₄ M_{2.5} तं वै; G₁ मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
 जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
 उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
 नृशं संपूज्य पूजाहंमृपिं याजमुवाच ह ।
 गोजुताति ददाम्यष्टौ याज याजय मां विमो । [55]
 द्रोणवैरान्तरे तसं विपणं शरणागतम् ।
 ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
 तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांश्चातुमिहाहंति ।
 भारद्वाजाग्निना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्राक्षे चाप्यनुत्तमः । [60]
 ततो द्रोणस्तु मा जैपीस्सखिविग्रहकारणात् ।
 क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
 द्रोणस्य शरजालाति रिपुदेहहराणि च ।
 पडरक्षि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् । [65]
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
 प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
 कार्तेवीर्यसमो ह्येव खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
 सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
 उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् । [70]
 क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
 नेपवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
 ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
 तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
 शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
 ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
 सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
 द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
 द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वैपाश्यवृद्धं गवाम् ।
 तथेत्युत्तवा तु तं याजो याजयार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
 मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
 क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
 एवमुत्तवा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे सुनिः । [85]
 याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
 गुर्वैयं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचरत्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
 इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
 आजहे तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
 कौकिलीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः । [95]
 सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
 प्रैहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
 कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।
 पृषती ।
 नालिसं वै मम सुखं पुण्यान्गन्धान्निभमिं च । [100]
 न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।
 याजः ।
 याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मञ्चितम् ।
 कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रैहि तिष्ठ वा ।
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
 उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः । [105]
 ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
 वीरः सखङ्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
 सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 जातमात्रे कुमारे च वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ।
 एष दिप्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः सायु साधिवति ।
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करोः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
 इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
 द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मञ्चिते । [115]
 कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतपंभ ।
 पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
 अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
 इयामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्जितमूर्धजा । [120]
 मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एवं). K₄ D₄ T₂ G₅ M मन्ये; G₁ तं वै (for तस्मात्). K₄ D₄ T₂ G₁ S M आतरे (for मन्येऽहं). — (L. 56) T₂ G "वैरान्तसं मां त्वं हि त्रातुमिहाहंति. — K₄ D₄ M om. lines 57-58. — T₂ G₅ ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 — K₄ D₄ M om. lines 68-70, 72-73; D₅ om. lines

69-70. — (L. 75) K₄ T₂ G₁ S S M₅ क्षत्रं ब्रह्मपुर'. — K₄ D₄ M om. line 80. — (L. 81) K₄ D₄ S M प्रदान्यवृद्धं. — (L. 84) K₄ D₄ M "श्रोपपादय. — After line 85, D₅ G (except G₅) ins.:

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।
 — K₄ D₄ G₂ M om. lines 86-87. — (L. 107) K₄ D₄

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
 या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
 देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
 तां चापि जातां सुभोगीं वागुवाचाशरीरिणी । [125]
 सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीपति ।
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
 तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा । [130]
 तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
 कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतपर्वभ ।
 श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
 तौ दृष्ट्वा पृथ्वी राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
 न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
 तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
 तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
 दृष्ट्वा द्रुपदप्रपृथ्यत्वादमाद् बुभ्रुभवादपि ।
 दृष्ट्युन्नतः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
 कृष्णेत्येवानुवच कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः । [140]
 तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
 वैदिकाध्ययने पारं दृष्ट्युन्नतो गतस्तदा ।
 दृष्ट्युन्नं तु पञ्चाल्यमानाय द्रुपदात्मजम् ।
 उपाकरोदस्त्रहेतोर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 अमोक्षणीयं देवं हि भावितत्त्वान्महामतिः । [145]
 तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकील्यर्थरक्षणार्थम् ।
 सर्वांश्चापि तु स क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।

द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
 कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवासवान् ।
 एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
 कौतुहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।
 वैशंपायनः ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थं पुत्रकारणात् ।
 वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।

आराध्यन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
 तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
 कालस्तु सुमहात्राजन्प्रत्ययास्तुतकारणात् ।
 स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
 किञ्चित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
 तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
 कालस्तत्र महात्राजन्प्रत्ययाभृत्पसत्तम । [160]
 ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
 फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
 नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
 नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
 ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
 संप्राप्ता सहस्रा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
 नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
 पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
 न ददशं तु सा राज्ञस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
 दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुङ्गं राज्ञोऽपतञ्जुवि । [170]
 तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
 पञ्चामाक्रमतायुष्मन्स्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
 ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
 पुत्रः समभवत्स्वाद्रात्पादान्तस्यान्तरेण तु ।
 ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः । [175]
 नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
 स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
 ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
 पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
 भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः । [180]
 स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
 वेदांश्चाधिजग्मे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
 परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
 तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
 कालान्नातिचिराद्वाजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
 स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिप्रेक्षितः ।
 प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
 राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K₄ D₄ M om. lines 109-110, 131-133. — (L. 138) K₄ D₅ T₂ G_{2.4.5} M₆ शुत्संभवादपि; G₁ बुभ्रुस्य संभवाद. — (L. 140) D₄ G_{1.2.6} M₆-8 वामवत्कृष्णा. — K₄ D₄ M om. line 142. — (L. 145) K₄ D₄ भवितेति; D₅ स तु मत्वा; G_{1.2.6} एवं मत्वा; M₆-8 एवमुक्त्वा. K₄ D₄ M om. line 147. — Colophon. Adhy. no.: T₂ G₂-5 M 82; G_{1.6} 83; G₂ 84. — (L. 174) K₄ D₄ T₂ G_{2.4.5} M चास्य; D₅ राजन् (for त्वादौ). K₄

D₄ M पादौ तस्यांतं; T₂ G_{2.4.5} पादयोरंतरे तु सः. — (L. 175) K₄ D_{4.5} तेनास्य ऋ; T₂ G_{2.4.5} तस्य चाप्युप; M तेन चास्पर्षः. — (L. 188) K₄ D₄ T₂ G_{2.4.5} M प्रजारक्षणधर्मेण. — After line 188, D₅ ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in G_{2.4}. Adhy. no.: D₄ 140; T₂ G_{2.5} M 83; G_{1.6} 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथाक्वपरिकीर्तितम् ।
दुपदस्य जन्म राजपंष्टदुष्टस्य चैव हि ।
Colophon.

[190]

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दनः ।
युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिपेकार्यममन्त्रयत मन्त्रिभिः ।
ते तु बुद्धान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रमजास्तदा ।

The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V₁ B Da Dn D_{1,2} ins. after adhy. 128: K₁ D_{1,2} S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।

स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानुसंस्तुतयार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् । [5]
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद्वे शशच्छिक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्वशे । [10]
प्रगाढदृढमुष्टिर्वे लाघवे वेधने तथा ।
धुरनाराचभङ्गानां विपाठानां च तत्त्ववित् ।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सांष्टये चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
वीमत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः । [15]
ततोऽश्ववीट्टडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेद्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् । [20]
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्देहेऽप्युपस्थितम् ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येऽपि त्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येऽपि प्रभो ।

80

(L. 1) D₅ (orig.) S (except T₁) पाण्डुपुत्रो महायशः (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु). — T₂ om. lines 3-5; G M om. lines 3-4. — (L. 4) Dn D_{4,5} 'मनुक्पार्थ'. — (L. 5) G₁ M₅₋₈ अथ दीर्घेण; G_{2,4-6} अदीर्घेण च; M_{8,5} अथादी. — (L. 6) T₂ G M₅ पित्र्यां; M_{8,6-8} पैत्री (for पितुः). — (L. 7) G₂ रथोद्योगे; G_{7,6} रथे याने (for गदायुद्धे). N₁ अस्त्रयुद्धे; D₅ G_{1-3,6} बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे). T₂ G_{4,5} M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पाण्डवः. — (L. 8) D₅ G_{1-3,6} संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T₂ G_{4,5} M अगुल्लद्वलदेवात्. Some MSS. transp. शशत् and शिक्षां. T₂ G_{4,5} M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8, G_{1-3,6} ins.:

ते तं बुद्धान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रमजास्तदा ।

— (L. 9) D₅ S (except T₁) समाप्तविद्यः सोप्यासीत्. G₃ M (except M₅) 'समो बली. — After line 9, T G_{2,4,5} repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D₅ S गदाबलान्यां सं. — (L. 11) D₅ T₂ G लाघवे चातिवेधने. — After line 11, D₄ (marg. sec. m.) S (except T₁ G_{1,5}) ins.:

लक्षवेधे च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

D_{4,5} T₂ G_{2,4-6} M cont.: T G_{1,3} ins. after line 11:

अतिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः ।

— (L. 12) D₅ T₂ G M सुतेजसां; N (N₃ om.) V₁ Dn D₁ T₁ च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D₅ T₂ G M पाण्डवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D₄ (marg. sec. m.) S (except G_{1,3,6}) read lines 33-34. — (L. 14) T₂ G लाघवात्सौष्टवाच्. — (L. 15) S (except T₁) वीमत्सोः सं. D₅ S (except T₁) द्रोणोऽभ्यमापत. — After line 15, G_{1,3,6} read lines 33-34, 31-32; while T₂ G_{4,5} read lines 31, 32; G₂, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31-32. — (L. 16) S (except T₁) अथात्रवीत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) N₁ D_{4,5} S (except T₁) सदा (for पुरा). — (L. 19) D_{4,5} M₃ 'यै गतः पार्थ; T₂ G_{1,2,4,5} तीर्थादधिगतः पार्थ; G_{2,6} 'यै गतं पार्थ; M₅₋₈ 'योगतः पार्थ. S (except T₁) मया संक्रामितं त्वयि (M 'तत्त्ववि). — (L. 20) S (except T₁) इदं (for यन्). — (L. 21) N₁ M इमां (for अग्नि). — (L. 22) S (except T₁) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) G_{1,3,6} M प्रयोक्तव्यं. T₂ G_{2,4,5} प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D₅ G_{1,3,6} M अस्त्रं संयुगं (M संग्राम) मूर्धनि; T₂ G_{2,4,5} प्रदेयं च तथैव हि. — After line

यश्वयासमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिस्तुष्टो विशां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाग्रवीहुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् । [30]

स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिदनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विदुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां ववृते वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां नकुलः प्रियः ।

23, K4 Ds S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किञ्चिद्युध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वख्येण संयुगे ।
[L. 1] T G 'युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G श्लेणे (for अख्येण).]
G1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेतेन हन्याः श्लेणे संयुगे ।
— (L. 24) K4 B1 Dn T1 त्वया प्राप्तमिदं वीर; T2 G M
अवासं तत्त्वया वी. K4 दिव्यं नानार्थसाधकम्; T2 G M नान्यो
दिव्यं (or दिव्यं नान्यस्य) त्वद्वर्हति. — (L. 25) T2 G4.5 M
बलवान्समयो रक्ष्यः; G1-3.6 समश्च रक्ष्यो बलवान्. N1 मुनिनोक्तो;
Da मन्त्रिस्तुष्टो; T2 G4.5 इति दृष्टो; G1-3.6 ईदृशो हि; M इति
शिष्यं. — (L. 26) M ज्ञातिसंग्राममूर्धनि. — (L. 27) Om.
in M. Many MSS. ददामीति. D4 T G फल्गुनेन. — (L.
28) T2 G 'मानोप्यहं रणे; M 'मानो हि संयुगे. — T2 G4.5
ins. after line 28: T1 (om. line 1), after line 29: G1
(lines 30-42 only), after line 30:

तं तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।
यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः कचिद् ।
सदृशं कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।
तत्कृतं च मया सम्यक्त्व तुल्यो न वर्तते । [5]

देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽस्मि किं पुनर्मानवा रणे ।
यस्तवाधिको लोके यो हि वृष्णि कुलोद्भवः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कंसकालीयसूदनः ।
स जेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः । [10]
नैतावता ते पार्थाहं भवाम्यनुत्तमागिह ।
तदधीनं जगत्सर्वं तत्पत्नीनं तदुद्भवम् ।
तत्पदं न विजानन्ति ब्रह्मेशानादयोऽपि वा ।
तन्नाभिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्मेमे ।
स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः । [15]
स एव भूतं भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।
तत्तुल्यो हि न जायेत न जातो न जतिष्यते ।

स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरगुरुः पिता । [20]
को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
इयालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
लेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्धं भविता नर्मतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्येण किल चोदितः । [25]
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।
कोन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
भुवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।
तदर्थमभयं देहि पाहि चासात्कृते प्रभो । [30]
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्येण फल्गुन ।
तमुवाच ततः श्रीमान्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थ पितृवत्सुः ।
युवं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रज्ञं वरम् ।

पालयामि त्वदंशं तं जीवलोकमहासुजम् । [35]
आवयोः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं देष्टि स मामपि ।
यन्मे वित्तं तु तत्तस्य तं विनाहं न जीवये ।
इति पार्थ पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्तवापि सदृशस्तं विनाभ्यधिकः पुमान् । [40]
न चेह भविता लोके तमेव शरणं ब्रज ।
शरण्यः सर्वभूतानां देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोभवत्
(for the posterior half). — After line 30, Ds ins.:

सर्वमधीतवात्रीति पातालाधिपतेस्तथा ।
जितवान्सकलान्नित्याल्लोकान्मुद्धिमतां वरः ।
— After line 15, T2 G4.5 M read lines 31-32;
G1.2.6, lines 33-34, 31-32. — (L. 31) T2 G (except
G2.6) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D4 T2 G4.5 M
गजपृष्ठेऽपि च; T1 G1.2.6 गजयुद्धेऽपि च. T2 G (except
G2.6) भारत (for पाण्डवः). — After line 33, T G
(except G2.6) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानवाप सुमहायशाः ।
सर्वोत्तथाखिलान्स्त्राञ्छन्नाणि च तथा युरोः ।
— (L. 34) M पारगो मुजयुद्धे च. — (L. 35) S (except

चित्रयोषी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
 त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
 अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः । [40]
 न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
 सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः ।
 अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरुप्रति ।
 वित्तलो नाम सौवीरः शस्त्रः पार्थेन भीमता ।
 दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतनिश्चयम् । [45]
 सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छैः ।
 भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
 अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
 तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयदिशम् ।
 धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः । [50]
 एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
 परराष्ट्राणि निजित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा ।
 ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
 दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुपु ।
 स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभश्चिश्चि । [55]
 Colophon.

In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K₄ N₁ V₁ B D Ms-3 (the latter four MSS. om. lines 49-103) ins. after passage No. 80 above: T G_{2.4.5}, after passage No. 83: G_{1.3.5}, after adhy. 130: Ms (om. lines 49-103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोल्लिखितान्महोदधयः ।
 धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदानुरः ।
 तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
 कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]
 तत्र मे निश्चिततमं संधिविप्रहकारणम् ।
 कणिकं मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

T₁ उद्धवात्सकलां नीतिं भोजादृद्धिमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अस्ते शस्त्रे च शस्त्रे च रथनागाश्वकर्मेणि ।

— (L. 36) S (except T₁) अचरत् (for ववृते). — (L. 38) V₁ Dn T₁ समाख्यातो. D₂ 'रथोधिकः'; T₂ G_{1.5} 'रथो सुवि. G₁ बभूवास्त्रविदां वरः; M 'बालविशारदः. — (L. 39) S 'कृतयत्नेस्तु गांधाराणां'. — (L. 40) N₂ वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D₂ S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K₄ D₂ S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तवस्ति (T₂ G_{4.5} 'भि' मानी. — (L. 44) K₄ D₂ S कुंतलो; N₁ V₁ विपुलो; B₂ Da विपुलो (for वित्तलो). D₂ S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D₂ S दं (or दां) तवक्रः (or क्रं). D₂ S पुरं (D₂ G₁ M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T₁ सर्वं सद्यद्धिमत्; G₄ संग्राह्य तेजसा; G₅ M 'स्य तेजसा'). — After line 45, D₂ (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T₁ G_{2.5} Ms) अमित्रं. G (except G_{4.5}) अमर्दयत्. T₂ G_{1.2.4-5} M रुधे; G₅ रणे (for शरैः). — (L. 47) K₄ N₁ V₁ B_{2.5} Dn D₁ रथानां; D₂ T₁ G₃ गत्वा वै; T₂ G_{1.2.4-5} हत्वा च (G₁ यो; G_{2.5} वै); M सरथो (for रथिनो). K₄ N₁ V₁ B₂ Dn D₁ अयुतं च सः; D₂ T₁ मरुधन्वनः. — After line 47, S (except T₁ G₂) ins.:

प्रतीच्यान्समरे राजजिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T₂ G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T₂ G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै

कौरवो जित्वा. D₂ S दक्षिणात्यात्राधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins.:

अतः पद्मदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।
 तं दृष्ट्वा धातैराप्राणां ततो भयमजायत ।
 स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्मित्रचकार ह ।
 भीमसेनो महाबाहुर्वैलाद्वलवतां वरः ।
 अदुष्टभावं तं दोषैर्जगृह्णुद्विबुधयः ।
 धातैराप्रास्तथा सर्वे भयाद्रीमस्य कर्मणः ।
 तान्दृष्ट्वा कर्मणिः पार्थान्सर्वान्हितलक्ष्मणान् ।
 बलाद्वद्विगुणांस्तेभ्यो विभियुर्दोषबुधयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55. — Colophon om. in K₄ N₁ V₁ D₂. Adhy. no.: B₁ 136; B₂ 132; Dn₂ n₃ 138; D₄ 141; T₁ 134; T₂ G₃₋₅ M 84; G_{1.2.5} 85.

81

T₂ G₅ M om. lines 1-7; T₁ G_{1-4.5} om. lines 1-3. — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिक. — (L. 4) D₂ मन्त्रं पप्रच्छ कणिकममालं मन्त्रवित्तमम्; G (G₅ om.) ततः कणिकमानाथ्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्. — (L. 5) T₁ तेभ्योऽस्याम्यहं द्विजः; G (G₅ om.) तेभ्योऽस्यामि वै सदा. — (L. 6) G (G₅ om.) तस्य मे सहपुत्रस्य यज्ञवेत्तेनकारकम्. — (L. 7) N₂ B_{1.5} त्वं समाचक्ष्व; Dn D₂ त्वं ममाच'; D₄ पतन्ममा'; G (G₅ om.) तत्त्वमा' (for मतमाच').

वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्त्रेण परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।
कणिक उवाच ।

शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ । [10]

न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् । [15]

नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्विष्यात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आत्मानं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् । [20]

D₂ मनसाचक्ष्व कणिक. D_n करिष्ये वचनं तव; G (G₈ om.)
करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D₈ S (except T₁
G₈) ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
कणिकमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौवलस्य च ।
प्रपच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा धेते नित्यं तेभ्यस्साम्यहम् ।
अत्र मे सहपक्षस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम् ।

कणिक उवाच तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G₈ उपपन्नाय; G_{1-4, 8} संप्रपन्नाय)
तसै स परिपृष्टयार्थे (T₁ G₈ परिपृष्टार्थे; G_{1, 2} पृष्टार्थे; G₈ पृष्टोस्ति)-
चित्तया. — (L. 9) D₈ राजधर्मार्थदर्शनं; D_n राजशास्त्रार्थदर्शनं;
D₁ नीतिशास्त्रं; S (except T₂ G_{4, 5}) निदर्शनात्. — S
(except T₁) om. lines 10-11. — (L. 12) T₂ G_{1, 2, 4, 5}
उद्यतं; G_{8, 6} M च कृतं (for विवृतं). — T G_{1, 2, 4, 5} ins.
after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।

सृष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।

उमाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृत्त्या जिताबुधौ ।

लोकक्षार्थं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G₈ om. lines 14-18. — (L. 15) S (G₈ om.) भूतानि
(for कार्याणि). K₄ B_{1, 8} D₂ प्रसाधयेत्; S (G₈ om.) अभि-
पालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G_{1, 2, 4, 5} ins.:

कृतापराधं पुरुषं वृद्धा यः क्षमते नृपः ।

तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।

यो बिभ्रतिमवाप्योच्चै राज्ञो विकुरुतेऽधमः ।

तमानित्वा हत्वा च दद्याद्दीनाय तद्वत्तम् ।

नो चेद्धरि नियुक्ता ये स्यासन्ति वशमात्मनः ।

सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्वलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यभिवर्तनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्धिगो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वोपकारिणम् । [30]
हन्याद्भीष्मपञ्च ससेति परपक्षस्य सर्वशः ।
मूलमेवादितश्छिन्ध्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनरूपतौ । [35]

राजा नियुज्यात्पुरुषानात्मान्धर्मार्थकोविदान् ।

ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।

ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्वदि वा न वा ।

परीक्षणार्थं विसृजेदानतांश्छिन्नरूपिणः ।

परीक्ष्य पापकं जह्याद्धनमादाय सर्वशः ।

— G₈ M₈-s om. line 16. — Before line 19, G_{2, 8}
(om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।

न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S 'को हि दुरच्छिन्नः. — M_{8, 5} om. lines
21-27; M₈-s om. lines 21-28. N₈ T₂ G₃-s read lines
21-28 after line 35; G_{1, 2} read lines 21-27 after
line 35. — (L. 21) K₄ B_{1, 5} 'जीर्णं; N₈ Da T₁ 'स्तीर्णं
(for 'दीर्णं). T₂ G सुविक्रान्तं सुविस्तीर्णं. T G (except G_{1, 2})
सुपलायनं. — (L. 22) T₂ G आपदामय (G_{2, 4} 'गम-) कालेषु
कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियास्यामो न च ज्ञायामहे वयम् ।

दारुत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कर्हिचित् ।

(of. ins. in B₈ after line 35). T₂ G om. lines 23-24.

— (L. 25) S (except T₁) संश्रयेत्. — T₂ G om. lines
27-28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the
posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S
(except T₁) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोऽनन्तरं
पक्षाच्छिन्ध्यात्सर्वानशेषतः. — (L. 35) T₂ G M₈ तिष्ठेयुः; M₈-s
जीवेयुः. — After line 35, N₈ T₂ G₈-s read lines 21-
28; G_{1, 2}, lines 21-27. — After line 35, B₈ ins.:

कथंकारं शपामोऽन्यान्नावज्ञायामहे कथम् ।

दारुत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

of. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36-42.

एकाग्रः स्यादविबुधो नित्यं विवरदर्शकः ।
 राजन्नाज्यं सपत्नेषु नित्योद्दिष्टः समाचरेत् ।
 अश्याधानेन यजेन कापयेण जटाजिनैः ।
 लोकान्विश्रवासयित्वा च ततो लुप्तेयथा वृकः ।
 अङ्कुशं शौचमित्यादुरर्थानामुपधारणे । [40]
 आनाम्य फलिनीं शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् ।
 फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां निपश्चिताम् ।
 बहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
 ततः पर्यागते काले भिन्नाद्वटमिवाश्मनि ।
 अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् । [45]
 कृपा तस्मिन् कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
 हन्यादमित्रं सान्धेन तथा दानेन वा पुनः ।
 तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
 दृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं सान्धेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]
 कणिक उवाच ।
 शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
 जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
 अथ कश्चिस्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
 सखिभिर्न्यवसत्सायं व्याघ्राखुवृकत्रभुभिः ।
 तेऽपश्यन्निविष्टे तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् । [55]
 अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
 जम्बुक उवाच ।
 असकृद्यतितो ह्येव हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।

युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
 मूपिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
 अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः । [60]
 ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।
 कणिक उवाच ।
 जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
 मूपिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
 दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
 ज्ञात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः । [65]
 शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
 स चिन्तापरमो भूत्वा तस्यै तत्रैव जम्बुकः ।
 अथाजगाम पूर्वं तु ज्ञात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
 ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
 व्याघ्र उवाच ।
 किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वरः । [70]
 अशित्वा पिशितान्यथ विहरिष्यामहे वयम् ।
 जम्बुक उवाच ।
 शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूपिकोऽब्रवीत् ।
 धिग्वलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
 मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमथ गमिष्यति ।
 गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]
 व्याघ्र उवाच ।
 ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
 खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T₂ G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसत्तात), and 'दर्शनं (for 'दर्शकः). — N₁ om. lines 37-46.
 — (L. 37) N₁ राजन्नाज्यसपत्नेषु; B₅ राजा राज्यं स; D_n राजनित्यं स; T₂ G राजन् (G₁.3.4 राजानः; G₅ राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K₄ सदा भवेत्; T₂ G ततो भवेत् (for समा).
 — (L. 39) T₂ G लोकं प्रत्याप (G₅ 'क्षालः; G₅.6 'क्षाल) वित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for 'धारणे). — (L. 41) N₁.8 V₁ B₁ D_n फलितां. N₁ B₅ D_n D₅ फलं पक्वं; T G पक्त्वा पक्वं. — T₂ G om. line 42. — (L. 44) N₁ D_n T₁ प्रत्यागते. T₂ G M ततः काल (T₂ G₁.4.5 सार) उपपादाय.
 — (L. 45) K₄ T₂ G₂.5.6 अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; G₁.2.4 अमित्रो न च मुच्येत; M 'त्रो नात्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K₄ दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखमस्मिन् कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T₁) तथा भेदेन दण्डेन. For प्रशातयेत्, MSS. 'साय', 'पात', 'शांत', 'ताप'. — M om. lines 49-103! — (L. 49) T₂ G भेदैर्दण्डैर्यापि वा. — (L. 51) T₂ G वने वसति जम्बुकः. — T₂ G om. lines 52-53. — (L. 54) T₂ G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको

नकुलमूपिकौ. — (L. 55) G. (except G₁) हि वने (for विषिने). — (L. 56) T₂ G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B₅ D₅ S (G₁ om.) चरणान्. — (L. 60) V₁ B (except B₅) D₅ D₅ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वातु). K₄ T₂ G₂.5.6 ततो व्याघ्रः प्रधावतु; G₂.4 मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except D_n om. कणिक उ. — (L. 63) T₂ G अहनत् (for अवधीत्). — T₂ G om. line 64. — (L. 64) N₁ D_n दृष्ट्वाचेष्ट. — (L. 65) T₂ G रक्षामि मृगयूथं. — After line 66, V₁ B₅.6 D₁.5 T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसवृत्तिं पुनः पुनः ।

— V₁ B₅ D₁ T G om. line 67. — (L. 68) T₂ G अथागच्छतु पूर्वं हि. — (L. 69) V₁ B₅ D₁.5 T₂ G जम्बुकश्चाभवत्तत्र (V₁ B₅ D₁.5 आस्ते च जम्बुकस्तत्र) तदा चिन्तापरौ (or 'कुलो) नृप. — (L. 71) T₂ G पिशितस्याशितारोत्र वि' सुखम्. — (L. 72) T G महाप्राज्ञ. T₂ G यद्वाचो (G₂.6 वा वाचं). — (L. 74) T₂ G तृप्तिर्यस्य भविष्यति. — (L. 75) T₂ G तस्यैव गर्जितस्वय (T₂ G₁.5 गदतस्तद्वत्) ततो etc. — (L. 76) T₂ G (G₂ om.) यथैवमवधीत्तस्मात्काले चास्म्यवधो. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले तु मूपिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः । [80]
जम्बुक उवाच ।
शृणु मूपिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूपिकं भक्षयिष्यामि तन्नवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूपिको वाक्यं संन्रस्तः प्राद्रवद्भयात् ।
ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीजम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संकुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्रिहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संबोधितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः । [90]
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।
नकुल उवाच ।
मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूपिकः । [95]
निर्जिता यच्चया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाम्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।
एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः । [100]
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजन्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धनाः । [105]
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विप्रेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिसस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् । [110]
कुद्धोऽप्यकुद्धरूपः स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्मित्रं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य क कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्माथैवृत्तिभिः । [115]
अथास्य प्रहरेकाले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठतः ।

T₂ G हनिष्यामि. — (L. 78) T₂ G खादिष्यामि तु मांसां.
— After line 79, G₃ ins.:
वप्यस्य मूपिकसेति नकुलायाब्रवीद्वचः ।
— (L. 80) Om. in N₂ T₂ G. N₂.s Dn D₅ *प्रेल्य.
— (L. 82) B₁.s D₂ T₁ शवं (for गरं). V₁ B₈ Da
रोचये. T₂ G कथमसद्विधस्य तत् (for the posterior half).
— (L. 84) N₂ Da Dn D₁ *स्तः प्रगतो (Da *ययौ) विलं.
— (L. 85) T₂ G ततः स्नातस्तदा तत्र त्वाजं. — T₂ G
(except G₁.2) om. line 86. — (L. 87) T₂ G *द्धो न नः
साधु करिष्यति. — (L. 90) K₄ वृकोप्यनशनं कृ; N₁.2 V₁
Dn D₂.4.5 ततोवलुम्पनं कृ; N₈ वृकोदरमलं कृ; T G भीतो (T₁
वृको) वलितं कृत्वाथ. — (L. 92) T₂ G ततो राजन् (for
महाराज). — (L. 93) T₂ G₁.2.4.5 *स्ते मया हताः; G₂.s *स्ते
समागताः. — (L. 97) K₄ न त्वया उत्सं; N₁ V₁ B₃ Da Dn
D₁ T₁ न त्वयाम्युत्सं; D₂ न तेहमुत्सं; G₁.s.6 नाहमप्युत्सं; G₂
न ह्यहं ह्युत्सं; G₄ न त्वहं ह्युत्सं; G₅ न त्वामप्युत्सं. K₄ D₁.4.5
*कत्वा सोप्युपाक्रमत्; B₁.s *कत्वा सावपागं; T₂ G *कत्वा गां विवेश
ह. — (L. 98) B₁.s T₂ G तेष्वपयातेषु. — (L. 99) T₂ G
(except G₂.s) इत्येवं मन्त्रनिश्चयात्. — G₂ om. lines 100-
102. — (L. 100) Om. in T G₁-s. N₁.2 V₁ Dn D₁
एषेत. Dn भूयति. — (L. 102) T₂ G (G₂ om.) सख्येनैव
समौजसं (for the posterior half). — (L. 103) T₂

G₁.2.4.5 मम; G₂.s नृप (for तथा). — (L. 104) S
(except G₂.s) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि.
— (L. 105) S (except T₁) अर्थे (G₁ M नात्र) पर्यवतिष्ठेत्.
K₄ N₁ V₁ B₁m D₂.4.5 T G₁.4.5 हंतव्या. K₄ N₁ V₁ B₁m
Dn₁ D₂.4.5 T₁ भूमिनिच्छता; B₃.s.6 Da G₁.s भूमिवर्धनाः; T₂
G₂.4 M₂.s भूरिवर्धनाः. — (L. 106) S (except T₁) *रिं
हन्यान्न दोष इति भार्गवः. — S (except T₁) om. line 107.
— (L. 108) Om. in N₂ B₃.s Da D₄.5. S (except
T₁) उभावपि शपेयातां श्रद्धधानस्तु वध्यते (M₆-8 हीयते). — (L.
110) T₂ G₁.4-6 M₆-8 दंडो; G₂ M₂.s कार्यं (for न्याय्यं).
T₂ G₁.4-6 शोभनः; M₆-8 शासनः. — (L. 111) T₁ G₂ M
शुक्रः; T₂ शक्यं; G₁ शक्त्या; G₂ सहयः; G₂-8 शक्यः (for
सित-). — (L. 112) K₄ N₂ V₁ B₈ न चाप्यन्यायविध्वस्तं; S
न चैनं क्रोधसंदीप्तं. K₄ N₂ V₁ B₈ D₄.5 विद्याच्च कृपयान्वितः; S
विद्यात्कश्चित्कथंचन. — (L. 114) N₂ कृपोपेतः; T₁ M कृपा येन;
T₂ G₁.2.4.5 प्रियं ब्रूयात्. S शोचन्निव रुदन्निव. — (L. 115)
N₂ V₁ B₂.s Da T₁ सात्वदानार्थं; T₂ G₁.2.4.5 सामदानार्थं;
M साम्ना धर्मा. — (L. 116) B₂.s Da आश्वास्य; T₁ G₂.s
अथ तं; T₂ G₁.2.4.5 तदा तं; M ततस्तं (for अथास्य). K₄ N₂
V₁ B₂.s D₂ विचरते; N₁ Da D₁ विचलते; S विचलितः.
— (L. 117) T₁ M अपकारापराधस्य. — (L. 118) K₄ T₂
G₁.2.4.5 अपि; G₂.s M अभि- (for स हि). T₂ G₁.2.4.5

स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरवासितैः ।
 यः स्यादनुप्रासवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
 अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् । [120]
 प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
 प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः ।
 अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
 अशङ्क्याङ्गयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । [125]
 विश्वासाङ्गयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
 चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
 पापण्डांस्त्रापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
 उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
 पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
 चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
 समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
 वाचा भृशं विनीतः स्याद्बुद्धयेन तथा धुरः ।
 शृङ्गपूर्वाभिभाषी स्यात्सद्यो रौद्रेण कर्मणा ।
 अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् । [135]

आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्यादुरारुहः ।
 आमः स्यात्पकसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
 त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
 अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् । [140]
 धर्मं विचरतः पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
 अर्थः स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
 अगर्हितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
 अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह ।
 कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्मेमाचरेत् ।
 न संशयमनारूढो नरो भद्राणि पश्यति ।
 संशयं पुनरारूढ्य यदि जीवति पश्यति ।
 यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
 अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
 योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
 स वृक्षाम्रे यथा सुसः पतितः प्रतिबुध्यते ।
 मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

घनैरकं (for शैलो मेघैर्). — M om. lines 119-20. — (L. 119) T₁ G यस्य स्यात्तु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपनं. — (L. 120) N₂ B (except B₆) Dn T₂ नास्तिकान्; T₂ G निक्षुक्कान् (for दाम्भिकान्). T G विपक्वमेव योजयेत्. — (L. 121) S (except T₁ G₂) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती. D₆ S 'दंष्ट्र इवोरगः. — (L. 123) B₆ D₁ S (except T₁ G₂) अशङ्कितच. S (except T₁ G₂) नित्यं शङ्केत शङ्कितच. — (L. 124) T₂ G (except G₂) शङ्कितान्गयमुत्पन्नं समूहमपि कृन्तति. — (L. 126) S (except T₁) आमोति (for उत्पन्नं). S (except T₁) तस्मात् सर्वत्र नाशसेत् (G₁-s सर्वत्र विश्वसेत्). — (L. 127) B₁ S T₂ G₁ 2.4.5 चारस्तु (B₁ S 'रः सु) विदितः का; G₂ S चारास्तु विदिताः कार्याः; M (except M₆) चारैः सुविचं यत्कार्य. — (L. 128) T₂ G₁ 2.4.5 M पापण्डादीनविज्ञातान्; G₂ S पापण्डाक्षणादींश्च. — After line 128, T G (except G₂ S) ins.:

स्वराष्ट्रे विदितांश्चरान्परीक्षार्थं सुदुर्बुद्धः ।

स्वकीयान्नीरदोषेषु रक्षार्थं विसृजेन्नुपः ।

— (L. 130) N₁ V₁ B Da D₂ 4 वेदेषु; T₂ G₁-s देशेषु; M वा राजन्. S (except T₁) चत्वरेषु सभासु च. — (L. 131) N₁ 2 Dn D₁ द्यूतेषु (for द्यूतेषु). T₂ G₁ 2.4.5 M द्यूतेषु जनपातेषु (M 'वातेषु); G₂ S ब्राह्मणायतने द्यूते. — (L. 132) S (except T₁) तीर्थेषु (for सर्वेषु). — (L. 134) N₁ V₁ B₂ S Dn D₁ 2.4.5 T₁ सित; T₂ G₁ 2.4.5 M मृदु; G₂ S शुद्धं (for शृङ्ग). B₆ Da S रौद्राय कर्मणे. — N₁ om. lines 135-146. — (L. 135) K₁ N₂ S V₁ B₁ Dn D₁ 5 अञ्जलिः शपथः.

— (L. 136) T₂ G₁ 4.5 अत्र; G₂ 3.6 M पतत् (for पवं). — (L. 137) M पुष्पितः स्यादनारूढो. S दुरारोहः फलान्वितः. — (L. 138) S (except T₁) कस्यचित्. — (L. 140) S 'वंधास्तु सेवेत. — (L. 141) S (except T₁) धर्मोतिचरितः पीडा सह दा. — (L. 142) N₂ Bim. S Dn₃ G₂ M₂ S अर्थ चाप्यर्थ; Da Dn₂ D₂ T₂ G₂-6 Me-8 अर्थश्चाप्यर्थ (Da 'त्यर्थ). N₂ Bim. S Dn₃ कामं चातिप्र; S कामश्चातिप्रसंगिनः. — (L. 143) S (except T₁ G₂) सात्वशीलेन चोद्भवः (M 'लोन्व-पेक्षिता). — (L. 144) S मन्त्रयेत्तद्विधैः (T₂ G₂ S 'येत द्विजैः; Me-8 'येद्विधैः) सह. — (L. 145) N₂ V₁ Dn₁ 2.3 तेनैव; Dn₂ T G₁ 2.4.5 M केनैव (केनापि or केनेह). G₂ S मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा. — (L. 146) S (except T₁ G₂) पश्चाद्धर्मं समाचरेत्. — (L. 147) T₂ G (except G₂ S) असंशयन्. K₁ N₁ 2 Dn D₁ 2 S अनारूढ्य (G₁ 2.4.5 अथारूढ्य). — (L. 148) T₂ G₁ 2.4.5 वा न वा (for पश्यति). — (L. 149) T₂ G₁ यः सुबुद्धिः; G₂ 4 यं सुबुद्ध्या; G₂ Me-3 यः स्वबुद्धिः; G₂ ऋजुबुद्धिः. G₂ बुद्धिः परिभवेत्तस्मात्तीतेन हि सां. — (L. 151) G₂ S वैरिणा संधिमास्त्राय. — (L. 152) S (except T₁) पतनेन (G₂ M 'त्रेव) प्रबुध्यते. — T₂ G₁ 2.4.5 ins. after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्दिवा च कैश्चिदुपासितः ।

प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।

समन्तात्तत्र पश्यद्भिः सहसिरेव मन्त्रयेत् ।

नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेदमणि शारिकान् ।

शुकान्वा शारिका वापि बालमूर्खजनानपि ।

[5]

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालितः ।
 नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् । [155]
 नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
 कार्ष्णिं व्याधितं छिन्नमपानीयमघासकम् ।
 परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
 नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थं नास्ति संगतम् ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
 संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
 उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
 आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्वयसितानि च ।
 भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् । [165]
 आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
 दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
 स मृत्युमुपगृह्णास्ते गर्भमश्वतरी यथा ।
 अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
 न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिशयेऽप्योजनम् । [170]
 उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

विभज्य देशकालौ च देवं धर्मादयस्त्रयः ।
 नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ।
 तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरपेक्षितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् । [175]
 अग्निं स्तोकमिवात्मानं संयुक्षयति यो नरः ।
 स वर्धमानो व्रसते महान्तमपि संचयम् ।
 आशां कालवर्तां कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
 विघ्नं निमित्ततो ब्रूयाच्चमित्तं चापि हेतुतः ।
 क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशितः कालसाधनः । [180]
 प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विपतां परिकर्तनः ।
 पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरुद्रह ।
 वर्तमानो न मज्जेत्स्वं तथा कृष्यं समाचर ।
 सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
 तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप । [185]
 आरुह्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
 ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
 सपुत्रः शृणु तद्वाजश्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
 यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वास्य मन्त्रयेद्दामिकैर्द्विजैः ।
 नीतिज्ञैर्न्यायशास्त्रज्ञैरितिहासे सुनिष्ठितैः ।
 रक्षां मन्त्रस्य निश्चिद्ग्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
 वीरोपवर्णितात्तस्माद्धर्माभ्याम्यामथात्मना ।
 एकेन वाथ विघ्नेन शातबुद्धिर्विनिश्चयेत् । [10]
 तृतीयेन न चान्येन ब्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
 पट्टणैर्दिश्यते मन्त्र इति नीतिपु पठ्यते ।
 निःसृतो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तामपि श्रियम् ।
 स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुनः पुनः ।
 गुणवद्वाक्यमादयाच्चैव कुप्येदिचक्षणः । [15]
 — (L. 154) $\tilde{N}1.2$ Dn D1 T1 आकारमभिरक्षेत; T2 G (except Gs. 6) M 'रं चात्मनो रक्ष्यं. T2 G (except Gs. 6) चारयोग्यं च सर्वदा; M विवृतं कार्यनाशनं. — (L. 155) S (except T1) दुष्करं (for दारुणं). — (L. 156) G1.4.5 प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहत्वा मत्स्यबंधनात्. — (L. 157) S (except T1 G1.2.6) रुषितं (for व्याधितं). T2 G2-4 शांतं; G1.2.6 M श्रांतं (for छिन्नं). T2 G1.2.4.5 M विपरीतम् (for अपानीयम्). K4 S (except T1) अनायकं (for अघा). — (L. 158) K4 $\tilde{N}1$ V1 T G 'स्तमत्वं च; B1.2.6 'स्तमत्तं च; Da 'स्तमत्तं च; D2 मत्तं च परिविश्वस्तं; M 'स्तकल्पं च. S रिपोर (for अरेर). — (L. 159) T G नानर्थक्यैर्ध्वंशोस्ति. M न हि कश्चित्कृते कार्यं कर्तारं समवेक्षते. — After line 159, K4 ins.:

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।
 — (L. 160) Dn D1.5 T1 साध्यानि (for कार्याणि). — (L.

161) T2 G निग्रहे (for वि). — (L. 162) S वि(T1 सं)ग्रहः कालयुक्तश्च. — (L. 167) T G द्वेन (for दण्डेन). K4 B3 T G उपहतं; N8 उपहितं; V1 उपगतं. T2 G सं(Gs. 6 प्र) गृह्णाति यदा नृपः. — (L. 168) K4 T G उपगृह्णाति; $\tilde{N}1.2$ V1 Dn D1.4.5 उपगृह्णीयाद्. — (L. 169) K4 T2 G उपसितं. — (L. 170) K4 S अतिक्रान्तमपेक्षयेत् (T1 G1.2.6 'मवेक्षयेत्; M3.6-s 'मवेक्षयेत्; M5 'मुपेक्षयेत्). — S (except T1) om. line 171, which is a repetition of 162 (q. v.) — (L. 172) S सेव्या (for दैवं). — (L. 173) S निःश्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चासुत्र च स्थितौ. — (L. 174) S बलवत्कुरुते रूपं बाल्याच्छत्रुरं. — (L. 175) T2 G1.2.4.5 संपद्यते; M 'दक्षते. — (L. 176) S पंडितः (for यो नरः). — After line 177, S ins.:

आदावेव ददानीति प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।

[T1 M आदातव्यं न दातव्यं.]

— (L. 180) T2 G दहन्नेव; M दशन्नेव (for हरेत्प्राणान्). T2 Gs. 2.6 कटुवारितः; G1 कालसारतः; G2.4 M कटुकायनः. — (L. 181) Dn लोमहारी. G (except G4) M प्रच्छन्नो रोमवापी (M 'घाती) स्यात्. M द्विपतामपकारिणां. — (L. 182) S पांडवांश्च तथा राजन्न्यांश्चापि कुरुन्प्रति. — (L. 184) Om. in T G2.4.5 M. G1.2.6 न हि कुर्यात्समुत्सन्नान्विनष्टा इति निश्चयः. — (L. 185) G (except Gs. 6) M विशेषतः (for नरा). — (L. 186) $\tilde{N}3$ Dn D1.2 S आरुह्य. S (except T1) बलवत्कुरुते (for बलिनो यस्मात्). — Dn om. lines 187-9; $\tilde{N}3$ Ds S (except T1) om. 188-9; S (except T1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । [190]

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।

धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकात्तः समपद्यत ।

Colophon.

K₄ N₁ V₁ B D T₁ cont.:

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।

दुःशासनश्च कर्णश्च द्रुपदं मन्त्रममन्त्रयन् ।

ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]

दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।

आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे द्रुपदेतस्मात् ।

ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।

पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानवाः । [200]

ततो वातसहां नावं यन्नयुक्तां पताकिनीम् ।

ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।

एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिर्वंशप्रणाशनः ।

धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । [205]

नौर्यया मृत्युपाशाच्च सपुत्रा मोक्षसे शुभे ।

तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।

नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।

ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः ।

धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशान्वनम् । [210]

निपादी पञ्चपुत्रा तु जातुपे तत्र वेष्टमनि ।

कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।

स च स्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।

वञ्जिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्रः सहानुगाः ।

अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा । [215]

जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात् ।

ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।

दृष्ट्वा जनुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।

प्रेषयामासु राजे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।

संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि । [220]

सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः ।

तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।

प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह वान्धवैः ।

पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीमश्च कुरुसत्तमः ।

जनमेजय उवाच ।

पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । [225]

दाहं जनुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् ।

कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतुहलं मम ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु विस्तरशो राजन्नुवतो मे परंतप ।

दाहं जनुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम् । [230]

82

S (except Gs.e) ins. after 1444*: D₄ (om. lines 21-36), after passage No. 81 above (cf. v. l. l. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमर्दिदम् ।

जात्यन्धश्चाप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।

राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।

प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने । [5]

न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।

अथेशास्त्रं मयाधीतं साङ्ग वेदाश्च पुत्रक ।

धार्तराष्ट्र स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।

रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।

पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् । [10]

ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।

निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।

कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठमाङ्ग च ।

बहूनां भ्रातॄणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

190. — (L. 192) T₂ G_{1.2.4.5} M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; G_{2.6} तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. Adhy. no.: B₁ T₁ 137; D_{2.2.3} 139; T₂ G₅ 86; G_{1.2.6} 88; G₃ 87; G₄ M 85. — S'loka no.: D₂ 5635. — (L. 229) D_n D_{1.5} T₁ वदतो (for वृत्तो).

82

(L. 3) M (except M₅) पूर्वं (for तात). — (L. 8)

D₄ M धर्मकारणात्. — (L. 10) D₄ M तपसे (for वासाय).

T₂ G_{1.2.4.5} om. lines 13-16. — (L. 13) M_{5.5} धर्म-

संस्थापनाधीनः; M₅ (inf. lin.). e-s 'धर्मं समासातु. — (L. 18) D₄ M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D₄ M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पाण्डुतास्तदा. — M om. lines 20-21, and after line 23 ins.:

ततः शांतनवो नीमः सत्यवाग्दृढविक्रमः ।

पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं नाथ राज्यं ग्रहीष्यति ।

विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवत्वमिषिच्यतान् ।

— (L. 24) Cf. l. 129. 7. G_{1.2} M पाण्डवज्येष्ठ. — Lines

26-27 = 1438*. Lines 28-29 = (var.) l. 129. 8. — L.

35 = (var.) l. 130. 15².

कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै । [15]
 तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वरः ।
 तस्य पुत्रा गुणैः खयाता अर्थे च कृतनिश्चयाः ।
 कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरताः सदा ।
 पौरजानपदानां च प्रीतिरिषु विशेषतः । [20]
 कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।

दुर्योधनः ।
 पौरजानपदैः सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यशः ।
 प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राज्यरक्षणे ।
 ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
 राजानमभिपिञ्चामः सत्यं कर्णवेदिनम् । [25]
 स हि वृद्धानामत्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशः ।
 सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
 पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मतः ।
 सपुत्रं विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानितः ।
 इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहुः । [30]
 राजन्दुःखशताविष्टाः पौराः शतसहस्रशः ।
 तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवाणि च ।
 युधिष्ठिरानुरक्तानां परितःस्थामि भारत ।
 धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
 यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु । [35]

वैशंपायनः ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy. 129-130; in T₂ G₂.4.5 by a repetition (with v. l.) of the same two adhy. (for the text of the repetition of adhy. 129, see under No. 83 below); and finally, in G₁ by adhy. 131! See the conspectus of interpolations on p. 573.

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the repetition of adhy. 129-130 in T₂ G₂.4.5, to which attention must be drawn here. The v. l. given under adhy. 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy. 129 and for the second occurrence of adhy. 130; accordingly the texts given here, in this App. are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T₂ G₂.4.5 ins. after (the first occurrence of) adhy. 129 a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 130 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
 मुहूर्तमिव संविन्त्य दुर्योधनमथाववीत् ।
 धृतराष्ट्रः ।
 धर्मवृत्तः सदा पाण्डुः सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषतः ।
 नात्र किञ्चन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]
 निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वरः ।
 तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तदा धर्मपरः सदा ।
 गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठितः ।
 स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकष्टं नरर्षभ ।
 राज्यमेव हि नः प्राप्तः ससहायो विशेषतः । [10]
 आत्सिः पाण्डुनामास्यं बलं च सततं धृतम् ।
 धृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।
 ते तथा सत्कृतास्तात विपये पाण्डुना नराः ।
 कथं युधिष्ठिरस्यार्थं न नो हन्युः सवान्धवान् ।
 नेते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागो विशेषतः । [15]
 ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
 कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधनः ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
 यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ।
 कृपः शारद्वतश्चैव यत एव वयं ततः । [20]
 भागिनेयं ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथंचन ।
 क्षतार्थैर्बद्धस्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यतः परे ।
 न त्वेकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डुवार्थे प्रवादितुम् ।
 सुविस्त्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय । [25]
 चारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ।
 विनिद्राकरणं धोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
 शोकपावकमुद्भूतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

☞ This passage is followed by passage No. 81.

T₂ G₂.4.5 ins. after passage No. 82 above, a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 129 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
 तथा वैकतेनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 अनेकैरप्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् । [5]
 पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिकुर्यथाबलम् ।
 उन्नवचमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिताः ।
 गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
 कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
 कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च । [10]
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मानश्चतुराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
 तथा भीष्मः शान्तनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
 ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । [15]
 अभिपिञ्चाम साध्वन्न सत्यं करुणवेदिनम् ।
 स हि भीष्मं शान्तनवं चतुराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
 सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
 युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः । [20]
 संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
 ईर्ष्याया चापि संतप्तो चतुराष्ट्रमुपागमत् ।
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
 दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
 श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः । [25]
 आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
 त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
 सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
 ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतेरपि । [30]
 अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
 सुततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
 अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
 यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
 ध्रुवं लप्सामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
 स तथा कुरु कौरव्य रक्षया वंद्या यथा वयम् ।
 संप्राप्तुमः स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहायुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T₁ G₁ 2.4 ins.:

दर्शयित्वा पृथगन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
 अशुभं वा शुभं वापि तैर्वैसाम सहैव तु ।
 अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
 रुढमूलो भवेद्वाज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 तदीयं च भवेद्वाज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]

85

G₁.4 ins. after line 2: G₂, after line 129 of passage No. 86 below:

श्रुत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोदन्तमादितः ।

118

तस्मात्सहैव वत्स्यामो गलन्यस्तपदा वयम् ।
 अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
 अर्थं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
 चतुराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
 तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप । [10]
 आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
 मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपरान्मुखः ।
 बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
 अस्मदीयो भवेद्गोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ् नृप । [15]
 अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
 क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रसु मनुजेश्वर ।
 किं न कुर्युः पुरा मह्यं किं न दत्तं पुरा विपम् ।
 आशीविपैर्महाघोरैः संपैतैः किं न दंशितः ।
 प्रमाणकोट्यां संनद्ध निद्रापरवशे मयि । [20]
 संपैदंष्ट्रिविपैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
 किं तैर्न पातितो भूय तदा किं मृतवानहम् ।
 आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
 अस्मानरक्ष्यो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
 चराचरात्मकं सोऽद्य यातः कः नु नृपोत्तम । [25]
 यावत्सोढव्यमस्माभिस्तत्सोढास्मि यत्नतः ।
 यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
 किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
 सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यत्नामहे ।
 अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
 दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

 In the footnotes to 1. 134. 17-18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G₁.2 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K₄ N V₁ B D M ins. after adhy. 136: T G, after 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
 विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
 स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्दर्शयन् वने ।

आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।

गङ्गासंतरणार्थं ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K₄ N₁ D₅ यथोद्दिष्टः; S (except T₁) वनोद्देशे.
 K₄ N₁ S (except T₁) वने प्रैक्षत (K₄ N₁ "पश्यत) पाण्डवान्.

जनन्या सह कौरव्य मापयानाद्दीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः । [5]
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमास्तगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्नयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्मिभभिः कृताम् । [10]
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया । [15]
भूयश्चैवाह मां क्षता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।

इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्मादेशाच्च संशयः । [20]
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मूर्ध्नुपाग्राय परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः । [25]
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरपैमान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्रासांश्च सर्वैशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः । [30]

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17^{ad}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K₄ N₁.s S (except T₁) सह मात्रा नरव्याघ्रान्.
K₄ N₁.s D₅ प्रयाताञ्जाहवीं नदीं; T₂ G M₅.s अनयञ्जाहवीं ततः;
M₅-s अनहीं यादवीं तदा. — After line 4, D₄ (marg.
sec. m.) ins.:

उवाच चैनान्निभृतं पाण्डवान्भयपीडितान् ।

— (L. 6) N₁ S (except T Gs) तत्रस्वस्यापि चा. K₄ N₁
D₅ S (except T₁) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K₄
N₁.s V₁ Da Dn₃ D₄ प्रवासितो; N₁ D₅ संप्रहितो. S
(except T₁) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8)
Om. in S (except T₁). N₁ B (except B₅) D₅ पार्था-
न्संदर्श. — (L. 9) T₂ G सर्वगां जवनां नावं. T₂ G युक्तास्त्रिं
प; M युक्तां चित्रप. — (L. 10) K₄ N₁ D₅ S (except
T₁) विश्वासैः (K₄ N₁ D₅ शस्त्रैः) मनुजैर्हृता. S (except T₁),
which om. lines 11-12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S कक्षघ्नं शिशिरघ्नं च महाक (G₁-s M₅ 'कु) क्षि-
बिलौकसं. S (except T₁), which om. line 14, ins. after
line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T₂ G विश्वस्तं वै (G₂ नौरैषा तु) महात्मना; M
विश्वासजननाय वै (M₅ विश्वासार्थमिहानयाः). — (L. 16) T₂ G
अब्रवीच्च महाबाहुः (or 'बुद्धिः). K₄ Da S (except T₁)
सर्वधर्मवित्; N₁.s B (except B₅) सर्वशास्त्रवित्. — After
line 16, K₄ B₅ (both with v. l.), D₄ S (except
T₁) ins.:

अधिक्षिपन्धातैराहं सभ्रातृकुमुदारवीः ।

— (L. 17) K₄ S (except T₁) कर्णं च दुर्मतिं कूरं शकुनिं
चापि सोढुम्. — (L. 18) S (except T₁) दुर्योधनः कुलस्यास्य

कीर्तियमैप्रणाशनः. — After line 18, K₄ S (except
T₁) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K₄ S (except T₁) cont.: D₄ ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिश्रितः स्नेहबद्धो दुरात्मसु ।

धृतराष्ट्रः परितात्मा धर्मं त्यजति शान्तम् ।

T₂ G cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तীরमुत्तमम् ।

निपादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।

दीपिकाभिः कृतालोकां मार्गमाणं च पाण्डवान् ।

ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।

निपादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् । [5]

विदुरस्य महाबुद्धेर्लच्छभापादि यत्तदा ।

नाविकः ।

विदुरेणासि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।

गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।

सोऽहं चतुर्दशीमथ गङ्गाया अविवूरतः ।

चारैरन्वेषयाम्यसिन्धवे मृगगणान्विते । [10]

प्रभवन्तोऽथ भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।

युक्तास्त्रिपताकां च निदिष्ट्वा मन्दिरपमाम् ।

— (L. 19) K₄ S (except T₁) तथैव (for नौरप्सु).

— (L. 20) S (except T₁) मृत्युपाशात्समावृत्तान्. — (L.

21) K₄ S (except T₁) ततस्तान् व्यथितान् (M सहितान्)

सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K₄ S (except T₁)

प्रयातः (K₄ M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K₄ युहुः; N

V₁ Dn D₁.s.4 वचो (for च वो). — After line 24,

T₂ G ins.:

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजमुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारस्ये सर्वे तत्रैव संस्थिताः । [5]
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिम ।
परासुत्वं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS. only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तनु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः । [10]
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवैर्यो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः । [15]
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा दुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिपिकेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मायवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परमेश्वरी हृदि शोकं निधाय मे । [20]
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृध्रतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता
महाभयात्. — S (except T1) om. lines 26-29. — (L.
30) K4 च भृशं; S (except T1) कौतेयाः (for वेगेन). K4
S (except T1) वनं जग्मुर्गुह्यमुत्तमं (G1. 2 नैहानिधि). — After
line 30, T2 G ins.:

ततस्तान् तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

In G1. 2. 4 the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्यः कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्मुखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थाङ्कियदूरं गमिष्यति ।

अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
पुत्रश्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मैरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्धधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । [30]
प्रवृत्तिमाल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकामूरुकुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरतिवर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रान्दितं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः । [40]
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रपिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामशृण्वताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाण्योत्पीडकलस्तरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तात जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्मत्कृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T1 G1 'न्यां च नरश्रेष्ठो; G2. 2. 6 'न्यां च रथश्रेष्ठो.
— After line 39, T1 G1. 2. 4 ins.:

क गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा ज्ञपे वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्युर्वः शकुनाः पथि ।
यवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथगुताः ।
संशया इति कैर्ययं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्त्राया मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोऽनुज्ञा हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य युष्माभिः सर्वे लोकास्तमोदृताः ।
कदा द्रष्टास्मि कौन्तेयांस्तदृष्ट्वादित्यवर्त्ततः ।
दृष्ट्वा युष्माङ्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
क्वा गतिर्मे क वत्सामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं मत्प्रमुखाः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जननी गरुडेनेव कुमाराल्ले समुद्धृताः ।

[50]

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामश्रुण्वताम् ।
आचक्षते स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे ।

विदुरः ।

धृतराष्ट्रस्य शकुनेः राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चयः ।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् । [55]
तं जिघांसुरहं चापि तेपापमनुमते स्थितः ।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽस्मिन्नियोजिते ।
पृथायाश्च सपुत्राया धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गां वै बिले तदा ।

सगुहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा । [60]
निष्कामिता मया पूर्वं मा स्य शोके मनः कृथाः ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम् ।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्ये गृहमदाहयम् ।
तस्मात्ते मा स्य भूदुःखं मुक्ताः पापास्तु पाण्डवाः ।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपाः । [65]
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायतः ।
मा स्य शोकमिमं कार्पीर्जीवन्त्येव च पाण्डवाः ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्ययः ।
तस्मिन्दुषिष्ठिरं काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवाः ।
विमलं कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम् । [70]
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजयः ।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon.

मा गच्छत निवर्तध्वं मयि कोपं विमुञ्चताम् ।
— After line 48, T₁ ins.
कथं पश्चात्स्वया क्षतः पाण्डोः पक्षः समुद्धृतः ।;
while G₁ ins.:

कथं तव कृतं पक्षः पाण्डोर्नापि निपातितः ।
— For line 67, G₁ reads:
भवान्भीष्म मनःशोकं मा कार्षीः पाण्डवान्प्रति ।
मुक्ता जतुगृहादग्नेः सम्यग्जीवन्ति पाण्डवाः ।
— After line 72, G₁ ins. a colophon (Adhy. no.:
G₁ 94; G₁ 95), while T G₁.2.4.5 ins.:

वैशंपायनः ।

ततः संहृष्टसर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।
युक्तं चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया ।
वयं विमोक्षिता दुःखात्पाण्डुपक्षो न नाशितः ।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम् ।
कुरुभिः सहितो राजा नागरैश्च पितामहः ।
अथाम्बिकेयः सामात्यः सकर्णः सहसौबलः ।
सात्मजः पार्थनाशस्य सरस्तथ्यं जहर्ष च ।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामतिः ।
जहर्षाते सरन्तौ तौ जातुपार्श्वमोचनम् ।
सत्यशीलगुणाचारैः रागेर्जनपदोद्भवैः ।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां तान्मोक्षितान्विदुः ।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यैः रूपैः प्राणबलैरपि ।
स्वस्नानार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा ।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा ।
शङ्कमाना वदन्ति स दग्धा जीवन्ति वा न वा ।

Here follows a colophon.

T₁ G₁.2.4 cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते ।
त्रियमाणं महाछेदौभवान्मां समजीवयत् ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्तं भवता तदा ।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न कश्चित् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वास्तान्योगक्षेमं विचारय ।
दूराद्दूरतरं पार्थान्प्रस्थापय वनाद्गन्तुम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानासाञ्जुमांस्तव ।
योगक्षेमं पाण्डवानां गृहं सन्त्यग्विचारय ।
भीष्मेणेत्थं समादिष्टो विदुरः खनकं पुनः ।
युतं तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय ।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा ।
स्लेच्छभापां वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम् ।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत् ।

खनकः ।

आयुष्मद्भिर्न मेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि ।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्भवन्मृतौ ।
जानाति युष्मान्गान्नेयो विदुरेण प्रवोषितः ।
शनैः शनैश्च गन्तव्यं न भीला त्वरया न च ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटकाननमुत्तमम् ।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भयाः ।
सर्वप्रवास पतावाम्भवतां पुण्यशीलिनाम् ।
क्षमावतां च युष्माकं सुखोदकं भविष्यति ।
इत्याह विदुरो युष्मान्मनया तत्कथितं शुभाः ।
युष्मभ्यं यामि भद्रं वो गच्छतारिष्टमार्गाः ।

वैशंपायनः ।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय ।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामहाः ।

87

After l. 143, 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्वाधितां त्राहि मामपि ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
 तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
 दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् । [5]
 तस्माद्ब्रूयामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् ।
 अद्यासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
 श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ।
 व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
 घृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
 त्राणं च विदुरात्तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा । [10]
 आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
 वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
 पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
 तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
 कादम्बाः सारसा हंसाः कुर्याः कुररैः सह । [15]
 रुवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
 राक्षसेषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
 भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
 भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After l. 143, 18, S ins.:

प्राक् संभ्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
 एवं रमस्व भीमेन यावद्भर्मस्य वेदनम् ।
 एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
 नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्ग्रेऽधिरोपिता । [5]
 भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
 तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।

88

M om. lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon of. v. l. 1. 143, 18. — For lines 5-7, M subst.:

शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
 तत्तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा । [10]
 वनस्पतितलं गत्वा परिमृज्य गृहं यथा ।
 पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
 आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
 पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
 वृषिताः क्षुत्पिपासातां जलमात्रेण वर्तयन् ।
 शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा धुवार्तान्पाण्डवांस्तदा । [15]
 मनसा चिन्तयासास पानीयं भोजनं महत् ।
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
 यथा जतुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
 कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
 कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् । [20]
 यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
 अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
 तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
 निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
 दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर । [25]
 तस्मात्कृतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
 क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्ठ्यामो यथासुखम् ।
 इदमद्य महदुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
 इष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञं अनङ्गेनाभिचोदिता ।
 युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः । [30]
 धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
 प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After l. 143, 26, Ds S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
 स तथा परमप्रीतस्तथा रेमे महाद्युतिः ।
 शुभं हि जवनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
 न ततर्प मुदा मृद्रन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।
 रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा । [5]
 सा रेमे तेन संहर्षादवृण्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
 अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
 आनीय वै स्वके गोहे दर्शयामास मातरम् ।
 भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
 कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् । [10]

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्बा सह भारत ।

89

M om. lines 1-6. — (L. 5) = (var.) 1. 143, 27^{ab}.
 — (L. 7) G1.2 M रमयन्ती (for विचरन्ती).

कामांश्च मुखवासादीनानयिष्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सज्जपा चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a repetition (with v. l.) of l. 145. 25-37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a colophon (*adhy. no. 61*).

91

After l. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं व्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनांश्चापि दुरात्मवान् ।
अत्र मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः । [5]
इडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूदयति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मासान्कामाद्वधी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो । [10]
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्तं व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
स्नजश्चित्रास्तिलान्पिण्डाह्वलाजपूपसुरासवान् ।
श्रुताश्रुतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं श्रुताश्रुतम् ।
सर्पिःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्वहून् । [15]
अथ सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलाकुलाच्च पुरुषं बलीवर्द्धौ च कालकौ ।

91

(L. 1) Hypermetric! T₁ G₂ पुरुषादेन रौद्रेण; T₂ G₄-s M तेनेयं पुरुषादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M₂) संन्ययोज. — G₂ M om. lines 11-12. — (L. 13) T₁ G₁-s पिण्डाह्वलास्तथापूपान्स्पर्षं बहुविधोदनं. — M om. lines 14-16. — (L. 14) G₁.s श्रुतानि मांसानि पानपूर्णघटानि. — After line 14, G₁.s ins.:

वन्यमाहिषवाराहं भालुकं च श्रुताश्रुतम् ।

— (L. 17) M पं युवानं बलिनं प्रभो. — For lines 18-19 T₁ G₁-s subst. पतद्भग्नं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T₁ G₁.s परचक्राटवी-

प्राप्स्यसि त्वमसंकुद्धो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगुल्लुत । [20]
परचक्रान्न विभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For l. 151. 1, Ds (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।

भीमसेनः ।

आपदस्त्वं मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम । [5]
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानघाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मात्रक्षितुमद्य वै ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तस्मात्ख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् । [10]
पिशितोदनमाजहुरथास्मै पुरवासिनः ।
सद्यतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तदक्षित्वा भीमसेनो मांसाति विविधाति च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रोदनचयान्वहून् । [15]
ततोऽपिबद्धधिघटान्मुबहून्द्रोणसंमितान् ।
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपाजितम् ।
उपजहुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिकृतम् ।
समारुह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः । [20]
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः ।

केभ्यः; G₂ क्रातु भूतेभ्यो; M क्राटवीभ्यश्च.

92

Ds (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2-17 of this passage after l. 151. 1^{ab}, and lines 19-46 after 1^{ad}. — (L. 2) T G (G₂ om.) पतद् (for चेदम्). — (L. 5) M ह मामाशितं क. T₁ स्वके गृहे; G₂ M सकृद्गृहे; G₂ भवद्गृहे (for द्विजो). — After line 5, Ds ins.:

श्रेणेन मे गता रात्रिर्मुक्त्वा तु बलवानहम् ।

(L. 17) G₂ महाभागं; M श्रुतं भागं. — (L. 41) G₁.s M तूर्यं हि (G₁.s स्यात्) शवस्पर्शे.

आत्मानमेपोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
 तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
 वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
 चुचोद स बलीवर्दी युक्तो सर्वाङ्गकालकौ । [25]
 वादित्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुषादकम् ।
 अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्दृष्टः ।
 संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
 पुरुषादभयाद्गीतस्तत्रैवासीजनश्रजः ।
 स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् । [30]
 यथोपदिष्टमुद्देशो ददर्श विटपद्रुमम् ।
 केशमजास्थिमेदोभिर्वाहुरुचार्णरपि ।
 आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
 गृध्रकङ्कबलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
 उग्रगन्धमचक्षुष्यं श्मशानमिव दारुणम् ।
 तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
 यावन्न दृश्यते रक्षो वक्तुं बलदर्पितः ।
 आचितं विविधैर्मोज्यैरत्रैरिगिरिभैरिदम् ।
 शकटं सूपसंपूर्णं यावद्रक्ष्यति राक्षसः ।
 तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
 विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा । [40]
 अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते वके भवेत् ।
 स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
 उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स परं वरम् ।
 ते ततः सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागराः ।
 नारक्षो बलिमक्षीयादेवं बहु च मानवाः । [45]
 भुङ्क्ते ग्राह्यणरूपेण वक्रोऽयमिति चाबुवन् ।
 स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after l. 151. 18: T G, after l. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।

आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
 आलिङ्गयामीष्य चैवैनं न्यहनद्रुधातले ।
 भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्रयिषि चेत्यपि ।
 आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् । [5]
 समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
 विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
 अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदर्शनम् ।
 भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
 भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् । [10]
 ततः क्रुद्धो विस्मयैर्न स भीमस्तस्य रक्षसः ।
 स्त्वं कटीसीपदुक्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
 तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
 उक्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
 तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः । [15]
 उरस्येनं समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
 स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्रुशम् ।
 व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः ।
 मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वं समाहतः । [20]
 एवं निहन्यमानः सत्राक्षसेन बलीयसा ।
 रोपेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
 ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
 तावन्व्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषाद्वृकोदरौ ।
 मत्ताविव महानागावन्व्योन्यं विचकर्पतुः । [25]
 बाहुविक्षेपशब्दैश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
 चेन्नकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
 तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
 पादपान्वीरुथश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
 समागतौ च तौ वीरावन्व्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
 अश्मभिः पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
 अथ तं लोलयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T₁ G₁₋₃ M आविध्य (for अपीड्य). — (L. 5)
 M उत्तिष्ठेति चात्र. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and
 ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) G_{1,2} असे
 (G₂ असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M
 बाहु (for भुजा). G_{1,2} जानुभ्यां पीडयित्वा पातयामास भूतले.
 — (L. 11) G_{1,2} राक्षसं क्रोपदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः.
 — For lines 17-19 G_{1,2} subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रथा ।
 उद्धृत्य पाणियुगलं भीमस्योरस्यपातयत् ।
 व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
 दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।

क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।

— (L. 20) G_{1,2} जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G₂₋₃ वामे पार्श्वं
 समपितः. — (L. 25) M व्यपकर्पतुः. — (L. 28-29)
 = (var.) l. 151. 20. — After line 30, G_{1,2,4} ins.:

गिरिभिर्गिरिद्वैश्च पापाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) G_{1,2,4} अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आत्मनः पादवेगेन.
 — After line 31, G_{1,2,4} ins.:

आयामविलस्राम्यां च परितो योजनत्रयम् ।
 निनैहीरुहपापाणं गिरिकुञ्जलतावधम् ।
 चक्रतुर्बुद्धुर्नैतौ कूर्मशृङ्गोपमां महीम् ।
 मुहूर्तमेवं संयुज्वा समं रक्षःकुरुत्तमी ।
 ततो रक्षोविनाशाय मर्ति कृत्वा वृकोदरः ।

अगृह्णात्परिरभ्यैनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकायं विचकर्ष महाबलः ।
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

[35]

94

After adhy. 155, Ds marg. sec. m. ins.:

ब्राह्मण उवाच ।

ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमास्थाने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्यावृणोत्तदा ।
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुप्रदो नाम शनैरिदमभाषत ।

[5]

कुन्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतामजाम् ।
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं द्रुपदं दृष्ट्वा पुरोधो ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्वाजन् दग्धास्तेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यास्ते कथं द्विज ।

ज्ञानसागर उवाच ।

स्वयंवरेण द्रष्टासि तत्कुरुष्व नराधिप ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहुवृषः ।
मेरुमन्दरसंकाशास्त्वर्णरत्नपरिच्छदान् ।
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरैः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदक्षया ।
मत्स्ययन्त्रं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेनं जलेचरम् ।

[15]

[20]

— After line 33, G1.2 ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ वृष्टे वक्षसि जम्बिवान् ।
ममोरुपादकूचैश्च विस्संदेहवन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यजिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाकोशश्चासत्सन्धेयैः ।

पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति ।
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधवन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्याज्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः ।
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

[30]

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।

श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः ।

[5]

वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः ।
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[10]

अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञं कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिपः ।
अथ पाण्डुर्द्वैतः क्षतः पाण्डवानां विनाशने ।
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्तत्र धृतराष्ट्रः ससौबलः ।

[15]

श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा ।
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां याज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

[20]

भूमौ निपत्य लुब्धे दण्डाहत श्वोरगः ।
Lines 34-37 repeat (with v. l.) 1. 151. 17^{ad}, 18^{ad},
and 19. — (L. 34) T1 Gs M बाहु (for जातु).
— (L. 36) G1.2 M माणो वेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T1 Gs. s. e Ms-8 ins.:

तस्माद्वागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
— (L. 18) T1 Gs. 8 M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

[944]

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
 समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वे बान्धवैः । [25]
 कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
 अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
 चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
 भ्रातृभिः सहितो मात्रा सोऽदृश्यत हुताशने ।
 किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः । [30]
 मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
 अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
 याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानवाः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
 लोकस्तद्वेदं यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
 याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितानुभौ ।
 छष्टशुभ्रश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरायुभौ ।
 किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
 इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुशोच परमातुरः ।
 दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् । [40]
 पुरोधः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
 वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
 ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
 बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
 नष्ट इन्द्रो विसग्रन्ध्यामुपश्रुत्या विदग्धितः ।
 उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थं मया श्रुता ।
 यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
 मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवाः । [50]
 यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
 स्वयंवरस्तु नगरे धुष्यतां राजसत्तम ।
 यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
 दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः । [55]
 श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
 तस्मात्स्वयंवरो राजन्धुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
 श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांसदा ।
 घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।

पुण्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ । [60]
 दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवरः ।
 देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
 स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
 तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
 यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
 को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
 तस्मात्सपुत्रा गच्छेद्वा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
 नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
 यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः । [70]
 नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तूणामयाचितम् ।
 अहं च तत्र गच्छामि ममैभिः सह शिष्यकैः ।
 एकसार्थाः प्रयातास्ते ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
 वैशंपायनः ।
 पुतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।

Colophon.

96

After adhy. 157, S (except Gs) ins.:

वैशंपायनः ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
 ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
 क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।
 युधिष्ठिरः ।

प्रयातानेकक्रायाः सोदयान्देवदर्शिनः । [5]
 भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
 गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।
 ब्राह्मणाः ।

एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
 तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् । [10]
 ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महारमनः ।
 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
 दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

96

(L. 6) M भवतो हि (Ms 'तोभिः; Ms 'तोभि) विजानंतु.
 — (L. 11) G_{2,3} M यज्ञसेनस्य दृष्टिता (for the prior
 half). — After line 12, G₄ ins.:

G_{2,3} M तथाजुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T₁ G₃
 'सुतेनारं; G_{2,3} Ms-s 'मुतेनाथ (for 'मतेनाथ). — After
 line 63, T₁ G₁ Ms-s ins.:

तत्रसस्तदहं श्रुत्वा स्वगृहोत्सवबान्धवः ।

अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T₁ G_{1,2,3} Ms-s आमंत्रणम् (for आगन्तृ-
 णाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. Adhy.

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः । [15]
सुतमिद्वान्महाभागः सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
कीरत्नमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलं यथा । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो धृतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः । [25]
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं रङ्गे कुमारी वरयिष्यति । [30]
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्राभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च वो आता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिरः ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् । [40]

 This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at both places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurrence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Sarfojirājapuram) repeats the adhy. in its

proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G₈) after adhy. 156 is erroneous and should be deleted.

97

D₁ (marg. sec. m.) T₁ G (except G₈) ins. after 1. 165. 40: T₁, after 1. 165. 41^{ab}:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्धुरान्भङ्गान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे । [5]
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातनः ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रूपा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विसर्ज्य महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्तः प्रपदिरे । [10]
युगान्तसमये घोराः पतंगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्मयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । [15]
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिपः ।
नोवाच किंचिद्भीडो विद्रावितमहाबलः ।

 In T₁ G₂ this passage is followed by a repetition of 41^{ab}.

98

After 1. 176. 29^{ab}, D₁ (suppl. fol. sec. m.) ins.:

मैत्रे मुहूर्ते तत्तस्या राजद्वाराः पुराविदः ।
पुत्रवत्यः सुवसनाः प्रतिकर्मोपचक्रमुः ।
स्वर्णपात्रं च कौशेयं दूर्वासिद्धर्थसंयुतम् ।
निधाय तैलं स्नानार्थं निन्युर्वाला हरिप्रियाः ।

दर्शनीया प्रयुक्ताणी अर्थरूपा बृहत्स्तनी ।
— (L. 16) M पावकास्तु (for सोम*). — (L. 22) M संगच्छाम वयं द्रष्टुं. — (L. 29) M प्रतिगृह्य. — (L. 32) G₁₋₃ M (M₈ om.) समवेता महा*. — (L. 34) M बहूनन्दान्

(for महात्मानो). — (L. 35) M देवरूपान् (for एक*). — (L. 37) M (except M₈) भेकतरो आता. — (L. 38) M निर्यत्नवानपि जयेत्. — Colophon is om. in M. Adhy. no.: T₁ G_{1, 5} 117; G₁ 119; G₂ 136; G₃ 115.

लोभकलकहताभ्यङ्गतेलं कालेयचन्दनम् । [5]
 चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिपेकाय योषितः ।
 वैद्वर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
 सत्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जैः ।
 तां निवृत्ताभिपेकां च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
 निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् । [10]
 निवेश्य प्राञ्चुर्हीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
 केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
 धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
 वयन्धुरस्या धम्मिल्लं मास्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
 दूर्वामधूकरचितं मास्यं तस्या ददुः करे । [15]
 चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
 रेजे सा चक्रवाकाङ्गा स्वर्णदीर्घसरिद्रा ।
 अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
 आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिविम्बं जिगाय तत् ।
 कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः । [20]
 भूपणै रत्नवचितैरलंचक्रुर्धयोचितम् ।
 माता च तस्याः पृथ्वी हरितालमनःशिलाम् ।
 अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
 अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
 माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भव्यति । [25]
 सौविद्वल्लः समागम्य द्रुपदस्याज्ञया ततः ।
 पुनामारोपयामासुः करिणीं कुधभूषिताम् ।
 ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
 विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
 माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोभयोर्ययुः । [30]
 जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
 कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
 धृष्टद्युम्नो ययावमे हयमारुह्य भारत ।
 द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
 तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः । [35]
 तस्यां वराङ्गवामायन्यां मञ्जस्था नृपसत्तमाः ।

तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
 कश्चिद्भ्रामयद्भूयः कमलं सुमनोहरम् ।
 लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकसरम् । [40]
 कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः ।
 प्रालम्बमकरोदंसे साचीकृतमुखाभुजम् ।
 लिलेख पीठं पादेन हैमं तिर्यङ्मुखविपा ।
 केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
 नखाग्रैः पाटयामास कुशालेखविशारदः ।
 कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना । [45]
 रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानक्षानवासृजत् ।
 यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाञ्जलिता तथा ।
 कश्चिद्व्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
 भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलक्षणा ।
 नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयत् । [50]

99

T₂ G₂-s ins. after 1. 181. 25: G₂, after 1. 181. 24:
 D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
 ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वाारयामास धर्मेराट् ।
 आकारजस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
 धर्मेराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्पणम् । [5]
 पुतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्वाणेन नतपर्वणा ।
 दुर्योधनमभिप्राप्तं धर्मेराजो युधिष्ठिरः ।
 ततो दुर्योधनः कुब्जो दण्डाहत इवोरगः ।
 प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
 छित्त्वा राजा धनुः सज्यं धातैराद्रुस्य संयुगे । [10]
 अभ्यवर्पच्छरौघैस्तं स हित्वा प्राद्रवद्गणम् ।
 दुःशासनस्तु संकुब्धः सहदेवेन पार्थिव ।
 युद्धा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
 विसृज्य च धनुः संख्ये वर्मं चादाय भास्वरम् ।
 असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D₄ (which om. line 4) ins. after line 3: T₂ G₁ s, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
 ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
 वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ;

— After line 4, T₁ G₂ ins.:

सुमहच्चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
 धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
 ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायज्ञाः ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
 भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ;

while G₂ 4 ins.:

जितमात्रे जिते त्वस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
 आयोधनाद्रणे राजन्यपश्यतां च महीश्रुताम् ।
 दुर्योधनो धर्मेष्टुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
 कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
 चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विश्राण्णतिसदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः । [15]
 दुःपहो नकुलाद्यापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
 निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
 न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
 द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरो द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
 ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् । [20]
 एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
 प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
 प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
 ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins. after adhy. 188: K₄
 (with a few additions, some omissions and many
 variants), after 1. 189. 49:

व्यासः ।

मा भूद्राजंस्त्व तापो मनःस्थः
 पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
 मातुरेपा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
 त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
 याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
 तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
 सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवासा
 भार्या कृष्णा मोदतां वै कुलं ते ।
 लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
 सर्वांरीणामप्रष्टव्योऽसि राजन् । [5]
 भूयस्तु मे शृण्विदं त्वं विशोको
 यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
 एषा नाळायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
 आराधयामास तदा कुष्टिनं तमनिन्दिता ।
 स्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्युं सुकोपनम् ।
 सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् । [10]
 स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
 उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
 ततः कदाचिदद्भुतो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
 अस्त्रादुद्धृत्य तच्चाकमुपायुक्ताविशङ्कित ।
 तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा । [15]

वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वधे वरं तदा ।
 ऋषिः ।
 नास्मि वृद्धो न कटुको नेष्युर्नैवातिकोपनः ।
 न च दुर्गन्धवदनो न क्रुशो न च लोलुपः ।
 कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
 वद कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि । [20]

व्यासः ।

सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
 भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रयुवाच ह ।
 नाळायनी ।
 पञ्चवाणातिविद्वाहं मन्मथस्य महामते ।
 पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
 रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनश्चैकत्वमास्थितः । [25]

व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्दीमान्ब्रह्मर्षिवै महातपाः ।
 स पञ्चधानुभूत्वा तां रमयामास सर्वेशः ।
 नाळायनीं सुकेशान्तां मुद्गलश्चारुहासिनीम् ।
 आश्रमेऽप्यधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः । [30]
 यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
 सुधाशृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
 पूज्यमानस्तथा शच्या शक्रस्य भवनेऽपि ।
 महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्विरंसया । [35]
 सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः ।
 पर्युषेत्य पुनर्महं मेरौ वासमरोचयत् ।
 आकाशगङ्गामासुत्य तथा सह तपोनिधिः ।
 अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
 गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः ।
 तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी । [40]
 यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
 लतात्वमथ संपेदे तमेवाभ्यनुवेष्टती ।
 पुषोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
 सा पुषोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
 ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत । [45]
 तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादपिसत्तमः ।
 विजजुषी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
 स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

— After line 9, T₁ G₆ ins.:

नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।

इदि विव्याध भूयोऽस्य बाहोररसि चार्पयत् ।

— (L. 13) D₄ T₂ G₁.s.s जानुभ्यामेव कौरवः (for the
 posterior half). — (L. 14) D₄ T₂ G₁.s.s पांडवं
 त्वमिद्राव सोऽसि जग्राह चमै च.

100

D₄ G₂.s.s om. (? hapl.) lines 4-6. — (L. 17) T₁
 G₂.s नैष्यो वा नाति°; G₁ नेष्युर्नैवाति°; G₂ नेष्टं नैवाति°.
 — K₄ D₄ G₂.s.s Ms om. line 23. — (L. 27) K₄ स
 चैव पंचधा भूत्वा; G₆ स पंचधावपुर्भू°. — Colophon. Adhy.
 no.: D₄ (after corr.) 200; T₁ 196; D₄ (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
 अरुन्धतीव सीतेव बभूवतिपतिव्रता । [50]
 दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
 एतत्तथ्यं महाराज मा ते भृहुद्विरन्यथा ।
 एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
 राजंस्तवात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
 तस्मिन्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
 तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
 द्रुपदः ।
 बृहि तत्कारणं येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
 सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।
 शृणु राजन्यथा ह्यासा दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
 यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
 अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
 ह्यन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
 मौद्वल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
 मौद्वल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तथा ।
 संवत्सरगणा राजन्वयतीयुः क्षणवत्तदा । [65]
 ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्वरज्यत ।
 अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
 उत्सर्ज्य स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
 मौद्वल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावितः सदा ।
 कामभोगानुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् । [70]
 ह्यन्द्रसेना ।
 प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्तुष्टुमर्हसि ।
 अविदुषास्मि ब्रह्मपे कामानां कामसेवनात् ।
 मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णामां भवान् ।
 तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।
 ऋषिः ।
 यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभापसे । [75]
 आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
 भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
 पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
 भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।

तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि । [80]
 व्यासः ।
 सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
 भोगैरनुत्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
 निराशीर्मास्ताहारा निराहारा तथैव च ।
 अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
 तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् । [85]
 वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
 भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
 महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
 तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि । [90]
 नाळायनी ।

एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
 भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्विही मे ।
 महेश्वरः ।
 पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।
 नाळायनी ।
 धर्म एकः पतिः स्त्रियां पूर्वमेव प्रकलितः । [95]
 बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
 स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
 सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
 एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
 आप्तुं च नियोगेन संतानार्थं परः स्मृतः । [100]
 गच्छेत् या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
 चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
 एवं गते धर्मपथे न वृणु बहुपुंस्कताम् ।
 अलोकाचरितात्तत्सात्कथं मुच्येय संकरात् ।
 महेश्वरः ।
 अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासन्मुच्यन्ति चातवे । [105]
 सकृदुक्तं त्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।
 नाळायनी ।
 यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथः ।
 कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
 पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
 भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

corr.) T₃ G₄-s 148; G₁.s 150; G₂ 147; M₆ 149.
 — After line 60, K₄ ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।
 — (L. 66) D₄ T₁ G₄.s M₆ तपुकामो (for तृप्तः कामाद्).
 D₄ G₁.s.s.s M₆ om. lines 70, 73-74. — After line
 111, G₁ ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मताम् ।
 — After line 116, K₄ ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
 गमिष्यसि हि ताल्लोकान्सत्यमेव नद्वीमि ते ।

Colophon. Adhy. no.: D₄ 201; T₁ 177; T₃ G₄-s
 149; G₁.s 151; G₂ 148; M₆ 150.

महेश्वरः ।

रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
 अभोगो लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
 अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
 पञ्चभिः प्राप्य कौमारं महाभागा भविष्यसि ।
 गच्छ गङ्गाजलस्था च नरं पश्यसि यं शुभे । [115]
 तमानय ममाभ्याशं सुरराजं शुचिस्मिते ।

व्यासः ।

इत्युक्ता विश्वरूपेण रुद्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon.

101

After the (additional) colophon following 1. 189.
 40, D₄ (marg. sec. m.) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यासः ।

इदं चापि पुरावृत्तं तन्निबोध च भूमिप ।
 कीर्त्यमानं नृपपांणां पूर्वेषां दारकर्मणि ।
 नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रा महेश्वरा बभूवुः पञ्च भूमिपाः । [5]
 साल्वेयः शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
 तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रियाः क्रतुयाजिनः ।
 नातिचक्रमुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियंवदाः ।
 एताञ्चैतन्तवान्पञ्च शैब्या चात्र स्वयंवरे ।
 अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्च मनुजाधिपान् ।
 वीणेव मधुरारावा गान्धारस्वरमूर्च्छिता । [10]
 उत्तमा सर्वनारीणां भौमाश्च ह्यभवत्तदा ।
 यस्या नैतन्तवाः पञ्च पतयः क्षत्रियपंभाः ।
 बभूवुः पृथिवीपालाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 तेषामेकाभवद्भार्या राजासौशीनरी नृप ।
 भौमाश्च नाम भद्रं ते तदा रूपगुणान्विता । [15]
 पञ्चभ्यः पञ्चधा पञ्च दाय्यादान्सा व्यजायत ।
 तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशार्दूल वै तदा ।
 पृथगाख्याभवत्तेषां मत्स्यानां पञ्चधा भुवि ।
 यथावत्कीर्त्यमानांसांश्वर्यु मे राजसत्तम ।
 साल्वेयाः शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवाः । [20]
 तिन्दुसारातिसाराश्च वंशा एषां नृपोत्तम ।
 एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्च भुवि विश्रुता ।

Colophon.

101

In the footnotes to 1. 189. 40, the number of lines
 in this passage is erroneously stated to be 25; the

After 1. 189. 46, T₃ G₂₋₄ ins.:

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 मोद्वल्यं पतिमासाद्य शिवाद्वरमवाप्य च ।,
 which is followed by 1. 189. 47^{ab}. T₃ G₂₋₄ cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
 संश्रद्धस्त्व वचो मह्यं ततः पश्यसि पाण्डवान् ।
 हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाष्ट्रं स्वर्गात्स ह च्युतः । [5]
 ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
 ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्वलं वायुमथाविशत् ।
 वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावभिजगमतुः ।
 ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च संनतिर्मतिरेव च ।
 एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ताः समाश्रिताः । [10]
 पूर्वैन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
 धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि हियाद्या द्रौपदीं तथा ।
 तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न संशयः ।
 एकैव द्रौपदी राजन्पौलोमी ते न संशयः ।
 शृणु गुह्यतमं चान्यद्गहस्यं देवनिर्मितम् । [15]
 यच्छ्रुत्वा संशयस्तेऽद्य शतधा विफलित्यति ।
 सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितुः ।
 पाण्डवाः पञ्च यानि स्युः पार्वती द्रौपदी स्त्रियम् ।
 इदमन्यद्गहस्यं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
 भवतः प्रत्यथार्थं च निःसंशयकरं महत् । [20]
 चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलान्छिताः ।
 धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
 अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलावती ।
 चतस्रो मूर्तेषो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च सिन्धुजा ।
 चतुरः पाण्डवास्त्रिण्यं कृष्णां विद्धि महीश्वर । [25]
 चतुर्भूतिश्चतुर्न्युहो वासुदेवादिभिः सह ।
 अवतीर्णो महीं विष्णुः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
 पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्तिः सदाशिवः ।
 निवृत्तादिलयान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
 तस्मात्ते संशयो मा भूत्पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् । [30]
 कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभिः पूर्वैर्भवत्तदा ।
 पञ्चाग्रयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

The passage is followed by a repetition of 1.
 189. 47^{ab} (v. 1. ततो for हि सा), a sure indication
 that the passage is interpolated !

correct number is 22. — Colophon. Adhy. no.: D₄
 200; T₁ 199; T₃ G₄₋₆ 151; G_{1,8} 153; G₂ 150;
 M₆ 152.

After 1. 192. 7, K4 D4 (both on suppl. fol;
sec. m.) S ins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।

यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।

वैशंपायनः ।

ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।

मघ्नयन्ते ततः सर्वे कर्णसौवल्दूपािताः ।

शकुनिः ।

कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः । [5]

उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।

एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।

अकृत्वा संविदं कांचिद्वस्तुस्यत्यसंशयम् ।

अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।

न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ । [10]

यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।

सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।

यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।

चैद्यश्च पुरुषस्याग्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।

एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]

दुराधर्पतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।

यावत्त्वचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।

तावदेव व्यवस्थामः पाण्डवानां वधं प्रति ।

मुक्ता जतुगृहाद्वीमादाशीविपमुखादिव ।

पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविदोत् । [20]

तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।

अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेपयोर्महतोरिव ।

हलध्वक्प्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।

यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।

तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]

एतदन्न परं मन्ये प्राप्तकालं नरर्षभाः ।

वैशंपायनः ।

शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।

सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।

प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।

तथा देशं च कालं च पङ्क्तिधांश्च नयेदुणान् । [30]

स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।

समीक्ष्याथाभियुञ्जीत परं व्यसनपीडितम् ।

ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।

बलस्थान्विक्रमस्थान्श्च स्वकृतैः प्रकृतिप्रियान् ।

वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनोस्ति च । [35]

श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्युन्नो नृणाम् ।

न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन मेजिरे ।

यद्भूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।

न ह्ययुक्तं न चासक्तं नामृतं न च विप्रियम् ।

भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]

तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्नाजलक्षणैः ।

न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।

प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।

तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थैवभ्यधिका सदा ।

मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः । [45]

सान्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।

अमित्रं यतते जेतुं न रोपेणेति मे मतिः ।

परिकीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।

मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।

अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः । [50]

एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणयुधौ ।

श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मतं यदि वो मतम् ।

संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।

गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतपशतैरपि ।

गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतद्विद्मि संवृतम् । [55]

नृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्नायुधौपदैः ।

युक्तं ह्युरुकवाटैश्च द्रव्यागारतुपादिकैः ।

भीमोच्छ्रितमहाचक्रं वृहदट्टालसंवृतम् ।

दृढप्राकारनिर्युहं शतश्रीजालसंवृतम् ।

पेष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः । [60]

प्राकारकटुभिर्वीरैर्नृगभैस्तत्र पूजितः ।

तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।

सालेनानेकतालैः सर्वतः संवृतं पुरम् ।

अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।

दानमानार्चिताः सर्वे ब्राह्मणाभ्यन्तराश्च ये । [65]

प्रतिरुद्धानिमाञ्जला राजभिर्भूमिविक्रमैः ।

उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुद्रोच्छ्रितायुधाः ।

तस्मात्संधिं वयं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।

स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्याहं वचनं मम ।

एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते । [70]

एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।

उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्रवःस्थितिः । [75]
 द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
 द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
 संभ्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
 नैतच्छब्दं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
 अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम । [80]
 यावन्नो वृण्यः पाष्णीं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
 प्रभवन्तो हृष्टतृष्टाः स्वबाहुबलशालिनः ।
 प्राकारमवसृजन्तु परिघाः पूरयन्त्वपि ।
 प्रस्त्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विपमं समम् ।
 तृणकाष्ठेन महता खातमस्य प्रपूर्यताम् । [85]
 घृण्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
 नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
 नागो दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
 रथे वै द्विगुणं नागादसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
 यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः । [90]
 अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
 प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
 यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
 अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
 अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचानि च । [95]
 ततः कर्णवचः श्रुत्वा धातैराद्रुप्रियैषिणः ।
 निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परात्रणे ।
 न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
 यथा पुनररिभ्यानां प्रसवो युद्ध एव च ।
 वैकतेनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः । [100]
 दुःशासनमहामास्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
 स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
 अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
 तदनीकमनाष्टयं शस्त्राग्निव्यालदीपितम् ।
 समुत्कूलितमाज्ञाय चुक्रुशुर्दुपदात्मजाः । [105]
 ते मेघसमनिर्वोपैर्वलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
 निर्ययुर्नगरद्वारात्रासयन्तः परात्रणे ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
 चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
 पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः । [110]
 द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डुरोष्णीपकेतनः ।
 पाण्डुरव्यजनच्छत्रः पाण्डुरध्वजवाहनः ।
 सपुत्रगणमध्यस्थः शुशुभे राजसत्तमः ।
 चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
 अथोद्धूतपताकाग्रमजिह्वगतिमव्ययम् । [115]
 द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।

तथोद्भवतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
 बलयोः संप्रहरतोः स्रवन्त्योः सरितोरिव ।
 प्रकीर्णरथनागाश्चैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
 ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरै । [120]
 उत्कृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
 अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
 रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
 धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
 ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तं कंसुकान् । [125]
 नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
 निर्यातेध्वज पार्थेषु द्रौपदं तद्वलं रणे ।
 आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
 स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
 ततो द्रुह्ममयुध्यन्त मृशं कृत्वा निवर्तनम् । [130]
 जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
 जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सव्यसाचिनः ।
 अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
 जयद्रथसुतं तत्र जघान पितुरन्तिके ।
 वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः । [135]
 कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
 तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
 नामृष्येतां महाबाहु प्रहारमिव सद्गजौ ।
 तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
 प्रतिमुक्तलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् । [140]
 संनिपातस्तथोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
 वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
 त्रीनह्याक्षतस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
 ततः किलिकिलाशब्दः कुरुणामभवत्तदा ।
 तान्ह्याक्षिहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् । [145]
 निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैर्योजयत् ।
 उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
 सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
 तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
 अयुध्यत बलैर्वैरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः । [150]
 तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिंजयः ।
 पञ्चभिर्द्विर्दर्मैर्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
 तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
 सारथिं वाजिनश्चैव निर्ययुर्वैवस्वतक्षयम् । [155]
 हताश्वात्स्यन्दनश्चेष्टादवरुह्य महारथः ।
 चचार विविधान्मार्गान्सिमुचम्य पाण्डवः ।
 अश्वरक्नधेषु चकेपु युगोष्ठीपासु चैव ह ।
 व्यचरत्पातयन्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

विधनुक्तं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम् ।
 अभिपेतुर्नरन्याग्रमञ्जुं प्रमुखा रथाः । [160]
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
 तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
 रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वे नन्तरपीयत ।
 तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ।
 रथेनाथ महाबाहुरञ्जनोऽभ्यपतत्पुनः । [165]
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
 कर्णोऽञ्जुविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
 स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान् ।
 त्रीन्शरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
 तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
 अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
 ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
 विवेश समुद्रमांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
 तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
 गिरा गम्भीरया वीरः समाश्रासयतासकृत् । [175]
 धार्तराष्ट्रेस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
 धृतं तत्पुनरेवासीद्वलं पार्थप्रकम्पितम् ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
 अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुपं सरन् ।
 ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् । [180]
 आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुन्नतम् ।
 महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 चित्रमात्म्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
 सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
 अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान् । [185]
 भीमसेनभयार्तानि फलगुनाभिहृतानि च ।
 न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम् ।
 तानि संत्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
 दिशः प्राकालयद्भीमो दिशोवात्राणि मारुतः ।
 तान्निवृत्ताग्निरानन्दान्हतवारणवाजिनः । [190]
 नानुसन्नुर्न चाजघ्नन्तुः किञ्चिच्च दारुणम् ।
 स्वमेव शिविरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः ।
 परेऽप्यभिययुर्दृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
 सुहृद्वैभभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
 यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् । [195]
 सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुप्रासामवुवन्वधूम् ।
 कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
 तेषां तदभवदुःखं हृदि वाचा तु नावुवन् ।
 ततः प्रयाता राजानः सर्वे एव यथागतम् । [200]

धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
 प्रागेव पुररोधानु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
 प्रेषिता गच्छतारिष्टान्स्नानाख्यात शौरये ।
 ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
 ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ । [205]
 कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः स्नान्धकवृष्णयः ।
 आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताञ्जातुपाद्गहात् ।
 समाजे द्रौपदीं स्नाहुर्लब्धां राजीबलोचनाम् ।
 आत्मनः सदृशीं सर्वे शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
 सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
 तत् उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
 सेवां समुपयात्तुर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
 ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
 यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजगमतुः । [215]
 पितृव्यसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
 द्रौपदीं भूपणैः शुभ्रैर्भूपयित्वा महाधनैः ।
 न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
 रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon.

104

After 1. 197. 29, Ts G₂-4 ins.:

अजययाः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
 त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः ।
 दैवानुकूलाः कौन्तेया देवं तेषां परायणम् ।
 प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात् ।
 जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
 पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्षममानुषम् ।
 अनस्य धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
 चैद्यमागधकर्णोद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
 आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धेना इति ।
 जेतुं शक्या न मन्येया अजययाः पाण्डवाः सुरैः । [10]
 यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः ।
 मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
 प्रणतार्तिहरो योगी केशवः केशनाशनः ।
 भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेदमगृही तथा ।
 चतुःसागरपर्यन्तं केवलं पृथिवीं न हि । [15]
 धर्मात्मजो महाराज तावन्नैलोक्यमर्हति ।
 अलं कर्णानया वृद्धा नोत्साह्य सुयोधनम् ।
 शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कैरवैः सह ।
 पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपालाः सन्धान्धवाः ।

वृण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः ।
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशगो भूय तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वैशः ।
अमेदेन निरीक्षस्व न मेदं चक्षुषोः कुरु ।
मनसा ज्ञेहपूर्णं निर्भेदो नखमांसवत् ।

[20]

धृतराष्ट्रः ।

पार्थिवार्थे प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्र त्वं च न मे ब्रूहि पार्थानामहितं कचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गाञ्जिवर्तय महामते ।

[25]

105

After 1. 199. 9, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

पृथायास्तु तथा वेदम प्रविशेश महाश्रुतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवरं कुन्ती शुशोच च सुहृसुहृदुः ।
कुन्ती ।

वैचित्रवीर्यं ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।

त्वत्प्रसादाज्जतुगृहे त्राताः प्रत्यागतास्तव ।

कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।

चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।

तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं त्राता भरतर्षभ ।

यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।

तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः ।

दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।

अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा दुःखार्ता शुशोच परमातुरा ।

प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुरः ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।

अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।

बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मां शोकं कुरु माघवि ।

[5]

[10]

[15]

105

In the footnotes to 1. 199. 9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D₁ T₁ G_{1.2} M मृताः (for त्राताः). — (L. 8) D₁ G_{1.2} M त्वद्भक्षया (for त्वं त्राता). — G₁ M om. lines 13-17.

106

After 1. 199. 11, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याप्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिक्षकरटामुखान् ।

अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वैश्चसमन्वितान् ।

सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।

रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।

चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।

सुवर्णपरिवर्हणां वरचामरमालिनाम् ।

जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृपः ।

दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।

ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् ।

हैमानि शय्यासनभाजनानि

द्रव्याणि चान्यानि च गोधनानि ।

पृथक्पृथक्कैव ददौ स कोटिं

पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।

शिविकानां शतं पूर्णं बाहान्पञ्चशतं वरान् ।

एवमेतानि पाञ्चालो जन्यार्थे प्रददौ धनम् ।

हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमकिः ।

घट्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।

नानद्यमानो बहुभिस्तूर्यशब्दैः सहस्रशः ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायनः.

107

After the additional colophon following 1. 199. 22, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।

पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।

पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।

ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवीं कृष्णया सह ।

आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिपस्वजे ।

परिष्वज्य च गान्धारीं कृष्णां कमललोचनाम् ।

पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।

सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तिः सुबलात्मजा ।

[5]

[10]

[15]

[5]

106

Line 11 = (var.) 1931*. — (L. 15) Some MSS. सोमकिः. — Colophon om. in T₁ G₁ M₁. Adhy. no.: D₁ 214; T₁ G₁ 165; G₂ 162; G₃ 166; G₄ 164.

107

(L. 3) G₂-4 M₂. 5 साध्वीं श्रीमिवापरां.

कुन्ती राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
 पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
 करणेन सुहृतेन नक्षत्रेण तथैव शुभे ।
 यथा सुखं तथा कुन्ती रंश्यते स्वगृहे सुतैः ।
 तथेतेव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
 पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा । [15]
 नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
 शासनाद्धतराष्ट्रस्य अकुर्वन्ततिथिक्रियाम् ।
 एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महत्तमनाम् ।
 नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

In entire supersession of the remarks in the footnotes (p. 789) to 1. 199. 24-25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199. 25, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कृतं व्यमसंशयम् ।;
 and after 1. 199. 26^{ab}:

वासुदेवेन संमध्य पाण्डवाः ससुपाविशन् ।
 धृतराष्ट्रः ।
 अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
 अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
 ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
 आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः । [5]
 पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
 ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
 अङ्गदं मकुटं क्षत्तहस्तभरणमेव च ।
 मुक्तावलीं च हारं च लिप्तादीन्कुण्डलानि च ।
 कटिवन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् । [10]
 अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
 जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
 अभिषेकोदकक्षिप्तं सर्वाभरणभूषितम् ।
 औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
 सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् । [15]
 जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
 दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
 प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
 पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
 प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]

108

(L. 41) D₄ G₁ M₆-8 राजा राजानुगतैः — (L. 44) T₈

[955]

वैशंपायनः ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।

श्रीवासुदेवः ।

युक्तेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।

शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा बाष्णेयस्वरयामास तं तदा ।

यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]

तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।

मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।

कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]

बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वेद्यपुरस्कृताः ।

अभिषेकं तदा चकुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।

जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरपमान् ।

राजसूयादिभिर्वज्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]

पुत्रमुत्तमा तु ते सर्वे आशीभिः प्रत्यपूजयन् ।

मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।

जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।

सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।

औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः । [40]

राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागासाहयम् ।

प्रविशेश तदा राजा नागैः पूजितो भृशम् ।

मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।

गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]

ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽग्रवीक्ष्य पम् ।

समक्षं वासुदेवस्य कुरुणां च समक्षतः ।

अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।

आयुः पुरुरवा राजन्नदुपश्रययातिना । [50]

तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।

राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।

विनाशितं मुनिगणैर्लौभान्मुलिसुतस्य तु ।

तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]

त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्येव पुरं शुभम् ।

पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

G₂-4 मूर्धाभिषिक्तं पाण्डोस्तु सुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः (G₂.4 'बान्धवाः').— (L. 53) T₁ G (except G₂.5) बुध' (for मुनि').— Line 59 is a repetition of 1. 199. 26^{ab}.

तस्माद्गच्छस्व कौन्तेय आतृभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a repetition of 1. 199, 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हथैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After 1. 199, 35^{ab}, S ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणवैदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
आतृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः । [5]
तोरणद्वारसुमुखं द्वात्रिंशद्द्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरिः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः । [10]
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् । [15]
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिसदाभवत् ।

110

After 1. 199, 49, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विसृज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विसृज्य च नराधिप ।
वाष्ण्यमब्रवीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वाष्ण्ये राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् । [5]
तवैव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातास्माकं पिता देवो न पाण्डुं विप्रहे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
स्वप्नभावान्महाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मेतः । [10]

109

In the footnotes to 1. 199, 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः । [15]
आहत्य तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।

जातुपुं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ । [20]
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनात्मनः ।
स्मरस्वैतान्महाप्राज्ञ तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।

करिष्यामीति चामद्वय अभिवाद्य पितृवसात् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहायुगः ।

111

After 1. 200, 9^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् । [5]
भूतार्चितो भूतधरं राष्ट्रं नगरमालिनीम् ।
अवेक्षमाणो द्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महासुनिः । [10]
परात्परतरं प्राप्तो धर्मात्समभिजग्मिवान् ।
भावित्वात्मा गतरजाः शान्तो मृदुःकजुर्द्विजः ।
धर्मेणाभिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु भूतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च । [15]
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदग्निचित् ।
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

110

(L. 20) D₄ G₆ ० 'ण चापि न ज्ञातं; T₁ 'णापि च न ज्ञा'; G₂ Me 'ण च न ज्ञा'.

111

(L. 13) D₄ T₁ G₆ ० Me-३ भूतेषु; G₁ नयेषु (for भूतेषु).

क्रजुरारोहवान्शुक्रो भूयिष्ठपथिकोऽनघः ।
 श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विपा ।
 अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे । [20]
 महेन्द्रदत्ते महती विभ्रत्परमवाससी ।
 जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन चै ।
 अश्वकंसदशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
 राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
 प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
 भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाहुतः । [25]
 संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
 द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
 गाथासामानुसामञ्जः साक्षां परमबलुनाम् ।
 आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्ता ।
 योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः । [30]
 विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
 अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
 प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
 लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिपु ।
 एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
 पृथगर्थभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षितम् ।
 प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
 सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
 स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
 समस्थानेषु सर्वेषु समान्त्रयेषु धातुषु । [40]
 उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
 अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्वज्ञान्यनुस्मरन् ।
 कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
 चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संबृतम् ।
 विभाषितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् । [45]
 आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
 एषां स्वराणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
 विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
 बोद्धा च परमार्थाश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
 भेदेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः । [50]
 वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षितम् ।
 नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।

परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
 प्रत्ययांश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
 पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

In the footnotes to 1. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— 24) S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽय नारदः", as well as the wavy line under 9²⁴ of the constituted text.

112

After 1. 209. 24^{ab}, N₂ D₃ (marg. sec. m.) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।

चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृह्णेमं बभ्रुवाहनम् ।
 अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
 चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
 इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना । [5]
 इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंस्वसे ।
 कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं आतरौ मे कनीयसौ ।
 आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
 बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
 धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
 जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
 तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
 बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
 एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
 द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः । [15]
 बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिःश्वरः ।
 तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पूरुवंशविबर्धनम् ।
 चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
 पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
 विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते । [20]
 चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210. 2, D₃ (marg. sec. m.) S ins.:

चिन्तयामास राजौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D₄ G_{5.6} M₆₋₈ सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D₄ G_{5.6} श (D₄ व) करीतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D₄ G_{2.5.6} वनानां विविधानां च देशानां च सनी.

112

(L. 2) N₂ D₄ T₁ M (except M₈) त्वं (for च).

— (L. 3) D₄ T₁ M ऋणमुक्तो. — (L. 10) N₂ D₄ G₁ M कौतयेथ (for कुन्ती). — (L. 11) D₄ G₁ M कृत्स्नां (for सर्वा). — After line 21, D₄ T₁ G_{5.6} ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।

स्थानं दूरं समाप्नुय दत्त्वा बहुधनं तदा ।

केरलान्समतिक्रम्य.

S ins. after 1. 212. 1^{cd} (T₈ G_{2.4} after 7^{ab}): D₄
(suppl. fol. sec. m.), after 2^{ab}:

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपदुणानि च ।
प्राप्तुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
वेपवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् ।
कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेपधारणात् । [5]
अमसाणश्चरन्भैक्षं परिव्राजकवेपवान् ।
येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् । [10]
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
प्रविशन्नेव वीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् । [15]
केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
केशवः सहसा राजज्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
सत्यभामा ।
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् । [20]
भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
वकुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
श्रीभगवान् ।
पितृष्वसायाः पुत्रो मे सीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणास्समयात्तदा । [25]
तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् । [30]
वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमासवान् ।
ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् । [35]
वैशंपायनः ।
आंतरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

D₄ T₈ G₁ M₆-8 om. line 35. — After line 35,
G₆, 8 ins.:

किञ्चिद्रात्रमवष्टभ्य आस्रेः कतिपर्यैर्जनेः ।

(L. 40) D₄ पाण्डवः; T₁ M₆ माधवः (for मां वद). — (L.
47) T₁ G_{1.2} M₆-8 वाग्मी. — After line 51, T₁ ins.:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाभ्रकणैश्च वकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकौरैरशोकैश्च अङ्गोलैरतिमुक्तैः । [5]
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरानन्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेणं विदूरथम् । [10]
भानुं च निशठं चैव पृथुं विप्रशुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा स मुसुकाः ।
वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः । [15]
आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षमाः ।
उपोपविबिभुः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
आकारं गृहमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् । [20]
सर्वत्र कुशलं चोत्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
वैशंपायनः ।
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत । [30]
अयं देशातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
आवासं कमुपाश्रित्य वसेत् निरुपद्रवः ।
इत्येवमब्रुवन्स्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
ददृशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः । [35]

निःसीमतररूपोऽयं सुभद्रापि तथाविधा ।

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिवासायंमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।

त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मेतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद । [40]
वैशंपायनः ।

सुप्रीतस्तेन वाक्येन परित्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्वीमांश्चतुरो वर्षमासकात् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।
वासुदेवः ।

बलवान्दर्शनीयश्च वाग्विच्छ्रीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्त्रा च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेवः ।

अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येव को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेद्य सुभद्रायै मद्राक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरितैश्च पूजय ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

स तयेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविशेताथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेद्यामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्दशम् ।
मनोरथो महानेप हृदि नः परिवर्तते । [65]
कदा द्रक्ष्याम वीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमपानुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुक्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिश्चेष्टं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृषिः ।
प्राप्नोतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्भरस्व वाष्प्यैषि भक्ष्यैर्भोज्यैरिति सदा ।
एष यद्यदपिर्द्रव्यात्कार्यमेव न संशयः । [75]
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्व वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशाह्वाणां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्णं करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गृह्यन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मार सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्दृष्टाम् ।
प्रीयते स्माञ्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः । [95]
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामञ्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
क्रुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामञ्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अञ्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिपो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अञ्जुनस्य समो वीर्यं भव तात धनुर्धरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् । [105]
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंवानां गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।

— After line 55, T₁ (which om. lines 56-57) ins.:

कृष्णः ।

कन्यापुरे यत्वेर्वासः सुखोदकोऽथवा भवेत् ।

सुखोदको भवेदापि नाहं जाने यद्ब्रूह ।

भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।

Colophon om. in T₁. Adhy. no.: D₄ 229; T₃ G₄ 180; G₁, s. 6 M₆ 179; G₂ 177; G₃ 181. — (L. 129)

अदृष्टे कृतभावाभ्युभवा भरतर्षभे ।
 कीर्तयन्द्दशे यो यः कथंचित्कुरुजङ्गलम् ।
 तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं स्माभिपृच्छति । [110]
 अभीक्ष्णः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
 प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
 भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
 पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
 यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् । [115]
 तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
 सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
 कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
 सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
 दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा । [120]
 स तथोक्तस्तदा भद्रां बहुनर्मानृतं ब्रुवन् ।
 उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
 निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
 कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
 पर्वसंधौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् । [125]
 रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणाभ्यभाषत ।
 यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासीनी ।
 कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
 आनुमिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदायौ युधिष्ठिरः ।
 कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मेराजस्य धीमतः । [130]
 निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
 नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रिये तरे ।
 कं नु पार्थश्चरत्यथ बह्नीर्दुर्बेसतीर्वेसन् ।
 सुखोचितो ह्यदुःखार्हो दीर्घबाहुरिन्दमः ।
 कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः । [135]
 निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
 आर्ये पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्रुपा ।
 प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
 अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
 द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः । [140]
 पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
 निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
 निःश्वासबहुला तस्यौ क्षितिं विलिखती तदा ।
 ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः । [145]
 यथा तव गतो भावः श्रवणान्मयि भासिनि ।

त्वद्व्रतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
 प्रशस्तेऽहनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं वृतः ।
 सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्त्व ।
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् । [150]
 ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
 मुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
 कन्यापुरे च संवृत्तं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
 तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्नेव धनंजयः । [155]
 आस्ते स्म स तदारामे कार्येणैव सहाभिभूः ।
 सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
 कुशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
 निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् । [160]
 न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
 मा शोकं कुरु वाष्पेयि धृतिमालम्ब्य शोभने ।
 निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
 पश्चाज्जानामि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि । [165]
 एवमुक्त्वा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
 निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुमेः ।
 रहस्येकासना तत्र भद्रास्वस्थेति चाब्रवीत् ।
 आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
 अकूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके । [170]
 निवेद्यतां महाम्राज्ञं श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।
 वैशंपायनः ।
 वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अकूराहुकयोस्तदा ।
 निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयामास नैकधा ।
 इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
 अकूरश्चोपसेनश्च सत्यकश्च गदेन च । [175]
 पृथुश्रवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
 रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
 वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
 विवाहं मन्त्रयामासुर्दादशोऽहनि भारत । [180]
 अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत ।
 विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुकामो गदाग्रजः ।
 महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
 चतुर्विंशदहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
 नगरे घोषयामास हितार्थं सव्यसाचिनः ।

D₃ प्रथितैः; T₁ G₁.० M₆-३ प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137)
 G₂.३.० कुशलिनी (for च कुशला). D₄ T₁ G₁ M₆-३ आर्या
 कुशलिनी कुंती. D₄ T₁ G (except G₂.४) सहपुत्रा (for
 सपुत्रा च). — (L. 156) D₄ G₆ M₆-३ कार्यनेव; T₁

कार्यजेन. G₁ कामेन चक्षुषिणः. — After line 181,
 G₂.० ins.:

उमासखस्य देवस्य ब्रह्मविश्वेश्वरूपिणः ।

— (L. 182) G₂.० व्याजेन मधुसूदनः (for the posterior

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् । [185]
 सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सवान्धवैः ।
 गन्तव्यं सर्वेद्वैर्गैश्च गन्तव्यं सर्वेयादवैः ।
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
 ततः सर्वेदशाह्णाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
 चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः । [190]
 कृष्णरामाहुकाकूरप्रद्युम्नशिनिसत्यकाः ।
 समुद्रं प्रययुर्हंशः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
 युक्तयन्त्रपताकाभिर्दुष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
 समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवास्तिनः ।
 ततस्त्वरितमगम्य दशार्हगणपूजितम् । [195]
 सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमम्रवीचतिशासनात् ।
 कृत्यवान्द्रादशाहानि स्थाता स भगवानिह ।
 तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
 तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्वयो विशेषतः ।
 तस्मिन् प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः । [200]
 त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी ।
 कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्ति धर्मेमवेक्ष्य च ।
 तस्य चातिथिमुद्ययस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
 संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।
 वैशंपायनः ।
 एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः । [205]
 ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनेः ।
 ततस्तद्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
 उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुकुरान्धकाः ।
 ससंयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।
 बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः । [210]
 सेतुपुष्करिणीजलैराक्रीडः सर्वसात्वताम् ।
 वापीपल्लवसंवैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
 वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
 बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः ।
 चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः । [215]
 उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुकुरान्धकाः ।
 विचित्रमालयाभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
 विहाराम्बुमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
 सुवृत्तगीतवादित्रै रममाणस्ततोऽभवन् ।
 तत्र याते दशाह्णामृषमे शार्ङ्गधन्वनि । [220]
 सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्रासकालममन्यत ।
 Colophon.

half). — D₄ T₁ Gs. s om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T₃ G₂-4. Adhy. no.: D₄ 230; T₁ 226; G₁s. s Me 180. — After line 224, G (except Gs. s) Me-3 ins.:

विवाहं बहुधा वत्से वर्णानां धर्मसंयुतम् ।

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्सादपयानं च पाण्डवः ।
 वितिश्रित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
 शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थंमृषिभिः कृतम् ।
 कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मानुल एव च । [225]
 पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
 महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः ।
 अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सवान्धवैः ।
 मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
 तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत् । [230]
 समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
 तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
 वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
 सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
 भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च । [235]
 दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
 धर्मतो वरयित्वा तु भ्रातीय स्वं निवेशनम् ।
 न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
 जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः ।
 दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः । [240]
 चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
 गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकरणात् ।
 आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।
 गान्धर्वैस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
 सकामायाः सकामेन निर्मज्जो रहसि स्मृतः । [245]
 मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
 अयनं चैव मासश्च कथं पक्षस्तथा तिथिः ।
 करणं च मुहूर्तं च लग्नसंप्रयथाद्य वै ।
 विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
 वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ एव च । [250]
 नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
 लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां ब्रह्मस्था ।
 मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य आवयोः शुभकर्मणि ।
 सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
 भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः । [255]
 नारायणो हि सर्वज्ञो नातुबुध्येत विश्वकृत् ।
 धर्मसंकटमापन्ने किं तु कृत्वा शुभं भवेत् ।
 मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम् ।
 प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

— (L. 236) D₄ G₁ Me-3 नृते (for स्थिते). G₁ Me-3 या (for सा). G₂-4 दाने गृहीता या नारी. G (except Gs. s) Me-3 सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D₄ G₁ Me-3 read lines 242-43. — After line 260, G₂-4 ins.:

वैशंपायनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् । [260]
 नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
 रागोन्मादप्रलापी स्यादुर्जुनो जयतां वरः ।
 चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
 चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।
 सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः । [265]
 अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
 चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।
 निद्रयापहतज्ञानं रौहिणेयं विना तदा ।
 सहाकूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।
 वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता । [270]
 आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्वृतः ।
 पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
 कुशलप्रश्नमुत्तवा तु देवेन्द्रेणाभिधाचितः ।
 वैवाहिकक्रियां कृष्णस्तथेत्येवमुवाच ह ।
 आहुको वसुदेवश्च सहाकूरः ससात्यकिः । [275]
 अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।
 देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
 वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
 कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।
 एवमुत्तवा प्रसाद्यैर्न पूजयित्वा प्रयत्नतः । [280]
 महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
 विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
 अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
 दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
 महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः । [285]
 पुण्याशिपः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।
 अभिपेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।
 लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।
 किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।
 भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् । [290]
 पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।
 शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।
 कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।
 सहाप्सरोगणैर्मुदिता भूपणैश्चभ्यपूजयन् ।
 पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः । [295]
 ततो विवाहो बभूवे कृतः सर्वैर्गुणान्वितः ।
 तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मङ्गहोमपुरस्कृतम् ।
 यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।

सा जिष्णुमधिकं मेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।
 पार्थस्य सदशी भद्रा रूपेण वयसा तथा । [300]
 सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदशो रूपलक्षणैः ।
 इत्युचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
 एवं निवेद्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
 आमङ्ग्य यादवान्सर्वे विप्रजसुर्यथागतम् ।
 यादवाः पार्थमामङ्ग्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा । [305]
 वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।
 द्वाविंशद्विवसानपार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।
 मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
 सुभद्रया सुखं पार्थ खाण्डवप्रस्थमाविश ।
 यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत । [310]
 यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुत्तवा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।
 कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
 तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः । [315]
 स तथा युयुजे वीरो भद्रया भरतर्षभ ।
 अभितिपन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।
 स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
 द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।
 स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तथाधिकम् । [320]
 उद्यत्सहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः ।
 सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।
 कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
 विनिश्चित्य तया पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् । [325]
 द्विजानां गणमुख्यानां यथाहं प्रतिपादय ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।
 आत्मनश्च समुद्दिश्य महाव्रतसमापनम् ।
 गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।
 तेजोबलजवोपेतै रत्नैर्हयवरोत्तमैः । [330]
 सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय ।
 क्रीडाथेमिति भाषित्वा सखीभिः सुभगे सह ।
 क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वोयुधानि च ।
 अनुकर्पोन्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।
 सर्वोत्थवरे कुर्याः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।

तत्सर्वं वितथीकृत्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।

— After line 317, Ms-8 ins.:

शच्याहत्या चेन्द्रसेना दमयन्ती यथा रतिः ।
 सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।
 अरुन्धती च यथा.

वैशंपायनः ।

अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]
 जगाम नृपतेर्वैशम्पत्येन सखीभिस्वरिता सह ।
 क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्नाक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
 रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शाङ्गिणः ।
 सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽबुवन् । [340]
 रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
 योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
 यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
 क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
 रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् । [345]
 स्वस्ति याहि यथाकामं कुरुक्षेत्रेनन्दन ।
 निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।
 ब्राह्मणेभ्यो दद्याद् दृष्ट्वा तदा सा विविधं वसु ।
 जेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
 यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च । [350]
 तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसुति च ।
 ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाक्षिपः ।
 सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
 रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
 तस्मात्सा पूर्वमास्त्रं रश्मीञ्जग्राह माधवी । [355]
 सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना हयान् ।
 वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
 आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्रवासा धनंजयः ।
 महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
 अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे । [360]
 ततः कन्यापुरे वोपस्तुमुलः समपद्यत ।
 दृष्ट्वा रथगतं पार्थ खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
 अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
 ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
 सर्वे कामाः समुद्रास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]
 वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
 सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
 यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
 उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।
 स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते । [370]
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
 भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
 ततश्चामरहस्ता सा सखी कुञ्जाङ्गनाभवत् ।

ततः कन्यापुरद्वारात्सवोपमभिनिःसृतम् ।
 ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिःस्वनम् । [375]
 सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।
 मेवस्वनमिवाकाशे शुश्रुबुः पुरवासिनः ।
 सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्नथवरेऽर्जुनः ।
 प्रवभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गाया ।
 पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः । [380]
 पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
 सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण हियमाणो यशस्विनीम् ।
 चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।
 दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]
 अथापरे हि संकुद्धा गृह्णीत व्रत माचिरम् ।
 इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
 स तेन जनवोपेण वीरो गज इवार्दितः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोपयत् ।
 सुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]
 प्रासादवरसंधेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
 प्रासादपङ्क्तिस्तप्तेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
 सुमोच निशितान्बाणान् च कंचन रोपयत् ।
 क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुडानिव सागरम् ।
 प्रेक्षन्नेवतकटारं निर्ययौ भरतर्षभः । [395]

Colophon.

वैशंपायनः ।

शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
 गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विप्रश्रवाः ।
 प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्बलधरोपमः ।
 संवभूव तदा गोसा पुरस्य पुरवर्धनः ।
 प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विप्रश्रवाः । [400]
 निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
 सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददृशे पुरुषर्षभम् ।
 निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्तमिवास्तुदात् ।
 सविद्युतमिवास्मोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
 पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत । [405]
 उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिबीक्ष्य तत् ।
 उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
 युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
 ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महारथिनः । [410]
 पार्थस्य वै सारथित्वे भवेथा इत्यशिक्षयत् ।

एवमुक्तः प्रियां प्रीतः प्रत्युवाच नरर्षभः ।
 चोदयाश्चानसंस्क्रान्तिवशन्तु विप्रयोर्वलम् ।
 बहुभिर्युध्यमानस्य तावकानां जिघांसतः ।
 पश्य बाहुबलं भद्रे शरान्विक्षिपतो मम । [415]
 एवमुक्ता ततो भद्रा पार्थेन भरतर्षभ ।
 चुचोद चाश्वान्विस्त्रब्धा ततस्ते विविशुर्वलम् ।
 तदाहतमहावाद्यं समुद्रप्रध्वजायुतम् ।
 अनीकं विप्रयोर्हृष्टं पार्थमेवान्ववर्तत ।
 रथैर्बहुविधैर्हृष्टाः सद्यश्चैव महाजवैः । [420]
 किरन्तः शरवर्षाणि परिवर्धनंजयम् ।
 तेषामस्त्राणि संवार्य दिव्यैरस्त्रैर्महास्त्रवित् ।
 आवृणोन्महदाकाशं शरैः परपुरंजयः ।
 तेषां बाणान्महाबाहुर्मकुटान्यङ्गदान्यपि ।
 चिच्छेद निशितैर्बाणैः शरांश्चैव धनूपि च । [425]
 युगानीषा वरूथानि यन्त्राणि विविधानि च ।
 अजिघांसंप्रानपाथंश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
 निर्धनुष्कान्विकवचान्विरथांश्च महारथान् ।
 कृत्वा पार्थः प्रियां प्रीतः प्रेक्ष्यतामित्यदर्शयत् ।
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सुभद्रा पार्थमब्रवीत् । [430]
 अवासायांस्मि भद्रं ते याहि पार्थ यथासुखम् ।
 संसक्तं पाण्डुपुत्रेण समीक्ष्य विप्रथुर्वलम् ।
 त्वरमाणोऽभिसंक्रम्य स्थीयतामित्यभाषत ।
 तत्तु सेनापतेर्वाक्यं नालवर्तन्त यादवाः ।
 सागरे मारुतोद्धूता वेलाभिव महोर्मयः । [435]
 ततो रथवराचूणैर्मवरुद्ध नरर्षभः ।
 अभिगम्य नरव्याघ्रं प्रहृष्टः परिपस्वजे ।
 सोऽब्रवीत्पार्थमेसाद्य दीर्घकालमिदं तव ।
 निवासमभिजानामि शङ्खचक्रगदाधरात् ।
 न मेऽस्त्यद्विदितं किञ्चिद्यदाचरितं त्वया । [440]
 सुभद्रासंप्रयोगेन प्रीतस्त्व जनाद्वनः ।
 प्राप्तस्य यतिलिङ्गेन द्वारकां तु धनंजय ।
 विसृष्टा सर्ववृष्णीनामृपमेण च सोदरा ।
 त्वमिमां वीर दासार्हा शचीमिव शचीपतिः ।
 भक्तां गुणवर्ती भद्रां सदा सक्तुर्महसि । [445]
 बन्धुर्मेव सुभद्राया गतिश्च त्वं धनंजय ।
 बन्धुमानसि रामेण महेन्द्रावरजेन च ।
 मासेव हि सदाकार्पीन्मित्रिणं मधुसूदनः ।
 अन्तरेण सुभद्रां च त्वां च तात धनंजय ।
 इमं रथवरं दिव्यं सर्वैशस्त्रसमन्वितम् । [450]

om. line 393. Colophon. Adhy. no.: D₄ 232; T₁ 228; T₂ G₁ 4-8 Me-8 182; G₂ 180; G₃ 183. — (L. 410) D₁ G₁ Me-8 अन्वितस्य; T₁ ऊर्जितस्य; G₂ अर्चितस्य; G₃ अजितस्य.

द्वदमेवानुयात्रं च निर्दिश्य गदपूर्वजः ।
 अन्तर्द्वीपं तदा वीर यातो वृष्णिमुखावहः ।
 दीर्घकालावरुद्धं त्वां संप्राप्तं प्रियया सह ।
 पश्यन्तु आतरस्त्रत्र वज्रपाणिमिवामराः ।
 आगते तु दशार्हाणामृपमे शाङ्गधन्वनि । [455]
 भद्रामनुगमिष्यन्ति रत्नानि च वसुनि च ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं सुखी भव धनंजय ।
 नष्टशोकैर्विशोकस्य सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।
 वैशंपायनः ।
 ततो विप्रथुमामञ्जय पार्थः प्रीतोऽभिवाद्य च ।
 कृष्णस्य मतमास्थाय कृष्णस्य रथमास्थितः । [460]
 पूर्वमेव तु पार्थाय कृष्णेन विनियोजितम् ।
 सर्वैरस्त्रसंपूर्णं सर्वभोगसमन्वितम् ।

115

After 1. 213. 12^{ab}, K₄ (marg. sec. m.) D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

उद्योगं कृतवन्तस्ते भेरिं संनाद्य यादवाः ।
 अर्जुनस्तु तदा श्रुत्वा भेरीसंनादनं महत् ।
 कौन्तेयस्त्वरमाणस्तु सुभद्रामभ्यभाषत ।
 आयान्ति वृष्णयः सर्वे ससुहृज्जनबान्धवाः ।
 त्वदर्थं योजुकामास्ते मदरक्तान्तलोचनाः । [5]
 प्रमत्तानश्चूचिन्मूढान्सुरामत्तान्नराधमान् ।
 वामिनो वाशिनादींस्तु करिष्यामि शरोत्तमैः ।
 उताहो वा मदोन्मत्तान्निषिष्यामि यमक्षयम् ।
 एवमुक्त्वा प्रियां पार्थो न्यवर्तत महाबलः ।
 निवर्तमानं दृष्ट्वैव सुभद्रा व्रसतां गता । [10]
 एवं मा वद पार्थेति पादयोः पतिता तदा ।
 सुभद्रा तु कलिजाता वृष्णीनां निधनाय च ।
 एवं ब्रुवन्तः पौरास्ते जनवाद् जनाः प्रभो ।
 मम शोकं विवर्धन्ति तस्मात्पापं न विन्तय । [15]
 परिवादमयान्मुक्ता त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ।
 एवमुक्तस्ततः पार्थः प्रियया भद्रया तदा ।
 गमनाय मतिं चक्रे पार्थः सत्यपराक्रमः ।
 स्मितपूर्वं तदाभाष्य परिष्वज्य प्रियां तदा ।
 उत्थाप्य च पुनः पार्थो याहि याहीति सोऽब्रवीत् ।
 ततः सुभद्रा त्वरिता रश्मीन्संगृह्य पाणिना । [20]
 चोदयामास जवनाञ्छीघ्रमश्वान्कृतत्वर ।
 ततस्तु कृतसंनाहा वृष्णिवीराः समाहिताः ।

115

K₄ om. lines 1, 8, 16-19, 24-25 and 28 to end. — (L. 7) D₄ Me-8 वमनं पानशाटीनां; T₁ वमनं पानश्मनं; G₁ वमनं पानमत्तानां; G₂ corrupt; G₃ om. partly

प्रत्यानयार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
 राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
 प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च । [25]
 अर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
 केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
 अतीत्य शैलं रैवतकं श्रुत्वा तु विप्रयोर्वचः ।
 अर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः ।
 श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः । [30]
 पुरोधानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
 साजुं मुञ्जावतं चैव वनान्युपवनानि च ।
 पुण्येष्वानन्तराद्रेषु वापीपद्मसरांसि च ।
 प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरः प्रति ।
 प्रेक्ष्यावतं ततः शैलमर्जुदं च नगोत्तमम् । [35]
 आराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवतीं नदीम् ।
 प्राप्य सालवेयराष्ट्राणि निपधानभ्यतीत्य च ।
 देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
 तमतीत्य महाबाहुर्द्वारण्यमपश्यत् ।
 पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः । [40]
 स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
 अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
 कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
 सोऽर्थाणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
 दूरादुपवनोपेतां दाशार्हप्रतिमां पुरीम् । [45]

Colophon.

वैशंपायनः ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्वोष्टः पार्थस्य शोभनः ।
 तत्राभीयात्स वीभत्सुनिविष्टो यदुकन्यया ।
 ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
 गोपालिकानां वेपेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
 कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम । [50]
 दृष्ट्वा तु परुषं ब्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
 अन्यवेपेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
 यत्तु सा प्रथमं ब्रूयात् तस्यास्ति निवर्तनम् ।
 तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
 एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
 सुभद्राया वचः श्रुत्वा सुभीतः पाकशासतिः ।

गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
 तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोपितः ।
 आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः । [60]
 इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोपितः ।
 ततस्ताभिः परिवृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1. 213. 20, D₁ (suppl. fol., sec. m.) S ins.:

ततः सुभद्रां वाष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
 अङ्गे निवेद्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
 ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
 हर्षादानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
 देवपुत्रप्रकाशास्ते जायन्तुदमयध्वजाः । [5]
 पृष्टतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
 गोभिरुष्टैः सदृशैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
 ददृशुर्यान्मुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
 ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
 प्रभासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् । [10]
 सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
 पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
 प्राप्य चान्तःपुरद्वारमवरुद्ध धनंजयः ।
 वचन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
 स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः । [15]
 यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सस्वलेऽभिननन्द च ।
 ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
 यथाहं मानयामास पौरजानपदानपि ।
 तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे बधूम् ।
 पूजयांचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । [20]
 पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशः ।
 पूजनाहोऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
 पाण्डवेन यथाहं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
 न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
 तामदीनामदीनाहं सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् । [25]
 साक्षाच्छ्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराः ।
 गुरुणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
 सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

116

(meaning?). — After line 27, K₁ ins.:

सूयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS. अर्जुनं. — Colophon om. in T₁.
 Adhy. no.: D₁ 234; T₂ G₁-s Me-s 184; G₁ 183; G₂
 182; G₃ 185.

(L. 10) T₁ G₁. s. s. Me-s प्रभासाद्. — After line 26,
 T₁ ins.:

ते उमे रूपसंपन्ने कृष्णामद्रे पुरीकतः ।
 रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र वितिभिरे ।

117

After 1. 214. 17, S ins.:

विहरन्खाण्डवप्रस्थे काननेषु च माधवः ।
 पुष्पितोपवनां रम्यां ददर्श यमुनां नदीम् ।
 आलयं सर्वभूतानां खाण्डवं खङ्गचर्मभृत् ।
 ददर्श स तु तं देशं सहितः सग्यसाचिना ।
 ऋक्षगोमायुसंघुष्टं हंससारसनादितम् । [5]
 शाखासृगगर्जुष्टं निकेतं सर्वैरक्षसाम् ।
 द्वीपिगोमायुसिहर्क्षवराहरुवारणैः ।
 नानासृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
 माननाहं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
 आलयं पद्मगेन्द्रस्य तक्षकस्य महारमनः । [10]
 वेणुशाल्मलिमाल्याङ्गैरुपेतं वेत्रसंवृतम् ।
 शाकपद्मकतालैश्च शतशालैश्च रोहिणैः ।
 निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसंस्थितैः ।
 गुल्मैः कीचकवेणुनामाशीविपनिपेक्षितम् ।
 विगतार्कमहाभोगव्रततिद्रुमसंकटम् । [15]
 क्षुहिवेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
 व्यालदंष्ट्रिगणाकीर्णं वर्जितं सर्वमानुषैः ।
 रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
 भूतानां सर्वदेवेशः सर्वलोकविभागवित् ।
 पीताम्बरधरो देवस्तद्वनं बहुधा चरन् । [20]

117

(L. 9) T₁ वनार्हाणां च; G₁ नानार्हाणां च; G₅. 6 माननाहस्य;
 M मानाहस्य च. — (L. 11) G₂ M "शाल्मलिविलासैः"; G₅
 शब्दतमालिङ्गैः; G₅ "शाल्मलितल्लिङ्गैः". — (L. 13) T₁ खरकोटैः;
 G₁ "समुद्रस्यां"; M "समप्रख्यं". — (L. 14) T₁ G₁ M कंटक
 (for कीचक). — (L. 15) T₁ विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानक्रम-
 संकटं; G₁. 2 विहगौघमहाभासवृतान् (G₂ "हिताल"); G₅. 6 "कं
 महाभोगवितान्"; M₅. 5 विहितार्कमहारश्मिप्रतान्; M₅-8 विहाराधेम-
 संवाधप्रतान्. — After line 16, T₁ ins.:

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जैः ।
 कण्टकीकुञ्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूतलैः ।
 निम्नोन्नतप्रदेशैश्च तीक्ष्णपाषाणसंकुलम् ।
 अलगाधमहागर्तैर्वनापगमहाभयम् ।

Colophon. Adhy. no.: T₁ 222; T₂ G₄-8 M 188; G₁
 187; G₂ 186; G₃ 190.

118

For the addl. lines given here, of. passage No. 121
 and the notes thereon. — After line 1, N₁ D₅ ins.:

कस्य वा विप्रियं कर्तुं कस्य वा प्रियमेव च ।
 D₅ cont.: N₁ subst. for line 3: K₂ ins. after line 3:
 न ह्यस्य कारणे बहिर्निर्वन्धं कर्तुमर्हति ।

सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिणः ।
 खाण्डवस्य विनाशं तं ददर्श मधुसूदनः ।
 Colophon.

118

After 1. 215. 11, N ins.:

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धमिच्छति ।
 रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासर्वसमायुतम् ।
 न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं संप्रतिभाति मे ।
 यद्वाह सुसंकुटः खाण्डवं हव्यवाहनः ।
 एतद्विस्तरशो ब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । [5]
 खाण्डवस्य यथा दाहः पुरा समभवन्मुने ।
 वैशंपायन उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृपिसंस्तुतम् ।
 कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
 पौराणः श्रूयते तात राजा हरिहयोपमः ।
 श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः । [10]
 यज्वा दानपतिर्धोमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
 ईजै स च महासत्रैः क्रतुभिश्चासदक्षिणः ।
 तस्य नान्याभवहुर्द्विदिवसे दिवसे नृप ।
 सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

दहनं प्रति विम्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

— (L. 6) Some MSS. transp. यथा and पुरा. — After
 line 6, N₁ ins.:

तथा मे कारणं ब्रूहि परं कौतूहलं यतः ।

— After वैशं, N₁. 2 K₂ ins.:

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।

यन्निमित्तं ददाहाग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।

a stanza copied faithfully by almost all printed ed.!

— (L. 7) Ko. 2 D₁. 5 पुराणां; N₁ V₁ B Da Dn D₄
 पौराणी. Ko. 2 N₁ V₁ B Da Dn D₄ "संस्तुतां"; K₂ "सत्तमं";
 D₁ "समतं"; D₅ "संयुतां". — (L. 8) S₁ विदाहिनीं; Ko. 4 B
 (except B₁) D₄ विनाशिनीं. — (L. 9) Ko. 3. 4 N₂ Dn D₅
 राजन् (for तात). — After line 9, K₂-4 N₁ ins.:

इक्ष्वाकूनामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।

— After line 11, K (except K₁) N₁ D₅ ins.:

जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा द्वादशवार्षिकीम् ।

तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।

वेदवेदाङ्गविदांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

— (L. 12) Some MSS. transp. स and च. S₁ महासत्त्वैः;
 K₁ "सत्त्वः"; N₂ V₁ B₂. 6 D (except D₁) "यज्ञैः". — After
 line 14, K (except K₁) N₂ Dn D₅ ins.:

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये । [15]
 सन्नमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
 ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
 स तु राजाकरोद्यत्तं महान्तं ससुहृज्जनः ।
 प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशः ।
 ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्निद्रतः । [20]
 ते चास्य तमभिप्रायं न चकुरमितौजसः ।
 स चाश्रमस्थान्नाजपिस्तानुवाच रुपान्वितः ।
 यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूपायां न च स्थितः ।
 आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
 तन्नाहंय क्तुश्रद्धां व्याधातयितुमुत्तमाम् । [25]
 अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
 प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
 सान्त्वद्वानादिभिर्वाक्यैस्त्वतः कार्यवत्तया ।
 प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
 अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वैपकारणात् । [30]
 ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनाय तपोधनाः ।
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
 यदा न शेक्ष राजानं याजनाय परंतप ।
 ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमुत्तुर्नृपसत्तमम् ।
 तव कर्माण्यजन्तं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]
 ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
 श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्यक्तुमर्हसि ।
 बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
 गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
 साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः । [40]
 कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
 आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
 उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
 कदाचिद्वाद्दशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
 आहारमकरोद्वाजा मूलानि च फलानि च । [45]
 ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिपस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ।
 पण्मासानभवद्वाजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।

तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
 शंकरः परया ग्रीत्या दर्शयामास भारत ।
 उवाच चैनं भगवान्निधगम्भीरया गिरा । [50]
 ग्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
 प्रणिपत्य महात्मानं राजपिः प्रत्यभापत ।
 यदि मे भगवान्ग्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । [55]
 स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राजा तेन प्रभाषितम् ।
 उवाच भगवान्ग्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
 नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
 त्वया च सुमहत्तपं तपो राजन्वराधिना । [60]
 याजयिष्यामि राजंस्त्वं समयेन परंतप ।
 रुद्र उवाच ।
 समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
 सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
 कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः । [65]
 तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
 दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
 उवाच परमग्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
 तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । [70]
 याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदष्टं परंतप ।
 अतोऽहं त्वां स्वयं नाघ याजयामि परंतप ।
 ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
 दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
 मन्त्रियोयान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते । [75]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
 स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनराजयत् ।
 ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीने स भूमिपः ।
 ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमन्याकुललोचनाः ।
 कालेन महता खिन्नास्ताल्यजुस्ते नराधिपम् ।
 ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।
 चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
 ततस्तेपामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः ।

सर्वं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) N² B² Dn अद्य तां; Da उद्यतां (for उत्तमान्).

— (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमाः (for तपो). — After line 39, K₄ ins.:

अन्यः को वा याजयिता तस्माच्छर्वाङ्गते प्रभो ।

— (L. 43) K₂ भूत्वा; N² B₁ Dn D₁ राजन्. — (L. 49) K₂ N² B₁ Dn D₁ परमग्रीत्या. — S₁ K₁ N² V₁ B₂ s. s. Da Dn om. line 50. — (L. 51) MSS. नृपशार्दूल, and नृशार् also. — After line 61, S₁ K₁ s. s. N² V₁ B₂ s. s. D₁ s. ins. an addl. colophon. — After line 67, K₄ ins.:

भगं पशुपतिं स्थाणुनादिदेवं नरेश्वरम् ।

पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) S₁ K₁ त्वयैव स्वेन; K₂ D₁ त्वयेहानेन; N² D₂ त्वयेह श्रेष्ठ; N² B₁ Dn D₁ त्वयेहाद्येन. — After line 78,

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव श्रो मे दीक्षा भवेदिति । [80]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
 एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
 पुनं याजय विप्रेन्द्र मन्त्रियोगेन भूमिपम् ।
 बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह । [85]
 ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
 तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
 दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
 ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः । [90]
 सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
 ततो भगवतो बह्वैर्विकारः समजायत ।
 तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
 स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
 जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् । [95]
 तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
 तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
 इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
 हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । [100]
 त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ।
 उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
 तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।

मा गमस्त्वं व्यथां बह्वे प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
 पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् । [105]
 आलयं देवशत्रूणां सुधोरं खाण्डवं वनम् ।
 तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
 तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
 गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्षयसि किल्विपात् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्युतम् । [110]
 उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
 आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
 सहसा प्रज्वलन्निः कुद्धो वायुसमीरितः ।
 प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
 परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये । [115]
 कौरस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
 सिपिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 बहुशीर्षस्तथा नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
 सुसुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । [120]
 विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
 अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
 सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

स तु नैराश्रयमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
 पितामहमुपागच्छः संकुद्धो हव्यवाहनः । [125]
 तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

Ko. 3.4 Ds ins.:

उवाच च महीपालः प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
 — (L. 85) K₁ B₁ मुनिर्; N₂ B_{2.5.6} Da Dn तृप्ति-
 — (L. 87) Dn D₄ यथाकामं यथोक्तं च सत्रं सुबहु°. — (L.
 91) N₂ B_{1.6} Dn D₄ राजन् (for राजा). — After line
 91, Ko. 3.4 N_{1.2} D₄ (marg. sec. m.). s ins.:

पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 बन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
 पर्ववृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्द्विजसत्तमः ।
 कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
 ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
 तस्य सत्रे पपौ बह्विहविर्द्वादश वत्सरान् ।
 सततं चाज्यधाराभिरेकाग्र्ये तत्र कर्तृणि ।
 हविषा च ततो बह्विः परां वृत्तिमगच्छत् ।
 न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
 पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।
 — After line 96, Ko. 3.4 N_{1.2} Dn₃ D_{1.2.5} ins.:

भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।

अरुचिश्चाविशतीत्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K₈ B₅ °त्वा तु भगवान्; N₂ B₁ Dn D₄ °त्वा
 हुतवहात्. — (L. 104) N₂ B_{1.8} Dn D_{2.4.5} यथा (for
 व्यथां). — After line 104, Ko. 3.4 N_{1.2} B₃ Da D_{1.2.5}
 ins.:

अरुचि नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

Ko. 4 Ds cont.:

ब्रवीतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेयंदि ।

— After line 108, Ko. 3.4 D_{2.5} ins.:

मत्प्रसादाद्ब्रुविः सम्यक्त्वयि बह्वे भविष्यति ।

— (L. 113) Ko N_{2.8} B₁ Dn प्राज्वलन्; K₂ N₁ प्राज्वलन्;
 K₈ प्राद्रवन्; K₄ प्रज्वलन्; B₅ Da प्रज्वलन्; D_{1.2} प्रज्वलन्.
 K₂ B₅ Da बहिः; N₁ कुद्धः; D_{1.2} तत्र (for अग्निः).
 — (L. 114) N_{2.8} B₅ Dn D_{2.4} स्युः (for स्म). — (L.
 118) N₂ V₁ B_{3.5} D (except D_{1.2.5}) जलसंतति. — (L.
 121) N_{1.2} B₅ D (except D₅) भरतर्षभ. Colophon.
 Adhy. no.: Dn₃ 222; D₄ 138; D₅ 173. S'loka no.:

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
 उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्षसेऽनल ।
 खाण्डवं दावमधैव मिततोऽस्य शतक्रतोः ।
 नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । [130]
 संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्याथं हि दिवौकसाम् ।
 अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
 तावतौ सहितौ बद्धे खाण्डवस्य समीपतः ।
 तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
 ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि । [135]
 तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
 देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
 कृष्णपार्श्वोपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
 तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । [140]

☞ Cf. Nos. 120-121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko. 4 D4 (marg. sec. m.). 5 ins.:

तदाभेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
 उवाच पार्थ बाष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
 अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
 अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
 जितमित्येव वीभत्सुं प्रत्युवाच जनार्दनः । [5]
 प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
 प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
 पावकाय नमस्कृत्य वचन्दे गाण्डिवं धनुः ।
 रथमास्थाय वीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्भुजः ।
 मौर्वी कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजद्भृशदारुणम् । [10]
 कृजन्ती सापतच्छूणं सिंहिव मृगगृद्धिनी ।

Dn: 8124. — (L. 126) N: B: Dn D4 यथान्यायं. S: Ko. 1. s Dn D1. 4 स (for सं). — (L. 128) Some MSS. अनघ (for अनल). — After line 128, Ko. s. 4 N: 1. 2 B: D1. 2. 4 ins.:

कालं च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
 भविष्यतः सहायो ते नरनारायणौ तदा ।
 ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
 एवमस्त्विति तं बहिर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
 संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृष्टी ।
 कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
 अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।

122

120

Before 1. 217. 1, Ts G2-4 ins.:

जनमेजयः ।

किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
 वैशंपायनः ।
 श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
 यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
 निरन्तराज्यधारौ वैर्ह्यमानो विभावसुः । [5]
 तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्टितः ।
 नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्द्वयवाहनः ।
 श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
 गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
 विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य चेदनाम् । [10]
 ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दाध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
 अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
 उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
 वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् । [15]
 सप्तकृत्वो विघातं च बहन्खाण्डवदाहकम् ।
 ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
 तेनापि च समादिष्टस्त्रि पाण्डरविग्रहः ।
 नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफलग्नौ ।
 भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः । [20]
 तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; cf. passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (Ts G2-4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu!

अत्रवीच तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्षसेऽनल ।

— (L. 129) N: Dn D4 अत्रवीचते: (for दात*). — (L. 131) N: Dn D1. 5 मानुषे लोके. — (L. 133) K: N: B1. s. 5 D1 चेह; N: Dn D1. 5 एहि (for बहे). B: Da तावुनौ हि स्थितावत्र. — (L. 139) Ko. 4 Ds चान्य*; N: B: Da D1. 3 प्रल*; B1 अभ्य* (for त्वभ्य*).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

121

After adhy. 225, Ś1 Ko.1.4 ins. an addl. adhy.
(which is the final adhy. of the parvan in these
MSS.):

जनमेजय उवाच ।

ददाह भगवान्वह्निः किमर्थं खाण्डवं च तत् ।
कस्य वा विप्रियं कुर्वन्कस्य वा प्रियकाम्यया ।
न ह्यल्पे कारणे वह्निर्निर्वन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विभ्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे भावितो राजन्सर्वमेव यथातथम् । [5]
यन्निमित्तं ददाहामिः खाण्डवं पृथिवीपते ।
बभूव राजा राजेन्द्र श्वेतकेतुरिति श्रुतः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्ञा विपुलदक्षिणः ।
जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा वर्षसहस्रकीम् ।
ऋत्विभिः सहितो धीमानयजजनमेजय । [10]
तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
ततस्तु ऋत्विजस्तस्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तस्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रसादयामास ऋत्विजः स महीपतिः । [15]
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रसीदुश्च तस्य ते ।
ततस्तेषामनुमते विघ्नितस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिर्परैः सह ।
सत्रेण महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विभिः सहितः सर्वैः ससदस्यैः समन्वितः । [20]
सत्रे पपौ हव्यवाहः सहस्रं परिवत्सरात् ।
स तेन हविषा वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।

121

(L. 1) Ś1 K4 अग्निः (for वह्निः). Ś1 वनं (for च तत्).
— (L. 5) Ko.4 श्रुतो (for भावितो). — Ko (? hapl.)
om. lines 15-17; K1 om. lines 25-27. — (L. 35)
Ko.4 मानुषेपु (for मानुष्येऽपि), and उभौ (for ऋषी). — (L.
39) Ko कालस्य महतो; K4 कालेन महता. — After line 40,
Ko.4 ins.:

न चैच्छदमिरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
अरुचिश्चाविशत्तस्य ततोऽगात्स पितामहम् । [25]
स पितामहमासाद्य एतदर्थं न्यवेदयत् ।
भगवन्परमा तृप्तिः कृता वै श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तमब्रवीत्तदा वह्निं सर्वभूतपितामहः ।
अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्यसे ।
ब्रवीतु तमुवाचाथ ब्रह्माणं हव्यवाहनः । [30]
अब्रवीत्तं ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।
तत्र ह्यनेके रिपवः सुराणां निवसन्त्युत ।
मत्प्रसादाद्भुविः सम्यक्तव वह्ने भविष्यति ।
कालं च कंचित्क्षमतं ततस्तद्वक्ष्यते भवान् ।
मानुष्येऽपि च संभूतौ नरनारायणावृषी । [35]
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
तदस्य महतो राजंस्तच्च वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ दावं दग्धुं च हव्यवाद् । [40]
एतत्ते कथितं राजन्यथैतदभवत्पुरा ।
दहनाद्यत्र मुक्तोऽसौ मयो नागोऽथ शार्ङ्गकाः ।

Colophon.

 This is a variant version of the Śvetaki episode; cf. passages No. 118 and 120 above, and the notes thereon. It will be noticed that the episode is actually repeated (in variant forms) in the four MSS. Ś1 Ko.1.4 of the Kas'mīrī version, a repetition faithfully reflected in the Bhāratamañ-jari (Kāvya-mālā ed., pp. 107 and 112)!

स ददर्श तदा वीरो यमुनातीरमाश्रितौ ।

नरनारायणौ देवौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ।

ताभ्यां च सहितो दावमदहद्व्यवाहनः ।

— (L. 42) K1 दावतो (for दहनाद्). Ko.4 मुक्तात्ते.

— With lines 2-6, 8-23, 26-27, 29-31, 33-40
of, the addl. lines given in the footnotes to passage
No. 118.

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata: the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i. e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either $\pm$ or $\sim$, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here; only isolated words

and phrases (such as भृगुकुलवंश, अन्वीभूत, तापस्वरूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself; only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text); but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions", given in the footnotes to the text and in Appendix I.* The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page	1			
	अविघ्नमस्तु ।			
	जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।	=	1 ^a	cf. Dhyāna-
	परस्य सुकार्थं पठयित्वा वामदास्य सकलजगतां			s'loka in MS. १
	शिवमिति ॥ (१)			
	श्रोताञ्जलिपुटरवयवं वीतभवान् भारताख्यानम् ।			
	मृषादुक्तं महाभवतां वृष्णिहृष्णद्वैपायनमिदम् ॥ (२)			
	दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कृष्ण			
	जगत्स्वमितन् ।			
	सर्वश्लोकं पवायमानः कविमुक्तः पाराशर्यः	cf. latter half		cf. Dhyāna-
	विवृत्तान्येति ॥ (३)	of 13*		s'loka 10
	आदिः सभावनाविराट्-उद्योगमाख्यं			
	भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोति ।			
	स्त्रीप्रस्थानि मुशलशान्तिक तथाश्रमं च			
	स्वर्गान्तमष्टदशपर्व निरुक्तसंख्यम् ॥ (४)			

Javanese Text.		Crit. Ed.		Cal. Ed.		Mad. Ed.	
I							
Page	2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्		. . . . .		. . . . .	
		जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना ।		± 1. 8 ^{ab}		± 9 ^{cd}	
		त्रैतद्वापरयोः सन्धौ		± 2. 3 ^a		± 272 ^a	
	3	तर्पण विपुल रक्तक्षापनाञ्जलि		. . . . .		. . . . .	
		तस्मात्समन्तपञ्चकम्		. . . . .		. . . . .	
		कलिद्वापरयोः सन्धौ		± 9 ^b		± 282 ^b	
		अष्टादशेषु पूर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते ।		. . . . .		. . . . .	
		एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातयः । }		± 15		± 289	
		त्रयश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥ }		. . . . .		. . . . .	
	4	नवेन्द्रियामिमुखश्चैव शशाङ्कसंघः		. . . . .		. . . . .	
		आकाशचन्द्ररसपद्मपवनः		. . . . .		. . . . .	
		त्रिषु वर्षेषु तत्त्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी । }		± 56. 32		± 2333	
		महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥ }		. . . . .		± 51. 33, 53	
5-6 Contents of the different parvans (17!)							
II							
	7	तत् शास्त्रमेवमागमत्		. . . . .		. . . . .	
		अयं मे दारकोवैश्रुताङ्गि भवन् चान्तिभोक्ति		. . . . .		. . . . .	
		[यस्मादभिहतोऽनपकारी]		. . . . .		. . . . .	
		तस्माददृष्टभयमागमिष्यते		± 3. 8		± 670	
	8	ततः प्रस्तुतो दिग्जयः		~ 18		~ 682	
III							
	8	अयोध्याविषया श्रम्यः धौम्यब्राह्मणसंस्थितः ।		~ 19		~ 684	
	9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः । }		~ 29		~ 695	
		तस्मादुद्धारको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणिः ॥ }		~ 30		~ 696	
		श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु		. . . . .		. . . . .	
		स्वयमाश्रमयमकोपजीवन		. . . . .		. . . . .	
	11	चक्षुररोग्यं भवति		. . . . .		. . . . .	
		सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि		. . . . .		. . . . .	
	12	उपाध्यायेनानुज्ञातः		cf. 83		cf. 743	
	13	मूत्रपुरीषं भक्षयस्व		cf. 102		cf. 762	
		लघुः देहो अतः		. . . . .		. . . . .	
		यस्मादशुच्यन्नं ददासि		cf. 126		cf. 779	
	14	यस्मादन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि		cf. 127		cf. 780	
		न चिरात् शपथं मम		. . . . .		. . . . .	
		ब्राह्मणस्य चावि क्षुरो निशितस्त्रीक्ष्णवाक्शरः । }		± 132 ^{abc}		± 786 ^{abc}	
		विपरीतक्षत्रिय		. . . . .		. . . . .	
		न शक्नोऽहं शपमन्यथा कर्तुम्		cf. 133		cf. 787	
	16	तथा सुखमुपलभ्यते		. . . . .		. . . . .	
	17	चम्राहत इवाचलः		± 187 ^d		± 842 ^d	
		. . . . .		. . . . .		± 186 ^d	

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
IV				
Page 18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् । .	= 5. 3 ^{ab}	= 865 ^{ab}	= 4. 13 ^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17 ^d	± 958 ^d	± 7. 19 ^d
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4 ^d	= 967 ^b	± 8. 4 ^d
	आयुर्नास्ति गतायुषः	± 6 ^d	± 970 ^b	± 7 ^d
	पूर्वकर्मफलं च तत्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	आयुषोऽर्थं प्रदेहि त्वम्	± 10 ^a	± 973 ^c	± 11 ^a
V				
23	नागताक्ष्योद्भवस्तत्र	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	क्षीरोदोच्चैः श्रवास्तथा	. . . . .	. . . . .	. . . . .
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरत्काररिति स्मृतः	~ 36. 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः । तापसः कृतबलेन . . . . . तपव्रतकर्म वयम् . . . . . उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो ।	= 41. 6 ^{ab} . . . . ~ 16 ^d	= 1818 ^{ab} . . . . ~ 1829 ^b	= 37. 6 ^{ab} . . . . ~ 16 ^d
26	नरः दुष्कृतिनो यथा . . . . . यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।	± 13. 17 ^b ± 42. 11 ^{ab}	± 1039 ^b ± 1859 ^{ab}	± 10. 13 ^b ± 38. 11 ^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. . . . .	. . . . .	. . . . .
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते ।	± 14. 4 ^{ab}	= 1072 ^{ab}	= 11. 4 ^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते । . . . . स होमेऽपि कुतो मता . . . . . तस्माद्वासी भविष्यसि	± 15 ^{cd} . . . . . = 17 ^d	± 1085 ^{cd} . . . . . = 1087 ^d	± 16 ^{cd} . . . . . = 18 ^d
31	उत्साहकार्यपीडिताः . . . . . एकादश सहस्राणि . . . . . अधो भूमेः सहस्राणि	= 16. 3 ^a ± 3 ^c = 27 ^d	= 1114 ^a ± 1114 ^c = 1139 ^d	= 13. 3 ^a ± 3 ^c = 40 ^d
33	ततः क्षीरादभूद्भुतम् . . . . . देवा यतस्ततो जग्मुः . . . . . धन्वन्तरिस्ततो देवः . . . . . ममेदमिति जल्पताम् . . . . . अनवद्याङ्गवयवा . . . . . सर्वे तद्गतमानसाः	± 36 ^c = 37 ^a = 38 ^d = 40 ^d	± 1148 ^c = 1149 ^a = 1150 ^d = 1157 ^d	± 52 ^c ± 53 ^a = 54 ^d = 56 ^d
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः . . . . . ज्वलितदुताशनप्रभम् . . . . . आदित्ये कोहितरक्ते . . . . . अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ।	~ 17. 20 ^a ± 21 ^a ± 15 ^d = 14 ^{cd}	~ 1178 ^a ± 1179 ^a ± 1173 ^d = 1172 ^{cd}	~ 14. 21 ^a ± 22 ^a ± 17 ^b = 15 ^{cd}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	VI			
Page 35	भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8 ^{cd}	~ 1166 ^{cd}	~ 14. 9 ^{cd}
	उच्चैःश्रवाश्चमुपाद्यः			
	श्वेत एवाश्वराजश्च	± 18. 3 ^a	± 1191 ^a	± 15. 3 ^a
	सर्पसन्ने वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।	= 8 ^{ab}	= 1196 ^{ab}	= 8 ^{ab}
36	एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्रवः ।	± 20. 4 ^{ab}	± 1239 ^{ab}	± 17. 4 ^{ab}
	गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा ।	± 8 ^{cd}	± 1245 ^{cd}	± 8 ^{cd}
	त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।	= 10 ^{ab}	= 1249 ^{cd}	= 10 ^{ab}
37	त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10 ^c	± 1249 ^c	± 10 ^c
	त्वं नखानमनुत्तमं	= 10 ^d	= 1252 ^b (!)	= 13 ^b
	मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1 ^c	= 1279 ^c	= 18. 2 ^a
	दासीभूतास्त्र्यहं पुत्र	± 23. 9 ^a	± 1316 ^a	± 20. 9 ^a
38	पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः ।	± 24. 8	± 1333	± 20
	शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः ॥ }			
39	वयं मे ब्राह्मणो वद्यः	± 25. 2 ^c	± 1341 ^c	± 21. 2 ^c
	पापेष्वपि रतः सदा	= 2 ^d	= 1341 ^d	= 2 ^d
40	हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16 ^d	= 1361 ^b	= 19 ^d
	कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17 ^d	± 1362 ^b	± 20 ^d
	कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24 ^c	~ 1369 ^a	~ 27 ^c
	पद् उच्छिन्नो यो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः ।	± 24 ^{ab}	± 1368 ^{cd}	± 27 ^{ab}
	शतयोजनमायतं	± 32 ^b	± 1382 ^b	± 35 ^b
41	मरीचिः पिबेत्			
	भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ ।	= 26. 26 ^{cd}	= 1413 ^{cd}	= 22. 27 ^{cd}
42	अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।	= 27. 18 ^{ab}	= 1453 ^{ab}	= 23. 18 ^{ab}
	न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19 ^c	= 1454 ^a	= 19 ^a
	भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20 ^{ab}	~ 1455 ^{ab}	~ 20 ^{ab}
	पतङ्ग बालकिल्यानि तपसः फलयज्ञकाः ।	~ 27	~ 1462	~ 27
43	सुखाव शोणितमन्धकः	± 28. 15 ^d	± 1485 ^d	± 24. 15 ^d
	तीक्ष्णधारमयस्त्रयं	= 29. 2 ^d	= 1497 ^d	= 25. 2 ^d
	सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7 ^b	= 1501 ^b	= 7 ^b
44	अपि च दीप्तलोचनः	± 5 ^d	± 1499 ^d	± 5 ^d
	वरदोऽस्मीति खेचर	± 13 ^b	± 1507 ^b	± 13 ^b
	अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् ।	= 14 ^{cd}	= 1508 ^{cd}	= 14 ^{cd}
	सुरेपां पत्र वक्ष्यामि	~ 20 ^a	~ 1515 ^c	~ 20 ^c
45	हृदमानीतममृतं	= 30. 15 ^a	= 1536 ^c	= 26. 15 ^a
	ज्ञाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15 ^c	= 1537 ^a	= 15 ^c
	VII			
48	यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12 ^a	± 1633 ^a	± 30. 12 ^a
	ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत ।	± 35. 2 ^{ab}	± 1642 ^{ab}	± 31. 2 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	VIII			
Page 48	गोविन्दप्रियः संयुक्तः	~ 45. 12 ^a	~ 1945 ^c	~ 41. 13 ^c
49	पट्टिपर्णपालयत्	± 15 ^d	= 1949 ^b	= 15 ^d
	यथा पाण्डुर्महाबाहुः	= 36. 9 ^a	= 1665 ^a	= 32. 9 ^a
	क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	= 37. 7 ^b	= 1698 ^b	± 33. 7 ^b
	मा शुक्लिनार्चितो भव	= 36. 24 ^d	= 1683 ^d	= 32. 26 ^d
50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~ 37. 3 ^{cd}	~ 1694 ^{cd}	~ 33. 3 ^{cd}
	कोपसंरक्तनयनः	= 10 ^c	= 1701 ^c	= 10 ^c
	पश्य मे तपसो बलं	= 4 ^d	= 1695 ^d	= 4 ^d
	मर्त्यं सप्तरात्रेण	~ 14 ^{ab}	~ 1705 ^{ab}	~ 14 ^{ab}
	श्रुत्वेमां धर्पणां तात	= 17 ^c	= 1708 ^c	= 17 ^a
51	नैप धर्मस्तपस्विनां	= 20 ^d	= 1711 ^b	= 20 ^b
	द्विजो भूत्वा वयोतिगः	= 38. 34 ^d	= 1760 ^d	± 34. 37 ^d
	क भवांस्त्वरितो याति	= 35 ^c	= 1761 ^c	= 38 ^c
52	नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	= 36 ^a	= 1762 ^a	= 39 ^a
54	किञ्चिद्नो युधिष्ठिरः			
55	स्थपतिर्द्विद्विषं पन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।	= 47. 14 ^{cd}	= 2029 ^{ab}	= 43. 15 ^{cd}
	श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~ 21 ^{ab}	~ 2036 ^{ab}	~ 22 ^{ab}
56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	± 50. 1 ^{ab}	± 2097 ^a	± 45. 30 ^a
	कृष्णः सर्वगुणोपेतः	± 15	± 2111 ^b	± 45 ^b
	रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	± 16 ^b	± 2112 ^b	± 46 ^b
	दुष्प्रेक्षणीयंश्च भगीरथोपमं बलं	± 16 ^d	± 2112 ^d	± 46 ^d
	नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे	= 51. 1 ^b	= 2114 ^b	± 46. 1 ^b
57	सर्पापसर्पं भद्रं ते दूरं गच्छ महाविप । }	cf. 463 [*]	± 2190	
	जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ }			
	सन्नं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहो रगाः ।	= 51. 17 ^{cd}	= 2135 ^{cd}	= 23 ^{cd}
	सुवर्णं रजतं गाश्र यत्तदन्यद् द्विजोत्तम ।	± 19 ^{ab}	± 2137 ^{ab}	± 25 ^{ab}
58	धनं शतसहस्राणि	~ 53. 11 ^{cd}	~ 2176 ^{cd}	~ 48. 11 ^{cd}
	अहं प्रातः सुप्रशानामरूपः }			
	लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि । }			
	धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं }	± 20	± 2186	± 20
	तेपांश्च युसद् धनमेव किञ्चित् ॥ }			
	IX			
58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हन्यवाहने ।	± 52. 1 ^{ab}	± 2142 ^{ab}	± 47. 1 ^{ab}
59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।	= 2 ^{ab}	= 2143 ^{ab}	= 2 ^{ab}
	योजनस्य तु विस्ताराः	± 21 ^c	± 2164 ^a	± 22 ^a
	सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे ।	± 20 ^{ab}	± 2162 ^{cd}	± 20 ^b
	शतसहस्रशः पात			
	जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा । }	± 56. 19	± 2302 ^{cd} -03 ^{ab}	± 51. 21
60	महीं विजयते कृत्स्नां शत्रून्पराजयेत् ॥ }			
	श्रावयेद्वाहणांश्चादे	± 29 ^{ab}	= 2318 ^a	± 45 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 60	अक्षयं तस्य तच्छाब्दं . . . . . उपावर्तेत्पितृन् हि तत्	= 29° ± 29°	= 2318° ± 2318°	± 49° ± 49°
	X			
63	अस्माद्विनिकृतो महत् . . . . . द्वीपे संस्थः स्वयं बलं . . . . . पुनः कन्या भविष्यति	. . . . . ± 57. 71° ± 63°	. . . . . ± 2416° ± 2408°	. . . . . ± 53. 154° ± 121°
65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः । पृथिव्याः सागरान्तायाः . . . . . पुण्यस्वाध्यायसंयुतां . . . . . वानरक्षनिषेवितां	. . . . . ± 62. 2° ± 3° = 64. 22° = 21°	. . . . . ± 2800° ± 2801° = 2869° = 2868°	. . . . . ± 59. 2° ± 79. 2° = 81. 27° = 26°
69	सह सत्त्वानिवाशयन् . . . . . चक्राङ्कितकरतलः . . . . . यौवराज्येऽभिषिच्यतां . . . . . यौवराज्यसुपुत्रकः	. . . . . ± 68. 4° = 15°	. . . . . ± 2991° = 3004°	. . . . . ± 85. 19° = 86. 25° . . . . .
70	कस्य त्वं द्रुष्टतापसि . . . . . एकोऽहमस्मीति . . . . . साक्षात्पश्यति कर्माणि . . . . . आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥	= 18° ± 27° ~ 30° ± 29 = 52° ± 52° = 78° = 76° = 80° ± 69. 29° = 30° = 49°	= 3006° ± 3015° ~ 3018° ± 3017 ± 3040° ± 3040° ± 3066° = 3064° = 3068° ± 3102° = 3103° = 3122°	. . . . . ± 38° ~ 43° = 41 ± 74° ± 74° ± 114° = 112° ± 124° ± 88. 2° = 2° = 12°
71	परिपत्य यदा सुसुधरणीरेणुगुण्ठितः । पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्वधिकं सुखम् ॥ अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । कथयन्ती न लज्जसे . . . . . यथेष्टं गम्यतां त्वया . . . . . भरस्व पुत्रं दुश्चिन्त . . . . . सत्यमाह शकुन्तला	. . . . . ± 52° = 78° = 76° = 80° ± 69. 29° = 30° = 49°	. . . . . ± 3040° ± 3040° ± 3066° = 3064° = 3068° ± 3102° = 3103° = 3122°	. . . . . ± 74° ± 74° ± 114° = 112° ± 124° ± 88. 2° = 2° = 12°
72	येनेदं भारतं कुलं	= 49°	= 3122°	= 12°
	XI			
72	शुश्रुमस्तत्र मां विप्र पूर्वाशसंभवे समः शृणु राजन्मम सोमं	. . . .	. . . .	. . . .
73	पुर द्वैपायनव्रते . . . . . पञ्च वर्षाणि चिराणि	. . . . . ~ 71. 25°	. . . . . ~ 3209°	. . . . . ~ 60. 28°
74	तं विना न हि जीवेयं . . . . . मृतं संजीवयाम्यहं . . . . . आयुष्यः न चिरं मृतः	± 29° = 30°	± 3214° = 3215°	± 33° ± 34° . . . . .
75	अथ प्रसादाच्च जहाति मां स्मृतिः तव पश्येत्सविदितं नास्मि शक्ता समुद्रवः	± 42°	± 3237°	± 58° . . . . .
76	यो ब्राह्मणोऽथ प्रभृतीह कश्चित् मांस पानं तथा मोहात्पात्यति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशापयेत्	= 54° ~ 54°	= 3250° ~ 3250°	= 71° ~ 71° . . . . .

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 77	भक्तिमत्यन्तावर्जितः	± 72. 7 ^d	± 3262 ^d	± 61. 7 ^d
	गुरुपुत्रीन्तव मम	~ 16 ^{cd}	~ 3271 ^{cd}	~ 18 ^{cd}
	विद्यासिद्धिं न ते अतः	= 19 ^{cd}	= 3274 ^{cd}	± 21 ^{cd}
	ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	= 73. 17 ^a	= 3295 ^a	± 62. 20 ^a
78	का त्वं ताम्रनखी श्यामा	= 19 ^c	= 3297 ^c	= 22 ^c
	तस्य शुक्रस्य कन्याहं			
79	हे वज्रितं विशातोऽहं			
80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ।	± 75. 9 ^{ab}	= 3341 ^{ab}	= 64. 16 ^{ab}
	बहस्व भार्या धर्मेण देवयानीं सुमध्यमान् ।	= 76. 33 ^{ab}	= 3392 ^{ab}	= 65. 45 ^{ab}
81	कः स्त्रियं स्पृष्टुमर्हति	= 77. 12 ^d	± 3408 ^d	= 66. 20 ^d
	न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुःरपातकानि ॥	= 16	= 3412	± 25
	देवयानीमहं दासीं			
82	वाश्यं दासी नृपेन हि			
	मिथ्याचारस्य धर्मेण चौर्यं भवति नाहुप ।	= 78. 35 ^{cd}	= 3459 ^{cd}	± 67. 60 ^{cd}
	तस्माज्जरा त्वामचिराद्दर्शयिष्यति दुर्जया ।	= 30 ^{cd}	= 3454 ^{cd}	± 54 ^{cd}
83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	= 33 ^d	= 3457 ^d	
	अधर्मभयसंविप्तः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ।	= 34 ^{cd}	= 3458 ^{cd}	= 59 ^{cd}
	जरेयं न विशेष मां	± 37 ^d	= 3461 ^d	± 62 ^d
	नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	= 38 ^a	= 3462 ^a	± 63 ^a
	सितस्माश्रवयेदिय	~ 79. 5 ^a	~ 3471 ^a	~ 68. 5 ^a
	तां जरां नाभिकामये	= 6 ^d	= 3472 ^d	± 6 ^d
84	यत्त्वं मे हृदयाज्जातो	= 7 ^a	= 3474 ^a	± 7 ^a
	तस्मादराज्यमुक्तात	± 7 ^c	± 3474 ^c	± 7 ^c
	तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	= 11 ^c	= 3478 ^c	= 12 ^c
	तस्माद्बुद्धो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ।	= 18 ^{cd}	= 3485 ^{cd}	
	जरादोपस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिमासते ।	± 22 ^{cd}	± 3490 ^{cd}	± 19 ^{cd}
85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम् ।	± 80. 10 ^{ab}	± 3516 ^{ab}	± 69. 10 ^{cd}
	आतरोऽन्याधिपाः स्मृताः	± 82. 5 ^d	± 3555 ^d	± 71. 5 ^d
	अव्यभक्षः शरदस्त्रिशद्	= 81. 14 ^c	= 3548 ^c	= 70. 17 ^a
	वायुभक्षः पुनः पुनः	± 15 ^a	± 3449 ^a	± 17 ^c
	एकपादस्तु पणमासान्	± 16 ^{ab}	± 3550 ^{ab}	± 18 ^{cd}
86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	± 83. 1 ^d	± 3564 ^d	± 72. 1 ^d
	नाहं देवमनुष्येषु	= 2 ^a	= 3565 ^a	= 2 ^a
	क्षीणे पतितास्तराजन्	± 3 ^d	± 3566 ^d	± 3 ^d
	तवेदं दौहित्र इति			
	कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन्	± 7 ^a	± 3570 ^a	± 7 ^a
87	अहं ययातिनामो नहुपपुत्रः	± 84. 1 ^a	± 3577 ^a	± 73. 1 ^a
	पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्	= 1 ^b	= 3577 ^b	= 1 ^b
	यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं			
	क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	± 88. 3 ^c	= 3666 ^c	± 77. 3 ^c

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	XII			
Page 88	यदोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । दुष्टोश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas			
92	सुष्टुः लोचनमाकृति शान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18 ^o	= 3882 ^o	= 90. 21 ^o
93	दिव्याभरणभूषितां संवत्सरान्गतान्मासान्	= 27 ^b ± 42 ^{ad}	= 3891 ^b ± 3906 ^{ad}	= 49 ^d ± 91. 1 ^{ab}
94	यत्समयं कृतं राज्ञा स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	± 48 ^d ~ 93. 19 ^{ad}	± 3912 ^d ~ 3938 ^{ad}	± 11 ^d ~ 92. 20 ^{ad}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति षट् त्रिंशद्दि न संगमः	= 39 ^d	= 3959 ^d	= 43 ^d
96	वीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36 ^{ad}	~ 4005 ^{ad}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं हि ते पुत्रं ब्रह्मचर्याद्य मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति । भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sic).	~ 88 ^{ab}	~ 4060 ^{ab}	~ 94. 66 ^{ab}
98	सत्यवत्या मते स्थितः प्रमादादमृतमनुः देहक्षि (sic) धर्मवादिनः ।	= 95. 5 ^d ~ 96. 11 ^{ad}	= 4071 ^d ~ 4091 ^{ad}	= 95. 6 ^d ~ 96. 17 ^{ad}
102	रोगपीडितयक्षामभूतसंगमः	~ 57 ^d	~ 4142 ^d	~ 98. 7 ^d
103	पाणिग्राहस्य तनय . अयोग्यस्ते भगवन्त भरात्यन्तस्त्वव रेतः .	= 98. 5 ^{ad} ~ 10 ^{ad}	= 4177 ^{ad} ~ 4183 ^{ad}	= 99. 10 ^{ad} ~ 15 ^o
104	सर्वभूतहितं कर्म विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्शं प्रवक्ष्यामि	~ 15 ^b	~ 4191 ^b	~ 20 ^b
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा भीष्मस्य मम संमतं तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sic) यथा सद्यः प्रपद्यते मित्रवरुणमन्त्रयः . विरूपोऽहं विसहितं	~ 99. 32 ^{ad} ± 40 ^{ad} ~ 38 ^b ~ 42 ^o	~ 4255 ^{ad} ± 4262 ^{ad} ~ 4260 ^b ~ 4265 ^o	~ 101. 38 ^{ad} ± 45 ^{ad} ~ 43 ^b ~ 47 ^o
106	नागायुतसमप्राणः . मातुः विगुणहेतुना सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कृतं वाधकमात्मजम् । पाण्डुरस्य तु संदेहः	= 100. 9 ^{ad} ~ 10 ^{ad}	= 4282 ^{ad} ~ 4283 ^{ad}	± 102. 11 ^o
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291 ^{ab}	~ 19
	XII (bis)			
107	किं कृतं कर्म धर्मेण कश्चिद्वाह्यण दण्डं स्यात् .	= 101. 1 ^{ad}	= 4305 ^{ad}	= 103. 1 ^{ad}
108	सौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगच्छते । पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 3 ^d ~ 24 ^{ab}	~ 4307 ^d ~ 4332 ^{ab}	~ 4 ^d ~ 32 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 108	अल्पदोपस्वापराधो धर्म दण्डस्य दुःकृतः । शूद्रयो नौ भविष्यसि	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः । परे न कुर्वते पापं यमो विदुरजन्मना सर्वकुशलगुणनिपुण	~ 26 ^{def} ~ 27 ^a ~ 28 ^a	~ 4334 ^{def} ~ 4335 ^a ~ 4336 ^a	~ 36 ~ 37 ^a ~ 38 ^a
110	यदुश्रेष्ठ पितृव्रतयुक्तेषां देवतातिथिपूजने	cf. 104. 1 ^a cf. 2 ^a = 4 ^b	cf. 4382 ^a cf. 4383 ^a ± 4384 ^b	cf. 105. 1 ^a cf. 2 ^a ± 4 ^b
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देवं बन्धुपक्षभयात्सदा वसुना सह जातोऽयं	cf. App. I, No. 58 ± 104. 13 ^a = 15 ^a	cf. 4393-94 ± 4402 ^b = 4404 ^c	. ± 105. 24 ^d ± 27 ^c
XIII				
112	कथं पुत्रशतं जज्ञे संवत्सरद्वयम्	= 107. 3 ^a cf. 9 ^a	= 4485 ^a cf. 4491 ^a	. cf. 110. 24 ^a
113	मन्त्रमात्रेण मासजैः जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः । यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः ॥	± 24 ^{ca} cf. 1142 ^a	± 4506 ^{ca} ± 4507 ^{def}	± 40 ^{ca} . .
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः । अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।	= 26 = 27 ^{ab}	= 4511	~ 69 ± 70 ^{ab}
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
	आयुः स च स्यादधिकः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
116	अरण्ये नित्यं सततं अहं किं दमनुनामः त्वयाहं हिंसितो यस्मात् प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	± 109. 26 ^a = 25 ^a ~ 28 ^{ca}	± 4585 ^a = 4583 ^a ~ 4588 ^{ab}	± 106. 65 ± 64 ^a ~ 68 ^{ca}
117	इष्टं दत्तं तपस्तप्तं	= 111. 24 ^a	= 4668 ^a	= 108. 23 ^a
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112. 31 ^{ca}	~ 4712 ^{ca}	~ 68 ^{ca}
119	व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या भूणहत्याकृतं परं अनुज्ञाता त्वया देवं	= 113. 17 ^a ± 17 ^a = 37 ^a	= 4732 ^a ± 4732 ^a = 4751 ^a	= 109. 43 ^a ± 43 ^a = 67 ^a
120	संवत्सरं गतं मासे इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे । दिवा मध्यगते सूर्यो तिथौ पूर्णं सुपूजिते ॥ एष धर्मविधिः श्रेष्ठः सर्वबलिनां श्रेष्ठः शिला वज्रे विचूर्णितां	~ 114. 1 ^a ± 4 ± 6 ^a ± 10 ^a ± 11 ^a	~ 4759 ^a ± 4764 ± 4766 ^a ± 4773 ^a ± 4775 ^a	~ 110. 14 ^a ± 20 ± 22 ^a ± 50 ^a ± 54 ^a

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

 In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof. Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed. (Śaka 1799); *Ind. Ant.* 27 (1898). 69-81, 92-104, 122-133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1. 1. 1-150, 252-275; 2. 33-205, 370-396; 3. 186-188; 5. 30 to 6. 1; 8. 25; 12. 4 to 13. 6^a; 14. 6 to 15. 11; 16. 22-25; 20. 10-16; 21. 14 to 22. 12; 23. 21^b-27; 26. 5 to 27. 4; 59. 9-10. — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS. (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh. MSS. deposited in the following European Libraries: India Office; British Museum; Royal Asiatic Society (London); Bibliothèque Nationale (Paris); Königl. Bibliothek, Berlin; University Library, Edinburgh; University Library, Cambridge; Bodleian (Oxford); Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen; Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen. — Our important MS. K₁ (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old māṅgala.

 At the end of the footnotes (p. 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc.), it has been erroneously stated that "M_{1.2.1} do not contain any introd. portion"; the fact is that the

introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सतः (as in text), *not* सौतिः (as in the Vulgate).

3 ^a) In the footnotes, for "D₁-s" read "D₁-s-s", since D₁ (which om. the whole of 3^{ab}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणिः, cf. 1. 2. 70; 4. 3; 5. 1; and v. l. of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is सतः (and *not* सत उ); in fact, the whole of S has सतः here, as elsewhere, in the sequel.

11 ^a) Recurs *verbatim* at B. 5. 79. 1. — ^f) Recurs in the Gītā (1. 25^b).

15 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

19 For the reading सतिता, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 158 ff.

23 Recurs at 1. 56. 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf. 1. 69. 23^{ab} (सर्ववेदाधिगमनं सर्वं).

26 For 22*, cf. Rām. 1. 3. 2 (ed. Bombay = Gorresio).

29 ^a) Cf. Manu 1. 11^{ab} (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्यं in the posterior half, like D₁ S (except T₁ G₁-s).

30 ^a) The two Arjunamis'ra MSS., which (erroneously) read परमेष्ठ्य (as in text), are contaminated from the Vulgate; the true Arj. reading, as follows quite conclusively from the comm. itself, is परमेश्वरः (as in B₁ D₂-s Cd). Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 167 ff.

37 Recurs at B. 12. 233. 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुलिङ्गानि (but there again with v. l. यथर्तु in some MSS.), and another variant in the last pāda. Śaṅkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhaṣya on the Brahma Sūtra (1. 3. 30), Ānandāśrama ed. p. 313; but here again, one MS. reads (as in text) यथर्तुवृत्. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1. 30):

यथर्तुलिङ्गान्युतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनिः ॥

42 ^a) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS*. (NS.) 4. 161 ff.

49 For the reading संक्षेप, cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS*. (NS.) 4. 164 f.

53 For the Gapes'a interpolation in passage No. 1 of App. I, cf. Winternitz, *JRAS*. 1898. 380 ff.; Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1144.

57 ^{ca}) = 1. 54. 21^{ca}.

60 Line 1 of 27* = (var.) 1. 56. 13^{ab} (v. l. शतसहस्रं हि for 'सहस्राख्यं'), where it, no doubt, originally belongs. — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{ca}, is repeated in Slater, being subst. (together with 4 other lines) for 1. 56. 13^{ca} (of. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed. of the Vulgate text, when it is found neither in Nil. MSS., nor in the Cal. ed.!

62 In अनुक्रमणि, which is in apposition to अश्वायं, there is an irregular shortening of the I of 'क्रमणी, metri causa; cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS*. (NS.) 4. 165 ff. — 62* = 199^a.

63 28* = (var.) 1. 57. 75^{ca} (v. l. प्रकाशिता: for प्रकीर्तिता:). — 29* = (var.) B. 18. 5. 54-55. For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 80.

64 = (var.) B. 18. 5. 56 (v. l. for 64^{ca}: रक्षो यक्षाभ्युको मर्यान्त्रैरपायन एव तु). It is interesting to note that when the name of Vais'ampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohaṇa, or in the

Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65-66 = (var.) B. 5. 29. 52-53 (v. l. सुयोधनो for दुर्योधनो; शाखा for शाखा: both times; माद्रीपुत्रो for माद्रीपुत्री; and त्वहं for कृष्णो).

79 ^a) Text shows the reading of K₁. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीत्याखिलान्), which is not preserved in any MS. collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^a) The Nil. reading (as follows plainly from the comm.) must be क्षान्त्या, though the MSS. read कुन्त्या (as in text). — For the reading कुन्त्या, cf. 1. 2. 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता.

87 N MSS. ins. line 2 of 34* again after 1. 105. 18^{ab}; but it is lacking in S at both places.

91 ^a) = B. 2. 49. 4^b (cf. 7^b also).

96 ^{ca}) = 184^{ab}.

102 The number of यद्वाश्रौपं stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣamas'lokaṭikā (Bombay Govt. Colln. MS. No. 84 of 1869-70, fol. 8a) as 67; the constituted text contains only 57 stanzas of that type.

104 Stanzas 35*-38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102-104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यद्वाश्रौपं passage, the opening, in fact, of a *variant version*. This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions: the different versions were simply *juxtaposed*, with absolute disregard of perspective. — That K₁.s.s.s. contain some of these interpolated verses, shows that these MSS. of the K group are contaminated from the other Northern versions.

106 ^a) Cf. B. 2. 67. 31* (दुःशासनो नाथवतीमनाथवत्).

125 द्वयस्वरूपः = प्रधानभूतः (Dev.).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B. 6. 20. 2^{ab} (केपां जघन्यो सोमस्यौ सवायू केपां सेनां आपदाश्चाभयन्तः). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol. Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 171-175.

131 For "संसत्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संसत्तकान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: Ko. 2-1. 3 B₁ Da Dn₁. n₃ Dr₁. r₃. r₄ D₁-1. 6. 7. 10. 14 T₁ संसत्तकान्; K₁ B₁-3 Dn₂ Dr₂ Ds. 3. 9. 11. 12 T₂ G (G₁. 2 om.) संसत्त; V₁ संसत्त; K₂ D₁ missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमौ छठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nil.) धनुष्कोट्याऽऽनुय.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

163 *) In the footnotes, for "चैय" read "चैव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819; for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pāñcalakṣaṇa*, Index of names.

180 *) For the reading पुत्रैर्नेहृत्तमाः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 175 ff.

184 *) = 96^{cd}.

191 66* = Lines 22-23 and 3-4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4-5 of 494* (in adhy. 56):

देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।

कीर्त्यन्ते भूतपाप्मानः कीर्त्यन्ते केशवस्तथा ।

194 *) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथं).

199 *) = 1. 1. 62^c. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 *) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS*. 43. 189; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f.; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS*. (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Lüders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203^c, after "except Dr₁. r₂. r₄;" ins. "for Da see above;". — Many of stanzas 203-209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{cd}-18^{ab}.

208 *) = K. 3. 61. 17^a. — *) In the footnotes, for

"V₁ B D", read "V₁ B D (for D₁₄ see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 *) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for "T G सूतः;" read "S सूतः".

— For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 181 f.

4 *) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिषियुः = सिषि-
तवन्तः or निषिद्धवन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निषन्" for "नयन्".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 *) = 149^b.

15 In the footnotes, for "K₁ T G" read "K₁ S".
— The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{cd}".

34 In आदिर्वाञ्छावतारणं there appears to be a lengthening of the final of त् *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अञ्चावतारण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 *) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI*. 11. 186 f.

49 *) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS*. 43. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS*. (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षि, in 1. 1. 5. 8; 4. 3; 5. 1.

71 *) In the footnotes, for "D (except D₁. 14) B (except B₁)" read (in reverse order) "B (except

B₄) D (except D_{2.14})". It would have been better to join 71^{ab} on to 70, and 71^{cd} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72.

84 Line 2 of 100*=(var.) line 19 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nil. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83^{ab}! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 170.

89 For the reading 'शासनम्, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 187f.

95-6 Though this adhy. is missing in S₁, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Adi. The only important variant in S₁ is in 95*: त्रिशचैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया. See facsimile of fol. 155a of the S'aradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्रौपदी. Cf. B. 2. 72. 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 171. Cf. further B. 3. 293. 2.

103-4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'aradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā.

135 ^{cd}) Cf. Ruben, *Acta Orient.* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135^{cd}, for "D (except D_{2.14})" read "D (except D₂; for D₁₄ see above)".

149 ^b)=14^b.

159 ^a) In the footnotes, after "असिन्पर्वणि" and "तसिन्पर्वणि", add "कीर्तिता: (or तर)".

177 श्लोकाग्रं = श्लोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Vāyu 1. 200; and Padma 5. 2. 51.— 186*=(var.) 1. 56. 21.

Towards the end of his comment on adhy. 2, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

१० कोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व

ख्यातं समा नवभिरष्टभिरष्टयुक्तैः¹⁰।

आरण्यकं ननु विराटकथा चतुर्भि-

११ रेकाधिकैर्दशभिरष्टममामनन्ति ॥ २

भीष्मं तु पञ्चभिरयो गुह्यैस्तस्यै-

१२ केन कर्ममथ शल्यकथा चतुर्भिः⁴।

सौप्तं त्रिभिस्तदनु पञ्चभिरङ्गनां
शान्तिश्चतुर्भिरनुशासनमेककेन ॥ २
द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
माहुर्त्रिभिर्मुसलपर्वं तथैककेन ॥
१३ कैकशो¹ गमननाकगती² द्वाभ्यां
वंशो हरेरिति कृता¹⁰⁰ शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. l.) in the comm. of Arj.

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Leipzig, 1909³), with collations of two Berlin MSS., No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangensopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15=Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. II).

38 Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

60 For the metre of the As'vin hymn, of. Weller, *loc. cit.*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, of. Weller, *ZII.* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utaṅka (of Bengali MSS. and the Cal. ed.) or Udaṅka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46. 25 अय चपेत्तद्वस्य (— — — | — — —), where उत्तद्वस्य is distinctly harsh, while उतद्वस्य or उदद्वस्य would give a better line (*pathyā*).

94 =(var.) Manu 2. 111 (v. l. अधर्मेण च यः प्राह for 94^a; and वा for च in 94^a).

138 For 204*, 205*, cf. K. 14. 58. 30 ff. (particularly 34, 36-39).

150 ^a) In the footnotes, for "पद् वै" read "पद् वै".

164 The correct reading मनागसि मया न शप्तः (a lect. diff.) was already given by Böhlingk in his *Chresthomathie* (p. 63).

179 ^a) Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

185 ^b)=(var.) 1. 46. 36^a.

5

6 216* contradicts 1. 60. 40:

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः।

26 With regard to the MSS. containing 220*, it should be remembered that T₂ G_{2.4.5} are conflated

MSS., contaminated from some Northern source; cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 269 ff. — The passage is actually missing in Ko. 2.4 D; T; G. 1.2.2 M; and is unquestionably an interpolation; *contra*, Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy. after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed: भृगोरित्यत्र सीच्छनैः. The point of this answer appears in the next adhy., in Bhṛgu's own words (1. 6. 9):

केनासि रक्षसे तस्यै कथितेह जिहीषे ।

न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्रार्यां चावहासिनीम् ॥

The Rakṣas suspected (1. 5. 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable.

6

8 In the footnotes, for "fol. 10^a" read "fol. 10 a".

7

10 °) The reading देवतानां, which is documented directly by K₁ B G₂ M_{2.4} with many D MSS., and indirectly by Dn₃ G₂ M_{2.5}, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation.

25 Add "Da" to the list of MSS. (B₁₋₃ D_{1.3-5}), which ins. 222* after 25. — For 222*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig, 1909³) contains collations of two Berlin MSS. already mentioned for adhy. 8-11, edited there by him. — Cf. also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*).

9

5 For 233*, cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 263. Also Weller, *ZfI.* 7. 92.

16 भविष्ये=भविष्यत्पुराणे (Dev.)!

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सत्यं गृहो" read "यत्र सत्यं गृहो" (cf. 1. 41. 1). The phrase recurs at B. 12. 262. 44^d.

34 In the list of MSS. which ins. 37^{a5} after 255*, for "D (except D_{1.5})" read "D_{1.3.4}". — For 255*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

Colophon. The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p. 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic began with the Āstikaparvan (cf. मन्वादि भारतं केचिदस्तीकादि तथापरे 1. 1. 50); to which then the first twelve adhy. (of this ed.) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS. already mentioned (see above, adhy. 3 and 8). — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstika episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks.

15

9 उद्दिष्टं=उन्नतं (Dev.).

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap. 249. 69-82; 250. 1-4; 251. 5-8 (Ānandāśrama ed.). See notes on the next adhy. also. — The Mañj. (1. 103f.) mentions the same seven jewels (Soma, S'ri, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33-37.

17

The whole of this adhy. recurs (almost *verbatim*) in Matsyap. 251. 9-36. The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap., or has S (and the Matsyap.) here preserved the original readings, which are corrupted in N₁

19

6 Dev.: निबध्यतेऽस्मिन्निति निबन्धनं (v. l. of च वन्धनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'eposio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K₁ Ñ B T G₃ s M (being found only in Ko. 2-4 V₁ marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS. G₁ 2.4.5) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS., in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G₁ 2.4.5, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABJ.* 11. 269 ff.

2 *) Hypermetric! Hence the variants. Text as in Ko-s Ñs D₂ T G₁-s M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

4 *)=(var.) 1. 19. 5°. — In the footnotes, for "Suparṇādhyaṃya, 5. 2", read "Suparṇādhyaṃya 7. 2".

23

4 *) This is the reading of Ko G₂ 4.5 M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रक्षिवाकाशं (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव).

6 *) In the footnotes, in "Da D (except D₂-s)", delete "Da".

11 *) = B. 3. 180. 10°. Cf. Charpentier, *OLZ.* 1930. 1039.

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुहि सर्वभूतानां नाद्वयः परिकीर्तितः), which is faithfully transmitted in all old printed ed. (as well as in many new) was found only in Ñ B₁! The ed. have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G₁ 2.4.5, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 249 ff.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 269 ff.

28 *) In the footnotes, for "G₂-4.5" read "G₂ 4-5". — Before "K (except K₃)", add " — a) ".

26

For stanzas 1-3, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 255 f.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 279 ff.

42 *) In the footnotes, for "D (except D₂-s)" read "D (except D₂ s)".

28

14 *) In regard to विक्षिप्तः in 15^a, the reading व्यक्षिप्त (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS. evidence, to व्याक्षिप्त of the text.

19 The omission of 19^{ab} in Ś₁ K₁ 4 supports rather the S sequence, in which 18^{ab} and 19^{ab} are contiguous, the omission in Ś₁ K₁ 4 being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one.

29

23 *) In regard to 1. 30. 7°, perhaps the reading अनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred.

30

2 ^{ab}) = B. 5. 168. 34^{ab}.

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom. ed.) with which our list has many names in common.

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of this adhy. in his *Sanskrit-Chresthomathie*.

Colophon. The first adhy. no. (43) which appears in the Ś'arada MS., is at the end of this adhy.; it is, inexplicably, already (43-32 =) 11 adhy. in advance of our enumeration!! The other adhy. numbers, in the colophons of this adhy. are: (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21: that is, all below 36!

34

6 Dev.: दीक्षास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेषः।

36

8 The story of Parikṣit has been ed. by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 ^a) The wrong reading पर्यन्तेषु तत् has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्तेषुस्तत्, the reading of Ś1 K G1-3.3 M1-4.

22 Adopt the reading एषिवान् (for इषिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS.* 11. 256.

38

9 ^a) = B. 3. 29. 43^{ab}.

25 In the footnotes, before "Ks मृत्युमयाद्राजा", add "— ^a)".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of adhy. 41-44, in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1903).

22 ^a) The text reading वत्तु (based on Ś1 K1-4 B1.3 D2.4-7 T G3 M2.4) is perhaps only a mislection; the reading यं तु (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (proc) direction कृषिस्वाच (resp. कृषिः), because the usual reference in this section reads जरत्कारस्वाच (resp. जरत्कारः)!

— For line 3, cf. 7 f. below.

46

10 427* = 1. 37. 13^{ad}.

25 For उत्तकस्य, see above the note on 1. 3. 86. — In the v. l. of 430*, for "Nilp संहत", read "Nilp संहत".

26 It is not impossible that stanzas 26-32, which are missing in Ś1 K (except K4) N1.3 G3 M1.5, are also an interpolation! They appear to have crept

into the Southern MSS. T G (except G3) M (except M1.5) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'miri MSS. should have been followed!

34 The remark दुर्भरमित्यादि: etc. in the v. l. of 431* is no part of the comm. of Nil. (as erroneously stated in the footnotes); it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed.), which was mistaken for a remark by Nil.

47

9 ^a) In the footnotes, read "ब्रह्मविदः" for "वक्त्रविदः".

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read"; and for "G3 यथातथ", read "G3 यथातथ".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm. of Dev. should be read thus: गां चक्रं चान्तरा उद्गो रथाक्षस्य मध्ये समय इति यावत्।

34 ^a) Perhaps the reading कथ्यति (for वृत्तज of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev. & Arj. The reading सर्वरत्नमयीनिर्मा of the printed editions was not found in any MS.! The reading of Nil. is as in text!!

54

10 ^a) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a wavy line below the letters श्र स्र सौवरः of 8^b, and below the whole of 8^{ad} (since S has a v. l. which is equally valid).

11 ^{ab}) = (var.) 1. 119. 35.

56

19 ^{ab}) Recurs at B. 5. 136. 18, there applied to the episode Vidulāputrānusāsana, which shows that Jaya is a generic name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v. l.).

57

11 ^{cd}) Cf. 1. 58. 19^{ad}.

- 21 ^b) हास(?) read हास्य) रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev.).
 38 In line 2 of 513*, read "पुनर्गैः" for "पुनर्गैः".
 49 ^r) In the footnotes, for "N₁ V₁ Dns" read "N₁ V₁ Dns".

102-3 For the readings of the names, cf. 1. 90. 82.

59

12 =(var.) Brhaddevatā 5. 144 (v. l. दनायुः for अनायुः, विश्वा for प्रावा, वरिष्ठा for अरिष्ठा, सुरभिर्विन्ता for विन्ता कपिला). It should not be supposed that the Brhaddevatā stanza is necessarily the original of our stanza.

25 ^a) For the v. l. of this pāda given in the footnotes, substitute: "G₁ कौपथ" (for कापथ): N (S₁ missing) कुपटः कपट" (N₂ कुपटः पटक"; N₃ कपटा कपदा"); G₃ कुपशः कोपद".

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā. For 47*, MSS. point to the reading प्रावासुत महाभारा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading. But the progeny allotted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, remaining wholly unnamed. K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS. bring her in at stanza 47. On the whole, the latter course seems the best. We may adopt for 47* the reading of T₁ G₁-s अरिष्टासुत सुभगा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 61, with which the present adhy. is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B* MSS. रीक्षे" read "B MSS. रीक्षे".

61

57 ^b) In the footnotes, for "दानव", "नाम य", and "भूमिप", read "दानवः", "नाम यः", and "भूमिपः" respectively; and, finally, for "दुजैव" read "नामतः".

Colophon. For the limits of the sub-parvan Adivanīśāvataraṇa, cf. the remarks of Bühler (re

Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind. Stud.* 2. 38. According to Dev. also, the Aṁśāvataraṇa ends with this adhy.

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16". — Further, the remarks (in lines 5 ff. of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply equally well to G₁s. In other words, in G₁s (as in M) adhy. 61 is immediately followed by (the first occurrence of) 1. 89. 1-16, the passage occurring twice in G₁s (as in M), once immediately before, and again immediately after the Yayāti episode. The repetition in G₁s M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present.

3 In an Appendix to his translation of the S'akuntalā episode (*Liebesgeschichten. Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII*), W. Porzig has given collations of three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527, and ms. orient. fol. 324). Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — D. van Hinloopen Labberton, *JRAS.* 1913. 11-19, has given an English translation of the Jav. version.

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc. As. Ital.* (NS.) 2. 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy. 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3. 1-5) of the S'akuntalā episode.

10 ^b) = 1. 102. 2^b (q. v.). The reading सदवन्ति of Cd, given in the footnotes, stands probably for मदवन्ति. Cf. also, Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137. — Dev.: वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।

14 ^a) Dev.: धर्मपरैरभिप्रायैः पुनः पुनरवधारितं समीपे कुर्वन् नाविदितं नाप्यधार्मिकतया विदितम्।

63

18 ^b) For *karpaṇa* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137.

64

2 इरिणं = ऊपरं (Dev.).

8 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिकुद्धः प्रतिससर्जेल्यन्वयः ।

66

12 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11-12 11^{cd}-12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T₂ G₄-s after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T₂ G₄-s...cf. v. 1. 23".

30 *) In regard to निधाय of S, the reading of K Ds निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate विनिधाय ततो मारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encrpted" read "excrpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 *) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 *) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियातं.

63 *) Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ.* 1932. 279.

7 इतरं = ऊपरं (Dev.).

26 Dev.: त्वादृशे आत्मनो मम नास्ति संगतत् ।

29-30 Recur (with v. 1.) at 1. 90. 31-32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. 1.). The

reading (of many S and a few N MSS.) माता भवत्वा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55-71, which also contains a summary of the Yayāti episode.

28 प्रियवासति = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगद्वाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only one of the six MSS. collated for the Anandāśrama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357f.

75

15 768* = 1. 107. 32. — संग्रहीनी = धात्री (Dev.).

78

23 *) The reading तूर्ण (for त्वरित) of the printed ed. in this hypermetric pāda was not found in any MS. hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29).

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op. cit.* p. 390. Cf. this passage with lines 15-17 of 830*.

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 112; and Kirfel, *op. cit.* p. 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 =(var.) B. 12. 299. 15, 16, 8; see next note.
— Dev.: रुशती अकल्याणीं हिंसामिति यावत्.

11 Recurs (with the same v. l. ना for वा) at B. 12. 299. 9; see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेहः (Dev.).

24 = B. 5. 33. 73.

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy. 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation; cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 28. See adhy. 88, where Aṣṭaka again asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1. 84. 1. In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6-7 repeat

partly what has been said above in adhy. 84. in a slightly different form.

12 ^{ca}) Cf. 17^{ca} below, and 1. 83. 4^{ca}.

88

12 Passage No. 52 of App. I is ins. in D₁ on suppl. fol.

19 Dev.: हीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स हीनिषेधः.

21 प्रकाशः = प्रकटः (Dev.).

89

1 Like M, G₁ repeat stanzas 1-16 of this adhy., reading the passage both before and after its Yayāti episode. See the note on 1. 62. 2 above (p. 990).

16 Like M₂-3, the two occurrences of the adhy. in G₁ have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively).

90

The two genealogies (adhy. 89-90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places; and the second omitting Raudrās'va and Rceyu, but inserting a group of ten kings (Śārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahamyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* pp. 110 ff.; and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp. 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev.).

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines".

93

14 For 953*, cf. 1. 165. 13^{ab} and v. l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy.

96

6 Of the Northern Mbh. editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Kriśnaji's ed. (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrashala ed. (Poona 1929), C. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed. have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nil.

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp. 526 ff.

13 It is worth noting that the addl. passage 1036* (which is ins. only in Ks. & Ñ B D) is *not* found even in the Purāṇic versions; cf. Kirfel, *op. cit.*, p. 527.

17 For 1038*, cf. the Purāṇic version (Kirfel, *op. cit.* p. 527 f.), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version; cf. Kirfel, *op. cit.* p. 530.

32 B₁ Dn D₁ & om. 32^{ab} (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes). Moreover, in consequence of that, 1042* is ins. in these MSS. *not* after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31. — For 1042*, cf. the Purāṇic versions (Kirfel, *op. cit.* p. 531).

99

8 After 8, almost all our modern ed. (the Cal. ed. is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुलं मयमसि दाशदुतेलहम्, which is not found in any Northern MS. hitherto collated and which is but a v. l. of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var.) 1. 100. 10^{ab}.

100

19 1080* = (var.) 1. 100. 7^{ad}.

30 Lines 1-2 of 1088* = (var.) 1. 102. 1.

101

N. B. Utgikar, *Proc. and Trans. of the Second Orient. Conf.* (Calcutta 1922), pp. 221 ff., has made a comparative study of the various versions of the Anī-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^b) = 1. 62. 10^b (with the same v. l.).

104

4-7 Cf. 1. 113. 32 ff.

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om. 11^{ab}".

107

A part of this adhy. has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie*. The notes give collation of two Berlin MSS.

8 In line 6 of 1135*, for "द" read "इद".

108

16 ^{ad}) For the reading of this line, cf. the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No. 41 of App. I. — संतर्गविद्या is mentioned again in B. 12. 230. 19:

संतर्गविद्याकुशलस्तसात्सर्वत्र पूजितः ।

109

9 Dev.: दुष्पद्म इति पाठे तु बुद्धिरूपेणादेन रहितेऽन्यः ।

110

7 The stanzas 7-10, 12^{ab}, 13-19, 30-35 recur (with v. l.) in Śānti 9 (Bomb. ed.). The important variants are given here for ready reference. — 7 = (var.) B. 12. 9. 12 [v. l.: — ^a) क्षपयित्वे कलेवरम्].

8 = (var.) *ibid.* 13 [v. l.: — ^a) पांशुभिः समन्नि-
चछन्नः].

9 = (var.) *ibid.* 14 [v. l.: — ^a) निर्ममो भूत्वा (for
निर्ममस्कारो)].

10 = (var.) *ibid.* 17 [v. l.: — ^a) सर्वेन्द्रियमुस्यतः].

12 ^{ab}) = (var.) *ibid.* 23^{ab} [v. l.: — ^b) त्रीनय दे च
पञ्च वा].

13 = (var.) *ibid.* 21, which reads:

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वाभासेन जातुचिह्नम् ।

अन्येष्वपि चरुर्लाममलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var.) *ibid.* 24^{ab} [v. l.: सति (for यदि)].

14 = (var.) *ibid.* 25 [v. l.: चिन्तयन् (for
प्रव्यायन्)].

15 = (var.) *ibid.* 24^{ad}-25^{ab}.

16 = (var.) *ibid.* 26 [v. l.: — ^a) सममित्यज्य (for
समतिक्रम्य). — ^a) निनेषादिव्य*].

17 = (var.) *ibid.* 27 [v. l.: — ^a) तेषु नित्यमसक्तश्च.
— ^a) अपरित्यक्तसंक्षयः].

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — ^a] विमुक्तः सर्व-
सङ्गैः].

19 =(var.) ibid. 37^{ab} [v. l.: — ^a] धृत्वा (for
वृत्त्वा). — ^c) संस्वाप* (for संथार*)].

30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — ^a] हित्वा ग्राम्य-
मुखाचारं. — ^b) अरण्ये (for वल्कली). — ^d) मृगैः सह (for
महावने)].

31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — ^a] जुहानोऽग्निं
यथाकालं].

32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — ^b] *अमक्षमः. — ^c)
विधिदृष्टेन (for दुश्चरेणेदं)].

33 =ibid. 10.

34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — ^c] आचरिष्यामि
(for आचरजातु)].

35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — ^{ad}] सेवमानः
प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) 1. 104. 4.

33 ^{ab})=ibid. 5^{ab}. — ^{ad})=(var.) ibid. 5^{ad}.

114

31 Dev. cites कुरलक्ष्म (=कुरुचिह्नं) as in text!

116

13 ^{ad}) In the footnotes, before “जुकोश” add “S”.
The line-reading given in the footnotes is that
of S.

117

24 ^{ab}) In the footnotes, for “repectively” read
“respectively”.

30 ^a) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned,
though only just above and in the previous chapter
it was narrated that the bodies had been *cremated*;
cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and
Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote 2).

119

6 Cited (as by Mahārṣi Vyāsa) in Ānanda-
vardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvya-mālā), p. 155
(v. l. दिवसा for दिवज्ञाः).

16 Dev.: काकनिला (or ली) यने क्रीडाविशेषे ।

35 Stanzas 35-40=(var.) B. 3. 12. 80-85 (q. v.).

43 In the footnotes, for “after 43”, read “after
43.”.

122

1 =(var.) 1. 154. 14.

9 =(var.) ibid. 15.

11 1353*=(var.) line 4 of 1375*.

37 =1. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the
colophon (in line 3 of the para) for “49” read “47”.

125

6 ^d) *निभस्वनं, which is documented by Ś1 K and
a number of other MSS. of different versions, should
have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राज्ञां कुले भवन् ।

128

In the long explanatory note (p. 574) between
adhy. 128 and 129, it has been stated that the
Kapi(n)kanṭi is wholly ignored in the Telugu
adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That
is an error; Nannaya clearly refers to this passage;
but there remains plenty of evidence to make us
suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For “N” in line 1 of the footnotes, read “N”.

 In the sequel, in very many cases, the
diacritical sign of Ñ has unfortunately come out
only faintly or even broken off completely, in many
copies, in the course of printing. The context
generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this
stanza, for “(probably, 1458*)”, read “(probably,
1457*)”.

137

16 In the footnotes (p. 597), for “S (except
G1.2)” read “S”.

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for “जगृदुह”
read “जगृदुह”.

139

Bopp's ed. of the *Hidimbavadha* included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for च्छा)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lien". Delete: "and a colophon ... which S om."

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20". See last note.

145

14 ^{ab})=(var.) 1. 150. 13rd.

150

1 In the footnotes for "D₂" read "D₃", in line 5 of the para.

13 ^{ed})=(var.) 1. 145. 14^{ab}. — 1642*=(var.) *ibid.* 14^{ed}.

151

8 For examples of Word Haplogy in the *R̥gveda*, cf. Geldner, "Worthaplogie im *R̥gveda*", in *Festgabe Kaegi* (1919).

156

Delete the para (marked by) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G₆) *not* after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the *Ādi* in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed

that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias *Angārāparṇa*), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Citraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 *) Adopt the Southern spelling विनीयिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Citraratha-parvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 38.

175

In the para (marked by) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः=स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal.!

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of Ś1 K1, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nil. MSS.!

201

Bopp's ed. of the *Sundopasundopākhyāna* (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षाः = शुचयः (Dev.).

210

15 *) = 1. 212. 3*.

212

2 *) In the footnotes, for "Some" read "some".

3 *) = 1. 210. 15*.

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D₁ (suppl. fol. sec. m.)" add "S".

61 Dev.: वासुद उपमायां । वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पाण्ड-माधवौ (as in the constituted text).

215

2 *) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छन्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgākopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Rgveda*, pp. 44ff., and especially p. 46. — Böhrtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909³).

224

19 *) In the reading of Ś₁ K₁ B₆ etc. for "मानान्व" etc. read "मानान्व" etc.

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda.

Adhy. & Śl. No.	For	read	Adhy. & Śl. No.	For	read
1. 65	दुःशासनः	दुःशासनः	57. 76	शान्तनवो	शांतनवो
1. 121	शान्तनवं	शांतनवं	58. 4	त्रिः सप्तकृत्वः	त्रिःसप्तकृत्वः
1. 128	शान्तनवे	शांतनवे	59. 32	पुङ्गवाः	पुंगवाः
1. 131	संसप्तका	संशप्तका	59. 48	अलंबुसा	अलम्बुसा
1. 147	दुःशासनं	दुःशासनं	60. 3	भगवान्नुदा	भगवान्नुदा
1. 161	प्राणान्त्यक्तु	प्राणांत्यक्तु	61. 6	पुङ्गवः	पुंगवः
1. 161	मा चिरम्	माचिरम्	61. 68	शतनोः	शंतनोः
1. 162	तथा वादिनं	तथावादिनं	64. 10	पट्टदैः	पट्टपदैः
1. 210	अनुक्रमणी नाम	प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	67. 1	सुव्यक्त राज्ञ	सुव्यक्तं राज्ञ
(Colophon)	प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥	74. 7	यत्कुमारा	यत्कुमाराः
2. 50	मतः परम्	मतः परम्	74. 10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
2. 78	शान्तनो	शंतनो	76. 20	पुंभिः	पुंभिः
2. 79	तेजोऽशानां	तेजोशानां	77. 25	यथाकाम	यथा काम
2. 97	किङ्कराणां	किंकराणां	83. 10	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
2. 167	नवशतानि	नव शतानि	88. 8	परस्येह	परस्ये ह
2. 172	नवश्लोक	नव श्लोक	90. 2	किंतु	किं तु
20. 10	त्वं ऋषि	त्वमृषि	93. 36	अनुसंवसरा	अनु संवसरा
24. 13	रजोऽश्र	रजोश्र	108. 5	ऊर्णनाभः	ऊर्णनाभः
26. 14	तपोऽर्थिनः	तपोर्थिनः	110. 34	चरज्जातु	चरज्जातु
36. 12	पर्यन्वेपं तत	पर्यन्वेपंस्तत	123. 23	परिप्रपच्छुः	परिप्रपच्छुः
36. 23	संरम्भी	संरम्भी	127. 21	भारत	भारत ।
38. 34	वयोऽतिगः	वयोतिगः	144. 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
39. 30	स्तनमभ्येति	स्तनमभ्येति	146. 6	प्रवक्ष्या	प्रवक्ष्या
40. 10	पुहुरवाः	पुहुरवाः	149. 6, 7	श्रेयो आत्म	श्रेय आत्म
44. 13	तस्माद्व्येतु	तस्माद्व्येतु	161. 10	प्राणा	प्राणाः
49. 3	किंनिमित्तं	किं निमित्तं	167. 5	छित्वा	छित्वा
49. 23	दीप्तदाग्नेः	दीप्तदाग्नेः	168. 14	वसिष्ठः सहितो	वसिष्ठसहितो
55. 23	शान्तनवेन	शांतनवेन	169. 15	धनभक्षयम्	धनभक्षयम्
57. 40	स्कन्देद्रेत	स्कन्देद्रेत	169. 20	वामोरु	वामोरु
57. 49	उज्जहु	उज्जहु	176. 33	वाक्यमुच्चै	वाक्यमुच्चै
57. 52	मोक्षवाप्ससि	मोक्षमवाप्ससि	204. 28	मन्योन्यं	मन्योऽन्यं
57. 57	तान्धीमां	तां धीमां			

ALABAMA

OF THE SENATE AND HOUSE OF REPRESENTATIVES

IN THE YEAR 1865

OF THE SENATE

REPORT OF THE COMMISSIONER OF THE LAND OFFICE
IN RESPONSE TO A RESOLUTION PASSED BY THE SENATE
MARCH 1865

ALBANY

W. H. BROWN, PRINTER

THE ALABAMA LAND OFFICE

ALBANY

1865

ALBANY

THE ALABAMA LAND OFFICE
ALBANY

ALBANY

W. H. BROWN, PRINTER

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR;
P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR;
P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J.
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

THE
ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1933

Fascicule 1 (pages 1-60) of this Volume appeared in
1927; fascicule 2 (pages 61-136) in 1928;
fascicule 3 (pages 137-232) in 1929;
fascicule 4 (pages 233-400) in 1930;
fascicule 5 (pages 401-640) in 1931;
fascicule 6 (pages 641-880) in
1932; and the concluding
fascicule 7 in 1933

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay

CONTENTS OF VOLUME ONE

	PAGES
PROLEGOMENA.	I-CX
A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA.	CXI-CXIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS.	CXV-CXVII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS .	CXVIII
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE ĀDI .	1-881
APPENDIX I	883-970
APPENDIX II	971-982
ADDENDA ET CORRIGENDA	983-996
ERRATA	997

VOLUME ONE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 147 b. FRONTISPIECE

ILLUSTRATION TO	1.	1.	13	.	.	.	FACING PAGE	1
"	"	1.	3.	159	.	.	" "	88
"	"	1.	39.	33	.	.	" "	187
"	"	1.	51.	16-17	.	.	" "	222
"	"	1.	57.	56	.	.	" "	250
"	"	1.	79.	30	.	.	" "	360
"	"	1.	94.	31	.	.	" "	427
"	"	1.	115.	25-26	.	.	" "	517
"	"	1.	116.	8	.	.	" "	518
"	"	1.	119.	39	.	.	" "	533
"	"	1.	123.	71	.	.	" "	556
"	"	1.	125.	16	.	.	" "	562
"	"	1.	155.	41	.	.	" "	659
"	"	1.	182.	4	.	.	" "	738
"	"	1.	214.	28	.	.	" "	840
"	"	1.	218.	40	.	.	" "	853
FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 155a.								880

भद्रा नैवेद्यं पालाङ्गुलिद्वयं च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी
 च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी
 च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी
 च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी च चरुं भोजनं गन्धर्वयज्ञं च यजुः सप्तर्षी

PROLEGOMENA

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.¹ It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".² The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a *sine quā non* for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself,³ "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of one critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academies. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academies". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

¹ See below.

² Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1 (1929), 58 ff.

³ *ibid.* p. 58.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (*Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königl. Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.¹ The Specimen, which was meant only for private circulation,² consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1-11) of the first 67 stanzas of the Ādiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12-17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Gaṇeśa interpolation (with its variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen *apparatus criticus*.³ This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (*Druckprobe*) nothing has been printed".⁴

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complications of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.⁵ The donor was warmly thanked for this princely

¹ It was printed by the firm of W. Drugulin.

² Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

³ The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

⁴ See also the remarks of Professor A. A. Mac-

donell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3-6, 1919" in *JRAS*, 1920, 149. Cf. also *ABI*, 4, 145 ff.

⁵ Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, *ABI*, 3 (1921-22), 1 f. Also *A Prospectus of a New and*

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening *mantra* of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:¹

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.² The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,³ or else are eclectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poona 1919), published by the Institute, p. v.

¹ For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, *Ind. Stud.* No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, *R. G. Bhandarkar Commemoration Volume*, p. 99.

² The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his *Aindra Grammarians*; cf. also his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180.

³ Representing the Nilakanṭha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition.¹ It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the manuscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Ayl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The entire Mahābhārata stands now collated from a *minimum* of ten manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Ādi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line allotted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

¹ The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratīka Index of the Mahā-

bhārata, which will be an alphabetical index of every single pāda of the text of the epic.

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "śodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a *single* parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,¹ Maithilī 1, Kannaḍa 1, and Nandināgarī 1.

Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Śāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

¹ Of these three, our Śī is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Śāradā characters, with Nilakaṇṭha's commentary,

in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nilakaṇṭha version.

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show *inter se* little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the *Pañcatantra*, applies, generally speaking, equally well to the *Mahābhārata* manuscripts: *quot codices, tot textus*. Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types.¹ Of the *Nilakaṇṭha* version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: *Kannāḍa*, *Uriyā* and *Nandināgarī*.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.²

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a *Nepālī* manuscript (*Ñ₂*) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (*K₃*), 1528 (*V₁*), 1598 (*D₂*), 1620 (*Da₂*), 1638 (*K₂*), 1694 (*K₄*), 1701 (*Dr₃*), 1739 (*Ko*), 1740 (*B₁*), 1759 (*B₃*), 1786 (*B₅*), 1802 (*D₅*), 1808 (*Dn₂*), 1838 (*M₃*), and 1842 (*M₅*). The *Nilakaṇṭha* manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since *Nilakaṇṭha* himself

¹ Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

² The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the

Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the *Mahābhārata* text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute. . . .

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are written. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This *principium divisionis* is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version.¹ The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamīśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā² versions. On the other hand, a popular version like that of Nilakaṇṭha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nilakaṇṭha (Devanāgarī) version written in Śāradā,³ Bengali,⁴ Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the *differentiae* and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

¹ Cf. Lüders, *Deutsche Literaturztg.* 1929. 1140.

² Like our K₁ (India Office, No. 2137).

³ There are two such MSS. in the Raghunatha

Temple Library, Jammu, Nos. 3712-32, 3958-79.

⁴ Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Ādi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group (v).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

K₀ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902.

Dated V. Sam. 1795 (ca. A.D. 1739).

K₁ = London, India Office Library, No. 3226 (2137).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95.

Dated V. Sam. 1694 (ca. A.D. 1638).

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Sam. 1575 (ca. A.D. 1519).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83.

Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).

K₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

K₆ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(b) Central Group (Y).

Nepālī Version (Ñ).

Ñ₁ = Nepal, in private possession.

Ñ₂ = Nepal, in private possession.

Ñ₃ = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Sam. 632 (ca. A.D. 1511).

Maithilī Version (V).

V₁ = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528).

Bengalī Version (B).

B₁ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Śaka 1662 (ca. A.D. 1740).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Śaka 1681 (ca. A.D. 1759).

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B₅ = Dacca, University Library, No. 485. Dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786).

B₆ = Dacca, University Library, No. 735.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620).

Devanāgarī Version of Nilakanṭha (Dn), the "Vulgate".

Dn₁ = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn₂ = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Sam. 1864 (ca. A.D. 1808).

D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902.
Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.

Dr₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.

Dr₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701).

Dr₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.

D₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 4. Dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802).

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.

D₉ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.

D₁₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.

D₁₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.

D₁₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G₂ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.

G₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.

G₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

G₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.

G₇ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Malayālam Version (M).

M₁ = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.

M₂ = Cochin, State Library, No. 5.

M₃ = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

M₄ = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.

M₅ = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.

M₆ = Malabar (Nareri Mana); in private possession.

M₇ = Cochin (Avaṇapparambu Mana); in private possession.

M₈ = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size 12" × 9½". Clear Śaradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birch-bark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kāśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his *Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kāśmīr, Rājputana, and Central India*, a report printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 akṣaras (i. e. a little over a śloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. — The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the lower segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24-25, 36-37, 39, 47-48, 53-57 and 61-62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40-46, 49-52, 58-60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Ādi ends at fol. 154a. The colophon repeats the stanzas of the Parvasaṁgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "ślokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K₁, in other words is an interpolation peculiar to Ś₁ K₁. Many of the marginal additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places—perhaps about half a dozen—corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyāyas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāṇic raconteur is here called, throughout, Sūta, not Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

(resp. ऊतुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उवाच (resp. ऊतुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only *abbreviations*. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14.7" × 6.7". Devanāgarī characters; dated V. Śaṁvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, *the date coming at the end of the Aranya*. The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, *in different hand*, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K₁

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16½" × 9". Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

A moderately trustworthy, though somewhat modern and very incorrect transcript of a Śāradā exemplar. Even the outward form and get-up of this MS. are suggestive of Kāśmīrī origin. The lines of writing, as in Śāradā (bhūjapatra) MSS. run parallel to the narrow side of the folio. The signatures in the margin are like those found in Kāśmīrī books. The numerous clerical errors, which disfigure every page, betray the writer to be a professional scribe, not thoroughly familiar with the awkward Śāradā script, and still less so with the language of the text, easily misled by the deceptive similarity between certain letters of the Śāradā and Devanāgarī alphabets. He frequently writes म for स (e. g. संकुले for संकुले); उ for त and ष for य (e. g. उषा for तथा); द for ऋ (e. g. दध्या for ऋध्या); श for म (e. g. प्रकाशं for प्रकाशं) or for च (e. g. पांचाली for पांचाली); medial उ for subscript व (e. g. सुर्ण for खर्ण); व्य for वृ; तु for तै, त, त्र (e. g. आतुखरं, मतुमः, वैवितुवीर्यं for आतुखरं, सत्तमः and विवित्रवीर्यं); इय for च्य; थ for च; medial उ for subscript त; म for त (e. g. मभिः for मतिः); ण for व्य (e. g. सिध्या for सिध्या). Margins are clean; very occasional corrections, in the body of the text, by yellow pigment. The pages from 42 to 45 are left blank, while 41 b and 46 a contain only a few lines of writing. Besides Ādi, the codex contains also Virāṭa, Bhīṣma and a portion of Anuśāsana (Dānadharma), breaking off at the first half of stanza 39 of adhy. 83 of the Bombay ed. According to statements at the end of the Bhīṣma and the beginning of the Anuśāsana, the MS. was written in V. Śaṁvat 1839 (ca. A. D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha; but the writing of the volume is not quite uniform. It is, therefore, uncertain, in my opinion, whether the Ādi was written by this same Gopāla, in the said year; *contra* Eggeling, *Catalogue of the Skt. MSS.*

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Ādi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference लो ह णि before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to “illuminate” the MS. by writing the alternate letters (म, ष, ण), which are missing, in red ink.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Folios 296 (of which 220, 226-30, 232-33, 239-40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size 10.8" × 4.8". Devanāgarī characters (with sporadic prṣṭhamātrās); dated V. Samv. 1694 (ca. A.D. 1638). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (Y). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of “phalaśruti” mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parva-saṅgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संवत् १६९४ वर्षे माघशुदि १० रवौ लिखितमिदं.

K₃

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1575 (ca. A.D. 1519). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Samvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjika, son of the Nagar Pandit Kālidāsa of village Kāṇḍalāja, under Saṁkhetākapaṇḍita (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15-16 lines to a page; size 14.9" × 6". Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with ॐ for ॐ, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā-Gaṇeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शेषपत्रमेकं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaṇeśa, son of Trimbaka.

K₁

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page; size 12" × 6". Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1. 3. 152. It was collated at the *Visvabharati*, up to 1. 2. 40, and was then reported to be missing.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91. Folios 386, with about 8-10 lines to a page; size 12.2" × 5.8". Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

N₁

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (praśasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasimharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam. 516 (ca. A. D. 1395). In the praśasti, he is stated to have built (?) a temple of Paśupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by local Pandits. — The praśasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरेत् ॥

वर्णप्रचाराय * * श्वमेध * * * * *

[सत्त्वार्थे] चिन्तामणिकल्पवृक्षो विराजते श्रीजयसिंहरामः ॥

मत्वा तत्क्षणभङ्गुरं जगदिदं विद्युलताचञ्चलं

आत्मानं विनिवेश्य धर्मसरणो दानादिसत्कर्मसु ।

येनाभ्यस्तममत्सरेण मनसा नित्यं हरिं ध्यायता

* * * * * [? श्री] भारतं लेखितम् ॥

कायेन वाचा मनसा च यद्यत्पापं कृतं तस्य विनाशनाय ।

सुश्रद्धया श्रीजयसिंहरामो व्यलीलिखद्भारतमुत्तमं तत् ॥

प्रेते विष्णुसमागमाय नरकद्वारोपरोधाय च

कुद्धकूर्यमास्यदर्शनप * * * * *

एतल्लेखयति स पुण्यनिलयं श्रीभारताख्यं महत्

पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थचिन्तामणिः ॥

कायवाङ्मानसैर्वित्तैर्विष्णौ भक्तिं करोति यः ।
 स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपति[गुरुं] प्रह्वया यो विजित्य
 सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि ह्येयन्नात्मदीप्त्या ।
 दोर्दरेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः
 स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — *Collated in Nepal.*

Ñ₂

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by *local Pandits*. — Collations begin at adhy. 3.

Ñ₃

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ādi, the MS. contains also Sautika-Aiṣika and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Sam. 632 (ca. A.D. 1511). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

V₁

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithili characters; dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by *local Pandits*.

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size 28.2" × 2". Bengali characters; dated Śaka 1662 (ca. A.D. 1740). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size 25½" × 2½". Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Āstika. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size 19½" × 4½". Bengali characters; dated Śaka 1681 (ca. A.D. 1759). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelārāma Vipra. — *Collated at the Visvabharati.*

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7-9 lines to a page; size 20" × 5.2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size 17" × 3 $\frac{3}{4}$ ". Bengali characters; dated Śaka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size 19" × 4 $\frac{1}{2}$ ". Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B₂; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. *Collated at the Visvabharati.*

D_{a1}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80. Folios 416, with about 7-10 lines to a page; size 15 $\frac{1}{2}$ " × 6 $\frac{3}{4}$ ". Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उवाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमे) उवाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

D_{a2}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15.7" × 6.6". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamiśra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
 साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
 स्फूर्जेन्स्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
 यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
 सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
 नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
 कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
 श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
 निर्देशात्तस्य नानाविधविविधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
 संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
 मित्रे भौमाङ्गल्ये प्रतिपदि सहस्रः सुद्युतं सौधमोदः
 पर्वद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं लेखयित्रे शुभं स्तात् ॥
 प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
 धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
 कृती शब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
 वशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Samvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da₁, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da₁. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn₁

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8-10 lines to a page; size 18.2" × 7.3". Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444-5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांवसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara samvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn₂

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nilakaṇṭha.

Dn₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15.2'' \times 7.2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nilakaṇṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn₁, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

भावाकाङ्क्षितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं
 साधुप्रत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि ।
 स्फूर्जन्सत्त्वनिर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्गुरो
 यस्त्वां पश्यति तेन जीवनमिदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥
 सूक्त्या पीयूषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-
 नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमगुरुतया वन्दनीयो वदान्यः ।
 कुर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः
 श्रीमान्गोपालशर्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः ॥
 निर्देशास्य नानाविधविविधगुणग्राहिणः शिक्षितानां
 संतोषोत्कर्षबीजात्सरसमुनिकलाकल्पकल्याणसंवत् ।
 मित्रे भौमाङ्गल्ये प्रतिपदि सहस्रः सुद्युतं सौधमोदः
 पर्वद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं ले[ख]यित्रे शुभं स्तात् ॥
 प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-
 धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसदृशः ।
 कृती शब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-
 वंशी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः पृथुयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Samvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double daṇḍas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da₁, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da₁. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and sub-parvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dn₁

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8-10 lines to a page; size 18.2" × 7.3". Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444-5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as श्रीराम जय राम । श्रीसांवसदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and ślokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara samvatsara, mārgaśīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn₂

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper. Text with commentary of Nilakanṭha.

Dn₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15.2'' \times 7.2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nilakanṭha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Ślokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dn₁, blanks were filled with invocations and names of various gods. The *lemmata* do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even daṇḍas) are in red ink, but only up to fol. 470.

Dr₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Śaka year 1623 (current) corresponding to Vṛṣa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Āṣāḍha. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

Dr₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A. 1879-80. Folios 30, with about 16-17 lines to a page; size 12" × 7.15". Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as वैशंपायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are *not* numbered. The MS. is generally correct; margins are clean. — *This is a complete MS. of Mbh.*, copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nilakaṇṭha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharmā) has Śaka 1680, while Dānadharmā has Śaka 1675. The last parvan bears the date: १६७७ युवाणामसंवत्सरे.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size 13" × 5½". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Sam. 1654, at Benares by a Brāhmaṇa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhāṭṭa. — *Collated at Tanjore.*

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size 14" × 6¼". Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode. — *Collated at Tanjore.*

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size 16" × 6¾". Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — *Collated at Tanjore.*

D₅

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12-14 lines to a page; size 12" × 5". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1263. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{8}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. *Collated at Tanjore.*

D₈

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16–18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₉

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 5\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1–2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₁₀

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₁₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11–18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. *Collated at Tanjore.*

D₁₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyāyas. — *Collated at Tanjore.*

D₁₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14.25" × 6.05". Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1-7 wanting; begins with ब्रूणहस्ताकृतं पत्रं (1. 1. 205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सैतिस्वाच and सूत उ°, but then the scribe settles down to सूत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1. 1. 205 to the end of adhy. 2.

D₁₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1-121 (fol. 122-189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a page; size 18" × 6½". Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16.1" × 2.3". Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but *not* the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size 21" × 1½". Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. T₃. — Collated at Tanjore.

T₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size 29½" × 2¼". Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T₂. Collated at Tanjore.

G₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16-21 lines to a page; size 18.7" × 1.8". Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G₂

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15-17 lines to a page; size 14.5" × 2.1". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the first 4 parvans: Ādi, Sabhā, Aranya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS. with clear and legible writing.

G₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size 16 $\frac{3}{4}$ " × 1 $\frac{3}{4}$ ". Grantha characters. Palm-leaf. — *Collated at Tanjore.*

G₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size 19" × 1 $\frac{7}{8}$ ". Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections. — *Collated at Tanjore.*

G₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size 19" × 1 $\frac{1}{2}$ ". Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — *Collated at Tanjore.*

G₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size 18 $\frac{1}{4}$ " × 1 $\frac{3}{8}$ ". Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāśīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — *Collated at Tanjore.*

G₇

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12-14 lines to a page; size 19.2" × 2". Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्कृत्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "hamsapāda", inserted immediately after its first maṅgala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

M₁

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstikaparvan. — Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.

M₂

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstikaparvan.

M₃

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19.9" × 1.6". Malayālam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M₄

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Āstikaparvan.

M₅

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, now Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

M₆

MS. from the private library of Narerri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18" × 1.6". Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1-53 wanting (i. e. begins with the Ādivaṃśāvatarāṇa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M₁

MS. from the private library of Avaṇapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20.5" × 1.8". Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-eaten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are *specifically* mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT¹

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.							South. Rec. MSS.
1. 1-204	Ko-3	V ₁	B ₁₋₄	Da	Dn	Dr	D _{1-12, 14}	T _{1, 2} G ₁₋₇ M ₁₋₄
1. 205-2. 39	Ko-3	V ₁	B ₁₋₄	Da	Dn	Dr	D ₁₋₁₄	T _{1, 2} G ₁₋₇ M ₁₋₄
2. 40-191	Ko-4.6	V ₁	B ₁₋₄	Da	Dn	Dr	D ₁₋₁₄	T _{1, 2} G ₁₋₇ M ₁₋₄
2. 192-243	Ko-4.6	V ₁	B ₁₋₄	Da	Dn	Dr	D ₁₋₁₄	T _{1, 2} G ₂₋₇ M ₁₋₄
3. 1-44	Ko-4	Ñ _{1, 3}	V ₁	B ₁₋₅	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₂₋₆ M ₁₋₅
3. 45-13. 45	Ko-4	Ñ _{1, 2}	V ₁	B ₁₋₅	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₁₋₆ M ₁₋₅
14. 1-26. 9	Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B ₁₋₅	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₁₋₆ M ₁₋₅
26. 10-43. 13	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B ₁₋₅	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₁₋₆ M ₁₋₅
43. 14-47. 19	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-5}	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₁₋₆ M ₁₋₅
47. 20-53. 36	Ś ₁ Ko-2.4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-5}	Da	Dn	D ₁₋₇	T _{1, 2} G ₁₋₆ M ₁₋₅
54. 1-4	Ś ₁ Ko-2.4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
54. 5-55. 3 ^a	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
55. 3 ^b -60. 61 ^b	Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
60. 61 ^c -61. 84 ^a	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
61. 84 ^b -62. 2	Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
62. 3-68. 19	Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
68. 20-74 ^a	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3-6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
68. 74 ^b -69. 41 ^c	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
69. 41 ^a -51	Ś ₁ Ko-2.4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
70. 1-71. 17 ^c	Ś ₁ Ko-2.4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
71. 17 ^a -72. 8 ^b	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
72. 8 ^c -22	Ś ₁ Ko-2.4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
72. 23-74. 4	Ko-2.4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
74. 5-76. 35	Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D ₁₋₅	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
77. 1-78. 20 ^b	Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
78. 20 ^c -90. 88	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3-6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
90. 89-92. 13 ^a	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3, 5, 6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
92. 13 ^c -96. 37 ^b	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3, 5, 6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
96. 37 ^c -127. 21 ^a	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃		B _{1, 3, 5, 6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
127. 21 ^b -181. 40	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3, 5, 6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 2} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}
182. 1-225. 19	Ś ₁ Ko-4	Ñ ₁₋₃	V ₁	B _{1, 3, 5, 6}	Da	Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T _{1, 3} G ₁₋₆ M _{3, 5-8}

¹ D₁₅ added at 1. 205. — K₅ discontinued from 2. 40. — G₁ has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — K₆ Dr D₈₋₁₄ G₇ discontinued, and Ñ_{1, 2} B₅ M₅ added, from 3. 1. — Ñ₃ added at 14. 1. — Ś₁ added at 26. 10. — B₂ ends at 43. 13. — K₁ has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — D_{6, 7} M_{1, 2, 4} discontinued, and B₆ M₆₋₈ added, from 54. 1. — Ś₁ has lacuna from 55. 3^b to 60. 61^b, and from 61. 84^b to 68. 19.

— D₃ (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V₁ has lacuna from 68. 74^b to 92. 13. — K₃ has lacuna from 69. 41^a to 71. 17^c, and from 72. 8^c to 74. 4. — Ś₁ has lacuna from 72. 23 to 78. 20^b. — D₂ ends at 76. 35. — B₄ ends at 90. 88. — V₁ has lacuna from 96. 37^c to 127. 21^a. — T₂ ends at 181. 40. — T₃ begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation *Bhāratam* (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu* by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation *Bhāratamañjarī* by the Kāśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual *lemmata* and the *pāṭhāntaras* cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an *adhyāya* is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the *Kaṇikanīti*, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nilakaṇṭha), and which is missing in the Kāśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars¹ who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the *Mahābhārata* have been traced so far; namely, *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna* and *Svargārohaṇa*. Three of these (*Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the *Ādi* (with different readings) in Roman transcript.² Of the old Javanese *Ādiparvan*, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the *Parvasaṃgraha*, the *Pauṣya*, the *Amṛtamanthana*, the story of *Parikṣit* and the *Sauparṇa*. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

¹ Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The *Mahābhārata* in Mediaeval Javanese", *JRAS.* 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, *Den old javanske Wirataparva* (Copenhagen 1917).

On the *Mbh.* in the island of Bali, cf. R. Friederich, *JRAS.* 1876. 176 f., 179 ff.

² *Ādiparva, Oudjavaansch Prozageschrijf*, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Śakuntalā episode):

paripatyādayaḥ sunu, hāraṇireṇugunḍitaḥ /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharāṇireṇu gunthitaḥ /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct *paripatya* (for *pratipadya* of the Vulgate), which is the reading of the Śaradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the *pratipadya* of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness¹ independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Ādiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Śakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar² was inclined to think that the Javanese Virāṭaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Āndhra Bhāratamu,³ is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.⁴ The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

¹ Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

² The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and *ABJ.* 2. 167 f.

³ V. Ramasvami & Sons, Madras 1924-29.

⁴ Cf. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata* (Madras 1922), pp. 97-100.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasamgraha, giving the number of ślokas in each of the parvans of his Mahābhārata.¹ The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.²

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra,³ belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kāśmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century.⁴ Bühler and Kirste have given in their *Indian Studies*, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kṣemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Kṣemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter.⁵ Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45-48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45-48 are a repetition (with variations) of adhy. 13-15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kṣemendra for his purpose;⁶ finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of these adhyāyas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1-19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy. 140 of the Vulgate, the Kaṇikaniti, which is likewise omitted by Kṣemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śārādā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

¹ The figures of Nannaya's Āndhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Ślokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

² Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

³ Ed. Kāvya-mālā, No. 64 (1898).

⁴ Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p. 136.

⁵ op. cit. p. 30.

⁶ As is done also by the redactors of the Javanese Bhāratam; cf. Labberton, *JRAS.* 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the second, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Mañjarī, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation¹ of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the *Annals* of this Institute.² Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The *Ā'in-e-Akbarī* gives the following names: Naqīb Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sultān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji,³ on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sultān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sultān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Śakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa;⁴ of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa;⁵ of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

¹ Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 110; and A. Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

² Cf. vol. 6 (1924-25), pp. 84 ff. ³ *ABI*, 6. 95.

⁴ Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhāratiā di Śakuntalā nell' edizione critica di Poona,"

Giornale della Società Asiatica Italiana (NS). 2 (1932). 135-140.

⁵ Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayāti as found in the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa", *Proc. Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

There is more distant connection between our Sauparṇa (adhy. 14 ff.) and the pseudo-vedic Suparṇādhyāya.¹ Some of the stanzas of the Ādi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṅkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,² while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Ṛgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)³, the Manusmṛti⁴ (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā⁵ (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Mahārṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these *local* versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the *local* Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

¹ Cf. Jarl Charpentier, *Die Suparṇasage*, Uppsala 1920.

² Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 f.

³ Cf. Max Müller's edition of the Ṛgveda, vol. 4

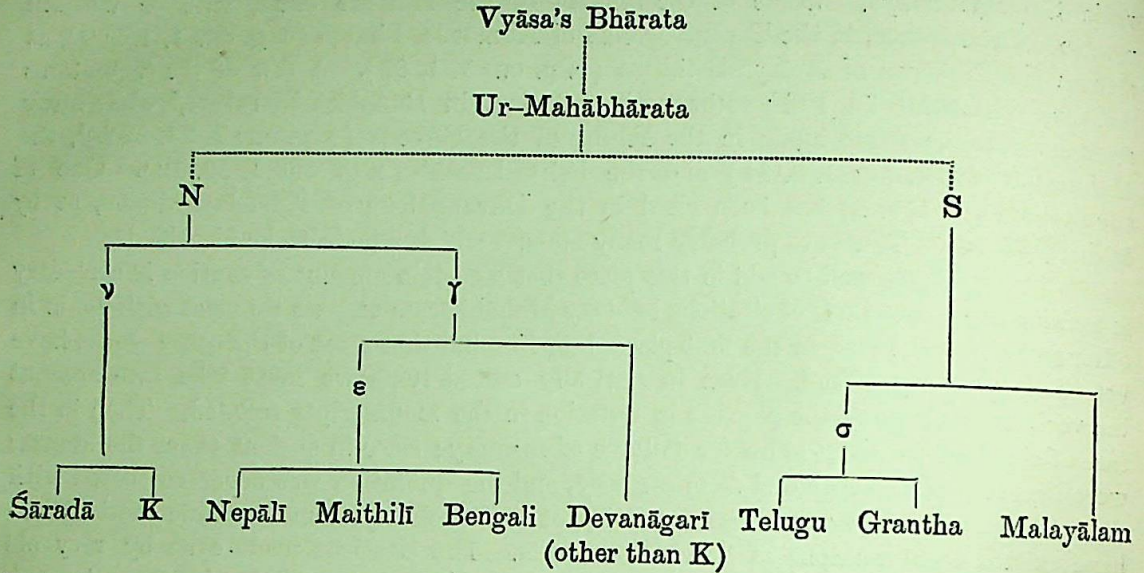
(1892), p. 521, stanzas 5-8.

⁴ 2. 111.

⁵ Winternitz, "Bṛhaddevatā und Mahābhārata", *WZKM.* 20 (1906). 1 ff.; especially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ĀDIPARVAN VERSIONS

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

ν is the lost archetype of the North-Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (*textus simplicior*).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kāśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K₁) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub-recension (Y), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

Y is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub-recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North-Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

ε is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengalī versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (*textus ornatior*).

σ is the lost archetype of T G, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Āryāvarta and the Dakṣiṇāpatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Dātavya Bhārata Kāryālaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings.¹ We are told there that the appearance of his edition was hailed by *The Hindu* of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the *Mahabharata*", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the *Advaita* and *Vāsishta-advaita* (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the *Mahābhārata*, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaiṣṇava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the *Mahabharata*, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India... Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, *large interpolations have been inserted in this great work*."² To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is, except in a very few instances, simply impossible". With highly commendable

¹ Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbh.

(1887). See also Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 33.

² Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. “*I know of no method*”, wrote Roy, nearly fifty years ago, “*except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South*”! “As far as my edition is concerned”, he continued, “it is substantially based on that of the *Royal Asiatic Society* of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . . Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society’s edition. I have compared it carefully with the Maharajah of Burdwan’s text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single *sloka* as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society’s text. . . . Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . . I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to *my* edition will, I am confident, apply to *his*, when a Pandit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, *every* passage bearing on both the *Advaita* and the *Cākta* worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both *Aryāvarta* and *Dākshinātya*.” That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy *in extenso*, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four.¹ More surprising still is the fact that the Ādiparvan itself, the very *first* book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern *manuscripts* into three (Ādi, Āstika and Sambhava), or at least into two (Ādi and Sambhava) separate *major* parvans.² Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and *not* the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antaḥparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention *in their colophons* the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.³ We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the sub-parvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasaṃgraha (Ādi 2) itself.⁴

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's *critical* edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books.⁵ But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasaṃgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasaṃgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasaṃgraha, *if* compiled, originally, on the basis of some Northern version,⁶ would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasaṃgraha was first compiled.

¹ See the remarks of Burnell, *A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore* (London 1879), p. 180; and Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 122.

² In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Ādiparvan are *separately numbered*. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T₁ (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Ādivaṃśāvataraṇa-parvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the *first* adhyāya of the Sambhava-parvan.

³ On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently

mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

⁴ The Parvasaṃgraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

⁵ Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Ādi is divided into two parts (parvans) and that these parts have *separate numbering* of adhyāyas!

⁶ This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72-233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N व्रीडा: S व्रीळा or व्रीळा), especially of proper names (e. g. N नैलिष: S नैलिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e. g. the Śakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyāyas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharṇa) in adhy. 211-212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!).¹ We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yādava forces led by Vipr̥thu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably *longer* than the Northern. The constituted text of the Parvasaṃgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called *granthas*) as the extent of the Ādi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्द्वौ ग्रन्थो महात्मना ॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Ādi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasaṃgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources),² which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS., which have the twenty-four-parvan division.

¹ Even the Śakuntalā episode gets a somewhat

different colouring in the Southern recension.

² For instance the Śvetaki episode (M. 1. 214. 29-98½), which, in the form printed there, is missing in all MSS. of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "ślokas" (i. e. grāthas) more than the longest Northern version of the Ādi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of *roman à thèse*. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā *alias* Satyavatī: it was Uccaiṣravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" *adhyāya*¹ in this recension, which gives us some new and interesting *chronological* details about the Pāṇḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapūra from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugrha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāṇḍava King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension; and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

¹ Cf. App. I, No. 67, lines 47-62.

The Southern recension impresses us thus by its *precision, schematization, and thoroughly practical outlook*. Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, *more like a story rather naïvely narrated*, as we find in actual experience.

The Southern recension of the Ādi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the *textus ornatior*.

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the elusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

- (1) No. 9 (S except M₁): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.
- (2) No. 45-48 and 51: Additions to the Śakuntalā episode (together 231 lines).
- (3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).
- (4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).
- (5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).
- (6) No. 67: Details of the early life of the Pāṇḍavas in the Himalayan retreat (46 lines).
- (7) No. 68-69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).
- (8) No. 78 (S, and by conflation K₄ D₁ D_n D_{2.4.5}): Details of a battle between the Kurus and the Pāṇḍavas, and capture of Drupada (119 lines).
- (9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭadyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).
- (10) No. 87-89: Additions to the Hidimba episode (69 lines).
- (11) No. 91-93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).
- (12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purohita; decides, at the advice of the Purohita, to celebrate the Svayamvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Pāṇḍavas might turn up (74 lines).
- (13) No. 100: Story of Nalayani narrated by Vyāsa to the Pāṇḍava king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).
- (14) No. 101: Story of Bhaumāsī related on the same occasion (22 lines).
- (15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāṇḍavas aided by Pāṇḍavas (219 lines).

(16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).

(17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhiṣṭhira (55 lines).

(18) No. 113-115: Expansion of the Subhadrābarāṇa (562 lines!).

(19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Ādi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

1. *Variants of isolated words or phrases, (a) unimportant and (b) important.*

(a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:

(i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिष), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इल्लि (इल्लिन), हस्तिनपुर (हस्तिनपुर), उचथ्य (उत्थ्य), महाभिषक् (महाभिष), वृक्षु (तंक्षु), etc., etc.

(ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N "र्वेः पूजितस्यैह सर्वलोके म") 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.

(iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, वै, तु, ह, हि, [अ]य; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, इतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अनु-उप, etc., etc.

(iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोप-कोप-कोप; ऋषि-मुनि; प्रभु-विभु-(अ)भिभू; द्विज-विप्र; राज्य-राष्ट्र; पन्नग-भुजग; नरेश्वर-नरोत्तम-नराधिप-नरर्षभ; ब्रह्मवित्तम-द्विजसत्तम-वेदवित्तम-विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर-पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अन्नविशारद-शस्त्रविशारद-शास्त्रविशारद-धर्मविशारद-वाक्यविशारद; यशस्विन्-तरस्विन्-तपस्विन्; समरदुर्मदौ-समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि-संप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि; अमिततेजसा-अमितबुद्धिना; महाबल-महामुज-महारथ-महायशः; वराङ्गना-शुचिस्मिता; चारुदर्शना-चारुलोचना-चारुहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)मरवर्णिनी; धर्मश्रुतां वर-शस्त्र(शास्त्र)विदां वर; असंशय-न संशयः; etc., etc.

(v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिघांसया, परस्परवधैषिणः; निःश्वसन्तं यथा नागं, श्वसन्तमिव पन्नगं; etc., etc. For other examples, see

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the *Great Epic*, pp. 403 ff. (Appendix A).

(b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S प्रायोपवेशनः N मृगस्रप्रभय), of the numbers of adhyāyas and ślokas in the Parvasaṅgraha (the figures for ślokas differ, at times, by thousands). — An example of a different character from another part of the Ādi is the variant वर्षः मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen *years*; according to the Southern, only thirteen *months*! Cf. 1. 204. 28. स नो द्वादश वर्षाणि (S वै मासान्, मासानि etc.) ब्रह्म (S व्रत) चारी बने वसेत्; 205. 30 बने द्वादश वर्षाणि (S मासानां, मासानि, मासान् हि).¹ — Then we have in 1. 3. 21 the variant बद्धुं-चन्द्रं. How was the infinitive really made? — And so on.

2. *Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.*

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayamvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

3. *Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.*

(a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K₄ marg. Dn D₄ marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuḍa. In these lines, Garuḍa is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विशुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
 त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
 त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
 त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
 त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
 त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नख्खणमनुत्तमम् ।
 त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K₄ Dn D_{1.5}) gives an additional short list of sciences in which the R̥ṣis in Kaṇva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
 द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
 जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
 नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

¹ Cf. Hopkins, *Ruling Caste in Ancient India*, p. 342 (footnote).

In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D₃) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
 क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
 तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
 न पूतो न तपस्वी च न यज्ञा न च धर्मकृत् ।
 क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च ।
 पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।
 तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

In adhy. 165, a Southern passage expands in *hyperbolic* language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* वाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।
 निष्ठान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
 कूपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
 भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
 इक्षून्मधु च लाजांश्च मैत्रेयांश्च वरासवान् ।
 वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadra's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्योजारद्ववाहीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
 सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
 श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
 जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।
 2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।
 मुक्ताहारानि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।
 प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
 सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
 पर्यङ्कानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

(b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:

(i) the miraculous birth of Kṛṣṇa and Dhṛṣṭadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);

(ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than *three* times in the course of the Ādi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);¹

(iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīṣma to Śālva and Śālva to Bhīṣma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

¹ In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

(iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyawatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and *repetition* (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.

(v) Sūrya's warning to Karna about the designs of Indra to supplicate Karna in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Aranya 300 (Bom. ed.).

(c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्वकारयत् ।

In adhy. 92, at the birth of Śaṁtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।

In adhy. 100, at the birth of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇdu:

1084* तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13-14, 20-27):

न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
* * * * *
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।
चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्वलिपुष्पैः समर्चितान् ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

(i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (*samudra-manthana*), we are incidentally told of the drinking of poison by Śiva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;

(ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the *Svayaṃvara* of his daughters;

(iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;

(iv) in passages No. 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together.¹ Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;

(v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;

(vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;

(vii) 1737* adds a hymn (in *Triṣṭubh* metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of *San̥varaṇa*;

(viii) 1828* ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;

(ix) passages No. 100-101 add to the existing stock two new anecdotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhiṣṭhira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nālāyanī and Bhaumāśvī;

(x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadī, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!

(xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

¹ This schematic treatment perhaps betrays the hand of the interpolator more clearly than anything else.

(xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāṅgadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhiṣṭhira: a prophetic utterance! And so on and so forth.

(e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्वविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

* * * * *

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवसुरान् ।

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा मिथुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।

782* कचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निवृण्वति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्गमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्वं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्वधनः ।
अकर्मो कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

1101* बालो हि द्वादशावर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
प्रचं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्सिते ।

1423* अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रंगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3-4) with reference to Hīdimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्वन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः ।

No. 48 (lines 78-79), describing Śakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघनं सुविशालं वै ऊरु करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46-47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

Then also 929* स्नातमात्रमधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भातरं तथा ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्रियते ततः ।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।
पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः ।
पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिग्राह्यसुमध्यमाः ।
भृङ्गालिरोमलतिकां ह्यावर्तनिभनामिकाः ।
विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Ādi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुह्यस्थलां नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामुपिश्चकमे ततः ।

Cf. also lines 73-74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां वाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्ष्णाणि गुह्यं मां वाधतेऽनिशम् ।¹

4. Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duṣṇanta and Śakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

¹ These lines occur in three MSS. (क, ग, घ) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
 राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
 क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
 तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
 एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
 शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
 शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmisthā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayāni!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
 कृत्वा विवाहं विधिवद्वत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
 पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene*, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
 विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
 अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
 दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
 महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
 पुण्याशिपः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने ।

Most Grantha manuscripts (G₁-s of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of our Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).¹ Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (amśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

¹ App. I, Nos. 78 and 92-93 respectively.

610* पुरोहितं समाह्वय वचनं चेदमब्रवीत् ।
 राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
 क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
 तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
 एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
 शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
 शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmisthā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual *baksheesh* to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but *unknown to Devayāni!* All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
 कृत्वा विवाहं विधिवद्देत्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
 पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

In passage No. 114 of App. I, Subhadra and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, ṛṣis, and elders, *while Balarāma was away from the scene*, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Parikṣit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281–286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।
 विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।
 अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।
 दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
 महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः ।
 पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदाजुने ।

Most Grantha manuscripts (G₁-s of our critical apparatus: क, ख and ग of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest!

5. Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary).

Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of *our* Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Droṇa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāṇic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

6. *Multiplication of fights and battle-scenes.*

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Bakā).¹ Analogous to it is a battle scene described in an *additional* adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Śakuni and Karna advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāñcālas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9).

7. *Omissions in S, as compared with N.*

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Śvetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayālam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (T G) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a *variant version at an entirely different place*, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Purāṇic style. King Śvetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Śvetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Śvetaki to apply to Durvāsas, who was his part-incarnation (amśa). Durvāsas completed the sacrifice, and Śvetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāṇḍava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. He reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khāṇḍava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely *by way of illustration*, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

¹ App. I, Nos. 78 and 92-93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Y, it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and Y, as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension.¹ An instance of this is 1. 214. 5. The Vulgate reads (B. 1. 222. 5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।

रक्षितारं शुभाल्लोकाँलेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nilakanṭha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (*para*), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succession of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Śārada and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dipaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।

रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

No glosses, translations, exegetical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1. 214. 6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।

बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

¹ For examples from another parvan, see Lüders, *Grantharecension*, pp. 52 ff.

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype γ .

The Śāradā Version.

The archetype γ comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Ś₁, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kāśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620,¹ of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889.² Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasaṅgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the *shortest* known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the *textus simplicior*.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, in *all other versions of both recensions*. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, *less spurious matter* than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (Ś₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Ādi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Śāradā exemplar.

¹ This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

² See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155 a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasaṅgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2-3 of the facsimile.

The "K" Version.

This version, as already explained, is a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the following concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

1. 2 Ko. 2-6 महर्षीन् : rest (mostly) ब्रह्मर्षीन्.
1. 8 K V₁ लोमहर्षणिरुवाच : others सूत उ^०, सौतिर^०, सूतः.
1. 49 K V₁ B_{1m} संक्षेपतोऽब्रवीत् : others संक्षेपमव^०, संक्षिप्य चाव^०.
1. 51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीषिणः.
1. 192 Ko-5 धृतपाप्मानः : rest शुभकर्मणः.
2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महौजसां.
4. 10 K पुरस्कृताः : rest पुरःसराः.
8. 2 K D₂ शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
8. 16 K अदृष्टोऽङ्गे : others मृशमङ्गे, etc.
10. 2 K D_{2.5} (by transp.) सदैव भुजगं हन्याः : rest हन्यां सदैव भुजगं.
13. 1 K D_{2.5} ब्रवीहि : rest वदस्व.
13. 25 K D_{2.5} बान्धवैः : others वन्धुभिः, etc.
17. 9 K D_{2.5} ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भासैः, etc.
19. 4 K D_{2.5} संवृतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि : others सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतं, etc.
24. 1 K D₂ त्विच्छामि : rest om. तु.
24. 14 K D_{2.5} महाद्युतिः : rest महाबलः.
55. 8 K क्षुद्रः : others क्रूरः, क्रुद्धः.
55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
56. 14 K कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
57. 2 K चेदिपतिर्नृप : rest पौरवन्नन्दनः.
57. 8 K D₅ रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
57. 43 K D₅ गृहान् : rest गृहं.
58. 3 K D₅ कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
58. 40 K D₅ समक्षे : rest संनिधौ.
59. 29 K D₅ वीर्यवान् : others दानवः, etc.
60. 6 K N₅ D₅ अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
62. 6 K D₅ राज्यं प्रशासति : rest राजनि शासति.
64. 29 K D₅ ददर्श : rest जगाम.
67. 30 K D₅ निधाय कायकं त्वच्च : others विनिधाय ततो भारं, etc.

68. 69 K D₅ ध्वस्ता (or °स्तां) : rest याता.

71. 41 K D₅ वत्स : rest विप्र.

74. 7 K alone transp. कुमारः and कुमार्यः.

76. 33 K D₅ शुचिसितः : rest सुमच्यमां.

150. 18 K वासस्य : rest विप्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below.

It was remarked above that K₁ (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with Ś₁, so much so that K₁ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K₁ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen¹ of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between Ś₁ and K₁ is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokaś.²

27. 15 Ś₁ K₁ पुरंदरः : rest शतक्रतुः (synonym!).

28. 24 Ś₁ K₁ ततः : rest नदीः.

29. 4 Ś₁ K₁ अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.

30. 7 Ś₁ K₁ प्रदेष्टेत्तत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, आगृह्य, etc. (original hypermetric!).

31. 6 Ś₁ K₁ पंजरकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.

37. 25 Ś₁ K₁ रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रक्षितव्याः प्रजास्तथा, etc.

42. 7 Ś₁ K₁ नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.

44. 2 Ś₁ K₁ भयात् : others तदा, तथा, ततो, etc.

45. 5 Ś₁ K₁ अवदन् : rest अश्रुवन् (synonym).

45. 19 Ś₁ K₁ तथोदितं : others नराधिपं, etc.

131. 3 Ś₁ K₁ प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.

131. 13 Ś₁ K₁ चरन् : rest शनैः.

154. 24 Ś₁ K₁ जाह्व्यां : rest भागीरथ्या (original has double crasis!).

206. 3 Ś₁ K₁ एककाः (corrupt?) : rest कयकाः (G₁ श्रद्धकाः).

218. 48 Ś₁ K₁ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47^b) : rest निरेः शृंगं सहस्रधा (or °शः).

The above are examples of concordant readings of Ś₁ and K₁. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42-44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46-48 and 50 of the Vulgate) are numbered in Ś₁ K₁ 54-56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the *third* stanza of our adhy. 40, both manuscripts (Ś₁ K₁) interpolate the figure 51, Ś₁ marginally inserting, at that place, an additional colophon: इत्यादिपदेष्वेक-पञ्चाशत्तमोऽध्यायः. Likewise, after 1.165.34, Ś₁ K₁ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to Ś₁ K₁ may be mentioned 1735*.

K₁ is, however, by no means, a direct copy of Ś₁. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K₁ in adhy. 47-48; where Ś₁ is intact.

¹ *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908.

² It should be noted that Ś₁ begins only at 1. 26. 10.

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: Ś₁, which generally omits the verbs उवाच (resp. ऊचुः) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K₁; 1. 208. 14 is an exception where both Ś₁ and K₁ have उवाच. Ś₁ K₁ exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, Ś₁ has a colophon which is missing in K₁.

These agreements and differences show that while Ś₁ and K₁ are closely akin, their text is not identical. Neither Ś₁ nor K₁ is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which Ś₁ shares with the K version, Ś₁ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

28. 18 Ś₁ K श्वसनेन : rest कथनेन.
 29. 1 Ś₁ K ततो जाम्बूनदो भूत्वा : rest जाम्बूनदमयो भूत्वा.
 32. 3 Ś₁ K दशार्णे : rest गोकर्णे.
 32. 12 Ś₁ K वा : rest मे.
 33. 20 Ś₁ K °रुच्यते (K₃ °रिष्यते) : rest °रुत्तमा.
 36. 21 Ś₁ K D₅ गवि जातो : rest तिग्मतेजाः.
 38. 2 Ś₁ K D₅ कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
 38. 14 Ś₁ K गुणान्वितं : rest समाहितं.
 42. 7 Ś₁ K हि : rest च.
 94. 31 Ś₁ K D₅ गृहान्विमो : others गृहान्तिकं, गृहं विमो, etc.
 94. 93 Ś₁ K सहिताश्च : rest समेताश्च.
 118. 1 Ś₁ K यथा विधिः : rest विशेषतः.
 124. 23 Ś₁ K D₅ मनुष्याः : rest मनुजाः.
 128. 12 Ś₁ K D₅ जाह्व्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याह° (double crasis!).
 128. 15 Ś₁ K D₂ कालिन्ध्याः : others माकन्दी, मागधी, etc.
 142. 23 Ś₁ K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
 155. 13 Ś₁ K पुनः परिचरन्मुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
 162. 6 Ś₁ K सोऽमात्यस्तं : rest om. सः.
 163. 7 Ś₁ K D_{2.5} °कोमवत् : others °कं बभौ, etc.
 168. 3 Ś₁ K D₅ पार्थिवं : rest भारत.
 169. 18 Ś₁ K D₅ ते ततः कोपात् : others ते महेष्वासाः, etc.
 170. 9 Ś₁ K D₅ सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
 177. 5 Ś₁ K D₅ प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
 181. 37 Ś₁ K D_{2.5} °छे च लंघिते : others °छेऽभिगच्छति, etc.
 181. 40 Ś₁ K D₅ प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र ; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype v, comprising the versions Śaradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only Ko.₁ represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with Υ or with S . On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly D_{2-5}) have so many features in common with K , that they may as well be separated from D and classed under K .

The contamination of K_{3-6} with Υ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and $\tilde{N}$ V_1 B D); No. 41 (in K_{3-4} and $\tilde{N}_{1-3}$ V_1 B D except D_5); No. 42-43 (in K_{3-4} and $\tilde{N}$ V_1 B D except D_5). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like $\tilde{N}$ B D. The contamination of K_{2-4-6} with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. K_{3-6} contain 22*, K_{4-6} 25*, K_4 49*, K_4 (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I: all of these are Southern passages.

K_{4-6} , moreover, contain the Brahmā episode¹ in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while K_{4-6} have found place even for the venerable elephant-headed Gaṇeśa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K_4 these interpolations are written out on separate folios (called here श्लोचत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish ν (really only $\tilde{S}_1$ $Ko-3$) from all other manuscripts are these:

(i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duṣṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);

(ii) a passage of about 25 lines describing how Droṇa's son Aśvatthāman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);

(iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhiṣṭhira as Yuvarāja,² and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);

(iv) the so-called polity of Kaṇi(ñ)ka, Kaṇi(ñ)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Śatrumjaya, and duly communicated by Bhīṣma to Yudhiṣṭhira in the Śānti (App. I, No. 81);

(v) the crossing of the Ganges by the Pāṇḍavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except $\tilde{S}_1$ $Ko-3$, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν , the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

¹ See notes on passage No. 1 of App. I. ² Cf. remarks of Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kaṇikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.¹

Of *important* additions in ν , I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś₁ Ko.₁₋₄ and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś₁ K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That Ś₁ and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in Ś₁ (sometimes with K₁).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the Ādi. Let us examine, without bias, this feature of ν . Those passages that are lacking in ν , in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν , whether accidental or intentional.

They cannot be *intentional* omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.² For, this Śāradā (Kāśmīrī) version of the Ādi is *not* an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the *a priori* presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kāśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from *adding* something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentle and lowly service *ad maiorem gloriam dei*. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

¹ The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, *mutatis mutandis*.

² Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gapes'a episode (for literature see the next footnote).

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν , which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V_1 Da $D_{2.4}$), 451* (K D_2), 516* (K except K_3 Dn D_1), 565* (K except K_2), 1499* ($\dot{S}_1$ K D_5), 1735* ($\dot{S}_1$ K_1 only), 1855* ($\dot{S}_1$ K $\dot{N}_1$), 2077* ($\dot{S}_1$ K except K_2 and $\dot{N}_{1.3}$ V_1 $D_{2.5}$), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all *accidental*. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν , in relation to $\dot{Y}$ or the Vulgate (i. e. Nilakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karna (No. 43) in the Saṁbhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Gaṇeśa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics.¹ As for the two passages, Nos. 42-43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the *dramatis personae*, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) *list* (as it is in the constituted text and the Southern recension),² such *stories* as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇa and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nālāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the *whole* of N.

¹ Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143 f. Particu-

larly, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 77 ff.

² See adhy. 58 of Sastri's *Ādiparvan* in the Southern Recension.

One notable feature of γ to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against γ , especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of γ . The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

1. 138 K V₁ S दुरुत्सहं (Text) : B D सुदुःसहं.
1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्वरन्तं.
1. 208 K S चत्वार एकतो वेदाः : V₁ B D एकतश्चतुरो वेदाः
20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
21. 10 K S 'घन' : Ñ V₁ B D (mostly) 'गण'.
26. 9 K S नदीजलविशोषणं : Ñ V₁ B D (mostly) समुद्रजलशोष (or 'वि') णं.¹
34. 13 Ś₁ K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ V₁ B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
37. 5 Ś₁ K S पत्रिणा : Ñ V₁ B D (mostly) शीघ्रगं.
39. 16 Ś₁ K S गृहायोरगसत्तम : Ñ_{1.2} V₁ B D स्वापतेयं प्रगृह्य वै.
41. 17 Ś₁ K S पुण्यं : Ñ_{1.2} V₁ B D तीव्रं.
64. 10 K S रुवन्ति रावं (or रावैर्) विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु : Ñ V₁ B D (mostly) रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः.
68. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V₁ B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ज्ञेयः पुंसा.
77. 4 K S मृशः : Ñ B D (mostly) सुखी.
94. 12 Ś₁ K S सूर्यसंकाशो : Ñ V₁ B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
100. 6 Ś₁ K S रात्रौ : Ñ_{1.2} V₁ B D (mostly) सार्धं.
119. 8 Ś₁ K S मा द्रक्ष्यसि (irregular) : Ñ_{1.2} B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
138. 17 K S प्रासादशयनां निलयं : Ñ_{2.3} V₁ B D तथैव चास्मज्जननीं.
141. 4 Ś₁ K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ V₁ B D (mostly) दुर्बुद्धे राक्षसां वै.
142. 18 Ś₁ K S प्रसुताः : Ñ V₁ B D (mostly) रक्षसा.
143. 38 Ś₁ K S विनाशाय महात्मनः : Ñ V₁ B D प्रतियोद्धा महारथः.
159. 20 Ś₁ K S पृथिवीं नृपः : Ñ₂ V₁ B D भूतिमात्मनः.
176. 5 K S कुरुनन्दनाः : Ñ V₁ B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
182. 9 Ś₁ K S माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः : Ñ_{2.3} V₁ B D पश्चादयं सहदेवस्तरुखी.
187. 20 K S ततस्तमव्रवीद्राजा : Ñ V₁ B D तमव्रवीत्ततो राजा.
189. 23 Ś₁ K S भगवन् : Ñ V₁ B D भुवनस्य.
193. 1 Ś₁ K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
196. 4 Ś₁ K Ñ₁ S बहु : Ñ_{2.3} V₁ B D वहु.
199. 12 Ś₁ K Ñ₁ S चोपस्थितान् : Ñ_{2.3} B D चाप्यागतान्.
199. 19 Ś₁ K Ñ₁ S भर्तारः : Ñ_{2.3} V₁ B D नगरं.

Such extensive agreements in *petty verbal details* must necessarily be, in the main, an *original inheritance*, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to achieve them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

¹ Note that the fragmentary Śāradā codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and *variae lectiones*. But an ancient Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (*pāṭhaka*)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of *passages* is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between *ν* and *S* in *small details*, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to *ν* or *S*, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of *ν* is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the *lectio difficilior* (e. g. अमिमोः 1. 2. 144; श्लोकप्र¹ 1. 2. 177, 189; कामया adv. "frankly" 1. 10. 6; कन्यस 1. 98. 13; समुद्रे 1. 98. 18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, *ν* is often the only version that has preserved the correct reading; e. g. 1. 2. 102:

यत्र द्यूतार्णवे मग्नाद्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
श्रुतराष्ट्रो महाप्राज्ञः कृपां परमदुःखिताम् ॥
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूतास्त्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे ।
गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ् ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ।

¹ Devabodha paraphrases the word with श्लोकप्रसूया.

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अण्वेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।

पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरैषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K ₂ Ñ ₂ V ₁ B D = Vulgate	ν = Text	Southern Recension
ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ॥	अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः तदा ब्राह्मणभाषितम् । सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ।	अन्तःपुरं गतो राजा श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् । सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ न सस्मर नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was अन्तर्गतं of the constituted text, which is a *lect. diff.*; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν, γ and S, both of which give a possible though weak sense.

An unbiased comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Śāradā (Kāśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version¹ of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension γ.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish γ from ν S, have been adduced above (p. LIV), to show the agreement between ν and S against γ. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4-7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādri. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that Ś₁ Ko-3 and S should agree in having a short version of the episode for which K₄ Ñ B D substitute a considerably longer and more elaborate version, *both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation*. For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as Ś₁ Ko-3 and S could arrive at the same short account *independently* of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (Ś₁ Ko-3 or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

¹ Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1141: "Das ist um so mehr zu begrüßen, als die.

Kāśmīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos bietet." (Italics mine!)

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension Υ is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in ν S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 ($\tilde{N}_{1.2}$ V₁ B D), a *duplicate* and superfluous description of the ocean, a similarly worded description having occurred only in the *preceding* adhyāya;

(2) No. 14 ($K_4 \tilde{N}$ V₁ B D except D₅, D₂ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a *digression* suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 ($K_{3.4} \tilde{N}_{2.3}$ V₁ B D except D₅), a list of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra—an *anticipation* of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 ($K_{3.4} \tilde{N}$ V₁ B D except D₅), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 ($K_4 \tilde{N}$ V₁ B D except D₅), the open secret of the mysterious birth of Karna, which is an *anticipation* of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193–230 ($K_4 \tilde{N}$ V₁ B D T₁), meant to be a summary of the Jatugrha episode, which is, however, a *garbled and incoherent* version of the original story.

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their *alternate agreement with S*, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between Υ and S, that *must* be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and Υ , owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Υ and S, and are missing in $\tilde{S}_1$ Ko-3 only; in other words, they are found in all manuscripts collated except $\tilde{S}_1$ Ko-3; for example, the Kaṇikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kaṇikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T₂ G_{2.4.5}) of two preceding adhyāyas (129–130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kaṇikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Duṣṣalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= Ś₁ K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of γ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the *exclusive* type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kāśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde Dhṛtarāṣṭra habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den Yudhiṣṭhira zum Kronprinzen (*yuvārāja*) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen — the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्भुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2. 4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोक्ष्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य पनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

Archetype e.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts $\tilde{N}_1$, $\tilde{N}_2$ and $\tilde{N}_3$.¹ The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts ($\tilde{N}_3$) happens to be the *oldest* of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithilī Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V_1) was collated for this edition. V_1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V_1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V_1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V_1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn D_{1.4.5}.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Y was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

¹ I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the diacritical mark of $\tilde{N}$ has broken

off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or $\tilde{N}$.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

(1) The *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.¹

(2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Paraśurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is *wholly unnecessary* here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tirthas, which occurs in the Aranya (B. 3. 83. 29 ff.).

(3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an *apparent* lacuna in the original.²

(4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.

(5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karna at Draupadī's svayamvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇa (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

¹ Cf. p. LIII, footnote 1, above.

² See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell' edizione critica del Mahābhārata"

(Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloga Linguistica* (Torino 1930).

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfited; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaid, as it is found only in K₄ N₂ Dn D_{2.4.5}, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nilakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Śāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, *also in the entire Bengali version!*

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably *faked and thoroughly unreal* situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadī, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Aṅgas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1. 177. 4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called *svayamvaras*. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was *vīryaśulkā*: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1. 185. 23 f.):

प्रदिष्टुल्का द्रुपदेन राज्ञा सनेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवक्षित्ये न कुले न गोत्रे ॥
कृतेन सज्येन हि कामुकेण विद्धेन लक्ष्येण च संनिष्ठता ।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhiṣṭhira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to Ś₁ K (with or without D); e. g.:

- 1. 22 B S शुचि : K (mostly) D (mostly) सिव.
- 1. 42 B S आत्मवान् : Ko. 3-4 D (mostly) एव च.
- 7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
- 39. 10 B D (mostly) S ततः : Ś₁ K (with a few D) पुनः.
- 64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददशे, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanāgarī Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Ādi, Arjunamīśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nilakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benares. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the *lemmata* in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kāśmīrī version (v).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (v). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nilakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanāgarī Version of Arjunamīśra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasaṃgrahadīpikā.¹ The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. The manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Śaṃvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamīśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamīśra is cited by name by Nilakaṇṭha once in his commentary on the Mahābhārata (*ad* B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nilakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyaṇa-Sarvajña or merely Nārāyaṇa). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, *verbatim* long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruṣasūkta, to which he himself refers in the Dīpikā on B. 14. 25. 26. Telang² surmises that he is posterior to the Vedantist Śaṃkarācārya; and Holtzmann³ assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivaṃśa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivaṃśa also.⁴

¹ See, for further details, Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengal* (Calcutta 1928), Preface, pp. lxix ff.; Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamīśra", *Dr. Modi Memorial Volume*, p. 565 f.

² *The Bhagavadgītā* (S. B. E. vol. 8), p. 204.

³ *Das Mahābhārata*, 3. 67 f.

⁴ Haraprasada Sastri, *op. cit.* p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamīśra who "boldly made the proposal of including the Harivaṃśa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasamgraha, which calls Harivaṃśa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the *lemmata* in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts¹ (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāṭhāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nilakanṭha type, some errors in our readings have crept in.² Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the *lemmata* with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was *not* made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay *pothi*-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompanied by the epic text. Those of Arjunamiśra and Nilakanṭha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

¹ Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Śaka 1689).

² Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABZ.* 11. 167 f.

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha: the Vulgate.

Nilakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.¹ Nilakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nilakaṇṭha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected from different parts of India, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

वह्नुस्मादृत्य विभिन्नदेशान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।

प्राचां गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiasts—information, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. *Variants* cited by Nilakaṇṭha will be found in the footnotes under: 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!); 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9–12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!); 5; 53. 34; 54. 3, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nilp समन्वयात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 130. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gaudapāṭha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!); 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

¹ See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nilakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, KZ. 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nālāyani episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nilakanṭha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nilakanṭha's paṭhāntaras.

Nilakanṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not *the* oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नहस्ताः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः ।

कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥

इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is शकुनाः (= पक्षिणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nilakanṭha. The mention of Devabodha by Nilakanṭha here, is, therefore, surely *honoris causa*. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.¹ It is, however, noteworthy that the reason Nilakanṭha assigns for considering this as an *ancient* variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nilakanṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the *ancient* authorities. What Nilakanṭha regards as 'ancient' (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nilakanṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपर्किकाः मधुपर्कसमये पठन्त इति देवबोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जाह्नव्यान् त्रिगुणदक्षिणान् इत्यर्जुनमिश्रः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nilakanṭha.²

The text used or prepared by Nilakanṭha is a smooth and *eclectic* but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चामिभोः (Vulg. वा विभो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकान् (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्रग्धेव विष्टितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितं); 39. 16 दित्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (°मिषिक्तत्वं); 62. 12 त्सरं (सर्वं); 96. 16 शुभ्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रवृश्चति (हरयुत); 122. 42 तदत्तं (तदेतत्); 139. 18 विलज्जमानेव लता (लज्जमानेव ललना); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 शुके (बहौ); etc., etc.

¹ Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraṇa", *Ind. Ant.* 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammata's Kāvyaaprakāśa", *ZDMG.* 66 (1912). 541f.

² Many of these facts were communicated by me

in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in *Actes du XVIIIe Congrès International des orientalistes* (Leiden 1932), p. 156.

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text वृष्ट (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्पृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्व); 181. 25 अहनत् (अवधीत्); 184. 1 ब्रवीहि (वदस्व); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nilakanṭha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nilakanṭha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value,¹ to the utter neglect of far superior texts, such as the Kāśmīrī or Bengali.

Nilakanṭha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a *thesaurus of all excellences* (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātiya, Nilakanṭha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रति तनपुस्तकेषु च स्थितान्नाठान् श्लोकांश्च गुणोत्संहरन्यायेनैकैकृत्य व्याख्यायते ।²

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Ādi 196 (Bom. ed.), the Nālāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are *typical* Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः क्वचित्पुस्तके पठ्यते ।³

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्वचित्पुस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्धे गौडपाठ एव दृश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्थाः पञ्च श्लोका गौडेन पठ्यन्ते).

It must be said to his credit that there is at least *one* place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचित् पठन्ति । कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वैरेव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः ।⁴

The (printed) editions of Nilakanṭha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nilakanṭha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nilakanṭha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

¹ Even Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedeutung".

² Cf. Telang, *The Bhagavadgītā*, p. 203 f.; and

Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

³ Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

⁴ Cf. our note on adhy. 19 (p. 132).

- 27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ॥ B. 1. 1. 101f.
- 146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261
- 148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ B. 1. 2. 262
- 224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3
- 314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । B. 1. 28. 4
- 752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः । B. 1. 79. 13
- 1048* उक्त्वा जन्मकुलं मह्यं नासि दाशसुतेति च । B. 1. 105. 9
- 1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एव विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12
- 1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति । B. 1. 184. 19
- 1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम् । B. 1. 200. 26
- 2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥ B. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nilakanṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kāśmīrī.

The manuscripts of the Nilakanṭha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e. g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nilakanṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनुः = मन्त्रः!), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = वृद्धतम!); 17. 12 (कलशः); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्पजः); 37. 15 (the difference between हेतु and कारण); 43. 22 (गदेः); 47. 11 (श्वेतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं = आचार्य!); 61. 11 (वृकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1-7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nilakanṭha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।

प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nilakanṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word कुलिङ्ग (v. l. कलिङ्ग), which Nilakanṭha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः ।

पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

looks uncommonly like one of the kūtāslokaś, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1. 55. 8):

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहस्रैवलः ।

तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ॥

The कलिङ्गस्य in the former stanza is only a *mislection* of the original कणिङ्गस्य (often mis-written कनिङ्गस्य, कलिङ्गस्य), which is the Southern equivalent of कणिकस्य, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kaṇika (named after the famous authority Kaṇika or Kaṇinka cited in the Arthaśāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nilakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that *one sentence of the original has remained hanging in the air* and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।

तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तथा ॥

"Having spoken thus among themselves, they [*scil.* the inmates of the hermitage] to the anchorite Dīrghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is *conflated*; it is a most clumsy blend of interpolations from two entirely different sources (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions *by superposition*, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Gaṇeśa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanāgarī Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as Cd. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nilakaṇṭha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyaṇa and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the *earliest commentator* of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the *best*. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jñānadīpikā is a concise ṭīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. e. half śloka) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes *verbatim*, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a *revised and enlarged edition* of the Jñānadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nilakaṇṭha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratikas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kaṇikanīti) of the central sub-recension (Y), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kaṇikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nilakaṇṭha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: श्वेतकिरेव श्वेतकेतुरिति नाम. This remark will not apply to any version which has not the additional adhyāya peculiar to the Kaśmīrī version. These considerations tend to show that the version of Devabodha was of the Śāradā-K type. And the inference is confirmed by many minor agreements, which need not be cited here.

The Composite Devanāgarī Version.

The fourteen manuscripts (D_{1-14}) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D_{3-14}) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

D_1 is akin to D_n and looks uncommonly like a Nilakanṭha manuscript *minus* the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nilakanṭha manuscripts by the unaccountable omission of the *entire* Brahmā-Gaṇeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Gaṇeśa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pāṇḍavas capture Drupada and hand him over as gurudakṣiṇā to their preceptor, Ācārya Droṇa (App I, No. 78). The omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kāśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D_1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Ś₁ K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — D_2 (like D_5) is akin to K_{3-6} and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Aranyaparvan in adhy. 2. — D_3 is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Śakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. — D_4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 603*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — D_5 (like D_2) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{3-6} , with which it might have been with advantage classed. Like K_{4-6} , it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts D_{6-7} were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the *e* group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D_{8-14} , as already remarked, were collated only as *specimens* for the first two adhyāyas and discontinued thereafter. — Of these, $D_{8-12, 14}$ are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D_{13} , which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D_{14} is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kāśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for text-critical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are *eclectic on no recognizable principles*, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. T₁ is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutation stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. For the Northern element in the make-up of T₁, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with T₁, T₂ shows a *purer* Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — T₃ only replaces the fragmentary manuscript T₂, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayālam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Ādi, we get, temporarily, the sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₆, but soon the configuration changes to G_{1.2.4.5} versus G_{3.6}. The latter group (G_{3.6}) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. G_{1.2.4.5} are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably *contaminated (directly or indirectly) from Northern sources* in different degrees. G₆ shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G₆ is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, क, ख and ग (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G₄, G₅ and G₆ respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz¹ and compared with the text of the Bombay edition (Śaka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

¹ *Ind. Ant.* 1898. 69 ff., 92 ff., 124 ff.

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.¹

The clearest proof² of the contamination of G_{1.2.4.5} from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1. 20. 1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of G_{1.2.4.5} by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in G_{1.2.4.5} from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruṇa becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35-39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G₇, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्कृत्य etc. is, like T₁, a *typical blend* of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, *the best Southern version*. It is not only largely free from the interpolations of σ (= T G), but appears to be also *less influenced by N* than σ, wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35-39, and 73.

¹ The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of

all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

² Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 269.

M₁ often stands in antagonism to M₂₋₄, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. M_{1.2.4} are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Āstikaparvan. M₆₋₈ replace these manuscripts in the Saṁbhavaparvan, which is the name under which the *remaining portion* of the Ādi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Ādi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Ādi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that *the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.*

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M₆₋₈ constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M₆₋₈ *repeat* inconsequentially the words पूजयन्तीह लोके नासाधवः; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13^a and 13^b, transposing 13^b and 13^c, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless दत्तारं विदुं दुरं (Text त्वाकारं विदुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4^a-5^b erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, M₆₋₈ omit the words च यशस्विनः of the text, for which M₇ shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M₆₋₈ are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M₆₋₈ समाजग्मुः : rest समापेतुः.

106. 2 M₆₋₈ समतोषयत् : rest समतर्पयत्.

157. 9 M₆₋₈ शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in M_{6.7} is suggested by 1. 209. 19, where M_{6.7} have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several *striking agreements with Ś₁*, a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of Ś₁, a Northern version; for instance, Malayālam supports Ś₁ (against T G) in omitting the spurious parts of adhy. 128-129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Saṁbhavaparvan.¹ The extracts contain the beginning of the Pūruvaṁśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Śakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27-34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93-96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Śakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the *anticipation* of 1. 89. 1-16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. G_{4.5} (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

¹ Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 134 ff.

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9-11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Ādi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₆; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping G_{1.2.4.5}: G_{3.6}. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, G_{1.2.4.5} frequently agree with Ñ V₁ B D; M agrees with Ś₁; Ś₁ and Dn agree with S: against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaṇeśa to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was *first* published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free *recitation* by Vaiśampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again *recited* by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text *verbatim et literatim*. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1. 57. 74 f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka, and Vaiśampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published *five separate versions* of the epic:

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the *Aśvamedhaparva* of the *Bhārata* of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our *Aśvamedhaparvan*.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, *the text was originally committed to memory and recited freely*; secondly, *different rhapsodists recited differently*. This has indeed been assumed by many writers on the subject.¹ All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this *process is not stopped even by scriptal fixation*.² The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the *Mahābhārata* versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the *Ādi*, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the *Mahābhārata* Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.³ The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) *Heuristics*,

¹ For instance, Winternitz, *Geschichte der ind. Literatur*, 1. 396.

² Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929. 1143.

³ See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des *Mahābhārata*", *Acta Orientalia*, 8. 240-256; and Sukthankar, *ABJ.* 11. 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and *testimonia* in the form of a genealogical tree; (2) *Recensio*, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) *Emendatio*, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) *Higher Criticism*, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations.¹ Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Ātmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solecism may be a genuine *lapsus calami* of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

¹ Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 61; and Charpentier, *Orient. Literaturzeitung*, 1932, 276 f.

convincing proof can *in general* be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with.¹ The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, *independent copies of an orally transmitted text*. The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive *mechanically* one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all *corruptions*, in the ordinary sense of the word, of a *written* archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

¹ The conditions are analogous to that of the Rāmāyaṇa recensions, as revealed by the researches

of Jacobi; see particularly, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 3 ff, and Lüders, "Ueber die Grantharecension" (1901).

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by *word of mouth*, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down *independently* in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, *variae lectiones* and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken *mostly* from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nilakaṇṭha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a *lectio difficilior* or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nilakaṇṭha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nilakaṇṭha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nilakaṇṭha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तैः ।
 पुंनागैः कर्णिकारैश्च वकुलैर्दिव्यपादपैः ।
 पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चाजुनैस्तथा ।
 एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।

At one place, as was shown above, Nilakaṇṭha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintelligible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's *Das Mahābhārata*, has pointed out this incongruity¹: "The story . . . which relates how Dīrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is *strangely out of place*² in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, *remains to the end without its predicate*, which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

¹ JRS. 1897. 723 footnote.

² Italics mine!

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakanṭha. We can date Nilakanṭha with fair accuracy. Again Nilakanṭha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group G_{1.2.4.5} of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, G_{1.2.4.5} contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. G_{1.2.4.5} from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension?¹ There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of G_{1.2.4.5} happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "finger-prints," so to say, by which we can *easily* and *confidently* trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class Y) — a mere string of attributes of Garuḍa—wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts G_{1.2.4.5} have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in Ś₁ and K (that is, in the group γ), for example, the Kaṇikanīti.² In the particular case of the Kaṇikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, *Acta Orientalia*, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 269 ff. ² App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating *a priori* a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as *absolutely* independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions *must* be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that *with the possible exception of the Śārada (Kāśmīri) version*, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, *all versions are indiscriminately conflated*.

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a *stemma codicum*) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called śatasāhasrī samhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.¹ That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them (G_{1.2.4.5}), which are conflated manuscripts, have a “secondary” reading, while only two (G_{3.6}) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could never be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the *variae lectiones* are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ from each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the *variae lectiones* of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

¹ Cf. Lesny, *Archiv Orientalní*, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona".¹ For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Brhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is *now* beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded *samkara* of *pramāṇas*, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select *one* manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.² This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

¹ *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, p. 347.

² C. V. Vaidya, *JBBRAS.* 1920, 367.

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "*to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders*,"¹ to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [*scil.* readings] for being added to the text by way of footnotes".² How difficult it is to carry this out *verbatim* in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyāya of 40 lines, after his adhy. 180, where *all* Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in *any* Southern manuscript!³ Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which *not a single line* (as actually printed in Sastri's edition) is to be found in *any* of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript *as it is*, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text *from the Vulgate* and whose existence even he probably does not suspect.⁴ The changes mentioned first are of a different order: they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in *his* theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): *as eclectic as any other Mahābhārata text*, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript *as it is*, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

¹ Italics mine!

² The Mahābhārata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

³ Sastri's ed. I. 122. 2½-8½ (page 803f.).

⁴ e. g. I. 22. 28^{ab}; 58. 1^{cd}; 82. 4^{ab}; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. 62½ (no MS. has this line!); 203.

28^{ab}; 212. 66½; 215. 54^{ab}; 216. 41, 43 (found only in N₁ Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. *They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes.* Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE?

The Mahābhārata problem is a problem *sui generis*. It is useless to think of reconstructing a fluid text in a literally *original* shape, on the basis of an archetype and a *stemma codicum*. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct *the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available*.¹ With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many *classes* of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the *variae lectiones*, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the earliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical *remaniement* of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make *Conservatism* our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.²

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated *originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent*

¹ Cf. Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, 1143.

² Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (*Modern Review*, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahābhārata (लोमहर्षणमुत्र उग्रश्रवाः सुतः etc.), though found in all MSS. without exception, should be deleted

from the Critical Edition, because it is *intrinsically inappropriate* in the context. He writes: "They [scil. those lines] are to be found in *all* the different versions of which MSS. are collated for the present edition, though with some variant readings, *but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine*?" That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike ($N=S$).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an “inorganic line”, that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have *not* been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1–3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas *inter se*, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the *identical* opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an *old conflation* of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in, making but a poor compromise.¹

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādri. We are first told that the king died in the forest, and Mādri mounted the funeral pyre and was burned with him (1. 116. 31). After this we read that their “bodies” (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1. 117. 30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the anointing and dressing of the king’s body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1. 118. 20):

आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।

it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādri on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins¹ has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste! But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskeuasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

¹ *Ruling Caste in Ancient India*, p. 172, footnote.

I give in a footnote¹ the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

1

Adhy. 1

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
कृतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमास्तरंहसम् ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
प्रजाहिताधर्मात्मो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हस्य ॥ १३
पक्षानिलहस्तश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२

Adhy. 27

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विपयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा खाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५

Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् ।
स वज्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३

Adhy. 31

मुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरूपे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्दे भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।

अदशदृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
भसीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भसा सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्यावलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽसिन्वनस्पती ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्तो भुजंगम् ॥ ८

Adhy. 40

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्कियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५

Adhy. 41

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितृनर्तं लम्बमानानपोमुखान् ॥ ३

Adhy. 42

पुत्रं दिष्टयासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिन्स्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४

Adhy. 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
अजक्षं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारमुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
ततः स वासुकेर्धोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २५
जनमेजयस्य तं यथा सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय मुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यबहिसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।

तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाकृतौ ॥ १५

Adhy. 54

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
Adhy. 55

शृणु राजन्यथा मेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे धृतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४
Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महामारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यथच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
Adhy. 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्च कुरुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विवुधान्भूतकृत्वयम् ॥ ४५
अथ शक्रादयः सर्वे ह्रत्वा सुरुषोरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगुहुस्तदा ॥ ४८
Adhy. 59

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
प्रहादः पूर्वजस्तेषां संहादस्तदनन्तरम् ।
अनुहादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविवाष्कलौ ॥ १८
अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
Adhy. 60

कतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्धनं लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
Adhy. 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षिर्विद्धि भारत ।
अंशाक्षोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनियम् ॥ ६३

शकुनिनां यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिषिक्तः ।
स गन्धर्वपतिर्गणेशे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७

Adhy. 64

नरनारायणस्थानं गङ्गायैवोपशोभितम् ।
मत्तवर्हिणसंचुष्टं प्रविशेश महद्दनम् ॥ २४
Adhy. 71

तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योषयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
Adhy. 73

कृतविधे कचे प्राप्ते दृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतपंभ ॥ १
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिच्रज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

Adhy. 76

इयं च मे सखी दांसी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९
Adhy. 81

तस्य विल्लीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८
Adhy. 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायातिपतामहम् ।
तस्या वासः समुद्रतः मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
Adhy. 93

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्मरुतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्विरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवधाङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
Adhy. 94

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिब्रह्मन्भुक्तमम् ॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शतं नृपं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येय पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

Adhy. 96

सुहृदां यतमानानामासौ सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
Adhy. 102

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता युगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
Adhy. 117

तथा विट्शूद्रसंघानां महान्यतिकरोऽभवत् ।
न काश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्मवुद्धयः ॥ १२

Adhy. 125

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातृणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयञ्जितः ।
कर्णोऽभिपेक्षाद्रिशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्धमम्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपञ्चवनात्तस्मान्मदोक्त इव द्विपः ॥ ९

Adhy. 132

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमथैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७

Adhy. 138

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः केशमनुत्तमम् ॥ २९

Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्बन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गतो वकवन्नं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७

Adhy. 158

शिरोरुहेषु जग्राह मास्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

Adhy. 159

नक्तं च बलमस्त्राकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११

Adhy. 162

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

Adhy. 170

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां धृत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३

Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८

ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।

प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९

Adhy. 198

दिष्टया जीवन्ति ते पार्था दिष्टया जीवति सा पृथा ।
दिष्टया द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५

Adhy. 199

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुपर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेपां प्रियहिते रतौ ॥ ४

Adhy. 200

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७

Adhy. 202

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विपादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

Adhy. 203

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
एवं चतुर्मुखः सागुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६

Adhy. 205

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानामभितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थीनां वशवर्तिनी ॥ २

Adhy. 206

तत्राभिपेक्षं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नभिकार्यचिकीर्षया ॥ १२

Adhy. 210

प्रतिगृह्णाजुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०

Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२

Adhy. 212

ते समासाथ सहिताः सुधर्माभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०

Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७

Adhy. 225

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०

thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a *reading which is documented by the largest number of (what prima facie appear to be) more or less independent versions*, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i) $N_1 = S = \text{Text.}$ (ii) $N = S_1 = \text{Text.}$ (iii) $N_1 = S_1 = \text{Text.}$

N_2

S_2

$N_2 S_2$

N_3

S_3

$N_3 S_3$

etc.

etc.

etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when $\bar{S}_1$ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. LIV, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $\bar{S}_1$ K = M, and simultaneously B = TG,

or (2) $\bar{S}_1$ K = TG, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, *if they have equal intrinsic merit*. Owing to the much greater correctness and reliability of $\bar{S}_1$ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and *which have equal intrinsic merit* ($N : S$), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, *as a stop-gap*, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

N

S

1. 23 महर्षेः पूजितस्नेह सर्वलोके महात्मनः ।

1. 51 ग्रन्थं धारयितुं परे

54. 3 सेतिहासान्महायशाः

57. 30 पृथग्वंशाश्च शाश्वताः

60. 9 दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठादक्षिणाद्भगवानृषिः ।

60. 10 वामादजायताङ्गुष्ठाद्वामा तस्य महात्मनः ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । . 1. 23

केचिद्वन्धस्य धारणे 1. 51

इतिहासांश्च सर्वशः 54. 3

सर्वे वंशकराः पृथक् 57. 30

अङ्गुष्ठादक्षिणादक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः । . . 60. 9

महर्षेस्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । . . 60. 10

N	S
65. 20 सुशुशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शकं महातपाः । . 65. 20
65. 35 एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव विभेम्यहम् । 65. 35
65. 35 तथाज्ञापय मां विभो	तथा पश्य सुरेश्वर 65. 35
66. 2 तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोमेण कश्चितम् 66. 2
66. 3 अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै 66. 3
66. 9 कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ।	शक्रसंसदमागच्छकृत्वा कार्यं शचीपतेः । . 66. 9
73. 4 वने चैत्ररथोपमे	आरामे तन्दनोपमे 73. 4
106. 9 करेणोरिव मध्यस्थः श्रीमान्यौरंदरो गजः ।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । . 106. 9
107. 20 इत्युक्त्वा भगवान्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . 107. 20
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥	जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥
200. 9 नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छया ।	आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः । . 200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find a reading which best explains how the other readings may have arisen. The true reading in this case has often proved to be a *lectio difficilior*, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the *lectio difficilior*:

57. 7 ऊधः “udder” (v. l. ऊद्धः, रूपं, ऊर्ध्वः, रम्यः Nil., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊर्धुः, गूढः)
 57. 29 मच्छिन्नः proper name (v. l. मावेन्नः, सशेन्नः, माचेन्नः, etc.)
 96. 16 शुभ्राणां from शुभ्र “shining” (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
 98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) “younger” (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
 98. 18 समुद्रे (v. l. समुदे, समूहे, समुदे, etc.)
 102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्विताः)
 103. 13 नात्यधीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाभ्यसूयां, नान्यश्रियां, etc.).

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. *Interpretation has in general been given preference over emendation.* Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e. g. 1. 41. 5 गतेऽऽ*र्ताज्ञानमिच्छतः, where the word (आ)र्तान् has been

added to the pāda, a word found only in D₂; the other readings are: गते तन्नाणं, गते तांन्नाणं, गते खन्नाणं, गतेपु त्नाणं, गते खन्नाणं (hypermetric!), गतेऽस्मिन्नाणं, गते संन्नाणं, seven combinations, each having a different syllable between ते and त्ना! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अक्षिप्यजीवी नृहृदश्च निलं, where the readings for नृहृदश्च are विहृदश्च, अहृदश्च, ह्यहृदश्च, व्यहृदश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, न हृदश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, even where it was permitted by rules of grammar. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless हि, तु or च at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासश्च । उद्धृष्टा पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उद्धृष्टः; 2. 212 तत आश्रमवासार्थं; 9. 11 (between pādas) भ्रमरा । उत्तिष्ठतु; 15. 2 हृष्टरूपा अपूजयन्; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विघ्न एवं; 36. 7 स ऊर्ध्वं (v. l. स ऊर्ध्वं, स तूर्ध्वं); 41. 8 गते अस्मिन्नधोमुखाः; 41. 21 गते दीना अधोमुखाः (v. l. अधोमुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरु । उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा, सोत्तरा, ह्युत्तरा); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सत्विजो) हव्यवाहः; 60. 4 मरीचिरिद्विधा अग्निः (v. l. राधाग्निः, रा ह्यग्निः, राधाग्निः); 65. 24 (between pādas) सुदुर्धर्ष । उग्रे (S 'धर्षश्चोग्रे'); 72. 22 N देवा इन्द्रं (S देवाश्चेन्द्रं); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. 'श्वात्सुषि', 'श्वापृषि', 'श्वाहृषि', 'स्त्वपृषि'); 83. 3 'होका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त, त्वन्त, चान्त); 84. 13 महतो अजयं वै; 85. 8 तथा अशीतिं परिवत्सराणि (v. l. तथाशीति च परि); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा, सोत्मा, चात्मा); 96. 42 (between pādas) कालेन । अत्यक्रामत् (v. l. त्वभ्याका, त्वलका, सोलका, ललकाम, सोभ्याका); 98. 8 अन्तर्वेदी अहं (v. l. त्वहं, ह्यहं, 'त्वहं, 'त्यस्मि ते); 99. 15 च अमितद्युते; 99. 39 (between pādas) 'व्रतोपेता । उपेयात् (v. l. ह्युपेयात्); 100. 2 निशीथे आगमिष्यति; 101. 3 स आश्रमं (v. l. आश्रमं, त्वाश्रमं); 103. 5 (between pādas) कन्या । अनुरूपा (v. l. सातु, त्वतु, स्तुतु, ह्यतु, etc.); 107. 32 (between pādas) जनपदस्याथ । आत्मार्यं (S₁ K₁ स्वात्मार्यं); 109. 7 (between pādas) तेजा । ऋषि (M₆-s हृषि); 109. 21 (between pādas) च । अधर्मिष्ठं च; 110. 28 यदि आवां; 112. 31 वा ऋतुस्नाता; 114. 38 देवऋषीणां (v. l. 'रथानां, 'गणानां, 'निकायानां, 'महर्षिणां); 116. 25 तज्ज्येष्ठा अनुमन्यतां; 148. 1 विदित्वा अपकर्षयं; 152. 19 सर्वे आजग्मुः; 157. 13 त्वया उक्तः (6 readings); 183. 3 (between pādas) तांश्च । उपोषविष्टान् (N ins. अपि); 218. 11 (between pādas) वासुदेवश्च । अग्रतिष्ठो. — It is evident that sandhi was originally more flexible. It is only in later phases of literature that writers make a shibboleth of it.

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from :

20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां कद्रः)
78. 23 त्वरितं सकाशं काव्यस्य (v. l. शीघ्रं and द्रुतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमयाहं, किं ते कल्याणि करवै)
94. 74 बलवत्सपन्नतामत्र (सापन्नमत्र बलवत्, तव सापन्नं, अहं सपन्नं).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मै); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोमस्तु, 'म्रश्च, 'म्रोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पञ्चगाभवन् (फणिनोऽभं, चारयोऽभं); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शङ्खैर्वचनं (v. l. शङ्खिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यस्मान् (v. l. त्रायस्वास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चैव (v. l. यथावदुहितुश्चैव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृह्य (v. l. 'करणग्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 नयिष्यामि (v. l. हि or तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वासस्यादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्नव्यामहमुत्तरे); 165. 24 बलाद्भियसि मे नन्दि (v. l. हियसे त्वं बलाद्भूरे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्रे महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, ध्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति!); etc., etc.

I add examples of *hypermetric* pādas (generally with the scheme ~-~--~), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानीं मे*; 1. 155. 35 *अवलितं मे मुखं ब्रह्मन्.

And, finally, examples of *hiatus* as the result of emendation:

51. 8 अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम	116. 25 तज्येष्टा* अनुमन्यतां
57. 20 क्रियते* उच्छ्रयो नृपैः	119. 11 तथेत्युक्ते* अम्बिकया
98. 8 अन्तर्वली* अहं भ्रात्रा	147. 2 रोरवीथो* अनाथवत्
99. 15 त्वया च* अमितद्युते	148. 1 विदित्वा* अपकर्षेयं
100. 2 निशीथे* आगमिष्यति	157. 13 पञ्चकुरवस्त्वया* उक्तः
103. 5 श्रूयते यादवी कन्या* अनुरूपा कुलस्य नः ।	207. 17 कुले* अस्मिन्बभूव ह
110. 20 नाहं श्वाचरिते मार्गे* अवीर्यकृपणोचिते ।	214. 9 धर्मराजे* अतिप्रीत्या
110. 28 यदि* आवां महाप्राज्ञ	224. 5 संतप्यमाना (sing.)* अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of *unifying divergent and conflicting manuscript evidence*, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant readings converge.

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayini,¹ Rāmeśvaram, Kāśī, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

¹ Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day

of the half-month in the temple of Mahākālā at Ujjain, which the queen attends.

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K₁, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as Y) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words अत्र शेषपत्रमेकं written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is *externally absolutely indistinguishable* from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragitā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is *prima facie* evidence that they are *not* parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that *our manuscripts contain all that was there originally to hand down*, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot *ipso facto* nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and *a fortiori* such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials.

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It *might* conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".¹ The shorter version *might* again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission *might* be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere *possibilities*. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage in a whole version might be due to a scribe's omission loses much of its force. *Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition.* And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.²

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nālayani episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Gaṇeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

¹ P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

² Cf. Lüders, "Zur Sage von R̥ṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nāgarīrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, *a fortiori*, between N and S—"handelt, halte

ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der R̥ṣyaśṛṅga-sage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.¹ They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.² The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaṁgraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAṂGRAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasaṁgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasaṁgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas,³ has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasaṁgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasaṁgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Ādiparvan itself. Our constituted text (following the Śāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Ādi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

¹ Lüders, *op. cit.* p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nāgarī-recension von ihnen verschont geblieben sei?"

² Cf. Winternitz, *Geschichte der ind. Litteratur*, I. 398f.

³ Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Recension, the Virāṭaparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasaṃgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasaṃgraha enumeration of ślokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasaṃgraha to represent the exact extent of the *whole* of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasaṃgraha. Most of the modern computers add the number of *stanzas* to the number of their respective prose *sections*, and arrive at the length of the Ādi in *ślokas*! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasaṃgraha down to the letter of his statement. The Parvasaṃgraha tells us, says Sastri, merely the number of *ślokas* which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasaṃgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasaṃgraha figure in the case of the Ādi is that this parvan contains a large number of Triṣṭubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triṣṭubh stanza counted as *one* śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1. 2. 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Ādi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasaṃgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anuṣṭubh metre, and for which finally the Parvasaṃgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasaṃgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, *these discrepancies will be without much cogency* in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasaṃgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasaṃgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasaṃgraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text *verbatim*; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasaṃgraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word *śloka* in the Parvasaṃgraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word *śloka* cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) *a unit of measurement of written matter*, comprising 32 syllables or akṣaras.¹ The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैशंपायन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṃgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṃgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

¹ Cf. Haraprasada Shastri, *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the*

Asiatic Society of Bengal, Vol. 5, Preface, pp. xxxii, xxxv, xxxvii, xlii.

fluctuations. Even the reading of the Parvasaṅgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at *any required* figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Ādiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasaṅgraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript (अ = our G₆) divides the Ādi into two separate *major* parvans, Ādiparvan and Sambhavaparvan, with 40 and 200 *numbered* adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasaṅgraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasaṅgraha as regards the number of the adhyāyas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasaṅgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in *one* manuscript only: App. I, No. 2 (in K₆ marg.: containing 4 lines); No. 4 (K₃: 14 lines); No. 5 (B₄: 23 lines); No. 7 (G₁: 4 lines); No. 16 (K₄: 9 lines); No. 25 (D₅: 4 lines); No. 26 (B₄: 6 lines); No. 31 (K₄: 27 lines); No. 34 (K₄: 6 lines); No. 44 (D₂: 24 lines); No. 49-50 (Da₁: 21 lines); No. 66 (D₄: 47 lines); No. 70 (G₁: 8 lines); No. 74 (B₁: 9 lines); No. 94 (D₄: 31 lines); No. 98 (D₄: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

1859*

भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किञ्चि-

त्तर्त्तिकं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।

जज्ञे स्पृहाय कथमागतमागतं वा

प्राणाधिकं धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय

मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।

रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं

राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्वमप्यस्वविद्वम् ॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation¹ describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (*alias* Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of *baksheesh* to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. *If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, it must be a slow-changing book!* The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the fate of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the *reciter* of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, *bona fide*, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on eclectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text—lines, phrases, significant words and even word-parts—that are less than certain, are indicated by a *wavy line* printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सूत उवाच, सौतिरुवाच, सूतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. I have retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mahābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *thème avec variations*, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. *Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.*

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the entire Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought-movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT ?

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is *not*.¹ The editor is firmly convinced that the text

¹ Thus Professor Sastri (Southern Recension, Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this

edition: "Whilst the Poona edition *lays claim* to constitute the text of the Mahābhārata as closely as

presented in this edition is *not* anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharṣi Vyāsa. It is *not*, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also *not* an exact replica of the poem recited by Vaiśampāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Śaunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (*JA.* Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur

de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, la reconstruction de "*l'Ur-Mahābhārata*" comme il se plaît à dire", etc. (*Italics mine!*) Both statements are false!

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus *kūṭas*), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any *extant* manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The *editio princeps* (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the *editio princeps* only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known *pothi*-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Śaka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nilakanṭha's scholium, are supposed to represent Nilakanṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nilakanṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representative of the Southern tradition.

The Grantha edition (Sarfojirapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition¹ of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript *as it is*, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be *eclectic*; as eclectic as any text—at least as far as the Ādiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an *eclectic* edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript *as it is*, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow *rigorously* this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor “inferior” readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has light-heartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably *bona fide*) belief that he is correcting only the “scriptorial blunders” of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

¹ The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A.

Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras, etc. V. Ramaswami Sastrulu & Sons, Madras, 1931 ff.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Ādi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a *critical* edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at *reproducing the text of one manuscript*, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and *absolutely foreign* to the Southern,¹ throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His edition is a true *lineal descendant* of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Ādi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasaṃgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus—comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Ādi—it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

¹ See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M.; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us—material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, *for the first time in the history of Mahābhārata studies*, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. Ñs, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahābhārata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao A.V.L., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nilakaṇṭha manuscript. The Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avanapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayālam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayālam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartṛhari:

परगुणपरमाणुपर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Ādi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Śāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilance and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, *Ueber die Grantharecension*, *Die Sage von R̥ṣyas'ringa* and the *Druckprobe* have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933.

V. S. SUKTHANKAR

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadi be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or ocular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depiction—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the *Annals of the Bhandarkar Institute* (1921-22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttariya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śāntanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Ṛṣis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttariya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavatī; the divine Gaṅgā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Ṛgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, ears etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Śāntanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Śaṁtanu, and the boy Bhīṣma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition
(Ganpat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	41	33
2	2	2	38	42	34
3	3	3	39	43	35
4}	4}	4	40	44	36
5}	5}		41	45	37
6	6	5	42	46	38
7	7	6	43	47	39
8	8	7	44	48	40
9}	9}		45	49	41
10}	10}		46	50	42
11}	11}	8	47	51-52	43
12}	12}		48	53	44
13	13-15	9-10	49}	54}	
14	16	11	50}	55}	45
15	17	12	51	56	46
16	18	13	52	57	47
17	19	14	53	58-59	48-49. 1-10
18	20	15	54	60	49. 11-34
19	21	16	55	61	50
—	22	—	56	62	51
20	23	17	57	63	53-54
—	24	—	58	64	55
21	25	18	59	65	56
22	26	19	60	66	57
23}	27}		61	67	58
24}	28}	20	62	68	79
25	29	21	63	69	80
26	30	22	64	70	81
27	31	23	65	71	82
28	32	24	66	72	83
29	33	25	67	73	84
30	34	26			{ 85-88. 1-40
31	35	27	68-69	74	{ 88. 103-105
32	36	28	70	75	59
33	37	29	71	76	60
34	38	30	72	77	61
35	39	31	73	78	62
36	40	32	74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64			
76	81	65	111	120	{ 107. ⁵²⁻⁷²
77	82	66	112	121	{ 108. ²¹⁻³⁶
78	83	67	113	122	108. ³⁷⁻⁷¹
79	84	68			109-110. ¹³
80	85	69	114	123	{ 110. ¹⁴⁻²³
81	86	70			{ 110. ⁴¹⁻⁶⁶
82	87	71	115	124	113
83	88	72	116	125	114
84	89	73	117	126	115
85	90	74	118	127	116
86	91	75	119	128-129	117
87	92	76	120}		118-120
88	93	77	121}	130	{ 121
					{ 122
89	94	{ 78	122	131-132. ¹²	123-124
		{ 88. ⁴⁷⁻⁹⁴	123	132. ^{20^{cd}-133}	125-126
90	95	52	124	134	127
91	96	89	125	135	128
92	{ 97	{ 90	126	136	129
	{ 98	{ 91	127	137	130
93	99	92	128	138	131
94	100	93-94	—	—	132-133
95	101	95	—	139	134
96	102	96-98. ⁹	—	140	137
97	103	98. ¹⁰ - 99. ⁴	129	141	135
98	104	99. ⁵⁻⁵⁰	130	142	136
99	105	100-101	131	143	138
100	106	102	132	144	139
101	107-108	103	133	145	140
102}	109}		134	146	141
103}	110}	104	135	147	142
104	111	105	136	148	143
105	112-113	106. ¹⁻³⁰	—	149	145. ²⁻²¹
106	114	{ 106. ³¹⁻⁴¹			{ 144
		{ 107. ⁷³⁻⁷⁵	137	150	{ 145. ¹
		{ 108. ¹⁻⁷			{ 145. ²²⁻²³
107	115	{ 110. ²⁴⁻⁴⁰	138	151	146
		{ 110. ⁶³⁻⁸²	139	152	147.
—	116	111	140}		{ 148
108	117	112	141}	153	{ 149
109	118	106. ⁴²⁻⁷²	142	154	150
110	119	107. ¹⁻⁵¹	143	155	151-153. ⁴⁰

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153. ⁴¹⁻⁵³	187}	195}	188
145	157	154	188}	196}	
146	158	155	—	—	189
147	159	156	189	197	190-191. ²¹
148	160	157	190	198	191. ²²⁻⁴⁵
149	161	158	191	199	192
150	162-163. ³	159. ¹⁻²⁹	192. ¹⁻⁷	200. ¹⁻⁷	193. ¹⁻¹⁰
151	163. ⁴⁻²³	159. ³¹⁻¹⁶⁰	192. ⁸⁻²⁹	200. ⁸⁻³¹	195. ¹⁻²⁷
152	164	161	193}	201}	
153}	165}		194}	202}	195. ²³⁻³⁵
154}	166}	162	195}	203}	
155}	167}		196}	204}	
—	—	163	197}	205}	196
156}	168}		198}	206}	
157}	169}	164	199}	207}	197
158-159	170	166-168	200	208	199
160	171	169	201}	209}	
161	172	170	202}	210}	
162}		{171	203}	211}	200
163}	173	{172	204}	212}	
164}	174}		205	213	201
165}	175}	173	206	214	202
166	176	174	207	215	203
167}		{175	208}	216}	
168}	177	{176	209}	217}	204
169	178	177	210	218	205
170}	179}		211	219	206
171}	180}	178	212	220	207-209
172}	181}		213	221	210-212
173	182	179	214	222	213-214. ¹⁷
174	183	180	215-216	223-225	214. ¹³⁻¹⁴³
175	184	165	217}	226}	
176	185	181	218}	227}	215
177}	186}		219}	228}	
178}	187}	182	220}	229}	216
179}	188}		221}	230}	
180}	189}	183			
181	190	184	222}	231}	
182-183	191	185	223}	232}	217
184	192	186	224}	233}	
185}	193}		225}	234}	218
186}	194}	187			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
 C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
 Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam*.
 int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri begun 1931).
 Mad. = Madras (edition).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mñj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.

Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nilp or to the symbol denoting a commentary).
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 Suparṇ. = Suparṇādhyaṇya (ed. Grube).
 suppl. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

-
- * * (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicle of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüdgers, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines . . . on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Donations (of Rs. 250 and above)

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 4,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras	" 1,000
Government of Hyderabad (Deccan)	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Maharaja of Porbandar	" 250
Chief of Sangli	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vartmuri	" 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhor	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment in advance):

- (i) Paper-cover fascicules Rs. 150
- (ii) Cloth bound volumes " 165

Class B (Deferred payment):

- (i) Paper-cover fascicules Rs. 200
- (ii) Cloth bound volumes " 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 7 Rs. 6-0

Price of fascicules 1-7 " 33-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

